

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՄՍ ԿԻԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԱՅԱՐԻ

ՍԻՔԻՐԱԿԱՆ

(Արձակ, չափաժող, նամակներ)

Աշխատասիրությամբ՝ Գրիգոր Աճեմյանի

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2009

ՀՏԴ 891.981-8 Մահարի
ԳՄԴ 84 Հ
Մ 190

FUNDAÇÃO CALUSTE GULBENKIAN

Մեր և ընթերցողների անունից խորին շնորհակալութուն ենք հայտնում անվանի մտավորական և նշանավոր ազգային գործիչ, Գ. Կյուլպենկյան հիմնարկության Հայկական բաժանմունքի տնօրեն, դոկտոր Զավեն Եկավյանին՝ Գուրգեն Մահարու սույն գրքի հրատարակությունը հովանավորելու համար:

Գրիգոր Աճեմյան

Մահարի Գուրգեն

Մ 190 Սիբիրական (Արձակ, չափածո, նամակներ), աշխատասիրություններ՝ Գրիգոր Աճեմյանի/Գուրգեն Մահարի. - Եր., ԵՊՀ հրատ., 2009, 848 էջ + 16 էջ ներդիր:

Գուրգեն Մահարին 18 տարի (1936-1954) անց է կացրել ստալինյան գուլագում՝ ճամբարներում և վարչական ու անժամկետ աքսորներում: Գրքում առաջին անգամ ի մի են բերված գրողի սիբիրական գրեթե բոլոր գործերը, ինչը հնարավորություն է տալիս նոր լույսի տակ դիտել նրա այդ տարիների կյանքը և ստեղծագործությունը: Անտիպ նամակների և բազմաթիվ բանաստեղծությունների հետ ընդգրկված են նաև Գ. Մահարու ծանոթ պատմվածքները, որոնք տպագրվում են էական լրացումներով և ճշտումներով:

ԳՄԴ 84 Հ

ISBN 978-5-8084-1145-6

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2009 թ.

© Կազմողի համար, 2009 թ.

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԱՀԱՐՈՒ ՍԻՐԻՐԱՊԱՏՈՒՄԸ

1.

Սիբիրը Գուրգեն Մահարու կյանքում զբաղեցնում է գրեթե երկու տասնամյակ: Կարևոր չէ, որ աշխարհագրական այդ երկրամասում նա հայտնվեց 1939-ի ամառը՝ երեք տարվա բանտարկությունից, կարճատև դատավարությունից ու տարբեր բանտերից հետո: Գրողի սիբիրապատումի սկիզբը պետք է համարել 1936 թ. Օգոստոսի 10-ը, երբ երևանյան շոգ մի գիշեր պետական հատուկ մարմնի աշխատակիցը նրան դուրս հրավիրեց «Ինտուրիստ» (այժմյան «Երևան») հյուրանոցի բակի բացօթյա ռեստորանից, և նա գրեթե երկու տասնամյակ մեկուսացվեց ընտանիքից, շրջապատից, գրական կյանքից: Բռնագրավվեց Թիֆլիսյան «Заквѣта»¹ հրատարակչություն պահեստներում կապոցներով շարված «Մանկություն և պատանեկություն» գրքի ռուսերեն հրատարակչության ողջ տպաքանակը...

«Ես այն կարծիքին էի, որ օրերով էլ կվերջանա այս պատմությունը, կստուգեն և բաց կթողնեն», – գրում է Գ. Մահարին: Այս բառերում այն համընդհանուր հոգեբանությունն է, որ փորձությունները հարևանին են: Մանավանդ որ ձերբակալությունները սովորական երևույթ էին խորհրդային հասարակարգում, իսկ դրանց «յոթերորդ ավիքը» նոր էր սկսվում: Երկաթե ճաղերի հետևում հայտնված գրողը որտեղից իմանար, թե ինչպիսի աննախընթաց դատապարտման է ենթարկվում նա գրողներին ժողովներում և պարբերական մամուլում՝ ավանդական հակառակորդների ու գրչնկերների կողմից, կարո՞ղ էր պատկերացնել այն եռանդուն գործունեու-

¹ «Անգրկովկասյան գիրք» (ռուս.):

թյունը, որը ծավալելու էին իշխանամուտությունը և սալիերիական մոլուցքով ղեկավարվող Նաիրի Ջարյանը, Հրաչյա Քոչարը՝ գրական դաշտը մաքրելու, սոցոեալիզմի կաղապարներին հարմար իրենց անկոնֆլիկտ գրականությունը հաստատելու ուղղությունը:

Գ. Մահարին մենակ չէր: Նրա հետ կամ ժամանակային ոչ մեծ տարբերությունում նույն բախտին արժանացան Եղիշ Զարենցը, Ակսել Բակունցը, Վահան Թոթովենցը, Ջապէլ Եսայեանը, Լեո Կամսարը, Մկրտիչ Ջանանը, Երուանդ Թոլայեանը, Վաղարշակ Նորենցը, Վահրամ Ալազանը... Ասել, որ նոր «ապրիլի 24»-ը Սփյուռքը չնկատեց, ճիշտ չի լինի: Դաշնակցական պարբերականներում Սիմոն Վրացյանը, Արշաւիր Խոնդկարեանը, Շաւարշ Միսաքեանը առիթը բաց չթողեցին մեկ անգամ ևս հիշեցնելու սոցիալիզմ կառուցող երկրի արատները: Նրանք քաղաքական թե քաղաքացիական նկատառումներով այսպես թե այնպես կատարեցին հրապարագրական իրենց պարտքը: Բայց որ լուռ մնացին գրողները, և՛ անսպասելի էր, և՛ զարմանալի: Լուսին Վահան Թէքեյեանը, Լեւոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալեանը, Համաստեղը, Շահան Շահնուրը, Արամ Հայկազը, Կոստան Ջարեանը, Ջարեհ Որբունին, Նշան Պէշիկթաշեանը, որն այդ շրջանում տանյակ պարբերականներ էր ակոսում ու ոռոգում երգիծական նշմարներով: Միայն Ա. Զօպանեանն էր, որ կոչ արեց Հայաստանի իշխանավորներին ուղղելու սխալը... Նա էր, որ իրադարձությունների թարմ հետքերով հետևողականորեն անդրադարձավ հարցի բարոյական կողմին. «Կարգացինք զարհուրանքով՝ «Խորհ. Հայաստանի» մէջ տեղեկատուութիւնը Գրողների Միութեան այն նիստին, ուր ոչ միայն Ն. Ջարեան, այլ – անհաւատալի՛, անկարելի՛ բան, – մեծ տաղանդով գրողներ, հին եւ նոր, Դերենիկ Դեմիրջեան, Ստեփան Ջորեան, տիկին Ջապէլ Եսայեան, Գեղամ Սարեան, Տարօնցի, որոնք, նուազ ծանօթ քանի մը ուրիշներու հետ, կ'ամբաստանեին իրենց հանրածանօթ եւ ցարդ ամենքէն սիրուած, զնահատուած, յարգուած պաշտօնակիցները՝ Բակունց, Դրաստամատ Սիմոնեան, Գուրգէն Մահարի, Վաղարշակ Նորենց, Ալազան, Վահան Թոթովենց... Իբր դաւադիր եւ հակայեղափոխական խմբակ մը (!!)... Ինծի համար անկարելի է ընդունիլ որ Գեղամ Սարեան

եւ Տարօնցի, երկու երիտասարդ զմայլելի բանաստեղծները Գրողների Միութիւնէն որոշէն իբր յանցաւոր արտաքսել իրենց թանկագին քնարակից Նորենցը, Մահարին, Ալազանը, երեքն ալ պատերազմի ատեն թրքական արհաւիրքէն ճողոպրած...»¹:

Ավելին, Հայաստանյան «մաքրագործումները» առիթ դարձան արտասահմանում ներկուսակցական և միջկուսակցական պայքարի նոր դրսևորումների: Պետրոս Զարոյեանը, որը Զ. Որբունու հետ հիմնել էր Փարիզում «Լուսաբաց» ամսաթերթը, գրեց երկակի մեկնաբանությամբ տողեր: Անդրադառնալով Ս. Վրացյանի արևելահայ ծագմանը, նա համարեց սխալ հայ ժողովրդի տեղահանութեան և կոտորածի համեմատումը «Խորհրդային Հայաստանի մէջ քանի մը տասնեակ հոգիներու Հայաստանի կառավարութեան, հետեւաբար ազգային սեփական կառավարութեան կողմէ պատժելուն»², դրանով իսկ փաստորեն արդարացնելով կատարվածը: Ա. Չօպանեանն անտեսեց նամակի հակավրացյանական բովանդակութիւնը և ծանրացավ դրա բարոյական կողմի վրա. «“Լուսաբաց” ամսաթերթին մէջ, զոր վերջերս սկսան հրատարակել երկու երիտասարդ գրագէտներ, որոնց անձին ու տաղանդին համար համակրութիւնս մէկէ աւելի առիթով յայտնած եմ, զարմանքով ու ցաւով տեսայ յօդուած մը ուր այդ արժէքաւոր գրագէտներէն մին –

¹ Ա. Չօպանեան, *Խորհրդային Հայաստան եւ գաղութահայութիւն, «Անահիտ», Փարիզ, 1936, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, թիվ 5-6, էջ 48:*

Պատահական չէր, որ Գ. Մահարին չհամաձայնվեց Շ. Շահնուրի բացասական կարծիքի հետ՝ Ա. Չօպանեանի մասին. «...որ Խանջյանի ինքնասպանութիւնից հետո ստալինյան քարոզչութիւնը Խանջյանին և Չորբանյանին նույն խարուկի վրա «այրեց», դա փաստ է: Միայն Չարենցի վարկափրկումից հետո Չորբանյանի անունը դադարեց նշավակութեան թիրախ լինելուց: Հայտնի է նաև Չորբանյանի շիտակ դիրքը անհատի պաշտամունքի մոլեգին միջոցառումների դեմ: Այս հանգամանքները բավական չե՞ն հարգանքով հիշելու համար իր անունը... դո՛ւնե Հայաստանում» (20 նոյեմբերի 1964 թ., Հայաստանի ազգային արխիվ – ՀԱԱ, Գ. Մահարու անմշակ ֆոնդ):

² Բաց նամակ Սիմէոն Վրացեանին, «Լուսաբաց», Փարիզ, 1938, նոյեմբեր, թ. 2:

մոռնալով որ ինք եւ քանի մը ձախամէտ ընկերները բողոքի հաւաքոյթ մը սարքեցին Փարիզի մէջ Խորհ. Հայաստանի այդ գրողներուն բանտարկութեան լուրը առաջին անգամ մեզի հասած միջոցին – կ'ըսե թէ «երկրին օրինական իշխանութիւնները պատժե՛ր են այդ քանի մը տասնեակ հոգին»։ Պատի՞ժ... Իրենց ո՞ր յանցանքի համար, եւ մեր երիտասարդ եղբայրակիցները այսքան հեռուէն ինչպէ՞ս կրնան գիտնալ եւ հաստատել թէ անոնք յանցաւոր ու պատժի արժանի են... Այդ գրողներն ու գործիչները ապահովապէս անմեղ մարդիկ են, անձնական ոխէ կամ շահամոլութիւնէ տարուած խամազներու ու խաֆիեններու զրպարտական ցուցմունքներու հետեւանքով բանտ նետուած եւ արտասահմանեան ո եւ է Հայ մտաւորական, որ ոչ մէկ տեղեկութիւն ունի այդ Հայ ընտրանիին պատկանող հայրենակիցներուն ձեռքակալման պատճառներուն վրայ, պէտք է անոնց պատժուիլը բնական երեւոյթ մը նկատելով անգիտակցօրէն ուժ տայ խամազներու զգուելի վարմունքին։ Արտասահմանի Հայութիւնն ամբողջ առանց խտրութեան՝ պէտք է ցանկայ եւ սպասէ որ բանտ դրուած այդ թանկարժէք հայրենակիցներուն անմեղութիւնն ապացուցուի եւ անոնք դուրս ելլեն բանտէն ու շարունակեն արտադրել եւ գործել յօգուտ մեր հայրենիքին եւ մեր մշակոյթին...»¹։

Ինչո՞ւ լռեցին կամ պատշաճ արձագանք չտվեցին արտասահմանի Հայ գրողները։ Ասել, թե նրանք անտեղյակ էին, ճիշտ չի լինի։ Իրենց հերթական հրապարակումների կողքին նրանք կարգում էին Հայաստանից դժվարութեամբ տեղ հասնող սահմանակցուցիչ նորութիւնները։ Ժամանակ գտան վերհիշելու իրենց դեմ գրված խորհրդահայ գրականութեան «գլուխգործոց»-էպիգրամները... Դժվար թե, գրողի բարոյական չափանիշերը բարձր են քաղքենու չափանիշերից։ Մ'նում է ենթադրել, որ նրանք, պատկանելով տարբեր կուսակցութիւնների, քաղաքականացված էին այնքան, որ, հլու կուսակցական կարգապահութեամբ՝ հրապարագրական դաշտը գիշել էին ղեկավարներին, իսկ այս վերջինները մատը մատին չլսեցին՝ գրող-

¹ «Անահիտ», Փարիզ, 1938, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, թ. 5-6, էջ 91:

ների ընդհանուր շարժում կազմակերպելու համար:

Անարդարացի կլինեի խոսել միայն Սփյուռքի գրողների մասին, որոնց պարտավորվածությունը բարոյականից բացի պայմանավորված էր ազատ, քաղաքակիրթ միջավայրով, որում նրանք ապրում էին: Հայրենի գրողները տեղեկացված էին անհամեմատ շատ: Նրանք մասնակցել էին բազում նիստերի ու միջոցառումների, դատապարտել մի օր Չարենց ու Բակունց, մյուս օրը՝ Ախմատովա ու Ջոչչենկո, Պաստերնակ ու Սոլժենիցին: Ելույթներ են ունեցել «կոմերիտական», խամաճիկորեն քվեարկել, «փոշիացրել», «հողմացրել արել» ու «երկաթե ցախավելով մաքրել»... Եվ նորից վարմանալին՝ նրանցից ոչ ոք թեկուզ հետագայում պահանջ չի գրացել այդ մասին խոսելու, թղթին չի հանձնել մի տող, որ գրված լինեի իր գգրոցի և խղճի առաջ: «Ձեմ կարող լուել»-ը երևի թե մեզ բնորոշ չէ: Միակ բացառությունը Ստեփան Ջորջանի օրագրային մի գրառումն է, որի մասին դեռ կասվի: Մնացածները... մնացածներն ապրում էին պատմական անշառ անցյալում, յարը տարած գոլում աշխարհում, քայլեցնում էին նոր քարավաններ, երգում անի ու մասիս... Նրանք ունեին իրենց հասկացու-թյունը գրողի պարտքի և մարդկային խղճի մասին և արտասահմաններում շրջագայելով անգամ կարող էին նախանձել անշիրիմ Չարենցի համբավին կամ մարտիրոս Մահարուն:

Քաղաքացիական այս խղճուկ բազաժով էլ մենք մտանք քսանմեկերորդ դար: Մնաց դուրս գալը...

...Շատ ժամանակ պետք չեղավ Գ. Մահարուն գիտակցելու, որ «Հարևանի» փորձությունն այս անգամ հանդիպել է հենց իրեն: Երեկվա համբավավոր գրողը վերածվեց իրավազուրկ կալանավորի, որի դեմ կարելի էր հարուցել ցանկացած մեղադրանք և ստիպել, որ նա ընդունի դա:

Կալանավորի կարգավիճակին վարժվելն էլ դժվար չէր, քանի որ բանտային յուրաքանչյուր օր տալիս էր նոր ապացույցներ, որ կատարվածը բացառություն չէր, այլ հերթական մի էջ չորս բոլորում կատարվող ողբերգական աննախընթաց, աներևակայելի կատակերգություն: Կալանավորների հարափոփոխ միջավայրում կարելի էր հանդիպել պետական և կուսակցական հայտնի դեմքերի, նախարարների, կենտրոնական

Թերթի ամենագոր խմբագրի, որն «իմ բանաստեղծությունները եթե ուզում էր՝ տպում էր, չէր ուզում՝ չէր տպում...»:

Զանգվածային զնդակահարություն պայմաններում տասը տարվա դատավճիռը փրկություն էր, «Համեմատական երջանկություն» նման մի բան: Այդ դատավճռով ավարտվեց երևանյան բանտային համալսարանը: Տարբեր ժամկետների դատապարտված «ամենաթանգ կապիտալով» բեռնված ստուլիպինյան շարժակազմը սողաց հյուսիս և բեռնաթափվեց Վոլոգդայում՝ հնարավորություն տալով կալանավորներին փոքր-ինչ ուշքի գալու երևանյան մղձավանջից ու ձմեռելու տեղի մեկուսարանում:

Եթե երևանյան բանտում թուղթ ու մատիտը համարվում էին տեռորիստական զենք, ապա Վոլոգդայում «Համեմատական ազատություն» էր: Իսկ Գ. Մահարին նման համեմատականներից օգտվելու վարպետ էր կյանքի բոլոր իրադարձություններում: Բանտային ղեկավարության թուլյություններով, որոնք, տասնամյակներ անց իրավական մարմիններին ուղղած դիմումում, նա բնորոշեց որպես «լավագույններն իմ կյանքում»:

1939-ի գարնանը կալանավորներին նորից բարձեցին վագոններ՝ արևածագին ընդառաջ ճանապարհը շարունակելու համար: Բանտային ղեկավարությունը հավաստիացրեց կալանավորին, որ տետրակները կհետևեն նրան մինչև... ուր որ հարկն է, սակայն խոստումը դուրս եկավ «գլխատակի փափուկ բարձ»: Տետրակները կորան: Ամենայն հավանականությամբ «Համեմատական ազատություն» բուն նպատակը հսկողության տակ հակահեղափոխական կամ, ո՛վ գիտե, լրտեսական գրավոր ցուցմունքներ կորզելն էր, իսկ հանգավոր գրառումները եղել են անհետաքրքիր՝ ոչնչացնելու աստիճան:

Սիբիր... Երկիր՝ բնակեցված բազմազգ մարդկանցով, երկիր՝ հարուստ բնական պաշարներով և... ստալինյան ճամբարներով: Այս վերջիններն այնքան էին տարածված, որ ստեղծում էին իրական կյանքի տպավորություն, ծխածածկույթով շղարշելով գուգահեռ հոսող աշխարհիկ մեկ այլ կյանք:

Սիբիր... Նովոիրվանովյան ճամբար կամ «Կրասլազ»

Հիդրա-«տրեստի» բաժանմունքներից մեկը...

Այստեղ հարաբերական ազատությունն ստացավ մեկ այլ դրսևորում: Գրողն այլևս չորս պատերի մեջ էջեր, այլ փշալարերով շրջափակված և բարաքներով ծածկված տարածքում, որտեղ ազատ էր քայլելու: Նա պարտավոր էջեր չփվելու ամեն օր նույն մարդկանց հետ, կարող էր, օրինակ, գնալ հարևան բարաքը և հաղորդակցվել նորահայտ հայրենակցի հետ, որը բարեբախտաբար գաղափար չուներ, թե ով էր Գուրգեն Աճեմյանը: Սակայն այդ ամենն աշխատանքային ծանր օրից հետո, իսկ աշխատանքը բրուտանոցում էր, որտեղ ոչ մի բանի պիտանի «ինտելիհենտը» պետք է ոտքերով կավ հունցեր՝ վաստակելու համար օրվա թթու խմորահացը և սուպանման վոփկը:

Ասել, որ ճամբարային ութուկես տարիները (1939-1947) անցան ամուլ, ճիշտ չի լինի: Թուղթ ու մատիտին նա այդ տարիներին չդիմեց, բայց ներքին աշխատանքը շարունակվում էր անդադար և դրա հաստատման համար գրականագիտական հատուկ ուսումնասիրություններ պետք էին: Դիմելով 222 համարի վերածված կալանավորին, գրողը հետագայում այսպես փաստեց կատարված փոփոխությունը. «...թխի՛ գա 222, դու անցար կյանքի համալսարաններով, դարձար ակադեմիկոս և իմաստուն, ափսո՛ս, որ այսպես էլ պիտի ոտներդ փռես, առանց կարենալու աղքատ մարդկությունը տպուկ քո անտակ, հոգևոր գանձերը: Երբ գտնվում էիր ազատ կյանքի, կենդանի փոխհարաբերությունների թոհ ու բոհում, դու սնանկ էիր ու տնանկ. դու ապրում էիր ծովում ու լողալ չգիտեիր, իսկ հիմա, երբ դու հմուտ լողորդ ես ու սուզակ, երբ կարող ես իջնել ծովի հատակը և այնտեղից մարգարիտներ հանել լույս աշխարհ ու նվիրել մարդկությունը, ընկել ես թակարդ ու որոգայթ, ու փրկություն չկա քեզ համար, 222»:

Հեղափոխական շատ գործիչներ չդիմացան գուրգենի փորձություններին, կոտորվեցին մարմնով կամ ոգով, և եթե չթաղվեցին անգերեզման ու անշիրիմ, վերադարձան իբրև հազիվ նշմարվող ստվերներ կամ կենդանի դիակներ... Գ. Մահարու մոտ կատարվեց հակառակը: Բռնադատության տարիները ֆիզիկապես մաշեցին նրան, բայց և բյուրեղացրին գրիչը:

Հավատարմությունն իր կոչումին և բնածին հոգևորը նեցուկ եղան՝ գոյատևելու ծուռ հայելիներին անբնական ու անբանական աշխարհում: Ժամանակակիցներից թերևս միայն բանաստեղծուհի Մ. Աթմաճեանն էր, որ կանացի նրբագրացությամբ և դիտողականությամբ նկատեց գրողի վրա սիբիրյան փորձությունների բարերար ազդեցությունը. «Գուրգէն ջան, կարծես տաղանդդ ալ աւելի նրբացած եւ խորացած է, եթէ տառապանքդ պահ մը ցնցեց հոգիդ անհատի պաշտամունքի այն սեւ օրերուն, տաղանդիդ վրա աւելցուց հոգիին բոլոր երանգները, ձայներուն բոլոր ստեղնաշարը, եւ փորձառնական բոլոր գործիքները, որոնց կը տիրապետես անկասկած...»¹:

1947-ին, սահմանված պատժաչափը մեկ տարի գերակատարելով, գրողը վերադարձավ Երևան, սակայն սիբիրապատումը չավարտվեց, քանի որ ազատությունը պայմանական էր՝ առանց քաղաքացիական իրավունքների: 1947-1948 թթ. նա հայտնվեց «հարաբերական երջանկության» նոր պայմաններում՝ հայրենիքում, բայց մշտական հսկողության տակ, հայրենիքում, բայց առանց ստեղծագործական իրավունքների: Ֆիզիկապես՝ Երևանում, բայց նույն «հաջողություն» կարող էր գտնվել և հեռաստաններում: Նրա մասին գիտեին մտերիմները և... իրավասու մարմինները, որոնց նա երկու շաբաթը մեկ պարտավոր էր ներկայանալ և զեկուցել՝ այստեղ եմ, կենդանի եմ, չե՛մ փախել...

Երևանը գտնվում էր երկաթե վարագույրի ետևում: Քաղաքական շրջանակներին մոտ կանգնած սփյուռքահայ գրական շրջանակներն անգամ անտեղյակ էին բուն իրականությունը: Տեղեկատվական անօդ տարածությունը խորհրդային Հայաստանի շուրջը ստեղծվեց Ա. Խանջյանի սպանությունից անմիջապես հետո. «Ոչ թերթ, ոչ գիրք, ոչ նամակ կը ստանանք Հա-

¹ Աքսորական կյանքի նման ազդեցությունը եզակի երևույթ է: Պուբլիոս Օվիդիոս Նագոնից մինչև Ֆ. Դոստոևսկի, մինչև ստալինյան բռնադատվածներ Ալ. Սոլժենիցինը, Բ. Դյակովը, Վ. Շալամովը, անցել են այդ փշոտ, հարուստ ճանապարհով: «Սիբիրը չի վնասի, անգամ կօզնի, բայց Հայաստանից դուրս ապրելը կկտրի գրողին իր արմատից», - գրել է մի առիթով Գ. Մահարին:

յաստանէն, երթեւէկը դադրած է, գործակցութիւնը դադրած է, չենք իսկ որոշ գիտեր... Թէ այնտեղի յայտնի գործիչներէն ու մտաւորականներէն ո՞վ ողջ է, ո՞վ մեռած, ո՞վ «նստած», ո՞վ «պառկած»¹:

Այդ անգիտութեանը մեծապէս նպաստում էր ապատեղեկատվութիւնը, որ ժամանակ առ ժամանակ տարածում էին համապատասխան մարմինները: Ներգաղթի նախօրեին պոլսահայ թերթը գրեց. «Համաձայն արտասահմանի հայ թերթերու հրատարակած լուրերու՝ 1936-ին մեկուսացուած մտաւորականներ Ալազան, Նորենց, Գուրգէն Մահարի, Ակսել Բակունց, Զապէլ Եսայեան, Ե. Թոլոյեան, Մ. Էմին եւ ուրիշ գրողներ ողջ են եւ Երեւան վերադարձած: Եղիշէ Զարենց մեռած է իր բնական մահով»²: «Ավետիսը» կրկնվեց այլ թերթերում՝ «Հայաստանի մեկուսացուած գրողները Երեւան եկած են» և «Ներում Հայաստանի գրողներուն» լավատեսական խորագրերի տակ³: Եվ դա այն դեպքում, երբ դատապարտված գրողները դեռ ճամբարներում էին (բացառութեամբ Մ. Արմենի, որը հավանորեն «Մ. Էմին» է.՝ Գր. Ա.), իսկ մի քանիսն արդեն քանի՛ տարի կենդանի չէին:

Երևանյան 444 օրերը (ինչպէս հաշվել է Գ. Մահարին) ստեղծագործական առումով բերեցին անտիպ բանաստեղծութիւններին նոր մի շարք, «Գրական թերթում» մի քանի անստորագիր չափածո թարգմանութիւններ, է. Կազակեիչի «Աստղը» և «Երկուսը տափաստանում» վիպակները (անստորագիր գիրքը լույս տեսավ 1949-ին, երբ Գ. Մահարին նորից հայտնվեց Սիբիրում) և Ա. Բելլակի «Երկկենցաղ մարդը» վեպի թարգմանութիւնը (լույս տեսավ ուրիշի ստորագրութեամբ, հոնարարը գրպանվեց):

Սակայն ստեղծագործական այդ նվազագույն աշխատանքն էլ շատ թվաց գրական «գեներալներին»: Մենք հեռու ենք բա-

¹ Ա. Զօպանեան, Քրոնիկ, «Անահիտ», Փարիզ, 1939, յունուար-մարտ, թ. 1-2, էջ 67:

² «Նոր լուր», Ղալաթիա, 1946, 22 յունուարի, թիվ 100:

³ «Արեւմուտք», Փարիզ, 1946, 10 փետրուարի, թիվ 48, «Ազդարար», Պէյրուք, 1946, 9 փետրուարի, թ. 171, էջ 8):

ցարձակեցնելուց Ստ. Զորյանի խոսքերը, կային «մարդամթերման» և ուրիշ մեխանիզմներ, սակայն դրանք անտեսելու իրավունք չունենք: Ահա նրա 1967 թվականի օրագրային մի գրառումը.

«Մի քանի օր առաջ թաղեցին 37-38 թթ. «Հերոս»-գրպարտիչ ու մատնիչ F-ին, որ տասնյակների գլուխ կերավ այդ թվերին: Բայց թաղեցին որպես Հասարակական գործիչ և անվանի գրող: Չէ՞ որ շատերը գիտեն նրա անամոթ գործերը (կան ձեռքից ձեռք շրջող դոկումենտներ), ինչո՞ւ են դիմում ֆալսիֆիկացիայի – չեմ հասկանում: Իսկ որպես գրող անարժեք էր, անարվեստ. սրա-նրա թեմաներն ու սյուլեթները վերցնող-մշակող:

Հայտնի է նույնպես, որ 37-38 թթ.-ից Հետո էլ շարունակում էր նույն «Հերոսությունը». 2-րդ անգամ բռնել տվեց աքսորից վերադարձած Մահարուն, Ալազանին և Նորենցին, իսկ «Գր. թերթ»-ի խմբագրին Հեռացնել տվեց նրանց կազմած գրական անմեղ նյութերը տպելու համար, նյութեր, որ կազմել էին նրանք մի քանի կոպեկ ստանալու համար, և չէին ստորագրել:

Եվ մահազդի մեջ այս տիպին ներկայացրել են որպես Հասարակական գործիչ, որպես Էնցիկլոպեդիստ, գրեթե մեծ գրող և այլն... Այսքան տարի լինելով Գրող. միության մեջ չեմ տեսել դրա նման խորամանկ, խարդախ ու կեղծ արարածի...»¹:

Հրապարակման մեջ Հր. Քոչարի անունը ծածկազերված է, բայց դա ընդամենը մեր օրերի մամուլին պատիվ չբերող պոլի-չինեկյան գաղտնիք է, քանի որ գրառման ամսաթիվը կասկած չի թողնում, թե ում մասին է խոսքը:

«Ձեռքից ձեռք շրջող դոկումենտներից» մեկը հիշատակված է Գ. Մահարու նամակներից մեկում. «Ի՞նչ եղավ Աբովի մոտ գտնված այն փաստաթուղթը, գրված 1937 թվականին, ստորագրված Քոչարի և Նաիրու ձեռքով...»²: Ասենք՝ Ն. Զար-

¹ «Նորք», Եր., 2006, թիվ 4, էջ 109-110:

² Գ. Մահարին՝ Վ. Նորենցին, 8 մայիսի 1965 թ., Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան – ԳԱԹ, Վ. Նորենցի ֆոնդ:

յանը և նրա գործակիցները հարկ չէին էլ համարում գործել «ընդհատակում»: Պահպանվել է Ն. Զարյանի անկեղծ խոստովանությունը. «Սուլյն թվականի (1937.— Գր. Ա.) հուլիսի սկիզբներին ես ընկ. Քոչարի և Ա. Ոսկերչյանի հետ (առաջինը գրող է, երկրորդը՝ քննադատ) գրեցի և «Պրավդային»¹ (պատճենը՝ «Լիտերատուրնայա գազետային»²) ուղարկեցի հոգված այն մասին, որ Հայաստանում դեռևս շարունակում են գրակա-նության վնասարարությունը հակահեղափոխականներ Չոփուրյանը (Հայպետհրատի նախկին ղերեկտորը), Չուբարը («Խորհրդային Հայաստանի» նախկին խմբագիրը), Աբովը (գրողների միության նախկին քարտուղարը) և ուրիշներ: Մենք իրավացի էինք: Չուբարն ու Չոփուրյանը ձերբակալված են, իսկ Աբովը հեռացված է կուսակցութունից»³:

1948 թ. նոյեմբերին Գ. Մահարին նորից ձերբակալվեց նախկինում բարգված նույն մեղադրանքներով և իննը քաղաք-ների բանտերից հետո, հայտնվեց Կրասնոյարսկ գեղանի անվա-նումով երկրամասում՝ ազատ աքսորականի կարգավիճակով և... ցմահ ժամկետով: Այդ տարիներն այնքան հստակ են ար-տացոլված նրա սիրերական գործերում և նամակներում, որ չարժե դրանց վրա կանգ առնել: Ասենք միայն, որ գրողի կեն-սափորձը հարստացավ սիրերյան սովորական գյուղակի և նրա բնակիչների կյանքի հետ ծանոթությամբ:

Կուռայր, Ուսուկա գետը, շրջակա անտառները դարձան բանաստեղծական գեղումների առարկա, բայց «ազատ աքսո-րում» Գ. Մահարուն սպասում էր նոր փորձություն... Այստեղ նա ստիպված էր ինքը հոգալ իր մասին: Սովորական հոգսը գրեթե անհաղթահարելի դարձավ գյուղական աշխատանքներից հեռու գրողի համար. «Կարելի է ապրել և աշխատել, եթե

¹ Մոսկվայում լույս տեսնող կոմունիստական կուսակցության գլխավոր թերթը:

² Մոսկվայում լույս տեսնող գրողների միության գլխավոր թերթը:

³ Ն. Զարյան, «Ո՞վ եմ ես (Իմ աշխատանքի, իմ սխալների և իմ թշնամիների մասին)»: Դ. Վ. Գասպարյան: Փակ դռների գաղտնիքը: Երևան, 1994, Ապրիլ, էջ 664:

Ե. Չուբարն ու է. Չոփուրյանը գնդակահարվեցին:

նորմալ կոլխոզնիկ ես և գիտես աշխատել կոլխոզավարի. բայց ես, մի քիչ գիտես ինձ, ի՞նչ կոլխոզնիկ եմ, ձիուց վախենում եմ, խոզից զզվում, եզից պատկառում, կովից ամաչում... ինձ համար պարզ է որ չկա կոլխոզային հարմար աշխատանք: Պահակուկությունս էլ 3 ամիս է, մնացած ժամանակ փայտ եմ սղոցել, հող եմ փորել, անտառ եմ կտրել և նման բաներ»¹: Անգամ հինգ տարվա «ազատ աքսորը» ոչինչ չփոխեց նրա մեջ, ներառյալ՝ երևույթներին հումորով նայելու բնածին ընդունակությունը. «Կարդացի հայտարարություն.— դատախազությունը հարկավոր է ձիապան: Եթե ձիերը (առհասարակ) մի քիչ նման լինեին կատուններին, թե ֆիզիկապես և թե իրենց վարք ու բարքով, սիրով հանձն կառնեի... բայց ավա՛ղ, ձիերի և կատունների մեջ մեծ տարբերություն կա...»²:

Զծավալվե՞նք: Ընթերցողն ինքը վերահասու կլինի, թե ինչպիսի «մազե կամուրջներով» անցավ Գ. Մահարին ձեռք բերելու համար վերադառնալու և ստեղծագործական կյանքով նորովի ապրելու իրավունքը: Ստալինի մահից և Բերիայի գնդակահարությունից հետո երկրում ստեղծվեց քաղաքական նոր իրադրություն, և ավարտվեց նրա տանուկթ տարի տեւած սիբիրականը:

2.

Այդ տարիները չէին կարող չարտացոլվել մի գրողի ստեղծագործություն մեջ, որի գլխավոր սկզբունքն էր սեփական կյանքի հայելիում պատկերել ապրած բարդ ժամանակաշրջանը. «Իմ մտահղացումները սերտորեն կապված են իմ անձնական կյանքի հետ,— գրել է նա հարցազրույցներից մեկում:— Իմ կարևոր արձակագրությունները («Մանկություն», «Պատանեկություն», «Երիտասարդության սեմին», «Այրվող այգեստաններ», սիբիրյան շրջանի տպված և մանավանդ դեռ

¹ Ա. Սանամյանին, 26 դեկտեմբերի 1949 թ., Ա. Սանամյանի ընտանեկան արխիվ:

² Նույնին, 8 մարտի 1954 թ.:

անտիպ պատումները...) անսքող թելերով կապված են իմ կյանքի այս կամ այն ժամանակաշրջանի հետ: Թղթին եմ հանձնել, ինչ ես խորապես ապրել եմ, զգացել, տեսել, շոշափել...»¹:

Ինչպես անավարտ ինքնակենսագրական վիպակներն ու «Գուրգեն խանի տոհմը» («Այրվող այգեստաններ») վեպն էին «Ի տվնջյան և գիշերի» հետևում նրան Սիբիրում, այնպես էլ ճամբարային և աքսորական կյանքի պատկերները հանգիստ չէին տալիս Երևանում:

Սիբիրյան թեմատիկային նա մոտեցավ աստիճանաբար: Պատճառն այն էր, որ ասելիքը էր ձևավորվել, ո՛չ, այլ այն, որ անհատի պաշտամունքը դատապարտվեց կեսբերան, իսկ գուլագի հիշատակման վրա հասարակական կյանքում ընդհանրապես դրվեց արգելանք: Ստալինի դատապարտումը սասանում էր ողջ սոցիալիստական հասարակարգը, խարխլում այն հիմերը, որոնց վրա կանգնած էին նրա զինակիցներն ու սոցիալիզմի շինարարության շարունակողները: Ահա թե ինչու դատապարտումներին հետևում էին պաշտոնական խմբագրականներ՝ Մեծ Հայրենականում Ստալինի խաղացած դերի և նրա այլ արժանիքների մասին...

Գրողը ձեռնամուխ եղավ սիբիրական թեմային այնքանով, որքանով դա թուլյատրում էր ժամանակը: Սկսեց պատմվածքներից, որոնց հերոսները սովորական մարդիկ էին: Բայց «Ահ», «Մի անգամ գերեզմանոցում», «Անմեղ մեղավորներ», «Ողբերգութուն թուչնանոցում», «Արջը ծխամորճով», «Մաքուր խղճի համար» պատմվածքները «սարքովի» չէին: Դրանց հիմքում ընկած էին իրական դեպքեր, որոնք կատարվել էին գրողի հետ կամ որոնց ականատեսն էր եղել ինքը: Սիբիրյան բնապատկերները, Սիբիրում ապրող հերոսների կյանքն ու կենցաղը, հոգսերն ու կարիքները պատկերվում էին այնպիսի վարպետութամբ, որ ենթատեքստում կարդացվում էր անպա-

¹ Պատասխան «Գարունի» հարցաթերթիկին, «Գարուն», Եր., 1970, Հունվար, թիվ 1, էջ 3-5: Բնագիրը տես ԳԱԹ, Գուրգեն Մահարու ֆոնդ, թիվ 119:

տասխան հարցը՝ ի՞նչ գործ ունեն դրանք Վանու՞մ ծնված և Երևանու՞մ ձևավորված գրողի գործերում: Հերոսների առօրյա աշխատանքը նկարագրված է կենդանի մանրամասնություններով այն պարզ պատճառով, որ գրեթե երկու տասնամյակ գրողի հիմնական գեները եղել էր ոչ թե գրիչը, այլ արհեստագործական և գյուղատնտեսական ամենատարբեր գործիքներ, որոնց միջոցով նա կատարել էր «պարտականություններ» կամ պահպանել իր գոյությունը:

«Հովվերգական» պատմվածքներում դեռ բացակայում էին ճամբարականներն ու աքսորականները: Շատ չեն հայ գրականությունից ինքնատիպ այդ էջերը, որոնք վերաբերում են կարճ անվանումով անծայրածիր և ոչ միակերպ ընկալվող աշխարհագրական երկրամասին, Սիբիրին, բայց հարցը շատի ու քչի մեջ է...

Առաջին գործը, որտեղ հայտնվեց աքսորական հերոսը, «Նախօրյակին» պատմվածքն էր: Այն պատկերում էր «Հաղթանակ» տարածված անունով կոլտնտեսությունից դեկադարների ու շարքայինների առօրյան, հոգսերն ու կրքերը: Սակայն հենց միայն հայազգի կուսնահարի ներկայությունը տալիս էր շրջապատված գյուղում առաջացնում էր տարակուսանք, որի պատասխանը դուրս էր թույլատրելիության սահմաններից: Եվ ինչպես երկրորդական այդ հերոսի «անհասկանալի» ներկայությունն էր աններդաշնակություն մտցնում պատմվածքում, այնպես էլ «Հաղթանակ» կոլտնտեսությունն էր «դուրս ցցվում» այն վարդազույն իրականությունից, որի պատկերումը սոցոնալիզմի գրողների սուրբ գործը պետք է լիներ: Հայ կուսնահարի և ռուս դարձնի երկխոսությունում գնահատական էր տրվում ոչ միայն բարձրագույն կոլտնտեսությունը, այլև ողջ հասարակարգին, որը տարեցտարի սպասում էր ինչ-որ արմատական փոփոխությունից. «- Մի տեղ մի ծուռ բան կա, այդ ծուռ տեղը պիտի ուղղվի և ամեն ինչ կարգի կգա: Գլխի չեմ ընկնում, թե որտեղ է այդ ծուռ տեղը: 1952-ն էլ անցավ: Գուցե 1953-ին, հը՞...»: Հենց միայն տարեթվերի հիշատակումը, երբ ամիսներ էին մնում մինչև Ստալինի մահը, արդեն հուշում էր «ծուռ տեղը», և այդ տարեթվերը չվրիպեցին գրաքննիչի ուշադրությունից: Եվ ոչ միայն տարեթվերը... Մկրատի տակ ընկան շատ ականարկներ ու

պարբերություններ, որոնք վերաբերում էին աքսորական-կուսակազմին:

Սա նախերգանքն էր սիբիրյան վիպերգության, որն սկսվեց «Սև մարդը» պատմվածքով, որով գրողն առաջին անգամ մտավ արգելված գոտի, ուր բարաքներ էին ու բազմազգ կալանավորներ՝ իրենց նվիրական ու հետին մտքերով: Պատմվածքը հիմն էր Մարդուն, որն անմարդկային պայմաններում անգամ պահպանել էր բարոյական նկարագիրը: Հեղինակը չէր հակադրում այս վերջինին նրանց, որոնք հանգամանքների բերումով կորցրել էին սեփական ես-ը: Նա մատնանշում էր «ծուռ մեխը» և այդ ախտորոշումով նախադրյալ ստեղծում հասարակության առողջացման, որի հույսը նա չկորցրեց ողջ կյանքում. «Երբ հիվանդ է արդարությունը, մարդիկ խեղճանում են, մանրանում, դառնում երկերեսանի, չար, եսամոլ, ստորաքարչ: Նրանք քծնում են, լիզում իրենց ոտնակոխող սապոգները, ասում են խոսքեր, որոնք իրենցը չեն, կատարում են գործեր, որոնց հետ համաձայն չեն, բայց կատարում են, որովհետև արդարությունը հիվանդ է...»:

«Սև մարդում» դեռ զգացվում էր ներքին գրաքննիչը: Բայց ճամբարային և աքսորական հաջորդ գործերում գրողն աչքի առաջ ունեւր արդեն միայն գալիք սերունդների հարցական հայացքն իր և իր ապրած ժամանակի վրա: Նա իրապաշտական գույներով պատկերեց արգելված գոտու սրբության սրբոցները, բանտերն ու ճամբարները, բարաքներն ու մենախցերը, կատակոմբներն ու արհեստագործական բրիգադները, աքսորավայրերն ու դաշտային աշխատավայրերը՝ շարքային ու անվանի մարդկանցով, նրանց օր ու արև չտվող ամենազոր քրեականներով...

Այդպիսին էր Սփյուռքում աննախընթաց արձագանք գտած, սակայն մեր «գրականագետներին» կողմից ժամանակին ամոթխածորեն լուռության մատնված «Գիշերը», այդպիսին էր «Մշեցի Առաքելը և մյուսները», որը լույս տեսավ գրողի կենդանության օրոք Բեյրութում, այդպիսին էին դառը ժպիտով հագեցած «Հայկական բրիգադը», «Ես և Բայկալը», «Ուրախ գիշերը»... Վերջին երեքը լույս տեսան հետմահու...

Գուլագի թեմայով իր գլխավոր ստեղծագործությանը

Գ. Մահարին անդրադարձավ միայն երբ փակեց պարտքը ծննդավայրի հանդեպ՝ «Այրվող այգեստաններ» վիպաաբից հետո: Ժամանակի աղետալի պակաս զգալով և գիտակցելով, որ չի հասցնի տեսածն ու ապրածը հանձնել թղթին, նա չզնայ ավանդական ճանապարհով: Առաջացած տարիքը և առողջական վիճակը պահանջում էին նոր մոտեցում. «Ես էլ կուզեի իմ ինքնակենսագրությունս նման («Մանկություն» և այլն) գլուխ-գլուխ «ճամբա ելլալ» և նկարագրել իմ 17-ամյա ողիսականը, բայց... Բայց զգացի, որ դա «երկարածիգ դիցաբանություն է», որ սկսելը հեշտ է նորից՝ բայց... կեսի վրա կարող եմ արևս ապրողներուն բաշխել: Ուստի որոշեցի բարյաց միջինը, այսինքն գրի առնել գլխավորը, ամենակարևորը, ամենաբնորոշը»¹:

Եվ ծնվեց՝ Գ. Մահարու բնորոշումով՝ վիպերգը, որտեղ քնարական արձակի հետ շաղախվող հումորն ու սարկազմը հասան նոր մի մակարդակի, սերունդներին թողնելով թեմայի և կատարման թվացյալ անհարիրություն բացատրությունը և մեկնաբանումը՝ սկսած վերնագրից. «Ծաղկած փշալարեր: Այո՛, փշալարերն էլ կարող են ծաղկել, նայած, նայած աչքերին, սրտին, շնչին, գրչին...»²:

Բնորոշը «Ծաղկած փշալարերի» համար չորս բոլորում կատարվող անարդարությունների անվերապահ դատապարտումն էր գեղարվեստական տարբեր միջոցներով, այդ թվում... հումորով ու հեգնանքով: Ինչ ասես չարժեն «հարբերական երջանկություն» ամենափրկիչ տեսությունը, «հո՛ւմ... հո՛ւմ... հումանիզմ...» բառախաղը, «ազուավների» ու «դեղձանիկների» դասակարգումը և... խորապես մարդկային, անհիշաչար մոտեցումն այն երկրամասի նկատմամբ, որտեղ նա թողեց իր երիտասարդությունը: Չլինե՞ր այս «ներողամտությունը»՝ գրողը կզիջեր իր տեղը լավագույն դեպքում պատմաբանին կամ պամֆլետիստին: «Կարելի է ազատ կերպով շնչել այս

¹ Ե. Շահնուրին, 13 հունիսի 1965 թ., ՀԱԱ, Գ. Մահարու անմշակ ֆոնդ:

² Հր. Հովհաննիսյանին, 10 օգոստոսի 1965 թ., Հր. Հովհաննիսյանի ընտանեկան ֆոնդ:

մաքուր, պաղ, պաղպաղակի նման ախորժելի օդը՝ առանց խախտած լինելու օրենքը», – ասվում է մի տեղ, իսկ մեկ այլ տեղում՝ «Այս անձրևի խշռոցը լսելու և հնձած խոտի բուրմունքը շնչելու համար թեկուզ՝ արժեք Սիբիրը աքսորվել...»: Սիբիրի արդարացմանը հետևում է բուն մեղավորների մատնանշումը. «Սիբիրը մեղավոր չէ, որ բոլոր ժամանակների բռնակալներն ամեն տեսակ հանցագործներին և ոչ հանցագործներին զենքի ուժով քշել են այս տայգաները, ցրտի ու քաղցի բերանը: Եթե մերկ ես՝ պիտի մրսես, եթե չես անվում, պիտի քաղցես, ուր էլ որ լինես. Սիբիրը չէ մեղավորը...»:

Իրադրույթյանն անհարիր հումորը «Ծաղկած փշալարերում» շատ դռներ բացող բանալի էր, որն անտեսեց զրական աշխարհը «Այրվող այգեստանների» պարագայում, և գրողին ներկայացրեց ծննդավայրը սրբապղծելու մեղադրանքներ:

«Ծաղկած փշալարերի» սույն հրատարակություն առանձնահատուկությունը կայանում է նրանում, որ առաջին անգամ բացահայտվում են վիպերգում ծածկագրված հերոսները: Անշուշտ, Գ. Մահարին ցանկացել է թղթին տալ հասարակությունը ծանոթ շատ-շատերի կյանքի վերջին դրվագները, փրկել նրանց բռնադատություն անհայտությունից: Սակայն ճանապարհը դեպի տպագրություն հեշտացնելու և գործի գեղարվեստական ու փաստագրական հարաբերությունը պահպանելու նպատակով նա ծածկագրել էր նրանց: Եթե բացահայտումն այսօր չկատարվեր, վաղը դա կլիներ ավելի դժվար և վիպերգում մեծավ մասամբ հանդես կգային ստվերային հերոսներ:

Գ. Մահարին այլախոհ չէր այդ հասկացողություն այն օրերի իմաստով: Նա հեռու էր ՆՍՀՄ-ի փլուզման օրուելյան պատկերացումներից, բայց հիվանդ հասարակարգում ստեղծագործող ճշմարիտ գրողի գրական ժառանգությունը չի կարող այլախոհական չլինել: Ասվածի ապացույցը Գ. Մահարու սիբիրացությունն է՝ սովետահայ գրականության ամենափայլուն «գզրոցային» ստեղծագործությունները:

Գուլագի թեմատիկան բնորոշ էր անցյալ դարի 50-60-ական թվականների սովետական գրականությունը: Հայ գրողն այդ հունի մեջ ստեղծեց խորքով և գեղարվեստական պատկերավորումով աննախընթաց ստեղծագործություններ: Պատահական

չէ, որ մեր օրերում դրանք թարգմանվեցին ֆրանսերեն (երկու հրատարակութուն), անգլերեն, ռուսերեն:

Եվ թող նման գործերը չկրկնվեն այլ գրիչների տակ:

3.

Գ. Մահարու բռնադատվածության պոեզիան սկսվում է Երևանի բանտում գրված բանաստեղծութուններից: Դրանք պետք է շարունակվեն «աշակերտական վեց տետրակներով», որոնք լրացվեցին Վոլոգդայի բանտում: Ցավոք, ոչ ոք այլևս ոչինչ չի կարող ասել դրանց մասին, բացի Հեղինակային պնդումից, թե դրանք «լավագույնն են իմ գործերից»...

Սակայն աքսորի տարիները եղան բեղմնավոր: 1950-1953 թթ. նա գրեց ավելի շատ, քան ազատությանը հաջորդած հետագա տասնհինգ տարիներին: Այդ բանաստեղծութունները բաժանվում են երկու խմբի: Սկզբում դրանք մտորումներն էին անցած ճանապարհի ու անել ներկայի, բարու ու չարի, կյանքի գեղեցկության ու անցողիկության մասին: Հատկապես այս վերջինը վերացական զգացողություն չէր, այլ դաժան իրականություն, որը կարող էր ամեն օր կտրել բանաստեղծի կյանքի բարակած թելը:

Ծանոթությունը Անտոնինա Պատուլայտիտեի հետ և դրան հաջորդած ամուսնությունը նոր հուն բացեց Գ. Մահարու սիրելիքան պոեզիայում՝ սիրո մշտնենջական թեման: Վստահորեն կարելի է ասել, որ աքսորի վերջին տարիները համընկեցին բանաստեղծի «բողիկյան աշնանը». «Վաղո, լա՛ո, առանց երգի սերն ի՞նչ ի... Ես Անտոնինային 1952 թվին անանկ եմ երգել այս ճաղատ ու պեհեր գլխով, որ դանդրահեր Մահարին մատերը խածեց, չե՞ս հավատում...»¹:

Չտարածվենք: Պոեզիայի մասին խոսեցն անչորհակալ գործ է: Թողնենք ընթերցողն ինքը... Հավատա...

Սիրելիքան բանաստեղծություններին վիճակված էր բարդ ճանապարհ: Դրանցից մի քանիսը հայտնվեցին վերադարձից

¹ Վ. Նորենցին, 9-10 հունվարի 1954 թ., ԳԱԹ, Վ. Նորենցի ֆոնդ:

Հետո լույս տեսած առաջին իսկ ժողովածուի մեջ («Երկեր», 1954): Դրանք 20-30-ական թվականների բանաստեղծություններին խառնված, անթվակիր, մեծ մասամբ անվերնագիր գործեր էին: Գրական «մաքսանենգությունն» աննկատելի մնաց ինչպես գրաքննիչի, այնպես էլ գրական Հասարակություն Համար: «Հնձաններ» ժողովածուի մեջ (1957) նման բանաստեղծությունների թիվն ավելացավ: Նշվեցին արդեն և դրանց տարբերակները, սակայն նորից ցրվեցին տարբեր բաժիններում: Եվ միայն Երկերի առաջին Հատորում (1965) սիբիրյան բանաստեղծություններին Հատկացվեց առանձին բաժին՝ «Անդունդն ի վեր» խորագրով:

Եվ նորից չես կարող օրինական դժգոհություն չարտահայտել մեր գրականագետների Հասցեին: Գ. Մահարու սիբիրյան բանաստեղծություններն առայսօր մնացել են չգնահատված ու չնկատված: Կարծես Հայ պոեզիայի Համար սովորական երևույթ լինեին սիբիրյան շարքերը...

Սույն գրքում առաջին անգամ ի մի է Հավաքված տարբեր ժողովածուներում և այդ ժողովածուների տարբեր բաժիններում, ինչպես նաև Գ. Մահարու գրառումներում ցրված սիբիրյան բոլոր, այդ թվում և անտիպ բանաստեղծությունները: Դրանցից մի քանիսը բերված են և նամակներում: Վերադարձի հույսեր չփայփայելով՝ նամակները միակ հնարավոր ճանապարհն էին բանաստեղծությունների գոնե մի մասը սերունդներին Հասցնելու: Կրկնություններից խուսափելու Համար նամակներում բերված բանաստեղծությունները դուրս են մնացել ժողովածուի երկրորդ բաժնից: Անտիպ, ինչպես նաև նախկին Հրապարակումներում էական «խմբագրական» և վերաքննչական փոփոխություններ կրած բանաստեղծությունները նամակներում նշված են Հատուկ նշանով՝ ♥:

Մենք հնարավորություն չենք ունեցել Համեմատելու այս բաժնի շատ բանաստեղծություններ սիբիրյան տետրերի Հետ: Դրանք մեզ Հասանելի չեն: Սակայն Հենց միայն նամակային բանաստեղծությունների Համեմատումը Հետագա Հրապարակումների Հետ բացահայտում են էական տարբերություններ: Վերաքննչական խոշորացույցով անցած բանաստեղծություններից Հիմնականում թորվել-Հանվել են տեղական անվանումները և

նվիրագրումները՝ դարձնելով դրանք անառարկայական և անհասցե:

Պահպանված է բանաստեղծությունների ժամանակագրական կարգը:

4.

Շատ կան գրողներ, այդ թվում՝ փայլուն, որոնց նամակագրական ժառանգությունն իրենից ներկայացնում է կենցաղային կամ Փինանսական ձանձրալի հաշվետվություններ և ոչնչով չի հիշեցնում նրանց գլուխգործոցները:

Այլ է Գուրգեն Մահարու պարագան: Նրա նամակագրությունը եզակի երևույթ է, քանի որ օրգանական շարունակությունն է գրողի արձակի: Եվ դա բնական է: Գ. Մահարու ստեղծագործությունները՝ արձակ թե պոեզիա, իրենցից ներկայացնում են մի կյանքի պատմություն, որտեղ ստեղծագործական գլխավոր միջոցն ինքնաարտահայտումն է: Առավել ևս, այնպիսի խորապես անձնական ժանր, ինչպիսին է նամակագրությունը, չէր կարող բացառություն կազմել: Գրողի նամակներն անբաժանելի մասն են կազմում նրա ստեղծագործական ժառանգություն:

Այդ նամակագրության մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն սիբիրյան նամակները:

Քանակապես դրանք չեն գերազանցում գրողի նամակների ընդհանուր թվի մեկ տասերորդ մասը, ընդգրկում են հիմնականում 1950-1954 թթ. և ուղղված են իր նման պստորականների: Բոլոր փորձերը՝ կապ հաստատել ազատություն մեջ գտնվող բարեկամների և մերձավորների հետ, հաջողություն չունեցան: Իշխանությունները չէին քաջալերում պստորականների հետ նամակագրությունը:

Գ. Մահարու սիբիրյան բոլոր նամակները չեն, որ պահպանվել են, սակայն եղածներն էլ բավական են հաստատելու համար դրանց բացառիկ դերը հայ նամակագրական ժանրում և պատկերացում տալու համար այն պայմանների մասին, որոնցում գոյատևել է նա:

Ցավոք, նամակագրությունը միակողմանի է: Պատասխան նամակներից և ոչ մեկը մեր ձեռքի տակ չի եղել: Ինչ-որ չափով այդ բացը լրացնում են Ալազան-Նորենց, Նորենց-Ալազան,

Սանամյան-Նորենց, Նորենց-Սանամյան նամակները:

Յուրաքանչյուր նամակ սկսվում է հերթական-ժամանակագրական համարով, որին հետևում են հասցեատիրոջ անուն-ազգանունը, վերջինիս բնակավայրը, նամակի օրը, ամիսը, տարեթիվը և ուղարկման բնակավայրը: Ընդհանուր այս կարգից շեղումները հեղինակային են:

Նամակներում հնչող թեմաները հիմնականում երեքն են: Դրանցից գլխավորը հավատարմությունն է գրողի բարձր կոչմանը: Գրականություն և գրողների մասին խորհրդածություններն ունեն մահարիական ինքնատիպություն, դաժանություն հետ սահմանակցող իրատեսություն և ուսանելի են գրական սերունդների համար: Ամենադժուրակ իսկ պայմաններում նա մնաց էությունը գրող և տուրք չտվեց քսոքականի կարգավիճակին: Ընդհակառակը, այդ կարգավիճակը համարեց հետևանք՝ գրողի կոչումի նկատմամբ իր անդավաճան հավատարմության. «Նամակս սկսեցի պոեզիայով, սակայն վերջացնում եմ պրոզայով: Բայց այդ պրոզան կապված է մի մարդու աօրյայի հետ, որն իր ողջ կյանքը նվիրել է Ուլիսսի աստվածներին: Եվ եթե նրան միշտ չեն շոյել Ուլիսսյան աստվածները, այդ նրանից է, որ նա չի արածել սրբազան լեռան ստորոտներում և ձգտել է միշտ լեռն ի վեր...»¹:

Մյուս թեման մտորումներն էին բաժին հասած անարդարությունների շուրջ: Անկեղծության ճիչին այստեղ երբեմն խառնվում է և ներքին գրաքննիչը: Լավատեսությամբ ապրող գրողը, որքան էլ հասկանում էր փակուղին, որում հայտնվել էր, այնուամենայնիվ էլ կորցնում ազատ կյանքին վերադառնալու հույսը և էլ արանձնացնում իրեն այն հասարակարգից, որից բռնի մեկուսացվել էր: Օձից խայթվածը պարանից էլ էր երկյուղում, երբ թվում էր թե կորցնելու այլևս ոչինչ չկար...

Եվ վերջապես դա շուրջընդհանուր սփռված հումորն է՝ արտահայտված գրական կատակների, արձակ և չափածո էջերի, անդրաշխարհային պատկերների, անսպառ բառախաղերի ձևով:

Գ. Մահարու սիբիրյան նամակագրությունը մեկ անգամ ևս հաստատում է մարդու և գրողի ուսանելի ամբողջականությունը:

Նամակներում պահպանվել է Գ. Մահարու ուղղագրությունը:

¹ Վ. Աճեմյանին, 26 մարտի 1951 թ., ԳԱԹ, Վ. Աճեմյանի ֆոնդ:

* * *

Գրողի երազանքն էր հրապարակել սիբիրյան արձակը մեկ գրքով: Այդպես էր նա ծրագրել, սակայն ծրագիրը չիրականացավ իրենից անկախ պատճառներով: Դա իրականանում է միայն այսօր: Եվ իրականանում է լիուլի, քանի որ ամբողջացվում է նրա սիբիրյան ողջ գրական ժառանգությունն ընդհանրապես:

Այդ ժառանգություն անբաժանելի մասն է նաև ինքնակենսագրական եռագրության երրորդ մասը՝ «Երիտասարդության սեմին» վիպակը, որը գրեթե ամբողջությամբ գրվեց Սիբիրում: Գրողը վիպակի մասին այնքան հանգամանակից է խոսում նամակներում, որ մեզ մնում է բավարարվել դրա գտած օրինական տեղով՝ Երկերի երրորդ հատորում:

Գ. Մահարու գլխավոր գրքերը լույս են տեսել նվիրագրումներով: Ա. Մյանսիկյան, Ե. Չարենց, Ա. Իսահակյան, Շ. Շահնուր, Ե. Չուբար, մոր հիշատակին... Մենք կատարած կլինենք նրա մեկ նվիրական ցանկությունը ևս, եթե այս ժողովածուն համարենք շիրմաքար բռնադատված հայ գրողներին, որոնք գերեզման չունեցան երկրագնդի մեկ վեցերորդ մասում:

* * *

Գ. Մահարու գրական կյանքը շարունակվում է: Խոսքը միայն վերջին տարիներին լույս տեսած անգլերեն, ֆրանսերեն և ռուսերեն թարգմանությունների մասին չէ: Հրատարակության համար պատրաստ է և հանգամանորեն ծանոթագրված Երկերի նոր ժողովածու՝ «Անտիպ գործեր ութը հատորով», որը կլրացնի հրապարակի վրա գտնվող հինգհատորյակը: Պատրաստ է նաև գրողի կենսամատենագիտությունը: Առաջին անգամ հայ գրողի տարեգրությունը կներկայացվի երկու հատորով...

Վերջին տասնամյակներին ժամանակն անհարիր էր գրակահունությունը, սակայն ճշմարիտ գրողների, ինչպես նաև գրական մոլախոտի նկատմամբ այն մնաց անաչառ դատավորի բարձրություն վրա:

I. ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

...Եթե այս բուսերին ներս մտներ ահեղ և ամենակարող Եհովան, նստեր իմ դիմաց, մի ծխախոտ վառեր և ասեր.

– Տալիս եմ քեզ երկրորդ կյանք, գծիր քո երկրորդ կյանքի ուղին օրորոցից մինչև գերեզման, ինչպես որ ցանկաս, և կկատարվի քո կամքը... ինչպե՞ս կուզեիր ապրել...

Ես նրան կպատասխանեի, առանց վարանելու.

– Ընչտ այնպես, ինչպես ապրեցիր:

ԻՆՔՆԱԿԵՆ ՍԱԳՐԱԿԱՆ՝

1903 թվականի օգոստոսի 1-ին, Արևմտյան Հայաստանի Վան քաղաքից հինգ թե վեց կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Վարազա Ս. Նշան վանքի² սաղարթախիտ այգու մոտ ուսուցիչներին մի մեծ խումբ քեֆի էր նստել: Օրը կիրակի էր, շուտով սկսվելու էին դպրոցական պարամունքները, և ուսուցիչները որոշել էին արձակուրդային վերջին կիրակիներից մեկն անցկացնել Վարազի լեռնալանջին թառած գեղանիստ վանքում, որն այնքան պարծենում էր իր օդով և ջրով, իր գով պուրակներով և բնական գեղեցկությամբ:

Ես դժբախտաբար հիմա ի վիճակի չեմ մանրամասնաբար նկարագրել այդ քեֆը և տալ նրան ականատեսի հավաստիություն. դրա համար ես ունեմ չափազանց հարգելի պատճառներ: Այդ հարգելի պատճառներից մեկը թեկուզ այն է, որ ես հենց այդ օրը, 1903 թվականի օգոստոսի 1-ին բարեհաճել եմ աշխարհ գալ, այն ժամին, երբ հայրս՝ Վանի միջնակարգ դպրոցներից մեկի տեսուչ պարոն Գրիգոր Աճեմյանը³ բարեհաճել է իր ուսուցչական խմբով Վարազա վանքի գովաշունչ պուրակում քեֆի նստել...

Ինչի՞ց դրդված հայրս այդ պատասխանատու օրերից մեկը հատկացրել էր քեֆի և տնից բացակայել, ես չկարողացա ճշտել. երիտասարդությունս տարիներին, ես, ճիշտն ասած, զբաղվեցի այս հարցով: Ես հետաքրքրվեցի մի բանով. թե ովքե՞ր են պաշտոնավարել հորս մոտ որպես ուսուցչուհիներ և նրանցից ովքե՞ր են մասնակցել վերոհիշյալ կերուխումին: Ավաղ, իմ պրպտումները մնացին անարդյունք, պարզվեց, որ 1903 թվականին իմ ծննդավայր Վանը դեռ չէր հասել կուլտուրական այն մակարդակին, շնորհիվ որի հնարավոր էր ունենալ երկուսուսուցչական խումբ: Այս պատճառով էլ վերոհիշյալ խնջույքին մասնակցողների մեջ գոյություն չէր ունեցել ոչ մի եվա... այո, ոչ մի եվա...

Փաստն այն է, որ վերոհիշյալ, իմ ծննդյան օրը, երբ տեղական «Շահբաղի»⁴ (չահի այգի) գինու բարկ գոլորշին բռնել է վանքապատկան պուրակը, երբ հեռվում արևի շողերի տակ փայլատակող կապտավուն և արծաթափայլ Վանա ծովի ալիքները կրկնակի կապույտ և եռակի արծաթ են հագել, քեֆ անողներինց ոմանց աչքերինց չի վրիպել, որ դեպի վանք բարձրացող ճանապարհով սլանում է մի ձիավոր, փոշու ամպ բարձրացնելով իր ետևը: Ո՞վ էր այդ ձիավորը, եթե ոչ մեր տնվոր Օսեփը, որը որպես բարի սուրհանդակ շտապում էր հորս ավետել, որ տողերիս գրողը աշխարհ է եկել՝ վաթսուն տարի հետո գրելու համար այս ինքնակենսագրականը: Վաթսուն տարեկան լինելու կարիք չկա գուշակելու համար, որ ձիավոր սուրհանդակի լուրն ընդունվել է խանդավառ ոգևորությամբ, որ հայրս դրամական մի փոքրիկ գումարով ուրախացրել է Օսեփին, որ գինով լեցուն բաժակներով բարեմաղթել են, որ ես լինեմ սոցիալիստական ռեալիստ, որ, որ...

Եվ որ այդ օրին էլ սկսվել է իմ մանկությունը:

Իսկ ի՞նչ է մանկությունը, եթե ոչ ամենամեծ արևը երկնքի վրա, բաց պատուհանից նայող ամենահսկա լուսինը, վիթխարի բարդու գագաթին կանգնած արագիլի արևի տակ փայլող կտուցը, մորդ ժպիտը արցունքների միջինց և արցունքները ժպիտով ողողված, ապա և կանաչ ճյուղերի մեջ վառվող մրգերն ու փակ պատուհանի ապակու վրա բզզացող բզբզի արծաթե թևերի զնգոցը, առաջին մանկական գրքի գարմանալիորեն հաճելի բուրմունքը, ձմերուկի բուրմունքը, թարմ հացի բույրը և աստղոտ երկնքի տակ փոված այգիների բուրմունքը և բուրմունքը նեղ փողոցով անցնող փոշոտ նախիրների և հոտերի...

Քաղաքը, ուր անցել է իմ մանկությունը, տներ է ունեցել տափակ տանիքներով և ամեն տան առաջ տնամերձ մեծ մի այգի՝ ամեն միրգ ու բարիքով: Հողը հարուստ էր ցորենով ու ծաղիկներով, հողը պարարտ էր, որովհետև տարիներ շարունակ հոսել էր մարդկային արյունը, և մարդկային արյունինց ծաղիկներն ու խնձորները ավելի վառ կարմիր էին: Այսպես, այսպես:

Փոքր էի, երբ կորցրի հորս, մի քիչ ավելի մեծ, երբ կորցրի

ծննդավայր⁵: Ծննդավայրիս հետ կորցրի առմիշտ տատիս և մորս ժամանակավորապես: Ջքացավ քարտեզի վրայից այն, ինչ կոչվում էր Արևմտյան Հայաստան, և մեկուկես միլիոն հայերի արյունից մի անգամ էլ ծաղիկները կարմրեցին և վերջալույսները արյուն հագան⁶: 1915 թվականին ես էջմիածին ընկա, հետո Դիլիջան, հետո Երևան, քաղաքից քաղաք, փողոցից փողոց, մայթից մայթ, որբանոցից որբանոց, մահճակալից մահճակալ:

Դիլիջան, երրորդ որբանոց, շատ մեծ պատճառներ ունեմ ես քեզ չմոռանալու և չեմ մոռանա: Ես քեզ չեմ մոռանա հենց թեկուզ այն պատճառով, որ մի գիշեր, երբ բոլոր որբերն օրորվում էին Մորփեռոսի⁷ գրկում, ես վեր կացա անկողնիցս, հագնվեցի և գողի պես դուրս սողացի ննջարանից: Ես զգուշուժյամբ սերտարան մտա, վառեցի լույսը և սեղանի վրա դրի իմ տետրակները: Քիմիական թանաքի բուրմունքը շոյեց իմ ուռնգները, և ես ասես այդ բուրմունքով էլ հարբած, գրեցի իմ առաջին բանաստեղծությունը, «Հայրենիք» վերնագրով և հայրենիքի մասին: Երբ առավոտը բացվեց, որբերից ոչ մեկը տեղյակ չէր, որ գիշերը կատարվել է մի մեծ, շատ մեծ իրադարձություն... Երբ բացվեց առավոտը, ես նայեցի իմ ընկերների վրա, և ինձ թվաց, որ ես, եթե ոչ երկու, գոնե մի գլխով բարձր եմ իմ ընկերներից... և այդ հրաշքը կատարվեց ընդամենը մի գիշերվա ընթացքում:

Հայտնի չէ, թե որքան ես պիտի շարունակեի գիշերներով աճել, եթե մի օր, օր ցերեկով, մի քանի որբերի չընտրեին և Երևան չուղարկեին թեմական դպրոցում⁸ սովորելու համար: Սովորելը՝ սովորել, բայց ես շարունակեցի իմ գաղտնի տեսակցությունները Հելիկոնի⁹ մուսանների հետ, և որովհետև այդ շրջանում ինձ հաջողվեց մինչև ականջներս սիրահարվել աղջիկների որբանոցի ֆեյաններից մեկին, բնականաբար և լայնացավ իմ ստեղծագործական թեմատիկան, և ես սկսեցի հանդես գալ իմ աշակերտական տետրերում՝ որպես հայրենիքի և սիրո երգիչ:

Երկրում քաղց էր, աղքատություն, և մահն էր սավառնում քաղցի թևերով, մեռնում էին մարդիկ, ով որտեղ կարող էր՝ մայթերի վրա և քաղաքային այգում, եկեղեցիների բակե-

րում և կայարանամերձ այգիներում: Մեկը մեկի ետևից սունկի նման բուսան բարեգործական ընկերություններ, որոնց հաջողվեց մահացությունը դնել կանոնավոր հիմքերի վրա: Այս՝ 1916-1917 թվականներին էր: Ես տասներեք, տասնչորս տարեկան էի և ինձ համարում էի բանաստեղծ:

Մի օր գլխի ընկա, որ իսկական բանաստեղծ լինելու համար շատ քիչ է տետրակներ լցնել ոտանավորներով և, որ բանաստեղծ լինելու համար նախ և առաջ հարկավոր է տպագրվել: Երազումս տեսնում էի անունս տպված թերթում, և սիրտս ճխում էր ուրախությունից: Թերթեր էինք ստանում, և հաճախ այդ թերթերում ես հանդիպում էի տպված բանաստեղծությունների՝ երջանիկ բանաստեղծների ստորագրություններ: Հաճախ էլ «Փոստ-արկղ» բաժնում կարդում էի. «Կարպետ Կոստանյանին, — Ձեր բանաստեղծությունը չի տպվիր»: Թող մի անգամ էլ իմ անունը տպվի թերթում, թեկուզ մերժեն ոտանավորս, երջանիկ՝ Կարպետ, երիցս երջանիկ Կոստանյան...

Ու ահա 1917 թվի ուշ աշնանը, ես դողացող սրտով փոստարկղ նետեցի իմ մի բանաստեղծությունը: Նրանից հետո ես ամեն օր իրիկնամուտին նստում էի փողոցի վրա նայող որբանոցի պատին և սպասում փոստային ցրիչին: Այսպես, մի օր, ցրիչը պարզեց ինձ «Աշխատանք»¹⁰ թերթը, որի երկրորդ էջի վրա ես տեսա իմ բանաստեղծությունը¹¹: Ես հուզված և տագնապահար վար նետվեցի պատից և, թերթը դրոշակի նման գլխիցս բարձր բռնած, որբանոց մտա:

1920 թվականին, երբ Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, ես տասնյոթ տարեկանի էի, «ապագա խոստացող» բանաստեղծ, արդեն արժանացած մեծ բանաստեղծ Եղիշե Չարենցի բարի ուշադրությունը¹²...

Կազմակերպվեց Հայաստանի պրոլետարական գրողների ասոցիացիա, որին զինվորագրվեցի նաև ես: Հետագայում պարզվեց, որ ես իմ գրական խառնվածքով պրոլետարական գրող չեմ: Ես տպեցի բանաստեղծությունների մի ժողովածու¹³, որը հայտարարվեց մանրբուրժուական, բոհեմային և էլի շատ բաներ, որի համար ես վտարվեցի ասոցիացիայից: Իմ հակառակորդները՝ Ազատ Վշտունին¹⁴, Ն. Զարյանը¹⁵, Ալազանը¹⁶,

բարեհաջող պրծան ինձնից: Այս մասին պաշտոնապես հայտարարվեց մամուլում: Իմ միակ և մեծ մխիթարությունն այն էր, որ Չարենցը նույնպես ասոցիացիայի անդամ չէր և նույնպես արժանացել էր մանրբուրժուական և տարբերակիչ նման այլ էպիտետներին:

Այդ այն տարիներին էր, երբ հայ գրականությունը հաղթահալու առաջ էր սլանում երեք անիվների վրա՝ Վչտունի-Ջարյան-Ալազան: Վերջիններս հաստատեցին իրենց առաջնությունը այնպիսի գրողների նկատմամբ, ինչպիսիք էին Չարենցը, Բակունցը¹⁷, Շիրվանզադեն¹⁸, Ստ. Զորյանը¹⁹, Դեմիրճյանը²⁰, Թոթովենցը²¹...

Ես Լենինական գնացի առանց գրական անձնագրի, — այդ 1925 թվականին էր, — և հանդիպեցի դեռ գրեթե պատանի Մկրտիչ Արմենին²²: Արմենի համար նույնպես նեղ էին ասոցիացիայի շրջանակները. նա նույնպես Չարենցին բարձր էր գնահատում ասոցիացիականներից և նա համաձայնվեց գրական մի նոր խմբակ ստեղծել, անկախ ասոցիացիայից և նրա դեմ: Մենք կազմակերպեցինք բանվորա-գյուղացիական գրողների «Հոկտեմբեր» միությունը²³, որին հարեցին Գեղամ Սարյանը²⁴, Սողոմոն Տարոնցին²⁵ և ուրիշներ: Վարչության պատվավոր նախագահ ընտրեցինք Եղիշե Չարենցին, որն այն ժամանակ գտնվում էր արտասահմանում:

Վերադարձավ Չարենցն արտասահմանից, և մենք վերահալուցեցինք «Հոկտեմբերը»: Այն դարձավ «Պրոլետարական գրողների "Նոյեմբեր" միություն», որին հարեցին Ա. Բակունցը, Վ. Նորենցը²⁶ և ուրիշներ: Չարենցն ընտրվեց վարչության նախագահ:

Տարիների ընթացքում փոխվեցին և վերափոխվեցին գրական կազմակերպությունները, ստեղծվեց սովետական գրողների միությունը, «Նոյեմբեր»-ից մի քառյակ մնաց անդալաճան իր սկզբունքներին, — Չարենց, Բակունց, Արմեն և տողերիս գրողը, — 1936-1937 թվականներին այս քառյակը ենթարկվեց ռեպրեսիայի՝ զոհ տալով Ե. Չարենցին և Ա. Բակունցին՝ մեր գրականության երկու անկրկնելի արժիվներին, առաջինը մեծ բանաստեղծ, իսկ երկրորդը նույնքան մեծ արձակագիր...

...1936 թվականի օգոստոսի 9-ի գիշերը ես ձեռքակալվե-

ցի: Ինձ տարան «Ինտուրիստ» ռեստորանից: Վահրամ Փափազյանի²⁷ և Հրաչյա Ներսիսյանի²⁸ հետ կոնյակ էինք խմում և ձեռքերս թարմացնում կոկորդներս: Ես չզարմացա: Մի ամիս առաջ, հուլիսի 9-ի գիշերը, Թբիլիսիում Բերիայի²⁹ ձեռքով սպանվեց Հայաստանի կոմկուսի սիրված ղեկավար Ա. Խանջյանը³⁰: Ես այն կարծիքին էի, որ օրերով էլ կվերջանա այս փորձուցյունը, կստուգեն և բաց կթողնեն: Ջրոսանքի չէին հանում: Առաստաղից մի քիչ ցած պատի բացվածքից ես միայն զգացի, որ աշուն է: Հետո ձեռք եղավ, ապա գարուն և նորից ամառ: Ինձ փոխադրեցին ընդհանուր կամերա: Այստեղ ավելի ուրախ է: Այստեղ էին քաղխորհրդի նախագահ Կարո Մատինյանը³¹, վայ-փիլիսոփա Մարտյանը³², բոլորովին մանկուցյան մեջ ընկած խմբապետ Չոլոն³³, ժողկոմ Վարդան Մամիկոնյանը³⁴, «Նորհրդային Հայաստան» թերթի պատասխանատու խմբագիր Համո Հովհաննիսյանը³⁵, որն անընդհատ խոսում էր ինքնասպանությունից և ուրիշ շատերը, և ուրիշ շատերը:

Ամառ: Երեկո է: «Ֆլորայի» ամառային այգուց երաժշտություն է լսվում: Վահան Մարտյանը գտնում է, որ երաժիշտներին հատուկ կարգադրված է բարձր նվագել՝ բանտարկյալներին ուղղակի սպանելու համար: Կարո Մատինյանը համաձայն չէ դրա հետ: Գրագ են բռնում, կատակում, անցնում է ևս մեկ օր:

Դատավարություն: Դատավարությունը փակ է, երեք րուպի տևողությունը:

Երկու տարի է անցել իմ ձերբակալության օրից: Ես գտնվում եմ քննիչի սենյակում, նստած մի աթոռի վրա: Ես խնդրում եմ, որ ինձ թույլ տան զուգարան գնալու: Քննիչը սեղմում է կոճակը: Ներս է մտնում բուլթ, արևառ դեմքով մի պահակ: Քննիչը բացատրում է.

– Տար սրան:

Գնում ենք՝ ես առաջից, պահակը ետևից:

– Ա՛ջ, – հրահանգում է պահակը, և ես այլ եմ թեքվում:

– Ձա՛խ, – հրահանգում է պահակը, և ես ձախ եմ թեքվում:

– Ինձ կձանձնա՞ս, – լսում եմ ետևիցս: Պահակս է:

– Ոչ, – ասում եմ ես:

– Ետ մի՛ նայի, ճա՛խ... – հրահանգում է նորից նա: – Ձե՞ս հիշում, հինգերորդ որբանոցից, Սիանոսն եմ:

Հիշեցի: Խնուսցի էր, ծուլ և բարի:

– Քեզ ո՞վ ըսավ բանաստեղծ էլի... ներս մտի:

Ներս եմ մտնում: Զուգարանը մաքուր է: Դեմից ինձ է նայում մի ծանոթ, մռայլ անձնավորություն: Սիրտս տրոփում է: Ես հանկարծակիի եմ գալիս: Որտե՞ղ եմ տեսել ես նրան և ե՞րբ: Այսքան ծանոթ և այսքան անծանոթ: Մենք նայում ենք իրար գրեթե անթարթ աչքերով: Ես ժպտում եմ, նա էլ է ժպտում: Մոտենում եմ:

Դեմը մեծ հայելի է: Երկու տարի հետո ես առաջին անգամ հանդիպում եմ ինձ... Շատ եմ փոխվել, եթե չժպտայի, հազիվ թե ճանաչեի այդ խոժոռ կալանավորին:

Զինվորական կոլեգիայի գերագույն դատարան³⁶: Ես մեղադրվում եմ տեռորի և Հայաստանը Սովետական Միությունից անջատելու ու կապիտալիստական աշխարհին միացնելու մեջ: Ես պիտի սպանե՛ր Բերիային: Ես դատապարտվեցի տասը տարվա ազատազրկման³⁷: Նույն Սիանոսն ինձ առաջնորդեց դեպի դատապարտվածների կամերան:

– Ինչքա՞ն տվին, – հարցրեց նա շշուկով:

– Տասը տարի:

– Փա՛ռք աստծուն: Էժան ես պրծե:

– Տասը տարի, – կրկնեցի ես:

– Երրորդ գիշերն է, տանում են, գնդակահարում, – շշնջաց նա, հետո տեսնելով, որ դեմից մի քննիչ է գալիս, հրեց ինձ հրացանով, գոռաց, – մախորկա՞³⁸ չկա՛, ճամբե՛ր գնա...

Հետզհետե հավաքվեցին դատապարտվածները. հաշվեցինք, քառասուն հոգի: Դրանցից՝ երկուսը ճարտարապետ³⁹, երեքը գրող⁴⁰, չորսը ինժեներ⁴¹, մեկը ժողովրդական կոմիսար⁴², մնացյալը պետական և պարտիական աշխատողներ:

Հիմա մեզ համար արդեն պարզ էր, որ մեզ պիտի ուղարկեն Հայաստանից դեպի հյուսիսները: Եթե միայն մինչ այդ լուսնային մի գիշեր մեզ չհանեն դուրս և չուղարկեն ավելի հեռու՝ Թոխմախգյոլ⁴³: Բայց ինչո՞ւ, ո՞ր իրավունքով Թոխմախգյոլ, չէ՞ որ մեզնից յուրաքանչյուրն ունի իր դատա-

վճիռը՝ 10-15-20-25 տարի: Կոմունիստները թափահարում են գլուխները: – Ա՛յ քեզ միամիտ մարդ, կատարյալ երեխա, – ասում են նրանք, – ի՞նչ օրենք, երբ գործում է միայն հեղափոխական նպա՛-տա՛-կա՛-հա՛ր-մա՛-րո՛ւ-թյո՛ւնը: Պա՞րզ է:

Պարզ է:

Սպասվածին հակառակ մեզ չգնդակահարեցին: 1938 թվականի աշնանը մեզ գիշերով ապրանքատար ավտոների մեջ լցրին, կայարան հասցրին: Կայարանում չկար ոչ մի կենդանի շունչ, բացի գինվորականներից: Մեզ մեծ զգուշությամբ կառավարող հանեցին և մեր քայլերն ուղղեցին դեպի այսպես կոչված «ստոլիպինյան» վագոնները⁴⁴: Չգիտեմ ինչո՞ւ ստոլիպինյան, երբ այդ սարսափելի նեղվածք և տանջալի վագոնները նոր արտադրություններ էին, ավելի շուտ դրանք կարող էին կոչվել ստալինյան: Էլ ինչո՞ւ ժամանակաշրջանները շփոթել:

Մեզինք ծխախոտը հավաքեցին: Այդ խեղդուկ վագոններում հնարավոր էլ չէր ծխել: Բայց պահակները մտահոգված էին ո՛չ մեր օդի մաքրությամբ: Ծխախոտը վերցրին բոլորովին այլ նկատառումներով: Մենք կարող էինք այն բոլոր շարտել հսկող պահակների երեսներին, կուրացնել նրանց և... փախչել:

Սարսափելի՛ մենք:

Եվ այսպես, յոթերորդ օրը մեզ հրամայվեց վերցնել մեր իրերը և դուրս գալ գնացքից: Մենք գտնվում էինք Վոլոգդա⁴⁵ կայարանում:

Այս անգամ մեզ բարձեցին բաց ապրանքատար ավտոները և քչեցին քաղաքի փողոցներով: Ուշ աշուն էր: Դեղին մի արև ողողել էր քաղաքը: Ցուրտ էր: Սլանում ենք տների, վաճառախանութների, զբոսայգիների մոտով: Վաղուց է, ինչ չենք տեսել քաղաքացիական շորերով տղամարդկանց, կանանց և մանավանդ երեխաների: Փողոցների պատերին հայտարարություններ, – «Սիլվա»⁴⁶ են խաղում, «Թագավորը զվարճանում է»⁴⁷: Հիրավի՛, թագավորը զվարճանում է:

Վոլոգդայի քաղաքական մեկուսարան... Մեզ մտցնում են մի տախտամած շենք. հրամայում են մերկանալ: Մոտենում է ըստ ձևի մի բժիշկ, իսկ ըստ բովանդակության մի խուզարկող:

Նա խուզարկում է և ոչ մի ատրճանակ չի գտնում: Ձինված պահակները, հրացանները ձեռներին, մեզ քշում են մի բացվող դռնից ներս: Ամբողջ արարողությունը գնում է շոկով: Իրենք էլ են շոկով խոսում: Երբ լավում է բարձր հնչյուն, սաստում են՝ «սը՛»: Բաղնիք է՝ ցնցողնեբով: Երկու զինված պահակներ մեզ հետ են: Խշշում են ջրերը առանց մեր միջամտության:

– Այստե՛ղ էլ մեզ պիտի գնդակահարեն, – շնջում է ճարտարապետ Քոչարը:

Ո՛չ, մեզ չգնդակահարեցին: Երեք-չորս ըոպեից ջուրը կտրվեց առանց մեր միջամտության և մեզ դուրս հանեցին մի ուրիշ դռնից: Խոնավ հատակին կողք-կողքի դրված էին շորերի կույտեր:

– Հագնվե՛լ, – հրահանգեց զինված պահակներից մեկը:

Ամեն մեկը մի կույտի մոտ կանգնեց, և սկսեցինք հագնվել: Ճերմակեղենները գորշավուն էին, բանտային ծանր հոտով ներծծված, իսկ վերնաշորերը բամբակամած էին, ծանր ու անդուրեկան, գլխարկներն ականջակալներով, իսկ կոշիկները... Նրանցից ամեն մեկը երեւի տասը կիլոգրամ կքաշեր:

Երբ վերջացել էր հագնվելու արարողությունը, մենք նախեցինք իրար և չիմացանք լա՞նք, թե՞ ծիծաղենք, այնքան ողբալի էինք մենք և միաժամանակ այնքան ծիծաղելի: Կարճահասակ ճարտարապետ Գևորգ Քոչարը կորել էր իր մեծ չափսի շորերում, իսկ Երեանի կոմիտեի քարտուղար Աբել Օրդուխանյանի⁴⁸ շորերը կպել էին նրա մարմնին, և նա բանտային շորերով նման էր մի վիթխարի բզեզի:

Վոլոգդայի քաղաքային մեկուսարա՛ն: Մենք ապրեցինք քո հյուրընկալ խցերում վեց ամիս և այդ վեց ամիսների ընթացքում մենք ավելի քան վեց ամիս մահացանք և նորից հարույթյուն առանք: Մահանալը դժվար էր, բայց ահա հարույթյուն առնելը... Ես վերջին անգամ հարույթյուն առա 1939 թվականին, մայիսի 16-ին: Բանտի ընդարձակ բակում մեզանից վերջերին բանտային շորերը և վերադարձրին մերը, քաղաքացիականը:

Մեզ տարան կայարան, լցրին ապրանքատար վագոնները և մենք շարժվեցինք ո՛չ մի ըոպե, ո՛չ մի վայրկյան չդադարող

զինվորական հսկողութեան տակ:

Սիբիր, գեղեցիկ երկրամաս, լավ է ապրել քո անծայրածիր բացատներում և անտառներում, որպես ազատ քաղաքացի, սակայն դժվար ես դու կալանավորի համար: Մեզ բեռնաթափեցին Կրասնոյարսկ⁴⁹ քաղաքից մի քանի կիլոմետրի վրա փուլած բաժանման ճամբարում:

Այստեղ խժժում էր Սովետական Միութեան բոլոր ժողովուրդներից կազմված կալանավորական մի ամբողջ բանակ: Հատկապես տարբերվում էին ազգային խայտաբղետ տարազներով միջինասիացիները: Սրանք էլ ինձ նման սարսափելի «տեռորիստներ էին ու դեռ լրտեսներ, վնասարարներ, ընդհատակյա կազմակերպությունների ահեղ անդամներ, հակահեղափոխության քարոզիչներ»: Ուզում ես բարձրանալ և ամբողջ ձայնով կանչել. — Լսե՛ք, դա հրեշավոր սուտ է ու բամբասանք: Սովետական իշխանությունը այսքան թշնամիներ չունի, իսկ եթե դա ճշմարտություն է և այսքան մարդ թշնամի է, ուրեմն ինչ-որ բան քո մեջ է փչացել...

Բժշկական խիստ քննությունը որոշեց, թե ով պիտի գնա բևեռային Նորիլսկը և ով պիտի մնա Սիբլագ, որ թարգմանի սիբիրյան լագեր: Ես Սիբլագին բաժին ընկա և ահա ինձ նմանների հետ քշվեցի Մարիինսկ⁵⁰ մի նոր, վերջերս կառուցված ճամբար:

Ճամբարի փշալարավոր պատերի տակ հոգնած կալանավորները վար դրին իրենց բեռները և նստեցին հանգստանալու: Քիչ հետո պիտի կարգան ցուցակները և մեկ-մեկ ներս թողնեն: Ի՞մ ուշադրությունը գրավեց հիսուն քայլ հեռավորության վրա երկարած մի հերթ: Գայթակղեցուցիչ բան է հերթը: Ես մոտեցա: Պարզվեց, որ կալանավորներից մեկը հայելի ունի, և մարդիկ հերթով մոտենում են և դիտում իրենց դեմքը: Ես էլ հերթի կանգնեցի: Երեք տարվա ընթացքում ես այդ օրը ինձ տեսա երկրորդ անգամ: Մեղրամոմի նման դեղին էի, ունեի սեփ-սև բեղմորուս և հանգած աչքեր: Ես ուզեցի հիշել, թե ո՞ւմն եմ նման և հիշեցի. Երևանի բանտի զուգարանի հայելում տեսած կալանավորին:

Երեք ամիս ապրեցի այս ճամբարում: Մի անգամ, այդ երկրորդ թե երրորդ օրն էր, ես նստել էի մեր բարաքի տախ-

տամածի երրորդ հարկում և հանգստանում էի հողային ծանր աշխատանքից հետո: Վարը, ճիշտ իմ դիմացը, դրված էր մի երկար սեղան, որի մոտ կալանավորները նստած, նամակներ էին գրում: Իմ ուշադրությունը գրավեց մեծ և ազդեցիկ դիմագծերով, ոլորուն, աղ-պղպեղ մագերով մի մարդ: Նա էլ նստած նամակ էր գրում: – «Որտե՞ղ եմ ես տեսել այս մարդուն», – մտածում եմ ես և ոչ մի կերպ չեմ կարող հիշել, բայց որ տեսել եմ, դա դուրս է ամեն կասկածից: Այսքան ծանոթ և այսքան անծանոթ: Թվում է, որ ահա պիտի ասեմ նրա անունը, բայց փախչում է նրա անունն էլ, նա՛ ինքն էլ: Վերջացրեց նամակը, ծրարեց և սկսեց գրել հասցեն: Ես չկարողացա ինձ զսպել և վար սողացի իմ երրորդ հարկից: Անցա նրա մոտով, հետ-հասցեն է գրում, ետ դարձա և... էվրիկա:

Էգբերտը⁵¹, այն ժամանակ մեծ աղմուկ հանած կինոդերասան էգբերտն էր դա, որին ես տեսել էի «Արջային հարսանիք» կինոժապավենում, էկրան հանված Լուսնաչարսկու⁵² պիեսի համանուն սցենարով: Ի՛նչ զարմանալի հանդիպում:

Հաջորդ օրվանից մենք միասին էինք աշխատում: Պատգարակով հող էինք կրում: Հետաքրքիր պատմող էր և խոսակից: Երբ հոգնում էինք, հրահանգում էր՝ ծխե՛լ: Ներս էր քաշում ծուխը և հառաչում, ապա ժպտալով ասում. – «Այսպես: Ահա մի էջ սովետական կինեմատոգրաֆիայի պատմությունից»: Մյուս անգամ. – «Այսպես: Մի էջ հայ գրականության պատմությունից»: Սովորեց «Ծիծեռնակ» երգը և ինձ հետ երգում էր մեծ զգացմունքով և հայի նման ու հայի չափ տիրում...

Օգոստոսի վերջերին մոտ երկու հարյուր հոգի հանեցին լագերից և ասացին, որ երկու շաբաթով զնում ենք մոտակա կոլխոզ բերք հավաքելու: Էգբերտը չկար մեր ցուցակում: Մենք բաժանվեցինք և ճանապարհ ընկանք զինված պահակների և շների հսկողությամբ: Ասացին, որ երկու ժամվա ճանապարհ է, բայց մենք քայլեցինք մինչև երեկո: Գիշերեցինք բաց դաշտում և առավոտյան շարունակեցինք մեր ճանապարհը և երեկոյան միայն հասանք այն ճամբարը, որը կոչվում էր Նովոիվանովսկի ճամբարային երրորդ կետ⁵³:

Եկել էինք երկու շաբաթով, բայց մեր էտապից շատերը

մահացան այնտեղ, իսկ ես ապրեցի մինչև 1947 թվականը...

Թուղթ ու մատիտ չտեսա ես այդ ութ տարիների ընթացքում, բայց անաշխատ էլ չմնացի: Աշխատեցի ես բահով, սղոցով, կացինով, եղանով, երկաթե ձողով, աշխատեցի կոմբայնի և սերմնագտիչի վրա, և երբ ձեռներս թուլացան, բրուտների համար ոտքով ցելս հունցեցի: Այդ ութ տարիների ընթացքում ես հասկացա, որ մարդն ավելի դիմացկուն է, քան քարը: Ճամբարի պետը կարմիր թշերով, չար հայացքով Տոնկարյովը, հատկապես չէր սիրում «ինտելիգենտ սվոլոչներին»⁵⁴: Տոնկարյովին հաջորդեց ուրիշ մի պետ՝ Ուստինով ազգանունով, ինքը՝ ակնոցավոր և քաղաքացիական հագուստով: Այս Ուստինովը բոլորովին նման չէր Տոնկարյովին: Նա մեծ չափով թեթևացրեց «ինտելիգենտ սվոլոչներին» կյանքը, նրանց հերթում և իմ: Ընթերցասեր էր, մարդասեր և հոգեբան: Ես չգիտեմ, թե որտե՞ղ է հիմա Ուստինովը: Ես նրան երբեք չեմ մոռանա:

Ինձ հանձնվեց տասնվեց հոգուց բաղկացած մի բրիգադ. նրանց մեջ կային գյուղացիներ, երկու իրավաբան, երեք կուսակցական աշխատող և մեկ չինացի արտիստ, որն, իր ասելով, չըջել էր ամբողջ աշխարհը: Բարեբախտաբար աշխատանքը վեր չէր մեր ուժերից: Մենք մեծ ճանապարհի երկայնքով մեկ մատնաչափ սածիլներ պիտի տնկեինք, որոնք պիտի մեծանային և արգելեին ձյան հոսքը: Ձյունարգելակներ էին կոչվում այդ բուսական ամբարտակները: Արևոտ օր էր: Մեզ թվում էր, որ մեր աշխատանքը անարդյունք աշխատանք էր և սարքված էր հյուծված կալանավորներին անաշխատ չթողնելու համար: Մենք մինչև երեկո սածիլեցինք մոտ մեկուկես կիլոմետր տարածություն: Այսպես՝ մեկ շաբաթ: Տարիներ հետո, 1947 թվականի օգոստոսի տասին, երբ ես ազատվեցի, մեծ ճանապարհի երկարությունը խոչընդոտ էր կանաչ ծառերի երկարավուն մի զանգված: Իմ սիրտը լեցվեց ուրախություն և անձկություն արցունքով: Ահա մեր աշխատանքի բարի արդյունքը, իսկ աշխատողների մի մասը մահացան ազատություն չտեսած:

Չնայած, որ ես դատապարտված էի տասը տարվա ազատազրկման (և հինգ տարվա ձայնազրկման...), այնուամենայնիվ ինձ բաց թողին միայն տասնմեկ տարի հետո: Պատճա՞ռը պատճառը զարմանալի է. ինձ ուղեկցող վճռի փաստաթղթում

մեքենագրուհին բաց էր թողել մի վրիպակ – ժամկետի վերջը 1946 թվականի փոխարեն (1936-1946) տպված էր 1947⁵⁵... Ես մի տարով գերակատարեցի ինձ բաժին ընկած դառն պլանը:

1947 թվականի օգոստոսի 10-ին ես ազատվեցի: Ծամբորդական ույուկզակն⁵⁶ ուսիս, ես մտա առաջին ճամբարային կետը, ուր գտնվում էր գլխավոր գրասենյակը: Ինձ Հայտնեցին, որ կարող եմ վերադառնալ Հայրենիք, Հայրենիք՝ մինուս Երևան⁵⁷: Ես խնդրեցի տալ ինձ Քանաքեռ⁵⁸: Տվին: Ահա և Մարիինսկ կայարանը...

Քայլում եմ կայարանի կառամատույցով հետ ու առաջ և ուրախ եմ, որ ոչ մի պահակ ինձ չի հետևում:

1947 թվականի օգոստոսի 20-ին ես Երևան մտա: Ես նախընտրեցի ոտքով մտնել քաղաք: Կայարանից մինչև Շիրաչի ձգվող մերկ տարածությունը վերածվել էր գեղեցիկ պողոտայի, զարդարված 4-5 հարկանի տուֆակերտ շենքերով: Մի՞թե ես խանգարում էի, անցավ մտքովս, և սիրտս լցվեց արցունքով... Ո՞ւր գնալ: Մայրս մահացել էր դեռ 1944 թվականին, կինս ամուսնացել, շուրջս անծանոթ մարդիկ: Ես հիշեցի Եսենինին.

Իմ երկրում, ես, ասես, օտարերկրացի եմ⁵⁹...

Իմ տասնմեկ տարիների, ինչպես նաև այդ 444 օրերի մասին, որ ես ապրեցի Երևանում⁶⁰, ես պիտի գրեմ անպայման, եթե ապրեմ ևս մի քանի տարի: Չորս հարյուր քառասունչորս օր ես ապրեցի տագնապներով, կարճատև ժպիտներով և օղիով⁶¹: Միխիթարականն այն էր, որ այդ օրերին ինձ գտան երիտասարդ բանաստեղծներ Սիլվա Կապուտիկյանը⁶², Վահագն Դավթյանը⁶³, Սևակը⁶⁴, Էմինը⁶⁵, Սահյանը⁶⁶, Հրաչյա Հովհաննիսյանը⁶⁷ որոնք աշակերտական սեղանից կարդացել և սիրել էին իմ գրքերը: Վահագն Դավթյանը անգիր արտասանում էր իմ բանաստեղծությունները և ժպտում իր մանկական ժպիտով:

Նոյեմբերյան մի գիշեր երկրորդ անգամ ինձ ձերբակալեցին: Ինձ ընդունեց Ներսեսը, նա, որն ինձ ընդունել էր 1936 թվին:

– Նորի՞ց եկար, – Հարցրեց նա շշուկով:

– Ես չեկա, բերին, – պատասխանեցի ես:

Նույն ներքնահարկը, նույն խոնավ, բանտային, փտած կաշվի հոտ հիշեցնող հոտը, տարբեր կամերա: Երբ ինձ ներս խոթեցին և դուռը աղմուկով փակեցին ետևիցս, հատակի վրա պառկած մի քանի հոգի զարթնեցին և բարձրացրին գլուխները: Զինվորական գերիներ էին, երիտասարդներ, որոնք մեղադրվում էին հայրենիքի դավաճանություն մեջ: Դրսում անձրևն էր մաղում, ներսում՝ արցունքը:

1949 թվական: Ապրիլ: Էտապ: Տաժանակիր, դաժան էտապ ինը քաղաքների ինը բանտերով⁶⁸: Կրասնոյարսկ երկրամասի Կանսկ⁶⁹ քաղաքում մեզ բեռնեցին ապրանքատար ավտոներ և քշեցին երկաթգծից արևելք: Ձերժինսկ չրջկենտրոնում⁷⁰ մեզ իջեցրին և քշեցին դպրոցի շենքը: Հսկողություն չկար: Հաջորդ առավոտյան եկան շրջանի կոլխոզի նախագահները և սկսեցին ջոկել մարդկանց՝ առաջնությունը տալով Ֆիզիկապես ամուրներին: «Լավ ապրանքի» համար նրանք համառ վիճում էին, թունդ հայհոյում... Միայն մեր վրա ոչ ոք չէր նայում՝ իմ և մի հին բոլշևիկի, ալեհեր մորուքով ևս մի հայի:

– Իսկ սրանց ի՞նչ է, ի՞նձ եք թողնում, – գոռաց կոլխոզի նախագահներից մեկի վրա գինվորական ներկայացուցիչը:

Մենք բաժին ընկանք Կուռայ գյուղի կոլխոզին, որի նախագահն էր Անդրեյ Դիմիտրովիչ Սալավարովը⁷¹, շեկ մագերով և շեկ թարթիչներով, կապույտ աչքերով, թույլ բնավորությամբ, բայց բարի մի անձնավորություն, որին չեմ կարող երախտագիտություն բերել: Կիսագրագետ էր և հարգում էր գրագետներին:

Ցմահ աքսորականներ – այս էր մեր սոցիալական դրությունը: Մենք ազատ էինք տվյալ գյուղում և ամսական երկու անգամ ենթակա ստուգման: Աշխատել կոլխոզում, աշխօր⁷² վաստակել և ապրել, ահա՛ խնդիրը:

Գյուղացի աքսորականները շուտ գտան իրենց տեղերը. նրանք բույն դրին այրի կանանց օջախներում: Շուտով նրանք բարձրացրին տնտեսությունը և իրենք բարձրացան տնտեսության վրա, իսկ ինտելիգենցիան, ախ, այդ ինտելիգենցիան, որը ոչ մի կերպ չի կարող վերակառուցվել... Նրանք վախե-

նուժ են ձիուց, գրչի, մատիտի սովոր նրանց ձեռքերը չեն կարող բռնել գյուղատնտեսական գործիքներ, աշխատել ինչպես հարկն է: Եվ ի՞նչ: Քաղցում են նրանք և «Պրավդա»⁷³ են կարդում:

Ինձ վստահեցին կոլխոզի 323 գոճիները. ես նրանց հովիվն էի և խնամատարը: Վաղ առավոտյան, ես մոտենում էի խոզանոցներին, երբ նրանք լուռ սպասում էին բաց օդ դուրս գալու և նախաճաշելու: Զգալով իմ գալը, դեռ հեռվից նրանք բարձրացնում էին մի խանդավառ, տիեզերական օվացիա, որին դեռ չէր արժանացել իր ժողովրդի դեռ ոչ մի առաջնորդ: Ես ուզում եմ ասել, որ ոչ մի ժողովուրդ դեռ չի դիմավորել իր առաջնորդին այնպիսի ցնծությամբ, ինչպես իմ պայծառ, իմ գեղեցիկ գոճիները, որոնց հետ ես ժամանակի ընթացքում կապվեցի և որոնց սիրեցի մարդկային զարմանալի սիրով: Մինչև հիմա էլ, երբ ես շուկայում կամ այլուր տեսնում եմ մի գոճի կամ լսում նրա ձայնը, իմ սիրտը խփում է ուրախությունից, ինձ թվում է, որ հանդիպել եմ հարագատի և լսում եմ նրա ձայնը:

Օրերից մի օր ստացվեց թերթը, որտեղ տպված էր Գ. Հմինի նկարը երկարաճիտ սապոգներով առաջնորդի անվան լաուրեատություն ձեռք բերելու կապակցությամբ⁷⁴: Ես հպարտ էի և ուրախ: Չէ՞ որ նա գիտեր ինձ, իսկ ես՝ նրան, նրա հետ անգամ գինի եմ խմել: Առավոտ էր, մեկը սիբիրյան ամառնային այն առավոտներից, երբ կեչուտներն ու պուրակները շողում են մարգարտափայլ շող ու շաղով, երբ օդը թափանցիկ է և հստակ մանկական աչքերի նման: Ես իմ գոճիներին բաց թողի ձորի ճահճուտը, իսկ ինքս քաշվեցի թփուտները՝ թերթը ձեռքիս: Հեռվում, ճանապարհի վրա երևաց մի ձիավոր: Այդ իմ բրիգադիրն էր՝ Սեմյոն Պետրովիչը⁷⁵: Նա մոտենում էր ինձ: Ուրիշ անգամ ես ոտքի պիտի կանգնեի և «գեկուցեի», որ գոճիները ողջ են և առողջ և որ փախուստի կամ օրինազանցության դեպքեր չեն նկատվել... Բայց այս անգամ ես չչարժվեցի տեղիցս, այնքան անվախ և հպարտ էի գգում ինձ:

– Ի՞նչ ես անում, – հարցրեց նա:

– Կարդում եմ:

– Ի՞նչ կա թերթում:

– Ահա, – ես վեր կացա տեղիցս և ցույց տվի էմինի նկարը, – ստացել է ստալինյան մրցանակ: Նա իմ ընկերն է:

Իմ բրիգադիբը վերցրեց թերթը, նայեց նկարին, հետո նայեց իմ սֆաթին, վերադարձրեց թերթը և ինձ մեծարեց ուսական մի հայհոյանքով, որն անհնարին է գրի առնել.

– Գնա՛ դու...

Ես չվիրավորվեցի: Այս միջադեպը թվաց ինձ չափազանց զվարճալի: Բայց նայելով հեռացող հեծյալի հետևից, իմ մեջ սողոսկեց բարակ, ասեղի պես մի կասկած. – «Իսկապե՞ս ես ճանաչում եմ այս փողկապավոր բանաստեղծին, թե՞ այս բուլլորը զառանցանք է, հալյուցինացիա, խանգարված ուղեղի երեւակայություն»:

Հիշարժան էր այդ օրը. երբ իրիկնադեմին, ես, իմ գոճիներին տեղավորելուց հետո, գյուղ մտա, դարբնոցի մոտ հանդիպեցի կռանահար աքսորական Պարույր Խաչատրյանին⁷⁶: Նա ինձ հաղորդեց, որ Զերժինսկից մի խումբ աքսորականներ են բերվել մեր կոլխոզի տնտեսությանը օգնելու համար բերքահավաքի աշխատանքներում և, որ նրանց մեջ կան երկու կանայք՝ հայուհի և լիտվուհի: Կոլխոզի վարչության բակում գերանների և սանդուղի աստիճանների վրա նստել էին նորեկները: Միջահասակից ոչ բարձր, ալեխառն մազերով մի կին մոտեցավ ինձ իր կապույտ աչքերով, երիտասարդ ընկերուհու հետ: Հայուհին Մոսկվայի հայերից էր. նա մաքուր ուսերենով դիմեց ինձ.

– Եթե չենք սխալվում, դուք հայ եք, գրող և խոզարած:

– Այո, – պատասխանեցի ես, – ես հայ եմ, գրող և խոզարած:

– Մենք չէինք ուզում այստեղ գալ, – շարունակեց հայուհին, – մեզ համոզեցին և խոսեցին ձեր մասին: – Դուք ի՞նչ կարծիք ունեք մեր կոլխոզի մասին, մեզ մոտ մինչև անգամ գրող կա, այն էլ՝ խոզարած... – Մենք համոզվեցինք ու եկանք: Ասենք, եթե չհամոզվեինք էլ... միևնույնն է, պիտի բերեին: Ծանոթացեք ընկերուհուս՝ Անտոնինա Պաուլայտիտե⁷⁷, Վիլնյուսի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի երրորդ կուրսի ուսանողուհի... Հիմա մենք ի՞նչ ենք ուզում, – շարուն-

նակեց հայուհին իր մաքուր ուռսերենով,— դուք այստեղ կարող եք մեզ օգտակար լինել...— նա ժպտաց և նայեց ընկերուհուն,— մենք չենք ուզում, որ ձեր պաշտոնը մեզ տան, բայց խոսեք նախագահի հետ... գուցե մեզ էլ մի ուրիշ գծով հովիվներ նշանակի... Դուք կարո՞ղ եք:

Նրանք նշանակվեցին հորթարածներ: Անդրեյ Դիմիտրիչը այդ արավ մեծ սիրով, որովհետև ոչ ոք չէր ուզում հորթերի հետ գործ ունենալ: Հակառակ իմ գոհիներին, նրանք սարսափելի անհնազանդ էին, չենթարկվող և անկարգ: Անդրեյ Դիմիտրիչն ինձ հանձնարարեց օգնել նրանց և ցույց տալ, թե որտեղ պետք է քշեն հորթերին:

Գուցե այս մասին կարիք չլիներ այսքան երկար խոսել, եթե... Հիմա, երբ նստած եմ Երևանում, իմ բնակարանում, իմ աշխատանոցում և գրում եմ իմ կյանքի համառոտ պատմությունը, վերոհիշյալ լիտվուհին, Անտոնինան, նստած իմ դեմ կարդում է լիտվական սոխակ, բանաստեղծուհի Սոլոմեյա Ներիսին⁷⁸, և նրա աչքերը թաց են: Այո՛, մեզ միացրին դժվար օրերը, զրկանքն ու տառապանքը, չլիներ նա, իմ ոսկորները կմնային այնտեղ, Սիբիրում: Իսկ հիմա նստել է Անտոնինան Սոլոմեյա Ներիս է կարդում և նրա մտքով չի անցնում, թե ինչի մասին եմ գրում: Մենք ազատվեցինք և Երևան վերադարձանք 1954 թվականի ամրանը:

* * *

Ի՞նչ կարող եմ ասել իմ գրական կենսագրություն մասին: Գիրն ու գրականությունը սիրել եմ վաղ մանկությունից: Այն օրից, երբ ես հասկացել եմ, իմացել կամ գիտակցել, որ գիրք գրողն ու ստեղծողը մարդն է, մի ցանկություն եմ ունեցել՝ գիրք գրել, գիրք ստեղծել: Իմ առաջին ոտանավորը լույս է տեսել 1917 թվականին, իսկ առաջին արձակ գործը, «Մի գույգ կոչիկների պատմությունը»՝ 1923 թվին⁷⁹: Մեծ երջանկություն էր ինձ համար, երբ նույն թվականին ես Պավլո Տիչինայից⁸⁰ ստացա նամակ և ուկրաինական մի ամսագիր, ուր գտա տպված վերոհիշյալ արձակ, սատիրական գործի թարգմանությունն ուկրաիներենի: Գուցե այս անակնկալ հաջողությունն էլ դարձավ խթան, որ չափաձոյի հետ զուգընթաց գրեմ ար-

ճակ գործեր: Հիմա, երբ ես շուտով 60 տարեկան կդառնամ, զգում եմ, որ ճիշտ եմ վարվել: Տարեցտարի ավելի դժվարանում եմ բանաստեղծություն գրել, մինչդեռ արձակը վերջին տարիները տվել է ինձ մեծ, ստեղծագործական ուրախություններ: Իմ արձակի^օց է բխել բանաստեղծությունը, թե^օ ընդհակառակը, այդ մասին թող քննադատները վիճեն, ես ժպիտով եմ նայում այժմ իմ բանաստեղծության նվազող ակունքներին, իսկ արձակի ջրերում ես լողում եմ ազատ և վստահ, երբեմն իսկական լողորդի նման:

Ձեմ կարող ասել, որ Հելիկոնի չաստվածները բարեհամբույր են եղել իմ նկատմամբ և շոյել են իմ գրուխը, ո՛չ: Ռապակական քննադատությունը⁸¹ միշտ ծեծել է ինձ, և ես թրծվել եմ այդ ծեծերից: Ինքս եմ սիրել ծեծվածներին, ինձ հարազատ են եղել ստեղծագործությունն ու տառապանքն առանձին-առանձին և ստեղծագործական տառապանքը միասին, այն, ինչ տեսել եմ հայ, ռուս և արտասահմանյան սիրված գրողների մեջ: Գովաբանված գրողը միշտ կասկած է հարուցել իմ մեջ և ընդհակառակը, նրանց կողմից քննադատված գրողը՝ հավատ: Հիմա, երբ ես նայում եմ անցյալին 1963 թվականի հեռուներից, չեմ կարող չտեսնել, որ, հիրավի, բազում պսակակիրների պսակները թղթե, դեկորատիվ պսակներ դուրս եկան, իսկ բազում պսակազրկվածներ պսակվեցին անմահության և անմահական ծաղիկներով, շրջապատվեցին նրանք կամ նրանց չիրիմները ժողովրդի սիրով և ճանաչումով, դարձան հուշարձան, փողոց, դպրոց, պիոներական ջոկատ, դարձան բարու և առաջավորի խորհրդանշան: Այն, ինչ որ տրված է կամ ձեռք է բերված հեշտությունը, նույն հեշտությունը էլ կտանի անողոք ժամանակը, կմնա այն, ինչ ստեղծված է ժամանակաշրջանի ազնիվ հյուսվածքից, դաժան երկվություն կենսաստատ միասնությունից, ծաղկած ժպիտներից և թափված արցունքներից, մեծ աններդաշնակությունների մեծագույն ներդաշնակությունից, որը հեռու է պատմության ծամածուծություններից, օր-օրի կառուցվող այս վիթխարի գեղեցկությունից, որի հիմքը դրեց մավգոլեյում ննջող լեգենդար անմահը⁸²:

...Շատ է խոսվում վարպետության մասին: Կա այդպիսի

բան: Մի կոչկա կար լավ կոչիկներ է կարում, մյուսը՝ վատ՝ նույն կաշվից: Վարպետությունը գրողի հետ է ծնվում, միասին: Որքան շատ բան ունենա ասելիք գրողը, այնքան մեծ վարպետ է նա: Որքան մեծ է նրա խոսքը, այնքան մեծ է նրա վարպետությունը: Ոչ վարպետ գրողը ասելիք չունի աշխարհին և նրան զուր է խորհուրդ տալ, թե՛ նստիր և բարձրացրու վարպետությունդ: Ի՞նչ վարպետությունը բարձրացնելու մասին խոսք կարող է լինել, երբ նա ասելիք չունի: Գրականության պատմության մեջ շատ կան օրինակներ, երբ մի գրող գրում է մի լավ, բարձր արվեստով գիրք, որին հաջորդում են թույլ գրքեր: Նույն գրողն է, նույն գրիչը, նույն գրասեղանը: Ի՞նչ պատահեց. նրա վարպետությունը կորա՞վ: Ոչ: Առաջին գիրքը լավ է ստացվել, որովհետև գրողը ասելիք է ունեցել, մյուս գրքերի մասին քննադատները գրում են, որ վարպետություն չկա... Ոչ թե վարպետություն չկա, այլ գրողն ասելիք չունի: Ունենար ասելու բան, նա գիրքը կգրեր նույն վարպետությամբ, ինչ առաջինը:

Հասկանալի է, որ ես իմ այս դիտողությունները չեմ ուզում պարտադրել որպես անհերքելի ճշմարտություն, ես գուցե ասում եմ մեծ ճշմարտության մի մասը միայն, ուրիշների համար գուցե վիճելի:

Իմ անձնական փորձով ես եկա նաև այն ընդհանուր եզրակացության, որ գրողը պիտի գրի ապրված նյութի մասին: Այստեղից էլ ընթերցողին բռնելու և քո ստեղծած աշխարհի «քաղաքացի» դարձնելու ուժն ու կարողությունը: Եթե գրողը գրում է մի գործ, որը չի տեսել, չի հուզվել նրա հերոսների հետ, չի ապրել միջավայրն ու վատ է ճանաչում ընտրած նյութը, նա չի կարող ընթերցողին գերել, հուզել, ապրեցնել: Մատներից ծծածը, մտացածինն ու արհեստականը կդիպչի ընթերցողի սրտին և ետ կթռչի, ինչպես պատն ի վեր շարտված մի բուռ սիսեռ:

Թվում է, թե այստեղ ոչ մի նորություն չկա, որ այս մասին գիտակ են բոլոր գրողները, բայց ժամանակ առ ժամանակ պետք է հիշել և հիշեցնել այս մասին:

Ապրված նյութը, եթե այն հասել է այն աստիճանին, որ անհնարին է չգրել, գրողը կարող է կրել իր մեջ տարիներ շա-

րունակ: Ես իմ «Մանկուլթյուն և պատանեկուլթյունը» գրեցի 1928-1930 թվականներին: Այդ թվականներին Հաջորդեցին գրական պայքարի անհանգիստ տարիներ: Չկար ստեղծագործական առողջ մթնոլորտ: Ես ինձ չէի գտնում գրելու իմ տրիլոգիայի երրորդ մասը: Սկսեցի մի նոր վեպ, «Գուրգեն խանի տոհմը»: մի քանի մաս տպեցի ամսագրում և թողի կիսատ, սկսեցի մի չափածո վեպ, «Արձանագործ Մուրը», որը ենթարկվեց անավարտ վեպի ճակատագրին: Միևնույն ամսագրում երկու գործ կիսատ թողած⁸³, 1936 թվականին կորցրի և՛ ազատուլթյուն, և՛ ստեղծագործելու հնարավորուլթյուն: Անցավ տասնվեց տարի: 1953 թվականին ես Ձերթինսկում աշխատում էի որպես տեղական փոքրիկ, կոլխոզային շուկայի գիշերային պահակ: Ժամի 5-ին սկսվում էր իմ գիշերը և առավոտյան ժամի 10-ին միայն վերջանում: Ձմեռային սառնաշունչ, երկար գիշերներ: Ես և Անտոնինան ապրում էինք շուկայի փոքրիկ պահակատանը: Դա մի հյուղակ էր՝ հիրավի, հավի ոտների վրա կանգնած: Տանջալից էին երկար գիշերները, անվերջանալի: «Նստիր և գրիր, – ասաց մի օր Անտոնինան, – ճիշտ է, գրածներդ երբեք լույս չեն տեսնի, բայց գոնե գիշերները կկարճես... կամ, ո՞վ գիտե, գուցե...»: «Պետք է միայն... չմեռնել... արդարուլթյունը կհաղթի», – գուցե հազարերորդ անգամ կրկնում եմ ես:

Ես նայեցի պահակատան փոքրիկ, խարխուլ սեղանին, նրա վրա դրված նավթե լամպին: Իմ մեջ ասես հնչեց հնօրյա, լավ օրերի հետ կապված մի երգ, վաղուց-վաղուց մոռացված: Ես ինձ գտա տեղական վաճառախանուլթյուններից մեկում, գնեցի աշակերտական տետրակներ, աշակերտական գրիչ ու թանաքաման, ու երբ գիշերն իջավ, նստեցի իմ խարխուլ սեղանի մոտ ու մոտ քառեցի նավթի լամպը: Ասես մի կոճակ սեղմվեց, և օրերն ու շաբաթները, ամիսներն ու տարիները թավալեցին դեպի ետ: Ես հասա 1930 թվականին և մտքիս աչքերով տեսա իմ «Մանկուլթյուն և պատանեկուլթյուն» գրքի վերջին էջի վերջին տողը.

– «Այո, մայրիկ, պատանեկուլթյունը վերջացավ...»:

Դեռ քսաներեք տարի առաջ ես գիտեի, թե որտեղ եմ հասել և որտեղից պիտի շարունակեմ: Նստեցի և գրեցի.

«Օրը կիրակի էր:

Սուրենի և Նորենի հետ պատուհանից ներս մտանք մայրիկի սենյակը, որը նման էր մի փոքրիկ, քառակուսի տուփի...»:

Ու սևացան աշակերտական տետրի սպիտակ էջերը⁸⁴:

Գիշերվա ընթացքում, մի քանի անգամ, ես հագնում էի իմ շնամորթե մաշված վերարկուն, հրացանը նետում ուսիս և դուրս էի գալիս, ստուգում երկու խանութների կողպեքները և նորից վերադառնում իմ աշխատանքին: Կար և՛ ցուրտ, և՛ քաղց: Ես իմ շնչով տաքացնում էի մատներս և շարունակում թղթին հանձնել այն, ինչ հեռավոր անցյալ էր, խորապես ապրված և գրվելու վաղուց պատրաստ մի ժամանակաշրջան, 1917-ից մինչև 1920 թվականը, մինչև սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում:

Հետագայում, երբ տավեց այդ գործը, իմ ընթերցողներն ու քննադատները հաստատեցին, որ ծանր պայմաններում գրված այդ գրվածքում ծիծաղն ու հումորն ավելի դիպուկ են ու կենսահաստատ, քան առաջին երկու մասերում, որոնք գրված են եղել ազատ ու բարեկեցիկ պայմաններում:

Այսպես էլ է պատահում: Ամեն գրող ունի իր ստեղծագործական գաղտնիքները, որոնք հաճախ ինքը, այդ գաղտնիքների տերն ու տիրականը չի կարող բացատրել:

Վերջացնենք: Ապրված է 60 տարի: Ստեղծված է մի համեստ գրականութուն: Եթե հաշվենք, որ գիտակցական կյանքն սկսում է յոթ տարեկանից, այդ յոթ տարիներին ավելացնելով գաղթի, փողոցի, որբանոցների յոթ տարիները և այս տասնչորս տարիներին ավելացնելով 1936-1954 թվականների ժամանակաշրջանը, ինձ կմնա քսանութ տարի: Սակայն եթե այս բոլորին ներս մտնեք ահեղ և ամենակարող Եհովան, նստեք իմ դիմաց, մի ծխախոտ վառեք և ասեք.

– Տալիս եմ քեզ երկրորդ կյանք, գծիր քո երկրորդ կյանքի ուղին օրորոցից մինչև գերեզման, ինչպես որ ցանկաս, և կկատարվի քո կամքը... ինչպե՞ս կուզեիր ապրել...

Ես նրան կպատասխանեի, առանց վարանելու.

– Ճիշտ այնպես, ինչպես ապրեցի:

24 փետրվարի 1963, Երևան

II. Ա Ր Ձ Ա Կ

Շնորհակալությո՛ւն, որ տրվեց ինձ հնարավորությունն ավելի ջերմ սիրով սիրել և գնահատել կյանքը, իմանալ մի կտոր հացի և մի փշուր ժպիտի գինը...

ԱՀ¹Սիրով՝ Աշոտին²

Յուրտ է, սառնամանիք, օ՛, ավելի քան սառամանիք:

Շրջանային կենտրոնի տների, խրճիթների ծխնելույզներից բարձրացող ծուխը կանգնում է անշարժ սյուների նման, անշարժ լերդացած օդում, և թփում է մի պահ, որ դուք գտնվում եք գործարանային քաղաքում, և ծխում են երկնամուխ գործարանային ծխնելույզները: Այդպես է, երբ ցուրտն անցնում է քառասուն աստիճանից. այդ ծուխն է կանգնում տանիքների վրա գործարանային ծխնելույզների նման և միայն նրա մխացող վերջավորութունից կարելի է գուշակել, որ ամբողջ «ծխնելույզը» կառուցված է ծխից: Չնայած որ երեկո է, բայց փողոցները գրեթե դատարկ են: Անցնում է մի սահնակ, սահում է ու խշխշում, լսվում է ձիու քառատրոփը, հետո լռում է այն էլ: Աստղերը մոտ են թփում, լուսինը սառած ու սփրթնած. նրա լույսի տակ փայլվում են ձյան բյուրեղները և ավելի սաստկացնում սառնամանիքի զգացողությունը:

Սառնամանիքի զգացողությունն ըստ երևույթին չի վերաբերում օրվա այդ ժամին տեղական բաց շուկայի հրապարակը դանդաղ քայլերով չափող գիշերային պահակ Կոլյա Կոիվլենկոյին. նրա հաստ, մի քիչ հնամաշ մուշտակը քսվում է սառած գետնին, ավլում է ձյունը, ոտները պաշտպանված են վալենկաներով³, ձեռքերը՝ տաք ձեռնոցներով, գլուխը՝ շնամորթի գլխարկով, իսկ դեմքից երևում են միայն աչքերն ու քիթը: Քայլում է նա հրացանն ուսին, որի փողը փայլում է լուսնից և հեռվից նայողին թփում է, որ նա ծխում է: Իսկ երբ հավասարվեք նրան ու նայեք նրա դեմքին, ապա կտեսնեք, որ նա չի ծխում, այդ նրա շնչառությունն է մխում սառած օդում, իսկ բեղերից կախվել են սառցի բարակ լուլաները:

Դատարկ է շուկայի հրապարակը, դատարկ են երկարածիկ ծածկերը, անծածկ սեղանները. նրանք լցվում են միայն

կիրակի օրերը, վաղ առավոտից: Կիրակի օրերը, վաղ առավոտից, շրջանի կոլխոզներից գալիս են կոլխոզիկները, վաճառում են ցորեն, ալյուր, միս, ձու, զանազան զնուժներ են անում և վերադառնում իրենց տները: Անոխիսի խանութի մոտ, շուկայի հրապարակի վրա կանգնած է մի ուրիշ խանութ ևս, որի ճակատին լուսնի տակ փայլում է ցուցանակը – «Գյուղատնտեսական խանութ» – ահա այս երկու խանութների վրա է պահակում Կոլյա Կոխվլենկոն: Շուկայի հարավային թևի վրա Կոլյա Կոխվլենկոյի խրճիթն է, պահակատունը: Դատարկ մի քանի արկղ դրված կողք-կողքի, որոնք ամենայն հավանականությամբ ծառայում են գիշերային պահակին որպես մահճակալ, մի սեղան նավթե լամպով և թիթեղե մի վառարան, ահա խրճիթ-պահակատան ամբողջ կահավորությունը: Չի կարելի ասել, որ Կոլյա Կոխվլենկոն մենակ է պահակում ձմրան երկար գիշերներին, ահա երկու շաբաթ է ինչ...

Երկու շաբաթ առաջ, երբ Կոլյա Կոխվլենկոն երեկոյան բացեց պահակատան դուռը և ներս մտավ, այսինքն երբ անցավ իր պարտականությունների կատարմանը, զգաց, որ ոտքերի արանքով մի փափուկ բան անցավ. երբ նա մոտեցավ սեղանին և վառեց լամպը, տեսավ, որ խրճիթում նա մենակ չէ. նրան նայում էր քարածուխի նման սև և փայլուն մի կատու, սև, գզգզված մազերով, նիհար ու երկարապոչ, բոլոր նշաններով անտեր մի կատու:

Այդ օրվանից, ամեն օր, երեկոյան, երբ Կոլյան բացում է պահակատան դուռը, նրա ետևից ներս է մտնում նրա չորքոտանի ընկերը, իսկ առավոտյան, երբ նա դուրս է գալիս պահակատանից, նրա ետևից դուրս է գալիս սև կատուն և սրընթաց անհետանում շուկայից դուրս, աստված գիտե թե ուր: Կոլյան փակում էր պահակատան դուռը և տուն էր գնում:

Մոտենում է Կոլյա Կոխվլենկոն խանութի դռներին, ստուգում է կողպեքները, ստուգիչ կողպեքները: Այդ օրը մեծ քանակությամբ ապակի էր ծախվել. ձյունի վրա դիզված էին ապակու արկղերից դուրս թափված և դյուրավառ, նեղ ժապավենի նման տաշեղներ. նա կռացավ, պարզեց ձեռքերն աջ ու ձախ և մի խուրճ տաշեղ վերցրեց ու գրկած՝ խրճիթը մտավ: – «Գալավտիֆոնը կարող է գալ, – մտածեց նա, – վաղը կիրակի

է, շուկայի օր»:

Վառվում է վառարանը, ճարճատում, գվարթ աղմկում. վառարանի կողքին նստել է Մարիա Իվանովնան, — այսպես կնքեց Կոլյան իր կատվին, — և զբաղված է լվացվելով: Կոլյան նայում է կատվին ուշադրութայամբ և ժպտում:

— Ի՞նչ ես կարծում, Մարիա Իվանովնա, Գալավտիֆոնը գիշերս գալո՞ւ է, թե ոչ:

— Միտո՛ւ...

— Ես էլ էդ կարծիքին եմ, Մարիա Իվանովնա, հասկանո՞ւմ ես, վաղը շուկայի օր է, իսկ նա գրել էր, որ շուտով գալու է: Շուտով: Ի՞նչ է նշանակում շուտով. պարզ է, ուրեմն՝ վաղը...

— Միտո՛ւ...

— Այո, երկու անգամ երկու չորսի պես պարզ է, Մարիա Իվանովնա. ա՛խ, ինչպես մենք իրար լավ ենք հասկանում... ուղղակի զարմանք: Քեզ կծանոթացնեմ նրա հետ, Մարիա Իվանովնա:

Հետո նա վար է առնում հրացանը, դնում անկյունում, հանում է ձեռնոցները, հարմար կերպով տեղավորվում է արկղերի վրա և մի մախորկա է փաթաթում:

Կենդանություն և ուրախություն է տիրում պահակատանն ամեն անգամ, երբ գալիս է Գալավտիֆոնը: Նախ նա, որպես օրենք, բերում է մի երկու լիտր գյուղական օղի, միայն այդ չէ. նա բերում է գյուղից նորություններ, ով է ամուսնացել, ով՝ բաժանվել, ծնունդ, մահ, գժտություն ու հազար ու մի առօրյա նորություններ, նորություններ, որոնք այնքան մոտ են Կոլյա Կոխլենկոյի սրտին, և այդ նրա համար, որ Կոլյան ու Գալավտիֆոնը համագյուղացիներ են և Գալավտիֆոնի գյուղից բերած ամենաչնչին նորությունն անգամ նա ընդունում է վառվող հետաքրքրութայամբ:

Վերոհիշյալ հանգամանքներից բացի Գալավտիֆոնը հարուստ էր ֆրոնտային պատմություններով: Հայրենական մեծ պատերազմին նա մասնակցել էր որպես շարքային, աչքի էր ընկել քաջութայամբ և սխրագործություններով, պարգևատրվել էր մեդալներով և ջքանշաններով, ֆրոնտում նա զգում էր իրեն ինչպես հայրենի անտառներում, կովում էր ֆաշիստների դեմ նույնքան հաջողակ, որքան Սիբիրի անտառներում՝

արջերի և գայլերի դեմ: Այո, զարմանալի մարդ է Գալավտիֆոնը, հանդուգն, անվախ, նրան լսելիս չես ձանձրանա, եթե մինչև անգամ նույն բանը նա պատմի մի քանի անգամ: Ինչ չարժի, օրինակի համար, նրա պատմությունն այն մասին, թե ինչպես մի անգամ նա արջի հետ հայտնվում է անտառում, հաստաբուն մի ծառի մոտ. արջը լոք տալով հետապնդում է իր զոհին, իսկ նա խուսափում է գազանից պտտվելով ծառի շուրջը, արջը՝ նրա ետևից: Ձանձրացած այդ խաղից արջը երկու թաթերով գրկում է ծառը, հույս ունենալով միաժամանակ բռնել իր զոհին, այն ժամանակ Գալավտիֆոնը կացնի երկու հարվածով կտրում է արջի երկու բրդոտ թաթերը...

Վառարանը լուեց. այդպես է թիթեղե վառարանը, արագ վառվում է, արագ տաքացնում, արագ էլ հանգչում, ու նորից ցրտում է պահակատունը: Կոլյա Կռիվենկոն բացում է վառարանի դռնակը: Պետք է նորից վառել, բայց նա ավելի խորն է մտնում իր մուշտակի մեջ և ուզում է նորից մտածել քաջ Գալավտիֆոնի մասին:

...Գնում են Գալավտիֆոնն ու Կոլյան անտառի ծանոթ ճանապարհով, ձյան մեջ խրվելով ու բարձրանալով, ձեռք-ձեռքի տված, իրար օգնելով և սիրտ տալով գնում են Գալավտիֆոնն ու Կոլյան:

Թափվում է ձյունը, խոշոր փաթիլներով փռվում է աշխարհի ու անտառի, ճանապարհի ու անտառային բացատների ու արահետների վրա. կեչիների, սոճու, մասրենու թփերի վրա թափվում է ձյունը:

Հեռվից լսվում է սահնակի խուլ խշոցը. նրանք դուրս են գալիս ճանապարհից և թաքնվում մի ծառի ետև. բարեկամ⁶ է, թե⁶ թշնամի:

Երևում է սահնակը, սահնակը քաշում է մի... գայլ, այո, այո, մի իսկական գայլ, իսկ սահնակը վարում է արջի մորթե մուշտակը հագած մի հսկա արջ. որսորդական հրացանն ուսին կանգնել է նա սահնակի առաջամասում երկու թաթերի վրա, մի ձեռքով բռնած գայլի սանձից, մյուս ձեռքով մտրակում է գայլին, մտրակում անհոգի, անխիղճ կերպով. սահնակի վրա պառկած է ոտները կապած մի սիրուն, շագանակագույն եղջերու:

Դուրս է գալիս իր թաքստոցից Գալավտիֆոնը, կանգնեց-

նուժ է սահնակը, խլում է արջից որսորդական հրացանը և հրացանի փողն ուղղում է նրա ճակատին.— Ինձ մի սպանի,— ասում է արջը,— «Ուլխ» կոլխոզի նախագահն եմ ես, կգաք ինձ մոտ հյուր, ձեզ ալյուր կտամ, խոճկոր, հավ...:

— Իսկ այս ի՞նչ ես տանում,— հարցնում է Գալավտիֆոնը մատով ցույց տալով եղջերուին:

— Մի՞թե չես տեսնում, թաթարուհի է, թաթարների գյուղից փախցրի... հո՛-հո՛-հո՛...:

Հո՛-հո՛-հո՛... ծիծաղում է արջը, և նրա ծիծաղից թնդում է անտառը,— հա՛-հա՛-հա՛,— արձագանքում է նրան Գալավտիֆոնը,— հա՛-հա՛-հա՛,— ծառի ետևից դուրս գալով ծիծաղում է սիրտ առած Կոլյան:

Կոլյա Կոխվենկոն լսում է իր ձայնը և զարթնում: Խրճիթը ցրտել է. նա ոտքի է կանգնում, փչում է լամպի լույսի ուղղութեամբ և տեսնում է իր շնչի գոլորշին. նա ուզում է մի բուռ տաշեղ խոթել վառարանը և կրակ տալ, բայց այդ միջոցին լսում է խրճիթին մոտեցող սահնակի խշշոցը և դուրս է նետվում...:

— Ո՞վ է,— գոռում է նա:

— Դե լավ, հերոս մի ձևանա, ես եմ... քնել էիր:

— Ի՞նչ քնել, ի՞նչ ես խոսում: Բա ո՞նց լսեցի գալը:

— Քնել էիր,— նորից պնդում է ոտից մինչև գլուխ թանձր մուշտակի մեջ կորած Գալավտիֆոնը, կանգնեցնում է սահնակը պահակատան ցանկապատի մոտ, իջնում է սահնակից, ալյուրի լեցուն պարկերի վրայից վերցնում է մի պարկ և պարզում է Կոլյային:

— Վերցրու: Չես խաբի: Ձայնդ նոր քնից զարթնած մարդու ձայն է... Այս էլ վերցրու,— նա պարզում է Կոլյային կացինը,— այս էլ,— նա պարզում է որսորդական հրացանը,— հիմա կարող ես ներս մտնել, ես ձիուն կերակրեմ...:

— Դու կլյառուզա՞ մի անի, Կոլյա Կոխվենկոյին ծառայութեան տեղում քնած դեռ ոչ ոք չի տեսել:

Նա խրճիթ է մտնում, ներս թողնելով սառնամանիքի ամպեր, շոշափում է պարկը: Օղին կա, մնացածը հետաքրքիր չէ. նրա սիրտը լցվում է ջերմութեամբ. նա ուզում է խոսել, մի հաճելի բան ասել Գալավտիֆոնին: Հիշեց իր տարօրինակ

երազը. նա դուրս եկավ.

– Գալավտիֆոնչիկ, մի զարմանալի երազ տեսա...

– Ե՞րբ:

– Հենց քիչ առաջ:

– Բա ասում էիր չեմ քնել:

Կոլյա Կռիվլենկոն մի քանի անգամ արագ-արագ աչքը թարթեց, բայց հետո հավաքեց իրեն:

– Հիմա էլ եմ ասում, մի բոպե նստած տեղը աչքը փակել ու երազ տեսնել՝ քնել չի...

– Հապա քնելը ո՞նց է լինում:

– Քնելն էն է, որ շորերդ հանես, պառկես կնգադ կողքին, աչքդ փակես, մարդավարի քնես ու քնած տեղդ էնպես խոմփաս, որ կնիկդ զարթնի ու էլ չկարողանա քնել... քնելն էս է:

– Լավ, – վերջացնում է իր գործը Գալավտիֆոնը և մի քանի անգամ խփում ձիռն մեջքին, – ներս գնանք:

Նրանք ներս են մտնում. Գալավտիֆոնն իրեն պահում է մի քիչ կռացած՝ դուրսն առաստաղին չխփելու համար: Նա փնջալով հանում է մուշտակը, նետում արկղերի վրա:

– Շատ ուշացար, – ասում է Կոլյա Կռիվլենկոն:

– Ուշացա: Գիտես էլի... մինչև դես-դեն... պահ, քո տուներ շինվի, էնքան ես քնել, որ կրակդ էլ հանգել է...

Նա կռացավ, մի մեծ խուրձ տաշեղ վերցրեց, պպեց վառարանի դեմ, տաշեղը տեղավորեց վառարանի մեջ, հետո գրպանից հանեց լուցկու տուփը, լուցկին մի հարվածով վառեց և մոտեցրեց տաշեղին, մի վայրկյան և վառարանը բոցավառվեց. նա ուզեց փակել վառարանի դռնակը, բայց այդ բոցապերին...

Վառարանը շարժվեց անհայտ մի ուժից, և վառարանում ինչ-որ բան թպրտաց: Գալավտիֆոնն ուզեց արագ ոտքի կանգնել, բայց ծնկները ծալվեցին ու նա նստեց տեղում զարմանքով և ահով լեցուն աչքերը հառելով ոչ պակաս զարմացած և վախեցած Կոլյա Կռիվլենկոյին. Կոլյա Կռիվլենկոն մի բոպե շուրջը նայեց և ամբողջ կոկորդով գոռաց, ցույց տալով վառարանը.

– Մարիա Իվանովնան...

– Ի՞նչ Մարիա... Իվանով...

Ահառած Գալավտիֆոնը դեռ չվերջացրած իր հարցը, բողբոջների միջից ուղիղ նրա վրա թռավ վառվող ու մխացող սև կատուն:

– Հիսուս Քրիստոս, – բացականչեց բոլորովին իրեն կորցրած Գալավտիֆոնը և ուշագնաց փռվեց հատակին:

Կոլյա Կռիվլենկոն իր շտապ օգնությունն առաջին հերթին հասցրեց Մարիա Իվանովնային. նա անկյունից վերցրեց ջրով լեցուն դույլը և շուռ տվեց նրա գլխին: Մարիա Իվանովնան դադարեց մխալուց, թափ տվեց իրեն և մտավ վառարանի տակ չորանալու: Կոլյա Կռիվլենկոն ջուր ցանեց նաև Գալավտիֆոնի դեմքին, գլխին:

– Ուշքի եկ, Տիֆոնչիկ, իմ կատուն էր, մտել էր վառարանը...

Գալավտիֆոնը բացեց աչքը և մոլոր աչքերով նայեց շուրջը:

– Իմ կատուն էր, գիտես էլի, այդ անիծվածները տեղ են փնտռում, մտել էր վառարանը... և ահա...

– Քեզ էլ ու քո կատվին էլ, – փնթփնթաց քաջ Գալավտիֆոնը նստելով, – բա ես կատվից... բա կատուն ինձ... էս մասին ոչ մի տեղ, ոչ մի խոսք, հասկացա՞ր... էդ շիշը մի դես տուր... թյո՛ւո՛ւ՛...

1956 թ.

ՄԻ ԱՆԳԱՄ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆԸ⁵

Մի կիրակի օր ես դուրս եկա զբոսանքի:

Իմ քայլերն ինձ տարան գյուղից դուրս, դեպի բաց մար-
գագետինները:

Աջ և ձախ, ուղղահայաց, դեպի անտառը, դեպի թռչնա-
բուծական ֆերման, դեպի վաղուց չգործող սպանդանոցը
ձգվում են դաշտակոտորիկ, կարճառոտ արահետներ: Նրանք
խաչաձևում են իրար, բաժանվում, տեղ-տեղ զուգահեռվում,
հետո կորցնում են իրար, կարծես պատահաբար, կանչում են
հեռվից ու իրար չեն լսում:

Զգվում են արահետները, կարծես երգում են արահետ-
ները, և նրանց երգը լուսթյունն է:

Գյուղից կանչում է մի աքաղաղ, հետո երկրորդը, եր-
րորդը, մի շուն է հաչում ու նորից լուսթյունն է ծավալվում
ու լուսթյան երգը:

Նեղ մի արահետ ինձ հանեց գյուղի գերեզմանատան վրա:
Ես ուզեցի շրջանցել նրան, բայց աչքովս ընկավ շիրմաթմբե-
րից մեկի վրա նստած մի մարդ:

Մոտեցա, Վասյա դային էր, Ֆիրմայի ջրկիրը, բահը ցցել
էր հողում, նստած ծխում էր:

– Բարև, Վասյա դայի...

– Բարև... նստիր, փստացրու... մախորկա ունե՞ս:

– Ունեմ:

Դեռ վաղ առավոտյան գյուղում տարածվեց, որ յոթանա-
սունամյա Մարիա Մախանչուկը⁶, կամ ինչպես նրան անվա-
նում էին, Մախանչիխան, գիշերը մահացել էր: Նույն ինքը,
Վասյա դայու երկարամյա, վաստակավոր կողակիցը:

Ընդամենը երկու օր առաջ ես տեսա նրան, այդ հաղթան-
դամ պառավին: Շորորալով մտավ գյուղկոտպի խանութը և մի
շիշ օղի գնեց:

– Վասկայիս սիրտը օղի ուզեց... Թող խմի:

– Իսկ դո՞ւլ, – հարցրեց գործակատարուհին, պարզելով նրան շիշը:

– Մի պուճուր էլ ես, – ժպտաց նա իր մի քանի ատամներով ու շորորալով դուրս ելավ:

– Հարյուր տարի կապրի, – վճռեց գործակատարուհին և դարձավ մի ուրիշ հաճախորդի:

– Եվ ինչո՞ւ չապրի, – շարունակեց նա կոնֆետները կշեռքի նժարից հարմարեցված թղթե տոպրակի մեջ լցնելով, – ոչ երեխա ունեցավ, ոչ հոգս ու ցավ... կով, խոզեր, հավ, ճիւղ, աշխօր, ապրի ու ապրի...

Բայց ահա գիշերը նա մեռավ, առանց նախագգուշացման, առանց որևէ հիմք, հարգելի պատճառ ունենալու...

Ամբողջ գյուղն էր խոսում նրա վարած անհոգ կյանքի, հանգիստ և ապահով ծերության, և այն մասին, որ նա «մինչև հարյուր տարի կապրի»: Եվ կարծես թե նա իր մահով սրտմտած ու զայրացած, ողջ գյուղի երեսին շարտեց, – ա՛յ քեզ, դե հիմի էլ խոսեք:

Վասյա դային վառեց ծխախոտը, ծուխը ներս քաշեց, խորը շնչեց և սկսեց հազալ:

– Սխալ, մեծ սխալ տեղի ունեցավ, – ասաց նա հազի միջից:

– Ի՞նչ սխալ, – հարցրի ես, – որտե՞ղ...

– Մեր տանը, – պատասխանեց Վասյա դային, ազատվելով հազից, – մեր տանը... առանց ինձ նա կպահեր տունն էլ, տնտեսությունն էլ... իսկ ես առանց նրա՝ քոռ գրոշ... Աստված գիտի, թե ինչու վերցրեց ու մեռավ: Երկու օր առաջ մի շիշ օղի դրեց սեղանի վրա, – խմիր, Վասյա, մի պուճուր էլ ինձ համար լցրու... աշխարհում մեռնել կա... – ծիծաղեցի, – ա՛յ Մարուսկա, Մարուսկա... մի փոքր խմեց, հետո թե՛ Վասկա, ես որ մեռնեմ, իմ գերեզմանը դո՛ւլ փորիր... Հե՞մ ուզում, որ օտարը փորի... էլի ծիծաղեցի: Երեկ առավոտյան էլ բաղնիքը տաքացրեց, լողացավ, սնդուկից հանեց իր լավ շորերը, հագավ ու պառկեց առանց անկողինը բանալու:

– Էդ ի՞նչ է, – հարցրի, – լավ շորերդ հագար ու պառկեցի՞ր: – Կարող է հյուր գալ, – պատասխանեց: Ընկա տեղիս վրա ու քնեցի: Գիշերվա մի պահ զարթնեցի: – Մարիա, Մարուսկա, հյուրերդ չեկան, վեր կաց հանվիր ու լույսը հանդ-

ցրու...— պատասխան չտվեց, տեղից չշարժվեց: Մոտեցա, որ զարթեցնեմ, աչքը բաց էր ու մի տեսակ ժպտում էր: — Էս ի՞նչ է, հանա՞ք ես անում,— հարցնում եմ ես: Հանաքը հանաքից անցել էր... մեռնելը հանա՞ք է...

Նա վերջացրեց ծխելը, ոտքի կանգնեց, վերցրեց բաժը և սկսեց փորել: Սահմանափորեց երկարությունը, լայնությունը, միացրեց գծերը և սկսեց խորանալ:

Գերեզմանատան արևելյան սահմանների վրա երևաց կոլտնտեսութայն ձիապան իվան Պետրովիչի որդին՝ երիտասարդ կոլտնտեսական Միտյան, բահն ուսին: Նա մոտեցավ արագ, գործնական քայլերով և դիմեց մեզ.

— Ինձ ուղարկեց Սիմեոն Սիմեոնիչը՝ գերեզման փորելու... խոստացավ մեկուկես աշխօր...

Վասյա դային չընդհատեց փորելը, բայց և չուշացրեց պատասխանը:

— Գնա, ման արի բրիգադիբի աչքից հեռու, երկու-երեք ժամից գնա ասա, որ փորեցիր... Ես էլ կասեմ... եղա՞վ...

— Եղա՞վ,— ուրախացավ Միտյան, ձեռքը ճակատին խփելով,— հրացանս առնեմ, գնամ եղեգնուտը... վայրի բազեր են երևացել...

Ու գնաց եկած ճանապարհով, բաժը գետին խփելով ձեռնափայտի պես:

— Երիտասարդությո՞ւն,— մրթմրթաց Վասյա դային, թավ հոնքերի տակից նայելով հեռացող Միտյայի ետևից և շարունակելով փորելը: Ես ուզեցի հեռանալ, բայց ինձ համակել էր հունիսյան արևոտ առավոտի հաճելի մեղկությունը. միաժամանակ ինձ համար պարզապես հետաքրքիր էր նայել Վասյա դայուն, նրա աշխատանքի վրա և իմանալ, թե ի՞նչ է մտածում նա... Ես մտածում էի, որ ամենամահետաքրքիր մարդը, նրա իսկական կյանքն ավելի հետաքրքիր է, քան ամենահետաքրքրական գիրքը... երևակայիր, որ գրքում կարդում ես՝ «հիսունական թվերին, հունիսյան մի արևոտ առավոտ, Կ. գյուղացի կոլտնտեսական Վասյա դային փորում էր իր կնոջ գերեզմանը...»:

— Իսկ հարսանիքը մե՛ծ էր... այո՛, գիշերը մինչև լույս կերուխում էր... ես էնքան խմեցի, որ աչքիս Մարուսկան երկու

Մարուսկա էր երևում, չգիտեի՝ որին գրկեմ, որին թողնեմ, – խոսեց Վասյա դային, արդեն մինչև ծնկները խորացած փոսի մեջ, կարծես շարունակելով ընդհատված գրույցը: – Օրե՛ր. ոնց որ երեկ լիներ, – եզրափակեց նա, խրեց բաճը խոնավ հողի մեջ, նստեց փոսի եզրին և գրպանից դուրս քաշեց մախորկայի քսակը:

– Վասյա դայի, ամեն ինչ անցել է... պատահե՞լ է, որ... սիրաբանած լինես... սատանի բան է...

Նա ժպտաց բեղերի միջից, նայեց ինձ, թավ հոնքերը բարձրացնելով, վառեց ծխախոտը, մարած լուցկին նետեց փոսի մեջ, հետո կռացավ, բարձրացրեց լուցկին, նետեց փոսից հեռու և պատասխանեց.

– Պատահել է մանր-մուկ... իսկ նա, էդ կողմից սուրբ էր: Աղջիկ ժամանակ նրան սիրահարվել էր Վանկան, մեր կոլխոզի հաշվապահ Իվան Սերգեյիչը... ցարի ժամանակվա բան եմ ասում, է՛: Համա նրանց սիլիբիլուց բան դուրս չեկավ... Մարուսկան ինձ առավ, իսկ Վանկան ծերացավ առանց պսակվելու ու դարձավ Իվան Սերգեյիչ...

Վասյա դային լռեց, իսկ ես հիշեցի հանգուցյալի մասին տարածված անստույգ ասեկոսեները նրա և կոլտնտեսության հաշվապահի կապերի մասին, որը, ոմանց պնդումով, երբեք չէր ընդհատվել... պատմում էին, որ Իվան Սերգեյիչը չի ամուսնացել գեղեցիկ ու հաղթահասակ Մարուսկայի վշտից, իսկ Մարուսկայի ծնողները նախապատվություն են տվել Վասյային, որովհետև վերջինս աշխատում էր, խոհեմ էր ու տնարար, մինչդեռ Վանյան հարբեցող էր ու կովարար, մարդկանց հետ չէր կարող հաշտ ապրել և արժանացել էր «թոկից փախած Վանյա» կոչմանը:

Վասյա դային ծխախոտի մնացուկը նետեց լուցկու ուղղությամբ և վերցրեց բաճը: Բայց այդ միջոցին նա նայեց գյուղից դեպի գերեզմանատուն ձգվող արահետին ու մռայլվեց: Ես նայեցի նրա հայացքի ուղղությամբ: Նեղ արահետով առաջանում էր հաշվապահ Իվան Սերգեյիչը:

Նա դանդաղ մոտեցավ, հենվելով հաստ ձեռնափայտին, աչքերի մեջ մի անմիտ ժպի՞տ, թե տխրություն: Դժվար չէր գուշակել, որ նա մի երկու հարյուր դրամ օղի էր խմել:

– Գնացի տուն, ասին՝ էստեղ ես... եկա՝ օգնեմ:

Վասյա դային չպատասխանեց:

Իվան Սերգեյիչը մի կողմ դրեց ձեռնափայտը, հանեց հնամաշ, մոխրագույն պիջակը, իջավ փոսի մեջ և ձեռքը պարզեց բաճին:

– Տուր... Դու հանգստացիր...

Վասյա դային բաճը հեռացրեց ու մոռաց.

– Պետք չի... ե՛ս կփորեմ:

– Հանգստացիր, էլի կփորես, – պնդեց Իվան Սերգեյիչը:

– Պետք չի՛, – կրկնեց Վասյա դային, – հանգուցյալը հրամայեց, որ ես... որ չթողնեմ օտար մարդիկ...

– Օտա՞ր, – հատ ու կենտ ատամների միջից մրթմրթաց Իվան Սերգեյիչը, և նրա աչքերի մեջ բռնկվեց մի չար բոց:

– Օտա՞ր... – նա ձեռքը մեկնեց դեպի բաճը՝ չկտրելով իր հայացքը Վասյա դայու աչքերից: Վերջինս նայում էր նրան կարծես հիպնոզված, կամաց-կամաց նա խեղճացավ, կարծես սմբեց, փոքրացավ և բաճն անցավ, ինքն էլ չիմացավ թե ինչպես, Իվան Սերգեյիչի ձեռքը: Հետո նա դուրս եկավ փոսից դժվարությամբ և փլվեց իմ կողքին, խռոված և դառնացած երեխայի դեմքի արտահայտությամբ:

Իվան Սերգեյիչը սկսեց փորել: Նա երևի հիշեց ամառային խաղաղ այն երեկոն, երբ հին ջրաղացի մոտ հանդիպեց Մարուսկային, երբ նա լալով փաթաթվեց նրա վզին և արցունքների միջից հեծեծաց.

– Ինձ ուրիշին են տալիս, Վանկա, բայց աստծուն հայտնի է, որ ես քեզ եմ սիրում: Ես չեմ դիմանա առանց քեզ, առանց քեզ ես երկար չեմ ապրի: Երբ ես մեռնեմ, դո՛ւ փորիր իմ գերեզմանը, Վանկա, ի՛մ հարազատ, ի՛մ միակ...

Ես նորից նայեցի Վասյա դայուն: Նա ձեռքը մի քանի անգամ խփեց ծնկին, հողը թափ տալու համա՞ր արդյոք և մշուշված հայացքը հռեց դեպի դաշտերն ու արահետները: Իսկ արահետները խաչաձևում են իրար, բաժանվում, տեղ-տեղ զուգահեռվում, հետո կորցնում են իրար, կարծես պատահաբար, կանչում են հեռվից և իրար չեն լսում, չեն լսում:

ԱՆՄԵՂ ՄԵՂԱՎՈՐՆԵՐ⁷

1.

Գարուն: Ուսուրկա գետը քանդեց, քչեց սառցե շղթաների վերջին օղակները, և որոտաց գարնանային մեծաշունչ հիմնը: Այդ հիմնով էլ բացվեց հանդիսավոր գարնանացանը:

«Հաղթանակ» կոլտնտեսուկթյան դաշտավարական բրիգադները երկու բրիգադերները, մեկը՝ բարակ ու երկար, մյուսը՝ կարճ ու կլորիկ, վաղ առավոտյան նստած մեկը ճյուղի նման սև, մյուսը ճյան նման սպիտակ ձիերի վրա, անցնում են գյուղի լայն փողոցով, տնից-տուն, բարակ ճիպտով ծեծում են փողոցահայաց պատուհանների ապակին ու կանչում:

– Տանտիրուհի՛, ծղոտները այրելու...

– Աննա Բորիսովնա, սերմագտիչի վրա...

– Նաստապյա, վերցրու օղակը երրորդ դաշտ: Կանկորայի տեղը նշանակված է Օլգա Մախանչուկը:

– Իսկ Կանկորա^ն, – պատուհանի փեղկը դեպի դուրս բանալով, գլուխը դուրս հանեց միջին տարիքի, պեպենոտ, ժպտացող հաստ թշերով և նեղ, ճպլտուն աչքերով մի կին:

– Կանկորան նշանակված է հացթուխ, – պատասխանեց բրիգադերը, ճիպտով դիպավ ձիու ականջին և առաջ անցավ:

Կես ժամ հետո գյուղի բոլոր տնակներում քննվում էր Կանկորայի նոր նշանակումը: Հայտնի էր, որ բազում տարիներ որպես հացթուխ աշխատում էր պառավ Ստեպանիխան և վատ չէր աշխատում, ճիշտ է, այս տարի շրջկենտրոնից օգնող ուժեր են գալիս և այդ պատճառով ափելի շատ հաց պետք էր թխել, ճիշտ է նաև, որ պառավ Ստեպանիխան թուլացել է վերջին տարիները և մի քանի անգամ դիմել էր կոլտնտեսուկթյան վարչությունը, որպեսզի ազատեն իրեն այդ պաշտոնից, բայց ինչ^ո և Կանկորային, այդ երիտասարդ, երեսունից վեր և քառասունից վար, դաշտային աշխատանքների մեղ կոփված Կանկորային պիտի նշանակեին հացթուխ, հասկանալի չէր: Ասենք ի^{նչ} կար չհասկանալու, միանգամայն հասկանալի էր...

Երբ վարչության նախագահը՝ Անդրեյ Պետրովիչը, գլխարկը կախեց պատից և նստեց նախաճաշելու, նրա կինը՝ Վարվառա Պետրովնան, Ֆրիկուսների մեծ, տախտակե թաղարների մեջ ջուր լցրեց և աչքի տակով նայեց ամուսնուն: Վերջինս մի ումպով կուլ տվեց հիսուն գրամի չափ օղի և անցավ տապակած գետնախնձորին:

— Էլ մարդ չգտա՞ք կոլխոզում, որ դրան նշանակեցիք, — հնչեց Վարվառա Պետրովնայի մի քիչ բողբոջող, մի քիչ հանգստացուցիչ պատասխան խնդրող ձայնը: Անդրեյ Պետրովիչը նայեց կնոջ դեմքին իր կապույտ, խաղաղ աչքերով, արագ կերպով մերկացրեց պատառաքաղը և լեցուն բերանով հարցրեց.

— Ի՞նչ կա որ...

— Չէ՞ր կարելի մի պառավ նշանակել...

— Չէր կարելի...

— Ինչո՞ւ...

— Այս տարի պետք է շատ հաց թխել, ուժեղ ձեռք է հարկավոր:

— Հասկանալի է, — ատամների միջից ձգեց Վարվառա Պետրովնան, աղմուկով ծածկեց ջրի տակառը, մոտեցավ օրորոցին և սկսեց օրորել, չնայած որ երեխան քնած էր:

— Հասկանալի՞ է, — կրկնեց նա ավելի դառնությամբ և մոտեցավ պատուհանին:

— Թո՛ղ հիմարությունները, — մեղմությամբ սաստեց Անդրեյ Պետրովիչը, շարունակելով իր աշխատանքը:

— Անդրե՛յ, — սեղանին մոտեցավ կինը և կանգնեց նրա դեմ, — իմացիր, եթե բռնեմ քեզ նրա հետ փռում, չեմ խնայի ո՛չ ինձ, ո՛չ քեզ, իմացի՛ր...

Անդրեյ Պետրովիչը վերջացրեց նախաճաշը, արագ ոտքի կանգնեց, կախարանից վերցրեց գլխարկը, խփեց ծնկին և դուրս եկավ, կրկնելով.

— Թո՛ղ հիմարությունները:

Նույն տեսարանն աննշան փոփոխությամբ տեղի ունեցավ նաև բրիգադեր Սիմոն Սիմոնիչի տանը, նախաճաշի ժամանակ: Վերջինս հաստ մատներով կտրեց հացը և կարճ ասաց.

— Ես փոքր մարդ եմ, կոլխոզի նախագահն է նշանակել:

2.

Գյուղը դատարկվում էր: Գյուղից դուրս նետվող ճանապարհներով և արահետներով խուճախ-խուճախ, զուլգ-զուլգ կամ առանձին-առանձին կողտնտեսականներն ու կողտնտեսուհիները գնում էին դեպի իրենց աշխատանքի վայրը: Գյուղում մնացին միայն ծերերն ու պառավները, որոնք զբաղված էին տնային գործերով: Գյուղի միակ, գլխավոր փողոցի վրա ազատ և համարձակ մարշով անցնում էին սագերը, կռնչալով և ինչ-որ բան պնդելով և ապացուցելով: Մի շուն հյուսնոցի կողքից դուրս եկավ, լայնքով ճեղքելով սագերի թափորը և նետվեց ակուճի բակը: Սագերը մի րոպե իրար խառնվեցին, բողբոջեցին, դժգոհեցին, հետո հանգստացան ու շարունակեցին իրենց ընդհատված դիսկուսիան:

Գյուղի միակ, գլխավոր փողոցի հակառակ ծայրից երևաց մի կին, երկարաճիտ կոշիկներով, որոնք ներկված էին սև ձյուժով: Ձախ թևի դաստակից նա կախել էր մի հին դուլլ, դուլլի խորքում թխմված էր հին մի պարկ, որը դադարել էր պարկ լինելուց և, ըստ երևույթին, ծառայում էր որպես հատակը լվանալու լաթ: Դուլլից դուրս էր ցցել իր գլուխը նոր կապված մի ավել:

Կողտնտեսություն վարչություն շենքին չհասած, նա թեքվեց դեպի աջ: Այդ ոչ լայն ճանապարհը ձգվում էր բաց դաշտով դեպի մեքենա-տրակտորային կայանը: Ծանապարհի ձախ կողմում, գետափից ոչ հեռու, կանգնած է մենավոր, միհարկանի մի տնակ: Կինը առնական քայլերով կանգնեց մենավոր տնակի մոտ, գրպանից հանեց ժանգոտ մի բանալի, բացեց կողպեքը, դուռը հրեց ու ներս մտավ: Այդ կողտնտեսությունը նոր նշանակված հացթուխ Կանկորան էր. որի նշանակումն այժմ արդեն քննարկվում էր դաշտում, աշխատանքի զանազան օբյեկտներում, ոմանց կողմից:

Կանկորան մի կողմ դրեց դուլլը, բացեց երեք պատուհանների տախտակե, ապա ապակե փեղկերը, և գարնանային թարմ օդը խուժեց ներս. հետո նա կռացավ, բարձրացրեց հատակից ներքնատան քառակուսի կափարիչը, նայեց ներքև, դեպի ներքնահարկը տանող սանդուղքները, ավելի կռացավ և դիտեց ալյուրոտ ու փոշոտ դարակները, կարծես որոշեց իր անելիքը և վերցրեց ավելը:

Դոճների մեջ երևաց բրիզադիրը, կարճ ու կլոր Սիմոն Սիմոնիչը, մի ճիպոտ ձեռքին:

– Բարի լույս, Կանկորա, աշխատո՞ւմ ենք...

– Աշխատում ենք, Սիմոն Սիմոնիչ, աշխատում ենք, դուրս եկեք, թե չէ՝ փոշուց կխեղդվեք:

– Չեմ խեղդվի... Գիտե՞ս, Կանկորա, թե ինչու քեզ նշանակեցինք այս աշխատանքին...

Կանկորան, որ այդ ըուպեին զբաղված էր պատերը վերից վար ավելելով, զգուշուլթյամբ ետ նայեց:

– Չգիտեմ, ինչո՞ւ համար նշանակեցիր...

– Բո կվասի նման կվաս գյուղում չկա, Կանկորա: Լավ կվաս կպատրաստես, մեկ-մեկ կզանք, կխմենք:

– Կպատրաստեմ, Սիմոն Սիմոնիչ, կպատրաստեմ, իսկ հիմա գնա, փոշու մեջ մի՛ կանգնիր... կտեսնեն, կխոսեն:

– Ովքե՞ր կխոսեն, ի՞նչ կխոսեն:

– Չգիտե՞ս չար լեզուները...

– Ես չեմ վախենում, Կանկորա, կխոսեն, կխոսեն, կլուեն:

– Անդրեյ Պետրովիչը, – խուճապով արտասանեց Կանկորան, պատուհանից դուրս նայելով:

Հիրավի, դեպի փուռ ձգվող ճանապարհով գալիս էր նախագահը՝ Անդրեյ Պետրովիչը:

– Ա՛յ քեզ խաթա... Հիմի ի՞նչ պիտի մտածի, – փնթփնթաց Սիմոն Սիմոնիչը և նայեց շուրջը, ասես պաշտպան գտնելու հույսով:

– Ասացի՛, Սիմոն Սիմոնիչ, ասացի՛ գնա: Ո՞ր սատանան բերեց քեզ այստեղ, չեմ հասկանում...

– Ես... մաքուր սրտով, – փորձեց արդարանալ բրիզադիրը, կարծես ոչ թե Կանկորայի, այլ նախագահի առաջ, բայց հիշելով վերջինիս խիստ բնավորությունը, առանց երկար-բարակ մտածելու, նետվեց դեպի ներքնահարկը, իջավ երկու աստիճան և կափարիչը փակեց: Կանկորան հուզված և տագնապահար շարունակեց ավել պատերը, հազար անգամ անիծելով իր նշանակման օրն ու ժամը:

Անդրեյ Պետրովիչը ներս մտավ:

– Բարի լույս, Կանկորա:

– Բարի լույս, Անդրեյ Պետրովիչ:

– Երեկոյան ալյուր կբերեն: Վաղն առավոտյան կսկսես թխել:

– Փա՛յտ, – խեղդուկ ձայնով արտասանեց Կանկորան:

– Փայտ էլ կբերեն, – հանգստացրեց Անդրեյ Պետրովիչը, – կասեմ, որ չոր փայտ տան... Դու միայն քեզ լավ պահիր, ոչ ոքի ներս մի՛ թող, ավելորդ խոսակցությունների առիթ մի՛ տա... առանց այն էլ բոլորը խոսում են...

Նա ուզեց ավելի պարզ բացատրել իր միտքը, բայց բաց պատուհանից նկատեց, որ արագ քայլերով դեպի փուռն է գալիս իր կինը՝ Վարվառան: Անդրեյ Պետրովիչն զգաց, որ սկանդալն անխուսափելի է: Կանկորան նայեց նախագահի տագնապահար, բաց պատուհանից դուրս նետված հայացքին, նայեց նրա հայացքի ուղղությամբ և ամեն ինչ հասկացավ: Մինչև նրա ուշքի գալը, նախագահն անհետացել էր ներքնահարկում:

Խավար ներքնահարկում Անդրեյ Պետրովիչը բնագդաբար մի լուցկի վառեց և նայեց շուրջը: Պատի տակ կանգնել էր պատի նման գունատված Սիմոն Սիմոնիչը:

– Դու այստեղ ի՞նչ գործ ունես, – գրեթե պաշտոնական խստությամբ շշնջաց նա:

– Անդրեյ Պետրովիչ, – պատասխանեց Սիմոն Սիմոնիչը, – ես մաքուր սրտով կվասի մասին... տեսա գալիս ես, վախեցա... և ահա...

– Մաքուր սրտով, – կրկնեց Անդրեյ Պետրովիչը, – ես էլ մաքուր սրտով...

– Ի՞նչ պատահեց որ...

– Կինս՝ Վարվառան է գալիս...

Լռություն:

– Հիմա ի՞նչ անենք, – շշնջաց Սիմոն Սիմոնիչը:

Անդրեյ Պետրովիչը մի լուցկի ևս վառեց, մարեց, լուցկու կոթը մի կողմ նետեց և բարձրաձայն դիմեց բրիգադիրին:

– Հասկանո՞ւմ ես, դարակները փտել են, հարկավոր է փոխել... Եկ ինձ հետ:

Նա բարձրացավ սանդուղքներով, կափարիչը հրեց աղմուկով և Սիմոն Սիմոնիչի հետ դուրս եկան այն ըոպեին, երբ Վարվառա Պետրովնան ներս էր մտել, իսկ Կանկորան լալիս էր

դառն արցունքներով, զգալով մեծ սկանդալի անխուսափելի-
 ությունը:

– Հասկանո՞ւմ ես, – շարունակեց Անդրեյ Պետրովիչը,
 առանց ուշադրություն դարձնելու կնոջ վրա, – ո՛չ միայն դա-
 րակները, այլև հատակի փտած տախտակները պետք է փոխել:
 Այ, տե՛ս, մե՛կ, երկո՛ւ, երե՛ք... փոխե՛լ...

Նա նայեց Կանկորային և նկատեց նրա արցունքները.

– Իսկ դու երեսայի պես մի՛ արտասովիբ, երբ քեզ նկա-
 տողություն են անում: Կարող էիր ավելի շուտ գալ աշխա-
 տանքի... այո՛...

1956 թ.

ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ ԹՌՉՆԱՆՈՑՈՒՄՑ

1.

Թռչնապահուհի Մարուսյան նոր գնած կանաչ գլխաշորը քամու գեմ ֆոֆուացնելով արագ ներս մտավ Ֆերմայի ընդարձակ բակը: Նա մտավ ամբարներից մեկը, վերցրեց թիթեղե մեծ դուլը, որը լցված էր զանազան տեսակի նախորդ երեկոյան թրջված հացահատիկների մնացորդներով, դուրս եկավ և իր քայլերն ուղղեց դեպի սպիտակ ներկված մի խրճիթ, որը չորս կողմից շրջապատված էր քառակուսի ցանկապատով: Խրճիթի չորս կողմը նա բուռ-բուռ ցանեց դուլի պարունակուկները, սպիտակ գոգնոցի գրպանից հանեց մի քանի բանալի և մոտեցավ խրճիթի դռանը: Երբ նա դուռը բանալու համար բանալիով դիպավ կողպեքին, ներսում այնպիսի թռչնային ճիչ ու աղմուկ բարձրացավ, որ Մարուսյան չկարողացավ զսպել իր ժպիտը: Նա հանեց կողպեքը, քաշվեց մի կողմ և դուռը բացեց: Իրավունք ունեւ նա մի կողմ քաշվելու, որովհետեւ եթե նա կանգներ դռան դեմ, դժվար թե դիմանար ամբողջ դռնով մեկ, վերից վար դուրս հոսող սպիտակ ալիքների հորձանքին: Հավի ճուտերը մի ակնթարթում դուրս թռան, փռվեցին խրճիթի չորս կողմը և սկսեցին արագ-արագ աշխատել կտուցներով:

Մարուսյան իր քայլերն ուղղեց դեպի մի ուրիշ խրճիթ, նույն բանալիով բացեց դուռը և ներս մտավ: Խրճիթի մեջտեղում մի քանի հնդկահավեր ինքնագոհ շրջում էին իրենց ճուտերով, ուրիշները դեռ թուխս էին նստել, մի քանի ճուտեր նոր էին դուրս գալիս կեպից: Նորածիններին Մարուսյան հավաքեց մի բաց զամբյուղի մեջ, ապա պահարանից հանեց խաշած հավկիթներ, ջարդեց կեպներն ու սպիտակուցները նետեց մայր հնդկահավերին, դեղնուցներով՝ ափի մեջ՝ մեկ-մեկ կերակրեց ճուտերին, ջուր խմեցրեց և բաց թողեց մայրերի թևերի տակ:

Այսպես սկսվեց թռչնապահուհի Մարուսյայի աշխատանքային օրը: Եկավ բրիգադի Սերգեյ Նիկոլաևիչ Ռիբալկան, ստուգեց աշխատանքը, ցուցամատով խփեց Մարուսյայի սիրուն ծնոտին և գնաց իր գործին:

Անցավ երկու շաբաթ այս ոչ մի բանով նշանավոր օրից: Բոլոր հնդկահավերը թողել էին թուխսը և շրջում էին իրենց ճուտերի հետ: Թվով հինգ հայր հնդկահավերը հեռվից հետևում էին մայրերին և իրենց աղմկարար զավակներին: Հայր հնդկահավերը թողնում էին հոգևոր բարձրաստիճան հայրերի տպավորություն վզերից կախված կարմիր-կանաչ թթուցներով, ուռած-փքված փետուրներով և իրենց ծանր վարք ու բարքով: Հնդկահուտերը շատ էին սիրում կաղամբ, և Մարուսյան կերակրում էր նրանց կաղամբի թերթերով, հնդկահուտերը սիրում էին արդեն հավիթի կճեպներ, Մարուսյան կերակրում էր նրանց հավիթի կճեպներով, և Սերգեյ Ռիբալկան ամեն անգամ դիտելով հնդկահուտերին, ասում էր.

– Սրանք հավի ճուտեր չեն, ոչ էլ սագի ու բազի... Հնդկահուտերը շատ զգայուն, նուրբ թռչուններ են:

Մարուսյան իր կապույտ, մեծ-մեծ աչքերով ժպտում էր ամեն անգամ նրանց հետ զբաղվելիս և դժվար չէր նկատել, որ նա աչառու վերաբերմունք ունի դեպի թևավորները հօգուտ հնդկահավերի. Մարուսյան նրանց խնամում էր առանձին սիրով ու հոգատարությամբ:

Երբ Ֆերմայի վրա, բաց երկնքում երևում էր ուրուրը, հանկարծ տիրում էր քար լուռություն և անշարժություն. լուռում էին հավի հարյուրավոր ճուտերը, հնդկահուտերն ապաստանում էին մայրերի թևերի տակ, հայր հնդկահավերը հոգևոր հայրերից վերածվում էին բարձրաստիճան զինվորականների, մռայլ ու սպառնական նայում էին վերը և Ֆշշում, բարձր հաչում էր Ֆերմայի պահապան Տարգանը, դուռնչը պահած դեպի վեր, դեպի գիշատիչ թռչունը, իսկ երբ հեռանում էր նա, կարգը վերահաստատվում էր թռչնաբուծական Ֆերմայում, օդը լցվում էր ճուտերի ծիվ-ծիվով, իսկ Տարգանն իր պարտականությունը կատարածի ինքնագոհությունը փռվում էր ցանկապատի ստվերի տակ և ննջում: Հավի ճուտերը չէին վախենում նրանից, շրջում էին նրա շուրջը, թռչում նրա վրայով, անգամ

կտցահարում նրա վրա նստած միջատներին: Այն ժամանակ Տարգանը կբացեր աչքերը, երևի կժպտար, եթե կարողանար ժպտալ և նորից կննջեր:

Օրը թեքվում էր դեպի երեկոն, աքաղաղները կանչում էին իրենց հոգնած իրիկնային ծուղրուղուն. առաջինը հավերն ու աքաղաղներն էին դիմում դեպի իրենց ընդարձակ ննջարանը, հետո նրանց ճուտերն էին օրորվելով, մեկիկ-մեկիկ, կամ խումբ-խումբ ետ հոսում իրենց խրճիթը, իսկ հնդկահավերի ընտանեկան թաբունը դեռ շարունակում էր շրջել: Մարուսյան վերցնում է զամբյուղը և մոտենում առաջին պատահած ընտանիքին: Մի րոպե և հնդկաճուտերը Մարուսյայի վարժ ձեռքերով փոխադրվում են զամբյուղի մեջ: Հետո նա քայլում է դեպի հնդկահավանոցը՝ մայր հնդկահավը նրա ետևից: Հնդկահավանոցի պատերի երկայնքով շարված են դատարկ արկղեր, որոնց հատակը ծածկված է խոտով: Մարուսյան հնդկաճուտերը զամբյուղից հանում է և խնամքով դասավորում արկղում, հետո մայր հնդկահավն առանց հրավերի և միջամտության ինքն է մտնում արկղը, թևերի տակ առնում իր ճուտերին և մայրական երանությամբ փակում աչքերը, իսկ Մարուսյան գնում է հաջորդ ընտանիքի ետևից: Այսպես, մեկ-մեկ լցվում են արկղերը, ամեն արկղում մի ընտանիք, մայր հնդկահավերը մտնում են ամեն մեկն իր արկղը, ամեն մեկն իր ճուտերին առնում իր թևերի տակ, և լուսթյուն է տիրում թռչնանոցում: Երբ Մարուսյան փակում է դուռը կողպեքով, հայր հնդկահավերն իրենց մարմինների ծանրության հակառակ թեթևությամբ թռչում են հնդկահավանոցի կուռը, տախտակե ծածկի տակ ննջելու և պահակելու իրենց ընտանեկան երջանկությունը:

2.

Մի իրիկուն, երբ Մարուսյան զբաղված էր հնդկահավերի ընտանիքներին տեղավորելով, եկավ բրիգադիր Սերգեյ Ռիբալկան և իր հսկա սապոգներով⁹ Ֆերմայի լայնքն ու երկայնքը չափելուց հետո մոտեցավ Մարուսյային և սկսեց դիտել նրա աշխատանքը:

– Այդ ի՞նչ է, Մարուսյա, ինչո՞ւ իզուր տեղը չարչարում ես քեզ,– հարցրեց նա, երբ ըմբռնեց, թե ինչով է զբաղված աղջիկը:

– Ինչպե՞ս թե իզուր տեղը,– զարմացավ Մարուսյան:

– Փաստ է, զուր ժամանակ ես կորցնում, դրա փոխարեն կարող էիր ուրիշ գործով զբաղվել:

– Ես իմ աշխատանքն եմ կատարում,– սրտմտեց աղջիկը և հերթական զամբյուղով թռչնանոցը մտավ, մայր հնդկահա՛ավը՝ ետևից:

Երբ նա դատարկ զամբյուղով ետ եկավ, Սերգեյ Նիկոլաևիչը նստել էր գերանի վրա և մի ծխախոտ էր վառել:

– Այդ վալակիտան¹⁰ քեզ ո՞վ է սովորեցրել, Մարուսյա,– բանիմաց ժպիտով հարցրեց բրիգադիրը:

– Ի՞նչ վալակիտա,– սրտնեղեց աղջիկը:

– Այ, էդ որ անում ես...

– Ի՞նչ եմ անում, Սերգեյ Նիկոլաևիչ, դու գիտես, որ մենք տանը հնդկահավ ենք պահում, անում եմ այն, ինչ տանն եմ արել, ինչ անհրաժեշտ է անել...

Ռիբալկան ծիծաղեց:

– Վերջ տուր մասնավոր տնտեսությունյան աշխատանքի փտած ձևերը պետական գործի մեջ խոթելուց: Միանգամից բոլորին ներս քշի ու դուռը փակի, պրծավ գնաց. կսովորեն իրար. կերակրել չկա, բան չկա, կքնեն, առավոտյան էլի բաց կլթողնես, կգնան կարածեն: Թե չէ մեկ-մեկ բռնել ու տակները դնել... Փտած գո՛րծ: Ռազմախո՛վ¹¹, ռազմախո՛վ աշխատի...

Մարուսյան տարակուսեց, իսկապես ավելորդ չի՞ր քա՜շած նեղությունը հարյուր տասներկու ճուտ մեկ-մեկ բռնել, տանել, տեղավորել... Ավելի լավ չի՞ միանգամից ռա՛զմ... ռազմա՛խ:

Ռիբալկան նկատեց աղջկա վարանումը, ոտքի կանգնեց և եզրափակեց.

– Այսօր վերջացրու ինչպես սկսել ես, իսկ վաղվանից անցիր աշխատանքի նոր ձևի: Ես հնդկահավ չեմ պահել, բայց իմ կարծիքով քո քա՜շած նեղությունը էներգիայի զուր վատնում է... ռացիոնա՛լ, ռազմա՛խ...

Եվ բրիգադիրը հեռացավ իր հսկա սապոգներով: Եկավ գիշերային պահակ Նոսովը, գրպանները լեցուն արևածաղկի սերմով, ստուգեց կողպեքները, անցավ իր պարտականու-

թյունների կատարմանը, իսկ Մարուսյան վերջացնելով իր աշխատանքային օրը, տուն գնաց:

Մյուս օրը երեկոյան Մարուսյան բացեց թռչնանոցի դուռը, մի ըոպեում բարակ ճիպոտով բոլոր հնդկահավերին ու իրենց ճուտերին ներս քշեց, «ուազմախով» դուռը փակեց և ավարտեց իր աշխատանքը:

Մարուսյան առավոտյան աշխատանքի գալով, առանց իրեն հաշիվ տալու, իր քայլերն ուղղեց դեպի հնդկահավանոցը:

Առաջին բանը, որ նրա աչքովն ընկավ, դա հայր հնդկահավերն էին. սովորաբար նրանք օրվա այդ ժամին դեռ իջած չէին լինում տանիքի ծածկի տակից և կտցահարում էին իրենց մարմինների այս կամ այն մասը, երևի քաշված մըջյուններ որսալու համար, իսկ այսօր նրանք գտնվում են ներքևում, խմբվել են դռան մոտ, կծկվել ու անշարժացել: Ծանր մի նախազգացումով Մարուսյան մոտեցավ թռչնանոցի դռանը և կողպեքը բացեց:

Հնդկահավերի զվարթ աղմուկի փոխարեն Մարուսյային դիմավորեց աղետավոր լուռթյունը: Գրեթե իրեն կորցրած նա ներս մտավ և զգաց, որ ոտքը դիպավ ինչ-որ փափուկ բանի. աղջիկը նայեց իր ոտքերի տակ. թռչնանոցի հատակը ծածկված էր ճուտերի դիակներով. դատարկ տակառների և արկղերի մոտ կանգնել էին մայր հնդկահավերը մուայլ ու պղտոր աչքերով և ոչ մի շարժումով չընկալեցին դռան բացվելն ու աղջկա ներս մտնելը. կենդանի մնացած մի քանի ճուտեր կանգնել էին մայրերի մոտ և դողդողում էին, ասես ցրտից: Մարուսյան սարսափահար դուրս թռավ թռչնանոցից, վազեց դեպի գիշերային պահակի խրճիթը: Դուռը փակ էր, նա ծեծեց բռունցքով:

– Ո՞վ է, – լսվեց ներսից Նոսովի քնկոտ ձայնը:

– Ե՛ս եմ, բա՛ց...

– Եկա՞ր, Մարուսյա, էս ըոպեիս...

Դուռը բացվեց, և նա ներս մտավ: Մեքենաբար նայեց իր ոտների տակ. պահականոցի հատակը ծածկված էր արևածաղկի սերմերի կճեպներով:

– Նոսո՞վ, հնդկահավերը...

– Ի՞նչ է պատահել, – կարծես նոր զարթնեց Նոսովը:

– Կոտորվել են... սատկել...

– Քանի՞ հատ:

– Բոլորը... մի քանիսն են մնացել...

– Գնանք:

Մինչև թռչնանոց հասնելը Նոսովը հիշեց, որ գիշերը նրա ականջին հասավ հայր հնդկահավերի տազնապալից աղմուկը, – երևի մուկ են տեսել կամ գորտ, կամ օձ ու վախեցել են, – մտածեց նա ու շուռ եկավ մյուս կողքի վրա: Բայց այս մասին նա լռեց:

Երբ նրանք ներս մտան, Նոսովը նայեց շուրջը, հատակին, Մարուսյային և տվեց իր եզրակացուլթյունը:

– Գիշերը ցուրտ էր, ցրտից կոտորվել են: Տեսնո՞ւմ ես, ողջ մնացածները ոնց են ցրտից դողում... ես եմ, որ դիմանում եմ գիշերվա ցրտին:

Եկավ Ռիբալկան: Մարուսյան արցունքոտ աչքերով նայեց ուղիղ նրա աչքերին: Ռիբալկան խուսափեց նրա հայացքից, կռացավ, մի հնդկաճուտի դիակ վերցրեց, գրպանեց ու գնաց:

3.

Անասնաբուժական կայանում անասնաբույժը ճեղքեց ողբերգական մահով մահացած թռչունի փորը: Մնուկը նորմալ էր, թունավորման ոչ մի նշան: Ռիբալկան հրավիրեց մի կոմիսիա, որը գտավ, որ թռչնանոցը չափազանց անհարմար էր հնդկաճուտեր հասցնելու համար, որ ցուրտ էր թռչնանոցը, խոնավ, այս պատճառով էլ մի գիշերվա մեջ ութսուներկու ճուտ ցրտահար են եղել և ոչնչացել: Կազմվեց համապատասխան ակտ, ստորագրվեց և տրվեց հաշվապահությանը:

– Հասկանալի է, – հաստատել է Ռիբալկան, – սրանք հավի ճուտեր չեն, ոչ էլ սագի ու բադի... հնդկաճուտերը շա՛տ զգայուն, նուրբ թռչուններ են... այո՛:

Եվ բացի Մարուսյայից և Ռիբալկայից ոչ ոք չիմացավ, թե ի՞նչ էր կատարվել թռչնանոցում, գիշերվա խավարում, թե ի՞նչ ահավոր մարտ էր ծագել մայր հնդկահավերի մեջ իրենց սեփական ճուտերը գտնելու համար և թե ինչպե՞ս ութսուներկու հնդկաճուտեր մայրերի ոտների տակ և թևերի հարվածներից անչնչացան հանուն մայրական սիրո:

ԱՐՋԸ ԾԽԱՄՈՐՃՈՎ¹²

1.

Երեկոյան ժամը 7-ին «Հաղթանակ» կոլտնտեսութեան փեթականոցի գիշերային պահակ Դիմիտրի Լեւան դուրս եկավ գյուղից և ուղևորվեց դեպի փեթականոցը, որը գտնվում էր գյուղից չորս կիլոմետրի վրա, կեչիներով և սոճիներով շրջապատված անտառամոտ բացատում: Կողքից քայլում էր նրա շունը, միշտ անբաժան Բանդիտը, որն ի դեպ, բանդիտ լինելուց ավելի մոխրագույն, փրչոտ մագերով և թախծոտ, խոհական աչքերով սովորական մի շուն էր:

Բարձրահասակ էր Լեւան, երկար ձեռներով և ոտներով, ուսերը վերձիգ, մի քիչ կռացած: Նա քայլում էր մեծ-մեծ քայլերով, եգիպտացորենի փյուսքյուլների նման հաստամագ, շեկ բեղերը քաշած ականջից ականջ: Նա ձեռքից կախել էր գորշ մի տոպրակ, որի բովանդակությունն ականհայտ կերպով հետաքրքրում էր Բանդիտին. այս երևում էր հենց նրանից, որ շունը քայլում էր տոպրակի կողքով, առանց ետ մնալու կամ առաջ վազելու, մերթ ընդ մերթ, կարծես պատահաբար դուռնչը քսում էր տոպրակին և աչքը նետում տիրոջ աչքերին, կարծես ստուգելու համար, նկատե՞ց նա, թե ոչ: Լեւան չէր նկատում իր շան խաղաղ ցուլցերը, նա չնկատեց մինչև անգամ, թե ինչպես անցան փոքրիկ կամուրջը, դուրս եկան դեպի անտառ տանող մեծ ճանապարհի վրա և այնտեղ, որտեղ հարկավոր էր թողնել մեծ ճանապարհը և բռնել նրանից բաժանվող, դեպի հյուսիս-արևելք ձգվող արահետը, նրա դեմը դուրս եկավ ճիւղ վրա նստած գյուղսովետի նախագահը՝ Իվան Սմիռնովը, 24-25 տարեկան մի երիտասարդ: Դիմիտրի Լեւան երեկվա նման պարզ հիշում էր Սմիռնովի ծնողներին, Եգորի ու Դաշայի ամուսնությունը, Վանյայի ծնունդը, Վանյային՝ գոճիների ետևից վազելիս, նույն Վանյային գյուղի դպրոցն շտապե-

լիս՝ ցրտից կարմրատակած թշերով, հիշում էր, որ նա ավարտեց գյուղի յոթնամյակը և գնաց շրջանային կենտրոն՝ ուսումը շարունակելու, և այն, որ ավարտեց տասնամյակը, նորից գյուղ վերադարձավ և նշանակվեց ակումբի վարիչ, իսկ երբ գյուղսովետի նախկին նախագահ Զուբովն ինչ-ինչ պատճառներով հանվեց աշխատանքից, Վանյան ընտրվեց գյուղսովետի նախագահ և դարձավ Իվան Եգորովիչ: – «Բարև՛, Վա՛նկա», – ուզեց բացականչել Դիմիտրի Լեչան, երբ դեմից մոտեցավ ձիավորը, բայց հիշեց, որ գործ ունի գյուղսովետի նախագահի հետ, բարձրացրեց սև, հնամաշ մորթե գլխարկը և բարևեց:

– Բարի երեկո, գնում ես մեղր ուտելու, – ձին կանգնեցրեց երիտասարդը և ժպտաց Լեչային, – լա՛վ աշխատանք ես գտել, քա՛ղցր աշխատանք...

Կանգնեց Լեչան, կանգնեց և շունը, հետո չոքեց տուրակի դեմ և պոչով սկսեց հարվածել գետինը: Այդ նշանակում էր, որ նա ամենևին գոհ չէր այս հանդիպումից:

– Գնում եմ փեթակները պաշտպանեմ արջերից ու գողերից, ինչ վերաբերում է մեղր ուտելուն, հարցրու մեղվաբույժին... ինքը ուտում, տրաքվում է, սրան-նրան հյուրասիրում, մի գեղալ մեղր իր գիշերային պահակին խնայում է: Ուրիշներն էլ կարծում են, որ ես...

– Որտեղի՞ց գիտես, որ ուտում է, հյուրասիրում, – ընդհատեց գյուղսովետի նախագահը մի տոնով, որը նշանակում էր՝ ինչո՞ւ ես բամբասում անմեղ մարդուն:

– Որտեղից գիտե՛մ... Իհարկե, ես ինչ եմ, որ բան իմանամ: Բա դատարկ շրջանակնե՛րը, բա դես ու դեն թափված մեղրամոմե՛րը, բա...

– Դու էլ կեր, ո՞վ է բերանդ փակել...

– Ե՞ս, – շփոթվեց Դիմիտրի Լեչան և ետ նայեց շան վրա, որն սկսել էր պոչով խփել իր տիրոջ ոտքերին, – ես ի՞նչ է, ժողովրդի թշնամի՞ եմ, որ կոլխոզի մեղրը ուտեմ...

Գյուղսովետի նախագահը ժպտաց, ձին կարճ վրնջաց և ոտքով երկու անգամ ծեծեց գետինը:

– Տեսնո՞ւմ ես, խոսքերիդ վրա ձին էլ է ծիծաղում... Նու՛¹³, գնացինք ...

Լեւոն քորեց ծոծրակը, նայեց հեռացող ճիւղորի ետեւից, հետո գրպանից հանեց ծխամորճը, լցրեց մախորկայով, բթամատով սեղմեց, վառեց ու առաջ անցավ: Շունը կողքից:

Մեծ ճանապարհը մնաց ետև, հիմա նրանք գնում են դեպի հյուսիս-արևելք ձգվող արահետով: Արահետը ձգվում է ուղիղ, տեղ-տեղ ոլորվում, ապա սողում մի փոքրիկ բլրով վեր, հետո կեչիներով և սոճիներով շրջապատված անտառամոտ բացատն է, գիշերային պահակի խրճիթը և նրանից երեսուն քայլի վրա երեսունհինգ փեթակներ են շարված, պայտածև, մեկը մեկից պատշաճ հեռավորության վրա:

Մեղվաբույծը չկար. երևի նա անտառ էր գնացել ձմեռվա համար փայտ ջարդելու: Լեւոն պայմանական տեղում, խրճիթի արևելահայաց պատի խոռոչում գտավ բանալին, դուռը բացեց և ներս մտավ. ամեն օրվա նման նա հաճուքով, ամբողջ թոքով շնչեց մեղրամոմի բուրմունքը, մի բան, որ նրան շատ էր դուր գալիս: Ամեն անգամ խրճիթ մտնելիս նա մտածում էր, որ թեկուզ միայն մեղրամոմի բուրմունքի հաճուքի համար արժե գիշերային պահակ լինել գյուղից հեռու, լուսացնել անհանգիստ գիշերներ: Նա ձեռքի տուպրակը դրեց սեղանի վրա, բացեց, տուպրակից հանեց կես շիշ կաթ, հաց և մի կտոր խոզի ճարպ. շունը դուրս գալով իր պաշտոնական վերաբերմունքի սահմաններից դեպի վերոհիշյալ բարիքները, դուռնը պարզած դեպի սեղան, երկու անգամ հաչեց. Լեւոն կտրեց մի կտոր հաց և պարզեց շանը: Հետո նա նայեց շուրջը. ամեն ինչ իր տեղումն էր, — և՛ փայտե թախտը՝ իր ձմեռային մաշված քուրքով, և՛ անկյունում իրար վրա դարսված երկու փեթակները, որոնք շարքից դուրս էին եկել. պատին՝ խաղաղության ու փոխառության պլակատներ, մի անկյունում ջրով լեցուն վեզրոն¹⁴, իսկ խրճիթի մեջտեղում՝ թիթեղե վառարանը: Լեւոն պատից իջեցրեց որսորդական հրացանը, ստուգեց փամփուշտներն ու նորից կախեց պատից, հետո հանգստացած շան հետ խրճիթից դուրս եկավ: Շունը մի քանի քայլ հեռացավ և պառկեց կանաչ խոտերի վրա, իսկ տերը նստեց խրճիթի պատի տակ իր ձեռքով շինած նստարանի վրա և լցրեց ծխամորճը:

Արևը մայր էր մտնում: Անտառը նիրհում էր, շուրջը տիրում էր անսահման լուռթյուն. թռչունի ոչ մի ձայն, տերևի

ոչ մի շրջյուն: Մի ազուավ թուավ՝ թեևերը համարյա քսելով խոտերին:— Անճրև կարող է գալ,— մտածեց Լեւան:

2.

Ահա երկրորդ տարին էր, ինչ Լեւան ապրում էր մեն-մենակ իր ծերացած մոր հետ. միակ տղան Հայրենական պատերազմից չվերադարձավ, աղջիկն ամուսնացավ և ամուսնուհետ փոխադրվեց Կանակ. կինը՝ երեսուց տարվա իր լծակիցը, մահացավ թոքերի բորբոքումից, և մնաց Լեւան մենակ, մեն-մենակ ամբողջ աշխարհում, գյուղում և իր անհրապույր խրճիթում: Պառավ, յոթանասուներեքամյա մայրն էր պահում տնտեսությունը: Եղան ուղղակի և անուղղակի առաջարկություններ. գյուղում շատ կային այրի կանայք, բայց ամեն անգամ, երբ այդ մասին խոսում էին կամ ակնարկում, Լեւան լռում էր և ծխում իր ծխամորճը: Ոչ ոք չգիտեր, թե ի՞նչ է մտածում նա, ինչո՞ւ է լռում, մտադրություն ունի՞ երկրորդ անգամ ամուսնանալու, թե ոչ: Իսկ հիմա, երբ նա նստած՝ մեն-մենակ ծխում է ու մտածում է այն մասին, որ հարկավոր է ամուսնանալ հենց թեկուզ մոր համար, հենց թեկուզ տնտեսություն համար, հենց թեկուզ...

Լեւան ոտքի կանգնեց, մտավ խրճիթը, վառեց սեղանի վրա դրված նավթի լամպը և նորից դուրս եկավ. անտառի ու բացատի վրա խտանում էր մութը: Բայց ահա սոճիների արանքից երևաց լուսնի վիթխարի, կարմիր սկավառակը, հովի մի ալիք անցավ բացատով, և անտառը խուլ խշշաց, օդը ցրտեց: Լեւան մի շրջան գործեց խրճիթի շուրջը, խրճիթ մտավ, չոքեց տախտակամած, փոշոտ հատակին, բացեց վառառանի դուռը և սկսեց վառարանի տակից հանել կեչու փայտերը և մեկ-մեկ, դարսել վառարանում: Խնկենուց նախապես պատրաստված կպչանով նա վառեց վառարանը: Կրակը բոցավառվեց և սկսեց ուրախ ճարճատել: Ջերմություն առաջին ալիքը շոյեց Լեւայի դեմքը, և նա սկսեց քթի տակ երգել իր հանգուցյալ կնոջ՝ Մատրոնայի սիրած երգերից մեկը.

Յտեսություն, ցտեսություն,

Մի մոռանա իմ տանջանքները...

Շունը վեր թռավ տեղից և հաչեց, հաչեց տազնապով, Լեւայի համար միանգամայն հասկանալի հաչոցով: Նա արագ վեր թռավ տեղից, պատից խլեց հրացանը, դուրս եկավ և ամբողջ կոկորդով գոռաց.

– Ո՞վ է գալիս, կկրակեմ...

– Դիմիտրի քեռի՛, ե՛ս եմ, Ֆեոկլան, ես եմ, ե՛ս, – լավեց խավարից կանացի մի ձայն:

Հիսուն քայլի վրա անտառի ստվերից դուրս սահեց կանացի մի սիլուետ: Լուսնի լույսի տակ այժմ Լեւան տեսնում է անսպասելի հյուրի բարձր հասակը, լայն ուսերը, ընդհանրապես մարմնի բոլոր մասերով շեշտված կազմվածքը: Շունը հասկացավ, որ իր միջամտութունն ավելորդ է և լռեց: Ստվերը մոտեցավ:

– Ո՞ր սատանի քամին քեզ էստեղ քչեց, – հարցրեց պահակը:

– Դիմիտրի քեռի, փայտ էի ջարդում, անտառում մոլորվեցի... եթե հեռվից, ծառերի արանքից քո լույսը չտեսնեի, անտառում արջերի բաժին պիտի դառնայի:

Լեւան բեղերի տակ ժպտաց, – Ֆեոկլա Գրոմովան անտառում մոլորվի՞...

Կանգնել է Ֆեոկլան գիշերային պահակի դեմ, ողողված լուսնի լույսով, ոտքերին՝ կանացի սապոգներ, ուսին՝ կացին, միակ իրեղեն ապացույցը, որ անտառից է գալիս և ոչ թե գյուղից, հաղթանդամ, հասակով Լեւային գրեթե համահավասար Ֆեոկլան, մարմինը մի կերպ սեղմած ամառային մաքուր շորերի մեջ: Այդ շորերով ոչ մի այրի, իր աշխօրերով ապրող ոչ մի կին փայտ ջարդելու չէր գնա, անգամ կոլտնտեսութայան նախագահի կինը չէր անի այդ շոյալութունը... Ֆեոկլայի աչքերը փայլում էին, նրա դեմքի վրա անհնարին էր գտնել հոգնութայն հետքերը մի կնոջ, որն ամբողջ օրն աշխատել էր և անտառում մոլորվել...

– Դիմիտրի քեռի, ուղեկցիք ինձ մինչև գյուղ. մենակ վախենում եմ...

Ֆեոկլա Գրոմովան վախենա՞... Լեւան նորից ժպտաց:

– Չեմ կարող, Ֆեոկլա, պոստից հեռանալու իրավունք չունեմ:

– Մենակ չեմ կարող գնալ, որ մեռնեմ, մենակ չեմ գնա, –
Համառեց կիներ:

Լևշայի սիրտը դողաց:

– Գիշերը կա՛ց, առավոտյան կգնաս:

Ֆեոկլան դանդաղ քայլերով խրճիթը մտավ, Լևշան նրա
ետեկից:

– Ո՞նց ես ապրում էս կեղտի ու փոշու մեջ, – բացականչեց
Ֆեոկլան՝ շուրջը, հատակին նայելով, – ապա մի դուրս արի...

Նա Լևշային համարյա դուրս հրեց, ջրով ցողեց հատակը,
արագ-արագ ավլեց, լամպի շիշը մաքրեց, որից խրճիթն ավելի
լուսավոր տեսք ստացավ, հնամաշ մուշտակը դրսում թափ
տվեց և առանձին խմանքով փռեց թախտի վրա, պլակատնե-
րից մեկը պոկեց պատից, փռեց սեղանին և նրա վրա դրեց
պահակի ընթրիքը, հետո լվացվեց, գլխաշորով սրբվեց, մի
երկու կտոր փայտ նետեց վառարանը և դուրս եկավ:

– Կարող ես մտնել, փնթի՛...

Լևշան ծխամորճով ծեծեց նստարանի ոտքը, ոտքի կանգ-
նեց ու ներս մտավ, մեղրամոմի բուրմունքի հետ նա զգաց
թրջված փոշու և մաքրության հոտը. նրա սիրտը լցվեց ջեր-
մությամբ և բերկրանքով:

– Առանց կնոջ կյանքը կյանք չէ, – դատեց նա և նստեց
սեղանի մոտ:

– Նո՞ր գլխի ընկար... Հիմա ինչո՞վ պիտի հյուրասիրես
տանտիրուհուդ... մեղրո՞վ... է՛, պահակն ուր, մեղրը ուր...

– Ինչո՞ւ, – խոցվեց Լևշան, – պահակը մարդ չի՞...

– Մարդ է, բայց նրան մեղր չի հասնում:

Լևշան վիրավոր արջի նման տնքալով բարձրացավ տեղից,
հրացանը հենեց պատին և վճռական քայլերով դուրս եկավ:

Հինգ ըոպեից նա ներս մտավ մի շրջանակ մեղր բռնած
ձեռքին, շփոթված և գունատված դեմքով: Նրա այլայլված
կերպարանքը չվրիպեց Ֆեոկլայի ուշադրությունից:

– Ի՞նչ պատահեց, – հարցրեց նա բռնելով պահակի թևից:

– Փեթակը շուռ տվի, – մռուսց Լևշան, – ինքս էլ չիմացա
ո՞նց պատահեց:

– Ա՛րջ, – բացականչեց Ֆեոկլան և դուրս թռավ: Քիչ անց
նա վերադարձավ և հայտարարեց:

– Ոչինչ անել չի կարելի: Զարթնել են ու բզզում են, մոտենալ չի լինի, կարող են կծել... գյուղում խայտառակ կլինենք:

– Իսկ էսպես՝ ի՞նչ պատասխան պիտի տանք...

Ֆեոկլան ձեռքը խփեց պահակի ծնկին:

– Դու ասա, որ արջը... իսկական արջի գործ է, մեղը գողացողը փեթակ շուռ չի տա... Էդպես միայն արջը կարող է գողանալ: Մի երկու անգամ կրակիր, թող գյուղում լսեն...

– Հիմա՞ կրակեմ:

Ֆեոկլան մտածեց:

– Կուզես հիմա կրակիր, եթե չես վախենում... թող գանինձ էլ բռնեն:

– Ո՞ւմից պիտի վախենամ:

– Հարսնացուներիցդ:

– Ես հարսնացուներ չունեմ. վայ թե դու քո փեսացուներից ես վախենում:

– Ես փեսացու չունեմ, – խեղճացավ Ֆեոկլան, – կրակիր, թող ամբողջ գյուղը գա, թող բոլորն իմանան... Երևի ճակատիս էս էր գրած:

Լեւշան շեկ հոնքերի տակից նայեց Ֆեոկլային և շեկ բեղերի տակ ժպտաց. այնքա՛ն չէր սազում Ֆեոկլային ներկայանալ որպես ճակատագրի գոհ, Ֆեոկլան ձախ ձեռքով կարող էր ջնջել իր ճակատագրի գիրը և աջով գրել ինչ քեֆն ուզի. – «Ֆեոկլայի հետ չես կորչի», – մտածեց Լեւշան և երջանիկ կլիներ նա իրերի ստեղծված դրուժյունից, եթե չլիներ փեթակի հետ պատահած դժբախտությունը:

– Ես այդ մեղրն ուտող չեմ, և իզուր տեղը դու տաքացար, ա՛րջ... տար ու դիր իր տեղը, – ասաց Ֆեոկլան, կարծես գուշակերով Լեւշային անհանգստացնող մտքերը:

– Որտե՞ղ դնեմ, տե՞ղ է մնացել:

Ֆեոկլան վեր կացավ. վերցրեց շրջանակով մեղրը և առնական քայլերով դուրս եկավ: – «Ֆեոկլայի հետ չես կորչի», – նորից մտածեց Լեւշան: Ֆեոկլան ներս մտավ:

– Ճիշտ որ տեղը դնելու հնար չկա. դե, ես էլ գցեցի փեթակի մոտ: Խիղճներս հանգիստ կլինի. գալով փեթակի շուռ գալուն, փորձանք է, կպատահի, հասավ արջը, շուռ տվեց, դու կրակեցիր՝ արջը փախավ, արջը չկարողացավ անգամ մեղրը

փախցնել, թող հաշվեն շրջանակները...

– Հիմա՞ կրակեմ...

– Ձէ, թող մնա, լուսաբացին կկրակես:

– Լուսաբացին արջը կարո՞ղ է գալ մեղրի գողության:

– Արջի համար ի՞նչ, ուզի՞ ցերեկով էլ կգա:

Լեւան հանգստացավ և վերցրեց հրացանը:

– Ո՞ւր, – հարցրեց Ֆեոկլան, սապոգները հանելով:

– Դու քնիր, հանգստացիր, ես դուրս գամ, մի նայեմ...

– Գնա, փեթակներից հեռո՛ւ ման եկ, ա՛րջ...

Լեւան դուրս եկավ: Լուսինը բարձրացել էր բաց երկնքի վրա և ստացել էր իր նորմալ մեծությունն ու գույնը: Մի քանի անգամ նա շրջեց խրճիթի շուրջը, և այն միտքը, որ խրճիթում, իր թախտի վրա քնած է Ֆեոկլա Գրոմովան, նրա ողջ էությունը լցնում էր մի ուրախ անձկությունմբ: Նա շրջում էր խրճիթի շուրջն ու նրան թվում էր, որ նա նշանակված է պահակելու Ֆեոկլայի քունն ու հանգիստը: Մի երկու անգամ նա մի աչքով նայեց դեպի աղետի վայրը և անախորժ մի զգացում սեղմեց նրա սիրտը: Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե առավոտյան գնա կոլտնտեսության վարչություն և ամեն ինչ խոստովանի նախագահ Պյոտր Անդրեյիչին. կծիծաղեն, ձեռ կառնեն, հոգի՛ն կհանեն: Ձէ, ավելի լավ է ամեն ինչ գցել արջի վրա, թող գնան արջի վրա ծիծաղեն:

Լեւան զգուշությամբ դուռը բացեց և ներս մտավ. նրա դեմքը շոյեց հաճելի ջերմությունը. մեղրամոմի հոտն ավելի ախորժեկի թվաց նրան: Ֆեոկլան քնել էր երեսը դարձրած դեպի պատը, լավում էր նրա խաղաղ շնչառությունը: Նա զգուշությամբ նստեց թախտի ծայրին: Ֆեոկլան շուռ եկավ և աչքը բացեց: Դժվար էր հավատալ, որ նա քնած էր, աչքերը փայլում էին, դեմքի արտահայտությունն աշխույժ էր և զվարթ:

– Անցյալ տարվա հորթը պետք է ծախել, – ասաց նա ուղիղ նայելով Լեւայի դեմքին, – փող է հարկավոր:

– Կիրակի օրը տանեմ չուկա, ծախեմ:

– Գուցե միասի՞ն տանենք:

– Կարելի է, միասին՝ ավելի լավ: Երկու հարյուր գրամ կհյուրասիրե՞ս...

– Քո փողն է, ինչ ուզում ես արա: Պառկիր քիչ

Հանգստացիր: Չարություն չանես, թե չէ քիթդ կկտրեմ:

Լեւան պառկեց կնոջ կողքին և իր հսկայական թաթերով գրկեց նրան:

– Ա՛րջ, – մրմնջաց Ֆեոկլան:

3.

Առաջինը Ֆեոկլան զարթնեց, նայեց պատուհանի ապակիներին, քնած Լեւային և ժպտաց: Լուսաբաց էր:

– Վ՛եր կաց, առավոտ է, վեր, քեզ հետ եմ, – նա քաշեց Լեւայի սկանջը, – վեր, տեսնենք ինչ ենք անում:

Լեւան աչքը բացեց, հորանջեց ու վեր կացավ: Վեր կացավ և Ֆեոկլան, հագավ սապոգները և սկսեց արագ-արագ իրեն կարգի բերել:

– Ես հիմա կգնամ, – ասաց նա, – երբ քո հաշվով ես արդեն գյուղ հասած կլինեմ, հրացանից երկու-երեք անգամ կրակիր: Գյուղում կլսեն և կգան: Այդպես էլ կասես, արջը հարձակվեց փեթակի վրա, շուռ տվեց, կրակեցի՝ փախավ, ոչինչ չկարողացավ տանել, թող հաշվեն... Դեռ կարող եմ քեզ պարզեատրել: Դե, ես գնացի, վերադառնալիս ուղիղ ինձ մոտ եկ, բլինի¹⁵ կեր...

Նա դուրս եկավ Լեւայի հետ, մի անգամ էլ կրկնեց. – «Դե, ես գնացի, կգաս», – հետո իր հաստատուն քայլերով իջավ արահետով և կորավ ծառերի մեջ: Լեւան երջանիկ սրտով խրճիթը վերադարձավ, լամպը մարեց, հրացանը վերցրեց, դուրս եկավ և երեք անգամ կրակեց ուղիղ սպիտակած լուսնի վրա: Հրացանի որոտին արձագանքեց անտառը: Շունը վեր թռավ և ուզեց հասել, բայց տեսնելով իր տիրոջ խաղաղ դեմքը, ցած ձայնով կլանչեց, հորանջեց և մտավ խրճիթը: Լեւան իր ընթրիքով հյուրասիրեց շանը՝ քթի տակ մոմուալով. – կե՛ր, էսօր մեծ տոն է, կե՛ր, խմի՛ր...

Քիչ հետո Լեւայի սկանջին հասավ եռանդակի աղմուկը: Նա դուրս եկավ հրացանն ուսին և որքան հնարավոր էր, դեմքին տվեց փորձանքի մեջ ընկած մարդու տխուր արտահայտություն: Եռանդակը երևաց, նրա վրա նստած էին նախագահ Պյոտր Անդրեյիչը և դաշտավարական բրիգադի բրիգադիրը. նրանք պատրաստվել էին շրջանային կենտրոն

մեկնել, բայց լսելով հրացանի պայթյունները, քշել էին դեպի փեթականոց: Ճանապարհին նկատել էին մի կնոջ սիւուեաւ, որը խույս տալով արահետից, անտառ էր նետվել:

– Փեթականոցից է գալիս ով որ է, – ասել է Պյոտր Անդրեյիչը, – երևի միասին կոնծել են, ու Լեշան քեֆի համար վերցրել, կրակել է...

– Գիշերը ո՞վ է եղել քեզ մոտ, – հարցրեց Պյոտր Անդրեյիչը, կանգնեցնելով ձին և բրիգադիրի հետ իջնելով եռանդակից:

«Տեսել են, – մտածեց Լեշան, – չհամբերեցի, շուտ կրակեցի», – բայց նա իրեն չկորցրեց:

– Արջը շնորհ բերեց:

– Կ'ին, – պնդեց նախագահը:

– Կնոջ նման չէր, արջ էր. փեթակը շուռ տվեց, կրակեցի՝ փախավ:

Բրիգադիրը, որը սեփական երկու փեթակ ունեւր և գիտեր մեղուների հետ վարվել, ներս մտավ խրճիթը, լքված փեթակներից մեկը բացեց, վերցրեց ցանցը, գլուխն անցկացրեց և նախագահի հետ առաջ անցավ: Նախագահը կանգնեց քիչ հեռու, իսկ բրիգադիրը մոտեցավ աղետոյալ փեթակին:

Խրճիթի միակ պատուհանի պղտոր ապակուն ճակատը կպցրած Լեշան դիտում էր, թե ինչ է կատարվում: Բրիգադիրը վարժ ձեռքերով դրեց փեթակն իր տեղը, չորս հաստ ցցերի վրա, ինչ-որ բան բարձրացրեց գետնից, նայեց և նետեց նախագահին. նախագահը բարձրացրեց ինչ-որ բան, երկուսն էլ ծիծաղեցին, և այդ ծիծաղն ամենևին դուր չեկավ Լեշային: Եվս մի քանի րոպե, և կարգը հաստատված էր: Աղետոյալ փեթակն սկսեց ապրել իր ամենօրյա կյանքով: Զոհեր չկային:

Նախագահն ու բրիգադիրը փեթակները թողին և քայլեցին դեպի խրճիթը: Բրիգադիրը գլխից հանեց ցանցը և անցկացրեց մատների վրա, և նրանք նորից ծիծաղեցին Լեշայի չսիրած ծիծաղով: Լեշան դուրս եկավ խրճիթից:

– Որտե՞ղ է քո ծխամորճը, – հարցրեց նախագահը:

«Ծխամորճն ի՞նչ գործ ունի այստեղ», – մտածեց Լեշան և նրան թվաց, թե ծխամորճը կարող է ծառայել որպես իրական ապացույց իր արարքի, ուստի հանպատրաստից ստեց:

– Երեք օր առաջ անտառում կորցրի, Պյոտր Անդրեյիչ:

Բրիգադիրը ժպտաց:

– Ահա՛ թե ինչ, – լուրջ դեմք ընդունեց նախագահը, –
զարմանալի բան, արջը գտել է քո կորցրած ծխամորճը...
Ինչպես երևում է, ծխող է եղել. եկել է մեղը գողանալու և քո
կրակոցներից գլուխը կորցրած, թողել է ծխամորճը փեթակի
մոտ, փախել է և... Վերցրո՛ւ ծխամորճը:

Եվ նա պարզեց Լեչային ծխամորճը:

Հանկարծակիի եկած Լեչան գունատվեց. նա չգիտեր՝
վերցնե՞ր ծխամորճը, թե ոչ:

– Վերցրո՛ւ, վերցրո՛ւ: Ծխող արջերին մոտ չթողնես փե-
թակներին:

Հետո նա ժպտաց մեղմ ժպիտով և հանդիմանանքով շար-
ժեց գլուխը.

– Ախր դու ի՞նչ մեղը գողացող ես...

1956 թ.

ՄԱՔՈՒՐ ԽՂՃԻ ՀԱՄԱՐ¹⁶

Ա.

Գյուղի հարավային թևի վրա, նորակառույց դպրոցից ոչ հեռու, անասնապահական ֆերմային չհասած, հրշեջ կայանն է: Սա մի խրճիթ է, որը ճարտարապետական տեսակետից ոչ մի բանով չի գանազանվում գյուղի մյուս սովորական խրճիթներից և առաջին հայացքից ամենաուժեղ երևակայությունն անգամ չի կարող գուշակել, որ այդ համեստ, շաքային խրճիթը կրում է հրշեջ կայանի հեղինակավոր և պատասխանատու կոչումը: Մոտենալով խրճիթին, դուք կտեսնեք մի սայլ, որի վրա ամրացված է մի մեծ, փայտե տակառ, ապա 3-4 մետր երկարությամբ իրար վրա օձի նման փաթաթված ռետինե խողովակ, որը չի կարող վրիպել հնուկներին պահպանման կոմիտեի անդամների ուշադրությունից: Խրճիթը դատարկ է, եթե չհաշվենք փոքրիկ պատուհանի մոտ դրված թախտը և նրա վրա քնած հրշեջ կայանի պետ, կամ, ինչպես նրան կոչում են, «պաժառնիկ»¹⁷ Իվան Եվդոկիմովիչին: Քնել է Իվան Եվդոկիմովիչը, չգիտես ինչու սապոգներից մեկը հանած, մյուսը՝ ոտին, դեղին, հնամաշ աղեակի¹⁸ վրա, հետճաշա խաղաղ և վարակիչ քնով. միակ պատուհանի ապակու վրա բզզում է մի մեծ, կանաչավուն թևերով ճանճ. բզզում է ընդհատումներով, բայց համառ, իր կնճիթով ապակին ծակելու հաստատ մտադրությամբ: Իվան Եվդոկիմովիչը մի ձեռքը դրել է փորին, իսկ մյուսը՝ ականջին և ունի դեմքի այնպիսի արտահայտություն, որ թվում է, թե ուր որ է հիմա կսկսի «չիքյաստի»¹⁹ երգել, չնայած որ խեղճ մարդն իր կյանքում ոչ լսել, ոչ էլ գաղափար ունի այս երգի մասին:

Շոգ է: Կարճատև ամրան արևը հավաքել է իր բոլոր ուժերը և կիզում է անխնա: Դեպի հրշեջային կայան դանդաղ քայլերով, բահն ուսին առաջանում է Միրոն Միրոնովիչ Միրոնովը, շալվարի փողքերը վեր քշած, ոտաբոբիկ: Երբ նա

Հասնում է հրշեջ կայանին, խրճիթի ստվերոտ կողմում հանգստացող ծեր Բուրկան բացում է աչքերը և կարճ վրնջում:— Նո՛ւ,— արձագանքում է Միրոնովը, ցուցամատով սրբելով ճակատի քրտինքը և թափ տալով գետնի վրա: Խրճիթում գոյ է: Միրոնովը խոր շունչ է քաշում: չփում է շոգից կարմրած մազակալած դեմքը, նայում է հրշեջային կայանի քնած ահեղ պետին և զգուշուլթյամբ տեղ գրավում նրա ոտների մոտ, թախտի վրա: Ապա թե գրպանից դուրս է քաշում մախորկայի կարմիր, կեղտակուր քսակը և բաճը բռնած երկու ազդրերով՝ մի մախորկա է փաթաթում:

Երբ Միրոն Միրոնովիչը վառում է ծխախոտը և ծխով շղարշում սեփական դեմքը, «պաժառնիկ» Իվանը հանկարծ բացում է աչքերը և նայում շուրջը:

— Քնի՛, պաժառ²⁰ չի, ե՛ս եմ ծխում: Թե ուզում ես՝ քաշի շլանդե՛²¹, ծխախոտս մարի,— ինքնագոհ ծիծաղում է Միրոն Միրոնովիչն իր սրախոտուլթյան վրա և բթամատով փորձում է բաճի սրուլթյունը,— դարբնոցից եմ գալիս, ածելու պես սրեցի... Թե ուզում ես, թրաչե՛մ...

— Ինչո՞ւ ես սրել, որ...

Միրոնովիչը ծուխը բաց է թողնում քթից ու ժպտում՝ որքան հնարավոր է խորհրդավոր տեսք ընդունելով:

— Դե, իմացիր...

— Էլի՞...

— Էլի՛...

— Էդ լա՛վ է, շա՛տ լավ է,— ձգում է Իվանը և ոտքի է կանգնում:— Ուրեմն էս տարի էլ ապրեցինք:

— Բլինի էր տժժացնում պառավս, մի քանիսը կուլ տվի, մեկ էլ պատուհանը ծեծում են. բրիգադիրը.— Միրոնովի՛չ,— ասում է.— գնա կանտորը²², նախագահը կանչում է:— Ինչո՞ւ է կանչել տեսնես,— մտածում եմ ու լյա՛պ-տյապ, լյապ-տյա՛պ՝ կանտոր հասնում:— Ո՞նց են գործերը Միրոնովիչ,— հարցնում է Անդրյուշան սիրալիր...

— Անդրյուշան ո՞վ է,— խեթեց Իվան Եվդոկիմովիչը:

— Նախագահը, Անդրեյը... Անդրեյ Պետրովիչը,— գրեթե բարկացավ Միրոնովը, լուեց և մտածեց.— շարունակե՞լ, թե՞ թքել ու հեռանալ:

– Հետո՞, հետո՞, ինչո՞ւ էր կանչել Անդրյուշան:

– Ահա թե ինչ, – ասում է նա, – սկսվում է բերքահավաքը, Միրոնով, աշխատել է հարկավոր: Ես թե՛ խնդրեմ, Անդրեյ Պետրովիչ, ես միշտ պատրաստ եմ: – Էլի գնա քո գործին, – ասում է նա, – ամբարների պահակ: Ամբարների շուրջը խոտ ու կանաչ է բուսել, սուր բահով մաքուր սափրիր, որ ոչ մի հատիկ չկորչի: Գնա, գործի անցիր... – գնում եմ, ընդունեմ. չափարի տախտակներից մի քանիսը քաշել, տարել են, գոծիներն ազատ ներս ու դուրս են անում, դարբասը թուլացել է, կախվել, պետք է կարգի բերել, մի խոսքով՝ շա՛տ գործ կա...

Նա շարժվեց. իվան Եվդոկիմովիչը կարծեց, որ նա գնալու է, բայց Միրոնովը ավելի հարմար կերպով տեղավորվեց թախտի վրա:

– Այո՛, – ձգվեց Եվդոկիմովիչը, – Անդրեյ Պետրովիչը քեզ հարգում է: Չորրորդ տարին է, ինչ պահակում ես, ոնց որ կուրորտում²³...

– Այո, – հաստատեց Միրոնովը, – բայց դե՛ դու էլ գիտես, որ ես կոմբինացի-մախինացի²⁴ չեմ անում: Եթե իմ տեղը, ասենք, Վոլինը լիներ, երեք տուն էր շինել իր համար: Ես՝ ի՞նչ: Թե մի փոքր օգտվում եմ, քեզ հետ եմ օգտվում. մեր օգուտն ի՞նչ է... մախորկայի փող, մեկ-մեկ էլ հարյուր գրամ օղի...

– Ասում են էս տարի մեծ բերք է լինելու, – հորանջում է Եվդոկիմովիչը:

– Աս... աս... ասում են, – նույնպես հորանջեց Միրոնովը, ծխախոտի մնացորդը նետեց խրճիթի մի անկյունը և ավելացրեց, – մեծ թե փոքր, մերը՝ մեզ կհասնի՛... Գնամ ընդունեմ:

Նա դուրս եկավ խրճիթից հաղթական դրոշակի նման բահն ուսին բարձր բռնած և թեթև քայլերով ուղևորվեց դեպի ամբարները:

Բ.

Չորրորդ տարին է, ինչ Միրոնովը պահակում է ամբարների վրա: Նրա իշխանությունը տարածվում է մոտ երեք հեկտար տարածութուն ունեցող տեղամասի վրա, որը ցանկապատված է մարդահասակ տախտակե սրածայր ձողերով: Արևելահայաց դարբասներից ներս մտնելիս դուք կտեսնեք

մեծ ու փոքր ամբարներ, երկու-երեք կողմից բաց ծածկեր, որոնց տակ կանգնած են զանազան չափսի ու սիստեմի սերմագտիչներ, ապա չորանոցը, ուր չորացնում են խոնավ հացահատիկը: Միրոնովը մտավ բոլոր ամբարները, բարձրացավ չորանոցի երկրորդ հարկը և բաց պատուհանից նայեց անտառապատ բլրին և նրա ստորոտով հոսող գետի պանորամային, ապա վար իջավ և սկսեց սուր բահով «ածիլել» բաց հողերի վրա աճած խոտն ու կանաչը: Շուտով բերքը դաշտից կհոսի Միրոնովի թագավորությունը և այնտեղ, որտեղ հիմա լռություն է տիրում և ամայություն, կլցվի ձիերի դոփյունով, բեռնավորված ավտոների հռինդով, սերմագտիչների զվարթ աղմուկով, աշխատող կանանց և աղջիկների երգ ու ծիծաղով, հացահատիկի խորթելի բուրմունքով: Կգան շրջանային կենտրոնից, մեքենատրակտորային կայանից մեծ մարդիկ և նրանց կրնդունի ինքը, Միրոնովը, կբանա ամբարների դռները նրանց առաջ, ցույց կտա, կբացատրի, կապացուցի... Հետո կգա Իվան Եվդոկիմովիչն իր միաձի սայլով, կգա ճաշի ժամանակ, երբ բոլորը ճաշի են գնացել:

– Զիռու համար վարսակ, – գոռում է նա սովորականից ավելի բարձր ձայնով, ներկայացնելով պահանջագիրը: Ի՞նչ է, հեղափոխությունը կտուժի՞, թե՞ պետությունը կանանկանա, եթե Իվան Եվդոկիմովիչը պարկերից մեկը լցնի վարսակով, իսկ մյուսը ցորենով՝ իրենց համար: – «Ծովից մի շերեփ ջուր», – մտածում է Միրոնովը, աշխատելով իրեն մխիթարել: Հետո նա զգում է, որ ճակատը քրտնում է, սիրտն սկսում է արագ-արագ բաբախել և սրտմտած գոռում է.

– Վերջացրո՛ւ:

Բուրկան գլուխը թափահարելով դուրս է գալիս, իսկ Միրոնովը փակում է դարբասները և նրանց ճեղքերից աչքով հետևում է հեռացող սայլին, մինչև հրջջ կայանը: Ահա Բուրկան կանգնեց, պաժառնիկ Իվանը պարկերը մեկ-մեկ խրճիթ տարավ, սանձագերծեց Բուրկային և... վերջ: Հետո այդ ցորենը ջրաղաց կգնա ալյուրի վերածվելու համար, ալյուրը փողի կվերածվի, իսկ փողը կգառնա մախորկա, մեկ-մեկ էլ հարյուր գրամ օդի... Ի՞նչ մեծ բան է, որ... Եթե նրա տեղը Վոլինը լիներ, երեք տուն շինած կլիներ, խորտկարանում կբիշերեր:

Անցյալ տարի աշխօրին 33 կոպեկ փող հասավ, ոչնչով չէին փայլում և նախընթաց տարիների եկամուտները, իսկ ծխել պե՞տք է, մեկ-մեկ հարյուր գրամ օղի...

Շատ թանկ էր նստում գոնե Միրոնովի վրա այս բավակա-
նությունը. երբեմն, երբ տնից կամ աշխատանքի տեղից կոլ-
խոզի գրասենյակի հավաքարար Շուրան կանչում էր նրան
նախագահի մոտ, նա եռակի տագնապով գնում էր գրասեն-
յակ, աշխատելով դեմքին տալ որքան հնարավոր է անփուլթ
արտահայտություն: Նա սարսափում էր այն մտքից, որ ահա
կմտնի գրասենյակը, իսկ այնտեղ Անդրեյ Պետրովիչի լայն սե-
ղանի վրա կտեսնի ծանոթ պարկը՝ որպես իրական ապացույց:

— Առավոտը սագերը ներս են խուժել բաց թողած դար-
բասից, դու ո՞ւր ես եղել,— կհարցնեք նախագահը իրեն հա-
տուկ զուսպ, պաշտոնական տոնով:

— Մխալ են գեկուցել, Անդրեյ Պետրովիչ, բեռնատար
ավտոյի ետևից ներս մտան երեք սագ. ես դարբասը փակեցի
և մի փոքր դաստիարակչական աշխատանք տարա նրանց մեջ
ծիպոտի օգնությամբ. նրանք բարձրացրին անասելի աղմուկ և
ցանկապատերի վրայով դուրս թռան: Հիրավի անցորդներին
կարող էր թվալ, որ մի քանի տասնյակ դիվերսանտներ ներս են
խուժել... ընդամենը երեք սագ, Անդրեյ Պետրովիչ...

— Նու, նու,— ժպտում է նախագահը,— գնա՛, քի՛չ քնիր...

— Պաշտոնիս համապատասխան հիվանդություն ունեմ,
Անդրեյ Պետրովիչ, գիշեր-ցերեկ քուն չունեմ:

— Ի՞նչդ է ցավում:

— Ատամներս:

Եվ դուրս է թռչում Միրոնովը երջանիկ ու թեթև: Այս
զգացումը տևում է միայն մի պահ, և նորից նրան տիրում է
մի օր բռնվելու ահը:

Գ.

Աննախընթաց նորությունը կայծակի արագություն
թռավ խրճիթից-խրճիթ: «Հաղթանակ» կոլխոզում կիրառվում
էր փողով և հացահատիկով կոլխոզնիկներին ավանսավորելու
որոշումը:

Խշխշուն թղթադրամները գրպաններում հաշվապահու-
թյունից դուրս եկան Միրոնովն ու Իվան Եվզոկիմովիչը և
կարծես խոսքը մեկ արած՝ դիմեցին դեպի գյուղկոտպի խա-
նուկթը: Նրանք գնեցին մախորկաներ, լուցկի, խմեցին հարյու-
րական գրամ օդի և դուրս եկան:

– Ուրե՛մն երե՛ք ուղբլի՛ աշխօրի՛ն:

Միրոնովը ցուցամատը բարձրացրեց, կարծես քվեարկելու
համար և հեղինակավոր հանդիսավորությամբ ավելացրեց.

– Ա-վա՛նս:

Երկու օր հետո Իվան Եվզոկիմովիչը Բուրկան լծած մտավ
Միրոնովի թագավորության բաց դարբասներից և պարզեց
պահակին պահանջագիրը.

– Բուրկայի համար՝ ավա՛նս...

– Վերցրո՛ւ:– Նա ուզեց ինչ-որ բան ավելացնել, բայց
հենվեց արմուկով սերմագտիչին և սկսեց հետևել «պաժառ-
նիկ» Իվանին: Իվան Եվզոկիմովիչը մի պարկը լցրեց վարսա-
կով, կապեց, վերցրեց մյուս պարկը և փոխանակ դեպի ցորենի
շեղջը գնալու, վարսակով լցրեց երկրորդ պարկը:

– Ծի՛շտ է,– գոռաց Միրոնովը,– քվեարկում եմ հազար
ձեռքով, Իվան, կապրենք մարդու նման, առանց ահ ու դողի,
առանց գետինը նայելու... Այդ առթիվ՝ հարյուր գրամ...

– Երեկոյան ե՛ս կհյուրասիրեմ, Միրո՛ն, իսկ հիմա... Նո՛ւ,
Բուրկա՛...

Բուրկան գլուխն օրորելով դուրս եկավ դարբասից, իսկ
Միրոնովը թեթև սրտով բարձրացավ չորանոցի երկրորդ հար-
կը և բաց պատուհանից նայեց անտառապատ բլրի և նրա
ստորոտով հոսող գետի պանորամային, ու նրա սիրտը լցվեց
զվարթ անձկությամբ:

Հեռվից նրա ականջին հասնում էր հնձող մեքենայի
աղմուկը:

Նա մի ծխախոտ վառեց և ծուխը փչեց վեր՝ դեպի չորա-
նոցի առաստաղը:

1957 թ.

ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ²⁵

1.

Ծիշտ է, «Հաղթանակ» կոլտնտեսություն վարչություն գրասենյակի պատին ամրացված ժամացույցը ցույց էր տալիս առավոտյան ժամի ութը, սակայն խավարն ամենևին մտադիր չէր տեղի տալու: Վաղուց հնչել էին մենատնտեսական և թուզնաբուժական ֆերմայի աքաղաղների անհատական և մասսայական ծուղրուղունները վերահաս առավոտի մասին, տների տանիքների վրա վաղուց կանգնել էին ուղղահայաց, դեպի երկինքը ձգվող ծխի սյունները, ճմեռային սառնամանիքով հագեցած սառն օդում զգացվում էր նոր թխվող հացի հաճելի բուրմունքը: Ծիշտ է, կոլտնտեսություն դարբին իվան Եվդոկիմովիչը հիմնավոր կերպով պաշտպանված սառնամանիքից և գինված օրվա պաշարի տոպրակով դուրս եկավ տնից և քայլերն ուղղեց դեպի վարչություն գրասենյակը, սակայն ձմրան գիշերային խավարը շոյում էր իր սև միրուքն ու մազերը և ասես լուռ ծիծաղում էր և՛ գրասենյակի ժամացույցի սլաքների, և՛ մենատնտեսական ու կոլտնտեսային աքաղաղների ծուղրուղունների, և՛ դեպի գրասենյակ շտապող կոլտնտեսության դարբին իվան Եվդոկիմովիչի վրա:

Մարֆա Անդրեևնան, գրասենյակի երիտասարդ հավաքարարուհին, ամեն օրվա նման վառել էր գրասենյակի վառարանը, լվացել հատակը և մոտեցել ժամացույցի տակ մերված օրացույցի 1952 թվի դեկտեմբերի 27-ի թերթիկը պոկելու, երբ դուռը բացվեց և շոգու ամպերի հետ ներս մտավ մի մարդ: Դուռը փակվեց, շոգու ամպերն անցան մի բոպետում և վառարանի մոտ հայտնվեց իվան Եվդոկիմովիչը:

– Բարի լույս, Մարֆա Անդրեևնա:

Մարֆա Անդրեևնան չպատասխանեց. օրացույցից պոկած թերթիկը ձեռքին նա չափեց դարբենին ոտից մինչև գլուխ և ոսկեգույն մազերը մի ձեռքով ականջի ետև տեղավորելով,

նայեց օրացույցի թերթիկին և կարծես այնտեղ կարդաց.

– Մեղք ես գործում, Վանյա, մեծ մեղք...

Իվան Եվզոկիմովիչը նետեց ձեռքի տոպրակը պատուհանի գոգը, մի կարճ նստարան աղմուկով քաշեց վառարանի մոտ, մորթե ձեռնոցները դրեց աղյուսներին, որոնց վրա հաստատված էր վիթխարի երկաթե վառարանը, կիսամաշ մուշտակի գրպանից դուրս քաշեց մի կեղտակուր քսակ և սկսեց մախորկա փաթաթել:

– Մազերիդ մեջ մի սպիտակ թել չկա, իսկ մատներդ դողում են: Այդպես հեռու չես գնա, Վանյա:

Իվան Եվզոկիմովիչը վեր կացավ տեղից, մի ծնկով չոքեց վառարանի դեմ, բացեց դռնակը և մոտ թափված կրակներից վառեց ծխախոտը: Գրասենյակի հավաքարարուհին կկոցած աչքերով դիտում էր վառարանի լույսով կրկնակի լուսավորված դարբնի գունատ դեմքը, կարճ խուզած բեղերը, հոգնած աչքերի կապույտ փայլը: Նա ամբողջ շնչով ներս քաշեց ծուխը, մի աչքով նայեց հավաքարարուհուն և քթի տակ մոմուաց.

– Քառասունհինգից անց է:

Հավաքարարուհին հասկացավ, խոսքը վերաբերում էր սառնամանիքին:— Խուսափում է,— մտածեց նա,— ա՛խ, դո՛ւ, երբ խմում ես, առյուծ ես կտրում, իսկ երբ օղու շոգին դուրս է թռչում գլխիցդ... Մարֆա Անդրեևենա՛ ... քառասունհինգից ա՛նց է...

– Նախագահն ասում է, հենց որ մի քիչ տաքանա, կսկսենք ակումբի շինարարությունը,— նորից օրացույցի թերթիկի վրա կարդաց Մարֆա Անդրեևենան: Նրա կանացի հարվածը հասավ ճիշտ նպատակին: Դարբինը բաց թողեց ծուխը և նորից մի աչքով նայեց նրան: Ինքը, ճիշտ է, խուսափեց բուն նյութից, բայց նա հույս ուներ, որ Մարֆան չի նահանջի, իսկ նա տես թե ո՛ւր հանեց զրույցը:

– Ակումբ, մեծ բա՛ն...

Նորից դուռը բացվեց և այս անգամ առավոտյան կապույտ լույսով շաղված ներս խուժող ամպերի միջից դուրս եկավ բարձրահասակ, հասակ առած, բայց առույգ, սև աչքերով մի մարդ: Նա հանեց ձեռնոցները, խփեց հատակին և փորձող աչքերով նայեց մեկին, մյուսին:

– Խանգարեցի՞: Եթե խանգարեցի՝ ուրեմն բարի լույս: Ուրախացան, կարծեցին՝ պիտի ասեմ ցտեսություն: Դրսում շան ցուրտ է, աստված վկա, թե չէ՝ մենակ կթողնեի...

– Նստիր, – մի քիչ հանդիմանանքով, մի քիչ հրամայական ասաց Մարֆան, հատակից բարձրացնելով նրա ձեռնոցները և դարբնի ձեռնոցների կողքը դնելով, – մենք խոսում էինք նոր ակումբի շինարարության մասին: Նստիր, Պավել քեռի...

– Ակումբի մասի՞ն... – նա կեղծ զարմանքով նորից նայեց մեկին, մյուսին և հարցրեց դարբնին, – էդ օրի՞ն ես հասել, – ծիծաղեց ներողամիտ և զվարթ, խիտ, սև բեղերի տակից շողացնելով առողջ, սպիտակ ատամները:

– Գնանք, Պավել, գնանք տեսնենք ինչ ենք անում, – ոտքի կանգնեց դարբինը, վերցրեց ձեռնոցները, լուսամուտի գոգից՝ տուպրակը և շարժվեց դեպի դուռը:

– Սպասիր, Իվան Եվդոկիմովիչ, ի՞նչ որոշեցիք...

– Ինչի՞ մասին:

– Ակումբի շինարարության:

– Ակումբ, մեծ բան, – խռովկան երեխայի նման նորից մրթմրթաց դարբինը, ուզեց բանալ դուռը դուրս գալու համար, բայց ետ դարձավ, նորից մի աչքով նայեց երիտասարդ կնոջը և արտասանեց ատամների միջից, – ես հիմա խմած չեմ, բայց այն, ինչ ասել եմ երեկ, կրկնում եմ... սիրում եմ և վերջ:

– Ամաչիր, կին ունես, իսկ կինդ իմ քույրն է, հարազատ քույրը, հասկանո՞ւմ ես, թո՛ւրք, – համարյա ճչաց կինը:

– Իսկ Սյոմա Չուրկինը... կին չունի՞, – չարությամբ շարտեց դարբինը, – ունի՛, երեխաներ է՛լ ունի:

– Սյոմա Չուրկինը, Սյոմա Չուրկինը... ամոթ է, Չուրկինը կին էլ ունի, երեխաներ էլ... և կարիք չկա կեղտոտ բամբասանքներ տարածելու նրա մասին:

– Կեղտոտ բամբասանքնե՛ր, ինչպես չէ, իսկ ջրաղացում ձեր հանդիպումնե՞րը, իսկ Իվան Կասատկինի հարսանիքի օ՞րը...

– Սուտ է, սուտ է, – այս անգամ աղաչանքով բողոքեց Մարֆան՝ ձեռքի մեջ ճմրթելով օրացույցի թերթիկը և երկու

քայլ մոտենալով Պավելին, — Պավել քեռի...

Նա չկարողացավ շարունակել իր խոսքը, դուռը բացվեց և այս անգամ շոգու ամպերի միջից դուրս լողաց «Հաղթանակ» կոլտնտեսուկթյան վարչուկթյան նախագահ Անդրեյ Անդրեյիչ Սլավինը: Հաստատուն քայլերով, դոփելով վալենկաները, նա հազիվ լսելի բարևեց, անցավ իր առանձնասենյակը, հանեց ծանր մուշտակը, գլխարկի կապերը քանդեց և նորից դուրս եկավ:

— Ինչպե՞ս են գործերը, Իվան Եվգոկիմովիչ:

— Դոփում ենք տեղում, բայց առաջ ենք գնում, Անդրեյ Անդրեյիչ: Գնանք, Պավել, գնանք տեսնենք ինչ ենք անում:

Երբ նրանք պատրաստվում էին դուրս գալու, միջանցքից լսվեց մոտեցող ձեռնափայտի արագ-արագ տկտկոց: Ներս մտավ կարճահասակ, չեչոտ դեմքով, կապույտ, ժպտացող աչքերով և նոսր, շեկ բեղերով ձիապան Կոչկինը, այդ նրա ոտներից մեկին էր տկտկում հատակին: Հայրենական պատերազմը տարել էր նրա ձախ ոտը: Նա բարևեց, հանեց ձեռնոցներն ու մոտեցավ վառարանին:

— Դիմկա, — դիմեց նախագահը ձիապանին, — փայտ բերելու համար Մուրաշկինին, Գաշպերին և Չերվյակին կապահովես ձիերով:

— Լսում եմ, ընկեր պետ, — կես հեգնանքով ձեռքը ճակատին տարավ ձիապանը:

— Անդրեյ Անդրեյիչ, ինձ ե՞րբ եք ձի տալու, — լսվեց հավաքարարուհու համարյա լացակուժած ձայնը:

— Իսկ ո՞վ է քո անտառ գնացողը:

— Կիսնդրեմ, կճարեմ:

— Պահեստապետ Սյոմա Չուրկինը, Անդրեյ Անդրեյիչ, Մարֆուլան նրան աշխօրի փոխարեն աշխօրիչերով...

— Դու, ի՞նչ է, դեռ լույսը չբացված խմե՞լ ես, — հարցրեց Սլավինը և մոտեցավ դարբնին, — շնչի՛ր... — նա դեմքը ծոմոեց ու ետ քաշվեց, — պարզ է:

— Գնանք, Պավել, գնանք տեսնենք ինչ ենք անում...

Նրանք դուրս եկան:

Բացվել էր կապույտ մի առավոտ: Արևելքում, սառած գետից այն կողմ, անտառապատ բլուրների վրա ձգվել էր կարմիր

մի երիզ: Ասես մեծ դժվարությունք, իր ուժերի վրա անվստահ՝ արևը ծագել էր ուզում:

...Դարբնոցին չհասած՝ գյուղկոռպի խանութն է: Ծխի մի սյուն էլ գյուղկոռպի խանութի կտուրին է ձգված, միակ նշանը, որ խանութը բաց է: Գյուղկոռպից այն կողմը բաց տարածություն է, որի վրա բարձրանում է նորաչեն երկհարկանի դպրոցը, իսկ նրանից այն կողմ անասնապահական ֆերմաներն են: Հեռվից խուլ կերպով լսվում են խոզերի միշտ դժգոհ խոհնչը: Իվան Եվդոկիմովիչը բռնում է իր կռանահարի թևը և կանգնում:

– Խոզի խաչած միս եմ վերցրել հետս, Պավել, մտենք մի կես շիշ վերցնենք ու գնանք նախաճաշենք:

– Գնայինք մի քիչ աշխատեինք, հետո,– անզոր տրտնջում է բարձրահասակ կռանահարը, և նրա դեմքը մանկական, տխուր արտահայտություն է ստանում,– մըտըսից²⁶ կգան, մեխ կուզեն:

– Գնանք, Պավել, մի լավ կնախաճաշենք ու կկանգնենք աշխատանքի:

– Փո՞ղ,– արդեն անձնատուր եղած հարցնում է կռանահարը:

– Ունեմ, փոստի նաչալնիկին²⁷ երեկ երկու փութ ալյուր եմ ծախել:

Նրանք մտնում են խանութը: Այստեղ օդը ջերմ է, հաճելի, անկյունում աղմկում է վառարանը: Խանութի գործակատարուհին, ուժեղ կոներով, երկտակ, ճերմակ կզակով մի աղջիկ, դասավորում է նոր ստացված բազմատեսակ ապրանքները: Ընդարձակ խանութի մի կողմը պատրաստի հագուստեղեններ են, չիթ ու բրդեղեն, նրա դիմացը գերանդի ու մանգաղ, գանազան չափսի դուլլեր, գդալ ու պատառաքաղ, իսկ դիմացը կոնֆետեղեն, պրյանիկ²⁸, օդու շշեր, ծխախոտ...

– Ահա և մենք, բարի առավոտ, Սինա:

– Բարի առավոտ, Վանյա քեռի, ոտներդ բարի: Դու մի քիչ հեռու կանգնիր Պավել պապիկից, թե չէ, նրա մոտ, դունն քո ձիապան Կոչկինը:

Կռանահարը «պապիկը» չլսելու տվեց, ավելի ձգվեց, ձեռնոցներով բեղերը տարավ աջ ու ձախ և ժպտուն աչքերով աշխատեց բռնել աղջկա հայացքը:

– Կես շիշ օղի:

– Տանո՞ւմ եք, թե այստեղ²⁹:

– Այստե՛ղ, այստե՛ղ, – ջղայնացավ դարբինը. հետո նայեց իր կռանահարին և մեղմացավ, – հը՞, Պավել, այստեղ ավելի լավ է, մի լավ կնախաճաշենք ու կգնանք, կկանգնենք աշխատանքի... բաժակներ տուր:

Հետո նա ձեռնոցները խոթեց մուշտակի աջ ու ձախ գրպանները, բացեց տոպրակը և հանեց հաց, խոզի մսի խաշած կտորներ:

– Ա՛ղ տուր:

Աղջիկը ինքը լցրեց բաժակները:

– Հացը ձեզանից, աղն ինձանից:

Դարբինն անխոս վերցրեց իր բաժակը և խմեց մի կուժով, հետո վերցրեց մի կտոր հաց և խոր շնչով հոտ քաշեց: Դանդաղ կերպով իր բաժակը խմեց և կռանահարը:

– Կե՛ր, Իվան Եվդոկիմովիչ:

– Հացը մեզանից, աղը քեզանից, բա օղի՞ն, – հարցրեց դարբինը ձեռքի հացի կտորը կրծոտելով:

– Օղին, – մտածեց աղջիկը, – օղին պետուլթյունից: Մի մտածի, Վանյա քեռի, ապրիլը հեռու չէ, օղին էլ կէժանանա...

– Ինչ որ ճիշտ է՝ ճիշտ: Պատերազմից հետո ամեն տարի ապրիլի մեկին էժանանում է³⁰, բայց ինչո՞ւ ապրիլի մեկին... լցրու բաժակները, Սինա:

– Ապրիլի մեկին, թե մայիսի մեկին՝ մեկ է, կարևորն այն է, որ էժանանում է: Դու մեր կոլխոզից խոսիր, այսօր էլի փայտ բերելու համար ձի ստացան Մուրաշկան, Գաշպերն ու Չերվյակը: Բա մեր հերթը ե՞րբ պիտի հասնի, – բողոքեց գործակատարուհին արագ-արագ լցնելով բաժակները:

– Դու պետական ծառայող ես, գյուղկոոպն էլ ձի ունի, – բացատրեց դարբինը վերցնելով բաժակը և իր կռանահարին աչքով անելով, – դու ասա, թե իմ խեղճ քենուն՝ Մարֆուշային ե՞րբ պիտի ձի տան...

– Մարֆուշայի՞ն, քո քենո՞ւն, – Սինան ծիծաղեց զրնգուն ծիծաղով, – նրա մասին էլ թող կոլխոզի պահեստապետը մտածի...

Բաժակը դողաց դարբնի ձեռքում: Նա այրվող աչքերով

ուզեց բռնել կռանահարի հայացքը, բայց վերջինս խուսափեց
և բարվոք համարեց դանդաղ կուճերով բաժակը դատարկել:

Ներս մտավ Սլավինը:

– Ահա թե որտեղ եք դուք, իսկ ես դարբնոց գնացի:

– Անդրեյ Անդրեյիչ, հրամեցեք, բաժակ տուր, Սինա, օղի
բաց արա:

– Ես դեմ չեմ... խնդրեմ... – բացատրում է իր միտքը Անդ-
րեյ Անդրեյիչը երրորդ բաժակը խմելուց հետո, – ես կոլխոզի
նախագահ եմ և պատասխանատու եմ ռայկոմի³¹ առաջ...
Ռայկոմն ինձ է ճանաչում, իսկ ես ճանաչում եմ իմ պլանները:
Ասում են, որ ես կիսագրագետ եմ, հետո ի՞նչ: Ահա մեր
դպրոցի ուսուցիչ Վասիլի Տերենտիչ Մուխինը գրագետ է,
ամեն օր «Պրավդա» է կարդում, բայց նա կարո՞ղ է կոլխոզի
նախագահ լինել: Ռայկոմը նրան իսկի չի էլ ճանաչում:
Ռայկոմն ինձ է ճանաչում, իսկ ես՝ իմ պլանները: Սոցիալիզմ
ենք կառուցում: Իսկ թե ով ում հետ է ապրում, ով խմում է,
ով՝ ոչ, այդ իմ ու ռայկոմի գործը չէ: Պլա՛ն: Պլանը կատարիր,
կուզես՝ գլխիդ վրա ման արի: Այսպես է մեր տեսակետը:
Կարևորը պրակտիկան է³²:

Դարբինը լարում է իր հիշողությունը, մի բան է ուզում
մտաբերել, չի կարող:

– Անդրեյ Անդրեյիչ, պրակտիկայի հակառակը ո՞րն է...

– Պրակտիկայի հակառա՞կը... պրակտիկայի հակառակը
հականերն են մեր թշնամիները: Իսկ թշնամիների հետ մեր
զրույցը կարճ է: Իսկի չենք էլ ուզում զրուցել նրանց հետ,
վերջացնում ենք ու վերջ: Նու, լավ, ձեր կենացը: Սինա, մի
«Կազրեկ»³³:

Գործակատարուհին պարզեց մի տուփ ծխախոտ և լուցկի:
Անդրեյ Անդրեյիչը ծխախոտի տուփը բացեց, հրամցրեց
դարբնին և կռանահարին: Սինան լուցկի վառեց:

– Խնդրեմ, – շարունակեց իր խոսքը Անդրեյ Անդրեյիչը
ծխախոտի ծուխը խոր շնչելով, – վերցնենք մեր պահեստապե-
տին, Սյոմային: Սյոման կաղը է, իսկ կաղերերին պետք է գնա-
հատել, պահպանել աչքի լույսի պես: Իսկ քեզ, ի՞նչ ես կար-
ծում, Վանյա, ինչո՞ւ ես քեզ սիրում եմ. պարզ է ու հասկա-
նալի՝ որովհետև դու աշխատող մարդ ես, քո պլանը կատա-

բուժում էս երկու հարյուր տոկոսով, իսկ քո պլանը՝ իմ պլանն է: Իսկ դու տանը ձախ կողքի վրա ես քնում, թե աջ, կնոջդ համբուրում ես, թե ծեծում, դա ինձ ու ռայկոմին չի վերաբերում: Ֆերմայի վարիչի մասին էլ շատ բան են ասում, շատերի մասին շատ բան են ասում, ես մանր մարդ չեմ, ես ի՞նչ եմ պահանջում, պլաններ կատարել և չդիպչել իմ ու ռայկոմի հեղինակությունը: Իսկ ով ինձ դեմ է, դա մեկ է թե ռայկոմին է դեմ, իսկ ով ռայկոմին է դեմ, նշանակում է...

— Պարզ է, պետությունն է կոնտր գնում, Ստալինին, — լրացրեց նախագահի միտքը դարբինը, որի համար ըստ երևույթին նորությունն էին Անդրեյ Սլավինի մտքերը, — ձեր կենսաը, Անդրեյ Անդրեյիչ, հարազատ հայր հարազատ կոլխոզի: Ինչ վերաբերում է Սյոմային... Սյոման մեկ է թե՛ այս ծուխը, փո՛ւհ... կար և չկա: — Նա իմեց օղին, թեքերով սրբեց բերանը և բարձրացրեց դատարկ բաժակը վեր, — իսկ ինչ վերաբերում է Ստալինին... նա որտեղի՞ց կարող է իմանալ, թե ինչ սրիկա է Սյոմա Չուրկինը, կամ հենց ասենք...

— Սպասիր, — ընդհատեց Անդրեյ Սլավինը, — սպասիր, բացատրեմ: Կա ռայկոմ, կռայկոմ, կենտկոմ և Ստալին: Ռայկոմը ճանաչո՞ւմ է ինձ: Ծանաչո՞ւմ է, կռայկոմը ռայկոմի՞ն, ճանաչո՞ւմ է, կենտկոմը կռայկոմի՞ն, պա՛րզ է, ճանաչում է, Ստալինը կենտկոմի՞ն, տեսնո՞ւմ ես, ոնց է գնում գործը...

2.

Երբ հասան նրանք դարբնոց, Պավելը դռան մոտի մի ճեղքից դուրս քաշեց երկաթե մի կեռման, ապա պարզեց այն դռան անցքերից մեկից ներս, շարժեց, խառնեց, ինչ-որ բան չխկաց և դուռը բացվեց: Այդ նրանց գաղտնի բանալին էր, որի տեղն ու գործածելու եղանակը, իրենց կարծիքով, միայն իրենց էր հայտնի:

— Տեսնո՞ւմ ես, ոնց է գնում գործը, հը՞, Պավել, — մոմռաց քթի տակ Իվան Եվդոկիմովիչը, երբ նրանք ներս մտան:

Պավելը, իր տարիքին անհարիր թեթև քայլերով, մոտեցավ բարձրադիր հնոցին, փոքրիկ բահիկով ածուխի դեզից ածուխ քաշեց հնոցի երկաթաթերթի ծակոտիներրի վրա, լիտրանոց շշից նավթ թափեց ածուխներին և վառեց լուցկին: Նա խավա-

տախտակով սկսեց հովհարել բռնկված ածուխներն ու երբ նրանցից մի քանիսը կարմրեցին, անցավ հնոցի ետևը և շարժեց փուքսի վիթխարի թևերը: Հնոցի բոցերը կարճացան, կապտեցին, ածուխը ճարճատեց, կայծեր ցրեց աջ ու ձախ: Իվան Եվդոկիմովիչը պաշտպանված ձեռներով վերցրեց հաստ երկաթալարի մի անիվաձև ոլորակ և դրեց վառվող ածուխների վրա: Երկաթալարը շրկացավ: Երկաթե ծանր ունելիներով, մի կողմից դարբինը, մյուս կողմից կռանահարը բարձրացրին ոլորակը և նետեցին զնդանին: Ոչ մի զնգոց, ոչ մի հնչյուն. թվաց, որ մի փափուկ զանգված ընկավ զնդանի վրա: Ապա թե դարբինը երկարապոչ հաստոցը դնում է երկաթալարին սովորականից երկար մեխի երկարության վրա, իսկ Պավելը մուրճի մի հարվածով հատում է երկաթալարը: Դեռ չձևավորված մեխը դարբինը ունելիով դնում է կռանահարի հուժկու հարվածների տակ, իսկ մյուս ձեռքով, փոքրիկ մուրճով, կռանի հետ տակտ է պահում կամ միջամտում է այն ժամանակ, երբ հարկավոր է սրել մեխը կամ ձևավորել մեխի գլուխը: Երբ մեխը պատրաստ է, դարբինն իր ունելիով շարտում է այն թիթեղե ժանգոտ տաշտակի մեջ՝ սառած ջրի վրա. տաք մեխը բարկացած ֆշչում է, ջուրը թշչում և ձխի նման շոգի է հանում վեր:

Աշխատանքից և հնոցի թեժ կրակից նրանք տաքացել են: Նախ կռանահարը, ապա դարբինը հանում են մուշտակները և շարունակում են աշխատել:

— Պավել^օ, — պետք եղածից ավելի բարձր գոռում է դարբինը, ըստ երևույթին որոշ մտքեր իրենից թոթափելով, — տեսնո՞ւմ ես, ոնց է գնում գործը, հը^օ...

Պավելը ժպտում է մի բեղով, թափով հատում է երկաթալարը, նայում է դարբնին քննող հայացքով ու հարցնում.

— Դու ինձ ճիշտն ասա, Իվան Եվդոկիմովիչ, վերևում աստված, ներքև՝ ես ու դու... Մարֆային սիրո՞ւմ ես...

Դարբինն ըստ երևույթին չէր սպասում նման հարց: Նա իր փոքրիկ մուրճը մի քանի անգամ զնգացրեց սալին, հետո մեղմ հարվածեց պատրաստ մեխի գլխին ու նայեց հաղթահասակ կռանահարին: Վերջինս ժպտաց մանկական չարածճի ժպիտով:

Աշխատանքը գնալով ավելի տաքանում էր: Թիթեղե տաշտակը կիսով չափ լցվել էր մեխերով, սառույցը կիսով չափ հալվել էր:

– Ծխե՛լ:

– Ծխե՛լ, – կրկնեց Պավելը՝ ծանր կռանը հենելով սալին: Նրանք նստեցին անկյունում դրված թախտի վրա և դուրս քաշեցին իրենց քսակները:

– Հարցնում ես, Մարֆային սիրո՞ւմ եմ... Ես էլ եմ քեզ հարցնում, Պավել, Մարֆային սիրո՞ւմ եմ: Ի՞նչ իմանամ, նա ինձ համար քենի էր և ուրիշ ոչինչ: Գալիս էր մեկ-մեկ մեր բաղնիքում լողանում էր գոքանչիս հետ, պատահում էր՝ նստում էինք միասին, ընթրում, խմում, զարաֆաթ անում, ոնց որ գոքանչս, էնպես էլ նա: Ոչ մի բան մտքովս չի անցել, հասկանո՞ւմ ես, Պավել, ոչ մի բան: Հանգուցյալ հյուսն Միրոնովը ձեռ էր առնում ինձ. – դու գիտե՞ս, – ասում էր, – մեկը մեռնում, գնում է էն աշխարհը, Պետրոս առաքյալը նայում է նրա անձնական գործը և նշանակում՝ դրա՛խտ, որովհետև մարդը կյանքում ոչ մի մեղք չի գործել: Գործի վրա պատահում է մեր տեր Աստվածը: – Դու ի՞նչ է, Պետյա, – ասում է նա, – էլի՞ դրախտ, վերջերս բոլորին քշում ես դրախտ, մի տեսնեմ դրա գործը: – Առնում, նայում է, խոմ գոռով չի՞, մարդը մաքուր է: Դոկումենտները տալիս է թե՛ – Պետյան ճիշտ է, կորի՛ դրախտ: – Դու վերջը տես: Մարդը գնում է ուրախ-ուրախ, մեկ էլ տեր Աստվածը մի բան է մտածում: – Է՛յ, լսի՛ր, քաղաքացի, ետ արի: Պատասխան տուր, քենի ունեցե՞լ ես... – Մեկի տեղ՝ երկու, ձերգ աստվածություն, – պատասխանում է մարդը: – Հետները սիլի-բիլի արե՞լ ես, – մեղա քեզ, Աստված, ինչպես կարելի է այդպիսի շուն-շանորդություն... – Տեսա՞ր, – ասում է Աստվածը Պետրոս առաքյալին, – տեսա՞ր, Պետյա, քենու հետ սիլի-բիլի չի արել, իսկ դու ուզում էիր այս ոճրագործին դրախտ ուղարկել: Մա՛րջ, տուր դժողքի ուղեգիր... – էսպես ինձ ձեռ էր առնում, Վանյա, – ասում էր, – մեծ մեղք ես գործում: Բա Մարֆայի նման քենուն... – ասում էր, ծիծաղում էինք ու էլի մտքովս բան չէր անցնում, մինչև...

Նա ծխախոտի ծխացող մնացորդը նետեց խոնավ, հողե

Հատակին և շնչեց ամբողջ կրծքով:

– Մինչև Կասատկինի հարսանիքի օրը, – լրացրեց Պավելը:

– Քեզ պատմե՞լ եմ, երևի պատմել եմ, մի անգամ էլ պատմեմ, լսիր: – Նա մի նոր ծխախոտ փաթաթեց, վառեց և ձեռքը խփեց կռանահարի ամուր ծնկին: – Ո՞նց պատմեմ, որ հասկանաս: Ո՞նց հասկացնեմ. ես ինքս էլ մինչև հիմա չեմ հասկանում, թե ինչը՝ ինչպես կատարվեց: Կասատկինի հարսանիքին դու չկայիր: Սեղանը բռնում էր սենյակի երեք կողմը, մուտքից աջ, ձախ և դիմացը: Շշերը դատարկվում էին ու լցվում, տնային էլ էր քաշել, պետականն էլ կար, դե՛ ամեն մարդ էլ իր հետ տարել էր մի քառորդ, կես շիշ... Ես նստել էի պատի կողմը, իսկ նա՝ ինձանից երեք մարդ այն կողմ: Նայեցի, աչքերը փայլում էին, քեֆը լավ էր: Իսկ նրա դեմ ու դեմը նստել է Չուրկինը, Սյոմա Չուրկինը: Բաժակները խփում են իրար ու խմում, հենց այնպես, կարգից դուրս, հերթից դուրս: Գարմոնիստը անտառապահ Պլատոնի փոքր եղբայրն էր, Միշան: Չուրկինը պարեց: Նայում եմ, աչքերով ուսում է Չուրկինին: Վեր կացավ և ուզեց դուրս գալ. անցավ երեք մարդկանց ծնկների և սեղանի արանքով, հասավ ինձ ու ընկավ ծնկիս: Պարզ էր, դիտմամբ չարավ, ես բռնեցի նրան, բարձրացրի ու նա դուրս եկավ մի կերպ՝ կարմրած ու տաքացած: Բայց իմը իմից անցել էր: Պավել, ինձ թվաց, որ կյանքիս մեջ առաջին անգամ աղջիկ դիպավ ինձ, ու ես դիպա աղջկա, Պավել, սենյակի հատակը բարձրացավ վեր, ես էլ հետը: Թափ տվի ինձ, նայեմ – Չուրկինը չկա: Նայում եմ այս կողմ, այն կողմ՝ նա էլ չկա: Կինս ձեռիցս բռնեց, – ո՞ւմ ես փնտռում: – Քույրդ ո՞ւր է, – հարցնում եմ. ծիծաղում է, – գուցե մի տեղ է գնացել, գնա ետևից: – Չէ, – ասում եմ, – դու գնա, գտիր, բեր: – Գնում է: Մոտենում եմ զոքանչիս, – մամա, ո՞ւր է Մարֆուշան, – նա թե, – ո՞ւր պիտի լինի, հստեղ է, տան բանալին ինձ մոտ է: – Մոտենում եմ Սյոմայի կնոջը, – Դոմնա Սերգեևնա, ամուսնյակիդ չեմ տեսնում: – Նա նայում է չորս կողմը, թքում է ու տղամարդու նման հայհոյում, – երևի մի լրբի հետ դուրս է եկել, չգիտե՞ս նրան... – ու գժված դուրս է վազում: Ներս է մտնում Օլգան, կինս, ուսերը վեր է քաշում, – չկա, չի երևում: – Ներս է մտնում Դոմնան, – չկա, – ասում է ու մի

բաժակ օղի է շուռ տալիս,— կգա նա տունն չի կորչի, ես նրա... — ու նորից տղամարդու պես հայհոյում է: Ես չէի տեսնի նրա բացակայությունը, ոչ էլ Չուրկիների չքվելը, Պավել, բայց երբ զգացի նրա... էհ, ի՞նչ ասեմ, ո՞նց հասկացնեմ: Չե՛մ թույլ տա,— ձայնը բարձրացրեց նա այս անգամ ձեռքը խփելով իր ծնկին,— գործը որ այդտեղ հասավ... չե՛մ թույլ տա:— Նա շեղ ժպտաց մի բան հիշելով,— ես դժողք գնալու միտք չունեմ:

Դարբնոցի դուռը բացվեց. ներս մտավ պահեստապետ Սյոմա Չուրկիինը: Բարձրահասակից ցածր և միջահասակից բարձր, առողջակազմ և կարմրաթուշ, անորոշ, բայց ամեն դեպքում բաց գույնի աչքերով Սյոմա Չուրկիինը դուռը ծածկեց իր ետևից:

— Բարի օ՛ր:

— Բարի՛,— պատասխանեց դարբինը նայելով պահեստապետի մազակալած դեմքին, որը նրան կարծես ավելի երիտասարդացնում էր, քան ծերացնում:

— Պավել, հաշվիր:

Արագ և թեթև ունելիով Պավելը մեկ-մեկ դուրս քաշեց տաշտակից մեխերը, մտքում հաշվելով:

— Յոթանասունչորս՝ ձեզ ծառա:

— Յոթանասունչո՛րս,— ձգեց պահեստապետը և նստեց թախտին, գրպանից դուրս քաշեց ինչ-որ թղթեր և սկսեց գրել:

— Այս ձեզ՝ մուտքի օրդեր, հաշվետար Գալավտիֆոնին՝ աշխօր հաշվելու համար: Այս էլ ելքի օրդերը: Մըտըսից ով որ գա մեխեր տանելու, թող ստորագրի, հետո կտաք ինձ՝ օրենքի համաձայն: Ես երեկոյան էլի կանցնեմ:

— Ժամի քանի՞ան է որ,— հարցրեց Պավելը:

— Օրենքով ժամի մեկն է:— նա գրպանից հանեց «Պամիր» տուփը և մի սիգարեթ վառեց:

Դարբինը երկու քայլ ետ գնաց՝ կարծես նրան ավելի լավ տեսնելու համար և դիմեց ավելի շուտ Պավելին:

— Ինչպես տեսնում եմ, քեզ մոտ ամեն ինչ օրենքով է, հը՞:

— Օրենքով, ուրիշ կերպ ինչպե՞ս:

— Եվ պարտիական խղճով, իհարկե:

— Եվ պարտիական խղճով, իհա՛րկե...

Պավելը հասկացավ, որ ազմուկն անխուսափելի է: Նա մոտեցավ պահեստապետին, իր ուժեղ և երկար թևերով գրկեց նրա ուսերը և տարավ նրան դեպի դռները:

– Գնացեք, ընկեր Չուրկին, իվան Եվդոկիմովիչի քեֆը տեղը չի:

– Սպասիր, տեսնեմ ի՞նչ է ուզում սա... օրենքով... սպասիր, մի՛ հրի... ես օրենքով... այսպես ասած...

– Պավել, սպասիր, դու գնա մի քիչ ման արի, – ասաց դարբինը, չգիտես ինչու բամբակաբաճկոնի վրա կապված գոտին թուլացնելով:

– Ես ոչ մի տեղ գնացողը չեմ, – ընդդիմացավ Պավելը:

– Պավել, մեզ մենակ թող, – ձայնը բարձրացրեց դարբինը:

– Ամոթ է, – բորբոքվեց կռանահարը, – երկուսդ էլ պարտիական, մի... աղջկա համար, ամոթ է: – Նա մոտեցավ թախտին, վերցրեց իր հնամաշ քուրքը և հսկայաքայլ դուրս եկավ:

Ո՞ւր գնալ, – մտածեց Պավելը դուրս գալով դարբնոցից:

Զմեռային արևի տակ շողում էր ձյունը կուրացուցիչ փայլով: Հացահատիկի հսկայական շտեմարանների տախտակե բարձր ցանկապատի երկայնքով, իրար ետևից, կողկոնձալով վազում էին երկու լավ կերակրված և խոզերին միայն վայել մաքրությամբ փայլող խոզեր: Ըստ երևույթին նրանք թույլ տեղ էին որոնում ներս թափանցելու համար: Յանկապատերից ներս՝ պահակի վագոնն է կանգնած բարձրադիր, հաստ գերանների վրա: Վագոնի տանիքից վեր ցցված է թիթեղե խողովակը, որից ծուխ է բարձրանում: – Գնամ պահակի մոտ, – անցավ նրա մտքով: Բայց այդ միջոցին նրա ականջին հասավ դարբնոցի դռան բացվելու ծանոթ ձոխնչը. նա ետ նայեց. դարբնոցից դուրս թռավ Չուրկինն առանց գլխարկի. նրա ետևից դուրս թռավ նրա գլխարկը և դարբնոցի դուռը թափով ծածկվեց: Չուրկինը վերցրեց գլխարկը, երկու անգամ խփեց ծնկին, քաշեց գլխին ու դանդաղ քայլերով բռնեց վարչության գրասենյակի ճանապարհը. – «դնգսեց», – մտածեց կռանահարն ու ետ դարձավ: Երբ նա ներս մտավ, դարբինը երգում էր և շարժում փուքսի թևերն իր երգի տակտով.

Մի՞թե, մի՞թե, իմ աղավնյակ,

իմ սերը քեզ համար քիչ է...

– Քաղցր զրույցը վերջացածով, – հարցրեց կուսակցության ղեկավարը ինձի հետ: – Նստի՛ր, հանգստացի՛ր: Իսկ փուլքսը պետք է փչել ա՛յս երգով...

Նա շարժեց փուլքսի թևերը, սկսեց երգել և փուլքսն սկսեց գործել այս անգամ նրա երգի տակտով: Երգում էր նա դարբնի համար բոլորովին անծանոթ մի լեզվով, երգում էր ո՛չ առաջին անգամ, այդ երգի բովանդակությունը ծանոթ էր Իվան Եվդոկիմովիչին: Պավելն էր թարգմանել: Մի մեծ բան չկար այդ երգի անծանոթ բառերի տակ, նրանց միտքն այն էր, որ ծանր օրերը ձմրան նման անցողական են, որ չպետք է հուսահատվել, վերջ կունենան, անցողական են³⁴:

– Այո՛, Պավել, անցողական են, բայց ես վախենում եմ, ձմրան հետ մենք էլ անցնենք ու դառնանք անցյալ տարվա ձյունը, – փուլքսի աղմուկի միջից լսելի դառնալու համար բարձրաձայնեց դարբինը:

– Պի՛նդ կայ, Իվան Եվդոկիմովիչ, արյունը ջուր չի դառնա:

3.

Դարբնոցի միակ պատուհանի պղտոր ապակիները կապտեցին: Այդ նշանակում է, որ օրը երեկոյանում է, այդ նշանակում է, որ շուտով ժամի հինգը կլինի, այդ նշանակում է...

– Շաբա՛՛չ³⁵, – ազդարարեց դարբինն իր փոքրիկ մուրճը մի անգամ ևս հենց այնպես զնդանի վրա զնգացնելով, – շաբա՛՛չ, հը՞, Պավել:

– Շաբա՛՛չ շաբա՛՛չ, – համաձայնվեց Պավելը: Նրանք սկսեցին հագնվել:

– Գնանք ինձ մոտ, Պավել, միասին կրն՞թրենք, կզրուցենք...

– Քեզ հետ՝ թեկուզ դժողք, Իվան Եվդոկիմովիչ, – գաղտնի բանալին վերցնելով ասաց կուսակցության ղեկավարը: Դարբինը նորից ինչ-որ բան հիշեց, ժպտաց իր շեղ ժպիտով և բարձրաձայն մտածեց.

– Ես դժողք գնալու միտք չունեմ, չէ:

Նրանք դուրս եկան: Կուսակցության ղեկավարը կեռաման երկաթաձողով փակը տեղը գցեց, փորձեց՝ փակվե՞ց, թե չէ: Փակվեց: Նա

կեռմանը տեղավորեց պատի խորշում և առաջ շարժվեցին: Վարչության շենքից դուրս եկավ կանացի մի սիլուետ և նրանց ճանապարհով առաջացավ: Կիսախավարում դարբինը ճանաչեց ընդառաջողին: Թանձր խավարում անգամ նա կճանաչեր այդ սիլուետը: Երբ նրանք գրեթե հավասարվել էին, կինը կանգ առավ.

– Անդրեյ Անդրեյիչը ձեզ կանչում է:

– Երկուսի՞ս, – հարցրեց դարբինը:

– Ձե՛զ, ձե՛զ:

– Ի՞նչ, – նորից ուզեց պարզել դարբինը:

Աղջիկը վարանեց և ճշտեց.

– Քե՛զ:

– Այդպես ասա:

Գնում են նրանք, դարբինն ու կոսնահարը կողք-կողքի, իսկ Մարֆան մի փոքր հեռու: Մինչև գրասենյակը ոչ ոք չխոսեց:

Գրասենյակում տաք էր. օդը հագեցած էր վառարանի ջերմությամբ և մախորկայի կծու հոտով: Գրասենյակի վերին անկյունում նստած էր հաշվետար Գալավտիֆոն Տարականովը և ինչ-որ գրում էր, հաշվիչը չխկացնում ու նորից գրում՝ սպիտակած բեղերի տակ երբեմն ժպտալով: Ըստ երևույթին գոհ էր իր թվերից. բայց ահա նա նորից չխկչխկացրեց հաշվիչը, նայեց հաշվիչին, նայեց տոմարին ու մոռացվեց: Նա վեր կացավ տեղից, հասավ մինչև վառարանը, մի ըրպե կանգնած մնաց և արագ վերադարձավ, նորից նստեց տեղը, գրեց, ջնջեց, հաշվեց ու նորից ժպտաց: Ըստ երևույթին ելքը գտնվել էր: Գալավտիֆոն Տարականովը մի ծխախոտ փաթաթեց՝ աչքը չկտրելով հաշվիչից:

Այստեղ, երկար նստարանների վրա նստած են մի քանի հասակավոր կոլտնտեսականներ, որոնք տանը նստած պարան են հյուսում կամ ավել ու ցախավել են կապում կոլխոզի կարիքների համար, հանձնում են պահեստ և «աշխօր ԲԳՈՒՄ»-երևում են մի քանի կանայք, որոնք աշխատում են ամբարներում սերմազտիչների վրա, ապա կոլտնտեսականներ, որոնք եկել են ձի խնդրելու՝ անտառից վառելափայտ բերելու համար, իսկ մի անկյունում, կողք-կողքի, նստած են տասնչորս,

տասնհինգ տարեկան չորս պատանիներ, որոնք դպրոցում, ճիշտ է, վատ են սովորում, բայց ճիապան Կոչկինի կամավոր օգնականներն են. այդ նրանք են, որ վաղ առավոտյան թռչում են մերկ ձիերի կռնակներին, քշում են դեպի սառած գետը և ջրում նրանց: Ամեն օր, վաղ առավոտյան, յոթանասունհինգ հարյուրերորդական աշխօրով, կոլտնտեսական Սիդոր Բիկովը ծանր երկաթաձողով ջարդում է սառույցը, սառցի փեղերով առու է բացում, որից ջուր խմելու են գալիս ձիերը: Նստել են հիմա նրանք, Կոչկինի չորս կամավոր օգնականները և ցած ձայնով ինչ-որ բանի մասին խոսում են, դատում: Նրանցից մեկը մինչև անգամ մեծավարի ծխում է և բարձրաձայն վճռում.

– Տատիս հեքիաթներն եք պատմում... խնդիրը ճիշտ չի դրված:

Դարբինը մոտեցավ հաշվետարին, տվեց նրան ինչ-որ թղթեր և մի աչքով նայեց նախագահի առանձնասենյակի բաց դռնից ներս. այնտեղ կոլտնտեսության երկու բրիգադիաներն են, ինքը՝ Սլավին Անդրեյ Անդրեյիչը, պահեստապես Սյոմա Չուրկինը գրասեղանի մոտ նստած և հենված մի արմունկով գրասեղանին, Ֆերմայի վարիչ Նիկոլայ Կասատկինը, մեղվաբույծ Լազարը և վերջապես պարտկազմակերպության քարտուղար Միխայիլ Մակարովը: Վերջինս դուրս եկավ այն ըուպին, երբ դարբինն ուզում էր ներս մտնել. անցնելիս նա բարևեց, ամուր սեղմեց Իվան Եվդոկիմովիչի ձեռքը:

– Կարելի՞ է, – հարցրեց դարբինը, երբ արդեն ներս էր մտել:

– Ընկերներ, մի քանի ըոպեով դուրս եկեք, – դիմեց Սլավինը ներկաներին:

Բոլորը դուրս եկան բացի Չուրկինից:

– Սյոմա, թող մեզ առանձին:

– Խնդրեմ, – ոտքի կանգնեց Չուրկինը, – եթե հրամայում եք, ուրեմն... օրինական է:

Սլավինը վեր կացավ տեղից, դուռը ծածկեց և գրավեց իր տեղը:

– Նստիր: Ի՞նչ է պատահել այսօր դարբնոցում, – դիմեց նա Իվան Եվդոկիմովիչին չոր, պաշտոնական տոնով:

– Ոչինչ չեմ հիշում, խմած եմ եղել,– հանգիստ պատասխանեց դարբինը նստելով:

– Ո՞ւմ հետ ես խմել:

– Ձեզ հետ:

Անդրեյ Անդրեյիչը մռայլվեց:

– Չարաշահո՞ւմ ես իմ վստահությունը:

– Ձեմ մտածել ոչ շահելու, ոչ չարաշահելու մասին:

– Ուրեմն քո դիրքն ես չարաշահում...

– Ի՞նչ դիրք է կոլխոզի դարբնի դիրքը, ես ոչ պահեստապետ եմ, ոչ...

– Ուրեմն ի՞նչ է պատահել այսօր դարբնոցում,– նորից առաջին հարցին վերադարձավ Սլավինը:

– Ոչինչ չեմ հիշում, խմած եմ եղել:

Անդրեյ Անդրեյիչը նայեց պատուհանից դուրս. մութը խտանում էր գյուղի վրա: «Իսկ ի՞նչ կապ ունի այս անցուդարձը պլանների հետ: Ոչ մի կապ: Բայց արդյո՞ք ոչ մի կապ»,– անցավ նրա մտքով:

– Սյոման կադր է: Դու իրավունք չունես իմ կադրի վրա բռնեցք բարձրացնելու: Օրենքն արգելում է: Դու դրա համար պատասխան կտաս համապատասխան օրգաններին:

– Ես իմ պլանները կատարում եմ,– նա վեր կացավ տեղից,– իսկ դուք, ընկեր Սլավին, խորհուրդ տվեք ձեր կադրին, որ ձեռք քաշի Մարֆայից...

– Քո քենո՞ւց:

– Իմ քենուց:

Սլավինի դեմքի վրայով ժպիտ հիշեցնող մի բան անցավ:

– Գիտե՞ս ինչ, արի պայմանավորվենք: Ես էլ, դու էլ պարտիականներ ենք, քեզ հետ միասին սոցիալիզմ ենք կառուցում: Քենու հարցը օրակարգի հարց չի կարող լինել:

– Այո, Անդրեյ, բայց մենք մարդ ենք, ես...

– Ես քեզ համար նախ և առաջ Անդրեյ չեմ,– դժգոհեց Սլավինը,– մենք այստեղ քեզ հետ օղի չենք խմում:

Դարբինը վիրավորված լռեց, հետո իրեն գտավ:

– Դուրս է գալիս, որ նախկին Անդրյուշային Անդրեյ ասել չի կարելի: Ներողություն: Ես ուզում էի քեզ հետ, ձեզ հետ խոսել ոչ թե որպես կոլխոզի դարբին, այլ որպես քո նախկին

ընկերը, Վանյան, Վանյուշան... Գնում էինք քեզ հետ ձուկ որսալու, պառկում էինք կեչիների շվաքում, դու քոնն էիր պատմում, ես՝ իմը... — նա լռեց, ուզեց գլուխը բարձրացնել, չկարողացավ և գլխիկոր դիմեց դեպի դռները, — ներողութուն, շնորհակալութուն, ցտեսութուն...

Սլավինը նայեց կարծես մի ըստեղծ փոքրացած, ծերացած իր նախկին ընկերոջը և մի բան խլրտաց կրծքի տակ.

— Վա՛նյա, Վանյո՛ւշա...

Նա արագ վեր կացավ տեղից, մոտեցավ նրան, գրկեց նրա մեջքը, ետ դարձրեց, նստեցրեց նստարաններից մեկին, իսկ ինքը տեղ գրավեց նրա մոտ:

— Նստ՛իր, Վանյուշա, նստիր, ախպերս, նստիր ու մի բարկանա ինձ վրա: — Նա խորը շունչ քաշեց և ձեռքը դրեց դարբնի ուսին, — դու հասկացիր, Վանյա, ինչ օրեր ենք ապրում և ինչ մեծ գործի համար ենք կռվում: Կոմունիզմի համար ենք կռվում, Վանյա: Իսկ կոմունիզմը դա իսկական երջանիկ կյանքն է: Ես մանրամասնութունները չգիտեմ, Վանյա, շատ բան ինձ համար էլ մոլթ է, բայց երբ ես փակում եմ աչքերս և ուզում եմ պատկերացնել կոմունիզմը, առաջին հերթին լույսեր եմ տեսնում, լույս ու լուսավորություն, լույս ոչ միայն քաղաքներում և գյուղերում, փողոցներում և տներում, լույս և մարդկանց սրտերում, մարդկանց սրտերում, Վանյա: Էս մեծ գործի համար ենք մենք կռվում քեզ հետ: Մանր բաներ աչքովս չեն ընկնում, չեմ տեսնում: Իսկ տեսնելու բան շատ կա. ի՞նչ կարող եմ անել ես, Վանյա. խոմ ես չեմ կարող ռայկոմից որոշում բերել, որ Չուրկինը Մարֆայի հետ չհանդիպի: Պիտի ասես, թե ինչո՞ւ նրա հետ չեմ խոսել, ամոթանք չեմ տվել: Խոսել եմ, Վանյա...

— Իսկ նա՞, — ընդհատեց դարբինը:

— Հրաժարվելով հրաժարվեց:

— Այդ էր պակաս, որ խոստովանվեր:

— Դե տեսնո՞ւմ ես, Վանյա, ես խոմ չեմ կարող լրտեսական ցանց ստեղծել մարդկանց հանցանքի տեղում բռնելու համար: Շատերի մասին շատ բան եմ լսում, ի՞նչ կարող եմ անել: Պիտի դիմանանք, Վանյա, կգա կոմունիզմը և ամեն ինչ կարգի կընկնի: Իսկ դու քիչ մտածիր Մարֆայի մասին, ի՞նչ

է Մարֆան կոմունիզմի առաջ, փոշի՛, ծո՛ւխ...

Նա ժպտաց և նայեց դարբնի դեմքին: Վերջինս լսում էր նրան լարված ուշադրությամբ. հետո վեր կացավ, գնաց մինչև դուռը, ետ եկավ ու կանգնեց Սլավինի դիմաց:

– Ծո՛ւխ, փոշի՛... առանց կես լիտրի դժվար է գլխի ընկնել: Շնորհակալություն լավ խոսքի համար: Ասածներդ շատ են խրթին. վախենում եմ կես լիտրն էլ չօգնի: Ինչ էլ լինի, այսօր դու քեզ նման ես, Անդրեյ... դրա համար էլ՝ շնորհակալություն:

Սլավինը նույնպես բարձրացավ տեղից. նրա ականջին հասան ընդհանուր սենյակից բարձրաձայն խոսակցությունների: Նա գրավեց իր տեղը: Նրա դեմքը լուրջ արտահայտություն ստացավ:

– Ինչպե՞ս աշխատեցիք այսօր:

– Լրիվ բեռնվածությամբ:

– Մեխեր հասցրի՞ք:

– Եկան, տարան:

Դարբինը նայեց Սլավինի դեմքին: Քիչ առաջվա Սլավինից ոչ մի հետք չէր մնացել: – «Ինչպե՞ս մարդը կարող է այսպես արագ և անճանաչելի կերպով փոխվել. Անդրյուշա էր ու... նախագահ դարձավ», – մտածեց դարբինը:

– Գնա, հանգստացիր, – ասաց նախագահը սեղանի մեջտեղի գզրոցը դուրս քաշելով, իր խոսքը ոչ այնքան դարբնին, որքան բացված գզրոցին ուղղելով:

– Ցտեսություն, Անդրեյ... Անդրեյիչ:

Նախագահի առանձնասենյակից դուրս գալով, դարբինն աչքերով փնտռեց իր կռանահարին: Նա նստել էր վառարանի մոտ և ծխում էր: Նրա կողքին նստած էր Մարֆան: Նրանք ըստ երևույթին սպառել էին խոսակցությունը և հիմա ամեն մեկը տարված էր իր մտքերով: Տեսնելով մոտեցող դարբնին, Պավելը ոտքի կանգնեց:

– Գնանք, Պավել, – աշխույժ և գվարթ տրամադրությամբ ձայնեց Իվան Եվդոկիմովիչը, թուուցիկ կերպով չափելով Մարֆային ոտից գլուխ, – Ի՞նչ է Մարֆան կոմունիզմի մոտ, ծո՛ւխ, փոշի՛...

Նրանք դուրս եկան:

Ձմեռային ցուրտ երեկոն ճարճատուժ էր դրսում: Փողոցում, այստեղ-այնտեղ վառվող էլեկտրական լույսե՞րն են ճարճատուժ, թե՞ նրանց ոտի տակի ձյունն ու սառույցը, կամ գուցե վերից նայող, ասես սառնամանիքից գունաթափ աստղե՞րն են ճարճատուժ: Բարակ մահիկը մրսում է և սիրով կիջներ մի տաք խրճիթ մի քիչ տաքանալու ու երեխաներին ուրախացնելու համար: Ո՞վ է տվել նրան այդպիսի բախտ:

– Տունն չեմ ուզում գնալ, Պավել, գնանք քեզ մոտ:

– Օլգա Անտոնովնան կապասի:

– Կսպասի, կսպասի ու կքնի:

– Ինձ վրա կբարկանա:

– Ձի համարձակվի: Գնա՛նք: Կես լիտր, բան-ման ու... գնա՛նք:

– Գնա՛նք, – գրեթե ակամա համաձայնվում է կռանահարը:

Նրանք մտան խանութ, վերցրին կես լիտր օղի, «բան-ման» ու դուրս եկան: Գործակատարուհի Սինան լայն հորանջեց նրանց ետևից: – «Շատ է խմում, – մտածեց նա, – երեխաներ չունի, կինը չբեր...»:

Այն րոպեին, երբ նրանք ուզում էին մտնել կռանահարի տան դարբասից, կարծես գետնի տակից, նրանց կողքին հայտնվեց բարձրահասակ, լայնաթիկունք, կարճ քուրքով և տղամարդու ականջակալ գլխարկով պաշտպանված մի կին:

– Էդ ո՞ւր բարով, – լսվեց նրա ավելի առնական, քան կանացի ձայնը:

– Օլգա, դո՞ւ ես, որտեղի՞ց բուսար: Գնում ենք Պավելի մոտ մի քիչ նստենք, ուզում ես արի, օղի էլ ունենք:

– Որ էդպես սիրալիր հրավիրեցիր, ձեզ չեմ խանգարի, գնացեք: Ես գնամ Մարֆուշայի մոտ, – նա ձայնն իջեցրեց, – Չուրկինը խոստացել է կոլխոգի պատրաստի վառելիքայտից մի երկու բեռ տալ նրան... Պապիրոս չունե՞ս... մախորկա ես էլ ունեմ: Գնացեք, շատ չուշանաս:

Ու նա առնական, գործարար քայլվածքով հեռացավ ու լուծվեց խավարում:

Կռանահարն ապրում էր վարչութչյան գրասենյակից ոչ հեռու, Գրողնայա Մաշայի³⁶ միհարկանի տնակում: Տնակը

չըջափակված էր խարխլված, գորշ ցանկապատով: Բացի տնակից՝ ցանկապատից ներս գտնվում էին գոմը՝ չորս ոչխարներով և կաթնատու մի այծով, ապա փոքրիկ և ցած առաստաղով բաղնիքը և թռած տախտակներով զուգարանը: Ամեն անգամ Պավելը մեծ խնամքով, նոր տախտակներով նորոգում էր զուգարանի պատերը, իսկ պառավ տանտիրուհին պոկում էր ու վառում:

— Ես չեմ թողնում, որ դու, տանտիրուհի, փայտի նեղություն քաշես: Ինչո՞ւ ես պոկում զուգարանի տախտակները: Փողոցից ամեն բան երևում է,— սրտնեղեց մի անգամ կենվորը:

— Ինչնե՞րս է երևում, Պավլուշա, էն եղած տախտակներն էլ ավելորդ են: Տանը ոչ ջահել աղջիկ ունենք, ոչ հարս,— հանգիստ պատասխանեց պառավը:

Տնակի դուռն, ինչպես միշտ, ներսից փակված չէր: Նրանք ներս մտան ցրտից և օդու ու տաք վառարանի հաճույքի հեռանկարից սրթսրթալով: Երկու փոքրիկ սենյակներից էր բաղկացած Գրոգնայա Մաշայի տնակը. ներսի սենյակը մուլթն էր, իսկ նախասենյակի մերկ սեղանի վրա աղոտ վառվում էր պատրույգը ներս քաշած թիթեղե նավթի լամպը: Պավելը բարձրացրեց լամպի պատրույգը, առանց հանվելու չոքեց վառարանի առաջ քսան տարեկան պատանու թեթևությամբ, և մի քանի ըոպեից խրճիթը լցվեց թիթեղե վառարանում վառվող չոր փայտերի զվարթ ճայթյուններով: Նրանք հանվեցին:

— Պավլուշա, դո՞ւ ես,— ներսից լսվեց տանտիրուհու իր ազգանվան հետ ոչ մի կապ չունեցող պառավական, քնկոտ ձայնը:

— Ես եմ, տիրուհի:

— Վառարանի վրա բորչ կա: Դու մենակ չե՞ս:

— Իվան Եվդոկիմովիչն է շնորհ բերել:

— Կարտոշկա տապակիր:

Դարբինը մտախոհ էր: Նա մերթ բարձրանում էր տեղից և փորձում էր հետ ու առաջ քայլել՝ խանգարելով Պավելին, որն զբաղված էր կարտոֆիլ մաքրելով, մերթ նստում էր սեղանի մոտ և մատներով թմբկահարում սեղանը, տխուր աչքերը հառած վառարանի եռանկյունի անցքերից երևացող բոցերին:

— Լավ, Պավել,— բարձրաձայն մտածեց դարբինը՝ խախտելով լուռթյունը,— ասենք թե սոցիալիզմ ենք կառուցում ու

Մարֆայի հարցը կապ չունի սոցիալիզմի հարցերի հետ: Իսկ Չուրկինի սոցիալիզմն ի՞նչ բան ունի Մարֆայի գործերում: Ի՞նչ իրավունք ունի այդ օրենքից խոսող պահեստապետը կողմնակից պատկանող վառելիքայտի ուժով նրան ճանապարհից հանելու, հը՞, Պավել...

Սենյակը լցվեց սև, անպոչ թավալում տապակվող կարտոֆիլի աշխույժ դժոյունով: Պավելը հաց կտրեց, բաժակներ դրեց սեղանին, օղու շիշը բացեց և խորը շնչեց:

– Չգիտեմ, Իվան Եվդոկիմովիչ, մեծ գործերից գլուխ չեմ հանում:

Նրանք խմեցին առաջին բաժակը և սկսեցին ուտել՝ ամեն մեկը տարված իր մտքերով:

– Հա,– հանկարծ հիշեց Դարբինը,– Մարֆայի հետ ի՞նչ էիք խոսում:

– Քեզնից էր գանգատվում:

– Որ ի՞նչ...

– Ինչո՞ւ է ընկել իմ ետևից,– ասում է,– կարգին մարդ էր, ի՞նչ սատանա մտավ փորը...

– Իսկ դո՞ւ:

– Ես ի՞նչ: Հարցրի, ինչո՞ւ չես ամուսնանում, ջահել, սիրուն կնիկ ես:

– Իսկ նա՞:

– Նա ի՞նչ:– Պավել քեռի,– ասում է,– մի անգամ ամուսնացա, ի՞նչ տեսա: Տասնյոթ տարեկան աղջիկ, դեռ հարսանիքի շորերով՝ բանակ գնաց ու զոհվեց: Ո՞ւմ հետ ամուսնանամ: Գյուղում քանի՞ տղամարդ կգտնես: Վատին էլ համաձայն եմ՝ վատն էլ չկա: Իսկ ապրել հարկավո՞ր է,– ասում է:– Տեսնո՞ւմ ես,– ասում է ու աչքերով հաշվետարին ցույց տալիս,– նստած հաշվում է: Իսկ գիտե՞ս ինչքան ենք ստանալու. աշխօրին 700 գրամ հատիկ և 17 կոպեկ փողով: Ապրիր ինչպես ուզում ես:

– Հետամնաց էլեմենտ է, Պավել, այդ քո Մարֆա կոչվածը,– իր շեղ ժպիտով ժպտաց դարբինը,– կարևորն այդ չէ, պլաններն են կարևորը, պլանները... Կենացդ, Պավել: Պետական պլանները կատարված են, կատարված են, տուրքերը վճարված են, վճարված են, վաղն էլ ակումբ կշինենք... այս է կարևորը: Կենացդ:

– Կենացդ, Իվան Եվդոկիմովիչ:

– Մի տեղ մի ծուռ բան կա, Պավել, – շարունակեց դարբինը դատարկ բաժակը սեղանի վրա թխկացնելով, – մի տեղ մի ծուռ բան կա, այդ ծուռ տեղը պիտի ուղղվի և ամեն ինչ կարգի կգա: Գլխի չեմ ընկնում, թե որտեղ է այդ ծուռ տեղը: 1952-ն էլ անցավ: Գուցե 1953-ին, հը՞, Պավել...

– Ինչպե՞ս ասեմ, քեզ, Պավել, – շարունակեց իր միտքը բացատրել դարբինը, ոնց որ ասենք՝ ձիավորը քշում է ձին, իսկ ձին թռչում է ոնց որ թևավոր հավք: Մեկ էլ հանկարծ վազքը խանգարվում է, ձին սկսում է կաղալ: Վար է իջնում, ձին կապում է ծառից ու մի կերպ մեկ-մեկ բարձրացնում է ձիու ոտներն ու նայում սմբակներին: Ամեն ինչ կարգին է: Նստում է ձին, ձին կաղում է: – Մի տեղ մի ծուռ բան կա, այդ ծուռ տեղը պիտի ուղղվի և ամեն ինչ կարգի կգա, – ինձ նման մտածում է ձիավորը: Եթե նա իր ձին քշեր մեզ մոտ, մենք առանց սխալվելու կորոշեինք, թե ո՞ր ոտն է կաղում, ճիշտ չէ՞, կբարձրացնեինք տուժած ոտքը, մեխերը դուրս կքաշեինք: Պարզ է, մեխերից մեկի ծայրը խրվել է մսի մեջ և անասունին հանգիստ չի տալիս: Նոր պայտ կխփեինք նոր մեխերով ու... ամեն ինչ կարգին է: Միտքս հասկացա՞ր, թե չէ, Պավել:

– Հասկացա, Իվան Եվդոկիմովիչ, – լայն ժպտաց իր սպիտակ ատամներով կռանահարը, – քիչ ես ուտում, խմողը պիտի ուտի...

– Որ չհարբի՞:

– Որ չհարբի:

– Էլ ինչո՞ւ եմ փող ծախսում, խմում, եթե չպիտի հարբեմ...

Դրսից լավեց մոտեցող ոտնաձայներ: Դուռը բացվեց ու ներս մտավ Օլգա Անտոնովնան:

– Խմում են, պարզ է: Մի հարյուր դրամ ինձ համար լցրու, խմեմ, գնամ քնեմ: Մրսած եմ: Վաղ առավոտյան՝ Ֆերմա, հերթապահ-հորթապահ: Մարֆան ասում է...

Նա վերցրեց լցված բաժակը, տղամարդավարի խմեց, թթու կաղամբի մի թերթիկ ոլորեց և դրեց բերանը:

– Մարֆան ասում է՝ աշխօրին 700 դրամ հատիկ ու 17 կոպեկ՝ փողով: Լսել է: Ալյուր ծախելուն՝ վե՛րջ, Վանյա:

– Թող մեծ ընտանիք ունեցողները մտածեն, այ Վոլգա³⁷, երկու չոր գլուխ ենք, երկուսս էլ աշխատող, չե՞նք ապրի:– Նա սկսեց երգել, այս անգամ Վոլգան դարձնելով Օլգա.

Օլգա, Օլգա, մայր հարագատ³⁸...

– Ծիշտ ես ասում, Վանյա, քեզ համար հարագատ մայր ու քույր եմ դարձել: Մերն էլ էսպես վերջացավ: Դե՛ ես գնացի: Ես եմ մեղավորը, Վանյա, անպտուղ կին թե անծին կով՝ մեկ հաշիվ է: Սպանդանո՛ց... Դե՛ բարի գիշեր:

– Իսկ Չուրկինի սոցիալիստական վառելափայտի մա-սի՞ն...

– Կտա, խոստացել է,– ցած ձայնով հաղորդեց նա:

– Իսկ եթե նախագահն իմանա՞:

– Ի՞նչ է ասում: Որտեղի՞ց գիտես, թե նախագահը չի կարգադրել,– բարկացավ Օլգա Անտոնովնան, հետո լուեց, անհանգիստ կերպով նայեց դեպի ներսի սենյակը, ցուցամատը դրեց շրթունքներին,– կամա՛ց... Դե, ես մի անգամ էլ գնացի... բարի գիշեր:

Նա դուրս եկավ՝ թողնելով ետևից ծխախոտի կծու ծուխը:

– Հասկացա՞ր, Պավել, կալմեջ են արել աղջկան,– նա վերջին օդին կես առ կես մինչև վերջին կաթիլը բաժանեց երկու բաժակների վրա, հետո գրպանից հանեց մի թղթադրամ և պարզեց կռանահարին,– Պավել, բարի եղիր, կես շիշ էլ բեր, կիսատ մնաց:

Կռանահարը ժպտաց:

– Պետք չի, ես... ահա քեզ կես շիշ օդի,– նա կռացավ, փայտյա մահճակալի տակից հանեց շիշը և դրեց սեղանին,– հարյուր գրամ՝ պառավին եմ հյուրասիրել:

– Ապրո՛ւմ ենք, Պավել, ապրո՛ւմ ենք,– ուրախացավ դարբինը բաժակները լրացնելով:– Տուն գնալ չեմ ուզում, Պավել, մեր տունն էլ տո՞ւն է, տունն ի՞նչ է առանց երեխայի: Կե-նացդ, Պավել:

Նա հիշեց Մարֆային, հիշեց նրան ամառային, ծաղկավոր սարաֆանով, էլի ինչ-որ բան հիշեց և դատարկ բաժակն իր սովորովի համաձայն ոչ թե թրխկացրեց, այլ կամաց դրեց սեղանին: Դեմքը լարված էր, աչքերը՝ մի կետի:

– Կարիքավոր մարդը մարդ չի, Պավել, կարիքավոր մարդուն կարելի է առնել, ծախել... աշխատող եզը կուշտ պիտի լինի, աշխատող մարդը նույնպես: Երբ աշխատող եզին չես կերակրում, նա սատկում է, իսկ երբ աշխատող մարդուն չես կերակրում, նա գողանում է: Մի շուրջը նայիր, Պավել, մարդիկ գողությունք են ապրում: Իսկ ումի՞ց են գողանում, պետությունից, կոլխոզից: Իսկ պետությունը մեր պետությունն է, իսկ կոլխոզը մեր կոլխոզն է: Շատ հնար ունեցողը շատ է գողանում, քիչ ունեցողը՝ քիչ, իսկ ով չունի ոչ մի հնար, «վայ մայրիկ» կանչելով ոտքի տակ է գնում: Էսպես է գործը մեր կոլխոզում: Բայց ահա տես մեր հարևան շրջանի Վորոշիլովի անվան կոլխոզը. միայն փողով՝ 12 ուղբի են ստացել աշխօրին: Ո՛ւր 12 ուղբին, ո՛ւր 17 կոպեկը: Պետությունը նո՛ւյնը, հողը նո՛ւյնը, խոտհարքը նո՛ւյնը, մարդը նո՛ւյնը: Բա՛ս, Պավել:

Պատի չխչխկանը ժամի երկուսն էր ցույց տալիս, երբ դարբինը տիրությունք նայեց դատարկված շշին և ոտքի կանգնեց:

– Էդպես ուրեմն, – եզրափակեց նա հագնելով քուրքը, – աղջկան կալմեջ են արել: Էսօր շատ խմեցինք, Պավել, շա՛տ: Ասում ես: Բա որ ամեն ինչ կարգով լիներ ու կարգին, էսքան կխմեի՞նք: Մարդն ինչո՞ւ է խմում, պարզ է, դա՛ո-նո՛ւ-թյո՛ւ-նի՛ց: Ուրախ մարդն ինչո՞ւ պիտի խմի, նա առանց էն էլ ուրախ է... Ինչպես հերս էր ասում՝ Եղիա մագարեն³⁹ քեզ հետ: Պառավին լավ նայիր, թե չէ ցար Կաչչեյը⁴⁰ կգա, կփախցնի: Բարի գիշեր, Պավել:

Դարբինը դուրս եկավ: Ցուրտ, ցրտաշունչ գիշեր: Նա հիշեց իր տունը, սենյակը, Օլգային: Նրա սիրտը կծկվեց ցավից: Ո՛ւր գնալ: Պարզ է, տուն: Այս ուշ գիշերով ո՞ւր կարելի է գնալ: Այստեղ-այնտեղ ցցված սյուների վրա վառվում էին էլեկտրական լույսերը: Լուսնի մահիկը նայում է հիմա գյուղից դուրս, ցածիկ բլուրի վրա կառուցված սպանդանոցի տանիքի վերևից: Չգնա՞լ գրասենյակ, Մարֆայի մոտ, սրտառուչ խոսք ասել, սրտառուչ խոսք լսել, հարցնել, – Մարֆա, Մարֆոուչա, ի՞նչ անել, ինչպե՞ս ապրել... – կամ բռնել մագերից ու մի լավ ծեծել, ծեծել այնքան, մինչև նա երզվի, որ այլևս Չուր-

կինի հետ չի հանդիպի, նրա վառելափայտը չի՛ ընդունի, որ դուրս կգա գրասենյակի աշխատանքից: Այնտեղ միշտ պառավ կանայք են աշխատել: Ինչո՞ւ հանկարծ նշանակեցին Մարֆային: Գիշերում է նա մենակ, ամեն ըուպե սպասում է ինչ-որ լիազորների, պետերի, շրջկենտրոնից կցված ընկերների: Գալիս են նրանք կեսգիշերով, հարբած: Հատկապես նրանցից մեկը, Իլյա Միխայիլովիչը, նստած կենտրոնում խմում է, ձանձրանում ու կեսգիշերին լծում է սահնակը, քշում գալիս է: Կցված է: Կեսգիշերին վառել է տալիս վառարանը, ուղարկում Մարֆային օդի գնելու, իսկ Մարֆան գիտի, որ նման դեպքերի համար գործակատար Սինան միշտ մի քանի շիշ օդի պահում է տանը: Գնում է ու բերում: Ձէ՛, Մարֆայի համար այդ գործը միանգամայն անհարմար, մինչև անգամ վտանգավոր գործ է: Եվ ի՞նչ փչեց Սլավինի գլխին, հանեց հասակավոր և այդ գործին միանգամայն համապատասխան Մատրոնա Ակուլինային ու նրա տեղը նշանակեց Մարֆային: Ինչո՞ւ չխոսել Անդրեյի հետ, բայց ի՞նչ խոսել. մի ըուպեում Անդրյուշան կվերածվի նախագահի, ճակատը կխոժոռի ու կասի առանց երեսիդ նայելու, — իմ ու ռայկոմի գործերին մի՛ խառնվի...

Գրասենյակին չհասած դարբինը նկատեց, որ Մարֆայի փոքր սենյակի լույսը հանգավ: Նա գիտեր, որ վարչութիան շենքի բոլոր լույսերը կարելի է մարել, բայց հավաքարարուհու լույսը պիտի վառվի մինչև առավոտ. անխախտ կանոն էր այդ, չգրված օրենք, որի խախտումը չէր կարող զարմանք չպատճառել դարբնին: Նա հասավ, հավասարվեց շենքին, մի քիչ կանգնեց ու առաջ անցավ, հետո նորից ետ դարձավ ու նորից հեռացավ: Բայց ահա Մարֆայի սենյակի պատուհանի ապակիները լուսավորվեցին թույլ, ըստ երևույթին լուցկու լույսով և նորից խավարեցին: — Նա՛ է այնտեղ, Մարֆայի մոտ, ծխախոտը վառեց, — կայծակի նման անցավ դարբնի մտքով և նա զգաց, որ դողում է ամբողջ մարմնով: — Կեցցե՛ս դու, Չուրկին, քո սոցիալիստական վառելափայտով, ապրես, շատ ապրես: Հիմա նա դուրս կգա: Ի՛նչ չէր տա նա, եթե իր դարբնոցի ծանր, երկաթե ձողերից մեկը հիմա հայտնվեր իր ձեռքում: Նա առանց իրեն հաշիվ տալու մտավ բակը, անցավ ջրհորի երկու կողմերում կանգնած երկու գերաններից մեկի

ետևը: Այստեղ նա պաշտպանված էր.— կիսեղզեմ մատներովս, կիսեղզեմ այդ շուն-շանորդի կազրին,— մտածեց նա և ատամները կրճտացրեց: Մարֆայի պատուհանի լույսը վառվեց, հետո դուռը բացվեց ու փակվեց,— միառ՛ւ-թա՛փ: Կարծես պատի վրա կատուն մլավեց և նետվեց հողաթմբի վրա. անդաստակ դուրս եկավ մի տղամարդ: Նա իր աչքերին չհավատաց, բացվող (միառ՛ւ...) և փակվող (թա՛փ...) դռան ըոպեական լույսի հորձանքում՝ դարբինը ճանաչեց «Հաղթանակ» կոլտնտեսության վարչության նախագահ Անդրեյ Անդրեյիչ Սլավինին:

4.

Պավելը զարթնեց, աչքերը թարթեց խավարում և ինչպես միշտ, բնագդաբար զգաց, որ վեր կենալու ժամանակն է. խարխափելով գտավ լուցկին, վառեց և նայեց չիկչիկանին. 8-ից պահաս էր քսան ըոպե: Նա վառեց լամպը, արագ հագնվեց և վառեց վառարանը:

— Պավլուչա, մի՞թե առավոտ է,— ներսից լսվեց տանտիրուհու հալչող ձայնը:

— Ժամի 8-ին է մոտենում, տիրուհի:

Պառավը հորանջեց, քրթմնջաց ու լռեց:

Երբ թիթեղե թեյամանը նախ սուլեց, ապա խզզաց, հետո սկսեց եռալ, Պավելը հաց կտրտեց, բարձի տակից դուրս քաշեց մի փոքրիկ տոպրակ, մի քանի կոնֆետ հանեց և պատրաստվում էր նախաճաշել, երբ լսեց դռան մոտեցող ոտնաձայն: Եկողը դարբինն էր:

— Բարի առավոտ, Պավել, վե՞ր ես կացել:

— Բարի առավոտ, Իվան Եվդոկիմովիչ: Նստիր, մի բաժակ թեյ:

— Չէր խանգարի:

Պավելը նայեց դարբնի դեմքին, նրա դեմքը տանջված էր, երևում էր, որ վատ էր քնել:

— Գրասենյակում չե՞ս եղել:

— Գործ չունեմ,— կարճ կտրեց դարբինը, վերջացնելով թեյը:

— Մի բաժակ ևս:

– Ձէր խանգարի:

Մեծ եղավ կռանահարի զարմանքը, երբ տնից դուրս եկան, և դարբինը փոխանակ դեպի գյուղկոտպի խանութը գնալու, հաստատ քայլերով բռնեց դարբնոցի ուղղութիւնը:

Այդ օրը, ինչպես նաև հաջորդ երկու օրերն անցան լարված աշխատանքով: Պավելը լուռ էր, որովհետև դարբինը չէր խոսում: Այդ օրերին նրանք խոսում էին լուռության լեզվով. երբ գործը լավ էր գնում, նրանք նայում էին իրար ուրախ հայացքով ու ժպտում էին: Այդ օրերին Չուրկինի փոխարեն տնտեսական մասի բրիգադիրն էր գալիս, տալիս էր տեղեկանք կատարված աշխատանքի մասին, մոտքի ու ելքի օրդեր էր գրում, «բարի» ասում ու հեռանում: Այդ օրերին տեղի ունեցան նաև փոքրիկ անցքեր:

Կեսօրվա ընդմիջումին, երբ Պավելը տուն էր գնացել մի ժամով փայտ ջարդելու համար, դարբնոց մտալ պարտկազմակերպութեան քարտուղար Միխայիլ Մակարովը: Մի ժամ հետո, երբ Պավելը վերադարձավ, նա տեսավ Մակարովին և Իվան Եվդոկիմովիչին ընկճված տրամադրութեամբ լուռ ծխելիս: Ըստ երևույթին ծանր խոսակցութիւն էր տեղի ունեցել: Նա բարեկեց Մակարովին և չխանգարելու համար, մոտեցավ պատուհանին, գրպանից հանեց տնից ստացած նամակը և սկսեց կարդալ: Նրա ականջին հասավ Մակարովի հանգիստ ու թախծոտ ձայնը.

– Մարդը կորչում է, ինչ ճիշտ է՝ ճիշտ: Գողութիւն, կաշառք, տնտեսական և բարոյական ճնշման տակ ապօրինի կենակցութիւններ... Ո՞ւր պիտի հասնենք: Հիանալի աշխատող ձեռներ, հարուստ սևահող, առատ բերք, էլի մարդը քաղցած է մնում: Նա էլ, իհարկե, պիտի գողանա: Ո՞վ է համաձայն հանուն Սլավինի սոցիալիզմի՝ քաղցից մեռնել...

Լուռութիւն:

– Զեկուցագիր եմ գրում, Իվան Եվդոկիմովիչ, գործը պիտի հասցնեմ կրայկոմ, Մոսկվա: Սիրտս վկայում է, որ նպատակիս կհասնեմ:

Երբ պարտկազմակերպութեան քարտուղար Միխայիլ Մակարովն առանց ցտեսութիւն ասելու շտապ դուրս եկավ՝ մի բան մոռացած և հանկարծ հիշած մարդու փութկոտութեամբ,

Պավելը խնամքով ծալեց, գրպանեց նամակը, հնոցի ետև անցավ և վերցրեց փուքսի թևերը: Կրակը ճարճատեց, այրվեց, բորբոքվեց: Ապա նա թողեց փուքսը, մոտեցավ հնոցին և ածուխ ավելացրեց: Այդ ժամանակ էր, որ դարբինն ասաց.

– Ոսկի տղա է, բայց ի՞նչ օգուտ:

Աշխատանքի ավարտից առաջ, երբ երկաթե շիկացած դողը հագցրին փայտե անիվին, երբ փայտե անիվը սև ու կծու ծուխ արձակեց ու հանձնվեց երկաթին, դարբինը հարցրեց կռանահարին.

– Էս փայտե անիվը կարո՞ղ է դուրս պրծնել իմ ու քո ամբարացրած երկաթե շրջանակից:

Պավելը չպատասխանեց: Նա նորից մոտեցավ փուքսին և սկսեց շարժել նրա թևերը, սև աչքերը հառած դարբնոցի սև առաստաղին:

Երբ աշխատանքը վերջացրին և դարբնոցի պատուհանի ապակիները կապտեցին, նրանք նստեցին ծխելու: Այդ ժամանակ էր, որ դարբինը հարցրեց.

– Կարո՞ղ ես, Պավել, գլխովդ քանդել այս պատը:

– Իսկ ինչո՞ւ պիտի քանդեմ, – հարցրեց Պավելը ժպտալով:

– Որ դուրս գաս:

– Դրա համար կարիք չկա գլխով պատ քանդելու, դռնից դուրս կգամ:

– Իսկ եթե դուռ չլինի՞:

– Անդուռ տուն չկա, Իվան Եվդոկիմովիչ:

– Իսկ եթե դուռը փա՞կ է:

– Ինչո՞ւ գլխով, կացնո՞վ:

– Իսկ եթե կացին չկա՞:

– Դուռ բանալ ուզողը միջոց կգտնի, Իվան Եվդոկիմովիչ:

Բացվեց դեկտեմբերի 30-ը: Այդ օրը նույնպես դարբինը եկավ Պավելի մոտ, միասին թեյեցին և գնացին դարբնոց: Դարբնոցի դռան առաջ Պավելը նկատեց թևաբաց ճնճղուկի մի դիակ. նա հանեց ձեռնոցները, խնամքով ծալեց ցրտահար թուչունի թևերը և զգուշությամբ դրեց դարբնոցի առաջ գտնվող ծածկի գերաններից մեկի վրա:

– Մե՛ղք, – մոմոաց նա քթի տակ:

Դարբինը նայեց իր կռանահարի տխրամած դեմքին և չգիտես ինչու, գլուխը տարուբերեց: – «Եվ այս մարդուն Հայաստանից աքսորել են Սիբիր որպես տեռորիստ...», – մտածեց նա դառնությամբ:

Ներս մտան: Կռանահարը զբաղված էր հնոցը վառելով: Նրա ականջին հասավ դարբնի հանկարծակիի եկած հարցը.

– Տեսա՞ր...

Կռանահարը բարձրացրեց գլուխը: Կանգնել էր դարբինը թախտի մոտ՝ ձեռքին «Պամիր» սիգարեթի մի տուփ: Նա այնպիսի արտահայտություն ունեւր, որ կարծես մատներով ոչ թե էժանագին սիգարեթի տուփ էր բռնել, այլ մո՛ւկ, գո՛րտ, շիկացած երկա՛թ:

– Այստեղ նայիր...

Կռանահարը մոտեցավ: Թախտի մոտ, հատակին ընկած էին երկու ծխված ծխախոտի մնացուկներ:

– Էսպես է բանը, Պավել:

– Մի՞թե նա է, – տարակուսանքով ու վարանոտ հարցրեց, կարծես ինքն իրեն, կռանահարը:

– Նա է, Պավել, նա է, այդ... այդ վառելափայտը, – նա շուռուռմոռու տվեց տուփը՝ ուշադրությամբ զննելով այն. այս անգամ նրա ձեռքին կարծես ոչ թե սիգարեթի տուփ էր, այլ հազվագյուտ, անծանոթ, հանելուկային մի իր:

– Եվ հարբած է եղել: Այլապես... այլապես հետքեր չէր թողնի: Եվ դու տես, ինչ տեղ է ընտրել: Իսկ ես ու դու կարծում էինք, որ բանալու գաղտնիքը միայն ես ու դու գիտենք... – նա լռեց, հետո ցած ձայնով, դառնացած արտասանեց. – կալմեջ են արել աղջկան:

Սկսեցին աշխատել լուռ ու լարված, աշխատանքը կարծես առաջ չէր գնում: Նրանք միշտ իրար հասկանում էին լուռությամբ, կիսախոսքով, աշխատում էին ասես մի մարդու նման, իսկ այսօր...

Դուռը բացվեց իր ձմեռային խնդրող ճռռոցով և ներս մտավ Անդրեյ Անդրեյիչ Սլավինը:

– Բարի օր... ինչպե՞ս են գնում գործերը:

Պավելի կռանը մնաց օդում. դարբինը բաց էր թողել ունելին՝ շիկացած երկաթով: Նա արագ, բայց ուշադրությամբ

նայեց Սլավինին ոտից գլուխ: Կարծես անծանոթ մարդ էր ներս մտնողը, կարծես առաջին անգամ էր տեսնում նրան: Մոտեցավ արագ թախտին, վերցրեց «Պամիր»-ի տուփը, պարզեց նրան:

– Ասացեք ձեր կադրին... խոսելն ավելորդ է: Վերցրեք:

– Ի՞նչ է պատահել, – զարմացավ Անդրեյ Անդրեյիչ Սլավինը մեքենաբար վերցնելով տուփը:

– Եվ խորհուրդ տվեք նրան, որ իմ դարբնոցում ժամադրուկթյուններ չնշանակի: Վատ տեղ է ընտրել, – ձայնը բարձրացրեց դարբինը:

Նախագահը կարծես հասկացավ:

– Իսկ ինչպե՞ս կարող ես հաստատել, որ նա է թողել:

– Կհաստատեմ, հարցրու Սինային. «Պամիր»-ը երկու հոգի են ծխում գյուղում, ուսուցիչ Վասիլի Մուխինը և քո... կադրը, – նա կիպ մոտեցավ նախագահին և ցած ձայնով Փշչաց, – դու էլ այդ Չուրկինի հետ... ամո՛թ քեզ:

Նախագահը մի քայլ ետ քաշվեց և առերևույթ հանգստուկթյամբ ասաց.

– Կիմանամ, հուզվելու կարիք չկա:

– Այդ սրիկան Մարֆային երկու բեռ... ասենք ի՞նչ եմ ասում... ձուկը գլխից է հոտել:

– Գլխի՞ց է հոտել, – սպառնաց Անդրեյ Սլավինը:

– Գլխի՞ց է հոտել, – կրկնեց դարբինը:

Սլավինը «Պամիր»-ը խոթեց գրպանն ու արագ դուրս եկավ:

Ճաշի ժամանակ Պավելն էլի տուն գնաց: Դարբինը նստել էր մեն-մենակ թախտին և ծխում էր ծխախոտ ծխախոտի ետևից: Շատ կուզենար, որ հիմա բացվեր դուռը, ներս մտներ պարտկազմակերպուկթյան քարտուղար Միխայիլ Մակարովը: Չգնա՞լ նրան գտնել: Հետո՞: Ասենք թե գտավ, պատմեց: Բայց նա ավելին գիտե, քան ինքը: Հետո՞: Ի՞նչ կփոխվի դրանից: «Սիրոսս վկայում է, վերջին ծանր տարին է», – ասաց: Այո, ևս մի օր և 1953 թիվը չկա: Ծնորհավոր Նոր տարի, «Հաղթանակ» կուլտետեսուկթյուն, խմենք մեր հերոս նախագահի, Անդրեյ Անդրեյիչ Սլավինի, նրա անձնուրաց կադրերի կենացը, աշխօրին 700 գրամ հաց և 17 կոպեկ՝ փողով: Գողացեք ով

ինչքան կարող է, ով ինչպես կարող է, ով ինչ կարող է, միայն Սլավինի պլանները կատարեք: Ապրես Սլավին, արժանի ես դու չքանչանի և չի կարող պատահել, որ չստանաս:— Նա շարտեց ծխախոտի մնացուկը հատակին, ուղեց վեր կենալ, բայց այդ ընդմեջ նրա ականջին հասան մոտեցող փափուկ ոտնաձայներ: Մի՞թե Միխայիլ Մակարովն է,— անցավ դարձնի մտքով:

Ներս մտավ Մարֆան:

Նա ծածկեց դուռը, երկու քայլ արավ դեպի դարբինը, փորձեց ժպտալ, բայց տեսնելով դարձնի դեմքի փոխված, աղավաղված արտահայտությունը, վարանոտ կանգ առավ: Դարբինն ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես մի ուսուցչուհի հասավ դռան, երկաթե կեռիկով փակեց դուռը, ու մի ակնթարթ՝ և աղջիկը հայտնվեց նրա ամուր բազուկների, հետո թախտի վրա:

— Մարֆուչա, լի՛րբ, Մարֆուչա, աղավնյակ, իմ խեղճ, իմ լա՛վ Մարֆուչա:

— Դու հարբած ես,— հեծեծաց աղջիկն արցունքների միջից,— իսկ Սինան ասում է, որ երեք օր է, ինչ չես խմում... Վանյուչա, անգի՛ն, մի վարվիր ինձ հետ նրանց նման... Վանյուչա, ազատիր ինձ նրանց ձեռքից, ես կործանվում եմ, Վանյուչա...

— Իմ լա՛վ, իմ փչացա՛ծ... երեկ գիշեր այստե՞ղ եք եղել:

— Եղել ենք, Վանյա, մի քանի անգամ եղել ենք: Սկզբում նա ինձ խոստացավ, որ կբաժանվի կնոջից, որ կամուսնանա ինձ հետ ու մենք կտեղափոխվենք Կրասնոյարսկ.— մեծ քաղաք է,— ասում էր,— կաշխատենք, կապրենք:— Հետո լուեց, էլ ոչ մի խոսք այդ մասին: Գոնե ինձ հետ վարվեին որպես մարդու. հասարակության մեջ նայում են ինձ վրա ոնց որ օտարի, իսկ երբ մենակ ենք լինում, ոտներս են լիզում. ես չեմ ուզում այդպիսի սեր, Վանյա, չեմ ուզում, չեմ ուզում...

— Այդ ովքե՞ր են «նրանք»,— հարցրեց դարբինը,— Չուրկինը և...

— Սլավինը,— շնչաց աղջիկը արցունքների միջից:

— Շուտ-շո՞ւտ էիք հանդիպում:

— Երկու անգամ:— Ի՞նչ կարգեր են, Մարֆա, ես քեզ ազա-

տեցի ցորենի ծանր պարկեր կրելուց, աշխատում ես ոնց որ աստծո թևերի տակ, իսկ դու ինձ չես սիրում... լավ չես անում, Մարֆա: – Հետո թե՛ ասեմ Սյոմային կոլխոզի վառելափայտից քեզ փայտ տա... – իսկ եթե տեսնե՞ն, – հարցրի ես. – Կնպես կանենք, որ չտեսնեն, – պատասխանեց: Երեկ, կեսգիշերին Սյոման երկու սահնակ փայտ բերեց, թափեց բակը: – Թաքցրեք, – հրամայեց, – թաքցրինք... Ի՞նչ է անպաշտպան կինը, Վանյա, ազատիր ինձ, ես դուրս կգամ այնտեղից, կգնամ, կաշխատեմ իմ ընկերուհիների հետ, ծանր պարկեր կկրեմ, միայն թե կախում չունենամ նրանցից:

Դարբինը լալիս էր, լալիս էր առանց արցունքների, քարացած դեմքով, լայն բացված աչքերով: Տիրեց լուռթյուն: Դարբնոցի սևացած պատի խորշերից մեկում աղիողորմ ճռում էր ճռիկը:

– Զի՞ մրսում, – հարցրեց աղջիկը շշուկով:

– Ո՞վ:

– Ճռիկը:

– Ճռում է ամառ-ձմեռ: Մենակ է, դրա համար էլ ճռում է:

Լուռթյուն: Դարբինը նոր նկատեց, որ շոյում է աղջկա մագերը: Նա ձեռքը իջեցրեց: Աղջիկը բռնեց նրա ձեռքը:

– Դու ինչո՞ւ տուն չես գնացել:

– Տո՞ւն, – հարցրեց դարբինը, – ի՞նչ տան մասին ես հարցնում, Մարֆա:

– Գիտեմ, Վանյա, գիտեմ, իմ քույրն էլ է դժբախտ, դու էլ: Ինչո՞ւ, Վանյա, միասին չենք ապրում: Հավաքիր մեզ, Վանյա, քո թևերի տակ, կապրենք միասին, կդառնանանք միասին, կուրախանանք միասին: Այսպես չի կարող շարունակվել, մեր կոլխոզի համար էլ լավ օր կբացվի, Վանյա:

Դարբինը խոր շունչ քաշեց:

– Մայրդ... համաձա՞յն է:

– Շարունակ այդ մասին է խոսում:

– Քո՞ւյրդ:

– Շատ է ուզում, բայց քեզ չի ասում: Կարծում է, որ կմերժես:

– Էլ ի՞նչ, – ժպտաց Իվան Եվդոկիմովիչը, – գնա ու պատ-

րաստվեք: Ձի կվերցնենք: Ե՛ս կվերցնեմ: Իսկ այդ թաքցրած փայտը... Հանեք ու թափեք բակը: Պետք է վերադարձնել: Ե՛ս կվերադարձնեմ: Իսկ նախագահիդ ասա, որ այլևս չես աշխատելու գրասենյակում: Եթե կհարցնի պատճառը, կասես՝ Վանյան արգելեց:

– Կասեմ Վանյան արգելեց, – ուրախ վեր թռավ տեղից աղջիկը, փոքրիկ աղջկա նման կախվեց դարբնի վզից, հետո թողեց ու բացեց դուռը: – Ես գնացի, Վանյուշա, ես գնացի:

Դեպի դարբնոց շտապող կռանահարը զարմանքով նկատեց հեռվից, որ դարբնոցի դուռը բացվեց և դուրս թռավ հավաքարարուհի Մարֆա Անդրեեկան: «Նախագահը կանչել է երևի», – անցավ նրա մտքով: Բայց ավելի մեծ եղավ նրա զարմանքը, երբ նրանք հանդիպեցին դեմ-դիմաց, և Պավելը տեսավ միշտ տխուր և ընկճված Մարֆայի ուրախությունից շողացող, երկնագույն աչքերը:

– Կանչե՞լ է:

– Ո՞վ:

– Նախագահը:

– Ո՛չ, – անփույթ երկարացրեց աղջիկը, հետո կարծես մի կարևոր բան հիշեց, – Պավել քեռի, այսօր խմե՞լ է, – նա գլխով ու աչքով ցույց տվեց դարբնոցը:

– Մի քանի օր է, ինչ չի խմում, – պատասխանեց կռանահարը վատ թաքցրած հպարտությամբ, – ինչո՞ւ ես հարցնում:

– Ուզեցի իմանալ: Շնորհակալություն, Պավել քեռի, ցտեսություն: Դու լավն ես, Պավել քեռի, ես քեզ սիրում եմ:

Սև բեղերի տակ փայլեցին կռանահարի սպիտակ, առողջ ատամները. նա ժպտաց իր մանկական ժպիտով, իսկ աչքերը տխրեցին:

Նրանք բաժանվեցին:

Երբ նա դարբնոց մտավ, դարբինը երգում էր ու շարժում փուքսի վիթխարի թևերը ծանոթ երգի տակտով:

Մի կապույտ ծաղիկ տվիր ինձ նվեր,

Այն էլ քաղեցիր գերեզմանոցից:

– Իվան Եվդոկիմովի՞չ... – հարցրեց Պավելը բարձրաձայն:

– Ո՞ւր մնացիր, Պավել, ինչո՞ւ ուշացար, – ուրախացավ

դարբինը, — եկ, այսօր դեկտեմբերի երեսունն է, Պավել... փակում եմ դուքանը: Գնանք խմենք:

5.

Բացվեց դեկտեմբերի երեսունմեկի առավոտը, որը նախընթաց առավոտներից տարբերվում էր գուցե նրանով, որ սառնամանիքն ավելի խիստ էր ու կիզող: Տները տանիքների վրա կանգնած ավելի ուղղաձիգ թվացող ծխերի սյուղները փոքրիկ գյուղին տալիս էին գործարանական ավանի տեսք: Գունատ արևը բարձրանում էր Օձի սարից, որը փաստորեն կեչիներով ծածկված մի բլուր էր: Արևին, ձմեռային սպիտակ արևին կարելի էր նայել անթարթ աչքերով և տեսնել նրա արագ, անհանգիստ պտույտը: Արևը, ձմեռային սպիտակ արևը պտտվում էր կարծես տեղում, սակայն բարձրանում էր, բարձրանում աննկատելի և համառ: Գյուղի գլխավոր փողոցի վրա երևում էին հատուկենտ մարդիկ: Մեկը հազաց և նրա հազը արձագանք տվեց ձմեռային փողոցում:

Ցուրտ է: Սառնամանիք: Դուրս գալով կացարանից, կռանահարը նայեց աջ ու ձախ և մեքենաբար քայլերն ուղղեց դեպի գրասենյակ: Ճանապարհին նա մտածում էր, որ իզուր երեկ երեկոյան համաձայնվեց այսօր չաչխատել, պետք էր աչխատել, թեկուզ մինչև կեսօր: Գրասենյակ մտնելու փոխարեն նա արագացրեց քայլերը դարբնի տան ուղղությամբ: Երևաց դեմից եկող նամակաբերը, «արտիստկա» Մարուսյան. նա ստացել էր այդ տիտղոսը երեկույթներում, հարսանիքներում և դաշտային աչխատանքների ժամանակ Պուլչիկինից⁴¹ բանաստեղծութուններ արտասանելու համար: Երբ Մարուսյան նկատեց Պավելին, քայլերը դանդաղեցրեց, ապա կանգ առավ և սկսեց պայուսակում մի բան որոնել:

— Պավել քեռի, պար եկ:

— Նամակ:

— Ավելի վատ: Փո՛ղ, — աղջիկը պարզեց ծանուցագիրը:

— Երկու հարյուր: Չեն մոռանում, Պավել քեռի: Կես

լիտրը՝ վրիդ:

— Վզիս, աչքիս, գլխիս վրա, — ուրախացավ կռանահարը:

Նա վերցրեց ծանուցագիրն ու անցավ փողոցի հակառակ կողմը և մտավ փոստը: Այնտեղ ոչ ոք չկար:

– Ո՞վ է, – լավեց ըստ երևույթին փոստի վարիչի ձայնը ներսի սենյակից, ուր ապրում էր նա երիտասարդ կնոջ հետ, – հիմա՛:

Դուրս եկավ շեկ, լեւմոնտովյան⁴² բեղերով և պուշկինյան բակենբարդներով միջահասակ մի երիտասարդ՝ փոստային պաշտոնյայի սև համազգեստով, որի վրա փայլում էին դեղին կոճակներ:

Կռանահարը վերցրեց գրիչը, հուզմունքից դողացող մատներով ստորագրեց «Պարույր Ա...»՝ Ասատուրյանի փոխարեն, տակը մի պոչ քաշեց և ծանուցագիրը պարզեց փոստի վարիչին:

– Ուրեմն՝ խմեցինք, – ժպտաց փոստի վարիչը:

– Կուզես՝ հենց հիմա, – ժպտաց կռանահարը:

– Շնորհակալ եմ Պա... Պարույր քեռի: Ի՞նչ է նշանակում Պարույր:

– Անուն է: Եղել է մի Պարույր, հայոց թագավոր⁴³, երկրորդ Պարույրը ես եմ:

– Հիմա ձեզ մոտ չո՞գ է:

– Շոգ է, ձմեռ է, տաք ձմեռ:

– Ուրեմն թագավորական ծագում ունես:

– Հայրս կոլխոզի դարբին էր, ես՝ նրա օգնականը, հետո ես դարձա դարբին, որդիս իմ օգնականը... Թագավորութուն է, ի՞նչ է:

– Գիտեմ, գիտեմ, – չգիտես ինչու տխրեց փոստի վարիչը:

– Գնանք, ընկեր փոստի նաչալնիկ, ես ձեզ հյուրասիրեմ:

– Ես հանաք արի, Պավել քեռի, երկու ամիս է, ինչ այստեղ աշխատում եմ, ինձ տեսե՞լ ես խմելիս...

– Ինչո՞ւ:

– Ինձ խմել չի կարելի:

– Ինչո՞ւ:

– Երբ խմում եմ, հիմարանում եմ:

– Ինչպե՞ս:

– Այնպես: Հիմարանում եմ: Կուվում եմ մարդկանց հետ,

գողին ասում եմ գող, սրիկային ասում եմ՝ դու սրիկա ես...

– Ա՛,– հասկացավ կռանահարը լուրջ կերպարանք ընդունելով,– այդպես չի կարելի:

– Ես էլ հասկացա, որ չի կարելի, դրա համար էլ չեմ խմում:

Նա փակեց գանձարկղը, բանալին գրպանեց և ժպտաց իր կապույտ, մանկական աչքերով:

– Այդպիսի բանե՛ր:

Կռանահարն ամբողջ աչքերով, ցավակցաբար նայում էր փոստի վարիչի դեմքին, ինչ-որ մտքերով տարված, հետո նա թափ տվեց իրեն, փողերը դրեց գրպանը և հրաժեշտ տվեց.

– Ցտեսություն, ընկեր նաչալնիկ, ափսոս, շատ ափսոս, իսկ ես կարծում էի, որ հիվանդություն ունեք...

– Հիվանդություն չէ՛ ի՞նչ է, Պավել քեռի, ծանր հիվանդություն է... անկեղծ խոսելու հիվանդություն: Շատ եմ տուժել: Բավական է: Վատ կվերջանա:

– Շա՛տ վատ,– հաստատեց կռանահարը,– ձեզ խմել չի կարելի: Երբե՛ք:

Նա դուրս եկավ և ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես մի քանի րոպեից հայտնվեց գյուղկոոպի խանութում:

– Կես լիտր, Սինա:

– Մարֆուշային քչե՞լ են գրասենյակից,– հարցրեց գործակատարուհին:

– Ինքն է հեռացել:

– Ի՞նչ:

– Ինքն է հեռացել, Սինա, տուր օղին:

– Ուրիշ տեղ չկրկնես... ծեծված մարդ ես, քեզ չեն խնայի: Նախագահը բռնել է նրան ու Չուրկինին հենց ձեր դարբենոցում ու աշխատանքից հեռացրել է: Չուրկինին էլ հետը:

– Չուրկինին էլ հե՞տը:

– Շրջկենտրոնից եկել և գիշերով խուզարկել են Չուրկինի տունը: Երկու բիտոն մեղր են բռնել:

– Երկու բիտոն մե՞ղր...

– Պարտկոմի քարտուղարն էլ կապեր ունի, ուրիշ-ուրիշ կապեր, քո դարբինն էլ, էլի շատ մարդիկ: Այդպես էլ ասել է Սլավինը,– վնասարարների ու կոնտրիկների շայկա: Հիմա հասկացա՞ր...

– Հասկացա, – մեքենաբար պատասխանեց Պավելը գրպանելով օղու շիշը: – Ստացիր:

– Ի՞նչ հասկացար:

– Ոչինչ չհասկացա, ստացիր փողը:

– Փող ես ստացել, լսեցի, հինգ հարյո՞ւր:

– Երկու հարյուր:

– Էլի բան է:

– Ցտեսություն:

Դուրս գալով խանութից Պավելը քիթ-քթի հանդիպեց պահեստապետ Սյոմա Չուրկինին: Ուրիշ դեպքում նա կբարևեր և կանցներ նրա կողքով, բայց այս անգամ բարևեց և ուշադրությամբ նայեց պահեստապետի դեմքին: Նա մաքուր սափրված էր, բաց խաժագույն աչքերը նայում էին հանգիստ ու ինքնավստահ:

– Նաչալնիկդ հանգստանո՛ւմ է, – հարցնելուց ավելի հաղորդեց նա:

– Հիվանդ է:

– Հիվա՞նդ է... Դե, ուրեմն, օրինական է:

– Ցտեսություն:

Նա այլևս չնայեց շուրջը և լայն քայլերով կտրեց գլխավոր փողոցի կեսը և մտավ Իվան Եվդոկիմովիչի դարբասից ներս:

Դարբինը նստած սափրվում էր: Նա կտրել էր ծնոտի մի կողմը և կտրած տեղը թերթի մի կտոր էր փակցրել:

– Բարի լույս, Իվան Եվդոկիմովիչ, արյուն ենք թափում:

– Ես՝ հիմա... վերջացնում եմ:

Վերջացրեց իր գործը, մոտեցավ պատից կախված թիթեղե լվացարանին և սկսեց մեծ ախորժակով, չափ-չուփ լվացվել:

– Հիմա գնանք ու աշխատենք, հը՞, Պավել:

Կռանահարի դեմքը ուրախությունից փայլեց:

– Իսկ ես՝ նորություն ունեմ:

– Նո՞ւ:

– Տնից փող ստացա:

– Ուրեմն կես լիտրը գալիս է:

– Գալիս է:

Դարբինը նայեց պատից կախված սև շրջանակով հայելուն և շփեց այտերը:

– Օղի ունեմ, Պավել, խմելուն էլ դեմ չեմ, բայց... արի գնանք աշխատենք: Թող չխոսեն, հը՞: Հետո կտեսնենք: Մի բան նկատո՞ւմ ես, Պավել, մեր կոլխոզում օղին կորցրել է իր դերը: Մարդիկ օղի են խմում և համարձակություն են ստանում, լավին լավ են ասում, վատին վատ, մեծավորի երեսին են տալիս նրա պակասությունը, անկեղծանում են, Պավել, անկեղծանում են: Իսկ մեր կոլխոզում կարգին մարդիկ քիչ են խմում, այնպես, ուտելուց առաջ՝ հարյուր հիսուն գրամ: Հարյուր հիսուն գրամ օղու անկեղծությունն էլ հարյուր հիսուն գրամ հագիվ քաշի... Իսկ նրանք, որ հնար ունեն շատ խմելու, խմում են ու կեղծում են, խմում ու քծնում են, խմում ու ստում են: Պավել, ի՞նչ զարմանալի կոլխոզ է մեր կոլխոզը:

Կռանահարը հիշեց փոստի վարիչին, հետո հիշեց գործակատարուհի Սինայի հետ ունեցած խոսակցությունը, մի ծխախոտ ոլորեց, վառեց, ծխեց ու լռեց:

– Ինչո՞ւ չես խոսում:

– Ի՞նչ խոսեմ, Իվան Եվդոկիմովիչ:

Ներս մտավ Օլգա Անտոնովնան: Նա ուշադիր և քննող հայացքով նայեց դարբնի դեմքին. ճիշտ այդ հայացքով քիչ առաջ կռանահարը նայել էր պահեստապետ Սյոմա Չուրկինին:

– Ձի վերցրե՞ր:

– Կվերցնեմ:

– Նորություն չե՞ք լսել:

– Լսել ենք:

– Որ ի՞նչ:

– Որ հիմա սառնախաչ պիտի ուտենք առանց օղի խմելու և աշխատանքի պիտի գնանք:

– Էդ՝ փոքր նորություն է:

– Դու մեծը ասա:

– Մեծ նորությունն այն է, որ նախագահը շայկա է բռնել, դու էլ մեջը:

– Ինչպե՞ս թե...

– Պարտկոմի քարտուղարն էլ քեզ հետ...

– ...

– Ձիապան Կոչկինն էլ ձեզ հետ:

– Հետո՞:

– Չուրկիրին ու Մարֆային աշխատանքից հանել է:

– Բայց Մարֆան ինքը... հրաժարվեց:

– Դե գնա՝ ապացուցիր, որ նապաստակ ես և ոչ թե ձի... մինչև ապացուցելդ կնայե՞ն...

Տիրեց լուռթյուն:

– Ա՛յ-դա՛, Անդրյուշա... դու տես ինչ գործ է բռնել, – մոմուաց դարբինը լսելի ձայնով:

– Այդպես, – կարծես հանգստացավ դարբնի կինը, հանեց կիսամուշտակը, կախեց պատից, ականջակալներով գլխարկը նետեց փայտե մահճակալին, հետո արագ հավաքեց ածիրվելու պարագաները, թաց լաթով սրբեց սեղանի հնամաշ մոմլաթը, ապա դրեց հաց, սառնախաչ, թթու կաղամբ, պատառաքաղներ:

Դարբինը քայլեց մինչև դուռը, ետ եկավ ու կանգնեց կռանահարի դիմաց կարծես մի բան ասելու համար, հետո նորից հեռացավ ու կանգ առավ կնոջ դիմաց, ուշադրությամբ նայեց նրա դեմքին, աշխատելով մի բան հիշել:

– Լսիր, դու ի՞նչ դուրս տվիր:

Օլգա Անտոնովնան, որն զբաղված էր վառարանի կրակի վրա մի ծանր կոճղ նետելով, խուսափեց նրա նայվածքից և չլսելու տվեց նրա հարցը:

– Դու գիտե՞ս, Վանյուշա, փայտ չունենք, իսկ վաղը նոր տարի է: Դեռ ասել ես, որ մերոնք տեղափոխվեն: – Նա փայտե պոչով երկաթե ձողը պարզեց և խառնեց կրակը, հետո կարծես հիշեց ամուսնու հարցը, – ես դուրս չտվի, Վանյուշա, ամբողջ գյուղին է խոսում:

– Որ ի՞նչ:

– Ինչ որ լսեցիր:

– Դու մի բան հասկացա՞ր, Պավել:

– Հասկացա:

– Ի՞նչ հասկացար:

– Չհասկացա, Իվան Եվդոկիմովիչ, – ժպտաց կռանահարը շփոթված աշակերտի նման:

– Ասացիր՝ հասկացա, – պնդեց դարբինը:

– Հասկացա, որ հասկանալ չի լինի...

– Ա՛յ-դա՛, Անդրյուշա, – նորից կրկնեց դարբինը, – իսկ ի՞նչ գործ ունի այստեղ Չուրկինը, – շարունակեց բարձրաձայն մտածել նա, – ա՛, հասկանալի է, հաշիվներ խառնելու, հետքը կորցնելու համար... Հե-տա-քըր-քի՛ր է...

Նա վերցրեց պատառաքաղը և ցցեց սառնախաչի մեջ:

– Օլգա, նորություն լսե՞լ ես:

– Չեմ լսել, – սրտնեղեց կինը:

– Սառնախաչն ուտում ենք օղիով և աշխատանքի չենք գնում: Հանվի՛ր, Պավել:

– Այդպես էլ գիտեի, – դարբնի կինը սեղանին դրեց օղի և բաժակներ:

Նստեցին նախաճաշի: Ոչ ոք չէր խոսում: Լայն ափսեում դրված սառնախաչը կիսվեց. շիշը դատարկվեց: Լուռթյունը խախտում էր միայն դարբինն իր «հրձ»-երով, իսկ այդ «հրձ»-երն ունեին զարմանալի երանգներ. «հրձ», – հարցնում էր նա ինքն իրեն տարակուսանքով, «հրձ», – բողոքում էր, տխրում, «հրձ», – հասկանում էր, բայց չէր հանգստանում:

Օլգա Անտոնովնան մի ծխախոտ վառեց: Մեկը բարձրանում էր սանդղաքներով, իսկ սանդղաքն ընդամենը հինգ աստիճան ունի: Լսվում է եկողի ձեռնափայտի տկտկոցն անդաստակից: Դուռը բացվում է և ներս է մտնում կոլտնտեսության ճիապան Կոչկինը: Ձեռքին ոչ մի ձեռնափայտ չունի Կոչկինը. այդ նրա ոտներից մեկն էր տկտկում հատակին: Հայրենական պատերազմը տարել է նրա ձախ ոտքը: Ձեռտ դեմքի վրա ժպտում են նրա կապույտ աչքերը:

– Բարի օր, ապրո՛ւմ ենք, եղբայրներ, ապրում ենք:

– Ապրում ենք, Դիմկա, ե՛կ, նստի՛ր, – հրավիրեց դարբինը խուպոտ, հոգնած ձայնով: Այդ ձայնով էր խոսում նա, երբ պատահում էր, որ խմում էր մինչև և ուշ գիշեր: – Նստի՛ր, Դիմկա:

– Ի՞նչ նստեմ, Վանյուշա, օրը նոր է սկսվում, իսկ ձեք օղին վերջացել է: Գնացի դարբնոց, փակ էր, մտա խանութ, չկայիք, անցա Պավելի մոտ՝ ինչ տեսնեմ, մորաքույր Մաշան իր սևամորուք այծին քաշ է տվել ներս, վառել է վառարանը և տաքացնում է անասունին, – մրսել է, – ասում է, – թոքերի բորբոքում ունի, հազում է, մկկոցն էլ մկկոց չի... – Մտածեցի՝ վայ թե Մոսկվա ես թուել կոլխոզի գործերը կարգի բերելու

Համար... Եկա՝ ստուգեմ: Իսկ դու նստել ես...

– Պավել, եղբոր պես եմ խնդրում... կես լիտր օղի, – նա գրպանից հանեց մի թղթադրամ և պարզեց կռանահարին:

– Ես՝ ոչ մի կաթիլ, Վանյուշա, խմելու օր չի: Ողջ գյուղը մեր մասին... Դուք ոչինչ չե՞ք լսել:

– Լսել ենք, Դիմ, լսել ենք... և ի՞նչ, մի՞թե հավատում են...

– Կան հավատացյալներ և կան անհավատներ, ինչպես միշտ, – սեղմեց նուրբ շրթունքներն ու ժպտաց Դիմիտրի Կոչկինը:

– Ովքե՞ր են հավատացյալները:

– Պարզ չէ՞, սեղան է գցած, մեե՛ծ, երկար սեղան, ասենք՝ էստեղից մինչև փուռը: Սեղանի շուրջը նստած են, ասենք, մեր գյուղի բոլոր կոլխոզնիկները, կին, տղամարդ, մեծ ու փոքր... Սեղանի գլխին, ասենք, նստած է Սլավինը, նրա կողքին՝ նրա կազրերը, հետո կազրերի կազրերը, ու, ասենք, էսպես... մինչև վերջին կոլխոզնիկը: Սեղանի գլխին, Սլավինի առաջ, տապակած գոճին է, հավն ու հնդուհավը, հետո գալիս է ոչխարի միսը, տավարի միսը... ու, ասենք, քանի իջնում ես սեղանից ներքև, էնքան ուտելիքը նվազում է, նվազում, իսկ վերջի նստածները խաչած կարտոշկա են ուտում... էսպես, Վանյուշա, էն տապակած գոճի ու հնդուհավ ուտողներն ու նրանց մոտ նստածները հավատում են, քանի իջնում ես ներքև, էնքան հավատը քչանում է, իսկ կարտոշկի վրա նստածներն էսքան էլ չեն հավատում, – նա բթամատը դրեց ցուցամատի եղունգին:

Ծիծաղեցին, իսկ կռանահարը ժպտաց՝ աչքը չկտրելով ձիապան Դիմիտրի Կոչկինից:

– Հիմար-հիմար դուրս ես տալիս, Դիմկա, – ոտքի կանգնեց դարբինը և ուզեց մի բան ապացուցել:

– Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ «հիմար-հիմար», – բողոքեց Կոչկինը մի աչքը կկոցելով:

– Որովհետև այդ հնդուհավ ուտող Սլավինն էլ չի հավատում, որ ես ու դու, կամ Միխայիլ Մակարովը վնասարարներ ենք: Այստեղ... – նա շփեց ծոծրակը. – ուրիշ բան կա: Իշխանուկթյան հարցը: Նստել եմ կոլխոզի նախագահական աթոռին և ոչ ոք իրավունք չունի ինձ կպչելու: Ով ինձ կպչի, նշանա-

կում է կաշոււմ է սովետական... – Նա նեղսրտած դիմեց կռահահարին, – Պավել, խնդրում եմ, վերցրու այս փողը, կես լիտր օդի...

– Իվան Եվգոկիմովիչ, – ժպտաց կռահահարն առանց նայելու նրա պարզած թղթադրամի վրա, – դու օդի^ո ես ուզում, թե^ո ուզում ես, որ ես դուրս գամ... մի քիչ ման գամ:

Դարբինը մոտեցավ կռահահարին և քիթը համարյա շփելով նրա քթին՝ աղաչեց.

– Օդի եմ ուզում, Պավել... այսօր պիտի խմե՛մ:

– Էլ ինչո՞ւ ես ինձ խանութ ուղարկում, խնդրեմ, – կիսագալիֆե շալվարի գրպանից հանեց օղու շիշը, դրեց սեղանին:

6.

Գյուղսովետի նախագահը, մի քիչ կռացած, հայացքը հառած սեփական ծնկներին, գունավոր թաշկինակով սրբեց վիզը, շրթունքները, ուզեց էլի մի բան ասել, բայց լռեց:

– Ուրեմն, Միխայիլ Իվանիչ, – տխուր ժպտաց Անդրեյ Անդրեյիչ Սլավինը, – երբ հաջողութուն է, բոլորս էլ մասնակից ենք, բոլորիս շնորհքն է ու աշխատանքը, իսկ երբ անհաջողութուն է, Սլավինն է մեղավոր: Այդպե՞ս է դուրս գալիս:

Գյուղսովետի նախագահը բարձրացրեց իր ջինջ, կապույտ աչքերը Սլավինի վրա: Դեղնավուն հոնքերի ու թարթիչների, սեղմ կնճիռների ցանցից նայող նրա հստակ աչքերը նման էին աշնան խոտերի ու մացառների միջից նայող երկնագույն լճերի, անդո՛րր կապույտ, որի մեջ փայլփլում են վերջալույսային թույլ կրակներ:

– Իսկ ե՞րբ ենք մենք հաջողութուն ունեցել, Անդրեյ, քեզ եմ հարցնում: Երկու տարի է, ինչ ղեկավարում ես «Հաղթանակ»-ը, ի՞նչ է տեսել մեր կոլխոզնիկը: Պիտի ասես, թե պլանները կատարում ես, իսկ քեզնից առաջ՝ չէ՛ին կատարում... Բայց չէ՞ որ, Անդրեյ, այդ պլանները դու կատարել ես մարդկանց ձեռներով և նրանց քրտինքով, ինչո՞ւ է ես մտածել այդ մարդկանց մասին: Ուշադրութուն դարձրու, ասում եմ ինչո՞ւ է ես մտածել, էեմ ասում ինչո՞ւ է ես մտածում... որովհետև հնարավոր է, որ հիմա, այս րոպեիս, մտածում ես... էլ ինչո՞ւ,

Անդրեյ, գոյություն ունի վարչություն, պարտկազմակերպություն, գյուղատվետ: Ահա ես, գյուղատվետի նախագահ եմ, ինչո՞ւ եմ նստած գյուղատվետում: Նրա համար, որ մեկ-մեկ տեղեկանքների տակ իմ կնիքը դնեմ: Դե վերցրու այդ կնիքն էլ ու իմ հաշիվը փակիր: Նշանակիր ինձ պահակ ու վերջ:

Նա խոր շունչ քաշեց և ձեռքը տարավ դեպի գրպանը: «Մի՞թե կնիքը բերել է հանձնելու», – անցավ Սլավինի մտքով: Գյուղատվետի նախագահը գրպանից հանեց գունավոր թաշկինակը և նորից սրբեց վիզը:

– Միխայիլ Իվանիչ...

– Ես տասնհինգ թվականից պարտիական եմ, – ընդհատեց նրան գյուղատվետի նախագահն ավելի ցած ձայնով, – մասնակցել եմ քաղաքացիական կռիվներին, Մոսկվայում եմ եղել մի քանի անգամ, սեղմել եմ Կալինինի⁴⁴ ձեռքը: Մեր երկրում աշխօրին յոթ հարյուր գրամ հատիկ և 17 կոպեկ փող ստացող կոլխոզնիկ չպետք է լինի: Ամբողջ իշխանությունը վերցրել ես ձեռքդ, շրջապատել ես քեզ գողերով ու քծնողներով... – Նա ոտքի կանգնեց հուզմունքից և նորից նստեց տեղը, – իսկ այսօր գյուղում տարածել ես, որ վնասարարներին... Ջո՛ւր ես պղտորում, Անդրեյ, այդ պղտոր ջրում ի՛նքդ կարող ես խեղդվել: Իշխանությունը կուրացրել է քեզ, Անդրեյ, բացի քո աթոռից ոչինչ չես ճանաչում, ոչինչ չես տեսնում: Մեծ ակումբ ես կառուցում կոլխոզի հաշվին: Ինչո՞վ վատ է եղած ակումբը: Թո՛ղ ես փչում վերադասի աչքին, թե՛ տեսե՛ք... Հեռու չես գնա, նախագահ՛, ե՛ս եմ քեզ ասում...

Նա ոտքի կանգնեց այս անգամ ըստ երևույթին դուրս գալու մտադրությամբ, բայց այդ բոպեին ընդհանուր սենյակի դուռը բացվեց ու փակվեց ու առանձնասենյակին մոտեցան և՛ Սլավինին, և՛ գյուղատվետի նախագահին ծանոթ ոտնաձայներ: Դուռը բացվեց և դռների մեջ կանգնեց ձիապան Կոչկինը: Գյուղատվետի նախագահը նստեց իր տեղը:

– Անդրեյ Անդրեյիչ, Իվան Եվդոկիմովիչը ձի է խնդրում, տա՞մ...

– Ինչի՞ համար:

– Ձոքանչին ու քենուն է փոխադրում, նրանց իրերը... Հետո անտառ՝ փայտ բերելու:

– Փայտ չունե՞ն, ի՞նչ է:

– Չունեն, իսկ վաղը Նոր տարի է:

Նա հիշեց Մարֆային տրված երկու բեռ փայտը և կայծակի արագուկթյամբ նրա մտքով անցավ, որ գուցե դարբինը շրջկենտրոն է գնում բողոքելու: Նայեց պատի ժամացույցին: Ցերեկվա ժամի մեկն էր: «Ձի հասցնի», – մտածեց նա: Ինչ-որ անախորժ զգացմունք սեղմեց նրա կուրծքը: Այսօր չի հասցնի, իսկ վա՞ղը: Գալիս է 1953 թվի հունվարը, փետրվարը, մարտը⁴⁵... չէ՞ որ կյանքը, սատանան տանի շարունակվում է, կյանքը չի վերջանում այսօրով:

Նա մի ծխախոտ վառեց և նայեց ծխերի ամպերի միջև գյուղսովետի նախագահի հատկապես խաղաղ աչքերին: Դեղնավուն հոնքերի, թարթիչների, սեղմ կնճիռների ցանցից նայող նրա աչքերը նման էին աշնան խոտերի ու մացառների միջև նայող երկնագույն լճերի, անդ՞որը կապույտ, վերջալույսային թույլ կրակների փայլով:

– Տուր ձին... թող գնա... փայտի:

...Ռայոնական կենտրոնում նա իրեն լավ է զգում: Եվ ինչո՞ւ լավ չգա: Երբ նրան նշանակեցին «Հաղթանակ»-ի նախագահ, ռայգործկոմի նախագահը ռայկոմի քարտուղարի ներկայությամբ ասաց.

– «Հաղթանակ»-ը պարտված է, պլանները չի կատարում. կգնաս, դուրս կգաս կաշվիցդ ու պլանները կկատարես:

Ահա երկու տարի է, ինչ պլանները կատարում է: Ռայոնական կենտրոնում նա իրեն լավ է զգում և ինչո՞ւ լավ չգա. ամրան՝ եռանդակը, ձմրան սահնակը կապում է ծանոթ ընդարձակ բակի սյուներից մեկին, փայտե սանդուղքներով բարձրանում է երկրորդ հարկը, մտնում է ռայգործկոմ, հետո ռայկոմ և նրանց խոսակցությունը մեկ է՝ պլանները: Հետո նա քշում է դեպի ռեստորանը: Այստեղ նա պատվիրում է բացառապես ծեծված կոտլետներ: Ուտում է մեծ ախորժակով, կուլ է տալիս երկու հարյուր, իսկ ձմրանը երեք հարյուր գրամ օղի և քշում գյուղ: Անցյալ տարի էլ կատարեց պլանները, իսկ կոլխոզն ստացավ իննը հարյուր գրամ հատիկ և քսանհինգ կոպեկ՝ փողով: Քիչ էր, իհարկե, ընդամենը ութը կիլոմետրի վրա գտնվող Չիբուլու «Հառաջ» կոլխոզն ամեն մի աշխօրին

երկուեկես կիլոգրամ հացահատիկ ստացավ, երկու ուռբլի՝ փողով: Չտեսնելու տվին, պլանները կատարել է, աշխատանքը վերակառուցել, իսկ զալ տարի... Իսկ այս տարի հարցը վճռեց կոլխոզի հաշվետարի՝ Գալավտիֆոնի հաշվիչը, – չըխկ-չըխկ, չըխկ-չըխկ, հաշվիչի հատիկները վար ու վեր, վեր ու վար՝ ու դուրս եկավ յոթ հարյուր գրամ հացահատիկ և տասնյոթ կոպեկ՝ փողով: Կան իհարկե այնպիսիներ, որոնց համար նշանակութուն չունի այս թիվը. միևնույն է, նրանք կապրեն, կապրեն գողությամբ, առանց խտրություն դնելու միջոցների մեջ, բայց նրանք, որոնք տանում են կոլխոզն իրենց ուսերի վրա... պարզ է, որ նրանց օրը ծանր կլինի: Եվ ինչքան նա ռա-յոնական կենտրոնում իրեն լավ է զգում, այնքան իր կոլխոզում իրեն զգում է շրջապատված ոչ բարեկամներով: Իզուր են նրա ջանքերը պատվար դարձնելու Չուրկիներին, իզուր նա համոզում է իրեն և բոլորին, որ կարևորը պլաններն են: Հարկավոր է պատասխան տալ նրանց, որոնք կատարում են այդ պլանները: Նա աշխատել է չզգալ, ձևացել է անտարբեր, բայց միշտ էլ զգացել է իր ծոծրակին ուղղված դժգոհ Հայացքների, նրանց խուլ տրտունջները մեկից ավելի անգամ հասել են նրան, իսկ նա...

Որքա՛ն հացահատիկ է փչանում դաշտում, ճանապարհին, ամբարներում: Հենց այս տարի, աշնանը մի քանի բուրգ ցորեն այրվեց ժամանակին չփոխադրելու, տեղում գոնե հովին չտալու համար: Անցնում էր նա իր եռանդակով և զարմանքով տեսավ դեռ չփոխադրված ցորենի հսկայական կիտվածները: Իջավ, ձեռքը խոթեց ցորենի խորքը և արագ ետ քաշեց, ձեռքը չդիմացավ: Յորենն այրվում էր: Նա սապոգների քթով փորեց ցորենը, բարձրացավ ծխախառն շոգի կամ շոգեխառն ծուխ, կծղած բորբոսի հոտով: Առանց ակտ կազմելու, թե՞ կազմեցին, նա հիմա չի հիշում, մի մասը «փրկեցին», փոխադրեցին անասնապահական ֆերմա, խոզերին կերակրելու համար: Մի անգամ կռանահարն ասաց նրան, – Անդրեյ Անդրեյիչ, մեր կոլխոզում այնքան հացահատիկ է փչանում, կորչում, որ դրանով հնարավոր է երկու կոլխոզ պահել:

Կռանահարը չէր չափազանցում...

– Չ՛ես մտածել, Անդրեյ, մարդկանց մասին, – լսեց նա

նորից գյուղսովետի նախագահի հանգիստ ձայնը և նայեց նրան: Բայց նա նստած էր լուռ, տարված անուրախ մտքերով: Այդ նրան թվաց, որ նա խոսում է:

– Հեռու չես գնա, նախագահ՛հ, ե՛ս եմ քեզ ասում:

Գյուղսովետի նախագահը վեր կացավ տեղից և դիմեց դեպի դուռը: Մի ընկեր նա ետ նայեց, մտածեց և ասաց.

– Ե՛տ կանգնիր և կարգի բեր տնտեսությունը... քո ներքին, մարդկային, քո խղճի՛ տնտեսությունը: Քեզ կօգնենք: Սլավինը մնաց մենակ:

Ինչքան էր նստել, ինքն էլ չգիտեր: Նայեց պատի ժամացույցին: Ժամի չորսն էր: Ո՞ւր գնալ: Պարզ է, տուն: Նա հիշեց իր կնոջը. երեխաներին, հետո չգիտես ինչու՝ Մարֆային հիշեց: – Հիմարություն, հիմարություն, – մոմռաց նա քթի տակ, ծխախոտը մոխրամանում սեղմելով, – Հարկավոր է կարգի բերել տնտեսությունը... «խղճի տնտեսությունը», իսկ կոլխոզի տնտեսությունը: Ի՞նչ կարելի է անել: Ի՞նչ անել, որ կոլխոզնիկները չնստեն յոթ հարյուրի վրա: Ներքին ֆոնդերի՞ն դիպչել, փոխառություն՞ դիմել կամ գուցե գնալ ռայկոմ, ռայգործկոմ և ձեռները վեր բարձրացնել.

– Անձնատուր եմ լինում, պետական պլանները կատարեցի, իսկ մարդկային պլանները ճեղքված տվին: Տվե՛ք նոր նախագահ:

Իսկ եթե պարտիայից հանե՞ն: Որպես ինչի՞: Պարզ է, որպես վնասարարի: – Ես պլանները կատարել եմ, – պաշտպանվեց նա և լսեց իր ձայնը: – Դրա համար՝ շնորհակալություն, իսկ այն բանի համար, որ մոռացել ես պլանները կատարող մարդուն՝ պատասխան պիտի տաս, – լսեց նա ռայկոմի քարտուղարի՞, Միխայիլ Մակարովի՞, թե՞ գյուղսովետի նախագահի ձայնը: Նա թափ տվեց իրեն և ոտքի կանգնեց:

Մի սահնակ սրարչավ մտավ բաց դարբասներից բակը և կանգնեց: Սլավինը մոտեցավ պատուհանին: Դարբինն էր: Նա վար իջավ սահնակից և արագ-արագ սահնակն ազատեց վառելափայտից: Սլավինը զգաց, որ ճակատը քրտնեց: Չգիտես ինչու, նա հիշեց գյուղսովետի նախագահի կարմիր թաշկինակը: Դարբինը, սահնակում կանգնած, քաշեց սանձերը և Սլավինը լսեց նրա հարբած ձայնը.

– է՛յ, Չուրկին, նախագահ՛հ, ստացեք կոլխոզային բարիքը
և մյուս անգամ չհամարձակվեք...

Մնացածը նա չլսեց:

Մի քանի ըոպեից, նա ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես,
Հայտնվեց գյուղկոոպի խանութում, Սինայի առաջ:

– Հարյուր գրամ:

– Նոր տարին սկսվում է, իսկ առևտուր չկա: Օղին չի
գնում, ուրեմն ուրախություն չկա: Դարբինն է խմում, այն էլ
վշտից: Իհարկե, Անդրեյ Անդրեյիչ, մի կոլխոզում, ուր վնասա-
րարները...

– Ի՞նչ վնասարարներ, – նեղսրտեց Սլավինն արագ խմե-
լով օղին և մի կտոր հաց մատների մեջ փշրելով:

– Եվ ինչպես դուք նրանց ժամանակին... ասում են, գյուղ-
սովետի նախագահն էլ, ճի՞շտ է:

Սլավինն զգաց, որ ոտները կտրվում են հողից: Այդպես
էր զգում նա իրեն, երբ խմում էր չափից ավելի:

– Դու այստեղ բամբասանքներով մի՛ գբաղվի, հասկա-
նալի՞ է: Կարիք չկա կեղտոտ լուրեր տարածելու ազնիվ մարդ-
կանց մասին... մարդն է կարևորը, հասկանալի՞ է: Տեսնո՞ւմ
ես, օղին չի գնում, ուրեմն ուրախություն չկա: Վնայուշան է
խմում, այն էլ վշտից: Չե՛մ խմի, մի՛ լցնի: Ստացիր:

Նա դուրս եկավ վաճառողուհու զարմացած հայացքի
ուղեկցությամբ: Չմեռային վաղահաս իրիկնային սովերները
խտանում էին գյուղի վրա: Ո՞ւր գնալ, – մտածեց նա, գուցե
պարտկազմակերպության քարտուղար Միխայիլ Մակարովի
մո՞տ... Բարև Միշա, շնորհավոր նոր տարի, ինչպե՞ս են գոր-
ծերը: – Իհարկե, նա պիտի զարմանա ոչ պակաս, քան եթե
ներս մտներ հանկարծ այն աշխարհից եկած մի ծանոթ հան-
գուցյալ: – Ինչո՞ւ են զարմանում, Միշա, եկել եմ քեզ հետ
խորհրդակցելու: Ինչո՞ւ այսպես տխուր է այս նոր տարին:
Վե՛ր կաց, Միշա, լույս տանենք խրճիթներին և ուրախու-
թյուն: – Նա շատ լավ գիտի, թե ի՞նչ կարող է պատասխանել
պարտկոմի քարտուղարը. – Ուշ ես խելքի եկել, Սլավին, քանի
անգամ ես ձեռք պարզեցի քեզ և իմ ձեռքը մնաց օդում: Իսկ
հիմա մենք շատ ենք հեռու, մեր ձեռներն իրար չեն հասնում

այլևս:— Պարզ է, որ ուրիշ պատասխան չի կարող ստանալ նրանից:

Ինչ-որ տեղից նրա ականջին հասան հարմոնի նվագի հնչյունները: Մի ծխախոտ վառեց ու առաջ անցավ անմարդ փողոցով: Ահա՛, այդ Չուրկիների պատուհաններն են ողողված առատ լույսով: Երեկ նրանք միասին էին խմում, երկուսն էլ հարբեցին:— Լսիր, Սյոմա,— ասաց նա,— պետք է տարածել, որ գյուղում վնասարարների շայկա է բացահայտվել: Պարզ է, թե ովքեր են: Քո մասին էլ մի բան կտարածենք, մի չեղած բան, որ մեզ վրա չկասկածեն: Թե չէ՝ սրանք մեզ կուտեն, Սյո՛մա:— Երբ առավոտյան զարթոնեց, հիշեց իր զրույցը Չուրկիների հետ, սարսափից վերմակը քաշեց գլխին: Ի՛նչ հիմարություն: Նա արագ հագնվեց և դուրս եկավ: Պետք է գտնել Չուրկիներն և... Չուրկինը ժպտալով ցցվեց նրա դեմ:— Ամեն ինչ կարգին է,— հպարտացավ նա,— ողջ գյուղն այդ մասին է խոսում: Լռեց, ինքն էլ ցույց տվեց, որ ամենայն ինչ կարգին է, բայց հասկացավ, որ մինչև կոկորդը խրվեց ճահճուտում և հիմա թպրտում է: — Թպրտա՛, Սլավին, տե՛ղն է քեզ:

Այդ Չուրկիների պատուհաններն են ողողված առատ լույսով: Ահա թե որտեղ է մտել Նոր տարին, ահա թե որտեղ է հարմոնը նվագում:

...Կամ գուցե մտնել այս Չուրկիների մոտ, ներս մտնել և ասել,— լսի՛ր, մի՛ խռովիր գյուղի հանգիստը, անպե՛տք, չե՞ս տեսնում, օղին չի գնում, միայն Վանյուշան է խմում, այն էլ վշտից: Կարգի՛ բեր խղճիդ տնտեսությունը, անպետքի մեկը...

1959 թ.

ՍԵՎ ՄԱՐԴԸ⁴⁶

1.

Գործարանի բանվորական ակումբի բեմից ես նայում եմ ընդարձակ դահլիճում նստած հանդիսատեսներին և փնտռում իմ հերոսին: Գրականության և կյանքի կապի մասին խիստ շահեկան զեկուցումը (ինչպես նշված է աֆիշայում՝ «Զեկ. ֆիլոլոգիական գիտությունների թեկ. Հմ. Մրմրյան») մոտենում է իր վախճանին: «Պետք է»-ներին փոխարինեցին «անհրաժեշտ է, որ»-երը և համոզեցուցիչ ու կատեգորիկ «միայն այսպիսով մենք»-ը շարժեց ունկնդիրներին նախապատրաստելու համար ակումբային մասշտաբով բուռն ծափահարություններին:

Ծափահարությունները վերջացան: Հետո հանդես պիտի գանք մենք՝ բանաստեղծներս, պիտի արտասանենք մի-մի բանաստեղծություն: Ես արդեն գիտեմ, թե ով ինչ է արտասանելու: Ինչ վերաբերում է ինձ, ես արտասանելու եմ մի բանաստեղծություն, որն ահա երկու տարի է, ինչ բարեհաջող կերպով քարչ եմ տալիս կոլտնտեսությունից կոլտնտեսություն, գործարանից գործարան, ակումբից ակումբ... դա մի կարթ է, որով ես ուզում եմ որսալ իմ հերոսին, բայց բոլոր գրական երեկոներից ու հանդիպումներից հետո ես տուն եմ գնում դատարկ ձեռքերով ու թափուր հոգով⁴⁷:

Ասել, որ ես հոգ չեմ տանում գրականության և կյանքի կապի մասին, ճիշտ չէր լինի: Ես, նման երեկոների ընդմիջումներին, ինչպես թերթերն են գրում, ինձ մոտեցող ընկերների հետ զրուցում եմ, սիրալիկ կերպով «պատասխանում եմ նրանց հարցերին», ինքս եմ հարցեր տալիս և «ուշադրությամբ լսում նրանց պատասխանները», բայց այդ դիալոգները ոչ մի կերպ գրականության չեն վերածվում, որովհետև չկա ամենապլաստիկորը, չկա հերոսը: Մտել է ինչ-որ տեղ, հետևում է իմ գուր ջանքերին, ծիծաղում է ինձ վրա, հնարավոր է անգամ, որ նա անցնում է կողքովս, անգամ խոսում է ինձ

Հետ, ու ես չեմ նկատում նրան, չե՛մ ճանաչում, չե՛մ բռնում...

– Տասը ըոպե ընդմիջում, – հայտարարում է նախագահը, ու մենք դուրս ենք գալիս ծխելու և գրականության ու կյանքի միջև սերտ կապեր ստեղծելու: Ինչպես միշտ, մեզ շրջապատում են հանդիսականները, և մենք սիրալիր կերպով պատասխանում ենք նրանց հարցերին, ինքներս ենք հարցեր տալիս և մեծ ուշադրություն լսում նրանց պատասխանները:

Մեկը քաշեց իմ թևից: Ես ետ եմ նայում:

Իմ դեմ կանգնած է միջին տարիքի մի մարդ. կոկիկ հագնված է նա, ժպտում է երեք ոսկե ատամներով, թուխթխորակ, իսկ ճակատով մեկ սպիտակավուն սպին... Սպասի՛ր:

– Սանո՞...

– Հա, ես եմ, Սանասարն եմ, անուշ ջան, խպեր ջան...

– Որտեղից՞ որտեղ...

– Էնտեղից էստեղ, Գրիչ ջան, ասենք հիմի քեզ Գրիչա սսել չի կարելի...

– Ուրեմն քեզ էլ Սանո ասելն անհարմար է, ճի՞շտ է...

– Ցեխի վարիչ եմ, երեք անգամ պարգևատրված, – կարճ կապեց նա, լրջացավ, նայեց իմ աչքերին, բայց չկարողացավ պահել լրջությունը և ժպտաց ինձ քաջ ծանոթ ժպիտով, Սանոյի ժպիտով, այն օրերի, այն տեղի ժպիտով: Ըստ երևույթին նա միանգամից շատ բան հիշեց այն օրերից և այնտեղից...

– Աչոտ դայի՞ն, – հարցրեց նա:

– Կպատմեմ: Դու անպայման անցիր ինձ մոտ՝ հյուրանոց⁴⁸:

– Ո՛չ մի հյուրանոց: Այստեղից գնում ենք ուղիղ մեր տուն:

Էլեկտրական լույսերը երեք անգամ հանգան ու վառվեցին: Մենք բեմ բարձրացանք: Նախագահին խոնարհաբար խնդրեցի ազատել ինձ արտասանելու պարտականությունից:

– Ոչինչ չեմ հիշում...

2.

...Կիրա գետից⁴⁹ ոչ հեռու, դեպի հյուսիս-արևելք, ոչ խիտ անտառներով շրջապատված ընդարձակ մի բացատի վրա փռվել է աշխատանքային ուղղիչ ճամբարը, շրջափակված

տախտակե սրածայր ցանկապատով և փշալարերով: Երեկո է, մեկը սիբիրյան այն երեկոներին, երբ երկինքը կարծես այնքան մոտ է երկրին, որ թվում է, թե նա՝ երկինքը, հաստատված է ծխնելուզյգներից վեր բարձրացող, անշարժ թվացող ծխե վիթխարի սյուների վրա: Աստղերը մոտ են թվում, այնքան մոտ, որ թվում է հսկիչ աշտարակի վրա կանգնած գիշերային պահակը կարող է վառել իր ծխախոտը, եթե մի քիչ նեղուլթյուն քաշի, բարձրանա ոտքի թաթերի վրա, վիզը բարձրացնի վեր և ծխամորճը պարզի դեպի աստղերը...

Աշխատանքային ուղղիչ ճամբարի N7 բարաքի բնակիչները ընթրիքից հետո հանգստանում են: Նրանցից շատերը զբաղված են հաստ բամբակե կամ բրդե գուլպաները նորոգելով, ոմանք կարդում են նոր ստացած նամակները, և նրանց դեմքերի արտահայտությունից դժվար չէ գուշակել նամակի բովանդակությունը: Երկհարկանի տախտամածների վրա նստած են նրանք, պառկած կամ կիսապառկած, միայն գլխի կողմից իրարից բաժանված փոքրիկ, տախտակե արկղիկներով, որոնց վրա վառվում են դեղորայքի փոքրիկ չլիկներից հարմարեցված ճրագները: Ուզբեկ Նուրունբայը⁵⁰, վառարանի մոտ նստած մի կոճղի վրա, վառ է պահում կրակը: Ամեն անգամ, երբ նա վառարանի կրակին է հանձնում մի քանի կտոր փայտ, ձախ ձեռքի չորս մատներով ստուգում է իր ցանցառ բեղերի ու մորուքի գոյուլթյունը և գոհ, որ նրանք տեղում են՝ նորից անշարժանում է կոճղի վրա, չինական արձանի նման, հայացքը վառվող կրակի բոցերին:

Ես ուզում եմ փակել աչքերս և անձնատուր լինել Մորփեոսին, բայց այդ ժամանակ զգում եմ, որ մեկը քաշում է ոտքս: Նստում եմ: Ներքևում կանգնել է իմ վարպետը՝ բրուտ Աշոտ դային:

– Բարձրացի՛ր, – ասում եմ ես, – քնելու ժամանակն է:

Հիսունից անց է Աշոտ դային, խիտ մազերն ալեխառն են, սև հոնքերի տակից նայում են մի քիչ թախծոտ, մի քիչ ժպտուն աչքերը. նա բռնում է սյունը և թեթև բարձրանում ու նստում է իր անկողնուն, վալենկաներով պաշտպանված ոտքերը կախելով ներքև:

– Տո՛ւր մախորկադ:

Իսկ Աշոտ դային ծխում է տարվա ընթացքում միայն մի քանի անգամ, այն էլ, երբ մի արտակարգ դեպք է պատահում նրա հետ, կամ ընդհանրապես, կյանքում: Ես հիշեցի, որ վերջին անգամ նա ծխեց երեք ամիս առաջ, երբ բացեց թրծարանը և տեսավ, որ կավե ամանների մեծ մասը ճաքճքել էր:

– Ուժեղ կրակից է... Շատ եմ թեժացրել քուրան, – ասաց նա և մի ծխախոտ ոլորեց:

Հիմա էլ նա ծխում է արցունքոտված աչքերով՝ հազում է ծխին անվարժ մարդու հազով, իսկ ես սպասում եմ, թե ինչ պիտի ասի նա:

– Տայշետից⁵¹ էտապ եկավ, – ասում է նա:

– Լսեցի, – ասում եմ, – նորություն չէ, պառկիր, հանգստացիր:

Նա գլուխը բացասաբար շարժում է:

– Լողանում են: Քիչ հետո գնամ տեսնեմ: Կոմենդանտոն⁵² ասաց՝ մի հայ կա մեջները:

Էտապում մի հա՛յ կա – ահա թե ինչու այս անգամ ծխեց Աշոտ դային:

Կիսատ ծխած ծխախոտը նա շարտեց վար, հետո ասես անդրադառնալով՝ վար իջավ, ծխախոտի մնացորդը վերցրեց հատակից, նետեց վառարանի անցքից ներս և՝

– Ես գնացի:

Ու գնաց թեթև քայլերով:

Գնաց Աշոտ դային, իսկ իմ քունը փախավ: Որպեսզի միտքս մի բանով զբաղեցնեմ, ես սկսեցի մտքումս զանազան բառեր արտասանել հակառակ կողմից. – կաչաղակ-կաղաչակ, թուժակ-կաթուժ, լուցկի-իկցուլ, Արարատ-տարարա, բայց շուտով ձանձրացա դրանից էլ և երևակայությունը սկսեցի վար իջնել Երևանի Աբովյան փողոցով, բաց չթողնելով ոչ մի մանրամասնություն, ապա մտքով թռա Թիֆլիս քաղաք և Երևանյան հրապարակով սկսեցի բարձրանալ Ռուսթավելու պողոտան ի վեր: Թիֆլիսի օպերային չհասած՝ եկավ Աշոտ դային:

– Ի՞նչ պտուղ էր, – հարցնում եմ ես:

– Պտուղ չէր, ծաղիկ էր, – լինում է պատասխանը: Հոգեբան լինելու կարիք չկա զգալու համար, որ նա դժգոհ է, ավելի ին, դառնացած:

Նա բարձրանում է և սկսում հանվել:

– Ինչո՞ւ լույսը չես վառել, – հարցնում է նա:

– Ի՞նչ ես անում լույսը:

– Առանց լույսի... – նա չրխկացրեց լուցկին, վառեց պատ-
րույգը և վերջացրեց, – տխուր է: Իսկ հիմա... Տո՛ւր
մախորկադ:

Այս արգեն արտակարգ երևույթ էր: Մի երեկո՝ երկու
ծխախո՞տ:

3.

Ռուսական Դ տառի նման կանգնած փայտե հարմարան-
քից կախված երկաթե սալիկի վրա երեք անգամ զնգաց հեր-
թապահ ավազի երկաթե գավազանիկը: Այս զարթոնքն է:
Աշխատանքային բրիգադների մատակարարները զամբյուղնե-
րով և բաց տակառներով խոնվում են խոհանոցի և հացի պա-
հեստի փոքրիկ պատուհանների առաջ: Ճամբարը զարթնում է,
սկսվում է նրա մեծ առօրյան: Գիշերային խավարն անթա-
փանց է, չնայած որ առավոտյան ժամի յոթն է:

Ես զարթնում եմ և առաջին բանը, որ հիշում եմ, այն է, որ
այսօր կիրակի է և այն, որ Աշոտ դային երեկոյան երկու ծխա-
խոտ ծխեց: Հիմա էլ նա չկա, աստված գիտե, թե որ ժամին և
ուր է զնացել այդ անհանգիստ հոգին. երեկ երեկոյան նա
ծխեց երկրորդ ծխախոտը, վերմակը քաշեց գլխին և քնեց
առանց մի խոսք ասելու: Ես էլ չփորձեցի նրան խոսեցնել: Ես
հոգնել էի՝ շրջելով Աբովյան փողոցով և Ռուսթավելի պողո-
տայով, ունեցել էի կարևոր հանդիպումներ... ու քնեցի ես էլ:

Սկսեցի հագնվել. N7 բարաքում տեղավորված բրիգադ-
ները պատրաստվում են նախաճաշելու: Մեր մատակարարը
պարզում է իմ և Աշոտ դայու օրվա հացի երկու բաժինները:
– Արարա՛տ-տարարա՛, – հիշում եմ ես և տրամադրությունս
բարձրանում է: Շուտով բերելու են նախաճաշը, ո՞ւր մնաց
Աշոտ դային:

Ահա և նա, միշտ հանգիստ, միշտ անհանգիստ Աշոտ դա-
յին: Մենք նախաճաշում ենք: Նախաճաշի ընթացքում նա ինձ
պատմում է, որ Հիրավի Տայշետից եկած էտապում մի հայ կա:

– Բայց ավելի լավ կլիներ չտեսնելի այդպիսի հայ, –
ավելացնում է նա հառաչելով:

– Ինչո՞ւ, – հետապնդում եմ ես:

– Սև մարդ է, – լինում է պատասխանը:

Նախաճաշից հետո մենք զբաղվում ենք կարգի բերելով մեր տնտեսությունը. մի անգամ էլ վերանայում ենք ստացված նամակները. Աշոտ դային կարկատում է իր աջ, իսկ իմ ձախ ձեռնոցները, հետո խոսում ենք մենք, ինչի՞ մասին ենք խոսում, ամեն ինչի մասին, – վերավորված արդարություն ապաքինման մասին, երեք օր առաջ մահացած հյուսն Մուրուկիձեի մասին, հրեա ուսանող Բորմանի մասին, որն ազատվեց ու տուն գնաց, խոհանոցի առաջ փայտ ջարդող բժիշկ վերաբույժ Լև Բորիսովիչ Ինժիրի մասին, որը ճամբարի պետի հրամանով նշանակվեց հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկ: Դեռ մի քանի օր առաջ նա թիթեղե ամանը ձեռքին կանգնում էր խոհանոցի փոքրիկ պատուհանի դեմ մի հավելյալ շերեփ կերակուր ստանալու համար, որպես խոհանոցի փայտահատ, իսկ այսօր նա իշխում է բոլոր խոհանոցների, բոլոր բարիքների վրա...

– Մալադե՛ց, Ինջիր՛, – ասում է մեր հարևան ադրբեջանցի Զամանովը, խփելով երկաթի կտորը կայծքարին և վառելով ծխախոտը, – մալա... մալադե՛ց, Ինջիր: – Հետո նա չրով հյուրասիրում է մեզ: Մենք չենք մերժում. այսպես է օրենքը, ով ծանրոց է ստանում, նա հյուրասիրում է իր մոտի հարևաններին:

– Լավ թուլթուն ստացա, Աշոտ դայի, – ասում է Զամանովը, ներս քաշելով ծխախոտի ծուխը մեծ ախորժակով, – դեղին, ոնց որ քյահրբար⁵³... Ասենք, դու չես ծխում, ի՞նչ եմ գովում ապրանքս...

Գուռը բացվեց, և մեկը ներս մտավ: Շոգու ամպեր ներս թողնելով, նա առաջացավ, նայելով աջ ու ձախ, երկհարկանի տախտամածների բնակիչներին: Հին մի գուլպա բռնել էի ես, իսկ Աշոտ դային քաշում էր նրա թելը և կծկում: Գուլպան անհետացավ իմ ձեռքում, իսկ Աշոտ դայու ձեռքում վերածվեց այն ձնագնդակի մեծություն մի կծիկի:

– Սանասա՛ր, – կանչեց Աշոտ դային, նկատելով նորեկին:

Նորեկը դանդաղ քայլերով մոտեցավ:

– Բարձրացիր, նստիր:

Ասել, որ նա սև մարդ էր, այնքան էլ ճիշտ չէր լինի. ճիշտ է, թուխ էր նա, ճակատով մեկ սպի, հոնքերը հաստ ու սև խաղողի հատիկների նման փայլուն ու շարժուն աչքերի վրա, շրթունքների անկյուններում ժպիտի նման թաքնված մի բան... Մի⁶ թե սա է «սև մարդը»:

– Էլի բարե, ի՞նչ բանի եք:

– Գործ ենք անում, ա՛յ տղա, – զվարթ բացականչեց Աշոտ դային՝ ձեռքի կծիկը վեր-վեր նետելով և բռնելով: – Այ, տես մեր աշխատանքը:

– Որ ի՞նչ, – հարցրեց նորեկը քմծիծաղով:

– Որ երբ գուլպաներս մաշվեն՝ նորոգենք:

– Էդ օրի՞ն եք, – նա բարձրացավ ու նստեց՝ կոնակը սյու-նին:

– Տայշետում երեք կավերկոտե կոստյում ունեի, – ասաց նա անփուլթ:

– Իժո՞ւմ, – այս անգամ քմծիծաղեց Աշոտ դային:

– Քամին բերավ, քամին տարավ, – գրեթե երգեց նորեկը:

– Ո՛չ քամու բերածն եմ ուզում, ո՛չ տարածը, – վճռակա-նապես հայտարարեց Աշոտ դային, կծիկը նետելով արկղը, – ասում ես հինգ տարի՞ է, ինչ տնից...

– Հինգ տարի: – Ապա սկսեց երգել.

Հինգը տարին բարի լույս է,

Տասը տարին աչքալույս է,

Տասնհինգ տարին էլի հույս է,

Քսան տարին, դատավոր ջան, ցավդ տանեմ

Դու էլ լինես՝ չես դիմանա...⁵⁴

Նա շուռ եկավ, կիսով չափ ձգվեց Զամանովի անկողնու վրա և մախորկա փաթաթեց:

– Հեչ չմտածես, Աշոտ դայի, չեմ թողնի, որ նեղություն քաշես...

– Վայ թե ուզում ես հաց կտրո՞ղ դարձնել ինձ...

– Հաց կտրո՞ղ... Բան ասաց, հաց կտրո՞ղ... Մե՛ծ բան:

– Կուլխնու⁵⁵ կառավարի՞նչ:

– Թ՛քի՛ր:

– Հասկացա միտքդ, Հասկացա, – Աշոտ դային ինձ աչքով արավ:

– Ի՞նչ Հասկացար, – հեզնեց նորեկը:

– Հիվանդանոցի գավիտո՞ւմ⁵⁶ ես ուզում ինձ օծել...

Նորեկը, ուրեմն Սանասարը, մեծ արվեստով թուփը Հասցրեց մինչև առաստաղը. եթե չլիներ առաստաղը, ամենայն Հավանականությամբ նա կհասցներ մինչև աստծո մորուքը:

– Որ ի՞նչ, մեռելների ոտներին համարներ կապե՞ս... չէ, Աշոտ դայի, ես քեզ չոլում չեմ գտել: Թող մի ծանոթանամ էստեղի շների հետ, կտեսնես, ո՞նց կապրենք: Գործ ես գտել, բրո՛ւտ, մարդն է՞լ ցեխի հետ գործ բռնի:

– Բա ինչի՞ հետ գործ պիտի բռնի, – շարունակում է գործը փորփրել Աշոտ դային:

– Ինչի հե՞տ, – նա մտածում է և պատասխանում, – ապրուստի հետ, ապրուստի հետ, – կրկնում է նա ու չգիտես ինչու՞ ուշադրությամբ նայում է Զամանովին:

– Ապրուստի հե՞տ, – կրկնում է Աշոտ դային, – դե, մեր ապրուստն էլ բրուտությունն է:

– Սա է՞լ բրուտ է, – հարցնում է նա՝ ակնարկելով ինձ:

– Ցեխ է պատրաստում, – բացատրում է Աշոտ դային:

– Ծը՛, ծը՛, ծը՛, – լեզվով ծտացնում է նա արհամարհանքով ու ցավակցությամբ, – դուք էլ ասում եք, թե ապրում եք...

Նա հորանջում է և ավելի հարմարավետ տեղավորվում կիսով չափ Զամանովի, կիսով՝ Աշոտ դայու անկողնու վրա:

– Ճակատդ ո՞վ է զարդարել, – հարցնում է Աշոտ դային:

Սանասարը շոշափում է ճակատի սպին:

– Սրա՞ մասին ես հարցնում:

– Դրա մասին:

– Էս ի՞նչ է որ... Էստեղս էլ ունեմ, էստեղս էլ, – նա ցույց է տալիս փորը, կռնակը՝ ակնհայտ հպարտությամբ:

– Մարդ սպանած կա՞ս, – հարցնում է Աշոտ դային:

Նրա աչքերը փայլում են չար փայլով:

– Դու, ի՞նչ է, քննիչ Տիգրանն ես...

– Քննիչ Տիգրանն ո՞վ է, – հարցնում է Աշոտ դային:

Նա պատասխանելու փոխարեն երգում է.

Ախ, քննիչ Տիրգրանը մեծ գիրքը բացեց,
 Օրենքի համեմատ ինձ հողված տվեց,
 Էդ ի՞նչ օրենք էր, որ օրս սև արեց,
 Մնաս բարով, մայրիկ, չես տեսնի էլ ինձ:

– Խելքի եկ, խելքի, – հուզվեց Աշոտ դային:

Լավ էր երգում այդ Սանասար կոչեցյալը, մինչև անգամ հուզվեց, վարակիչ տրամադրություններ: Չեմ թաքցնի թուլություննս, ես էլ հուզվեցի, հուզվեց մինչև անգամ Ջամանովը և երկաթի կտորով խփեց կայծքարին:

Տիրեց լուռություն: Սանասարը շոշափեց չսափրված դեմքը:

– Գնամ մի քիչ քարշ գամ, – կարծես եզրափակեց նա, – գնամ...

Ու գնաց, ավելի շուտ՝ անհետացավ:

Հիմա մենք նստած խոսում ենք ամենահասարակ բաների մասին, բայց չգիտեմ ինչու, ինձ թվում է, որ Աշոտ դային մտածում է բոլորովին ուրիշ, մեր խոսակցություն հետ կապ չունեցող բաների մասին: Երբ մենք լուռում ենք, նա շարունակում է մտածել և հանկարծ դառնում է ինձ.

– Բա՞ն ասացիր:

– Ես բան չասացի, – պատասխանում եմ ես, իսկ նա կարծես տխրում է, որ ես ոչ մի բան չասացի:

Պարզ է, անհանգիստ է Աշոտ դային:

– Ուշագրություն՝, – լսվում է օրապահի ձայնը դռան մոտից: Բարաքի ավագը, կարճահասակ, անարյուն և բուսականությունից գուրկ դեմքով, սառն, կապույտ աչքերով Կոլոկոլնիկովը առաջ է նետվում. ներս են մտնում ճամբարի պետը, կոմենդանտը, վերակարգիչը և գլխավոր բժիշկ Լև Բորիսովիչ ինժիրը, կամ, ինչպես Ջամանովն է ասում՝ ինժիրը:

Տիրում է լուռություն: Հիմա արդեն լսվում է վառվող վառարանի ճարճատյունը: Պաշտոնական քառյակը շարժվում է առաջ, կոմենդանտը, նույնպես կալանավոր, լեհ ժիգելյովսկին, ամբողջ ժամանակ նայում է պետին, իսկ գլխավոր բժիշկը մոտենում է տախտամածներին և բարձրացնում է մի քանի ներքնակ, մատներով շոշափում նառերի տախտակները և նայում մատներին.

– Ո՞վ է ավագը, – ցածր ձայնով հարցնում է նա:

– Կոլոկոլնիկով, – գոռում է կոմենդանտը:

Կոլոկոլնիկովը կծկվել էր նրա ետևում. նա առաջ է անցնում և զինվորական պատիվ բռնում:

– Համար 7 բարաքի ավագ Միտրոֆան Միտրոֆանովիչ Կոլոկոլնիկով:

– Կոլոկոլնիկով, նառերը մաքուր չեն:

– Լսում եմ: Նուրունբա՛յ, – գոռում է նա իր հերթին, – շա՛ն որդի...

Առաջ է գալիս ուղբեկ Նուրունբայը:

– Երկսին էլ հանել, – ասում է ճամբարի պետը, իսկ վերակարգիչը տախտակե ֆաների վրա, որը ծառայում է թղթի տեղ, մի բան է գրում արագ:

Կոմենդանտը ինչ-որ բան է շշնջում պետի ականջին:

Պետը տխուր ժպտում է: Կոլոկոլնիկովին ու Նուրունբայը կարծես թե փրկված են: Վերակարգիչը ապակու կտորով գրածն արագ քերում է, այսինքն՝ ջնջում:

Նրանք դուրս են գալիս, և բարաքը նորից բզզում է փեթականոցի նման: Խոսում են, ծիծաղում, դատում, հերքում, համաձայնում: Ուղբեկ Նուրունբայը թաց շորով հարձակվում է նառերի վրա:

– Մալադե՛ց, Ինջի՛ր, – ասում է Ջամանովը, ձեռքը խոթում է բարձի տակ և վեր է թռչում, բարձր շուռ է տալիս ու գոռում:

– Թուլթո՛ւնս... Գողացա՛ն թուլթունս, քյահրրբարի՛ պես թուլթունս...

4.

Կիա գետից ոչ հեռու, դեպի Հյուսիս-արևելք, ոչ խիտ անտառներով շրջապատված ընդարձակ մի բացատի վրա փռվել է աշխատանքային ուղղիչ ճամբարը՝ շրջապատված տախտակե սրածայր ցանկապատով և փշալարերով: Ապրում են ճամբարի բնակիչներն իրենց մանր ու մեծ հոգսերով, մանր ու մեծ տխրուլթյուններով, մանր ու մեծ ուրախուլթյուններով: Բարաքների մի մասը գետնափոր է, մի քանիսը գետի վրա բարձ-

րացած, բաղնիքը կիսագետնափոր է, դիարանը՝ կրկնակի գետնափոր, երկհարկանի շինություն՝ ոչ մի: Ճամբարի շենքերից ավելի բարի տեսք ունեն իրար հետ զուգահեռ կանգնած հիվանդանոցի երկու շենքերը և երրորդը, որի կեսը բուժարանն է, կեսը՝ հիվանդանոցային խոհանոցը:

Ամրանը բարաքների առաջ մշակվում են գազոններ, բարձրանում են խոտեր, ծաղկում են ծաղիկներ, իսկ հիմա, երբ ձմեռ է, անհրապույր է ճամբարի տեսքը, պաղ ու խստահայաց: Բուն ճամբարից բարձր տախտակե ցանկապատով անջատված են երեք մեծ բարաքներ, իսկ այնտեղ ապրում է ճամբարային բնակչության իգական սեռը: Բացի երեք բնակելի բարաքներից և տախտակաշեն զուգարանից, կանանց գոտում ուրիշ ոչ մի կենցաղային հարմարություն չկա, որովհետև կանայք օգտվում են տղամարդկանց գոտում գտնվող հարմարություններից: Փոքրիկ հիվանդանոցներից մեկում առանձնացված է մի փոքրիկ սենյակ՝ չորս մահճակալով, կին հիվանդների համար: Կանայք բրիգադ առ բրիգադ գալիս, լողանում են բաղնիքում, երբ տղամարդկանց գոտին երրորդ երազն է տեսնում: Բրիգադների մատակարարուհիները հաց, նախաճաշ, ճաշ և ընթրիք են ստանում տղամարդկանցից առաջ: Ինչպես ազատ, այնպես էլ կալանավոր հսկիչներն աշխատում են, որպեսզի կանայք և տղամարդիկ հեռու լինեն իրարից, չհանդիպեն իրար, չգայթակղվեն, անկարգություններ թույլ չտան: Մի դեպքում միայն ճամբարի պահականին աչք է փակում կանանց և տղամարդկանց հանդիպման վրա և այդ՝ երբ նրանք հանդիպում են կրկնակի գետնափորում, երբ նրանք ազատ ու համարձակ պառկում են կողք-կողքի՝ քնած հավիտենական քնով, անզարթնելի նինջով:

Ճաշից հետո սկսեց ձյուն գալ: Օդը տաքացավ, քնքշացավ, մեղմացավ, և ձյունը խոշոր փաթիլներով դանդաղ ու հանդիսավոր սկսեց իջնել բաց երկնքից: Ճամբարի գոտուց դուրս կանգնած հրչեջ աշտարակը չի երևում, մշուշվել է մշուշում, բայց ահա լսվում է այնտեղից խուլ ու փափուկ՝ գանգի երեք հարված: Ժամի երեքն է:

Ամբողջ ժամանակ ճաշի ընթացքում և նրանից հետո Աշոտ դային լուռ էր և մտազբաղ: Փորձեց երգել, բան դուրս

չեկավ: Վառեց մի ծխախոտ և կիսատ՝ սեղմեց իր ձեռքով ինձ համար բրուտանոցում պատրաստած և թրծված կավե մոխրամանում, հետո թե՛

– Գնա՛նք, գործ կա:

Մենք տաք հագնվեցինք ու դուրս եկանք: Ձյուն: Օդը տաք է, քնքուշ ու մեղմ, դանդաղ ու հանդիսավոր իջնում է ձյունը խոշոր փաթիլներով, բաց անտառների, դաշտերի, ճամբարի, բարաքների և բարաքների տանիքներից վեր թառած, ձողերի վրա ամրացված սարյակների բույն-տնակների վրա, որոնք թափուր են հիմա: Շուրջը տիրում է խուլ, ձյունե, բամբակե լուռություն, մի տեսակ լուռ լուռություն: Աշոտ դային շնչում է ամբողջ կրծքով, ես հետևում եմ նրա օրինակին, փափուկ օդի հետ ես ներս եմ քաշում խոհանոցի ծխնելույզից տարածվող ծխի սուր բուրմունքը և իմ սիրտը լցվում է ինչոր անհուն կարոտով, անհուն անձկություն, անհուն սիրով՝ կյանքի, աշխարհի հանդեպ, ճամբարի գլխավոր ճանապարհի վրա շրջող հերթապահ ավագ տաղիկ Յունուսի և ընդհանուր խոհանոցից դեպի հիվանդանոցի խոհանոց սրարչավ վազող մոխրագույն սիբիրյան կատվի, լուռ ու մտախոհ Աշոտ դայու հանդեպ, որը, չգիտես ինչու, գնում է բաղնիքի ուղղություն:

Նա հրում է բաղնիքի դուռը, բաղնիքի խոնավ, գոլ օդի գոլորշին շոյում է մեր դեմքը. սանդուղքներից վեր է վազում չինացի Վանյան և ժպտում:

– Նե՛լգա, նե՛լգա⁵⁷, կարանտի՛ն...

– Էտապում մի հայ կա, դուրս կանչի մի բոպեով, – հրամայելու պես խնդրում կամ խնդրելու պես հրամայում է Աշոտ դային:

– Արմանի՞ն, – հարցնում է Վանյան և ցուցամատով ձախից աջ մի գիծ է քաշում իր ճակատի վրա և հարցական նայում Աշոտ դայուն:

– Այո՛, այո՛, – հաստատում է Աշոտ դային:

Վանյան նայում է շուրջը:

– Չորս եվո զնա՛յ⁵⁸, կարանտի՛ն, – քրթմնջում է նա և դուռը ծածկում:

Քիչ հետո դուռը բացվում է, և դռների մեջ հայտնվում է Սանասարը:

– Ի՞նչ կա, – հարցնում է նա՝ անհաջող անտարբերությամբ:

Աշոտ դային նայում է նրան անթարթ աչքերով և կամաց ասում.

– Տուրակը բեր:

Սանասարը նայում է ինձ:

– Ի՞նչ է ասում, – հարցնում է նա այն տոնով, երբ լեզուն չեն հասկանում և դիմում են թարգմանի օգնությանը:

– Տուրակը տո՛ւր, անպետքի մեկը, – ձայնը չի բարձրացնում Աշոտ դային:

– Դե՛, դե՛, շառղ քեզ քաշի, – Ֆշշում է Սանասարը:

Ի՞նչ պատահեց. ինչ որ պատահեց, պատահեց մի ակնթարթում. ես միայն տեսա, որ Սանասարը երկու ձեռքով ծածկեց դեմքը, իսկ մատները արանքից արյունը ծորաց դուրս:

– Տուրակը, – պնդեց Աշոտ դային այս անգամ բարձրաձայն:

Նա թափ առավ, հայտնի չէ, երկրորդ հարվածը հասցնելո՞ւ, թե՞ պարզապես վախեցնելու համար, բայց այդ միջոցին մեկը բռնեց երկու ձեռքով նրա բազուկը: Պարետի օգնական Նոդարի Անջաբաձեն էր: Բարձրահասակ, առնական, գեղեցկադեմ Անջաբաձեն գրկեց Աշոտ դայուն, երեսը քսեց նրա երեսին և հարցրեց.

– Վ չո՞մ դելո, կա՛ցո...⁵⁹

В чем дело? А дело в том, что⁶⁰ Աշոտ դայուն մեկուսարան տարան: Ես պառկել եմ բարաքում, անկողնու վրա: Չկա Աշոտ դային, և ես ինձ զգում եմ որբացածի նման: Իջնում է երեկոն աշխարհի և ճամբարի վրա. բարաքում, այստեղ-այնտեղ վառվում են անհատական ճրագները: Զամանովը գլխին է քաշել ծաղկազարդ, հայրենական կեղտակուր վերմակը և քնել է: Աշոտ դայուն մեկուսարան տարան. այդ նշանակում է, որ նա օրական երեք հարյուր գրամ հաց պիտի ստանա և մի բաժակ ջուր. ոչ ավել, ոչ պակաս: Պետք էր մտածել նրան հաց հասցնելու մասին. այդ մասին պետք է խոսել Անջաբաձեի հետ: Մոտենում է բրիգադիր Աբլապը և հարցնում է ինձ.

– Նոր բան չգիտե՞ս: Աշոտին տարան պետի մոտ հարցաքննության:

Ես չեմ համբերում, հագնում եմ վալենկաներս, ականջա-
վոր գլխարկս և ուզում եմ տախտամածից վար իջնել, երբ
հայտնվում է Սանասարը: Նրա ծնոտը կապված է թարմ վիրա-
կապով. ըստ երևույթին Աշոտ դային հանաք էջը արել: Բայց
ինչո՞ւ եկավ նա: Ին՞չ գործ ունի այստեղ:

– Տեսա՞ր ինչ արավ, – հարցնում է նա կոտրված:

– Տեսա, – ասում եմ ես:

– Ես նրան կսպանեմ, – ասում է նա և ինքն էլ չի հավա-
տում իր ասածին:

Ես ասելիք չունեմ. պարզ է, որ նա այդ նպատակով չի
եկել:

– Ես նրան կսպանեմ, – կրկնում է նա բռնելով սյունից,
ըստ երևույթին կարծելով, որ ես չլսեցի:

– Լսեցի, – ասում եմ ես, – դու նրան կսպանես:

– Կարծում ես չե՞մ սպանի, – ասում է նա խեղճացած
աքլորի նման:

– Կարծում եմ չես սպանի, – համաձայնում եմ ես:

Նա մտածում է: Պարզ է, որ նա ասելիք ունի:

– Զեմլյակը գեմլյակին բեղամաղ չպիտի անի⁶¹:

– Իսկ դո՞ւ, – հարցնում եմ ես:

– Ես ի՞նչ: Ես հաշիվ չեմ:

– Իսկ ինչո՞ւ հաշիվ չես:

– Ես կորած մարդ եմ, – լինում է պատասխանը:

Ես նայում եմ նրա դեմքի երևացող մասերին. վիրակապե-
րի մեջ նա թվում է բոլորովին երիտասարդ, համարյա պատա-
նի, համարյա, ինչպես ինքն է ասում՝ կորած մարդ:

Բարաքը կարծես լուսավորվում է: Առույգ քայլերով,
ժպտադեմ, ներս է մտնում Աշոտ դային: Նա տեսնում է Սա-
նասարին և ամենևին չի զարմանում: Նա հանում է իր կիսա-
մաշ քուրքը և թեթև բարձրանում տախտամածին:

– Էսպես, – ասում է նա, հետո նայում է Սանասարի վրա:

– Բարձրացի՛ր, նստի՛ր, հերո՛ս, – ասում է նա:

Հերոսը բարձրանում է ու նստում: Ինձ զարմանք է պատ-
ճառում այն հանգամանքը, որ Աշոտ դային ոչ մի խոսքով կամ
ակնարկով չի անդրադառնում այն պատճառին, որի արդյուն-
քը եղավ այն, որ նստած է մեր դեմ Տայչետից ժամանած աս-

պետը, վիրակապով փաթաթված դեմքով: Խոսակցությունը գնում է, ավելի շուտ, Աշոտ դային տանում է կենցաղային մանրուքի, եղանակի, ծանրոցների, բրուտանոցի և հարակից խնդիրների մասին: Իսկապես որ զարմանալի մարդ է այս Աշոտ դային, խփեց, արնաշաղախ արավ մարդուն, վիրակապերի մեջ կորցրեց դեմքը, իսկ հիմա նստել փրկասփայլում է.

– Բոլոր նշաններից երևում է, որ այս տարի գարունը շուտ է բացվելու:

«Իսկ ճամբարի պետը ինչո՞ւ էր կանչել քեզ, – ուզում եմ հարցնել ես, – ի՞նչ պատահեց, որ ազատվեցիր մեկուսարանից, ինչի՞ մասին խոսեց ճամբարի պետը, գուցե այն մասին, որ այս տարի գարունը շո՞ւտ է բացվելու: Իսկ Տայշետի հերոսն իր հերթին... Ինչո՞ւ էի ասում, Աշոտ դայի, ես եկել եմ քեզ սպանելու...»:

Զամանովը շարժվեց. այդ երեքս էլ նկատեցինք և երեքս էլ ցույց տվինք, որ չնկատեցինք: Նա չզարթնեց, շուռ եկավ մի կողքի, և նրա չափավոր խումփոցը լռեց:

Ես չգիտեմ, թե ինչի՞ մասին չխոսվեց այդ օրը, սակայն ըստ էության ոչ մի խոսք, եթե չհաշվենք այն, որ մի անգամ, երբ խոսքը գնում էր աշխատանքի մասին, Աշոտ դային թուր-ցիկ հարցրեց Սանասարին, – որտե՞ղ ես աշխատելու, – և առանց սպասելու նրա պատասխանին, խոսեց բրուտանոցի ընդարձակման անհրաժեշտության մասին և որ ներկա բրուտանոցը չափազանց նեղվածք է, – կգաս, կտեսնես, – նորից նա խոսքը կարծես պատահաբար նետեց Սանասարին:

Սանասարը գնաց, ինչպես եկել էր, առանց հետք թողնելու իր ետևից: Ասել առանց հետք թողնելու իր ետևից՝ այնքան էլ ճիշտ չէր լինի, որովհետև քիչ հետո, երբ զարթնեց Զամանովը, վերմակը մի կողմ նետեց և կարգի բերեց բարձր, բարձի տակից դուրս քաշեց ծխախոտով լեցուն իր կորած տոպրակը.

– Թուրթունս, գտա՛ թուրթունս, քյահրբարի՛ պես թուրթունս, – հրճվանքով գոռաց նա բարաքով մեկ:

...Բարաք մտավ վերակարգիչ Սիդորովը՝ անբաժան ֆաներան ձեռքին: Կարճահասակ է նա, կլոր, փոքր աչքերի վրա չեկ հոնքեր. նա խոժոռում է դեմքը և գոռում բարաքի ավագի և օրապահի վրա.

– Ես քեզ, Կոլոկոլնիկով, քո Նուրունբաևի հետ կողարկեմ այնտեղ, ուր խեցգետիններն են ձմեռում⁶²: Սրա՛նց մի տես, ճարպակալել են, բարաքը վերածել են խոզանոցի, իրենք էլ խոզերի պես... Ես ձեզ... ես... ձեր...

Բոլորն էլ գիտեն, որ եթե վերակարգիչի մուտքի ժամանակ Նուրունբաևը բարաքով մեկ ազդարարեր «ուշադրությո՛ւն», նա չէր հարձակվի ո՛չ ավագի, ո՛չ օրապահի վրա: Ընդհանրապես այդ «ուշադրությունը» երբ հնչում է բարաքներում, խիստ տպավորիչ ազդեցություն է թողնում մարդկանց վրա, նրան հաջորդում է քար լուռություն ու լարվածություն: Ըստ օրենքի «ուշադրություն» ազդարարվում է, երբ ազատ աստիճանավորներն են բարաք մտնում. այդ չի խանգարում, որ կալանավոր պաշտոնյաներն իրենց շոյված զգան, եթե ավելի խոհեմ օրապահները, խախտելով օրենքը, նրանց մուտքը նույնպես զգացնել տան բարաքին՝ եթե ոչ առաջին կարգի, գոնե երկրորդ, երրորդ կարգի հանդիսավորության ազդարարությամբ...

Սիդորովը մոտեցավ Աշոտ դայուն.

– Դու խնդրել ես պետից, որ այդ Տայչետից եկած հայր քո բրուտանոցո՞ւմ աշխատի:

– Այո, ընկեր Սիդորով:

– Լավ, ես կհայտնեմ նրան, որ վաղը աշխատանքի դուրս գա, բայց շատ եմ վախենում, որ բան դուրս չգա:

– Փորձը փորձանք չէ, ընկեր Սիդորով:

– Փորձիր, – ասում է նա, Ֆաներայի վրա մի բան է նշանակում և դուրս է գալիս բարաքից գործնական քայլերով:

Նրա դուրս գալուց հետո բարաքի ավագ Կոլոկոլնիկովը հարձակվում է Նուրունբաևի վրա.

– Շուն-շան որդի, հազար անգամ ասել եմ, գոռա՛ «внимание», երբ այդ շունը ներս է մտնում...

Մի թանկագին բան գտած մարդու երջանիկ ժպիտով, սև աչքերը շողացնելով, բուշլատի մեջ փաթաթված, բարաքից դուրս է սահում Իմամ Ալի Բագիրբեգովը: Բոլորը գիտեն, որ նա գնաց վերակարգիչ Սիդորովին զեկուցելու, որ բարաքի ավագ Կոլոկոլնիկովը նրան «շուն» անվանեց: Վաղուց նա համառ աշխատանք է տանում ավագին գահընկեց անելու

ուղղությամբ – նրա տեղը բռնելու համար: Իսկ դա հեշտ գործ է, Կոլոկոլնիկովը կոմենդանտի մարզն է: Երբ բարաքի բնակիչներին օրև է մեկը ծանրոց է ստանում, նա իր ստացած բաժինը կիսում է կոմենդանտի հետ, ի՞նչ կարող է անել Իմամ Ալին այդ ամեհի դաշնակիցների դեմ: Բայց նա չի հուսահատվում, հետևում է ավագի ամեն մի քայլին և երազում է այն օրը, երբ կկանչեն նրան գրասենյակ և կհրամայեն.

– Ընդունիր N7 բարաքը...

5.

Ռուսական Դ տառի նման կանգնած փայտե հարմարանքից կախված երկաթե սալիկի վրա երեք անգամ զրնգաց հերթապահ ավագի երկաթե գավազանիկը: Այդ աշխատանքի ազդանշանն է: Բարաքներից դուրս են գալիս ճամբարի բնակիչները տաք հագնված, գոլորշի արտաշնչելով, բրիգադ առ բրիգադ կանգնում են մեծ ճանապարհի վրա, դեռ փակ դարբասների դեմ, կանգնում են հնգյակներով, բրիգադիւրների և վերակարգիչի հսկողության տակ:

Մոտենում է վերակարգիչ Սիդորովը Աշոտ դայուն.

– Քո աշխատանքի հերոսը հրաժարվեց դուրս գալ:

Աշոտ դային ժպտում է. ես գիտեմ, թե ինչ է նշանակում այդ ժպիտը, – ես այդպես էլ գիտեի...

Բացվում են դարբասները. դրսում կանգնած են ճամբարի պետը, կոմենդանտը, գլխավոր բժիշկը՝ սև ակնոցով ու սպիտակ բժշկական համազգեստը ծածկած մուշտակով, նրանցից քիչ հեռու պահակախումբն է. նրանք ուղեկցում են աշխատանքային բրիգադներին: Հինգ առ հինգ դուրս են գալիս բրիգադները և գնում զանազան ուղղությամբ, դեպի իրենց աշխատանքային կետերը: Վերջում դուրս ենք գալիս մենք՝ «գործարար բակի» արհեստավորական՝ ատաղձագործների, կոշկակարների, աղյուսագործների, տակառագործների բրիգադները: Դերձակներին միանում են մի քանի դերձակուհիներ, որոնց մեջ աչքի է ընկնում մորթավուհի Սև Լյալյան, սև, վառվող աչքերով, սև, գուռզ մագերը տաք, ականջավոր

գլխարկի մեջ սեղմած Սև Լյալյան, ատամներն սպիտակ ու միշտ ժպտուն Լյալյան, որի մասին ասում են, որ նա բացել է գողերի մի խմբակի չարագործությունները: Նա դեռ կրում է իր տնային տաք վերարկուն, որը կարծես ծածկված է սև ձկնկիթի փայլուն շերտով:

Ինչ վերաբերում է բրուտանոցին, ապա մենք երեք հոգի ենք՝ Աշոտ դային, վարպետը, աբասթումանցի⁶³ կառուպան Մամոն և ես: Ես ցեխ եմ պատրաստում, վարպետը՝ ամաններ, իսկ Մամոն օգնում է և՛ վարպետին, և՛ ինձ: Վաղուց Աշոտ դային մտածում է Մամոյին հիմնավորապես նստեցնել «անիվի վրա», իսկ ինձ համար բերել մի օգնական: Այդ մարդը Սանասարը պիտի լիներ, Տայշետից եկած «աշխատանքի հերոսը», Սանասարը, որի համար բրուտանոցն այն է, ինչ օգաչուի համար կառք քչելը երևի:

– Մարդն է՞լ ցեխի հետ գործ բռնի...

Խա՛րթ-խո՛ւրթ, խա՛րթ-խո՛ւրթ, – «գործարար բակի» ջոկատը քայլում է ձյունոտ դաշտերով: Մենք անցնում ենք հրշեջային աշտարակի մոտով: Աշտարակի վրա կանգնած է հրշեջ պահակը:

– Քեռի՛, է՛յ, քեռի, մի լավ նայի, ամնխտիան⁶⁴ չի՞ երևում, – լսվում է հանդուգն Սև Լյալյայի ձայնը, և բոլորը գվարթ ծիծաղում են:

– Իսկ ինչո՞ւ են այդ աղջկան դատապարտել, – հարցնում եմ ես Աշոտ դայուն, – չէ՞ որ նա է հայտնաբերել գողերին:

– Նա սիրելիս է եղել գողերի ատամանին, – պատմում է Աշոտ դային, – ուզեցել է ընտանիք կազմել և նրան փրկել վերահաս կորստից. այս նպատակով էլ նա ներկայանում է օրգաններին, խոստանում է հանձնել հանցագործներին, պայմանով, որ ատամանին ազատեն: Խոստանում են, բոլորին ձերբակալում և դատում, իրեն էլ հետը:

– Մեղադրա՞նքը, – հարցնում եմ ես:

– Գողերին գողության, իսկ Լյալյային նրանց հետ կապ ունենալու և երկար ժամանակ թաքցնելու, չհայտնելու համար:

Ամբողջ պատմությունը:

Ահա և «գործարար բակը», որը ոչ մի նմանություն չունի

ոչ մի բակի հետ: Մոտ վեց հեկտարանոց մի բաց տարածու-
թյուն է դա, որի վրա տեղավորված են արհեստանոցներ, պա-
հեստներ, գրասենյակներ, աղյուսի չորանոցներ: Արևելյան,
արևմտյան, հյուսիսային և հարավային կողմերում կանգնած
են հսկիչ-աշտարակներ: Աշտարակների վրա պահակները
ձանձրանում են, — փախուստի ոչ մի դեպք: Մի անգամ միայն
տազնապ եղավ մեծ և անասելի. այդ գարնանն էր:

Երբ «գործարար բակի» ողջ անձնակազմը երեկոյան
հնգյակներով կանգնեց ճամբար վերադառնալու համար,
ստուգման ժամանակ պարզվեց, որ չկա Վենիամին Զակինը,
որի պաշտոնը խոհանոցում գետնախնձոր մաքրելն էր: Իս-
կույն ականջից ականջ հայտնի եղավ, որ շատերը կասկածում
էին, թե նա այն չէ, ինչ ցույց էր տալիս իրեն, որ անաշխատու-
նակ, քամուց օրորվող, շատակեր, քնկոտ Զակինի դիմակի
տակ «գործարար բակի» խոհանոցում կոճղի վրա նստած
գետնախնձոր է մաքրում իսրայելցի ընդհատակյա մի հերոս,
որը կարողացավ պահականու քթի տակով սլանալ դեպի ազա-
տություն, որտեղ նրան սպասում են մեծ առաքելություններ
և մեծագործություններ: Ծույլ, հույլ, թույլ Զակինը մի
ակնթարթում սրբապատկերի նման հարմար կերպով տեղավո-
րվեց ոսկեզօծ շրջանակների մեջ և անմահաբար հերոսացավ և
հերոսաբար սրբացավ: Ահավո՛ր Զակին...

Այո՛, պահականին իրար անցավ: Նրանք մի բան արած լի-
նելու համար վազեցին զանազան ուղղությամբ, մտան ցեխե-
րը, մինչև անգամ գրասենյակը, և ահա զարմանալին. աղյուսի
գործարանի կողմերից երևաց նորին իսրայելյան մեծություն
Վենիամին Աբրամովիչ Զակինը, արհեստական, զսպանակա-
վոր մարդու նման քայլերը փոխելով, ուսից կախված անբա-
ժան, Ռամգես արքայի⁶⁵ ժամանակներից մնացած տոպրակով:
Շուտով հայտնի դարձավ, որ նա ճաշից հետո իր քայլերն
ուղղել է դեպի աղյուսի գործարանը՝ ճաշից հետո և ընթրիքից
առաջ լրացուցիչ կերպով մի թեթև կազդուրվելու համար: Այս
նպատակով նա վերցնում է մի քանի ընտրովի, խոշոր գետ-
նախնձոր և հանձնում է իրեն բարեհաջող քամուն, որը բարե-
բախտաբար փչում էր դեպի աղյուսի գործարանը: Այստեղ նա
գտնում է հանգած, բայց դեռ տաք մի քուրա, գետնախնձոր-

ները թաղում տաք մոխիրների մեջ և թրծարանից առավոտյան հանված դեռ ջերմ աղյուսների վրա պառկում է և ննջում փարավոնական, բարձր մակարդակի նինջով:

Ամբողջ պատմությունը:

Երբ ոսկե շրջանակներից դուրս ընկած և պսակագերծված հերոսը, երկու պահակների ուղեկցությամբ, որոշակի կերպով մոտեցավ, բարձրացավ մի ընդհանուր ծիծաղ: Իր ծիծաղը չկարողացավ զսպել մինչև անգամ գերմանացի հյուսն Դոմինիկ Կարլովիչ Ֆեֆերը, որը բուն հեղինակն էր Զակինի նոր վերաորակավորման ու նենգափոխման...

Այդպես պատահեց:

...Բրուտանո՛ց, անմոռանալի բրուտանոց: Ես վառում եմ վառարանը. այս անհրաժեշտ է ոչ միայն տաքանալու, այլև ջուր տաքացնելու՝ ցեխ պատրաստելու համար: Վառարանը զվարթ ազմկում է: Մամոյի հետ բաց, տախտակե պատգարակով կրում ենք շագանակագույն հողը և լեցնում տաշտակը: Մամոյի տրամադրությունն այսօր բարձր է, նա չի հայհոյում ինձ ոչ միայն Աշոտ դայու ներկայությամբ, այլև բացակայությամբ: Կարճահասակ է Մամոն, մոտ քառասունհինգ տարեկան, արագաչարժ և հնարագետ, երբ քաղցած է՝ անսահման չար, երբ կուշտ է՝ չափավոր բարի, գլուխը երկարավուն, քիթը կեռ, բարակ շրթունքները բեղերի փակագծերով ամփոփված, Մամոն, աբասթումանցի ազատ կառապան Մամոն, որն անգամ մի քիչ հայերեն գիտի և նույնքան ռուսերեն:

Ցեխը պատրաստ է: Աշոտ դային և Մամոն նստում են իրենց չարխերի վրա: Պտտվում է անիվը. Աշոտ դային վերցնում է մի կտոր ցեխ, դնում է չարխին, մատներով օգնում, ձև է տալիս անշունչ կավին, և ահա հողե նույնքան անշունչ ամանը պատրաստ է: Իզուր չէ, որ Աշոտ դային մեծ հեղինակություն ունի ճամբարում, մի ժամում մի քանի տասնյակ ամաններ կողք-կողքի շարելը նրա համար խաղ ու պար է, պատվո տախտակից նրա անունը չի իջնում, և նա մրցակից չունի: Նա պատրաստում է նաև սափոր, մոխրաման, ծաղկաման: Պետերը, պահակները նրան «մաստեր» են անվանում, Մամոն՝ «ուստա»:

Ով՞ ով, Մամոն իրավունք ունի Աշոտ դայուն «ուստա» ան-

վանելու, որովհետև ամբողջ օրվա ընթացքում հագրիվհագ ար-
յուն, ո՛չ, քրտինք թափելով, անհայտ «սվոլիչ»-ներին հայհո-
յելով, մատներին չենթարկվող կավը տաշտում շրմփացնելով
կարողանում է միայն տասը-տասներկու աման պատրաստել,
որոնք վարպետի պատրաստած ամաններից տարբերվում են
այնպես, ինչպես ազուավները աղավիններից:

– Սվոլի՛չ ցեխն էլ ցեխ չի՛, չի՛ հասել, – գոռում է նա, իսկ
ես գիտեմ, որ «սվոլիչը» ոչ այնքան ցեխին է վերաբերում, որ-
քան ինձ: Աշոտ դային բարձրանում է տեղից, տաշտից վերց-
նում է Մամոյի շալտած ցեխի գունդը, դնում է իր չարխին, և
բարեձև ամանը պատրաստ է: Խեղճացած Մամոն ուզում է մի
բան ասել, բայց այդ միջոցին լսվում է ճաշի ազդանշանը:
Մամոն արագ վեր է թռչում տեղից, լվանում է ձեռքերը, վերց-
նում փոքրիկ դուլը և վազում խոհանոց ճաշ բերելու:

Բայց այդ միջոցին դուռը բացվում է և ներս է մտնում ոչ
ավելի ոչ պակաս, քան մոլդավուհի Սև Լյալյան: Կասկած չկա,
որ եթե Մամոն այստեղ լիներ, վեր պիտի թռչեր տեղից, երկու
ձեռքով մերկացներ գլուխը և աջ ձեռքի հինգ մատով ճակա-
տի աջակողմը ծածկելով, ամբողջ ձայնով գոռար. – «վիմա-
նի՛», – ինչպես անում է նա, երբ բրուտանոցում երևում է
որևէ ազատանի, – «դատարկ գլխով պատվի չեն առնում», –
կասեր «գործարար բակի» պետը, իսկ Մամոն կժպտար ամբողջ
դեմքով, առանց աչքը կտրելու պետից:

– Ուշադրութ՛յո՛ւն, – զվարթ ձայնով կանչեց Լյալյան, –
սեփական ոտներով բրուտանոց ժամանեց Սև Լյալյան, ստու-
գելու համար բրուտանոցի պլանները...

– Մեզ մոտ ամեն ինչ կարգին է, – «գեկուցեց» Աշոտ դա-
յին, – գործերը զնում են, գրասենյակը գրում է⁶⁶:

– Իսկ իմ գործերը վատ են, – լրջացավ աղջիկը, – նախ՝
ասեղով մատս ծակեցի և ամենասարսափելին՝ ճաշի ամանս
կոտրվեց.

Ջարգվեց բաժակս, թափվեց գինին,

Իմ վերջը ի՞նչ պիտի լինի, –

երգեց նա և շարունակեց. – Ես գիտեմ, պիտի ասես՝ պահեստ
գնա, պատասխանում եմ, – պահեստապետին չեմ սիրում,

նախ՝ ֆսֆսում է, երկրորդ՝ նայում է ազուավի աչքերով այնպես, որ ինձ թվում է, թե ես մի կտոր պանիր եմ: Իսկ ես պանիր չեմ, իսկ եթե պանիր եմ, նրա համար չեմ, թող իմանա... Այն էլ ասեմ, որ ես դիտմամբ ջարդեցի ամանս, որ դամ ձեզ հետ ծանոթանամ: Իսկ եթե ճիշտը կուզեք...— նա ժպտաց ու երգեց:

Դու արևի երկիր, դու խաղողի երկիր,
Սիրո՛ւն Մուղավիա...

— Իսկ եթե ճիշտ կուզեք, ոչ մի աման էլ չի ջարդվել. մի պատրվակ պե՞տք էր ճարել, թե ոչ: Ես կարող էի գալ ու ասել,— քեռինեք, ո՞ւմ կոճակն է ընկել, տվեք կարեմ. դուք գլխի կրնկնեիք, որ հնարած գործ է, իսկ աման խնդրելը... ո՞վ կարող է մտքով անցկացնել, որ ուրիշ մտքով եմ եկել, ոչ ոք:

Աշոտ դային ծիծաղում է իրեն հատուկ անձայն ծիծաղով, իսկ այդ ժամանակ ներս է մտնում Մամոն՝ դուլլը ձեռքին: Նա հանկարծակիի է գալիս, բայց անմիջապես կողմնորոշվում է, ժպտում ամբողջ դեմքով և բարևում է.

— Վնիմանի — զգրաստի... ուստա,— դիմում է նա հետո Աշոտ դայուն,— հինգ բաժին տվեց խոհարարը, մի մոխրաման խնդրեց:

— Ու՞մ հաշվից տվեց,— հարցնում է Աշոտ դային կարծես ինքն իրեն:

— Զրկիր Վանյայի հաշվին, այ ուստա, «բեզ վադի, նի սուդի-սուդի»⁶⁷,— փայլեց իր ուռեսրենով Մամոն՝ յոթերորդ երկնքից:

— Ապրում եք ոնց որ պրոկուրոր⁶⁸, երեք հոգուն այսքան ճա՞շ,— ասում է աղջիկը՝ ձեռքը խփելով երեսին:

— Նստիր միասին ճաշենք, Լյալյա,— ասում է Աշոտ դային,— եղիր այսօր մեր հյուրը:

— Կարծում եք կմերժե՞մ,— հարցնում է նա՝ Աշոտ դայու ձեռքից վերցնելով նրա աշխատանքային գոգնոցը և կախելով սյունից,— վաղուց տղամարդկանց հետ չեմ ճաշել:

Նա հանում է իր վերարկուն և կախում մյուս սյունից: Այսպիսի շոպյուլթյուն Աշոտ դայու կողմից Մամոն ուրիշ դեպքում կրնդուներ որպես երկնքից թափված կրակ ու պա-

տիժ, բայց ահա նա ժպտում է, քնքշությամբ շոյում սեփական բեղերը, երկար նստարանը քաշում է վառարանի մոտ, շորով մաքրում փոշին և ձեռքի ափով խփում նստարանին:

– Պաժա՛լուստա⁶⁹...

Ապա թե Աշոտ դային վիացվում է, սրբում ձեռքերը, մտնում է բրուտանոցի երկրորդ, պատրաստ ամանեղենների բաժինը և դուրս է գալիս մի նոփ-նոր աման ձեռքին: Մամոն խլում է ամանը, եռացած ջրով հիմնավորապես վիանում, հոտ քաշում, նորից վիանում, հետո բաժանում ճաշը, և ուրախ կոյեկտիվն անցնում է գործի: Սոփորաբար Մամոն ուտում է չփչփացնելով, և դրա համար նա մի անգամ չէ, որ ստացել է նկատողություն Աշոտ դայուց, իսկ այսօր նա ուտում է անձայն և հանդիսավոր:

– Քեռի՛, – ասում է Լյալյան ճաշի ժամանակ, – մի բան էլ պիտի խնդրեմ, – թողլթ և մատիտ...

– Երեկոյան, – ասում է վարպետը, – գնանք տուն, կստանաս:

– Տո՞ւն, – հարցնում է աղջիկը:

– Տո՛ւն, – ձգում է Մամոն:

– Տո՛ւն, – ասում եմ ես մտքումս, և չգիտես ինչու՝ բոլորս էլ տխրում ենք:

Հնչում է ազդանշանը: Այդ նշանակում է ճաշի դադարը վերջացավ: Աղջիկը վեր է թռչում տեղից:

– Շնորհակալություն հյուրասիրության համար, վաղուց այսպես խորթակով չէի ճաշել... Իսկ եթե ինձ այստեղ տեսնեն, մեկուսարան չե՞ն քշի... Ձեռն համարձակվի: Ես գիտեմ ո՛ւր եմ եկել:

Բոլորս ոտքի ենք կանգնում: Աշոտ դային հագցնում է վերարկուն: Նա նայում է բոլորիս և ժպտում իր սպիտակ ատամներով և երգում.

Կակաչների երկիր, վարդերի երկիր,

Սիրո՛ւն Մոլդավիա...

– Գնացի, առանց ինձ չտխրեք: Երեկոյան տանը կտեսնվենք:

Նայեց սառցապատ ապակիներին և կարծես ինքն իրեն կրկնեց.

– Երեկոյա՛ն... տա՛նը...

Նա արագ բարձրացրեց գլուխը կարծես ինչ-որ մտքից ազատվելու համար, գրեթե վագեց մինչև դուռը, երկու ձեռքով հրեց այն, առանց ետ նայելու բարձրացրեց աջ ձեռքը, շարժեց մատներն իբրև հրաժեշտի նշան, ու դուռը ծածկվեց նրա ետևից:

Լռություն:

Ես նայեցի այն սյանը, որից քիչ առաջ կախված էր Լյալյայի վերարկուն: Սյունը մերկ էր ու գեղեցիկ, ինչպես գեղեցիկ նշենին տերևաթափից հետո: Ես նկատեցի և այն, որ Աշոտ դայու ու Մամոյի հայացքը նույնպես թափառում է նույն սյան ուղղությամբ:

Կակաչների երկիր, վարդերի երկիր,
Սիրու՛ն Մուգավիա...

6.

Օրամուտի մանուշակագույն աղջամուղղում օրորվում է ուղղիչ-աշխատանքային ճամբարն իր շրջակայքով: Սառնամանիքը սեղմում է: Աշխատավորական բրիգադները «տուն» են վերադառնում: Ինչ լավ է, երբ Ֆիզիկական աշխատանքից հոգնած, ցրտից այրվող դեմքով բարաք ես մտնում ու զգում ես վառվող վառարանի անճառելի ջերմությունը: Երևի աշխարհում չկա այնպիսի մեծ հաճույք, քան Ֆիզիկական աշխատանքից հետո հանգստանալու հաճույքը: Մենք ազատվում ենք ավելորդ շորերից, բարձրանում տախտամածների վրա և անձնատուր ենք լինում այդ գերագույն հաճույքին: Փառք կյանքին և Նուրունբաևին, մանավանդ Նուրունբաևին, որը վառ է պահում վառարանի կրակը և ջերմությունը: Նուրունբաև, ես սիրում եմ քեզ:

N7 բարաքի ավագ Կոլոկոլնիկովը մոտենում է բարաքի մեջտեղ դրված ընդհանուր սեղանին, մի ձեռքում իր վառվող ճրագը, մյուսում՝ նամակների մի փաթեթ: Տիրում է լռություն: Կոլոկոլնիկովը դնում է ակնոցը:

– Պապատոպո՛ւլոս,– հնչում է նրա գրեթե կանացի ձայնը:

Վառարանի աջակողմից, վարի տախտամածից դուրս է թռչում մի հաղթանդամ երիտասարդ՝ թխադեմ, թխամազ, բայց կապույտ, թախծոտ աչքերով:

– Պարի՛ր,– ասում է Կոլոկոլնիկովը աջ այտը վեր քաշելով, մի դիմախաղ, որը նրա ժպիտն է:

Լուրջ դեմքով պարզում է իր ձեռքերը աջ ու ձախ, թեթև բարձրանում է ոտի մատների վրա, իջնում և ստանում է նամակը Եորգո Պապատոպուլոսը:

– Ռոստովսկիի Վիկտոր Ռոմանովիչ...

– Այստե՛ղ եմ,– լսվում է հրճվալից մի կռինչ: Երկրորդ հարկի տախտամածից այտնը գրկած վար է սահում շեկ, ցից մագերով մի ծերուկ՝ ակնոցը ճակատին. գլխավոր դերձակ Ռոստովսկիին մոտենում է ձեռքերը բարձր, որպես թե պալերով, ստանում նամակը:

– Բագիրբեգով Մամալի թե Պապալի, սատանան գիտի, չեմ ջոկում:

Իմամ Ալի Բագիրբեգովը մոտենում է հեզնական ժպիտով: Նրա անունը Կոլոկոլնիկովը դիտմամբ խեղաթյուրում է: Նրան հայտնի է Իմամ Ալու ընդհատակյա խարդավանքները՝ բարաքի ավագ դառնալու համար:

– Կարող ես չպարել: Երբ աստծո և վերակարգիչի օգնությամբ ավագ դառնաս, այն ժամանակ կպարես: Վերցրու, խեղճ մարդ, ռուսերեն ո՛չ գուլ-գուլ, ո՛չ մուլ-մուլ ու դեռ ուզում է... Աչքիս չերեւա՛ս: Ֆրենկել Իսիդոր Գալակտիոնովիչ:

– Ես եմ, Ֆրենկելը:

Առաջ է վազում գունդ ու կլոր, կլոր ակնոցով և կարմիր թշերով «գործարար բակի» պահեստապետ Ֆրենկելը. այս այն Ֆրենկելն է, որ Լյալյալի վկայությամբ նախ ֆսֆսում է և հետո, որ ավելի կարևոր է, նայում է Լյալյայի վրա, ինչպես ագռավը մի կտոր պանրի վրա, իսկ Լյալյան պանիր չէ, իսկ եթե պանիր է...

Նա վերցնում է եռանկյունի նամակը, հոտոտում է և ասում.

– Ծանրոցի հոտ եմ առնում:

Երբ նա անցնում է մեր մոտով, ես կռանում եմ տախտա-
մածին և ասում եմ նրա ականջին.

– Ֆրենկել, Լյալյան պանիր է, իսկ եթե պանիր է, քեզ
համար է...

Նա նայում է ինձ, կլոր ակնոցի տակ արագ-արագ թար-
թում աչքերը և կարծես հասկանում է.

– Ձեմ սիրում հիմար կատակներ:

– Ֆրենկել, ուրեմն մի՛ գբաղվի հիմար կատակներով, –
գոռում եմ ես նրա ետևից:

– Պոպեյկո Միխայիլ Միխայլովիչ ...

Նամականեր կան Արմա-Աթայից և Ռոստովից, Սամարղան-
դից ու Երևանից, Մինսկից, Մախաչ-Կալայից, Մոսկվայից, քա-
ղաքներից, ավաններից, գյուղերից: Բոլորն էլ գրում են, որ
շատ լավ են, չափազանց ողջ և պետք եղածից ավելի առողջ
են, որ հեռու է մեծ հանդիպման օրը, և որ նրանց տանջում է
միայն կարոտը, սրտամաշ կարոտը, որի համար և արտասվում
են, իսկ այնպես ապրում են ուրախ, չափազանց ողջ և պետք
եղածից ավելի առողջ:

– Ասացե՛ք խնդրեմ, ախ, դու, խոլերա, տեսա՞ք արածը...

Սարոկինն է, Իվան Պետրովիչ Սարոկինը, քույրը գրում է,
որ կինը՝ Նադյան, ամուսնացել է:

– Ասացե՛ք խնդրեմ, – կրկնում է նա ուշադրությամբ նա-
յելով նամակին, կարծես հազվագյուտ նկար է դիտում, – և
ո՞ւմ հետ, մեր քաղսովետի կոմունալ բաժնի վարիչ Բուրդեն-
կոյի հետ, նա, որ ինձ վրա ցուցմունք էր տվել: Եվ տեղն է այդ
սրիկային, – շարունակում է նա և չգիտես ինչու ժպտում, –
կինս նախ չբեր է, հեմոգլոբինից խեղճ, ջղային է ու սրտի
արատ ունի, սարսափելի խանդոտ է ու փողասեր, տե՛ղն է այդ
հարբեցող Բուրդենկոյին, թող տանջվի՛, հոգի՛ն դուրս գա:

Երկու բռունցքները ծնկներին, մազակալած, տանջված
դեմքով, անթարթ, խոշոր աչքերով ճրագին է նայում Վլա-
դիմիր Մավրինը, – կինը գրում է, որ նրանց միակ որդին, Սեր-
գեյ Մավրինը, զոհվել է Բելոռուսական ճակատում:

– Ցուցմո՞ւնք կտաս ինձ վրա, լի՛րբ, զրպարտիչ, դե քա-
շի՛ր պատիժդ, դավաճանի մեկը, ասացե՛ք խնդրեմ, – շարու-
նակում է բարձրաձայն մտածել Իվան Սարոկինը, – ապրես,

Նադյուշա, շա՛տ ապրես. իմ վրեժը հանեցիր, Նադյուշա, սիրելիս... ախ, դու, խողերա...

Ընթրիքից հետո երևաց Սանասարը: Վիրակապերը հանել էր նա, մաքուր սափրվել: Փորձում է ժպտալ, չի հաջողվում:

– Բարձրացիր, նստիր, դեզերտի՛ր, Ֆիլո՛ն⁷⁰, – ասում է Աշոտ դային:

Նա բարձրանում է և նստում: Զամանովը շարժվում է տեղում:

– Մի՛ վախենա, – ասում է Սանասարը նրան հայերեն, – թուլթունդ ինձ պետք չի:

– Ինչո՞ւ ես եկել, – հարցնում է նրան Աշոտ դային:

– Որ մի անգամ էլ քիթ-մուկիս տաս... բինտ էլ ունեմ, – նա գրպանից հանում է գործածված վիրակապը:

– Ես քո քիթ-մուկի հետ գործ չունեմ, – ձայնը բարձրացնում է Աշոտ դային, – ես ոչ քո հայրն եմ, ոչ էլ քո խնամակալը, ես ուզում էի, որ դու մարդ դառնաս, չե՞ս ուզում, գնա քա՛րչ եկ, գող-ավազակի մեկը:

– Ուրեմն ես մարդ չեմ, – ասում է նա ասես ինքն իրեն, հետո նայում է ինձ, – ասենք ինչո՞ւ եմ հարցնում, ես մարդ-մարդահաշիվ չեմ: Պարզ է, ես էլ գիտեմ:

– Կզղջաս, տղա, – ցավով ձայնը բարձրացնում է Աշոտ դային, – կհիշես ինձ, ուշ կլինի:

Սանասարը լարվեց.

– Դատավորի պես ես խոսում հետս, այ Աշոտ դայի, բայց քո տեղն էլ նեղ է. էդքան բան որ գիտես, էլ ինչո՞ւ ես նստել էստեղ, կգնայիր ռայսովետի նախագահ: Թե՞ քեզ նստեցրել են, որ գլխիս խրատ կարդաս... սպեցիալնի՛⁷¹ դրա համար ես նստել, հը՞...

Աշոտ դային մթնեց:

– Թե ինչու եմ նստել, – ասաց նա դանդաղ, – քո խելքի բանը չէ. ես գողուլթուն կամ մարդասպանուլթուն չեմ արել: Երևի կա մեկը, որին հարկավոր է, որ ես էստեղ նստեմ: Բայց ես չեմ կորցրել իմ մարդկային դեմքը: Աշխատում էի դրսում, այստեղ էլ աշխատում եմ: Դրսում երգելով էի աշխատում, իսկ այստեղ... լաց չեմ լինի. բայց հասկացիր, ում հարկավոր է, որ ես այստեղ լինեմ, նա անմահ չէ. ամենամեծ գողը ազա-

տուլթյան գողն է, իսկ դու... դու ի՞նչ ես որ. մանր ժուլի՛կ, թուլթունի գո՛ղ... Ջամանո՛վ, ծխել եմ ուզում:

Ջամանովը, որն արդեն փաթաթել էր մի ծխախոտ ծխելու համար, պատրաստի ծխախոտը մեկնեց Աշոտ դայուն: Ես երբեք նրան այսքան լարված, այսքան հուզված չէի տեսել: Նա մոտեցրեց իր ծխախոտը ճրագի բոցին, իսկ նրա ձեռքը դողում էր:

– Կփոխվե՛ն ժամանակները, կվերադառնանք մենք ազատ աշխատանքին, բայց քեզ նմանները... մեր ճակատագիրը մեր ձեռքում չի՛, գրում են մեր ճակատին, ինչ ուզում են, իսկ դո՛ւ, դո՛ւ...:

– Դո՛ւ, դո՛ւ...– տեղից շարժվեց Սանասարը,– ի՞նչ դու, դու... Ես գո՞ղ եմ ծնվել, ի՞նչ է: Ես էլ մարդ էի, բայց մարդիկ ինձ գող շինեցին: Դո՛ւ, դո՛ւ...:

– Ե՛տ կանգնիր, մա՛րդ դարձիր, այս է իմ ասելը...:

– Ուշ հասար,– մոմումաց Սանասարը,– ջուրն եկել ջաղացը տարել է, չախչախն էլ հետը:

– Նո՛ր ջրաղաց շինիր, նո՛րը, լա՛վը...:

Այդ միջոցին մոտեցավ Մամոն:

– Ուստա, այ ուստա...:

– Ի՞նչ կա, Մամո...:

Մամոն բարձրացավ երկու ոտքերի մատների վրա քիչ երկարելու բարի ցանկուլթյամբ և ձեռքով նշան արավ Աշոտ դայուն, որ մոտենա: Աշոտ դային կռացավ. Մամոն ինչ-որ շենջաց նրա ականջին դեմքի ոգեշնչված արտահայտուլթյամբ: Աշոտ դային շոյեց իր ծնոտը և մի աչքը կիսափակ մնաց մի բոպե. այդ նշանակում է, որ նա լուրջ մտածում է ինչ-որ բանի մասին: Իսկ Մամոն... վերստին գտած իր նորմալ հասակը, նա սպասում է, ժպտացող աչքերը չկտրելով Աշոտ դայուց: Աշոտ դային, առանց կտրվելու իր մտքերից, բաց է անում արկղը, այնտեղից հանում է մի քանի թերթ մաքուր թուղթ, ապա մի չգործածված մատիտ, խնամքով սրում է ու թուղթն ու մատիտը պարզում է Սանասարին.

– Գնա՛,– ասում է,– չափարից էն կողմ մի աղջիկ կա, տո՛ւր նրան: Մամոն ցույց կտա:

– Աղջի՞կ, ի՞նչ աղջիկ,– հարցնում է Սանասարը հանկարծակիի եկած ինձ նման և մանավանդ Մամոյի նման:

– Աղջի՛կ, աղջկա պես աղջի՛կ, – ձայնը բարձրացնում է Աշոտ դային: – Վերցրո՛ւ, գնա՛:

Վարանոտ քայլերով Սանասարը գնում է դեպի բարաքի դուռը, նրան հետևում է կոտրված Մամոն:

Քիչ անց ներս է մտնում Մամոն և քայլերն ուղղում է դեպի աջակողմյան տախտամածի առաջին հարկը, իր տեղը:

– Մամո՛, – կանչում է Աշոտ դային, – մո՛տ եկ:

– Ի՞նչ կա, – հարցնում է Մամոն դժգոհ, մինչև հոգու խորքը վիրավորված մարդու դառն արտահայտություններ և ցուլց է տալիս, որ զբաղված է ընթրիքին նախապատրաստվելու գործով: Նա վերցնում է իր ամանը, փչում՝ երևի փոշին...

– Տվե՞ց, – հարցնում է Աշոտ դային:

– Տվեց:

– Գնա՞ց, – ձեռք չի քաշում Աշոտ դային:

– Խոսում եմ, – լինում է պատասխանը:

Հնչեց ընթրիքի գանգը:

Երկու օր Սանասարը չեքեք: Երրորդ օրը նա եկավ և առանց նախաբանի հայտնեց, որ ուզում է աշխատել բրուտանոցում:

Աշոտ դային տվեց իր համաձայնությունը.

– Լավ:

7.

Սանասարի գալուց հետո կյանքը բրուտանոցում զգալիորեն աշխուժացավ: Մենք երեքս իրար գիտեինք մեր հինգ մատների պես, մեր կյանքի նշանավոր և աննշան դեպքերը պատմել էինք մեկից ավելի անգամ տարբերակներով և կրկնատարբերակներով. ժամերով աշխատում էինք առանց մի խոսք փոխանակելու, ամեն մեկը տարված իր մտքերով: Խոսելու նյութ էլ մնացել: Սանասարը բացվեց կամաց-կամաց, միշտ վերապահ, միշտ կասկածելով: Մամոն ընդունեց նրան սվինների վրա, այդ բանը զգում էր նա և ավելի ազատ էր զգում իրեն, երբ Մամոն գնում էր ճաշ բերելու կամ երբ ընդհանրապես բացակայում էր բրուտանոցից: Մամոն նրան չէր կանչում

նրա անուկով, «ադամ» էր կանչում նրան, որը նշանակում էր՝ մարդ:

– Ադա՛մ, ցեխ տուր...

– Ադա՛մ, տախտակը փոխիր...

Իմ բեռը թեթևացրեց «ադամը», նա ոչ միայն կիսեց իմ աշխատանքի ծանրությունը, այլև Մամոյի անուղղակի կերպով սահմանված «սվոլիչ»-ների գրեթե հիսուն տոկոսը սկսեցին գնալ նրա ընթացիկ հաշվին: Սանասարը ցույց էր տալիս, որ չի նկատում իր բաժինը, սակայն չէր կարելի չնկատել, որ երբեմն նրա աչքերը վառվում են չարություն կրակով, վառվում արագ և արագ հանգչում: Մի անգամ նա չկարողացավ իրեն զսպել, երբ լսեց Մամոյի հերթական «սվոլիչը».

– Ինչո՞ւ ես հայհոյում:

– Ես քեզ չեմ հայհոյում:

– Ո՞ւմ ես հայհոյում:

– Ինձ: Պրծա՞վ:

Սանասարը լռեց մի պահ:

– Քոսո՛տ, – եզրափակեց նա:

– Քոսոտը ի՞նչ է, – դարձավ նա Աշոտ դայուն ադրբեջաներեն:

– Քո «սվոլիչի» բաջանաղն է, – թարգմանեց Աշոտ դային, և կողմերը լռեցին:

Այն օրից, երբ Սանասարը առաջին անգամ ոտք դրեց բրուտանոց, երկու ոտները մերկացրած մտավ ցեխի տաշտը և ոտներով տրորեց հում կավը մինչև պատշաճ հասունություն, այսինքն որից հետո կարելի էր ամաններ պատրաստել, անցավ ընդամենը երկու օր: Ճաշի դադարին ներս մտավ Լյալյան:

– Ճաշելու չեմ եկել, ճաշել եմ: Ո՞նց եք: Ուզո՞ւմ եք ասեմ, թե ով ոնց է: Ինչ վերաբերում է մաստերին... չէ, մաստերի մասին ոչինչ չեմ ասի. նաչայնիկների մասին, – նա շրթունքները սեղմեց և աջ ձեռքի ափով ծածկեց շրթունքները, – ոչ մի խոսք. ինչ վերաբերում է Մամոյին, – նա ձեռքը խփեց Մամոյի ուսին, – լսի՛ր, դու մի նայիր ինձ քո սև աչքերով, ավելի սևն եմ տեսել. դու շատ լավն ես, բայց ես աշխարհ չեմ եկել նրա համար, որ բոլոր լավերին սիրեմ... ինչ վերաբերում է քեզ, – նա նայեց ինձ և ժպտաց, – մի՛ հուսահատվիր, ինձնից լավերին

դեռ կտեսնես, ջահել ես... մի ձեռքդ տուր...

Նա վերցրեց իմ ձեռքը, շուռ տվեց ասին ի վեր, նայեց ուշադրությամբ և երկու ձեռքով խփեց իմ երկու երեսներին:

– Եթե ես լինեի ճամբարի պետ, քեզ անմիջապես կազատեի Ֆիզիկական աշխատանքից, օրական 800 գրամ սպիտակ հաց կտայի, 50 գրամ շաքար, կկերակրեի կոտլետով և մաքուր յուղով տապակած կարտոֆիլով, կիսելով, կոմպոտով, հետո քեզ կկախեի կամ... կհրամայեի, որ ամուսնանաս Լյալյայի հետ... Իսկ հիմա անպետք ես և՛ կախվելու, և՛ ամուսնանալու համար մանավանդ...

Աչոտ դային ծիծաղեց հակառակ իր սովորության լսելի կերպով, մի տեսակ «խը՛-խը՛-խը՛...»: Լյալյան ակնարկում էր իմ նիհարությունը:

– Ինչ վերաբերում է քեզ, բազե,– այդ Մանասարին էր վերաբերում,– ինչ վերաբերում է քեզ...– նա ցուցամատը դրեց շուրթերին և ուշադրությամբ նայեց նրան,– դուրս եկ, քեզ հետ խոսելիք ունեմ:

Մանասարը, որ մինչ այդ վառարանի մոտ նստած ցույց էր տալիս, որ չի լսում նրան, նետվեց Լյալյայի ետևից:

– Դուրսը ցուրտ է,– ասաց Աչոտ դային,– մտեք չորանոց:

Չորանոցը բրուտանոցի երկրորդ բաժինն էր. այնտեղ պատրաստված ամանները բազմահարկ դարակների վրա շարված չորանում էին թրծվելու համար:

– Չորանոց,– նա դուռը բացեց և նայեց ներս,– մինչև անգամ ելք ունի: Սքանչելի ճարտարապետություն. գրազ եմ գալիս, որ ճարտարապետը կալանավոր է: Ա՛յ-դա՛ չորանոց, բայց ես չորանալ չեմ ուզում,– տրտնջաց նա:

– Մինչև չչորանաք, չեք թրծվի,– ծիծաղեց Աչոտ դային:

Երկու բոպեից նրանք դուրս եկան: Մամոն, որ այնքան հուզված էր նրանց առանձնացումից (նա մինչև անգամ բարձրաձայն նեղարտեց,– սվոլիչ, զա՛նգը, զա՛նգը...), Մամոն, որ մթնել էր Աբասթումանի ձմեռնամուտի նման, ժպտաց, երբ նրանք այդպես շուռ դուրս եկան, ժպտաց Աբասթումանի գարնան արևի բոլոր շողերով, իր սեփական բեղերի բոլոր թևերով:

– Իսկ դուք կարծեցիք, որ ես, որ մենք... չա՛տ բան

կարծեցիք, Մուժո՛ւ, ասա, Մուժու, ի՞նչ կարծեցիք:

Նա ցուցամատով սպառնաց Մամոյին, իսկ Մամոն...

Ոչ միայն ես, այլև ոչ ոք չհավատաց իր աչքերին. սկզբում ինձ թվաց, որ նա ծիծաղում է, բայց երբ նա բամբակակար հնամաշ բաճկոնի գրպանից դուրս քաշեց իր թաշկինակը և տարավ աչքերին... Մամոն լալիս էր, Մամոն...

– Մամո՞, – լավեց Աշոտ դայու զգաստացնող ձայնը. գուցե միայն ես զգացի, որ Աշոտ դայու ձայնը չունեի այն ուժը, որ պետք է ունենար նման անսպասելի դեպքում:

– Մուժո՛ւ, – բացականչեց աղջիկը և մոտեցավ իր կապույտ, երևի մետաքսե թաշկինակով, – քեզ ի՞նչ պատահեց. չեմ դիմանում ոչ մի արցունքի, մանավանդ, երբ դրանք թափվում են բեղերի վրա... Խեղճ մենք, խեղճ իմ բեղավոր հարազատներ, սիրելիներ՛ր, ջղայի՛ն այժեր...:

Նա թաշկինակով սրբեց Մամոյի արցունքները: Մամոն ենթարկվեց նրան անպաշտպան մանկան սրտառուչ հնազանդությամբ: Հետո աղջիկը մտահոգ ու լուրջ՝ թաշկինակը դրեց նստարանին և սկսեց կարգի բերել իր մագերը: Այդ միջոցին հնչեց ընդմիջման ավարտման գանգը:

– Ես գնացի, ցնոր, ուրախ տեսություն:

Նրա գնալուց հետո ես վերեհասու եղա, որ մենք երեքս էլ նայում ենք նրա մոռացած կապույտ թաշկինակին: Նկատեցի և այն, որ նայում ենք այնպես, որ մյուսը չնկատի այդ: Եվս մի ակնթարթ և ես չտեսա թաշկինակը: Զարմանալի ճարպկությամբ մեզնից մեկը անհետացրեց թաշկինակը:

– Գործերը գնո՛ւմ են, – բարձրաձայնեց Աշոտ դային, – նստելով իր տեղը, – գրասենյակը արձանագրում է...

Պտտվեց անիվը, և հերթական ամանը պատրաստ էր:

Տանը մեզ սպասում էր մեծ ուրախություն: Աշոտ դային ծանրոց ստացավ. երկու զմուսած շներով հալած յուղ, շաքար, երչիկ, տաք գուլպաներ, հինգ տուփ «Սասունցի Դավիթ» ծխախոտ, երկու կտոր վարդագույն, անուշահոտ օճառ, լուցկի... Ընթրիքից հետո մենք քաղցր թեյ խմեցինք և բարձր տրամադրությամբ պառկեցինք հանգստանալու: Աշոտ դային լուռ էր, մտքերով տարված, հետո սկսեց մեղմ ձայնով «Մայր Արաքսի»⁷² երգել:

Տանը մեզ սպասում էր ուրիշ մեծ ուրախություն ևս, — նոր տարվա իրիկուն էր այդ իրիկունը, որը չնայած ոչ մի բանով չէր տարբերվում ուրիշ իրիկուններից, բայց նոր տարվա իրիկուն էր:

— Շնորհավոր նոր տարին, — ասում եմ ես Աշոտ դայուն:

— Շնորհավոր նոր տարին, — պատասխանում է նա և արկղի վրայով պարզում է իր ձեռքը:

— Այս առիթով և՛ ս մի-մի բաժակ քաղցր թեյ:

— Ձեր խանգարի, — ասում եմ ես:

Ավելի շատ են այսօր անհատական ճրագները, ավելի շատ է արմուկը, ավելի շատ են ետ ու առաջ լուռ երթևեկողների թիվը, ու մախորկայի կծու ծուխը ավելի թանձր է: Նուրունբաւը չի խնայում փայտը, մեծ վառարանը ճարճատում է, երգում է վառարանը, խոսում է վառարանը բոլոր լեզուներով և ամեն մեկին թվում է, որ նա խոսում է իր մայրենի լեզվով:

Հանգստի գոնգը վաղուց էր հնչել, իսկ բարաքը չի քնում: Նոր տարին ժամանում է աշխարհի բոլոր օրացույցներով և ժամացույցներով, ժամանում է և այնտեղ, ուր չկա ո՛չ օրացույց, ո՛չ ժամացույց: Բարաքը չի քնում, իսկ բարաքի ավագը՝ Կոլոկոլնիկովը, ցույց է տալիս, որ ոչինչ չի նկատում: Նա քաջ գիտե, որ իր ուժերից դուրս է այդ օրը իր բարաքի բնակիչների աչքերը փակել և խռմփացնել, իսկ մյուս կողմից Կոլոկոլնիկովի քունն էլ չի տանում...

— Պյոտր Իվանիչ Լյապին, գործի՛, — հնչեց մի ձայն բարաքի խորքից:

— Պյոտր Լյապին, գծի վրա՛...

— Պե՛տյա, Լյա՛պին, Շալյա՛պին⁷³, — գոռացին ամեն կողմից:

— Ժամանակն է...

Վերի, ճախակողմյան անկյունի տախտամածի առաջին հարկից դուրս եկավ բարձրահասակ, կիսով չափ սպիտակած, բայց առույգ դեմքով Պյոտր Լյապինը և կանգնեց բարաքի մեջտեղը.

— Նստե՛լ տեղում, — հրամայեց նա իր հաճելի բասով:

N7 բարաքի բնակիչները նստեցին իրենց տեղերում: Տիրեց լուռություն: Լսվում էր միայն վառարանի երգը:

Լյապիւնը, կամ, ինչպէս նրան անվանում էին, յոթերորդ բարաքի Շալյապիւնը, ձեռքը բարձրացրեց, իջեցրեց, և ողջ բարաքը երգեց նրա հետ.

Վայրի ստեպներով Բայկալի...

Ուր պեղում են հանքերում ոսկի...⁷⁴

Երգում են ամբողջ ձայնով, զարմանալի ներդաշնակ. այլազգիները, որոնք չգիտեն խոսքերը, երգում են առանց խոսքերի.

Ու հո՛ւ, հո՛ւ-ու՛, հո՛ւ, հո՛ւ-հո՛ւ, հո՛ւ...

Թափառաշրջիկը նգովեց իր բախտը,

Ու քայլեց պայուսակն ուսին...

Թախիժ կա նրանց աչքերում, բայց դեմքերը ոգեշնչված են ու վառվում են ինչ-որ ներքին կրակով: Նրանք երգում են ու չեն լսում իրենց երգը, ուրիշ երգեր են լսում նրանք, երգեր նոր օրերի, ազատ կյանքի, մտքերի աչքերով տեսնում են նրանք իրենց տունը, հարազատներին, նրանցից շատերը մինչև անգամ ծիծաղելի մի դեպք են հիշում նոր տարվա հետ կապված, հիշում են ու ժպտում ու երգում.

Իսկ եղբայրդ հեռու Սիբիրում...

Նստած է ոտներին շղթա...

Երգում է ողջ բարաքը, որոտում է, տնքում ու երգում.

Ա՛խ, հայրդ մահացել է վաղուց,

Ննջում է հողի տակ խոնավ...

...Հանգավ վերջին ճրագը, ու բարաքը հանգստացավ կարկուտից հետո ծեծված արտի նման: Քնել է Մամոն երանական ժպիտը դեմքին, երևի նա երազում տեսնում է Լյալյային, կապույտ թաշկիխակով, աշխատանքից հետո նա սրբում է Մամոյի քրտինքը, նա՛, Լյա՛լյան...

Ահա մոտենում է Սերգեյն իր հորը, Վլադիմիր Մավրինին, գրկում է նրան ամուր և ուրախ-ուրախ ասում ականջին.

— Տեսնո՞ւմ ես, դու ինձնից բախտավոր ես, դու դեռ ապրում ես, իսկ ես չկամ:— Իսկ իվան Սարոկինը քնած տեղը ծի-

ծաղուժ է. ինչպե՛ս չծիծաղես. կոմունալ բաժնի վարիչ Բուրդենկոն, նա որն ամուսնացել է իր կնոջ հետ, նստած դիմում է գրում օրգաններին.— խնդրում եմ ինձ ուղարկեք այնտեղ, որտեղ գտնվում է իմ այժմյան կնոջ օրինական ամուսինը, թող դա, տիրություն անի իր կնոջը, իսկ ես գնամ նրա տեղը մի քիչ հանգստանա՛մ...— Իմամ Ալի Բագիրբեգովը բարաքի ավագն է. նա պետի հետ խոսում է, խոսում զարմանալի սահուն ուսերենով:

8.

— Ծը՛լթ, ճը՛լթ, ճը՛լթ...

Բրուտանոցի և բոլոր շինությունների տանիքների եզրերից կախված սառցե լուլաներն սկսեցին կաթել:

— Ծը՛լթ, ճը՛լթ, ճը՛լթ...

Այս ապրիլն է: Այս նշանակում է, որ գարունը չի մոլորել իր ճանապարհը, զգացվում է նրա հեռավոր շունչը: Կգա մի օր նա: Դրսում մի կաշաղակ կչկչաց: Նամակ կստանամ,— մտածեցի ես,— նամակ կստանամ,— մտածեց Մամոն, Աշոտ դային չի հավատում կաշաղակներին, իսկ Մանոն,— այսպես ենք կոչում մենք բոլորս նրան,— իսկ Մանոն կաշաղակի կչկչոցը չլսեց անգամ. ի՛նչ կաշաղակի կչկչոց, նա ընդամենը երեք օր առաջ ստացավ Լյալյայից նրա լուսանկարը: Լուսանկարվել է նա Սարանսկում⁷⁵, լուսանկարից նայում է կենդանի, վառ Լյալյան և որ կողմից նայես, Լյալյան նայում է քեզ. ուղիղ քո աչքերին. չրթունքները կիսաբաց են, մարգարտաչար ատամները ժպտում են, նա կարծես ուզում է քեզ մի կարևոր, շա՛տ կարևոր բան ասել, բայց դեռ մտածում է, ասե՞լ, թե՛ չասել...

Հեշտովթյամբ չտիրացավ Սանոն այդ գանձին: Շատ բան անցավ-դարձավ:

— Ծը՛լթ, ճը՛լթ, ճը՛լթ...

...Մի անգամ Լյալյան, ըստ իր սովորովյան, ճաշի ընդմիջումին եկավ մեզ մոտ: Նա բարեկեց լուրջ ու մտախոհ, խոսեց ամենահասարակ բաների մասին, առանց նայելու Սանոյի կողմը: Ես այդ համարեցի պարզապես պատահականություն: Բայց ահա նա հառաչեց, ժպտաց և ասաց.

– Սիրտս թեթևանում է, երբ խոսում եմ երեքիդ հետ...

– Չորսիս հետ, – ուղղում է Աշոտ դային:

– Երեքի՛դ հետ, – պնդում է Լյալյան և ոտքից գլուխ չափում է Սանոյին, կարծես առաջին անգամ է տեսնում նրան: Հետո նա ընդհուպ մոտենում է նրան, բռնում նրա խոսափող հայացքը և ասում.

– Ձե՞ որ դու խոստացել էիր ինձ: Ա՛ռ քեզ...

Ապտակը ոչինչ, միջին թափի, վերջ ի վերջո կանացի ապտակ էր, բայց մի՞թե դրանով ապտակը դադարում է ապտակ լինելուց, իսկ մյուս կողմից... Ես հիշեցի Աշոտ դայու հարվածը նույն թիրախին, և ինձ թվաց, որ ես տեսա ամենածանր ապտակը կյանքում տեսած և անձամբ ճաշակած բոլոր ապտակներից:

Ձէի սխալվել: Սանոն փուլ եկավ նստարանի վրա, ասես երկաթե ձեռքի ծանր հարվածից, գլուխն առավ ձեռքերի մեջ և մատներով ծածկեց աչքերը: Նա կռացավ, կծկվեց, փոքրացավ: Հանկարծակիի եկած բրուտանոցը լռեց:

– Ի՞նչ է պատահել, – լսվեց Աշոտ դայու անվրդով ձայնը:

– Խոստացել էր վերջ տալ թղթախաղին, իսկ ես հավատացի նրան, – չկտրելով իր աչքը արագ-արագ շնչող Սանոյից, մեղմացած գանգատվեց Լյալյան, – պարզվում է, որ նրա ոչ մի խոսքին չի կարելի հավատալ: Կոմենդանտը պատմեց. ի՛նքն է թուղթ խաղացողների գլխավորը: Կեսգիշերին ճամբարի պետը դուրս է գալիս և նկատում, որ սրանց բարաքում աղոտ լույս է վառվում: Վերցնում է կոմենդանտին, հերթապահ ավագին և մտնում բարաքը: Տեսնում են՝ նստել թուղթ են խաղում: Մոտենում են աննկատելի կերպով խաղաթղթերը խլելու համար: Կամպանիան իրար է անցնում: Խուզարկում են բոլորին, ոչ մի խաղաթուղթ ոչ մեկի մոտ: Մերկացնում են սրան, ոչ մի խաղաթուղթ: Պետը ասում է՝ տղերք, ես տեսա, որ դուք թուղթ էիք խաղում, ես տեսա խաղաթղթերը, ցույց տվեք, ո՞ւր կորցրիք, խոստանում եմ չվերցնել: – Եվ ի՞նչ եք կարծում, այս հերոսը խաղաթղթերը հանում է հենց իրեն՝ պետի գրպանից: – Ուրեմն ի՞նչ, – հարցնում է պետը, – խաղաթղթերը պիտի մնային իմ գրպանո՞ւմ... – Իհարկե ո՛չ, – պատասխանում է այս հերոսը, – դուք դուրս կգայիք առանց

դրանց: Խաղաթղթերը կմնային ինձ մոտ: – Լավ, – ասում է պետր, – ես չեմ դրժում իմ խոսքը, բայց իմացիր, որ եթե մի անգամ էլ աչքովս ընկար, այնպիսի տեղ կուղարկեմ քեզ, որ այստեղը հիշես, ինչպես Ադամն է հիշում դրախտը. – ճի՞շտ է, ասա, ճի՞շտ է...

Սանասարը լուռ էր:

– Այսօր կգնաս պետի մոտ, կհանձնես խաղաթղթերը և կխնդրես, որ քեզ տեղափոխի յոթերորդ բարաք: Ուրիշ ասելիք չունեմ:

Ու գնաց:

Բրուտանոցի և բոլոր շինությունների տանիքների եզրերից կախված սառցե լուլաները սկսեցին կաթել:

– Ծը՛լթ, ճը՛լթ, ճը՛լթ...

...Սանոն փոխադրվեց N7 բարաքը, հատուկ կարգադրությամբ: Ոչ միայն այդ: Մի անգամ նա նստեց Աշոտ դայու տեղը, վերցրեց մի կտոր ցեխ և սկսեց պտտեցնել. դուրս եկավ ինչ-որ ծուռտիկ, հողե աման հիշեցնող բան: Նա վերցրեց իր ստեղծագործութունը, ճխլեց, ձեռների մեջ հունցեց և նորից պտտեցրեց: Մտտեցավ Աշոտ դային և սկսեց օգնել նրան.

– Ցուցամատդ՝ այսպես, բթամատդ՝ այսպես... Տղա՛, – բացականչեց նա, – հրաշալի մատներ ունես, – իզուր է, որ... – Նա լռեց, իսկ ես հիշեցի խաղաթղթերը: Երևի Աշոտ դային այդ և հարակից հանգամանքների մասին ուզեց ակնարկել: Այդ օրը նա պատրաստեց երեք աման, որոնք ոչ մի բանով նման չէին Մամոյի և ոչ մի բանով չէին տարբերվում Աշոտ դայու ամաններից:

Մամոն պաշտոնանկ եղավ: Նա ինքը համոզվեց, որ այդ անխուսափելի է: Մի քանի օրվա ընթացքում Սանոն կարողացավ յուրացնել աշխատանքն առանց քրտինք թափելու և օրական պատրաստել քառասունից հիսուն աման:

– Անպիտանի մատները կարծես ստեղծված են բրուտության համար, – ասում էր Աշոտ դային:

Լյալյայի ուրախությանը չափ ու սահման չկար:

Չափ ու սահման չկար նաև Մամոյի ուրախությանը. եթե Սանասարի մատներն ստեղծված էին բրուտության համար, ապա Մամոյի ոտներն ստեղծված էին ցեխ հունցելու համար:

Ամաններ պատրաստելը Մամոյի համար տաժանակիր աշխատանք էր. նա տանջվում էր, ջանք թափում, թափում ազնիվ քրտինք, բայց նրա մատները տակից դուրս էին գալիս անհաջող, ծուռտիկ, մեկը մեծ, մյուսը փոքր, անհամաչափ ամաններ: Ամաններ շինելուն նա սիրով հրաժեշտ տվեց, սիրով իր տեղը գիջեց Սանոյին նաև այն պատճառով, որ նա զգում էր, այդ Լյալյայի ցանկությունն է: Նա պատրաստ է կատարելու Լյալյայի բոլոր ցանկությունները, իսկ նա՝ Լյալյան, անչափ սիրալիր է: Շատ բան հարկավոր չէ Մամոյին, նա քչով գոհանում է, մի ժպիտ, մի «Մումու, ո՞նց ես», իսկ երբ մի անգամ Լյալյան ամրացրեց նրա բաճկոնի թուլացած կոճակը, նա իրեն զգաց յոթերորդ երկնքում... Այդ գիշեր նա երազում տեսավ, որ Աբասթումանումն է, նստել է կառքը, ձիերին չափ է տալիս, թռչում են ձիերը, իսկ կառքում նստած է նա՝ Լյալյան, — Մումո՛ւ, կամաց քշիր, — խնդրում է նա:

Մի անգամ, առավոտյան, երբ «գործարար բակ» հասան բրիգադները, Լյալյան ինձ նշան արավ, որ հետևեմ իրեն: Ես հետևեցի նրան մինչև դերձականոցի դուռը, Լյալյան կանգ առավ և համոզվելով, որ ոչ ոք չի լսում մեզ, հարցրեց.

— Ձեզնից ո՞վ է ծանրոց ստացել վերջերս:

— Վարպետը, — պատասխանում եմ ես:

— Քեզ հայտնի՞ է, թե ծանրոցում ինչ է եղել, — հարցնում է նա:

— Հայտնի է:

— Օճառ կա՞ր:

— Այո:

— Քանի՞ կտոր:

— Երկու:

— Ի՞նչ գույնի:

— Վարդագույն:

— Հասկանալի է, — ասում է նա, — ցտեսությո՛ւն:

Ես դիմում եմ դեպի բրուտանոց, ուզում եմ բացատրել այս հարցաքննություն իմաստը, բայց ոչ մի կերպ չեմ կարող:

Բրուտանոցում Աշոտ դային ոչինչ չհարցրեց: Ես էլ նրան ոչինչ չպատմեցի: Սովորաբար մենք երեկոյան տանն ենք խոսում օրվա կարևոր և անկարևոր հարցերի մասին:

Սկսվեց սովորական աշխատանքային օրը: Ընդմիջումին ներս մտավ Լյալյան և առանց սովորական բարևի կամ մեկի վրա նայելու, արագ մոտեցավ Սանոյին, որն զբաղված էր ձեռները լվանալով:

– Վերցրո՛ւ, գո՛ղ, և չհամարձակվես մյուս անգամ աչքիս երևալ:

Սանասարը նայեց Լյալյայի ձեռքի վարդագույն օճառներին և գունատվեց:

– Գո՛ղ, գո՛ղ, գո՛ղ, գո՛ղ, ո՞ր ձեռքով գողացար, ո՞ւր է կացինը, այս ըոպեհիս ես...– նա վերցրեց վառարանի մոտից փոքրիկ կացինը:

Արագ մոտեցավ Աշոտ դային:

– Լյալյա, կացինը տեղը դիր... դու ինչո՞ւ ես լալկվել, չես բացատրում... Թող քեզ հայտնի լինի, Լյալյա, որ Սանոն մեր գանձապահն է, մեր տնտեսվարը, մեր պահեստապետը և պահում է իրեն օրինակելի: Ոչ մի գերածախս, ոչ մի յուրացում: Ինչ վերաբերում է այդ... օճառներին, ես նրան լիազորել էի, որ նվիրի քեզ... Մեր կոլեկտիվի կողմից, ի՛ր կողմից:

Կացինն ընկավ Լյալյայի ձեռքից:

Նրա գնալուց հետո կատարվեց ևս մի զարմանալի բան: Սանոն հարձակվեց Աշոտ դայու վրա:

– Ճը՛լթ, ճը՛լթ, ճը՛լթ...

Բրուտանոցի և բոլոր շինությունների տանիքների եզրերից կախված սառցե լուլաներն սկսեցին կաթել:

...Պատուհանների ապակիների վրա անտառային, բուսաբանական պեյզաժներին փոխարինեցին կենցաղային սյուսեներ, երևացին մարդիկ, կենդանիներ: Յերեկները ապակիների սառույցները հալչում են, գիշերները սառչում, և առավոտյան անհայտ, մեծ նկարիչը ապակիների վրա հանդես էր գալիս նորանոր, կախարդական ստեղծագործություններով... Ահա ծառերի մեջ թաքնված մի խրճիթ, ծառերի խորքում երևում է մի մարդ որսորդական հրացանով, իսկ կողքին մի շուն ոչ թե չորքոտանի, այլ երկոտանի, բայց, անկասկած, շուն: Ահա մի կին կանգնած օրորոցի մոտ. երեխան չի երևում, օրորոցը դատարկ է, իսկ կինը ժպտում է անիմաստ ժպիտով: Խաղողով լե-

ցուն զամբյուղը ձեռքին մի աղջիկ է անցնում այգու ցանկապատի մոտով. ցանկապատից այն կողմ երևում է մի տղա, կանացի գլխարկով, հովանոցը բռնած գլխին: Հինգ ըոպեից պատկերը փոխվում է, — ճանապարհ է, մի կին, ձեռքը բռնած հոնքերի վրա, նայում է անհայտ ճանապարհին, հետո՝ արջը կանգնած երկու ոտների վրա՝ մի թաթը վեր, մյուսը՝ վար, ասես պարելիս, Հիսուսը խաչի վրա ծիծաղելիս... Մի քանի անգամ Լյալյան երևաց, մի անգամ, այնպես, ինչպես տեսա վերջին անգամ՝ գլուխը բարձին, աչքերը փակ, կիսաբաց շուրթերով, իսկ ինքը գունա՛տ, գունա՛տ...

...Սանոն հարձակվեց Աշոտ դայու վրա, գրկեց նրան հուզմունքից խեղդվելով, հետո որսաց նրա ձեռքը:

Աշոտ դային ձեռքը խլեց:

— Թո՛ղ, իմ ձեռքից ձեռք քաշիր: Մտածիր քո՛ ձեռքի մասին, մաքրիր ձեռքդ ու համբուրիր քո՛ մաքրված ձեռքը: Ձեռքը տրված է մարդուն աշխատելու համար և ոչ թե... գողանալու կամ լիզելու:

Ինքն իրեն կորցրած Սանոն պոկվեց Աշոտ դայուց, նետվեց ետ, վերցրեց կացինը ձախ ձեռքով, աջ ձեռքի դաստակը դրեց դազգահին ու բարձրացրեց կացինը: Աշոտ դային խլեց կացինը:

— Այդ էլ ավելորդ է, դեռ պետք կգա քեզ, չլինե՞ր ձեռքը, ոչինչ է՛նր լինի աշխարհում, ո՛չ քաղաք, ո՛չ դյուղ, ոչինչ է՛նր լինի... Ոչինչ բան է ուղեղը, մարդկային ուղեղը կարող է հղանալ հազար բարիք և հազար չարիք: Ձեռքն է ստորագրում բարի և չար թղթեր, կառուցում բանտ ու պիոնեռական պալատ, ձե՛ռքը, ձե՛ռքը... Մաքու՛ր պահիր ձեռքը...

9.

Իսկ հիմա մայիս է ու ձնհալ: Սևահողի շերտերն ավելի լայնանում են ու տարածվում, ձյունը, ձյան շերտերը բարակում են, փոքրանում, անհետանում: Կեսօրին կարելի է զգալ արևի վերապահ, բարակ ջերմությունը, ջերմանում են մարդկանց սրտերը, գարնան բուրմունքով թրթռում է օդը, օրը:

Կիրակի է: Մենք նստել ենք Աշոտ դայու հետ N7 բարաքի առաջ, հողի վրա հաստատված նստարանին և խոսում ենք ամենահնարավոր և անհնարին բաների մասին: Ուղղիչ-աշխատանքային ճամբարի բնակիչները դուրս են թափվել բարաքներից և վայելում են մայիսյան դեռ թույլ արևի ժլատ գուրգուրանքը: Ոմանք երկու-երեք հոգով, շատերն առանձին-առանձին շրջում են ճամբարը կիսող մեծ ճանապարհի վրա ետ ու առաջ: Լսվում է Գրիմբերգի բարձրաձայն ծիծաղը: Աշոտ դային նայում է նրա կողմը և գլուխը տարուբերում. չի սիրում նրան, այդ Գրիմբերգին Աշոտ դային: Երիտասարդ է նա, միշտ մաքուր սափրված, բակենբարդներով, չապլինյան⁷⁶ բեղերով, ծխամորժը ատամների արանքում, բոլորի հետ դու-ով, բոլորի հետ սիրալիր, որը սակայն զբաղվում է սպեկուլյացիայով, խաբում է, առնում, խաբում է, ծախում, ժպտում է, խաբում, ցավակցում է, խաբում է, խաբում է, խաբում...

– Նրան կարելի^օ է ուղղել, – հարցնում եմ ես:

– Ո՞ւմ, – հարցնում է Աշոտ դային, իսկ ես գիտեմ, որ նա շատ լավ գիտե, թե ո՞ւմ մասին եմ հարցնում ես. նա պարզապես ուզում է ժամանակ շահել մտածելու համար:

Ես լռում եմ: Մի քանի րոպեից հետո Աշոտ դային պատասխանում է.

– Կուզիկին գերեզմանն էլ չի ուղղի...

Մոտենում է Մամոն, տխուր է Մամոն:

– Դայի, – ասում է նա, – Սանոն ձեռքից գնում է:

Աշոտ դային հառաչում է. այդպես նա հառաչում է, երբ մի ծանր բան է հիշում:

– Որտե՞ղ է նա:

– Հիվանդանոցի ետևը:

– Ի՞նչ է անում:

– Հեչ, նստել, նայում է պատուհանին:

Պատուհանին... Ես գիտեմ, թե ո՞ր պատուհանի, ի՞նչ պատուհանի մասին է խոսքը:

...Այո, Սանոն դարձավ մեր գանձապահը, պահեստապետը, տնտեսվարը այն օրից, երբ այդ մասին խոսեց Աշոտ դային, մեղանչելով ճշմարտության դեմ: Չէր, բայց դարձավ: Եվ

ճիշտ դուրս եկավ Աշոտ դային – ոչ մի կեղծում, ոչ մի յուրացում:

Իսկ ամեն օր բրուտանոց էր մտնում նա՛, լավ տրամադրուկությամբ, բրուտանոցը լցնելով իր ջերմ, կանացի շնչով. նա կատակում էր բոլորիս հետ և առանձին-առանձին, հետո մի երկու ըոպեով առանձին խոսում էր Սանոյի հետ. ցուցամատով խփում նրա ծնոտին ու գնում երգելով.

Խաղողի երկիր, մրգերի երկիր,
Սիրո՛ւն Մոլդավիա...

– Ուզում եմ մի օր ընկնել ձեր բարաքը, – ասաց նա մի օր, – մի տեսնեմ ինչպես եք ապրում:

Շուտով նա իրագործեց իր սպառնալիքը: Այդ այն օրերին, երբ «գործարար բակի» պատվո տախտակի վրա Աշոտ դայու անունից հետո երևաց Սանոյի անունը. – «Սանասար Մելքում՝ յան»:

...Երբ նա ներս մտավ, թվաց, որ գարնանային շնչով լցվեց բարաքը: Այդ օրն էլ կիրակի էր: Բարաքի բնակիչներն զբաղված էին իրենց առօրյա մանր-մունր գործերով: Նրանք իրար անցան և ժպտացին ներողամիտ ժպտով: Կոլոկոլնիկովը կարող էր, իհարկե, նրան անմիջապես հեռացնել բարաքից, որովհետև այդ էր պահանջում ճամբարային կարգը, – կանայք իրավունք չունեն երևալու տղամարդկանց բարաքներում, տղամարդիկ իրավունք չունեն մտնել կանանց բարաքը, – այսպես էր կարգը: Կոլոկոլնիկովը փակել էր իր խուցը, Նուրունբաևը նայեց չսպասված հյուրին և շուռ եկավ, – ես տեղեկուկով չունեմ, ես զբաղված եմ իմ վառարանով: «Գործարար բակի» պահեստապետ Ֆրենկելը ժպտաց ականջից ականջ, երբ տեսավ նրան, փորձեց անգամ մի բան ասել, բայց չհասցրեց:

– Ահա թե որտե՛ղ են թառել իմ բազենները, – ասաց նա ուրախ ձայնով, մեզ տեսնելով: – Եկա ճաշ ստացողների հետ, որպես ճաշի մատակարար, ճաշ բաժանող... Ես՝ ճաշ բաժանող ու ահա թռա ձեզ մոտ.

Թուով բազեն վեր, վեր,
 Իջով բազեն վար, վար,
 Վիրավոր էր բազեն...—

Ու ժպտաց իր ժպիտով:

Այդ միջոցին դրսից ներս ընկավ Մամոն ու շնչակտուր մոտեցավ.

— Դայի, նաչալնիկը...

Սանոն վեր թռավ տախտամածից, Աշոտ դային ուզեց մի բան ասել, բայց այդ բոպեին հնչեց դուռնի մոտ կանգնածներից մեկի ազդարարուժյունը.

— Внимание!

Ներս մտան ճամբարի պետը, գլխավոր բժիշկը, բուժակ Իոսիֆ Մերպերտը և կոմենդանտը:

— Վառարանի ետև՛, վառարանի ետև՛,— շշնջացին մի քանի հոգի:

Բայց նա տեղից չշարժվեց:

Մի քանի հոգի փորձեցին ծածկել նրան, բայց ուշ էր:

Իր խցից դուրս թռավ Կոլոկոլնիկովը, ընդառաջեց չքախմբին և զեկուցեց քնից նոր գարթնած մարդու խուպոտ ձայնով.

— Համար 7 բարաքի ավագ Միտրոֆան Միտրոֆանովիչ Կոլոկոլնիկով. բարաքում կարգի խախտման ոչ մի դեպք չի եղել:

Պետը առանց նայելու նրա վրա, անցնում է առաջ և մոտենում է Լյալյային:

— Դու կարող էիր գոնե թաքնվել,— ասում է հանդարտ ձայնով, խախտելով լարված լուռությունը:

— Հաշվեք, որ ինձ չեք տեսել, քաղաքացի պետ,— պատասխանում է նա կես խնդրող, կես առաջարկող ձայնով:

— Հիմք չկա: Անպատիժ թողնել չեմ կարող:— Նա դառնում է պարետին,— մեկուսարա՛ն... ավագին հանել:

...Իսկ մեկուսարանը ճամբարի բանտն է. այնտեղ նստեցնում են երեքից մինչև տասնհինգ օր՝ կարգապահությունը խախտողներին, ինչպես և նրանց, որոնց ջերմությունը 38-ից վար է և հրաժարվում են աշխատելուց: Այնտեղ նրանք ստա-

նուժ են օրը 300 գրամ հաց և եռացրած ջուր: Լյալյան դատապարտվեց երեք օրվա մեկուսացման, սակայն չկարողացավ լրիվ տանել պատիժը. երկրորդ օրը նա հիվանդացավ թոքերի ծանր բորբոքումով և տեղափոխվեց հիվանդանոց, կանանց բաժին: Մենք՝ բրուտանոցի անձնուրաց ասպետներս, չլքեցինք նրան: Պարետի օգնական Անջաբաձեն անձամբ հասցնում էր աղետյալին մեր օգնությունը. օգնում էին նրան անգամ մարդիկ, որոնք անձամբ ծանոթ չէին նրա հետ. այդ նա էր, միշտ առույգ, միշտ ժպտուն, բոլորին սիրելի մի էակ, որն ստեղծված էր սիրո, ազատ արևի համար, ծաղիկների ու երգի համար:

...Մռայլվեց բրուտանոցը, այլևս ներս չի մտնում նա, չի խոսում, չի կատակում, չի գնդում նրա արծաթ ծիծաղը բրուտանոցում: Տխուր է և Աշոտ դային, Մամոն թախծում է, իսկ Սանոն...

Ճիշտ է, նրա անունը չիջավ պատվո տախտակից, ճիշտ է, նա չդադարեց մեր անբասիր տնտեսվարը լինելուց, բայց դժվար չէր նկատել, որ նա իր ամբողջ էությունը ցնցված էր իրադարձություններից: Ամեն անգամ, երբ աշխատանքից ճամբար ենք վերադառնում, նա՛ է բարաք վերադառնալուց առաջ վագում հիվանդանոց, իմանալու հիվանդություն ընթացքի մասին, պատուհանի մթագնած կրկնափեղկերից նա է աշխատում տեսնել գոնե նրա գլուխը բարձերի վրա, նա՛ է անքուն գիշերներ անցկացնում, նա՛ է օր-օրին փոքրանում, կծկվում, հալվում...

Մի անգամ նա հարցրեց.

– Դժոխք, դրախտ կա՞:

– Դժոխքն էլ, դրախտն էլ երկրի վրա է, – պատասխանեց

Աշոտ դային:

Նա ավելի մռայլվեց: Անիվն ավելի արագ պտտվեց:

...Ձէ, չի հնչի այլևս նրա ձայնը, երբ անցնում են բրիգադները հրչեջ աշտարակի կողքով:

– Քեռի, ա՛յ քեռի, մի նայի, ամնիստիան չի՞ երևում...

Աշտարակի վրա կանգնած հերթապահ պահակն էլ պետք է որ գարմացած լինի. – ո՞ւր կորավ այդ աղջիկը, ինչո՞ւ չի լսվում նրա ամենօրյա չարաճճի հարցը, չլինի՞, իսկապես, «ամնիստիան» եկել, տարել է նրան, իսկ ինքը, կանգնած

բարձր աշտարակի գլխին, ոչինչ չի նկատել...

Լուսաբացին մահացավ նա:

Երեկոյան դեռ Սանոն, մի կերպ օգտվելով հերթապահ սանիտարի բարեհոգութունից, ընկել է նրա մոտ: Արտասովել է նա և խնդրել.

– Հիշիր ինձ և մի՛ գնա վատ ճանապարհով: Թե չէ ես այն աշխարհում շատ կբարկանամ ու լաց կլինեմ: Ինձ չլացացնես, Սանյա, ի՛մ բազե...

* * *

Գործարանի բանվորական ակումբի նախաձեռնություններ կազմակերպված գրական երեկոն վերջացավ: Դահլիճը թնդում է ծափահարություններից: Հանդիսականները դուրս են հորդում: Դուրս ենք գալիս և մենք:

Դռների մոտ ինձ սպասում է գործարանի ցեխի վարիչ ընկեր Սանասար Մելքումյանը:

– Գնանք:

Գարնանային խորունկ գիշեր: Դիմացի բազմահարկ շենքի ծխնելույզներից մեկի վրա թառել է լուսինը: Կարծես նա ծխնելույզից է դուրս եկել մի բոպեով օդ շնչելու և ուր որ է նորից պիտի մտնի ծխնելույզը:

– Աշոտ դայի՞ն, – նորից հարցնում է Սանասարը:

– Թոշակի է անցել: Դիլիջանումն է:

Մենք բարձրանում ենք նորակառույց շենքի երկրորդ հարկը: Սանասարը սեղմում է զանգի կոճակը:

Ընդառաջ են վազում երկու թխորակ փոքրիկներ, տղա և աղջիկ:

– Լյալյա, – նա ցույց է տալիս աղջկան, – Աշոտիկ, – ցույց է տալիս տղային: Թուխ-թխամազ կինը ժպտում է:

Դիմացի պատից նայում է Լյալյայի մեծացրած յուզաների նկարը: Լուսանկարվել էր Սարանսկում. նայում էր ասես կենդանի, վառ Լյալյան և որ կողմից նայես, նայում է նա քեզ, ուղիղ քո աչքերին: Շրթունքները կիսաբաց են, ժպտում են մարգարտաշար, ճերմակ ատամները, նա կարծես ուզում է քեզ մի կարևոր, շա՛տ կարևոր բան ասել, բայց դեռ մտածում է՝ ասե՞լ, թե չասել...

ԳԻՇԵՐ⁷⁷

Հիվանդությունը, քանիեւրոզ անգամ արդեն, նորից ուզեց վերանայել իմ լինել-չլինելու խնդիրը: Այն օրվանից, երբ ես մի գիշերվա մեջ ոճրագործ դարձա, նրա հետ քայլում էինք կողք-կողքի: Փոխվում էր նրա բնավորությունը, դեմքը, նրա հետ փոխվում էի նաև ես: Երբ ընթացիկ էր նա, կրում էր ընդհանուր բնույթ, ուղեկցում էր ինձ առանց որոշակի պահանջներ ներկայացնելու՝ զգացնել տալով միայն իր գոյությունը: Այս անգամ նա նորից ուզեց հիշեցնել, որ ես բացառությունն էի, և որ գետնափոր, ցուրտ և մութ մեռելատան հարմարություններն ու անհարմարություններն ինձ էլ են վերաբերում...

Այս այն ընթացիկ և ընդհանուր հիվանդությունը էր, որի մասին երազում էին, և որի մտերմությունը շատ թանկ էին գնահատում կալանավորները: Երեկոյան, աշխատանքից հետո, երբ հոգնած ու սպառված ներս ես մտնում ճամբարի դարբասներից և զգում ես, որ ներսդ խլրտում է բարակ մի դող և երեսներդ այրվում են, հավատա՛, որ դու գտնվում ես երջանկության սեմին: Դու անջատվում ես քո բրիգադից և թեքվում աջ, ուր և գտնվում են մեզ ծանոթ հիվանդանոցային միհարկանի տները: Հիվանդների ընդունարանը գտնվում է հենց առաջին շինություն մեջ, մի փոքրիկ քառակուսի սենյակ, ուր փարավոնական փառահեղ, ձյունասալիտակ բեղ-մորուսով Մերպերտն ընդունում է աշխատանքի վայրում հիվանդացածներին: Ոմանց նա տալիս է ինչ-որ հեղուկ, որն ինքն է պատրաստում ինչ-որ բույսերից, որոնց ուժն ու տեսակը միայն նրան է հայտնի, ուրիշներին տալիս է ջերմաչափը: Երբ պարզվում է, որ հիվանդը հիրավի հիվանդ է, այսինքն՝ ջերմաստիճանը 37,5-ից բարձր՝ բուժակ Մերպերտը նրա անունն ու ազգանունը գրում է խավաքարտի վրա. այդ նշանակում է, որ նա հաջորդ օրն ազատված է աշխատանքից: Զերմությունից և ուրախությունից շողացող դեմքով նա բարաք է մտնում և իր

երջանկության մասին հաղորդում մտտիկներին, շահելով շնորհավորանք և նախանձ:

Եղան ճարպիկներ, որոնք արհեստական կերպով բարձրացրին իրենց ջերմությունը. այդպիսիները ձախ թևի տակ սխտոր քսեցին, ուրիշները բթամատով՝ տը՛կ-տը՛կ՝ խփեցին ջերմաչափի սնդիկավոր վերջավորությանը և սնդիկը հրեցին վեր: Գործը փչացրեց թիֆլիսեցի հրեա Միխայիլ Զինգալը. նա թևի տակից հանելով ջերմաչափը մեկնեց բուժակին: Բուժակն իրար անցավ և իրավունք ուներ. ջերմաչափը ցույց էր տալիս 41,5: Սարսափելի ջերմությո՛ւն... Պարզվեց, որ Զինգալը պետք եղածից ավելի էր բարձրացրել սնդիկը, կորցնելով այս գործում անհրաժեշտ չափի զգացումը... Գործը բացվեց, և այնուհետև նշանակվեց հերթապահ սանիտար, հետևելու համար, որ հիվանդները ջերմաչափը օգտագործեն առանց խարդախության:

Ձէ, այս այն ցանկալի ու երանելի հիվանդությունը չէ, որը բռնեց իմ հնամաշ, բամբակե բաճկոնի մաշված օձիքից, բամբակե բաճկոն, որն անչափ հիշեցնում էր Երևանի մատնաքաշ հացի զուգահեռները:

Տիզիկական աշխատանքի անընդունակներին կամ նվազ ընդունակներին փոխադրեցին նորաչեն, նվազ բարեկարգ չորրորդ բարաքը: Իմ միակ ուրախությունն այն էր, որ ինձ հետ այդ բարաքը ընկան երկու հրեա ուսանողներ, էյդելմանն ու Պեվզները. նրանց հետ մոտ էին իմ փոխհարաբերությունները. նրանք անգիր արտասանում էին Նադսոն⁷⁸ ու Եսենին և Եսենինից բարձր էին դասում Նադսոնին: Բայց որքան ջերմ լինեին մեր փոխհարաբերությունները, նրանք անկարող էին տաքացնել չորրորդ բարաքի ցրտությունը: Դրսում ցուրտ էր, ու եթե դու դրսի ցրտից ներս ընկնեիր այս բարաքը, մախորկայի կծու հոտը միայն քեզ կարող էր հիշեցնել, որ դու ոչ թե դրսում ես, այլ ներսում:

Այո, այս պայմաններում էլ հիվանդությունը բռնեց ինձ, հետո իր հաշիվները մաքրելու հաստատ մտադրությամբ: Նախ ոտներս սկսեցին մռմռալ, հետո ատամներս կափկափեցին, ապա նոր մարմինս դողաց ներքին ջերմից և արտաքին ցրտից:

Ես տեսնում եմ էյդելմանին և Պեվզներին, նրանք մտահոգ դեմք ունեն, և շրթունքներից երևում է, որ խոսում են, իսկ ես վատ եմ լսում նրանց ձայնը: Հետո տենդը բռնում է իմ ողջ էությունը, և ինձ թվում է, որ ինձ իջեցնում են մի մուլթ ջրհոր, ուր և՛ շոգ է, և՛ ցուրտ, և՛ նեղ է, և՛ լայն, և՛ մուլթ է, և՛ կիսամուլթ:

– Աշոտ դայուն կանչեք, – գոռում եմ ես հայերեն, և նրանք հասկանում են, որ Աշոտ դայուն եմ ուզում:

– Շուտով... բրիգադները մոտենում են դարբասներին... Շուտով, – հանգստացնում է ինձ Պեվզները, թեքելով վրաս իր եռանկյունի քիթը: Իսկապես որ նա եռանկյունի քիթ ունի, իսկ ես մինչև հիմա չեմ նկատել:

– Պեվզներ՛ր, – ասում եմ ես տաքուլթյունից խեղդվելով, – դու եռանկյունի քիթ ունես:

– Ավելի լավ է չխոսեք քթերի մասին, – պատասխանում է նա հաշտարար և վիրավոր, նայելով դեմքիս, ո՛չ, քթի՛ս:

– Համենայն դեպս իմ քիթը եռանկյունի չէ, – պաշտպանվում եմ ես, որսալով նրա ակնարկը:

Բայց այդ միջոցին երևում է բուժակ Մերպերտը:

– Կապտել է, – ասում է նա, և նորից ինձ թվում է, որ խոսքը քթի մասին է: Տաքուլթյան մեջ այս ամենն ինձ թվում է զվարճալի, և ես ուզում եմ ծիծաղել, բայց արդյունքն այն է լինում, որ աչքերս լցվում են տաք արցունքներով, սակայն ես զգում եմ, որ դա կապ չունի լացի հետ, ինչպես նաև ծիծաղի... Չեզոք արցունքներ՞:

Երևում է Աշոտ դային և նորից անհետանում ու երևում նորից: Երևում են երկու սանիտար, գորշ, կեղտակուր խալաթներով:

– Հիվանդանոց, – կարգադրում է բուժակ Մերպերտը:

– Բաղնիք, – միջամտում է Աշոտ դային:

– Տաքացված չէ, չեմ երաշխավորում:

– Տաքացված է, ես ստուգեցի:

– Ուրեմն՝ բաղնիք, – զիջում է Մերպերտը:

Ապա թե Աշոտ դային ինձ օգնում է, որ ես հագնեմ իմ վալենկաները. նա գլուխս խոթում է ականջավոր գլխարկի խոնավուլթյան մեջ, փաթաթում ինձ իմ տնային վերմակով և ահա...

Եվ ահա ես Ադամի մերկուլթյամբ կանգնած եմ բաղնիքի

սառը հատակին և պարուս եմ մեկը այն նուրբ պարերից, որը կայանում է կանգնած տեղը դողալու և ամբողջ մարմնով գալարվելու մեջ: Ձմեռային շորերից ազատված Աշոտ դային հարձակվում է ականջավոր ջրամանի վրա, խոթում է տաք ջրով լեցուն լայնշի պղինձը, դուրս է քաշում, ձեռքով ստուգում է ջրի ջերմաստիճանը և գոռում:

– Պի՛նդ կաց, հայդո՛ւկ⁷⁹...

Ես վաղածանոթ եմ այս «հայդուկ»-ին: Նա ինձ այդպես է անվանում, երբ ես ոչ մի բանով նման չեմ «հայդուկի»:

Նա ջրամանի ամբողջ բովանդակությունը շրփացնում է ինձ վրա, որին հաջորդում է երկրորդը, երրորդը, ապա չորրորդը, հինգերորդը: Բաղնիքում կանգնած մշուշում ուրվագծվում է չինացի Վանյան. նա բռնում է Աշոտ դայու ձեռքից:

– Խվա՛տ, խվա՛տ, – ասում է նա. այսինքն՝ բավական է, այսինքն՝ հինգ կալանավորի հասանելիք ջուրը ծախսվեց միայն ինձ վրա: Աշոտ դային վերջին, եզրափակիչ վեցերորդով ծեփում է ինձ, և ես զգում եմ ինձ տասնյոթերորդ երկնքում: Ոսկորներս ասես փափկում են, ես պարուրվում եմ ամպի բամբակներով և երևի կորցնում եմ իմ կշիռը: Մի անգուսպ ցանկություն՝ պառկել հենց այդտեղ, ցեմենտի հատակին: Ես երևի փորձում եմ կատարել իմ ցանկությունը, բայց այդ ժամանակ զգում եմ Աշոտ դայու ուժեղ ձեռների ներկայությունը: Նա դուրս է հանում ինձ համարյա գետնից կտրած, հետո Վանյայի օգնությամբ ինձ հագցնում են, փաթաթում վերմակով, և ես Աշոտ դայու ու մի սանիտարի օգնությամբ դուրս եմ գալիս բակը: Յուրտ օդը խփում է դեմքիս չծածկված մասերին, ես շնչում եմ զգուշությամբ, ներսիս տաք օդը խնայելու համար:

Ահա և հիվանդանոցը:

Ընդհանուր պալատի դռան մոտ, ձախ կողմը մի դուռ է բացվում: Դա մի նեղ խցիկ է երկու նեղ, երկաթե մահճակալներով, որոնք զբաղված չեն:

– Այստեղ, – կարգադրում է բուժակ Մերպերտը:

– Ինչո՞ւ ոչ ընդհանուր պալատը, – մռայլվում է Աշոտ դային:

– Այո՛, այո՛, – գրեթե շշնջում է Մերպերտը, – միայն այստեղ, միայն այստեղ:

Իսկ ինձ զարմացնում է, որ Աշոտ դային մոռայվեց և չի ուզում, որ ես ապրեմ ահա այս խցիկում, ուր օդն ավելի մաքուր է, ուր չեմ տեսնում ուրիշ հիվանդների, չեմ լսում նրանց...

Ինձ պառկեցրին ձախակողմյան մահճակալին:

– Հայդուկ, պի՛նդ կաց, ես առավոտյան կգամ, – ասաց Աշոտ դային տխուր ժպիտով, միջանցքում խոսեց ինչ-որ բաներ Մերպերտի, ապա սանիտարի հետ և գնաց: Մոտեցավ բուժակը և թևիս տակ դրեց սառը ջերմաչափը:

Քնել եմ երևի, որովհետև չեմ զգացել, թե ինչպես թևատակիցս ջերմաչափը հանել են: Ես գարթնում եմ ինչ-որ թխկոցից և էլի ինչ-որ բանից: Երկու մահճակալների մեջտեղ գրաված փոքրիկ, քառակուսի սեղան-պահարանի վրա վառվում է նավթի ճրագը: Դուռը բացվեց, և մի պատգարակ իջավ միջանցքի հատակին: Պետք է ենթադրել, որ պատգարակը իջեցրին սանիտարները, որոնք չեն երևում: Բայց ահա երևում է պատգարակի վրա պառկած մի մարդ: Ահա և սանիտարները. նրանք մի կերպ նստեցնում են հիվանդին, հետո մեկը գրկում է թևերի տակից, մյուսը ոտներն է բարձրացնում և ներս են բերում...

Երիտասարդ է, դեղին դեմքով, որը մճճված է պղնձագույն բուսականությամբ: Մարմինն անշարժ է, դրա փոխարեն նա անդադար շարժում է գլուխը և տեղ չի գտնում նրա համար: Աչքերը դուրս են թռել իրենց խոռոչներից, և թվում է թե նա ոչինչ չի տեսնում: Գերմանացի է, այդ երևում է նրա բացականչուկություններից, ապրում է Ռուսաստանում, այլապես չէր արտասանի այն մի քանի կոտորտված ուսերեն բառերը:

– Օ՛, մայն գո՛թ: Օ՛, մայն գո՛թ⁸⁰, – ասում է նա խեղդվելով և ձեռքը խփում է մահճակալի երկաթին:

– Իմ ճաշամանը, – խնդրում է նա:

Սանիտարը սեղանի վրա է դնում մեր բրուտանոցում պատրաստված, գործածված հողե ամանը:

Նա իր երկար, դողացող մատներով գրեթե հարձակվում է ամանի վրա, վերցնում և դնում կրծքին:

– Գդալը, – խեղդվում է նա, այս անգամ սանիտարի ձեռքից համարյա խլում է փայտե գդալը և մի կերպ տեղավորում պնակում:

– Ես հաց ունեի, – անվստահ կերպով ասում է նա և գլուխը շարժում ետ ու առաջ. նա ուզում է հիշել՝ հաց ունեցե՞լ է, թե՞ ոչ:

– Այո, ես հաց ունեի, – այս անգամ առարկուլթյունն չվերցնող տոնով ասում է նա:

Սանիտարը պարզում է կրծոտված, չարչարված սև հացի մի կտոր:

Գերմանացիին վերցնում է հացի կտորը, դժվարությամբ դնում է ամանում և մի րոպե հանգստանում: Բայց այդ տևում է մի րոպե, կամ երկու րոպե, գուցե երեք րոպե կամ մի ամբողջ հավիտենականություն:

Խցիկի դուռը դժգոհ շան մոմոռոցով ծածկվեց: Հիմա մենք մենակ ենք, ես և նա: Նա չի նկատում իմ ներկայությունը և այդ լավ է: Իմ դողը անցել է, բայց դրա փոխարեն մեջս վառվում են հանդարտ, բայց շիկացած կրակներ: Ես կծկվել եմ հիվանդանոցային վերմակի մեջ՝ ինչպես երեխան մոր արգանդում, գունդ ու կծիկ և միայն մի աչքով նայելու համար մի անցք եմ թողել:

– Օ՛, մայն գո՛թ, – լսում եմ նորից նրա խուլ ձայնը: Նա նորից փորձում է գլուխը շարժել, բայց ըստ երևույթին դա նրան չի հաջողվում: Նա շարժվում է ասես փորձելու համար իր ուժերը, միշտ ամուր պահած կրծքի վրա իր հարստությունը:

Ներս մտավ բուժակ Մերպերտը՝ ջերմաչափը ձեռքին: Նա մտեցավ հիվանդին, թեթև կռացած նայեց նրա դեմքին և կարծես փոխեց իր մտադրությունը: Նրա սպիտակ միրուքի վրա մի րոպե շողաց ջերմաչափը, և նա արագ դուրս եկավ, առանց հիվանդի ջերմությունը չափելու: Դուրս գալիս ես լսեցի նրա հագիվ լսելի «այո՛ւ-այո՛ւ-այո՛ւ»-ն: Այդպես էր նա անում ընդունարանում, երբ աղմուկ էր բարձրանում: – «Սյո՛ւ-այո՛ւ-այո՛ւ» – ի՞նչ գործ ունի այս «այու-այու-այու»-ն այստեղ, ուր լուռություն է տիրում, քարե լուռություն, երկաթե լուռություն և աշխարհում գոյություն ունեցող բոլոր ծանրությունների լուռությունը:

– Օ՛, օ՛, – լսում եմ ես իմ հարևանի բացականջությունն այս անգամ ոչ թե շուրթերից, այլ կոկորդից: – Օ՛, – ասում եմ ես

դիմելով այս Օ-ին, — ի՞նչ ես դու, ո՞վ ես դու, օ՛... — և նա ինձ պատասխանում է, — մի՞թե չգիտես, թե ինչ եմ ես: Օղակ եմ, մեծ, շատ մեծ մի շիկացած օղակ, վիթխարի մի օղակ, որի մեջ եմ առել ես գործող բանտերն ու ճամբարները, բոլոր ցուրտ և շոգ սիբիրները, մինչև բեկուային Մագադանն⁸¹ ու Դուդինկան⁸², ուր զրպարտվածները մեռնում են հազարներով ցրտից, քաղցից, ծանր աշխատանքից, որոնք առանց խտրության փարավոններ են, որովհետև նրանց մարմինները կմնան աններխու ու անվթար բեկուային սառցե դամբարաններում⁸³: Օ՛...

Իմ հարևանն ակնհայտ կերպով տանջվում է, հետզհետե աղավաղվում են նրա «օ»-երը, հիմա կարծես նա ջուր է վերցրել բերանը և կոկորդն է լվանում, — գը՛լ-գը՛լ-գը՛լ... Խը՛խ: Սակայն պարզվում է, որ ոչ թե ջուր է այդ, այլ թանձր, լերգացած լորձուկ, որը ներսից բարձրանում է դեպի նրա կոկորդը, լեցվում բերանը և ծորում ծնոտին, կրծքին, բարձին:

Նա անշարժացավ:

Դուռը բացվեց այնքան, որ մի աչք միայն կարող էր ներս նայել, և նորից փակվեց: Հետո արագ ներս մտավ Մերպերտը և դուրս եկավ: Ես նորից լսեցի, թե՞ ինձ թվաց, որ լսեցի նրա «սյու-սյուն»: Միջանցքում երևաց պատգարակը: Ներս մտան սանիտարները: Հավաստիանալով, որ հողե ամանին չի սպառնում ընկնելու վտանգ, նրանք գերմանացու դիակն իջեցրին պատգարակին և անհետացրին՝ կրծքի վրա ամուր պահած ճաշամանը, ճաշամանում մի փայտե գդալ և չարչարված ու կրծոտված սև հացի մի կտոր:

«Մարդը մահացավ, — ասում եմ ես ինձ, — հենց նոր նա մահացավ ու նրան տարան: Դու էլ կմահանաս: Մի՞թե այդ քեզ չի հուզում...»: Ես նայում եմ դատարկ մահճակալին: — Հիմարություն, այս ամենը նրանից է, որ ես տաքություն ունեմ: Աչքիս բաներ են երևում: Մեռավ գերմանացին՝ կրծքին մի կտոր հաց: Հիմարություն, հիմարություն: — Իսկ բա՛րձը, բա՛րձը, չէ՞ որ բարձր թաց է: Երևի այսպես են խելագարվում: Եվ ինչո՞վ կապացուցես, որ դու արդեն չես խելագարվել. — «Կեցությունը պայմանավորում է գիտակցությունը»⁸⁴: Պարզ է, որ ես գեռ չեմ կորցրել գիտակցությունս, անգամ մեջբերում արի: Յիտա՛տ, ցիտատնե՛ր:

Ու նորից՝ շարժում միջանցքում, ու նորից՝ դուռը բացվում է, ու նորից՝ պատգարակ միջանցքի հատակին: Բարո՛վ եք գալիս, ա՛յ նորեր, ա՛յ լավեր⁸⁵,— ո՞վ է ասել... Հովհ. Թումանյանը: Ո՛ւմ: Երիտասարդ գրողներին: Պարզ է, որ ես կամ խելագար եմ կամ խեղկատակ: Կատակ, կատակ: Զուր չէ, որ ինչպես շուռ տաս, կատակ է ստացվում: Կատա՛կ: Երևի հիվանդանոցային կատակ, ո՛չ, երկրային կատակ, աստվածա-յին կատակ: Ինչո՞ւ աստվածային, ի՞նչ գործ ունի այստեղ այդ երկնային քաղաքացին, պարզապես մարդկային, օ՛, ո՛չ, հակամարդկային կատակերգություն⁸⁶: Եթե լուրջ դատենք, ես ի՞նչ գործ ունեմ այստեղ, սա ի՞նչ երկարատև գործուղում է: Կտրվեցի գործերիցս ութ տարի առաջ: Ինչո՞ւ եկա այստեղ: Ե՛տ գնալ, տո՛ւն: Բայց ես չեկա, ինձ բերին, ես չե՛մ կարող գնալ, ինձ կարող են տանել:

Իմ նոր հարևանը վերմակի տակ համարյա չի երևում: Նիհար է նա: Աչքերը, որը հիմա հառել է առաստաղին, հանգած են: Շեկ է նա, մազերն անհավասար խուզված: Թ՛վում է, գլուխն է միայն բարձի վրա, իսկ մարմինը չկա: Կարծես հակառակն ապացուցելու համար, նա մի ձեռքը հանում է վերմակի տակից, բարձրացնում և ինչ-որ նշան է անում, որը մոտավորապես նշանակում է՝ «եկե՛ք»: Ո՛ւմ է նշան անում. սենյակում ոչ ոք չկա: Երևում է նրա վիզը, երկար ու ճերմակ, բարալիկ վիզը: Չէ՛, նա մարմին ունի. նա պարզապես նիհար է, շա՛տ է նիհար: Երբ նրան դրին մահճակալին, ես աչքերս փակել էի, հույս ունենալով, որ կբանամ աչքերս և ոչ ոքի չեմ տեսնի: Բայց ահա պառկած է նա վերմակի տակ ու ձեռքով նորից նշաններ է անում: Հետո՛

– Այսպե՛ս, – ասում է նա ու կրկնում, – այսպե՛ս:

Ձայնը կրծքային է, մի տեսակ կռվարար. այս էլ հե-տաքրքիր է: Շա՛տ հետաքրքիր:

– Քաղաքային օրաթերթի հաստիքային լուսանկարիչ Սերգեյ Լեսկով կամ պարզապես Սերյոժա... շատ ուրախ եմ: Այսպե՛ս:

Նրա նիհար դեմքի մկանները շարժվում են: Նա երևի ժպտում է իր խոսակցին կամ խոսակիցներին:

– Բոլո՞րն են այստեղ: Կթվորուհիներ, առաջ: Այսպես,

այսպես: Դաշտային բրիգադի անդամներ, այսպես, այսպես: Բրիգադիւններ, առաջ, առաջ: Խմբագրութիւններում շատ բարձր են գնահատում... (նա երկու ձեռները շարժեց վերից վար) այսպիսի, ը՛ր՛ը՛մ... կուշտ ռեխեր: Էյ դո՛ւ, դուրս արի, նա, ի՞նչ է, չի՞ ուտում: Դո՛ւ էլ, դո՛ւ էլ: Անհարմար է, հիվանդանոցի՞ց են փախել, ի՞նչ է... Լողրե՞ր են, մի՞թե լողրերը նիհար են լինում: Պատրաստվեցեք: Իսկ հիմա ժպտացե՛ք, ժպտացե՛ք:

Նա լռեց, շարժվեց, ուզեց բարձրացնել գլուխը բարձից, բայց չկարողացավ:

– Ժպտացե՛ք, – խեղդված ձայնով հրամայեց նա, – խոսքը միայն բրիգադիւններին չի վերաբերում, ոչ էլ միայն վարչութիւն անդամներին, ժպտացեք որքան կարելի է լայն ժպիտով, ժպտացե՛ք, ասում եմ, այլապես սգավորների դեմքով լուսանկար ո՞ր խմբագիրը կտալի: Ժպտացե՛ք, ժպտացե՛ք, խնդրում եմ, գոնե մի րոպե, գոնե մի...

Նա թնկթնկաց երեխայի նման, կրկնելով, – ժպտացեք, ծնկաչոք խնդրում եմ... գիտեմ, դժվար է ժամանակը, բայց դուք ձեռքերեք, որ ժպտում եք... այ, այսպես... նայեք թերթերում տպված լուսանկարներին, բոլորն էլ այսպես են ժպտում... Թանկագին ընկերներ, ապա՞... շա՛ն որդիներ, մոռացե՛լ են ժպտալը...

Նա լռեց և խռովկան երեխայի նման սկսեց քիթը վեր քաշել: Ես փորձում եմ նրա համար, հատկապես այս թշվառ լուսանկարչի համար, այս նախկին Սերյոժայի համար ժպտալ, բայց այդ ինձ չի հաջողվում: Դեմքիս մկանները կարկամել են: Նորից եմ փորձում, ես չե՛մ կարող ժպտալ, ես ուզում եմ, բայց չե՛մ կարող ժպտալ...

Վերջին խոսքերը, երևի, ես արտասանում եմ բարձրաձայն, որովհետև դուռն անդ բացվածքից մեկը նայում է ու անհետանում: Ուրեմն ի՞նչ, իսկ եթե այս րոպեիս ներս մտնի երրորդ բաժնի⁸⁷ մոսյլ պետը և ժպտալով ասի. – ժպտա՛, մի անգամ ժպտա և մենք քեզ կաղատենք. – ես չպիտի՞ կարողանամ ժպտալ: Իսկ եթե նա համոզի, – ժպտա՛, հիմա՛ր, ժպտա՛, ե՞րբ է ազատութիւնը ձեռք բերվել այսքան էժան գնով, ընդամենը մի ժպիտ... ի՞նչ անենք, որ ահա ութ տարի է, ինչ դու զրկված

ես մարդ կոչվելու իրավունքից, դու ժպտա, հիշիր ստախանովյան շարժումը⁸⁸ և ժպտա, ի՞նչ անենք, որ դու վերածվել ես քաղցած անասունի, և մենք քեզ համարում ենք ոճրագործ իմ⁸⁹ և նման բաներ, դու հիշիր Ստեփանավանի ցեղական, ազնիվ կովերը և ժպտա... ժպտա՛, հիմա՛ր, ժպտա՛...
 Իսկ հիմա նա խոսում է տագնապով, խառնելով բառերը.

– Ե՞ս... ապստամբություն կո՞չ... ծիծաղո՞ւմ եք, ի՞նչ է: Մի՛ խփեք, անասուններին են խփում... Ե՞ս, ծիծաղել եմ ժողովուրդների հոր վրա՞... Ե՞ս... այդ լուսանկարը իմը չէ, մենք ստացել ենք... ռետուշը վատ էր, իմ ռետուշն էլ չփրկեց... չեչոտ դուրս եկավ: Խփե՛ք, խփե՛ք...
 Նա կրճտեց ատամները, բարձրացավ և ետ ընկավ բարձին: Լալի՞ս է, թե՞ ծիծաղում:

Ես այլևս չեմ կարող լսել: – Ձեմ կարո՞ղ, – ուզում եմ աղաղակել և աղաղակում եմ, բայց ոչ մի ծպտուն: Ես պարզապես մտքումս եմ աղաղակում, սրտումս եմ աղաղակում, երևի հոգումս եմ աղաղակում: Աղաղա՛կ... կաղաղա՛... կաղաղա՛...
 Երբ ես բացում եմ ասես սոսնձով իրար կպած կոպերս, երկրորդ մահճակալը դատարկ է: Այրվում եմ ես կրակների մեջ ու չեմ մոխրանում: Երևի այս այն է, ինչ կոչվում է գեհե՛նական կրակ: Ծանրացել եմ ողջ էությունմբ, հազար սարի ծանրությունմբ: Պարզ է, որ ինձ տարել է մղձավանջը: Չի՛ եղել ոչ մի գերմանացի, ոչ մի ժպիտով տրվող ազատություն, ոչ մի լուսանկարիչ իր ռետուշով: Զառանցա՛նք: Իսկ ես, ես կա՞մ: Այո, ես կամ, եթե միայն այս ես-ը ես եմ:

Այս ես-ը ես եմ, որովհետև ինձ ծանր ինքնամոռացումից հանում է մի հաստ ձայն – բո՛ւ-բո՛ւ-բո՛ւ... Իմ գիտակցությունը ոչինչ չի հասնում այս բառից բացի: Գուցե ականջներո՞ւմս է հնչում, լսողական պատրա՞նք է գուցե: Ես դժվարությունմբ բաց եմ անում աչքերս և բացի խավարից ոչինչ չեմ տեսնում: Հետո խավարում ես նշմարում եմ լույսի մի փշուր: Ավելի ուշ ես գիտակցում եմ, որ փակվել է այն փոքր անցքը, որը կապում էր ինձ արտաքին աշխարհի հետ: Ես ազատում եմ գլուխս վերմակից և չեմ հավատում աչքերիս: Հարևան մահճակալին նստած է մի հաղթանդամ մարդ, կարմիր, գեր դեմքով, ոլորուն, հաստ ու սև բեղերով... Ավելի ուշա-

դիր նայելով, ես գտնում եմ, որ նա ամենևին հաղթանդամ չէ. գուցե եղել է հաղթանդամ^օ, բայց երևի նախկին կոչման բարձրություն վրա մնացել է միայն դեմքը: Իսկ դեմքը... ոչ, դա գիրություն չէ, նրա դեմքը պարզապես ուռած է, իսկ կարմրությունն անառողջ է, անառողջ ու հիվանդագին: Նա նստել է մահճակալին, հիվանդանոցի շապիկ-վարտիկով, ոտները վար կախած և մեծ, անհանգիստ աչքերով նայում է սառցակալած փոքրիկ պատուհանից դուրս:

– Սարսափելի եղանակ է դրսում, – ասում է նա իր բասով, կարծես շարունակելով վաղուց սկսված խոսակցությունը, – ձյունահոգ: Ես ի՞նչ պատգարակից և հազիվ կարողացա ինձ նետել... (նա լռեց, ձախ ձեռքով բռնեց կուրծքը...) այստեղ: Տեսնես ե՞րբ է լուսանալու: Դուք ժամացույց չունե՞ք... Հիմար հա՛րց:

– Երբեք այնպես չեմ սպասել լուսաբացին, ինչպես այսօր, այս գիշեր: Դու ինչո՞վ ես հիվանդ, հարբուխո՞վ... Իմն էլ դրա նման մի բան է, արյան ինչ-որ բան: Արյունս սպիտակ դրոշ է պարզել, իսկ այսօր տաքությունս բարձրացավ և ահա ժամանեցի: Թույլ տվեք պառկել: Այստեղ երևի պառկեցնում են թեթև հիվանդներին: Կամ արտասահմանցիներին: Այո, ես արտասահմանից եմ, Բուլղարիայից, Սոֆիայից:

Նա լռեց, շուռ եկավ մի կողքի վրա, աչքը հառեց դեպի փոքրիկ պատուհանը: Ձյունահոգ մը թափահարում է պատուհանը և վիրավոր թռչում հեռու: Քրիվերը ձուլում են, միջանցքով մեկն անցավ սրթսրթալով: Ինչ լավ է, որ աշխարհում էլի մարդիկ կան, բացի երկու սանիտարներից և Մերպերտից, բացի այս արտասահմանցուց և ինձանից: Իմ տախտակե պատը բաժանում է ինձ հիվանդների պալատից: Այնտեղից էլ լսվում է երկարատև մի թառանց: Ուրեմն այնտեղ էլ մարդ կա, որը չի քնում: Կարևորն այն չէ, թե ինչու չի քնում, սարսափելի է, երբ բոլորը քնած են և դու ես միայն անքուն: Այդ դեպքում դու մտածում ես բոլորի և տանջվում բոլորի փոխարեն... Այստեղից էլ այսպիսի մի մեծ փրկիստիպություն. – լավ է քնել ուրիշների փոխարեն, քան արթուն մնալ, լավ է մեռնել բոլորի փոխարեն... Չէ՛, այս արդեն չեղավ, – ինչո՞ւ չեղավ, – շարունակում եմ ես զառանցել մտքում, մի՞թե ես

չմեռա ութը տարի առաջ դուրսը մնացածների փոխարեն: Մեռա և եկա այս աշխարհը, ուր սատանաները զինվորական շորեր են հագնում, իսկ հրեշտակները... հրեշտակներ չկան այստեղ, դժոխքում հրեշտակները գործ չունեն, չեն երևում:

– Ես Սոֆիայի քաղաքագլուխն եմ: Այո, Սոֆիայի գլուխը: Մարդու և քաղաքի մեջ այն տարբերությունը կա, որ երբ մարդու գլուխը կտրում են, մարդը մեռնում է, ոչ մի ուրիշ գլուխ չես պատվաստի նրա ուսերին: Իսկ քաղաքը... Սոֆիայի գլուխը կտրեցին, նրա տեղը դրին մի ուրիշ գլուխ, և Սոֆիան ապրում է: Այո, քաղաքները ապրում են, ապրում են նաև ժողովուրդները... Ահա ձեզ մոտ (նա ձայնն իջեցրեց). երկու սուր սրած բեղեր և մի զույգ երկաթե սապոփ⁹⁰: Ահա ամբողջը:

Էսպիսի բան չէր պատահել անտառում, ա՛յ քավոր,
Որ ժանտաքիսը դառնա թագավոր, թագավոր...

Նա երգեց, բայց երգ դուրս չեկավ, ուզեց ծիծաղել, այդ էլ չստացվեց:

– Մանկական երգ է, – ասաց նա, – ես գիտեմ, որ դուք բանտում անգամ վախենում եք նրանից... Մանկական երգ է:

Նա սևեռուն նայեց ինձ: Ըստ երևույթին դժվարություններ, բայց հավաքում էր իր մտքերը:

– Եվ ինչո՞ւ եք վախենում, մնում է անհասկանալի: Ինձ մինչև այստեղ բերելը... ես անցա տասներեք քաղաքների տասներեք բանտերով: Մի տեսակ՝ զբոսաշրջիկ: Դաժան զբոսանք էր դա: Տարբերությունը մեծ էր այդ բանտերի մեջ: Մի տեղ մեռածներին նույն օրը հանում էին կամերայից, մի ուրիշ տեղ երկրորդ օրը, եղա մի բանտում ևս, ուր մեռելներին ամենևին չէին հանում: Մենք նրանց համար ստեղծեցինք այսպես կոչված մեռելների անկյուն: Մենք դարսում էինք իրար վրա, որպեսզի մի քանի սանտիմետր «կենսական տարածություն» չահենք, որովհետև քնում էինք հայտնի «ոտ-գլուխ» բանտային սիստեմով: Մթնոլորտը բոլոր զնդաններում նույնն էր, – գազագած մարդիկ, քաղցից, կեղտոտությունից, մոտ հինգ հարյուր մարդկանց համար հատկացված մեկ միզամանի շուրջը կանգնած հերթերից, գարշահոտությունից գազագած

մարդիկ, որոնք իրենց «Հոր» անունը տալիս էին երկյուղածուկթյամբ: Ես տեսել եմ մեծ մարդիկ, գիտնականներ, պատասխանատու աշխատողներ, նրանց օձիքների վրա դեռ երևում էին մեկից ավելի վայրենի կերպով պոկոտված շքանշանների հետքերը... Բայց նրանք դեռ հավատում էին նրան: Տեսնո՞ւմ ես, ես էլ նրա անունը չեմ տալիս: Սա էլ մի բան նշանակում է: Նրանք փնտռում էին մեղավորներին և գտնում: Նրանք հավատացնում էին, որ այս վիթխարի ողբերգություններից նա անտեղյակ է և եթե նա իմանա՞... օ՛, միայն թե նա իմանա՞...

Ներս մտավ Մերպերտը:

– Քնե՛ք, – ասաց նա, – ուշ գիշեր է, քնեք, թե չէ գայլը կգա, ով որ քնած չի, նրան կտանի, – նա երևի ժպտաց, որովհետև նուրբ շրթունքների բացվածքում երևաց նրա սպիտակ, արհեստական ատամնաշարը:

– Գայլը որ գա՛ չի հարցնի, ո՞վ է քնած, ո՞վ է արթուն:

– Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ, ի՞նչ եք ասում, – աշխուժացավ բուժակը, – ես հենց հիմա հեռագիր ստացա գլխավոր գայլից, հեռագրում պարզ ասված է՝ քնածներին չեմ դիպչի...

– Գայլերի հետ կապ ունեք, Իոսիֆ Իսակովիչ:

Մերպերտը մթնեց:

– Այնուամենայնիվ՝ իմ կապը ոչխարների հետ է, այս ես ավելի պարզ եմ զգում, երբ ինձ հետ եմ լինում:

Ու դուրս եկավ:

– Մի բան էլ ասեմ, ես չգիտեմ, համաձա՞յն եք, մի ամբողջ սերունդ... Դուք հասկանո՞ւմ եք... մի ամբողջ...

Բայց ինձ տարավ նորից մի պզտոր ալիք, և ես չկարողացա նրան լսել: Իմ ականջին, կարծես հեռվից, մեկ-մեկ հասնում էր նրա «բո՛ւ-բո՛ւ» բասը: Այդ նշանակում է, որ նա խոսում է:

Թող խոսի, իսկ ես, ահա, երևանում եմ: Վերջին օրը, որով և վերջացավ իմ երիտասարդությունը և ընդհանրապես կյանքը, Աբովյանի վրա, մանկական խաղալիքների խանութում, ես տեսա մի մեծ ձի և որոշեցի գնել երեխայիս համար: Ընդմիջում էր, խանութը փակ: Չսպասեցի խանութի բացվելուն և որոշեցի հաջորդ օրը գնել անպայման սև բաշով, չորս կանաչ անիվներ

րի վրա կանգնած այդ չքնաղ նժույգը: Նույն գիշեր, մի զարմանալի հեռատեսուլթյամբ, մեր հանրապետուլթյան և մայրաքաղաքի ապահուլթյան համար ինձ մեկուսացրին, նշանավոր տուլֆե մեծ շենքի⁹¹ ներքնահարկի N2 խցիկում, պետական անվտանգուլթյան համար գիշեր-ցերեկ մտածող ասպետները: Յուցափեղիկում կանգնած փայտե ձին հաջորդ օրը երևի երկար սպասեց ինձ և հուսահատուլթյունից նրա սև բաշը, ամենայն հավանականուլթյամբ, ավելի սևացավ կամ, գուցե, մի գիշերվա մեջ սպիտակեց: (Հետագայում ես հանդիպեցի այդպես մի գիշերվա մեջ սպիտակած մարդկանց, իսկ ինձ հետ պատահեց ավելի ծիծաղելին, իմ մազերը մի գիշերվա մեջ ոչ սևացան, ոչ էլ սպիտակեցին, այլ բարվոք համարեցին թափվել...):

Եվ ահա, արդեն քանիերորդ անգամ, ես գնում եմ այդ ձին ու թևիս տակ դրած բարձրանում Աբովյանով վեր: Բազում անգամ տեսած այս երազը տարբեր վերջավորուլթյուն է ունեցել. կամ ձեռքակալվել եմ՝ ձին թևիս տակ, կամ հեծանիվի հետ ընդհարվել եմ և ձին ջարդ ու փշուր է եղել, կամ վաճառողը ետևիցս վազել և խլել է ձին, առանց բացատրուլթյուն տալու, և ոչ մի անգամ ինձ չի հաջողվել այդ սխրալի խաղալիքը երեխայիս հասցնել: Այս անգամ էլ, կարծես առաջին անգամ, ձին թևիս տակ գնում եմ ես Աբովյան փողոցով, և իմ սիրտը ձխում է ուրախուլթյունից: Թեքվելով մեր փողոցը և մոտենալով մեր տանը, ես քարացած կանգ եմ առնում: Ամբողջ տունը շրջափակված է սյուներով, իսկ սյուները կապված են իրար խիտ փշալարերով: Փշալարերի երկայնքով ետ ու առաջ քայլում է բարձրահասակ, սև բեղերով մի զինվորական, մերկ ատրճանակը ձեռքին:

– Այս ի՞նչ է, – հարցնում եմ ես:

– Ինչ որ տեսնում ես: Մի՛ մոտենա, կկրակեմ:

Բաց պատուհանից նայում է յոթ տարեկան տղաս և գոռում է.

– Մի՛ մոտենա, հայրիկ, ես հիմա տեռորիստ եմ, լրտես եմ և նման լավ բաներ:

– Խելագա՞ր եք, ի՞նչ է, – ասում եմ ես զինվորականին, – ախր նա անմեղ երեխա է...

– Հետո ի՞նչ, – ասում է նա, – բոլորն էլ անմեղ են, բայց

երբ նրանց փափուկ տեղերը կոշտացնում ենք և կոշտ տեղերը փափկացնում, հիշում են իրենց չգործած մեղքերը:

– Դուք խիղճ չունեք, – ասում եմ ես:

– Մի՛ մոտենաք, – պատասխանում է նա, – մեր ստացած հրամաններում և հրահանգներում այդ ապրանքի մասին ոչինչ չկա ասված:

Ես ձին վար եմ դնում և մի ոստյունով թռչում եմ այդ թշվառականի վրա, խլում ատրճանակը և նրան գետին տապալում:

– Բանալիները վերցրո՛ւ, – գոռում է տղաս, – ես գտնվում եմ յոթ կողպեքներից ներս:

Ես կռանում եմ բանալիները վերցնելու, բայց տեսնում եմ, որ գետնի վրա տապկլտվում է հիվանդանոցային սպիտակեղենով... սպասի՛ր, որտե՞ղ եմ տեսել սրան:

– Բանալին ինձ մոտ չէ՛, – գոռում է նա, – բոլոր բանալիները գտնվում են նրա մոտ... Երկու երկաթե, արյունոտ սապոգներ, երկո՛ւ... այս ի՛նչ սարսափելի գիշեր է, ե՞րբ պիտի լուսանա... դուք ժամացույց չունե՞ք...

Այս՝ իմ հարևանն է գոռգոռում՝ ծեծելով մահճակալի երկաթե ճաղերը: Այս անգամ էլ ես չկարողացա ձին երեխայիս հասցնել: Ի՛նչ անհեթեթ երազ...

– Լուսաբա՛ց... մի՞թե այս գիշերը վերջ չի ունենալու: Սոֆիայում հիմա առավոտ է: Եթե ուշանար առավոտը, ես, Սոֆիայի քաղաքապետարանից կհրամայեի, կկարգադրեի, որ կրկնապատկեն փողոցների լույսերը: Կամ գուցե արևը մոլորե՞լ է իր ճամբան: Գուցե արևը ձեռքակալվա՞ծ է: Է՛յ, ձեռք մի՛ բարձրացրեք արևի վրա: Վատ կլինի: Նախազգուշացնում եմ ձեզ վերջին անգամ... Լսի՛ր, դո՛ւ, ինչո՞ւ չես խոսում, հա՞մը ես և մեղադրվում ես հակապետական ագիտացիայի մե՞ջ, հնարավոր է, ես հանդիպել եմ խուլ լրտեսների, նապաստակի պես վախկոտ տեռորիստների, լաբորատորիաներ պայթեցնող գիտնականների, կազ և կարճատես սահմանազանցների... Շա՛տ բան եմ տեսել, բայց այսպիսի երկար գիշեր չեմ տեսել: Այս ի՛նչ գիշեր է, աստված իմ... Հիմա ես կուտեի մի ամբողջ ոչխարի չափ սագ, փորը լցրած բրնձով և չամիչով: Մագդան մասնագետ էր այդ գործում, մե՛ծ մասնագետ... Իսկ

եթե սև հացի մի ավելորդ բաժին... Լսի՛ր, դու հաց ունե՞ս: Մի՛ վախենա, չեմ գողանա: Երևի բարձիդ տակ ես պահում: Տո՛ւր ինձ մի կտոր, ես առավոտյան կվերադարձնեմ: Դու մտածում ես, որ ես կարող եմ մինչև առավոտ մեռնե՞լ... խոստանում եմ չմեռնել, ազնվորեն եմ ասում:

Նա չկատարեց իր խոստումը: Երբ ես տանջալից ինքնամոռացումից ազատվեցի և բացի աչքս, տեսա նրա կծկված, կապտած երեսը, դեպի ինձ նայող սառած աչքերը բաց և աջ ձեռքի երկու մատները միայն չուած⁹²: Երկո՛ւ:

Ես նրան հասկացա:

Պետք է ենթադրել, որ այս անգամ իմ «քունը» երկար էր տևել, այն էլ պետք է ենթադրել, որ նրան ամենևին դուր չի եկել իմ վարքագիծը, բարձիս տակ պահված իմ չունեցած հացից նրան բաժին չեմ հանել և հանգիստ խղճով քնել կամ, ո՞վ գիտե, սուտ քուն եմ ձևացրել...

Ես ինձ ճնշող ծանրությունը մի կերպ հաղթահարում եմ, շուռ եմ գալիս դեպի պատը:

...Հեռավոր խորություններից, ասես ջրհորի խորքից, ինձ հասնում է զարթոնքի գոնգի հատ-հատ զնգոցը: Ուրեմն առավոտ է: Ուրեմն լուսաբաց է: Ուրեմն արևը ձերբակալված չէ: Ես շրջվում եմ նորից, որ մի անգամ էլ տեսնեմ նրան, ով չտեսավ այսօրվա լուսաբացը: Սրան ուուսերեն ասում են **НЕ ДОЖДАЛСЯ**⁹³. Սակայն հարևան մահճակալը դատարկ է: Ասես անմեղ և անտեղյակ կանգնել է երկաթե նեղ մահճակալն իր չորս ոտների վրա և կարծես ոչինչ չի պատահել: Ոչինչ չի պատահել: Այս աշխարհում այնքան խառն են իրականությունը, երազն ու երևակայությունը, որ չգիտես՝ ո՞րը որն է: Համենայն դեպս ես Աշոտ դայուն ոչինչ չեմ պատմի այս գիշերվա մասին: Իրականությունն էր, երա՞զ թե երևակայություն, — ես չեմ կարող այս մասին հաստատ մի բան ասել: Չեմ կարող:

Դրսի սառն օդով և Աշոտ դայով լեցվեց խցիկը: Նա ձեռքը դնում է ճակատիս, հետո հիշելով՝

— Բարի լույս, — ասում է:

— Լուսաբա՞ց է, — հարցնում եմ ես:

— Առավոտ է, — ասում է նա, — բայց ինչպես գիտես, այստեղ ուշ է լուսանում: Ինչպե՞ս անցավ գիշերը:

– Ուրախ, – ասում եմ ես, – լսի՛ր:

Էսպիսի բան չէր պատահել, ա՛յ քավոր,

Որ ժանտաքիսը դառնա թագավոր, թագավոր...

– Այդ ի՞նչ բան է, – մտահոգվում է Աշոտ դային:

– Մանկական բանաստեղծությունն է, – ասում եմ ես:

Նա դուրս է գալիս: Ես լսում եմ նրա ձայնը: Նա երևի խոսում է Մերպերտի հետ: Հետո դուռը բացվում է և նրանք ներս են մտնում:

– Նախ՝ ընդհանուր պալատում տեղ չկա, – ասում է նա, – բոլոր մահճակալներն զբաղված են: Թող մնա մի գիշեր էլ...

Մերպերտը դուրս է գալիս:

– Ես քեզ կազատեի այս անիծված խցից, բայց, տեսնո՞ւմ ես, հնարավորություն չկա:

Նա լռում է և բարձրաձայն մտածում.

– Զամանովը ծանր է:

– Նա որտե՞ղ է, – հարցնում եմ ես, գլխացավից տառապելով:

– Ընդհանուր պալատում: Նա այլևս ծխել անգամ չի կարող: Նա իր ծխախոտը նվիրեց Սանասարին: Սանասարը մերժեց: Ծխախոտը գտնվում է ինձ մոտ:

– Ես ինձ այստեղ լավ եմ զգում, – հանգստացնում եմ ես Աշոտ դայուն:

– Տա աստված, որ այդպես լինի, – ասում է նա:

Աշոտ դային ճարպկությամբ, կոշտ ձեռնոցի ցուցամատով, արցունքի մի կաթիլ է թռցնում աջ աչքի եզրից: Հետո ասում է.

– Դե, ես գնացի, հայդո՛ւկ, հիմա կսկսվի բրիգադների ելքը: Երեկոյան կգամ:

Նա գնաց, իսկ ես փակում եմ իմ հոգնած կոպերս: Նորից գոնգի հատ-հատ «տա՛նկ-տա՛նկը»: Բակը լեցվում է խուլ աղմուկով: Լսվում է կարգադրիչ Սիդորովի կանչը. – Տարասո՛վ, – ու նորից աղմուկ:

Ինձ տիրում է մեծ վտանգից պաշտպանված մարդու երջանիկ զգացողությունը: Կարծես ամբողջ աշխարհը գահավիժում է մի անել անդունդ, իսկ ես ապահով եմ, ինձ չի վերա-

բերում այդ զարհուրելի փլուզումը: Մերպերտը չափեց իմ տաքությունը, — 38,9: Ոչ ոք, ոչ ոք չի կարող խլել իմ ջերմությունն ինձնից: Քանի կա այդ՝ ոչ ոք չի համարձակվի ինձ ստիպել, որ սեփական ոտքերով մտնեմ տաշտը և հունցեմ կավահողը, ոտներս պաղությունից անզգայանան, իսկ շապիկիցս գոլորչի բարձրանա: Ես վազում եմ դեպի բրուտանոցի մի անկյունում դանդաղ վառվող վառարանը, ոտներս ուշքի եմ բերում, չորացնում եմ շապիկս ու նորից բարձրանում տաշտը և ոտներս խրում համառոդ կավահողի սառը ընդերքը: Ես հիշում եմ Մամոյին, Սանասարին և Լյալյային եմ հիշում, որը հիմա չկա: Լինե՛ր արցունք և արտասվեի Լյալյայի համար, սեփականատիրական, հին հիվանդությամբ տառապող գերմանացու և խե՛ղճ, խեղճ լուսանկարչի համար, Սոֆիայի քաղաքացու համար, որը չտեսավ այս խավար առավոտը, արտասվեի՛ բոլոր ապրող ու մեռած, նեխվող ու աննեխ, երկու սեռի փարավոնների համար, որոնք ճորտ ծնվեցին ու փարավոն մեռան ու դեռ արտասվեի՛ փշալարերի ծաղկած արդյունաբերության և ամենաթանկագին կապիտալ մարդո՛ւ համար⁹⁴, որը ոսկու, ադամանդի նման դրված է յոթը կողպեքի տակ: Լինե՛ր...

Ներս է մտնում սանիտարը, մարում է նավթի ճրագը և դուրս տանում: Սառած ապակիները կապտել են: Այո՛, լուսաբաց է: Վերջապես լուսաբաց է: Նորից ներս է մտնում սանիտարն այս անգամ ձեռքին մի հողե աման, իսկ ամանում մի փայտե գդալ և իմ օրաբաժին հացը: Ես անդիմադրելի ցանկություն եմ զգում այդ ամենը վերցնել և դնել կրճքիս, բայց ինքս վախենում եմ իմ ցանկությունից:

Ես գիտեմ, թե ինչու եմ վախենում⁹⁵:

1963 թ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՐԻԳԱԴ⁹⁶

Խառն էին ու բազմազգ կալանավորական աշխատանքային բրիգադները: Նրանք կազմված էին ըստ մեծ մասի կալանավորների առողջական, հետևաբար աշխատունակութայան ցուցանիշների հիման վրա: Այսպես՝ գոյություն ունեին ուժեղների բրիգադներ, ապա միջակների, թուլյների: Թուլներին հաջորդում են աշխատանքի անընդունակները, այսպես կոչված պելագրիկները. վերջինները մարդ լինելուց ավելի շարժուն և անշարժ ուրվականներ էին, ինչպես Ջամանովյն էր նրանց անվանում՝ «նստուկագուրկներ»: մարդիկ, որոնք չունեին ոչ մի հիվանդություն, բայց հյուժված էին, հալվում օր-օրի և հանգչում էին նստարանի վրա կամ արտաքնոցում, մեռնում էին հաճախ բաղնիքի մուտքին չհասած, կամ պարզապես փակում էին աչքերը ննջելու համար երևի և այլևս չէին զարթնում:

Խառն էին ու բազմազգ կալանավորական աշխատանքային բրիգադները, ճամբարային կառավարչությունն այս դրվածքում ինչ-որ թերություններ էր տեսնում, որոնք արգելակում էին «պլանների» գերակատարմանը. Աշոտ դային այն միտքը հայտնեց, որ լավ կլիներ, եթե կազմակերպվեն ազգային բրիգադներ, այսպես՝ ուզբեկական, բելոռուսական, ուկրաինական, վրացական, հրեական... պետք էր ենթադրել, որ գործերը կգնային ավելի լավ: Աշոտ դայուն տվյալ դեպքում «պլաններից» ավելի հետաքրքրում էր մի ուրիշ բան, նա ուզում էր, որ հայերն ունենային իրենց անկյունը, հավաքվեին իրար գլխի, միասին աշխատեին, քնեին, զարթնեին, լային ու ծիծաղեին: «Ազգահավաքման» այս միտումն Աշոտ դային դրեց արտադրական, այսինքն մի տեսակ քաղաքական անիվների վրա և կոմենդանտի հետ մի անգամ զրուցելիս ասաց.

– Սա գործ էջ, սա գործ լինելուց ավելի բաբելոնյան աշտարակաշինություն⁹⁷ է, կալանավորների մի մասը ռուսերենից բոբիկ է, իսկ խառն բրիգադների այս սիստեմը չի տալիս պետք եղած արդյունքը, պետք է ստեղծել ազգային բրիգադ-

ներ և տալ նրանց իրավունք ընտրելու իրենց բրիգադիրներին և ճաշ բաժանողներին, և այն ժամանակ, օ՛, այն ժամանակ...

Կոմենդանտ Ժիզելյովսկին, որը գուրկ չէր գործնական մարդու հոտառությունից, ներկայացավ պետին, ի նշան հարգանքի մի փոքր կուսցավ և աչքը հառնելով ուղիղ պետի աչքերին, հաղորդեց Աշոտ դայու նկատառումները և լռեց: Եթե պետը հավանություն տա հիշյալ նախագծին, ապա այդ կլինի իր սեփական առաջարկությունը, իսկ եթե պետը դա համարի անընդունելի, կամ ո՞վ գիտե, վտանգավոր, ապա նա կասի մոտավորապես հետևյալը.

– Ես այդպես էլ ասացի նրան, քաղաքացի պետ, ես գիտեի, որ նրա առաջարկությունը հիմնականում սխալ է:

– Ո՞ւմ առաջարկությունն է դա, – կհարցնի պետը, իսկ Ժիզելյովսկին տեղնուտեղը կպատասխանի.

– Այդ հայի... բռուտ Աշոտի...

Իսկ հիմա պետը լռեց, մտածեց և ասաց.

– Պետք է խոսել ճամբարների պետի հետ...

Երկու օր հետո ճամբարի պետը կանչեց կոմենդանտ Ժիզելյովսկուն և կարգադրիչ Սիդորովին: Նա հայտնեց, որ իր առաջարկությամբ և ճամբարների պետի համաձայնությամբ որոշված է վերակազմավորել գործող բրիգադներն ըստ ազգային պատկանելիության:

– Գործի անցեք, – ավելացրեց պետը, – բրիգադիրներին թող իրենք ընտրեն իրենց միջից, ինչպես նաև բալանդյորներին⁹⁸... գուցե ավելի լավ աշխատեն...

Ազգային պատկանելիություն՝ ազգային պատկանելիություն, հասկանալի է, բայց երբ կոմենդանտը և կարգադրիչը նստեցին ճոճառանի մոտ և սկսեցին խավաքարտերի վրա ցուցակավորել բրիգադներն ըստ ազգային պատկանելիության, կանգնեցին լուրջ դժվարության առաջ, – իսկ կալանավորների առողջակա՞ն, ֆիզիկակա՞ն ցուցանիշները: Սակայն երբ ցուցակները պատրաստ էին, նրանք վերահասու եղան և այն իրողությանը, որ փաստորեն գոյություն ունեն երկու կարգի կալանավորներ – մեռյալներ ու դեռ կենդանիներ, և որ այս երկու կարգի մեջ մտնում են բոլոր ազգություններն անխտիր...

Աշխատավորական բրիգադները դեռ չէին վերադարձել աշխատանքից. բրիգադների վերակառուցման լուրը խոհանոց հասավ կարգադրիչ Սիդորովի միջոցով: Լուրը մտավ բաղնիք, հետո հասավ վարսավիրներին և մնացած «ճամբարային պարագիտներին», ինչպես անվանում էին նրանց աշխատավորները: Լուրը ցնցող տպավորություն թողեց առանձնապես շեֆ-խոհարար կամ խոհարարապետ Մեսրոպ Ուզունյանի⁹⁹ վրա: Մեսրոպը, կամ, ինչպես քրեականները նրան անվանում էին դյաբլյա Միշան, իսկ քաղաքականները՝ Միխայիլ Արուտյունովիչը, այստեղ բերված էր սևծովյան արևելյան ափի հայաշատ քաղաքներից մեկից՝ Ադլերից: Ազատություն մեջ խոհարարություն հետ նա այնքան կապ ուներ, որքան ես՝ չինական դիվանագիտության հետ, բայց շնորհիվ այն հանգամանքի, որ նա տնից ստանում էր դափնետերևների, պղպեղի, ընտիր ծխախոտի և ուրիշ համեմունքների ծանրոցներ, խոհանոցի դուռը բացվեց նրա առաջ՝ կրունկների վրա... Մեսրոպն իր համեմունքներով խորթելի ճաշեր էր պատրաստում ճամբարային նաչալստովոյի համար, և դրա ուժով արդեն երրորդ տարին էր, ինչ իր ձեռքում ամուր բռնել էր խոհարարապետի սխրալի շերեփը...

Ցնցող տպավորություն թողեց նրա վրա բրիգադների ազգայնացման լուրը, որովհետև նա մինչև հիմա իր դեմ չէր տեսնում ոչ մի ազգություն, մարդկային ոչ մի առանձնացնող, տարբերանիչ կրող զանգված: Բրիգադներին նա բաժանում էր ճաշը փակ աչքերով, ստուգելով միայն թիվը և ուրիշ ոչինչ: Իսկ հիմա, համեցե՛ք, բարի եղիր կերակրել որոշակի ազգություններին՝ ռուսներին, ադրբեջանցիներին, ուկրաինացիներին, վրացիներին, հայերին... դե, ե՛կ, այնպես արա, որ ճամբարի բազմաթիվ մեծ ու փոքր ազգությունները գոհ լինեն քեզնից, չգբաղվեն բանսարկությունք, չգժգոհեն...

Մինչ այս, մինչ այն՝ օրը երեկոյացավ, բացվեցին ճամբարի դարբասները և կալանավորական հոգնած բրիգադները «տուն» վերադարձան: Ամբողջ օրվա ընթացքում և վերադարձի անչափ երկար թվացող ճանապարհին նրանք երազում էին այն պահը, երբ տուն կհասնեն և կփռվեն իրենց մի մարդաբաժին կենսական, տախտակե տարածություն վրա, կստանան

օրաբաժին հացը, հոչակավոր բալանդան և կքնեն, և կքնեն այնպես, որ եթե կես գիշերին ինքն անձամբ, ազատության ոգին ներս մտնի ճամբարի փակ դարբասներից, փողեր փչել տա, թմբուկներ պայթեցնի և թնդանոթների զոռոցով հայտարարի՝ «վե՛ր կացեք, գնացե՛ք ձեր տները, ո՛վ մարդիկ, դուք ազատ եք...»՝ միևնույն է, նրանք չեն զարթնի և կշարունակեն քնել քաղցր քնով, մի քնով, որի ուժն ու պատիվը իմանալու համար հարկավոր է միայն և միայն վատ սնվող և դժվար աշխատող կալանավոր լինել...

Ահա թե ինչու բրիգադների վերակառուցման լուրը ճամբարի և աշխատանքից տուն վերադարձած կալանավորների գլխին պայթեց որպես կայծակ՝ անամպ երկնքից: Խոռվահույզ մրջնանոցի նման ալեկոծվեց ճամբարը, արագ և համառոտ՝ մարդիկ ոտքի վրա մի կերպ ոչնչացրին ընթրիքները, ապա ըստ հրահանգի վերցրին իրենց ունեցվածքը և դուրս եկան ընդարձակ բակը:

Մեծ ճանապարհի վրա երևաց կոմենդանտ Ժիգելյովսկին.

– Ապա՛ նստե՛լ, – գոռաց նա:

Բոլոր կալանավորները մի մարդու նման նստեցին, ոմանք իրենց իրերի վրա, ուրիշները՝ թեթև պպեցին, ձևացնելով, թե նստած են:

– Կանգնե՛լ... նստե՛լ... կանգնե՛լ... իսկ հիմա՝ ուշադրություն, ուսանե՛ր, իրերով N3 բարաք, մա՛րչ, ուզբեկներ, տա՛ջիկներ, միջին ասիական մնացած պիղծ հոգիներ, N2 բարաք, մա՛րչ... խախոլնե՛ր¹⁰⁰, N4 բարաք... վրացիներ, հայեր, ադրբեջանցիներ՝ 5 բարաք... լատիշներ, լիտիշներ, կուռաթնե՛ր¹⁰¹ N6 բարաք... ջհուղներ...

Գրկած իրենց կեղտակուր ունեցվածքը, կերակրի թիթեղն ու փայտե ամանները, ավելի ունևորներն՝ իրենց տախտակե արկղները՝ կալանավորները ցրվեցին զանազան ուղղությամբ նշանակված բարաքները:

Ճամբարի բակը դատարկվեց: Կոմենդանտ Ժիգելյովսկին իր պարտականությունը հաջող կատարած մարդու թեթևությամբ խոհանոց մտավ մի քիչ ծանրանալու, իսկ կարգադրիչ Սիդորովն անցավ բարաքից-բարաք և հրահանգեց, որ ազգային բրիգադներն իրենք ընտրեն իրենց ղեկավարությունը,

բրիգադիր և բալանդյոր, և այն մասին որ...

– Ճամբարի պետը կարող է հաստատել կամ չհաստատել ձեր ընտրությունը:

N5 բարաքի ճակատամասի երկհարկանի տախտամածի երկու հարկերը վիճակով ընկան հայերին, աջ ու ձախ՝ վրացիներին և ադրբեջանցիներին: Բարաքում տիրում էր աղմուկ և հրմշտուկ, փոշի, որին խառնվեց տեղավորվածների մախորկայի կծու հոտը: Դռների մեջ երևաց խոհարարապետ Մեսրոպ Ուզունյանը կամ դյադյա Միշան, կամ, վերջապես, Մեսրոպ Արուտյունովիչը. դռների մեջ՝ հաճոյակատար Մամոն նրա ձեռքից խլեց նրա իրերի խնամքով կապված կապոցը, երկաթե կանթով «չաքմաջան» և արտորաց դեպի «Հայկական օջախը»: Խոհարարապետի մոտքը երեք ազգություններն ընդունեցին ողջունյի և ուրախություն բացականչություններով.

– Բարի եկար, Մեսրոպ:

– Միշա դայի, խո՛չ գյալար:

– Վաշա՛, Միշա, գենացվալե՛...

Բրուտանոցի եռյակը տեղ բռնեց կողք-կողքի: Աշոտ դային իրեն հատուկ աշխուժով զբաղված էր այստեղ-այնտեղ մեխեր խփելով, ինչ-որ բաներ կախելով: Սանասարը Լյալյայի լուսանկարը խնամքով ամրացրեց պատին, իսկ ես... ես նայեցի Մեսրոպի խավարամած դեմքին: Նա տեղավորվեց իմ ձախ կողմը:

– Մեսրոպ, դու է՞լ եկար, իսկական Հայաստան եղանք, – ձայն տվեց Աշոտ դային:

– Չգիտեմ, – ասաց Մեսրոպը մուռյալ ու մտացրիվ, – ըսման Հայաստան չուզեցի...

– Ինչո՞ւ, այ տղա, – զարմացավ Աշոտ դային:

– Ինձի վատ եղավ:

– Ինչո՞ւ:

– Բան մ'եք՝ ըսի ըշտե, – նա տեղավորեց իրերը, վար իջավ տախտամածից և առանց մեկի հետ խոսելու վերադարձավ խոհանոց:

Քսանչորս հայեր էինք, որոնցից մի քանիսը երևանից և Հայաստանի գյուղերից, երկուսը Թիֆլիսից, պրոֆեսոր Զան-փուլադյանը՝ Բաքվի համալսարանի քիմիական ամբիոնի վա-

րիչ, Սմբատ Սարգսյանը՝ կուսաշխատող, մի քանի գրասենյակային աշխատողներ՝ դաշնակցական մեղադրանքով և Լևոն ժամկոչյանը՝ չեկ բեղերով և կապույտ աչքերով՝ մասնագիտությամբ նախագահ. ի՞նչ նախագահ, Լևոն, ինչի՞ նախագահ... — թվում էր.

– Տեղկոմի նախագահ, արտադրական հանձնաժողովի նախագահ, վարչության նախագահ, վերստուգիչ հանձնաժողովի նախագահ...

Մի խոսքով՝ նախագահ՝:

Բրիգադիերների և կերակուր բաժանողների, այսինքն բալանդյորների ընտրությունը բարեհաջող անցավ վրացիների և ադրբեջանցիների մոտ. վրացիները ընտրեցին Վասո Յուլուկիձեն, որն այն աշխարհում եղել էր կառուցող ինժեներ, իսկ ադրբեջանցիները՝ Բաքվի ջրմուղի պատասխանատու աշխատող Զաֆարով Մամեդին: Ընտրեցին նաև ճաշ բաժանողներ, հիվանդագին, կարմրաթուղ Գուգուչվիլուն և Բաքվի առաջնակարգ ռեստորաններից մեկի դիրեկտոր Շիրալիևին: Պետք էր ենթադրել, որ մյուս բարաքներում նույնպես ավարտված էին ընտրությունները, մինչդեռ հայկական բրիգադում տիրում էր կառավարական անել ճգնաժամ:

Քսանչորս հոգիանոց հայկական բրիգադը բաժանվեց երեք կուսակցությունների, որոնք էին կոմունիստներ՝ հինգ, «դաշնակցականներ»՝ ութ, իսկ չեզոքներ՝ տասներեք հոգի: Դաշնակցականների և չեզոքների մի մասի բլոկը միահամուռ կերպով առաջադրեց պրոֆեսոր Ջանփոլադյանի թեկնածությունը, սակայն նա մի ծխախոտ վառեց, ծուխը փչեց սեփական հայկական բեղերի վրա և իր փափուկ ձայնով հրաժարվեց.

– Եթե ինձ հարգում եք, թույլ տվեք ինձ աշխատել որպես շարքային... չնորհակալ եմ վստահություն համար...

Կոմունիստ Աբել Տարախչյանն այն կարծիքը հայտնեց, թե կոմունիստը չի կարող աշխատել անկուսակցականի կամ (մանավանդ) դաշնակցականի դեկավարությունը և պահանջեց, որ բրիգադիր ընտրվի անպայման կուսակցականներից մեկը, հակառակ դեպքում՝ գործը կգրվի քաղաքական սխալ հիմքերի վրա. նա առաջարկեց կուսաշխատող Սմբատ Սարգսյանի թեկ-

նածուլթյունը: Նախկին ուսուցիչ Պողոս Սայատյանը՝ դաշնակցական մեղադրանքով՝ ասաց հետևյալը.

– Միայն զարմանալ կարելի է. Աբել Տարախչյանը երևի մոռանում է, թե որտեղ է գտնվում: Ի՞նչ կուսակցական ղեկավարութան մասին է խոսքը: Մենք այստեղ կալանավորներ ենք, հավասար իրավունքներով, այսինքն հավասար իրավազրկությամբ: Ես առաջարկում եմ Ֆարհատի թեկնածությունը:

Ֆարհատը դա փառավոր միրուքով, հին կալանավոր Սարգիս Կանայանն էր: Պետք էր ենթադրել, որ Ֆարհատը նրա կեղծանունն էր:

Թիֆլիսեցի Վասիլ Կարախանովը, որն ամբողջ վիճաբանության ընթացքում շվարած նայում էր խոսողներին, միջամտեց.

– Տո՛, Իրակլու թագավորությո՞ւնն եք բաժին-բաժին ա-նում¹⁰²... անհարմար չե՞ք զգում... մեկին ընտրեք, վերջանա գնա:

Անհանգիստ էր և Աշոտ դային, թեև նա ոչ մի բանով չէր մատնում իր անհանգստությունը: Այդ երևի միայն ես էի նկատում: Մենք, բրուտանոցում աշխատողներս և Աշոտ դային, միայն կողմնակի դիտորդների հանգամանքով ներկա էինք այս ընտրական սուր պայքարին, որովհետև մենք պատկանում էինք «գործարար բակի» համապատասխան արհեստավորական բրիգադին. մենք, հետևաբար և Աշոտ դային, այստեղ չունեինք ո՛չ ընտրելու, ո՛չ էլ ընտրվելու իրավունք, ո՛չ էլ կարող էինք միջամտել բրիգադի ներքին գործերին: Պետք էր ենթադրել, որ Աշոտ դային հատկապես կարող էր ազդել խնդրի բարեհաջող լուծման վրա, եթե... եթե «ձայնազուրկ» չլիներ:

– Ես չեմ մոռացել և գիտեմ, թե որտեղ եմ գտնվում, – գրգռված և շիկացած՝ իր ձայնը լսելի էր դարձնում Աբել Տարախչյանը, – բայց որտեղ էլ լինեմ, միևնույնն է, չեմ մոռանա, որ ես կոմունիստ եմ... Մենք գտնվում ենք սովետական ճամբարում և ոչ թե ֆաշիստական: Սովետական ճամբարում ղեկավար դեր կարող են խաղալ միայն կոմունիստները...

– Քանի՞ տարի ունեք, ընկեր կոմունիստներ, – հարցնում

է հեգնանքով Պողոս Սայատյանը, – տասնհինգակա՞ն. իսկ մենք, ձեր կարծած ֆաշիստներս տասական տարի միայն... Ինչո՞ւ էս պիտի աշխատեմ ժողովրդի թշնամիների հրամանատարութեան տակ... Վե՛րջ կոմեդիային, Փարհատը բրիգադեր է...

Բարձրացավ աղմուկ:

– Փետրվարյան ավանտյո՞ւրա¹⁰³ ուզում եք սարքել...

– Այստե՞ղ էլ բռնություն...

– Թող կուստոմները ցույց տան...

– Ժողովրդի թշնամիներ՛ը...

– Ֆաշիստներ՛ը...

Աչոտ դային մի մախորկա փաթաթեց:

Խոհանոցից վերադարձավ Մեսրոպը: Նա բարձրացավ իր տեղը. այսինքն տեղավորվեց իմ կողքը և ցած ձայնով հարցրեց.

– Ի՞նչ եղավ, ինչո՞ւ կբողբոռան:

Ես բացատրեցի:

– Ամոթ, այիբ է, – քրթմնջաց Մեսրոպը, – բրիգադեր, բալանդաջի... էդուր համար է՞լ իրար գզեն...

Նա լռեց և ավելացրեց.

– Ես կուխնուց դուրս կուգամ... Թող ամեն ազգ, ամեն բրիգադ իր կուխին, իր պովր¹⁰⁴ ունենա... Ես բոլոր ազգերին չեմ կրնա կերակրի...

Աչոտ դային չհամբերեց: Նա՛

– Տղաներ, – ասաց, – հայ ժողովո՞ւրդ ենք մենք, թե վայ ժողովուրդ... տնից, տեղից, հողից, ընտանիքից զրկված, եկել ենք, ընկել սիբիրներն ու փոխանակ մեկ սիրտ, մեկ հոգի լինելու, իրար միան ենք ուտում: Նայենք մեր հարևաններին և ամաչենք: Բա մենք նրանց չափ է՞լ չկանք...

– Քաղաքական ո՛չ մի գիջում, – տեղից գոռաց Սմբատ Սարգսյանը:

– Տո՛, դու ո՞վ ես, որ գիջես կամ չգիջես...

– Հակահեղափոխական ճահիճը շարժվում է, ընկերներ, գգուշ, քթով չչնչել...

Ներս մտան կոմենդանտ Ժիգելյովսկին և կարգադրիչ Սիդորովը. նրանք գրեցին վրացական ու ադրբեջանական բրի-

գաղիւրների անունն ու ազգանունները և մոտեցան հայկական բրիգադին.

– Ո՞ւմ ընտրեցիք,– հարցրեց Սիդորովը:

Լուսլթյուն:

– Ո՞վ է ձեր բրիգադիրը. ի՞նչ եք ոչխարների նման նայում,– ձայնը բարձրացրեց ժիգելյովսկին:

– Բրիգադիր չկա,– լսվեց մի անհամարձակ ձայն:

– Ձի էլ լինի,– լրացրեց Սմբատ Սարգսյանը:

– Քաղաքական տարաձայնութիւններ...

– Ի՞նչ քաղաքական տարաձայնութիւն,– գոռաց ժիգելյովսկին ամբողջ կողորդով,– անուղղելի արմաշկաներ... դուք դեռ շարունակում եք քաղաքականութիւն մը զբաղվել... ես ձեզ տուգանային ճամբարներում կփտեցնեմ... ես ձեզ... գնդակահարե՛լ...

Նա դուրս եկավ Սիդորովի հետ և կես ժամ հետո բարաք վերադարձավ ճամբարի պետի կարգադրութեամբ.

– Հայկական բրիգադը ցրե՛լ... լսեցեք թե ո՞վ որ բրիգադին է կցված... վերցրեք ձեր իրերը և կորեք... Սարգիս Կանայան, Սմբատ Սարկիսյան, Արտյուշա Դժանպոլատյան՝ ռուսական բրիգադ...

.....

Երկու ամիս հետո նոր նշանակված ճամբարի պետ Ուստինովը ծանոթացավ աշխատանքային բրիգադների և նրանց աշխատանքի դրվածքի հետ. գլուխը բարձրացրեց ցուցակներից և ասաց.

– Հայկական բրիգադը չեմ տեսնում:

– Նախկին պետը լուծարքի ենթարկեց, քաղաքացի պետ, ցրեց մյուս բրիգադների վրա...

– Այո՛,– խորանում է ակնոցավոր, քաղաքացիական շորերով և գրեթե բարեդեմ, նոր նշանակված պետը,– բայց աշխատանքային բրիգադներում ոչ մի «յան» չեմ տեսնում... ահա՛ մեկը. Դժանպոլատյան...

– Ճիշտ է,– հաստատում է ժիգելյովսկին,– նրանցից ոմանք ընկան տնտեսական բրիգադներ, աշխատում են որպես սանիտար, խանութի վարիչ, օրապահ, խոհանոցի աշխատող,

իսկ մյուս մասն անցավ «գործարար բակ»՝ կոչկակար, հյուսն, դերձակ...

– Դա՛՛ա՛՛, – հաստատեց խորաթափանց պետը, – զարմանալի համերաչխ ժողովուրդ է հայ ժողովուրդը...

– Այո՛, – հաստատեց կոմենդանտը, – շատ ճիշտ է ձեր դիտողությունը, քաղաքացի պետ. համերաչխ մարդիկ են հայերը և իրար բռնող...

...Իջնում էր գիշերը: Ազգային բրիգադները քուն մտան:

1964 թ.

ՄՇԵՑԻ ԱՌԱՔԵԼԸ ԵՎ ՈՒՐԻՇՆԵՐԸ¹⁰⁵

1.

Աշոտ դային ամեն ինչ գիտե:

Նա գիտե, թե ի՞նչ պատճառով ճամբարն ահա երրորդ օրն է, ինչ հաց չի ստանում, և կալանավորները սնվում են խաշած կարտոֆիլով, և ինչո՞ւ խաշած կարտոֆիլը մի քիչ քաղցրավուն է, նա գիտե, թե ինչ կապեր կան կալանավոր բժիշկ Տրախտենբրոդի և հիվանդանոցի տնտեսվար Մավրինի միջև, թե ի՞նչ բժշկական նկատառումներով հիվանդ կանանց բաժնում անհրաժեշտ համարվեց բարակ տախտակներով մի մահճակալի տարածուկթյամբ առանձնասենյակ ստեղծել և այնտեղ պառկեցնել հատկապես երիտասարդ կալանավորուհիներին, թե ինչո՞ւ երրորդ բարաքի ավագ Իվանովին հանեցին, քեցցին ընդհանուր աշխատանքի և նրա տեղը նշանակեցին անհամեմատ երիտասարդ և առողջ Միրբաբաևին, Աշոտ դային գիտե, թե ինչո՞ւ Ջամանովի մահից հետո Իմամ Ալին զգալիորեն աշխուժացել է, և որտեղի՞ց նրա հագին երևաց թանձր, մոխրագույն մի վերնաշապիկ, գիտե և այն, որ Ջիտայից¹⁰⁶ եկած վերջին էտապում մշեցի մի հայ կա, որի անունը Առաքել է, ազգանունն Ութուճյան, և որ նա նշանակված է հինգերորդ բարաքի օրապահ:

Կարճահասակ էր, նեղ ճակատով, նեղ աչքերով, մի քիչ չեչոտ, Նապոլեոնի¹⁰⁷ քթի նման կեռ քթով, մոտ վաթսուներեկան, դանդաղաշարժ... — Երբ ես մտա հինգերորդ բարաքը, նա նստած երկհարկանի փայտե մահճակալի առաջին հարկին, իր անկողնու վրա՝ ինչ-որ բան էր գրում: Նրա մահճակալը գտնվում էր դռան ճիշտ դիմացը. այդ երևի նրա համար, որ լավ տեսներ եկող-գնացողներին: Բարաքում մարդ չկար, օրը կիրակի էր, իսկ կալանավորները դեռ չէին վերադարձել աշխատանքից: Ես տեսա նրա կիսադեմքը՝ հակված խավատախտակին դրած թղթին: Լսելով երևի իմ ոտնաձայնը, նա գլուխը

չբարձրացրեց, չնայեց, դրա փոխարեն թանձր արևմտահայկական շեշտով, բարձր ձայնով, հարցրեց.

– Աքտո՞տակոյ...¹⁰⁸

– Տակոյ-մակոյ չկա, ե՛ս եմ, – պատասխանեցի գրեթե ուրախ ձայնով, հազար տարվա ծանոթի պես:

– Իսոս-քրիստոս, – արտասանեց մշեցի Առաքելն առանց խաչակնքելու, – ո՞վ ես, հա՞յ ես... Նստի, նստի մոտս... Բեկլար կըսեր, որ լագըն հայեր կան... էհ, հայ որտե՞ղ չկա, որ... որտեղացի՞ ես... կճանչնա՞ս Բեկլարին:

– Ոչ, – պատասխանեցի ես, – չեմ ճանաչում:

Սկսվում էր այն, ինչ չէի սիրում, հարցաքննություն: Առաքելը չէր փոխել իր դիրքը, դեղնագույն կարճ մատիտի կտուցը դրել էր դեռ չգրված թղթին, և թվում էր թե պիտի գրի առնի իմ պատասխանները: Ես թուա հարցի վրայով:

– Նամա՞կ ես գրում:

– Նամա՞կ... չէ, ի՞նչ նամակ, լաո, ուուսերեն գրել գիտե՞ս¹⁰⁹ ...

– Գիտեմ, – պատասխանեցի ես:

– Ասա՛ աստված քեզ ուղարկեց ինձ մոտ: Ահա՛ն, նստի... էս թուղթ, էս՛ մատիտ: Ես ասեմ, դու գրի...

Ես անցա իմ պարտականություն կատարմանը:

– Դառագոյ¹¹⁰ Անթառամ, – թեև դրեց մշեցի Առաքելը:

– Դառագայա Անթառամ, – բարձրաձայն արտասանեցի և գրեցի ես:

– Վայ, մոռցա... կնիկարմատին դառագայա կըսեն... Համա որ կըսեն թանկագին հայր Ֆլանքյաս՝ էնոր իշտե դառագոյ պիտի ըսեն...

Առաքելը կարիք չզգաց ավելի պարզ խոսալու, որովհետև այդ այն ժամանակներն էին, երբ լայնածավալ աշխարհում ընդամենը մեկ «թանկագին հայր» գոյություն ունեւր...

– Դառագայա Անթառամ, ահան նստած սաղ-սալամաթ և սրտով ուրախ ու հոգով ձեզ հետ՝ նամակ կը գրեմ... գրի՞ր...

– Գրի...

– Անթառամ ջան, իմ մասին մի մտածեք... Թող աստված անպակաս անի մեր մեծ հոր օրն ու արևը: Ես շատ և շատ լավ եմ, մենակ կակուղ հացից զահլաս գնացել է, մի երկու կիլո

չոր սուխարի ուղարկի, ջրով կակղցում, ուտեմ: Թե ուժդ կպատի՛ շաքար, սխտոր, մի խոսքով, տես... գրի՞ր...

– Գրի:

– Անթառամ ջան, մի տես տաք շորից, չորաբից, Փայկայից, բանից, ի՞նչ կարաս ղրկես. մտքովդ չանցուս, որ մեզ քաղցած ու մերկ կպահեն, փառք մեր – իշտե էստեղ գրի՛ դառազոյ հոր, մենք շատ լավ կապրենք, մենակ ասածներս ուղարկի: Սերոփին ու Վահանին ըսե, որ թրաշելու ժամանակ մուշտարիներին հետ շատ չխոսեն. խոսելուց՝ վնասից զատ օգուտ չկա... Գրի՞ր:

– ...

– Գրի, լաո, Մրտոնեց Օհանես Օրթուջալի բանտի մեջ մեռավ... իմ աչքի առաջ...

– Կարիք չկա այդ մասին գրելու, – ասացի ես, – այդ տեղեկություն համար կարող են նամակը չուղարկել:

– Լավ ըսիր, մի գրի, – արագ կողմնորոշվեց մշեցի Առաքելը, – գրի, շատ բարև Սերոփին, Վահանին, Հարսնեբուն, Թոռնեբուն, բարեկամ ծանոթներուն... մեր սիրուն թիֆլիս քաղաքին... մեր իմաստուն հայրը... իմաստուն ռուսերեն ի՞նչխ կըսեն...

– Մուղուի...

– Չէ՛, մուղուի մի գրի, թիֆլիսցի մարդ է, շառի մեջ կընկնենք...

Ես հասկացա հեռատես մշեցուն. մուղուի բառը հիշեցնում է թիֆլիսում շատ տարածված մուղուիկին, որն ամենևին կապ չունի իր իմաստով՝ իմաստություն հետ:

– Մեր մեծ հայրը չի թողնի, որ մենք սիբիրներում կորենք գնանք... և մի օր կարժանանանք իրար տեսություն: Գրի՞ր:

– Այո:

– Որով մնամ ձեր բոլորի կարոտով տանջվող... տուր, ստորագրեմ...

Նա վերցրեց նամակը, բառ առ բառ, տող առ տող կարդաց անձայն, շրթունքները միայն շարժելով և ստորագրեց ռուսական անվարժ տառերով. – Араке́л Уту́чян.

– Շատ ապրես, լաո, մեծ ցավից ինձի ազատիր... քա՞նի տարեկան ես... է՛, ջահել ես... անունդ ի՞նչ է... ո՞րտեղացի

ես... է՛է՛է՛, լաո, Վա՛նն ուր, Սիբիրն ո՛ւր...

Նա խփեց իմ ծնկին, ծանր ու դանդաղ վեր կացավ տեղից, մատիտը, նամակն ու խավաթուղթը տեղավորեց փոքրիկ արկղում և ասաց.

– Դնեալնի¹¹¹ եմ... Հատակը լվալ, մաքրել, թափել... իշտե՛... իմ հերն ու մերը ինձ աշխարհ բերին, որ դամ էս սիբիրներ դնեալնի դառնամ... երթանք, երթանք, դուրս նստենք, քիչըմ ժղենք:

Ժղենք, – այս երևի նշանակում է՝ զրուցենք:

Մենք նստեցինք հինգերորդ բարաքի մուտքի մոտ՝ երկու հոգինոց նստարանին: Ամառնավերջի ժլատ արևը գուր էր ճգնում տաքացնել ճամբարի անհանգիստ բնակիչներին: Այստեղ-այնտեղ շրջում էին նրանք խմբով կամ առանձին-առանձին, նրանք, գործարար բակի արհեստավորներն ու աշխատողները, հիվանդության պատճառով ազատվածներն, ինչպես նաև ամեն տեսակի աշխատանքից միշտ ազատ ճամբարային ազնվականները՝ քրեական հանցագործները:

Մոտ մի ժամ «ժղելուց» հետո, ես հրաժեշտ տվի մշեցի Առաքելին և վերադարձա իմ բարաքը: Աշոտ դային չկար, ես ուզում էի նրան մասնակից դարձնել այս նոր հայի ճակատագրի պատմությանը: Ես բարձրանում եմ երկրորդ հարկի տախտամածին, պառկում եմ անկողնին և մտքով տեղափոխվում եմ Թիֆլիս:

Այնտեղ, Միխայլովսկի փողոցի վրա, Վարանցովի հրապարակից ոչ հեռու, փոստին չհասած, հենց փոստի թևի վրա կա մի փոքրիկ, երկու հայելիանոց վարսավիրանոց: Այնտեղ աշխատում են մշեցի Առաքելի երկու որդիները, Սերոբն ու Վահանը: Ես տեսնում եմ նրանց իմ մտքի աչքերով ու չգիտես ինչու, նրանք ինձ թվում են բարձրահասակ, գեղեցկադեմ: Հավլաբարում, Շաքարովսկայա փողոցի վրա նրանց տունն է, այնտեղ ապրում է Անթառամը, նրա երկու հարսները, կոնդկլուզ թոռները: Լավ են ապրում, աստծուն փառք, տանը տիրում է համերաշխություն, ամեն կիրակի բլղուրով փիլավ են պատրաստում, մածնով անուշ անում, հիշում իրենց Մուշը: Գաղթից հետո, երբ նրա ընտանիքը մի քանի քաղաք փոխելուց հետո հաստատվեց վերջնականապես Թիֆլիսում, Առա-

քելը «Սիմպատիա» ռեստորանի խոհանոցում աշխատեց, հետո մի երկու տարի Շեյթան-բազարում զբաղվեց առևտրով. երբ տղաները վերջացրին յոթնամյակը, նույն Շեյթան-բազարում մի չայխանա բացեց և մոռա թեյի հետ վաճառեց նաև Մշո բլրուրե փիլավ: Նստում էր Առաքելը չայխանայի սեղանի մոտ, հաճախորդներից փող ստանում, հետևում թեյին ու փիլավին, իսկ Սերոբն ու Վահանը բավարարում էին հաճախորդների պահանջները: Լավ փող աշխատեց, տուն գնեց Հավաբարում, էլի աշխատեց, բայց տուրքերի աճող ծանրություն չգիմանալով, ծախեց չայխանան, իսկ տղաներին տվեց սափրչանոց՝ աշակերտ: Երբ տիրապետեցին այդ արհեստին, նրանք հերթով ածելիները փորձեցին իրենց հոր երեսների վրա: Առաքելը գոհ մնաց, գովեց իր զավակների վարպետությունը, հանեց սև օրվա համար խնայած փողը և Միխայլովսկու վրա գնեց երկու հայելինոց այս սափրչատունը, իսկ ինքը դարձավ քաղաքի հիվանդանոցներից մեկի գիշերային պահակը:

Երբ սափրչանոցը ձեռք բերեց բարի համբավ և լավ եկամուտ, եղբայրները գտան, որ ժամանակն է իրենց հորը հանգստի կոչել: Այդտեղից էլ սկսվեց դժբախտությունը: Աշխատանքի սովոր Առաքելը նեղվում էր պարապությունից, գնում էր Ալեքսանդրյան այգի, նստում ժամերով, հանդիպում հայրենակիցների, ծանոթների, զրուցում սարից-ձորից, գալիս իր տղաների արհեստանոցը, այստեղ էլ նույն պատմությունը մինչև ուշ երեկո:

Առաքելն ինչպե՞ս հիշի, թե ո՞ւմ է ասել, թե Անդրանիկ¹¹² մոտ վեց ամիս զինվորություն է արել, կամ ո՞ւմ է ասել թե...

– Լաո, դու ինձ մի բան ասա, Անդրանիկին գովելու համար մարդու կրոնեն սիրի՞րնե՞ր կուղարկեն, – հարցրեց ինձ Առաքելը և տեսնելով, որ չեմ պատասխանում, ամրացրեց իր դիրքերը, – աշխարհ գիտի, որ Անդրանիկ հերոս էր, աշխարհին հայտնի է, որ Ղարս, Արզահան Հայաստանի քաղաքներն են եղել, թուրքերն եկան զավթին, ժողովրդին էլ մորթին, քչին...

Եվ Առաքելը ապացուցելու համար իր միտքը, աջ ձեռքի ափով խփեց ձախ ձեռքի ափին, ապա ձախ ձեռքի ափով՝

աջին, ավելորդ դարձնելով ամեն պարզաբանում:

– Մխալ գործ են բռնել, – ասաց Առաքելը, – ես չե՛ դու, էսքան մարդ ամեն ազգից որ բռնել, բերել են էստեղ, կչարչարեն, ամեն մարդու ետև մի ութ-տաս լացող էլ թողեր են քաղաքների, գյուղերի մեջ... չկա մի տուն, որ յարալու չլինի... Ի՛նչ մի պատվավոր բան է յարալու ժողովրդի վրա թագավորելը...

– Խշտիկի վրա նստի, երկիր կը կառավարե. խշտիկի վրա նստե՞լ կլինի, օղո՛ւլ... շատ էլ... որ Անդրանիկի մոտ ծառայեր եմ, շատ էլ, որ ըսեր եմ Վանն ու Մուշ հայերին է եղե...

Խե՛նթ է այս Առաքելը:

...Եկավ Աշոտ դային: Ինչպես միշտ, նա արկղից հանեց հին ու նոր նամակները և սկսեց կարդալ:

– Ո՞ւր են մտքերդ, արեղա, – հարցրեց նա ինձ: Այս վերջին տիտղոսը ես ստացա երկու շաբաթ առաջ, կալանավորուհի Լյուդմիլա Շարթի կապակցությամբ¹³: Լյուդմիլան նկարչուհի էր, նա ավարտել էր Բեռլինի նկարչական ակադեմիան: Նա հայտնվեց բրուտանոցում, որպես... բայց այս մասին մի ուրիշ անգամ¹⁴:

– Մշեցի Առաքել Ութուճյանին տեսա, – հաղորդեցի ես:

– Ի՞նչ մարդ էր, – հարցրեց Աշոտ դային, ի միջի այլոց, առանց շեշտված հետաքրքրություն, շարունակելով իր աշխատանքը:

Ես նկարագրեցի Առաքել Ութուճյանին, աշխատելով որքան հնարավոր է հարազատ մնալ բնագրին, առանց գունազարդելու կամ աղքատացնելու նրա կերպարը: Աշոտ դային կամաց-կամաց կտրվեց իր նամակներից և սկսեց լսել ինձ աճող հետաքրքրությամբ: Երբ ես վերջացրի, Աշոտ դային հարցրեց.

– Դու ասացի՞ր, որ գա մեզ մոտ:

– Հրավիրեցի, խոստացավ երեկոյան գալ:

– Տղաներին ի՞նչ խորհուրդ էր տվել՝ ասում ես...

– Որ ածիլելիս՝ հաճախորդների հետ շատ չխոսեն...

– Այդքան բան հասկանո՞ւմ է:

– Երևի:

– Ձի հասկանում, բարկացավ Աշոտ դային, – եթե հասկանար, քեզ հետ այդպես չէր բացվի: Կամ միամիտ է այդ քո մշեցին, կամ խելագար... ինչպե՞ս կարելի է նոր ծանոթացած մարդու հետ այդպես... դուրս տալ:

...Երեկոյան եկավ: Ես նրան նկատեցի, երբ նա ներս մտավ և նեղ աչքերն ավելի նեղացնելով առաջացավ նայելով աջ ու ձախ: Զինվորական հնամաշ վերարկուն գրկել էր նրա նեղ ուսերը և գրեթե ավլում էր գետինը: Կարճ հասակն ստիպում էր նրան ջանքեր թափել տեսնելու երկրորդ հարկի բնակիչներին:

– Այստեղ, Առաքել եղբայր, այստեղ...

Առաքել եղբայրը ժպտաց լսելով իր անունը և արագացրեց քայլերը ձայնի ուղղությամբ:

Իսկ հիմա ես պառկել եմ և մտքումս մշեցի Առաքելին հանձնել եմ Աշոտ դայու դատ ու դատաստանին: Քանի-քանի մարդիկ դատվել են նստած ճիշտ այդտեղ, սյան տակ, այնտեղ, ուր վերջանում է Աշոտ դայու անկողինը: Չգիտես ինչու հիշում եմ Սանասարին, որը երկու ամիս առաջ կամավոր էտապ գրվեց և մեկնեց բեեռային Դուդինկա: Ծանր աշխատանքի ընդունակ կալանավորները դիմեցին ամեն միջոցի, խուսափելու համար այդ ծանր էտապից, իսկ Սանասարը կամավոր գրվեց ու գնաց: Աննախընթաց դեպք: Գնալուց առաջ, նա, արցունքոտ աչքերով ասաց Աշոտ դայուն, – «Չեմ կարող, դայի, ամեն տեղ աչքիս առաջ Լյալյան է, ուժ չունեմ... գնամ հեռու տեղ, գուցե մոռանամ...»: Ու գնաց:

Տարված իմ մտքերով, սկանջի ծայրով ես լսում եմ, որ խոսքաշատ մշեցին, պատմում, գրեթե կրկնում է այն, ինչ ինձ պատմեց ճաշից հետո: Աշոտ դային լսում էր գրեթե լարված ուշադրությամբ և ոչ մի բանով ցույց չէր տալիս, որ այդ ամենն իրեն հայտնի է: Երբ հասավ իր պատմության վերջավորությանը և տվեց իր հարցը, թե «Անդրանիկին գովելու համար կբռնեն, սիբիրնե՞ր կուղարկեն», – Աշոտ դային ինձ նման չլուեց: Նա պատասխանեց.

– Այո, կբռնեն, սիբիրներ ու դեռ ավելի հեռու, Կալիմա¹¹⁵ կուղարկեն:

Մշեցի Առաքելը հուզվեց: Ի՞նչ կհրամայի Աշոտ դային,

որ Առաքելը ասեր՝ Անդրանիկը գող-ավազակի մե՞կն է, որ Մշո դաշտը Հայաստան չի՞ եղել ժուկով-ժամանակով, որ թուրքերը միլիոնավոր հայեր չկոտորեցի՞ն, որ, որ... խշտիկների վրա նստե երկիր կկառավարե... բոլոր տները վերավոր են... Մուշ քաղքի մեջ մի Տիգրան կար, ոչխարի գլուխ էր ծախում, լեզուն, ուղեղը հանում էր, մնացածը խորովում, ծախում... մշեցի Տիգրան չէ, ի՞նչ է, հանել է մարդկանց լեզ...

Աշոտ դային չդիմացավ.

– Լսի՛ր, հա՛յ, այդ բոլորը դու ո՞ւմ ես ասում, – հարցրեց գուսպ բարկությամբ:

– Քեզի՛, ո՞ւմ, – պատասխանեց Առաքելը հանկարծակիի եկած:

– Ինչո՞ւ դու ինձ այդպիսի բաներ ես ասում, ի՞նչ գիտես, թե ես ինչ մարդ եմ, – գործը խորացրեց Աշոտ դային:

Առաքելը, որը զրկված չէր արագ կողմնորոշվելու ընդունակությունից՝ ժպտաց և պատասխանեց.

– Դուրսը պիտի վախնաի, լեզուս ինձի քաշեի, հիմա, որ ընկեր եմ, ինչի՞ց պիտի վախենամ: Տաս տարի են տվե, ապա ինչի՞ն են տվե...

Աշոտ դային էլ ժպտաց. այդպես ժպտում է չափահաս մարդը, երբ երեխան խոսում է միամիտ ու անտեղյակ՝ աչխարհի չար ու բարուն:

– Լսի՛ր, բարեկամ...

Աշոտ դային մշեցի հայի գլխին կարդաց մի ամբողջ ավետարան, որի միտքն այն էր, որ ինչպես նա իր նամակում գրել է որդիներին, խորհուրդ տվել քիչ խոսել հաճախորդների հետ, որովհետև այդ խոսակցություններից բացի վնասից ոչ մի օգուտ չկա, այստեղ, այս երիցս անիծյալ ճամբարում նույնպես այդ խորհուրդն է գորու է, որ հենց բանտարկյալների մեջ կան մարդիկ, որոնք իրենց կյանքը թեթևացնելու համար երրորդ բաժնի մուսյլ պետին տեղեկացնում են եղած-չեղած բաներ: Իհարկե, առանց մոտիկ մարդկանց ապրել չի լինի, բայց պատահած մարդու հետ «բարև-ասուրբարին»-ից հետո սկսել Անդրանիկ ու Մուշ, խշտիկ ու մշեցի Տիգրանի վաճառած անլեզու և անուղեղ ոչխարի գլուխներ...

Առաքել եղբայրը ծիծաղեց քթի տակ անձայն, մեղավոր

մարդու ծիծաղով և ասաց.

– Լավ, ծուռ նստենք, շիտակ խոսենք, ինձի էլ ի՞նչ պիտի անեն: Տաս տարիս տասնհինգ պիտի անեն... է՛, թող անե՛ն...

– Հասկացի՛ր, հա՛յ, – ձայնը բարձրացրեց Աշոտ դային, – չընկնես նրանց աչքին, որ ընկար՝ մեծ պրտուճդ ականջդ կթողնեն... դու ինձ այն ասա, ո՞ւմ հետ ես ընկերություն անում...

– Ոչ ոքի... ի՞նչ ընկերություն... ո՞վ կա, որ ընկերություն անեմ... մեկ-մեկ Բեկլար կուգա, կնստի, սարից-ձորից կժղլենք...

– Բեկլա՞րը, – բացականչեց Աշոտ դային, – աչքդ լո՛ւյս:

2.

Աշոտ դային ամեն ինչ գիտե:

Շաբաթվա մեջ, մի քանի անգամ, լուսավորվում է երրորդ բաժնի պետի տնակի միակ պատուհանը, որը գտնվում է ճամբարի ճիշտ մեջտեղը: Դա մի փոքրիկ շինություն է, որն աչքի չի ընկնում ոչ մի բանով, սովորական, ճամբարային մի տնակ, ուր սակայն տեղի են ունենում անսովոր, մութ իրադարձություններ: Երբ երրորդ բաժնի մռայլ պետն առանց շուրջը նայելու դուրս է գալիս ճամբարի մուտքի պահականոցից և քայլերն ուղղում դեպի իր տնակը, նրան տեսնող և ճանաչող կալանավորներն աշխատում են չտեսնել նրան և չճանաչել, իսկ եթե հանդիպում են նրա դաշույնի նման սառն հայացքին, հարգալիք կերպով բարևում են, որոնց սակայն չի պատասխանում պետը: Նա հաստատուն քայլերով մտանում է իր տնակին, նախապես զրպանից հանած երկու բանալիներով բաց է անում դուռը և անհետանում: Եվս մի ըոպե, և տնակի պատուհանը լուսավորվում է ազոտ լույսով, ևս մի ըոպե և ամբողջ ճամբարում, բոլոր բարաքներում, մինչև անգամ հիվանդանոցում՝ տարածվում է ականջից ականջ. – Եկել է: Կարիք չկար անունը տալու, եթե «եկել է», ուրեմն պարզ է, թե ով է եկել:

Առաջին մարդը, որը բաց է անում խորհրդավոր տնակի դուռն ու անհետանում, դա կալանավոր Իվան Պետրովիչ

Բրյուսիսովն է, որը ոչ մի տեղ չի աշխատում, ապրում է կուշտ կյանքով, ու թեև ոչ ոք նրան չի սիրում, բայց վախենում են նրանից և վախից ժպտում: Թեև նրա աչքը չի տեսնում, բայց կան պնդողներ, որ նա իր ծոծրակին անգամ աչք ունի, աչք, որը ոչ ոք չի տեսնում, բայց որն ամեն ինչ տեսնում է: Դժվար էր գուշակել, թե ազատության մեջ ինչ գործի կամ պաշտոնի տեր է եղել Բրյուսիսովը, թվում է թե նա ծնվել է միայն և միայն երրորդ բաժնի պետի օրապահը լինելու: Սուր-եռանկյունի քթի տակ և նուրբ շրթունքներին հեգնական-ծաղրական մի ժպիտ՝ նա վերածնվում էր ասես, երբ լուսավորվում էր խորհրդավոր տնակի միակ պատուհանը: Առաջին գործն այն էր լինում, որ նա վերցնում էր իր ձեռքով լվացված պետի ճաշամանները և շտապում խոհանոց: Խոհարար Մեսրոպ Ուզունյանի սիրտն ամեն անգամ դողում էր, երբ խոհանոցի դուռը բացվում էր, նախ երևում էին պետի ճաշամանները, ապա նրա վրա կռացած Բրյուսիսովի գլխարկի լայն հովարը, իսկ վերջում ինքը, Բրյուսիսովը: Նա ամանները դնում էր խոհարարի քթի տակ և առանց մի խոսք ասելու՝ աջ ու ձախ ձեռքերը կանթում մեջքին և անշարժանում էր: Վեր էր կենում Մեսրոպը, վերցնում էր մեկ և մյուս ամանը, մոտենում խոհանոցի վառարանի երկաթասալի վրա եռացող փոքր պղնձամաններին, փոքրիկ շերեփով լեցնում մեկ, ապա մյուս ամանը, հետո բացում պահարանը, այնտեղ դրված ամաններից էլ գդալով ինչ-որ բաներ վերցնում, ավելացնում, օծում պատասխանատու անձնավորության ընթրիքը և... և ազատ շունչ էր քաշում, երբ դռների մեջ անհետանում էին նախ ճաշամանները, ապա նրա վրա կռացած Բրյուսիսովի գլուխը լայն հովարով գլխարկով, Բրյուսիսովի նստուկը և վերջապես ինքը, Բրյուսիսովը:

Այնուհետև սկսվում էր Բրյուսիսովի իրիկնագիշերային աշխատանքի երկրորդ մասը կամ շրջագիծը: Նա, պետի հրամանով, կանչում էր ինչ-որ թղթերով՝ զանազան կալանավորներին: Պետը տալիս էր ոչ միայն կալանավորի անունը, հայրանունն ու ազգանունը, այլև նրա բարաքի և բրիգադի անունները: Գրեթե: Նա հաճախ փայլում էր իր իրագեկուծյամբ:

— Տուրկի՞ յա... Ալեկո Վիսարիոնովի՞ չ... ա՛, մեզրել¹¹⁶ իրա-

վաբանը... բայց նա հիմա աշխատում է խոզանոցների մաքրման N2 բրիգադում, քաղաքացի պետ...

Կամ՝

– Եֆրեմին Ալեքսանդր Վլադիմիրովի^o չ¹¹⁷... մոսկովյան պրոֆեսորը, նա հիմա տեխբրիգադումն է... ցախավել է կապում...

Եթե դեռ երեկո էր ու դեռ չեն քնել կալանավորները, երբ նա հայտնվում էր այս կամ այն բարաքում, տիրում էր վայրկենական լուռություն: Բոլորն աչքերով հետևում էին նրան, ո՞ւմ է մոտենալու, ո՞ւմ է կանչելու: Իսկ նա ոչ ոքի չէր կանչում. նա կանգնում էր իրեն հետաքրքրող մարդուց ոչ հեռու, այնպես, որ իրեն տեսներ, բխամատով, ուսի վրայով՝ ցույց էր տալիս դուռը և դանդաղ քայլերով դուրս էր գալիս բարաքից, վստահ, որ իրեն հետևում է կանչված տաքնապահար կալանավորը: Իսկ երբ գիշեր էր, նա մոտենում էր քնած կալանավորին, շարժում, քաշում ոտքը, ավելի խոր քնածների ոտների տակ խտուտ էր տալիս, մինչև զարթնում էր աղետոյալը և տեսնելով Բրյուկսովին, ամեն ինչ հասկանում էր և դողացող մատներով սկսում հագնվել:

Տարբեր ազգությունների պատկանող կալանավորները տարբեր անուններով էին մեծարում երրորդ բաժնի մուսյլ պետին. — ուսաները նրան պարզապես «АЯАЯ» էին ասում, «քեռի», այս բառի բարի հասկացողությունը տալով չարագուշակ նշանակություն. հանգուցյալ Զամանովը նրան անվանեց «երա բախան», այսինքն «գետին նայող», մարդ, որը չի նայում իր շուրջը, այլ նայում է սեփական կոշիկի կտցին. այս անվանումը հաջողություն գտավ և դարձավ բոլոր աղբբեջանցի կալանավորների սեփականությունը, վրացիները նրան անվանում էին «ՋոՋոխեթի», այսինքն «դժոխք», էստոնացիները «կուռաթ», որը թարգմանի «սատանա», գալով հայերին՝ հայտնի չէ ո՞վ մոգոնեց, նրան կոչեցին պարզապես «չար ոգի»:

Կես գիշերից հետո սկսվում էր Բրյուկսովի աշխատանքի երրորդ և կարելի է ասել վերջին էտապը: Կես գիշերից հետո, զանազան բարաքներից, առանց հրավերի, շարժվում էին ուրվականների նման զանազան կալանավորներ դեպի խորհրդավոր տնակը: Բրյուկսովն էր ընդունում նրանց և մեկ-մեկ բաց

Թողնում պետի մոտ: Ձէր կարելի ասել, որ այս գործում նա բավականանում էր միայն տեխնիկական միջամտությամբ, ոչ, նա թողնում էր սրան կամ նրան իր հայեցողությամբ կամ իր ուզած, ավելի շուտ չուզած մարդուն զրկում էր այդ բավականութունից և ետ ուղարկում բարաք: Նայած, նայած թե ի՞նչ հարաբերություն ունենա տվյալ կալանավորի հետ, ի՞նչ ակնկալիքներ ունենա նրանից, ի՞նչ էր անցել-դարձել նրանց մեջ...

Բանասրկուների, երկչոտների, հարյուր գրամ սև հաց ավելի ստանալու համար իրենց ընկերոջը բրյուխովներին ծախելու միշտ պատրաստ այս կեսգիշերային թաբուկում կարելի էր հաճախ հանդիպել Աշոտ դայու պնդումով նաև Բեկլար Քալանթարովին:

Բեկլար Քալանթարովը... Բեկլար Քալանթարովի մասին առասպելներ հասան մեր, Երրորդ ճամբարային կետը, երբ նա դեռ գտնվում էր Երկրորդ ճամբարային կետում: Անցաթղթով աշխատող, Մայկոպում¹¹⁸ ձերբակալված Վահան Ոսկանյանն իր աշխատանքի բերումով հաճախ լինում էր մյուս ճամբարային կետերում և երեկոները գալիս էր մեզ մոտ և Աշոտ դայուն պատմում զանազան կարևոր և անկարևոր նորութուններ: Այդ զարմանալի աշխարհում կարևոր նորութուններ, այս բառի կարևոր իմաստով, չէին կարող լինել, այնքան, որքան այդ նորութունները, որքան էլ կարևոր, ոչնչով չէին փոխում նրանց դրուժյունը, չկային նմանապես անկարևոր լուրեր, որովհետև դրսի աշխարհից հասնող ամեն մի տեղեկություն հետաքրքրում էր փշալարերից ներս ապրող և զինված հսկողության տակ աշխատող կալանավորներին: Այդ կարևոր կամ անկարևոր տեղեկություններից էր նաև Բեկլար Քալանթարովի հայտնությունը Երկրորդ ճամբարային կետում: Վահան Ոսկանյանը բարձրահասակ, թիկնեղ, թուխ, մոտ քառասուն տարեկան մի անձնավորություն էր, երկար ձեռներով և ոտներով, թավ հոնքերի տակից նայող, զննող և այնուամենայնիվ չհավատացող աչքերով... Նրան դատապարտել էին յոթ տարվա ազատազրկման՝ զեղծարարության համար. ըստ երևույթին առևտրական ցանցից հեռու չի եղել մանր ձկներ որսացող ցանցը. Վահան Ոսկանյանը այդ մանր ձկներից էր և

չէր թաքցնում իր մանր գործերի պատմութիւնը. նա մինչև անգամ հպարտ էր զգում իրեն.

– Եղբայր, – տաքանում էր նա, – գոնե ես գիտեմ, որ գործ եմ տեսե, իսկ դուք, հեռի ձեզնից, մաքուր էչ-նահատակ եք... Պրյամա էչ-նահատակ...

Ահա այս Վահանն էր, որ մի օր պատմեց, թե...

– Վտարոյ լազպունկտում մի հայ են բերել, սուռաթարզ մի բան: Ասում են ատվետստովեննի¹¹⁹ աշխատող է եղել Երևանում... Բերիան նրան նշանակել է Խանջյանի տակը փորելու համար... իր ասելով՝ լավ էի փորել, դրա համար էլ բռնել ու տաս տարի են տվել:

Մի ուրիշ անգամ՝

– Բերիայի մարդը չի աշխատում, լավ ապրում է և այնպես է ման գալիս լազերում, որ կարծես նաչալնիկի տեղակալից մի բան էլ ավել է...

Երկու շաբաթ առաջ, երեկոյան եկավ Վահանը, խոսեց դեսից-դենից և վերջում, ի միջի այլոց, հաղորդեց, որ «Բերիայի մարդուն»...

– Բերիայի մարդուն վտարոյ լազպունկտից հանին...

– Ինչո՞ւ, – հարցրեց Աշոտ դային:

– Ականջիս հասավ, որ սեկսոտ է...

«Սեկսոտ», – եթե թարգմանենք հայերենի, դուրս կգա «գաղտաշխ», այսինքն՝ գաղտնի աշխատակից:

– Սեկսոտ՝ սեկսոտ, – փորփրեց Աշոտ դային, – էլ ինչո՞ւ են հանել...

– Տարել են ուրիշ լազեր, հարիֆների գլխին... Երկրորդ լազպունկտի կալանավորներն իմացել են ինչ պտուղ լինելը...

– Եվ ո՞ւր են տարել, – հետաքրքրվում է Աշոտ դային:

– Չորտ եվո զնանտ, – պատասխանում է Վահանը, – սատանան գիտի...

– Ես... սատանա՞ եմ, – հարցնում է Աշոտ դային:

– Ո՞վ ասաց, որ դու սատանա ես, – զգաստանում է Վահանը:

– Բեկլար Քալանթարովը առաջին բարաքումն է, – ասում է Աշոտ դային:

– Որտեղի՞ց գիտես,– խոշորանում են Վահանի առանց այն էլ խոշոր աչքերը:

Աշոտ դային ամեն ինչ գիտես:

3.

Հաստ ապակիներով ակնոց է կրում Բեկլար Քալանթարովը, կապույտ աչքեր ունի և աշխարհին ու մարդկանց, այսինքն ճամբարին ու կալանավորներին նայում է կկոցած, դժգոհ աչքերով: Նրա դեմքը սպիտակ է, անգամ բաց վարդագույն, կարճ կտրած մազերը շեկ են, ինքը, ինչպես ճիշտ բնորոշեց Վահան Ոսկանյանը, սուռաթարզ: Կարճահասակ է, գուցե մի քիչ ավելի բարձր, բայց միջահասակ չէ. քայլում է մի քիչ կողքի, կարծես նեղ դռնից է անցնում, մութ-կապույտ գալիֆեյ շալվարի վրա փաթթաններ ունի, բլուզը նույնպես մութ-կապույտ է, գինվորական համարյա նոր շինելը չի հագնում, առնում է ուսերին և նրա տակ բռնած թիթեղե ճաշամանը՝ ծեծում է մեկ ընդհանուր, մեկ հիվանդանոցի խոհանոցի պատուհանը: Ու զարմանալին, ոչ Մեսրոպ Ուզունյանը, ոչ էլ հիվանդանոցի խոհանոցի խոհարար Մանն (չչփոթել սև պղպեղից մուրաբա պատրաստող մյուս Մանյի հետ...) չէին մերժում և ճիշտ է, մեծ տհաճությամբ՝ մի շերեփ պղտորություն լեցնում էին նրա ամանը: Այս տհաճությունը երևում էր հենց թեկուզ նրանից, որ երկուսն էլ, կարծես խոսք մեկ արած, ամանը տիրոջ ձեռքը խոթելուց հետո, փոքրիկ, քառակուսի անցքի տախտակե փեղկն այնպես էին շրխկացնում ուղիղ նրա քթի դեմ, որ ստացվում էր վիրավորական մի գործ: Բեկլար Քալանթարովը չէր վիրավորվում, նա գիտեր իր գործը, նա թույլ տեղեր, թույլ ներվեր էր փնտռում, որպեսզի մեկն ու մեկը պոռթկար, դուրս թափեր իր մաղձը, կուտակված թույնը, որպեսզի կես գիշերով տեղ հասցնեք տանջված կալանավորի մերկ սիրտը, դներ երրորդ բաժնի պետի սեղանին և փոխարեն ստանար չաշխատելու իրավունք կամ տաքուկ մի աշխատանք...

Եվ այդ՝ չուշացավ: Նրա հերթական զոհը մշեցի Առաքելն էր:

Վերև նկարագրված՝ Աշոտ դայու հրահանգչական-դաստիարակչական գրույցից անցել էր ընդամենը մի քանի

օր: Դեռ չհասած հինգերորդ բարաքի բաց պատուհանին, իմ ականջին հասավ մշեցի Առաքելի գոռգոռոցը: Ի՞նչ է պատահել, ո՞ւմ է հաջողվել համբերատար մշեցուն հանել համբերությունից: Ես ներս եմ ընկնում հինգերորդ բարաքը: Բարաքի մեջտեղում կանգնած է Բեկլար Քալանթարովը և նայում է մոլեգնած Առաքելին մի տեսակ նենգ, իր նպատակին հասած մարդու ժպիտով: Այդպես ժպտում էր այն աշխարհում Մանվելյանը Յագոյի դերում, ճի՛շտ այդպես¹²⁰: Ոչ մի բանով Օթելլոյին չնմանվող մշեցի Առաքելը մի Օթելլո էր կտրել:

– Գնա՛, գնա ասա՛ քո սուռաթուրը նաչալնիկին, որ Անդրանիկի մոտ զինվոր եմ եղել. գնա ասա, որ Անդրանիկը ցարական գեներալ է՛ր, մաքուր ժողովրդական հերոս է՛ր: Հոգիս հանիր ամեն օր սիրտս քրքրելով... Գնա ասա, որ մշեցի Առաքել ասաց, խշտիկների վրա նստելով երկիր կառավարել տղամարդու գործ է՛... ես քո Վասակ¹²¹ հոր հոգին... գնա քո վասականոց ասա՛, որ Մո՛ւչն էլ հայուն է, Վա՛նն էլ, Ղա՛րսն էլ ու Արդահա՛նն էլ... ես քու...

Գազազած մշեցին նետվեց իր «մահճակալի» կողմը, կռացավ և նրա տակից դուրս քաշեց փայտե կոթով ձողը, որը մարդ սպանելուց ավելի սահմանված էր վառարանի կրակը խառնելու... Շինելի փեշերը հավաքելով, Քալանթարովը դուրս նետվեց բարաքից:

Ու տիրեց լուռթյուն: Լսվում էր միայն Առաքելի շնչառությունը, շնչում էր նա ընդհատ-ընդհատ, կարծես երկար վազելուց հետո նոր էր տեղ հասել:

...Խառնվում են դեմքերն ու ժամանակները, օրեր են միխում արագ ու դժվարությամբ լուսանում: Սիբիրի վրա երմակը¹²² թափ է տալիս իր ճերմակ վերմակը, և տայգաներում բզզացող միլիոնավոր ու միլիոնավոր, անթիվ անհամար մժեղներն ասես երկինք են համբառնում ու սպիտակած, համրացած իջնում են աշխարհի ու ճամբարի վրա: Ձյուն է:

Երկրորդ հարկի տախտամածի վրա, իմ կողքին, մշեցի Առաքելն է, իր, ինչպես ինքն է ասում՝ չուլ ու փալասով: Երկրորդ օրն է, ինչ նա ազատված է հինգերորդ բարաքի օրապահությունից, որպես «կռա»... крә!

– Հը՛հ, տունդ քանդվի, Առաքել, – բարձրաձայն մենախոսում է նա, – դնեալնություն էլ քզի շատ համարին...

– Կոա՛, մի՛ կռկռա, – սաստում է Աշոտ դային, ինչպես երեխաներին են սաստում:

Իսկ «կռա»-ն, դա ուսներեն է, «Հակահեղափոխական ազիտացիա» – ուսներեն բառերի սկզբնատառերից է կազմված: Կա և դեռ – «քո»-«կռո», այսինքն՝ հակահեղափոխական կազմակերպություն, կազմակերպության անդամ, ավելի սարսափելի մի բան: Թեթև պրծավ Առաքելը, Բեկլար Քալանթարովի գեկուցումով «չար ոգու» կողմից ձևակերպվեց ազիտատոր, հակահեղափոխական մտքերի քարոզիչ. բավականացավ միայն Առաքելին տաքուկ աշխատանքից զրկելով... Իսկ եթե ձևակերպելին ոչ թե «կռա», այլ «կռո», կքչեին նրան ծանր, տուգանային ճամբարներ, որտեղից՝ Համլետի ասածի պես՝ «չի վերադարձել ոչ մի ճամբորդ»:

– Հը՛հ, տունդ քանդվի, Առաքել...

– Կոա՛, մի՛ կռկռա...

Պահեստային բրիգադումն է առայժմ Առաքելը: Այս այն բրիգադն է, որը ենթակա է և՛ անգործության, և՛ անակնկալ աշխատանքների: Երբ հիմնական բրիգադների անդամներից մեկն ու մեկը, կամ երկուսը, չորսը, հինգը միասին դուրս են գալիս շարքից և ընկնում են լյալաների, զամանովների երկնային բրիգադը, կարգադրիչ Սիդորովը դիմում է ահա այս պահեստայինին՝ լրացնելու շարքերը:

Միշտ չէ, որ երկնքից թափվող ճեղքներն իջնում են հանդարտ, անգամ հանդիսավոր: Նրանք գիտեն և մոլեգնել ու մոլեգնում են: – Հենց հիմա, ահա բուքը ոլորել է իր սպիտակ, վիթխարի պարսատիկը ճամբարի ու մերձակա դաշտերի վրա: Առավոտ է: Կալանավորները վաղուց խփշտել են իրենց բալանդա կոչված նախաճաշը, որը մոտավորապես նշանակում է վոժիկ, իսկ աշխատանքի դուրս գալու գոնգը դեռ չի հնչում: Հասկանալի է, պատճառը ձյունահողմն է: Նորեկները կարծում են, որ այս հապաղումը հոգատարությունն նշան է և ուրախանում են իրենց մտքերում, իսկ Աշոտ դային և բոլոր հին կալանավորները շատ լավ գիտեն, որ դա ոչ մի կապ չունի հոգատարություն հետ, որ նրանց աշխատանքի չեն հանում ոչ

Թե այն պատճառով, որ վախենում են թե հանկարծ կալանա-
վորները կարող են հարբուխով հիվանդանալ, ոչ,— կալանա-
վորները կարող են օգտվել խառն եղանակից, թողնել ու փախ-
չել,— ահա թե ինչից են նրանք վախենում:

Այս երկու օրվա ընթացքում Առաքելը մի անգամ են-
թարկվեց փորձության, ավելի շուտ փորձանքի: Պահեստի բրի-
գադից երեք և երկու հոգու՝ հիվանդուլթյան պատճառով
ազատված կալանավորների փոխարեն՝ կարգադրիչ Սիդորովը
հանեց զուգարանները մաքրելու: Նրանց զինեցին համապա-
տասխան գործիքներով: Առաքելին բաժին ընկավ երկաթե մի
ծանր ձող, կամ ինչպես ասում էին «լոմ»: Նա հագավ Աշոտ
դայու հնամաշ կիսամուշտակը, գլուխն ու ականջավոր
գլխարկը փաթաթեց տնային բրդե շալով, վերցրեց իմ ձեռնոց-
ներն, իրենից երկար լոմը և մյուսների հետ դուրս եկավ բա-
րաքից: Ես մի քանի անգամ դուրս եկա և ամեն անգամ իմ
ականջին հասավ Առաքելի գոռգոռոցը, մերթ հայերեն, մերթ
ռուսերեն:

— Դավա՛յ, դավա՛յ... սլուչի՛, տակ նելզյա, ե՛¹²³... ես ձեր
լագեր հնարողի պապի գերեզմանը...

Վերջին անգամ երբ դուրս եկա, ըստ երևույթին սառնա-
մանիքը կարողացել էր բավականաչափ սառեցնել նրա տաք
գլուխը, զգաստացնել լսեցի նրա ձայնը...

— Պաղաժդի՛, սլուչի՛¹²⁴... Սիբիր՝ ո՛ւր, Մոսկվա՝ ո՛ւր... մի օր
չէ՛ մի օր մեծ հոր ականջին կհասնի մեր ձենը, վալլահ-բիլա
կհասնի... ես էնոր խուլ ականջներ...— չդիմացավ այնուամե-
նայնիվ մշեցի Առաքելը: Ըստ երևույթին նրա համար չա-
փազանց դժվար է պահել գաղափարական անաղարտուլթյուն...

Մշեցի Առաքելն՝ ո՛ւր, գաղափարական անաղարտու-
լթյունն՝ ո՛ւր...

.....

Մերպետը չչափեց իմ տաքուլթյունը, դրա փոխարեն
փոքրիկ ըմպանակով ինչ-որ կանաչագույն և դառնավուն դեղ
լեցրեց իմ կոկորդն ի վար և գրեց իմ անունը աշխատանքից
ազատվածների խավատախտակին:

— Գնա՛, վաղը հանգստացիր,— ասաց ինձ:
Չնայած որ փորձով գիտեի առանց տաքուլթյուն ունե-

նալու աշխատանքից ազատվելու արժեքը, այնուամենայնիվ ուրախ էի, — վաղ առավոտյան, երբ գիշերային խավարը դեռ կիշխի դրսում, երբ կհնչի զարթոնքի գոնգը, ես հեմ թոչի տեղիցս և սրթարթալով հեմ հագնվի: Առաքելի կողքին և Առաքելի պես՝ ես էլ կարող եմ շուռ գալ մյուս կողքիս և ննջել զարթնող բարաքի աղմկող երաժշտության տակ, ի՛նչ երանություն:

Ամեն ինչ անցավ այնպես, ինչպես երեակայում էի: Վաղ առավոտյան, խոր քնի մեջ, ինձ հասավ այնուամենայնիվ զարթոնքի գոնգի խուլ զնգոցը և այն միտքը, որ դա ինձ էի վերաբերում, սիրտս լեցնում է երջանկությամբ: Ես քնում եմ երկրորդ, լուսաբացի հաճելի քնով և զարթնում եմ միայն այն ժամանակ, երբ լսում եմ Առաքելի մի քիչ խուպոտ, արդեն հարազատ դարձած ձայնը.

— Վեր կաց, լա՛ո, վեր կաց վո՛րիկ ուտենք...

Նախաճաշից հետո մենք մի-մի մախորկա ենք փաթաթում և պատրաստվում քաղցր գրուլյցի, երբ բարաք է մտնում կարգադրիչ Սիդորովը: Քառակուսի խավատախտակը բռնած կարճատես աչքերի դեմ, նա կարդում է հինգ ազգանուն և ավելացնում.

— Տաք հագնվել և դուրս գալ:

Հինգից երկուսը մենք էինք, մչեցի Առաքելն ու ես:

— Տեսա՞ր, լա՛ո, — դառնացավ նա, վկայակոչելով թուրքերեն մի առած, — «Երեք տարվա մեջ մի անգամ պիտի աղոթեինք, այն էլ սատանան չթողեց»:

Սակայն ավելի հեշտ էր թուրքերեն առած ասելը, քան թե հայերեն հագնվելը: Ես դեռ ոչինչ, այսպես թե այնպես «հարմարեցված» էի ճամբարից դուրս գալուն և գոնե գործարար բակը հասնելուն, իսկ Առաքելը... Նրա հնամաշ շինելը չափազանց թույլ էր պաշտպանվելու համար սառնամանիքից:

«Տաք հագնվել և դուրս գալ», — այս առնվազն նշանակում է, որ մեզ սպասում էր բացօթյա աշխատանք: Ես Առաքելին խորհուրդ տվի անմիջապես կարգադրիչին տեղեկացնել իր դրության մասին, սակայն այս անգամ նա ավելի հեռատես գտնվեց: Նրա դատումով՝ եթե հիմա այդ մասին խոսի, նրան մի կերպ կհազցեն և կքշեն, ավելի լավ է դուրս գալ դարբաս-

ների դեմ առանց տրտունջի և...

– Կտեսնեն, որ չլուտ իմ, կխուկեն բարաք...

Եվ որպեսզի ավելի շեշտի իր «չլուտ» լինելը, նա փաթաթվեց մոխրագուլյն վերմակ-ադեալով ու դուրս եկանք:

Ելքի դարբասի մոտ հավաքվել էին մեզնից բացի տասներկու կալանավորներ, կեսից ավելին՝ քրեական հանցագործներ: Նրանք տաք հագնված էին, կարմիր թշեր ունեին և ընդհանրապես թողնում էին բարեհոգի մարդկանց տպավորություն: Նրանցից մեկին կանչում էին Վանյա Գրոզնի, որը մի կարճահասակ, կոճղի նման երիտասարդ էր: Առաջին ատամները չկային և նա խոսում էր կռնչալով:

– Հիմա կարելի է ասել՝ գործը կզնա՛, – գոռաց նա ակնարկելով վերմակի մեջ փաթաթված Առաքելին, – Կու-կլուքս-կլանը¹²⁵ մեզ հետ է...

Քրեականները ներդաշնակ ծիծաղեցին:

Առաքելի «նոմերը» չանցավ: Ըստ երևույթին ամեն ինչ նախատեսված էր. դարբասից աջ, ձյան կույտի վրա կարելի էր տեսնել բամբակած վերարկուների, շալվարների մի կույտ ևս: Պահեստապետ Կացը սեփական ձեռքով ազատեց Առաքելին ադեալից, հագցրեց մի բուշլատ, որը հասնում էր մինչև նրա ծնկները:

– Շարքի՛, – առաջ անցավ սիբիրյան թաթար գինված պահակը, – առաջի՛ն... երկրո՛րդ... երրո՛րդ և... չո՛րս...

Ընդամենը երեք հնգյակ և չորս հոգի: Լայն դարբասները բացվեցին ու կարծես ավելի ցրտեց:

– Կարգը խանգարողների վրա՝ իրավունք ունեմ կրակել... առաջ, մա՛րչ...

Ու՞ր ենք գնում, ի՞նչ աշխատանքի:

Ետևից լսվեց ձիու թե ձիերի խուլ դոփյուները ձյունների վրա: Ի՞նչ են բերում սահնակներով:

Դուրս գալով ճամբարից, մեր խառն բրիգադն, ըստ հրահանգի թողեց դեպի գործարար բակը տանող մեծ ճանապարհը և դիմեց դեպի արևմուտք: Ձյունը սառած էր, թաղիքե ոտնամաններն համարյա հետք չէին թողնում ձյունների վրա, – խա՛րթ-խո՛ւրթ, խա՛րթ-խո՛ւրթ: – Ոտներս մրսան, – քրթմնշու՞մ է Առաքելը, – շա՞տ պիտի տանեն... – խա՛րթ-խո՛ւրթ,

խա՛րթ-խո՛ւրթ:– Քրեականները ետ են մնում, առաջ են վազում, գլորում են իրար ձյունների վրա.– «Կարգը խանգարողների վրա կիրակեմ»-ը նրանց համար է, նրանց չի վերաբերում, մեզ համար է, մեզ է վերաբերում միայն,– խա՛րթ-խո՛ւրթ, խա՛րթ-խո՛ւրթ:

– Կանգնի՛ր,– լսվում է պահակի հրամանը, և խումբը կանգնում է,– խո՛ւրթ:

Դաշտ է: Զյունոտ բաց դաշտ: Աշխատանքային ոչ մի կետ չի երևում: Ինչո՞ւ է բերին այստեղ, այստեղ ի՞նչ պետք է անենք: Հանելուկը կամաց-կամաց լուծվում է, երբ մոտենում են երկու սահնակներ, որոնցից մեկը բեռնավորված է երկաթյա, ծանր ձողերով, բահերով, սրածայր քլունգներով, իսկ մյուսը... ծածկված է բրեզենտով, ճիշտ է, բայց մի քանի դուրս ընկած ձեռներ ու ոտներ ասում են ամեն ինչ: Մեռած կալանավորներ են, և մենք եկել ենք նրանց թաղելու:

Սահնակները վարողներ չունեին: Զիերը կանգնեցին խոժոռ ու բանիմաց: Ինձ թվաց, որ նրանք նույնպես կալանավորներ են և Վահան Ոսկանյանի նման իրավունք ունեն աշխատելու առանց հսկողություն...

.....

Երբ ձյունից մաքրված էր հինգ մետր երկարությունը և երկու մետր լայնությունը տարածություն, տեղի ունեցավ գործադուլ: Նախաձեռնությունը պատկանում էր Իվան Ահեղին¹²⁶, այսինքն Վանկա Գրոզնուն ու նրա համահարգներին: Նրանք պահանջեցին վառելափայտ խարույկ պատրաստելու և հերթով տաքանալու համար: Իրավացի էին. չէին աշխատում, այդ պատճառով էլ մրսում էին: Գալով մեզ՝ մենք ազնիվ քրտինքով օժել էինք մեր ճակատը և ոչ միայն ճակատը... Առաքելը Մշո դաշտի բոլոր առաջավոր հայհոյանքներով գինված, մի կողմ շարտեց պետական բաշլուղը և ապավինած իր հնամաշ շինելին, սկսեց աշխատել մերթնդմերթ խաչակնքելով. երևի այդ՝ մշեցի գերեզմանափորների սովորությունն է եղել: Սակայն ազգազրագետ լինելու կարիք չկար գուշակելու, որ Առաքելի հայհոյանքները չէին մտնում գերեզմանափորների ավանդություններում: Բարեբախտաբար նրա հայհո-

յանքները միայն ես էի հասկանում, և երբ զինված պահակն ինչ-որ չար բան գուշակելով հարցրեց ինձ, թե ինչի մասին է գոռգոռում ծերունին, ես պատասխանեցի.

– Աղոթում է...

Իմ պատասխանի տաս տոկոսը միայն ճիշտ էր:

Եթե քրեականների գործադուլը միայն իրենց վերաբերել, պահակը ոչ մի ուշադրություն չէր դարձնի այդ գործի վրա, որովհետև առանց այն էլ նրանք չէին աշխատում, սակայն նրանք գործը շուռ տվին արմատական կերպով: Նրանք խլեցին մեր գործիքները և մեզ դատապարտեցին անգործություն: Գործը լուրջ կերպարանք ստացավ: Նրանք սպառնացին խլել պահակի հրացանը և նրանից՝ այսինքն պահակից՝ կենդանի խարույկ պատրաստել:

Պահակը երկնչեց:

– Լավ, ի՞նչ եք առաջարկում, – հարցրեց նա, – ես որտեղի՞ց ձեզ համար վառելափայտ ճարեմ...

– Նստիր սահնակ, գնա ճամբարից բեր...

– Իրավունք չունեմ ձեզ թողնելու, ես էլ ձեզ նման... – նա չչարունակեց, բայց քրեականները կարծես հասկացան նրան:

– Մառո՛ւզ, ուբոտատ նադո, – գոռաց Առաքելն իր ոռուսերենով, դոփելով ձյունը, – սառնամանի՛ք է, պետք է աշխատել, – այսինքն:

Քրեականները շուռ եկան դեպի Առաքելը, նրանցից մեկը շարժվեց դեպի նա, և հայտնի չէ թե ի՞նչ կարող էր պատահել, բայց այդ միջոցին պահակը հրացանն ուղղեց դեպի կաթնագույն ամպերը և երեք անգամ կրակեց: Ինչո՞ւ կրակեց նա, օգնական ուժե՞ր խնդրելու, վառելի՞ք պահանջելու, թե՞ Առաքելին խոշտանգումից ազատելու համար, հայտնի չէ, բայց կրակոցը տպավորություն թողեց: Նրանք Առաքելին մոռացան և սրեցին ականջները: Պատասխան ոչ մի կրակոց: Օդը թեև ցուրտ՝ բայց ծանր էր ու միգոտ: Թվաց, որ հրացանի երեք պայթյուններն իրար ետևից սառեցին և ընկան քսան քայլի վրա:

– Տղերք, – կոնչաց կապտած Իվան Ահեղը, – սահնակներ՛ը... կարգի բերել, մա՛րչ...

Իսկ կարգի բերելն այն էր, որ քրեականները հավանու-

թյան աղաղակներով, սկսեցին գործել գլխավորապես լոմերով և չանցած տաս ըոպե, սահնակներից մեկը վերածվեց վառելափայտի:

– Պետական գույքի փչացման համար կպատասխանե՛ք, վնասարարնե՛ր, – գոռաց պահակը՝ ինչ անելը չիմանալով:

Քաղաքականները վերցրին ազատագրված գործիքները և շարունակեցին դժվար աշխատանքը: Գետինը սառած էր և դժվար էր հաղթահարելը:

Ծո՛ւխ բարձրացավ: Խարույկը պատրաստ էր: Նրա շուրջը բոլորվեցին քրեականները, գրպաններից հանեցին մեծ-մեծ գետնախնձորներ, շարեցին ճարճատող կրակի վրա և ձյունոտ դաշտերի վրա տարածվեց ճամբարային անհամար երգերից մեկը.

Արզամաս քաղաքից հյուսիս,
Մի քաղցած ու սիրուն կոլխոզում,
Ծնվեց մի աղջիկ, կրճքին՝
Շեկ մի խալ, խալի պես սիրուն...

Իսկ այս երգը կարող է տեել մինչև երեկո և երեկոյից մինչև առավոտ. մեծ կտավի մի պոեմ է դա, ուր գործող անձերն են քեֆ սիրող, ազնվագույն տղերք, գինետների սեղանների մոտ քնող, հաշիշ ծխող անարատ կույսեր, ուսանողական համազգեստով մի խարդախ Յագո, միլիցիոներ-ձրիակեր Վալոդիան, քննիչ Աբրաամը, դատավոր Պիսկունովիչը ու վկանե՛ր, վկանե՛ր երկու սեռից, խայտաբղետ անուն-հայրանուններով, ազգանուններով: – Ու ձգվում է երգը մեկ աղիողորմ ու աղաչավոր, որպես խմբերգ, երկերգ ու մեներգ, մերթ հոգեբանական պարզունակ վերլուծումներով, հանցագործի հանդեպ համակրանք զարթեցնելու անսքող միտումով.

Վանյան էլ մորից էր ծնվել,
Օրոցքի երգով էր քնել.
Դե քնիր, Վանյա, մեծացի՛ր,
Կզնաս գեռ բանտ ու Սիբիր...

Առաքելն այլևս չի հայհոյում, ոչ էլ խաչակնքում է. Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր Եֆրեմինը հանել է

ակնոցը և դրել խորացող փոսից տաս քայլ այն կողմ, բաց ճյուղնի վրա՝ զգուշուժյան համար երևի. կրել չի կարող, շոգեկալում է և ոչինչ չի կարելի տեսնել. անվարժ ձեռներով խփում է հիմա քլուռնգը և ոչ միշտ նպատակին, որովհետև առանց ակնոցների վատ է տեսնում նա: Շոթա Ռուսթավելու¹²⁷ խոհուն աչքերով օջեմչիրցի Իրաքլի Դարսանիան, որն իր ասելով կյանքում ոչ մի կաթիլ գինի չի խմել, բարակ ձայնով ինչ-որ բան է ասում չեչեն Չոչայի ականջին:—

Ու փորում ենք մենք, փորում:

— Դու հասկացա՞ր մեր վրացու կարգ ու կանոն... հը՛հ... մարդասպանին կրակ ու կարտոշկա, անմեղ մարդուն քլուռնգ ու լոմ... հը՛հ...

Ու փորում ենք մենք, փորում:

...Վանյուշան մախորկան վառեց,
 Մախորկան վառողի պես դառն էր...
 ... Իսկ Կատյան օղի էր խմել...
 Կատյուշա, հաշիվդ խառն է...
 Իսկ օղին դանակի պես սառն էր...

Ու փորում ենք մենք, փորում:

Երգողների ձայնը կամաց-կամաց իջավ և վերջնականապես հանգավ՝ խարույկի բոցերի հետ: Կրակը կարող էր հանգել, իսկ աշխատանքի միայն կեսն էր կատարված:

— Տղերք,— կռնչաց Իվան Ահեղը պարզելով մատը դեպի երկրորդ սահնակը,— կարգի՛ բերել, մա՛րջ...

— Մեծ սիրով և բավականությա՛մբ,— գոռաց խուճբը և նետվեց դեպի բեռնավոր սահնակը:

— Կրկնակի՛ վնասարարներ, պատասխա՛ն կտաք,— գոռաց պահակը:

— Միսեռ ուտելուց հետո՛...

— Տեսա՞ր, լատ, ինչ աշխարհ ենք ընկե...

«Կռա՛, մի կռկռա»,— կասեր Աշոտ դային:

.....

– Վանյուշա,– ճչաց Կատյան,–
 Խնայի՛ր իմ կյանքը, անգի՛ն...–
 Էլ ոչինչ չլսեց Վանյուշան,
 Դանակը շողաց ու հանգեց:

Թուար դու, Կատյուշա, երկինք,
 Ուր չկա դատ ու դատավոր,
 Շեկ խալդ արյունո՛վ ներկվեց,
 Շեկ խա՛լդ էր երևի մեղավոր...

Ազատված ձիերը կիպ կանգնել են իրար կողքի, գլուխնե-
 րը շարժում են ետ ու առաջ՝ տաքանալու համար երևի,
 խարուկը ճարճատում է նորոգված ուժով ու փորում ենք
 մենք, փորում:

Մենք չենք նայում այն կողմը և աշխատում ենք մտածել
 միայն փորելու մասին, ճիգ թափելով մոռանալ և այն, թե ի՞նչ
 ենք փորում և ինչի՞ համար: Իսկ հիմա մեզ ցավազնորեն
 գրգռում է խորովվող գետնախնձորի խանձահոտը: Մենք չգի-
 տեինք, որ ճամբարից դուրս ենք գալու, այլապես կարող էինք
 մեր օրաբաժնից մի կտոր հաց խոթել մեր գրպանը քաղցի
 կրծող որդը ուժաթափելու համար: Մենք չգիտեինք, որ մեզ
 վիճակված է այսպիսի ծանր աշխատանք, ծանր, ոչ միայն
 ֆիզիկական առումով:

Ամենից շուտ երևի խոհանոցի նախկին աշխատող բելո-
 ոուս Յանկան նկատեց, որ պրոֆեսոր Եֆրեմինն ինչ-որ բան
 է ծամում: Նա նախ չհավատաց իր աչքերին, իսկ երբ հավաս-
 տիացավ, որ խաբեկանք չէ, ընդհատեց աշխատանքը և լորձ-
 ունքը կուլ տալով, աչքերով կախվեց պրոֆեսորի դեմքից:
 Ի՞նչ է ուտում նա: Ոչ մի ակնկալիք չունի Յանկան, նա
 ուզում է միայն իմանալ կամ գուշակել, թե ի՞նչ է ծամում
 պրոֆեսորն այդքան ախորժակով, առանց բերանը բանալու,
 վախենալով երևի, որ կերածի համը բաց բերանից կարող է
 դուրս գալ: Յանկայի հայացքը բռնեց չեչեն Չոչան. նա ձեռ-
 նոցով թավ բեղերը աջ ու ձախ հրելով մնաց հիպնոսված՝
 հայացքը կռացած աշխատող և ընդերը շարժող, ինչ-որ բան
 ծամող պրոֆեսորին: Դարսանիան նույնպես վերահասու եղավ
 իրադարձությանը և նայեց Եֆրեմինին ատելուձյամբ լեցուն

աչքերով: Ու եղավ մի րուպե, երբ բոլորը, գործերը թողած, նայում էին մի բան ծամող երջանիկ ծերուկին: Պրոֆեսորն ըստ երևույթին զգաց, որ ինչ-որ բան է կատարվում շուրջը: Նա թողեց գործը, շտկվեց և նայեց իր ընկերներին, նախ հարցական, ապա հասկացող աչքերով: Պրոֆեսորը ժպտաց իր բարի, մեղմ ժպիտով, բացեց բերանը, լեզվի վրա՝ դուրս հանեց արհեստական ատամնաշարը, նորից ներս տարավ ու շարունակեց ծամել:— Բոլորը թեթևացած շունչ քաշեցին:

Ու դեռ այս մաշո՛ղ, ջղերը խարտոցող երգը, որ վերջ չունի.

...էտապից էտապ, բանտից բանտ՝
Դե գնա՛, Վանյուշա, վայելիր.
Բանտապետը քեզ պես մարդասպան,
Հսկիչը քեզնից էլ վայրենի...

...Երբ փոսը պատրաստ էր, արդեն մայրամուտ էր: Այդ հայտնի դարձավ, երբ արևմտյան անծայրածիր հորիզոնից, արևը, մայր մտնելուց առաջ, արնակարմիր, բոսորագույն լույսով ողողեց դաշտը, մեզ: Այս պատկերը ծանոթ է ինձ, երևի մի տեղ կարդացել եմ: Չխնայելով ինձ և ընդմիշտ հիշելու համար, ես մի քանի քայլ ետ եմ գնում և ընդգրկում համայնապատկերը:— Բացված փոսի մոտ կանգնել են քաղաքական կալանավորներն ու հառել են իրենց հայացքները դեպի մայր մտնող արնակարմիր արևն ու բոսորագույն հորիզոնը, ծխացող խարույկի շուրջ քրեականներն են, որոնք իրենց երգով հասել են Կատյուշայի գերեզմանի վրա օրորվող ծաղիկներին և նախապատրաստում են Վանյայի սպանությունը բանտում՝ մի ուրիշ մարդասպանի ձեռքով, անշարժ կանգնած ճիբերի մոտ գինված պահակն է անհայտ գինվորի անհաջող հուշարձանի նման քարացած, ու քիչ հեռու, այստեղ-այնտեղ, ամրան օրով, կանաչների վրա հանգստացողների նման, ընկած են մարդկային դիակներ, անփուլթ ու անկանոն, իսկ ձյունների վրայից, փորված, արյունոտ աչքերի նման, դեպի երկինք են նայում պրոֆեսոր Եֆրեմի նի ակնոցները:

4.

...Այո, զուր անցան Աշոտ դայու բոլոր ջանքերը մշեցի Առաքելին քիչ թե շատ մարդավարի թաղելու համար: Եվ ի՞նչ էր նրա խնդրածը, զինվորական նվազախո՞ւմբ, ճառե՞ր...

Միայն իրեն հայտնի միջոցներով, նա ձեռք բերեց չորս տախտակ և նրանից սարքեց բավականին կոշտ ու փոռշտ մի դազաղ: Նա դազաղով և հանգուցյալի շորերով թափանցեց ննջեցյալների ներքնատուները, մի սանիտարի օգնությամբ հագցրեց նրան, դրեց դազաղը, ծածկեց կափարիչով, մեխեց, դուրս եկավ ներքնատնից խոնավ աչքերով և առաջին հանդիպողից մի մախրոկա խնդրեց:

...Ծանր աշխատանքից հետո, մշեցի Առաքելը վերադարձի ճանապարհին լուռ էր ու մտախոհ: Նա մի քանի անգամ «հը՛հ» արավ, ամեն անգամ ըստ երևույթին մի բան ասելու մտադրությամբ, բայց շարունակեց լռել: Ծամբարի դարբասներին չհասած, նա ինձ համար միայն լսելի ձայնով ասաց.

– Իմն՝ ինձ հասավ, լա՛ո:

Մեզ հաշվեցին ու ներս թողին: Պահակը ճամբարի պետին զեկուցեց երկու սահնակների ճակատագրի մասին: Բարձրացավ աղմուկ ու հայհոյանք: Հայհոյում էին բոլորը պատկերագարդ հայհոյանքներով, իսկ ամենից բարձր՝ քրեականները:

Երբ բարաք մտանք, ի մեծ զարմանս ինձ՝ Առաքելը մարգրիկի նման թեթև՝ բարձրացավ տախտամածի իր անկողնին, բայց երբ նստեց, փակեց աչքերը, և նրա դեմքը գունատ էր: Արդեն երեկո էր: Աշխատանքից վերադարձան բրիգադները:

– Բարև, լողրեր, – լսվեց Աշոտ դայու ձայնը:

– Լողր գտա՛ր, – քրթմնջաց Առաքելը, – տնավերի լաճ:

Չնայած որ ամբողջ օրը քաղցած էր, Առաքելը հրաժարվեց իրիկնային վոխիկից: – Էսօրվա իմ կերած՝ տաս տարի ինձ կհերիքի, – ասաց նա՝ գլուխը դնելով բարձին: Աշոտ դային ինձ աչքով արավ ու գլուխը թափ տվեց: Այդ նշանակում է՝ ի՞նչ է պատահել: Ես նրան պատմեցի մեր ծանր օրվա մասին:

– Ինչ կա-չկա թալք վերես ի, – խնդրեց ֆիզիկապես և հոգեպես ցնցված մշեցին, – կմսե՛մ...

– Տաքություն ունի, – ասաց Աշոտ դային, ձեռքը ճակատին դնելով:

– Կմսեմ, ըսի, – համառեց մշեցին:

Գնաց Աշոտ դային և քիչ հետո վերադարձավ բուժակի հետ: Մերպերտը չափեց հիվանդի տաքուլթյունը և ասաց.

– Հիվանդանոցում տեղ չկա:

– Զերմաստիճանը...

– Բարձր է, – կարճ կտրեց Մերպերտն ու գնաց:

Ողջ գիշեր տնքաց, հառաչեց ու զառանցեց Առաքելը. տաքուլթյան մեջ ինչ-որ մեկի հետ կռվում էր նա, հայհոյում.

– Գնա՛ քո վասականոց... գնա ըսե քո սուռալթսըզ նաչալ-նիկին... ավազակ-մարդասպաններ պատիվ ունեն, անմեղ մարդ՝ ոտի տակ կերթա... Սերոփ, Վահան, մուշտարինների հետ շատ մի զավզականաք... Աշոտ ճիշտ կսե, կու՛, մի՛ կռկուա... Անդրանիկի անվան լե մեռնիմ, Մշու դաշտի սառ ջրերին լե... գնա ասա քո... ծո՛, Մո՛ւչ լե Հայաստան է, Վա՛ն լե, Երզրո՛ւմ լե... գնա՛, ըսե՛, Ղարսն ու Արդահան լե հետը... Գնա՛, ըսե... Ես չեմ տեսնի, գիմ թոռ կտեսնի, գիմ թոռ չի տեսնի՛ գիմ թոռան թոռ կտեսնի... գնա, ըսե, կտեսնի՛... տղա, լաո, եղքան բա՞ն լե չգիտես, Անդրանիկ Շաբին-Կարահիսարցի ի... վա՛յ, լըմըն, վայ... Մեր Օհանես Օրթաջալի բանտի մեջ մեռավ... գնա ըսե, գնա ըսե քո բեղավորին... մուղուի-մուռնուիկ, մուռնուիկ-մուղուի, իրար շա՛տ կուրմչին... վայ, լը՛մը՛ն...

Առավոտյան, երբ մենք պատրաստվում էինք դուրս գալ աշխատանքի, Առաքելը շնչում էր ծանր և ոչ մի վերաբերմունք ցույց չտվեց ոչ հացի, ոչ նախաճաշի՝ վռիկի հանդեպ: Աշոտ դային խնդրեց բուժակ Մերպերտին տեղավորել նրան հիվանդանոց, իսկ եթե դա հնարավոր չէ, տալ նրան հիվանդանոցային սնունդ, – հարյուր գրամ երեսը քաշած կաթ և նարդու երկու զարերի չափ կարագ:

Օրը ցուրտ էր, քամին փչում էր դեմից և բրնձանման ճյուղեր խփում մեր դեմքին: Գործարար բակը թվաց ինձ սովորականից ավելի մուսյլ ու ճնշող: Ահա և բրուտանոցը: Մամոն սկսեց հունցել կավը: Զգիտես ինչու՞ այսօր Աշոտ դային ինքը վառեց վառարանը: Նա մի տեսակ ցրված էր և մտահոգ: Երբ վառարանը դեռ չվառված հանդավ, նա վերցրեց նավթամանը, թաց փայտերը ցողեց նավթով և ամանը դրեց տեղը, հետո կարծես գղձաց, նորից ցողեց, հետո նորից վառեց

լուցկին. տեղ չհասցրած՝ հանգավ: Երկրորդը: Հանգավ: Նորից վառեց:

Երբ վերջապես աղմկեց վառարանը, Աշոտ դային վեր կացավ, աչքերով փնտռեց ինձ և ասաց.

– Մեր կռա-ն կարող է գնալ ու խառնվել հազար տարվա մեռելներին...

– Չգիտեմ, – պատասխանեցի ես, չասելու համար, որ ինձ էլ է տանջում այդ միտքը:

– Ինձ վախեցրեց նրա աչքերը, – հիմնավորեց իր միտքը Աշոտ դային, – նայում է, բայց զգում ես, որ ոչինչ չի տեսնում: Ի միջի այրոց ես դրսում չեմ հանդիպել այսպիսի աչքերով հիվանդներին... դրսում հակառակն է, առողջներն են նայում ու չեն տեսնում...

.....

Ո՛չ, Աշոտ դային ամեն ինչ չգիտեր: Նա չգիտեր, օրինակ, որ նրան չպիտի հաջողվի մշեցի Առաքելին քիչ թե շատ մարդավարի թաղել: Եվ ի՞նչ էր նրա ուզածը, զինվորական նվազախո՞ւմը, պսակնե՞ր, ճառե՞ր...

Հիմա էլ նա նստած չարխի վրա իրար ետևից ամաններ է սարքում մի այնպիսի եռանդով, որ կարծես մշեցի Առաքելի ապրել-չապրելը կախված է նրա շինելիք ամանների՝ իրեն հայտնի մի թվից, որին աշխատում է նա հասնել ու չի հասնում: Այսպես նա աշխատում է, երբ նրա տրամադրությունը լավ է, և այսպես է աշխատում, երբ վատ, շատ վատ է նրա ոչ միայն տրամադրությունը...

Դուրս գալով տաշտից, Մամոն լվացել է ոտները, գնացել խոհանոց, հազար լեզու թափելով հաջողել է իր ճաշամանով սառած գետնախնձորի կճեպներ թռցնել և դրել է հիմա վառարանին, որ եփի: Երբ որ եփվի, նա կքամի գորշավուն ջուրը, գորշ այդ զանգվածին կոտլետների ձև կտա, կշարի վառարանի երկաթասալին... այո, Մամոն նշանավոր է և նրանով, որ ամեն... ինչից կարող է ուտելիք պատրաստել և կերակրել ոչ միայն իրեն, այլև իր ճամբարային խանութին, Բեռլինի նկարչական ակադեմիան ավարտած Լյուդմիլա Շարթին, որը հիմա ոսկրացած մատներով կավի մի մեծ գունդից, հիշո-

դուլթյամբ, քանդակում է Հայնեի¹²⁸ գլուխը: Օդում զգացվում է գետնախնձորի կծեպներից Մամոյի վարպետ մատներով ձևավորված կոտլետների խանձահոտը, Մամոն կանգնել է իր հրաշագործ խանութի մոտ ու երանությամբ նայում է նրա աշխատանքին:

– Կո՛ւյր է, – ասում է նա ադրբեջաներեն, ակնարկելով Հայնեի աչքերին, իսկ Լյուդմիլան նայում է նրան անփայլ աչքերով և ոչինչ չի հասկանում.– Սլեպո՛յ, սլեպո՛յ, – բացատրում է իր միտքը Մամոն, իսկ Լյուդմիլան արգարանում է իր նրբաճաշակ ճամբարային ամուսնու, արասթումանցի կառապան Մամոյի առաջ:– Մարդկային աչքերը մեծագույն ճշտությամբ արտահայտում են միայն քանդակագործները... ըստ էության մարդը կույր է:

Իմ և Աշոտ դայու հայացքները իրար են հանդիպում. մենք լուռ ենք և գիտենք, որ երկուսս էլ մտածում ենք մշեցի Առաքելի, նրա աչքերի, առողջ և ազատ մարդկանց աչքերի և Հայնեի աչքերի մասին:

.....

Խուլ հնչում է բանթոդի զանգը: Արդեն երեկո է: Դուրս են գալիս կալանավորներն արհեստանոցներից և հավաքվում են մեծ ճանապարհի վրա: Յուրտը կծում է, ու երեկոն թփում է ավելի տխուր ու ծանր, քան անցած բոլոր տխուր ու ծանր երեկոները:

Երեկոյան եկավ Մերպերտը: Նա ասաց, որ հերթը ծանր հիվանդ Առաքել Ութուճյանինն է հիվանդանոցում պառկելու համար, եթե հիվանդներից մեկը... անկախ իր կամքից զիջի տեղը... նուրբ մարդ է այս Մերպերտը, սատանան տանի, ծանր բաներ այնպես է ասում, որ մեռնելն անգամ թեթև է թվում:

Մշեցի Առաքելը ե՞րբ է օրինավոր մարդ եղել, որ հիմա լինի: Փոխանակ համբերությամբ ու քաղաքավարությամբ սպասելու իր հերթին և հիվանդանոց փոխադրվելու, սրբողեց և գնաց աններելի ծայրահեղության: Իտալացի աղջկա երգում երևի նրան ամենից շատ դուր է եկել «Ամենայն տեղ մահը մի է» սողը¹²⁹:

Երբ կոմենդանտ Փիգելյովսկին մտավ գետնափորը դիակ-

ները հաշվելու, հոգալու նրանց փոխադրությունն ու ապահովելու գերեզման փորողների բանվորական ուժը, տեսավ դազաղն ու երևի հանկարծակի եկավ: Ինքը կենդանի է, կարգադրի՞չը, տնտեսվա՞րը... այսօր բոլորին էլ հանգիպել է. ո՞վ է այս բարձրաստիճան ննջեցյալը, որի մեռնելու մասին ինքը, կոմենդանտը տեղեկություն չուներ: Ստանալով սանիտարներից ճշգրիտ տեղեկություն ննջեցյալի ինքնության մասին, նա մտավ ճամբարի պետի մոտ և գեկուցեց, — ինչպե՞ս վարվել, քաղաքացի՛ պետ:

— Կանոնադրության մեջ բացառիկ թաղումներ չեն նախատեսված: Թաղել ընդհանուր կարգով, — կարգադրել է երևի պետը:

Աշոտ դայու բոլոր ջանքերը ջուրն ընկան:

Իսկ ընդհանուր կարգն այն է, որ մշեցին հանվեց դազաղից, ընդհանուր կարգով մերկացվեց՝ այս անգամ ոչ թե քաղաքականապես, այլ Ֆիզիկապես, և... ընդհանուր կարգով, ընդհանուր կարգով:

Դագաղից դուրս եկավ բրուտանոցում թրծված, ամուր, չեկ մի սալ, փորված ծուռումուռ, անծանոթ տառերով, որը և կոմենդանտը վերցրեց և հանձնեց... ճամբարի պետի՞ն, ոչ, նա քաղաքականապես բավականին թրծված մի անձնավորություն էր, ահա թե ինչու նա հանձնեց թրծված այդ սալը երրորդ բաժնի պետին:

Որքան մենք լարեցինք մեր տեսողությունը, չկարողացանք այնուամենայնիվ նկատել կամ որոշել, թե մեր մշեցին երեք սահնակներից որի՞ մեջ ընկավ: Երբ շարժվեցին սահնակները, Աշոտ դայու հետ մենք հետևեցինք նրանց մինչև ճամբարի դարբասները: Մենք քայլում էինք գլխաբաց ու գլխիկոր: Ամբան, տայգաներում բզզացող միլիոնավոր ու միլիոնավոր, անթիվ ու անհամար մեղեդներն ասես երկինք են համբառնել, ու սպիտակած, համրացած, թեթևացած իջնում ու իջնում են աշխարհի, ճամբարի, դանդաղ սողացող սահնակների, շոգի փնչացնող սև, կապարագույն ու կարմիր ձիերի վրա, մեր բաց գլխին ու ցրտից սպիտակած թարթիչներին:

.....

...Այդ գիշեր հիշարժան ոչինչ չպատահեց, եթե չհաշվենք այն, որ կես գիշերին, Բեկլար Քալանթարովը կանչվեց խորհրդավոր տնակը: Նրան առաջարկվեց կարգալ բրուտանոցում թրծված՝ սալին փորված խորհրդավոր տառերը: Այնտեղ գրված էր.

ԱՌԱՔԵԼ ՈՒԹՈՒՃՅԱՆ ՄՇԵՅԻ
 զինվոր զորավար Անդրանիկի,
 ես չտեսա, իմ թոռները կտեսնեն:

Պատահեցին նաև ուրիշ մանր-մունր դեպքեր.— լուսաբացին Բեկլար Քալանթարովին գտան ծեծված և ուշաթափ, ընկած պետքարանի մոտ, իսկ առավոտյան Աշոտ դայուն մեկուսարան տարան:

Եվ ուրիշ ոչինչ:

1965 թ., փետրվար

ԾԱՂԿԱԾ ՓՇԱԼԱՐԵՐ¹³⁰
(Վիպերգ)

...Ու երգում էին փշալարերը, իսկ նրանց երգը
ժանգոտ էր ու արյունոտ, իսկ արյունը սև՝ էր:

1.

Այդ օրը:

Այդ օրը գործարար բակի պետ Իվան Բիչկոն բրուտանոց մտավ անբաժան կարճ մտրակը ձեռքին ետ ու առաջ շարժելով, մի կնոջ ուղեկցությամբ: Մեծ փորձառություն ունենալու կարիք չկար գուշակելու, որ կինը կալանավորուհի էր և պատկանում էր Զիտայից եկած նոր էտապին: Այդ էին վկայում նրա չարչարված, տնային մոխրագույն թեթև վերարկուն, այլև ծոված կրունկներով կանացի կիսակոշիկները:

Եթե փորձենք որոշել կնոջ դեմքի գույնը, ապա անվերապահորեն պիտի ասենք, որ կարմիր էր, սակայն այդ կարմրությունը ոչ մի կապ չուներ ոչ բանաստեղծների երգած կարմիր վարդի, ոչ գատկվա կարմիր հավկիթի, ոչ արևի, ոչ էլ ուրիշ կարմրությունների հետ: Դա մի գունատ, բծավոր, խաթարված պուտերով կարմրություն էր, որը նրան տալիս էր հիվանդագին տեսք: Նիհար էր նա կալանավորական նիհարությամբ և եթե չլինեին բարակ հոնքերի տակից նայող աշխույժ ու քննող, ավելին, հասկացող աչքերը, ապա կարելի էր նրան ոչ ավելի, ոչ պակաս՝ շարժուն ու թարմ դիակ համարել:

Բրուտանոցը վաղուց կին չէր տեսել: Լյալյայի հետ կապված հիշողությունների վերջին մուժ ու փոշին տարավ իր հետ Սանոն: Վերջինիս անիվի վրա հայտնվեց լիտվացի բարալիկ մի տղա՝ դեղին հոնքերով և ավելի դեղին բեղերով Իոնասը, որը գիտեր ամաչկոտ ու վախավոր ժպտալ, ժպտալ միատեսակ ժպիտով Մամոյին և ամենամեծ աստիճանավորին, ժպտալ, երբ մի հարց էին տալիս և նա պատասխանում էր իր դժվար ուռ-

սերենով, ժպտալ, երբ պտտվում էր անիվն ու ձևավորում բարակ մատներով հողե ամանները, ժպտալ անառիթ, երևի իր մտքերին և հիշողություններին:

– Վի՛նի՛մանյե՛, – գոռաց Մամոն տաշտի միջից պետք եղածից ավելի բարձր ձայնով, և անիվները լռեցին: Պետը, գոհ Մամոյից ու աշխարհից, դիմեց Աշոտ դայուն:

– Վերցրեք սրան, թեև չգիտեմ, թե ինչի՞ կարող է պետք գալ: Կար ու ձև անել չգիտե, ֆիզիկական աշխատանք կատարել չի կարող...

– Ես գրագետ եմ, քաղաքացի պետ, – լսվեց կնոջ բարակ ու երգեցիկ ձայնը, – ես ավարտել եմ Բեռլինի նկարչական ակադեմիան... ես...

– Իսկ ո՞ւմ է պետք այդ քո նկարչությունը. մեզ նկարիչներին ավելի ներկարարներ են հարկավոր, – ասաց Բիչկոն կտրուկ ու գործնական, – ժամանակները ծանր են, պետք է հարմարվել...

Վերջին նախադասությունը նա արտասանեց ասես որպես մեջբերում¹³¹ և ժպտաց: Այստեղ պետք է նշել, որ Վասկա Բիչկոն նույնպես կալանավոր էր, սակայն՝ ազատ և արտոնյալ կալանավոր, որովհետև նա ոչ թե քաղաքական, այլ քրեական գործով էր նստած, դատապարտված էր ոչ մեծ ժամկետով և դրսում էլ պետի նման մի բան էր եղել, հետևաբար և օժտված էր պետ լինելու փորձով: Նովոբիվանովյան ճամբարային բաժանմունքի պետը՝ խստաբարո և մանրախնդիր Կուցենկոն, չէր սխալվել իր ընտրություն մեջ, Բիչկոն տանում էր գործը մեծ հմտությունքով և բանիմացությունքով: Մոտ էր ճամբարային բոլոր պետերի հետ Վասկա Բիչկոն, և նրա խոսակցությունից կարելի էր իմանալ, թե վերջին ընդունելություն ժամանակ վերջին պետն ի՞նչ պատգամով է նրան ճանապարհ դրել: Ահա թե ինչու նրա վերջին խոսքերը հնչեցին որպես մեջբերում.

– Ժամանակները ծանր են, պետք է հարմարվել...

– Իսկապես, ես էլ չգիտեմ, թե ինչ կարող է անել ձեզ մոտ, – նորից մտահոգվեց Բիչկոն, – վերցրեք, հաշվառեք ձեր բրիգադում, տեսնենք ինչ դուրս կգա...

Ու դուրս եկավ նա առանց սպասելու պատասխանի:

Ես նայեցի Աշոտ դայուն. ես ուզում էի նրա դեմքի արտա-

Հայտուլթյունից գուշակել՝ գո՞հ է նա թե դժգոհ: Աշոտ դային, սակայն, ամբողջովին տեսողություն դարձած՝ նայում էր Մամոյի կողմը: Ի՞նչ էր տեսել Աշոտ դային:

Կանգնել էր Մամոն տաշտակում՝ մինչև ծնկները կավով ծածկված, անշարժ, ասես հիպնոսացված, ու նայում էր կնոջը: Այդպես նայում է հավատացյալը սրբապատկերին, աղվեսը՝ խաղողին կամ երևի Ռոմեոն՝ Ջուլիետային: Մամոյի բեղերն ավելի կախվել էին երկու կողմից, իսկ աչքերը... աչքերը...

Կինն ըստ երևույթին տարված անուրախ մտքերով, ոչինչ չէր նկատում: Մի անգամ միայն նա վիզը երկարեց ընձուղտի նման և նայեց տախտակների վրա շարված չորացող ամանների այնպիսի հայացքով, որ կարծես հաշվում էր: Հետո նա մոտեցավ Աշոտ դայու անիվին, նրա մոտ դրված պատրաստի ցեխից ցուցամատով մի կտոր պճուկեց և սկսեց տրորել ցուցամատով ու բլթամատով:

Աշոտ դային դուրս եկավ, դազգահին դրված խավատախտակը վերցրեց, փչեց փոշին, ապա գրպանից հանեց մատիտը և դիմեց նորեկին.

– Ձեր ազգանո՞ւնը...

– Շարթ, – պատասխանեց կինը և, չգիտես ինչու, կամաց տնքաց:

– Անո՞ւնը...

– Լյուդմիլա:

– Հայրանո՞ւնը...

– Հայրանո՞ւն, – կրկնեց աղջիկը և կարծես նոր գլխի ընկավ¹³², – ախ, այո, հայրանուն... Կարլովնա:

Աշոտ դային գրեց:

– Հիմա գնանք ինձ հետ, Լյուդմիլա Կարլովնա, – դիմեց նա կնոջը և բացեց չորանոցի դուռը, – ահա՛, տեսնո՞ւմ եք...

Դուռը ծածկվեց, և Աշոտ դայու խոսքերը մնացին անլսելի: Ըստ երևույթին, նա Լյուդմիլա Շարթին ուզում էր լծել չորանոցի հետ կապված թեթև գործերին և բացատրում էր անելիքները: Սակայն, նույնպես ըստ երևույթին, Մամոն այս կարծիքին չէր. նա մեքենաբար ոտներով կոճում էր կավը, նայվածքը հառած չորանոցի փակ դռանը: Նա չհամբերեց, դուրս եկավ տաշտից և չորանոցի դուռն անշողկ հրեց: Այնտեղից

լսվեց Աշոտ դայու անխուով ձայնը.

– Սրանք, օրինակի համար, չորացած, թրծվելու համար պատրաստ ամաններ են: Կհավաքես իրար վրա և կտեղավորես ահա այս...

Մամոն հանգստացած զգուշությամբ ծածկեց դուռը, արագ մտավ տաշտը և շարունակեց ոտներով հունցել կավը:

2.

Այսպես մեզ մոտ հայտնվեց նա, Վուլբայի վրա գտնվող ոչ մեծ մի քաղաքում ծնված, Բեռլինի նկարչական ակադեմիայում սովորած և միջոցների չգոյության պատճառով ուսումը կիսատ թողած և նորից ծննդավայրը վերադարձած քանդակագործ-նկարչուհի Լյուդմիլա Կարլովնա Շարթը, որը ձերբակալված էր միայն այն պատճառով, որ գերմանուհի էր և եղել էր Բեռլինում:

– Ի՞նչ գործով ես նստած, – հարցրեց Աշոտ դային, երբ նրանք դուրս եկան չորանոցից:

– Լրտես եմ, – պատասխանեց Լյուդմիլան՝ հանելով վերարկուն և կախելով բրուտանոցի միակ սյունին խփված մեխերից մեկից, – չպիտնաժ...

– Գործ արե՞լ ես:

– Երևի: Իմ ցուցմունքներում և արձանագրություններում ամեն ինչ ապացուցված է: Շատ լավ և հմուտ քննիչի ձեռք ընկա:

Աշոտ դային ժպտաց.

– Ծեծե՞ց...

– Ծեծը արդյունք չտվեց: Եվ նա դիմեց ավելի ազդեցիկ միջոցների...

– Այսի՞նքն:

Լյուդմիլան լռեց, ապա պատասխանեց.

– Ինձ մի՛ հարցաքննեք, միևնույն է, ես չեմ կարող ձեզ պատմել այն, ինչ ինձ հետ արին... դա տղամարդուն պատմելու բան չէ... և ընդհանրապես, հարազատ քրոջս անգամ չեմ պատմի:

– Եվ արդյո՞ւնքը...

– Արդյունքը հայտնի է: Քսանհինգ տարի:

– Ալլա՛հ, ալլա՛հ, – գոչեց Մամոն՝ երկու ձեռքը պարզելով դեպի բրուտանոցի առաստաղը, ազրբեջաներեն մի հանգամանալից և մանրակրկիտ հայհոյանք ուղարկելով Լյուդմիլայի դատավորի հասցեին. և որպեսզի կինը հասկանա, որ ինքը դեմ է դատավորի դատավճռին և ամբողջ հոգով համակրում է թշվառ զոհին, ավելացրեց.

– Վա՛յ, սվոլիչ, վա՛յ...

– Այսպիսի բաներ, – ասաց Լյուդմիլան և մտավ իր չորանոցը:

Բրուտանոցում ընդհատված աշխատանքը շարունակվեց:

Մամոն այդ օրը, որքան ինձ թվաց, ավելի շուտ դուրս եկավ տաշտից: Ես փոխարինեցի նրան, կավը հասցրի իր կոչման աստիճանին և սկսեցի հանել տաշտից: Մի անգամ էլ դազգահի վրա ձեռքով տրորելով կավը և տալով նրա գունդերին հացի բուխանկաների երկարավուն ձև, շարեցի այդ թուխ «բուխանկաները» Աշոտ դայու և Իոնասի երկու կողմերին դրված տախտակներին: Կավը պատրաստ էր:

Դուրս գալով տաշտից, Մամոն լվաց ոտները և մտավ չորանոցը: Առանց այլևայլություն: Հաստատուն քայլերով: Առանց անհարմար զգալու: Ոչ ոք կարող էր նրան մեղադրել անտակտություն կամ անկարգություն մեջ, որովհետև չորանոցի մի անկյունում Մամոն հարմարեցրել էր մի քանի տախտակ, որոնց վրա նա հանգստանում էր ամեն օր, ճաշից հետո: Այնտեղ էին գտնվում նրա հացի տոպրակը, ճաշամանը, այնտեղ էին գտնվում նաև նրա գուլպաներն ու ծանր կոշիկները, որովհետև այնտեղ էր հանվում ու հազնվում նա: Այնտեղ էր ոչ միայն Մամոյի արդուզարգարանը, այլև նրա պահեստն ու մառանը. տախտակների տակ, մի անկյունում, գրեթե անպակաս էին մի քանի կիլո կարտոֆիլ, մի քանի ստեպլին, մի քանի շաղգամ: Որտեղի՞ց էր ձեռք բերում Մամոն այս անորակ, թուռոճած մթերքները՝ միայն իրեն էր հայտնի և ազրբեջանական աստծուն: Գրեթե ամեն օր, ճաշից հետո և բանթոդից առաջ, նա իր ժանգոտած, թիթեղե կատելովում¹³³ մի երկու կարտոֆիլ էր խաշում և ուտում մեծ խորրժակով, ամեն անգամ մեզ ևս հրավիրելով իր ճաշկերույթին և ամեն անգամ

ուրախությամբ ընդունելով մեր քաղաքավարի մերժումը: Ես չէի կասկածում, որ եթե մեզնից մեկնումեկը սխալվեր և ընդուներ նրա սիրալիր հրավերը, ապա Մամոն կմթներ կարկտի տակ ընկած Աբասթունամանի անտառների նման:

Թեև չորանոցի դուռը ծածկված էր, բայց լսվում էր Մամոյի խուլ ձայնը: Նա, ըստ երևույթին, գերմանուհուն ինչ-որ բան էր բացատրում կամ գուցե պատմում՝ գործի դնելով իր ուսներենի ողջ բառապաշարը: Մի անգամ իմ և Աշոտ դայուհայացքներն իրար հանդիպեցին. նա մի աչքը կկոցեց և գլուխը շարժեց: Իսկ այդ նշանակում էր՝ «Գործերը լավ են», կամ՝ «Տեսնո՞ւմ ես դու մեր Մամոյին»:

Ահա և լսվեց ճաշի գոնգի խուլ ձայնը: Չորանոցի դուռը բացվեց, և Մամոն արտակարգ աշխուժություն բացուցանեց գոգից խեց ճաշի փայտե դույլը և սլացավ դեպի խոհանոց:

– Մամոն գտավ իր բախտը, – ասաց Աշոտ դային:

Պատրաստվեցինք ճաշի:

Մենք լվացվեցինք և սովորականից ավելի զբաղվեցինք մեր արդուզարդով: Ես ջրով լվացի իմ կերզե ոտնամանները և շատ գոհ մնացի իմ հնարամտությունից: Աշոտ դային մտավ չորանոցը՝ երևի Լյուդմիլային ճաշի հրավիրելու. նա սեփական արդյունաբերության ապրանքներից մի նոփ-նոր աման տվեց իր հիմնարկությունից աշխատակցուհուն:

– Շնորհակալություն, – ասաց Լյուդմիլան տխուր ժպիտով, – այսպես որ դեմ, կհարստանամ:

Հետո ցույց տալով չորանոցի կողմը՝ նա հարցրեց.

– Ձեր օգնականի անունն ի՞նչ է:

– Մամո, – պատասխանեց Աշոտ դային:

– Մոմո, – ձեզց աղջիկը Լյալյայի նման: – Իսկ... Ի՞նչ գործի է եղել նա...

– Ծիշտն ասած՝ չեմ հարցրել, – խուսափեց Աշոտ դային:

Ես գիտեմ, թե ինչու նա ձիշտը չասաց. առհասարակ նա չէր սիրում, երբ մարդիկ ստում էին, բայց այս անգամ նա ինքը ստեց, երևի չփչացնելու համար Մամոյի գործը: Աշոտ դային իրեն հատուկ նրբամտությամբ հասկացավ, որ Մամոն պիտի աշխատի ամեն կերպ գրավել գերմանուհու սիրտը. զգում էր և այն, որ վերջինս կարող էր բռնել Մամոյի պարզած

ձեռքը... Կրոնե՞ր նա Մամոյի ձեռքը, եթե նա՝ Բեռլինի նկար-
չական ակադեմիայում սովորած նկարչուհի-քանդակագործ-
ուհի Լյուդմիլա Շարթը՝ իմանար, որ այդ ձեռքի տերը ոչ այլ
ոք է, եթե ոչ արասթումանցի անգրագետ մի կառապան, որ
նա այդ ձեռքով մտրակ է բռնել և մտրակը շարժել ձիերի
վրա, – Հաբարդա¹³⁴... – ճիշտ է, ճամբարում նման նախապա-
շարունակները մղված էին հետին տեղը, բայց դժվար էր պատկե-
րացնել ավելի անհարիր զույգ, – ադրբեջանցի կառապան և
գերմանացի նկարիչ-քանդակագործուհի...

Եկավ Մամոն, ճաշի դույլը դրեց պատուհանի գոգը.
վերցրեց Լյուդմիլայի ձեռքից Աշոտ դայու տված ճաշամանը,
ցուցամատի կոճով տկտկացրեց, ինչ-որ բան քրթմնջաց քթի
տակ և բեղերի վրա, արագ մտավ չորանոց և դուրս եկավ մի
ուրիշ կամ գուցե նույն ամանը ձեռքին, մաքուր ջրով լվաց,
հոտ քաշեց և պարզեց ամանը Լյուդմիլային:

Նստեցինք ճաշի, որի ընթացքում Մամոն շարունակ հայ-
հոյեց խոհարարին, որը, Մամոյի ասելով, հրաժարվում էր
Լյուդմիլայի բաժին ճաշը տալուց, առարկելով, որ տեղեկանք
չկա: Մամոն սարսափելի բարկացել է, առանց վախենալու
խոհարարին դուռակ է անվանել և վերցնելով բրիգադների
ցուցակը՝ գտել է բրուտանոցի բաժանմունքը, որի դիմաց
ջնջված 3-ի փոխարեն գրված է եղել 4...

– Դուռակ, նեպանիմայե՞չ, ահան չըտիրի¹³⁵...

Մամոյի ասելով...

Աշոտ դային լսում էր և քթի տակ ներողամիտ ժպտում:
Պարզ էր, որ Մամոն հնարում էր, Մամոն, ավելի շուտ, այլահին
կարող էր դուռակ անվանել, քան խոհարարին, այս ամենը
հնարում էր նա Լյուդմիլայի սիրտը շահելու համար, և չէր
կարելի ասել, որ Մամոյի ջանքերը զուր էին. գերմանուհու
աչքերը փայլում էին երախտագիտական փայլով:

Մի ուրիշ բան էլ պատահեց. մենք ճաշի նստեցինք մեր
տոպրակներից հանելով ճաշի համար խնայված հացի կտոր-
ները: Լյուդմիլան ստիպված եղավ խոստովանել.

– Ես իմ բաժին հացը միանգամից ուտում եմ... չեմ կարող
պահել... չի լինում...

– Այդ լավ չէ, – ասաց Աշոտ դային, – հացի բաժինն ստա-

նալիս պետք է բաժանել երեք հավասար մասերի...

– Ձե՛մ կարող, – տրտնջաց կինը:

Ու պատահեց հրաշքը. Մամոն իր բաժին հացից կտրեց մի կտոր և պարզեց գերմանուհուն: Մամո՛ն:

3.

Օրե՛ր, բրուտանոցում նույնպես զգացվող կարճատև գարնան օրեր: Արևը չի թափանցում այստեղ, բայց ոչ խոր ձորի վրա բացվող պատուհանների պղտոր ապակիների միջից կարելի է տեսնել արևի լույսով լցված ձորը, որի միջով ոլորվում է հանդարտ մի գետակ: Այստեղից մենք՝ ես և Մամոն թիթեղե դուլլերով ջուր ենք կրում բրուտանոցի կարիքների համար: Ինձ համար մեծ վայելք է տարվա այս եղանակին, այսինքն մայիսի երկրորդ կեսից մինչև հունիսի առաջին կեսը կավը պատրաստելուց հետո վերցնել իմ կերգե ոտնամաններն ու գուլպաները, բոբիկ ոտներով իջնել ձորը, նստել գետափին, կանաչների վրա և լվալ ոտներս: Մի ամսից ավելի չէր տևում երանական այս շրջանը, որովհետև հունիսի երկրորդ կեսից գործարար բակը փակվում էր, և նրա բոլոր բաժանմունքների արհեստավորներն անխտիր քշվում էին դաշտային աշխատանքներին մինչև ուշ աշուն, այսինքն բերքահավաքի և սեպտեմբերի վերջը, որից հետո փչում էին ձմեռային ձյունախառն հողմունք:

Սկզբի օրերին հսկիչ աշտարակի վրա կանգնած զինված պահակները անհանգստացան՝ տեսնելով ինձ գետափին, բոբիկ ոտներով: Մի երկու անգամ մինչև անգամ իմ ականջին հասավ նրանց սուլոցը, սակայն, ըստ երևույթին, նրանք նկատեցին, որ ես փախչելու ոչ մի տրամադրություն չունեմ և զբաղված եմ խաղաղ, անվտանգ գործով: Ու ինձ հանգիստ թողին:

Ես նստում էի գետափին տասից-տասնհինգ բույս և օրհնում էի աշխարհի ստեղծումն ու իմ ծնունդը: Մոռացած բոլոր դառնություններն ու իմ թշվառ վիճակը՝ ես վերանում էի հոգով, սավառնում գործարար բակից հեռու, և զինված պահակների մտքով անգամ չէր կարող անցնել, որ ես իմ ողջ էությունմբ գտնվում եմ դուրս, անսահման դուրս նրանց հսկիչ կետերից: Ես մտքով թռչում էի դեպի իմ մանկությունը, հի-

չում Հայոց Չորը¹³⁶, Խոչաբա գետը¹³⁷... Հետո փոխվում էր պատկերը, ես՝ արդեն երիտասարդ՝ Հրազդանի ափերին, Հրազդանի ձորում, Երևանում: Իմ ծննդավայրի գետերի կարոտը ես Հրազդանից էի առնում, Վանի կարոտը՝ Երևանից, և այդ էլ նրանց շատ թվաց: Ինձ գրկեցին դրանից էլ, մի գիշերում ոճրագործ դարձրին և արգելափակեցին հինգհարկանի տուֆակերտ շենքի նկուղային հարկի անարև ու նեղ խցերից մեկում, որի պատերը հաստ էին, այնքան հաստ, որքան իմ սիրտն էր բարակ: Սարսափելին այն էր, որ բռնության այդ տունը կառուցված էր այն զբոսայգու դեմ, որը կոչվում էր ազատության երգչի՝ Միքայել Նալբանդյանի անունով, ուր և պիտի բարձրանար նրա հուշարձանը¹³⁸... Իմ մտքերը կառեցեցին այդ հուշարձանից, հետո պոկվեցին նրանից և ուրիշ ընթացք ստացան, ես հիշեցի ինձ ծանոթ քանդակագործներին և նկարիչներին: Ի՞նչ են քանդակում նրանք և ի՞նչ են նկարում: Բայց ահա գործարար բազի պետը՝ Վասիլի Բիչկոն ասաց, որ հիմա ներկարարներն ավելի հարգի են, քան նկարիչները: Մի՞թե: Այս աղետը, պարզ է, վերաբերում է այն երկրամասերին, որոնք գտնվում են փշալարերից ներս... Իսկ փշալարերից դուրս նկարիչներն են հարգի, և ներկարարներն անգամ նկարչությամբ են զբաղվում¹³⁹: Երեկ՝:

Ես լսում եմ թիթեղե դուլլերի զնգզնգոց և առանց հետ նայելու գիտեմ, որ այդ Մամոն է իջնում ձորը՝ երկու ձեռքով բռնած չորս դատարկ դուլլեր: Չոր ու աններդաշնակ այդ զնգզնգոցն ինձ վերադարձնում է իրականության զգացողությունը: Երազը վերջացավ, մնացին հսկիչ աշտարակներն իրենց զինված պահակներով, Մամոն չորս դուլլերով ու ես՝ իմ կերպե, Աբու-Հասանի մաշիկներով:

Մամոն այսօր աշխույժ է, մի տեսակ ոգեշնչված, անգամ՝ բարի: Նա լեցնում է իր երկու դուլլերը, հետո իմ երկու դուլլերը, ապա վերցնում է իր երկու դուլլերն ու ծանր, բայց հաստատուն քայլերով բարձրանում է գառիվերով, ի միջի այլոց ասելով “работать надо”, այսինքն՝ պետք է աշխատել, այսինքն՝ բավական է երազել ու դեռ այսինքն՝ վերցրու դուլլերդ, ջուր հասցրու, հարկավոր է վաղվա կավի համար հող պատրաստել, հող կրել:

Դույլերը կախվում են իմ երկու ձեռքից, և մենք դանդաղ և ոչ այնքան հաստատուն քայլերով բարձրանում ենք դեպի այնտեղ, ուր սերն է սավառնում ու մարդկային ստեղծագործական մտքի վսեմ թռիչքը, դեպի բրուտանոց, ուր, այո, Մամոյի սերն է սաղմնավորվում և ուր, նստած փակ պատուհանի մոտ, քառակուսի տախտակին մի գունդ կավ ամրացրած՝ քանդակագործուհի Շարթը շարժուն մատներով ինչ-որ ձև է տալիս անշունչ կավին: Հետո նա թողնում է իր աշխատանքը և շտապ քայլերով դուրս է գալիս բրուտանոցից:

Այդ միջոցին ես և Մամոն, ես առաջից, Մամոն ետևից, պատգարակը բռնած, թեթև քայլերով գնում ենք դեպի բրուտանոցի դեմ-դիմաց գտնվող փոքրիկ հողաբլուրը: Արդեն երկրորդ տարին է, ինչ մենք այնտեղ շեկ հող ենք փորում, կրում բրուտանոց և լեցնում տաշտը՝ կավ պատրաստելու: Հարմարության համար մենք հողը փորում ենք դեպի խորքը, և հիմա հողաբլրի մեր կողմից շահագործվող մասը նման է մի մեծ, իր լայնությամբ մանավանդ մեծ՝ խորանի: Մենք վար ենք դնում պատգարակը և վերցնում բահը, սկսում փորել և խոնավ, շեկ հողով բեռնավորել պատգարակը: Մամոն ճարպիկ ոտներով ցատկում է հողաբլրին և աչքերով սկսում չափել գործարար բակի լայնքն ու երկայնքը: Նրան, ըստ երևույթին, հետաքրքրում է, թե ո՞ւր գնաց Լյուդմիլան:

— Հյուսնոց մտավ, — ասում է նա կարծես ինձ հանգստացնելու համար և վերցնում բահը:

Պատգարակի վրա կանգնեց հողե մի Փոքր Մասիս, ու մենք հիմա տանում ենք այն դեպի բրուտանոց ծանր քայլերով, այս անգամ Մամոն առաջից, իսկ ես՝ ետևից:

Երբ թվով չորրորդ Փոքր Մասիսը գահավիժել էր տաշտում, թեթև ու գործնական քայլերով ներս մտավ գերմանուհին. նա նստեց պատուհանի մոտ և սկսեց շարունակել ընդհատված աշխատանքը՝ գործի դնելով ոչ միայն մատները, այլև հյուսնոցից բերած մեծ ու փոքր, հաստ ու բարակ փայտիկներն ու շեղբերը:

Իոնասն իր բարակ ժպիտով և նույնքան բարակ մատներով ամաններ էր ձուլում և աչքի տակով, բանիմաց հայացքով, հետևում Լյուդմիլայի աշխատանքին: Կրթված տղա է Իոնաս-

սը, նա լայն հասկացողություն ունի արվեստի և գրականության մասին, հաճախել է Վիլնյուսի պետական համալսարանը ու թեև ուսանել է իրավաբանական ֆակուլտետում՝ իրավաբան դառնալու համար, սակայն լայն զարգացում ունի, ինչպես պարզվեց մեր մի երկու կցկտուր, կարճ խոսակցությունից: Առաջինը նա նկատեց, որ գերմանուհու մատները տակ անշունչ կավն ասես շնչեց ու ձեավորվեց ծանոթ մի գլուխ, ծանոթ դիմագծերով:

— Ալեքսանդրաս Պոլշկինաս, — ասես շնջաց նա, բայց բուրբ լսեցին Իոնասի ժպտուն ձայնը:

Գերմանուհին ետ նայեց երախտագիտությամբ ու շնորհակալությամբ լեցուն աչքերով և ժպտաց Իոնասին: Մամոն զգաստացավ: Նա կանգնեց այնպես, որ Իոնասը չկարողանա տեսնել հրաշագործ Լյուդմիլայի աշխատանքը: Աշոտ դային քթի տակ խնդմնդաց: Մամոն կախարդված նայում էր գերմանուհու արագաշարժ և ճարպիկ մատներին: Հետո նա մոտեցավ Աշոտ դայուն և ադրբեջաներեն ասաց.

— Ոսկի ձեռք ունի:

Հետո հարցրեց.

— Ո՞ւմ գլուխն է:

— Ռուս շահիր Պոլշկինըն բաշի դըր, — պատասխանեց Աշոտ դային, — ռուս բանաստեղծ Պոլշկինի գլուխն է:

— Տեսա՞ր դու աղջկան, — հիացավ Մամոն:

— Այս աղջիկն ազատության մեջ մեկ օրում հազարներ կարող է աշխատել, — ասաց Աշոտ դային:

— Ի՞նչ ես ասում, մարդ, — գրեթե շշմեց Մամոն:

— Գիտեմ ինչ եմ ասում, — ասաց Աշոտ դային, — իսկ այստեղ քաղցից այնքան է նիհարել, որ ամենաճարպիկ և հնարագետ ազնավն անգամ մի կտոր միս չի կարող պոկել նրա մարմնից...

Մամոն ավելի կարճացավ, իսկ նրա բեղերն ավելի երկարեցին ու կախվեցին: Երևում էր, որ նա մտքում ինչ-որ կարևոր որոշում էր ընդունում: Մամոն դանդաղ, բայց վճռական քայլերով չորանոց մտավ և այնտեղից դուրս եկավ մի քանի կարտոֆիլով: Քիչ հետո վառարանի երկաթե սալի վրա Մամոյի կատեղիլը քլթքլթում էր՝ շուրջը տարածելով եփվող

կարտոֆիլները փափուկ ու տաք բուրմուռները, որը և հասավ, ըստ երևույթին, իր աշխատանքով տարված գերմանուհուն: Նա անհանգստացավ և մի քանի անգամ շուռ եկավ, նայեց դեպի վառարանը:

Եփված կարտոֆիլները դուրս գլորվեցին կատելովից, մխացին, ավելի որոշակի բուրեցին, մաքրվեցին կճեպից, նորից կատելով մտան և Մամոյի ծանր, փայտե գդալի տակ վերածվեցին խյուսի: Մամոն գրպանից հանեց կեղտակուր շորի մի հանգույց, արձակեց, պտղունցով, զգուշուլթյամբ աղցանեց խորտիկը, հետո ինքն իրեն ժպտալով՝ հանգուցեց աղի մնացորդը, գրպանեց, ապա թե մյուս գրպանից դուրս քաշեց իսկական սոխի մի փոքրիկ, կարելի է ասել՝ թարմ գլուխ, իր անհամար գրպաններից մեկից հայտնաբերեց ծոված բերանով ինքնագործ-ձեռագործ դանակը, ամենայն զգուշուլթյամբ և խնամքով կճեպը հանեց, մանրեց սոխը կարտոֆիլի վրա, խորը շնչեց համադամ խորտիկի ախորժաբեր հոտը, նորից խառնեց և համտեսեց: Էփալլա՛հ¹⁴⁰...

Պետք է ենթադրել, որ սոխի բույրը նույնպես հասավ գերմանուհուն, նա նորից անհանգստացավ, շարժվեց... Այդ միջոցին Մամոն պատուհանի գոգից վերցրեց Լյուդմիլայի գդալը, դրեց կատելովի մեջ, իր գդալի կողքին, ապա մոտեցավ և կես-կարգադրող, կես-խնդրող ձայնով ասաց.

– Կուշատ նաղո, պաժպուստա,– պետք է ուտել, խնդրեմ:

Գերմանուհին շարժվեց տեղից և ոտքի կանգնեց: Մամոն քայլեց դեպի չորանոց: Գերմանուհին հնազանդ ու անմուռնջ հետևեց նրան:

Դուռը ծածկվեց:

4.

Ես հիշում եմ երկու տարի առաջ, գարնանային այն երեկոն, երբ կալանավորները, վերադարձած աշխատանքից, ընթրել, հանգստանում էին տախտամածներին, իսկ ուրիշները, նստած գետնափոր բարաքների գետնից քիչ բարձր տանիքներին, ծխում ու խոսում էին Ստալինգրադում մոլեգնող մարտերի մասին: Խուճաբ-խուճաբ, ըստ ազգային պատկանելիության,

նրանք խոստում ու դատում էին իրենց մայրենի լեզուներով, և բոլոր ազգուլթյուններն ունեին իրենց ռազմաքաղաքական «մեկնաբաններն» ու «մասնագետները»: Նրանց մեջ կարելի էր գտնել իսկապես բարձրաստիճան գինվորականների, որոնք դիմագրկված էին կալանավորական հագուստ-կապուստում: Այդպիսիք, սակայն, չէին մասնակցում վիճաբանություններին, ծխում էին լուռ և տարված էին իրենց մտքերով: Լեհ գեներալ Մստիսլավ Նուշիչը միայն այսօր բացառություն է կազմում երևի. նա լսում է թեր ու դեմ կարծիքներ և ժպտում՝ շարժելով գլուխը. — Так-так... а я думаю...¹⁴¹

Ահա այդ միջոցին էր, որ գրասենյակից դուրս եկան ճամբարի պետ Տոնկարյովը, կարգադրիչ Սիդորովն ու կոմենդանտ Փիգելյովսկին: Փիգելյովսկին մոտեցավ գոնգին և երեք անգամ հարվածեց: Երեք անգամ գոնգը տնքաց ու լռեց: Արտակարգ երևույթ. հանգստի համար դեռ շուտ էր, ընթրիքը նոր էր վերջացել, ի՞նչ կարող էր լինել: Ճամբարով մեկ տարածվեց կոմենդանտի կռինչը.

— Երկու-երկու շարվել մեծ ճանապարհի վրա՛... ավագ-նե՛ր, դո՛ւրս քշել բոլորին բարաքներից... քրեականներին չի վերաբերում...

Բարձրացավ աղմուկ և իրարանցում:

Ճամբարի հարյուրավոր բնակիչները շարվեցին մեծ ճանապարհի վրա: Նման անակնկալ դեպքերում երկու միտք էր ծագում կալանավորների ուղեղում, երկու ենթադրություն, իրարամերժ և անհարիր՝ ընդհանուր ներում կամ գնդակահարություն: Միջին ենթադրություն չկար: Տիրում էր մեռելային լուռություն, և մարդիկ լարված ներվերով սպասում էին, — ի՞նչ պիտի անեն իրենց հետ: Պիտի ասել, որ սովորաբար նման միջոցառումները հիշեցնում էին «բազում աղմուկ վասն ոչնչի»¹⁴² ասույթը, և մարդիկ հիասթափված ցրվում էին իրենց գործին, տխուր՝ որ ընդհանուր ներումը չկա ու չկա, և ուրախ՝ որ չգնդակահարեցին:

Այս անգամ պատկառելի եռյակն անցավ երկշարք կանգնած կալանավորների առջևով: Պետի մատնանշումով առանձնացան մոտ երկու տասնյակ կալանավորներ: Հետո՞: Ի՞նչ պիտի անեն նրանց հետ: Մեծ եղավ բոլորի հիասթափու-

թյունը, երբ նրանց զինեցին բահերով, քլունգներով և հրամայեցին մետրաչափ անջատով փորել մետրանոց խորությամբ փոսեր: Չափեցին բավականին մեծ մի տարածություն, և սկսվեց աշխատանքը: Ոչ ոք չգիտեր, թե ինչի են ծառայելու այդ խորհրդավոր փոսերը: Մի բան միայն պարզ էր. գերեզման չէր փորածները: Մյուս օրը շարունակվեցին աշխատանքները: Բերին սյուներ, իջեցրին փոսերը, ամրացրին հողով: Պարզվեց, որ սյունաշարն անջատում է ճամբարի հարավարևելյան անկյունն՝ իր մեջն առնելով հինգերորդ և վեցերորդ բարաքները: Շշուկներ տարածվեցին, որ քրեական հանցագործներին առանձնացնում են: Եվ ուրախացա՛ն քաղաքականները, ցնծացին հույժ: Այս ուրախությունն ու ցնծությունն ունեին լուրջ պատճառներ: Քրեականները քաղաքականներին օր-արև չէին տալիս: Նրանք լազերի բացարձակ տերերն էին, և նրանց ու քաղաքականների փոխհարաբերությունը շատ էր հիշեցնում կատունների և մկների փոխհարաբերությունը: Նրանք ոչ միայն տերն ու տնօրենն էին քաղաքականների անձնական իրերի և ծանրոցների, այլև կարող էին հարձակվել խոհանոցի վրա և ֆիննական դանակի սպառնալիքի տակ հափշտակել հարյուրավոր բանտարկյալների համար ստացված մսի և յուղի օրվա խղճուկ պաշարը: Ասենք, առանց այն էլ քաղաքականներն իրենց ճաշամասներում մսի կտոր չէին տեսնում, ոչ էլ յուղի հոտ առնում, որովհետև եթե մինչև անգամ չեֆ-խոհարար Մեսրոպ էֆենդի Ուզունյանն ամենայն բարեխղճությամբ ստացված միսն ու յուղն իջեցներ ընդհանուր կաթսան, կկորչեին նրանք Վիթխարի կաթսայի ընդերքում, այնպես, ինչպես մի քանի պարկ աղ իջեցնես ալանի լիճը, հույսով, որ լճի ջուրը կփոխի իր համը...

Երբ սյուների արանքները ծածկվեցին տախտակներով և նրանց վրա քաշվեցին փշալարեր, երբ հինգերորդ և վեցերորդ բարաքները դարձան անտեսանելի, մի նոր նորություն ցնցեց ճամբարը. մի նորություն, որն ավելի մեծ էր ու նշանակալից, քան քրեականների մեկուսացումը:— Սպասվում է կանանց էտապ: Նրանք պիտի ապրեն հինգերորդ և վեցերորդ բարաքներում.— ահա այն լուրը, որն ալեկոծեց ողջ ճամբարն ու նրա տխուր բնակիչների առերևույթ թմրած հոգիները:

Կին Հասկացողությունը տարիների ընթացքում կալանավորների համար դարձել էր վերացական մի բան: Առանց տարիքի խտրության նրանք զգում էին կնոջ բացակայությունը կամ չէին զգում, կարոտում կամ անտարբեր էին: Նրանցից շատերը երազում կին էին տեսնում և չնայած որ սիրում էին պատմել ամենայն մանրամասնությունները իրենց տեսած երազները, բայց այս մասին լռում էին: Պատահում էր, որ երբ աշխատում էին բաց դաշտում, հեռվում ձգվող ճանապարհի վրա երևում էր մի կին, որի տարիքը որոշել դժվար էր: Նրանք թողնում էին աշխատանքը և երազուն, թախիծով լեցուն աչքերով նայում էին այդ շարժուն, ավելի շուտ դանդաղորեն սահող կախարդական կետին: Զինված պահակը մի րոպե զարմանում էր՝ ինչո՞ւ է ընդհատվեց աշխատանքը, հետո նայում էր նրանց նայվածքների ուղղությունը, գտնում դրդապատճառը և գոռում:

– Արյուններդ ե՞ն եկավ... աշխատե՛ք, ես ձեր...

Այսպես վերջանում էր երազը և շարունակվում ծանր առօրյան: Կալանավորները հիմա են հասկանում իրենց քննիչների՝ տարիներ առաջ տված սպառնալիքը:

– Ես քեզ այնպիսի տեղ քչեմ, որ հրացանի գնդակի հեռավորության վրա միայն կին տեսնես...

Ահա թե ինչու կանանց էտապի ժամանման լուրը ատոմային ռումբի նման պայթեց ճամբարում, մի պայթյուն, որից մարդիկ ոչ թե մահացան, այլ վերածնվեցին: Հյուսիսային և անդամալուծների բրիգադներն անգամ տեղահան եղան: Նրանցից շատերը դեն չպրտեցին անթացուկներն ու ձեռնափայտերը, իրենց օրաբաժին հացը տվին սափրիչներին, հերթից դուրս սափրվեցին, ազատվեցին սև, անգամ ալեխառն, ծերացնող, մճճված միրուքներից և դարձան մի-մի փեսացու, ճիշտ է, նիհար, գունատ, բայց փեսացու: Ազատություն մեջ քի՞չ կան նիհար և գունատ փեսացուներ... Արդեն իսկական փեսացուները վառ և անմար սիրուց՝ նիհարած և գունատ պիտի լինեն:

Կարգադրիչ Սիդորովը նշանակեց հինգ հոգու, որոնք աշխատում էին «կանանց գոտում»: Այդպես էլ անվանում էին պաշտոնապես՝ «կանանց գոտի», չնայած որ այնտեղ հիմա ոչ կանայք էին ապրում, ոչ տղամարդիկ: Այդ հնգյակը կարգի

բերեց դատարկված երկու բարաքները, պատերի սվաղը թարմացրեց, տախտամածների կտորված տախտակները փոխարինեց նորերով, տախտակաչեն զույգ անձոռնի զուգարանները քիչ-շատ կարգի բերեց, ավլեց, լվաց, թափեց...

Վերահաս կիրակի օրը, երեկոյան կողմ, այսինքն՝ ճաշից հետո և ընթրիքից առաջ՝ թնդաց համբավը.

– էտապը գալիս է:

Կալանավորները դուրս թափվեցին բարաքներից և նստուտեցին դարբասի երկու կողմ ընկած թումբերին: Ավելի համարձակները մոտեցան դարբասին և քթերը սեղմելով նոր նորոգված, խնկաբույր տախտակներին՝ դուրս նայեցին նեղ անցքերից: Հեռվում, ճամբար բերող ճանապարհի վրա փոշի էր կանգնել. փոշին սողում էր առաջ ու առաջ, և փոշու մշուշում երևում էին մարդկային ուրվագծեր:

Վերջապես հասավ ցանկալի պահը, կրունկների վրա բացվեցին դարբասները, և քնքուշ սեռի էտապը ներս մտավ:

Դեմքեր չէին երևում, այնքան շատ էր տանջալից ճանապարհի փոշին, որը նստել էր նրանց՝ արևից ու անձրևներից խոնացած գլխաշորերին, մազերին, թարթիչներին, դեմքերին, բոբիկ ոտներին, խայտաբղետ ու տանջված շորերին: Ներս մտան նրանք լուռ, առանց շուրջը նայելու, հողաթափերն ու կիսակոշիկները ձեռներին, զանազան չափսի կապոցներ ուսած կամ գրկած, ու կարելի էր նրանց մեջ տեսնել չար աչքերով հասակավոր կանանց, կանանց միջին տարիքի ու դեռ երիտասարդ աղջիկների:

Պարզից էլ պարզ էր, որ Մարիինսկ քաղաքի ճամբարային գլխավոր կետից մինչև այստեղ ձգվող մոտ երկու հարյուր կիլոմետր ճանապարհը կտրել էին նրանք ոտքով, ինչպես մենք իր ժամանակին, և չէր կարող պատահել, որ ճանապարհին նրանք զոհեր տված չլինեին, ինչպես մենք իր ժամանակին: Ինչպես մենք իր ժամանակին՝ քայլել էին նրանք վարժեցված գինված պահակների և վարժեցված շների ու հրացանների կոթերի ուղեկցությամբ և միջամտությամբ, որովհետև պահակների համար նույնքան ձանձրալի ու հոգնեցուցիչ է եղել հսկողությունը, իսկ ճանապարհը՝ անվերջանալի: Չէ, այս այն ճանապարհը չէ, որի մասին բանաստեղծն ասել է՝ «Այս

ճանապարհը անվերջ լիներ...»¹⁴³:

Լավում է շների հաչոցը, բաց դարբասից այն կողմ կանանց առաջապահները գետնափոր բաղնիք մտան, իսկ էտապը չէր վերջանում: Բաղնիքի վարիչ Բագիրբեգովը ձեռները կռանթած մեջքին՝ կանգնել էր իր հաստատուլթյան մուտքի մոտ այնպիսի լուրջ և հանդիսավոր դեմքով, որպիսին ունենում են զինվորական շքերթ ընդունողները, իսկ չինացի Վանյան կռացած շիում է բուսականուլթյունից զուրկ այտերը և աչխատում լավ տեսնել անընդհատ հոսող կանանց դեմքերը, ասես ծանոթների հանդիպելու հույսով:

– Իննսուսվեց, – լավեց թմբերի վրա նստոտած կալանավորներից մեկի՝ գործարար բակի պահեստապետ Ֆրենկելի ձայնը, երբ ներս մտավ իննսուսվեցերորդ կալանավորուհին և նրա ետևից ծածկվեցին դարբասները: Բոլորն ասես ուշքի եկան:

– Իննսուսվեցերորդին նայեք, – լավեց նույն Ֆրենկելի ձայնը, – կարելի է ասել՝ ամբողջ էտապում միակ կինը...

Հիրավի, Ֆրենկելը չէր չափազանցնում: Կարծես բոլորից առանձնանալու նպատակով, քիչ ուշացումով դարբասից ներս մտավ իննսուսվեցերորդը, երիտասարդ մի կին, ավելի շուտ՝ հասած մի աղջիկ՝ սև վերարկուով, սև գուլպաներով և սև կիսակոշիկներով: Նա համարձակ աչքերով նայեց աջ ու ձախ, ծանոթներ որոնողի նման, ստադիոն մտնողի ինքնավստահ ու մարդամոտ քայլվածքով: Բարևելու նման նա շարժեց գլուխը ու նկատելով, որ կալանավորների դեմքերին ոչ մի մկան չի շարժվում, բարձրացրեց աջ ձեռքը, շարժեց մատները, և լավեց նրա զրնգուն ձայնը.

– Մուժիկներ, Սև Լյալյան ողջունում է ձեզ:

Հանդիսավոր այս ընդունելուլթյանն իրենց աղմկոտ մասնակցուլթյունը բերին նաև քրեական հանցագործները: Նրանք շարվեցին բաղնիքի տանիքին և սկսեցին երգել ճամբարային անթիվ-անհամար սիրային երկարաչունչ երգերից մեկը, որը կոչվում էր «Մարուսյայի սերը»: Մեջընդմեջ ոմանք անակնկալ միջամտում էին՝ երգից դուրս բաց խոսքերով գնահատելով այս կամ այն կնոջ գոյուլթյուն ունեցող կամ չունեցող մարմնական բարեմասնուլթյունները, որից հետո նորից քաշում էին երգի տողերը.

Մարուսկա, Մարուսկա, Մարուսկա անգին,
Ասա, ո՞վ գիշերեց քեզ մոտ,
Քննի՞չը աներես, ճգնավո՞րը վանքից
Կամ գուցե հարբած մի ծանոթ...

Այս է պատմությունը կանանց էտապի ժամանման, որը հետագայում նոր էջ բացեց կալանավորական կյանքի դեռ գրի չառնված տարեգրության մեջ, որի մասին հետագայում այնքան պատմվեց ու նյութ դարձավ սրտաշարժ, անգիր երգերի, բերեց իր հետ այնքան ուրախություն, միաժամանակ և մորմոք ու ցավ: Ովքե՞ր էին այդ անհայտ բանաստեղծներն ու երգահանները, ոչ ոք տեսավ նրանց, ոչ ոք իմացավ նրանց անունը, բայց ապրում էին նրանք, ստեղծագործում առանց թուղթ ու մատիտի, առանց ստեղծագործական գործուղման ու տողավարձի: Մեկնող էտապները բանտից բանտ տանում էին այդ կենդանի, ժամանակակից, սրտակեղեք դյուցազներգությունները, ժամանող էտապները բերում էին նորերը՝ այս ամենն անգիր, բերն-բերան, սակայն որոնք մի օր գրի կառնվեն կամ գրի են առնվում անկասկած՝ միլիոնավորների աննախընթաց, անկարելի, անկրկնելի, ահավոր այդ ողբերգությունն ի գիտություն սերունդների: Ամե՛ն:

5.

Ճամբարային ընտանիք կազմելու գործում Մամոն առաջիններից չէր: Երբ կանանց էտապը բնավորվեց կանանց գոտու այժմ արդեն առաջին և երկրորդ բարաքներում, մի կարճ ժամանակ անց նրանք կամաց-կամաց իրենք իրենց գտան: Կին բրիգադիդներն ու օրապահներն սկսեցին հոգ տանել իրենց արտաքինին, երբ գալիս էին տղամարդկանց գոտին հաց, նախաճաշ, ընթրիք ստանալու, կամ երբ բոլորը տասնօրյակում մի անգամ լողանալու համար մտնում էին ազամական դրախտը: Տեղ հասնելուց հետո նրանք նամակներ գրեցին իրենց հարազատներին և ծանրոցներ խնդրեցին: Երջանիկները միայն ստացան պատասխան նամակ կամ ծանրոց: Մեծ մասի հարազատներն, ըստ երևույթին, ընկել էին գերմանացիների տիրապետության տակ:

Գլխավոր բժիշկ՝ նույն ինքն կալանավոր Սոլոմոն Գավրիլովիչ Տրախտենբրոտն առաջինն էր, որ սիրային կապ հաստատեց Ժոզեֆինա Էռնեստովնա Վիտկովսկայայի հետ: Առաջին իսկ օրից ճամբարային վարչուկային գործն այնպես դրեց, որ կալանավորների և կալանավորուհիների միջև որևէ կապ բացառվի: Օրինազանցներին սպառնում էր խիստ պատիժ, մինչև աքսոր՝ տուգանային դաժան ճամբարները: Այս օրենքը տարածվում էր ըստ ձևի բոլոր կալանավորների՝ Մամոյից մինչև գլխավոր բժշկի վրա, հաց կտրողի, շեֆ-խոհարարի, կարգադրիչի ու կոմենդանտի, մի խոսքով՝ շարքային կալանավորներից մինչև ճամբարային ազնվականների վրա:

Կեցուկությունը ոչ միայն որոշում է գիտակցությունը, այլև մարդկանց վարքն ու բարքը: Շարքային կալանավորների մտքով անգամ չէր անցնում, այսպես ասած, հանցավոր կապեր ստեղծել կալանավորուհիների հետ: Կալանավորը, որն ապրում է միայն իր օրաբաժնով, գուրկ է ուղղակի կամ անուղղակի լրացուցիչ միջոցներից, լծված է ընդհանուր, ծանր աշխատանքների, նրա համար կիներն այն էր, ինչ աշխատող, չարքաշեցի համար Չայկովսկու Երրորդ սիմֆոնիան: Հա՛ց. — ահա ինչով էր զբաղված նրա ուղեղը: Ամենից առաջ հա՛ց, մեծ քանակությամբ հա՛ց, որ ուտի այնքան, որքան ցանկանում է: Կշտություն զգացողությունից նա զրկվել է այն օրից, երբ զրկվեց ազատությունից: Գիշերները երազում, առաջին շրջանում, նա դեռ տեսնում էր հարազատներին, իր սիրած և նախընտրած ուտելիքները, մոտիկ մարդկանց, իրենց տունը: Ժամանակի ընթացքում, կեցության հետ, փոխվեցին նաև երազները: Հիմա նա երազում միայն հաց է տեսնում և ոչ այն տեսակ-տեսակ հացերը, որոնցով նա սնվում էր տանը, ոչ, այլ հատկապես ճամբարային, բանտային գորշ և խառնածին հացը, հինգ հարյուր գրամ այն հացը, որն ուտում էր նա մեկ զարկով, մի ակնթարթում, իսկ ուտելուց հետո չէր կարող որոշել. երա՞զ էր դա, թե իրականություն: Հաց ուտելու այս մեծ, սխրալի արարողությունը շարունակվում էր երազում, նա տեսնում էր բեռնատար մեքենաներ՝ բարձված ճամբարային, հատկապես ճամբարային հացի «բուխանկաներով»¹⁴⁴, որոնցից մի քանիսին տեր էր կանգնում նա և ուտում էր, ուտում եր-

Ղանիկ մոլուցքով, ուտում էր կատաղի և անհագուրդ: Նա զարթնում էր ծնոտների ցավից ու դեռ աչքերը փակ զգում էր, որ իր ծնոտները գործում են, իսկ լորձուկները թրջել է խոտով լցված կոշտ բարձր:

Այսպես էր ապրում ճամբարի բնակչուկթյան իննսունհինգ տոկոսը, և այսպես էր ապրում Մամոն բրուտանոց մտնելուց առաջ: Միայն առաջին օրերը նրանց հետաքրքրությունը շարժեց եվանների հայտնությունը, որից հետո նորից անձնատուր եղան քաղցի և ծանր աշխատանքի ճիրաններին և իրենց հանգիստն ու անդորրը գտան միայն գետնափոր մեռելատանը, ուր այլևս չէր անհանգստացնում նրանց գոնգի ձայնը: Ու չնայած որ մեռելատունը (մո՛րգ, մո՛րգ...) ոչ մի օր ազատ չէր լինում ժամանակավոր բնակիչներից, կալանավորների թիվը չէր պակասում: Ժամանոց մեծ ու փոքր էտապները բերում էին պատշաճ համալրում:

Երբ ժողեֆինա էռնեստովնան բժշկական սպիտակ խալաթով երևաց բուժարանում, որպես Մերպերտի օգնական, կալանավորները խիստ զարմացան.— այդ ինչպե՞ս էտապի ժամանման օրը նրանք չեն նկատել բարձրահասակ, բարեկազմ, ձվաձև դեմքով, նշաձև խաժ աչքերով այս լեհուհուն, որին այնքան սագում է բժշկական խալաթը: Հիրավի, երբ երևում էր նա գլխավոր բժշկի մոտ, թվում էր, թե նա՛ է գլխավոր բժիշկը, իսկ Սոլոմոն Գավրիլովիչը պարզապես նրա ֆելդչերն է: Գլխավոր բժիշկը ճամբար եկավ Վլադիվոստոկի¹⁴⁵ էտապով, և նրա հետ եկողներից ոչ մեկի մտքով չէր անցնում, որ այդ նիհար, միջահասակ, աշխարհին և մարդկանց կկոցուն աչքերով նայող փնթի կալանավորը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ հայտնի բժիշկավիրաբույժ Ս. Գ. Տրախտենբրոտը, որը կարճ ժամանակ հետո դառնալու է ճամբարի արքան ու աստվածը: Իսկ երբ նա դարձավ արքա և աստված, չպետք է ուրանալ, առանձին ուշադրությունը էր ընդունում իր էտապի մարդկանց, մեծաբերով նրանց անուն-հայրանունով, բայց մնալով միշտ ժլատ՝ աշխատանքից ազատելու փափուկ խնդրում:

— Առանձին բան չկա, Պալ Պավլովիչ. գիշերը կհանգստանաք, իսկ առավոտյան... Հերոսի պես...

Գլխավոր բժիշկ նշանակվելուց հետո Սոլոմոն Գավրիլո-

վրչ Տրախտենբերոտը լցվեց ու կարելի էր ասել ճարպակալվեց այն աստիճանի, որ դժվարությամբ էր կապում սեփական կոշիկի կապերը. այս գործում նրան օգնություն էր գալիս մոտ գտնվող սանիտարներից մեկն ու մեկը, որը երևի արժանի էր գլխավորի կոշիկների կապերը ոչ միայն կապելու, այլև արձակելու:

Թիվ 1 կուշտ մարդը ճամբարում Սոլոմոն Գավրիլովիչն էր, նա էր, որ ազատ մուտք ուներ կանանց գոտում, ապրում էր հիվանդանոցի առանձին խուցերից մեկում և ամեն հարմարություն ուներ լինելու ճամբարի թիվ 1 Ադամը և ունենալու իր Եվան կամ եվաներն այնպես, որ երբեք չբռնվեր հանցանքի վրա: Կալանավորուհիներն անխտիր, ամեն գնով, աշխատում էին արժանանալ նրա ուշադրությանը, և չի կարելի ասել, որ գուր անցան նրանցից ոմանց ջանքերը: Այն էլ նկատեց նա, որ վտանգավոր էր այդ վարքագիծը, իր թուղցիկ հոմանուհիները խանդից զբոլված՝ կարող էին հիմար դրուլթյան մեջ դնել իրեն, գործը հասցնել ճամբարային պետերին և այն ժամանակ... Սոլոմոն Գավրիլովիչ Տրախտենբերոտի փորձված և հմուտ աչքերից չէր վրիպել Ժոզեֆինա Վիտկովսկայան, որը, ինչպես պարզվեց, ծանոթ էր լատինական տառերին: Ընտրությունը կայացած էր, գլխավոր բժշկի հորդորով նա հայտնեց կարգադրիչին, որ ինքը, Ժոզեֆինա էռնեստովնա Վիտկովսկայան, բժշկական կրթություն ունի, ճիշտ է, ոչ լրիվ, և խնդրում է օգտագործել իրեն ըստ մասնագիտություն: Ծամբարի պետը նայեց կալանավորուհու անձնական գործը և այնտեղ ոչինչ չգտավ, բացի նրանից, որ նա ծնվել է 1913 թվականին Լոձում¹⁴⁶ և որ օրինական կինն է լեհական բարձրաստիճան գինվորական Եանուշ Վիտկովսկու՝ գնդակահարված Մոսկվայում, 1938 թվականին, լրտեսական մեղադրանքով:

Ժոզեֆինա Վիտկովսկայան գլխավոր բժշկին հայտնեց գործի անհաջող ընթացքի մասին. վերջինս կկոցեց աչքերը և խորհուրդ տվեց հայտնել պետին, որ ինքը գրել է իր հարազատներին և շուտով կստանա պետք եղած փաստաթղթերը: Այդ օրերին էր, որ Տրախտենբերոտը զինված հսկողության տակ տարված էր ճամբարի պետի կացարանը: Ծանապարհին նա հազար ու մի վատ ենթադրություններ է արել, հիշել իր

բոլոր աշխատանքային և կենցաղային, ճամբարային մեղքերը, որոնք երևի այնքան ծանր էին, որ պետք է համարել կանչել նրան իր կացարանը և հաշիվը մաքրել: Դո՞ւների մեջ նրան դիմավորել է ինքը՝ Տոնկարյովը՝ սիրալիբ և մտահոգ ժպիտով: Տրախտենբրոտի պատմելով, նա՝ պետք, մինչև անգամ սեղմել է իր ձեռքը և հայտնել, որ կինը հիվանդ պառկած է, և որ նա՝ պետք, չի վստահում ազատ բժիշկներին և խնդրում է, որ ինքը նայի հիվանդին: Ա՛ն քեզ, չար սատանա:

Ամեն ինչ անցել էր բարեհաջող: Տրախտենբրոտը մանրագնին քննուկթյան էր ենթարկել հիվանդին, լսել սիրտը, չափել արյան ճնշումը, փոքրիկ մուրճով խփել հիվանդի ծնկին, նայել լեզու և խնդրել էր, որ նաչալնիցան (այսինքն՝ պետուհին) բարեհաճի «ա՛ա՛ա՛» ասել: Չէ, չի կարելի ասել, որ դրուկյունը լուրջ է կամ նման մի բան, չի էլ կարելի պնդել, որ ամեն ինչ բարեհաջող է: Մի փոքր ներվերը... սիրտը մի փոքր... — հմուտ բժիշկը դեղգիրներ գրեց (վաղուց էր, ինչ դեղգիրներ չէր գրել, նրա սիրտը ճմլվեց ցավից...) և պատրաստվեց մտնելու զինված պահակի հսկողութայն տակ՝ ճամբար վերադառնելու համար: Սակայն, Տրախտենբրոտի պատմելով, պետք նրան հյուրասիրել է հարյուր հիսուն գրամի չափ օղիով, լիմոնի բարակ մի շերտով և հարցրել՝ ինչպե՞ս են գործերը: Ահա այստեղ է, որ բժիշկը լուծել է ժողեֆինա էռնեստովնայի խնդիրը. «Մինչև փաստաթղթերն ստանալը թող գա, աշխատի, քաղաքացի պետ, Մերպերտը չի հասցնում...»:

Ինչպես Տրախտենբրոտն է հետագայում պատմել Մերպերտին (իսկ Մերպերտն Աշոտ դայուն...), պետք չի խոսել բուժարանի գործերի և այն մասին, թե որքա՞ն է զբաղված Մերպերտը կամ կալանավորուհու փաստաթղթերը ե՞րբ տեղ կհասնեն, ո՛չ, պետք հարցը դրել է պետական մերկուլոթյամբ, առանց մտնելու բժշկի սարքած ծխածածկուլթի տակ և առանց թույլ տալու, որ նրա, այսինքն՝ բժշկի փչած թողը մտնի իր աչքերը: Նա պարզապես ասել է.

— Եկեք այսպես պայմանավորվենք, եթե բռնվեցիք, հույս մի դրեք իմ պաշտպանութայն վրա: Ոչ մի ուժ ձեզ չի փրկի: Իսկ եթե հղիանա, կգա կոմիսիա, ու քեզ հետ ես

էլ կթռչեմ խեցգետինների ձմեռանոցը...

Այսպես կազմվեց ճամբարային թիվ 1 ընտանեկան բջիջը, և քանի որ խնդիրը վերաբերում էր ոչ թե հանցանք գործելուն կամ չգործելուն, այլ բռնվելուն կամ չբռնվելուն, Սուրմոն Գավրիլովիչ Տրախտենբրոտը ձեռք առավ բոլոր նախագգուշական միջոցները չբռնվելու համար: Նա մանրամասն պատմեց գործի էությունն ողջ դրվածքի մասին Մերպերտին և խնդրեց նրա աջակցությունն իր ընտանեկան կյանքի ապահովության գործին... Մերպերտն իր հերթին, այս կարևոր գործի ապահովությանն ի խնդիր, զինվորագրեց թվով վեց, այսինքն ողջ սանիտարական կազմը: Երբ միասին ճաշելուց հետո (հիվանդանոցի խոհարար Մաոն նրանց համար հատուկ ճաշ էր պատրաստում՝ չորս տեսակի...) պատասխանատու զույգը քաշվում էր հանգստանալու բժշկի խցում, սկսվում էր Մերպերտի և թվով 6 սանիտարների անհանգստությունից ժամը: Նրանք աննկատելի կերպով հսկում էին բոլոր վտանգավոր և կասկածելի կոմունիկացիաները՝ պետք եղած դեպքում վտանգի ազդանշան տալու համար: Վտանգի դեպքում այլայլված զույգը վեր էր թռչում տեղից, լեհուհին արագ կարգի էր բերում մագերնն ու շորերը, նետվում բուժարանը և Մերպերտի հետ զբաղվում բուժարանի սակավաթիվ սրվակների կարգավորմամբ, իսկ բժիշկը խորասուզվում էր բժշկական մի գրքի էջերում:

Այնուհետև հայտնի դարձավ հիվանդանոցի տնտեսվար, գորկիակահան¹⁴⁷ ուղորուն բեղերով Մավրինի կենսակցությունը վայելչահասակ և բարեստե ուկրաինուհի Լենա Մուսենկոյի հետ: Մոտ հիսուն տարեկան Մավրինը քսանամյա այս աղջկան ձեռք բերելու և ձեռքում պահելու համար սերենադներ չերգեց նրա պատուհանի տակ, ոչ էլ երկնքից աստղեր վար բերելու փորձ կատարեց նրա իսկապես կարապի վիզը զարդարելու համար. նա մահացող կալանավորների հացի օրաբաժիններից մեկը տալիս էր նրան առանց խնայելու, իսկ մնացած բաժինները սանիտարների միջոցով ծախում և փող էր կուտակում: Գրեթե ամեն օր սիրուն Լենան նախաճաշ և հաց ստացողներին օգնելու պատրվակով թափանցում էր տղամարդկանց գոտին, չորս կողմը վախեցած եղնիկի աչքերով նա-

յելով՝ դատապարտվածի քայլերով մտնում էր Մավրինի խուցը և տասը ըոպեից դուրս էր գալիս ծեծվածի նման, փեշի տակ պահած մի բաժին հացը:

Հացի, խոհանոցի, բաղնիքի տնօրենները, ինչպես նաև սափրիչ Աբլապը գերադասեցին սեռական-պարտիզանական կյանքը, որը թեև նույնքան վտանգավոր՝ սակայն ավելի քիչ պարտավորեցնող էր և՛ նյութապես, և՛ բարոյապես: Գրասենյակային աշխատողներն ավելի վայելուչ պահեցին իրենց, անցան ընդհատակյա ընտանեկան կենցաղավարության:

Երբ աբասթոմանցի կառապան Մամոն բրուտանոցի խոնավ չորանոցում ալլահի կամքով սեր էր անում նկարիչ-քանդակագործուհի Լյուդմիլա Շարթի հետ, ճամբարային կենակցությունը դադարել էր զարմանք պատճառելուց: Ո՛չ, ճամբարային ընտանիք կազմելու գործում Մամոն առաջիններից չէր:

6.

Բրուտանոց, ի՛մ բրուտանոց, ես քեզ դեռ երկար պիտի հիշեմ, ավելի շուտ՝ ես քեզ երբեք չեմ մոռացել ու չեմ մոռանա, որովհետև մի բան հիշում եմ, երբ մոռացել եմ: Ես քեզ՝ երբե՛ք:

Ես հիշում եմ՝ երբ աշունն իր գորշ թևերը փռում էր գործարար բակի ու թվում էր՝ ամբողջ աշխարհի վրա, երբ անձրևը ծեծում էր քո պատուհանների կեղտոտ ապակիները, դու բուրում էիր, ի՛նչ էիր բուրում, հող ու կավ էիր բուրում, ու այդ հողն արդար էր նրա վրա աշխատող մարդու նման, ու կավը իմ և Մամոյի բոբիկ ոտների տակ չարչարված էր ու հունցված, որպեսզի Աշոտ դային նրանից ամաններ պատրաստի ու հետո իր ձեռքում շինած քուրայում թրծի ու տա հազարավոր կալանավորներին, — առե՛ք, կերեք, կերեք՝ ինչով կլեցնեն, միշտ հիշելով, որ մարդն է շինում և թրծում հողե ամանները և ոչ թե աստվածները: Ես հիմա հավատում եմ, ավելի քան հավատում, որ ազատն աստվածն է սկզբում շունչ փչել իր կավե շինվածքին և նրան կենդանութուն պարգևել, ստեղծել է մարդուն, և այդ մարդն օրորոցից մինչև կախաղան բանն ու գործը թողած՝ «ազատությո՛ւն» է գոչել ու տենչա-

ցել¹⁴⁸: Նույն այդ աստվածը, երևի, մի ուրիշ հողածնի է աշխարհ գործուղել արտակարգ լիազորություններով, որ ոչ թե բոբիկ ոտներով, այլ ծանր, երկաթե սապոգներով ոտքի տակ առնի միլիոններին, տրորի ու հունցի, կավ դարձնի, որ նրանք «ազատություն» բառն անգամ մոռանան, և հետո այդ կավից նո՛ր մարդ պատրաստի ի՛ր շնչով, ի՛ր կերպարանքով, նոր դրախտի խոստումով, որ այդ մարդը լինի վախկոտ ու դաժան, անողնաշար, փառամոլ ու դաժան, որ հսկողության տակ առնի անգամ մարդկային սերը: Որ մարդիկ պատժվեն սիրելու համար, իսկ դաժանության համար պարզեատրվեն, որ նրա արձանները կանգնեն բոլոր կայարաններում, հրապարակներում, քաղաքներում և ավաններում, որ նրա նկարը կախվի բոլոր տների պատերից, որ նրա անունով կոչվեն քաղաքներ ու գործարաններ, հարյուր հազարավոր փողոցներ և հազարավոր հրապարակներ: Որ բոլոր գրիչները գրեն նրա մասին, բանաստեղծները նրան գովերգեն, նկարիչները նրան նկարեն, երգիչները նրան երգեն, գիտնականները նրա անունով գործեն, գինվորականները նրա ցուցմունքով կռվեն, ողջ երկիրն օվսաննա՛ երգի, ու նա անհագուրդ խմի փառքի աղջուրն ու չհագենա, մոլեգնի՛...¹⁴⁹

Բրուտանոց, ի՛մ բրուտանոց, ես չեմ մոռանա քո ձմեռները, երբ ջերմաչափ միայն ժոզեֆինա էռնեստովնան ուներ, և հաճախ այն ցույց էր տալիս քառասուն, ու մենգրել իրավաբան Տուրկիան մեռնում էր կեսգիշերին, և հետո ցույց էր տալիս երեսունչորս, ու քիմիկոս Արտաշես Ջանփուլադյանն էր փակում իր աչքերը: Հիվանդանոցից ու գարշահոտ բարաքներից դուրս՝ ջերմաչափի փոխարեն գործում էր ցրտաչափը: Մնդիկը թռչում էր քառասունի վրա ու չէր հուսահատվում, մագլցում էր վեր ու վեր, և հիվանդանոցներում ազատված տեղերը նորերն էին գրավում:

Ընդարձակ բրուտանոցի մի անկյունում վառվում էր վառարանն ու ճարճատում: Եթե ազատ ժամանակ ունենաս, նստես նրա մոտ և լսես ուշադրությամբ, ապա վառարանը կերգի քո բոլոր ուզած եղանակները: Նա գիտե անգամ ամենածիծաղելի երգերը, բավական է, որ դու հիշես եղանակը, և նա կերգի:

Ծնկիր ծալը, դռնիդ խալը, խանբաջի՛,
Դու սիրուն ես, քան քո տալը, խանբաջի՛...

Դու վառարանին հանդիմանում ես թեթևամտության, անլրջության համար, ու վառարանը հիմա երգում է քո հիշած նոր երգի աղաչավոր եղանակը.

Ամենասո՛ւրբ երրորդություն,
Տուր աշխարհին խաղաղություն,
Բանտարկելոց՝ ազատություն
Եվ հիվանդաց՝ առողջություն...¹⁵⁰

Իսկ հիմա... աչքերդ տաքանում են, դու, ի՞նչ է, արտաս-
վե՞լ ես ուզում: Թաշկինակի կարիք չկա, վառարանը չորաց-
նում է թարթիչներդ ու երգում ու երգում.

Մի՛ լա, մի՛ թացի աչքերդ...¹⁵¹

Մամոն այսօր մտահոգ է: Աշխատանքի ընթացքում ես նկատեցի, որ նա մի քանի անգամ գաղտագողի նայեց գերմա-
նուհու կողմը: Այս մի քանի ամիսների ընթացքում վերջինս լցվել է և լցվել է... ես չեմ ուզում սանձագերծել իմ երևակա-
յությունը: Իհարկե, կլցվի, ի՞նչ կա այստեղ զարմանալի: Նա, ճիշտ է, դատապարտված է 25 տարվա բանտարկության, սա-
կայն այդ ամենևին չի նշանակում, թե դատապարտվել է 25 տարվա նիհարություն: Քսանհինգ տարվա ընթացքում ամեն բան կարող է պատահել մարդու կյանքում: Քի՞չ կան այնպի-
սի կալանավորներ, որոնք նիհար են եղել, բայց հետագայում լցվել, բարենորոգվել են: Ժողովինա էռնեստովնան ձեզ օրինակ: Ծիշտ է, Լյուդմիլան այնպես չի սնվում, ինչպես այս գեղեցկատես լեհուհին, բայց չէ՞ որ Մամոն ջանք չի խնայում գրեթե ամեն օր, ճաշից հետո և բանթողից առաջ մի բանով ուրախացնելու նրան: Այն էլ ճիշտ է, որ Ժողովինա էռնեստովնան գիրացել է և՛ մարմնով, և՛ դեմքով, գիրացել համա-
չափ գիրությունը, իսկ Լյուդմիլան... նրա դեմքը նույն նիհար, անառողջ դեմքն է, ոտները մնացել են բարակ, իսկ ինքը մի տեսակ լցվել է, այո, մի տեսակ լցվել:

Ես չեմ ուզում անձնատուր լինել երևակայությանը: Ես կամ եմ հուսնում և նայում ձախակողմյան պատի երկայնքով

ամրացված երկար տախտակներին, որոնց մենք դարակ ենք ասում: Նրանց վրա կողք-կողքի շարված են Լյուդմիլա Շարթի մեծ ու փոքր, թրծված կամ դեռ հում աշխատանքները: Այստեղ կարելի է տեսնել և՛ գլխաքանդակ, և՛ բյուստ: Գլխաքանդակների վզները պետք եղածից ավելի երկար են, և այս հանգամանքը գլուխներին տալիս է ավելի ազդեցիկ տեսք: Այստեղ կարելի է տեսնել Պուշկինի, Տարաս Շևչենկոյի¹⁵², Հայնեի, Տոլստոյի¹⁵³, ինչ-որ անհայտ-անծանոթ երիտասարդի, Չայկովսկու¹⁵⁴, Շիլլերի¹⁵⁵, Դոստոևսկու¹⁵⁶, Նիցշեի¹⁵⁷ գլուխներն ու կիսանդրիները: Այս ամենը՝ հիշողությամբ, որը, ինչպես երևում է, արվեստագիտուհու ուժեղ կողմերից մեկն է:

Ձի կարելի ասել, որ Շարթի ստեղծագործական աշխատանքներն անցան առանց միջադեպերի: Երբ նա աշխատում էր Հայնեի վրա, ներս մտավ Բիչկոն, նայեց նրա աշխատանքին և մտրակով ցույց տալով Հայնեին, հարցրեց.

– Ո՞վ է, ի՞նչ ազգից է:

– Գերմանացի է, բանաստեղծ, – պատասխանեց Շարթը:

– Գերմանացի՞, – անհանգստացավ Բիչկոն, – մեռած է, ապրո՞ւմ է:

– Մեռած է, վաղուց...

– Գերմանացի, – Բիչկոն հառաչեց, – դու ավելի լավ է մի ուրիշ գործի վրա ժամանակ սպանի... մինչև ես իմանամ նրա ինչ լինելը... անուն-ազգանո՞ւնը... Զբաղմունքը...

– Հայնրիխ Հայնե... բանաստեղծ:

Նա գրպանից հանեց տրորված բլոկնոտի նման մի բան, մի կարծրիկ մատիտ և գրեց:

– Հանկարծ փորձանքի մեջ չընկնենք... Դուք էլ, ես էլ, – բացատրեց նա:

Լյուդմիլան կիսատ Հայնեն դրեց պատուհանի գոգը և չորանոց մտավ՝ չորացած ամանները հավաքելու:

Բիչկոյի գնալուց հետո անհանգստացած Մամոն մոտեցավ Աշոտ դայուն և հարցրեց.

– Ի՞նչ խաբար է...

Աշոտ դային բացատրեց:

– Ա՛յ Լյուդմիլա, – դիմեց Մամոն ներս մտնող Լյուդմիլային իր ուսերենով, – էլ գլուխ չգտա՞ր... Հիտլերի¹⁵⁸ գեմլյակի գլուխն ի՞նչ գլուխ է...

– Հիտլերը վառում է նրա գրքերը, – գրեթե ճչաց Լյուդ-միլան, – մի՞թե դրսում չեք կարդացել:

Մամոն սսկվեց:

– Ճիշտ, – օգնության հասավ Իոնասը ոչ պակաս փայլուն ոռուսերենով, – Հիտլեր Հայնե չի սիրում... կրա՛կ...

Ու ցույց տվեց վառարանը:

Երկու օր հետո եկավ Բիչկոն:

– Ոչինչ չպարզվեց, – ասաց նա, ծխախոտի ծուխը փչելով կիսատ Հայնեի կողմը, – վերադասը... մի խոսքով՝ չգիտեն, նրանց հայտնի չէ...

Աչոտ դային կանգնեցրեց անիվը և ասաց.

– Քաղաքացի՛ պետ, Հիտլերը վառում է այդ մարդու գրքերը... մարդը հակաֆաշիստ է...

– Ճի՛շտ, – հանկարծակիի եկավ Բիչկոն, – եթե դա ճիշտ է... Հիտլերի թշնամին մեր բարեկամն է, պարզ է ու հասկանալի...

Գործարար բակի պետը դիմեց Շարթին.

– Ճի՛շտ է... այդ ավագակը վառո՞ւմ է սրա գրքերը...

– Ամբողջ աշխարհին է հայտնի... Մի՞թե թերթերում չեք կարդացել, – պատասխանեց Շարթը Հայնեի չափ և Հայնեի պես դառնացած:

– Էլ ինչո՞ւ միանգամից չասացիք:

– Որովհետև դուք ոչ ոքի չեք հավատում, – պատասխանեց Շարթը, – ես ներողություն եմ խնդրում, բայց այդ այդպես է:

– Դուք մոռանում եք, որ ես էլ կալանավոր եմ, – ասաց Բիչկոն, մի նոր ծխախոտ վառելով, – ես մտածում եմ և՛ ձեր, և՛ իմ մասին: Ձեմ թաքցնում, ես վախենում եմ, մի սխալ, մի ծուռ քայլ, և ինձ էլ քաղաքական կդարձնեն, կվառվեմ ոնց որ Սիդորի¹⁵⁹ դեզը: Այո, ես վախենում եմ:

– Իսկ ինչո՞ւ մենք չենք վախենում, – մտքերի փոխանակությունը շարունակեց Շարթը:

– Դո՞ւք... էլ ի՞նչ վախ: Այրվել, պրծել եք...

Օդը ծանրացավ:

– Ինչևէ... Դուք վերջացրեք այդ մարդու գլուխը, տեսնենք ինչ է գալու գլխներիս:

Նա ժպտաց: Ակներև էր նրա ցանկուլթյունը: Նա ուզում էր իր ծանր խոսքերի տպավորուլթյունը ցրել: Այդ մենք ենք այրվել, պրծել Սիդորի դեզի պես...

Այսպես ծնվեց Հայնեն:

Երբ Լյուդմիլա Շարթն սկսեց խաղալ կավի հետ, Բիչկոն անհանգստացավ. ինչպե՞ս կնայի վերագրան այդ գործին: Մի օր չէ մի օր՝ ազատանիները կմտնեն բրուտանոց, վերահասու կլինեն... Չե՞ն բռնի իր օձիքը, չե՞ն մեղադրի թույլ հսկողուլթյան, քաղաքական հանցագործների հետ մեղմ վարվելու մեջ: Մի օր նա մտավ բրուտանոց, մոտեցավ չորանոցում աշխատող Լյուդմիլային և հարցրեց.

– Լենին կարո՞ղ ես պատրաստել:

– Կարող եմ:

– Ինձ համար երկու Լենին պատրաստի: Համարիք անհատական պատվեր. ինձնից կստանաս երկու բաժին հաց... եղա՞վ:

– Ինչո՞ւ չէ...

– Չուշացնես:

Մամոն բարձրացավ յոթերորդ երկինք՝ այնտեղ մշտական բնակուլթյուն հաստատելու հաստատ մտադրուլթյամբ: Շորոբալով էր նա կավը հունցում, ասես գլխի վրա՝ պտտվում էր գերմանուհու շուրջը և հետևում նրա աշխատանքին: Եկավ օրը, և երկու Լենինը պատրաստ էին դեմքի նույն արտահայտուլթյամբ, նույն գլխարկով, երկու Լենին, երկուսն էլ մի բոյի¹⁶⁰:

Եկան և թրծելու օրերը: Քուրան կոնուսաձև է. կղմինդրից շինած Զանգեզուրի լեռների մակետ լինի ասես կամ «Նամուսի» Բարխուդարի¹⁶¹ փափախի խիստ մեծացրած տարբերակը: Շինված է փոսի մեջ, Աշոտ դայու ձեռքով: Նրա ստորոտում վառարանի անցքն է, որն առավոտից մինչև կեսգիշեր կլլում է Աշոտ դայու ձեռքով նետված չոր փայտերը: Մուխը բարձրանում է կոնուսի գագաթից, լայն ծխանցքով, որի պատերը տաքացնում են քուրայի որովայնը: Այնտեղ կան կղմինդրե աստիճաններ, ուր Աշոտ դային տեղավորում է հազարի հասնող ամաններ, սակավաթիվ փարչեր, ծաղկաման, մոխրաման: Նախքան վառարան վառելը Աշոտ դային կղմինդրներով փա-

կուժ է կոնուսի վերջավորությունը, խնամքով սվաղում, որ շերմությունը ելք չունենա:

Վառարանի քառակուսի անցքը դռնակ չունի – ներսն ընդարձակ է, կիսակլորածև, հատկապես նրա համար պատրաստված չոր փայտերը վառվում են ու վառվում: Թրծարանի վառարանը չի երգում բրուտանոցի վառարանի նման քո ուզած երգը, ո՛չ, նա այնպիսի ամեհի ձայներ է հանում, որ դու մոռանում ես քո գիտցած և մանավանդ չգիտցած երգերը: Նա մերթ վայում է, մերթ կաղկանձում, անզուսպ ու խելագար պահանջում, սպառնում, հայհոյում ու մանավանդ վայում, վայում Ահարոնյանի լալկան աշնան քամու նման¹⁶², ծխնելույզում: – Ո՛ւ-ո՛ւ-ո՛ւ-վո՛ւո՛ւո՛ւ...

Հիմա ինձ սպասում է մի ուրիշ մեծ հաճույք ու բավականություն. լվանալ ոտներս և նստել պատշաճ հեռավորության վրա վառարանի դեմ, մի մախորկա փաթաթել, վառել այն դուրս ընկած կրակից և լսել Աշոտ դայուն: Նա տխրությամբ վերհիշում է իր հորը, դիլիժանցի բրուտ Քրիստափորին, այն մասին, թե ինչպես վաղ մանկությունից օգնել է հորը, սովորել բրուտություն, առանց իմանալու, որ այդ գործը կարող է իրեն պետք գալ ինչպես ինքն է ասում՝ Սիրբիրներում: Հետո սովորել է, մի ոտքը դրել է Էջմիածնի ճեմարանից¹⁶³ ներս...

Փոքրիկ կիսանդրիններն Աշոտ դային խնամքով տեղավորեց քուրայում այնպես, որ իր ասելով՝ ոչ այրվեն, ոչ էլ հուժման: Ընդհանրապես թրծելու հատկապես առաջին օրը նրա համար ծանր և լարված օր էր: Քուրան պետք էր վառել 15-16 ժամ անընդհատ: Աշոտ դային առավոտյան վառում էր մի օր առաջ պատրաստված քուրան, իսկ երեկոյան ժամի 5-ին աշխատանքները վերջանում էին, այնինչ հարկավոր էր շարունակել տաքացումը մինչև գիշերվա ժամի 12-ը, 1-ը: Ծամբարային բաժանմունքի պետի՝ փոխգնդապետ Կուցենկոյի հատուկ կարգադրությամբ...

Երբ գործարար բակի աշխատանքները վերջանում էին և բրիգադները ճամբար էին վերադառնում, դարբասների մոտ ընդունող պահակապետը հաշվելուց հետո հայտարարում էր, որ մի հոգի պակասում է: Ուղեկցող ավագ պահակը երկու քայլ մոտենում էր կալանավորներին ընդունող ավագին ու գե-

կուցում, որ բաժանմունքի պետի հատուկ կարգադրություններ կալանավոր բրուտ Աշոտ Ռոստոմյանը (նա արտասանում էր Ռա՛ստամյան) մնացել է բրուտանոցում աշխատանքի բերումով: Եվ ուրիշ ոչինչ: Նման օրերին ես ինձ որք էի զգում, մենակ և անընկեր: Ի՞նչ է անում հիմա Աշոտ դային, մենակ, մեն-մենակ՝ հսկայական գործարանում... Ինչո՞ւ մենակ, — անդրադառնում էի ես, իսկ պահա՞կը... մե՛ծ բավականություն:

Կեսգիշերին գալիս էր Աշոտ դային, թեթև՝ բարձրանում տախտամածին, հարցնում.

— Հայդուկ, լավ-լա՞վ ես. — ու ես իսկապես ինձ լավ-լավ էի զգում:

Հիմա նա մի կտոր հացի հետ խփշտում է սառած ընթրիքը:

— Իսկ դո՞ւ... գիշերով, մենակ, սարսափելի չէ՞...

— Նախ՝ մենակ չէի. չուվաչ Պետրովը հսկում էր իմ անձի անձեռնմխելիությունը համաձայն սահմանադրություն...

— Չէ՞ր նեղում:

— Դոստացանք... մի քիչ խմած էր, դառնացած:

Նա իջավ տախտամածից, ճաշամանն ու գդալը ընդհանուր լվացարանում լվաց ու վերադարձավ:

— Տարածելու կարիք չկա, — շարունակեց նա, — Պետրովի հայրը նույնպես բռնված և քշված է Կոլիմա... մի՛ զարմանա:

— Այդ սարսափելի չուվաչի հա՞յրը...

Աշոտ դային ժպտաց.

— Մարդիկ այն չեն, ինչ երևում են, — ասաց նա, — մեր ժամանակներում մարդը շատ է բարդացել իր էություններ... Ուրիշ բան են մտածում, ուրիշ բան խոսում, հակառակ իրենց էություն՝ գործում... Մարդու մեջ դրել են ինչ-որ չար գույանակներ, լարում են իրենց ուզած ձևով ու բաց թողնում: Ու մարդիկ չար են՝ հակառակ իրենց կամքի, իրենց խմորի...

— Պետրովը քեզ օրինակ, — շարունակեց Աշոտ դային հանվելով, — կին ունի, երեխաներ, զորակոչված է ու հազարհազարների նման քշված այս աշխատանքին: — Նայում եմ քեզ վրա ու հորս եմ հիշում, — մորմոքվում էր նա, — անմեղ, անշառ մարդ էր... Գոռում եմ ձեզ վրա ու սիրտս ցավում է: Բայց ի՞նչ կարող եմ անել, ծառայություն է... օրենք... — Հա՛, քիչ էր

մնացել մոռանայի, գրպանումս...

Նա բամբակյա բաճկոնի գրպանից շորի մեջ փաթաթված մի բան հանեց ու դրեց իր արկղը:

– Մի կտոր խոզի ճարպ տվեց, հրաժարվեցի, հնար չեղավ... – Գոնե հորս հասցեն ունենայի, – գանգատվում էր Պետրովը, – տարան ու ոչ մի լուր... Մայրս երկու տարի առաջ դիմեց օրգաններին, պատասխանեցին, որ ուղարկված է Կոլիմա... իսկ նամակ՝ չկա: – Խնդրեց, որ այս մասին ոչ ոքի... – կհանեն, կուղարկեն տուգանային գնդեր, որպես ժողովրդի թշնամու որդու...

Աշոտ դային լուեց: Բարաքը քնած է խոր քնով: Ծանր աշխատանքից հետո քնած են ճամբարի բոլոր բնակիչները, երևի, բացի մեզնից և քրեականներից, որոնք ցերեկները քնում, իսկ գիշերները թուղթ են խաղում:

– Դեհ, քնենք, – ասում է Աշոտ դային, – բարի գիշեր... առավոտյան խոզի ճարպով մի լավ... կնախա...

– ...ճաշենք, – լրացնում եմ ես մտքումս, իսկ Աշոտ դային արդեն քնած է:

Իսկ իմ քունը չի տանում: Բարաքում տիրում է անթափանց խավար, միայն մուտքի ձախ կողմը քնող օրապահ Նուրունբակի աղոտ լույսն է պլպլում: Այս գիշեր նա է հսկում բարաքի անդորրը: Իհարկե, այդ հսկողությունը ձևական է, եթե քրեական պախաններն¹⁶⁴ ու վառնակները թափանցեն բարաք ոչ բարի նպատակներով, օրապահը չտեսնելու պիտի տա: Այդպիսի դեպքեր՝ որքա՛ն ասես: Բացի բարաքների օրապահներից, հերթով հսկում են ճամբարի քունը բարաքների ավագները: Նրանք շրջում են մեծ ճանապարհի վրա, երբեմն մտնում այս կամ այն բարաքն ստուգելու օրապահների զգոնությունը, կամ նստում մի քանի բոլակ ու խոսում շշուկով: Ծամբարի անդորրը հսկում են նաև ճամբարի չորս անկյուններում բարձրացող չորս հսկիչ աշտարակները՝ չորս գինված պահակներով, ինչպես և պահակատանը նստած պահակները, որոնք հաճախ մտնում են ճամբար՝ ստուգելու ավագների զգոնությունը... Հսկիչ աշտարակների պահակները նույնպես ստուգում են մեկ-մեկու: Հաճախ գիշերային լուռության մեջ լսվում է նրանց կանչը.

- Լսիր, առաջին, լսո՞ւմ ես...
- Լսում եմ... Լսիր, երրորդ, լսո՞ւմ ես...
- Լսում եմ... չորրորդ, լսո՞ւմ ես...
- Լսում եմ...

Ճնշող և ծանր տպավորություն էին թողնում աշտարակից աշտարակ թռչող գիշերային այս ավելի քան պարզ հարց ու պատասխանները, որոնք ավելորդ, միանգամայն ավելորդ տեղը հիշեցնում էին ճամբարի բնակիչներին իրենց դժխեմ կացությունը:

Բարաքում տիրում է անթափանց խավար. եթե անտես մի ձեռք սեղմեր գոյությունն չունեցող էլեկտրական լույսի կոճակը, եթե բարաքում հրաշքով վառվեին բազում լույսեր և եթե լույսի տակ դու նայեիր քնած կալանավորների դեմքերին, վերահասու կլինեիր անհավատալի, հրաշք թվացող երևույթի.— քնած կալանավորները մեծամասամբ ժպտում են, այո՛, ժպտում իսկական, մարդկային ժպտով: Բազմերանգ են այդ ժպիտները, ոմանք ժպտում են դառը ժպիտով, ոմանք՝ քաղցր, համարյա մանկական, կան հեգնական, թերահավատ, տարակուսող ժպիտներ, և կան այնպիսիք, որոնք ժպտում և կարծես հազիվ են զսպում իրենց ծիծաղը: Ամբողջ օրը լարված ու տանջված՝ երբ նրանք քնում են, ասես ազատություն են տալիս իրենց կաշկանդված զգացմունքներին, ազատ ու անպատասխանատու երազներ են տեսնում, ազատվում են, տուն են գնում, հարազատներին են գրկում, համբուրում, ուտում են այն, ինչ ցերեկով երազել են, ընկերներով գարեջրատուն են մտնում և պատահում է այնպես, որ գարեջրատանը հանդիպում են... ո՞ւմ են հանդիպում, իրենց քննիչին կամ ճամբարի պետին, կամ կալանավորներից մեկն ու մեկին, որը կալանավորական հագուստ-կապուստով գարեջուր է վաճառում...

Ու երազը վերջանում է, ասես անհայտ մի ձեռք կալանավորին շուռ է տալիս ձայնապնակի նման, ու սկսվում է մի նոր երգ ու երազ:

Այդ գիշեր երևի ես չեմ ժպտացել: Ամբողջ գիշեր չուվաչ պահակ Պետրովի հետ եմ եղել: Նա, հրացանը դրած կողքին, նստած մեր բարաքում, օղի է խմում և երեխայի նման լալիս:

– Կուլիմայից էտապ է գալիս, – ասում է նա, – երևի հայրս էլ գա, ինչպե՞ս պիտի հանդիպենք իրար, ես՝ պահակ, նա՝ կալանավոր... – Հետո նա մի քանի մեծ կտոր խոզի ճարպ է տալիս Աշոտ դայուն, երկու լրիվ բուխանկա հաց և խնդրում: – Կտաք հորս, կարիք չկա ասելու թե ումից է, թե չէ կիմանան և ինձ կքչեն տուգանային գնդեր որպես ժողովրդի թշնամու որդու... – Այդ միջոցին բարաքի դուռը բացվում է, ներս է մտնում պահակապետը: Պետրովը ոտքի է կանգնում, բարձրացնում է հրացանը և գոռում. – Կարգը մի՛ խանգարեք, խոզեր, սրիկաներ, ես ձեզ տուգանային ճամբար կքչեմ այնպես, որ...

Ես գարթնում եմ:

7.

Այո, շրջահայաց էր և զգոն գործարար բակի պետ Վասիլի Տարասովիչ Բիչկոն: Օրեր անց, երբ գոլ թրծարանը բացեց Աշոտ դային, այս անգամ ուրախությունից տեղն ու տեղը մի ծխախոտ վառեց:

– Կեցցե՛ս, բրուտի տղա, – բացականչեց Աշոտ դային. «բրուտի տղա»¹⁶⁵, – այսպես էր մեծարում ինքն իրեն Աշոտ դային:

Եկավ Բիչկոն, վերցրեց Լենինի արձանիկները, նայեց չորս կողմից, – *молодец*¹⁶⁶, – ասաց, – արձանիկները գրպանեց ու գնաց:

Լյուդմիլայի և Մամոյի ուրախությանը չափ-սահման չկար: Նրանք միասին մեծ ախորժակով ճաշեցին և միասին բարձրացան յոթերորդ երկնքից էլ բարձր, այսինքն չորանոց մտան հանգստանալու, կեռիկներով փակելով երկու դռները:

Երջանկությունը պոչո՞վ կլինի, թե ականջով:

Երկու օր հետո դռների մեջ երևաց գործարար բակի օրապահ, մեր ճամբարի ամենակրտսեր կալանավոր գնչու Կոլյան: Տասնվեց տարեկան էր Կոլյան և բախտավոր էր նրանով, որ ամեն օր տեսնում էր իր հորն ու հորեղբորը: Եվ այս այն պարզ պատճառով, որ նրանք ևս կալանավորներ էին, և մի գարմանալի հրաչքով խաչաձև էտապները նրանց իրարից չէին բաժանել:

Ի՞նչ գործով էին նստած երեք Հարազատները, ոչ ոք կարողացավ պարզել: Երբ այս մասին նրանց Հարցնում էին հեռու-մոտիկ կալանավորները, նրանք առանձին-առանձին, բայց մի մարդու նման պատասխանում էին փայլուն ռուսերենով.

– Ցիգանին ինչո՞ւ բռնես, ձի գողանաս, բռնես...

– Էլ ինչո՞ւ քաղաքական գործ են տվել և ոչ թե քրեական, – չէին հանգստանում Հարցնողները:

– Պարտիական մարդու ձի գողանաս, քաղաքական ես, – լինում էր պատասխանը:

Երկու եղբայրները շատ նման էին, նրանք սև բեղեր ունեին, թավ ընչացք, և դժվար էր որոշել, թե ո՞րն է նրանցից մեծը: Հնար չեղավ նրանց քշել ընդհանուր աշխատանքի, սակայն չի կարելի ասել, թե նրանք չէին աշխատում. դալար, բարակ ճիպոտներից զանազան չափի զամբյուղներ էին պատրաստում: Մեծ դժվարությամբ նրանցից պոկեցին Կոլյային և քշեցին գործարար բակ, ուր նա, կարելի էր ասել, դեմք էր: Երբ նա երևում էր այս կամ այն արհեստանոցում, մի րոպե տիրում էր սպասողական լուռթյուն՝ ո՞ւմ է կանչելու Կոլյան գրասենյակ, պետի կամ պետերի մոտ: Գրասենյակ կանչվելուց կալանավորները երբեք լավ բան չէին սպասում և իրավունք ունեին:

Բրուտանոց մտավ Կոլյան անշտապ և լուրջ. նա շուրջը նայեց և նրա հայացքը կանգ առավ գերմանուհու վրա, որն այդ րոպեին նստած դազգահի մոտ՝ աշխատում էր Դոստոևսկու խոնարհ քթի վրա: Կոլյան մոտեցավ և մի ձեռքով բռնած երկու բաժին հացը պարզեց նրան:

– Պետք հրամայեց... հանձնել, – ասաց նա ու դուրս եկավ:

– Ապրո՛ւմ ենք, ուստա՛, – բացականչեց Մամոն կավի վրա ձեռքը մեջքին պարելով, իսկ գերմանուհու աչքերում արցունքներ երևացին: Ամենից ուշ Մամոն նկատեց այդ, բայց երբ նկատեց, ասես կորցրեց իրեն, խեղճացավ, փոքրացավ, դուրս եկավ տաշտից, ուզեց շոյել գերմանուհու գլուխը, հետո միտքը փոխեց, մոտեցավ Աշոտ դայուն.

– Ինչո՞ւ է լալիս, ուստա՛, – հարցրեց նա խեղճ-խեղճ:

Աշոտ դային հազաց առանց բերանը բանալու, քթի մեջ՝ ըհը՛-ըհը՛: Այդպես էր նա «հագում», երբ հուզվում էր:

– Երևի հին օրերն է հիշում, Մամո, իր գինն է հիշում...

երկու բաժին հաց... այդ կինն իր քաշով ոսկի արժե...
դժվար է, Մամո... մոտեցիր, քաղցր խոսք ասա, սիրտն առ...

Մամոն մոտենալով գերմանուհուն՝ զգուշությամբ ծեծեց
ուսը և ասաց.

– Նիչեվո, նիչեվո, խառաչո բուղեդ... ոչինչ, ոչինչ, լավ
կլինի:

Գերմանուհին վեր կացավ, Դոստոևսկուն դրեց հացի մոտ,
Թաշկինակը սեղմեց աչքերին և իրեն չորանոց նետեց՝ աչքերը
չորացնելու համար:

...Բրուտանոց իմ, բրուտանոց, ինչո՞ւ եմ կարոտում քե՛զ.
ոտով-գլխով, փոր-փսորով կորած այն մի բանաստեղծի ասածի
նման՝ «այնքա՛ն կրակ, այնքա՛ն կարոտ» մնաց քո փոշում¹⁶⁷
ու դեռ արցունքներ՝ թափված ու կուլ տված, ու դեռ դժխեմ ու
պաղ, միապաղաղ օրերի ընթացքը՝ ժանգոտ ջրհորդաններից
բանտի բակը հոսող դեղին անձրևաջրի սիրտ կեղեքող երգի
նման, ու խոնավ պատերի մթին անցքերում բույն դրած կա-
րիճների նման քեզ հետևող, սակայն անտես ահը... քաղց ու
նվաստացում, ցուրտ ու ինքնուրացում, քո սեփական հոր
ծանր սապոզների տակ տրորված... – էլ ինչո՞ւ կարոտում եմ
քեզ:

Ես գիտեմ ինչու, ես գիտեմ:

Եվ ինչպես այրող կարոտով տենչում եմ լինել գեթ մի
անգամ Վարագա լեռան պարզ ու խորունկ հայացքի տակ
փռված աստվածաշնչական, հնամենի այն քաղաքում, նստել
մեր հին տան ավերակներին և ազատություն տալ արցունքնե-
րիս, ճի՛շտ այդպես, ճիշտ այդպես կուզենա՛յի տեսնել քեզ,
բրուտանոց: Դու հիմա չկաս, ինչպես չկան հազարավոր այն
ճամբարները, հոգևոր ու մարմնավոր այն սպանդանոցները:
Փրկարար մի ձեռք¹⁶⁸ սրբեց մեր երկրի երեսից այդ ամոթը:
Չկա և գործարար բակը, չկան նրա արհեստանոցները: Գուցե
քո պատերից մեկն ու մեկը կանգնած է դեռ, այստեղ-այնտեղ՝
թրծված ամանների կտորներ, մի գերան... նստել և լալ, լալ
կարոտով ու սիրով, փայփայել քո մնացորդները...

Ես գիտեմ ինչու, ես գիտեմ:

Որովհետև եթե Վանի բերդի պարիսպների խստահայաց,
քարե թարթիչների տակ թաղվեց իմ գանգրահեր ու խլրտուն

մանկուկները, ապա քո փլատակների տակ թողի ես իմ ճղա-
կոտոր ու խոշտանգված երիտասարդուկները, անհուշ ու ան-
վերադարձ, անհուշ ու անդարձ:

Բրուտանոց դու իմ, բրուտանո՛ց:

.....
Երեկոյան կողմ բրուտանոց մտավ Բիչկոն, անբաժան,
կարճ մտրակը ձեռքին, հետ ու առաջ շարժելով: Ի դեպ ասած,
այդ մտրակը նա գործի էր դնում, երբ հարկավոր էր մի բան
ցույց տալ: Այս անգամ նա, դիմելով գերմանուհուն, ցույց
տվեց երկու բաժին հացը:

– Գո՞հ ես, – հարցրեց նա:

– Շնորհակալություն, – պատասխանեց գերմանուհին:

Բիչկոն հասկացավ, որ գերմանուհին դառնացած է: Նա
աջ ձեռքով մտրակը խփեց ձախ ձեռքի ափին մի քանի անգամ
և ավելի մոտեցավ գերմանուհուն:

– Ես գիտեմ, որ քո աշխատանքն ավելին արժե... գուցե և
կարողանամ մի կերպ երկու բաժին հաց ևս, իմ միջոցներից...

– Պետք չէ, քաղաքացի պետ, – բողոքեց Լյուդմիլան, –
այդ մասին, խնդրում եմ, ոչ մի խոսք... Ես կալանավոր եմ,
պարտավոր եմ կատարել բոլոր հրամանները... դրա համար
օրաբաժին եմ ստանում... Ես չեմ ուզում հիշել, քաղաքացի
պետ, իմ թշվառ կացությունը... Ես իմ արվեստը երբեք
վաճառքի չեմ հանել...

– Բաժանմունքի պետը և ճամբարի պետը շատ գոհ մնա-
ցին քո աշխատանքից, – ասաց Բիչկոն այնպիսի տոնով, ասես
չէր լսել գերմանուհու բողոքը, – ինձ հաջողվեց թուլյութու-
թյուն վերցնել, որ դու ազատ ժամերին զբաղվես քո սիրած
գործով: Միայն, ի սեր աստծո (նա իր խոսքն ուղղեց նաև
Աշոտ դայուն), կասկածելի մարդկանց գլուխներ մի՛ սարքեք,
ձեզ հետ ես էլ կտուժեմ... սարքեք Վորոշիլովին¹⁶⁹, բանից...
սարքեք... ը՛ր՛ը՛... – նա մտրակի կոթով ականջի ետևը քորեց
և գտավ, – սարքեք երկու Ստալին, նույն պայմաններով...
եղա՞վ...

– Ո՛չ, չեղավ, քաղաքացի պետ, – մի փոքր լուելուց հետո
առարկեց գերմանուհին, – ժողովրդի թշնամիները ոտների

տակ հունցված կավից, լրտեսի մատներով... դա բարդ գործ է, կապված բարդուլթյունների հետ. ինձ հետ դուք էլ կտուժեք... կարող եք հանգիստ լինել, իմ քանդակած բոլոր գլուխները...

– Համոզվեցի, – ընդհատեց Բիչկոն, – այնուամենայնիվ, մտածիր իմ առաջարկուլթյան մասին... ես, ես կմտածեմ քո առարկուլթյան մասին: Մտածելու բան է, հը՛մ...

Նա մի ծխախոտ վառեց ու դուրս եկավ՝ թողնելով իսկահան ծխախոտի հաճելի բուրմունքը:

Օրվա այն ժամն էր, երբ Մամոն պատրաստում էր նախընթրիքը, իսկ նա այսօր կարծես այդ մասին չէր մտածում: Լյուդմիլան մի-երկու անգամ ետ նայեց Մամոյի կողմը. վերջինս նստած պատուհանի մոտ՝ ծխում էր՝ տարված ինչ-որ անուրախ մտքերով: Օրը թեքվում էր դեպի երեկոն, շուտով կհնչի բանթողի գոնգը, ի՞նչ է մտածում Մամոն: Իսկ Լյուդմիլան ուտել է ուզում: Մամոն քիչ բան հասկացավ, ինչպես ինքն է ասում, «Լուծմիլայի» և «Բիչկոյի» բանակցուլթյուններից: Նա այն կարծիքին է, որ Լյուդմիլան դժգոհ է իր վարձատրուլթյունից: Նա, երևի, կուզենար ավելին: Մյուս կողմից, պետք տվեց այնքան, որքան խոստացել էր, իսկ Լյուդմիլան չէր առարկել, էլ ինչո՞ւ դժգոհել: Ի՞նչ քիչ բան է որ երկու բաժին հացը: Այսօր Մամոն կարտոֆիլ չի խաշի, այսօր կնստեն, հաց կուտեն, այս բառի ոչ թե փոխաբերական, այլ իսկական իմաստով: Հա՛ց կուտեն, ի՛նչ ուրախուլթյուն, և կուտեն ոչ թե իրենց օրաբաժինը, այլ ուղղակի երկնքից ընկած հաց: Իսկ ճամբարում սպասում է իրենց օրաբաժինը: – Ի՛նչ լավ բան է առատուլթյունը, – մտածում է Մամոն:

Ուրիշ են, ըստ երևույթին, գերմանուհու մտքերը: Կոլյայի բերած հացը նրա մեջ զարթնեցրեց զանազան հիշողուլթյուններ. ճիշտ ասաց Աշոտ դային, նա հիշեց իր գինը... նրա մեջ զարթնեց անգուսպ մի ատելուլթյուն դեպի աշխարհը և մարդիկ, հանդեպ նրանց, որոնք հասցրին նրան այդ օրին, երբ երկու բաժին հացը նրա համար վարձատրուլթյուն է և ուրախուլթյուն: Նա որոշեց չդիպչել այդ հացին, պատուհանից շարտել ձորը, նետել պահակների շներին, թող լափեն ու չհարձակվեն կալանավորների վրա կամ տանել, դենել պետի սեղանին և ասել. – Վերցրե՛ք ձեր հացը, ես իմ ներշնչումը չեմ

ծախի երկու բաժին հացով:

Մամոն վերջացրեց ծխելը, պետք է ենթադրել, որ նա հիմա կվերցնի թիթեղե՝ ներսը սև, դուրսը գորշ ճաշամանը, կմտնի չորանոց և այնտեղից դուրս կգա մի քանի ցրտահար կարտոֆիլներով: Իոնասը մի երգ է երգում քթի տակ և ժպտում իր նորածին ամաններին, Աշոտ դային աշխատում է մի երկարավիզ սափորի վրա, և ըստ երևույթին նա էլ ինձ նման մտածում է Լյուդմիլայի, Մամոյի և աշխարհի գործերի մասին. ես վառում եմ վառարանը՝ ջուր տաքացնելու՝ վաղվա կավահողը թացելու համար. վառվում է վառարանը, վառարանը երգում է Երևանի ներքին և քաղաքական բանտերում այնքան տարածված անհայտ բանաստեղծի և երգահանի երգը.

Ամեն կիրակի օր մայրս գալիս է,
Չեկայի դռան կանգնած լալիս է,
Ուրիշին խնդրելով հացս տալիս է,
Մայրիկ, անմեղ բալեդ բանտում է ընկած:

Իսկ Մամոյի ճաշամանը վառարանի վրա չի երևում, իսկ Լյուդմիլյան ուտել է ուզում, իսկ... գլուխը բարձրացրեց աշխատանքից (նա Դոստոևսկու ձախ ալկանջն էր զգուշությամբ փորփրում) և նայեց Կոլյայի բերած հացի երկու բաժիններին: Այն միտքը, որ նա օրինական տերն է այդ օրաբաժինների, հիմա նրան գոհունակութուն է պատճառում: Գերմանուհին զգաց, որ քաղցը խլրտաց ներսում, նա մինչև անգամ զգաց հացի սուր և թթու, ախորժելի բուրմունքը:

Օրաբաժիններից մեկի վրա լուցկուց հաստ փայտիկով ամրացված էր մի կտոր հաց, ըստ երևույթին կես կիլոգրամը լրացնելու համար: Նա սիրով կուտեր գոնե այդ կտորը: Չի էլ նկատվի, որ օրաբաժնից մի բան պակասեց:— «Ինչպե՞ս Կոլյան այդ կտորը ճանապարհին չի կերել,— մտածեց նա,— երևի կուշտ է...»: Նա ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպե՞ս փոքրիկ կտոր հացը մայր կտորին ամրացնող փայտիկը դուրս եկավ, ընկավ պատուհանի գոգը, իսկ կտոր հացը հայտնվեց իր բերանում: Ծամեց արագ, կուլ տվեց, ուտելու ցանկությունից նա ասես դողաց: Նա զգաց, որ Մամոն շարժվեց տեղում, ու նորից անշարժացավ: Ու զգաց իր արածի ողջ անհեթեթությունը:

Մամոն, այդ խեղճ, բարի Մամոն ամեն օր իրեն հյուրասիրել է իր խեղճ հնարավորություններով, իր չունեցածից, իսկ ինքը երբ որ հիմա տեր է դարձել միանգամից երկու օրաբաժին հացի, նստած հիմարաբար ամեն բանի մասին մտածում է, բացի այն մասին, որ Մամոյին պետք է կերակրել գեթ մի անգամ: Եվ իզուր նա պետի նոր պատվերը մերժեց: Պե՞տք է մի կերպ ապրել, թե ոչ: Իսկ ազատության մեջ գտնվող քանդակագործներն ու նկարիչները սրտով և հոգով են քանդակում ու նկարում նրա բոյ-բուսաթը... Ճիշտ ասաց մի անգամ պետը, — ժամանակները ծանր են, պետք է հարմարվել: — Իրե՞ն է մնացել հերոսությունը: Ի՞նչ հերոսություն: Խփիր գլուխդ պատին, պատը չես ջարդի, գլուխդ կջարդես: Դա ի՞նչ մի հերոսություն է... Օ, մայն գոթ, օ, մայն գոթ, շշնջաց նա, ոտքի կանգնեց, երկու ձեռքով վերցրեց երկու օրաբաժինները և գորգերի վրա քայլող տանտիրուհու շորորուն քայլերով դիմեց դեպի չորանոցը.

— Մումու, գնանք...

Մամոն ժպտաց շփոթված մանկան ժպիտով և հետևեց նրան:

Դուռը ծածկվեց:

— Այդպիսի բաներ, հայդուկ, — թեթևացա՞ծ, թե դառնացած բացականչեց Աշոտ դային՝ արագացնելով անիվների ընթացքը: Իոնասը չէր ժպտում:

— Օդը դժվար է, — ասաց նա: Երևի ուզում էր ասել՝ ծանր է:

8.

...Այո, ակներև է, Մամոն այսօր մտահոգ է: Նա մի քանի անգամ գաղտագողի նայեց գերմանուհու կողմը, որն զբաղված էր մի կտոր կավ՝ նորից և նորից տրորելով, մշակելով, վերամշակելով: Աստծուն է միայն հայտնի, թե այս անգամ ում շնչով պիտի կենդանացնի անշունչ կավը, աստծուն և իրեն: Երբ աշխատանքը քիչ թե շատ առաջ էր գնում, Իոնասն էր առաջինը, որ գլխի էր ընկնում, թե ո՞ւմ վրա է աշխատում նա: Մի անգամ միայն ընկավ նեղ դրուժյան մեջ. նա ոչ միայն չիմացավ՝ երբ աշխատանքը բավականին առաջ էր գնացել,

այլև ուսերը թոթվեց, երբ աշխատանքն ավարտված էր, – արտիստական, համակրելի դիմագծերով մի երիտասարդի գլուխ՝ Մայակովսկու¹⁷⁰ ծնոտով:

– Իմ ընկերներից մեկն է, – բացատրեց Լյուդմիլան:

– Նկարի՞չ, – հարցրեց Իոնասը:

– Ոչ, նա նկարիչ չէր, – պատասխանեց գերմանուհին, հետո լռեց և ավելացրեց, – նա արվեստի... երկրպագու էր:

Ամեն անգամ երբ Լյուդմիլան ավարտում էր հերթական աշխատանքը, Մամոն իր մայրենի լեզվով դիմում էր Աշոտ դայուն:

– Բու աղամ քի՞մ դըր, ուստա – ո՞վ է այս մարդը...

Աշոտ դային մի քանի խոսքով բացատրում էր Մամոյին: Այս անգամ Աշոտ դային կարճ պատասխանեց.

– Դոստ աղամ դըր – բարեկամ մարդ է...

Մամոն մի կասկածելի, համարյա թշնամական հայացք նետեց «Լուծմիլաի դոստի» վրա և այլևս այն կողմը չնայեց:

Ջի կարելի պնդել, որ Մամոն արվեստից չէր հասկանում. նա, կարելի էր ասել, սուր կերպով ընկալում էր այն, ինչ բնորոշ էր տվյալ գործում. նա, օրինակի համար, հիացավ Տոլստոյի միրուքով, Շեքսպիրի բեղերով և նայելով Նիցշեի կերպարանքին, աջ ափը խփեց ձախ ձեռքի ափին և մանկական հրճվանքով բացականչեց.

– Բա՛խ, բա՛խ, նա՞ սարթ աղամ դըր... Տես, տես, ինչ թունդ, այսինքն բարկացած մարդ է...

Մամոն դուրս եկավ տաշտից՝ տեղը զիջելով ինձ, մոտեցավ Աշոտ դայուն և ինչ-որ բան ասաց նրան: Աշոտ դային կանգնեցրեց անիվը, լսեց նրան և գլուխը բանիմաց ու դրական շարժեց: Հետո վեր կացավ իր տեղից, ոչինչ չասող կամ գուցե մի շատ կարևոր բան ասողի աչքերով նայեց ինձ և մտավ չորանոց: Հետո ես լսեցի, որ նա մյուս դռնով դուրս եկավ, հետո...

Աշոտ դային ներս մտավ մեծ հաղթանակ տարած մարդու ժպիտով, այս անգամ օրինական դռնից, ձեռքին իր թրծած, բայց գործածված ամաններից մեկը: Մամոն ուրախ ընդառաջեց նրան և երկու ձեռքով վերցրեց ամանը, քայլեց դեպի Լյուդմիլան: Ես մի աչքով նայեցի հողե ամանի խորհրդավոր

բովանդակությանը: Մի բուռ թթու կաղամբ...

Լյուզմիլյան վերցրեց այն և անհամբեր իրեն նետեց չորանոցը:

– Խեղճ կին, – ասաց Մամոն քնքշալի ձայնով, – սիրտը թթու է ուզում...

Աչոտ դային չպատասխանեց, նա հազաց առանց բերանը բանալու, քթի մեջ, իր հայտնի հազով:

– Ի՞նչ պիտի լինի, Մամո՛, – հարցրեց նա մտահոգ, շշուկով. կարծես գերմանուհին կարող էր լսել և եթե լսեր, կարող էր հասկանալ Մամոյի մայրենի լեզուն:

Մամոն երկու ձեռքը բարձրացրեց դեպի բրուտանոցի սևացած առաստաղը և բացականչեց.

– Ալլա՛հ ...

Այսինքն՝ թող աստվածը տնօրինի, դա մեր՝ մահկանացուներին գործը չի, ու դեռ այսինքն՝ աստվա՛ծ, դո՛ւ թեթևացնես այս ծանր փորձությունը:

Փորձությունն իհարկե, ծանր էր, բայց ոչ այնքան ճակատագրական: Ճամբարի պետը գլխավոր բժիշկ Տրախտենբրոտին սպառնացել էր ինչ-որ «խեցգետինների ձմեռանոցով», ուր պիտի թուչեր, իր ասելով՝ Տրախտենբրոտի հետ միասին, եթե...

Այս գործում էլ, պիտի ասել, Մամոն առաջիններից չէր: Անդրանիկություն պատվին արժանացավ օսեթ Նեստոր Կուլակը, որը կապվեց, բանաստեղծի ասածի նման, Երուսաղեմը չտեսած մի երուսաղեմից աղջկա¹⁷¹, տվյալ դեպքում կնոջ, այսինքն՝ հրեուհու հետ: Կուլակն աշխատում էր գրասենյակում որպես հաշվապահ: Նա ապահովված մարդ էր, լավ ծանրոցներ էր ստանում և գիտեր իր գինը: Մի անգամ նա պաշտոնական թուլյությունից ամբար և պաշտոնական գործով մտավ կանանց գոտին՝ ստուգելու համար պետական աղեալների որպիսությունը: Պետին տեղեկություններ էին հասել, որ կալանավորուհիներից ոմանք աղեալներից շերտեր են կտրում և փաթաթում ոտներին: Կուլակը եղավ առաջին և երկրորդ բարաքներում, ավագուհիների օգնությունից հայտնաբերեց թվով յոթ ոչ լիարժեք աղեալներ, գրեց տերերի անունները...

Երկրորդ բարաքում նրա ուշադրությունը գրավեց նուրբ

դիմագծերով և թուխ աչք-ունքով մի կին: Նա ադեալը քաշել էր մինչև վիզը և պառկած կռնակին, բաց աչքերով, ինչպես երևում է, երազում էր: Երբ Կուլաևը ավագի հետ հերթով նայելով բացակա կալանավորների ադեալները, հասավ նրան, ավագը շնչաց.

– Կարիք չկա ստուգելու... նա այդպիսի բան չի անի...

Կուլաևը բարձրացրեց իր սև, խիտ հոնքերը և ակնոցների վրայով նայեց պառկածին: Բարակ ժպիտի նման մի բան անցավ կնոջ դեմքով:

– Հիվանդ եք, – հարցրեց Կուլաևը:

– Պաշտոնապես՝ ոչ, – պատասխանեց կինը, և նրա ժպիտն ավելի տեսանելի դարձավ:

– Իսկ... ոչ պաշտոնապես՞:

– Ավելի քան հիվանդ:

– Տաքությո՞ւն...

– 37-ից չբարձրացավ, դրա համար էլ ժողեֆինա էո-նեստովնան... իսկ ես որոշեցի մնալ՝ թեկուզ 300 գրամ օրաբաժնի վրա:

Ավագուհին խոսակցությունն ավարտված համարեց և երկու քայլ առաջ շարժվեց. Կուլաևը չշարժվեց տեղից:

– Ո՞րտեղացի եք, – հարցրեց նա:

– Թիֆլիսից, – պատասխանեց կինը:

– Թիֆլիսի՞ց, – ուրախացավ Կուլաևը, – իսկ ես Վլադիկավկազից եմ կամ, ինչպես հիմա են ասում, Օրջոնիկիձեից¹⁷²... Մենք հայրենակիցներ ենք, ինչպես տեսնում եք:

– Ընչո՞ւ է, – ադեալի տակ շարժվեց կինը, – մեզ բաժանում է ընդամենը Ռազմավիրական ճանապարհը¹⁷³... մի ուրիշ կողմից մենք ավելի մոտ ենք... մենք կոլեգաներ ենք... Ես աշխատում էի Թիֆլիսի պետական բանկում...

– Այո՞, հաշվապահուհի՞...

– Հաշվապահուհի:

– ЧУДЕШНО, – բացականչեց Կուլաևը, – հրաշալի է:

– Հրաշալին վերջացավ այն օրը, երբ իմ ամուսնուն գնդակահարեցին, իսկ ինձ... ավելի լավ կլիներ, եթե ես բանվորուհի լինեի: Չնչին բացառությամբ՝ ինտելիգենցիան ճամբարներում ոտքի տակ է գնում: Երևի նկատած կլինեք:

– Լավ, լավ, – արձագանքեց Կուլաևը ոչ այնքան իր կողմեցային, որքան իր մտքերին, – առողջութիւն եմ ցանկանում...

Նա ուզեց ավելացնել, – մի՛ մտածեք, մի բան կանենք կամ նման մի բան, բայց միտքը փոխեց և հարցրեց, – ներեցե՞ք, ձեր անուն-ազգանո՞ւնը...

– Նինա Միլլեր, – ժպտաց կինը և ավելացրեց, – Բենյամինովնա:

Կուլաևը ձեռքի խավաթղթի մի անկյունում գրեց իր ապագա... ասենք՝ օգնականի անուն-ազգանունը, հայրանունը, ցտեսութիւնն ասաց և ավագուհու հետ վերջապես առաջ շարժվեց:

Մի քանի օր անց Նինա Միլլերը հայտնվեց գրասենյակում և տեղ գրավեց Կուլաևի դեմ-դիմաց դրված սեղանին: Այս կարևոր երևույթը բոլորը նկատեցին, բայց ոչ ոք չնկատեց, որ Կուլաևի վերջին ծանրոցով ստացված՝ բրդից գործված ձյունասպիտակ սվիտերը երևաց ճամբարի պետի վրա, իսկ կարգադրիչ Սիդորովը մի քանի օր կծու մախորկայի փոխարեն «Աբխազիա» ծխախոտ ծխեց:

...Մայիսի վերջերից մինչև օգոստոսի վերջը փակվում է գործարար բակը, և բոլորի հետ արհեստավորներն էլ դաշտ են դուրս գալիս: Այս ժամանակահատվածում խտացված են գարնանային, դաշտային աշխատանքներն ու բերքահավաքը: Ուշ են տալիս հողին և շուտ են հավաքում Միբիրում, ուշ ցանում, շուտ հնձում: Միբիրի հողը ճարպոտ է ու արգավանդ, արևը՝ հրաշագործ: Ուրիշ գոտիների վեցամսյա աշխատանքն այստեղի հողն ու արևը կատաղի լարումով գլուխ են բերում երեք, երեք ու կես ամսում:

Սակայն գործարար բակի արհեստավորների դաշտ դուրս գալը չէր բարձրացնում այն աղմուկն ու աղաղակը, ինչ բարձրանում էր, երբ գրասենյակի պաշտոնյաներին էին դաշտ հանում: Նրանք հագնվում էին քիչ թե շատ քաղաքավարի, ունեին դեմքի ավելի հանգիստ արտահայտություն, շարք էին կանգնում պատրաստակամ, վայելուչ, մինչև անգամ հանդիսավոր, ինչպես ժամերգություն լսելիս:

– Եկան Լոմոնոսովի¹⁷⁴ թոռները...

– Երևի գրիչ ու մատիտ են վերցրել հետները...

- Գրիչ ու մատիտ չի անցնի, տափան կտան ձեռները...
- Ինտելիգենցիա...

Ավելի խոհեմները մտածում էին, որ ուշ թե շուտ՝ միևնույն է, նրանք էլի կանցնեն իրենց պարտականությունների կատարմանը, և իրենք ստիպված պիտի լինեն նորից նրանց դիմել գանազան խնդրանքներով, այդպիսիք զգաստանում էին, լուռւմ, անգամ սաստում, որ ծաղրողները լեզուները կարճ պահեն:

Դաշտային աշխատանքներից ավելի ձեռնտու աշխատանք էր համարվում այսպես կոչված՝ ստաններում¹⁷⁵ աշխատելը: Կային թվով երեք ստաններ, ուր կենտրոնացվում էր հացահատիկը խոտով ծածկված ծածկերի տակ: Կալանավորներն այնտեղ զբաղվում էին հացահատիկների տասնյակ երկար, հսկայական շեղքերը թիակներով հրանելով, որ չայրվեն, ինչպես նաև սերմազտումով: Կալանավորները ձեռքով աշխատեցնում էին մի քանի սերմազտիչներ, ամեն մեքենայի վրա աշխատում էին մի քանի կալանավորներ, ուրիշները գտված ցորենը լցնում էին «չափերի» մեջ և երկու հոգով տանում մոտակա ամբարը: Բեռը հրում է. – գնա՛...¹⁷⁶

Ստաններում աշխատելը լավ էր նրանով, որ անձրևոտ օրերին կալանավորները չէին աշխատում անձրևի տակ, ինչպես դաշտում. նրանք պաշտպանված էին անձրևից. բացի այդ ստաններում աշխատողները ճաշի միժամյա հանգիստը վայելում էին ոչ թե արևի կամ անձրևի տակ, թաց հողի վրա, այլ ծածկերի տակ կիտված խոտերի մեջ:

Հոգնատանջ աշխատանքի ընթացքում, երբ օրը կիսվում էր, երբ մարդկանց երակներում արյան փոխարեն թվում էր, թե հոսում էր հոգնություն թույնը, հեռու տեսնող այս կամ այն կալանավորը մի ըոպեով դուրս էր գալիս ծածկի տակից այնպես, որ պահակները չնկատեին, նայում էր ճամբարից ստան սողացող դաշտային ճանապարհին, ստուգելու համար, թե ճաշը գալի՞ս է: Երբ հեռվում նկատում էր շարժուն մի կետ, ականջից ականջ ու սրտից սիրտ, շշուկով, անցնում էր համբավը, – գալի՛ս է, ճաշը գալի՛ս է...

Դաշտի մեծ ճամբով առաջ էր շարժվում կյանքից ակնհայտ կերպով ձանձրացած, հոգնած մի երիվար՝ քարշ տալով միջնադարյան մի սայլակ, սայլակի վրա՝ մի մեծ տակառ:

Ձին վարում է խոհարարի օգնականը, իսկ կողքից քայլում է ձիուն նստած զինված պահակը: Երբ ճաշը տեղ է հասնում, բրիգադիրի հրահանգով ընդհատվում է աշխատանքը, կալանավորներն իրենց տոպրակներից դուրս են քաշում Աշոտ դայու թրծած ամանները, ով հերոս է՝ մի կտոր հաց, որը պահել է դեռ, և հերթի են կանգնում: Բալանդյորի շերեփը, պետք է ասել, արդար է և անաչառ, դա մեկ լիտրանոց պաշտոնական չափ է և նա պարտավոր է տալ լրիվ: Սա խնդրի, այսպես ասած՝ արտաքին, ձևական կողմն է, գալով շերեփի որակին, այսինքն բովանդակությունը... այդ արդեն կախված է ամենակարող բալանդյորի ճարպիկ ձեռքից: Իսկ բալանդյորը Մշարն է, ասում են՝ նա Ամերիկայում եղել է, ասում են՝ սեփական էլեկտրաաղաց է ունեցել, բայց այդ ի՞նչ կարևոր է, կարևորն այն է, որ նա կալանավորների մեջ ունի բարեկամներ, ոչ բարեկամներ, անծանոթներ: Ինչպե՞ս նա կարող է սայլի բարձունքին կանգնած՝ ճաշը բաժանել առանց նայելու, թե պարզված հերթական ամանի տերն ո՞վ է, ինչացո՞ւ է...

Պրոֆեսոր Եֆրեմինը կուլ է տալիս վերջին գդալ ապուրը. նա ամանը տեղավորում է տոպրակում, տոպրակը կախում ծածկի սյունի մեխերից մեկից, նստում է ճարտարապետ Սասի մոտ, և շրթունքները ծփծփացնելով ասում.

– Հիմա չէր խանգարի մի լավ ճաշել...

– Ես էլ ճիշտ ձեր կարծիքին եմ, Ալեքսանդր Եֆրեմովիչ, – հորանջում է Սասը, և տիրում է լուռությոն:

Հետո անձրևն է խշշում ասես ամբողջ աշխարհի վրա: Այստեղ-այնտեղ ծածկն սկսում է կաթկթել: Կալանավորները ննջում են խոտերին պառկած: Իսկ դաշտում հիմա անձրևի տակ են կալանավորական բրիգադները:

– Այս անձրևի խշշոցը լսելու և հնձած խոտի բուրմունքը շնչելու համար թեկուզ՝ արժեր Սիբիր աքսորվել, – ասես քնի մեջ խոսում է նորից պրոֆեսորը:

Սասը խայթվածի պես վեր է թռչում և նայում Եֆրեմինի դեմքին. – Լո՞ւրջ է խոսում, թե ցնդել է ծերուկը: Իսկ ծերուկը մշտնապես է հետճաշյա անուշ նինջով:

Պակաս երջանիկ չեն և այն բրիգադները, որոնք ընկնում են կարտոֆիլի ամբարների վրա, որոնք նման են լաբիրին-

Թոսների, ունեն զանազան մուտքեր և ուր տիրում է ազամամուլթը: Այս այն պատճառով, որ ամբարները նկուղային են, և պատուհաններից լեցված կարտոֆիլի հսկայական շեղջերն արգելում են լույսի մուտքը: Կալանավորները հերթով «իջեցնում են» կիտվածքները լույս ստանալու և աշխատելու համար, որը կայանում է տեսակավորման, միաժամանակ փչացածները ջոկելու մեջ:

Կալանավորներն այստեղ իրենց ստամոքսները լցնում են հում կարտոֆիլով, ուտում արտոժակով, ինչպես խնձորն են ուտում: Այս կատակոմբում մի ուրիշ դռնից կարող է ներս մտած լինել կանանց բրիգադը, և հնարավոր է, որ նրանցից ոմանք մուլթ մի խորշում իրար հանդիպեն: Նման դեպքերում նրանք կույրերի նման շոշափում են իրար և առանց քաշքշուկի չեն խնայում սեր ու փաղաքշանք: Նման հանդիպումների անպատեհությունն այն է, որ աշխատանքի ավարտից հետո, երբ բրիգադները դուրս են գալիս տարբեր դռներից և առանձին-առանձին շարքի կանգնում, աստծո լույսի տակ նրանք դիտում են իրար և ոչ մի կերպ չեն կարող գուշակել կամ գտնել, թե ո՞րն էր իրենց՝ նորից բանաստեղծի ասածի պես՝ «վերջինը թյուրիմացաբար և միակը ճակատագրով...»¹⁷⁷: Այո՛:

Դաշտում, ստաններում թե կարտոֆիլի կատակոմբներում՝ ընդհանուր աշխատանքների վրա՝ Աշոտ դայու կավամանների նման թրծված կալանավորները չարախնդուլթյամբ էին նայում «ինտելիհենցիայի» անվարժ, քրտնաթոր աշխատանքին, իսկ Աշոտ դային, որի համար ամեն տեսակ ֆիզիկական տքնությունն իսող ու պար է, սիրով օգնում էր գրեթե բոլորին. նա ավելի մոտ էր Նեստոր Կուլաևին, որը մի անգամ դաշտային ընդհանուր աշխատանքի հետճաշյա հանգստին պատմեց իր սիրո պատմությունը:

Իսկ հետո՞, ի՞նչ պատահեց հետո:

Պատահեց այն, ինչ մարդկային տրամաբանությամբ և բնական օրենքով պետք է պատահեր. Նինա Բենյամինովնան ծանրացավ: Այս խնդրում ուրիշ էին, սակայն, ճամբարային տրամաբանությունն ու օրենքը. պատահածը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ օրենքի խախտում, զանցանք ու հանցանք: Ծամբարը,

Հատկապես կանանց գոտին, շունչը պահած, անհամբեր սպասում էր, թե ինչ պիտի լինի հետո:

Հետոն չուշացավ:

Նինա Միլլերը չէր ծածկում իր դրուկթյունը, քիչ էր ասել՝ չէր ծածկում. նա ամեն օր, որոշված ժամին, պահակների հեղինական նայվածքների ուղեկցությամբ մտնում էր տղամարդկանց գոտին և ընդգծված, հպարտ քայլերով դիմում դեպի գրասենյակը: Ինչ խոսք, եղան և բամբասողներ, չարախինդ մարդիկ երկու սեռից էլ, բայց ավելի մեծ էր թիվն այն կալանավորների ու կալանավորուհիների, որոնք պատրաստ էին կնքահայրեր ու կնքամայրեր դառնալ մարդկային սիրտ, ողբերգական պայմաններում շունչ ու հոգի առած ապագա նորածնին, եթե ամեն ինչ բարեհաջող ընթանար...

Ավա՛ղ, բազմաթիվ անձնուրաց ու անձնվեր կնքահայրերն ու կնքամայրերը բախտ չունեցան տեսնելու իրենց սանիկին: Ի՛նչ կնքահայր, երբ հարազատ հայրն անգամ չկարողացավ տեսնել իր նորածին որդուն... Մի անձրևոտ օր Նինա Միլլերին հրամայվեց հավաքել իրերը: Սառնարյուն և հավասարակշիռ Նեստոր Կուլակը կորցրեց իրեն: Նրան հաջողվեց մի քիչ փող, խոզի ճարպ և մի քանի կտոր շաքար խոթել Նինա Միլլերի գրպանը: Հսկողություն տակ ճամբարից հանեցին և տարան Նինա Միլլերին: Գրասենյակում տիրում էր լուռություն: Ոչ ոք չէր աշխատում: Կուլակը, նստած իր տեղում, ծխում էր և մեկ-մեկ կոկորդն էր մաքրում, հուզմունքը ծածկելու համար երևի: Ներս մտավ պահակը: Դռների մոտ նա կանգնեց, չգիտես ինչու, խոր շունչ քաշեց և նայեց բոլորին, ուշադիր ու գործնական:

– Կուլա՛կ, – արտասանեց նա:

– Ես եմ: – Ոտքի կանգնեց Կուլակը:

– Գնացի՛նք, – պահակը մի կողմ քաշվեց, որպեսզի կանչվածն առաջ ընկնի:

– Ո՛ւր, – այնուամենայնիվ, համարձակվեց հարցնել նա:

– Ուր հրամայված է:

– Իրերը... հավաքե՛լ:

– Առանց իրերի:

Կուլակն ընկավ պատժախուլց:

9.

Այո՛, հիմա շատ բան պարզ է, հիմա ճամբարային բնակիչները շատ լավ գիտեն, թե ինչ կարող է պատահել նման դեպքերում: Անցան, այո՛, անցան խավար ժամանակները...

Կուլակի դեպքին հաջորդեցին ևս մի քանի դեպքեր: «Վառովեցին» գորկիական բեղերով Մավրինը, բաղնիքի վարիչ Բագիրբեկովը, սահրիչ Մուլուկիձեն, խանութի վարիչ Բոչը, գրասենյակային և ուրիշ պատասխանատու աշխատողների բարաքի ավագ Շտրումը և... և ուրիշներ: Պատահեց և այնպես, որ ճամբարից փոխադրվեց նաև պատճառավոր բրիգադավարուհի Լիդա Չուռչենկոն, մի առույգ և հաղթահասակ ուկրաինուհի, բայց... բայց մեջտեղ ոչ մի կալանավոր «չվառովեց»: Երբ պետը հարցրեց նրան, թե ո՞վ է իր հեռոյը, այսինքն՝ հերոսը, նա անգետ դուրս եկավ և միայն ուսերը թոթվեց: Եվ իրավացի էր...

Դուլցինիաները¹⁷⁸ քշվեցին, ո՞ւր... հիմա պարզ է թե ուր: Առաջին ճամբարային կետը գտնվում էր մեր ճամբարից տասներկու, գուցե մի քիչ ավելի, հնարավոր է նաև քիչ պակաս կիլոմետրի վրա: Այնտեղ էլ կան կանայք, բայց, չգիտես ինչու, նրանք ապրում են ընդհանուր գոտում, տարբեր բարաքներում: Ճամբարը փոքր է, ընդամենը՝ չորս բարաք, երևի այս էր պատճառը, որ նպատակահարմար չեն համարել կիսել ճամբարը: Բայց ճամբարն ունի իր առանձնացած կցորդը՝ հինգերորդ բարաքը, որը օրգանական կապ չունի մայր ճամբարի հետ, չնայած, որ մի պատով, այսինքն՝ մի ցանկապատով միայն բաժանված է նրանից: Կցորդն ապրում է իր ինքնուրույն, անկախ կյանքով, ունի իր խոհանոցը, բաղնիքը, անգամ տասը մահճակալանոց մի փոքրիկ շինություն, որը կոչվում է... հիվանդանոց: Սա է («ականձղ բեր, ասեմ») ¹⁷⁹ ծննդաբերական տունը:

Բարաքը մեծ չէ, մոտ քսան տեղանոց, փայտե մահճակալները լայն են, վազոնային սիստեմով շինված: Ահա այստեղ են բերում ճամբարային օրենսդրություն դեմ մեղանշածներին, բոլոր Մարիամ Մագթաղիկացիներին¹⁸⁰:

Ինչպես ծննդատանը, այնպես և բարաքում երեխաների

ճիշ կամ ճիշեր չեն լսվում: Նրանք ծնվում են վախեցած և կարգապահ, երևի ժառանգաբար: Նրանք նվում, նվնվում են հիվանդ աղավնիների նման: Ըստ երևույթին, կարգին ճչալու համար առողջ թոքեր պետք է ունենալ, իսկ ճամբարում ծնվածները ծնվում են թույլ, մանր, հիվանդկախ:

Մայրերի սնունդը ընդհանուր, կալանավորական նորմաներից չի անցնում: Միակ տարբերությունը աշակերտական ռետինի չափսի կարագն է, քսան գրամ շաքարը և մի բաժակ յուղագտիչից թորված կապտավուն կաթը: Դրա փոխարեն մայրերն իրավունք ունեն խոհանոցից ցերեկ թե գիշեր ստանալու եռացրած ջուր անսահմանափակ քանակությամբ: Մայրերը եռացրած ջուր շատ են խմում, նրանք հնարել են մի հետաքրքիր տեսություն, ըստ որի «երկու լիտր եռացված ջուրը փոխարինում է հինգ հարյուր գրամ հացի»: Ու խմում են:

Եթե երեխան, ի հեճուկս բոլոր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պայմանների, շարունակում է համառել և ապրել, ապա կաթից կտրելուց, ավելի շուտ՝ կաթի կտրվելուց հետո, մորն առաջին իսկ հտապով ուղարկում են ուրիշ, հեռավոր մի ճամբար, որպեսզի երազում անգամ չփայփայի զավակին ու նրա հորը տեսնելու հույսը: Իսկ եթե երեխան մարում էր մոմի նման, մորն ուղարկում էին այն ճամբարը, որտեղից եկել էր. վերադարձողները շաբաթներով իրենց չէին գտնում ծանր ապրումներից, պատմում էին իրենց ապրած մայրություն բերկրանքների մասին այնպիսի մանրամասնություններ, որ ունկնդիրները մայր դառնալու մտքից անգամ սարսափում էին: Հակառակ այս ամենին, մայրանալու դեպքերը չէին պակասում:— Եթե այս է կյանքը և սրանով էլ պիտի վերջանա՝ ապա պետք է ամեն ինչ փորձել, տանել ամեն դառնություն և որքան շատ դառնություն՝ այնքան լավ,— երևի այս էր երիտասարդ կալանավորուհիների հոգեբանությունը:

Երբ հայրերը նիհարած և գունատված դուրս էին գալիս պատժախցերից, բարաքը թվում էր նրանց հայրենի տուն: Նրանք ապրում էին փոքր ազատության մեծ զգացմունքը: Թվով ութ գրասենյակային աշխատողներ, ամեն օր, մեր ճամբարից, կտրելով տասներկու կիլոմետր տարածություն, գնում էին, ավելի շուտ՝ տարվում էին Առաջին ճամբարային կետ,

նրանք աշխատում էին բաժանմունքի վարչության գրասենյակում և երեկոյան վերադառնում էին հետաքրքիր լուրերով: Նրանք էլ պատմում էին հայրերին, թե ո՞վ է նորածինը, տղա՞ թե աղջիկ, թե ինչպե՞ս են զգում մայրերն իրենց, և երբեմն կարող էին ցանկապատի անցքից որոշ օգնություն հասցնել աղետավոր մորը:

Մոր գնալուց հետո ապրող երեխան դիմազրկվում էր վերջնականապես: Ընդհանրապես գրավոր ոչ մի տող ու սովյալ չէր ուղեկցում նրա աշխարհ գալուն: Երեխան համարակալվում էր և այդքանը միայն: Երեխաներին խնամում էին տարիքավոր կալանավոր կանայք. մայրերի գնալուց հետո նրանք դադարում էին երեխաներին ճանաչելուց, ավելի շուտ՝ ճանաչում էին նրանց համարներով: Այնպես որ եթե մայրերից մեկն ու մեկը երկու-երեք ամիս հետո ետ վերադառնար և փորձեր տեսնել իր որդուն, ոչ մի ուժ չէր կարող որոշել, թե ո՞րն է նրա հարազատը:

...Այո՛, այո՛, այս գործում ևս Մամոն առաջիններից չէր:

Իսկ հիմա նորից ձմեռ է. մեղրալուսնի¹⁸¹ գիշերների նման կարճ ամառն անցավ: Գործարար բալի ու գրասենյակի աշխատողներն անցան իրենց անմիջական պարտականությունների կատարմանը: Ծանոթ մոմոոցով բացվում է բրուտանոցի դուռը, և մենք ներս ենք մտնում, ինչպես ամառանոցներից վերադարձողներն են մտնում իրենց տները: Ամեն ինչ թվում է խունացած, փոշոտ, բայց հարազատ: Առաջին օրն աշխատանքը չի կաշում կարծես: Տաշտը դատարկ է, ցեխը նախապատրաստված չէ հունցելու համար: Բացի դրանից, հարկավոր է զբաղվել ընդհանուր մաքրություններ, կարգավորումով: Գերմանուհին մեկ-մեկ իջեցնում է իր քանդակներն ու մաքրում փոշին: Ամառվա ընթացքում նրանք կարծես ծերացել են, խունացել: Բայց ահա անցնում են օրեր ու շաբաթներ, և ամեն բան գտնում է իր տեղը, ուրիշ խոսքով՝ կյանքը մտնում է իր սովորական հունը:

Աշխատանքային օրը վերջացավ: Բրուտանոցում մթնոլորտը, ինչպես Իոնասը կասեր՝ «գժվար էր», այսինքն ծանր էր: Լյուդմիլյան պատրաստված կավը խնամքով ամրացրեց իր աշխատանքային քառակուսի տախտակին, որպեսզի առավոտ-

յան չորանոցը կարգի բերելուց հետո փորի ու քչփորի: Սկսեց ձյունել: Հնչեց բանթողի գոնգը, և մենք դուրս եկանք բրուտանոցից: Ես խորը շնչեցի ձմեռային, ձյունախառն օդը և կարծես թեթևացա: Օրհնված լինես դու, կյանք. կարելի է ազատ կերպով շնչել այս մաքուր, պաղ, պաղպաղակի նման ախորժեղի օդը՝ առանց խախտած լինելու օրենքը: Ձյունը ճռճռում է մեր ոտների տակ, և ինձ թվում է, որ բրուտանոցի մյուս բնակիչներն էլ ինձ նման զգում են իրենց թեթևացած: Առաջից գնում է Լյուդմիլան, նա աշխատում է քայլել թեթև, և այդ նրան դժվարություն է հաջողվում: Մամոն մատով ցույց է տալիս Աշոտ դայուն Լյուդմիլայի ձախ ոտի թաղիքե ոտնամանն ու ռուսերեն ասում.

– Ռեմոնա նադո – նորոգել է պետք...

– Նադո, պետք է, – արձագանքում է Աշոտ դային:

Դերձակուհիների փոքր խմբակն առանձնանում է, Լյուդմիլան միանում է նրանց: Կալանավորները կանգնում են հնգյակներով: Հաշվում են: Կազմը լրիվ է: Հնչում է չուվաչ Պետրովի խռպոտ նախազգուշացումը.

– Կարգը խանգարողների վրա իրավունք է տրված կրակել... գնացինք...

Գնացինք: Իսկ երկինքը շարունակում է ձյունել այնպիսի եռանդով, որ կարծես արև ասած բանը գոյություն չի ունեցել երբեք:

Առաջին բանը, որ լսում ենք ճամբարում, դա այն է, որ «կոմիսիա է գալիս»: Առաջին դեպքը չէ: Շատ անգամ են կոմիսիաներ եկել ու գնացել և ոչ մի հետք չեն թողել իրենց ետևից: Հանձնախմբեր եկել են բաժանմունքից, Մարիինսկից... Բայց ասում են վաղվա հանձնախումբը գալու է Կրասնոյարսկից: Ինձ նման հները հիշում են, որ Կրասնոյարսկից նույնպես հանձնախմբեր են եկել: Նույն արարողությունը, նույն արդյունքը: Ինձնից սակավաթիվ հները պնդում են անգամ, որ ճամբարում երկու անգամ եղել է մոսկովսկայա կոմիսիա, այսինքն՝ մոսկովյան հանձնախումբ: Նույն արարողությունը, նույն արդյունքը: Հանձնախումբը կազմված է մի քանի հոգուց, որոնք առանց բացառությունների գինվորականներ են: Նրանք անցնում են բարաքից բարաք, երկու կողմ շարված

կալանավորների շարքի միջով: Գանգատվելն արգելված է, բողոքելը՝ այդ էր պակաս: Հնարված է ուրիշ մի՝ ըստ ամենայնի դիվանագիտական դարձվածք.

– Պրետենզիաներ¹⁸² կա՞ն...

– Ոչ, ամեն ինչ կարգին է:

Հանձնախմբին ուղեկցում է ճամբարի պետը: Եթե հիմարանաս և որոշ, իրավացի պրետենզիաներ ներկայացնես, հանձնախմբի մեկնումից հետո ճամբարի պետը հետզ հոր-չոր կմաքրի հաշիվը և այնպես կմաքրի, որ քեզանից թացուլթյուն անգամ չի մնա:

Ընթրիքից հետո, երբ մենք պատրաստվում էինք քնելու, Մամոն բարձրացավ տախտամածին և նստեց: Նրա մտահոգ դեմքն ավելի էր մթնել.

– Կոմիսիա՞ է գալիս, – հարցրեց նա գրեթե շշուկով:

– Ի՞նչ կա որ, – ժպտաց Աշոտ դային, – առաջին անգամն է...

– Օդա դուզ դըր – այդ էլ ճիշտ է, – համաձայնվեց նա մտախոհ, վար իջավ և վերադարձավ իր տեղը:

– Սիրտը ահ է ընկել, – ասաց Աշոտ դային, – ինչով-ինչով, կոմիսիան Մամոյի ընտանեկան գործով չի զբաղվի...

Բացվեց արևոտ մի առավոտ: Եթե չլիներ նոր նստած թարմ, բամբակի նման փափուկ ձյունը, անհնարին էր հավատալ, որ պարզ, հստակ, սիբիրյան կապույտ երկինքը կարող է ամպել և ձյուն տեղալ:

Բրուտանոցում ես վառում եմ վառարանը: Ջուր է հարկավոր, եռման ջուր, որ լեցնեմ սառած կավահողին և բարձրանամ տաշտը: Գործարար բախում Մամոն անհետացավ: Գերմանուհին անհանգստացավ, անգամ հարցրեց.

– Ո՞ւր գնաց Մոմոն...

– Մամոն... ո՞վ գիտե Մամոյի գործերը, – պատասխանեց Աշոտ դային: – Մի բան միայն կարող եմ հաստատ ասել, որ Մամոն չի կորչի...

– Չեն թողնի, – ժպտաց Իոնասը, – կորչել չկա...

Եկավ Մամոն, աջ ձեռքի թաթմանով բռնած ձախ ոտքի հնամաշ, կերզե մի ոտնաման: Նա մոտեցավ գերմանուհուն, մատով ցույց տվեց նրա ձախ ոտքի թաղիքե ոտնամանն ու ասաց.

– Ռեմոնտ նաղո...

Գերմանուհին հասկացավ, ժպտաց, զգացվեց, նստեց և աշխատեց դուրս քաշել երկարափող ոտնամանը: Իր դրուժյան բերումով նա դժվարացավ: Մամոն կուացավ, արագ ազատեց գերմանուհու ոտքը, հագցրեց իր բերած կերգե ոտնամանը, վերցրեց թաղիքե երկարափողն ու գնաց: Այս ամբողջ արարողուժյան ընթացքում գերմանուհին նայում էր Մամոյին լայն բացված աչքերով, կարծես առաջին անգամ էր տեսնում նրան: Հետո, չգիտես ինչու, հանեց նրա ականջակալներով գլխարկը, ժպտաց... Մամոյի գլուխը ակներևաբար սեխածե էր, երկարավուն, խորապես ազգային՝ ադրբեջանական... Նա մատներով շոշափեց Մամոյի գլուխը:

Մամոն վերադարձավ: Այդ միջոցին ես սառած ու թմրած ոտներով կռվում էի ցեխի դեմ: Մամոն մերկացրեց ոտները և եկավ ինձ փոխարինելու: Ես դուրս թռա տաշտից և վազեցի դեպի վառարանը ուշաթափ ոտներս խնկրի բերելու: Մամոն կոխում է ցեխը և երանությամբ նայում գերմանուհուն, որը զբաղված է հերթական գլխով, զննող աչքերով երբեմն նայելով Մամոյին:

Առաջինն, ինչպես միշտ, գլխի ընկավ Իոնասը: Նա ժպտաց, բայց այս անգամ ամբողջ դեմքով, ուզեց մի բան ասել Աշոտ դայուն, թեքվեց նրա կողմը, հետո կարծես միտքը փոխեց, արագ շարժեց ոտքը, և անիվի պտուկտն ավելի արագացավ: Ես այս ամենը տեսնում էի ու չէի տեսնում: Իմ մտքերը հեռու էին: Այսինքն ոչ այնքան հեռու, ընդամենը տասներկու կիլոմետրի վրա, գուցե մի քիչ ավել կամ գուցե մի քիչ պակաս...

Ես մտածում էի Առաջին ճամբարային կետի մասին: Բաժանմունքի գրասենյակային աշխատողներն օրեր առաջ հայտնեցին, որ այնտեղ մի հայ կայանավոր կա, ինքն էլ ուսուցիչ: Ես խնդրեցի իմանալ նրա ով լինելը: Հաշվետար էմանուել Ալտհաուզենը վերադառնալով աշխատանքից՝ հատկապես մտավ մեր բարաքը:

– Կառապետյան, – ասաց նա առանց նախաբանի:

– Շնորհակալություն, – պատասխանեցի ես առանց վերջաբանի, և նա գնաց. Կարապետյան, դե, արի, իմացիր, թե ո՞վ

է հայ ուսուցիչ Կարապետյանը:

Այս մասին ես պատմեցի Աշոտ դայուն: Մեր ճամբարի հայերը, պիտի ասել, անհետաքրքիր մարդիկ էին: Նրանց մեջ ինձ համար ամենահետաքրքիր անձնավորությունը Արտաշես Զանփոլադյանն էր, ինքը՝ պրոֆեսոր և քիմիկոս: Տոհմական հայ գյուղացու դիմագծերով և ազնիվ հոգու տեր այս մարդն իր շունչը փչեց ֆիզիկական ծանր աշխատանքի վրա: Նա կարող էր դիմել, խնդրել, որ իրեն աշխատանք տան գրասենյակում: Այս մասին ես նրան մի քանի անգամ հիշեցրի, պատասխանը նույնն էր.

– Եթե կալանավոր, ապա լիարժեք կալանավոր, գրասենյակային կալանավորը ո՞րս է...– այս «լիարժեքը» նա ասում էր պալնացեհների և արտասանում էր իսկապես պալնացեհների՝, իսկ «ո՞րս է»-ն արտասանում էր նենգափոխված և ժպտում մանկական, վարակիչ ժպտով:

Հետաքրքիր անձնավորություն էր համբավավոր «դյադյա Միշան»՝ խոհանոցի շեֆ-խոհարար Մեսրոպ Ուզունյանը: Առանձին կրթություն չունեի Մեսրոպը, ինքը սեծովյան ափի բազմաթիվ ավանների հայերից էր, որոնք ժամանակին գաղթել էին Տրապիզոնից, Սամսունից... Նրանք մեծ մասամբ զբաղվում են իրենց հայրերի մասնագիտություններով, ծխախոտի գործով և մեծ հասույթ են ստանում դափնետերևից:

Ես արդեն Աշոտ դայու հետ ծանոթ էի, երբ Մարիինսկում հանդիպեցինք Մեսրոպին: Խուճապ աչքերով, նիհար, կարճահասակ, մարզամոտ մարդ էր Մեսրոպը և զուրկ չէր հումորի զգացումից: Պատրաստվում էր Նովոիվանովսկի էտապը: Ասացին հեռու չէ, ասացին երկու շաբաթով... այս երկու շաբաթը ութ տարի տևեց, այո, ութ տարի: Այս ութ տարվա ընթացքում մենք Մեսրոպի հետ եղանք մի ճամբարում...

Մեսրոպը խոսում էր իրենց բարբառով, և լինում էին դեպքեր, երբ թարգմանչի սուր կարիք էր զգացվում: Էտապի ճանապարհին նա պարզեց իր ունեցած հայացքն աշխարհի ու կյանքի մասին:

– Իրեք պան կա, մնացածը՝ հե՛չ, իրեք պան,– ուտու՛չ, խմու՛չ, սիրու՛չ. մափուսի մեջ սիրուչ չկա, կմնա ուտուչ– խմուչ...

Ութ տարի Մեսրոպն իրեն չդավաճանեց:

Երբ էտապը ճանապարհի տանջանքից հոգնած ու ջարդված մտավ Երրորդ ճամբարային կետի դարբասներից ներս, Մեսրոպի առաջին գործը եղավ...

Նա բացեց իր կապոցը, այնտեղից դուրս քաշեց ինչ-որ բանով լցված ինչ-որ տոպրակ և ասաց.

– Երթանք-տեսնենք ի՞նչ կընենք...

Տոպրակը դրեց թևի տակ, գնաց, տեսավ, ինչ ըրավ-չըրավ այդ չէր կարևորը, կարևորն այն էր, որ մյուս օրը, երբ բոլոր կալանավորներին դաշտ հանեցին աշխատելու, Մեսրոպը չկար:

Երեկոյան, երբ մենք հոգնած ու փոշոտ ճամբար մտանք, Մեսրոպը դիմավորեց մեզ:

– Ձեզի կարոտցա, ծո՛ւ... ըսեք, ի՞նչ եղավ... ե՞ս... մե ոտս դրի կուխնեն նե՛ս... տեսնինք ի՞նչ կընենք:

– Գործիդ անունն ի՞նչ է, – հարցրեց Աշոտ դային:

– Աման-չաման կլվամ, պոլ-մոլ¹⁸³... կուխնու բաղնիք մեծ անցում ձե՛ռքս, էլ ժիվի դա ժիվի – ապրի ու ապրի...

Չանցած երկու շաբաթ, Մեսրոպը տեր կանգնեց խոհանոցի մեծ կաթսաներից մեկին: Դա մի քայլ առաջ էր, թեև Մեսրոպի իշխանության տակ անցած մեծ կաթսան, ավա՛ղ, սահմանված էր միայն անարատ ջուր եռացնելու: Առավոտյան ու երեկոյան ջուր էր եռացնում ու անաչառ, անգամ շոյլ շերեփով եռացրած ջուրը բաժանում էր կալանավորներին: Ինքն ասում էր՝ «չա՛յ կեփեմ»:

Մեսրոպը տնից ծանրոց ստացավ: Նա հյուրասիրեց ինձ և Աշոտ դայուն խոզի ճարպով, հյուսթեղ, մսոտ, սև սալորի չրով: Նա ծխող չէր, բայց մեծ քանակությամբ ընտիր ոսկեթեղ ծխախոտ ստացավ, ինչպես նաև զանազան համեմունքներ, դափնետերև, սև և կարմիր պղպեղ, սխտոր, չորացրած ռեհան: Ծխախոտ նվիրեց խոհարար տաջիկ Յունուսին, կարգադրիչ Սիդորովին, կոմենդանտ Ժիզելյովսկուն, իսկ համեմունքները...

Մի անգամ լուր տարածվեց, որ ճամբար է ժամանում բաժանմունքի պետը: Հրահանգվեց կարգի բերել ճամբարը, այնպես, որ ամեն ինչ պսպղա. թեև ճամբարում պսպղալիք բան

չկար: Լվացին բարաքների տախտամածները, հատակը: Քիչ թե շատ պսպղացրին բարաքների փոքրիկ պատուհանների ապակիները:

Մեսրոպը բարաք ընկավ, փոքրիկ բանալիով բացեց իր արկղը, համեմունքների տոպրակը չանթեց, — «յա՛, ամկարող ասված» բացականչեց ու գնաց: Այս «ամկարող ասվածը», որը ոչ այլ ոք էր, եթե ոչ ամենակարող աստվածը՝ պատրաստակամ և ուշադիր կանգնեց Մեսրոպի գլխի վերև:

Նման դեպքերում խոհարար Յունուսը նախազգուշացված էր լինում և իր դեղին կաշվեց դուրս էր գալիս կալանավորների մթերքներից մի կարգին ճաշ պատրաստելու համար: Չգրված օրենքի համաձայն, երբ բաժանմունքի պետը ճամբար էր գալիս, կալանավորների ճաշը համտես անելու, որակը ստուգելու պատրվակի տակ, ճամբարի պետի հետ վերջինիս առանձնասենյակում ճաշում էր: Բայց ի՞նչ կարող էր պատրաստել խեղճ Յունուսը կալանավորների խեղճ մթերքից՝ իր խոհարարական հմտությունը ցույց տալու համար...

— Էտո դելո դայ մնե՛, — Յունուսի ականջին շշնջաց Մեսրոպը, — յա գնայու, չտո դելայու... այդ գործը թող ինձ, ես գիտեմ ինչ կանեմ:

Մեսրոպը չէր խաբում Յունուսին, իսկապես որ նա գիտեր իր գործը:

Յունուսը տվեց իր համաձայնությունը.

— Դեկայ, դեկայ, բալշոյ-բալշոյ նե գավարի — արա, արա, մեծ-մեծ մի խոսի...

Այդ խոսակցությունից հետո էր, որ Մեսրոպը բարաք ընկավ և իրեն օգնական նշանակեց «ամկարող աստուն»:

Վերադառնալով խոհանոց, Մեսրոպը հատուկ պահարանից ստացավ պետերի համար միայն գործածելի փոքր չափսի պղնձամանը, ընտրեց իր ուզած միսը և անցավ գործի: Երկու ժամ անց ամենաբուլ Քիթն անգամ չէր կարող չզգալ ախորժելի համեմունքներով պատրաստված ճաշի հաճելի բուրմունքը: «Տրապիզոնսկի կայլա՛», — այսպես անվանեց Մեսրոպն իր գարմանալի կերակուրը, որը կարողացավ խլացնել վիթխարի կաթսաներում խաշվող սառած կաղամբի ու կարտոֆիլի տհաճ հոտը:

Յոննուսի ուրախությանը չափ-սահման չկար: Նա խոստացավ խոսել կարգադրիչի և կոմենդանտի հետ, որ Մեսրոպին նշանակեն իրեն օգնական:

Եկավ վերջապես բաժանմունքի պետ Կուցենկոն: Բարձրահասակ, գինվորական տարազով Կուցենկոն, ճամբարի պետի ուղեկցությամբ, ետևից ունենալով կարգադրիչին և կոմենդանտին, լայն և հաստատուն քայլերով անցավ բարաքից բարաք, մտավ բաղնիք, հացատուն... ավագներն ընդունեցին նրան՝ «Ուշադրությո՛ւն» գոռալով բարաքով մեկ, կալանավորները պատկառանքով ոտքի կանգնեցին... Զոհեր չեղան:

Երբ նրանք քաշվեցին ճամբարի պետի առանձնասենյակը, կոմենդանտի հրահանգով Յոննուսն սպիտակ սփռոցով ծածկված՝ ծանրաբեռնված ափսեն բարձր բռնած մտավ պետի առանձնասենյակը, ազատեց ափսեն և դուրս եկավ:

Անցավ մոտ կես ժամ: Արտաքուստ հանգիստ, սակայն անհամբերությունից եռալով՝ Մեսրոպը զբաղված էր ջուր եռացնելու պատրաստությամբ, երբ լսեց կոմենդանտի հրահանգը. — **ВНИМАНИЕ!** — Ուշադրությո՛ւն: Մեսրոպը շտկվեց: Ներս մտան երկու պետերը, ապա ժիգելյովսկին և Սիդորովը: Բաժանմունքի պետը չափեց խոհանոցի երկայնքը, հետո լայնքը, ապա մոտեցավ Յոննուսին:

— Այսօրվա քո պատրաստած ճաշի անուսն ի՞նչ էր, — հարցրեց նա խոհարարին չոր և պաշտոնական:

Յոննուսը գունատվեց:

— Ես... ես չպատրաստեցի այսօր ձեր ճաշը, քաղաքացի պետ... ներողություն եմ խնդրում... այս մարդը... խնդրեց... իսկ ես, հիմարի պես...

Պետը չափեց Մեսրոպին գլխից մինչև ոտը:

— Ազգանո՞ւն:

— Ուզոնյան:

— Դո՞ւ պատրաստեցիր ճաշը:

(Լեզուս պլլվավ, — պատմում էր նա հետագայում, — ոչ-այոն՝ մոռցա...):

— Ինչո՞վ պատրաստեցիր ճաշը, — շարունակեց պետն իր հարցաքննությունը:

(— Տոպրակ բացի, զառ-զավաթ դրի ստոլին¹⁸⁴, — ահա, —

ըսի,— չիստի պոռոզուխտ, մաքուր մթերք, էսիկ բիբար ի, էսիկ սե, էսիկ կարմիր... էսիկ ուհան, էսիկ լավրիկ... չիստի, բե-
զապանի... մաքուր, անվտանգ...):

— Այս մարդն ի՞նչ է անում խոհանոցում,— հարցրեց պե-
տը կարգադրիչին:— Ժամանակավորապես... ջուր է եռաց-
նում,— գլուխը կորցրեց Սիդորովը:

— Так, так — այդպես, այդպես,— ասաց պետը և դիմեց
դեպի դռները:

— Տեսա՞ր,— գրեթե լացակումեց Յունուսը,— ի՞նչ բերեց
իմ գլխին:

— Ի՞նչ անեմ,— խեղճացավ Մեսրոպը,— ես ի՞նչ մեղավոր
եմ, որ...

Նա ուզեց ասել,— ես ի՞նչ մեղավոր եմ, որ նա իր բերնի
համը չգիտե, — ու դեռ ավելացնել,— էջն ի՞նչ գիտե նուշն ինչ
է,— բայց բարվոք համարեց լռել: Ինչո՞ւ էր կատաղել պետը.—
երևի թարթիբ սխալ եմ կիրառել, բիբար շատ է փախել,—
մտածում էր Մեսրոպը և իրեն հանդիմանում,— քո ի՞նչ գործն
էր, օլա՛ն...

Մյուս առավոտյան վազեց Ժիգելյովսկին:

— Ուզունյա՛ն, կ նաչալնիկու, Յունո՛ւս, կ նաչալնիկու,
պետի՛ մոտ:

«Վերջացավ,— մտածում է Մեսրոպը,— տուպրակ թալենք
վզերս, էթանք դաշտ»: Ի՞նչ իմանար Մեսրոպը նաչալնիկների
խասյաթը, նրանք գոռալով են հարցաքննում, գոռալով քշում
էտապ, իզոլյատոր¹⁸⁵, գոռալով... նշանակում շեֆ-խոհարար:

— Յունուսին տվին ինձի պամոչնիկ, օգնական:

Այս է պատմությունն այն իրադարձությունների, որոնց
ուժով Մեսրոպ Արուտյունովիչ Ուզունյանը, նույն ինքը Դյա-
դա Միշան խոհանոցի բանալին «ձեռք անցուց», իսկ Յու-
նուսը դարձավ նրա օգնականը: Ժիվի՛, դա ժիվի՛:

Կարճ ժամանակում Մեսրոպի վիզը կարճացավ, հաստա-
ցավ և նրա վրա ծալքեր երևացին: Նշանավոր ուտող էր Մես-
րոպը, նա ուտում էր ոչ միայն ցերեկը, այլև գիշերով: Մի գի-
շեր իսկապես խիստ կարիք զգացվեց թարգմանչի: Այդ օրը,
երեկոյան, Մեսրոպը խոհանոցից մի քանի խաչած կարտոֆիլ
էր բերել, տուպրակով պահել, որ գիշերը զարթնի և ուտի:

Ուտուշ-խմուշ, ոչ միայն ցերեկով, այլև գիշերով: Տոպրակը կախեց նա սյունին, մի քիչ դանգատվեց, որ ուտուշ-խմուշ կա, բայց սիրուշ...— Գիշեր երզիս աղավնականներ տեսա, քյաստլիկ աղավնականներ,— հաղորդեց նա: — Կարող է ազատվես,— երազը բացատրեցի ես: — Ազատվուշ չկա, էրզի աղավնակ՝ կնիկ ասել է, կնիկ...— Ու քնեց:

Գիշերվա մի ժամի մեկը բռթում է կողս:

— Չե՞ս լսե... քեզի եմ... — Մեսրոպն է:

— Ի՞նչ կա,— հարցնում եմ:

— Փոսփոլներ կոստիլներ տարան,— պատասխանում է Մեսրոպը:

— Չեմ հասկանում,— ասում եմ,— ի՞նչ փոսփոլ, ի՞նչ կոստիլ:

— Ծո, դու հայերեն չե՞ս բեջարե,— բարկանում է Մեսրոպը,— քեզի կրսեմ՝ փոսփոլներ կոստիլներ տարան:

— Կոստիլը ի՞նչ է, Մեսրոպ,— քունն աչքբերիս՝ մտնում եմ մանրամասնություն մեջ:

— Ծո, ամեն օր կուտես, անուն չգիտե՞ս... կարտոֆիլ որ րսեմ, կհասկնա՞ս:

— Հասկացա,— ասում եմ,— հետո՞...

— Փոսփոլներ տարան...

— Փոսփոլն ո՞վ է,— հարցնում եմ ես:

— Ծո, դու փոսփոլն է՞լ չգիտես ինչ է. ի՞նչ հայ ես,— հուսահատվում է Մեսրոպը:

Ահա թե երբ և ինչու սուր կարիք զգացվեց թարգմանչի: Վաղ առավոտյան, երբ մենք զարթնում ենք, Մեսրոպն արդեն խոհանոցում շերեփ է խաղացնում, բայց երբ տեսնում ենք սյունից կախված Մեսրոպի կրծոտված, ծակված տոպրակը, հասկանում ենք պատահածը: Մկնե՛րը...

Երեկոյան, երբ ես նրան ասացի, որ «փոսփոլի» իսկական հայերենը մուկն է, նա ուսերը զարմացած թափ տվեց: — Հայն է՞լ փոսփոլին մուկ ասի...

10.

...Հիմա արդեն իոնաս չպետք է լինել հասկանալու համար, որ Լյուդմիլան զբաղված է Մամոյի գլխաքանդակով: Արդեն երևում են նրա սեխաձև գծերը, քիչ կեռիկ քիթը, կախված բեղերից մեկը: Լյուդմիլան աշխատում էր տարված, անգամ ինքնամոռաց, ճիշտ այն ինքնամոռացությամբ, ինչպես Հայնեի քանդակի վրա: Բայց այս անգամ կարծես աշխատանքն ավելի արագ էր ընթանում, այդ երեւի ոչ միայն այն պատճառով, որ բնորդը մոտ էր, հնարավորություն կար երբեմն մի աչքով նայելու, այլև որովհետև ակնհայտ կերպով նա շտապում էր: Բոլոր նշաններից երևում էր, որ նա որոշել է այսօր ավարտել աշխատանքը: Նա այնքան էր կտրվել շրջապատից և իրականությունից, որ չնկատեց, թե ինչպես մենք սկսեցինք դանդաղ աշխատել և ավելի շուտ հետևում էինք նրա աշխատանքին, քան թե աշխատում: Մամոն հանկարծ ճանաչեց ինքն իրեն: Նա տարված էր ինչ-որ մտքերով, շուտ-շուտ ներս ու դուրս էր անում, նստեց պատուհանի մոտ, ծխեց, մտածեց, նորից ծխեց: Լյուդմիլայի մոտով անցնելիս նա մի աչքով նայեց Լյուդմիլային, հետո նրա աշխատանքին, ու ինքն ասես վերածվեց բնական մեծության կավե արձանի: Լայն բացված աչքերով նա նայեց մեզ և նկատելով, որ մենք գիտակ ենք, անգամ ժպտում ենք իրեն՝ երեւի սրտապնդելու համար, ինքն էլ ժպտաց փորձանքի հանդիպած մարդու ժպիտով:

— Բո՞ւ նա ի՞նչ դըր, ա՞յս ինչ բան էր, — կարողացավ արտասանել նա և շփեց գլուխը՝ կարծես ստուգելու նրա ներկայությունը: Լյուդմիլան սթափվեց, ոտքի կանգնեց, երկու քայլ ետ քաշվեց, նայեց Մամոյին, հետո իր ձեռակերտին, գրկեց Մամոյի ուսը, մի ձեռքով շփեց նրա գլուխը, ինչպես երեխայի գլուխն են շփում, և ասաց անսքող քնքշությամբ.

— Хорошо, мой Муму, очень, очень хорошо...¹⁸⁶

11.

Օրը մոտենում էր իր վախճանին:

Ձմեռային վաղ օրամուտի ստվերները դուրս սողացին բրուտանոցի խոնավ անկյուններից, սառցակալած ապակինե-

ըր կապտեցին, ու լռեցին անիվները: Գերմանուհին ավարտեց իր աշխատանքը, և Մամոյի գլուխը բազմեց Չայկովսկու կողքին: Այսպես էլ է պատահում:

– Մաեստրո, – դիմեց նա Աշոտ դայուն, – խնդրում եմ թրծելիս... ուշադիր եղեք...

Աշոտ դային, որպես պատասխան, միայն գլուխը շարժեց, այդ նշանակում էր՝ մի՛ մտահոգվեք, ամեն ինչ լավ կլինի: Ցնցող, արտակարգ ոչինչ չասաց գերմանուհին, բայց տարօրինակ կերպով ազդեց ինձ վրա նրա պատվերը. նրա մեջ, չգիտեմ ինչու, ես զգացի հեռու ճանապարհ գնացողի կամ գուցե անդարձ հեռացողի ցավագին, բայց գործնական չեշտը:

Մամոն անխոս կռացավ, հանեց Լյուդմիլայի ոտից կերզե ոտնամանը, դրեց թևի տակ ու գնաց: Քիչ անց նա վերադարձավ նորոգված թաղիքե ոտնամանը ձեռքին, օգնեց, հագցրեց, և թեթևացած շունչ քաշեց:

– Խառաշո՞, – հարցրեց նա:

– Очень хорошо, очень спасибо¹⁸⁷, – պատասխանեց գերմանուհին և չորանոց մտավ:

Դա՛նգ-դա՛նգ. – խուլ հնչեց բանթողի գոնգը, ու մենք դուրս եկանք բրուտանոցից անորոշ, անբացատրելի տխրությամբ:

Ճանապարհին ես իմ միտքն զբաղեցրի Առաջին ճամբարային կետում ապաստանած հայ ուսուցիչ Կարապետյանով: Օրեր առաջ Աշոտ դային ի միջի այլոց ասաց, որ կարելի է խոսել կարգադրիչի հետ, որ մի օրով ինձ ուղարկեն Առաջին ճամբար, որևէ գործով: Երբեմն մեր ճամբարից ուղարկվում էին կալանավորներ՝ գրասենյակային աշխատողներին հետ՝ այս կամ այն աշխատանքը կատարելու համար: Սակայն այդպիսիները բացառապես արհեստավորներ էին, որոնցից զուրկ էր Առաջինը: Ինձ որպես ի՞նչ պիտի ուղարկեն: Երբ ես հայտնեցի իմ կասկածները Աշոտ դայուն, նա ասաց, որ Սիդորովից է կախված, մի արհեստավորի հետ կուղարկի քեզ՝ ասենք, որպես տեխնիկական աշխատող կամ նման մի բան: Այդ խելքի մոտ է: Ասացինք, խոսեցինք ու մոռացանք: Չէ՛, պետք է Աշոտ դայուն հիշեցնել իր խոստումը: Գուցե այնտեղ ուրիշ հայեր էլ կան, ինչու չգնալ, չտեսնել:

Քամի չկա, այսօր ոչ հրող, ոչ հանդիպակաց: Դրա փոխարեն մեր ոտների տակ ասես ճարճատուժ է սառնամանիքը: Լինում է մի պահ, երբ ես զգում եմ ինձ ոտից-գլուխ սառած, ասես շարժվող, բամբակած շորեր հագած սառցամարդ: Այնուհետև թվում է, որ եթե ինձ այս դրուժյան մեջ կանգնեցնեն շիկացած վառարանի մոտ, ես ձյունի նման կհալվեմ, և ինձնից կմնան միայն իմ թաց շորերը, այո, իմ թաց շորերը և ուրիշ ոչինչ:

Կար ժամանակ, երբ հայերն ավելի շատ էին մեր ճամբարում: Նրանցից ավելի առողջներին ընտրեցին ու տարան ծանր աշխատանքային ճամբարներ՝ «անտառ կտրելու»: Նրանցից մեկը ետ եկավ, որի համար շատ թանկ վճարեց: Դա թիֆլիսցի հայ-հրեա Զինգալեն էր, որին մենք Զինգո էինք ասում. նա հայի նման սահուն հայերեն էր խոսում, վրացու նման՝ վրացերեն և տիրապետում էր ինչպես բարբառային, այնպես էլ դասական հրեերենին: Նրան նստեցրել էին քաղաքական գործով (ԱՍԱ – այսինքն անտիսովետական ագիտացիա...), բայց նա համառորեն հերքում էր այդ իրողությունը.

– Ես ի՞նչ Ասա եմ, ես ջիգա՛ն եմ, ջիգա՛ն...

Զիգանները քրեական չափխուճներն էին: Նրանց խորթ չէին ինչպես «չոր», այնպես էլ «թաց» հանցագործությունները:

Զինգալեր կարճահասակ, կոճղի նման ամուր, մեծ գլխով և ծաղկատար դեմքով երիտասարդ էր: Հիանալի սուլում էր, սուլելով երգում: «Սուլիկո» էր երգում նա, ինչ-որ էլի ուրիշ երգեր, իսկ երբ սուլում էր Պեպոյի երգը¹⁸⁸, իմ շունչը հուզմունքից կտրվում էր:

– Էսօր աչքիս մալուկ կերևաս: Քեզ համար մի Պեպոյի երգ երգեմ, – ասում էր նա հաճախ:

Մի ամբողջ աշխարհ էր բացվում իմ հոգում, երբ նա այնքան հստակ ու սրտառուչ ոլորում էր այս վարակիչ եղանակը. ամառային Երևան, Հրաչյա Ներսիսյան, Զանգուի ձորը, Զոփուռ Արամի¹⁸⁹ գիշերային ռեստորանն իր ավազանով և խլրտացող «իշխան» ձկներով. Պեպոյի ե՛րգը:

Զինգալեն մեր ճամբարից տարան որպես առողջ և լիարժեք կալանավոր, իսկ նա ետ եկավ որպես ֆիզիկական աշխա-

տանքի անընդունակ: Ինչպես ասացինք, նա ձեռք բերեց այս բախտը խիստ թանկ վճարով: Չդիմանալով անտառային-ձմեռային ծանր աշխատանքներին, նա անգոր կատաղության մի նոպայում ձախ ձեռքը դրեց ծառաբնին և աջ ձեռքի կացինով մի հարվածով հատեց իր չորս մատները: Օրինակը վարակիչ էր. ինքնախոշտանգումն ընդունեց լայն ծավալում: Պահնորդներին օփտեցին նմաններին տեղն ու տեղը գնդակահարելու իրավունքով և այսպիսով միայն չարիքի դեմն առան: Ձինգաևի բախտը բերեց: Նրան քչեցին էտապ, և նա պատահաբար ընկավ այն ճամբարը, որտեղից նրան տարել էին, այսինքն մեզ մոտ: Ձինգոն ուրախ էր ու երջանիկ: Նա կարծես տուն էր վերադարձել:

– Ձինգոյին մեռնել չկա՛, – պնդում էր նա, – Հավլաբարի բերդի տակ Դարչոյի պառվալում Ձինգոն հլա կախեթի վասմոյ պիտի խմի ու ցոցխալի պիտի անուշ անի¹⁹⁰...

Սարսափելի գույներով էր նկարագրում Ձինգոն անտառային աշխատանքները: Սղոցվող և շառահչյունով տապալվող վիթխարի կաղնիների տակ մնալն ու շունչը փչելը սովորական երևույթ էր: Անվարժությա՞ն, պատահմունքի գոհնե՞ր էին նրանք, թե՞ ինքնասպաններ, անհնարին էր ստուգելը, փաստն այն էր, որ բրեթե ամեն օր անտառային բրիգադներն աշխատանքի վայրում թողնում էին մեկ-երկու կալանավորների ջախջախված, անճանաչելի դիակներ: Հնարավոր է, որ նրանք պարզապես տգիտության գոհներ էին, նրանք, քիչ բացառությամբ, առաջին անգամն է, որ սղոց ու կացին էին վերցնում իրենց ձեռքը. փորձված անտառահատները հեշտությամբ կարող են որոշել, թե սղոցվող ծառը որ կողմն է ընկնելու, և նրանք փախչում են հակառակ կողմը: Սրանք չգիտեն, ինչպես Ձինգոն է ասում՝ «հարիֆ են», կորցնում են գլուխները, փախչում են դես ու դեն, խառնվում իրար... Նրանք մեծ մասամբ, Ձինգաևի պնդումով «պռաֆեսորներ են, պարտեյնի տուգեր, նախկին դիրեկտորներ, ինտելիգենցիա...»:

Անտառահատների ճամբարը գտնվում է խորին տայգայում, չորս կողմը անտառ է, խեղդվող, ոչ մեծ բացատում՝ ճամբարը: Միայն մի ճանապարհ կա տայգան աշխարհին կապող, այդ ճանապարհով են գալիս ու գնում էտապները,

այդ ճանապարհով ամսվա ընթացքում մի քանի անգամ հռնդալով գալիս են իրար հետևից մի քանի բեռնատար մեքենաներ, անտառում պատրաստված և կալանավորների ուսերով դուրս նետված գերաններով բարձվում ու գնում: Կալանավորների ծանր աշխատանքն ավելի ծանրացնում են, դարձնում անտանելի մժեղների ամպերը: Նրանք, զգալով երևի մարդկային կենդանի շնչի ներկայությունը, հարձակվում են միլիոններով, լցվում աչք ու ականջ, կծոտում ինչ գտնում են բաց, թափանցում անգամ թանձր գուլպաներից ներս: Կալանավորները խարույկներ են վառում, ծուխ բաց թողնում, հատուկ տրված ինչ-որ գարշելի հեղուկով օծում դեմքը, ձեռները... Ոչինչ չի օգնում և, ընդհակառակը, նրանք ավելի են գազազում ու ծծում մարդկային առանց այն էլ սակավ արյունը: Երբ երեկոյան հավաքվում են ստուգման և տունդարձի, նրանց դեմքերն ուռած են լինում, արնակալած, անճանաչելի: Նրանք, հոգնած ու ջարդված, առանց հանվելու ընկնում են մերկ նառերին ու չեն կարող քնել ցավից ու հոգնությունից: Վաղ առավոտյան նրանց ոտքի են հանում նույնն սկսելու համար սկզբից...

Փախուստի դեպքերը սակավադեպ են, նրանք վերջանում են անհաջողությունով: Զինգոյի ասելով ինքը երկու քրեական «լողերի»¹⁹¹ և մի քաղաքական՝ մարմնամարզության նախկին ուսուցչի հետ որոշում են փախչել: Նրանք տնտեսում են երկու-երեք օրաբաժին հաց, խաշած կարտոֆիլ, վերցնում լուցկի, դանակ այն հույսով, որ ճանապարհին կարող են անտառային գազաններ՝ «արջից-բանից» սպանել, խորովել և ուտել... Նշանակում են օրը, ուղղությունը, որով պիտի անհայտանան մեկ-մեկ, իրենց կացիներով և տայգայի խորքում իրար սպասեն... Կեսօրից առաջ, աշխատանքի եռուն ժամանակ, սղոցվող, ընկնող և մշակվող ծառերի թռչունները, երբ պահակները քրեականների հետ միասին խարույկի մոտ նստած՝ զբաղված էին կարտոֆիլ խորովելով և ուտելով, նրանք մեկ-մեկ, աննկատելի կերպով խորանում են տայգայում, իրար գտնում և...

Փախստականներին առաջնորդում է մարմնամարզության դասատուն: Իր պատմելով նա մասնակցել է մեծ ու փոքր էքս-

կուրսիաների, կազմակերպել ալպինիստական արշավախմբեր և սեփական ոտներով կանգնել է Կազբեկի գագաթին: Ընդհանրապես դոնբասցի այդ երիտասարդը, Զինգաևի ասելով, երկար լեզու ուներ և սիրում էր պածենալ:

Որոշված էր գնալ մի ուղղությամբ, առանց թեքվելու աջ ու ձախ: Ծիշտ է, ասում են տայգան անվերջ է ու անսահման, բայց ինչ էլ որ լինի, դա անջրպետ չէ, և այդ անվերջ-անսահմանությունը մի վերջ ու սահման պիտի ունենա՞ թե ոչ... Դուրս գալով տայգայից, նրանք, պարզ է, չեն բռնի բանուկ ճանապարհները: Նրանք կմնան տայգայում, այլապես անմիջապես կձանաչվեն, առաջին իսկ բնակավայրում կբռնվեն որպես փախած կալանավորներ և կհանձնվեն իշխանություններին: Իսկ փախածների հետ խոսակցությունը կարճ է: Կգնդակահարեն առանց դատ ու դատաստանի, հատուկ հրամանով և հրամանը կկարդան հազարավոր ճամբարների միլիոնավոր կալանավորներին, վերջում ավելացնելով. «Հրամանն ի կատար է ածված»: Բանուկ ճանապարհներից, փոքր ավաններից ոչ հեռու, խուլ տայգայում, նրանք մի տնակ կշինեն, կապրեն այնտեղ չորսով, գիշերները դուրս կգան կողոպուտի և ավարառության ու կապրեն մինչև... մինչև երևի ընդհանուր ներում, կամ մինչև... մեծ Հայրիկի¹⁹² մահը...

Գնում են չորս փախստականները, գնում են մեկ օր, երկու օր, դոնբասցի ուսուցիչն առաջից, մյուսները՝ ետևից, գնում են կռվելով մթեղների, մացառների դեմ, գնում են, որքան իրենց թվում է, մեկ ուղղությամբ, առանց աջ ու ձախ թեքումների, ուղղակի գլխավոր գծով: Դոնբասցի ուսուցիչը, որը քաղաքականապես կատարելապես գրագետ է, բացատրում է, թե ինչ է նշանակում աջ և ձախ թեքում, թե որքան մարդիկ են զոհվել այդ թեքումների պատճառով, և որ միակ փրկությունը գլխավոր գիծն է, որը տանում է անվրեպ դեպի հաղթանակ ու փրկություն: Նրանք այնքան չէին տառապում քաղցից, որքան ծարավից: Տայգայում անտառային ճահճուտներ կան, անշարժ, չհոսող ջրեր, որոնք գոյանում են երևի մեծ անձրևներից կամ գուցե ձնհալից: Արևը չի թափանցում այնտեղ, խոնավությունը հասնում է ցրտության աստիճանին, նրանք իրենց ծարավը հագեցնում են այդ տհաճ, սակայն

սառնորակ ջրերով: Չորս հոգուց միայն Ջինգաևն է, որ վերցրել է իր թիթեղամանը: Երբ ջրի են հանդիպում, նա լցնում է ամանը ջրով, իհարկե, բոլորի համար: Այդ էլ մի ծանրություն...

Խիտ, խոնավ, դժվարանց տայգայում հանկարծ բացատներ են բացվում, չքեղ գունազեղ բացատներ՝ ծածկված խիտ կանաչով և անանուն, վառ ծաղիկներով, լցված արևի լույսով ու ջերմությամբ: Նրանք պառկում էին կանաչների վրա, քնում, հանգստանում, խոսում գլխավոր գծի և իրենց հետագա կյանքի մասին ու նորից քայլում առաջ ու առաջ: Չնայած որ ուտում էին մեծ խնայողությամբ, մնալով միշտ կիսաքաղցած, հինգերորդ օրը նրանք սարսափով վերահասու եղան, որ ուտելիքը վերջանում է, իսկ իրենք այնքան են թուլացել, որ պատրաստ են դեն շարտելու կացիներին ծանրությունը:

Վեցերորդ օրը նրանց բախտը բերեց: Բացատից ոչ հեռու մի գազան էր ծանր տնքում ու թրքում: Գայլ չէր, արջ էլ չէր, աղվես էլ չէր, այս երեքի խառնուրդն էր: Գազանը փախչելու փորձ չկատարեց, ըստ երևույթին, չգիտեր, թե ինչ բան է մարդը և ինչի է նա ընդունակ: Երբ բարձրացավ կացինը, նա աչքերն անգամ չթարթեց: Նրանք բացատում խարույկ վառեցին, քերթեցին գազանի պսպղուն, փրչոտ մորթին, կտրեցին մի քանի կտոր ու դրին խարույկին: Շուրջը տարածվեց մսի խանձահոտ, և չորս փախստականները քաղցից դողացին: Միսը նրանց թվաց չափազանց համեղ, թեև դժվար էր ծամելը: Աղ չէին վերցրել, բայց այնքան էին սովահար, որ չնկատեցին աղի բացակայությունը: Հետո չորս մասի բաժանեցին մնացած միսը, դրին տոպրակներն ու առաջ շարժվեցին:

Երրորդ թե չորրորդ օրը նրանք մսի վերջին կտորները խորովեցին, կերան ու ընկան ծանր մտքերի մեջ: Հետո՞: Ինչո՞վ է վերջանալու այս դաժան ճանապարհորդությունը: Իրենց առաջնորդի «գլխավոր գծի» վերջը չի երևում: Նրանք գաղտագողի նայում են իրար և գուշակում իրենց դեմքերն իհարկե են, մազակալել, նրանց աչքերը փայլում են անառողջ փայլով. օ՛, այո, այս այն է, ինչ կոչվում է վայրենացում:

Քրեականներից մեկը, որ կոչվում է Սոկոլ, այսինքն բազե՛ խզված ձայնով սկսում է «Տայգայի երգը», նրան հետևում

է Տայֆունը: Դոնբասցին ու Ջինգաևը երգի խոսքերը չգիտեն,
ձայն են պահում:

Տայգան անսահման է,
Վերջ չունի տայգան,
Տայգան գերեզման է,
Անեզր, անսահման.
— Գերեզմա՛ն իմ, գերեզման,
Անեզր, անսահման...

Տայգայի նման վերջ չունեն նաև ճամբարային էպոսները՝ ճամբարային բանահյուսությունը: Խլելով տողերն ու բառերը մեկ-մեկուց՝ երգում են քրեականները: Դոնբասցին և Ջինգաևն արդեն սովորել են կրկներգը: Նրանք սկզբում շարունակում են ձայն պահել, բայց ճիշտ ժամանակին միանում են երգիչներին խոսքերով.

— Գերեզմա՛ն իմ, գերեզման,
Անվերջ, անսահման...

Երգը վերջացավ, և նրանք զգացին իրենց ավելի խեղճացած ու անզոր, կացությունը թվաց ավելի ծանր ու աղետավոր, տայգան թվաց նրանց մի վիթխարի, թշնամական թակարդ ու որոգայթ, անդուռ ու անելք, և այն, ինչ օրեր առաջ թվում էր նրանց մոտ ու հնարավոր, այսօր, պարզվում է, անկարելի է ու անհնարին, ու իրենք դատապարտված են ստույգ սովամահություն և կորստի:

— Գուցե մենք սխա՞լ ենք զնում, օրերի հաշիվը կորցրինք, իսկ տայգան չի վերջանում: Մի՞թե ճիշտ է, որ այս անիծված տայգան վերջ չունի, — ասես մենախոսում է Սոկոլը՝ պղտոր աչքերը հառած բացատի վրա բացված երկնքի լճին, — դուրս է գալիս, որ մենք բաց աչքերով զնում ենք դեպի մա՞հ:

— Իհարկե, դժվար է, — համաձայնվում է դոնբասցին, — առանց կողմնացույցի, առանց տեղական աշխարհագրական քարտեզի: Մենք զնում ենք ուղիղ, գլխավոր գծով... Բայց թե ո՞ւր կտանի այդ գլխավոր գիծը...

Տիրում է լռություն:

Առաջինը սթավիվում է Տայֆունը: Նա ոտքի է կանգնում,

Թափ է տալիս իրեն և ասես ցրելու համար ծանր մթնոլորտը՝ գրեթե գոռում:

– Զոքանչի մոտ հյուր չե՛նք եկել, շարժեցի՛նք...

Ու շարժվում են:

Երեկոյի մոտենալը ամենից շուտ տայգան է զգում: Այնտեղ առանց այն էլ տիրող կիսախավարին հյուսվում են գորշ մալանչներ: Բայց ահա ծառերն ավելի ցանցառանում են, և առաջ գնալով՝ նրանք Ռոբինզոնի¹⁹³ նման քարանում են տեղերում: Սղոցված ծառաբնե՛ր: Պարզ է, որ նրանք հեռու չեն բնակավայրերից: Ուրեմն... Իսկ եթե հանկարծ մարդկա՛նց հանդիպեն... Ուրեմն...

Խուլ, անսահման, անծայրածիր ու ճակատագրական թվացող տայգայից դուրս գալու հեռանկարը նրանց հոգուց վանում է ամեն երկյուղ: Նրանք արագացնում են քայլերը, գնում առաջ ու առաջ: Դոնբասցին հանկարծ կանգ է առնում:

– Դուք... ոչինչ չլսեցի՞ք:

– ...

– Գուցե ինձ թվա՞ց... շան հաչոց...

Նրանք կանգնում և սրում են ականջները: Լռություն: Քիչ հետո, իսկապես, նրանց ականջին հասնում է շան խուլ ու հեռավոր հաչոց: Նրանք համարյա վազելով գնում են հաչոցի ուղղությամբ: Տասը ռոպե, քսան... Ու նրանց սարսափից մեծացած աչքերին ծառերի արանքից երևում է իրիկնային մշուշում անշարժ փոփած այն ճամբարը, որից փախել էին: Արնահոտ սպանդանոցից ազատված սարսափահար անասունների նման նրանք ետ են փախչում որքան շունչ ունեն, վազում անտառի գոտով այս անգամ դեպի հարավ, առանց խորանալու տայգայում: Առաջին իսկ փոքրիկ բացատում նրանք շնչասպառ ընկան խոտերին, ասես լավ հասկանալու համար, թե ինչ պատահեց իրենց հետ և այն, ինչ պատահեց՝ իրականությո՞ւն էր, թե ծանր, անհեթեթ, անկարելի երազ:

– Ահա թե ուր բերեց մեզ քո... գլխավոր գիծը, – ատամների միջից Ֆշչաց Սոկոլը, ընդհատ շնչելով, – դու, ի՞նչ է, դիտմա՞մբ արիր...

Մարմնամարզության նախկին ուսուցիչը բերանը բացեց ինչ–որ բան ասելու համար երևի, բայց հանդիպելով գզգզված,

մազակալած, մարդկային կերպարանքից զրկված Սոկոլի և Տայֆուռնի՝ ֆիննական դաշույնի նման սառն ու սպառնական նայվածքին՝ չկարողացավ խոսել և միայն ասես մեծ դժվարությամբ մի կուժ օդ կուլ տվեց: Նա հիշեց վաղուց կարդացած «Ռոբերնգոն Կրուզո» գրքի վայրենի մարդակերների նկարները: – Սրանք ինձ կուտեն, – անցավ նրա մտքով:

– Պարզ է, – ընկերոջ միտքը լրացրեց Տայֆուռնը, – իսկ հիմա նա մեզ կքնացնի, կվազի լագերը... էխ, դու, ի՛ժ... հիպպոպոդա՛մ...

– Ու մեզ բռնել կտա... Իսկ իրեն կնշանակեն բարաքի ավագ... Հասկանալի է... մեզ հետ դու էլ կվառվես, Զինգո՛, նկատի ունեցիր:

(– Ես գիտեի, որ պարզապես մարդուն ամբաստանում են, – պատմում է Զինգաևը, մի նոր ծխախոտ վառելով, – գիտեի և այն, որ եթե այդ հարիֆին պաշտպան կանգնեմ, ինձ աֆարիմ¹⁹⁴ չեն ասի, ձայնս կտրեցի, ի՞նչ անեի...):

– Այդ օրը չե՛ս տեսնի, – գոռաց Սոկոլը խռպոտ ու խզվող ձայնով, – ապա՛, առա՛ջ ընկի... կացինը դե՛ն նետիր...

Զինաթափված ուսուցիչն առաջ անցավ:

Ու քայլեցին, քայլեցին քաղցած ու ծարավ, ընկնելով ու կանգնելով. լիալուսինը հաճախ գտնելով ու կորցնելով: Դոնբասցին լուռ էր, գլխիկոր, դատապարտվածի նման: Այստեղ պետք է ասել, որ եթե կար մեկը, որը փախուստի մասին էր մտածում, դա ապահովաբար Զինգաևն էր... Մնացած երկուսը հայհոյում էին, անիծում ու քայլում: Հետո կամաց-կամաց խաղաղվեցին և առաջին իսկ փոքրիկ բացատում պարկերի նման վար ընկան ու քնեցին մեռելային քնով: – Մի քիչ կքնեմ, ուժ կհավաքեմ, կես գիշերով կթողնեմ, կփախչեմ, – մտածեց Զինգաևը:

Ընդունած որոշումը զրկեց նրան քնից: Երևի ծայրահեղ հոգնածության և զրգռված ջղերի պատճառած անքնության նման տանջալից բան չկա աշխարհում: Նա, հիմա պարզ է, նորից ճամբար կվերադառնա, թող վարվեն իրեն հետ ինչպես կուզեն, հարցաքննության ժամանակ չի մատնի իր ընկերներին, կասի՝ փախուստի երրորդ օրը կորցրինք իրար տայգայում, հավանաբար նրանք գազանների կերակուր դարձան...

Այո, այսպես կասի: Սովալլուկ գազանների նման՝ խոխոռոցով ու մրթմրթոցով քնած են Սոկոլն ու Տայֆուլը: Լուսնալույսի տակ սարսափելի են նրանց դեմքերը, մարմնամարզության ուսուցիչն էլ կորցրել է մարդկային դեմքը, բայց նա ավելի նման է այն տնօրհան, անանուն գազանին, որին օրեր առաջ հոշոտեցին ու կերան: Հիվանդ գազանի նման նա էլ տնքում է:

Զինգաևը մտածեց, որ փախչելու համար գուցե ամենահարմար օրն ու ժամն է: Նա շարժվեց տեղում, անգամ փորձեց կանգնել, բայց զգաց, որ չի կարող: Ամբողջ մարմինը ցավում է, իսկ ոտներն իրեն չեն ենթարկվում: Պարզ է, որ պիտի հետաձգել վաղվան, իսկ Զինգաևն ի՞նչ իմանա՝ ինչ կբերի վաղվա օրը:

Լուսաբացին միայն նրա քունը տարավ: Քնեց աներազ, խոր քնով: Նա զարթնեց ինչ-որ ձայներից և դեմքի ծակծրկոցից: Արևն էր կծում, և հետո ծուխն է պնչերը խտուտ տալիս: Տայֆունն ու Սոկոլը նախաճաշում էին և լուռ էին, անգամ չարացած: Բացատից քիչ հեռու ընկած էին մարմնամարզության ուսուցչի ցնցոտիները: Հետո Տայֆունը պառկում է կռնակին, կարմրած աչքերը հառում երկնքի կապույտ լճի մի կտորին և անհասցե՝ մայր է հայհոյում: Այդպես են նրանք, մայր են հայհոյում, երբ ծանր է կացությունը, մայր են հայհոյում երկարաձիգ ու երազուն՝ երբ մի լավ բան են հիշում, մայր են հայհոյում ձանձրույթից, երկու եղբայրներ՝ երկար անջատումից հետո, երբ իրար են հանդիպում, համբուրվում են, ծեծում իրար ուսը և ուրախությունից մայր են հայհոյում, մայր են հայհոյում, հենց որ առավոտյան աչքը բացում են, երբ շուտ են զարթնում կամ ուշ, կամ զարթնում են ճիշտ իրենց ուզած ժամանակին, միևնույն է, մայր են հայհոյում, երբ աչքերը փակում են քնելու ու դեռ երազում, խոսելիս մայր են հայհոյում: Հայհոյանք լինելուց դադարել է նրանց այդ ծանր հայհոյանքը և վերածվել տրամադրություններ, հոգեվիճակներ արտահայտելու դիպուկ միջոցի, ու մայր հայհոյելով նրանք արտահայտում են ցասում ու քնքշություն, տարակուսանք և ափսոսանք, հրճվանք ու դժգոհություն, աղաչանք ու հիացում: Այս անգամ դառնությունամբ, խորին դառնությունամբ էր ծանրացած նրա հիշոցը: Նա շուռ եկավ փորի վրա, գլուխը

Թաղեց խոտերում և պարզած երկու ձեռների տակ ընկած խոտը պճուկեց ու տրորեց: Նա փորձեց մինչև անգամ երգել հայտնի «Կալանավորի ողբը»:

Իմ նեղ խցում և ո՛չ մի շող,
Այնտեղ մութ է անծիր,
Օ՛, մա՛յր իմ հող, օ՛, մա՛յր իմ հող,
Ինչո՞ւ ինձ ծնեցիր:

Դարձրին ինձ բանգիտ ու գող,
Թույնով ինձ սնեցին,
Օ՛, մա՛յր իմ հող, օ՛, մա՛յր իմ հող,
Ինչո՞ւ ինձ ծնեցիր...

– Լա՛վ ես ունում,— ընհատեց նրա երգը Սոկոլը,— ոնց որ Մեծ Թատրոնի երգիչ... ես էլ քեզ հետ կերգեի, բայց ոչ սիրտ կա, ոչ ժամանակ... վե՛ր կաց, շալակենք մեր մեղքն ու գնանք, կորչենք...

.....

– ...Ու շարժվում ենք՝ նորից աշխատելով չկորցնել ուղղությունը, աշխատելով հեռանալ մեր ճամբարից և միաժամանակ չխորանալ տայգայում, քայլում ենք՝ մի քանի օրով ապահովված, բայց ծանրացած, անասելի ծանրացած...

– Օրվա ընթացքում, քայլելիս, ես մի անգամ էլ ծանր ու թեթև արի դրությունը և եկա այն համոզման, որ իմ փախչելու որոշումը ճիշտ է ու ենթակա չէ բեկման: Երկու անգամ երկու՝ չորսի պես պարզ է, որ մի քանի օր հետո նրանք երկուսով պիտի չափեն տայգայի լայնքն ու երկայնքը ու խարույկ վառեն, նախաճաշեն կամ ճաշեն երկուսս՝: Զինգո, գլխիդ ճարը տես: Գլխիդ ճարը տես, Զինգո, հաշիվները սխալ դուրս եկան,— տնակ չիներ անտառում և՛ որսով ու թալանով ապրելու ծրագիրը ծրագիր չէ, այլ մանկական հեքիաթ: Վերադարձի՛ր ճամբար, Զինգո, վերադարձի՛ր ինչպես անառակ որդին¹⁹⁵, ու տա՛ր քո խաչն ինչպես բոլորն են տանում, ու եթե վիճակված է մեռնել առանց Հավլաբարի բերդի տակի պաղվալում քեփ անելու, մեռի՛ր լոթիանա, տղամարդու նման:

– Ի՞նչ գլուխներդ ցավեցնեմ,— պատմում էր Զինգոն,—

այդ գիշեր ես թողի նրանց: Խոր քնած էին, և եթե ես անգամ բարձրաձայն «մնաք բարով» գոռայի, մեկ է, չէին լսի: Ես բռնեցի մոտավորապես՝ տարաբախտ ուսուցչի ասածի պես՝ գլխավոր գիծը, որը տանում էր ճամբար: Ոչինչ չվերցրի հետս ու կարծես թեթևացած՝ քայեցի առաջ ու առաջ: Լուսաբաց էր. երբ դուրս եկա տայգայից, ընկա այն բացատը, ուր մի քանի օր աշխատել էր մեր բրիգադը: Հեռվից ականջիս հասավ բեռնատար մեքենայի աղմուկը, հետո շան հասոց: Իմ սիրտը լցվեց ուրախությամբ, ասես մոտեցել էի իմ հորենական տանը...

Այս էր Զինգաևի փախուստի պատմությունը: Աշոտ դայու կարծիքով՝ Զինգաևի ջրով փլավ գցել չի կարելի, նրա ասածների և արածների ո՛չ լավին պետք է հավատալ, ո՛չ վատին: Փախուստի նման ծանր դեպքեր եղել են, իհարկե, անհավատալի ոչինչ չկա, բայց նա եղե՞լ է չորսից մեկը, թե՞ ամբողջ պատմությունը լսել է ուրիշներից և իրեն է վերագրում: Ինքը՝ Զինգաևը հիմք է տվել նման կասկածների: Մի անգամ նա պատմել է, թե ինչպես պահակներն ընկալեցին չորսի փախուստը: Նրա պատմելով, ճաշի դադարից հետո, երբ հաշվում են կալանավորներին և տեսնում, որ չորս հոգի չկան, նրանք հրամայում են թողնել աշխատանքը և կալանավորներին շնչասպառ անելով, վազքով հասցնում ճամբար և հայտնում փախուստի մասին: Ոտքի է կանգնում ողջ պահակախումբը և կատաղած խուզարկու շներով նետվում տայգա: Հարց է ծագում, եթե Զինգաևը եղել է «գործող ճակատում», այսինքն փախչողների հետ, որտեղի՞ց են նրան հայտնի «թիկունքային» այս մանրամասնությունները, որոնց մասին նույնպես նա պատմում է որպես ականատես: Հակասությունները շատ են Զինգաևի պատմածների մեջ: Մեզ պատմելիս երգվեց, որ նա չի մոտեցել մարդկային մսին, բայց քրեական կալանավորներին հավատացրել է, որ մարմնամազուկային դասատուն այնքան երկար լեզու է ունեցել, որ երեքով հազիվ կարողացել են ուտել, վերջացնել... Որո՞նք հավատալ: Չէ՛, ճիշտ, շատ ճիշտ է գնահատել ինքն իրեն Զինգաևը.

– Ես ի՞նչ քաղաքական եմ... ես ջիգա՛ն եմ, ջիգա՛ն...

12.

Այդ օրը:

Այդ օրը ցրտից արթնանալով՝ բրուտանոց մտանք երեքով, Աշոտ դային՝ առաջից, ինչպես միշտ, ապա ես և Իոնասը: Երբ վառարանն սկսեց վառվել Աշոտ դայու ձեռքով, և մենք սկսեցինք կամաց-կամաց ազատվել ձմեռային վաղ առավոտյան հարվածող, սողոսկող սառնամանիքից մեզ պաշտպանող կալանավորական մեր զրահներից, կրկնակի թաթմաններից, վզի շալերից, հարմարեցված մեջքակապերից, կարծես ընդհանուր հատուկ հրահանգով կամ հրամանով կանգնեցինք մի օր առաջ աշխարհ եկած Մամոյի գլխաքանդակի դեմ: Մենք կանգնեցինք Մամոյի գլխաքանդակի դեմ ճիշտ այն դիրքով և զգացողությամբ, ինչպես արվեստասեր այցելուներն են կանգնում էրմիտաժի կամ Լուվրի պատկերասրահներում¹⁹⁶ արվեստի մի հազվագյուտ գլուխգործոցի դեմ: Չայկովսկու կողքին հարմարագույնս տեղավորված Մամոն գատորոշվում էր իր մի փոքր սեխածև գլխով, կախված, ասես լացող բեղերով, դատապարտված ճակատագրի առաջ խոնարհ ու հնազանդ մարդու դեմքի արտահայտությունը: Երևի երեքս էլ ինչ-որ սրտաշարժ, մորմոքուն բան գտանք նրա մեջ ու երևի չունենայինք այդ ընկալումը, եթե տեղի չունենային երեկ երեկոյան ցավոտ իրադարձությունները:

Այրվեց Մամոն, վառվեց անծուխ ու անկրակ: Երեկ երեկոյան, երբ մենք ճամբար հասանք, բարձր հանձնախումբն արդեն գտնվում էր ճամբարի պետի առանձնասենյակում: Ըստ ականատեսների վկայություն, երեք հոգի էին նրանք, երեքն էլ բարձրահասակ, բարձրաստիճան գինվորականներ: Նրանք եղան բաղնիքում, հացանոցում, խոհանոցում, նրանցից մեկը հարցրել է բաղնիքի վարիչ Բագիրբեկովին, — ի՞նչ հողվածով ես նստած, — Բագիրբեկովը պատասխանել է, իսկ հարցատունն առաջ է անցել և չի էլ լսել Բագիրբեկովի պատասխանը:

Երբ մենք վերջացրինք ընթրիքը, լուր տարածվեց, որ հանձնախումբը մտել է կանանց գոտին: Մեր բարաքը կազմ ու պատրաստ սպասում էր բարձր հյուրերի ժամանմանը: Աչքովս ընկավ Մամոն. նա անհանգիստ երթևեկում էր՝ չափելով բարաքի և՛ լայնությունը, և՛ երկարությունը: Մի անգամ միայն

նա մոտեցավ, խնդրեց, որ Աշոտ դային մի քիչ կռանա, որից հետո նրա ականջին մի բան ասաց և գնաց: — Ի՞նչ ասաց, — հարցրի ես Աշոտ դայուն: Աշոտ դային պատասխանեց.— Ինչ բոլորին է հայտնի... — և նա իմ ականջին Մամոյի շեշտով, ադրբեջաներեն ասաց, — կոմիսիան մտել է կանանց բարաքը...

Հետո ականջե-ականջ անցավ, որ հանձնախուժմբը դուրս եկավ կանանց գոտուց: Հետո՝ հանձնախուժմբը մտավ քրեա-կանների բարաքը: Հետո՝ հանձնախուժմբը վերադարձավ պետի առանձնասենյակը: Հետո...

Հետո բարաքով մեկ հնչեց ժիզելլովսկու կոխնչը.

— Մամեդով Մամո, պետի մոտ...

Ահա թե ինչ:

Բարաքը սսկվեց, Մամոն երկու քայլ ետ գնաց, ասես թափ առնելու համար, կծկվեց և առաջ ընկավ:

Մնացածը կատարվեց շատ արագ: Մամոյին տարան պատ-ժարան, իսկ գերմանուհուն հրամայվեց մյուս օրը, այսինքն այսօր դուրս չգալ աշխատանքի: Այդ նշանակում է, որ այսօր նրան պիտի տանեն Առաջին ճամբարի կցորդ ծննդաբերական բարաք: Ահա թե ինչ: Մնացածը հայտնի է, մի քանի օրից Մամոյին բաց կլթողեն պատժարանից, և եթե ամեն ինչ բարեհա-ջող անցնի, այսինքն ցրտից և անոթու-թյունից չհիվանդանա և չբարձրանա Մահմեդի ծնկներին, դուրս կգա և կշարունակի իր աշխատանքը: Գալով գերմանուհու ճակատագրին, այդ էլ հայտնի է. եթե Ադրբեջանի և Գերմանիայի գավակը (—Սիրտս ասում է, որ տղա կլինի,— ասաց մի անգամ Մամոն...) ողջ մնա, միառժամ հետո մորը կհանեն հեռավոր էտապի, իսկ եթե...

Հերթապահ կանայք, որոնք վաղ առավոտյան տղամարդ-կանց գոտին են եկել հաց և վոբիկ ստանալու, պատմել են, որ գերմանուհին՝ եթե ցանկար, կարող էր այնպես անել, որ իրեն չնկատեին: Բայց նա կարծես դիտումնավոր՝ ցուցադրել է իրեն և հանձնախմբի անդամներից մեկը կանգնել է նրա մոտ, ասել.

— Օհո՛, նորահա՛րս...

Հետո դարձել ու հարցրել է բարաքի ավագուհուն.

— Քո բարաքում շատե՞րն են զբաղված այս գործով...

— Ոչ, քաղաքացի պետ, միակն է,— պատասխանել է ավագը:

– Իսկ ո՞վ է փեսան, – հարցրել է հանձնախմբի նույն անդամը:

– Այդ ինձ հայտնի չէ, քաղաքացի պետ, – պատասխանել է ավագը:

Երբ նույն հարցով այս անգամ հանձնախմբի երրորդ անդամը դիմում է Լյուդմիլա Շարթին, նա պատասխանում է ընդգծված համարձակությամբ:

– Մամեղով Մամո, բրուտանոցի բանվոր...

Գալով Մամոյին, ինչպես պատմեց Ժիզելյովսկին, հանձնախմբի առաջ նա հրաժարվեց որևէ հարց-պատասխանից, առարկելով, որ ռուսերեն չգիտե: Պետք եղավ բաղնիքի վարիչ Բագիրբեկովին կանչել որպես թարգմանչի, որից հետո Մամոն չի ժխտել, խոստովանել է, որ, այո, ինքն է «փեսան»:

Ահա թե ինչ: Ինչ խոսք, և՛ բաժանմունքի, և՛ ճամբարի պետի համար ավելի ձեռնտու է, երբ կողմերից մեկը կամ երկուսն էլ ժխտում են իրենց մեջ որևէ կապի գոյությունը. այդ նշանակում է, որ կինը «փորձանքի է հանդիպել», ինքն էլ չգիտե ինչպես և երբ, ինչպես պատահել է Հիսուս Քրիստոսի տիկին թե օրիորդ Մարիամի հետ: Իսկ երբ հայտնի են կողմերը, նշանակում է տեղի են ունեցել սիստեմատիկ հանդիպումներ, տեական աշխատանք, այդ նշանակում է՝ վատ է ըրված հսկողություն, ավելի շուտ՝ վերահսկողություն գործը տվյալ ճամբարում: Ահա թե ինչու երկու պետերը նայում էին Մամոյին դժգոհ ու չար աչքերով, իսկ բարձր հանձնախմբի անդամներից մեկը ճամբարի պետին ուղղելով խոսքը՝ կծու հեգնանքով ասել է.

– Հաշվառման ենթարկեք ամուսնացած կալանավորներին, եթե պարզվի, որ բարձր է տոկոսը, զագսի բաժանմունք¹⁹⁷ բացեք ճամբարում...

– Գուցե կլինեն այնպիսիք, – շարունակել է մյուսը թունոտ ժպիտով, – որոնք չեն ցանկանա զագսով ամուսնանալ կամ կնքել իրենց սիրո պտուղներին, նրանց համար կարելի է մի փոքր եկեղեցի շինել: Տերտեր ձեզ մոտ կճարվի երևի...

Հանձնաժողովի երրորդ անդամը ոչինչ չի ասել և բավականացել է միավանկ, չարագուշակ շատ բան ասող մի բացականչությունով:

– Ըս!

Բաց անելով «կալանավոր Մամո Մամուտովի գործը», Հանձնախումբը գտավ, որ չարժե զբաղվել ուրիշ մանր-մունր գործերով ու թեթև ընթրիքից հետո՝ ծանր տպավորությամբ մեկնել է ճամբարից՝ թողնելով երկու զոհ:

Դուռը բացվեց, ու ներս մտավ դերձականոցի ցեխից ժենյա Լոգուենովան, կապույտ խոշոր աչքերով, բարալիկ մի կին, որի անուն-ազգանունը Հայտնի դարձավ ճամբարում այն դեպքից հետո, երբ նա իրեն և ժիզելյովսկուն միայն Հայտնի պատճառներով ապտակեց վերջինիս և մնաց անպատիժ: Լոգուենովան դիմեց Աշոտ դայուն.

– Վարպե՛տ, ամանս կոտրվեց: Ասում են վատ նշան է: Տվեք ինձ նորը, եթե կարելի է...

– Կարելի է, – ասաց Աշոտ դային ու մտավ չորանոց, Լոգուենովան՝ նրա ետևից:

Շատ չանցած՝ նա դուրս եկավ չորանոցից, հրաժեշտ տվեց մեզ ու գնաց դատարկ ձեռքով: Պարզ էր, որ ուրիշ գործով էր եկել:

Աշոտ դային նստեց դազգահի մոտ և զբաղվեց ստացած երկտողի ուսումնասիրությամբ: Երկտողը գերմանուհուց էր. դա մի թղթի կտոր էր՝ փաթաթված չորի կտորով, կարված խաչաձև կարով: Երկտողը գրված էր խնամված ուղևորներով, ինչպես երևում է, նրան օգնել էին.

«Սիրելի մանստրո. կատարվեց սպասելին, որը, երևի, իմ անձնական ճակատագրի ձգձգված և քերականական սխալներով հարուստ նախադասության եզրափակիչ մասն է: Եթե Մուսուն ողջ և առողջ դուրս եկավ պատժախցից, համբուրիր իմ կողմից և ասա, թող մեր մասին չմտածի: Գրում եմ, բայց գիտեմ, որ անկարելին եմ պահանջում: Մի խոսքով, եղածը պիտի լիներ և լինելիքը պիտի լինի: Չգիտեմ մնաս բարով ասեմ, թե ցտեսություն, որովհետև երկուսն էլ սարսափելի են: Զերմ բարևներ ձեզ և տղաներին. ես ձեզնից միայն և միայն լավը տեսա և հոգու չափ շնորհակալ եմ: Զեր՝ Լ. Շ.»

Ահա այդ երկտողը: Ուշագրավն այստեղ, իհարկե, «Չգիտեմ մնաս բարով ասեմ, թե ցտեսություն, որովհետև երկուսն էլ սարսափելի են» նախադասությունն է: Պետք է միայն հասկանալ: Մնաս բարով՝ նշանակում է, որ եթե երեխան ողջ մնա,

կուղարկեն իրեն հեռու ու անվերադարձ, ցտեսուլթյուն՝ նշանակում է կարժանանան իրար տեսուլթյան, եթե երեխան... մահանա...

Հաջորդ այցելուն Բիչկոն էր: Նա կարճ մտրակը խրել էր թաղիքե թեթև ոտնամանի փողից ներս: Ոտնամանների վարի մասը երեսպատված էր սև կաշիով, որը տալիս էր կրողին վայելչուլթյուն, անգամ ինքնավստահուլթյուն:

– Նո՞ւ, արծիվներ, ո՞նց են գործերը...

– Գործերը գնում են, գրասենյակը գրում է,– պատասխանեց Աշոտ դային:

– Նայած ի՞նչ գործեր և նայած, թե գրասենյակն ի՞նչ է գրում,– դատեց Բիչկոն, դուրս քաշելով մտրակը,– այս անգամ վերին գրասենյակը երկու պետերի ազգանունների դիմաց գրեց՝ «Նիստ նկատողուլթյուն վերջին նախագգուչացումով՝ թույլ վերահսկողուլթյան համար»: Ինձ էլ կարող էին դաղել, բայց ինձ ի՞նչ են տվել, որ ինչ վերցնեն: Շատ-շատ՝ աշխատանքից կարող են հանել: Թո՛ղ հանեն: Կպառկեմ բարաքում և կթքեմ առաստաղին: Ինձ մի տարի է մնացել...

– Մեր տերն էլ՝ աստված,– ծիծաղեց Աշոտ դային:

– Ծիծաղում է,– դիմեց ինձ Բիչկոն տարակուսանքով, հետո դարձավ Աշոտ դայուն,– ձեր դրուլթյունն իմի հետ համեմատած՝ ոնց որ... Սև ծովը համեմատես մի բաժակ ջրի հետ... Բայց բանն այն է, որ ես կարող եմ խեղդվել մի բաժակ ջրով, իսկ դուք կարող եք Սև ծովից դուրս գալ... Ոչինչ չկա կայուն, որովհետև չկա օրենք ու օրինականուլթյուն... ուզածը բոլորին ինձ էլ կարող են քաղաքական դարձնել և տալ տասից մինչև քսանհինգ տարի, էլ չեմ ասում, որ կարող են թրխկացնել: Մեկ էլ տեսար՝ ձեզ բաց թողին որպես անմեղ զոհերի... Մեծ քրիմիայի ժամանակաշրջան է¹⁹⁸, մի օրում մարդուն կարող են աղբի վերածել կամ աղբը դարձնել մարդ... Հիմա ի՞նչ եք ասում, ձեզ մի աշխատող չտա՞մ... ա՛յս ինչ բան է... Մամոն է, որ կա: Գլուխը թողել է այստեղ, ինքը գնացել մտել կարցեր... ա՛յ դա Մամո... տեսա՞ր ուր հասավ:– Նա ծխախոտ վառեց և փչեց քանդակների կողմը: – Հիմա ես ի՞նչ իմանամ՝ կոնտրիկի գլուխ քանդակելը քաղաքական սխալ չի՞... Ինձ չե՞ն դատի դրա համար... Մի խոսքով... Մի խոսքով իջեցրեք բոլոր

գլուխները և պահեք չորանոցում, կարիք չկա մարդկանց աչքը կոխելու... ասում եք նոր մարդու կարիք չկա՞... մի կե՞րպա... դե, լավ, ես գնացի...

Ու գնաց:

– Գլուխը տաք էր, – ասաց Աշոտ դային, – գլուխը տաք էր, հայդո՛ւկ: Հիշո՞ւմ ես անցյալ տարվա մայիսի մեկի օդեկոլոնը: Չուզեցիր խմել:

Հիշեցի: Անցյալ տարի մայիսի մեկին Աշոտ դային ինձ խնամքով ածիլեց, ապա գրպանից հանեց օդեկոլոնի մի շիշ՝ տակին երևի 20 գրամի չափ օդեկոլոն: Նա տվեց ինձ շիշը և ասաց.

– Ուզում ես խմիր, ուզում ես ցանիր գլխիդ: Քեզ եմ թողնում ընտրությունը:

Ես հտոտեցի շիշը, ուժ տարի էր, ինչ չէի զգացել այդ հոտը: Ինձ թվաց, որ ես թե պիտի առնեմ և օդեկոլոնի նման, ուր որ է պիտի շոգիանամ օդում: Ասես զեղեցկացանք ես և աշխարհը, և ես ավելի գեղեցիկ էի, քան աշխարհը, և աշխարհը հազար անգամ ինձնից գեղեցիկ էր: Ես հարբած էի: Ինչ–որ լուսավոր սենյակներ անցան մտքիս հայելիներով, մետաքսե կապույտ շորեր... ես ամեն ինչի մասին մտածեցի, բայց ոչ այն մասին, որ սա գրեթե օդու ուժ ունի, կարելի է խմել: Շիշը վերադարձրի Աշոտ դայուն և ասացի.

– Ցանիր գլխիս...

Այն ժամանակ դա ինձ թվաց մեծ հերոսություն, բայց հիմա... մեծ, շատ մեծ հարց է, որ եթե Աշոտ դային օդեկոլոնի փոխարեն օղի տար ինձ, ես կցանե՞ի գլխիս... կամ քաջություն կունենայի՞ հրաժարվելու խմելուց: Դժվար...

– Այս օրը հայտարարում եմ սանիտարական օր, – ասում է Աշոտ դային, – կարգի բերենք բրուտանոցը, նախապատրաստենք կավը և վաղվանից անցնենք գործի... Եթե հնար լիներ, այսօր միասին մի շիշ օղի կխմեինք... (նա լուրջ և ավելացրեց) այսինքն, եթե մտքիս դնեմ, կգտնեմ... Գոնե մի շիշ...

Մի սատանա խլրտաց ներսումս:

– Աշոտ դայի, դու ամենազոր ես և ամենակարող, – ասացի ես, – կարող ես անգամ այս րոպեիս գրպանիցդ անմահական խնձոր հանել, բայց օղի գտնել... այդ դուրս է քո ուժերից...

– Ինձ մի՛ չարացնի, հայդո՛ւկ, եթե որոշեմ, կճարեմ, քարի տակից կհանեմ,– տաքացավ Աշոտ դային:

– Քարի տակից դու կարող ես անգամ Մամոյին հանել, բայց օղի՝ երբեք:

– Մամոյին չեմ կարող հանել,– հառաչեց Աշոտ դային,– իսկ օղի, եթե ուզեմ... խեղճ Մամո, տեսնես հիմա ի՞նչ է անում... ի՞նչ է անում գերմանուհին... Մամոյին երեկոյան հաց պիտի հասցնել: Պետք է խոսել Մեսրոպի հետ...

Իոնասը լուռ էր. միայն աչքերը փայլում էին մանկական հրճվանքով, երբ մենք վիճում էինք, իսկ հիմա նայում է նա ցավով և տխրությամբ Մամոյի գլխաքանդակին:

Տիրեց լուռթյուն: Մենք Լյուդմիլայի արվեստի սրբազան գալերեան փոխադրեցինք չորանոցը և տեղավորեցինք Մամոյի անկյունում: Զարմանքով վերահասու եղանք, որ նրա անկյունը դատարկ է, երկուսն էլ նախագգում էին մոտեցող վտանգը և երևի վերցրել էին հետները իրենց խեղճ ունեցվածքները: Դատարկ էր նաև նրա համբավավոր շտեմարանը: Աշոտ դային հազաց երկու անգամ առանց բերանը բանալու,– ըհը՛-ըհը՛: Նա գլխին քաշեց իր ականջակալներով գլխարկը, հնամաշ քուրքն առավ ուսերին ու դուրս եկավ:

Մենք շարունակեցինք մեր աշխատանքը, տախտակները մեկ-մեկ վար առինք, մաքրեցինք փոշուց, թաց լաթով թարմացրինք: Մտածելու շատ բան կար, խոսելու՝ գրեթե ոչինչ, ու մենք լուռ աշխատում էինք ու գիտեինք, որ մտածում ենք նույն բանի մասին:

Ներս մտավ Աշոտ դային:

– Ինչո՞ւ ճաշի չես գնում, հայդուկ,– հարցրեց նա:

Գոնգը եղել է, իսկ մենք չենք լսել:

– Ի՞նչ տեսակի կալանավոր եք,– ասում է Աշոտ դային,– շատ բան կարող է չլսել կալանավորը, բայց չլսել ճաշի ճայնը... Մամոն գոնգից առաջ էր լսում...

Ես լվացվում եմ, լվանում եմ փայտե դույլը և վազում խոհանոց:

– Մամոն թռա՞վ,– հարցնում է շեկ բեզերով Ռիժիկովը, որը խոհարարության հետ այնքան կապ ունի, որքան ես՝ աստղագիտության հետ, գուցե մի քիչ ավելի, որովհետև նա

Հեղափոխությունից առաջ եղել է խոհարարների արհեստակցական միության նախագահը, իսկ ես, ճիշտ է, աստղագետ չեմ, բայց կապված եմ աստղերի հետ հազար ու մի թեկերով:

Նստում ենք ճաշի և... և կատարվում է հրաշքը: Քիչ բան ասած կլինեմ, եթե ասեմ՝ զարմանքից բերանս բաց մնաց: Եթե գումարենք դոկտոր Վաթսոնի բոլոր զարմանքներն՝ ի տես Շերլոկ Հոլմսի հրաշագործությունների¹⁹⁹, դժվար թե հավասարվեին իմ զարմանքին: Տարիներ շարունակ խոսել այն մասին, որ խմիչքը չի թափանցում բանտից ու ճամբարների փշալարերից ներս, տարիներ շարունակ անդրադառնալ, հաստատել և նորից վերահաստատել այս անժխտելի իրողությունը, տարիներ շարունակ Նոր տարին տոնել եռման կամ լավագույն դեպքերում գունավոր ջրով լեցուն թիթեղե գավաթներն իրար խփելով... և հանկարծ, այս ահավոր Աշոտ դային...

— Թող այս բաժակն էլ կալանավորների կենացը լինի: Ասում են կա մի պետություն, որն ընդամենը մի փոքրիկ բանտ ունի: Բանտի միակ ծերուկ պահակն անգործությունից ձանձրանում է, իսկ երբ մեկին բռնում են, սև դրոշակ են բարձրացնում բանտի վրա: Թող մեզ մոտ էլ այդպես լինի: Խմենք մերոնց կենացը, նրանք շատ են, շատ-շատ են: Ինչո՞ւ այսպես եղավ, այս ի՞նչ զարմանալի պատմություն է... Արդար կարգերի երկրում այսքան կալանավոր... սա մի մեծ բամբասանք է, մի մեծ գրպարտություն: Անմեղ, անշառ ու պետքական, շատ պետքական մարդկանցով են լցրել բանտերն ու լաբերները: Մ՞ում է հարկավոր, ինչո՞ւ է այս մեծ անարդարությունը: Երևի կա մեկը, որին ձեռնտու չեն ազնիվ, շիտակ, համարձակ մարդիկ, և նրա հրամանով այդպիսիներին ոչնչացնում են...

Աշոտ դային լռեց: Բրուտանոցի խորշերից մեկում մի ծղրիդ ծղրտաց: Փշալարերից ներս տարիների ընթացքում ես տեսել ու ճանաչել էի Աշոտ դայուն: Այսօր նա ուրիշ էր: Այս ահավոր Աշոտ դային:

— Մեր կալանավորների կենացը, — կրկնեց նա, — մեռած թե կենդանի, միևնույն է, որովհետև մեռածները միշտ մեզ հետ են, իսկ կենդանիները մեռած են...

Ու մենք խմում ենք: Գոնե ես խմում եմ, ու թվում է, թե խմածս ոչ թե օղի է, այլ ջուր, գուցե մի քիչ դառնավո՞ւն:

Բայց այդքանը միայն: Մեծ տպավորութիւն թողեց առաջին բաժակը: Ութ տարվա դադարից հետո այդ առաջին բաժակ օղին իմ մեջ ոգեկոչեց կյանքիս մեջ խմած բոլոր օղիները: Ես ինձ զգացի վառվող ու այրող բոցերում և կարծես կտրվեցի հողից: Մշուշվեցին Աշոտ դայու և Իոնասի դեմքերն, ու բրուտանոցն ու ամբողջ աշխարհն ասես շարժվեցին տեղից, լողացին դեպի անհայտութիւն: Հետո իմ ականջին հասան Աշոտ դայու խոսքերը, և կամաց-կամաց ասես խարխափելով՝ գտա ինձ:

— ...Հիվանդ արդարութեան կենացը խմենք, ծանր է նրա դրութիւնը, բայց նա չի մեռնի: Երբ հիվանդ է արդարութիւնը, մարդիկ խեղճանում են, մանրանում, դառնում երկերեսանի, չար, եսամոլ, ստորաքարչ: Նրանք քծնում են, լիզում իրենց ոտնակոխող սապոգները, ասում են խոսքեր, որոնք իրենցը չեն, կատարում են գործեր, որոնց հետ համաձայն չեն, բայց կատարում են, որովհետև արդարութիւնը հիվանդ է, չի կարող նրանց կարգի բերել:

— ...Հին է ու միշտ նոր չարի ու բարու կռիվը, և միշտ բարին է հաղթանակել: Խմենք այն մեծ օրվա կենացը, երբ վերջին բանտարկյալը կթողնի վերջին բանտը: Թող բանտերի տեղ դպրոցներ շինվեն ու ճամբարների գրաված լայնածավալ հողերը ցորենի արտեր դառնան: Հայդո՛ւկ, ինձ լսիր, կգա այդ օրը:

Այնուհետև Իոնասը մի երգ է երգում: Ես առաջին անգամ եմ լսում այդ երգի եղանակն ու խոսքերը, բայց ինձ թվում է, որ գիտեմ, թե ինչի մասին է: Աշոտ դային հարցնում է.— Ինչի՞ մասին է այդ երգը:— Իոնասը նայում է իր բարակ մատներին և պատասխանում:— Կես գիշեր է, բայց աքաղաղներն անգամ գիտեն, որ լուսաբացը հեռու չէ. իսկ ես մարդ տեղովս հուսահատվել եմ...— Այդ ո՞ւմ խոսքերն են,— հետաքրքրվում եմ ես:— Իմ խոսքերն են,— կարմրում է Իոնասը:

Այդ ես չգիտեի, վճռականապես չգիտեի:

Այդպես: Այստեղից՝ հետևութիւն.— վիշտն իրավաբանի՛ն անգամ կարող է բանաստեղծ դարձնել: Ես հիշում եմ իմ ընկերներից մեկին՝ իրավաբան Վահրամ Շատվորյանին²⁰⁰: Նա ծաղրում էր բանաստեղծներին: Տեսնես նստա՞ծ է, թե... եթե

նստած է, չպետք է կասկածել, որ նա էլ հիմա բանաստեղծի է վերածվել: Խնճ վահրամ:

– Հայդո՛ւկ,– դառնում է ինձ Աշոտ դային, խմելով իր օղին,– ո՞նց էր այն մանկական բանաստեղծությունը... ա՛յն, հիշո՞ւմ ես, հիվանդանոցում²⁰¹...

Ու նա ցուցամատը դնելով ճակատին՝ հիշում է.

Էսպիսի բան ո՞վ է տեսել անտառում, ա՛յ քավոր

Որ ժանտաքիսը դառնա թագավոր, թագավոր...

– Լա՛վ մանկական բանաստեղծություն է, խոսք չկա,– շարունակում է Աշոտ դային,– եկեք խմենք մեր Մամոյի ու «Լո՛ւճո՛ւճութիւյայի» կենացը: Սիրո կենացը: Եթե ես գրող լինեի, մի մեծ գիրք կգրեի նրանց սիրո մասին: Երկուսն էլ հիմա տանջվում են, ինչի՞ համար, ո՞ր մեղքի համար: Ո՞ր օրվանից է սերը դարձել հանցագործություն: Ու որպեսզի լրիվ լինի կենացը, խմենք նաև նրա կենացը, որը պիտի աշխարհ գա: Նա ի՞նչ իմանա, թե ի՞նչ աշխարհ է գալիս: Եթե սխալվի, ապրի, ոչ հորը պիտի ճանաչի, ոչ մորը: Ինչպես Թումանյանն է ասել՝

Անհեր ու անմեր

Իմ Գառնիկ ախպեր...

– Խմե՛նք միլիոնավոր Գառնիկ ախպերների կենացը, ճանաչո՞ւմ են իրենց հայրերին, թե ոչ, կվերադառնա՞ն իրենց հայրերը, թե ոչ... ես կուզենայի, հոգու չափ կուզենայի, որ նրանք իրենց հայրերին քաշեին, որ նրանք...

Աշոտ դայու ձայնը դողաց: Նա հավաքեց իրեն, բռունցքը խփեց ծնկին և գոռաց ինձ վրա, ասես ոչ իր ձայնով.

– Հայդո՛ւկ, քեզ կարգին պահի...

Իսկ ես ոչ մի անկարգություն չէի արել, ես հասկացա, որ նա գոռաց ինձ վրա՝ իրեն զգաստացնելու համար: Ես գիտեի, որ նա սովորել է դպրոցում, կարդացել է Բաֆֆի ու Մուրացան²⁰², բայց չգիտեի, որ նա կարող է լինել այսպիսի բարձր կարգի թամադա: Հիմա նրան դավաճանեց պերճախոսությունը: Անկասկած, նա հիշեց իր երեխաներին: Ես ուզում եմ ցրել նրա մտքերը.

– Մեծ սեղաններ կառավարես, – ասում եմ ես, – քո կենացը:

– Սեղանի գլխին էլ դու նստած լինես...

– Իոնասն էլ հյուր դա Հայաստան...

– Մի Գառնիկ ախպեր էլ այս Իոնասն է... ա՛յ Իոնաս, քեզ ինչո՞ւ են բռնել, – հարցնում է Աշոտ դային կարմրած աչքերը սրբելով:

– Նացիոնալի՛ստ, – պատասխանում է Իոնասը լայն ժպիտով, – նացիոնալի՛ստ...

– Կպատահի, կպատահի, – ասում է Աշոտ դային, – այս հայդուկն էլ տեռորիստ է, կարո՞ղ ես երևակայել սրա կատարած տեռորը:

Մենք սրտանց ծիծաղում ենք, մի քանի րոպե ամեն ինչ թվում է լուսավոր, լուսավոր ու թեթև է այն, որ Իոնասը «նացիոնալիստ» է, իսկ ես՝ «տեռորիստ»... դա կատակ է և ուրիշ ոչինչ...

Բայց ահա իմ ականջին, ուղեղում կամ գուցե սրտում հնչեց չորս տող՝ ընդամենը չորս տող: Այդ չորս տողը պատկանում է իմ ուսուցչի՝ ընդամենը երկու բարեկամներից²⁰³ մեկի գրչին: Նրանք չկան հիմա: Իմ ուսուցիչը մահացավ դաժան մահով, բանտում²⁰⁴, իսկ մյուսին սև ամբաստանություններով խարանեցին և անդող ձեռքով գնդակահարեցին Երևանի մոտ գտնվող Թոխմախան լիճ կոչված վայրում: Յոթ տարի առաջ, հետագայում նույնպես գնդակահարված ժամանակակից նշանավոր խմբագիրներից մեկն ինձ պատմեց²⁰⁵, որ երբ իրեն ձերբակալեցին, խոթեցին այն մենախուցը, որտեղից տարել էին իմ բարեկամին և ոչնչացրել: Նրա պատմելով՝ մենախոցի պատին եղունգով փորված է եղել՝ «Խեղճ Նայիրցի» բառերը: Բայց այդ երկու բառերից ավելի իմ միտքը հիմա զբաղեցնում են իմ ուսուցչի չորս տողերը, որոնք ոչ մի տեղ տպված չեն և եթե տպված են, ապա միայն մի տեղ, իմ ուղեղում, այն էլ՝ հրեղեն տառերով: Այդ տողերը նա ինձ կարգաց 1919 թվականին և իմ մեջ կմնան անջնջելի մինչև մահ-գերեզման: Դա մի կարճ բանաստեղծության վերջին, եզրափակող քառատողն էր: Ինչո՞ւ լույս չտեսավ այդ բանաստեղծությունը: Նրա ասելով՝ նա այդ բանաստեղծությունն ուրիշ

շատ երգերի և գազելների հետ մի գիշեր վառեց և հոգով ավելի ամրացավ, դարձավ իսկական հեղափոխության երգիչ: Դարձյալ նրա ասելով՝ այդպիսի երգեր չպետք է երգել, այլ պետք է երգել մեծ քաղաքներ, երկաթ, չուգուն և նման կարծր հանքանյութեր²⁰⁶: Ահա թե ինչ:

Այդ քառատողը.

Հուրը դո՛ւ ես տալու,

Քո սի՛րտը պետք է տա.

Թե հուր գտնես կյանքում,

Գիտցի՛ր, քո հո՛ւրն է դա²⁰⁷:

Իմ եղերական, մեծ բարեկամ և ուսուցիչ, որքա՛ն դաժան եղավ քո վախճանը: Մահացար դու վաղաժամ, անհեթեթ մահով, քառասուն տարեկան հասակում: Եթե ապրեիր, գուցե հրաշքով միասին լինեինք և այս բրուտանոցում կավ պատրաստեինք միասին Աշոտ դայու համար, միասին էլ այսօր օղի խմեինք և դու, մոռացած քո գրած շատ բանաստեղծությունները, քթիդ տակ արտասանեիր քո այրած այս չորս տողերը. — Հուրը դո՛ւ ես տալու...

— Թող գա այն օրը, երբ քաղաքների հրապարակներից և մեծ ու փոքր կայարաններից կվերանան ժողովուրդների երկրային, սանձարձակ Հոր մեծ ու փոքր արձանները: Սակայն հուր ու հավիտյան թող կանգնած մնա այն արձանը, որի ստեղծումը ես տեսա, և որը հիմա էլ կանգնած է սառցե ոտներով իմ սրտի վրա, իմ սրտի վրա: Այդ պատահեց բեկեռում, հավիտենական սառույցների դաժան գոտում: Մահվան ճամբարից դուրս, ճամբարից տեսանելի սառցե մի բարձրության վրա կանգնեցրին երիտասարդ կալանավորին, դուլերով ջուր կրել տվին և ողողեցին նրան: Զուրն արագ սառեց, և բարձրության վրա կանգնած մնաց մարդկային ձևերով սառցե մի հուշարձան: Մահացած և մահացող միլիոնավոր կալանավորների հիշատակը հավերժացնող միակ հուշարձանն էր դա: Թող հավերժ կանգուն մնա այդ սարսափելի հուշարձանը: Մահացածների սառած ճիչն էր դա, որ սերունդները լսեն նրանց ձայնը, հիշեն ու չմոռանան, հիշեն ու թույլ չտան, որ կրկնվի այս ահավոր պատմությունը:

...Խնջույքը վերջացավ: Մեր գլուխը լցված է հիմա երկաթով, չուգունով և նման ծանր հանքանյութերով: Ասես այրվող թարթիչների միջից մենք նայում ենք մեկ-մեկու և ուզում ենք հիշել՝ ե՞րբ ենք իրար տեսել և որտե՞ղ: Ճուրիկ ճուջ բրուտանոցի խոնավ մի խորշում: Եվ այն բուսիներ, երբ աշխարհը հասել էր կորստյան եզրին և պատրաստվում էր գահավիժել ահա ցուրտ ու անանուն մի խորխորատ, ասես նույն անդունդից՝ մեր ականջին հասնում է հետճաշյան դադարի ավարտն ազդարարող հեռավոր գոնգի խուլ զնգոցը:

– Ձեզ կարգի՛ն պահեք, – լսում եմ ես Աշոտ դայուկոտրված ձայնը, – վե՛ր կացեք, աշխատենք... մի՞նո՞ւմ է, թե լուսանում...

Մի՞նում է, իհարկե, մի՞նում է, իսկ երբ մի՞նի՝ հուրը դո՛ւ ես տալու, դո՛ւ ես տալու՝ մինչև անգամ եթե սառցե հուշարձան դառնաս...

13.

Մամոն դուրս եկավ պատժարանից, ինչպես թակարդից են դուրս գալիս՝ նիհարած, գզգզված, աչքերը դեռ ահով լեցուն: Դուրս եկավ Մամոն, մտավ բարաք, բարձրացավ, նստեց նառին և ասաց.

– Աբասթումանցի Փայթոնջի Մամոն Բորժոմ²⁰⁸ հյուր էր գնացել, եկավ: Ինչ ունեք-չունեք՝ մեյդան բերեք:

Մենք Մամոյին ընդունեցինք ուրախ դեմքով, ավելի շուտ՝ կեղծ, քան իսկական ուրախությամբ: Մի օր առաջ մի երկտող էինք ստացել Լյուդմիլայից, ուր նա գրում էր, որ երեխան հիվանդ է: Այո, այո, Մամոն հիմա երեխայի հայր է. ի՞նչ անենք, որ երեխան հիվանդ է. դրսում, ազատության մեջ երեխաները չե՞ն հիվանդանում... ճիշտ էր գուշակել Մամոյի սիրտը, տղա էր նորածինը:

Մամոն տեղյակ էր ծննդի մասին, սակայն հիվանդության մասին՝ ոչ: Մենք նրան ոչինչ չասացինք: Աշոտ դային վերցրեց իր ամանը, գնաց խոհանոց, բռնեց Մեսրոպի օձիքը և վերադարձավ մի կտոր հացով ու ապուրով: Այնուհետև Աշոտ դային երկու քառակուսի կտոր շաքար տվեց Մամոյին իր ծան-

րոցի մնացորդից. Մամոն ուտելուց հետո մի կտորով երկու բաժակ եռացրած ջուր խմեց, իսկ մյուս կտորը դրեց գրպանը:

– Շյո՛ւքը պլլահին²⁰⁹, – ասաց նա, – բանտից ազատվեցի...

Սկսեցինք խոսել դեսից-դենից և չնայած որ բոլորս էլ մտքով Առաջին ճամբարային կետումն էինք, բայց կարծես խոսքը մեկ արած, խոսում էինք չեզոք նյութերի մասին: Միայն Մամոն մի անգամ, ի միջի այլոց, մտահոգվեց՝ մի-երկու բաժին հաց ճարելու և ծննդկանին ուղարկելու մասին: Թ՛վաց, որ Աշոտ դային չլսե՛ց Մամոյի կից-կտուր խոսքերը, նա զբաղված էր իր գրպանի փողերը հաշվելով: Հետո նա վար իջավ ու գնաց:

Ճամբարում նույնպես լինում են առօրյա գործեր, որոնք բարեհաջող լուծում են ստանում շնորհիվ չնախատեսված, ուղղակի զարմանալի զուգադիպությունների: Այդպես բարեհաջող կերպով կատարվեց իմ ճամբարային Առաջին կետ գնալու վաղուցվա ցանկությունը: Դրա համար պետք էր, որ մեր նկարագրած այդ երեկոն շաբաթ լիներ, հետևաբար հաջորդ օրը՝ կիրակի, երբ բաժանմունքի գրասենյակային աշխատողների ազատ օրն էր, այնինչ Աշոտ դային...

Քիչ հետո Աշոտ դային եկավ երկու բաժին հացով և մի տեսակ հանկարծակի եկած մարդու դեմքով: Նա հացը դրեց արկղին և՝

– Ախր, ես մոռացա, որ վաղը կիրակի է... սանիտարից գնեցի և մտածում էի վաղը ուղարկել...

Ծիշտ այդ բոպեին բարաք մտավ կարգադրիչ Սիդորովը և կանչեց.

– Բալաչո՛վ...

Բալաչովն աշխատում էր գործարար բախում. նա և՛ հյուսն էր, և՛ ապակի գցող, և՛ ներկարար... հաճախ նրան առանձին կամ գրասենյակային աշխատողների հետ ուղարկում էին Առաջին կետը, ինչպես ասում էին՝ «ճեղքվածքները փակելու համար»: Աշոտ դային վար թռավ տախտամածից և կանգնեց մի քիչ հեռու Սիդորովից, որն այդ բոպեին զբաղված էր Բալաչովի հետ խոսելով: Երբ կարգադրիչը վերջացրեց իր խոսակցությունը և խավատախտակի վրա ինչ-որ նշանակեց, մոտեցավ Աշոտ դային և...

Ես հետևում էի այս ամենին և զգում, որ Աշոտ դային ինչ-որ կարևոր գործի վրա է. չի կարելի ասել, որ հեռավոր կերպով չէի գուշակում, թե ինչ է եփում... նա ինչ-որ բան ասաց Սիդորովին դեմքի լարված արտահայտությամբ, Սիդորովը գլուխը շարժեց դրական մտքով և ինչ-որ հարցրեց. Աշոտ դային ժպտաց և պատասխանեց, հետո բարաքի աղմուկի միջից իմ ականջին հասան կարգադրիչի խոսքերը.

– Հիմա մենք կտեսնենք...

Նա մոտեցավ Աշոտ դայու հետ և դիմեց ինձ.

– Ադժեմյան, վաղը կգնաս Առաջին՝ Բալաշովի հետ աշխատելու:

– Կգնամ, – պատասխանեցի ես:

– Լավ, լավ, – նա գրեց խավատախտակին երևի իմ անունը, – գրեցի՛նք, Բալաշով, – նա ցույց տվեց ինձ, – միասին կգնաք...

– Իսկ նա ի՞նչ պիտի անի, – հարցրեց Բալաշովն ականհայտ դժգոհությամբ:

– Ծա՛նճ պիտի քշի, – բարկացավ Սիդորովը, – կգա որպես սևագործ:

Բալաշովը ուսերը թոթվեց և քրթմնջաց.

– Լսում եմ:

– Սա՛ղ օլ, ուստա՛, – բացականչեց Մամոն, որը նույնպես հետևել էր գեպքերի ընթացքին, երբ Աշոտ դային բարձրացավ իր տեղը գոհունակ դեմքով: – Ո՛ղջ լինես, վարպե՛տ...

– Հայդո՛ւկ, – ասաց Աշոտ դային, – գործդ հաջողվեց, գնում ես:

Այնուհետև Աշոտ դային պատրաստեց իմ տոպրակը: Տոպրակում տեղավորեց երեք բաժին հաց, որից մեկն իմ օրաբաժինն էր, իսկ երկուսը՝ սանիտարներից գնած օրաբաժինները՝ գերմանուհու համար: Աշոտ դային դրեց ինձ հետ նաև մի քանի կտոր շաքար, մի բուռ բրինձ և մի կտոր օճառ. Մամոյի աչքերը լցվեցին արցունքով:

– Ալլահը քեզ երկար արև տա, – մրմնջաց նա, – գյուլ քիմի ադամ սան, – վարդի պես մարդ ես...

– Դու մեզ մի՛ նայի, հայդո՛ւկ, մենք լողեր եմք, վե՛ր կաց, քնիր, որ առավոտյան շուտ վեր կենաս:

Բարաքը չէր քնում, չնայած որ քնելու գոնգը վաղուց էր հնչել: Կալանավորներն զբաղված էին կարգի բերելով իրենց տնտեսուկթյունը, կարելով, կարկատելով, նամակներ գրելով կամ վաղուց ստացված նամակները նորից և նորից կարգալով: Ամեն անգամ, երբ կարգում են նրանք Հին նամակները, նրանց թվում է, որ մի նոր բան են գտնում այդ նամակներում, մի նոր, կարևոր բան, որ առաջ չէին նկատել:

Ես պատրաստվում եմ հանձնվելու Մորփեսոսին: Դուրս եմ գալիս բակը: Ճամբարը լուել է թրատող սառնամանիքից, կծկվել է խավարում, և անհնարին է հավատալ, որ նրա գետնափորերում հազարավոր մարդիկ են ապրում: Ես իմ քայլերն ուղղում եմ դեպի այնտեղ, ուր թագավորներն անգամ գնում են ոտքով և գնում են մենակ, առանց թիկնապահների: Դեմից գալիս էր մեկը: Երբ հավասարվում ենք, նա ինձ ճանաչում է:

– Քո Կառապետյանին այսօր էտապ տարան:

Էմանուել Ալտհաուզենի ձայնն է:

– Ի՞նչ ես ասում, իսկ ես...– տխրում եմ ես:

– Այնտեղ մի ուրիշ հայ էլ կա,– մխիթարում է ինձ իմ խոսակիցը,– բայց առանց «յանի», «ալո՛ւնց-խալո՛ւնց-մալո՛ւնց» կամ նման մի բան:

Ու մենք բաժանվում ենք՝ իրար բարի գիշեր մաղթելով:

Բարաքում Աշոտ դային նամակ է գրում Մամոյի կողմից: «Լուծմիլային»:

– Յա՛գ, ալլահ քյարիմ դըր... գրի՛ր, աստված ողորմած է,– թեկադրում է Մամոն:

– Կարապետյանին այսօր էտապ ես տարել,– հաղորդում եմ ես Աշոտ դայուն,– բայց իմ գնալը չի կորցնում իր իմաստը,– դատում եմ ես:

– Ոչ, չի կորցնում,– հաստատում է Աշոտ դային:

– Մանավանդ որ այնտեղ մի ուրիշ հայ էլ կա...

– Դու գիշերային հավթերի՞ց առար այդ տեղեկուկթյունները,– հարցնում է Աշոտ դային ծիծաղելով:

– Գիշերային հավթեր չեն մնացել, ցրտահարվել են,– ասում եմ ես ցրտից սրթսրթալով: Իսկ Աշոտ դային նամակը ծալում է շորի մի կտորով, խաչածև կարում. անհետացնում իմ ձմեռային գլխարկի պատուվածքներից մեկում և... և ես

պատրաստ եմ մեծ ճանապարհորդութիւն:

...Ճամբանե՛ր, ճամբանե՛ր, ես հիմա հիշում եմ ճանապարհներ, որոնք փակվեցին, և բացված նոր, հեռավոր ճանապարհներ: Ես հիմա հիշում եմ ազատութիւն վերջին օրերը: Այդ ութ տարի առաջ էր: Ամառ էր, բառի իսկական իմաստով, շոգոտոտ: Օ՛, այո, մենախցի երկաթե դուռը բացվեց իմ դեմ և փակվեց ինձ վրա օգոստոսի 10-ի լուսաբացին: Աշխարհը, Երևանը, փողոցը, որի վրա ես ապրում էի, տունը, հարազատներն ու ընկերները, «Կապույտ մզկիթն»²¹⁰ էլ հետը՝ մնացին ասես յոթ սարից անդին, իսկ ինձ մնաց այն նեղ ու մութ խուցը, որի միակ բարձր, երկաթե ճաղերով ամրացված պատուհանից երևում էր դպրոցական քանոնի լալնութիւնը ու երկարութիւնը երկնքի մի շերտ, որը լինում էր կապույտ, ճերմակ, գորշ, նայած օրվան ու եղանակին:

Ես առանձնապէս չազդվեցի, երբ գիշերվա ժամի 3-ին մի անծանոթ անձնավորութիւն ընկերական ուրախ սեղանից ինձ հանեց և ասաց, որ պետք է գնալ տուն: Ես առջևից, նա հետևից՝ մենք անցանք անմարդ, լուսնի լույսով ողողված փողոցներով և մոտեցանք մեր տանը²¹¹: Մեծ տպավորութիւն չթողեց ինձ վրա և այն, որ մեր շենքի առաջ կանգնած էր մի փակ ավտո և մեզ՝ երևի անհամբերութիւնով սպասում էր մի երրորդ անձնավորութիւն: Նրանցից մեկի հարցը՝ զենք ունե՞ք, ես համարեցի հիմարութիւն և ցույց տվի զրասեղանիս վրա մի բաժակում կողք-կողքի ցցված իմ զանազան տեսակի գրիչներն ու մատիտները: – Հարցը վերաբերում է ա՛յս զենքերին, – հարցրի ես: – Ես հարցնում եմ այսպիսի՝ զենքի մասին, – ասաց նա և զրպանից հանելով՝ քթիս տակ թափ տվեց մի իսկական ատրճանակ: Սրա վրա ես պատասխանեցի, որ ես, որքան հիշում եմ, գինվորական չեմ եղել, դրա համար էլ ատրճանակ կրելու անհրաժեշտութիւն երբեք չեմ զգացել: – Լա՛վ ես երգում, – ասաց մյուսը, չնայած որ ես ոչ մի երգ չերգեցի և ընդհանրապէս աչքի չեմ ընկել լավ ձայնով, թեև գուրկ չեմ եղել երաժշտական լսողութիւնից:

Ինձ վրա տպավորութիւն չթողեց նաև խուզարկութիւնը, որը տեեց մինչև լուսաբաց: Նրանք տակն ու վրա արին ամբողջ տունը, քրքրեցին իմ գրոցները, առանձնացրին բազմա-

Թիվ նամակներ, վերցրին 1922 թվականից պահած իմ հուշատետրը: Խուզարկուլթյան ընթացքում ես պառկեցի դիվանին, մի ըոպե փակեցի աչքերս և ուզեցի պատկերացնել ըոպեի լրջուլթյունը: Հաջողուլթյան չհասա: Խուզարկուլթյանը ներկա էր նաև դոմկոմը, այսինքն «տնային կոմիտեն»։ Նա ապրում էր մեր շենքում, աշխատում էր թատրոնում և մեծ հարգանքով ընդունում էր իմ բարևները: Հիմա նա կանգնած է դռների մոտ, պաշտոնական դիրքով և նայում է ինձ սառը, անգամ թշնամական աչքերով:

Լուսաբաց էր, երբ վերջացավ խուզարկուլթյունը: Նրանք հրամայեցին վերցնել հետս միայն սպիտակեղեն. – Ածելի՞: – Ոչ: – Գրքե՞ր, թո՞ւղթ: – Ոչ, այնտեղ ամեն ինչ կա... Նրանք վերցրին մի մեծ թղթապանակ, ուր տեղավորեցին վերցրած կասկածելի (երևի) նյութերը²¹²: Դուռը փակեց «տնային կոմիտեն» և գրպանեց բանալին:

Ես գիտեի, թե ուր են տանելու ինձ և ամենևին չզարմացա, երբ ավտոն կանգնեց և մենք դուրս եկանք խորհրդավոր շենքի բակը: Ոչ, այս ամենն ինձ վրա առանձին տպավորուլթյուն չթողին: Ես սթափվեցի միայն այն ըոպեին, երբ ինձ հանձնեցին մի մարդու ասելով.

– Վերցրու սրան, Ներսես՛ս...

Ներսեսը խոթեց ինձ մի քառակուսի սենյակ, կոպիտ կերպով արձակեց գոտիս, նետեց մի կողմ և շուռ ու մուռ տալով խուզարկեց ինձ, ձեռքերն անքաղաքավարի կերպով խոթելով գրպաններս:

Ես ցնցվեցի և առաջին անգամ զգացի, որ գործը լուրջ է և բանս՝ բուրդ:

Երկրորդ հարվածն իջավ իմ գլխին երրորդ օրը: Իմ մենախցի դուռը բացվում էր միայն առավոտյան և երեկոյան, երբ ինձ տանում էին փակ զուգարան: Մնացած գործերը կատարվում էին դռան վրա բացված մի քառակուսի անցքից: Այնտեղից ես ստանում էի բանտային օրաբաժին 500 գրամ հացը, 25 գրամ շաքարը, առավոտյան և երեկոյան մի-մի բաժակ թեյանման մի բան, իսկ կեսօրին՝ մի շերեփ վոխի, որին այստեղ «սուպ» էին կոչում: Երրորդ օրը ճաշից հետո անակնկալ կերպով շխշխկացին ծանր կողպեքներն, ու դուռը բացվեց:

– Ոտքի՛,– հրամայեց ներս մտնողը,– երբ բանտապետը ներս է մտնում՝ ոտքի՛:

Ես կանգնեցի:

Նա նայեց շուրջը և հարցրեց.

– Ասելու բան ունե՞ս...

– Ինձ հայտնի չէ, թե ինչու ինձ...– սկսեցի ես:

– Կգա ժամանակը և կիմանաս,– կտրեց նա:

– Արդեն երեք օր է, ինչ այստեղ եմ... ես գործեր ունեմ...

Չլսելու տվեց:

– Արև, արևի լույս չեմ տեսնում...

Այստեղ էր, որ նա իջեցրեց կացինը.

– Սովետական արևը հակահեղափոխական սրիկաների համար չէ՛...

Ու նայեց աչքերիս:

Կարճահասակ էր նա, ամառային համազգեստով, շեկ, կարճ, մեջտեղը ձեղքված եռանկյունի բեղերով, բաց լեղակագուլյն աչքերով, ըստ ամենայնի լպստած մի դեմք. ես ուզեցի գոռալ, օգնություն կանչել, պատիվ պահանջել, բայց այդ բոլորին նա դառնում է դռների մեջ կանգնած պահակին և հարցնում.

– Ո՞նց է պահում իրեն...

Պահակը տեղքայլ կատարեց.

– Չի՞ կծում...

Պահակը նայեց գիշեր-ցերեկ վառվող՝ առաստաղից կպած աղոտ լույսին: Բանտապետը դուրս քաշեց գրպանից գորշագույն թաշկինակը, աղմուկով ինչեց ու դուրս եկավ:

Ահա թե երբ, ավելի շուտ՝ նաև ե՞րբ ես զգացի, որ ինձ հետ կատակ չեն անում, և իմ բանը բուրդ է, ի՛նչ բուրդ, բամբակի տակա՛նք ասա...

Անցնում են ժամերն առանց ժամացույցի, և օրերն առանց օրացույցի: Յոթանասուհինգ օր հաշվեցի ես այդ մենախցում: Այս ժամանակահատվածում ես աճել եմ, ես հիմա շատ բան գիտեմ, որ առաջ չգիտեի: Այո, լայնացել ու հարստացել է իմ մտահորիզոնը: Ես հիմա գիտեմ, որ ես անդամ եմ «ընդհատակյա-ազգայնական-տրոցկիստական-տեռորիստական կազմակերպության»: Այո՛: Կարգին մարդ եմ եղել ես, և ինքս տեղեկություն չեմ ունեցել: Ես հիմա գիտեմ, որ մենք՝ մի քանի

գրողներ գաղտնի ժողովներ ենք գուժարել և գիշեր-ցերեկ մտածել ենք մի կերպ Հայաստանն անջատել Ռուսաստանից²¹³: Էլի շատ բաներ գիտեմ ես, որոնց մասին պատմելը երկար կլիներ, կասեմ միայն, որ եթե Հիմա իմ խեղճ, որբացած մայրիկը կարողանա ինձ տեսնել և մի ժամ խոսել ինձ հետ, պիտի մտածի, որ ես կամ խախտվել եմ, կամ ես՝ ես չեմ, կամ մինչև Հիմա նա չի իմացել, թե իր հարազատ որդին ինչ ահավոր գազան է եղել:

Նոյեմբերյան մի տխրամած առավոտ, երբ բարձր պատուհանից երևացող քանոնածև երկինքը կապարի գույն ուներ և լավում էր բակում հոսող անձրևաջրի խուլ խշշոցը, դուռն աղմուկով բացվեց, և ներս մտավ պահակը.

– Ունեցածդ հավաքի՛ր...

– Ո՛ւր...

– Ունեցածդ հավաքի՛ր, – կրկնեց նա:

– Ես պատրաստ եմ:

– Առաջ ընկիր:

Առաջ ընկա:

– Դեպի ա՛ջ:

Ես գնում եմ դեպի աջ: Այս աջ թեքումն իմ սիրտը լեցնում է անձկությամբ: Յամաք նետված մահամերձ ձկան նման հույսն իմ մեջ բերանը բացուխուսի է անում: Մի՞թե... մի՞թե ազատություն...

– Սանդուղքներով վե՛ր:

Ես բարձրանում եմ տասնյակի մոտ աստիճաններով: Հիմա ես գտնվում եմ ներքնահարկի վրա ամուր նստած բանտի երկրորդ հարկում՝ աջ ու ձախ ձգվող երկար, կիսամութ միջանցքներով և կամերաների, այսինքն բանտային խցերի համարակալված դռներով:

– Ձախ, – լսում եմ հրահանգը և թեքվում այս անգամ ձախ:

– Կանգնի՛ր:

Ես կանգնում եմ մի փակ դռան առաջ: Նայում եմ համարը՝ 12: Պահակը գործի է դնում մի քանի բանալի, բացում արտաքին, ապա ներքին շարժական և անշարժ կողպեքները, շրխկացնում ինչ-որ նիզեր, և ես ներս եմ մտնում:

Մի րոպե, և ես ինձ զգում եմ այնպես, ինչպես բեմ մտած

մարզը: Ծխախոտի ծխի միջից դեպի ինձ են հառել իրենց նայվածքները ինձ նման մազակալած մարդիկ՝ նստած ոմանք սակավաթիվ մահճակալներին, ոմանք հատակին փռված անկողիններին: Ես լսում եմ իմ անունը ոչ այն շեշտով, ինչպես ծանոթը տեսնում է իր ծանոթին և տալիս նրա անունը, ոչ, այլ տարակուսանքով, երկմտելով. նա՞ է, թե՞ նա չէ... Այո, կային ծանոթներ: Նրանցից մեկը հատկապես ինձ զարմացրեց իր ներկայութեամբ. ով՞ ով, համենայն դեպս նա դրսում պիտի լիներ և ոչ ներսում: Դա մի փրկիստիա էր, որը մի քանի անգամ երևաց գրողների տան բեմում և ուղղափառ ճառեր ճամարտակեց մեր դեմ, հանդիսանալով մեր թունավոր հակառակորդների ձայնափողը²¹⁴:

– Ե՛կ, ե՛կ նստիր... ոչինչ մի հարցնի, իմ ընկերներն ինձ դավաճանեցին, – սասց նա ինձ:

Ու ես նստեցի ու ոչինչ չհարցրի, որովհետև քաջ գիտեի նրա ընկերներին, նրանք գիտեին և՛ դավել, և՛ դավաճանել: Ես նստեցի, իսկ նա շարունակեց կիսատ թողած շախմատը: Նա լուռ էր, երբ հակառակորդն էր քայլ կատարում, հետո նա երգում էր.

Партизанские отряды

Занимали города...²¹⁵

Անում էր իր քայլը, լուռ և նորից երգում նույն երկու տողը՝ ջղեր սղոցելու չափ միօրինակ ու ձանձրալի, ձանձրալի ու միօրինակ բանտարկյալի օրերի նման...

Բանտարկյալի օրե՛ր, բանտարկյալի օրե՛ր: Երկու տարի ես ապրեցի [N] 12 ընդհանուր բանտասենյակում, որին մենք Դյուլթինգրադ անունով կոչեցինք: Երկու տարվա ընթացքում Սայաթ-Նովի²¹⁶ քյամանչի նման՝ շատ բան տեսավ Դյուլթինգրադը²¹⁷:

Կամաց-կամաց ուժեղացավ «մարդամթերման» թափը, իսկ 1937 թվականին հասավ իր գեներթին: Դուրս նետեցին ժանգոտ մահճակալները, և Դյուլթինգրադի բնակիչների թիվը ութսունի հասավ: Գալիս էին ամեն օր նոր ու նոր հոսանքով նոր կալանավորներ և բերում ահավոր լուրեր: Շոգ էր, բայց նոր ժամանող կալանավորները հավատացնում էին, որ քաղաքի շեն-

քերի ծխնելույզներից ծուխ է բարձրանում: Ի՛նչ զարմանալի բան, ինչո՞ւ են վառվում վառարանները, պարզվում է, որ գրքեր են այրում, այրում են նրանց գրքերը, որոնք նետված են բանտերը: Խարո՛ւյկ: Խարո՛ւյկ: Խարո՛ւյկ: Փակեցե՛ք ձեր աչքերն ու ականջները, մարդի՛կ, միջնադարը վերադարձել է... Հնձված էր և շարունակում էին հնձել կուսակցական և կառավարական կարևոր ղեկավարներին, բոլոր հիմնարկների պետերին ու պատասխանատուներին, հանրապետական գլխավոր դատախազին²¹⁸ ու դատախազներին, Կենտկոմի նոր քարտուղարին²¹⁹ ու նրա աշխատակիցներին, շրջկոմ ու գործկոմ, համալսարանի դասախոս ու վանեցի, ուսուցիչներ, գյուղացիներ, ուսանողներ, բարձր դասարանցի աշակերտներ: Դյուժինգրագում բնակուլթյուն հաստատեցին երեք ժողովրդական կոմիսար²²⁰, մեկ բժիշկ, երկու շրջկոմի քարտուղարներ²²¹, երեք դասախոս²²², ինքը՝ քաղխորհրդի նախագահը²²³, կենտրոնական թերթի նախկին և ներկա պատասխանատու խմբագիրները²²⁴, երկու գնդապետ²²⁵, մի փոխգնդապետ²²⁶... Մի օր էլ...

Դուռն աղմուկով բացվեց, և ամառային համազգեստով ներս մտավ բանտապետն այս անգամ առանց պահակի ուղեկցության: Մի քանիսը ոտքի կանգնեցին, իսկ մեծ մասը միայն անհանգստացավ: Ավելի մոտիկ նստածները ոտքի թռան, բայց ոչ ըստ բանտային ներքին կանոնադրության: Առաջին բանը, որ նկատեցին նրանք, այն էր, որ բանտապետը գոտի չուներ և չուներ բանտապետի իր խրոխտ արտահայտությունը: Նա անվճռական մի քայլ կատարեց դեպի առաջ, բայց քայլելու տեղ չգտնելով, կանգուն մնաց՝ դռնից մի քիչ հեռու դրված թիթեղե այն մեծ ամանի մոտ, ուր կալանավորներն իրենց փոքր կարիքն էին հոգում: Առաջինն ուշքի եկավ լենինականցի նշանավոր իրավաբանը: Նա խուպոտ բասով հարցրեց.

– Հերթը քե՞զ հասավ:

– Այո՛, – պատասխանեց նախկին բանտապետը²²⁷, – Գեպեուն ամբողջ կազմով նստեց²²⁸, ավագ քննիչն ինքնասպանություն գործեց:

Գեպեուն պետական անվտանգության վարչությունն էր:

Նույն իրավաբանը, որը կամերկոմն էր, այսինքն բանտախցի ավագը, 81-երորդին տեղ տվեց հիշյալ թիթեղի ամանի

մոտ: Այդպես էր օրենքը, նորերն անցնում էին այդ քավա-
րանը, ու երբ հներին տանում էին այս կամ այն ուղղությամբ,
նրանք աստիճանաբար բարձրանում էին, իրենց տեղը զիջելով
նորեկներին:

– Մեռնեմ օրենքին, – հպատակվեց նախկինը:

Նրանից մենք շատ բան իմացանք: Նորեկ կալանավորնե-
րից մենք լսել էինք, որ նախկին լուսժողովոմը²²⁹ և նրա խմբակի
անդամները ոչնչացված են առանց դատի ու դատաստանի,
նրանց հետ նաև «խեղճ նայիրցին»²³⁰: Նախկինը հաստատեց
այս իրողությունը: Նա մասնակցել էր այդ ապերաջիային,
ինչպես ինքն էր ասում, այսինքն՝ գործողությանը: Պատմեց
նաև, որ զնդակահարվելուց առաջ նախկին լուսժողովոմն
ամբողջ կոկորդով գոռացել է.

– Մենք դեռ կգա՛նք... Կեցցե՛ Լենինի կուսակցությունը:

Երբ նախկինը հարմար կերպով տեղավորվեց իրեն հատ-
կացված անհարմար կենսական նեղ տարածության վրա, բաց-
վեց մի հարցազրույց: Հարցեր տելիս էին գրեթե բոլորը և նա
պատասխանում էր բոլոր հարցերին՝ գրեթե: Մի երկու հարցի
կողքով անցավ, մի հարցի պատասխանը եղավ՝

– Չգիտեմ, ինչ-որ չգիտեմ, չգիտեմ...

Նրա ասելով՝ Թիֆլիսից տրված է «մարդամթերման կա-
յուն պլան», պետք է «նստեցնել» մոտ 40.000 մարդ: Դրանցից
մի մասը կմահանա, մի մասը կզնդակահարվի, իսկ մեծ մասին
կքչեն հյուսիս, համակենտրոնացման ճամբարները՝ ծանր աշ-
խատանքի: Մի շրջկոմի քարտուղար մինչև ականջները
վրդովված ասաց, որ դա պրովոկացիա է, որ նման հակամարդ-
կային լագերներ գտնվում են հիտլերական Գերմանիայում, որ
սոցիալիզմի երկրում...

Բանտապետը փափուկ կերպով կտրեց շրջկոմի քարտուղ-
արի ուղղափառ ճառը:

– Դե՛, հիմա ժամից ե՛ս եմ գալիս, «տեր ողորմյա» դո՞ւ և ես
ասում...

Խնդիրն սպառված է:

Օրերի ընթացքում նա ավելի և ավելի բացվեց: Նա ասաց,
որ ինքը ոչ մի բանից չի վախենում և գիտե, որ իրեն նման
մարդկանց չեն բռնում առհասարակ, իսկ եթե բռնում են,

վերջը գնդակահարություն է:

– Գեպեուի ամբողջ կազմը վերին Երուսաղեմ կուղարկեն, եղած գործերն իզ ու թողով սրբելու համար: Էն սրբողներին էլ կսրբեն: Հովհաննես Թումանյանը մի խոսք ունի.

Միշտ ուժեղից ուժեղը կա,
Իսկ ամենից ուժեղը՝ մահ...²³¹

Հիմա մերն է.

Միշտ բռնողին բռնողը կա,
Իսկ բոլորին բռնողը՝ նա...

– Բա՞ս, – վերջացրեց նա:

Ձէ՛, վճռապես կարելի է պնդել, որ այս բանտապետը սեփական մտքեր ունի, և դա ինձ դուր է գալիս... Իսկ բոլորին բռնողը՝ նա. վատ չի ասված: Ունկնդիրները կարծես խոսքները մեկ՝ չլսելու տվին այս «նա»-ն: Ո՛վ իմանա, գուցե դիտմամբ են նստեցրել այս բանտապետին, կամ ինքը դիտմամբ է նստել և հիմա խո՞սք է քաշում, թե ով՞ ի՞նչ է մտածում նրա մասին: Նման դեպքերում չպետք է լռել, որովհետև երբ դու հակապետական մի բան ես լսում և լռում ես, այդ նշանակում է, որ դու համաձայն ես: Այսպես թե այնպես, պետք է հակահարված տալ:

Հակահարվածը չուշացավ, և նույն շրջկոմի քարտուղարը ցուցաբերեց մեծ ու նախանձելի զգոնություն:

– Դու, ի՞նչ է, ուզում ես ասել, որ նա տեղյա՞կ է այս բոլոր խայտառակություններին, – հարցրեց նա և շարունակեց, – մենք այդ կարծիքին չենք: Մի օր կիմանա նա, թե ի՞նչ է կատարվում տեղերում, և այն ժամանակ ցույց կտա, ո՞վ է ժողովրդի թշնամին՝ մե՞նք, թե նրանք, որոնք մեր գլխին խաղացին այս խաղը: Դու ասում ես, որ Գեպեուի կազմը բռնված է... ուրիշ կերպ չէր կարող լինել, ուրեմն... Ուրեմն մեզ բաց կթողնեն...

– Լա՛վ, լա՛վ, – ասաց նախկին բանտապետը, – դու կաց այդ խելքին:

Նա գլուխը հենեց պատին ու փակեց աչքերը:

Ծեծի մասին նախ սկսեցին խոսել շղուկով: Համալսարանի

դասախոսներից մեկը կեսգիշերին վերադառնալով քննություններից՝ իր հարևանի ականջին փսփսաց, որ քննիչի մոտ եղած ժամանակ կողքի սենյակից իր ականջին հասել են հայհոյանք, գոռգոռոց և օգնություն խնդրող կանչեր: Մի օր էլ քաղխորհրդի նախագահը քննությունից վերադարձավ թաշկինակով բերանը բռնած: Նա բացատրեց, որ ատամնացավը հանկարծ բռնեց: Ջարմանալին այն էր, որ սպիտակ թաշկինակի վրա երևում էին արյան բծեր: Երկու օրից հետո նույն ատամնացավով տառապողին քննիչի մոտ տարան, և նա վերադարձավ քսանչորս ժամ հետո միայն: Մենք ասինք վերադարձավ, բայց դա չափազանցությունն է, ճիշտ կլինեք, եթե ասեինք՝ բերին: Դուռը բացվեց սովորական աղմուկով, երկու պահակ նրան ներս բերին երկու թևերից բռնած, դուռը փակեցին, իսկ նա ընկավ դռան տակ ծանր պարկի նման:

Կալանավորները միջհասակ և հաղթանդամ քաղխորհրդի նախագահին միացյալ ուժերով իր տեղը քաշեցին և պառկեցրին: Ալեխառն մազերով՝ քաղաքի հայտնի բժիշկն²³² արձակեց աղետյալի կոճակները և շորերը հանել տվեց: Նա ծանր տնքոցով ընկավ փորին: Բժիշկը բարձրացրեց բծավոր շապիկը: Նրա հարթ, ողորկ կունակը կապտած էր, տեղ-տեղ սևացած, տեղ-տեղ արնկլթած:

– Այս ինչո՞վ են ծեծել, – զարմացավ բժիշկը:

– Շոմպոլներով, – շշնջաց աղետյալը:

Հետագայում պարզվեց, որ այդ շոմպոլ կոչվածը ծանր, ճկուն, մտրակի նման մի բան է, որը հյուսված է երկաթալարից և ուտինից:

– Ի՞նչ են ուզում քեզնից, – հարցրեց բժիշկը՝ դիմելով նրան անուն-հայրանունով:

– Ստորագրել:

– Որ ի՞նչ...

– Որ հակահեղափոխական եմ, վնասարար... ճապոնական ագենտ, – պատասխանեց դժվարությամբ հեղափոխական անցյալով հարուստ կոմունիստը:

Բժիշկը ժպտաց:

– Ինչո՞ւ անպայման ճապոնական... որովհետև ձեր դիմագծերում ինչ-որ ճապոնական բա՞ն կա երևի...

Իսկապես, քաղխորհրդի նախագահը շատ նման էր ճապոնացու: Նա անձայն ծիծաղեց:

Բոլոր կալանավորներն իրենց հոգու խորքում փայփայում էին այն հույսը, որ «ճապոնացու» գործը բացառիկ գործ է, որ նման դեպքեր այլևս չեն կրկնվի, որ սա՝ մի երկու քննիչի կամայականության արդյունք է և ուրիշ ոչինչ... Բայց երբ հաջորդ օրերի և շաբաթների ընթացքում ծեծված ու խոշտանգված վերադարձան կենտրոնական թերթի նախկին խմբագիրը, կրթի-դաիրմանցի²³³, շեկ մագ-միրուքով, ազնիվ, կապույտ կրակով վառվող աչքերով մի գյուղացի, գինավորականները, ժողովրդական կոմիսարներին, այսինքն մինիստրներին երկուսը, նույն ինքը՝ հավատավոր շրջկոմի քարտուղարը, և երբ Դյու-ժինգրադը վերածվեց հիվանդանոցային պալատի, բոլորի համար պարզ դարձավ, որ կիրառվում են զանգվածային, դաժան ծեծ ու բռնություն: Նույն վիճակին արժանացավ բոլորին խնամող և սրտապնդող բժիշկը: Նա ներս մտավ տանջահար ու գունատ, թրջեց երկու թաշկինակ և սկսեց հերթով հովացնել այրող խարանները՝ ինքն իրեն մրմնջալով:

– Բժի՛շկ, բժշկեա՛՛ զանձն քո...²³⁴

Ներքին բանտը տնքում էր:

.....

Ճամբանե՛ր, ճամբանե՛ր: Վաղը դու գնում ես Առաջին, և մի՞թե սա համեմատական կամ հարաբերական երջանկություն չէ: Այս յոթ տարվա ընթացքում յոթից ավելի անգամ դու տեսար և զգացիր համեմատական երջանկություն համն ու հոտը: Ի՞նչ է համեմատական երջանկությունը. այդ մասին մի օր պատմեց նույն կրթի-դաիրմանցին, մի ծխախոտ փաթաթելով: Խոսակցությունն սկսվեց այն բանից, երբ ես ասացի, որ ձեր գյուղի անունը՝ Կրթի-դաիրման, բանի նման չէ, ինչո՞ւ չէք փոխել: Նա չհամաձայնվեց: Կրթի-դաիրման, – ասաց, – նշանակում է քառասուն ջրաղաց: Մի՞թե սիրուն անուն չէ: Հին-հնուց մեր շենն ունեցել է քառասուն ջրաղաց, հետո պտկեցեր է, էնքան է պտկեցեր, որ ոչ մի ջրաղաց չի պահել, գյուղացիներն իրենց ազունը տանում էին հարևան գյուղի ջրաղացը: Մի երկու տարի առաջ մի ջրաղաց սկսեց բանել:

տեսնելիր ի՛նչ քեֆ եղավ, ի՛նչ քեֆյաթ...

— Դրա ավելի լավ պատմությունը կա, — շարունակեց նա, — ասեմ, լսիր: Խեղճ ԱՀմեդն իր կնկա հետ կապրի մի պատիկ տան մեջ: Երկու էժ ունի, մի կով, հավ, ճիւլ... քանի երկու հոգով էին, ալլահից գանգատ չունեիր, բայց որ դարձավ Հինգ երեխի հեր, օթախը պատիկ եկավ ԱՀմեդին: Կնիկն էլ ամեն օր տղզաց, տղտղաց, թե՛ էս ի՞նչ կյանք է, օթախի մեջ շուռ գալ չի լինի, իրար վրա թափված, գիշեր ոչ քուն կա, ոչ հանգիստ: Ճարը գցին Մոլլին: Մոլլեն լսեց ԱՀմեդի գանգատ, մուրուս սղալեց ու հարցուց. — Հավ-ճիւլ ունե՞ս: — Ունեմ, ինչի՞ չունեմ, — ուրախացավ ԱՀմեդ, մտածելով, որ Մոլլեն գործը հաջողցնելու համար կաշառք կուզե. — Էսօրվանից հավերը քչի օթախդ, միասին քնեք, միասին զարթնեք, — հրամայեց Մոլլեն: Հրամանը հրաման էր: Եկավ ԱՀմեդ, կնկան պատմեց, էսպես-էսպես: Ճարն ի՞նչ: Հավերուն ներս արին ու քնան: Առտուն վեր կացան, չորս կողմ՝ փետուր, կեղտոտություն: Կինն էլի տղզաց: — Գնա՛, ասա՛, էսպես ապրել չի լինի, թող հրաման տա, գոնյա հավերուն դուրս թալենք: — Գնաց, թե՛ Մոլլա, էսպես-էսպես: Մոլլեն մուրուս սղալեց, հարցուց: — Էժ-մեժ ունե՞ս: — Ունեմ, — խեղճացավ ԱՀմեդը, — երկու էժ ունեմ: — Էժերին էլ օթախդ առ, միասին քնեք, միասին զարթնեք, — հրամայեց Մոլլան: Եկավ ԱՀմեդ, կնկան պատմեց, էսպես-էսպես: Հրաման հրաման էր, էժերուն ներս արին ու քնան: Ի՛նչ քնել: Առտուն քնահարամ վեր կացան, ամեն կողմ պտրտուր, անտանելի ֆոտ: Կինը ծնկեր ծեծեց: — Ալլահի սիրուն, գնա՛ մի ճար արա, էսպես ապրել՝ ապրել չի: — Գնաց ԱՀմեդ, գտավ Մոլլին: — Էսպես ապրել՝ ապրել չի, Մոլլա, մի ճար արա: — Մոլլեն մտածեց, մտածեց, ծանր ու թեթև արավ, հարցուց: — Կով ունե՞ս: — Ունեմ, — գուլն տվեց, գուլն առավ ԱՀմեդը, — մի ֆորթ էլ հետը: — Կովն ու ֆորթը ներս առ, միասին քնեք, միասին զարթնեք: — Էկավ ԱՀմեդ, կնկան ասաց: — Կնի՛կ, մեր տուն ավիրվավ, էսպես-էսպես: Կովն ու ֆորթը ներս առան, գիշեր չքնան: Կնիկ, չուր ի լուս լաց ու արցունք թափեց: Առտուն վեր կացան, անասուններ դուրս քչին, մարդ ու կնիկ չոքան, օթախի կեղտոտություն մաքրին, դուրս թափին: Կնիկ շարշափ թալեց գլխին, գնաց չոքավ Մոլլի առաջ, խնդիր, պա-

դատանք արավ, թե Ալլահի սիրուն մի ճար արա: Մոլլեն մուրուս սղալեց, ծանր ու թեթև արավ, հարցուց: — Բաջի, ձեր հարևան Ալին քանի՞ էլ ունի:— Էստեղ կնկա ուշք գնաց: — Էլի՛, էլի վե՛ր, գնա՛ տուն, — ասաց Մոլլան, — գնա՛ հանգիստ ապրի:— Ահմեդի կին ուրախացավ, աշխարհով մեկ եղավ, եկավ, ասաց: — Մա՛րդ, ապա չե՞ս ասե, Մոլլեն կուզեր Ալու էշերն էլ մեր օթախ քշել, իմ ուշք գնաց վախից, նա էլ խղճաց մեզի, բաշխեց, ազատեց էդ փորձանքից: Իրիկուն, մարդ ու կին անասուններ ներս առին, պառկան, քնին: Անցավ ժուկ ու ժամանակ, մեկ օր Մոլլան կանչեց Ահմեդին: — Ահմեդ, — ասաց, — գնա՛, հավերին քշի հավնոց:— Ահմեդ խնդումներես տուն եկավ, հավեր դուրս քշին, մի քիչ թեթևացան: Երկու օրից Մոլլան կանչեց Ահմեդին: — Ահմեդ, — ասաց, — էժերդ դո՛ւրս արա: — Ալլահի շնորհք քեզ վրա թափվի, ա՛յ Մոլլա, — ուրախացավ Ահմեդը, տուն վազեց, էժերը գոմ քշին, պառկան ու անուշ քնով քնան: Անցավ մի շաբաթ, Մոլլան կանչեց Ահմեդին, ասաց: — Կոմն ու Ֆորթն ախոռ քշեք, հանգիստ, բախտավոր ապրեք... Տուն եկավ Ահմեդ՝ ալլահին փառք ու Մոլլին օրհնանք տալով: Մարդ ու կին լեն ու բոլ յաթաղներ փռին, ուրախությունից չուր կես գիշեր արթուն մնացին, երեխաներին գրկան, քնան: Ու կապրեն չուր ի էսօր էդպես բախտավոր, իրենց հին օթախում:

Այս է ահա Ահմեդի ու ահմեդների բախտը և այս է իրենց սփոփում... Այս է, ինչ կոչվում է համեմատական կամ հարաբերական երջանկություն:

Ու մի՞թե համեմատական երջանկություն էչք, երբ մեկուկես տարի ներքին բանտում ամենայն բարեխղճությամբ չմեռնելուց հետո քեզ հանեցին Դյուսթինգրադից և ապրանքատար մեքենայում քեզ նման ապրանքների հետ բարձեցին ու քշեցին քաղաքային բանտ: Ապրանքատարը սլացավ Նալբանդյանով ու մտավ Մարքսի փողոց: Ապրանքատարի երկու կողմով հոսեցին ծանոթ տներ, մարդիկ, հիմնարկներ: Երկիրը պատրաստվում էր, ըստ երևույթին, ինչ-որ տոնի: Կենտկոմի, Պետական բանկի և քաղխորհրդի շենքերի ճակատներով մեկ, կողք-կողքի, շարված էին երկրի ղեկավարների մեծադիր նկարները, իսկ ամենամեծը՝ ամենամեծ ղեկավարի նկարն էր, որն

անտեղյակ էր, թե ինչ է անցնում և չի դառնում Երևանում: Մեքենայի աղմուկի միջից իմ ափանջին հասավ բարձրախոսի

Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышит человек...²³⁵

երգը: Քաղխորհրդի հրապարակում ես կարողացա ճանաչել կենտրոնական թերթի գլխավոր հաշվապահին՝ նիհար, բարձրահասակ, ինչպես միշտ՝ թթված դեմքով՝ նա կտրում էր հրապարակը: Մարքսի փողոցից ապրանքատարը թեքվեց պետական կրկեսի փողոցը, ևս մի պտույտ, և ահա մեր չորս ապրանքատարները՝ բեռնավորված այն ժամանակ ամենաթանկագին կապիտալով – նախկին մարդկանցով, մտան քաղաքային բանտի դարբաններից ներս²³⁶:

Հիմա մենք գտնվում ենք համեմատական երջանկուլթյան ընդարձակ բակում: Երկաթաճաղ բազմաթիվ բաց պատուհաններից դուրս է հորդում խժալուր աղմուկ: Այստեղ մինչև անգամ երգում են: Բանտապետը մեկ-մեկ կարդում է մեր ազգանունները, մենք պարտավոր ենք լրացնել՝ բարձրաձայն արտասանելով մեր անուններն ու հայրանունները: Այսպիսով՝ բանտապետն ապրանք է ընդունում: Հետո մեզ բաժանում են կամերաների վրա: Ես մի խմբի հետ ընկնում եմ 5-րդ կամերան, այսինքն Դյուլֆինգրադից ընկնում եմ Հնգաստան: Այստեղ էլ ծանոթներ կան, մոտ, սրտառուչ մարդիկ: Մենք քաշվում ենք մի անկյուն և փորձում բացատրել, թե ի՞նչ պատահեց մեզ հետ, և գուշակել, թե ի՞նչ կարող է պատահել...

Ու չենք հասնում ոչ մի արդյունքի:

Եվ մի՞թե այս չէ համեմատական ահմեդյան երջանկուլթյունը, – շաբաթվա ընթացքում մենք մեր հարազատներից սպիտակեղեն ենք ստանում, տնային ուտելիք, ծխախոտ: Մենք ամենօրյա, տասը ըոպեի տևողությամբ զբոսանք ունենք, շրջում ենք ընդարձակ բակում շրջանաձև և նայում աջ ու ձախ, վեր, վար, որտեղ ուզենք: Կամերայի պատուհանից մենք կարող ենք տեսնել կրկեսի շենքը, տրամվայների հեռավոր երթևեկուլթյունը, բանտի դռան մոտ խոնված՝ ծանրոցներ հանձնող հարազատների ահագին բազմուլթյունների հերթը:

Կամերայի անձնակազմը բազմազան է, բազմազգ, գյուղացիներ և քաղաքացիներ: Նրանք շատ են, կամերաների տարողունկունից մի քանի անգամ շատ: Քնում ենք ոտք-գլուխ, կամերկոմը լուցկու տուփով չափում է ամեն մեկին հասնող կենսական տարածությունը: Ցերեկները ոչինչ, մարդիկ նստում են կողք-կողքի, իրար սեղմված: Գիշերը ծանր է, մի կողքից մյուս կողքին շրջվելը կապված է տիեզերական դժվարությունների հետ:

Չնայած դրան, մարդը քարից ամուր է. կամերան ունի իր իսկական կամերային երգիչը, հեքիաթասացը, խեղկատակը: Կամերան զվարճանում է, դոմինո, նարդի, շախմատ է սարքում, խաղում է, բանաստեղծները լուցկու այրված քթով ծխախոտի թղթերի վրա բանաստեղծություններ են գրում: Ներս են մտնում հանկարծ ինչ-որ կանաչ գլխարկավորներ, ինչ-որ ցուցակներով: Կարգում են կալանավորների անուններն ու մեկ-մեկ դուրս հանում կամերայից: Հիմա մենք գիտենք, թե ուր են տանում նրանց, առաջ անփորձ էինք, չգիտեինք: Մեզ լուսավորեցին բանտարկված քննիչներն ու բանտապետը: Երբ կարգում են միայն կալանավորի անունն, ազգանունն ու հայրանունը, նշանակում է «էտապի են հանում», այսինքն տանում են Սիբիր, իսկ երբ կարգում են անունը, ազգանունն ու հայրանունը, ապա ստուգում ծննդյան թվականն ու ծննդավայրը, ապա նշանակում է տանում են... տանում են այնտեղ, ուր մի օր տարան «խեղճ նայիրցուն»:

Խեղճ նայիրցիներ՝, խեղճ նայիրցիներ՝:

Նրանց չեն դատում, այսինքն դատում են՝ բացակայությունամբ: Դրա համար գոյություն ունի տրոյկա, այսինքն՝ եռյակ: Նստում են երեքով, վերցնում հսկայական ցուցակները, աշխատում են սև ու կարմիր մատիտներով: Այստեղ էլ երջանկությունը համեմատական է: Սև խաչավոր անուն-ազգանուն կրողներն ավելի բախտավոր են, քան կարմիր խաչավորները²³⁷: Ամեն դեպքում խաչը մնում է խաչ:

Երբ կամերայից դուրս է գալիս ցուցակով կանչված վերջին մարդը ու նրա ետևից կանաչ գլխարկավորները, ու երբ փակվում են ծանր դռները, մի բոպե տիրում է ծանր, ծանրություններից էլ ծանր լուռություն, որից հետո կյանքը կարծես

մտնում է նոր մի հուն: Նորից կամերան սկսում է բզզալ անհանգիստ բզզոցով, և մնացողներին տիրում է համեմատական երջանկություն զգացմունքը, մի գիշեր մի քիչ նրանք կպարզեն իրենց ոտները, իսկ վաղը... վաղը նրանց սպասում են նոր անակնկալներ.— կբերեն նոր, թարմ մարդկանց և նրանք կպատմեն, թե ինչ է անցնում, դառնում դրսի աշխարհում:

Մեղադրել, որ նրանք եռյակների և զանազան արտակարգ հանձնաժողովների միջոցով արագ և առանց օրինական քաջքշուկի վճռում են մարդկանց ճակատագիրը գունավոր մատիտների օգնությամբ, անարդարացի կլինեն: Որովհետև եթե այդ ահագին կալանավորական բանակներին օրինական կարգով և արարողություններով դատեին և դատապարտեին, ապա գլուխ բերելու համար այդ գործը հարկավոր կլինեին տասնամյակներ: Իսկ մեկ տասնամյակն արդեն ինքնըստինքյան պատմություն է: Իսկ այն ժամանակ պատմություն ստեղծողները պատմության հետ գլուխ դնելու նախասիրություն չունեին: Երբ «Կապիտալի» առաջին թարգմանչին²³⁸, ազնիվ սովետական դասախոսին քննիչները ծեծի են քաշել, դասախոսը փորձել է ուշքի բերել իր նախկին ուսանողներին, դիմելով նրանց զգաստացնող խոսքերով: — Ի՞նչ եք անում, տղաներ, ինչո՞ւ հեռու չեք նայում, ախր պատմություն կա, պատասխանատվություն կա...— Քննիչներից մեկը ծխախոտը հանգցրել է՝ սեղմելով իր պրոֆեսորի ճակատին և ասել: — Քանի մենք կանք, պատմությունը չի լինի, իսկ երբ պատմությունը լինի, մենք չենք լինի:— Ընչտ գուշակություն: Հիմա, երբ այդ օրերը պատմություն են դարձել, երբ տիրում է երկրում լենինյան կարգ ու կանոն, նրանցից ոչ մեկը չկա...

Համեմատական երջանկությունը չի գալիս այն հետևողական կարգով, ինչպես եկավ Ահմեդի կյանքում: Այս տեսակետից քո կյանքն ավելի բարդ եղավ: Եղավ այնպես որ համեմատական երջանկությանը հաջորդեցին անհամեմատ ճախրողությունն ու դժբախտությունը: Անցավ աշունը, եկավ ձմեռը, ձմեռն էլ անցավ, եկավ գարուն, հալավ բարձրիկ սարերու ձյուն²³⁹... Բայց ոչ մի ճամբա չբացվեց կալանավորներուն: Այս ամբողջ ժամանակվա ընթացքում բաց էր միայն մի ճանապարհ, էտապների ճանապարհը:

Այս պայմաններում սիրտ կա դեռ կատակելու: Մեզ հայտնի է, որ մեր դիմացի կամերայում նստած է Պետհրատի հաղթանդամ դիրեկտորը²⁴⁰: Մի անգամ զուգարանի պատին մատիտով ես գրեցի. «Պետհրատի դիրեկտորին. ի հաշիվ հոնորարի խնդրում եմ ամառանոց մեկնելու կապակցությամբ բաց թողնել 350 ու. կանխավճար»: Եվ ստորագրեցի: Երկրորդ օրը իմ գրուկթյան տակ շեղակի մակագրել էր. «Հաշվապահության,— բաց թողնել 300 ու.» և ստորագրել էր: Նշանավոր դերասանը²⁴¹ մի անկյունում գրել էր. «Կատարվեց կամքը Արամազդի, ստորագրեցի հօգուտ երեք պետուկթյունների լրտեսութայան մեղադրանքը, պետուկթյունների անունը չեմ հիշում, բայց դա ի՞նչ կարևոր է...»:

Եկավ հուլիսը: Շոգը չոքել էր Երևանի ու բանտի սրտին: Լրանում էր շուտով երկու տարին այն օրից, երբ սկսվեցին մեծ դեպքերը Երևանում, և ես դարձա մի ուրիշ ես: Նախ շշուկով, ապա ավելի և ավելի բարձրաձայն սկսեցին խոսել այն մասին, որ բոլոր աչքի ընկնող մարդկանց սկսել են քաղաքային բանտից փոխադրել ներքին բանտ և որ շուտով պիտի դատեն նրանց: Հարյուրներ էին, այսպես կոչված, կուսակցական-կառավարական-հասարակական ակտիվիստները, և նրանք պիտի կանգնեն դատարանի առաջ: Ես հիշեցի ներքին բանտը, Դյուժինգրադը և նրա նախկին բնակիչներին: Իմ սիրտը լցվեց անասելի ծանրութայամբ: Մի՞թե նորից այնտեղ: Մի՞թե ես էլ պիտի ընկնեմ այդ ցուցակ: Հենց միայն խորհրդավոր շենքում դատվելու փաստը ոչ մի լավ բան չէր խոստանում:

Հուլիսյան շոգ մի օր ներս մտավ հերթապահը:

— Հավաքիր իրերդ:

Ես հավաքում եմ իրերս և զգում ինձ վրա կալանավորների հայացքը: Ես շատ լավ գիտեմ այդ հայացքների նշանակությունը, ինքս այդ հայացքով նայել եմ «գնացականներին»: Ցավակցական այդ հայացքով մարդիկ նայում են հուղարկավորների ուսերին ծանրացած օրվա հերոսին: Ոմանք շշուկով սիրտ են տալիս.— Մի՛ վախենա, լավ կլինի:— Մեկն էլ ասում է.— Դու գնում ես տուն:— Ես հիշում եմ դասագրքով սովորած «անարգ, խայտառակ մահվան մատնված հունգարացի կոմսի» պատմությունը: Պետեֆի՛...²⁴²

Նույն ճանապարհով ենք անցնում երևի – պետական կրկեսի, Մարքսի և Նալբանդյանի փողոցներով: Ասում եմ երևի, որովհետև այս անգամ մեզ տանում են փակ ավտոններով, և դա հասկանալի է: Պետական հանցավորներին դատի են տանում: Մենք հիմա շա՛տ, շա՛տ կարևոր ապրանք ենք, որից պետք է շուտ ազատվել և թեթևանալ:

Մենք լույս ենք տեսնում խորհրդավոր շենքի արևաճար բակում: Այս անգամ ես ընկնում եմ տասնչորսերորդ կամերան, Դյուսթինգրադից ոչ հեռու: Այստեղ էլ կային ծանոթներ, մոտիկներ, անգամ ցանկալի մարդիկ և կային, որոնց ես գիտեի միայն թերթերում տպված լուսանկարներից, բայց մոտիկից ծանոթ չեմ եղել: Նրանցից մեկը շարժվում էր անթացուպերով: Նրան ենթարկել էին ծանր կտտանքների: Նա շուտ-շուտ ծխում էր և բարեհոգի ժպտում ծանոթ ու անծանոթ կալանավորներին, շարժում գլուխը. այդ մոտավորապես նշանակում էր՝ տեսա՞ր ինչ եղավ²⁴³...

Այստեղ արդեն հայտնի էր, որ Երևան է ժամանել («ականջդ բեր, ասեմ...») Սովետական Միության Գերագույն դատարանի զինվորական կոլեգիան, և որ ահա տեղի պիտի ունենա ահեղ դատաստանը: Պիտի դատեն, բայց ինչպե՞ս: Այս մասին իր հեղինակավոր կարծիքը հայտնեց Սոսկվայից Երևան բերված տեղի Գեպեուկի դատախազը²⁴⁴: Նրա կարծիքով, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դատվողները կարևոր մարդիկ են, տեղի կուսենա մարդավարի դատավարուլթյուն, վկաներով, պաշտպաններով... Բոլորովին այլ տեսակետի վրա էր կանգնած Երևանի Գեպեուկի-մամուլի բաժնում աշխատողը: Նրա կարծիքով տեղի կուսենա միևնույնի սուղ – այսինքն՝ ընդհանուր դատավարուլթյուն, այլապես մի քանի տարի կարող է տևել դատավարուլթյունը: Դարձյալ նրա կարծիքով դատավարուլթյունը ձևական բան կլինի, և որ հիմա մեքենագրուհիները մեքենագրում են զնդակահարուլթյան դատապարտվածների ցուցակները...

Կամերայում տիրում էր լուռություն. մարդիկ նայում են իրար և աշխատում գուշակել, ի՞նչ է մտածում դիմացիներն իր մասին, կգնդակահարե՞ն իրեն, թե՞...

.....

...ԻՀարկեք, մամուլի բաժնի տեղական աշխատողն ավելի բանիմաց դուրս եկավ, քան Մոսկվայից բերված դատախազը: Հարյուրավոր մարդկանց, այսպես կոչված հասարակութայն «սերուցքի» դատավարությունը, որը կարող էր տարիներ տևել, շնորհիվ նոր տեխնիկայի հրաշքի, երեք գիշերում ավարտվեց: Երեք գիշեր ներքին բանտը չքնեց: Ներս էին մտնում, կարդում էին անուն-ազգանունները, տանում իրերով դեպի հայտնի անհայտությունը: Երբ կարդացին մամուլի բաժնի աշխատողի ազգանունը, նա գունատվեց և իրերը հավաքելիս շչնջաց կողքի նստածներին, – «տանում են»... – նա փակեց մատները և ցուցամատը երեք անգամ շարժեց, ինչպես շարժում են ատրճանակ կրակելիս: Ողջ գիշեր բանտի ընդարձակ բակից լսվում էր տրակտորի, թե տրակտորների հուրհուր: Նրանք հողի փոխարեն լուռություն էին հերկում, խլացնելու համար դատապարտվածներին տանող ապրանքատարների, կարգադրությունների, հրամանների, չնախատեսված աղաղակների և բացականչությունների ձայները: Դավադիր լուռության փոխարեն գիշերը լեցուն էր դավադիր, խժալուր աղմուկով, դրա փոխարեն երբ բացվում էր առավոտը, լուռ էր ամեն ինչ, և տիրում էր մի հեղձուցիչ, ծանր լուռություն: Մնացողները, չնայած տանջող քաղցին, ոչինչ չէին կարող ուտել. նրանք այլևս չէին խոսում, չէին գուշակում, չէին ենթադրում, չէին վիճում, պառկում էին նրանք, աչքերը փակում կամ բաց, ոչինչ չտեսնող աչքերով նայում առաստաղին և սպասում իրենց հերթին:

.....

– Սա մի ահավոր, սպանիչ լինելու չափ ձգձգված, բայց խորապես շեքսպիրյան ողբերգություն է... Ե՞րբ, ե՞րբ վերջապես պիտի իջնի վարագույրը...

Քառասունութ ժամ տանջալից քննությունից հետո, ոտների վրա կանգնելու անկարող, չորս պետությունների լրտեսությունյան մեջ մեղադրվող՝ պետական թատրոնի մեծ դերասանն²⁴⁵ այսպես է բացականչել՝ վերադառնալով կամերա և փլվելով անկողնուն: Միծաղելի ողբերգություն, թե արյունոտ

կատակերգություն՝ այնուամենայնիվ ներկայացումը վերջացավ: Տեղի ունեցավ... ի՞նչ տեղի ունեցավ... Կատարվեց թվաբանական չորս գործողություն. նախ գումարեցին, ապա բազմապատկեցին, հետո բաժանեցին և, ի վերջո, հանման գործողությունամբ փակեցին խնդիրը: Մնացորդն ստացվեց 40: Ես այդ քառասունից մեկն էի: Դրանք այն համեմատական երջանիկներն էին, որոնք իրենց ծոծրակին չզգացին ատրճանակի փողի սառնությունը: Հանման սառը, ապա տաք գործողությունամբ ավարտվեց գործը, բարդ հանրահաշիվը թողնելով սերունդներին: Քառասուն մնացորդներն ստացան տասից-տասնհինգ տարվա բանտարկություն վճիռ, կլոր թվով՝ չորս դար՝ քառասուն հոգուն:

.....

«—Պետք է քնել,— ասում եմ ես ինձ,— և չհիշել հազար անգամ հիշածը: Վաղ առավոտյան դու կթողնես քնած ճամբարը և Բալաչովի հետ կհայտնվես Առաջինում: Իսկ հիմա քնե՛լ, քնե՛լ»:

Ես փակում եմ աչքերս քնելու հաստատ որոշումով, բայց որովհետև ամեն որոշում, լավ թե վատ, փախցնում է մարդու քունը, ես չեմ կարող քնել: Ես հիշում եմ, թե ինչպես մի օր, գիշերով, քառասուն մնացորդներին ապրանքատարով քաղաքային բանտ տարան: Մեր համեմատական երջանկությունը ոչ չափ ուներ, ոչ վախճան: Մենք գնում էինք դեպի համեմատական ազատություն: Մենք հիմա դատված ենք, և ոչ ոք իրավունք չունի կես գիշերով մեզ տանել և ձեծել: Մենք, որպես դատվածներ, իրավունք ունենք ծանրոցներ ստանալ տնից, անգամ տեսակցություն պահանջել հարազատների հետ: Մենք...

Նախ մեզ ոչ միայն չտարան դատվածների կամերաները, այլև ընդհանրապես ոչ մի կամերա չտարան: Բանտի բակում, կողք-կողքի՝ ընդհանուր պատով անջատված, կանգնած էին երկու կավաչեն օթևաններ, որոնք իրենց լույսն ստանում էին տանիքին կանգնած մի տեսակ փոքրիկ, ապակեպատ նոյան տապանից: Այդ ոճն ունեն թուրքական բաղնիքների տանիքները: Դա բանտի շների կացարանն էր, որը հայտնի էր բոլորին

«չնանոց» անունով: Ո՞ւր տարան շներին, գուցե առա՞ջ քաշեցին կամ գուցե ցրեցի՞ր նրանց շտատը, գտնելով, որ մարդն այնքան է հասունացել, որ կարող է կատարել այն, ինչ նրանք են կատարում: Գուցե, գուցե: Փաստն այն էր, որ մեզ բաժանեցին երկու հավասար մասի և տեղավորեցին ահա այդ հողե հատակով կացարաններում: Մեզ խստիվ առանձնացրին կալանավորներից և զբոսանքի էին հանում կեսգիշերին, երբ ամբողջ բանտը քնած էր: Մեզ արգելվեց ծանրոցներ ստանալ: Իսկ երբ մենք ասացինք, որ դատվածներին ըստ օրենքի պետք է տեսակցուլթյուն տրվի, ապա մեզ քաղաքավարի կերպով բացատրեցին, որ կան դատվածներ և կան դատվածներ, մենք միութենական գերագույն դատարանի զինվորական հանձնաժողովի կողմից ենք դատված, համարվում ենք պետական ծանր հանցագործներ, և որ մեզ համար գոյուլթյուն ունի օրենքով նախատեսված հատուկ ռեժիմ...
 Մեր քսանյակն ուներ մեկ ժողովրդական կոմիսար, պետք է ասել՝ միակը, որը ողջ մնաց²⁴⁶: Կարծես շուտով համերկրային ջրհեղեղ էր սպասվում, մեր կացարանն իր երկու բաժանմունքներով և երկու կիսագմբեթներով պիտի լողար ջրերի վրա, և այդ մեկ ժողովրդական կոմիսարի կյանքը խնայված էր, որ մարդկային այդ տեսակը չանհետանա աշխարհից: Ի պատիվ Նոյի՝ պիտի ասել, որ նա այդ գործն ավելի լավ էր կազմակերպել, վերցնելով ամեն տեսակից արու և էգ...

Մեր քսանյակում կային երեք բանաստեղծներ²⁴⁷: Առաջին հայացքից կարող էր թվալ, որ, չգիտես ինչու, թույլ էր տրված մեծ շոայլուլթյուն, որ երեքից երկուսը միանգամայն ավելորդ են, մանավանդ, որ երեքից երկուսը ծնվել են միևնույն քաղաքում²⁴⁸: Նույնը կարելի է ասել երկու ճարտարապետների մասին²⁴⁹, որոնք, ճիշտ է, ստեղծագործական տարբեր անհատականութամբ օժտված մարդիկ էին, բայց կարող էր դիտվել, որ նրանցից մեկն ու մեկն ավելորդ է, մանավանդ, որ նրանց վերաբերմամբ նույնպես կիրառված չէր հեռատես Նոյի ընտրական մտածված սխտեմը: Ավելորդ չէր լինի հիշատակել այն, որ այս երկու ճարտարապետներից մեկը խորհրդավոր տան բարդ նախագծի հեղինակն էր²⁵⁰: Հատկանշական է և այն, որ երբ կալանավոր ընկերները նրան զանազան հարցեր էին տա-

լիս իր կառուցած շենքի այս կամ այն մանրամասնության մասին, ճարտարապետը խոսքը գցում էր կտուր, մի բան, որ բավականին դժվար գործ էր, որովհետև նման հարցերով նրան դիմում էին ներսում, իսկ ներսից խոսքը կտուր գցելը կապված էր որոշ դժվարությունների հետ:

Մեր քսանյակն ուներ իր բժիշկը, որն անմիջապես շրջապատվեց ուշադրությունամբ և խնամքով: Կալանավորները գիշեր-ցերեկ դողում էին նրա առողջության վրա և թույլ չէին տալիս, որ նրա քթին ճանճ նստի, քաջ գիտակցելով, որ բժիշկը հիվանդ մարդկության հավիտենական ուղեկիցն է եղել և պիտի լինի:

Մեր քսանյակն ուներ իր քարտուղարը, որը ոչ այլ ոք էր, եթե ոչ Երևանի քաղաքային կոմիտեի քարտուղարներից մեկը²⁵¹: Այն էլ պիտի ասել, որ կուսակցականները մեր քսանյակում կազմում էին մեծամասնություն, մի հանգամանք, որ չէր կարող թույլ տալ քարտուղարին կազմակերպել նրանց և ղեկավարությունը վերցնել իր ձեռքը, քանի որ, ինչպես հայտնի է, ղեկավարությունը վերցնելու համար ոչ թե մեծամասնություն պետք է լինել, այլ փոքրամասնություն: Այն էլ պիտի ասել հանուն արդարության, որ քարտուղարը երբեք չմտածեց ղեկավար դառնալու մասին, որովհետև նման մարմաջով մարդիկ տարվում են, երբ ապրում են մի հասարակության մեջ, ուր կան կուշտեր և քաղցածներ: Իսկ մեր փոքր համայնքի անդամներն անխտիր քաղցում էին, որով և ղեկավար դառնալու միտքը զրկվում էր իր իմաստից:

Ունեինք մենք մեր մեջ մի նշանավոր ինժեներ, բայց նա իր ինժեներությունամբ չէր, որ դարձավ մեր համայնքի սիրելին, ոչ էլ իր հանգիստ, բարեհամբույր վարք ու բարքով: Նա օժտված էր գարմանալի հիշողությամբ: Օրը երկու անգամ, առավոտյան և երեկոյան, շաբաթներ շարունակ նա պատմում էր Տոլստոյի «Աննա Կարենինան» և «Պատերազմ և խաղաղությունը»: Նա ոչ թե պատմում էր այդ վեպերի բովանդակությունը, ոչ, նա առանց գրքի կարգում էր այդ վեպերը, և չէր կարելի առանց գեղագիտական բարձր հաճույքի լսել նրան²⁵²:

Մեր համայնքում կային պետական աչքի ընկնող գործիչներ, նաև մի ականավոր գիտնական²⁵³, որը կլինեք մոտ վաթ-

սուն տարեկան. նա դատապարտված էր քսանհինգ տարվա բանտարկություն և չափազանց լավ էր զգում իրեն: Նախքան վճիռն ստանալը նա այն սխալ կարծիքն ուներ, որ ինքը երկու-երեք տարվա կյանք ունի: Քսանհինգ տարվա դատավճիռ ստանալուց հետո մարդը վերածնվեց: Անկասկած պետությունը մի բան գիտե, որ նրան քսանհինգ տարի է տվել. այդ նշանակում է, որ նա պարտավոր է այդքան էլ ապրել՝ պետությունը պարտք չմնալու համար:

Կային հաճելի, շատ հաճելի մարդիկ մեր համայնքում, հենց, թեկուզ, վերջնենք շինանյութեր հայթայթող այն բարձր պաշտոնյային, որին մեղադրանք էր ներկայացված Սիբիրի անտառները կողոպտելու՝ Երևանի տրամվայի գիծը չպալներով²⁵⁴ ապահովելու համար: Շատ բանով էր նշանավոր այս մարդը, երբ նա լողանում էր, թվում էր, թե բազնիք էր թափանցել թավամազ մի արջ: Իր ասելով, կանանց մեջ ունեցած իր հաջողություն համար նա պարտական է այդ հանգամանքին: Նրա կինը հայ մեծագույն դերասանուհիներից մեկն էր, որով նա ակնհայտ կերպով պարծենում էր: Սրամիտ էր նա, պատրաստաբան և կարող էր իրար ետևից անեկզոտներ պատմել գիշեր-ցերեկ և երբեք չկրկնել իրեն: Ի բնե և ի ծնե խանդոտ էր նա և չէր տանում, երբ խոսում էին իր կնոջ սիրված դերասանուհու շնորհների մասին, և իզուր չէր, որ բանաստեղծներից մեկը նրան մի օր անվանեց Թայչարուխցի Օթելլո²⁵⁵:

Շոգ էր մեր կացարանում, առաստաղից թափանցող օդը չէր հասնում մեզ, հողե հատակին փռված մեր անկողինները քրտնամխում էին, և մենք հագնվում էինք մոտավորապես այնպես, ինչպես լողափում ավազի վրա թավալվողները: Այդ պատճառով էլ մենք անհամբերությունով սպասում էինք կեսգիշերին, երբ մեզ տասը ռոպեով դուրս էին հանում զբոսանքի: Մենք շնչում էինք գիշերային թարմ օդը, և մեզ տիրում էր հարաբերական երջանկություն զգացումը:

Առաջին իսկ ռոպեից մեր համայնքը բաժանվեց երկու մասի՝ լավատեսների և հոռետեսների: Լավատեսները հոռետեսներին անվանում էին ագռավներ, իսկ հոռետեսները լավատեսներին՝ դեղձանիկներ: Ըստ լավատեսների, ինչ որ եղավ եղավ, երևի այս էին պահանջում պետական շահերը, սրանից

Հետո ամեն ինչ լավ կլինի: Հիմարությունն է մտածել, որ այս քսան հոգին երկու հարյուր տարի պիտի անցկացնեն բանտում: Պետությունն է, մի օր բռնեց, մի օր էլ բաց կթողնի, կասի՝ կորե՛ք ձեր տները...

Ազոավներն ունեին իրենց խմբակի հիմնը, նրանց սիրած երգը հենց իրենց անունով էլ կոչվում էր՝ «Սև ազոավ»: «Սև ազոավ, սև ազոավ, մանկության օրերից կոռացիր, կոկոացիր իմ գլխի վրա. ի՞նչ ես ոլորվում հիմա էլ, իմ գլխին, մի՞թե զգում ես անկումն իմ, ախ, սև ազոավ, ես քոնն եմ...»: Չի կարելի ասել, որ երգում բացարձակապես կոնֆլիկտ գոյությունն չունեն, երգի սկզբի տներում համառորեն ժխտվում էր անձնատվությունը, կար անընդհատ պնդում այն մասին, որ՝ «ես քոնը չե՛մ», – բայց, ի վերջո, միջոլորտն ավելի շիկանում էր, և երգը վերջանում էր զոհի բացարձակ պարտությամբ, – «ա՛խ, սև ազոավ, ես քո՛նն եմ...»: Ու տիրում էր երգից հետո մի մռայլ, ճնշող լուություն:

Ազոավները դեղձանիկների խմբակին վերազրում էին «Մի վագեր այդչափ արագ» մանկական, միամիտ երգը: Երբ վերջիններն ազատություն էին տալիս իրենց լավատեսությանը և խոսքերն իրարից խլելով ապացուցում էին, որ հուսահատվելու ոչ մի պատճառ չկա և որ, վերջիվերջո, արդարությունը պիտի՛, պիտի՛, այո՛, պիտի՛ հաղթանակի, Թայչարուխցի Օթելլոն նշան էր տալիս, և ազոավները մի մարդու նման երգում էին «Դեղձանիկների հիմնը».

Մի՛ վագեր այդչափ արագ,
 Իմ աղվորիկ նապաստակ,
 Շատ փոքրիկ ես տակավին,
 Թաթիկներդ կհոգնին...

Մի՛րտ պետք էր, որ դիմանար...

Հոռետեսները լսել անգամ չէին ուզում դեղձանիկների այս դայլայները և կռռում էին սև ազոավների նման, – բոլորիս վրա մի սև խաչ, լավագույն դեպքում պիտի մեռնենք մութ ու անել զնդաններում և բանտերում: Կարող է այդ բախտին էլ չարժանանանք, եթե ներքին և արտաքին դրությունը ծանրանա, մի գիշեր կտանեն ու մեկ-մեկ կթրխկացնեն: Ահա թե ինչ:

Դեղձանիկները հուզվում էին, բողբոջում, – մենք դատված ենք, և ոչ մի օրենքով մեզ ոչ ոք չի կարող գնդակահարել: – Ազնավները կոկոռում էին, – մեզ մոտ ամեն ինչ ենթարկվում է հեղափոխական նը՛-պա՛-տա՛-կա՛-հա՛ր-մա՛-րու՛-թյա՛նը²⁵⁶...

Բայց ընդհանրապես պետք է ասել, որ մեր համայնքն ապրում էր հաշտ ու խաղաղ: Ի՞նչ ունեին բաժանելու: «Պատերազմ ու խաղաղություն» էին լսում, անեկդոտների մրցում էին կազմակերպում, անձնատուր էին լինում վերջին «երեք գիշերների» մուսյլ հուշերին: Մեր համայնքի անդամներից մեկը, որի ազգանունը մենք սովոր էինք կարգալ թերթերում, գրեթե ամեն օր, կառավարական որոշումների տակ²⁵⁷, անհավատալի մի բան պատմեց այդ օրերից. դատելուց հետո նրան խոթում են մի բանտասենյակ, ուր ոչ ոք չի լինում: Երբ ուշքի է գալիս միսուսի դատի մղձավանջից, սկսում է շրջել կամերայում: Կամերայի պատերին նկատում է մակագրություններ: Այնտեղ նա կարդում է ծանոթ ընկերների թողած վերջին տողերը: Այո՛, դա եղել է մահվան դատապարտվածների վերջին հանգրվանը: – «Երեք բույս տևող դատավարությամբ դատապարտված եմ գնդակահարության. կեցցե՛ հայ ժողովուրդը», – գրում է ժամանակի լավագույն գրողներից մեկը²⁵⁸: – «Դատապարտված եմ գնդակահարության: Մեռնում եմ հանգիստ խղճով: Կեցցե՛ մեր մեծ ղեկավարը», – գրել և ստորագրել է ժողովրդական սիրված կոմիսարը²⁵⁹: – «Դիակեկտիկական մատերիալիզմով գինվելը բավական չի գնդակահարվելու համար. կեցցե՛ մեր մեծ գործը», – գրում է ժամանակի հմուտ տեսաբաններից մեկը, որն աչքի է ընկել իր խրթին լեզվով²⁶⁰:

Ստացվում է ահավոր մի բան: Այդ ամենը մոռանալու համար նրանք որոշում են բանաստեղծներից մեկի գրական գործունեության 20-ամյակը տոնել²⁶¹: Մեր կացարանում պետական միակ գույքը հայտնի թիթեղե ամանն է, որի հարթ կափարիչը փայլում է այսօր մաքրությունից: Նրա վրա տեղ է գրավում հոբելյանական հանդեսի նախագահը, մեր միակ ժողկոմը: Բանալով հոբելյանական հանդիսավոր նիստը²⁶², նա գեկուցման համար խոսք է տալիս երկրորդ բանաստեղծին: Հայտնի է, որ գեկուցողն իր ժամանակին մի քանի հոգվածներ է տպել հոբելյարի դեմ²⁶³, այստեղ սակայն մոռացվում են բո-

լոր անձնական մանր կրքերն ու քինախնդրությունները: Զեկուցողը բարձր է գնահատում հոբելյարի տեղն ու դերը ժամանակակից պոեզիայում, փառաշարա կերպով աչք փակելով բանաստեղծի գաղափարական սայթաքումների վրա:

Այնուհետև ողջույնի խոսքերով հանդես են գալիս կուսակցության, կառավարության, նկարիչների, ճարտարապետների, գիտնականների, տեխնիկական ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները: Պետական թատրոնի կողմից հանդես է գալիս թատրոնի մեծ դերասանուհու օրինական ամուսինը: Ուրիշ ելք չկար: Համերգային բաժինն անցնում է բարձր մակարդակով: Տեղի են ունենում ցածր ձայնով խմբերգեր, մեներգեր, իսկ երրորդ բանաստեղծը կարգում է հոբելյարին նվիրված մի սիրուն բանաստեղծություն:

Վերջում՝ իհարկե բանկետ: Նստում ենք բոլորս շրջանաձև, ամեն մեկի առաջ՝ իր օրվա ընթացքում խնայած հացը, իսկ մեջտեղը՝ Երևանի անմահական, հազարասողանի ջուրը: Օրվա թամադան նույն ինքը՝ հանդիսավոր նիստի նախագահն է. խմում ենք հոբելյարի, ներկաների կենացը և նրանց հիշատակին, որոնք խիստ հարգելի պատճառներով չկարողացան իրենց մասնակցությունը բերել այս մեծ և պատմական ու պատվական երեկոյին, խմում ենք, խմում մինչև վերջին կաթիլը:

.....

...Ճամբանե՛ր, ճամբանե՛ր:— Նորից աշուն էր, աշունը փչեց իր դեղին բուռուները և Նորքից, Կոնդից ու Քանաքեռի բարձունքից քշեց անթիվ, անհամար դեղին տերևներ: Նրանցից մի քանիսն ընկան բանտի բակը, ընկան ու անշարժացան:

Մի օր, ուշ երեկոյան, երբ մենք սպասում էինք մեր սովորական գիշերային զրոսանքին, դուռը բացվեց, և ներս մտան երեք կանաչ գլխարկավորներ:

- Իրերը հավաքել, — եղավ հրամանը:
- Ու դուրս եկան:
- Տանում են գնդակահարեն, — կասկածեցին ազուավները:
- Հտապի են հանում, — դայլայլեցին դեղձանիկները, միաժամանակ վախենալով այն մտքից, որ ազուավները կարող են ճիշտ դուրս գալ:

Մենք իրերով առաջնորդվեցինք բանտի դրսի բակը: Այնտեղ բացվեց մի դուռ, և մենք մտանք մի որջ, որը չուներ ոչ մի լուսամուտ: Նստեցինք իրերի կապոցներին և սպասեցինք,— ովքե՞ր պիտի հաղթեն, ազգավնե՞րը, թե՞ ...

Կեսգիշերին դուռը բացվեց: Դռների մեջ կանգնածներից մեկը կարգաց երկու ճարտարապետների ազգանունները: Նրանց հրամայվեց դուրս գալ: Առանց իրերի:

Առանց իրերի: Ա՛յս էր կասկածելին և սարսափելին: Առանց իրերի, ինչո՞ւ առանց իրերի: Ազգավները փակեցին իրենց աչքերը,— մենք այդպես էլ գիտեինք,— կարծես ասում էին նրանց փակ աչքերը: Առաստաղին կպած լամպի աղոտ լույսի տակ երկու ճարտարապետների անտեր մնացած իրերի երկու կապոցները չարագուշակ խորհուրդ էին ստանում, հատկապես նրանցից մեկը: Ճարտարապետներից մեկի ադեալը մոռգ-կարմրագույն էր:

Ոչ-ոք չէր խոսում: Եվ ի՞նչ խոսեին: Ազգավներն իրենց ասածն ասել էին, դեղձանիկները դայլայլելու հիմք չունեին, լավում էր միայն ծխողների լուցկիների չրթոցը: Թայջարուխի Օթեյլոն բարձր հազաց: Նրան սաստեցին այս ու այն կողմից,— «սը՛ս»,— նա երկու ձեռքերը բռունցք արած վեր բարձրացրեց ու թափով խփեց ծնկներին: Այս նշանակում էր,— «ի՞նչ է, հազալու իրավունք չունե՞մ...»: Հետո ժպտաց: Ժպիտը վարակիչ չէր: Ուր որ ընկավ, կորավ նրա ժպիտը, և նա խեղճացավ:

Լռություն, լռություն, լռություն, այնպիսի մի լռություն, որը բանաստեղծի ասածի նման աճում է, աղմուկ դառնում: Ա՛խ, եթե հիմա դուռը բացվեր և ներս խոթվեին երկու ճարտարապետները, երկուսն էլ գրեթե մի բոյի, այն ժամանակ, այո՛, այն ժամանակ ամեն ինչ կգնար իր բնականոն ճանապարհով, և այն ժամանակ դեղձանիկները ցույց կտային ազգավներին: Ասենք, ի՞նչ կարող էին ցույց տալ, պարզապես պիտի կտցահարեին, գիշեր-ցերեկ կտցահարեին այդ սև ազգավներին:

Պետք էր որ լուսաբաց լիներ, երբ լավեց ավտոյի հռինդ, հետո լավեց, թե ինչպես բացվեց բանտի դուռը, և լավեցին ոտնաձայներ: Երկու անգամ երկուսի նման պարզ էր, որ գալիս

են տանեն հաջորդ զույգին կամ զույգերին: Տեսնես ո՞ւր են տանում,— ո՞ւր պիտի տանեն, նման դեպքերում ո՞ւր են տանում,— աներանց տու՛ն... խեղճ ինժեներներ. խեղճ մենք:

Դուռը:

Դուռը բացվեց, և հանգիստ քայլերով և ավելի հանգիստ դեմքով ներս մտան երկու ինժեներները: Ա՛յս ի՛նչ բա՛ն է՛ր: Ազուավները լայն բացին աչքերը: Բայց կտուցները փակ մնացին: Նույն դրուժյան մեջ էին գրեթե դեղձանիկները:

— Տղերք, ձեզ ո՞ւր տարան,— շշուկով կարողացավ հարցնել ժողովրդական կոմիսարը:

— Մեր հին տունը,— պատասխանեց ճարտարապետներից մեկը ոչ շշուկով:

— Նալբանդյան փողոց,— լրացրեց մյուսը:

— Չվախեցա՞ք,— հարցրեց մեկը:

— Կվախենայինք, եթե...

— Մարդատար շիկարնի ավտոյով տարան մեզ, վախենալու ժամանակ չեղավ,— լրացրեց մյուսը:

— Ինչո՞ւ տարան,— հարցրեց բժիշկը:

— Ինչ-որ դատարկ-մատարկ հարցերով,— պատասխանեց մեկը և դարձավ մյուսին,— լսիր, դու մի բան հասկացա՞ր, ինչո՞ւ մեզ տարան: Ես որ բան չհասկացա...

— Ես էլ բան չհասկացա,— պատասխանեց մյուսը:

Մենք էլ բան չհասկացանք²⁶⁴: Վերջապես բոլորս անխտիր եկանք մի հասկացողության: Այս լավ նշան էր: Եվ, վերջապես, ի՞նչ կարևոր է, թե ինչո՞ւ տարան, կարևորն այն էր, որ սաղ-սալամաթ ետ եկան:

— Մեզ հյուսիս են տանում, տղե՛րք,— ասաց մեկը:

— Տանում են կորցնեն,— կռուաց մի ազուավ:

— Հյուսիսը շատ լայն հասկացողությունն է, կոնկրետ ո՞ւր են տանում,— ուզեց խնդիրը ճշտել նա, առանց որի ստորագրության թերթերում լույս չէր տեսնում ոչ մի որոշում:

— Չասացին: Այնքանն էլ, որ ասին, շնորհակալ եղեք:

— Դա ի՞նչ ասելու բան է, բա խո՞մ՝ հարավ չե՞ն տանելու...

— Տղերք, դրանք միշտ խաբում են, կա չկա, մեզ արևմուտք են տանում,— ասաց Օթեկուն՝ մատը ճակատին ցցելով:

Այս անգամ նրա ժպիտը վարակիչ էր, մինչև անգամ եղան ծիծաղողներ:

Համեմատական երջանկությունը կատարյալ էր և ավելի կատարյալ դարձավ, երբ վերջապես առավոտը բացվեց, և դուռը բացվեց: Մեր որջը ողողվեց աշնանային առավոտյան թարմ օդով: Բերին մեր օրաբաժինները, երկու կտոր շաքարը, թեյանման թեյը, և եղավ մի ըոպե, երբ դժվար էր տարբերել ազուավները դեղձանիկներից, որովհետև ազուավները ծածկվեցին դեղձանիկների փետուրներով: Այս փոփոխությունը սակայն աննախադեպ չէր, այսպիսի դեպքեր՝ որքա՛ն ասես: Բավական էր մի փոքրիկ, անբարենպաստ հով և կքշեր, կտաներ արհեստական փետուրները: Նույնը և պատահել է դեղձանիկների հետ: Հեռու չգնանք, հենց այդ գիշեր՝ և՛ ձևով, և՛ բովանդակությունում դեղձանիկները շատ քիչ էին տարբերվում, ավելի շուտ ոչ մի բանով չէին տարբերվում ազուավներից: Նման դեպքերում նրանք չէին չարախնդում, մեկ-մեկու չէին մեղադրում անսկզբունքայնության մեջ, նրանք բարեհոգի կերպով լուռ էին, որովհետև գիտեին, որ նույն ուղտը վաղը կարող է չոքել իրենց դուռնը, նույն ծուխը նույն հաջողությունում կարող է բարձրանալ իրենց երգիկից:

.....

Ճամբանե՛ր, ճամբանե՛ր: Կեսօրից հետո մեզ իրերով լցրին ապրանքատար երկու մեքենա և ծածկեցին բրեզենտով: Մեքենայում տեղ գրավեցին նաև երկու զինված պահակներ: Մեզ հրամայվեց չչարժվել, ոչ մի բանով չմատնել, որ բրեզենտի տակ մարդիկ են պահված: Այսպես փոխադրում են արգելված ապրանք կամ սպանդանոցից տանում են մսամթերք: Փոխադրության այս արտակարգ ձևը տակն ու վրա արավ մեր լավատեսությունը: Միակ մխիթարականն այն է, որ ցերեկ էր: Եթե գիշեր լիներ, կարելի էր խելագարվել: Սակայն սրանց համար ի՞նչ նշանակություն ունի ցերեկ կամ գիշեր: Քաղաքից դուրս, ամայի դաշտում կատարվող մութ գործերի համար ի՞նչ նշանակություն ունի ցերեկ կամ գիշեր:

Մեքենաները շարժվեցին: Մենք լսում էինք անցնող ավտոների և տրամվայների աղմուկն ու զվարթ գնդոցը: Ո՛ւր են

տանում մեզ: Ո՞ր փողոցի վրա ենք: Բայց ահա աղմուկը քիչ-քիչ նոսրացավ: Կասկած չկա, որ մեզ տանում են քաղաքից դուրս: Ո՞ւր են տանում մեզ, ո՞ւր եք տանում մեզ: Այսպես տանում են գողացած ապրանքը: Գողացած ապրանք չենք, ի՞նչ ենք: Գողացան մեզ մեր տներին, մեր հարազատներին, մեր ժողովրդին, գողացան մեզ: Վերադարձրե՛ք մեզ մեր օրինական տիրոջը, մենք ժողովրդի թշնամիներ չենք, կեցցե՛՜ ժողովուր...

Ավտոները կանգնեցին: Հիմա որ լուռթյուն է, հիմա որ...

Բրեզենտե ծածկոցը բարձրացրին:

– Ոտքի՛...

Արևը խտտում է մեր աչքերը: Մեր ոտները թմրած են: Նայում ենք շուրջը: Այս ի՞նչ բան է, տղե՛րք: Կեցցե՛՜... այս ի՞նչ երջանկություն է, մեզ աքսոր են տանում... կայարա՛ն:

.....

...Կեցցե՛՜ համեմատական երջանկությունը: Մենք գտնվում ենք կայարանի հրապարակում: Այստեղ մեզ սպասում է բացառիկ ընդունելություն՝ ամենաբարձր մակարդակով: Կողմնակի ոչ մի քաղաքացի: Ոչ էլ ուղղակի: Ընդարձակ հրապարակը գտնվում է գինյվորական հսկողության տակ: Այստեղայնտեղ երևում են գինյված պահանջներ՝ վարժեցրած շների հետ: Այս, բոլորն, իհարկե, արվում է մեր ապահովության համար: Նրանք արգելել են ամեն երթևեկ և փակել բոլոր ճանապարհները: Առանց այս հոգատար միջոցառումների ժողովուրդը կարող է հարձակվել... ո՞ւմ վրա... Իհարկե, իր թշնամիների, մե՛զ վրա, մե՛զ վրա: Նրանք մեզ բզիկ-բզիկ, ակնոցավոր օձի լեզվով ասած՝ հողմացրիվ կանեն²⁶⁵, հո՛ւմ-հո՛ւմ կուտեն: Մենք հիմա պաշտպանված ենք ամեն կողմից շներով և մարդկանցով: Մեզ չեն գնդակահարում, մեզ տանում են հյուսիս, աքսոր: Կեցցե՛՜ մարդասիրությունը, կամ այն մյուս բառով ասած՝ հո՛ւմ... հո՛ւմ... հումանիզմը: Ծնորհակալութի՛ւն, շնորհակալութի՛ւն՝ հոգատարության համար²⁶⁶: Հո՛ւմ-հո՛ւմ-հումանիզմի՛ համար:

.....

– Հո՛ւմ... Հո՛ւմ,– ես ուզում եմ լայն բանալ իմ աչքերը, բայց դրանից արցունքներն ավելի առատ են հոսում բարձին: Ծիծաղելի է, ես ոչ ավել, ոչ պակաս՝ հեկեկում եմ: Այսպես հեկեկում էի ես, երբ փոքր էի,– հո՛ւմ...հո՛ւմ...

– Հայդո՛ւկ, ի՞նչ ես թնկթնկում... Երա՞զ տեսար,– լսում եմ Աշոտ դայու ջնահար ձայնը:

– Այո,– ասում եմ ես,– երազ տեսա, ծանր երազ...

– Ի՞նչ տեսար,– հարցնում է Աշոտ դային՝ երևի առանց աչքերը բանալու:

– Աքսորում էին, ու մենք ուրախ էինք...

– Հետո՞...

– Հետո...

Բայց ես ուզում եմ թեթևացնել խավարը, խեղդող օդը, հիմա ես անզուսպ ցանկություն ունեմ մի ծիծաղելի բան լսել կամ ասել ու ծիծաղել, այնպե՛ս ծիծաղել, որ բարաքը զարթնի, ծիծաղել Մեֆիստոֆելի՞²⁶⁷ պես, այսպես,– հա՛-հա՛-հա՛-հա՛-հա՛...

Ես, իհարկե, մտքումս եմ ծիծաղում, և դա ինձ հաջողվում է, հա՛-հա՛-հա՛-հա՛-հա՛... Մեֆիստոֆելիա՛...

– Հետո՞,– անհամբերության նշաններ է ցույց տալիս Աշոտ դային:

– Հետո... երազումս մի մաքի...

– Մոտս եկավ հարցմունքի՞²⁶⁸... վե՛րջ տուր...

– Այդպես չի եղել,– առարկում եմ ես,– երբ մեզ արքորեցին, մայրս դեռ ողջ էր՞²⁶⁹: Նա իմ քննիչին դիմում է դրել, այսպես.

Երազումդ մի մաքի
Մոտդ եկա՞վ հարցմունքի,
Ասա՞ց,– ապրի՛ք բալեն,
Ո՞նց էր համը իմ ձագի...

– Դու և նախ իրավունք չունես,– ասում է Աշոտ դային,– թուժանյանի ասածները քո ուզածի պես շուռ ու մուռ տալու²⁷⁰: Այս մեկ...

– Երկրորդ, – հարցնում եմ ես:

– Երկրորդ՝ քնի՛ր, վաղ առավոտյան... Առաջին...

Ու քնում է, կամ ո՞վ գիտե, ձևացնում է որ քնած է:

.....

...Մենք համաձայն հրամանի իջնում ենք մեքենաներից և իրերը գրկած կամ շալակած՝ հերթի կանգնում: Մեկ-մեկ: Աչք-ծոծորակ: Հետո առաջ ենք շարժվում: Առաջընթացներն արդեն խուզարկվում են, մեկ-մեկ բարձրանում են վագոն: Խուզարկելիս վերցնում են ծխախոտները, մախրոկա... մ'յս ինչ նորու-թյուն է:

Վագոնը հեռվից մարդավարի, սովորական վագոն է, միայն մոտենալուց հետո կարելի է նկատել, որ պատուհանները փոքր են գյուղական խրճիթների պատուհանների նման և զարդարված են երկաթե խիտ ճաղերով: Վագոնի միջանցքը հագեցած է բանտահոտով: Այս այն հոտն է, որը միայն կալանավորին է հայտնի: Նկարագրել այն դժվար է: Ասել, որ դա գարշահոտություն է, ճիշտ չէր լինի, ասել, որ հաճելի է այդ բույրը, այդ էլ կլիներ չափազանցություն: Դեղատների հոտն, օրինակի համար, մեկին կարող է դուր գալ, մյուսին ոչ, բանտահոտը չի կարող դուր գալ որևէ մարդու, թեև, կրկնում ենք, դա գարշահոտություն չէ: Դա, մի տեսակ, ինչպես բացատրեմ, պաշտոնական հոտ է, որը կալանավորին ներշնչում է մի տեսակ լրջություն և մի տեսակ զգաստություն:

Վագոնն ունի իր կուպենները, կուպեններն ունեն իրենց դռները, որոնք երկաթապատված են: Կուպենները երեքհարկանի են, իսկ հարկերը՝ միակտուր: Ամեն հարկում պիտի աշխատի ապրել չորս մարդ: Լավ չզգալու համար ստեղծված են օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բոլոր հնարավորությունները: Նստելիս պետք է քիչ կռանալ, պառկելիս պետք է աշխատել որքան կարելի է կարճահասակ լինել, կանգնելու մասին խոսք լինել անգամ չի կարող: Մնացյալն ինչպես բանտում: Սուպի փոխարեն տալիս են մանր, աղի ձուկ: Մնացյալն ինչպես բանտում: Այստեղ նկատվում է ավելի մեծ հոգատարություն. չեն ուզում, որ ծխելով վտանգենք մեր առողջությունը կամ դուան անցքից ներս նայող պահակների տեսողությունը... Օրվա

ընթացքում տալիս են միայն երեք անգամ ծխելու մախորկա: Մնացյալը ինչպես բանտում: Երկու մեջտեղ պառկողները դժբախտ են, նրանց անհանգստացնում են երկու կողմից: Բայց նրանք կարող են նայել ճաղապատված պատուհանից և դիտել կառամատուցից՝ անկապ պատկերներ: Ուրեմն նրանց կարելի է մինչև անգամ նախանձել... Մնացյալն՝ ինչպես բանտում:

Երեկոյան մեր վագոնը ցնցվեց և առաջ շարժվեց: Ուզեցինք ասել՝ «Մնաս բարով, Երևան», բայց ետ դարձավ ու նորից ցնցվեց: Ետ, առաջ: Ետ, առաջ: Վագոններ են կցում:

– Ուրեմն, գնում ենք, – ասում է մեկը, և տիրում է լուռ-թյուն:

– Նոր գլխի ընկավ...

– Երանի՛ նրանց, որոնց ոսկորները մնացին Երևանում, – կոկոռում է սենտիմենտալ մի ազուավ, – մեր ոսկորները...

– Մեզ դեռ ծաղիկներո՛վ պիտի դիմավորեն, – դայլայլում է մի դեղձանիկ երրորդ հարկից:

Բացվում է դռան ծանոթ, վաղածանոթ քառակուսին, ու երևում են պահակի նախ զուլյգ կապույտ աչքերը, ապա արագ-արագ բացվող-խփվող բերանը.

– Այստեղ խոսելն արգելված է: Դուք Երևանի բանտում չեք, – ասում է բերանը, և քառակուսին փակվում է: Մարդը ճիշտ էր ասում, մենք Երևանի բանտում չենք: Ինչպես էլ իմացավ...

Ու նորից լուռթյուն:

.....

...Գնացքն այնքան ետ ու առաջ էր արել, որ երբ գիշերը դուրս եկավ Երևանից, ոչ ոք չգզաց: Միայն երբ տևական դարձավ անիվների աղմուկը, մենք հասկացանք, որ գնում ենք: Ո՛չ, մենք չենք գնում, մեզ տանում են.

Տանո՛ւմ են, ադե՛ ջան, տանո՛ւմ են...

Ինձ քեզանից հանում են...

Ա՛յս է իրականությունը: Իրականություն է և այն, որ այս երգը սալդատական ժողովրդական երգ է: Մարդկանց այն ժամանակ էլ տարել են հակառակ իրենց կամքի: Բայց ո՞ւր են

տարել, ճակատ, մարտադաշտ: Մարդիկ իմացել են, թե ուր են գնում և ինչի համար: Իսկ մե՞նք...

Իսկ մենք չգիտենք, թե ինչո՞ւ և ո՞ւր: Ո՞ւմ է հարկավոր այս ամենը:

Այդ գնացքի անիվներն են երգում.

Տանո՛ւմ են, ադե՛ ջան, տանո՛ւմ են,
Ինձ քեզանից...

Իսկ ինչո՞ւ միամիտ ձևանալ: Մենք հիմա ուսյալ ենք ու լուսավորյալ: Այո՛, կար ժամանակ, որ մենք չէինք հասկանում դեպքերի իմաստը, մենք անբան ոչխարների նման նայում էինք իրար բերանի, անցան, այո՛, կըսեմ, անցան այն ժամանակները, երբ կալանավորը տգիտության օրորոցին մեջ մեյ մը ասդին, մեյ մը անդին...²⁷¹

Տանո՛ւմ են, ադե՛ ջան, տանո՛ւմ են...

Մենք գիտենք, թե մեզ ո՛ւր են տանում, ամեն դեպքում ո՛չ հարավ և ո՛չ էլ արևմուտք: Ինչո՞ւ են տանում, այդ էլ գիտենք, տանում են, որպեսզի մենք մեր գլխին չզգանք հայրենի երկիրքը և մեր ոտքերի տակ չզգանք հայրենի հողը: Տանում են, որպեսզի մենք մեզ պատժված զգանք, խեղճացա՛ծ, ոչնչացա՛ծ.

Տանո՛ւմ են, ադե՛ ջան...

Ու մենք գիտենք, ա՛խ, մենք շատ լավ գիտենք, թե ո՞ւմ է հարկավոր այս ամենը... Բայց ավելի լավ է այդ մասին չմտածել, որովհետև, միևնույն է, մենք այդ մասին չենք խոսել ու չենք խոսի: Այս՝ ամեն մեկը գիտե, գիտե և այն, որ դիմացինը գիտե, բայց այս մասին մենք չե՛նք խոսում, չե՛նք խոսում:

...տանո՛ւմ են...

.....

...Օրեր են անցնում. գուցե տարիներ ու դարե՞ր: Մեր՝ քառասունիս դատապարտության միջին տարիների գումարը մենք չորս դար հաշվեցինք: Մի բան հաստատապես կարելի է պնդել, որ չորս դար չի անցել: Գնացքը վաղուց է կանգնած:

Մենք այլևս չենք սպասում, թե երբ պիտի շարժվի: Ե՛րբ կուզի՝ թող շարժվի: Կարող է անգամ երբեք չշարժվել: Մենք ժամանակի տերը չենք, ժամանակն է մեր տերը, մենք մեր տերը չենք, մեր տերը սատանան գիտե թե ով է. մի բան որոշ է, որ մենք անտեր չենք: Եթե անտեր լինեիք, կգնայինք ուր որ խելքներս փչեր: Պարզվում է, որ անտերությունը ոչ միայն վատ բան չէ, այլև շա՛տ-շա՛տ պատվական մի բան է: Շա՛տ:

Հարևան կուպենների քառակուսի անցքերը բացվում ու փակվում են: Ինչ-որ հրամանի հոտ է գալիս: Այո՛, այո՛: Ահա բացվեց մեր դռան քառակուսին: Հրամանը պարզ էր.

– Իրերը հավաքե՛լ:

Այնուհետև մեկ-մեկ դատարկվում են կուպենները: Հերթը հասնում է մեզ: Մենք գրկում կամ շալակում ենք մեր իրերը, մեկ-մեկ իջնում ենք վազոնից և ոտք դնում մայր հողին: Առաջին գծից մենք բավական հեռու ենք: Բայց կայարանի ճակատին կարդում ենք՝ Վոլոգդա... այստեղ կարևորը վերջին վանկն է, – դա²⁷²: Դա-դա՛, Վոլոգդա՛: Փորձում եմ հիշել, թե ինչ գիտեմ այս քաղաքի մասին: Ամեն դեպքում մենք գտնվում ենք Մոսկվայից էլ հյուսիս: Այնուհետև հիշում եմ, որ Վոլոգդայի անունը կապված է... այո՛, այո՛, Վոլոգդան նշանավոր է իր յուզ ու պանրով, ինչպես մեր Դարալագյազը: Ահա թե ինչու մեզ բերին այստեղ և հատկապես այստեղ: Ինչպե՛ս կարողացել են ճիշտ գուշակել, որ մենք ձանձրացել ենք Դարալագյազի յուզ ու պանրից և բերին մեզ այստեղ, որ Վոլոգդայի յուզ ու պանիրն անուշ անենք... Ի՛նչ հոգատարություն, ի՛նչ հո՛ւմ... հո՛ւմ...

Այստե՛ղ էլ մեզ դիմավորեցին մեծ վայելչությամբ, պահ-նորդներով ու շներով: Նրանք շրջապատեցին մեզ և մի քանի անգամ հաշվեցին հեռվից ու մոտից: Հետո մեզ մեր իրերով հրամայեցին բարձրանալ ապրանքատարները: Այստեղ մեզ չծածկեցին բրեզենտով: Մենք շարժվեցինք: Բանուկ փողոցներով և մայթերով անցնող երկսեռ տեղացիները ոչ մի ուշադրություն չդարձրին մեզ վրա: Պատերին թարմ աֆիշներ՝ խաղում են «Թագավորը զվարճանում է»: Ինչո՞ւ չէ, էլ ի՞նչ թագավոր է, որ չզվարճանա: Աշնանային անձրևը քաղաքին տվել է տխուր, հոգնած տեսք: Ուրիշ պայմաններում այս անձրևը

կարող էր մինչև անգամ բանաստեղծական համարվել...

Բանտը գտնվում էր քաղաքի արևմտյան ծայրամասում: Մեզ իջեցրին, նորից հաշվեցին և առաջնորդեցին մի բավականին ընդարձակ սենյակ, ուր պատերի երկայնքով դրված էին երկար նստարաններ: Այստեղ հրամայվեց մեզ մերկանալ, մերկանալ մինչև վերջ: Այս կարգադրությունը մենք ընդունեցինք ակնհայտ տարակուսանքով: Ի՞նչ են ուզում անել մեզ հետ: Այնուհետև պահնորդները վերցրին մեր անկողիներն ու շորերը, փաթաթեցին և առանց գրելու մեր անունները, դիզեցին մի անկյունում: Այս էլ թվաց մեզ կասկածելի: Այստեղ կանգնել էին նաև չորս հրացանավոր պահակներ, որոնք ոչ մի բանով մեր աչքերը չէին շոյում:

Հետո՞: Հետո այն, որ ներս մտավ գինվորական շորերը հագրվ ծածկող բժշկական խալաթով բարձրահասակ մի անձնավորություն՝ բարձրաստիճան մի գինվորականի հետ: Այս էլ լավ նշան չէր: Մեզ հայտնի է, որ նման մուժ գործերին ներկա է լինում նաև բժիշկը, որը նույնպես ստորագրում է կատարման ակտը: Բժշկական ստուգումը ծիծաղելի լինելու չափ ձևական էր: Մինչև վերջ նա ոչ մի բառ չարտասանեց: Բժիշկը ցից-ցից բեղեր ուներ և հայչող, կապույտ աչքեր: Նա մի քանի անգամ միայն կոկորդը մաքրեց, — քղը՛-քղը՛: — Նրանից փչող օդու հոտն ավելի ծանրացրեց մթնոլորտը:

Այդ էլ վերջացավ:

Այնուհետև բացվեցին աջակողմյան երկու դռները, և նշաններով մեզ հասկացրին, որ պետք է ներս մտնել: Թողնում էր այն տպավորությունը, որ մենք ընկել ենք համբերի աշխարհը: Ներս մտանք: Այստեղ հատակը ցեմենտից էր: Ուրիշ ոչ մի բան մենք չկարողացանք նկատել: Բայց ներքին վախով նկատեցինք և այն, որ մեր հետևից ներս մտան նաև չորս հրացանավորները: Այս արդեն հանաք չէ: Նրանք կանգնեցին մեզնից պատշաճ հեռավորության վրա, կողք-կողքի: Մենք՝ ազամամերկ՝ սպասում էինք դեպքերի հետագա զարգացմանը: Դեպքերի զարգացումը հանկարծ, անսպասելի կերպով ստացավ արմկալի բնույթ: Սկզբում մենք չհասկացանք, թե ինչ է կատարվում:

.....

– Հայդո՛ւկ, դու քնա՞ծ ես:

Աչոտ դային է: Ես լուում եմ, այսինքն ուզում եմ ասել՝ այո՛, ես քնած եմ: Բայց նա չի հուսահատվում:

– Ինչո՞ւ կալանավորներին չի թույլատրվում ժամացույց պահել:

– Որպեսզի չկարողանան ժամադրուլթյուն նշանակել, – պատասխանում եմ ես:

– Երեկ՛, երեկ՛, – պատասխանում է նա: Հետո անդրադառնում է: – Ժամադրուլթյուն՝ ո՞ւմ հետ...

– Ամեն կալանավոր ունի իր սիրուհին, – ասում եմ ես, – և զարմանալի կերպով բոլոր կալանավորների սիրուհիները մի՛ անուն ունեն:

– Զարմանալի բան, – նկատում է Աչոտ դային և ուզում է երեկ զարմանալ, բայց ես զգում եմ, որ նրա մտքերը հեռու են, – և ինչպե՞ս են կոչվում նրանք, – այնուամենայնիվ հարցնում է նա:

– Ազատուլթյո՛ւն, – ասում եմ ես մեծ հանդիսավորուլթյամբ:

– Տեղը բերի՛ր, – երեկ ժպտում է նա խավարում, – բայց գիշերվա համար շատ է դժվարամարս: Ավելի լավ է քնիր: Վաղը...

– Վաղը, այո՛ վաղը, – հաստատում եմ ես և աչքերս փակում:

.....

...Չորս կողմից լավեց խշշոց, թշշոց, և տաք գուրուշին ասես կտրեց մեզ ցեմենտե հատակից, և մենք, մերկ ու մազակալած, միայն վախ ներշնչող հրեշտակների նման լողացինք ցեմենտի ամպերում: Քիչ հեռու կարելի էր նկատել, որ մեր ժողովրդական կոմիսարը փնչում է և երկու ձեռներով եռանդով շփում սեփական գլուխը: Մշուշից դուրս լողաց ճարտարապետներից մեկը և օգտվելով աղմուկից, ականջիս շշնջաց: – Հիմա կսկսեն... – Ի՞նչը, – հարցնում եմ ես: – Գնդակահարել, – պատասխանում է նա: – Իսկ ինչո՞ւ բաղնիքում, – գրեթե բարկանում եմ ես: – Կրակոցները խլացնելու, արյան հետքերը սրբելու

Համար, — բացատրում է նա արագ-արագ, ասես վախենալով, որ ժամանակ չի մնացել իր մտքերը մինչև վերջ բացատրելու: Հետո մենք հայտնվում ենք մի ցնցողի տակ և վերից թափվող ախորժեղի ջերմաստիճանով ջուրը կյանքի է կոչում մեր հոգնած ու տառապած մարմինները: Ցնցողները չեն ենթարկվում մեզ, և կարիք էլ չկար, որ ենթարկվեին, նորմալ էր և՛ չափը, և՛ ջերմությունը: Մշուշի միջից մի քանի անգամ լավեց հրացանավորների «սը՛ս-սը՛ս»-ը: Այդ նշանակում էր, որ մենք լողանալիս փնջփնջում ենք, մի բան, որ երևի չի կարելի:

Կասկածից դուրս էր, որ համառ հետևողականությունը մեզ հետևում էր համեմատականության թեորիան, որը կապ չունեի Ալբերտ էյնշտեյնի հետ²⁷³, ոչ, այս տեսությունը լուսահոգի կրքի-դախրմանցի Սերոբին էր պատկանում: Հիմա մենք երջանիկ ենք, որ Վոլոգդայի բանտային բաղնիքում մեզ չգնդակահարեցին, և մենք լողանում ենք զինված պահակներին հսկողության տակ:

Ու հանկարծ, ինչպես միանգամից և անսպասելի սկսվեց աղմուկը, միանգամից էլ կտրվեց: Այս անգամ մենք մեզ զգացինք այն անհարմար դրուստան մեջ, ինչպես զգում են մեծ ոգևորությանը պարողները, երբ հանկարծ նվազախումբը լուռ է: Այո՛, ճիշտ այդպես: Մշուշն արագ նոսրանում է: Այս անգամ բացվեցին ձախակողմյան երկու դռները, և նույն համր նշաններով հրամայեցին մեզ դուրս գալ: Մենք մտանք մի՛ կարելի է ասել՝ ընդարձակ սենյակ կամ փոքր մի սրահ: Երկար նստարաններին, պատշաճ հեռավորության վրա, դրված էին շորերի գորշ կապոցներ: Ցուրտը երևի մեզ օգնեց, որ մենք արագ կողմնորոշվեինք: Ամեն մեկս տեր կանգնեցինք մի կապոցի:

Առաջին տպավորությունը բավականաչափ աննպաստ էր, եթե չասենք՝ քստմունքի: Սպիտակեղենը կոշտ քաթանից էր և շատ էր հեռու սպիտակեղեն լինելուց: (Ի՞նչ օճառով էր լվացված, ծանր հոտում էր): Գորշագույն բլուզի երեք կոճակներից մեկը փայտից էր: Բամբակած շալվարն ու պիջակը մեծ ու փոքր էին, ականջավոր գլխարկը կուպր էր հոտում: Բուշլատը քաշում էր երևի մեկ փուլ: Ամենասարսափելին կոշիկներն էին, դրանք ոչ թե կոշիկներ էին, այլ ծանր սանդալներ: Նրան-

ցից ամեն մեկում երեք ոտք կարող էր տեղավորվել ապահովաբար:

Երբ վերջացավ դժվար զգեստավորումը, մենք վերջապես բարձրացրինք մեր գլուխը և նայեցինք իրար: Հիմնականում կարելի էր երկու մասի բաժանել մեզ՝ ծիծաղելիներ և ողբերգականներ: Ես, կարծեմ, և՛ մեկն էի, և՛ մյուսը:

Հետո զնգացին ինչ-որ փականքներ ու կողպեքներ, ինչ-որ դռներ փակվեցին ու բացվեցին, և մենք մուտք գործեցինք պաշտոնական բանտը:

Չորսհարկանի մի մուսյլ շենք էր դա, կառուցված ծանր, ճնշող ճարտարապետական ոճով: Ամեն մի հարկն ուներ իր երկաթե դուռը, որին հսկում էին մի զինված և մի անզեն պահակ: Դեպի չորրորդ հարկը ձգվող քարե աստիճանների հարթակների վրա բացվում, ավելի շուտ փակվում էին հսկայական լուսամուտներ, որոնցից ոչինչ չէր կարելի տեսնել, որովհետև ապակիները գուլյնգուլյն էին և բաժանված հարյուրավոր քառակուսիների ու եռանկյունիների: Ինչ-որ միստիկական, խորհրդավոր, անհասկանալի բան ուներ այս բանտը, որը հետո հասկանալի դարձավ: Այո՛, հետո՛: Մենք քայլում էինք մեկ-մեկ՝ աչք-ծոճրակ, այդպես բարձրացանք քարե, խուլ աստիճաններն ու երբ հասանք չորրորդ հարկը, թեքվեցինք աջ: Մեր երթը ձախից և աջից հսկում էին երկու հերթապահներ: Նրանք քայլում էին մեզ հետ և մի քիչ կռացած, չափ էին տալիս մեր քայլվածքին, ամեն քայլի հետ կրկնելով՝ «սը՛ս-սը՛ս-սը՛ս-սը՛ս...»: Այդպես հետևում է պարի ուսուցիչը նոր ընդունված աշակերտի առաջին քայլերին: Կոշիկները ծանր էին, չէին ենթարկվում մեզ, մենք աշխատում ենք քայլել անձայն, և դա միշտ չէ, որ մեզ հաջողվում է: – Սը՛ս... սը՛ս:

Միջանցքը լայն է. միջանցքը լուսավորվում է էլեկտրական աղոտ լույսով: Առջևից քայլում է Երևանի կոմիտեի քարտուղարը, հետո ճարտարապետներից մեկը, երրորդը ես եմ: Ովքե՞ր են ինձնից հետո, չգիտեմ, կարևոր էլ չէ: Երկու կողմերում երկաթե փակ դռներ կան, ոմանք մոտ-մոտ, ոմանք՝ իրարից հեռու: Մեծ ու փոքր կամերաներ են: Իրար մոտ գտնվող դռների վրա մեկից ավելի ծանր կողպեքներ կան: Մեկուսարաններ են երևի: Դռներից մեկի մոտ առաջնորդը կանգնում

է: Մենք էլ: Նա սկսում է դռնբացեքի արարողությունը: Ես մի աչքով հետ եմ նայում: Ինձնից հետո միայն վեց հոգի կան: Մնացյալները... մնացյալներին կուլ են տվել առաջին, երկրորդ և երրորդ հարկերի կատակոմբները:

Դուռը բացվում է, և մենք ներս ենք մտնում:

.....

Մենք հիմա մենք չենք, մենք համարակալված, բայց այսպես թե այնպես կենդանի միավորներ ենք: Ես «222»-ն եմ, օրինակի համար: Ինչպես էլ գտան իսկական թիվս՝ 222, ոչ ավել, ոչ պակաս:

Որովհետև եթե մեկով ավելի լինե՛ր՝ կարող է ստացվել Երևանի կոմիտեի քարտուղար, իսկ եթե պակաս՝ կդառնա ճարտարապետ... 222, ահա՛, ահա ես, ոչ ավել և ոչ իսկ պակաս:

Ու եթե ես փախչեմ, այդպես էլ կասե՛ն՝ 222-ը փախավ, ու եթե իմ ու բանտային բժշկի հարաբերությունները լավանան, նա մի գեղեցիկ օր կապացուցի, որ համը չէ: Կխփի ուսիս և կասի՝ 222՛, քեֆդ ո՞նց է:

Ու եթե մայրս ինձ նամակ գրի, պիտի գրի, – «Որդյակ իմ 222, ստացա վերջին նամակդ և կարդալով շատ...»

Ու եթե ես միօրինակ ու տաղտկալի կյանքս քիչ թե շատ բազմազան դարձնելու բարի նպատակով վերցնեմ ու մեռնեմ, չորրորդ հարկի պատասխանատու հերթապահն այդպես էլ պիտի զեկուցի բանտապետին, – «222-ը մեռավ...»:

Խեղճ 222:

...Թվաբանական խնդիրն ավելի քան պարզ էր. կամերայում նստած էին 9 կալանավոր: Դուռը բացվեց, և ներս մտան 6 նոր կալանավորներ: Քանի՞ կալանավորներ էին ապրում կամերում: Պատասխան – 15:

Մենք հիմա գիտենք, որ գտնվում ենք Վոլոգդայի քաղաքական մեկուսարանում: Մեկուսարանի շենքը ժամանակին եղել է վանական սուրբ հայրերի կացարանը: Այո, այստեղ, այս պատերից ներս՝ ապրել ու ճգնել են աշխարհից խռոված մարդիկ: Նրանք կամավոր կերպով չարչարել են իրենց մարմինը, իսկ հոգին նվիրել խստասիրտ ու դժվարահասճ աստծուն:

Մեծ տարբերությունն չկա այս մռայլ շենքի նախկին ու ներկա բնակիչների միջև: Աշխարհից խոռված՝ մենք էլ ենք ճգնում, մեր մարմինն էլ է չարչարված, իսկ մեր հոգիները՝ զոհաբերված խստասիրտ ու դժվարահասճ աստծուն: Աստվածների մեջ մի փոքր տարբերություն կա: Նրանց աստվածը գառամած, ալեհեր բեղ-մորուսով է, մերը՝ մաքուր սափրված, ալեխառն բեղերով: Այս է եղածը: Մի աննշան տարբերությունն էլ կա՝ մինչ այս շենքի նախկին բնակիչներն իրենց ձեռքով էին փակել դուռն իրենց վրա, ապա նրա նոր բնակիչներն իրենց կամքից ու ցանկությունից անկախ, շա՛տ, շա՛տ, շա՛տ հարգելի պատճառով նստած են փակ դռներից ներս:

Այս չէ՞ եղածը:

Այստեղ չեն խոսում, իսկ եթե խոսում են, ապա խոսում են շշուկով: Գոյություն ունեցող դրակոնական կարգերից շեղվողին սպառնում էր 5-10-15-օրյա տքնություն՝ ստորերկրյա պատժարանում: Հինգ օրվա դատապարտվածները կամերա են վերադարձվում այլափոխված և կիսամեռ վիճակում, տասը օրականներին փոխադրում են այնտեղից փակ հիվանդանոց, իսկ տասնհինգ օրականներին՝ մո՛րգ: Վոլոգդայի սուրբ Հայրերի մենաստանում կարծես այս էլ չի եղել:

Այստեղ մեզնից առաջ հաստատված վեց կալանավորներից ամենահետաքրքիր անձնավորությունը, իհարկե, Սերյոժա Բենեդեիկտովն է: Սա եղել է Լենինգրադի կոմերիտական շրջկոմի քարտուղարներից մեկը և իր ասելով՝ տեղյակ է քաղաքական ներքին բոլոր անցուղարձեթին: Նա երեք անգամ ամուսնացել է, բռնվել է չորրորդ անգամ ամուսնանալու նախօրյակին և խորապես համոզված է, որ ինքը զոհ է իր նախկին կանանց սաղրանքներին: Գեղեցկադեմ է Սերյոժան, երիտասարդ, մի քիչ թեթևաբարո և կարելի է ասել՝ պարծենկոտ: Երբ մենք շշուկով նրան ասացինք, որ ահա՛ այն մարդը Երևանի կոմիտեի քարտուղար էր, կարծում էինք, որ նրա մեջ կարթնացնենք կոմերիտական հարգանքի զգացմունք դեպի իր ավագ, կուսակցական ընկերը: Իսկի էլ չէ: Նա անտարբեր մի հայացք նետեց մեր քարտուղարի վրա և փնչաց. — Շա՛տ եմ տեսել...

Ռոման Բելուգովը մոտ յոթանասուն տարեկան մի ծերուկ

էր: Մանր դիմագծերով և ավելի մանր աչքերով այս մարդը կարող էր անշարժ նստել ժամերով կամ ձմեռը ժամերով անշարժ կալչել վառարանին և մնալ: Ոչ մի կերպ հնարավոր չեղավ պարզելու, թե ի՞նչ մեղադրանքով է նստած այս ահավոր հանցագործը: Մեզինից առաջ նա պատմել է, որ ինքը ձկնորս է. մի անգամ ձուկ որսալիս նա խմել ու քնել է՝ թողնելով մակույկը բախտի քմահաճույքին: Բարձրացել է ուժեղ քամի և նրան քչել դեպի ծովի բացերը: Երբ ուչքի է եկել, նա իրեն գտել է նավահանգստային քաղաքներից մեկի կենտրոնական բանտում: Նրան մեղադրել են Սկանդինավիա փախչելու փորձ կատարելու մեջ:

Մի ուրիշին նա պատմել է, որ ինքն ունեցել է տնային հազվագյուտ ակվարիում հազվագյուտ ձկների տեսակներով, որ իր ողջ կյանքում նա սնվել է սեփական ակվարիումի համեղ ձկներով, և որ իրեն բռնեցին սուտ մեղադրանքով, որ տիրանան իր արժեքավոր ակվարիումին: Եվ, վերջապես, մի ուրիշ անգամ պատմել է, որ իր փեսան ձկնարդյունաբերության ժողովումատի պատասխանատու աշխատող է, և որ նա կենտրոնական պահեստից դուրս գրեց մեկ թե երկու տոննա ձկնկիթ մասնավոր շուկայում կրկնակի գներով ծախելու համար: Իր ասելով՝ նա օրգաններին իմացրել է այս հակապետական գործի մասին, և ահա՝ շնորհակալություն փոխարեն իրեն նստեցրին:

Այս և նրա պատմած բոլոր հակասական պատմությունների մեջ մի բան ակներև էր. նրա «գործից» ձկան հոտ էր գալիս: Ու մի անգամ, երբ ես և նա գտնվում էինք վառարանի մոտ և փորձում էինք տաքացնել մեր մարմնի երկու երեսները, ես ցածր ձայնով հարցրի.

– Ինչո՞ւ են քեզ նստեցրել, խեղճ մարդ...

Իմ հարցին պատասխանելու փոխարեն նա բացականչեց:

– Ձկան պահածոնե՛րը, անիծվա՛ծ ձկան պահածոները...

Խնդիրը լուծեց կալանավոր Արխիպովը, որը եղել է ուսուցիչ, ձերբակալվել որպես մենչևիկ և այստեղ բերվել Ռոման Բելուզովի հետ: Նա ցուցամատը երկու անգամ խփեց ձակատին և ասաց.

– Մի՞թե չեք նկատում, որ նա... էն-իքը...

Ուզում էր ասել՝ ցնդել է:

Առավոտյան և երեկոյան մեզ տանում են զուգարան: Մարգարե չպետք է լինել գուշակելու համար, որ բանտային վարչությունը որոշ ջանքեր չի խնայել սուրբ հայրերի այս մենաստանը վերակառուցելու համար: Նույն բանտային վարչությունն, ըստ երևույթին, առանձին ուշադրության է արժանացրել զուգարանին: Հիրավի, ուշադրության արժանի էր այս կառույցը: Զուգարանն ուներ միայն երեք կետ, բայց կարող էր սպասարկել տասներկու հոգու միանգամից, չնորհիվ իր հնարագետ և միաժամանակ անպատվաբեր ճարտարապետության: Սուրբ հայրերը դժվար թե համաձայնվեին օգտվել այս հարմարանքից, անգամ եթե նրա հղացումն աստվածային ծագում ունենար: Յուրաքանչյուր անցքից, ինչպես ասվեց, օգտվում էր միանգամից չորս կալանավոր և նստում էին այնպես, որ նրանցից մեկը նայում էր դեպի արևելք, մյուսն՝ արևմուտք, երրորդը՝ հյուսիս, իսկ չորրորդը՝ դեպի հարավային կողմն աշխարհի²⁷⁴: Զուգարանի մուտքի մոտ հսկող հերթապահ պահնորդներն ամեն մի կալանավորի առողջապահական կարիքների համար մի-մի կտոր եռանկյունի կտրված թերթի կտորներ էին տալիս: Եռանկյունի՝ որ կալանավորները չկարողանան կարգալ և չիմանան, թե ինչ է կատարվում դրսում: Այնուամենայնիվ, մենք այդ կտորներից իմացանք, որ Եժովի տեղը նշանակված է Լավրենտի Բերիան²⁷⁵, իսկ Մուստաֆա Քեմալը²⁷⁶ մահացել է:

Բանտային շենքի մուայլ թարթիչների տակ տարածվում էին զբոսանքի քառակուսի տարածությունները, որոնք մեկ-մեկից անջատված էին տախտակե ցանկապատերով և փշալարերով: Ծանր կոչիկների խուլ դոփյուններից միայն կարելի էր գուշակել, որ պատից այն կողմ նույնպես իրար ետևից քայլում են կալանավորները: Քայլելիս պետք էր ձեռները պահել հետևում, չպետք է նայել ոչ վեր, ոչ վար, ոչ աջ, ոչ ձախ, այլ ուղղակի դիմացը, առաջից քայլողի ծոծրակին: Բանտային լուսության կարգ ու կանոնին չէին ենթարկվում շատախոս սարյակները: Նրանք բարձրացնում էին այնպիսի աղմուկ ու աղաղակ, որ հսկիչներն անհանգստացած նայում էին դեպի վեր:

Ձմեռը պատի վառարանները վառում էին միջանցքից: Ի՞նչ փայտ էին վառում, ես չգիտեմ, բայց վառելիքը պետք էր որ առաջնակարգ լիներ: Վառվող փայտը ուրախ աղմուկով ճարճատում էր ու երգում աշխարհի ամենաքաղցր և հուզիչ մեղեդիները, և պատը կամաց-կամաց տաքանում էր: Մի ջերմ ալիք էր անցնում կամերայում և տաքացնում մեր մրսած ու կծկված հոգիները: Մենք նայում էինք իրար, լուռ ժպտում և շատ լավ հասկանում էինք իրար:

Իմ մեծագույն հաճույքներից մեկն էր՝ դիտել նեղ պատուհանի ապակիների հարափոփոխ սառցանկարները: Ինչե՛ր ասես չէի գտնում այնտեղ: Ահա լեյտենանտ Գլանն իր շան, Եզոպի հետ. ահա էդվարդան՝ ծառի մոտ կանգնած ժպտալիս, ձկնորսական խրճիթի դռանը կանգնած է Եվան և տխուր նայում է անտառային արահետին²⁷⁷: Գիքո՛րն է կանգնած խանութի դռանը, որսորդը կրակում է, իսկ միրհավը ծալել է վիրավոր թևը, մի նայիրյան աղջիկ թեքել է հեզաճկուն իրանն²⁷⁸, ու հոգնած՝ հնձվորներն արտից գյուղ են վերադառնում:

Վոլոգդայի սո՛ւրբ հայրերի մենաստան:

.....

...Իմ աջակողմյան մահճակալը պատկանում է ճարտարապետներից մեկին, իսկ ձախինը՝ Լենինականի պատասխանատու աշխատողներից մեկին: Վերջինիս ազգանունը ադրբեջանական է, ինքը՝ հայ, Ղարաբաղի կողմերից²⁷⁹: Ե՛վ մեկը, և՛ մյուսը երգվյալ ազուավներ են, մաքուր հոռետեսներ: Ամեն առավոտ նրանք քնից զարթնում են ու մեկն աջից, մյուսը ձախից պատմում են իրենց տեսած երազները: Նրանց բոլոր երազները մեկը մյուսից մուսյլ են ու չարագուշակ:

– Երագուճա երեք ատամներս ընկան ափիս մեջ, – շշնջում է զարաբաղցին:

– Լավ երագ չէ: – Բացատրում է ճարտարապետը: – Հարգատներիդ հետ մի դժբախտությունն չպատահի՞... Ես էլ տեսա՝ մինչև մեջքս թաղվել էի ցեխում, – ավելացնում է նա:

– Նոր գործ կարող են բաց անել, զգուշյ կաց, – խորհուրդ է տալիս զարաբաղցին:

Լավ երազներ են համարվում, երբ երագ տեսնողը ձի է

նստում. ավանակ նստելը նույնպես համարվում է ազատվելու նման մի բան: Հակազդելու համար իմ հարևանների գեշ երազները վրա՝ ես շաբաթվա մեջ մի քանի անգամ ստիպված եմ լինում ձի կամ ավանակ նստել:

– Ավանակն ի՞նչ գույն ուներ, – հարցնում է դարաբաղ-
ցին:

Ես մտածում եմ, որ սև էլը դժվար թե բարի նշան համար-
վի և ինձ նետում եմ սպիտակ ավանակի կռնակին:

– Սպիտակ, – պատասխանում եմ ես:

– Սպիտակը պատանք է, – շշնջում է դարաբաղցին և հո-
րանջում:

Երկու օր հետո ես փոխադրվում եմ սև էլի վրա:

– Սևը սուգի նշան է, – այս անգամ վայում է ճարտարա-
պետը:

– Բայց երազում էշ կամ ձի նստելը լավ նշան է, – բողո-
քում եմ ես:

– Կապրենք, կտեսնենք, – գիջում է դարաբաղցին:

– Ինչ երազ ուզում ես տես, մեզ վրա սև խաչ են քաշել, –
մտքերի փոխանակութունն ամփոփում է ճարտարապետը:

Հին կալանավոր Արխիպովը մի տարի եղել է Սիբիրի
ճամբարներից մեկում: Նա շշուկով պատմում է ճամբարային
կյանքի մասին:

– Եգիպտական ճորտերի մասին գաղափար ունե՞ք, –
հարցնում է նա:

– Ունենք:

– Ուրիշ բան չեմ ուզում ասել, – ասում է նա և աչքերը
փակում:

.....

...Ես չգիտեմ, չգիտեմ ո՛չ եգիպտական ճորտերի, ո՛չ էլ
Սիբիրի ճամբարների մասին: Բայց ես լավ գիտեմ Վոլոգդայի
քաղաքական մեկուսարանը, որը նախկինում եղել է սուրբ
հայրերի մենաստան: Գիտեմ և այն, որ այս պայմաններում եր-
կաթե մարդն անգամ կարող է մաշվել և ծակծկվել: Միօրինակ
սնունդը մեզ զրկել է ախորժակից, և մենք հյուսվում ենք օր-
օրի, այո օր-օրի՝ այս բառի բուն նշանակությամբ: Մեր լնդերը

Հիվանդ են, նրանք այնքա՛ն են թուլացել, որ անձամբ ես ունեմ այն սոհաճ զգացողությունը, որ ատամներս կակղել են: Եթե բժիշկը ցանկանա, ես կարող եմ նրա ուզած ատամը դուրս քաշել իմ բերանից և դնել իր ափին: Իսկ բժիշկը ոչինչ էլի ցանկանում, ու մեզ անհայտ մնաց, նա ասո՞ւն է, թե խուլ ու համր: Նա լսում է մեր շշուկով արտասանած խոնարհ գանգատները, «քղը՛» է անում և հսկիչի հետ դուրս գալիս կամերայից, թողնելով իր ետևից այրված օդու երբեմն հաճելի թվացող բուրմունքը: Լավատես լինելու, դայլայլելու տեղ էլի մնում հիրավի, թեկուզ ամեն գիշեր երեք երազ տես, ընտիր նժույգների և տոհմական ավանակների երամակներով: «222»-ը կորչում է, նա կանգնում է այնպես, որ պատին ընկնում է նրա գլխաստվերը: Նրա վիզը բարակել է, և երկու կողմից երևում են բեղերի ցից-ցից վերջավորությունները: Նա հիշում է Կուկունյանի²⁸⁰ լուսանկարը, որը տեսել է ինչ-որ բարակ գրքուկի վարդագույն շապիկի վրա: Կասկած չկա, որ նա հիմա, իր այս վիճակով՝ նրան է նման:

Մենք դատապարտված ենք կորստյան նաև այն պատճառով, որ հյուժված ու քայքայված են մեր ներվերը: Միայն երևանյան հուլիսյան երեք գիշերները բավական էին, որպեսզի մենք ուղարկվեինք Սև ծովի ափերը երկարատև ու տևական հանգստի: Այդ տևական հանգիստը վայելում ենք մենք հիմա այս դարավոր, մի քիչ ձևափոխված վանքում, ուր տիրում են լուռթյուն ու խաղաղություն: Սակայն այս լուռթյան ու խաղաղության տակ խարտոցներ կան ու նուրբ, հազիվ տեսանելի սղոցներ, որոնք խարտում ու սղոցում են մեր ջղերն օր-օրի, ժամ-ժամի: Մենք գտնվում ենք օրվա քսանչորս ժամվա ընթացքում՝ քսանչորս ժամ հսկողության տակ: Մենք մեզ զգում ենք լուսարձակների ու խոշորացույցի տակ, ուր հաշվի են առնվում մեր ամեն մի քայլը, ամեն մի շարժումն ու դիմախաղը: Քուն մտնելիս անգամ մենք ազատ չենք, որովհետև առաստաղին կպած ցանցապատ լույսը վառվում է ցերեկ ու գիշեր, իսկ մենք քնած թե արթուն, միևնույն է, պարտավոր ենք պառկել՝ երեսներս դեպի դուռը: Մեկ ժամվա ընթացքում մի քանի անգամ շրխկոցով բացվում է դռան քառակուսին, և այնտեղից հսկիչը նայում է և ստուգում՝ ոչ ոք էի՞ փախել

կամ չի՞ մտածում փախչելու մասին: Բոլոր մեծ ու փոքր զանցանքները նշվում են կալանավորների թվերի առաջ, և մի գեղեցիկ օր առանց բացատրություն ընկնում ես դաժան պատժարանը: Բելուգովի հետ, սակայն, այսպես չպատահեց: Նա մի՛ հարվածով տիրացավ պատժարանին: Մենք ուզում ենք ասել երևի, որ պատժարանը մի՛ հարվածով տիրացավ Բելուգովին և հինգ օրվա ընթացքում խախտեց նրա մտավոր վիճակը:

Այո, Բելուգովը կամերա մտավ հարաբերական այն առողջուլթյամբ, ինչ հատուկ էր ամեն կալանավորի: Ամեն ինչ սկսվեց կոշկակապերի բացակայությունից. նրա ոտներն այնքան փոքր էին, իսկ ոտնամաններն այնքան ծանր ու մեծ, որ զբոսանքի ժամանակ ձախ ոտնամանը թռավ ոտից, և նա հագիվ կարողացավ պահել իր հավասարակշռությունը: Այդ օրը Բելուգովի համարի դիմաց նշվեց նրա այս հանցանքը: Երկրորդ օրը հակիչները նկատեցին, որ կալանավոր Բելուգովին իր կոշիկներից մեկը կապել է մի անցքից մյուսը՝ կարճ թելով: Նրան հրամայվեց «բացատրական թուղթ» գրել՝ որտեղի՞ց է ձեռք բերել «պարանը»: Ծերուկը գրեց, որ նա պարանով չէր կարող կապել իր ոտնամանը, այդ կարճ թելը նա կտրել էր կամերայի ցախավելի կապից... — Պետական գույքի փչացում, վնասարարություն, — ահա բանտային վարչություն եզրակացությունը: Բանտի վարչությունն իրար անցավ: Բելուգովը մեղադրվեց նաև մուլթ նպատակների համար պարան պահելու մեջ և հինգ օրվա վճռով իջեցվեց պատժախուցը:

Երբ հինգ օր հետո Բելուգովը ուռած ոտներով և ուռած ու այլանդակված դեմքով մի կերպ կամերա մտավ, բոլորը սարսուռացին: Ինքը՝ Բելուգովն ուրախությունից արտասվեց, որ կարողացավ նորից կամերա վերադառնել, կամերա, որի մասին հինգ օր ու գիշեր երազել ու մտածել էր որպես կորուսյալ դրախտի²⁸¹ մասին: Այստեղ էլ անվրեպ գործում էր հարաբերական երջանկության տեսությունը:

Բելուգովը քնեց քառասունութ ժամ: Երբ զարթնեց, նորից արտասվեց ուրախությունից և կարողացավ կից-կտուր շշուկով պատմել պատժարանի հմայքների մասին: Գետնափոր է այդ պատժարան կոչված «ցեմենտե պարկը»: Այնտեղ դրված

է մի սեղան, սեղանի վրա՝ դազադաճև մի հարմարանք, ուր պառկեցնում են մեղանչողին՝ երեսը դեպի դուռը: Շարժվելու ոչ մի հնարավորություն: Բնական կարիքները հոգալ՝ ինչպես երեխան է հոգում: Ցուրտը թափանցում է ոսկորներից էլ ներս: Գիշեր-ցերեկ, երեք րոպեն մի անգամ, բացվում է դռան քառակուսին ու փակվում: Այս այն նպատակով, որ պատժվողը չկարողանա քնել: Այս արվում է բացառապես մարդասիրական նպատակով: Որովհետև եթե պատժվողը քնի, կարող է այլևս չզարթնել: Կսառչի և վերջ: Հո՛ւմ... հո՛ւմ... հումանի՛զմ: Բելուգովը կամերայում միայն իմացավ, որ հինգ օր է, ինչ բացակայում է կամերայից: Նա կորցրել էր հաշիվը: Նախքան այստեղ բերելը նրան բաղնիք էին տարել և փոխել էին սպիտակեղենը: Անցել են օրեր, և Բելուգովը կամաց-կամաց Ֆիզիկապես կարգի է եկել, բայց հոգեպես հիվանդացել էր: Այո, հոգեկան հիվանդ էր Բելուգովը, նա, ըստ երևույթին, պատկանում էր հանդարտաբարո հոգեկան հիվանդների դասին: Երբ ձկնապուր էին տալիս, նա հրաժարվում էր ուտելուց, երեխայի նման խռոված՝ քաշվում էր մի անկյուն, հետո պատմում էր ձերբակալության պատմության մի նոր տարբերակ, ուր շարժիչ գլխավոր ուժը ձուկն էր... Մենք նայում էինք դժբախտ Բելուգովին, և մեզ հարաբերականորեն երջանիկ էինք զգում, որ դեռ չենք ընկել պատժարանը: Դա մեծ ուրախություն էր մեզ համար, բայց մեզ սպասում էին նոր ուրախություններ:

Մի գիշեր...

.....

...Դժվարություններ, կամաց-կամաց, ծանր մարտերով ձմեռն սկսեց նահանջել, և գարունը մտավ իր իրավունքների մեջ: Հիրավի, գարուն էր: Բնության մեջ տեղի ունեցավ ղեկավարության փոփոխություն: Համատարած սպիտակ դրոշի փոխարեն ամենուր փողփողացին կանաչ դրոշներ: Ի պատիվ գարնան գալստյան մեր միջանցքի երկու ծայրերում գտնվող երկու պատուհանները բացվեցին, և ծառերի կանաչությունը խուժեց մեր աչքերից ներս ու լցրեց մեր սիրտն ու հոգին: Գարո՛ւն, գարո՛ւն, Վոլոգդայում²⁸²: Տարվա այս եղանակին,

երևի սուրբ հայրերը պուրակ են իջել սունկ հավաքելու: Այսօր մեր ճաշի երեսին սունկի կտորներ էին լողում:

– Պահածոյի սունկ է, – ասաց ճարտարապետը:

– Այնուամենայնիվ, սունկ է, – առարկեցի ես:

– Կարող է անգամ թունավոր լինել, – վայեց ազրբեջանցի

հայր:

– Մեզ դեռ ծաղիկներո՛վ պիտի դիմավորեն, – դայլայլեցի ես:

Այդ էլ անցավ:

Օդում ինչ-որ անհանգստություն էր զգացվում: Տարիների ընթացքում անստուգանքի մեջ սրված բնազդով մենք զգում ենք, որ շուրջն արտակարգ մի բան է կատարվում, և մենք գտնվում ենք կարևոր իրադարձությունների նախօրյակին: Մենք հիմա մեղրամոմից ձուլված շարժուն ու կենդանի էակներ ենք և ուզում ենք, որ լինելիքը շուտ լինի, այլապես մենք կհանգենք առաջին իսկ հովից:

Մի գիշեր...

Առաջին անսովոր երևույթն այն էր, որ մեր ականջին հասան հարևան կամերաների դռների բացվելու ու փակվելու ձայները: Աննախընթաց երևույթ՝ այն էլ գիշերով: Մենք սրում ենք մեր ականջները: Հիմա լուռություն է, լուռություն: Բայց ահա նորից դռներ են բացվում, դռներ են փակվում ու նորից լուռություն: Գնալով ավելի մոտ ու որոշակի են լսվում կողպեքների բացուխուփը, և ահա...

Երկաց, չիսկաց և բացվեց մեր դուռը: Գիշերային հսկիչների հետ մտավ մի ուրիշ զինվորական ևս: Սովորաբար նա ուղեկցում էր բժշկին:

Մենք բոլորս մի մարդու նման նստեցինք:

Նա ձեռքի թուղթը մոտեցրեց աչքին և կարդաց երեք թիվ:

– Հագնվե՛լ:

Երեք հոգի, նրանցից մեկը Երևանի կոմիտեի քարտուղարն էր, հագնվեցին արագ և տագնապով:

Ո՞ւր են տանում: Ես հիշեցի այն գիշերը, երբ մեզնից թվում էր թե անդարձ տարան երկու ճարտարապետներին: Ներքին մի բնազդ մեզ ասում էր (գոնե ինձ...), որ այս

անակնկալ հրավերը չարագուշակ աստառ չունի, որ մեր կյանքում պիտի փոխվի մի ինչ-որ բան, բայց ի՞նչ, ի՞նչ...

Գնացին, և դուռը փակվեց: Մենք մի ըոպե նայեցինք իրար աչքերի՝ այնտեղ գտնելու համար մեզ տանջող հարցի պատասխանը:

– Սկսվեց, – տնքաց ղարաբաղցի հայր:

– Ի՞նչը, – հարցրի ես:

– Պարզ չէ՞, – ճարտարապետն էր:

Ես չուզեցի փորփրել: Նրանցից լավ խոսք լսելն անհնարին էր, իսկ ես... Իսկ 222-ը միայն լավը լսելու ցանկություն ունի, միայն լավը: Թող այդ լավը լինի խաբուսիկ, սուտ ու փուչ, միայն թե... 222-ը հոգնել է և պատրաստ է կես գեղեցիկ սուտին զոհաբերել տասը բնական, բանական և տրամաբանական ճշմարտություն: Թխի՛ գա: 222-ը լավ, շատ լավ գիտե գեղեցիկ սուտ գինը:

Կար ժամանակ, երբ այդ 222 կոչվածը շատ էր սենտիմենտալ և ուներ ոչ մի քննադատություն չդիմացող նախապաշարմունքներ: Մի՞թե մեռնելուց հետո միևնույնը չէ, մեռար դու փափուկ անկողնում ստամոքսի խոցի՞ց, թե՞ ընկար պատերազմի դաշտում, բարձրացար կախաղա՞ն, թե՞ սիրային հողի վրա ինքնասպանություն գործեցիր: Ամենայն տեղ կյանքը մեկ չէ, ճիշտ է, բայց մա՛հը, մա՛հը... Չէ՞ որ ամենայն տեղ մահը մի է²⁸³: Իսկ մեռնելուց հետո մի՞թե միևնույնը չէ, թե ոսկորներդ որտեղ կհանգչեն, Ջանգիբարո՞ւմ, Ջանգեզուրո՞ւմ, թե Վոլգոգայում... Թխի՛ գա:

Թխի՛ գա, 222, դու անցար կյանքի համալսարաններով, դարձար ակադեմիկոս և իմաստուն, ափսո՛ս որ այսպես էլ պիտի ոտներդ փռես, առանց կարենալու աղքատ մարդկությունը տալու քո հոգու անտակ, անծիր գանձերը: Երբ գտնվում էիր ազատ կյանքի, կենդանի փոխհարաբերությունների թոհ ու բոհում, դու սնանկ էիր ու տնանկ. դու ապրում էիր ծովում ու լողալ չգիտեիր, իսկ հիմա, երբ դու հմուտ լողորդ ես ու սուզակ, երբ կարող ես իջնել ծովի հատակը և այնտեղից մարգարիտներ՝ հանել լույս աշխարհ ու նվիրել մարդկությունը, ընկել ես թակարդ ու որոգայթ, ու փրկություն չկա քեզ համար, 222՛:

222, դու կյանք մտար տաք գլխով ու տաք սրտով, դա բանի նման չէր, հետո քո սիրտը սառեց, բայց գլուխը մնաց տաք, այդ էլ մի դժբախտություն էր, իսկ հիմա, հիմա, երբ դու կարող ես քո սառը գլխով և տաք սրտով հրաշքներ գործել, հավիտենական սառեցման են դատապարտված և՛ գլուխդ, և՛ սիրտդ, 222՝:

– Գնացի՛ն, խառնվեցի՛ն հազար տարվա մեռելներին, – ասաց մեկը:

– ...

Դուռը բացվեց, ու ներս մտան: Ոչ մի բանով չէր կարելի ապացուցել, որ նրանք խառնվել են, այն էլ՝ հազար տարվա մեռելներին.

.....

...Եկավ Մեսրոպը խաշած սիսեռի, կաղամբի, մի խոսքով՝ խոհանոցի բուրմունքով բարձրացավ ու նետվեց անկողնուն:

– Օ՛ֆ, – հառաչեց նա հաճույքից, – էսա քնուշ-հանգստանուշեն լավ բան չկա... ծո, քնա՞ծ եք...

...Եկավ Մեսրոպը, դա նշանակում է, որ կեսգիշեր է: Ես աչքերս բաց չարի, անգամ տեղիցս չչարժվեցի: Այս նշանակում է, որ քնած եմ: Եվ իսկապես քնած եմ: Ի՞նչ անենք, որ անցյալի պատկերները անհավասար արվեստով հանված կինոնկարի նման, երբեմն արագ, երբեմն դանդաղ ընթացքով անցնում են ուղեղիս կամ գուցե սրտիս ու հոգուս միջով: Ի՞նչ անենք: Մեսրոպը թոնթորաց, փնթփնթաց, մի քիչ շուռ ու մուռ եկավ ու քնեց: Ակնհայտ էր, որ նա այսօր մասլահաթի տրամադրություն ուներ:

.....

...Նրանց մեղրամոմե դեմքերը լուսավորված էին ինչ-որ աղոտ, ամեն դեպքում խաղաղ ու կարելի է ասել՝ գործնական լույսով: Երևանի կոմիտեի քարտուղարը միայն կամերային լսելի բարձր, այո, բարձր շշուկով ասաց.

- Работать надо, – այսինքն՝ պետք է աշխատել:
- Ես այդպես էլ գիտեի, – տեղից վեր թռավ աղրբեջանցի հայը, ճարտարապետը նայեց նրան ու ժպտաց:
- Ծիչտ չես ասում...

– Ավելի լավ է չվիճենք, – բարկացավ ազրբեջանցի հայրը: Այնուհետև աջից-ձախից հարցեր տեղացին, – ե՞րբ, որ-տե՞ղ, ինչպե՞ս, ինչո՞վ:

Բանտապետի գրասենյակում երեք հոգի են եղել, որոնցից մեկը՝ գինվորական բժիշկ: Նրանք խոսել են սովորական մարդկային ձայնով և ոչ թե շշուկով: – Будем работать?, – պիտի աշխատե՞նք, – հարցրել է նրանցից մեկը: Բժիշկը թեթևակի նայել է ընդերը, բարձրացրել կոպերը, ստուգել է Սերյոժա Բենեդիկտովի լեզուն և չգիտես լրջությա՞մբ, թե կատակով ասել:

– Լավ հանգստացել, կազդուրվել եք: Հիմա աշխատել է պետք... – Ոչինչ, – սրտապնդել է մյուսը, – լազերում կարգի կգաք:

– Մի խոսքով, – շնջում է Սերյոժան, – բանտերը դատարկվում են: Կալանավորներին քշում են լազերները:

– Բանտերը չեն դատարկվի: Մեզ փոխարինողներ կգան, – ասում է նախկին ուսուցիչ Արխիպովը, – հին ծանոթ պատմուժյուն...

Բոլորս նայում ենք Արխիպովին: Նա շատ լավ է հասկանում, թե ինչ ենք մենք նորից և նորից ուզում իմանալ նրանից: Նա խուսափում է մեր հայացքից, բայց գիտենք, թե ինչ կարող է նա մեզ ասել ճամբարի մասին:

– Եգիպտական ճորտերի մասին գաղափար ունե՞ք...

Ուրիշ ոչինչ չի կարող ասել, կարծես թե ամեն ինչ ասված է, կարծես թե պարզաբանումների կարիք կա: Իսկ Բենեդիկտովի կարծիքով՝ ճամբարը կես ազատություն է:

– Դուք էլ հաշվեք, – ասում է նա, – եթե հաշվեք բոլոր փակ դռները, մենք նստած ենք յոթ փականքի տակ: Մի՞թե սա սարսափելի է: Այսինքն սա և՛ բնական է, և՛ բանական. մեր առաջնորդը մարդուն համարում է ամենաթանկ կապիտալը և դրա համար էլ յոթ կողպեքի տակ է պահում այդ գանձը... Իսկ ճամբարում...

Գիշերն անցավ անհանգիստ երազներով: Եգիպտական բուրգեր²⁸⁴ էինք կառուցում, իսկ սֆինքսի գլուխը ձկան վիթխարի գլուխ էր: Նստած բուրգերի ստորոտին՝ Բելուզովը ծիծաղում էր ամբողջ կոկորդով և պարծենում:

– Սա աշխարհի ութերորդ հրաշալիքն է, որ կա, գործ՝

ճարտարապետ Իվան Իվանիչ Բելուզովի...

Ես նստած եմ երկարավիզ ուղտի երկու սապատների միջև, իսկ ուղտը մաքուր հայերենով ինձ ասում է:

- 222, քչի՛ր դեպի Նեղոս, ես սարսափելի ծարավ եմ:
- Լսի՛ր, բարեկամ, – ասում եմ ես, – ես կալանավոր մարդ եմ, ինձ նոր փորձանքի մեջ մի գցի, ես չեմ կարող առանց հրամանի...

– Դու գտնվում ես եգիպտական ճամբարում, – ընդհատում է ինձ բարկացած ուղտը, – իսկ ճամբարը կես ազատություն է:

Վոլոգդայի գարունը, որն առաջին օրերին երկչոտ էր ու տրտում Տատյանայի²⁸⁵ նման, հիմա բռնկվել է արյան, սերմի, սիրո կրակով, ու կամերայում շնչելու օդ չկա կարծես: Մենք կտրվել ենք ուտելուց, նայում ենք մեկմեկու դեմքին ու զգում, որ օր-օրի մաշվում ենք ձնամարդու նման, որն ընկել է արևի տակ, և որի վրա մոխիր են ցանել:

...Այսօր նորից վաղ առավոտից կամերաների դռները բացվում են ու փակվում, և միջանցքում արտակարգ շարժում կա: Բենեդիկտովի ասելով թեյ ստանալիս նա նկատել է կանացի հոլանի թևեր:

– Այո՛, – պնդում էր նա, – այսօր թեյ տվողներից մեկը կին էր, իսկ այս՝ մեկչորրորդական ազատություն է: Իսկ երեկվա ա՞ղբ... Ե՞րբ էին կալանավորին այդպիսի՝ ձյունի նման սպիտակ աղ տվել...

Մենք, իհարկե, ժպտում ենք ներողամիտ ժպիտով նրա փաստարկումների վրա, բայց ներքուստ միանգամայն համաձայն ենք նրա հետ և ուզում ենք, որ նա կրկին իր ասածները, ապացուցի՛ նորից ու նորից, որ թեյ ստանալիս կանացի սպիտակ թևեր տեսնելն ու սպիտակ աղ ստանալն ստույգ ազատության նշաններ են:

– Так, так...
.....

...Ամեն ինչ կատարվեց սպասվածից ավելի շուտ և հասարակ կերպով: Դուռը բացին և գրեթե մարդկային ձայնով հրամայեցին.

– Դո՛ւրս եկեք իրերով:

Մենք վերցնում ենք մեր սրբիչները, օրաբաժին Հացի մնացորդը, ճաշամանն ու գդալը և մեկ-մեկ, երկու-երկու միջանցք ենք դուրս գալիս, մեկ-մեկ ամուր դոփելով: Ոչ մի «սը՛ս-սը՛ս», ոչ մի նկատողություն: Մենք իջնում ենք համր ու քարե աստիճաններով և գգում ենք, որ այլևս չենք բարձրանա վեր: – Մնաս բարո՛վ, Վոլոգդայի սուրբ Հայրերի օթևան, շնորհակալություն՝ քո հյուրընկալ ճիրանների, քո աղ ու հացի համար: Գնում ենք, ո՞ւր, դեպի հարաբերական, համեմատական երջանկություն՝, թե՞ գուցե երանի տալով հիշենք քեզ... Ամեն դեպքում գնում ենք, ուրեմն՝ բարի՛ հիշիր մեզ քո սրտում²⁸⁶...

Բանտի ընդարձակ բակը ողողող արևի տակ տիրում է անսովոր եռուզեռ: Հարյուրավոր կալանավորներ խմբերով, այստեղ-այնտեղ հանում են բանտային շորերը և հագնում սեփականները: Շորերը պահված են կամերաների համարների տակ երևի: Հսկիչները մեզ առանձնացնում են մի անկյուն, բերում, թափում են մեր շորերը խառն ի խուռն, և մենք սկսում ենք շոկել-շոկջկոտել: Դժվար է սպիտակեղենների գործը, դժվար է որոշել իմն ու քոնը. մենք լուելյայն որոշում ենք անցնել այդ մանրուքի վրայով և հագնվել՝ ինչպես հանդիպի: Այս իրարանցումին անհաղորդ է մնում Բելուգովը: Նա նստած է մի երկար նստարանի ծայրին ու նայում է անթարթ աչքերով մի կետի: Հսկիչները փորձեցին նրան հասկացնել, որ պետք է հագնվել. ի պատասխան՝ նա մոմռում էր.

– Կհասցնեմ: Ձկնորսություն չեմ գնում...

Բենեդիկտովը հսկիչներից մեկի ականջին ինչ-որ բան ասաց, հսկիչը հսկիչին հաղորդեց իր լսածը, մատով ցույց տալով Բելուգովին, կարճ խորհրդակցությունից հետո նրանք մոտեցան Բելուգովին, ինչ-որ բաներ ասին, հետո առանց կոպտություն և առանց ավելորդ քնքշություն թևանցուկ արին նրան ու տարան:

Բժշկական քննություն երևի:

Հագնվելուց հետո ես ինձ իմ շորերում զգացի թեթև, բանաստեղծի ասածի պես՝ լուսամփոփի պես թափանցիկ²⁸⁷, իսկ երբ դեն նետեցի բանտային ահավոր ոտնամաններն ու հագա իմ տնային կոշիկները, մի ուրիշ բանաստեղծի ասածի պես՝ կարծես արև իջավ իմ ուսերին²⁸⁸, ոչ, կարծես թևեր բուսան

իմ ուսերին ու թվաց, որ ուր որ է՝ պահպանների, հսկիչների և զինված պահակների առաջ վեր կճախրեմ, կանցնեմ բանտի պարիսպները և հսկիչ աշտարակին կանգնած զինված պահակի քթի տակով կսուրածմ դեպի ազատություն, պայմանով, որ նա փակի աչքերը և լինի այնքան բարի, որ չկրակի մազակալած, մեղրամոմե դեմքով ու կեռ կտուցով այս տարօրինակ թռչունի վրա, որ 222 էր կոչվում:

Մենք, նախկին երամի հայաստանյան կողմերից բերված թռչուններս, հեռվից հեռու իրար նկատում ենք, մոտենում նախ երկչոտ, ապա տեսնելով, որ մեզ վրա ուշադրություն դարձնող չկա՝ ավելի և ավելի համարձակ քայլերով: Հետաքրքիր էր նկատել, որ, այնուամենայնիվ, ազոավները դեռ շշուկով են խոսում, իսկ դեղձանիկները ճուրղում են անհամատ ավելի բարձր նոտաների վրա:

Այնուհետև ի՞նչ պատահեց: Մեզ հրամայվեց շարժվել մեր իրերով դեպի բանտի ելքի դարբասները: Ոմանք շալակեցին, ոմանք գրկեցին իրենց տնային իրերը, և մենք առաջ շարժվեցինք աշխատելով չխանգարել իրար: Ես մի անգամ էլ ետ դարձա ու նայեցի Վոլոգդայի սուրբ հայրերի չորս հարկանի մուսյլ օթևանին, և իմ սիրտը լցվեց դառն անձկություն: Որքան ապրումներ ու տագնապներ թողինք մենք նրա պատերից ներս ու դնում ենք հիմա, ո՞ւր, չգիտենք, մի բան միայն պարզ է, որ այլևս չենք վերադառնա:

Ամեն ազգից բաղկացած մեր վիթխարի թափորը դուրս եկավ բանտի դարբասներից: Այստեղ կանգնած էին տասնյակ ապրանքատարներ, որոնք եկել էին խոնարհաբար մեզ ծառայելու: Մենք, Երևանից եկած կուկուլյաններս, աշխատեցինք ամեն դեպքում միևնույն ավտոն գրավել, և դա մեզ մասամբ հաջողվեց: Ավելի հեռու... ավելի հեռու կանգնած էր ապրանքատարների մի հսկայական շարք, նոր բանտարկյալներով բեռնավոր, որոնք եկել էին մեզ փոխարինելու: — Հի՛ն, ծանոթ պատմություն, — կասեր Արխիպովը:

Չէ՛, չկար այն լարված մթնոլորտը, որով մեզ դիմավորեցին, երբ մենք նոր ժամանեցինք: Բանտի ծառայողները հանդարտ ու բանիմաց անում էին կարգադրություններ, որոնք չէին հակասում բանականությունը: Վերջապես հոնդացին

մոտից ու հեռվից մեր ապրանքատարները, և մեքենայացված քարավանը շարժվեց դեպի արևելք:

Դեպի՛ արևելք, դեպի արևելք:

Ավտոշարանը կանգնեց կայարանի շենքից հեռու: Մեր և կայարանի շենքի միջև բազում կառամատուցյցներ կային ու սլացքուն գծեր: Առաջապահ մեքենաները չէին երևում, ու չէին երևում վերջո՛ւմ ընթացողները: Այստեղ ցույց տրվեց մեզ պատշաճ ուշադրություն: Ընդունելությունը մասնակցում էին և շները, որոնք ավելի դիվանագիտական դիտորդների դերում մնացին: Երկաթգծի վրա կանգնել էր մի անծայրածիր ապրանքատար վագոնաշար: Սովորական ապրանքատարներից նրանք տարբերվում էին երկու փոքրիկ, բարձրադիր, երկաթե ճաղերով զարգարուն լուսամուտներով: Առաջին տասնյակ վագոնների մոտ երթևեկում էին զինված պահակներ: Երևում էր, որ այդ վագոններն արդեն բնակեցված էին:

Ապրանքատար մեքենաներն աստիճանաբար թեթևացան, իսկ ապրանքատար վագոնները ծանրացան: Մեր վագոնի բնակիչների ճնշող տոկոսը կուկունյաններս էինք: Բենեդիկտովը մեզ ծանոթացրեց ղեկաբորիստների դեմքերով իր լենինգրադցի ծանոթներին, անվանելով նրանց «Լենինգրադի ակտիվ»²⁸⁹: Լենինգրադի ակտիվը սարսափելի հայհոյում էր, հայհոյում ինձ համար միանգամայն անծանոթ, պատկերազարդ հայհոյանքներով: Իմ այն հարցին, թե ո՞ւմ են նրանք հայհոյում, Բենեդիկտովը պատասխանեց.

– Կոզմա Պրուտկովին²⁹⁰...

Ու նայեց աչքերիս. ուզում էր ասել, երևի՛ ինչո՞ւ ես հարցնում, պարզ չէ՞ թե ում են հայհոյում... Ամեն դեպքում ո՛չ Կոզմա Պրուտկովին:

Ապրանքատար վագոնները ներքուստ հարմարված էին այն նպատակին, որին, ըստ երևույթի, տարիներով նրանք ծառայել էին: Նրանց երկհարկանի տախտամածներով, ըստ երևույթի, հազա՛ր հազարներ էին ճանապարհորդել, և նրանք հղկվել էին և մի տեսակ մշակվել: Պատի տախտակներին փորված էին զանազան անուններ և մակագրություններ. – «Բեզնի շակալ», որը նշանակում էր «Խեղճ բորենի», «Միշկա-Մուրաչկա», «Կրեստոնոսեց», այսինքն՝ Խաչակիր, «Կինժալ

ժորա»՝ որը թարգմանի «Խանչալ կամ դաշուլյն ժորա», «Տամբովսկի կրոկոդիլ», այսինքն «Տամբովյան կոկորդիլոս»... ու դեռ «Ինդուս-Պինդուս», «Էդվարդ Ջունգլի», «Բալնոյ Ֆերդինանտ», այսինքն՝ «Հիվանդ Ֆերդինանտ», «Բլեդնայա Մարուսյա», բլեդնայա նշանակում է գունատ. «Վերա Վարվարկա», որ թարգմանվի «Բարբարոս Վերա», «Մանախ Ռոստովսկի»՝ «Ռոստովյան վանական», «Վաչա Նատաչա»՝ «Զեր Նատաչան», «Տանյա Նեդոտրոգա»՝ «Անմատչելի Տանյա», «Վասկա կաբակ», այսպես թարգմանած՝ «Վասկա Գինետուն»: Այստեղ կարելի էր ճարել և «Դմիտրի Յադ», այսինքն «Դմիտրի Թուլյն», և «Կոլյա Ադ»՝ «Կոլյա Դոխլա» ու հանկարծ մարդկային այս խաժամուժում հայերեն ծուռտիկ, անվարժ, երկաթագիր տառեր. «Սոգյուլթլեցի»²⁹¹ Տիգրան» կարելի է կարդալ այնտեղ, և մի ըոպե բարձրանում է Նայիրյան անմար ոգին ու նայում է աչքերիդ տխուր հայացքով, Սոգյուլթլեցի մի Տիգրանի աչքերով ու կարծես հարցնում, — չէի՞ր սպասում...

Ո՛չ, չէի սպասում:

Որտե՞ղ ես հիմա, Սոգյուլթլեցի Տիգրան. եթե մարդկության ծննդյան օրից մինչև հիմա մեռած իննսուներեք միլիարդ մարդիկ գերեզման ունենային, ամբողջ աշխարհը վերածված կլիներ մի անծայրածիր գերեզմանոցի... դրա համար էլ մարդկային պատմության մեջ ժողովուրդներ են ծնվել ու մահացել առանց մի գերեզման թողնելու: Որովհետև... Որովհետև մարդու նման գերեզմաններն ու գերեզմանոցները նույնպես մեռնում են անհուշ ու անհիշատակ. նրանց վրա շենքեր են շինում, նրանց միջով ջրանցքներ են փորում, գործարաններ են կյանքի կոչում... Ի՛նչ մի մեծ բան, եթե մի Սոգյուլթլեցի Տիգրանից մնացած լինի ահա այս մակագրությունը և ուրիշ ոչինչ: Խելոք ես եղել դու ու եղել ես հեռատես, Սոգյուլթլեցի Տիգրան, դու փորել ես քո անունն այս գարհուրելի վագոնի տախտակներից մեկի վրա հայկազյան կեռիկ գրերով. ինքդ գուցե մահացել, բայց քո ոգին հառնել է ահա որպես գերված ու շղթայված նայիրյան ոգի ու պիտի ապրե՛ս դու, Սոգյուլթլեցի՛ Տիգրան, քանի ապրում է մի ժողովուրդ այս հակասություններով և արտառոցություններով հարուստ հողագնդի վրա:

Այսպե՛ս է բանը:

Հետո ձիաքարչ բազմաթիվ սայլակներով ինչ-որ փակ տակառներ բերին ու տեղավորեցին հավելված վագոններում, պարկերով թխած հաց, էլի պարկեր, մի խոսքով հո՛ւմ... հո՛ւմ... հուճանի՛զմ: Ծաշին բավականին առատուլթյամբ բաժանեցին մանր, աղի ձուկ, որն ունեցավ խանդավառ ընդունելուլթյուն: Վաղուց մենք չէինք կերել նման սուր բան: Ուտելիս ես հիշեցի կալանավոր Բելուզովին, խե՛ղճ Բելուզով, տեսնես ուր ես հիմա: Ամեն մի վագոն երկու դույլ ոչ սառը ջուր ստացավ, որը մենք ուղարկեցինք մանր ձկների ետեից, որովհետև ինչպես կենդանի, այնպես էլ աղ դրած ձկները չեն կարող ապրել առանց ջրի: Առանց մեր խնդրանքի մեր մատակարարները բաց արին դուռը, վերցրին դատարկ դույլերը և վերադարձրին ջրով լեցուն, պատվիրելով միաժամանակ ջուրը խնայողուլթյամբ գործածել, որովհետև, նրանց ասելով, մեզ ուղեկցում են սակավաթիվ մատակարարներ, իսկ հազարավոր կալանավորներին ջրով ապահովելու համար հարկավոր է մատակարարների ամբողջ բանակ: Ծամբարային գործերի հմուտ մասնագետ Արխիպովն ընտրվեց վագոնի կոլեկտիվի ավագ, որի առաջին գործն այն եղավ, որ ջրով լեցուն երկու դույլերն առավ իր հսկողուլթյան և քարտային սիստեմի՝²⁹² տակ...

Տեղավորվեցինք ինչպես պատահեց, ոմանք վերև, ոմանք ներքև: Մեզ համար մեծ ուրախուլթյուն էր, որ իրավունք ունենք խոսելու բարձր ձայնով, մենք կարող ենք անգա՛մ երգել, թե ուզենք և ինչո՞ւ չերգել: Ու մոռացած ամեն տարածայնուլթյուն, դարձած մի՛ հոգի, մի՛ սիրտ և մի՛ ձայն, ազուավներն ու զեղձանիկները երգում են երկու ուրիշ թոճուճաների սրտառուչ ու հնամենի նայիրյան երգերը. «Միժեռնակ» և «Կռունկ»: Վագոնում լռում են բոլոր ազգուլթյունները և կարծես հասկանում են ու զգում, թե ինչի մասին են երգում այն սև աչքերով, մեղրամոմե, կեռ քթերով ուրարտական թոռան թոռները...

Երեկոյան՝ նույնպես ձուկ, բարձրացավ բավականուլթյան մի նոր ալիք, որը սակայն արագորեն իջավ, երբ ընթրիքից հետո ստացանք բոլորին ծառայող թիթեղե երեք բաժակներով այնքան ջուր, որ հազիվ կոկորդներս թրջեց:

Սկսեց կամաց-կամաց մթնել: Վաղուց, շատ վաղուց էր, ինչ խավար չէինք տեսել և ապրել էինք գիշեր-ցերեկ լուսավոր կյանքով: Հիմա խավարը թավշի նման շոյում է մեր հոգնած աչքերը: Մշուշվում են դեմքերն ու ամեն ինչ, ու մենք լցնում ենք խավարը՝ ինչով որ ցանկա մեր հոգին, ամեն ինչով՝ ինչ հաճելի է մեզ համար, մեզ համար:

Լա՛վ, շատ լավ է լուծված այստեղ արտաքնոցի խնդիրը, որն այնքան արյուն է պղտորել տարիներ շարունակ կամերային փակ պայմաններում: Պարզապես բացված է երկաթով շրջանակված միջին պնակի մեծության կլոր մի անցք դեպի արտաքին աշխարհ և վերջ: Ի՛նչ հրաշքներ ասես չի գործում մարդկային հանճարը:

Գիշերվա մի ժամի հեռվից լսվում են ինչ-որ թխկթխկոցներ:

– Սկսվեց, – ասում է Արխիպովը:

– Ի՞նչը:

– Ստուգումը, – պատասխանում է Արխիպովը, – ամենաշղայնացնող արարողությունը:

Ի՞նչ են ստուգում, ինչո՞ւ են ստուգում:

Այս հարցերի պատասխանը շատ չուշացավ: Պարզվեց, որ բոլոր կայարաններում և կանգառներում հատուկ մարդիկ կան, որոնք մուրճերն առած՝ ստուգում են վագոնների յուրաքանչյուր տախտակը: Այս արվում է կանխելու համար փախուստի փորձ կամ նախապատրաստություն: Այս արարողությունը կատարվում է գիշերները:

Թխկթխկոցներն ավելի և ավելի մոտենում են և ավելի ուժեղանում: Իսկ երբ գործը հասնում է քո վագոնին, մի ցանկուկություն միայն կարող ես դու ունենալ, և այդ ցանկուկությունն է՝ փակել ականջներդ ու փախչել:

Փակել ականջներդ դու, իհարկե, կարող ես, իսկ փախչե՞լ... թվում է, թե մուրճի հարվածները իջնում են գլխիդ, սրտիդ, ուղղակի ներվերիդ ու դու ահա, ահա, պիտի ուշաթափվես, պառկես ու գուցե ժամանակավորապես, բայց մեռնես:

Մոտ տասը ըոպե է տևում այս ահավոր ներվերի կտտանքը, որից հետո նրանք անցնում են հաջորդ վագոնի ստուգ-

մանն ու դու կամաց-կամաց հարուժյուն են առնում:

Գիշերվա մի ժամի ես գգում եմ, որ գնում ենք: Խուլ աղմկում են անիվներն, ու վագոնն օրորվում է: Ինձ տանջում է ծարավը: Երագում Պետհրատի դիմաց հոսող սառնորակ ծորակից ջուր եմ խմում, խմում եմ անվերջ ու անհագուրդ, խմում եմ ու չեմ հագենում: Իսկ հիմա գնում ենք ու, փա՛ռք աստծո, որ գնում ենք, ո՞ւր, այդ կարևոր չէ, կարևորն այն է, որ գնում ենք: «Դեպի աղբյու՛րը լույսի», – կասեր բանաստեղծը²⁹³: Մեզ համար հիմա, եթե անկեղծ խոսենք, լույսի աղբյուրն այնքան կարևոր չէ, որքան ջրի աղբյուրը...

Գնում ենք:

.....

...Լույսի գորշավուն շերտեր և քուլաներ են լողում ճաղապատ երկու փոքրիկ պատուհաններից՝ վագոնից ներս: Այդ նշանակում է, որ լուսաբաց է: Մի տեղ գնացքը կանգնեց: Դրսում ոչ մի շարժում: Երևում է, որ կանգնած ենք խուլ, փոքրիկ մի կայանում և ոչ թե կայարանում: Կարծես հաստատելու համար իմ միտքը՝ ականջիս հասնում է կովի երկարատև, առողջ մի բառաչ: Իմ սիրտը լցվում է տարօրինակ, անօրինակ մի հուզումով: Ես ուզում եմ, որ նորից կրկնվի այդ սրտառուչ, հոգեցունց, ընդամենը՝ կովի բառաչը, բայց չի կրկնվում, դրա փոխարեն ես լսում եմ աքաղաղի գործնական, գնգուն մի ծուղրուղու: Ես մտածում եմ այն մասին, որ այս խուլ կայանից ոչ հեռու մարդիկ են ապրում և կան խաղաղ տներ, որոնց տանիքներն ապակե կովեր են բառաչում և աքլորներ են ծուղրուղու կանչում: Ասես քթիս է հասնում այդ խաղաղ աշխատանքով և սիրով ապրող տների հաճելի, գաղջ բուրմունքը: Ուրեմն՝ կեցցե՛ կյանքը, կեցցե՛ ծուղրուղու կանչով լուսաբացն ազդարարող այն աքաղաղը: Ես կարող եմ ի պատիվ նրա արտասանել դեռ տատիցս սովորած իր պարզունակութամբ հանճարեղ մի բանաստեղծության չորս տողերը, ահա.

Աքլոր կատար տնկած է՛,
Վիզն ու գլուխ բարձրացուցած է՛,
Կարմիր բերան բացած է՛,
Կուկլի-կուկու կկանչե...

Վայելի՛ր:

Վայելի՛ր, բարեկամ, վայելի՛ր, երեք բանաստեղծներդ եթե տասը տարի նստեք և խելք խելքի տաք, այդպիսի բան չեք կարող հնարել:

Բացվեց վերջապես առավոտը: Հիմա մենք կանգնած ենք, ըստ երևույթին, ավելի կարևոր մի կայարանում: Մենք լսում ենք երթևեկող շոգեշարժերի և գնացքների աղմուկը: Հարևան վագոնների դռները բացվում են ու փակվում: Բացվում է և մեր վագոն-բանտի կամ բանտ-վագոնի դուռը: Հասարակ, զինվորական տարագով, կապույտ աչքերով երկու երիտասարդներ տախտակե մատուցարանը բարձրացնում են դեպի վեր. մատուցարանում մեր օրաբաժիններն են: Մենք ընդունում ենք, և ավագի հսկողությունը ամեն մեկն ստանում է իր բաժին հացը: Մենք զգուշությամբ հարցնում ենք մեր ամենօրյա ապրուստի մասին: Առայժմ միայն հաց, իսկ ճաշին մանրածուկ, մենք այդ մանրածուկը կարող ենք միանգամից ուտել կամ բաժանել նախաճաշի, ճաշի և ընթրիքի վրա:

Գիշերվա ծարավն անցել է. ըստ երևույթին բոլորն էլ ինձ նման երազում այնքան ջուր են լցրել իրենց կոկորդն ի վար, որ զզվել են ջրից: Ավագը մի դույլ ջուրը պահում է աչքի լույսի պես: Ծարավը ծարավով է հագեցել: Այդպես էլ է պատահում:

.....

... Դեպի արևելք, դեպի արևելք, մենք ընթանում ենք դեպի հեռավոր արևելք՝ Վլադիվոստոկի գծով: Գոնե այդպես է ասում ճամբարային գործերի հմուտ մասնագետ Արխիպովը: Ծաշին ճուկ են բաժանում:

.....

...Վերջին անգամ մենք դատարկ դույլը տալիս ենք մեզ ճուկ բաժանող երիտասարդին և խնդրում.

– Զո՛ւր: Զո՛ւր:

Նա նայում է մեզ տխուր աչքերով, վերցնում է դույլը և ասում.

– Մյուսն էլ տվեք:

Մենք տալիս ենք մյուսն էլ:

Նա նայում է աջ-ձախ ու գնում դեպի ձախ:

Հիմա մեր ականջին հասնում են աղաղակներ. այդ կալանավորներն են գոռում.

– Զո՛ւր: Զո՛ւր...

Քիչ հետո երևում է երիտասարդը ջրով լեցուն երկու դուլերով:

– Վերջին անգամ, – ասում է նա:

...Այդ երեկ էր: Իսկ այսօր մենք մի դուլից քիչ պակաս հոգեպահոստ ջուր ունենք: Այնուամենայնիվ, երեկոյան կողմ, երբ մեծ կայարաններից մեկում կանգնեց գնացքը, մենք դուռը ծեծեցինք համառ ու անընդհատ: Դուռը բացվեց, և երևաց մեզ սպասարկող երիտասարդը: Ավագը պարզեց դուլը:

– Զո՛ւր...

Երիտասարդը գլուխը թափ տվեց:

– Հնարավոր չէ... Կան վագոններ, որոնք երեք օր է, ինչ ջուր չեն ստանում... Լսո՞ւմ եք...

Այո՛, լսում ենք, ծեծում են վագոնների դռները և գոռում՝ ջո՛ւր, ջո՛ւր:

– Իսկ ինչպե՞ս են ապրում:

– Ապրում են: Իսկ ովքեր հրաժարվում են ապրելուց, իջեցնում են... այսպես որ գնա, կեսը տեղ չի հասնի...

– Մահանո՞ւմ են:

– Երևի:

Ու տեսնելով երևի, որ իրենցից մեկը մոտենում է, գոռում է.

– Զուր չի տրվում, ջուր չկա՛: – Ու շրխկոցով փակում է դուռը:

.....

...Այդ երկու օր առաջ էր, իսկ այսօր Թայջարուխցի Օթելլոն գլուխը խոթեց դուլի մեջ՝ երևի մի կաթիլ թացուլթյուն կամ սառնուլթյուն որսալու: Բան դուրս չեկավ: Արդեն երեք հիվանդ ունենք: Մի լիտրի չափ ջուր է պահել ավագը մյուս դուլի հատակում: Նա թացում է մաքուր թաշկինակը ջրով և ամեն անգամ քսան-քսանհինգ կաթիլ կաթեցնում հիվանդնե-

րի բորբոքված լեզուներին: Մեկը դա համարում է պեղանտիզմ: Հասնում ենք, ըստ երևույթին, մի մեծ կայարան: Շոգ է: Մենք խնդրում ենք դուռը բանալ և թարմ օդ ներս թողնել: Մեր խնդիրը հարգվում է, բայց դա քիչ է օգնում: Շոգ է: Շոգն ավելի է զգացնել տալիս իր առկայությունը, երբ լսում ես վագոնների դռների թակոց և «Ջո՛ւր, Ջո՛ւր» աղաղակները: Երևացին մի քանի թեթև պատգարակներ, թեթև եկան, ծանր գնացին: Իսկ մեկին տարան պարզապես երկու հոգով բռնած գլխից և ոտներից: – «Ջո՛ւր, Ջո՛ւր»:

.....

Հիմա մենք էլ ենք գոռում, մենք էլ ծեծում ենք դուռը, հայհոյում բոլոր հայտնի և անհայտ ուղղություններով: Մենք էլ մեզ տրված ձուկը շարտեցինք դուրս, որովհետև, ինչպես հայտնի է, ինչպես կենդանի ձուկը, այնպես էլ աղի ձուկը չեն կարող ապրել առանց ջրի: Սա ի՞նչ կայարան է: Օ՞մսկ: Տո՞մսկ: Սողում են երկաթգծի լայնքով պատգարակները, ըստ երևույթին, բոլոր վագոնների դռները բաց են ջուրը օդով փոխարինելու հում... հում... հումանիտար ձգտումով: – «Ջո՛ւր, Ջո՛ւր»: Թվում է, թե հրդեհ է, մարդիկ այրվում են բոցերում ու վերջին մոլուցքով «Ջո՛ւր, Ջո՛ւր» են աղաղակում: Հետո խուլ ու աղիողորմ, ասես ծարավից, ճշում է սուլիչը: Վագոնների դռները նորից փակվում են, շարժվում է գնացքը և խլացնում տազնապահար կանչերը, մինչև հաջորդ կայարանը: Սկսվում է նույն պատմությունը, նորից բացվում են վագոնների դռները, ետ ու առաջ են վագում մարդիկ պատգարակներով, և ջուր խնդրող, պահանջող ձայներն ավելի խլացուցիչ են դառնում, ավելի տազնապահար: Ու քանի անցնում են ժամերը, օրերը, կայարանները, այնքան ավելի գազազում ենք մենք ու կորցնում մեզ: Մենք ամեն ինչ զգում ենք, ամեն բան մտածում, բայց ոչ ոքի մտքով չի անցնում վերցնել դույլը և վագել դեպի կայարան: Թող կրակեն, թող գնդակահարեն, ավելի լավ է մեռնել փրկարար ջրի ազատարար ճանապարհին, քան մահանալ վագոնում, տաք ավազին նետված անլեզու, համր ձկան նման: Ջո՛ւր տուր, լայնատարած ու հարազատ երկիր²⁹⁴, քո խոնարհ ու ծարավից մեռնող թշվառական գա-

վակներին, օվկիանոսնե՛ր են լվանում քո անծայրածիր ամերը, ծովերով ես հարուստ ու լճերով, գետերով ու սառնաջուր աղբյուրներով, մի՛ զլանա նրանց քո ջուրը, չէ՞ որ դեռ բոլորիս հայրն է ասել՝ «Մարդն ամենաթանկ կապիտա՛լն է...»:

.....

...Դուք ձեր գլխի ճարը տեսեք, ես հիմա մեռնում եմ, և ինձ տանում են երկու հոգի՝ գլխիցս ու ոտներիցս բռնած: Ով որ գլխիցս է բռնել, ոչինչ, գանգատավոր չեմ, բռնել է գլխիցս ու քայլում է մարդավարի, նույնը չի կարելի ասել նրա մասին, ով ոտներիցս է բռնել. այս մեկը պետք է որ հետաքրքիր մարդ լինի. նա երևի բնախոսական փորձ է կատարում նվաստիս վրա: Այս անձնավորությունը երևի մտադրություն ունի բժշկական դիսերտացիա պաշտպանելու: Նա պարզապես խտուտ է տալիս աջ ոտիս կրունկը՝ ստուգելու համար, երևի, թե ծարավից մեռնողը կարո՞ղ է ծիծաղել, թե ոչ... Մի՛ փորձիր ինձ համոզել, որ այդ ինձ միայն թվում է, ոչ, նա ամենայն լրջությամբ՝ խը՛տո՛ւտ...

14.

...Ես տեսնում եմ Բալաշովի դեմքը, որից հետո մարում է լուցկին, և ես լսում եմ նրա ճայնը.

– Վե՛ր կաց, հագնվիր, կուշանանք...

Այդ նա էր խտուտ տալիս, որ զարթնեմ:

Ես վեր եմ թռչում: Գնում ենք Առաջին: Այդ միջոցին վառվում է մի ուրիշ լուցկի. Աշոտ դային է ճրագը վառում.

– Հագնվիր, հայդո՛ւկ, գնում ես... համարյա ուրիշ քաղաք... էլ ի՞նչ ես ուզում...

Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ չեմ ուզում, կեցցե՛ համեմատական-հարաբերական երջանկությունը: Ես արագ-արագ կարգի եմ բերում ինձ:

– Ինչպե՞ս քնեցիր, – հարցնում է Աշոտ դային:

Պատասխանի փոխարեն ես սեղմում եմ բռունցքս և ցցում ցուցամատս, – այսինքն՝ շա՛տ լավ:

Աշոտ դային տխուր ժպտում է: Աշոտ դայուն չես խաբի:

– Տա աստված, որ այդպես լինի, – ասում է նա, – վերցրո՛ւ իմ ձեռնոցները. ավելի տաք են: Հագիր իմ շուքը... Ես տանը նստած եմ...

Ես ուզում եմ բողոքել, իսկ նա կարճ է կտրում:

– Արա՛ ինչ որ ասում եմ, հայդո՛ւկ, քեռանց տուն չես գնում...

Եվ ես անում եմ, ինչ նա է ասում:

Երբ պատրաստվում եմ իմ բավականին հարուստ տոպրակով վար իջնել, երևում է նորից Բալաշովը կազմ ու պատրաստ: Բալաշովի բերանը մի քիչ ծուռ է, նա խոսում է կեսբերան և աշխատում է գլուխը թեքել մի կողմի վրա՝ որ բառերը դուրս թոչեն բերանից. ձայնը ճղճղան է, և նա թողնում է միամիտ մարդու տպավորություն: Նա դեմքը ծածկել է, թողել է միայն տեսնելու և խոսելու բաց հարմարություն:

– Պատրաստ ես, – հարցնում է նա, – խելքս չի կտրում, ինչո՞ւ քեզ կապեցին պոչիցս...

Ես մտնում եմ Աշոտ դայու հնամաշ, բայց տաք մուշտակի խորքերը, հագնում նրա ձեռնոցները և վզիս նետում տոպրակը:

– Բալաշով, – ձայն է տալիս Աշոտ դային, – չնեղացնե՛ս, թե չէ...

Նա ցույց է տալիս ինձ և ցուցամատով սպառնում:

– Լսում եմ, – ասում է Բալաշովը, – զնացինք...

Դռների մոտ ես ետ եմ նայում: Մուժ, քնած բարաքի խորքում վառվում է միայն Աշոտ դայու աղոտ ճրագը:

Բալաշովն առաջից, ես՝ ետևից, մենք կտրում ենք ճամբարը երկարություն մը և հասնում պահականոցը: Բալաշովը ձեռնոցներով ծեծում է դուռը:

– Ո՞վ է, – հարցնում է մեկը քնկոտ ձայնով:

– Կալանավոր Բալաշովը, – գեկուցում է նա, – հրամայված է Առաջին գնալ...

– Յո՛ւ, խոլերա, – փնթփնթում է նույն ձայնը, հետո մեր ականջին հասնում է, Բալաշով, Ադ... Ադ... (նա երևի աշխատում է կարդալ իմ ազգանունը...) Դու մենա՞կ ես...

– Մենք երկու հոգի ենք, քաղաքացի մարտիկ, համաձայն

կարգադրուիթյան, — Բալաշով և Ադ... Ադ... մի խոսքով՝ Անդիժան...²⁹⁵

— Այդ է, որ կա, — ասում է նույն ձայնը, դուռը բացվում է, մենք ներս ենք մտնում: Քառակուսի, ոչ մեծ մի սենյակ է այս պահակատուն կոչվածը, սեղանին՝ աղոտ մի ճրագ, պատերի տակ դրված երկար նստարաններին քնած են երեք հոգի: Վառարանը չի վառվում, բայց ներսը տաք է, օդը կծված՝ մախորկայի ծխից: Մեզ ընդունողը հորանջում է կարճ ու գործնականորեն և մոտենում քնածներից մեկին.

— Մազուրով, վե՛ր կաց, եկել են...

— Եկե՞լ են, — աչքը բաց է անում Մազուրովը, — Ֆո՛ւ, սատանա... երազումս...

Նա նայեց մեզ վրա և լռեց, ըստ երևույթին մտածելով, որ կալանավորների ներկայութեամբ երազ պատմելը քաղաքական տեսակետից առողջ երևույթ չէ: Նա արագ նստեց, թաղիքե ոտնամանները քաշեց ոտքերին, գլխարկի ականջները կապեց, հագավ մուշտակը, անկյունից վերցրեց հրացանը և հրահանգեց.

— Գնացի՛նք... ընկեք առաջ, մա՛րջ...

Հերթապահը բացեց ելքի դուռը, և մենք դուրս եկանք ճամբարից:

Ցուրտ, պարզկա գիշեր է: Սառը քամին թիկունքային է. այս էլ մի հաջողություն է: Ինձ պատել է օտարոտի մի զգացողություն: Մոտավորապես այսպես եմ ես ինձ զգացել երևի, երբ մանկությունս օրերին ինձ հագցրին դեռ լույսը չբացված, դրին հորեղբորս՝ Պանտիչի²⁹⁶ ձիու թամբին, և մենք բռնեցինք Արճակի էրմանց գյուղի ճանապարհը: Գոնե ես ուզում եմ համոզվեմ, որ ինձ այդպես զգամ: Այն ժամանակ մենք գնում էինք գիշերային խաղաղ, դաշտային ճանապարհով, իսկ հիմա գնում ենք ձյունների միջով, սակայն ի՛նչ կարևոր է, այն ժամանակ մենք գնում էինք ձիով, հիմա՝ ոտով, ի՛նչ մեծ բան է որ, այն ժամանակ... հիմա...

Մեր ճանապարհով սահնակներ են անցել, իսկ ճանապարհի երկու կողմը և հեռվում՝ հորիզոնից հորիզոն ձյուն է, անսահման, անարատ, անծայրածիր ձյուն, որը հիմա թվում է մուլթ-մուգ կապտավուն: Երկնքում աստղեր կան, նրանք վառվում են մեծ ու փոքր, վառ ու աղոտ ճրագների նման. տեղ-

տեղ նրանք խիտ են, ասես ոսկեփայլ, ոսկե ոսպի նման ցփնված երկնքի տիեզերական ափսեին: Բալաշովի հետ մենք քայլում ենք կողք-կողքի, մեր թաղիքե ոտնամանների տակ ճռճռում է ձյունը, նայած տեղին՝ խրթխրթում, մռմռում: Մեր ականջին հաճախ հասնում է ուղեկցող մարտիկի ոտնաձայնը, իսկ երբեմն լսում ենք միայն մեր սեփական ոտնաձայնը: Այդ նշանակում է, որ նա մեզ հետևում է երբեմն հեռվից, երբեմն մոտից: Մենք անցնում ենք հրդեհաշեջ աշտարակը, մտնում անմարդ ու ամայի գործարար բակի սահմանները: Ահա փոսից դուրս երևացող բրուտամոցի տանիքը, կոնուսաձև քուրայի վերջավորութունը: Հիմա մենք դուրս ենք եկել գործարար բակի սահմաններից և գնում ենք դեպի երրորդ ստանը: Բալաշովը նախ քթի տակ ինչ-որ մուլտում է, հետո միայն պարզվում է, որ նա երգում է: Ի՞նչ է երգում, որոշել դժվար է, ամեն դեպքում երգը միօրինակ է, միանվագ, սիրտ ցավեցնելու աստիճանի միապաղաղ:

Երրորդ ստանի գետնափորերը ծածկված են ձյունով, իսկ ծածկերի խոտը քամիները քշել են աշխարհի չորս կողմերը: Կմախքի նման ուրվագծվում են սյուները, հաստ ու բարակ ձողերը, գերանները: Եթե գետնափորերից մեկնումեկից ծուխ բարձրանար, բոլորովին այլ կլիներ զգացողությունը: Չկա ոչ ծուխ, ոչ կենդանի շունչ, և այս թողնում է ճնշող, համարյա աղետալի տպավորություն: Հիմա Բալաշովը խոսքերով է երգում, և որովհետև նույն բառերն է կրկնում նա, շուտով հայտնի է դառնում երգի ամբողջ տեքստը:

Սիրելի՛ս, սիրելի՛ս, ես քո՛նն եմ,
Ախ, այսպես էլ մուլթ գիշե՞ր...

Ահա ամբողջը:

Քայլում է նա քսան քայլ, նախ մռմռալով միայն երգի եղանակը, հետո ասես նոր թափ է առնում և հիշում.

Սիրելի՛ս, սիրելի՛ս, ես քո՛նն եմ,
Ախ, այսպես էլ մուլթ գիշե՞ր...

Գնում են ձյունոտ, գիշերային դաշտերով երեքը, երկուսն առաջից անգեն, հետևում է նրանց զինված երրորդը, և երեքից

ո՛չ մեկը չի մտածում, թե ի՞նչու այսպես դասավորվեց, և ընդհանրապես այս ի՞նչ դասավորություն է: Այդ ի՞նչ զարմանալի շարժիչ ուժով նրանք դուրս թռան իրենց երկրից և իրենց տներից, ընկան սիբիրյան այս դաշտերը և մոլթ գիշերով գնում են ճյուղնոտ ճանապարհով, երկուսն անգեն, առաջից, իսկ երրորդը զինված՝ հետևից: Ի՞նչ պատահեց, ինչո՞ւ, ինչպե՞ս:

Սիրելի՛ս, սիրելի՛ս, ես քո՛նն եմ,
Ախ, այսպես էլ մոլթ գիշե՞ր...

– Լսի՛ր, դո՛ւ, – լսվում է ուղեկցողի ձայնը, – երգում ես, կարգին երգիր, ի՞նչ ես նույն բանը վնգատում, խոսքերը չգիտե՞ս...

– Չգիտեմ, քաղաքացի մարտիկ, – խեղճացած, ձեռները թափ տալով, առանց հետ նայելու ճղճղում է Բալաշովը, – բոլոր խոսքերը մոռացել եմ, միայն այս եմ հիշում...

– Սատանան քեզ հետ, – մեղմանում է ուղեկցող պահակը, – երգիր... միտք չկա մեջը, բայց մարդու սիրտը կտոր-կտոր է լինում:

Հիմա Բալաշովը չի երգում, թվում է, թե մի ամբողջ հավիտենականություն մենք քայլում ենք լուռ: Արևելքում արճճագուլյն մի շերտ է ձգվում: Շերտը գնալով լայնանում է, այդ առավոտն է բացվում ծանր երկունքով: Ուղեկցող պահակն արագությունս նայում է Բալաշովի դեմքին.

– Չե՞ս լսում, ասացի՝ երգի՛ր:

Բալաշովն ասես սթափվում է, գլուխը կրիայի նման առաջ պարզում.

Սիրելի՛ս, սիրելի՛ս, ես քո՛նն եմ...

Հազը բռնում է, և նա ձեռքը վերից վար թափ է տալիս.

– Պատվերով դուրս չի գալիս, – գանգատվում է նա:

Մինչ այս, մինչ այն երևում է Առաջինը: Ճարտարապետությունը նույնն է, նույն տախտակյա բարձր ցանկապատերը, նույն փշալարերը, միայն այստեղ չորս հսկիչ աշտարակների փոխարեն երկուսն են, ճամբարի փոքրություն պատճառով երևի: Ծխնելուլյգները ծխում են, առանձնապես մեկը: Դա

պետք է որ խոհանոցի ծխնելույզը լինի:

Հիմա որ՝ լույս է: Արևի ծիրանագույն լույսը տարածվում է սպիտակ դաշտերի վրա: Մենք կանգնած ենք հիմա Առաջինի դարբասների և պահականոցի մուտքի դռան մոտ: Մեզ ուղեկցող մարտիկն առաջ է անցնում և փոքր պատուհանից ներս է նայում:

– Բացեք դուռը:

– Հիմա, – լսվում է ներսից, – դո՞ւ ես, Մագուրով:

– Ես եմ:

Դուռը բացվում է, ու մենք ներս ենք մտնում:

Առաջին տպավորությունն այն է, որ մենք գտնվում ենք մեր ճամբարի պահականոցում: Նույն միջանցիկ միջանցքը, նույն քառակուսի սենյակը, նույն կահավորությունը, մինչև անգամ նույն հոտը: Իսկ երբ Բալաշովի առաջնորդությունը մենք մուտք ենք գործում Առաջին ճամբարը, անմիջապես զգում ես ու տեսնում, որ եկել ես ուրիշ մի երկիր կամ քաղաք: Փոքր է այս երկիրը կամ քաղաքը, բայց թվում է, թե ես ծանոթ եմ ու վաղածանոթ նրա բնակիչներին: Ծանոթ են նրանց հագուստ-կապուստը, նրանց մտահոգությունները, նրանց դեմքի և աչքերի արտահայտությունը: Ես անմիջապես որոշում եմ կանանց բարաքը: Մինչդեռ տղամարդկանց բարաքների առաջ արևի տակ փայլում են կլորածև, սառած, արհեստական լճակներ գիշերային փոքր կարիքի համար, կանանց բարաքը զուրկ է այդ «զարդարանքից» և ավելի վայելուչ տեսք ունի:

Ուղեկցող պահակը հրամայում է մեզ ներկայանալ գրասենյակ, կարգադրիչին, իսկ երեկոյան, երբ կարգադրիչը մեզ կազատի աշխատանքից, ներկայանալ պահականոց՝ «տուն վերադառնալու համար»: Այո, այդպես էլ նա ասում է՝ «տուն վերադառնալու համար», և նրա այդ խոսքերից օդը ջերմանում է:

Հիմա Բալաշովն առաջից, ես՝ ետևից, գնում ենք դեպի գրասենյակը: Հակառակ ճամբարի փոքրություն, գրասենյակը մեծ է և դա հասկանալի է: Առաջինի գրասենյակն է տանում և մշակում Նովոիվանովյան ճամբարային չորս կետերի գրասենյակների գործերն ու նյութերը:

Իսկ կարգադրիչն ավելի փոքրակազմ է, փոքրամարմին,

բայց ավելի արագ ու շարժուն:

– Ա՛, եկա՞ր, պրոֆեսոր,– ասում է նա՝ դիմելով Բալաշո-
վին վաղուցվա ծանոթի պես,– իսկ սրա՞ն ինչու են ուղարկել:

– Չգիտեմ,– կարճ կապում է Բալաշովը՝ հիշելով երևի
Աշոտ դայու ցուցամատը:

– Գնա՛ գործիքային ցեխ և վերցրու անհրաժեշտ գործիք-
ներ: Ահա տեսնո՞ւմ ես այս տախտակները. դու, ահա այստե-
ղից մինչև այստեղ և այստեղից մինչև ահա այստեղ... մի
խոսքով, շինելու ես բյուրոկրատական արգելք, որը պիտի բա-
ժանի կալանավոր հաճախորդներին՝ գրասենյակային առնետ-
ներից... այստեղ և այստեղ՝ շարժական մուտք: Մի խոսքով
հիմա գնացեք խոհանոցի պատուհանի մոտ, ես կկարգադրեմ,
որ ձեզ կերակրեն... իսկ քո մասին (նա մատիտով երեք անգամ
չխկացրեց Աշոտ դայու մուշտակի կոճակներից մեկին) մի բան
կմտածենք:

Մենք հանում ենք մեր տոպրակներից մեր ճաշամաններն
ու գդալները, դուրս ենք գալիս կարգադրիչի հետ գրասենյա-
կից և մեր քայլերն ուղղում դեպի խոհանոցը: Կարգադրիչը
տիրական քայլերով մտավ խոհանոց, իսկ մենք մտանք ծածկի
տակ, ուր և գտնվում է այն պատուհանը, որից բրիգադները
ճաշ են ստանում: Շատ չանցած, պատուհանը բացվում է և
Մեսրոպի գլխին ոչ մի բանով չնմանվող մի գլուխ գոռում է.

– Երրորդից՝ երկո՛ւ...

– Այստե՛ղ ենք,– ճչում է Բալաշովը և ներս խոթում իր
ամանը:

Բալաշովն ստանում է իր նախաճաշը: Նրա ամանից շոգի
է բարձրանում, և իմ քթին է հասնում դարավոր կաղամբի ծա-
նոթ բուրմունքը, որը թվում է ինձ անչափ դուրեկան: Եվ ճիշտ
այն ըոպեին, երբ ես նույնպես ստանում եմ իմ նախաճաշը և
ուզում եմ շտապել Բալաշովի հետևից, պատուհանին է մոտե-
նում բամբակած բաճկոնով, սպիտակ շալով երիտասարդ մի
կին և պարզում իր ամանը:

– Հանդերձապա՛հ,– ասում է խոհարարը,– ե՞րբ ես փո-
խելու մեր սրբիչները:

– Հենց այսօր, քեռի Միտրոֆան,– պատասխանում է
կինը և հասնում իմ հետևից, փակ ամանը ձեռքին.

– Դուք որտեղի՞ց եք եկել,– հարցնում է նա:

Ես պատասխանում եմ:

– Մի օրո՞վ:

– Մինչև երեկո:

Հետո պարտք չմնալու համար ես եմ հարցնում.

– Իսկ դուք որտեղի՞ց...

– Ե՞ս... ես ընդհանրապես Մինսկից...

Ես մտքով թուչում եմ դեպի լուսավոր անցյալը, Մինսկ, 1936 թիվ... և ես կրակում եմ.

– Ա՛, Մինսկ... ես եղել եմ Մինսկում: Յանյակի հետ քեֆ եմ արել...

– Իսկ ո՞վ է Յանյակը,– հարցնում է նա և, ըստ երևույթին, լարում է հիշողությունը:

– Յանկա Կուպալա... նա ապրում էր միհարկանի տան մեջ, հին բակով, նրա տունը ծածկում էին ակացիաների ճյուղերը²⁹⁷...

– Ճիշտ է,– ասում է նա,– դա Յանկա Կուպալայի տունն էր: Գնանք, գնանք ինձ մոտ, կնախաճաշենք, կխոսենք...

Ես հլու-հնազանդ հետևում եմ նրան:

.....

Լարիսա Սեմյոնովնան այստեղ թագուհի է ու աստված: Նրա ոչ մեծ սենյակի խորքում, տախտակյա հատուկ հարմարանքների վրա, կանոնավոր կերպով դասավորված են զանազան հանդերձանքներ: Մի անկյունում նրա երկաթե հասարակ մահճակալն է, մյուս անկյունում՝ թիթեղե վառվող վառարանը: Նա արագ և առարկութուն չընդունող շարժումներով վերցնում է իմ նախաճաշն ու իր նախաճաշը, լցնում մի ալյումինե ամանում, հետո փոքրիկ պահարանից հանում է երկու միջին մեծության սոխի գլուխ և ուղղակի մանրում մեր նախաճաշի վրա, ապա մի քանի բարակ շերտ խոզի ճարպ... ու ծածկում կափարիչով:

– Օրենքով,– ասում է նա,– սոխն ու ճարպն առանձին պետք էր տապակել, հետո լցնել... ավելի... համով կստացվեր... բայց դուք կարող եք ուշանալ... Ձեզ կարող են կանչել... Ի՞նչ էի ուզում ասել... մենք որտե՞ղ մնացինք...

– Մինսկում,– պատասխանում եմ ես:

– Այո, Մինսկում, Մինսկում...

Լարիսա Սեմյոնովնան պատկանում է 37 թվականի հունձքին, ամուսինը՝ կուսաշխատող, նույնպես հնձվել է: Ինքը՝ միջնակարգ դպրոցի ուսուցչուհի, մայր երկու զավակների, զավակները գտնվում են քրոջ մոտ, որի հետ և կապ ունի... ոչ, ոչ մի կապ, ոչ մի տեղեկություն չունի ամուսնուց... չի էլ ուզում օրորել իրեն սին հույսերով: Նրան տանջում է միայն երեխաների կարոտը... ուրիշ ոչ մի ուսմանտիկա, ոչ մի, ոչ մի հույս ու պրետենզիա... Լարիսա Սեմյոնովնան չի առարկում, գուցե փոխվի իրադրությունը, համաձայն դիալեկտիկայի ամեն ինչ փոխվում է, ամեն ինչ շարժվում, բայց միշտ չէ, որ պատմությունը պրոգրես է ապրում. կա 1905 թվականի ռեակցիան, կա 37 թիվ... տարբեր են ժամանակները, բայց պատմությունը զիզազաներ չի ճանաչում, պատմությունը հակամետ է ավելի ստանդարտ զուգահեռների, այլապես կկորչեն օրինատիրները... պետք է նայել երևույթներին ռեալիստորեն, ո՛չ մի միստիֆիկացիա... մնացյալը ֆիկցիա է... Փանտազիաներով ապրելը հիմարություն է:

Նախաճաշն արքայական էր, եթե չասենք՝ ավելին: Հետո Լարիսա Սեմյոնովնան ինքը օգնում է, որ ես զգեստավորվեմ, անձամբ կապում է գլխարկիս կապերը, և ճիշտ այդ րոպեին ես ժամանակ եմ գտնում ասելու, որ ես մի կերպ պետք է տեսնեմ ծննդաբերական տանն ապրող գերմանուհի Լյուդմիլա Շարթին... այո՛, նրան մեր ճամբարից բերին... վերջերս է ազատվել... ուզում եմ ասել՝ մայր է դարձել...

Լարիսա Սեմյոնովնայի մեծ-մեծ, կապույտ աչքերն ավելի են մեծանում, և նա քանդում ու նորից է կապում իմ գլխարկի կապերը: Նրա դեմքն ստանում է մտահոգ արտահայտություն:

– Այո, – ասում եմ ես, – նրա համար ես հոգեչափ բաներ եմ բերել: Մենք շատ, շատ ուրախ ենք այդ նորածնի համար...

– «Մենք» այդ ովքե՞ր են, – հարցնում է Սեմյոնովնան խոր շնչելով:

– Մե՛նք, բրուտանոցի աշխատողներս, – պատասխանում եմ ես:

Ժպիտի նման մի բան է անցնում նրա դեմքով.

– Ի՞նչ է դա... կոլեկտիվ ստեղծագործություն է, –

ծիծաղում է նա անուրախ ծիծաղով ու հարցնում, — ինչպես է կոչվում նա՞...

— Լյուդմիլա Շարթ:

— Շարթ, Շարթ, — կրկնում է նա, — լա՛վ, ես կիմանամ և կաշխատեմ գլուխ բերել ձեր... Հանդիպումը: Դուք ձեր ունեցվածքը թողեք այստեղ, մենք, այնուամենայնիվ, միասին կճաշենք... (նա շեշտեց «այնուամենայնիվը») ... ես այսօր ամբողջ օրը զբաղված եմ արդուկով... երբ կմրսեք, ազատ կերպով ներս մտեք ու տաքացեք... իսկ դուք նրան շա՞տ եք սիրում...

— Մենք բոլորս էլ նրան սիրում ենք, — պատասխանում եմ ես, և ինձ անսահման դուր է գալիս նրա դեմքի մոլոր արտահայտությունը ու ես ավելացնում եմ, — նրան չի կարելի չսիրել...

— Լավ, պայմանավորվեցինք, — ասում է նա, — ես... կիմանամ:

— Իմացեք, խնդրում եմ, — նորից խնդրում եմ ես, — ես պիտի տեսնեմ նրան և հանձնեմ այս նվերները...

Ես դուրս եմ թռչում Լարիսա Սեմյոնովնայի տաքուկ անկյունից, և իմ սիրտը լեցուն է երգով ու ջերմությամբ: Ես իմ քայլերն ուղղում եմ դեպի գրասենյակը և ճանապարհին հանդիպում կարգադրիչին:

— Գնանք ինձ հետ:

Նա քայլերն ուղղում է դեպի երեք տախտակաշեն արտաքնոցները:

— Արտաքնոցները չեն գործում, — բացատրում է կարգադրիչը, — տեսնո՞ւմ ես, կեղտոտում են ուր հանդիպի, արտաքնոցների շուրջը: Աղտեղությունները սառած են և հավաքելը՝ հեշտ: Ահա այս երթաթե լոմով... տե՛ս...

Նա խփեց երկաթե ձողով և սառած կոշտը թռավ մի մետր այն կողմ:

— Հետո, — շարունակեց կարգադրիչը, — ահա այս փայտե թիակով կհավաքես, կկիտես... ահա քո աշխատանքը... Հասկանալի՞ է:

— Հասկանալի է, — ասում եմ ես:

Նա հեռանում է ինքն իրենից գոհ, գործնական մարդու քայլերով, և ես անցնում եմ աշխատանքի:

Աշխատանքն իսկապես ծանր չէր, եթե չհաշվենք երկաթե ձողի ծանրությունը: Շուտով ես համոզվեցի, որ Աշոտ դային օժտված է մեծ հեռատեսությամբ: Ծանր երկաթի սառնությունը թափանցում էր նրա անհամեմատ ավելի տաք ձեռնոցների միջով, և ձեռներս սառչում էին, ի՛նչ կլիներ դրությունս, եթե ես ստիպված լինեի աշխատել իմ ձեռնոցներով: Նույնը կարելի է ասել նաև նրա մուշտակի մասին. իմ բամբակած վերարկուով ես հազիվ ինձ ճամբարից նետում էի գործարար բակը և ետ. ինչպե՞ս ես պիտի դիմանայի ցրտին այս բացօթյա աշխատանքի պայմաններում: Երրորդ անգամ լինելով, ես, անկասկած, կհիվանդանայի թոքերի բորբոքումով և... և ես այս անգամ կգնայի, կհասնեի Լյալյային, Ջանփուղայանին և մնացած հազար-հազարներին...

Կամաց-կամաց իմ աշխատանքը դուր է գալիս ինձ. ես սկսում եմ հնարազետ դառնալ և կատարելագործվել, բարձրացնել իմ վարպետության աստիճանը, ես հիմա կարող եմ կարգադրիչից ավելի վարժ կերպով՝ մի հարվածով թոցնել սառած քարի նման ամուր, բայց թեթև կոշտերը: Այսպե՛ս: Այսպե՛ս...

Երբ ես զգում եմ, որ աշխատանքի պատճառած ջերմությունը չի տարածվում ձեռներիս և ոտներիս վրա, երկաթե ձողը ցցում եմ ձյան մեջ և քայլերս ուղղում դեպի Լարիսա Սեմյոնովնայի օթևանը:

– Ես հեռվից տեսա ձեզ, – ասում է նա, – թեթև գրիչ են տվել ձեռքդ, խոսք չկա... Տաքացեք, տաքացեք... սա մի սարսափելի կոմեդիա է և ուրիշ ոչինչ...

Հետո նա ասում է.

– Ես եղա մայրերի բարաքում:

– Այո՞, – ուրախանում եմ ես, – տեսա՞ք գերմանուհուն:

– Տեսա, – ասում է նա, – ծանոթացա, պատմեցի ձեր մասին... Հիմա այս արդուկի պես մի ծանրություն եմ զգում սրտիս վրա... Լավ կլինեք, եթե չգնայի... Երևում է, որ ժամանակին գեղեցիկ է եղել. ինչ հիանալի, թափանցող աչքեր ունի... Ուրեմն, նրա, այսպես կոչված, ամուսինը ադրբեջանցի՞ է... Որտեղից՝ որտեղ... Երեխան չի ապրի, չէ, նվազ է, նիհար... Եվ ի՞նչն է հետաքրքրի, գլուխը մի տեսակ

երկարավուն է, ինքը սև... ասում է, որ հորն է նման, ասում է...

Լարիսա Սեմյոնովնան թողնում է արդուկը և սպիտակ թաշկինակով սրբում արցունքները:

– Լավ կլինեք, եթե չգնայի, չտեսնեի, – կրկնում է նա, – աչքիս առաջից չի հեռանում:

Մի բոպե ես ինձ կորցնում եմ: Առհասարակ, երբ կլինը լալիս է, ես ինձ կորցնում եմ: Ուրիշ պայմաններում գուցե ես գտնեի համապատասխան մոտեցում, իսկ հիմա խելքի մոտ ոչ մի բան չեմ կարող մտածել: Ես միայն բավականանում եմ ասելով:

– Պետք չէ արտասովել, առանց այն էլ մեր կյանքը... էնիքը:

– Ճաշի ընդմիջումին մոտեցեք... ես կասեմ տեղը: Իսկ հիմա տաքացեք և ուշադրություն մի դարձրեք իմ արցունքներին. ես մի քիչ չէ, շատ սենտիմենտալ եմ, և, ինչպես երևում է, բնությունն ինձ շատ է արցունք տվել. ես միշտ հարմար առիթ եմ փնտռում թափելու այն, այլապես նրա շատությունից ես կարող եմ խեղդվել... Ուշադրություն մի՛ դարձրեք...

Ես ի վիճակի չէի անուշադրություն մատնել Լարիսա Սեմյոնովնայի արցունքները և ուշադրություն չդարձնել մանավանդ այն բանի վրա, որ նա լալիս էր փոքր աղջկա նման, ես հազիվ կարողացա ինձ զսպել, ես ուզում էի մոտենալ փայփայել և քնքուչ խոսքերով կտրել նրա լացը: Դրա փոխարեն ես զբաղվեցի գերմանուհուն բերած նվերները հանելով տոպրակից և դասավորելով սեղանի վրա: Ես հիշեցի մորս, նա էլ լալիս էր փոքր աղջկա նման²⁹⁸: Մեծ հոգեբան լինելու կարիք չկար հասկանալու համար, որ իմ նոր, հազար տարվա ծանոթը լալիս էր ոչ միայն գերմանուհու նորածինի, այլև իր երկու գավակների համար: Լարիսա Սեմյոնովնան սեղանի գզրոցից դուրս հանեց մի թերթ, խնամքով փաթաթեց «օփտը» և ասաց.

– Ճաշի ընդմիջումին... ես կասեմ տեղը... կհանձնեք, կխոսեք... ինձ մենք, խե՛ղճ մենք... դուք պատրաստվում եք գնա՞լ... լավ տաքացա՞ք... աշխատելիս մի՛ շտապեք, չկարծեք եթե կատարեցիք առաջադրանքը, կհանգստանաք: Ձեզ կլծեն մի նոր աշխատանքի, այնպես որ... ասենք, ինչու եմ ձեր գլխին նոտացիա կարդում, դուք պետք է որ յուրացրած լինեք լագե-

րային տարրական ալֆաբետը... Ի՛նչ լավ կլիներ, եթե դուք մեզ մոտ ընկնեիք... Մենք միասին... կխոսեինք Յանկա Կուպալայի, Յակուբ Կոլասի²⁹⁹ մասին... Չգիտեք որքա՛ն ծանր են անցնում օրերը, ո՛չ մի ինտիմ խոսակից, ոչ մի մոտիկ...

– Պետք է որ այստեղ մի հայ ուսուցիչ լիներ, դուք չգիտե՞ք նրան, – հարցնում եմ ես:

Այո՛, Լարիսա Սեմյոնովնան մի քանի անգամ հանդիպել է նրան: Վարդան... ճիշտ է, Կարապետյան: Հյուսիսային Կովկասից էր: Լուսկյաց, քաշված մարդ էր... ոչ, առանձնապես մոտիկութուն չի ունեցել... տարիքոտ մարդ էր: Նրան էտապ տարան, մի քանի օր առաջ... սպասեք, մի հայ էլ կա այստեղ... կիսազրագետ մարդ է: Եթե ես նրան պատահաբար հանդիպեմ, կասեմ...

Լարիսա Սեմյոնովնան շողացնում է ինձ վրա իր կապույտ, խոշոր աչքերը, կապում իմ գլխարկի կապերը, և ես դուրս եմ գալիս ու անցնում իմ պարտականությունների կատարմանն անորոշ զգացումով:

Հիմա աշխատանքն ավելի դանդաղ է ընթանում: Ես մտածում եմ գերմանուհու ու նրա դատապարտված մանկան մասին: Աչքիս առաջ կանգնում են նրա փոքրիկ արձանիկները և հատկապես Մամոյի գլուխը՝ կախված, տխուր բեղերով: Հետո ես ինձ որսում եմ մի բանի վրա, որից ներսս տաքանում է. ես ասես դիտմամբ մտածում եմ գերմանուհու, նրա արձանիկների, Մամոյի և նրանց նորածնի մասին, որ չհիշեմ Լարիսա Սեմյոնովնայի կապույտ, խոշոր աչքերը:

Մինչ այս, մինչ այն՝ հնչում է ճաշի գոնգը: Այստեղի գոնգն է՛լ ավելի փոքր է և հնչում է ծիծաղելի՝ ճը՛նկ, ճը՛նկ: Ուրիշ է մեր ճամբարի գոնգը՝ ծանր, անգամ հանդիսավոր՝ դը՛նգ-դը՛նգ: Ես ազատվում եմ երկաթաձողի ծանր սառնություններից կամ սառը ծանրություններից և դիմում եմ դեպի...

Օդը հագեցած է հոտավետ օձառի բուրմունքով: Լարիսա Սեմյոնովնան, ըստ երևույթին, զբաղվել է արդուզարդով: Նա հագել է մութ-ծաղկավոր զգեստ և հիմա թվում է ավելի քան երիտասարդ:

– Ես իմ ճաշն արդեն ստացել եմ, գնացեք, ստացեք ձեր ճաշը, որից հետո... որից հետո կասեմ, թե ի՛նչ պետք է անեք:

Ես գնում, ստանում եմ իմ ճաշը, վերադառնում: Լարիսա Սեմյոնովնան ցույց տալով պատուհանից դուրս՝ ասում է.

– Ահա, տեսնո՞ւմ եք ցանկապատի եռանկյունին... Կմոտենաք Համարձակ, այնտեղ մի տախտակ պոկված է... Նա պետք է որ ձեզ սպասելիս լինի, իսկ եթե չտեսնեք նրան, առաջին իսկ կնոջը խնդրեք, որ կանչեն նրան... վերցրեք ձեր սյուրպրիզը:

Գերմանուհին ինձ սպասում էր: Ես նրան տեսա երկարավուն, գորշ ադեալով փաթաթված, երևի երեխան՝ զրկին, ցանկապատի մոտ, ետ ու առաջ քայլելիս: Նա լսեց իմ ոտնաձայնը և մոտեցավ անցքին:

– Բարև, – ասում եմ, – Լյուդմիլա Կարլովնա... ահա այս՝ ձեզ: Շնորհա...

– Ուրախ եմ, որ տեսնում եմ ձեզ... մի՛ շնորհավորեք, դուք կարող եք միայն ցավակցել... անչափ-անչափ շնորհակալ եմ ուշադրության Համար: Ինչպե՞ս եք, ինչպե՞ս է Մոմոուն...

– Մենք բոլորս էլ լավ ենք... Մամոն արդեն տանն է...

– Այո՞... այսօր լրացավ ութ օրը: Ծնվելիս միայն լսեցի ձայնը... որից հետո լռեց. մի անգամ աչքը բացեց ու նորից փակեց: Ըստ երևույթին, չուզեց տեսնել իմ երեսը: Բայց լսում է. երբ կամաց ձայնով երգում եմ, կոպերը թրթռում են... չի խոսում, երևի շատ բան ունի ասելիք...

Նա փաթեթը դրեց ձյան վրա, ավելի մոտեցավ ցանկապատին և բացեց երեխայի երեսը:

– Ահա, տեսնո՞ւմ եք Հոր մանրանկարը... ականջները միայն իմն են...

– Իսկ... ի՞նչ դրիք անունը:

– Սրանք անուն չունեն, սրանք Համարներ ունեն: Իսկ ես՝ Մո՛ւ եմ կանչում... Մո՛ւ...

Նրա գրավիչ, տխուր աչքերն ավելի են տխրում:

– Մո՛ւ...

Ինձ Հիմա թվում է, որ մի բան էլ կա ասելու կամ անելու. ես մտքումս որոնում եմ ու... գտնում: Գլխարկիս պատռվածքների մեկի խորքից ես դուրս եմ հանում եռանկյունի, կարված նամակը:

– Եվ նամա՞կ... Անչափ, անչափ շնորհակալ եմ... Իսկ հիմա գնացեք, բարևներ մայեստրոյին, Իոհանեսին... մնաս բարով չեմ ասում, ցտեսություն... Շուտով երևի տեսնեմ բոլորիդ... Մուսուլին այդպես էլ ասեք... ըստ երևույթին, մեզ վիճակված է ապրել առանց Մուհի... Ես էլ երկար չեմ ապրի, ըստ երևույթին... Բոլոր նշանները կան... անընդհատ ջերմություն և արյուն... Իսկ արյունը սև է...

– Երևի ընդերից է, – ասում եմ ես, գոհ իմ գյուտով:

– Ոչ, ոչ, – բողոքում է նա, – ներսից է... Ինչ-որ բան այրվում է ներսս, և նրա ծխից սևացել է արյունը: Այդ կարևոր չէ: Կարևորն այն է... Ես ինքս էլ չգիտեմ, ո՞րն է կարևորը... ցուրտ է... ցտեսություն...

Նա կռանում, ձյունների վրայից վերցնում է փաթեթը և հեռանում երեխան զրկին՝ անհաստատ քայլերով, իսկ ես վերադառնում եմ իմ օթևանը:

Ճաշում ենք լուռ: Միայն մի անգամ ես ինձ վրա զգում եմ Լարիսա Սեմյոնովնայի ուշադիր հայացքը: Շնչե՞լն է դժվարացել, թե ուտելը: Ես արագ զգեստավորվում եմ առանց կողմնակի օգնություն և ինձ դուրս նետում: Քամի է բարձրացել: Հիմա ինձ մնում է ի մի հավաքել տեղահանված կոշտերը: Ես վերցնում եմ փայտե թիակը և աշխատում այնպես անել, որ քամին թիկունքից փչի: Շնչե՞լն է դժվարացել, թե աշխատելը: Որտեղի՞ց որտեղ հիշում եմ Բալաշովի երգը.

Սիրելի՛ս, սիրելի՛ս, ես քո՛նն եմ,

Ա՛խ, այսպես էլ մութ գիշե՞ր...

Իզուր չէր, որ ես հիշեցի Բալաշովին, ես լսում եմ ոտնաձայներ և հետո նրա ձայնը.

– Տեսնում եմ, որ դու էլ վերջացնում ես: Մազուրովն ասաց, որ շուտով ճանապարհ ենք ընկնելու... Քամին դեմից է փչում, և դժվար կլինի քայլելը... Կվերջացնես, կգաս...

Իսկ քիչ հետո՝ կարգադրիչի ձայնը.

– Ահա և բոլորը: Տեղեկանքը՝ կատարված աշխատանքի մասին, Բալաշովին տվի: Դուք ազատ եք: Կեցցե՛ ազատությունը...

Հետո նա մոտենում է ինձ և համարյա ականջիս ասում.

– Այստեղ մի մարդ կա նստած, որին տասը տարի են տվել այս բացականհույսի համար... ու նորից կրկնում է, – դուք ազատ եք, կեցցե՛ ազատությունը...

Ու գնում է:

Ես թողնում եմ իմ ձեռքով մաքրված աշխարհամասն ու գնում Լարիսա Սեմյոնովնային հրաժեշտ տալու ու իմ իրերը վերցնելու: Լարիսա Սեմյոնովնան անսահման ուրախ է մեր հանդիպման ու ծանոթության համար. նա հիմա գիտե, որ Երրորդում բարեկամ ունի, թող պարագոքս չլծվա, այս տխուր օրվա համար նա աշխարհի չափ ուրախ է և նա բաժանվում է ինձնից նորից հանդիպման ամենաջերմ ցանկությունով: Նա խնդրում է ջերմորեն բարևել մեր կոլեկտիվին, խոստանում է հետաքրքրվել գերմանուհու ճակատագրով և օգնել, որքան կարող է: Հանուն հումանիզմի: Ես մոտենում եմ նրան և համբուրում նրա ձեռքը, իսկ նա վերջին անգամ ողողում է ինձ իր խոշոր, կապույտ աչքերի փայլով և շրթունքներով դիպչում է ինձ... կարծեմ ճակատին:

– Ես ձեզ կգրեմ, եթե դեմ չեք լինի, – ասում է նա:

– Օ՛, ես վաղուց սիրային նամակ չեմ ստացել, – թեթևանում եմ ես, – ես շատ ուրախ կլինեմ...

– Ես ձեզ կգրեմ, – կրկնում է նա խորին լրջությամբ, և մենք բաժանվում ենք:

Հիմա ես կանգնած եմ պատահական դռան մոտ և սպասում եմ Բալաշովին, որ միասին ներս մտնենք: Քամին սուլում է բարձր ցանկապատի և փշալարերի միջով: Ձյունը սառել է լարերի ու երկաթե փշերի վրա, և մի բոպե թվում է, որ նրանք ծաղկել են ինչպես ինձորենին է ծաղկում գարնանը: Եվ ճիշտ այդ բոպեին ինձ մոտենում է հնամաշ շորերի մեջ կորած մի բուռ կալանավոր: Ես ուշադրությամբ նայում եմ նրա նիհար, սև, մազակալած դեմքին և մեծ բանաստեղծի ասածի պես՝ նրա աչքերում հառնում է նա, հեռու ու հարազատ երկիր Նայիրին³⁰⁰:

– Հայ՞ ես, քե մատաղ, – հարցնում է նա, անհուն մի ցավով նայելով դեմքիս:

– Հայ եմ, – պատասխանում եմ ես վախենալով, որ տեսածս տեսիլք կարող է լինել:

– Հայ եմ, – հաստատում եմ նորից: – Որտեղացի՞ ես...

– Ղարաբաղցի՛ եմ, քե՛ մատաղ, Ղարաբաղցի՛...

– Ի՞նչ գործով ես նստած...

– Ինչ գործո՞վ, – հեզնում է նա ցրտից սրթարթալով, – ինչ գործո՞վ... բա Ղարաբաղցուն էր կհարցնե՞ն ինչ գործով աս նստած ...

– Բա ինչո՞ւ էն հարցնի, – հարցնում եմ ես:

– Բա դու Բալունց Հեթումի անունը չես լսե՛լ...

– Ձէ, չեմ լսել, – պատասխանում եմ ես և իսկապես չեմ լսել:

– Էդ ես եմ, որ կամ... Բալունց Հեթումին որ նստացրիլ են ոչ՝ աշխարհը վաղուց դարմադադան էր եղել, քե՛ մատաղ...

– Աշխարհը՝ չէ, գուցե Ղարաբա՞ղը, – անցնում եմ ես բանակցության:

– Բա Ղարաբաղն աշխարհ չի, ի՞նչ աս... ինձ ասել են քի ես ուզալ ըմ Ղարաբաղը պոկեմ Ադրբեջանից ու Հայաստանին կցեմ: Այ քե մատաղ, ես հի՞նչ կտրող-կցո՞ղ եմ: Հի՞նչը կտրեմ, հինչի՞ն կցեմ: Բա սա ասելու բա՞ն աս... Բա սրա համար մարդու կհանեն տնից, հողից, աշխատանքից ու Սիրիւնե՞ր կքչեն, այ քե մատաղ... էն քորփեն հինչ աս, նա էլ գիտի, որ Ղարաբաղը, է՛է՛է՛, աթաղան-բաբաղան Հայաստան է եղել ու Հայաստան էլ կա՛... Ե՞ս պիտի կտրեմ, կցեմ... Բո՞ո՛, – անդրադարձավ նա ատամները ցրտից չեկչխկացնելով, – ցուրտը ջանս մտավ... ես քինացի... տաքերն ընկնեն՝ կնստենք, կխոսենք... ասում եմ՝ տաքերն ընկնեն, միտքս լավ հասկացի... Բալունց Հեթում որ ասում են, ես եմ, իմացած կաց...

Ու քամու հետ գլորվելով՝ նայիրյան ոգին տեսիլքի նման դյուլթական³⁰¹՝ անհետացավ մոտակա գետնափոր բարաքներից մեկում:

Ես ուշքի եմ գալիս, որտե՞ղ եմ ես, ի՞նչ անելու համար եկա Առաջին:

Քամին սուլում էր բարձր ցանկապատի ու խիտ փշալարերի միջով, ու երգում էին փշալարերը, իսկ նրանց երգը ժանգոտ էր ու արյունոտ, իսկ արյունը սև էր:

Մոտեցավ Բալաչովը:

15.

...Օրացույցները չեն, որոնք բերում են գարունը, ոչ էլ արագադղները՝ լուսաբացը: Հաճախ օրացուցային ամենաստույգ ձմրանն ավելի մոտ կարելի է զգալ գարնան ներկայությունը, քան երբ գարուն է: Երբ ես դուրս եկա Առաջինից, ինձ հայտնի դարձավ, որ ինչ-որ վայրում շրջում է գարնան շունչը, և ինչ-որ տեղ գիշերը մոտենում է իր վախճանին:

Ի՛նչ անհեթեթություն: Այդ միևնույն է, թե պնդենք, որ ուժեղ երկրաշարժից հետո ծաղիկներն սկսեցին ավելի բարկ բուրել կամ նման մի բան:

Առաջինից ես հեռացա Հարստացած ևս երեք վերքով, երգով չհասկանաք, խոսքը վերքի մասին է: Եվ խոսքը Հարստության մասին է: – Պարադո՛քս,– կասեր Լարիսա Սեմյոնովնան: Թող այդպես լինի: Առաջին վերքը հասցրեց ինձ նույն Լարիսա Սեմյոնովնան իր կապույտ աչքերի լուսավոր արցունքներով: Ի՛նչ մեծ հարստություն: Երկրորդ վերքը ավեց ինձ գերմանուհին, ինձ խոցեց նրա կերպարանքը, նա տառապանքից քարացած աստվածամոր կերպարանք ուներ, որի որդին խաչվել է յոթ անգամ... երրորդ վերքը ես ստացա իրեն Բալունց Հեթում անվանողի անանուն, հեռու ու հարազատ ցավով լեցուն աչքերից:

Ես Աշոտ դայուն պատմեցի այն ամենի մասին, ինչ տեսել ու լսել էի Առաջինում՝ մի օրվա ընթացքում: Մամոյին պատմեցի մի քիչ այլ կերպ: Ընդհանրապես նման դեպքերում չպետք է վախենալ ստից: Վատ է, եթե դու ստում ես ի նպաստ քեզ, մի օգուտ ստանալու համար, բայց երբ դու ստում ես հօգուտ մերձավորիդ, դա պետք է համարել անձնագոհություն: Ամենասարսափելին դա, իհարկե, պետական սուտն է. կապիտալիստական և իմպերիալիստական կարգերը ձեզ օրինակ: Ես Մամոյին ասացի, որ իր խանումը շա՛տ, շա՛տ բարեկեց և ասաց, որ թող չմտածի ոչ մի բանի մասին և որ շուտով կարժանան իրար տեսության: Գալով «չոճուխ»-ին³⁰², ես ասացի, որ այո՛, այո՛, աչքովս տեսա, որ իրեն շատ նման է, և միայն ականջները մայրենական են: Մամոն շատ զգացվեց, այնքան որ նրա բեղերը դողացին: Նա համբուրեց իմ մի աչքը և

ասաց, — երանի՛ք երկու աչքերին: Մամոն չուզեց օգտվել տրամաբանությունից, ըստ որի, եթե խանուժը վերադառնում է, ուրեմն երեխան... Նա բարվոք համարեց իրեն հանձնել երջանիկ անգիտություն կամ՝ «Ինչ կլինի, թող լինի» փրկիսփայական ինքնահոսին: Շնորհակալություն Մամոյին, այլապես եթե նա քրքրեր խնդիրը, ես հանուն անձնվիրության, նոր ստեր պիտի հնարեի, սուտը ստով փրկելու համար: Բառախաղ չէ՛ ժամանակակից, ապրող մի իմաստունի այն ասույթը, ըստ որի՝ սերը սիրով կարելի է պահպանել, սուրը՝ սրով, իսկ սուտը՝ ստով: Իհարկե, եթե ես իրավունք ունենայի բարձրանալու պահակային աշտարակը, ես այդ բարձրությունից կթքեի հիշյալ իմաստունի վրա, բայց դա կապված է տեխնիկական անհաղթահարելի դժվարություն հետ: Ես չեմ կարող աշտարակի բարձրությունից թքել ինքս ինձ վրա³⁰³:

Երբ ես Աշոտ դայուն պատմեցի Բալունց Հեթումի մասին, նա փորձեց ծիծաղել, բայց դա նրան չհաջողվեց: Նա երևի բավականանար ժպտալով, բայց դա էլ բանի նման չէր: Նա նայեց ինձ խոնավ, ավելի ճիշտ կլինեք ասել՝ տամուկ աչքերով, որտեղ չէր կարելի չզգալ անսահման ցավ ու դառնություն: Նա հազաց և բարձր, ոչ իր ձայնով հարցրեց.

— Հետո՞, հետո՞... էլ ուրիշ ի՞նչ տեսար...

...Երկուշաբթի առավոտյան բրուտանոց մտավ մեր վերականգնված քառյակը լրիվ կազմով: Ինչպես հաճախ, այսօր էլ մենք, կարծես նախապես պայմանավորված, որոշել էինք այնպես պահել մեզ, կարծես ոչինչ չէր պատահել, և բացվել էր մեր նախկին, սովորական աշխատանքային օրերից մեկը, երբ մենք անխոս կամ հաճախ կես խոսքից հասկանում էինք իրար և կատարում մեր գործը՝ հա՛շտ իրար, աշխարհի և մեր ճակատագրի հետ:

Առաջինը Մամոն խախտեց չգրված պայմանագիրը: Նա քրթմնջալով, մրթմրթալով, ախ ու վախ անելով գերմանուհու գործերի գալերեյան փոխադրեց իր անկյունից հանդիպակաց անկյունը և դասավորեց լայն մի տախտակի վրա: Հետո կարգի բերեց իր անկյունը. թրջված ավելով սրբեց փոշին, փռեց նորից իր չուլ ու փալասը, մի ծխախոտ ծխեց, խորասուզվեց մախորկայից էլ դառը մտքերում և չորանոցից դուրս եկավ այն

րոպեին, երբ ես եռացրած ջրով ուշքի էի բերել սառած հողը և պատրաստվում էի տաշտ մտնել: Նա մոտեցավ ինձ և Աշոտ դայուն լսելի ձայնով ասաց.

– Երեկ մենք հանգստանում էինք, դու աշխատեցիր, էսօր քո հանգստանալու օրն է... ինչ-որ պետք է, ես կանեմ...

Ես գիտեի (օ՛...), ես գիտեի, որ սերը փոքրատառ մարդուն դարձնում է մեծատառ. բայց այսքա՞ն մեծատառ: Ծի՛շտ, ճի՛շտ, ես այդ չէի սպասում: Ես այդ չէի սպասում:

.....

...Մամոն վերջնականապես ձևավորեց իր սեփական Լուվ-րը: Բոլոր արձանիկներն ու բյուստերը դասավորված էին այնպես, որ իր անկյունից նայողը կարող էր տեսնել բոլորին: Առաջ նա անանուն կամ «Լուվրիայի դոստը» բյուստը տեղավորել էր այնպես, որ չերևար: Հիմա նա էլ ստացել էր երևալու քաղաքացիական իրավունք: Մամոն Աշոտ դայուն հրավիրեց իր ցուցահանդեսի բացմանը, որին ներկա եղանք նաև ես և Իոնասը խորհրդակցական ձայնի իրավունքով: Աշոտ դային բարձր գնահատեց Մամոյի աշխատանքը: Նա հատկապես շեշտեց, որ Մամոն շատ ճիշտ է վարվել «Լուվրիայի դոստին» պատվավոր տեղ տալու համար, այն էլ իր կողքին: Այս կապակցությամբ Մամոն հայտարարեց մեծահոգաբար.

– Հալբա՛թ, օ դա աղամ դըր... Իհարկե, նա էլ մարդ է...

.....

...Մամոն վերստուգեց իրեն ոտից-գլուխ: Ոտնամաններից մեկը տվեց նորոգելու, շորերի վրա երևացող պատահական կամ պատճառաբանված ճեղքվածքները լիկվիդե ըրավ, կարգի բերեց բոլոր օղակ-կոճակները... խոհանոցի պատուհանի ապակու մեջ իրեն դիտելով, նա մտածեց, որ վատ չէր լինի, եթե մի փոքր բարեմշակման ենթարկվեն բեղերը, բայց ինչպե՞ս: Ինքը չունեի համապատասխան գործիք այդ գործողությունը կատարելու համար և եթե ունենար էլ, երբեք ձեռք չէր բարձրացնի սեփական բեղերի վրա: Կառապանների, կոշկակարների և այլ արհեստով զբաղվող խոնարհ մարդկանց համար բեղը տղամարդություն և ընդհանրապես մարդկություն խորհրդանշանն է՝ ի հարկին, նրանք, համոզելու համար

իրենց հաճախորդներին՝ երգվելիս՝ չէին անհանգստացնի ո՛չ աստծուն, ո՛չ էլ որևէ գերբնական ուժի. նրանք պարզապես սեփական բեղերի վրա են երգվում, և դա հնչում է ավելի՛ ազդու և համոզիչ: Մնում է հույսը դնել սափրիչների վրա: Այն էլ կա, որ Մամոն ոչ մի գնով սափրիչի հետ բանակցությունների մեջ չի մտնի՝ նյութ ունենալով սեփական բեղերը: Ամենից շատը սափրիչն ինքը պիտի գլխի ընկնի և չխկչխկացնի մկրատը Մամոյի բեղերի լայնությամբ ու երկարությամբ, իսկ ինքը ձևացնի, որ ոչինչ չի նկատում: Սակայն որտեղի՞ց գտնես նման իմաստուն սափրիչ:

Ա՛յս է բանը:

.....

Մամոյի պահեստը կենդանության նշաններ է ցույց տալիս: Երևացին փոքր ու միջին որակի կարտոֆիլներ, այլև երկու մեծ գլուխ սիբիրյան շաղգամ, որին տեղացիները տուրնիպս են կոչում: Ըստ էության, վերջինս քաղցր բողկ է, մարդիկ այն սահմանել են խոզերին կերակրելու համար, սակայն մարդը գիտե նրա հարգը և ուտում է սիրով, մանավանդ եթե քաղցած է: Այդ կողմից խոզերն ավելի նեղսիրտ են, եթե հավատանք այն բանին, որ խոզերը նարնջի հարգը չգիտեն: Իսկ երբ Մամոն ձեռք բերեց նաև մի քանի մանրագլուխ սոխ, իրեն հարուստ ու ապահովված զգաց ագարակատիրոջ նման, մի անգամ ևս հաստատելով երջանկության հարաբերականության համեղյան տեսությունը:

Մամոն մե՛ծ, մե՛ծ պատրաստությունների վրա է:

.....

Մամոյից ամեն բան կարելի էր սպասել, բացի երգելուց: Եթե ընդունենք, որ երգը մարդու հավիտենական ուղեկիցն է նրա և՛ լավ, և՛ վատ օրերին, ապա Մամոն մենակ էր, Մամոն երգ չունեիր: Երբ աշխատելիս Աշոտ դային քթի տակ «Զախորդ օրեր» էր քաշում, երբ Սանոն իր «Քննիչ Տիգրանից» կալանավորական արիաներ էր երգում, Աշոտ դային դառնում էր Մամոյին: – Մամո՛, մի բան էլ դու ասա... – Պատասխանը մեկն էր, – Մամոն իր կյանքում մի անգամ է երգել, ուստա, այդ բռնվելու առաջին օրն էր... մեկ էլ կերգի, երբ կազատվի...

Ձէ՛, մի՛ ստիպեք, չի երգի Մամոն, ինչպես չի երգի ահա այս անշունչ կավը: Բայց եկավ գերմանուհին, և նրա մատների տակ անշունչ կավը շունչ առավ ու երգեց: Բավարարո՞ւմ էր այդ երգը արվեստի բարձր պահանջներին և ի՞նչ չափով, այդ չէր կարևորը, կարևորն այն էր, որ կավը երգեց, իսկ Մամոն... Մամոն լուռ մնաց:

Ինչպես ամեն բան, առաջինը Իոնասը նկատեց: Այդ ճաշի ընդմիջման ժամանակ էր: Մամոն քաշվել էր չորանոց, իր անկյունը, իսկ մենք երեքս զբաղված էինք... Եթե ճիշտը խոսենք, ոչնչով չէինք զբաղված, իսկ եթե զբաղված էինք, ապա զբաղված էինք ոչինչ չանելով: Ինչ-որ բան կասկածելով՝ Իոնասը չորանոցի դռան նեղ բացվածքը քիչ լայնացրեց, ապա մոտեցավ մեզ և շշուկով հաղորդեց.

– Երգում է... Իմ ականջներն ինձ չեն խաբում:

Նախ Աշոտ դային, ապա ես առանց նկատվելու մոտեցանք, ականջներս սրեցինք... Իսկապես, ինչ-որ երգի ինչ-որ հնչյուններ հասան մեզ ու հանգան: Հիմա որ՝ ոչինչ չի լսվում: Մենք նայեցինք միմյանց և լուռթյամբ որոշեցինք եղածը համարել խաբկանք ու հալյուցիդացիա:

Անցավ ևս երկու օր: Առաջինում աշխատող մեր ճամբարի գրասենյակային աշխատողների միջոցով խուլ շշուկներ հասան փոքրիկ Մուլի խիստ անժամանակ մահվան մասին: Մեր եռյակը հանկարծակիի չեկավ. Լարիսա Սեմյոնովնան արդեն ինձ հաղորդել էր այդ տխուր լուրը: Մենք որոշեցինք Մամոյին ոչինչ չասել այդ մասին: Մամոն շրջում էր մռայլ ուրվականի նման, աշխատում էր ամենայն բարեխղճությամբ, անգամ շեշտված եռանդով, և այս մեզ ավելի էր անհանգստացնում, քան եթե թերանար իր պարտականություններում: Նա ավելի շատ էր առանձնանում իր անկյունում: Մի երկու անգամ ես նկատեցի նրան աղոթելիս, երեսը դեպի հարավ, ծնկաչոք, բայց այս մասին ինքս էլ չգիտեմ ինչու՝ անգամ Աշոտ դայուն ոչինչ չասացի: Ի՞նչ կար զարմանալու. գուցե այն, որ առաջներում նա չէ՞ր աղոթում և հիմա՞ է փորձում կապ հաստատել մեծն ալլահի հետ... դարձյալ երևույթը միանգամայն բնական է և բանական. հայտնի է, որ կան մարդիկ, որոնք աստծուն հիշում են, երբ ընկնում են նեղ կացության մեջ: Դյուսթինգրա-

դուժ, ինչպես հիշում ենք, ապրում էին զանազան մարդիկ, զանազան հասկացողություններ: Կային հավատացյալներ և կային երզվյալ լթեհիստներ: Այս բանը շեշտվեց, երբ մեր կամերան բերին Էլմիրածնի հոգևորականներից մեկին: Կալանավոր հոգևորականի ներկայությունը բավական եղավ, որ երևային հակառակը և համաներ: Համաները շրջապատեցին տեր հորը գուրգուրանքով և հարգանքով: Դյուժինգրադի բնակիչները հերթով հերթապահում էին. այս հերթապահությունը կայանում էր այն բանի մեջ, որ օրվա երկու հերթապահներն ավլում էին կամերան, հետևում մաքրությունը և, որ ամենից կարևորն է, առավոտյան և երեկոյան, երբ մարդկանց տանում էին զուգարան, առաջից հանդիսավոր կերպով քայլում էին երկու հերթապահներ, նշանավոր թիթեղե ամանի երկու ականջներից բռնած: Համաները միջնորդություն հարուցեցին, որ կամերկումը, որպես բացառություն, ազատի հոգևոր հորն այդ ան...ան...անհարմար աշխատանքից: Անաստվածները ծառայան այս միջնորդության դեմ: – Մեր մեջ, – ասացին նրանք, – կան կուսակցական և կառավարական պատասխանատու աշխատողներ, որոնք տանում են այդ պղնձե ան...ան...անհարմար ամանն առանց քաշվելու: Ի՞նչ բացառություն մասին է խոսքը: Ո՛չ մի բացառություն: – Համաները ելքը գտան. երբ գալիս էր տեր հոր հերթապահություն օրը, շարքային հավատացյալներն իրար ձեռքից խլում էին ավելն ու ամանի ականջներից մեկը՝ հակառակ տեր հոր բողոքներին: Դրա փոխարեն հավատացյալներն ազատ կերպով և առանց քաշվելու օգտվում էին հոգևոր հոր հոգևոր ծառայություններից. նրանք ամեն օր, հերթով, մի կերպ գտնում էին տեր հոր ականջներից մեկը և պատմում իրենց տեսած երազը: Տեր հայրը մեկնում էր երազները գիտական ամենաբարձր մակարդակով: Աթեիստները նայում էին այս արարողություններին անսքող արհամարհանքով. հատկապես քաղխորհրդի նախագահը, «ճապոնացին» տանելով չէր տանում հավատացյալների միամտությունն ու «փարաջավորի ժուլիկությունը»: Բայց... բայց ամեն ինչ հոսում է, ամեն ինչ փոխվում: Մի օր, վաղ լուսաբացին գարթնած մի երկու կալանավորներ չհավատացին իրենց աչքերին: Մեծ դժվարություններ «ճապոնացին» կարո-

ղացել էր զգուշուլթյամբ, հաղթահարելով դժվարուլթյունները, հասնել տեր հորն ու կուսացած, շշուկով պատմել իր երազը: Ինչ խոսք, տեր հայրն ընդունել էր նրան քրիստոնեական մեծահոգուլթյամբ և անհիշաչարուլթյամբ ու տվել նրա երազներին սպառիչ բացատրուլթյուն: «Ճապոնացու» «դարձը» Դյուժինգրադուժ տարածվեց կայծակի արագուլթյամբ, և դրանով էլ սառուլյը ջարդվեց: Դյուժինգրադն ունեցավ իր խոստովանահայրը, որին հավատում էին և՛ հավատացյալները, և՛ անհավատները: Մամոն աթեիստ չէր, Մամոյի կապերը կարող էին ալլահի հետ թուլացած լինել, բայց հիմա, երբ նա ապրում էր հոգեկան ծանր տագնապներ, ձեռքը նետել էր աստծո փեշին: Ի՞նչ կա զարմանալու:

Իսկ հիմա...

Այո՛, խուլ պետք էր լինել չլսելու համար Մամոյի երգը չորանոցից: Մամոն երգում է: Սա երկու անգամ երկու չորսի պես պարզ է հիմա: Մնում է պարզել, թե ի՞նչ է երգում: Այդ էլ դժվար չէ: Նա հիմա երգում է ինքնամոռաց եռանդով, մի ձեռքն ականջին, գլուխը ցնցելով. երգն էլ ծանոթ է, ծանոթ ու տարածված.

Մի՛ լա, աչքիս լույս, մի՛ լա,
Օր է, կանցնի, մի՛ լա,
Ով որ փակեց այս դուռը,
Մի օր կբանա,— մի՛ լա...

— Աղ-լա՛մա, ախ, ալլա-մա՛... — քաշում է Մամոն, և ապա տիրում է ծանր մի լուուլթյուն ոչ միայն չորանոցում:

— Օդը դժվար է,— կասեր Իոնասը:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Հինգչաբթի առավոտյան, երբ բրուտանոցի դուռը մոմուսուլով կիսաբացվեց ու ներս սահեց հանգած աչքերով գերմանուհին, անիվները, չգիտես ինչու, լուեցին, իսկ ես, մինչև ծնկներս խրված կավահողում, անշարժացա: Իմ ողնաշարի երկարուլթյամբ օձի նման մի սառնուլթյուն գալարվեց: Կավը սառն էր

երևի, պետք եղածից պվելի սառը: Գերմանուհին նետեց իրեն ամենամոտ նստարանին, իսկ նրա առաջ ծնկաչոք ընկավ Մամոն: Եղե՞լ էք ամրանը Սիբիրի խորին տայգաներում, ուր չի շարժվում ոչ մի տերև, ուր տիրում է մի այնպիսի սպառնական լուռություն, որ թվում է, թե հողագունդը հասել է կորստյան եզրին, ու հիմա շունչը պահած սպասում է անեղ ակնթարթին... և ճիշտ այդ պահին անհայտ մի ծառի անհայտ բարձունքից լուռությունը խոցոտում է անհայտ մի անտառային թռչուն. նա արձակում է ինչ-որ աղիողորմ կռինչ, մի ձայն, որ ողբ չէ՛, երգ չէ՛, լաց չէ՛, չգիտես ինչ է: Չէ՛, դուք չեք լսել այդ ձայնն ամառային տայգայի խորունկ խորքից. հետևաբար և չեք կարող պատկերացնել, թե ինչպես էր լալիս Մամոն, իսկ Մամոն սրտակեղեք ձայներ էր հանում այդ անանուն, անհայտ, վախեցած թռչունի նման, որ ողբ չէ՛ր, երգ չէ՛ր, լաց չէ՛ր. չգիտես ինչ էր, սակայն ինչ որ էր՝ սարսափելի էր, սարսափելի: — Խե՛ղճ իմ Մուսու, — ասում էր գերմանուհին՝ շոյելով նրա գլուխը, — մնացի՞նք քեզ հետ որբ, առանց Մուլի, շուտով ես էլ կգնամ, ի՞նչ կլինի քո ճարը:

Այդ դեռ բավական չէր, կարծես բրուտանոցի խորչերից ճպուռը ճռուաց ծանր ու հիվանդագին, ու դեռ պղտոր ապակիների միջից կարելի էր տեսնել, որ խոշոր, հուղարկավորություն նման դանդաղ ու ծանր փաթիլներով ձյուն սկսեց իջնել հանդիսավոր ու օրորուն, ու դեռ՝ գործարար բակի սղոցարանից էլեկտրական հոսանքով նոր աշխատանքի դրված սղոցը սուր ու հիստերիկ ճչաց ու լռեց, ու դեռ՝ ես նայեցի Աշոտ դայուն և իոնասին, նրանց վիզը ու գլուխներն անչափ նման էին գերմանուհու կերտած գլխաքանդակներին:

...Ճաշի ընդմիջումից հետո նորից պտտվում էին անիվները, ու բրուտանոցում հաստատվում է աշխատանքային առօրյան: Գերմանուհին վերցրեց մի մեծ կտոր կավ և դողացող մատներով երկար ու խնամքով մշակելուց հետո հաստատեց այն քառակուսի տախտակին, ապա մատներով, փայտե ձողիկներով ու շեղբերով սկսեց շնչավորել անշունչ կավը: Ավա՛ղ, այս անգամ կավը չչնչեց, որովհետև ա՛յդ էր պահանջում արձանագործուհու նոր և երևի վերջին ներշնչումը: — Գորշ կավի խորդուբորդ ֆոնին հանգչում էր անշունչ, քիչ

երկարավուն մանկական մի գլուխ:

Իոնն^ոսն է ժամանակ գտել, թե^ո վառարանն է խուլ երգում. կեսգիշեր է, բայց աքաղաղներն անգամ գիտեն, որ լուսաբացը հեռու է: Իսկ ես մարդ տեղովս հուսահատվել եմ:

26 մայիսի – 5 օգոստոսի 1965 թ.

Պալանդա-Վիրնյուս

ՈՒՐԱԽ ԳԻՇԵՐ³⁰⁴

1.

...Բոլոր նշաններից երևում է, որ ուրախ գիշեր է լինելու այս գիշերը: Գիշերային պահակը պետք է օժտված լինի վեցերորդ զգայարանով և կարողանա կանխագուշակել գիշերը: Ամրան ամիսներին, երբ ես պահակում էի գյուղից դուրս, փեթականոցում, ավելի քիչ էի զգում գիշերվա ներկայությունը: Այն ժամանակ իմ մենակությունը կիսում էր իմ հավատարիմ ընկերը, չորքոտանի Բայկալը: Նա հիմա շարունակում է աշխատել ըստ մասնագիտության, ապրում և ստեղծագործում է անասնաբուժական ֆերմայում, և ես հաճախ լսում եմ նրա միավանկ հաչոցը: Նման դեպքերում ես հիշում եմ մեր ամառային գիշերներն այնտեղ, փեթականոցում, ժպտում եմ, և, այո՛, տխրում:

Իսկ հիմա ձմեռ է, ձմեռ՝ այս բառի դասական իմաստով: Ձյուն չի գալիս, ճիշտ է, բայց եթե գար էլ, ոչինչ չէր փոխվի, այնքան հաստ է ու համոզիչ ձյան համատարած վերմակը, որը տարածվում է գյուղը շրջանակող դաշտերի, բլուրների և անտառների վրա: Գալով ջերմաստիճանին... ես չգիտեմ, թե որքան է հիմա Սևանի ավազանում, գալով այստեղին՝ վազոնպահականոց մտնելուց առաջ ես ձեռնոցներով վերցնում եմ մի բուռ բամբակի պես փափուկ ձյուն և վազոնում նստում, ձնով շփում եմ քիթս, տրորում, մինչև քիթս ուշքի է գալիս և զգում իմ մատների ներկայությունը: Այս քանի՛երորդ անգամն է, որ ես փրկվում եմ իմ այս զգայարանը, ամրացնում իրեն սահմանված տեղում և ազատում ինձ անքիթ մնալու բավականությունից:

Վազոնի և քիթի այս առկայությունն, ինչպես նաև այս ցուրտ-ձմեռնային երեկոն իմ մեջ գարթեցնում է ամառվա շոգ օրերի կարոտը: Ես վառում եմ վառարանը, աղանձ եմ պատրաստում և սկսում եմ խրթխրթացնել, ինչպես ճագարն է

խրթխրթացնում կաղամբ ուտելիս: Ես խորանում եմ իմ մտքերում և մտքի աչքերով տեսնում եմ վարդագույն, փոքրիկ մի քիթ, որին կծեղ է սառնամանիքը, կծեղ է երևի պոկելու մտադրուկթյամբ, բայց չի պոկել, կծեղ է ու անցել, թողնելով կես լուցկու չափ (և նման) մի սպի, քիթի ձախակողմյան մատուցներում:

Խնդիրը սրանով էլ երևի փակվեր, եթե այս քիթը համառեր և մնար իբրև այդպիսին ու լողար մտքերիս մշուշում. վերջի վերջո նա կանհետանար... Բայց ահա ես տեսնում եմ այնքա՛ն պարզ ու որոշակի երկու կապույտ աչքեր, որոնք թարթում են հիշված վարդագույն, փոքրիկ քիթի քթարմատի աջ և ձախ կողմերում: Ես նայում եմ այդ կապույտ, մի տեսակ սառնաժպտուն աչքերին և ուզում եմ հիշել, որտե՞ղ եմ հանդիպել, տեսել այս աչքերը, որոնք նշաճև չեն, այլ, ավելի շուտ, կլորավուն են ու մի տեսակ վախեցած... Հիշում եմ: Այսպիսի հստակ, կապույտ աչքեր ես տեսել եմ իր ժամանակին խաղալիքների խանութի ցուցափեղկում: Այսպիսի աչքեր ունեն խավաթղթե, երկարավուն տուփերում պառկած մեծ չափսի տիկնիկները:

Հետո՞: Հետո այն, որ ես հիմա տեսնում եմ... շեկ մազերի մի խուրճ ծածկում է ամեն ինչ, երկու ձեռքեր, սպիտակ, գրեթե մանկական մատներով երկու մասի են բաժանում մազերի ոսկեխուրճը, բարձրացնում վեր, ու իմ դեմ կանգնած է նա՝ Կապելինա Մուրկինան, սիբիրյան Մարիինսկ քաղաքի երկաթուղային կայարանի կառամատուցին:

Կապա Մուրկինա, Կապա Մուրկինա, այդ 1947 թվականի օգոստոսի 11-ն էր, ամառնային արևոտ մի օր, երբ ես առաջին անգամ 11-ամյա կալանավորական ուրախ կյանք վարելուց հետո հայտնվեցի այնտեղ՝ երկիր վերադառնալու համար: Ես չեմ ասում «հայրենիք», «Հայաստան», «տուն», ոչ, ես շեշտում եմ, — երկիր՝ վերադառնալու համար, և միայն հայ պետք է լինել զգալու համար այս խոսքի կախարդական հմայքը: Իսկ ես հայ եմ, մասնագիտությամբ հայ, զգացմունքով՝ վանեցի: Եվ եթե երկար տարիներ ես եղել եմ երկրից հեռու և անընդմեջ հսկողություն տակ, այդ ապացուցում է միայն մի բան, թե որքա՛ն կարևոր, թանկարժեք մի բան եմ եղել ես, որ անհրաժեշտ է համարվել հատուկ հսկողություն տակ վերցնել ինձ, որ չկորչեմ:

Ու ահա՛... – Մարիինսկ քաղաքի երկաթուղային կայարանի կառամատուցյին, 1947 թվականի օգոստոսի 11-ին, երևաց բարձրահասակից վար և միջահասակից վեր՝ քառասունչորս տարեկան մի անձնավորություն, զինվորական վերարկուով, ուսից կախած ճամբորդական պարկը, ատամների արանքում՝ երկարապոչ ծխամորճը: Այդ մարդը ես եմ: Մի քանի անգամ, աշխույժ և ոգեչնչված քայլերով ես չափում եմ կառամատուցի երկայնքը, մի ավելորդ անգամ հավաստիանալով, որ ինձ չի հետևում ոչ մի զինված պահակ. ես դարձել եմ մարդ առանց ստվերի և այս՝ և՛ ուրախալի է, և՛ տարօրինակ և անսովոր, անսովոր՝:

Կառամատուցը բազմամարդ է և աղմկոտ: Իմ ուշադրությունը գրավում է մի ձեռնասայլի մոտ կանգնած տղամարդկանց հերթը: Նրան սպասարկում է բժշկական սպիտակ համազգեստով մի աղջիկ. նա ինչ-որ բաժակով ինչ-որ խմիչք է լեցնում ազատ բաժակներում և տալիս ըստ հաճախորդի պահանջի: Աղջկա ձեռքի բաժակի վրա նշաններ կան – 50 գրամ, 100 գրամ, 150, 200... – «բուժական ջուր է», մտածեցի ես և բնազդաբար հերթի կանգնեցի: Մինչև հերթը ինձ կհասնեն, ես նկատեցի, որ այս խորհրդավոր ջուրը խմողները ծոմռում են իրենց դեմքը, մինչև անգամ կռնչում, հոտոտում սեփական ձեռքը և հեռանում: – Օդի՛ է, – լուսավորվեց ուղեղս, և այս միտքը ոչ միայն ինձ դուրս չվանեց հերթից, այլ ընդհակառակը, դարձրեց ավելի անհամբեր:

– Հարյո՛ւր գրամ, – ասացի ես, երբ հերթը հասավ ինձ:

Օդի էր, ռուսական սրբազան օդի, որի հետ ես մտերիմ եմ եղել անցյալում, այսինքն՝ տասնմեկ տարի առաջ: Բայց իմ բացակայությունը երևի օդու հարգը խիստ բարձրացել է, հիմա գրամով են վաճառում: Այս չէ կարևորը, կարևորն այն է, որ երբ ես ընդունեցի հիշյալ հարյուր գրամ օդին, կարծես թևեր բուսան իմ ուսերին. ես ուզում էի և թվում էր թե կարող եմ գրկել ողջ հողագունդը, նրա բոլոր բնակիչներին, ուրախացողների հետ ուրախանալ, տխրողների հետ տխրել, նստել և գրել զարմանալի բաներ, ոտով գնալ մինչև աշխարհի ծայրը... Ես երևի նման էի շինելավոր, անծուխ ծխամորճով մի քուռակի, որն արագ-արագ չափում էր երկաթուղային կառա-

մատուցյի երկայնքը, ավելի շուտ վազում ետ ու առաջ և սպասում ինչ-որ բանի, և այդ «բանը» բան լինելուց ավելի պետք էր որ հրաշք լիներ, մի չսպասված հրաշք:

Եվ «հրաշքը» չուշացավ:

– Պետին պետք է գտնել և իմանալ, տղե՛րք...

– Գնանք, գտնենք:

– Դե, գնանք, էլ ինչ ենք...

Երեքն էին, խոսում էին հայերեն, հետևաբար հայեր էին, երեք հայեր, երեքն էլ մի բոյի... չէին, ընդհակառակը, երեք բոյի էին: Պերճը կարճահասակ էր, Պարզեւը՝ միջահասակ, Փարսադանը՝ բարձրահասակ:

– Հայեր ե՞ք...

– Իա՛, եղանք չորս...

Մենք ծանոթացանք: Հայաստանի գյուղերից էին: Կոլխոզ-սովխոզ: 1937-ական: Երկուսը «խանջխանիստ» էին, երրորդը... «անդրանիկիստ»:

– Հալա մենք բան ենք ըսե... ըսեր ենք Բերիան Խանջ-յանին... ինչ որ է՝ բանըմ ըսեր ենք... էս մեր Փարսադանը երգ է երգե, Անդրանիկի երգ, մա՞րդ էլ երգի համար տաս տարի նստի...

Բարեդեմ և բարձրահասակ Փարսադանը նայում է իր բարձունքներից ընկերներին վրա ներողամիտ ժպիտով:

– Կպատահի՛, ամմմե՛ն բան կպատահի...

– Պետին, ասում եք, ի՞նչ պետի մասին է խոսքը, ինչո՞ւ համար, – հիշեցնում եմ նրանց մտահոգությունը:

Կարճահասակ Պերճը ժպտում է խորամանկ:

– Մի վախենա, լազերի նաչալնիկին չենք փնտռե, վակզալի նաչալնիկին պիտի տեսնենք անպայման:

– Ինչո՞ւ...

– Պարզ չէ՞, ոտով խոմ չե՞նք երթա երկիր...

Կայարանապետի դռան մոտ սպասում էր երկսեռ մի խումբ: Ազատված կալանավորներ էին բոլորն էլ, բոլորին այստեղ էր բերել միևնույն մտահոգությունը: Թուսներ էին, կային և միջին ասիացիներ, ամեն տարիքի կանայք և տղամարդիկ, բոլորն էլ ըստ երևույթին քաղաքական, կապոցներով, պարկե-րով: Երբ մեր չորսյակը մոտեցավ կայարանապետի առանձնա-

սենյակին (երկարավուն խավատախտակի վրա քիմիական մատիտով, խնամված տառերով դուան վրա գրված էր ռուսերեն “Начальник”), բոլորը նայեցին մեզ հուսավառ հայացքով. դժվար էր գուշակել, որ նրանց մեջ էր գտնվել այն համարձակ անձնավորությունը, որը ծեծեր կամ ուղղակի բանար ծածկված դուռը՝ կայարանապետի հետ բանակցելու համար, և նրանք հույս ունեին, որ մենք... զուր հույսեր, մենք նայեցինք “Начальник”-ի տառերին և նրանց նման մտանք սպասողական դիրքերը: Ես այն էլ մտածեցի, որ եթե այս դուան վրա գրված լիներ «մինիստր» կամ «վարչապետ» կամ «կոկորդիլոս» կամ, ի վերջո «Գաբրիել հրեշտակապետ»³⁰⁵, կճարվե՛ր մի հերոս և կծեծեր կամ կբանար դուռը, բայց ահա գրված է “Начальник”, և մարդիկ երկնչում են... ըստ երևույթին տասնամյա նախապաշարմունքը թեթև բան չէ: Ես ժպտացի իմ գյուտի վրա և զգացի, որ բացի ինձանից մեկն էլ է ժպտում, այո՛, նայում է իմ ժպիտին և ժպտում է:

Դա միջահասակ, մոտ քսան տարեկան, շիկահեր մի աղջիկ էր, կլորավուն, կապույտ աչքերով: Նա կանգնել էր փակ դռնից մի քիչ հեռու, իրենից ավելի հասակավոր կանանց և աղջիկների կողքին: Նա պոկվեց տեղից, երկու քայլ արավ դեպի ինձ, վաղածանոթի նման բռնեց ձեռքս և մի կողմ տարավ.

– Հետաքրքիր է, չէ՞, ոչ ոք սիրտ չի անում դուռը ծեծել կամ ներս մտնել...

– Ինչո՞ւ,– անգետ ձևացա ես:

– Մի՞թե չեք նկատում... չէ, դուք անմիջապես նկատեցիք... դուան վրա գրածից... քաշվում են...

– Մի՞թե,– դարմացա ես:

– Լա՛ւա՛ւով,– ձանձրացավ աղջիկը,– միամիտ մի ձևանաք... տեսնե՞ք ինչո՞վ կվերջանա այս...

Նա մի ըոպե լռեց, ըստ երևույթին հարմար բառ գտնելու համար և գտավ.

– ... պատմությունը:

Ներս մտան երկու երիտասարդ: Շերլոկ Հոլմս լինելու կարիք չկար գուշակելու համար, որ քրեականներ էին: Նրանք նայեցին իրենց շուրջը զննող, քննող, ոչ բարի աչքերով:

- Լա՛վ կամպանիա է,– ասաց նրանցից մեկը:
- Եվ հարմա՛ր,– լրացրեց մյուսը:
- Փեսացո՞ւ,– հարցրեց նրանցից մեկը ցուցամատով և միջնամատով ցույց տալով ինձ:
- Կամարժո՛ւպա³⁰⁶,– ասաց մյուսը նենգափոխելով բառը: Նրանք օրորվելով մոտեցան կայարանապետի դռանը, դռուր թափով բացին ու ներս մտան:

2.

Начальник, ի՞նչ начальник, մի ուրախ, խելոք աչքերով ոուս էր, հիսուենն անց մի կարճահասակ, թիկնեղ Պյոտր Իվանիչ: Նա նայեց մեզ բոլորիս ընդհանրապես, ապա առանձին-առանձին, երևի հաշվեց և հարցրեց.

- Դեպի արևելք գնացող կա՞... ձեռք բարձրացնել... չկա...
- Կա՛, կա՛,– բացականչեց Կապան,– Իրկո՛ւտսկ³⁰⁷... բայց ինչո՞ւ Իրկուտսկ,– անդրադարձավ նա և դիմեց ինձ,– դուք ո՞ւր եք գնում:
- Ե՞ս... Երևան:
- Ուրեմն՝ Երևան... գրիր, Երևան... այնտեղ ոուսներ կա՞ն,– նորից դիմեց ինձ:
- Իհարկե,– պատասխանում եմ ես:
- Երևան, վճռված է, Երևան:
- Կապա Մուրկինա, Կապելինա, այսպես ծանոթացա ես քեզ հետ:

Կայարանապետը հայտնեց, որ մինչև վաղը, երեկոյան ժամի 6-ը բոլորս էլ ազատ ենք (նա ժպտաց և ավելացրեց՝ «Կեցցե՛ ազատությունը»), իսկ ժամի 6-ին բոլորս պարտավոր ենք լինել կայարանում: Մոսկվա է մեկնում «Մարիինսկ-Մոսկվա» պարանքատարը, որին պիտի կցվի մի դատարկ պարանքատար՝ մեզ համար:

- Հասկանալի՞ է:
- Հասկանալի է...
- Կեցցե՛ ազատությունը...
- Էրթանք, տեղ մի նստենք, հաց ուտենք,– կարգադրե՞ց, թե ցանկուլթյուն հայտնեց Փարսադանն իր բարձունքներից,–

էս քուրոյին էլ մեզ հետ տանենք, պատիվ տանք,— ավելացրեց նա ու ժպտաց:

Կապան ընկերացավ մեզ առանց այլևայլության, առանց նազ ու տուգի, որովհետև նա նույնպես ուտել է ուզում և հետո նա ուզում է սրանից հետո լինել միշտ մեզ հետ, չէ՞ որ նա դառնալու է հայաստանցի... Նա միշտ երազել է հարավի մասին... հարավ, հարավ... նա գիտե, որ հարավում շատ միրգ կա և կա արև... իսկ այստեղ ամառը կարճ է, իսկ ձմեռը... իսկ ձմրան գիշերները... Բուքը ոռնում է գայլերի նման, ու ոռնում են գայլերը ոնց որ բուքը... Նա մենակ է, մեն-մենակ ամբողջ աշխարհում: Հայրը գոհվեց Նալչիկի մարտերում, մայրը մահացավ թոքերի բորբոքումից: Ապրում էին Իրկուտսկ քաղաքից ոչ հեռու... կոլխոզում, իհարկե կոլխոզում: Ութ տարի սովորեցի. ի՞նչ օգուտ... Խրճիթը ծախեցի, մայր խոզը երեք գոճիներով՝ նույնպես: Երեք հավ ունեի, մորթեցի, կարմրցրի, Իրկուտսկ եկա... մի պառավի մոտ անկյուն վարձեցի... աշխատում էի կայարանի բուժետում... բուժետի վարիչ... տարի, տարի ունեի: Իմ տունը քանդեց օդին: Չկարծեք թե հարբեցողությունը էի զբաղվում, ոչ: Կայարանապետը, տրեստի պատասխանատուները հոգիս հանում էին,— Կապա, հարյուր գրամ, փողը հետո կտամ:— Կապա, մի շիշ... փողը կստանաս վճարումների օրը:— Կապա, վեց հոգու համար՝ մի լավ սեղան, կոմիսիա է եկել:— Կապա, Կապա...— Սկսեցին փող վերցնել... Տալիս էի, մերժել չէի կարող, կթուցնեին... Տեղը դնում էի իմ փողերը... Մի օր՝ այդ էլ վերջացավ:— Կապա, հարյուր ուուբլի... Կապա, հինգ հարյուր ոուբլի... Կապա, Կապա... Մի օր էլ՝ Կապա, մի լավ սեղան, կոմիսիա է եկել... սեղան պատրաստեցի: Ոչ ոք չեկավ, ոչ ոք չմոտեցավ: Մյուս օրն եկավ կոմիսիան: Նոր պատրաստված սեղանի վրա չնայեց: Սկսվեց ստուգում: Ծայրը ծայրից հեռու էր: Արձանագրություն կազմեցին: Դատարան, դատ, դատավարություն: Չորս տարի:

Ճաշն անցավ փոխադարձ հասկացություն և համաձայնություն, կարելի է ասել՝ ջերմ մթնոլորտում, անգամ բարձր մակարդակով, եթե հաշվի առնենք, որ խմվեց երեք շիշ հայաստանյան գինի, որը, եթե չեմ սխալվում, կոչվում էր «Ոսկեվազ»: Ոչ ոքի մտքով չէր կարող անցնել, որ հեռավոր Սիբի-

րում, կամ ինչպես Պարզեն էր ասում, սիրբիրներում՝ կարելի է պատահել նման հրաշքի: Այս գյուղտի պատիվը պատկանում էր Պերճին: Երբ սեղան նստեցինք, Պերճն իր սև, մանրիկ աչքերը հառեց դեպի բուՓետր և ասաց.

– Հխոսու-Քրիստոս...

– Ի՞նչ տեսար, – հարցրեց Փարսադանը:

Պատասխանի փոխարեն Պերճը մանրիկ քայլերով քայլեց դեպի բուՓետր, հետո մոտեցավ մատուցողուհուն, ինչ-որ բան ասաց և եկավ, նստեց տեղը: Երբ մատուցողուհին սեղանին դրեց երեք շիշ... հայկական գինի... Հխոսենք, Հխոսենք այդ մասին...

Խոսվեց Կապայի աշխատանքի մասին. բոլորս էլ եկանք մի եզրակացության. Կապան պիտի աշխատի Երևանի կառուցուկի գործարանում. այնտեղ ուսու աղջիկներ կան, Կապան չի տխրի, օ՞, Երևանում Կապան իրեն հիանալի կզգա, գարնանը՝ թուլթ, ամրանը՝ ծիրան, աշնանը՝ դեղձ ու խաղող: Ի հաստատումն այս ամենի Պարզեր մի «Կռունկ» երգեց: Մինչ մենք այրվում էինք ու մորմոքվում հայրենական երգի հարազատ ու խոցող խոսքերից ու եղանակից, Կապան պատառաքաղի մի ծայրով, ինչ-որ անտես գծեր էր քաշում սեղանի սփռոցի վրա: Երգը վերջացավ, ու ես ուզեցի իմանալ Կապայի կարծիքը Պարզեի «Կռունկի» մասին: Կապան... Նա ասաց, որ վերջում միայն գլխի ընկավ, որ Պարզեր երգում է, և որ Պարզեի երգն ավելի լացի էր նման, քան երգի:

Այդ էլ անցավ: Ճաշարան մտան այն երկու երիտասարդները, որոնք... հասկանալի չէ՞, թե որոնց մասին է խոսքը: Նրանցից մեկի ձեռքին նոփ-նոր կիթառ կար: Գրավեցին մի ազատ սեղան և նստեցին: Երկուսով գրավեցին երեք աթոռ: Երրորդ աթոռին՝ կիթառն էր: Նրանք անմիջապես նկատեցին մեզ, ինչ-որ խոսեցին, իհարկե, մեր մասին ու ծիծաղեցին բարձրաձայն: Կապան նույնպես տեսավ նրանց, տեսավ ու միայն այդքանը: Այլևս չնայեց նրանց կողմը: Իսկ նրանք օղի էին խմում ու ինչ-որ ծամում:

Իսկ մենք անցանք գարեջրի: Գարեջո՛ւր, գարեջո՛ւր: Ես հիշեցի իմ երիտասարդական տարիների թասընկերներին՝ Լեմվելին³⁰⁸, Անդրանիկին³⁰⁹, Հայկին: Կերուխումից հետո, անկախ

նրանից գինի՞ էինք խմել, կոնյա՞կ, թե օղի, մենք դուրս էինք գալիս Աբովյան, հերթի կանգնում գարեջրի բուղկանների³¹⁰ մոտ, գարեջուր խմելու: «Գնանք, փողոցային գարեջուր խմենք», – այսպես էր արտահայտվում այդ արարողությունը: Գինուց, կոնյակից կամ օղուց հետո խիստ անհրաժեշտ էր այդ մի քանի բաժակ գարեջուրը. առանց դրա՝ օղին «չէր զնգա», գինին «չէր զնգա», կոնյակը «չէր զնգա»: – «Գնանք, փողոցային գարեջուր խմենք, որ զնգա՛...»:

Անցել են տասնմեկ տարիներ ու տասնմեկ տարի հետո, սիբիրյան մի կայարանում՝ հայկական գինի, վերջում էլ գարեջուր՝ «որ զնգա՛...»:

Թող զնգա՛... եթե կարող է:

Մեր սեղանի կենտրոնական դեմքը, առանցքն ու շարժիչը Կապան է: Մեր քառյակը, միասին և առանձին-առանձին, անում է ամեն ինչ, որ Կապան իրեն լավ զգա, ամեն ինչ լինի նրա ուզածի պես: Կապան իրեն զգում է թագուհու նման. նրա պնակում ամեն ինչ կգտնես, և՛ պաղպաղակ, և՛ շոկոլադե, և՛ շվեյցարական պանրի շերտեր, իսկ բաժակը երբեք դատարկ չի լինում. նա ամեն ջանք թափում է սովորելու համար մեր անունները և որոշ հաջողության հասել է (Պա՛րսա՛ղա՛մ...), Փարսաղանը նրան «բուրո ջան» է ասում, Պերճը՝ «կուկլա»³¹¹, Պարգևը՝ «չեկո», իսկ ես՝ կապիկ, քնքշացնելով նրա անունը... Նրան ամենից շատ դուր է գալիս կապիկը, որովհետև արմատն իր անունն է, իսկ «իկ» փոքրացուցիչը ռուսերենում էլ կա... դավաճան, խաբարբզան Պարգևը չգիմանալով այդ անարդարությունը, ծիծաղից խեղդվելով, բացատրում է Կապային, թե ինչ սարսափելի բան է նշանակում կապիկը՝ հայերենում... Կապան երեսին թափված շեկ մագերի խուրճը գրեթե մանկական մատներով նետում է ետ, կապույտ աչքերը փայլում են հրճվանքից ու նա ասում է.

– Եվ ճիշտ է... կապիկ չեմ, ի՞նչ եմ...

Ու ծիծաղում է, ծիծաղում զրնգուն ծիծաղով:

Ճաշարանի գրեթե բոլոր սեղաններն հիմա զբաղված են: Հասարակությունը խայտաբղետ է, ամեն դասի ու կարգի. նրանց մեջ երևում են նաև նախկին կալանավորներ, որոնք կանգնած էին կայարանապետի փակ դուռն առաջ: Խուլ

աղմկում է ճաշարանը, լսվում է մեկի բարձրաձայն ծիծաղը, մեկը բռունցքով խփեց սեղանին, ու դրանից շէրը զրնգացին: Այս միջոցին...

Նախ լավեցին աններդաշնակ կնտկնոտոցներ, բայց այդ էլ ուշադրություն գրավեց: Եվս մի պահ, և ճաշարանը լռեց քար լռությամբ: Կիթառին ընկերացավ թավ, կրծքային, ոչ, խորունկ խորերից մի ձայն, որի հիպնոսին ենթարկվեցին բոլորը.

Վոլգա, Վոլգա, մայր հարազատ,
Վոլգա, դու գետ ոռոսական...

Կապան... Կապա չկար, կար մի մեծ չափսի, շատ մեծ չափսի պուպրիկ, մեծ վաճառախանութի ցուցափեղկից պատահաբար ընկած այստեղ, մեր սեղանի մոտ: Անշարժ, անշունչ, կապույտ, սառած աչքերով ու ոսկե մազերով մի...

Բոպեական լռությանը հաջորդեցին միահամուռ, բուռն ծափահարություններ, որոնք հիրավի փոխվեցին օվացիայի: Կապան ուշքի եկավ ու թեև չծափահարեց, բայց իր խոշոր աչքերի կապույտ շողերով կախվեց երգող-նվագողի դեմքից: Տղան նայեց Կապային ու ժպտաց: Կապան ժպիտով չպատասխանեց, բայց հայացքը չկարողացավ կտրել նրանից:

– Մեր քուրոն ձեռքից կերթա, – նկատեց Փարսազանն իր բարձունքներից:

– Ամեն հավթ՝ իր երամին, – փրխոտփայեց Պերճը:

Իսկ Պարգևը, որպես հակակշիռ, մի այնպիսի «Մայր Արաքսի ափերով» քաշեց, որ ես, Փարսազանն ու Պերճը Կապայի նման «ձեռքից գնացինք»:

– Ձեր բոլոր երգերը լացի են նման, – հարցրեց Կապան, երբ երգը վերջացել էր:

– Իսկ ձեր «Վոլգա, Վոլգա»-ն լաց չէ, ի՞նչ է, – դիմադարձեց Պարգևը:

– Ծիշտ է, – համաձայնվեց Կապան, – այդ երգի մեջ մի քիչ լաց կա... ոռոսական լաց: Լագերում մի հրեա կին կար, Մարթա էր անունը, իրենց լեզվով երգեր էր երգում... տեղով՝ հրեական լաց...

– Եկեք, խմենք էն օրվա կենացը, երբ բոլոր ժողովուրդ-

ները կուլան մի լացով, կծիծաղեն մի ծիծաղով, — առաջարկեց Փարսադանը:

— Լինելու բան չէ, — ասաց Պարզևը, այնուամենայնիվ բարձրացնելով գարեջրի ծանր բաժակը, — ամեն ազգն ու ժողովուրդն իր լացն ունի, իր ծիծաղը:

Ես պատրաստվեցի Կապայի համար թարգմանել Փարսադանի և Պարզևի վեճը նրա կարծիքն իմանալու համար, բայց կիթառահարն սկսեց նվագել «անհոգ» թափառաշրջիկի երգը.

Ինձ մի՛ հարցնեք որտեղից եմ ես,
Տայգայում ծնվեցի ես մի օր,
Հայրս մեղք ունե՞ր այս գործում, թերև՛ս,
Բայց գիտեմ, որ մայրս էր մեղավոր:

Աշխարհ եկա, տայգան եղավ
Իմ օրորոցը,
Հետո՛ կոլխոզ, հետո՛ քաղաք,
Հետո՛ փողոցը...

Պատմությունը երկար էր: Տղան ընկնում է դարգիման բախտախնդիրների շրջանակը ու մի օր, մի «օպերացիա» կատարելիս բռնվում է ու բանտարկվում: Ի՞նչ օպերացիա էր, մի՛ հարցրեք, իսկ եթե շատ եք հետաքրքրվում, գնացեք Օմսկ, քաղաքային դատարան, հարցրեք Դիմկա Ֆիլինի «գործի» մասին, ձեզ կասեն... ձեզ կասեն...

Երգում գունագեղ տողեր կան բանտային ու աշխատանքային ճամբարի կյանքից ու կենցաղից, Դիմկա Ֆիլինի ապրումներից ու աշխարհի անարդարության և այն մասին, որ դեռ դուրս կգա Դիմկան մի օր ազատ աշխարհ և աշխարհին ցույց կտա, թե ո՞վ է ինքը, թե ո՞վ է ինքը ...

Տասը տարի շրխկացնելուց հետո ազատվեց Դիմկա Ֆիլինը ու ծնվեց երկրորդ անգամ: Դիմկա Ֆիլինը հիմա քսանյոթ տարեկան է: Նա ժամանակ չունի, չի էլ ուզում աշխարհին ցույց տալու, թե ո՞վ է ինքը: Պատերազմից հետո աշխարհը լիքն է այրիներով ու հասած աղջիկներով: Բոլոր քաղաքներում սիրած կանայք ունի Դիմկան և այրվում է, հավատացեք, այրվում է սիրո չորսկողմանի կրակի բոցերից:

Ժողդատարանի սխալ վճիռներին թիվ, համրանք կա, թիվ, համրանք չկա Դիմկա Ֆիլինի սիրած աղջիկներին: Ամեն տեղ են նրանք, ամեն տեղ.

Օմսկում ունեմ,
Տոմսկում ունեմ,
Սարատովում՝ նույնպես...

Ունկնդիրներն այս անգամ ավելի զուսպ ծափահարություններով վարձատրեցին երգչին, մի բան, որ նրան չբավարարեց ըստ երևույթին: Նա նայեց մեր կողմը: Նստել էր Կապան անմատույց ու խոժոռ, և նրա քթի ձախ մատուցյցներին, սառնամանիքի թողած սպին չէր երևում: Երիտասարդը կիթառը տվեց ընկերոջը և ինչ-որ բան ասաց: Ընկերը վերցրեց կիթառը և ոչ անվարժ մատներով սկսեց նվագել թեթև մի պարեղանակ, երիտասարդը թևերը պարզեց աջ ու ձախ և թեթևոտն անցավ սեղանների արանքով, մոտեցավ Կապային ու խորը գլուխ տվեց: Կապան թեթև քմծիծաղեց և ասաց.

– Դիմկա Ֆիլին, գնա՛ քո ճանապարհով...

– Ես Դիմկա Ֆիլինը չեմ, – պատասխանեց երիտասարդը՝ չընդհատելով պարը, – ես Վասկա Բառադուլինն եմ... բարի եղեք պարել ինձ հետ...

Եվ նա երկու ձեռքով բռնեց աղջկա երկու ձեռքից և ուզեց ոտքի հանել:

– Ինձ հանգիստ թողեք, – բողոքեց Կապան՝ ազատելով ձեռքը, – ես ձեզ հետ չեմ պարի...

Կիթառը լռեց: Ճաշողները, որոնք հետևում էին դեպքի ընթացքին, ընդհատեցին ուտելը: Տիրեց լուռթյուն: Պարողի, ուրեմն, Վասկա Բառադուլինի ընկերը, վեր կացավ, կիթառը դրեց իր աթոռին և կեղծ հանգստություն քայլեց դեպի մեր սեղանը: Ոտքի կանգնեց Փարսադանը, և նա թվաց կրկնակի բարձր և սպառնական... Վասկա Բառադուլինը...

Վասկա Բառադուլինը խորը գլուխ տվեց Կապային, շուռ եկավ և քիթ-քիթ հանդիպեց ընկերոջը:

– Դու, ի՞նչ է, նահանջո՞ւմ ես, – հարցրեց ընկերը թուրնոտ:

– Ետ դա՛րձ... քայլով առա՛ջ, – հրահանգեց Դիմկան, և

ինքն առաջ անցավ, վերցրեց կիթառը և մոտեցավ բուՖետին՝ ըստ երևույթին վճարելու: Ճիշտ այդ միջոցին մոտեցավ նրան ընկերը և ճաշարանով մեկ գոռաց:

– Դու կնիկ ես և ոչ թե տղամարդ...

Վասկա Բառադուլինը վերցրեց փողի մնացորդը, ինչ-որ բան ասաց նրան ցածր ձայնով, և նրանք միասին դուրս եկան:

3.

Ես չգիտեմ, թե ինչպե՞ս կղասավորվեր մեր գիշերը, եթե ձմեռ լիներ կամ եթե անձրևոտ լիներ եղանակը: Ձմեռ չէր, արևոտ օրվան Հաջորդեց պարզկա, տաք երեկոն, և մենք որոշեցինք գիշերն անցկացնել կայարանամերձ զբոսայգում:

Մեզ հետ էր Կապան իր փոքրիկ կապոցով: Մենք գրավեցինք մի երկար, կանաչ նստարան և ազատություն տվինք մեր երևակայությանը: Ինչի՞ մասին էինք խոսում: Ամեն ինչի մասին, ազատ կյանքի, ազատ աշխարհի, հարազատների և այն մասին, որ Կապան իրեն հիանալի կզգա Երևանում, գարնանը՝ թուփ, ամրանը՝ ծիրան, իսկ աշնանը՝ խաղող ու դեղձ ու նո՛ւս: Ճաշարանի «դեպքից» հետո Կապան մի տեսակ կոտորվեց, դարձավ սակավախոս և մտածկոտ, մեկ-մեկ ժպտում էր ու ետ հրում՝ դեմքին թափվող մազերը, ժպտում էր, և նրա ժպիտը ոչ մի կապ չուներ մեր զրույցների հետ, ո՛չ, նա ժպտում էր իր մտքերին:

Երեկոն կամաց-կամաց թեքվում էր դեպի գիշեր: Մերթ ընդ մերթ լսվում էր ժամանող և մեկնող գնացքների աղմուկը, ծառուղիներից մեկի վրա կանգնած տաղավարում, աղոտ լույսի տակ, գարեջուր էին վաճառում: Հերթ չկար: Չգնա՞լ մի-մի բաժակ գարեջուր... մի-մի բաժակ, ոչ ավելի: Մենք լուռ էինք, ամեն մեկս մեր մտքերի հետ: Այսպես կարելի է լուել մինչև առավոտ:

Ձախակողմյան մութ ծառուղուց լսվեց կիթառի ծանոթ կնտկնտոց: Կապան ամբողջ դեմքով լարվեց դեպի մթին ծառուղին: Ոչինչ չէր երևում, բայց ահա մեր ականջին հասավ...

– Գնանք քաղաք... Ի՞նչ ենք քաչ գալիս այստեղ... Մի երեք օր կմնանք, փող կաշխատենք ու կքշենք Իրկուտակ...

- Դիմկա, ես լագեր վերադառնալու միտք չունեմ...
- Իսկ մեր պայմանը...
- Հարբած էի, քեզ էլ խորհուրդ չեմ տալիս... Դիմկա, ինչո՞ւ մարդավարի չապրենք... աշխատանք, տուն-տեղ, ընտանիք...
- Սիրահարվե՛լ է, սրան մի մտիկ... այդ պլշած աչքերով քածի՛ն է սիրահարվել... մե՛կ-երկո՛ւ և՛ սե՛ր... դու կո՞ւյր ես, ի՞նչ է, չե՞ս տեսնում, որ նա քաշ է գալիս այդ կազբեկների հետ... ախ դու, անպետք պիժոնի³¹² մեկը...
- Դիմկա, վերջ տուր, թե չէ...
- Թե չէ ի՞նչ...
- Վատ կլինի, Դիմկա, ես եմ քեզ ասում...
- Դու ինձ մի սպառնա, Վասկա, ես էլ բռունցք ունեմ... արի իրար հասկանանք... Ուրեմն՝ բաժանվում ենք...
- Բաժանվում ենք:
- Ես՝ աջ, դու՝ ձախ:
- Դու՝ ձախ, ես՝ աջ:
- Որոշել ես դատախազ դառնալ...
- Ինչո՞ւ դատախազ... որոշել եմ մարդ դառնալ:
- Իսկ ես քեզ մարդ կարծեցի... իսկ դու, փախնոտ, նոր ես ուզում մարդ դառնալ...
- Դիմկա, ես չեմ ուզում լագեր վերադառնալ: Վե՛րջ:
- Իսկ ո՞վ է քեզ լագեր տանում:
- Մեր բռնած ճանապարհի վերջը դա է:
- Ուրեմն մի անգամից մաքրվեցիր, սրբացար...
- Դեռ չեմ մաքրվել: Առավոտյան կիթառը կտանեմ, կվերադարձնեմ խանութին... աչքիս առաջ է վաճառողուհու բարալիկ դեմքը... ախր նա իր գրպանից պիտի վճարի...
- Դիմկան սուկեց.– Շշշո՛ւո՛ւ... Դու բոլորովին... էնիքը... Դե, ես գնացի: Սատանան քեզ հետ: Ձեռքդ տուր...
- Ո՞ւր...
- Կայարան: Առաջին իսկ գնացքով... ապրանքատար, մարդատար, մեկ է... արևելք, արևմուտք, մեկ է... նապաստակավարի³¹³... ամեն մարդ՝ իր ճակատագիրը... համբուրվե՞նք...
- Ու շատ չանցած, կայարանի կողմից լավեց Դիմկայի բարձր կանչը.

– Վա՛սկա, բարի՛ հիշի՛ր...

Պատասխանի փոխարեն խավարում հնչեց Վասյայի մոր-
մոքուն երգը կիթառի ընկերակցությամբ.

Մնաս բարով, սիրելիս, մնաս բարով,
Մեր կյանքը հրաժեշտ է եղել,
Ամենքին կասես մնաս բարով,
Ճակատագրին՝ երբեք...

Ողջ գիշեր բարդիները³¹⁴... ո՛հ, ո՛հ, ողջ գիշեր, հեռվից ու
մոտից, լավեցին կիթառի մերթ աշխույժ, մերթ տխուր հնչյուն-
ները, մերթ երգի ընկերակցությամբ, մերթ առանց երգի: Երբ
գիշերը կիսվեց, մենք լուռ, առանց պայմանավորվելու, գրա-
վեցինք ամեն մեկս մի նստարան ու պառկեցինք օրվա տպավո-
րություններից հոգնած:

Իսկ վաղ առավոտյան, երբ արևը...

Ես գարթնեցի^o, թե ինձ գարթնեցրին... Իմ նստարանի մոտ
կանգնած էր Կապան, իր փոքրիկ կապոցը ձեռքին:

– Ներեցեք որ ձեզ... մի խոսքով՝ անհանգստացրի: Նա
ժպտաց իր ժպիտով և...– այս կապոցը թող մնա ձեզ մոտ, ես
գնամ քաղաք... շուտ կվերադառնամ:

– Քաղաքում... գո՞րծ ունեք,– հարցրի ես մի բան հարց-
րած լինելու համար:

– Օտար քաղաքում ի՞նչ գործ կարող եմ ես ունենալ...
կգամ, կպատմեմ... լա՛վ:

Նա դրեց կապոցն իմ ոտների մոտ, երկու քայլ արավ, հետ
նայեց ու շարժեց մատները, այսինքն՝ ցտեսություն: Հետո նա
կանգնեց, մի բան մտածեց ըստ երևույթին և վերադարձավ:

– Ձեզնից չեմ ուզում թաքցնել... դուք երեկ գիշեր
լսեցի՞ք... ախր նա այդ կիթառը դողացել է...

– Այո՛,– հաստատեցի ես,– խայտառակություն:

– Բայց նա ուզում է տանել և ազնվաբար վերադարձնել,
մի՞թե դուք չլսեցիք...

Նա շեշտեց «ազնվաբար»-ը:

– Հետո՞,– հարցրեցի ես: Իմ այդ «հետո»-ն հնչեց հեզնոտ
և դառն: Ես իմ ականջներին չհավատացի:

– Մի՛ նեղանաք,– ասաց աղջիկը՝ քնքշությամբ թեքվելով

ինձ վրա,— ես գնում եմ վճարելու կիթառի արժեքը... նա իսկական երաժիշտ է: Դուք չե՞ք գտնում... նրան կարելի է փրկել, այդպես չէ՞... Դե, ես գնացի, չուշանամ:

.....

...Ես սկզբից չասացի՞, որ բոլոր նշաններից երևում է, որ ուրախ գիշեր է լինելու այս գիշերը, և որ գիշերային պահակը պետք է օժտված լինի վեցերորդ զգայարանով և կարողանա կանխագուշակել գիշերը: Այո, այո: Նստած ձմեռային պահականոց-վագոնում, ես ողջ գիշեր ապրեցի ամառնային այն գիշերվա հուշերով: Ուրախ, ուրախ գիշեր:

Առավոտյան մենք, չորսով, մտանք կայարանի ճաշարանը նախաճաշելու: Այս գործի վրա էինք, երբ ներս մտան նրանք: Կապան հաղթական դրոշի նման բռնել էր կիթառն ուսին: Նրանք գրավեցին մի ազատ սեղան, որից հետո միայն նկատեցին մեզ: Կապան ժպտաց, իսկ մաքուր սափրված Վասկա Բառադուլինը բարևեց և նույնպես ժպտաց ասես ամաչկոտ ժպիտով: Հետո... Հետո Կապան մոտեցավ մեր սեղանին:

— Մեզ մոտ ամեն ինչ կարգին է,— ասաց նա՝ վերցնելով իր կապոցը,— շնորհակալությունն նեղության համար: Մենք երկու ժամով ձեզնից շուտ ենք մեկնելու, հակառակ ուղղությամբ... Վասիլի Պետրովիչի հետ որոշեցինք հենց մի քիչ կարգի բերենք գործերը գանք Հայաստան, ման գալու... Դե, մենք դեռ կտեսնվենք...

Ու հեռացավ թեթև քայլերով:

— Գարնանը՝ թուփ, ամրանը՝ ծիրան, աշնանը՝ դեղձ ու խաղող,— ասաց Պարգևը:

— Ամեն հավք՝ իր երամին:

Պերճն էր:

— Կպատահի, ամմմե՛ն բան կպատահի,— եզրափակեց երևի Փարսաղանը:

4.

Ես դուրս եմ գալիս վագոն-պահականոցից և անցնում եմ ամբարների մոտով: Ձմեռային խոր ու խորունկ գիշեր: Ֆերմայի կողմից լսվում է իմ հին բարեկամ Բայկալի միավանկ հաչոցը: Ինչո՞ւ էի քնում Բայկալը, ինչո՞ւ է հաչում: Ես

գիտեմ թե ինչու: Ես գիտեմ: Նա էլ ինձ նման լուսաբացին և ոչ միայն լուսաբացին, գարնան է սպասում:

Եվ իզուր չէ, որ ամբողջ գյուղում ու երևի ամբողջ աշխարհում մենք երկուսս ենք միայն արթուն, ես ու Բայկալը:

1968 թ.

ԱՆՏԱՌԱՅԻՆ ՀԵՔԻԱԹ³¹⁵

Արևը բարձրանում է անտառի վրա, և իմ խրճիթի արևելա-լահայաց, փայտաշեն պատը օժվում է նարնջով: Մի միջատ, որն, ըստ երևույթին, կարող է նույն հաջողությունը և՛ թռչել, և՛ վազել, թռչելով ու վազելով բարձրանում է պատն ի վեր և անհետանում տանիքին բուսած խոտերի մեջ:

Օրվա այս ժամին անտառը մուգ կանաչ է, արևից անկախ և արևին անտարբեր, իսկ նրանից դուրս, բացատում, այստեղ-այնտեղ կանգնած կեչիներն ասես հավվում են արևի շողերում, դառնում թափանցիկ ու գիտակ իրենց գեղեցկուկության հրապույրին: Մռայլ ու ծանրանիստ անտառը նայում է բացատի կեչիներին, ինչպես շատ բան տեսած ներողամիտ պապիկն է նայում այստեղ-այնտեղ արևի տակ խայտացող իր թոռներին:

Բացատում էլի ծառեր կան, նայած իրենց ծագմանն ու բնավորությունը՝ վերձիգ կամ փրչոտ, ծեր ու երիտասարդ, մտախոհ կամ սեթևեթ: Բացատն սկիզբ է առնում անտառից, իջնում է վար, անցնում փեթականոցի և իմ խրճիթի մոտով, մի քիչ ավելի լայնանում ու գնում, կորչում է Աշպատակ գյուղի ուղղությունը, միշտ հեռու ու մոտ, մեծ ու փոքր պուրակների, ճահճուտների և բլուրների հսկողության տակ: Կամ, եթե կուզեք, ճի՛շտ հակառակը, հեռու ու մոտ, մեծ ու փոքր պուրակների, ճահճուտների և բլուրների հսկողությունը, գալիս է բացատը Աշպատակ գյուղի կողմերից, անցնում է փեթականոցի ու իմ խրճիթի մոտով, հետո մի քիչ նեղանում ու փչրվում անտառի մուգ-կանաչ պարիսպների տակ: Օդում զգացվում է խոնավ անտառահոտ, առավոտահոտ ու արևահոտ, և այս անորոշ բույրերն են երևի թմրեցրել ինձնից անբաժան Բայկալին, որը փուվել է խրճիթի դռանը և ննջում է առավոտյան թեթև նիրհով:

Գալով իմ Բայկալին...

Աշխարհի բոլոր շների նման նա էլ չորս ոտ ունի և շուն է՝ օժտված շնային ամեն բարեմասնություններով: Լոշտակ

ականջներ ունի, շագանակագույն է, թավամազ և գիտե իրեն պահել: Երբ մենք միասին, առիթից առիթ, գյուղ ենք իջնում, նա չի էլ նայում մասնավոր բակերի մասնավոր շների վրա, էլ չենք խոսում անորոշ զբաղմունքի տեղ շների մասին: Նա մանր քայլերով վազում է իմ կողքով, անկախ ու արժանավայել և միայն մի դեպքում կորցնում է իր լրջությունը. այդ էլ՝ երբ ես դուրս եմ գալիս գյուղից և քայլերս ուղղում դեպի սպանդանոց, նրա համար ոսկոր և զանազան շնահաճո ավելցուկներ վերցնելու՝ կոլտնտեսություն նախագահի հատուկ կարգադրությամբ: Այս դեպքում է, որ նա, պետք եղածից ավելի, աշխուժանում է, աշխատում է քայլել շփվելով ինձ, կամ անհամբեր առաջ անցնել ու գոհունակ մոլտալ: – Բա՛յ, քեզ լուրջ պահիր, – ասում եմ ես սովորաբար նման դեպքերում հայերեն՝ մի բան ասած լինելու, կամ անցյալից ինչ-որ բաներ հիշելու³¹⁶ համար, և նա կարծես հասկանում է և անգամ լրջանում:

Հաստ գերաններից է շինված իմ խրճիթը, ինչպես այս երկրամասի բոլոր մեծ ու փոքր ավանների և գյուղերի մեծ ու փոքր տները: Իմ խրճիթը բաժանված է երկու մասի. առաջնամասում տախտակե մահճակալն է մի կերպ հարմարեցված անկողնով, անհաստատ ոտներով սեղանը նավթե լամպով, մի քանի նստարան... Խրճիթի հետնամասում շարքից դուրս եկած փեթակներ են դրված, բազմաթիվ շրջանակներ և երեք նոսր փեթակ՝ ի հարկին կյանքի կոչվելու համար:

Գալով ինձ... Ի՞նչ կարող եմ ասել իմ մասին: Ինչպես աշխարհում բոլոր ապրողները, ես էլ իմ տեղում չեմ և ապրում եմ ու աշխատում, որովհետև եթե ապրում ես, պետք է աշխատես և եթե աշխատում ես, պետք է ապրես: Այո, ես եկա վերջապես այն եզրակացություն, որ ոչ ոք այս աշխարհում իր տեղում չի, էլ ինչո՞ւ ես բացառություն պիտի կազմեմ: Հանուն արդարության այն էլ պիտի ասեմ, որ փեթականոցի պահակությունն ավելի շատ և ավելի շուտ հարմարավոր տեղ է ինձ համար, քան Ֆիզիկական աշխատանքը, որից ես ազատվեցի վերջին և հերթական ծանր հիվանդությունից հետո: Ի՞նչ չարժի թեկուզ այն հանգամանքը, որ ես կարող եմ այստեղ Չեխովի³¹⁷ նամակների հատորները կարդալ կամ աշակերտական

տետրերում գրոտել ինչ որ ցանկամ առանց զգալու հրատարակչի, խմբագրի կամ ընթերցողի հսկողությունն ու ներկայությունը: Ես գրում եմ ավելի շուտ ժամանակը կարճելու համար, որովհետև փեթականոցի՝ և ընդհանրապես գիշերային պահակը պարտավոր է գիշերը չքնել. նրա լույսը միշտ վառ պիտի լինի, դուռը բաց, և հաճախ նա դուրս պիտի դա հրացանն ուսին և ստուգի իր, այսպես կոչված, օբյեկտները: Իմ օբյեկտները որոշ են, երեսունհինգ փեթակ, և կարիք չկա, որ ես անպայման քսան քայլ հեռանամ խրճիթից և մոտենամ յուրաքանչյուր փեթակին և հարցնեմ քնած մեղուների որպիսությունը, ոչ. հատկապես գիշերներն այստեղ տիրում է մի այնպիսի խորին լուսթյուն, որ ամենաթեթև շշուկն անգամ որոտի ուժով հասնում է ականջիդ: Բայց կա շշուկ և կա շշուկ. այստեղ ես առաջնորդվում եմ ոչ թե իմ, ո՛չ, դա անհույս բան է, այլ Բայկալի՝ ականջներով: Ինձ միշտ կարելի է խաբել և վախեցնել, իսկ Բայկալին՝ ոչ: Այսպես, գարնանային մի գիշեր...

Երկար կլինեի պատմել իմ և Բայկալի հիշարժան և ոչ հիշարժան արկածների մասին, որոնց մեջ չեն պակասում նաև ծիծաղելի դեպքեր. մի բան միայն հաստատ կարող եմ ասել, որ ահա երկրորդ ամառն է, ինչ մենք՝ ես և Բայկալը, թագավորում ենք այս անտառամերձ մեղվանոցում և այս ժամանակահատվածում՝ ոչ մի դժբախտ դեպք: Ոչ մի: Այսպես չի եղել ինձնից առաջ: Ինձնից առաջ այստեղ պահակել է Դիմիտրի Լևչան, և ի՞նչ, մի գիշեր արջը եկել է և շուռ է տվել փեթակը: Ինչևէ, այս պատմությունը մոլթ պատմություն է. որպես թե դեպքի գիշերը այս խրճիթում Լևչայի հետ է եղել Ֆեոկլա Գրոմովան, որի հետ և ամուսնացավ նա հետագայում, անգամ երեսուսուներեք փայրում եղել է և կոլտնտեսության նախագահ Պյոտր Անդրեևիչը, որը արջի ոչ մի հետք չի գտել, բայց գտել է շուռ եկած փեթակի մոտ Լևչայի ծխամորճը: Երևի կասկածելով, որ Լևչան է եղել անհաջողակ արջը, նրան ազատեցին պահակությունից և պահակության հրացանը հանձնեցին ինձ³¹⁸: Գնաց Լևչան իր հետը տանելով իր Բանդիտին, իսկ ինձ տվին երկու տարեկան Բայկալին: Պյոտր Անդրեևիչի կարգադրությամբ մի երկու շաբաթ ես պահեցի նրան

կապված վիճակում, լավ կերակրեցի սպանդանոցի մնացուկներով և երբ ազատ թողի, նա գլուխն առավ ու սլացավ դեպի գյուղը: Ես անիծեցի իմ անհեռատեսությունը, Բայկալի երախտամոռությունը և պատրաստվեցի ներկայանալու նախագահին՝ զեկուցելու համար իմ անճարակություն մասին: Սակայն որքա՛ն մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ չանցած մի քանի ժամ, նա երևաց գյուղից ձգվող ճանապարհին, դեպի փեթականոցը վազելիս: Նա տեղ հասավ ուրախություն ցույցերով, թավալվեց ոտներինս մոտ, մտավ խրճիթը ու երբ համոզվեց, որ ամեն ինչ իր տեղումն է, դուրս եկավ և հառեց ինձ վրա իր մուգ-շագանակագույն աչքերը:

Մենք միասին ճաշում ենք, որից հետո տեղի է ունենում մեր ամենօրյա հետճաշյա սրտաբաց զրույցը:

– Բա՛յ, դու կո՞ւշտ ես:

– Կո՞ւշտ, – պատասխանում է Բայկալը մաքուր հայերենով և մի քիչ վանեցիական ակցենտով, – իհարկե կուշտ եմ, բայց չէր խանգարի, եթե ամեն ինչ նորից սկսեինք...

– Դա հնարավոր չէ, Բա՛յ, – առարկում եմ ես, ակնհայտ կերպով վախենալով նրա մտքերի ընթացքից, – այդ դեպքում երեկոյան մենք առանց ընթրիքի կմնանք:

Ես զգում եմ, որ նա չհամոզվեց, և խնդիրն ավելի եմ խորացնում:

– Դու երևի գիտես, Բա՛յ, իսկ եթե չգիտես՝ իմացիր, ահա երկրորդ ամիսն է, ինչ ես պարտքով եմ ապրում. ճիշտ է, ոչ ոք չի բռնում իմ օձիքը, պարտքը չի պահանջում, բայց պարտքը մնում է պարտք: Ես կոլխոզի պահեստից ալյուր եմ վերցնում, այդ ալյուրը տանում եմ տուն, իմ տանտիրուհին, մադամ Ֆրոսյան հաց է թխում, և մենք սնվում ենք ահա այդ հացով: Ասում եմ մենք, որովհետև երբ դու ուտում կամ կրծում ես քո սպանդանոցային բարիքը, միևնույն է, քո աչքը իմ հացի վրա է: Ես չեմ կարող քեզ բաժին չհանել և հանում եմ, իսկ այս՝ չի մտնում իմ տանտիրուհու հաշիվների մեջ: Չմանրանանք, Բա՛յ, ես չեմ ուզում քեզ դնել անհարմար դրություն մեջ և չեմ ուզում, որ մեր մեջ այս մասին խոսք ու զրույց լինի. ի՞նչ մեծ բան է, ա՛յ հեր օրհնած, միայն, միայն մի կտոր հաց³¹⁹... ճիշտ է, այս հաց կոչվածը վերջին մեկուկես

տասնամյակում ծանր հարց է եղել քո տիրոջ համար, բայց դու ինչն^օվ ես մեղավոր, որ իմ գործերը վատ են դասավորվել... և եթե աշխատենք արդար լինել այս... արդար աշխարհում, ապա ինչն^օվ է մեղավոր իմ տանտիրուհին, որը որոշ քանակությամբ է հաց տալիս մեզ, չէ^օ որ նա էլ կշեռքով է ալյուր ստանում կոլխոզի պահեստից: Չէ՛, Բայկալ, չէ՛, եկ պայմանավորվենք, կարիք չկա սև ակնոցով նայել մարդկանց և իրերին, ի^օնչ անենք, որ իրերի բերումով մենք զրկված ենք վարդագույն ակնոց կրելու իրավունքից:

Քանի որ խոսք բացվեց տիրուհուս, տանտիրուհուս կամ ինչպես ես նրան կոչում եմ, երբ բարկացած եմ լինում՝ անտիրուհուս մասին, ապա նա ութսունհինգամյա մի վիթխարի կին է: Մենք ասինք կին և ոչ թե պառավ, և շատ հարգելի պատճառներ կան նրան այսպես և ոչ թե այնպես կոչելու համար: Նախ նրա տարիքի մասին. ես նրա ծննդյան վկայականը ոչ տեսել եմ, ոչ էլ ստուգել, այդ նա է տեղի-անտեղի պնդում, ընդգծում, որ ինքը ութսունհինգ տարեկան է: Ես չգիտեմ, կա՞ աշխարհում մի կին, որը փոխանակ պակասեցնելու, ավելացնի իր տարիքը: Եթե գտնվի մի մարդ, որը բան ու գործը թողած թափառի աշխարհից աշխարհ նման մի կին ճարելու համար, ապա նրա տասնյակ տարիների ապարդյուն որոնումները հաջողությամբ պիտի պսակվեն միայն այստեղ՝ «Հաղթանակ» կոլտնտեսությունում. նա կգտնե՛ր իր փնտռածը հանձինս մեր կոլխոզի վաստակավոր անդամ Ֆրոսյա Տրիֆոնովնա Գերասկինա-Գերասչիխայի, որը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ իմ տիրուհին, որն ինչպես ասինք, մի թիկնեղ, կրծքեղ, մի խոսքով մսեղ կին է: Նա կարող է ամեն տարեկան լինել, բայց ոչ ութսունհինգ: Երբ ասում ենք ամեն տարեկան, չպետք է կարծել, որ նա կարող է տասնութ տարեկան լինել, ոչ, բայց վաթսունհինգ՝ ապահովաբար: Անգամ վաթսուն, անգամ...

Անգամ հիսունհինգ տարեկան կարելի է համարել իմ տիրուհուն, եթե նայեք նրան կանառայցի³²⁰ Գալավտիֆոն Պետրովիչի աչքերով: Այս յոթանասունամյա պատկառելի անձնավորությունն աշխատում է Ձերփինսկում՝ մորթահավաքի պաշտոնով: Շրջում է նա ձմրանը սահնակի, ամրանն եռանդակի վրա նստած, հավաքում մեծ ու փոքր կոլտնտեսությունների

մեծ ու փոքր սպանդանոցներում մորթված անասունների մորթիները, չրջանային կենտրոն փոխադրում կամ փոխադրել տալիս նախնական մշակման համար և մեծ համարում ունի իր պաշտոնի վրա: Երբ նրան հարցնում են, թե ի՞նչ է նրա գործի անունը, նա արտասանում է մի բառ, որը մոտ է և՛ ինսպեկտորին, և՛ ինստրուկտորին, և՛ կոնստրուկտորին և վերջում ավելացնում՝ «մի՛ խոսքով»:

Ահա այս բարձրահասակ, կարմրաթուշ, ռասպուտինյան³²¹ մորուսով, թափանցիկ, կապույտ արցունքոտ աչքերով Գալավտիֆոնն ամեն անգամ մեր գյուղը մտնելիս, եռանդակը կամ սահնակը քշում է դեպի մեր տունը, իջնում, մտրակով թխկացնում պատուհանը, և ով որ երևա՝ ազդարարում է տնավարի և անգամ հրամայական.

– Մեր հարգանքները: Մի ժամի՛ց...

Մի անգամ, այնպես պատահեց, որ Գալավտիֆոնը պատուհանը ծեծեց, երբ ես մենակ էի տանը: Նա տեսնելով ինձ, չսասց «մեր հարգանքները», ասաց միայն՝ «մի ժամից» և անհետացավ ձմեռնային մեզ-մառախուղում: Գիշերը ես պահակել էի հացահատիկների պահեստների վրա և սառնամանիքից չէի փակել աչքերս, ինչպես հաճախ թույլ էի տալիս ինձ, երբ ջերմաչափը, ավելի շուտ ցրտաչափը քառասունից վար էր: Նման սակավաթիվ դեպքերում ես մտնում էի իմ պահակատուն-վագոնը և մի ժամով ննջում էի նստած վիճակում: Այդ օրը, անքուն գիշերից հետո, ես ինձ ջարդված էի զգում և հագլիվ հանվել ու մտել էի անկողին՝ մինչև ճաշը քնելու հաստատ որոշումով, երբ Գալավտիֆոնը ծեծեց պատուհանը: – «Մի ժամից», ասաց նա միայն: Թող իրեն պահի իր հարգանքները, դրանից ես չեմ զրկվի քնելու ախորժակից, բայց փաստորեն նրա ժամանումը կարող է զրկել ինձ քնից, որովհետև հարկավոր է գտնել տիրուհուս և հայտնել, որ՝ «մի ժամից»: Գոնե երիտասարդ տանտիրուհիս տանը լինեք, բայց նա էլ այսօր աշխատում է ամբարում, սերմագտիչի վրա...

Ճրոսյա Տրիֆոնովնային ես «խազյայկա» եմ ասում, այսինքն տիրուհի, իսկ նրա երիտասարդ այրի հարսին՝ Մարիա Ալեքսանդրովնա: Այս Մարիա Ալեքսանդրովնան Մարիա Ալեքսանդրովնա լինելուց ավելի միջահասակ, միջին տարողու-

թյան, շիկահեր, կճատ քթով մի սիբիրուհի է: Ամուսինը (Անդրյուշան...) 1941 թվականի դեկտեմբերյան ճյուղ-ձմեռ, սպիտակ մի առավոտով կռվի գնաց և չանցած մի տարի սև թուղթ եկավ, որով հայտնի դարձավ...

Հայտնի դարձավ և այն, որ ոչ միայն Մարիա Ալեքսանդրովնան, այլևս քան գրեթե գյուղի բոլոր երիտասարդ կանայք, ետ եկան միայն մի քանի հոգի, այն էլ զրկված մի ձեռքից, կամ մի ոտքից, կիսամարդ ու հաշմանդամ: Ու կային դեռ մի-երկու երջանիկ բացառություններ, որոնք հրաշքով մնացին գրեթե անվթար ու վերադարձան. նրանք սակավախոս էին ու մռայլ, վատ էին զգում իրենց և կարծես իրենք էին մեղավոր, որ չսպանվեցին, որ վիրավորվեցին միայն, իսկ վերջն սպիացավ...

Եվ ընդհանրապես շատ վերքեր էին սպիացել, երբ ես, որ-տեղից-որտեղ, հայտնվեցի այս՝ ըստ ամենայնի հետաքրքիր և գեղեցիկ (այո՛, այո՛...) աշխարհամասում: Տարվա կեսն այստեղ ձմեռ է, իսկ մնացած կեսը՝ գարուն, ամառ ու աշուն, միաժամանակ: Երբ ասում են Սիբիր, այս երկրամասին անծանոթ մարդու երևակայության մեջ փոփում է աշխարհագրական մի ոչ մեծ տեղամաս, ուր տարին տասներկու ամիս բուքն է մոլեգնում, և մոլեգնում է ճյուղահողմը, ուր մարդիկ ապրում են երևի սառցանձավներում և ուր մեռնում են միայն քաղցից ու ցրտից: Չէ՛, այս չէ Սիբիրը, Սիբիրը գեղեցիկ է, ավելին, Սիբիրը հմայիչ երկիր է, ավելին, կախարդական աշխարհ է Սիբիրը և հարուստ, և հարու՛ստ է Սիբիրը:

Սիբիրը մեղավոր չէ, որ բոլոր ժամանակների բռնակալներն ամեն տեսակ հանցագործներին և ոչ հանցագործներին գնեքի ուժով քշել են այս տայգաները, ցրտի ու քաղցի բերանը: Եթե մերկ ես՝ պիտի մրսես, եթե չես սնվում, պիտի քաղցես, ուր էլ որ լինես. Սիբիրը չէ մեղավորը: Սիբիրը ճանաչելու համար պետք է լինել տեղացի, պետք է լինել առնվազը Գալավտիֆոն Պետրովիչ, պետք է լինել Ֆրոսյա Տրիֆոնովնա, պետք է լինել...

Մենք ասինք, որ տարին վեց ամիս ձմեռ է Սիբիրում, իսկ գիտե՞ք թե ինչ բան է ձմեռային Սիբիրը, երբ դուք տաք եք հագնված և կուշտ եք: Օ՛, ես տասնհինգ տարվա ընթացքում

տասնհինգից շա՛տ ավելի անգամ ունեցել եմ այդ սքանչելի զգացողությունը: Համատարած ձյուն, ձյո՛ւն դաշտերի, անտառների, անտառածածկ բլուրների, թավուտների, թփուտների, մեծ ու փոքր, հեռու ու մոտ գյուղերի, ավանների վրա: Ձյուն ու հանդիպակաց սառնամանիք, ձյուն ու մշուշը ճեղքող մի սահնակ, որը թռցնում է քեզ դեպի անհայտություն ու երջանկություն: Ձլինե՛ր այս սահնակը, մեկ է, դու կթռչեիր քո ներքին երկու թևերով. այդ թևերից մեկը հարյուրհիսուն գրամ օդի է, մյուսը՝ մի մեծ կտոր սիբիրյան բուրու մնավետ հաց և մի ոչ մեծ կտոր խոզի ճարպ: Եվ դու տեր ես ողջ Սիբիրին, մի նոր Երմակ, որն արշավում է ճերմակ վերմակով ծածկված դաշտերով հաղթանակից հաղթանակ: Դու շնչում ես սիբիրյան բալզամի նման ձմեռնային օդը, իսկ ձին մի կարճ խրխինջով ազդարարում է, որ դու գտնվում ես «Հաղթանակ» կոլտնտեսության մատուցներում: Իսկ այնտեղ քեզ սպասում է հիսուն, վաթսուն, յոթանասուն, ութսուն, անգամ՝ իր ասելով ութսունհինգ տարեկան մի փարթամ սիրուհի...

Ահա այսպիսի ձմեռնային մի առավոտ, Կանառայ-Ձերժինսկ-Պետրովկա գծով Կուռայ մտավ ընթերցողին արդեն որոշ չափով ծանոթ Գալավտիֆոն Պետրովիչը, ծեծեց պատուհանը, «մի ժամի՛ց» ազդարարեց և իր սահնակով անհետացավ առավոտվա մեզ-մառախուղում: Ես արագ հագնվեցի և այն է, ուզում էի դուրս գալ տանտիրուհուս որոնելու, երբ բակի դուռը բացվեց և անձամբ ներխուժեց նա՛: Դռների մոտ նա թափ տվեց վալենկաները, ներս մտավ հաստատուն քայլերով, ներս թողնելով ձմեռնային պաղ և թարմ գոլորշու մի հոսանք, սեղանին դրեց կես շիշ օդի և գլուխն ազատեց ձյան փաթիլներով նախշված սև շալից: Ես ուզեցի զեկուցել նրան տեղ հասած թանկագին հյուրի մասին, բայց բերանս չբացած՝ նա ասաց.

– Ես տեսա նրան... Իսկ դուք ուզում էիք դո՞ւրս գալ...

Ես նրան բացատրեցի. նա նայեց բացված անկողնին:

– Պառկե՛ք, հանգստացե՛ք, – ասաց նա գրեթե հոգատարությամբ, հետո կռացավ, հատակից քաշեց մի օղակ, բարձրացրեց ներքնատան քառակուսի դռնակը և վար իջավ: Օգտվելով նրա բացակայությունից, ես արագ հանվեցի, մտա ան-

կողին և գլխիս քաշեցի իմ երևանյան վերմակը:

Շուտով ես գլխի ընկա, որ «Իմ աչերես փախեր է քուն»³²², և ես պարզ ու որոշակի լսում եմ, թե ինչպես իմ տիրուհին բարձրացավ ներքնատնից, ինչպես բացեց ռուսական վիթխարի, գիշեր-ցերեկ տաք վառարանի անցքը, հետո վառվող փայտերի ճարճատյունը հասավ իմ ականջին և տապակվող կարտոֆիլի և սոխի համախառն տժվժոցը: Հետո ես լսեցի պնակների, բաժակների, պատառաքաղների-դանակների զվարթ ձայները, զգացի տապակվող խորտիկի հաճելի բուրմունքը և ասես շոգիացա ու անհացա նրա օրորուն գոլորշում...

Պետք էր, որ ես քնած լինեի, որովհետև երբ զարթնեցի, իմ ականջին հասավ «ինսպեկտորի» խուլ ձայնը, որն ասում էր.

– Մի խոսքով... Եթե չլինեք տնամերձը... էն իբր...

– Այո՛ ո՛ր, – երգեց իմ տիրուհին, – տնամերձի նշանակումը մեծ է, շա՛տ մեծ (նա այդպես էլ ասաց, նշանակումը, ոչ թե նշանակութունը, значение и ոչ թե значение...):

Լուռթյուն:

Ես փորձում եմ առանց շարժվելու և աչքս բանալու որոշել, թե սենյակի ո՞ր մասում են գտնվում նրանք, բայց այդ ինձ չի հաջողվում: Հետո լսում եմ անորոշ ձայներ, անորոշ կողմերից, երբեմն մոտ, երբեմն հեռու: Այդ երևի նրանից է, որ ես ո՛չ քնած եմ, ո՛չ արթուն, ես պարզապես օրորվում եմ այդ երկու զգացողութունների սահմանագծում: Խնդիրը պարզելու համար ես մի աչքս կիսաբացում եմ և դեմս տեսնում մի հալչող սպիտակութուն: Այդ նշանակում է, որ ես պառկած եմ երեսս դեպի պատը: Ես խորը շնչում եմ, ինչպես սովորաբար շնչում է խոր քնած մարդը, և փոխում եմ իմ դիրքը: Այդ միջոցին իմ ականջին հասնում է Գալավտիֆոն Պետրովիչի զգուշավոր հարցը.

– Նամակ, ծանրոց ստանո՞ւմ է...

– Մի տարի առաջ... ու վերջ: Խեղճ մարդ է, ձի լծել անգամ չգիտե:

– Ասում են, էն իբր... գրող է եղել...

– Տղամարդը պետք է ամեն բան իմանա... ո՞վ չի գրում հիմա...

Լուռթյուն:

Ես նորից կիսաբացում եմ իմ մի աչքը և այս անգամ տեսնում եմ ճաշասեղանը: Օղու շիշը գրեթե դատարկված է, կլոր, սև թավան գրեթե մաքրված: Պետք է ենթադրել, որ ես վատ չեմ քնել:

– Պետրովի՛չ, բարձա ուղղիր...

Հիմա ես գիտեմ, թե որտեղ են նրանք:

– Այսպես լա՞վ է, – հարցնում է ալեխառն մորուքով Ռոմեն³²³:

Պատասխան չհետևեց: Հիմա ոչ մի ուժ չի կարող իմ մեջ հաղթահարել նրանց տեսնելու գայթակղուժյունը, և ես կիսաբացում եմ իմ մյուս աչքը և իսկույն փակում:

Լավ է, չէ՞, Բայկալ, նստել այստեղ, փեթականոցում, ամառային առավոտյան ջերմ արևի տակ և հիշել այն հեռու ձմեռնային օրը: Երբ ինսպեկտորը հագավ իր ոչ չքեղ, բայց տաք քուրքը, գլխին քաշեց ականջակալներով մորթե գլխարկը և վերջրեց մտրակը, Ֆրոսյա Տրիֆոնովնան ասաց.

– Աստված քեզ հետ, – ու խաչակնքեց նրա երեսը: Հետո նա կռացավ ինսպեկտորի, ինստրուկտորի թե կոնստրուկտորի ձեռքի վրա, իսկ վերջինս մորուքով ու շրթունքներով դիպավ նրա գլխաշորին: Հետո դուրս եկան: Ես սկսեցի արագ հագնվել: Բակի վրա բացվող պատուհանից ես տեսա, թե ինչպես դարբանները ճռալով բացվեցին, և սահնակն առած Գալավտիֆոնին դուրս սահեց, ելավ մեծ ճանապարհին և սուրաց դեպի արևելք:

Իմ տիրուհին արագ փակեց դարբանները և սենյակը նկավ:

– Շան ցուրտ, որ ասում են, այս է... Դու վե՞ր կացար, Գրիգորևիչ:

– Լավ քնեցի, – ասացի ես, – գնամ մի գրասենյակ...

– Նստիր և ճաշիր, – հրամայեց նա, – այս էլ քեզ օղի...

Նստիր, Գրիգորևիչ...

Ե՛վ Գրիգորևիչ և՛ օղի, – այս արդեն շատ էր, հազվագյուտ դեպքում նա ինձ պատվում էր հայրանունով, գալով օղուն՝ այս առաջին դեպքն էր: Ես հասկացա, որ նա ինձ կաշառում է, սակայն հանուն ինչի՞:

Նա սեղանին դրեց մի բաժակ կաթ, կարտոֆիլի մնացուկը

իջեցրեց փոքրիկ պնակում, դրեց ևս մի փոքրիկ կլոճ և կրկնեց.

– Կե՛ր, Գրիգորե՛կէջ, խմի՛ր օղին... Հիսուն գրամից շատ է...

Երբ ես մաքրագարդեցի սեղանը և հագա իմ շնամորթին դուրս գալու համար, տանտիրուհիս ասաց.

– Մարիային ոչինչ մի ասի... և ընդհանրապես՝ ոչ ոքի...

Դու ոչ ոքի և ոչինչ չես տեսել...

– Ես ոչ ոքի և ոչինչ չեմ տեսել, – կրկնեցի ես և տաքացած գլխով փողոց դուրս եկա:

Օրհնված լինես, կյա՛նք, և՛ Գալավտիֆոն, և՛ տիրուհի, և՛ հիսուն և գուցե ավելի գրամ օղի և անասելիորե՛ն բարձրացած իմ հեղինակությո՛ւն: Դու տես թե մինչև որտեղ հասար դու, որ քեզ իր մեծագույն գաղտնիքն է վստահում քո տիրուհին, ութսունհինգամյա այս դասական սիրուհին, որը սիրում է կյանքի ութսունհինգ գարունների անդիմադրելի ուժով: Ես քեզ ասացի՞, Բայկալ, որ երբ երկրորդ անգամ չգիմանալով, զգուշությամբ բացի մի աչքս, ես հանդիպեցի Ֆրոսյա Տրիֆոնովնայի երկու աչքերին՝ միաժամանակ: Նստել էր Գալավտիֆոն Պետրովիչը տիրուհուս մահճակալի առաջ որպես հմուտ, մի քիչ կարճատես դաշնակահար, որը նվագում է տիրուհուս վրա իր երկար և հաստ մատներով, ու հնչում էր շուրջը հաղթական սիրո հիմներ, որը միայն նրանց համար էր լսելի: Այսպիսի սեր ես չէի տեսել: Տիրուհիս չփոխեց իր կեցությունն ու կացությունը, նա կարողացավ միայն իր երկու բաց աչքերով ըոպեապես փակել իմ առանց այն էլ կիսաբաց աչքերը, և այդ պատասխանատու ակնթարթումն էր, որ մեր մեջ կնքվեց մի այնպիսի լուռ և ամուր դաշինք, որպիսին չի կնքել դեռ ոչ մի պետություն ոչ մի պետության հետ:

Ընդհանրապես այդ օրը նշանակալից օր եղավ ինձ համար: Երբ ես թաղիքի ոտնամաններով ճեղքելով մշուշը նավում էի դեպի կոլխոզի վարչության գրասենյակը, մառախուղից դուրս սահեց իմ երիտասարդ տիրուհին՝ Մարիա Ալեքսանդրովնան.

– Ո՞վ կա տանը:

– Ձեր հարգարժան կեսուրը, – պատասխանեցի ես:

– Ուրիշ ոչ ո՞ք... Կանառայից...

– Չգիտեմ, ես քնած էի...

– Առավոտյան նա այստեղ էր: Ես տեսա նրան. գյուղկոոպի խանութումն էր... Իմ ի՞նչ գործն է, թող ընդունի, ճանապարհի... միայն թե թող նա էլ չխառնվի իմ գործերին... Ես նրան չեմ խանգարում, թող նա էլ ինձ չխանգարի...

– Բայց մի՞թե դուք որևէ գործ ունեք, Մարիա Ալեքսանդրովնա, – հարցրի ես, զգացված նրա մարդամոտ զրույցից, – որքան գիտեմ դուք...

– Իսկ ինչո՞ւ չպիտի ունենամ, – ընդհատեց նա գրեթե խստուկությամբ, – նրանցից ինչո՞վ եմ պակաս. ես քսանմեկ տարեկան էի, երբ զրկվեցի իմ Անդրյուշայից... երիտասարդ կլինեմ, անմարդ, անզավակ... առողջ եմ և ամեն ինչս էլ տեղն է...

– Այո՛, այո՛, – շտապում եմ համաձայնվել ես, – բայց որքան գիտեմ դուք չեք օգտվել ձեր, այսպես ասած՝ իրավունքներից...

– Այդ չի կարևորը, օգտվել եմ, չեմ օգտվել, – գրեթե սաստում է նա, և ես խեղճանում եմ ու հիշում իմ սոցիալական դրուժյունը, – դու չէ, որ պիտի խառնվես այդ գործերին... օգտվել եմ, չեմ օգտվել... – նա, չգիտես ինչու, շոշափում է կուրծքը և լարված ուշադրությամբ նայում է ինձ: Ասել, որ ես ինձ կորցնում եմ այդ հայացքից, ճշմարտության մոտ կլինեք, որովհետև ես լսում եմ իմ խուլ ձայնը.

– Ներեցե՛ք ինձ... Ես այնպես, բարեկամաբար:

– Մեր մեջ բարեկամություն չի կարող լինել, – ասում է նա այս անգամ մեղմ ձայնով և ասես ափսոսանքով, – ուրիշ բան, եթե դուք... դու... մի խոսքով, եթե դուք ազատ մարդ լինեիք... համենայն դեպս... – Նա նորից նայում է ինձ ուշադրությամբ. այսպես նայում են, երբ մի կարևոր որոշում են ընդունում... – Համենայն դեպս չէր խանգարի ստուգել ձեր բարեկամությունը... ձեր բարեկամությունը, հասկանալի՞ է, ոչ թե մեր բարեկամությունը...

Նա նայում է շուրջը և առողջ, սպիտակ ատամներով դուրս է քաշում աջ ձեռքի ձեռնոցը, հետո մերկ ձեռքը խոթում է թանձր վերարկուից ներս, մի քիչ կռանում է և դուրս է հանում ըստ երևույթին կրծքի վրա պահած քառածալ մի թուղթ:

– Հանձնիր Վոլոդայիին, այնպես, որ ոչ ոք... Հասկանո՞ւմ ես, ոչ ոք, – գիտակցված դու-ով և գրեթե շշուկով ասում է նա:

– Վոլոդյա, – Հանկարծակիի եմ գալիս ես, – Վոլոդյա...

– Վոլոդյային, – ափելի, գրեթե ընդհուպ մոտենում է նա ինձ, – Վոլոդյային, անասնաբույժին...

– Բայց նա կին ունի, երեխաներ, – բարձրաձայն մտածում եմ ես:

– Ի՞նչ անենք, – գրեթե չարացած Հարցնում է նա՝ առանց ձայնը բարձրացնելու, – ցույց տուր նմուշի համար մի ազատ տղամարդ... Մի՞թե չես տեսնում. սա ոչ թե գյուղ է, այլ այրի կանանց վանք... Մի խոսքով, – նա բարակ ժպտաց, – չես մոռանա, չէ՞... այնպես, որ ոչ ոք չտեսնի:

– Ոչ ոք չի տեսնի, – ապահով եղեք, – ասում եմ ես տեղավորելով թուղթը աջ ձեռնոցիս խորքում, – ապահով եղեք... բայց...

– Պատերազմն է մեղավորը, և նրանք, որոնք Հնարեցին պատերազմը, – արտասանում է նա այս անգամ գրեթե բարձրաձայն, – դու շատ բան գիտես գուցե, բայց շատ բան էլ չգիտես... Դե, ցտեսություն, լավ լուրեր բեր:

Ես ոչինչ, ոչինչ չգիտեմ, Բայկա՛, ես միայն այն գիտեմ, որ երբ մենք բաժանվեցինք և երկու քայլի վրա ձմեռնային մեզմառախուղում մեկմեկու համար դարձանք անտեսանելի, ես միայն մի ցանկություն ունեի, – բարեխղճությամբ և ամենայն սրբությամբ կատարել նրա հանձնարարությունը և ուրախացնել, լավ լուրերով ուրախացնել իմ երիտասարդ տանտիրուհուն:³²⁴

...Օրը կտրվում է, հետո թեքվում դեպի երեկո: Փեթականոցի մոտով կանայք անցան հոգնած քայլերով, բայց երգելով: Առանձնապես բարձր էր հնչում մեր գյուղի ամենաերիտասարդ այրու՝ Դարյա Մատյուշինայի ձայնը: Նա հազիվ լիներ քսան տարեկան և մայր էր երկու տարեկան մի աղջկա: Աղջկա հայրը... աղջկա հայրը հայտնի չէր, թե ով էր: Ընկերուհիները մի քանի անգամ Դարյային հարեցրին և փորձեցին իմանալ գաղտնիքը: Բան դուրս չեկավ: Երբ հինգ-վեց հոգինոց խումբը հավասարվեց իմ խրճիթին, նա բաժանվեց ընկերուհիներից և համարձակ քայլերով ներս մտավ: Ես հետևեցի նրան: Նա մոտեցավ պատուհանի գոգում դրված մաքուր ջրով լեցուն դուլլին և երկու ումպ ջուր խմեց:

– Ծարավ չեմ, – ասաց նա, – թող տրաքվեն:

Նայեց շուրջը:

– Դու ալատեղ վատ չես ապրում... ոչ ոք չի՞ լինում մոտդ:

– Ինչո՞ւ չէ, պատահում է...

– Ո՞վ:

– Նախագահը, բրիգադիրը.

– Այդ ինձ չի հետաքրքրում. կինարմատ լինո՞ւմ է մոտդ:

– Ոչ:

– Իսկ եթե ես գա՞մ:

– Չի կարելի:

– Կրիա՛, – ասում է նա, – ես գամ քեզ մոտ, դու էլ ինձ մերժես, կրիա՛...

Նա դուրս է թռչում, վազում, հասնում է ընկերներին, որոնք ընդունում են նրան աղմուկով:

– Տրաքվե՛ք, – լավում է նրա ճիչը, – նա ինձ համբուրեց...

Մայրամուտից հետո ասես մոխիր մաղվեց բացատի, անտառի և աշխարհի վրա: Անտառի կատարին թառեց կիսալուսինը: Բայկալը մի քանի անգամ պտույտ գործեց իմ շուրջը, ուշադրությամբ նայեց կիսալուսնին և կանգնեց երկու ոտին՝ լուսնի մնացած կեսը առանց իմ թուլյտվության հաֆուելու ակնհայտ ցանկությամբ: Լավ որ ես ժամանակին նկատեցի:

– Բայկա՛լ, չի կարելի, ավելի լավ է նստիր և լսիր...

Հացահատիկների ամբարները շրջափակված են սրածայր, բարձր տախտակներով: Մեծ դարբասի վրա բացված դռնակով մի քանի չոր վառելափայտ գրկած ես մտնում եմ իմ թագավորութունը: Պահականոց-վագոնն ավելի ցուրտ է, քան դրսում: Գոնե ինձ այդպես է թվում: Ինչպես ամեն օր՝ ես մեծ դժվարությամբ վառում եմ վառարանը և դուրս եմ գալիս ու հերթով մտնում ամբարները: Ամեն ինչ իր տեղումն է: Ցուրտ է, ամբարներում կանգնած է հացահատիկների մի տեսակ ցուրտ բուրմունքը: Ես գրպանս լեցնում եմ մի քանի բուռ ցորեն և վերադառնում վագոն: Վառարանն աղմկում է և զգալիորեն կտորվում է ցուրտը: Վագոնի աջ ու ձախ կողմերում նստելու, անգամ պառկելու հարմարանք կա, բայց ես նստում եմ վառարանի առաջ դրված հարմարավոր կոճղին և եզրերը վեր ծալած թիթեղի վրա գրպանիս ցորենից աղանձ եմ պատրաստում և

խրթխրթացնում մեծ ախորժակով: Վագոնում հիմա կանգնած է խարկած ցորենի տաք բուրմուռքը, և ես ինձ երջանիկ եմ զգում: Առաջ, երբ ես դեռ նորեկ էի, վախով էի զբաղվում այս հոգեչափ գործով, բայց ահա, մի անգամ, կոլտնտեսությունյան նախագահ Պյոտր Անդրեյիչն ինձ բռնեց հանցանքի վրա:

– Ցորե՛ն ես բովում,— չհարցրեց, նշեց միայն փաստը:

– Եթե չի կարելի, այլևս չեմ անի,— ասացի ես և փորձեցի ժպտալ:

– Կարելի՛ է,— երկարացրեց նա, վառարանի վրա տաքացնելով ձեռքն ու ձեռնոցները,— կարելի է: Եթե խոսող կլինի, ասա ես եմ թույլատրել:

Հետո նա մի քանի հատիկ աղանձ վերցրեց, նետեց բերանը, հագավ ձեռնոցներն ու գնաց:

Աղանձով զբաղվելը երկու նպատակի է ծառայում. առաջինը՝ ես մասամբ հագեցնում եմ իմ քաղցը և հետո, որը նույնպես կարևոր է, ժամանակը շուտ է անցնում: Ինչքան ժամանակ էր անցել, չգիտեմ, վառարանը հանգել էր, ես պատրաստվում էի նորից փայտ ավելացնել, բայց զգացի, որ վագոնում ավելի տաք է, քան կարելի է սպասել: Փոքրիկ պատուհանից նայեցի դուրս. սառցակալած ապակու հալչող անցքերից ես նկատեցի, որ երկինքը կաթնագույն է և խոշոր փաթիլներով ձյուն է գալիս: Իմ հոգին լցվում է մի խաղաղ, ասես, լուսավոր անձկություն: Ես ուզում եմ մի լավ բան հիշել և չգիտես ինչու հիշում եմ անասնաբույժ Վոլոդյային: Ես նրան հանդիպեցի կոլխոզի վարչությունյան գրասենյակի դռների մոտ. ճիշտ այն ընկերին, երբ ես ուզում էի դուռը բանալ և ներս մտնել, դուռը բացվեց և երևաց նա, հաստ, մխացող ծխախոտը շրթունքներից կախված: Ես մի կողմ քաշվեցի, ու երբ նա դուրս եկավ ու դուռը ծածկեց, ես դուրս քաշեցի իմ աջ ձեռնոցից քառածալ թուղթը և պարզեցի նրան: Նա «ըհրմ» արավ, վերցրեց թուղթը և մեծաքայլ առաջ անցավ: Այս մտքերի մեջ էի, երբ ես լսեցի դարբասի դռնակի խուլ ձուռոցը: Մեկը ներս մտավ, զգուշությունմբ ծածկեց դուռը և քայլերն ուղղեց դեպի իմ վագոնը: Թափվող ձյան հոսուն ժանյակի միջից ես այնուամենայնիվ որոշեցի, որ անսպասելի այցելուն ոչ միայն Պյոտր Անդրեյիչը չի, այլև կին է: Վագոնիկի

դուռը բացվեց, ու ես լսեցի իմ տանտիրուհու ցած ձայնը:

– Ինչ լավ է այստեղ, ինչ հաճելի...

Հետո նստեց և ավելի խուլ ձայնով ասաց.

– Ժուրբբինայի մոտ հավաքվել է մի ամբողջ կուսանոց: Դառն օդի ենք խմում և քաղցր զրուցում, հետո երգում, հետո լալիս... (Լսվեց թերթի խշխշոց, նա գրպանից ինչ որ բան դուրս քաշեց) քեզ համար խաշած կարտոֆիլ եմ բերել... Հաց... կարողացա՞ր նրան տեսնել, Գրիգորեիչ...

– Տեսա, հանձնեցի, – պատասխանեցի ես, իսկ հետո նույնպես ցածր ձայնով մտածեցի, – իսկ եթե մեկը ներս մտնի՞...

– Ես հիմա կգնամ, այս ձյուն գիշերով ո՞վ կարող է գալ... Եվ վերջապես ո՞ւմ ինչ գործն է... Ես ոչ ոքի չեմ խանդարում, թող ոչ ոք ինձ չխանդարի... Ինձ մի բարկացնի, թե չէ կսկսեմ բարձր ձայնով երգել... Նա ոչինչ չասա՞ց...

– Ասաց՝ «հը՛մ», – պատասխանում եմ ես ինչ-որ բան հիշելով:

– Այդպես, – ասում է նա և ձեռնոցներն իրար խփելով ոտքի է կանգնում, – այդպես... հը՛մ...

Հետո կռանում է ինձ վրա, և ես իմ դեմքին զգում եմ օդու տաք բուրմունքը:

– Գնացի... գնամ տեսնեմ ինչ են անում մեր գժերը... ուչ է, շուտով ցրվելու ենք... իսկ դու ընթրիր, Գրիգորեիչ:

– Շնորհակալութուն հյուրասիրության համար, – ասում եմ ես ոտքի կանգնելով, – բարի գիշեր:

– Բարի գիշեր:

Նա գնաց: Հիմա ես մենակ եմ և մտքերս կարող եմ քշել ուզածս ուղղությամբ: Ի՛նչ մեծ բախտ է, որ մարդկային երևակայությունը չի ենթարկվում ոչ մի վերահսկողության: Ահա ես, նստած այս խավարում, կմտածեմ ինչ որ ուզեմ, և ոչ ոք չի կարող բռնանալ իմ մտքերի ազատության վրա: Հիմա ես մտքով կթուչեմ Մոսկվա, Երևան, անգամ Վան, և ոչ մի թուրք սահմանապահ չի կարող կանգնել իմ ճանապարհի վրա: Ի՛նչ երջանիկ մարդ եմ ես:

Սակայն իմ այս երջանկությունը երկար չի տևում: Իմ ականջին հասնում է մեծ դարբասի փոքր դռնակի ճուռոցը: Ես նայում եմ պղտոր ապակուց դուրս և այս անգամ տեսնում եմ,

որ ներս է մտնում բարձրահասակ մի տղամարդ: Ես ինձ հետ գրագ եմ գալիս, որ եկողը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ անասնաբույժ Վոլոդյան, և գրագը տանում եմ: Նա վազոնի դուռը բացեց և մի լուցկի չրթացրեց:

– Այստե՞ղ ես, – հարցրեց նա բնական ձայնով:

– Այստեղ եմ, – պատասխանում եմ ես:

Նա խոր շունչ քաշեց:

– Մի բան պիտի խնդրեմ... մի կես ժամով գնա գրասենյակ... այս մասին ոչ ոք չպիտի իմանա, բացի ինձանից և քեզանից...

– Սիրային հանդիպո՞ւմ, – հարցնում եմ ես, – դարձյալ ինձ հետ գրագ գալով, որ՝ այո՛...:

– Այո, – պատասխանում է նա, – ուրիշ բան մի մտածի...

Պարզ է: Այս անգամ ես ավելորդ եմ համարում գրագ գալ, որ նա հանդիպել է Մարիա Ալեքսանդրովնային, իմ երիտասարդ տիրուհուն, և նրանք որոշել են այստեղ հանդիպել: Խոստովանում եմ, ինձ պակասեց մերթելու քաջությունը: Ես վերցրի տիրուհուս բերած փաթեթը և որոշեցի ընթրել գրասենյակում:

– Ոչ ոքի ոչ մի խոսք, – լսում եմ նորից Վոլոդյայի ձայնը և դուրս եմ գալիս: Ձյունը շարունակվում է թափվել ավելի արագ և մանր փաթիլներով. այս նշանակում է, որ շուտով կգադարի: Այս ինչ գարմանալի օր էր, – մտածում եմ ես, – այսօր բոլորը որոշել են ինձ վստահել իրենց գաղտնիքները: Հե՛տա՛ք ըր՛ք ըր՛ք է: Բայց երբ դուրս էի գալիս մեծ դարբասի փոքր դռնից, պատահեց ավելի հետաքրքրականը, ես քիթ քիթ հանդիպեցի իմ տիրուհո՞ւն, ոչ, Դարյա Մատյոչինային: Լավ որ գրագ չեկա ինձ հետ, այլապես չարաչար կերպով պիտի տարվեի...

– Այնտե՞ղ է Վոլոդյան, – տաք շշուկով հարցրեց նա:

– Այնտեղ է, – պատասխանեցի ես: Նա՛ ներս, ես՛ դուրս:

Արագ քայլերով ես հասա մինչև գրասենյակ և փոխանակ ներս մտնելու, նույն արագությամբ վերադարձա իմ ռեզիդենցիան: Այս արշավի և հետարշավի ընթացքում ես ինձ հայհոյեցի իմ գիտցած, անգամ չգիտցած բոլոր հայհոյանքներով: Ի՞նչ էի մտածում և ի՞նչ դուրս եկավ: Ի՞նչ պիտի մտածի իմ

տիրուհին, եթե իմանա, որ ես իմ պահակատեղին դարձրել եմ Դարյայի և, որն ավելի սարսափելի է, Վոլոդյայի ժամադրավայրը: Եվ այդ՝ երբ նույն օրը, ես իմ ձեռքով, իմ այս կոտորած ձեռքով հանձնել եմ նրա նամակը այս կոլխոզային դոն-ժուան՝ դոն-Վոլոդյային³²⁵...

Ես առանց երկար-բարակ մտածելու մոտենում եմ իմ վագոնին, կիսաբացում դուռը և ասում:

— Ի՞նչ գործի եք, ազատեք վագոնը, նախագահը գալիս է գրասենյակի կողմից:

Ներսում իրար անցան, ևս մի ըուպե և նրանք զնդակի պես դուրս թռան վագոնից և վագելով ձների միջով, իրար հետևից, նույն արագությամբ դուրս եկան մեծ դարբասի փոքր դռնակից ու փախուստ տվին երևի՝ մեկը աջ, մյուսը ձախ:

...Այսպիսի բաներ, Բայկալ, իմ բոլոր ջանքերը՝ ապրելու ինքնամփոփ կյանքով ու չխառնվելու աշխարհի չար ու բարուն՝ միշտ չէ որ պսակվում են հաջողությամբ, և հաճախ, շատ հաճախ ես հայտնվում եմ դեպքերի կենտրոնում, որոնք միայն ցավ են պատճառում ինձ ու տեղիք տալիս ավելորդ մտահոգությունների: Ամենամեծ ցավն այն է, որ իմ երիտասարդ տանտիրուհին հաստատ հավատացած է, որ այդ Վոլոդյա կոչեցյալը սիրում է իրեն և միայն իրեն: Ես կարող էի վերոհիշյալ դեպքի մասին պատմել նրան և հանել մոլորությունից, բայց ժամանակի ընթացքում համոզվեցի, որ չպետք է խառնվել այդ գործին, այլապես նա բոլորովին ուրիշ բացատրություն կարող է տալ իմ միջամտությանը: Եվ իրավացի կլինի. կանացի անսխալ բնազդով նա չի կարող զգալ, որ ես՝ մեղմ ասած՝ փնտռում եմ նրա ներկայությունը, ինչ որ անօգ, անամոք բան կա նրա մեջ, որն ինձ հուզում է և ստիպում, որ ես հաճախ մտածեմ նրա մասին: Թվում է, թե նա ստեղծված է պաշտպանվելու և հովանավորվելու համար, բայց ահա նա մնացել է զուրկ հովանուց և անպաշտպան է: Եվ ե՛ս, միայն ե՛ս կարող էի նրան հովանավորել և պաշտպանել, օգնել և ամոքել, եթե ինքս չկարոտեի օգնության և ամոքման, հովանու և պաշտպանության:

Այսպես է բանը, Բայկալ:

Վերջին ժամանակները նա ավելի հանդարտաբարո է և մի

տեսակ երազկոտ: Հաճախ անհետանում է և տուն է գալիս ուչ գիշերին: Նման դեպքերում Ֆրոսյա Տրիֆոնովնան իր տեղը չի գտնում, փնթփնթում է, բարկանում տնային իրերի՝ չփակվող վառարանի կափարիչի, վատ կախված շերեփի, բոլորովին անմեղ, իրենց տեղում հանգիստ նստած բարձերի վրա: Նման դեպքերում ես չեմ քնում, սպասում եմ նրա գալուցն ու երբ լսում եմ դրսի դռան զգուշավոր ճռռոցը, վեր եմ կենում և անշշուկ բաց եմ անում սենյակի դուռը: Խնավարում նա փրնտռում, գտնում է իմ ձեռքը և սեղմում: Այս նշանակում է՝ շնորհակալությո՛ւն..

Շնորհակալությո՛ւն, շնորհակալություն իմ անշնորհակալ ճակատագրին, որ նետեց ինձ այդ հեռավոր ափերը, ու ես տեսա ու ճանաչեցի այս երկրամասը, աշխարհագրական քարտեզի վրա չնշված այս գյուղը, նրա մարդկանց, որոնք օր-օրին ավելի մոտ ու հարագատ են թվում ինձ: Շնորհակալությո՛ւն, որ տրվեց ինձ հնարավորություն ավելի ջերմ սիրով սիրել և գնահատել կյանքը, իմանալ մի կտոր հացի և մի փշուր ժպիտի գինը: Շնորհակալությո՛ւն, որ ինձ է վիճակված ուչ գիշերին բանալ դուռը և ներս ընդունել իմ երիտասարդ տիրուհուն. եթե ես չհայտնվեի այս կողմերում, ո՞վ պիտի նրա վրա բանար դուռը... Իհարկե, իմ տիրուհին չէր մնա փողոցում, վերջ ի վերջո անկողնից կբարձրանար Տրիֆոնովնան և կբանար դուռը, բայց անկարելի էր, որ գործը վերջանար առանց շանթ ու կայծակի: Շնորհակալությո՛ւն, շնորհակալությո՛ւն, որ շանթերով ու կայծակներով լեցուն այս աշխարհում ի՛նձ վերապահվեց շանթարգելի շնորհակալ դերը:

Այո, վերջին ժամանակները նա ավելի հանդարտաբար է երազկոտ ու մի տեսակ թափանցիկ: Մի՞թե դու չես նկատել, Բայկալ, որ նա շարունակ ժպտում է, ժպտում առանց առիթի: Ինչ-որ հաճելի բաներ է հիշում նա երևի և ժպտում է: Դու չե՞ս գտնում, Բայկալ, որ նրանք տեսնվում են: Որտե՞ղ, ինչ-պե՞ս, այդ չէ կարևորը, բայց որ տեսնվում են, դա կասկածից դուրս է: Որպես գաղտնիք քեզ պիտի հաղորդեմ նաև այն, որ մի անգամ, երբ նա շրջանային կենտրոն մեկնեց որոշ գնումներ անելու համար, երեկոյան վերադարձավ դատարկ ձեռներով: Նա գրպանից հանեց և ինձ ցույց տվեց արծաթագոծ մի

ծխախոտատուփ, որի վրա վազուժ էր մի եղնիկ, իսկ որսորդը հրացանի փողը ուղղել էր փախչող եղնիկի վրա: Կասկած չկար, որ գնդակը չի վրիպի:

– Գեղեցիկ է, չէ՞, – հարցրեց նա գրեթե շշուկով:

– Եղնիկը դատապարտված է, – ասացի ես առանց պատասխանելու նրա հարցին, ուղիղ նայելով նրա աչքերին:

Նա խուսափեց իմ հայացքից և ասաց կոտրված.

– Ինձ էլ է այդպես թվում... Բայց գեղեցիկ է, չէ՞:

– Իհարկե գեղեցիկ է, – պատասխանեցի ես ակնհայտ չարուծթյամբ, – եղնիկը կմեռնի, իսկ որսորդը կշարունակի ապրել և նորանոր եղնիկներ որսալ... սրանից ավելի գեղեցիկ բա՞ն...

Նա կարծես չլսեց իմ խոսքերը, տուփը դրեց գրպանը, դուրս եկավ տնից և վերադարձավ ուշ գիշերին:

Իսկ հետո ի՞նչ պատահեց: Պատահեց այն, որ մի քանի օր հետո, իրիկնադեմին, ըստ իր սովորույթյան, հեռվից նետված քարի նման իմ խրճիթն ընկավ Դարյան.

– Մի լուցկի վառի... իմը վերջացավ:

Որ նա ծխող էր, ես գիտեի, գիտեի և այն, որ ծխող են նրա ընկերուհիների մի մասը, դա սովորական բան է մեզ մոտ. մի՞թե ընկերուհիներից էլ կարող նա լուցկի վերցնել:

– Ընկերուհիներս Աշպատսկի ճանապարհով տուն գնացին, ասում են՝ նրանց գյուղկոտպն ինչ-որ չիթ է ստացել, – կարծես գուշակելով իմ մտքերը արդարացավ նա, – դու մի՛ մտածի, որ խելքս գնում է քեզ համար... լուցկի վառի:

Եվ նա գրպանից «ըհը» անելով, դուրս քաշեց ծանոթ ծխախոտատուփը: Որսորդը դեռ կրակում էր:

– Նվեր ես ստացել, – չհարցրի, փաստը միայն արձանագրեցի ես:

– Նվեր եմ ստացել, – հաստատեց նա ծխախոտի ծուխը փչելով դեպի առաստաղը, – նվեր եմ ստացել, հետո ի՞նչ...

– Ես գիտեմ ումից ես ստացել, – առաջ գնացի ես:

– Ես չգիտեմ, գիտես թե չգիտես, – լրջացավ նա, – բայց եթե գիտես, լավ կանես, լեզուդ քեզ քաշես, հասկացա՞ր...

– Գուցե թուցրե՞լ ես, – փորփրում եմ ես ավելի բարկացնելու համար նրան:

– Ո՛չ, ո՛չ, ի՞նչ ես ասում, նա նվիրեց ինձ: Մինչև անգամ

ասաց, որ այդ տուփը նվեր է ստացել մի կնոջից, որը գժվում է նրա համար...

– Իսկ ինքը՞:

– Ձի սիրում, ասում է՝ զահլես տանում է: Ինձ էլ չի սիրում: Շնուկթյուն, ուրիշ ոչինչ: Ուրիշ ոչինչ. դե, ես գնացի. դու ինձ մի նայի այդպես վախեցած աչքերով, ես քեզ չեմ ուտի: Եթե բանի պետք լիներ, ես քեզ վաղուց դարձրել էի իմ սեփականությունը, ինչ անենք, որ աքսորական ես: Միշտ այսպես չի մնա: Բայց դե՞ դու անպետք մարդ ես, ձի լծել անգամ չգիտես... ինչ որ է, ես գնացի...

Ու գնաց էժանագին ծխախոտի ծուխը թողնելով խրճիթում:

Ի՞նչ ես ասում, Բայկալ, չսկսե՞մ վաղվանից ձի լծել սովորել և մի գեղեցիկ օր, ո՛չ, ցուրտ-ձմրան մի գիշեր...

...Թուչում է ձյունների միջով փղոսկրե սահնակը, իսկ սահնակին ես լծել եմ հրեղեն մի նժույգ: Թուչում է սահնակը, իսկ սահնակը վարում եմ անձամբ ես, թուչում է նժույգը, իսկ նժույգը լծել եմ անձամբ ես: Սահնակում ընկած է ձեռներն ու ոտները կապած Դարյա Մատյուշինան, այդ ես եմ կապկպել նրա ձեռքերն ու ոտքերը և դարձրել իմ սեփականությունը: Մտնում ենք ձյունածածկ անտառը, իսկ նրա խորքում մեզ սպասում է փղոսկրե դղյակը փղոսկրե նաժիշտներով, որոնք սպասում են անհամբեր իրենց տիրուհուն: Սեղանը պատրաստ է: Սեղանին մի շիշ օղի, մեծ քանակությամբ հաց և մի մեծ կտոր խոզածարպ: Ես ետ եմ նայում և, ով զարմանք, սահնակում ոչ թե Դարյան է, այլ իմ երիտասարդ տիրուհին: Ես կանգնեցնում եմ սահնակը, արձակում նրա կապերը.— Այսպես ավելի լավ է, ասում է նա,— միևնույն է, ես քեզանից բաժանվողը չեմ, ես քեզ հետ կապված եմ այնպես, ինչպես Բայկալն է կապված քեզ հետ...— Այստեղ ես հիշում եմ իմ Բայկալին, ո՞ւր է Բայկալը, Բայկալը չկա:

– Բայկա՛լ, Բայկա՛լ,— կանչում եմ ես,— ո՞ւր ես, Բայկա՛լ...

Բայկալը մոմուտ է, դուռնչը դնում ծնկիս ու պոչով ձեծում է հողազնդի այն մասը, որն ընկած է իր պոչի տակ: Եվ իրավունք ունի Բայկալը, լուսինը կանգնած է գրեթե գենիթում, իսկ մենք դեռ չենք ընթրել:

...Խաղաղուելթյո՛ւն, խաղաղուելթյո՛ւն: Հիմա, Բայկալ, դու քո մտքերի հետ, ես՝ իմ: Ընթրիքից հետո հաճելի է լուռ նստել և օգտվել մտքի ազատուելթյունից: Ես հիմա կզնամ, ո՞ւր կզնամ, ուր որ ուզեմ, Վա՛ն, Երևա՛ն, Մաղազասկա՛ր, ես հիմա կմտածեմ, ի՞նչ, — ինչ որ ցանկամ, ինչ որ ցանկամ՝ բառիս բո՛ւն իմաստով. կեցցե՛, թող կեցցե՛ ազատուելթյունը:

Բայկալը դունչն ուղղեց դեպի անտառը, ոտքի կանգնեց ու երեք անգամ միավանկ հաչեց. — հա՛Ք-հա՛Ք-հա՛Ք: Անտառամերձ կածանով երկարասուվեր մի մարդ անցավ ու անհետացավ: Չգիտեմ ինչու՝ անասնաբույժին հիշեցի: Մինչ այս, մինչ այն, Բայկալը հար և նման հաչոցով նետվեց դեպի գյուղից փեթականոց սողացող արահետը: Արահետի վրա երևաց լուսնի լույսով ողողված՝ ես հուրի ասեմ, դու փերի ասա, իսկ եկողը ոչ հուրի էր, ոչ փերի, դա պարզապես իմ երիտասարդ տիրուհին էր ծաղկավոր սարաֆանով և ամառային թեթև, երկարաճիտ կոշիկներով: Ես նրան երբեք այդքան հմայիչ չէի տեսել, աչքերը շողում էին, ժպտուն շուրթերը թեթև դողում, իսկ ինքը ոչ թե քայլում էր, այլ միջոցի մեջ լողում:

— Լավ է, չէ՞, Գրիգորեիչ, երբ հավատում ես, — հարցրեց նա ինձ առանց բարևելու, երևում էր, որ ամբողջ ճանապարհին այդ մասին էր մտածել. հետո, առանց սպասելու իմ պատասխանին, տվեց երկրորդ հարցը:

— Ոչ ոք չանցա՞վ այստեղով:

Ես պատասխանեցի, որ երջանիկ է նա, ով հավատում է և որ այստեղով (ես ցույց տվի արահետը, որով եկել էր ինքը) ոչ ոք չանցավ: Ճիշտ այդ միջոցին անտառից լսվեց բարակ սուլոց. Բայկալը պոչով ձեծեց ինքն իրեն և նայեց աչքերիս, — ինչպե՞ս վարվել, իսկ հավատավոր տիրուհին նայեց սուլոցի կողմը և, ասես հիպնոսացված, կիսաբաց, երագուն հայացքով գնաց այդ ուղղուելթյամբ:

...Զարմանալի օ՛ր, օ՛ր զարմանալի. ես արդեն ասացի, որ իմ բոլոր ջանքերը՝ ապրելու ինքնամփոփ կյանքով և չխառնվելու աշխարհի չար ու բարուն՝ միշտ չէ որ հաջողվում է, և ես շատ անգամ ընկնում եմ խաչաձևվող դեպքերի կենտրոնում, մի բան, որի կարիքն ամենևին ես չեմ զգացել, և որը միայն առիթ է տվել ավելորդ մտահոգուելթյունների: Հիմա ես ոչ մի

բանի մասին չեմ ուզում մտածել և կարող եմ մինչև անգամ մտնել իմ խրճիթը, պառկել թախտին և աչքերս փակել, վստահ, որ գոնե անտառի կողմից ոչ մի չարագործ, երկոտանի թե չորքոտանի, չի կարող մոտենալ իմ փեթակներին: Ես ուզում եմ իմ այս նկատառումներին մասնակից դարձնել Բայկալին, բայց նա արդեն զգացել է մենակ մնալու վտանգը և ուզում է ինձ զբաղեցնել. այդ նպատակով, նա երկու անգամ թափով անցնում է իմ երկու ոտների արանքով, հետո կանգնում է ետևի ոտներին և փոխանակ ինձ նայելու, լուսնի տակ փայլող սև դուռնչը և մտահոգ աչքերն ուղղում է գյուղից փեթականոց ձգվող արահետին: Հետո նա արագ, չորս ոտների վրա վազում է արահետով վա՛ր, մի անգամ էլ նայելով աչքերիս, իսկ ես շատ լավ հասկանում եմ նրան.— Քնե՞լ էիր ուզում, ուզում էիր ինձ մենա՞կ թողնել. ես հիմա քեզ համար զբաղմունք կգտնեմ...

Արահետը ծածկող ծառերի խորքից ես լսում եմ նրա կարճ, բարեկամական հաչոցը, և ահա մի մեծ գյուղտ արածի պես երևում է նա, արահետի վրա վազելով՝ Դարյա Մատյուռչինայի կողքով, քսվելով նրա վառ-կանաչ շրջագգեստին:

Ա՛ռ քեզ:

Ես պետք եղածից ավելի բարձր ձայնով և անուռ-ազգանունով, այո՛, անուռ-ազգանունով ողջունում եմ նրա գալուստը.

— Ա՛, Դարյա Մատյուռչինա, Դարյա Մատյուռչինա, հրամեցե՛ք, հրամեցե՛ք, ո՞ր քամին փչեց...

— Նախ՛ մի գոռա,— ասում է ինձ նա ցած ձայնով և արագ-արագ շնչելով,— հետո... ոչ ոք չանցա՞վ այստեղով...

— Այստեղո՞վ,— հարցնում եմ ես, առանց իջեցնելու ձայնս,— ինչպե՛ս կարող է ոչ ոք չանցնել այստեղով... ամբողջ աշխարհն է անցնում իմ խրճիթի մոտով, իմ խրճիթի միջով՝ եթե կուզեք... այո, աշխարհի կենտրոնը որ ասում են՝ իմ խրճիթն է... Բայց ձեզ ո՞վ է հետաքրքրում:

— Ինձ ոչ ոք չի հետաքրքրում,— պատասխանում է նա, ըստ երևույթին վարժվելով իմ բարձր ձայնին և ինքն էլ բարձրացնելով ձայնը,— այս ուշ գիշերով ո՞վ կարող է գալ այս կողմերը: Երևի աչքիս երևաց: Հիմարուկություն: Բայց ահա... քո

տանտիրուհին էլ տանը չի...

– Պառա՞վը, – հորանջուամ եմ ես:

– Ինչո՞ւ պառավը, հենց երիտասարդը, այդ, այդ...

– Իսկ ինչո՞ւ ես կարծում, թե տանը չէ...

– Ստուգեցի: Երբ տեսա, որ նա այս կողմերն է քարշ տալիս իր երկար ոտները, գնացի, ստուգեցի: Բոլոր կասկածելիները տանն են, բացի քո տանտիրուհուց:

– Աչքիդ է երևացել, – ասում եմ ես, – երևի թվացել է:

– Գուցե, գուցե: Եթե հաստատ տեսնեի, հենց նրան կհետևեի... Օձի սարի կտրուկ ճանապարհով մի բան մտավ կեչուտը... նա է՛ր, նա չէ՛ր...

– Աչքիդ է երևացել, – այս անգամ հաստատապես եզրափակում եմ ես և ավելի համոզիչ հորանջում:

Հիմա ես եմ ուզում, որ այս Դարյա կոհեցյալը կամ ցածր ձայնով խոսի, կամ ընդհանրապես չքվի: Հիսուն քայլի վրա՝ արդեն գիտեն, թե ով է բարեհաճել հետախուզողության դուրս գալու այս ուշ գիշերով, իսկ մնացած մանրամասնությունները... ես ապրում էի մի անստույգ երկվոթյուն. մի կողմից ես ուզում էի, որ դիմակազրկվեր այդ կոլխոզային դոն-ժուանը, դոն-Վոլոդյան, իսկ մյուս կողմից չէի ուզում, որ այդ պատմությունը խառնվեր իմ երիտասարդ տիրուհու անունը: Չէ՛, ես չէի ուզում, որ իմ աչքի առաջ նա զգար, որ խաբված է, որ զուր է հավատացել մարդուն և ապրեր դառն հիասթափություն: Ես գիտակցում էի, որ կգա այդ օրը, անխուսափելի է տիրուհուս սիրո, հավատի և հույսերի փլուզումը, բայց... Միայն թե ես ներկա չլինեմ այդ ողբերգությունը: Եթե նրա երջանկությունը ժամանակավոր է, ապա թող երկարաձգվի այդ ժամանակավորը, վերջ ի վերջո այս լուսնի տակ ամենայն ինչ ժամանակավոր է...

Իսկ Դարյան իրենն է քշում:

– Չկարծես թե սիրում եմ նրան, ոչ, ինչ մի սիրելու բան է, որ... Բայց եթե իմանամ, որ ինձ խաբում է... այս դանակը տեսնո՞ւմ ես...

Եվ նա գրպանից հանեց և ցույց տվեց ինձ մի դանակ, որով միայն հավ կարելի էր մորթել:

– Գնանք խրճիթ, – ընդհատում եմ ես Դարյային, բռնելով նրա ուսը, – այնտեղ ավելի հարմար է, կնստենք և կխոսենք... Գնանք ներս:

– Դու, ի՞նչ է, ուզում ես ինձ ճանապարհից հանել... բան չի դուրս գա: Մի ուրիշ օր գուցե հիմարանայի... ուշ գիշեր, լուսին, առանձնություն... իսկ հիմա մտածում եմ միայն նրա մասին: Չկարծես թե նա ինձ նյութապես է շահագրգռել, ոչ, նա ինձ նվիրել է ահա այս ծխախոտատուփը... որսորդը նշան է բռնել եղնիկին և ոչ մի կերպ չի կրակում...:

Այդ ըոպեին էր, որ կրակվեց, կրակվեց անվրեպ. ծուխ չբարձրացավ, ճիշտ է, կրակոց չլսվեց, դրա փոխարեն իմ ականջին հասավ այն կողմից ինչ որ խուլ աղմո՞ւկ, ոչ, խառնաշփոթություն... և այդ և՛ որոշ, և՛ անորոշ խառնաշփոթի միջից լսվեց տանտիրուհու տագնապահար կանչը.

– Դա՛ր-յա՛, օգնի՛ր...

Այնուհետև ի՞նչ պատահեց. էական ոչինչ:– Դարյան նետի նման նետվեց թփուտը, հետո... հետո լսվեց տղամարդկային ու երկարատև, ցավագին մի հառաչ թե՞ թառանչ, և կանացի երկու ստվերներ հալվեցին Աշպատակ տանող ճանապարհին: Արագ և գործնական: Նույնպես արագ և ոչ պակաս գործնական՝ նրանց ետևից նետվեց Բայկալը և վերադարձավ ոչ թե գնացած, այլ մե՛ր գյուղի ճանապարհով: Այստեղից էլ ես հասակացա, որ երկար ժամանակ է անցել և մինչև ես կվճռեի իմ անելիքը՝ անտառամերձ կածանի վրա երևաց երկարաստվեր մարդը: Նա առաջանում էր դժվարությունմբ և թվում էր, թե նրա ստվերը կարճացել է:

Հետո, ի՞նչ հետո: Հետո լսվեց, որ անասնաբույժն իր կնոջ և յոթ տարեկան տղայի հետ Կանառայ է փոխադրվել: Իր հերթական այցելություններից մեկի ժամանակ Գալավտիֆոն Պետրովիչը ցած ձայնով, համարյա թե շշուկով հաղորդեց, որ անասնաբույժի կինը լքել է նրան, վերցրել է երեխային և մեկնել Նովոիրվանովկա, ծնողների մոտ: Մի ուրիշ անգամ էլի խոսք բացվեց այդ մասին ինչ որ կապակցությունմբ: Իմ տանտիրուհին հարցրեց, թե անասնաբույժը դեռ չի՞ ամուսնացել, որի վրա Գալավտիֆոնը խնդմնդաց բեղ-մորուքի տակ, հետո լրջացավ և հայտնեց անհավատալին,– կանայք խուսափում են անասնաբույժից: Իմ տանտիրուհին զարմացավ և ի նշան զարմանքի բռունցքով փակեց սեփական շրթունքները:

Ի՞նչ կար զարմանալու, ես այդպես էլ չհասկացա, տեղն է

այդ կոլխոզային դոն-ժուանին, դոն-Վոլոդյային: Պարզապես կանայք իմացել են թե ի՞նչ պտուղ է նա և փախչում են նրանից, այդ կոլխոզային դոն-ժուան, դոն-Վոլոդյայից: Թող գնա և իմանա...

Իսկ Հիմա, Բայկա՛լ, նստենք ու մտածենք ապագայի մասին, իսկ ապագան միշտ գեղեցիկ է...

Դու չե՞ս գտնում...

1966 թ.

III. ՉԱՓԱԾՈՒ

*Թե ունեի ես մեղքեր, քավե՛լ եմ վաղուց,
Թե անմեղ եմ հալածվել, մի՛ նայիր խոժոռ...*

ԱՂԱՍՈՒ ՄՈՐ ԵՐԳԸ¹

Վարդ մ'էր, բացվեց Էգեստարի բաղերուն,
Վան քաղաքի Էգեստարի թաղերուն,
Վարդը բերի չուր Երևան հանեցի,
Վարդ ցանեցի, արնոտ փշեր քաղեցի:
Թիֆլիս քաղքի վերին անձրև կխշշեր,
Սևանա ջուր աղի դարձավ էն գիշեր:
Մասիս սարի վերեն արևն արուն էր,
Ազիզ բալես տեղով վարդ ու գարուն էր:
Թուփն ու սոխակ անվարդ կուլան միասին.
– Մեռա՛վ անմեռ վարդի նման Աղասին...

1936 թ.

ԾԱՆՈԹ ՃԱՄՓԱՆԵՐՈՎ...²

*Ծանոթ ճամբաներով, ծանոթ ճամբաներով,
Ծանոթ ճամբաների ես անծանոթ ճամբորդ,
Եղի՛ր մեղմ ու բարի, եղի՛ր դու համբերող,
Մի՛ մթագնի երգդ մշուշով ու ամպով:*

*Վերջին ճամբորդը չես, ոչ էլ ճամբան է նոր,
Դու ժպտով բարի նայիր անցած ճամբիդ.
Արդեն իրիկուն է, իրիկնայի՛ն անդորր,
Նայիր անցած ճամբիդ ու վար իջիր թամբից:*

1937 թ.

* * *

Ուրիշ է իրիկունն այնտեղ³,
Ա՛խ, ուրիշ կլինի երևի,
Ուրիշ է բիլը վերևի,
Ուրիշ է իրիկունն այնտեղ.
Էլ ինչպես սրտանց չխանդեի,
Ինչպե՞ս չձգտեի թևերի,—
Ուրիշ է իրիկունն այնտեղ,
Ա՛խ, ուրիշ կլինի երևի...

1937 թ.

ՏԵՆԴ⁴

Կանչո՛ւմ են, կանչո՛ւմ են, կանչո՛ւմ են,
 Հեռո՛ւ են, մոտի՛կ են, սրտո՛ւմդ են,
 Ձեռնե՛ր են, ձևե՛ր են, տանջո՛ւմ են,
 Սուլո՛ւմ են, ուրա՛խ են, տրտո՛ւմ են:

Քույրե՛ր են, ծանո՛թ են, օտա՛ր են,
 Մթնո՛ւմ է, ժպտո՛ւմ է, գալի՛ս է,
 Փողոց է, կաճան է, անտառ է,
 Ձյունո՛ւմ է, աչո՛ւն է, մայի՛ս է:

Լսո՞ւմ ես, լսո՞ւմ ես, լսո՞ւմ ես,
 Շրջում են, շրջում են, տանջում են...
 Խոսում է, խոցում է: – Մրսում է,
 Մրսո՛ւմ է իմ սիրտը,– կանչո՛ւմ են...

1937 թ.

ԿԱՐՈՏ⁵

Ո՞ւր ես դու, ի՛մ մանկիկ,
 Ո՞ւր ես դու հիմա,
 Ձե՞ս հիշում, անգին իմ,
 Ունեիր մի հայր:

Ձե՞ս հիշում, գրում էր
 Պոեմ ու քանդակ,
 Սրտի տեղ արև էր
 Կրում կրծքի տակ:

Ախ, գնա՛ց մի օր նա
 Երկիր մի հեռու,
 Լաց եղան կին ու մայր,
 Քնեկ էիր դու:

Նա հիմա չի հիշում
 Էլ ոչինչ, ոչինչ,
 Ոչ սարը մշուշում
 Ոչ ջրերը ջինջ:

Հիմա նա հիշում է
 Ծիծաղը գվարթ,
 Ու երգում են շուրջը
 Լիճ, անտառ ու արտ:

Հիշո՞ւմ ես, անգին իմ,
 Ունեիր մի հայր:
 Ո՞ւր ես դու, մանկիկ իմ,
 Ո՞ւր ես դու հիմա...

1937 թ.

Թե ՈՒՆԵԻ ԵՍ ՄԵՂՔԵՐ...⁶

*Թե ունեի ես մեղքեր, քավե՛լ եմ վաղուց,
Թե անմեղ եմ հալածվել, մի՛ նայիր խոժոռ,
Չէի՛ վերջին երգիչը Պառնասյան թաղում,
Բայց անունս աղոտվեց օրերի փոշում...*

*Ա՛խ, քո կրակը մնաց սրտում իմ անմար,
Երկի՛ր, ես քո երգերը պահեցի անգիր...
Լոկ դու եղար պատվանդան մարմար առ մարմար,
Եղար հզոր հենասյուն հանգի ու կյանքի...*

*Հիմա քեզ մոտ եմ նորից, ի՛մ երգ, ի՛մ գարուն,
Վերադարձե՛լ եմ առույգ, թեպետ և փոշոտ...
Թե ունեի ես մեղքեր, քավե՛լ եմ վաղուց,
Թե անմեղ եմ հալածվել, մի՛ նայիր խոժոռ...*

1947 թ.

* * *

Նույնն է արևը և նույն⁷
Երևանը վառ,
Կապույտ Մասիսը հեռվում
Թախիծով անմար, –
Եղբուհանու բուրմունքով
Հագեցած փողին.
– Խառնվեցի՛ր քո երգով
Դու Նորքի մուժին:
Զուլվեց մշուշը՝ հրե
Հեղեղին հորդուն.
– Ե՛լ ու պարզիր երգերդ
Հողին ու մարդուն...

1947 թ.

* * *

Երազ տեսա, ծա՛նր երազ⁸,
 Ընկած էի սև անդնդում՝
 Ծանր ժայռեր առած վրաս,
 Իսկ վարում՝ սև ջուրն էր թնդում:

Սև ջրերում լողում էին
 Ոսկեորիկ երգերը իմ,
 Ես անպաշտպան դողում էի,
 Ձկար ո՛չ ելք, ո՛չ մտերիմ...

Ու արթնացան, լուսե գարո՛ւն,
 Երկիր կանաչ շորեր հագած,
 Ողջո՛ւյն, երգե՛ր, արև՛, արյո՛ւն,
 Ու կրակներ վառվող, հանգած...

1947 թ.

ՍՈՆԵՏ⁹

Վաղո՞ւց է, որ դու այսպես դարձար նազիկ ու քնքուշ,
 Դու, որ միայն գիտեիր անցնել որպես խենթ մեղու
 Ծաղկից ծաղիկ, սրտից սիրտ... այս ամենը դարձավ հուշ,
 Դարձավ անցյալ, որպես վաղ գարնան բույրը եթերում:

Հիմա աշուն է, աշուն հասունության ու մրգի.
 Ինչի՞ համար գարնան հետ չեկավ մրգի այս սինին,
 Ինչո՞ւ կյանքիս մայիսին չբռնեցի քո ձեռքից,
 Ինչո՞ւ խաղողն իմ սիրո չքաղցրացավ մայիսին...

Շուտով ձմեռը կիջնի ճերմակ, ճերմակ ու մաքուր,
 Վաղո՞ւց է, որ դու այսպես կարոտում ես ձյան գայլուն...
 Դու ունես հուր քո հոգում, դու ունես հուր քո երգում...

Ու լեցուն են քո երգի մառանները գինեբույր,
 Քո հոգում միրգ ու արև, քո հոգում շող ու գարուն,
 Որոնց հանդեպ չեղար համր, որոնց հանդեպ չեղար կույր...

1948 թ.

ՍՈՆԵՏ ՄԵՆԱԿՈՒԹՅԱՆ¹⁰

Ես մենակ եմ, թեպետ և գիտեմ, որ ինձ հիշում են
 Բարդիները աշունվող և մրգերը իմ երկրի,
 Որ իմ անունն է շրշում ուռիների խշշյունը,
 Ու ինձ կանչում են չերգած վանկերը իմ երգերի...

Ու շրջմուխի հոգիներ թափառում են հենց հիմա
 Պատուհանի տակ իմ տան և արդեն դուռն են թակում,
 Բայց ես մենա՛կ եմ հիմա իմ կարոտով անիմաց,
 Ինչպես մի վանք հնամյա, ինչպես արծիվ՝ վանդակում:

Ձէ՛, ես մենակ եմ հիմա, և մենությունն իմ հոգու
 Կարող ես դո՛ւ հասկանալ, եթե միայն ուզենաս,
 Եթե միայն իմանաս, թե ինչո՞ւ եմ մորմոքվում:

Մենակությունն իմ այս վեհ, որ քո սիրով պսակված
 Բարդիների խշշոցով, ուռիներով հեզանազ՝
 Շողշողում է իմ երգի թարթիչների վրա թաց:

1948 թ.

ԶՄՐԱՆ ԳԻՇԵՐՎԱ ԵՐԱԶ¹¹

Երևանի ձմրա՛ն գիշեր,
 Հարագատ, անգին,
 Ախ, այս գիշերը ուրիշ է,—
 Այն հեռու վանքից՝

Մի կին — սև շալը ուսերին՝
 Դաշտերով անծայր՝
 Ճամբա ընկել ու գալիս է,
 Մագերը արձակ:

Շուրջը ձյուն է ու փոթորիկ,
 Քամին է վայում,
 Ընկնում է նա, ելնում նորից
 Ծնկներին՝ արյուն:

Ու ծեծում է դուռը կամաց,
 — Դուռը բա՛ց... — Ո՞վ է,
 Ո՞վ է ժամին այս տարածամ,
 Բանալին ո՞ւր է:

Այնտեղ մթնում կանգնել է նա,
 Մեռած իմ մայրը,
 — Եկել եմ քեզ տանեմ, գնանք,
 Երկինքը լայն է...

Այնտեղ Չարենցն է կարոտում,
 Ակսելն է այնտեղ,
 Մենք երկնային Պետհրատում
 Գիրքդ կտպենք:

Ամեն մի աստղ տա՛ն կլինի
Քո գրքի համար,
Կճարեմ քեզ համար գինի,
Մի՛ լինի համառ:

Գնա՛նք, Գուրիս, – ու քաշում է
Ու ժպտում է հեզ...
Երևանյան ճմրա՛ն գիշեր...–
Ու զարթնում եմ ես:

1948 թ.

ԲԱՐԴԻՆԵՐԻ ՄՈՏ¹²

Այսօր նորից հանդիպեցի սիրածներին իմ վաղեմի,
 Երեք բարդի, երեք սիրած, երեք երազ հավերժության,
 Մեկը մատղաշ, մատաղահաս, մեկը միջնակ, վեհ բարդենի,
 Իսկ երրորդը հասած բարդի, ոսկեսաղարթ և իմաստուն:

Առաջինը նայեց տխուր ու օրորվեց մութ ու դժգոհ.
 – Ինչո՞ւ եկար, քեզ ո՞վ կանչեց, ի՞նչ ունես դու մեր
աշխարհում...

Դու դավեցիր մեր երգերին, դու ուրացար երկիրը քո,
 Դու պատժված, հեռու գնա, մի՛ պղտորի սիրտ ու արյուն...

Իսկ երկրորդը կանչեց վերից. – Բարի եկա՛ր, հազար բարի,
 Դու մի լսի այդ ջահելին, ես գիտեմ, որ անմեղ ես դու,
 Սպասել ենք քեզ տաս տարի, կսպասեինք հարյուր տարի,
 Դու չես դավել, դու չես դավի, դու գոհ ես լով և
չես ստում:

Չար մարդիկ՝ շա՛տ... նրանք մի օր փորփրեցին
արմատը մեր,
 Հարկավոր էր նրանց պատժել, դու էլ ընկար աննպատակ,
 Այդպես հաճախ այրվում է չորն ու թացը իրարու հետ,
 Այդպես հաճախ ոստն է ընկնում չոր ճյուղի տեղ՝
կացինի տակ:

Այսպես խոսեց երկրորդ բարդին, իսկ ես կանգնած
չվար ու լուռ

Լսում էի... – երրորդը՝ վեհ, շարժեց դեղին
սաղարթներն իր,

– Դու միամիտ, որ կարծում ես չունեիր մեղքեր
նա քավելու,
 Որ կարծում ես անմեղ էր նա, որ անբիծ էր ու անբասիր...

Այդ դու չէի՞ր ավիր քո կյանքը սիրո գինու հրին,
Սիրտդ ավա՞ծ սիրո հրին դու մոռացար պարտքերը քո,
Այդ դու չէի՞ր, որ կարծեցիր քեզ լոկ գինու, սիրո երգիչ,
Շրջում էիր գագեղներով, սիրերգներով, հպարտ ու գոհ...

1948 թ.

ՀՍԿՈՒՄ¹³

Եկ, խորհենք այս խենթ հիվանդի մասին,
Քաշենք իր սրտից նիզակը սուրսայր,
Փրկու՞թյան մի դուռ փնտռենք միասին:

Փրկու՞թյան մի դուռ գտնենք միասին,
Նա դեռ կարող է հուզել ու հուսալ,
Լինենք հարազատ, լինենք լիասիրտ:

Եկ, խորհենք այս խենթ հիվանդի մասին,
Լինենք հարազատ, լինենք լիասիրտ,
Փրկու՞թյան մի դուռ փնտռենք միասին:

1948 թ.

Քեզ¹⁴

*Լույսի նման բաղձիկ,
Լույսի նման դժկամ,
Կսպասես իմ դարձին,
Ու ես չեմ գա:*

*Կմարեն լույսերը,
Ու դու, վշտից կքած
Կուրանաս քո սերը,
Ու ես կգամ...*

1949 թ.

ԶՄԵՌ¹⁵

Թափվի՛ր, ճերմակ, թափվի՛ր, ձյուն,
 Թափվիր իմ սրտում,
 Ծածկիր անտառ ու կածան,
 Զրադացր հին, հյուղ ու ծառ,
 Գյուղական իմ տրտում:

Թափվիր դանդաղ ու թեթև,
 Այսպես թափվում էիր դու,
 Երբ ես ջահել էի դեռ
 Հույզերով հորդուն:

Այսպես թափվում ես հիմի
 Հանդիսավոր ու հանգիստ,
 Ասես պարիսպներին հին
 Հայկական վանքի...

Շքե՛ղ հանդերձ Սիբիրի,
 Հարսի զգե՞ստ, թե պատան...
 Ուսողիա՛ր¹⁶ ամերին
 Փորե՛ք ձյունե մի տապան.

Թաղեք անլաց, անկական
 Պոետի սիրտը հրե,
 Թաղեք ծեսով հայկական
 Ու շիրմին գրեք.—

«Լա՛ց, Երևան, երա՛զ Վան,
 Ննջի՛ր հանգիստ, Գուրգե՛ն խան...¹⁷»:

1950 թ., հունվար

ՀԱՆԱՔ¹⁸

Ես քեզ չէ՞ի ասու՞մ, –
 շատ մի՛ սիրի, կատես,
 սեր կա – սովորույթ է,
 սեր կա – դելիկատես...

Սեր կա – կատվի վազքն է
 մինչև մոտի մարագ.
 սեր կա – հասուն հասկ է
 ծեր ճագարին ճարակ:

Սեր կա – ոսկի օձ է,
 գետի նման ելման
 կանցնի՛ օրորոցից
 մինչև գերեզման...

1950 թ. հունվար

ՆՈՐԻՑ ԱՇՈՒՆ է...¹⁹

Նորից աշուն է
 Զնգուն ու վառ,
 Մեկը տաշում է
 Մի վիմաքար:

Մարմարի^օ ոն է այդ
 Ճերմակ, շողուն,
 Պայծառ վեհությամբ
 է նա շողում:

Այդ շիրմաքա^օր է,
 Թե^օ երգերի
 Զուլածո՝ արեգ
 Մի անթերի...

Աշո՛ւն է եկել
 Զնգուն ու վառ,
 Տաշվում է երգս
 Մարմար-մարմար...

1950 թ.

ԲԱԼԼԱԴ ՍԻՐԻՐԻ ԾՆՃՂՈՒԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆՅ՝²⁰

*Հեռավոր Սիբիրի հեռու այս գյուղում,
Ուր ձմեռն է թոթվում իր բաշերը ճերմակ,
Ուր մերկ կեչիներն են տազնապահար դողում,
Ուր մի օր երգել է հաղթական երմակը...*

*Հեռավոր այս գյուղում, ուր կիզում է ցուրտը
Ու ծուխն է վերձգվում սյուների նման,
Սառնամանիքը ասես ցնցում է
Գյուղի հիմքերը արհավրած.*

*Ձմե՛ռ սիբիրյան: Ահա այստեղ,
Հին խրճիթների քիվերի ներքո,
Ծնճղուկներն են ապաստանել,
Ու երգում են նրանք ու երգում...*

*Ձյունը չի հալչում նրանց երգից,
Ոչ էլ ամբարում ցորենն է շատանում,
Բայց նրանք երգում են, երգում են կրկին
Ու ցուրտը նրանց չի սասանում:*

*Երգում են նրանք ցրտահար, անոթի,
Երգում են առավոտից մինչև իրիկուն,
Մեկն ընկավ, դիակը ճեղքեց օդը,
Բայց նրանք երգում են ու երգում:*

*Ու երգում են նրանք, ի՞նչ են երգում արդյոք,
Խաղաղության մասի՞ն համայն աշխարհում,
Կորած ջահելությա՞ն, վշտի՞ մասին մարդու,
Կյանքի մասի՞ն անցավ ու անարյուն...*

Գուցե փառքի՞ մասին անցավոր ու խաբող,
Ունայնության, երգի, հաղթանակի՞ մասին,
Նուրբ թեկերի՞ մասին՝ հոգիները կապող,
Կորած շիրիմների՞, մեռած վանքի՞ մասին...

Ոչինչ չես հասկանում: Ու երգում են անդուլ,
Երգում առավոտից մինչև իրիկուն,
Անոթի են նրանք, ցրտահար ու անտուն,
Ու երգում են նրանք ու երգում:

1951 թ., 3 փետրվարի

ԱՇՆՈՒՏ²¹

Աշո՛ւն իմ, նորից ի՛մ աշուն,
 Հուշերով, շողերով վերջին,
 Անտառը դեղին նաշում,
 Ոսկի է թափում կեչին:

Գյուղական իմ կորած մշուշում,
 Արևը հեռո՛ւ է նազում,
 Ես հիմա ոչի՛նչ չեմ հիշում...

Աշնան հետ, ասես շունչ չնչի,
 Ոսկի՛ է թափում կեչին,
 Ոսկի՛ է թափում կեչին...

1951 թ.

*ՌՈՔԻՆՁՈՆ ԿՐՈՒՋՈՒՄ*²²

Ապրում ես դու անընկեր
Օրերով անձուկ,
Գրում ես դու երգեր,
Չունես ընթերցող:

Երանգներով, հույզով
Կորա՛ծ դու պոետ,
Դու Ռոբինզոն Կրուզո
Ուրբաթ՝ երգիդ հետ...

1951 թ.

ԱՆՁՆԱԿԱՆ²³

Օ՛, ես քրտինքով չեմ հասել այստեղ,
Որտեղ եմ հիմա: Իմ ճանապարհը
Նշեցին աստղերը, ապա հողը հարթեց –
Ինքը, երկիրն՝ իմ առապարը:

Արցունքով, արցունքով ես հարթեցի
Ծաղիկներով եզերված իմ արահետը, –
Իսկ դուք ինձ մաղձոտ ու չար կարծեցի՛ք,
Ուղղեցիք սրտիս ձեր նետը...

Օ, ո՛չ, ես այն չեմ, ինչ դուք նշեցիք,
Եվ իմ արցունքը չի եղել մաղձ,
Այդ՝ երգի ավյուլնն է, այդ՝ երգի ավիչն է, –
Առանց արցունքի երգն է վաղանց:

Իսկ ես իմ շավիղը արցունքով եմ ցողել,
Իմ տավիղը հնչել է հայրենական հովտում,
Երազական, ինչպես երկնի ծովը,
Ալեկոծ, ուրախ ու տրտում:

Եվ գիտեմ, որ իմ երգերն արցունքոտ
Սերունդները ժպտով կկարդան,
Կնայի նրանց իմ երգի բարձունքը,
Որպես անձեռակերտ արձան:

Ես տարա իմ դարի և՛ խինդը, և՛ ցավը
Իմ հզոր, հոգևոր ուսերին,
Դրանով հպարտ եմ, դրանով պայծառ եմ, –
Արևով եմ կապված իմ երկրին:

Քրտի՞նք երգերում, օ, ոչ, ես այն չեմ,
Արցունքո՛վ, ժպիտո՛վ ես հանդես եկա,
Դրանո՛վ կանաչ է իմ ճանապարհը,
Ինչպես, իմ երկի՛ր, քո ներկան:

1951 թ.

ՀԱՎԱՏ²⁴

Ողջո՛ւյն քեզ, գալիք, մեծ առավոտ,
 Ողջո՛ւյն քեզ, նոր մարդ ու նոր աշխարհ,
 Վերավոր հոգու խող ծարավով
 Իրիկունից իմ կյանքի աշնան՝

Պարզել եմ դեպի ձեզ իմ հույզերի
 Առագաստները ազատ բացած
 Դեպի ավերը նոր կյանքի,
 Ես՝ տաժանակիր մի անհանցանք...

1951 թ.

ԵՐԳ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ²⁵

Նամակ բարեկամիս՝ Մ-ին, Աբան

Դու գրում ես, որ վշտից քեզ տվել ես դառն օղուն,
 Որ քո արևը միայն լիք չչերում է շողում.
 Որ Վերլենը²⁶ քեզ հաճախ այցելության է գալիս,
 Որ նստում եք միասին և՛ խմում եք, և՛ լալիս:

Իսկ ե՛ս, ա՛խ, ես ուրացա սուրբ անունը Բաքոսի²⁷,
 Սկսեցի նմանվել ինչ-որ քեռի Մարկոսի.
 Քիթս թաղած թղթերում գրում եմ երգ ու քառյակ.
 «Ինչո՞ւ ապշած են, լճակ, ու չեն խայտար քո ալյակք...»²⁸:

...Ես փնտռում եմ այն երգը, որ վերջին երգը լինի,
 Հանրալույսը լույսերի պոետական աստղերի,
 Բայց փախչում են խոսքերը, թաքնվում են հանգերը,
 Ծիծաղում են ինձ վրա անհնազանդ վանկերը...—

— Դու ուրացար,— ասում են,— սուրբ անունը Բաքոսի,
 Սկսեցիր նմանվել ինչ-որ քեռի Մարկոսի...
 Մենք թոչնում ենք, չորանում, մեզնով երգել չի լինի,
 Մեզ հարկավոր է արև, մեզ հարկավոր է գինի:—

Իսկ ես ասում եմ.— Լսե՛ք, ետ չեմ դառնա ես կրկին,
 Զգաստության աստծուն նվիրել եմ իմ հոգին...—
 Ու ծիծաղում են նրանք աներես ու անամոթ,
 Հայհոյում են ընդարձակ, ցավակցում են համառոտ:

— Գոնե կարգա,— ասում են,— երգերդ գինով մի մարդու,
 Գոնե զգանք մեզ վրա գինու բուրմունքը արբուն.
 Գոնե հիշիր մեծագույն նախնիքներդ,— Հաֆզին²⁹,
 Ալեքսանդր Պուշկինին, Չարենցին էլ միասին,
 Պոլ Վերլենին դու հիշիր, Եսենինին քո Սերգեյ,
 Նա, որն առանց դառն օղու ոչ մի քաղցր երգ չի երգել:

... Գիշեր է ուշ, եկա տուն, օրորվելով լուսնի հետ,
 Բացի թղթերս գրած, – ես եմ, հարբած մի պոետ,
 Հարբած կյանքով ու կամքով դժվարութեամբ վերելքի,
 Անկումների վեհութեամբ, որոնք փոխվում են երգի,
 Հարբած երգով նոր գրված ու ընթացքով հարածուն,
 Հարբած գարնան բույրերով ու ջրերով շառաչուն,
 Հարբած կրքո՛վ, գրքերո՛վ ու պայքարի քաղցրութեամբ,
 Արցունքների գորութեամբ, մեծ վշտերի բարձրութեամբ:

Կեցցե՛ Բաքոսը զգաստ, իր ներշնչումը արի,
 Կեցցե՛ն՝ զվարթ պոետներն սովեստական աշխարհի:

1951 թ.

ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍՏ³⁰

Ես գիտեմ, վերջին զոհն եմ ես երկրիս,
Նաիրյան վերջին փարավոնը,
Կգա մի սերունդ խո՛րթ իմ երգին,
Ու կբացվեն նոր առավոտներ:

Նո՛ր առավոտներ, ես կարող էի,
Ես կարող էի դեռ դիմադրել,
Իմ ծառը բուսել էր բերրի հողերում,
Կարող էր դիմանալ դեռ:

Իմ ձեռքով քաշում եմ կացինը հիմա,
Հարվածում եմ իմ իսկ ձեռներով.
Ախ, առանց նրա էլ գալիքը կգա
Իմ երկրի բարձր լեռներով:

...Կիջնեն փաթիլները համր ու սպիտակ,
Կթախածի դաշտում լուռ մի շիրիմ.
– Թափվեք փաթիլներ, թափվեք դանդաղ
Նման մահացած հուշերի:

– Թափվեք փաթիլներ, ի՞նչ եմ թողել,
Ծածկեք հողը, ինձ, իմ անունը.
Ախ գիտեմ, ես երկրիս վերջին զոհն եմ,
Նաիրյան վերջին փարավոնը...

1952 թ.

ԴԻՄՈՒՄ³¹

Քեզ, իմ ժողովուրդ, իմ այս երգերը,
 Ու եթե լինեն արցունքոտ տողեր,
 Այդ նրանից է, որ ես երգել եմ
 Ի խորոց սրտի:

Ու բաց չեմ թողել
 Ոչ մի միջին խորշ իմ հոգու խորքում
 Եվ ոչ մի ապրում երգի արժանի.
 Տխրել եմ հաճախ տխուր մորմոքով
 Հուսալքության ու վշտի ժամին.
 Բայց չեմ մոռացել իմ դարը վսեմ,
 Որը շողում է քո մեծ անունով,
 Իմ երգի ժամին ես քեզ եմ լսել,
 Հիշել, կանչել եմ ես քեզ ամեն օր...
 Փառաբանել եմ քո գործերը վեհ,
 Քանդակել սրտիս խոսքերդ իմաստուն,
 Երգելու համար փնտռել եմ ձևեր,
 Ուսել հնարքներ դիպուկ ու ազդու...
 Ու չեմ կորցրել իմ կոչումը սուրբ,—
 Ես, ճարտարապետ մարդկային հոգու,
 Մատներով վարպետ ու աչքերով սուր,
 Կամքով անխորտակ ու ոգով տոկուն...
 Քեզ, իմ ժողովուրդ, իմ այս երգերը,
 Ու եթե գտնես հնչյուններ վշտի,
 Այդ նրանից է, որ ես երգել եմ
 Վշտի ծովերում ի խորոց սրտի...

1952 թ.

ՄԱՅԱԿՈՎՍԿՈՒ ՀԵՏ³²

Ողորդված քառասուն արևների լույսով,
Քառասուն գարունների թարմությամբ,
Պատանեկություն նման գեղեցիկ,

Երգի նման հուզող,

Պոետական խնդություն պես անամպ,—
Շրջանակի միջից նայում է իմ մուսան,
Իմ սենյակի պատկերազարդ պատից,
Չկարծեք թե բարդի մի կամ Արուսյակ,
Կամ տեսարան Արագածի կամ Կարպատի...

Իմ մուսան՝ փողկապավոր, գլխին՝ կեպի,
Ատամների մեջ սեղմած մի պապիրոս,
Հմայիչ ու հզոր որպես Պեկին,
Ինքը-ուուս:

Իմ մուսան, պոետների պոետը,
Վարպետների բրիգադիր,
Տրուբադուր, առաքյալ ու երգիչ,
Հրամանատար պոետական բարիկադրի,
Սերմնացան պոետական նոր հերկի...
Նախ, պատին ծխախոտը մխաց,
Հետո ժպտաց նա, աչքը թարթեց,
Շրջանակը մնաց պատին մեխված,
Ինքը կանգնեց իմ դեմ վեհ ու պարթև:—
— Պարապո՞ւմ ես...

Հասկանում եմ «պարապ» բառից,
«Պարապ բառից» ասի, ու դու արդեն
Հոլովում ես մտքումդ. «արաբ», «Պամիր»,
«Արդեն»-ն իր հետ կբերի «արտեր», «վարդեր»,,,
Հիմա հունար չէ այդ մեր օրերի երկրում,
Սովետական մանուկն օրորոցում

Լալիս է, երբ մայրը ճիշտ չի երգում
 Օրորոցի երգը.— ես այդ գործում
 եղել եմ մոլեռանդ ու կողմնակալ
 Ու թողել եմ վսեմ իմ արվեստի
 Մարմարյոնե լեռները դեռ կուսական,
 Վեհությամբ Արարատի, էվերեստի:
 Երկար կռվեցի ես պոետական
 Բոռերի դեմ մաղձոտ ու արնասուն.
 Ես իմ կյանքով ու մահո՛ւմ գտա
 Իմ տեղը պոետական Պառնասում:
 Ես հպարտ եմ հիմա, պատմությունը
 Իմ ուղին դարձրեց պողոտա,
 էլ ամեն մի չնչին պոետիկ
 Ձի կարող իմ դեմ հոխորտալ:
 Իմ ձայնը հասավ Ձին ու Ձիլի,
 Հռոմից մինչև Տոկիո,
 Երգում են բազում երգիչներ,
 Իմ հոգով, իմ հանգով, իմ թոքով:
 Իմ երգն ես երգում դու, Գանգես,
 Ու ռազմի երգի քո երգած
 Մի վանկը իմ երգի հանգն է
 Իմ արնոտ, բզկտվա՛ծ Կորես...

.....

Լուեց: Հովը փողոցում
 Ավյուում է փոշին... պատուհանիս տակ
 Կեչիներն են հանդարտ զրուցում,
 Փայլում է գիշերը հստակ:
 Լուեց:— Ժպտաց:— Պապիրոսը
 Հանգավ ու իմ դեմ նրա գիրքն է:

.....

Մեծ երգի անմահ մարտիրոսը
 Նայում է պատից:—
 Ես եմ: Ինքն է:

.....

ԴՈՒ ԷԼ ԱՆՑԱՐ...³³

Դու էլ անցար, անքո՛ւն, գիշեր,
 Կյանքիցս անցար, անտուն գիշեր,
 Մի գիշերով էլ մոտեցա
 Քեզ, իմ վերջին, անհո՛ւն գիշեր...

1952 թ.

ՄԻ՛ ՏՐՏԵՂԱ...³⁴

Մի՛ տրտնջա քո խոհերից, փաթիլներ են,
 Թարթիչներիդ մու՛թ ամպերից՝ կաթիլներ են,
 Սիրտդ արնոտ, խիղճդ արնոտ, ոտքդ արնոտ,
 Հոգիդ ծվատ ու վերավոր՝ մագիլնե՛ր են...

1952 թ.

ՀՐԱԺԵՇՏ³⁵

Մնաք բարով, դա՛շտ, անտա՛ռ,
 Իմ գոճիներ չար, կայտառ,
 Մնաք բարով, պարկ, մահակ,
 Գնում, կանգնում եմ պահակ:

Ներեք, եթե ո՞վ գիտե,
 Մեղանչել եմ ես ձեր դեմ,
 Մեղմ խոսքերով չեմ ուսել,
 Մեկ-մեկ փայտով եմ խոսել...

Կամ ձեր վարքին անգիտակ՝
 Քաշվել եմ մի թփի տակ,
 Թողած գործս Հիմնական
 Շարժել մատիտ քիմիական:

Մի դեպք էլ է պատահել,
 Որ ձեզ ձորը չեմ տարել,
 Քչել դաշտը չորային,
 Որ հանդիպեմ Տոնյային...

Մնաք բարով, չա՛ր, կայտա՛ռ, ,
 Իմ գոճիներ, դա՛շտ, անտա՛ռ,
 Թողնում եմ պարկ ու մահակ,
 Գնում, կանգնում եմ պահակ...

1952 թ.

ԵՍ ԳԻՏԵՄ ԻՆՉՈՒՅՑ³⁶

Ես գիտեմ ինչու ինձ սիրեցիր,
 Եվ ոչ թե խարտյաչ այն հուսարին,
 Նա և՛ ջահել էր, և՛ գեղեցիկ,
 Նա և՛ խոհեմ էր, և՛ հուսալի:

Ուներ աշխատանք շահութաբեր,
 Գիտեր կառուցել, տաշել, չափել,
 Բեռնել կարող էր, բեռնաթափել,
 Ցանել, ցանքը ցանկապատել:

Իսկ ես... ինչ եմ ես՝ այս ցուրտ հողում,
 Թյուրիմացութուն մի անհեթեթ.
 Վախում եմ ձիուց, կացնից դողում,
 Դուք-ով եմ խոսում սագերի հետ.

Նրանց Փշոցը սարսում է ինձ,
 Սասանում ոռնոցը շների,
 Ելնում է լուսինն Օձի բլրից,
 Իսկ Ուսուկայում ոչ մի փերի:

Ես գիտեմ ինչու ինձ ընտրեցիր
 (Ինձ հետ չես տեսնի ո՛չ մի եղեմ)
 Որովհետև ես ե՛րբ եմ անծիր,
 Որովհետև ես... ես պոետ եմ:

Ու երգել գիտեմ, հմուտ եմ ես
 Երգի, խոսքերի, վանկ ու հանգի,
 Ես, ճաղատ կախարդ, դյուլթեցի քեզ,
 Ու դու կորցրիր քուն ու հանգիստ:

Միամիտ աղջիկ, անմիտ աղջիկ,
 Ինչի՞ դեհ երգերիս մանյակները,
 Ձմրանը՝ լավ է տաք մորթն արջի,
 Քան թե ոսկեհյուս ժանյակները:

Բալլադներից և սոնետներից
 Ձեռ կարող եփել ոչ մի խորտիկ,
 Նովելը հաց չէ, ոչ էլ երինջ.
 Նոր տարուն պոեմը չես մորթի...

Իսկ դու ժպտում ես... գիշեր լուին,
 Դու հավատում ես իմ երգերին.
 ...Ելնում է լուսինն Օձի բլրից,
 Իսկ Ուսուկայում ոչ մի փերի...

1952 թ.

ԼԻՐԻԿԱԿԱՆ³⁷

Երբ նայում եմ ես քո հոգնած դեմքին,
Թախծոտ աչքերի մշուշին կապույտ,
Հիշում եմ տողը մի կորած երգի,
Մոռացված սիրո մի անմեռ համբույր...

Թվում է քույրս է նայում այդ մուժից,
Իր քրոջական քնքուշ գորովով,
Մանկության նման թարմ ու օրորող,
Որին չի ծածկել օրերի փոշին:

Մայրս է ժպտում ժպտուն մշուշում,
Լեցնում է հոգիս ջերմությամբ անցած,
Մեռած վանքերի զանգերն եմ հիշում,
Հոսող ջրերի հորձանքը պայծառ:

Ու հիշում եմ ես սիրած մի երգի
Խոսքերը քնքուշ, հանգերը անփուլթ,
Երբ նայում եմ ես քո հոգնած դեմքին,
Թախծոտ աչքերի մշուշին կապույտ...

1952 թ.

ՀՐԱԺԵՇՏԻ ԽՈՍՔԵՐ³⁸

Ամենայն օր, ամեն ժամ ես քեզ հրաժեշտ եմ տալիս,
Գյուղ իմ, տնակ իմ տրտում,
Ու իմ սրտում քեզ համար և խնդում եմ, և լալիս,
Գյո՛ւղ իմ, տնա՛կ իմ տրտում:

Անցածն անցյալ է հիմա... չչոյեցիր դու երբեք
Հոգնուլթյունն իմ անխնդում.
Վիրավորված իմ հոգում դու բացեցիր նոր վերքեր,
Գյուղ իմ, տնակ իմ տրտում:

Բայց սովոր է իմ հոգին որսալ լույս ու ջերմուլթյուն,
Անգամ մթնում ու ցրտում,
Մե՛ղը նյութեւ այն ծաղկից, որից օ՛ճն է շինում թուլյն,—
Գյուղ իմ, տնակ իմ տրտում:

Ու նայում եմ հիմա քեզ ներողամիտ, անաչառ,
Ինչպես հայրը չար որդուն...
Ու հրաժեշտ եմ տալիս քեզ սիրով, ժպտուն ու անչար...
Գյո՛ւղ իմ, տնա՛կ իմ տրտում...

1952 թ.

ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆՈՒՄ³⁹

Շրջանային կենտրոնում շուտով կլինես,
Քեզ սպասում են այնտեղ ընկերուհիներ:

Ու կպատմե՛ս երևի քեզ ծանոթ կանանց,
Ու կանվանես մեր սերը երևի ժամանց:

– Այո՛, հեռու այն գյուղում կար մի խենթ պոետ,
Մի շաբաթ ես շրջեցի դաշտում նրա հետ:

Պատմում էր նա Պուշկինից, Եսենի՛ն, Բլո՛կ,
Այդպես կարող են պատմել պոետները լուկ:

Մնաց նա իր դաշտերում իր խոհերի հետ...
Հաճելի է, երբ ունես ծանոթ մի պոետ...

...Շրջանային կենտրոնում շուտով կլինես,
Քեզ սպասում են այնտեղ ընկերուհիներ:

Իսկ ես քեզ չեմ մոռանա, իմ ցնորք աղջիկ,
Կհեռանամ ես՝ նման վիրավոր արջի:

Ու եթե ետ չդառնաս, ու քեզ չգտնես,
Արջի նման արնաքամ որջս կմտնեմ:

Կլիգեմ իմ վերքերը, կժպտամ մռայլ,
Ու թող վայե չար քամին իմ որջի վրա...

1953 թ.

ԵՍ ՏԽՈՒՐ ԵՄ...⁴⁰

*Ես տխուր եմ ու քե՛զ համար,—
Թե իմանաս ինչ մեծ սիրով
Զարգարեցի անունդ վառ,
Սպասեցի ես քո գալուն:*

*Իսկ դու չեկար, չես էլ գալու,
Դու ծերացար համառելով,
Ես ծերացա սպասելով:*

1953 թ.

* * *

Թախծում են այսօր⁴¹
 Թավուտ, անտառ,
 Երգում է ցավով
 Կեչին անբառ:

Աղջիկ իմ հրե,
 Այսօր չկաս,
 Հովիտն է նիրհել
 Անհյուրընկալ:

Արևն էլ անբույր
 Հիվանդ, դեղին,
 Երկինքը կապույտ
 Մի անկողին. —

Մի ոսկե բզեզ
 Երգով անցավ, —
 Աղջիկ իմ լուսե,
 Աղբյուր արծաթ...

Երգում է կեչին
 Գլխիս վրա.
 Իմ անո՛ւշ աղջիկ,
 Ո՞ւր ես հիմա...

1953 թ.

Ինչո՞ւ ՈՒՇԱՑԱՐ⁴²

Ինչո՞ւ ուշացար, գարունն աղջիկ,
 Ինչո՞ւ ուշացար, վերջին կարոտ.
 Ես վար եմ իջնում լեռան լանջից,
 Դու բարձրանում ես լույսով այրող:

Ինչո՞ւ ուշացար, թեթև թիթեռ,
 Տե՛ս, իրիկուն է, դեմը՝ գիշեր,
 Անցավ արևը լեռան ետև.
 Ի՞նչը մոռանալ, ի՞նչը հիշել:

Գրկել քեզ սիրով ու քաղցր լալ,
 Փայել մազերդ, լռել անհուշ.
 Դու չէի՞ր կարող մի քիչ շուտ գալ.
 Ա՛խ, լավ էր երբեք, քան այսպես ուշ:

1953 թ.

ՔՈ ՓՇԵՐԸ⁴³

Քո փշերը իմը լինեն,
 Հոգուս վարդերը քեզ անուշ,
 Երգած, չերգած իմ երգերի
 Ծաղկուն արտերը քեզ անուշ:

Ինչ ամպ լինի՝ ինձ մթազնի,
 Սիրտս լիքն է քո արևով,
 Անցած գալիք գարունների
 Անգին գարդերը քեզ անուշ...

1953 թ.

ՀԱՍՈՒՆ ՄՏՔՈՎ...⁴⁴

Հասուն մտքով գրվել են լոկ
 Իմաստուլթյան գրքերը,
 Կյանքի Հասուն օգոստոսին
 Զարթնում են վե՛հ կրքերը, —
 Մի՛ վախենա իմ աշունից,
 Քո՛նն է փառքը մեծ հնձի,
 Քանգի աշունն է Հասցնում
 Ամենաքաղցր մրգերը...

1953 թ.

ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ⁴⁵

Անտոնինային

Ես հարուստ եմ, ավելին,
 Ես կարող եմ քեզ համար
 Տեղալ իմ նոր երգերի
 Մարգարիտները անթիվ,
 Պսակել քո ճակատը
 Սոնետներով անհամար,
 Կարող եմ քեզ նվիրել
 Ամարաթներ բալլադի...

Քեզ իմ ժպտուն արձակի
 Այգեստանները շռայլ,
 Եվ իմ գվարթ հումորի
 Շամաշուղները թովիչ,
 Որ չմնաս դու աներգ,
 Որ չմնաս անկրակ,
 Որ չմնամ ես հոգով
 Անօթևան, անթթի...

Թափվի՛ր որպես խնդուլթյուն,
 Որպես անձրև ու արև
 Հոգու վրա իմ հոգնած
 Հարստության բեռի տակ,
 Ու թող անձրևդ ջրե,
 Ու թող արևդ այրե
 Քո երկիրը՝ իմ երգը,
 Էսթյո՛ւնն իմ բովանդակ...

1953 թ.

ՀԱՐՍԱՆԻՔ⁴⁶

Ահա իմ վերջին հարսանիքը
 Ու հարսնացուն ահա իմ վերջին.
 Հայելում ժպտում է վարսավիրը.
 – Հազիվ չմեռար հայոց երգիչ...

Իմ հարսանիքը... միլիոն հյուրեր
 Թափվեցին երկնքի կապույտ ֆոնին.
 Ու գարնանային ժիր ջրերը
 Երգեցին մահու ու կենաց հիմն:

Իմ հարսանիքը... Լիտվան պայծառ
 Բացեց սեղան ճոխ ու համադամ.
 Ու լուսնի դեմքով, երկնքում արձակ
 Չարենցը կանգնեց՝ վեհ թամադա...

Ահա իմ վերջին հարսանիքը,
 . . . . .

Մռայլ նայում է վարսավիրը,
 Ցանկապատի մոտ մահն է, ինքը:

1953 թ.

* * *

*Մի քարավան ճամբա ընկած գալիս է⁴⁷,
Զրնգում են զանգակները գիշերով,
Գալիս է նա հովիտների փեշերով,
Մի քարավան ճամբա ընկած գալիս է:*

*Բերում է նա նոր երգերի մայիսը,
Նվագներով, ծնծղաներով ու շերով,
Մի քարավան ճամբա ընկած գալիս է,
Զրնգում են զանգակները գիշերով:*

1953 թ.

ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ⁴⁸

Արևելքում, երկնի վրա
Կանգնել էր մի կտոր սև ամպ,
Մռայլ մի ամպ, մուլթ, կապարե,
Նայում էր խիստ ու չարությամբ:
Ելավ արևը զրնգուն,
Փպտաց ամպը հազար գույնով:
Այն ամպն էի ես, արևն ես դու
Արծաթաբաշ ու ոսկեթամբ...

1953 թ.

ԱԿՑԵՆՏԸ⁴⁹

Հնչում են հար իմ բորբ հոգում
 Քո խոսքերը ջերմ, սրտագին,
 Քո խոսքերը ջերմ ու հանգիստ
 Հնչում են հար իմ բորբ հոգում:

Որպես բուրմունքը լիմոնի
 Շնչում եմ քո բույրը արբուն,
 Լսում եմ հար քնած, արթուն
 Շոյող աղցենտը նեմանի:

1953 թ.

ԾՆՎՈՒՄ Է ԵՐԳԸ⁵⁰

Կարծես թե հիշում եմ այդ օրը,
 Զմրան արևը երևանի.
 Մերկ բարդիները, ճերմակ Նորքը,
 Բակում դողացող եղրևանին:

...Զարթնեց պոետը կանուխ: Ծանր
 Անցավ գիշերը խռովահույզ,
 Կարծես գործել էր ինչ-որ հանցանք,
 Կարծես ներում էր հիմա հայցում:

Եվ ի՞նչ էր կրծում սիրտը նրա,
 Խուլ ալեկոծում նրա հոգին.
 Մտավ նա խաղաղ մի թեյարան,
 Բաժակ թեյի դեմ թախծեց կրկին...

Ու կարծես հրաշքով մի անպատում
 Վառվեց վառ մի լույս նրա հոգում.
 Այդպես է բեզվինն անպատում
 Գտնում օազիս, ապա չոքում,

Փառք տալիս աստծուն ավազների...
 Գրել նոր մի գիրք լեցուն խանդով,
 Հյուսել սիրո վառ երազներից,
 Գրել նոր մի գիրք վարդով, յամբով:

Այն թեյարանից նա դուրս եկավ,
 Լեցված արևով ու ջերմությամբ.
 Այնքան թեթև էր թվում ներկան,
 Գալիքը շոյող, լուսե մի ամպ:

Ինչպե՞ս անվանել իր նոր գիրքը,–
 «Ծնվում է ե՞րբը», գուցե «Գարո՞ւն»,
 «Օրորոցի մո՞տ»,– նստած փոքրիկ
 Աշխատանոցում միտք էր անում:

Հիմա հիշում եմ օրն այն հեռու,
 Զահել պոետին այն գանգրահեր,
 Ի՞նչ իմանար նա, ի՞նչ էր գալու,
 Գուշակեր թեկուզ կամ կռահեր:

Ի՞նչ իմանար, որ հենց այդ պահուն
 Լիտվայում հեռու ծնվեց նրա
 Իսկական սերը, համակ գարուն,
 Որն օրոցքի մոտ նստած է արդ:

Որ պիտի աճեր աղջիկը այդ,
 Զքնաղ երգ դառնար ու պոեմա,
 Ու պիտի գնգար իր ծերության
 Ու հավերժ ջահել երգի վրա...

Ձէ, չեմ մոռանա ես այն օրը,
 Որքան էլ կյանքը սահի, մանի,
 Մերկ բարդիները, ճերմակ նորքը,
 Բակում դողացող յասամանին...

1953 թ.

ՎԵՐԵԼՔ⁵¹

Դեպի վե՛ր, սարն ի վե՛ր...

Հովհ. Հովհաննիսյան⁵²

...Ու գնում ենք մենք, ես ու դու՝
Դառած ընկեր, ախպեր, քուր,
Մեկ-մեկ հոգնում ենք, տրտնջում...
Ճամբան քարո՛տ, կորած միգում...

Գնում ենք մենք՝ ընկած անկուշտ
Շոգի, ցրտի, քամու բերան,
Ու գնում ենք համառ, անքուն,
Դեպի կատարը Մեծ Լեռան:

Այնտեղ ծաղկունք զարմանազան,
Այնտեղ վարդեր անփուշ, փարթամ,
Այնտեղ բլբուլը հազարան
Երգն է երգում երջանկության:

Ու շրջում են ախպեր դարձած
Գայլն ու գառը խաղաղ հանդում,
Ազատության գետը արծաթ
Եղբայրության երգն է կապում:

Դառած ընկեր մենք՝ ես ու դու,
Այս քամու դեմ էրան-էրան,
Գնում ենք մենք համառ, անդուլ
Դեպի կատա՛րը Մեծ Լեռան...

1953 թ.

ԽԱՐԿԱՆՔՆԵՐ⁵³

ԹՎՈՒՄ է, ԹԵ ԱՅՆ ԲՂՈՒՐՆ Է,
 Հենց բարձրանամ ու նայեմ վար,
 Դեմս կելնի քաղաքը մեծ
 Արևոտ ու կախարդական.
 Ինձ կնայի Սարը անմահ
 Գլխին թափած հուր ու մոխիր,
 Ու կձգվի Արարատյան
 Դաշտը, կանաչ բեհեզ հագած:

ԹՎՈՒՄ է, ԹԵ ԱՅՆ ԲՂՈՒՐՆ Է...
 Ու գնում եմ ես մտովի,
 Մտնում քաղաքն այն թովչական
 Ուր թողել եմ հուշեր այնքան.
 Այնքան երգեր անանձնական,
 Այնքան դեմքեր ջինջ ու թովիչ,
 Այնքան հուրեր ու համբույրներ,
 Թևեր, ձևեր հրաքանդակ...

Ու գնում եմ ես մտովի,
 Ահա փողոցը Նալբանդյան,
 Այնտեղ մի տուն կա հնամյա
 Ծածկված ժպտուն շարմաշուղով,
 Մայրս նստած դռան սեմին
 Թել է մանուկ երկար, բարակ,
 Ու ժպտում են ածունեքում
 Նարգիսները լույս ու շողոմ...

Հետո մի կին խաժ աչքերով,
Ապա մանուկ մի գանգրահեր,
Ու շողում է բակի վրա
Վերջալույսը երևանի.
Դեմի այգում բարդիններն են
Թոթվում ճյուղերն իրենց ջահել,
Ու լցրել է բակը բույրով
Երազային եղևանին:

Այն բլուրն է... բարև՛, անգի՛ն,
Քաղաք երգի ու արևի,
Իմ երգերի մեծ երգարան,
Ջահելության, փառքի օրրան,
Քաղաքների դու մա՛յր քաղաք,
Երազային իմ Նայիրի,
Իմ սրտի սե՛ր, իմ հատուցո՛ւմ,
Իմ մա՛յր, իմ ցա՛վ, ի՛մ երևան...

1953 թ.

ԶՐՈՒՅՑ ՄՈՒՐՈՅԻ ՀԵՏ⁵⁴

Դաշտերի բույրո՛վ, դաշտերի բույրո՛վ
Լցված է հոգիս.

Դո՛ւ, ախ միայն դու, իմ տխուր Մո՛ւրո,
Կհասկանաս ինձ:

Այսպիսի դաշտեր կային և այնտեղ,
Այն հեռու երկրում,
Լուսինը ասես մի հսկա կանթեղ...
Ու հովն էր երգում:

Երգում էր հովը երգ ու շարական,
Երգում էր զովը,
Ջրվորն էր անցնում հաղթ ու համրաքայլ,
Փռվում էր մովը:

Ու բլուրների մեղմության վրա
Կակաչները հիր՝
Տարածում էին օրորուն վրան,
Փռում քաղցր նիրհ:

Մուրո, շե՛կ Մուրո, մի՛ նայիր այդքան
Մոտ ու ցավակից,
Միևնույն է չես փրկի ոչ մի բան
Կյանքիս նավակից:

Իմ կյանքս գնա՛ց այսպես անիմաց,
Այսպես անհեթեթ,
Անցյալի բույրից միայն հուշ մնաց,
Ու հիմա քեզ հետ՝

Պահակում ենք այս դաշտերում օտար,—
Այո, մենք քաջ ենք.
Վտանգի ժամին կկանչեմ հավար,
Իսկ դու՝ կհաչես,—

Որ ոչ մի ասուն, ոչ մի անասուն
Մոտ չգա հանդին,
Որ չկոխոտեն հասկերը հասուն,
Չսպառնան արտին...

Մուրո, շեկ Մուրո, այս ինչպե՞ս եղավ,
Եվ ի՞նչ պատահեց,
Որ քեզ հետ այսպես ընկերներ եղանք
Օրերում ահեղ:

Ինչպե՞ս պատահեց, որ չար մի գիշեր
Մտան իմ այգին,
Քարուքանդ արին... — Լավ է չհիշել,
Մուրո, իմ անգի՛ն:

1953 թ.

* * *

Լավ է չհիշել թափառել քեզ հետ⁵⁵
Հանդ ու անդաստան,
Երբ անձրև տեղա, խոտի մեծ դեզում
Գտնել ապաստան:

Ու մի՛ նայիր դու տրտմությամբ, իմ շո՛ւն,
Ցավիս ցավակից,
Միևնույն է, հես փրկի ոչ մի շյուղ
Կյանքիս նավակից:

1953 թ.

«Ան, ԲՈՒԶՈՒԼՈՒԿ ՔԱՂԱՔՈՒՄ...»⁵⁶

Վահրամ Ալազանին

Ախ, Բողուչան⁵⁷ ոստանում,
Մորմոքով ամրան,
Թախծում ես քո բոստանում
Օ՛ հղբայր Վահրամ...

Երազում ես արևը
Նայիրյան երկրի,
Արևահամ բառերը
Հայրենի երգի...

Երազում ես Երևանն
Ու Վանը հեռու,
Բարդիները օրորան
Լազուր ջրերում:

Երազում ես բակը հով
Կապույտ մզկիթի,
Ու երգերը դառնաթով
Տրտում Սեյիդի...

...Տարին ի՞նչ է խոստանում,
Ի՞նչ բերքեր ամրան
Քո Բողուչան բոստանում...
Օ՛, հղբայր Վահրամ...

1953 թ.

Ո՞Ր ՏԱՅՐ ԻՆՃ⁵⁸

Լեմվելին, Գազրիական
օրերի 20-ամյակին

Ո՞ տայր ինձ ծովը Սև,
Զերմանավն «Արմենիա»,
Մրրիկները վսեմ,
Օսուհին մարմարյա:

Ո՞ տայր ինձ, ո՛վ Գազրի,
Ալեյներդ թովիչ,
Կռիվը անհանգիստ
Ցամաքի ու ծովի:

Զրույցները մեր տաք
Ե՛վ ուրախ, և՛ տրտում,
Կամբալան՝ խեղկատակ,
Գարեջուրը՝ թթու:

Արևոտ ոռոտոնդում
Վերլե՞նն է չար ժպտում,
Թե՞ Ռեմբո Արթուրն⁵⁹ է
Թափառում ծովափում:

Թե՞ Պանը անտառում
Խրախճանք է սարքել,
Ֆեանե՞րն են պարում,
Եվանե՛րն են հարբել...

Ո՞ տայր ինձ, օ՛, ո՞ տայր
Ծո՛վ, ցնորք ու շրշյուն,
Անտա՛ռը որոտար
Յոթերորդ մշուշում:

1953 թ.

ԳՈՒՑԵ...⁶⁰

Գուցե վաղն իսկ կարգաս թերթերում
 ու ժպտաս,— հանգավ ի տեր...

Վ. Տերյան

Օ՛, ոչ մի թերթում դու չես կարգա,
 Որ հանգավ ի տեր քո Մահարին.
 Ու ոչ մի ծաղիկ, ոչ մի քանդակ
 Ձի՛ գեղազարդի շիրիմը իմ:

Ո՞վ գիտե, գուցե այս է փառքը,
 Մեռնել կամիչում⁶¹, կուռայում կամ
 Մոռանալ կրած անարգանքը,
 Պնդել, որ ես եմ, եղել եմ, կա՛մ:

Ու հիմա մեռնել...— ոչ մի քանդակ
 Ձի՛ գեղազարդի շիրիմը իմ.
 Ու ոչ մի թերթում դու չես կարգա,
 Որ ի տեր հանգավ քո Մահարին:

1953 թ.

ԿՌՈՒՆԿ ՄԻ ԹԵՎԱՆԻ⁶²

Կռո՛ւնկ մի թևանի, վիրավոր իմ թռչուն,
 Շամբուտներում ընկած, անօդնական,
 Փակել ես աչքերդ ու ասես չես շնչում,
 Ո՞վ դարձրեց քեզ խեղճ, անօգ այնքան:

Այն ո՞ր գնդակն էր չար և այն ո՞ւմ ձեռքը սև
 Քեզ վար բերեց, խլեց քո երամից,
 Խլեց ազատ թռիչք ու երգ, երազ ու սեր,
 Կռունկ մի թևանի, մի թևանի:

Չո՛ւ,— չվում է ահա մի նոր, ուրախ երամ
 Դեպի տաք երկրներ, ուր չկա ձյուն, քամի,
 Դու բացում ես աչքերդ ու նայում ես մուսյլ,
 Կռո՛ւնկ մի թևանի, մի թևանի:

Կմեռնես դու այսպես անզոր, արյունաքամ,
 Ու ոչ մի, ոչ մի ուժ չամբից քեզ չի հանի,
 Չար ձեռներից խոցված, երամից դուրս ընկած,
 Կռո՛ւնկ մի թևանի, մի թևանի՛:

1953 թ.

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԻ ԵՐԳԸ⁶³

Կյանքի անստույգ ճանապարհներին,
 ուղիներում տատասկոտ կամ ծաղկազարդ
 կան հանդիպումներ անհնարին,
 հանդիպումներ կան զանազան...

Հանդիպումներ կան, որոնք բուրում են դարչին,
 կամ հագեցած են օղու բուրմունքով դառն,
 հանդիպումներ կան դեռ Ճգնավորի, Արջի⁶⁴
 ու դեռ հանդիպումներ ցավ ու խինդով խառն:

Հանդիպումներ հոգիների մտերիմ ու մոտիկ,
 հանդիպումներ ակամա, անցանկալի,
 հեռավոր աստղերի հանդիպումներ խրթին,
 հանդիպումներ գառի ու գայլի:

Ու բոլոր իմ ուրախ ու տրտմաթաթավ
 հանդիպումների հանրագումարը
 ես ներկայացնում եմ գալիք պատմության,—
 թող գործ դնի իր հունարը:

Թող որոշի խաչի ու դրոշի
 զարմանալի նմանությունը,
 ռոմանտիկան «Զամբիլ-Ֆրոշ»ի⁶⁵
 ու մեր օրերի թույնը:

Ո՛վ հանդիպումներ, հանդիպել եմ ես ձեզ
 ու հազար հանդիպումներով ես մեղավոր եմ,
 ահա ես, հանցավորի պես
 բարձրացնում եմ իմ ձեռները:

Ես բեռ եմ մայր հողի վրա
որպես անառակ որդի,
ես արև էի հուրհրան,
բայց դարձա կերակուր որդի...

Իմ ուժը մեծ հողն է էլի,
ու իմ հողով ես ամեհի եմ,
ողջուն քեզ, օ՛, հող Նայիրի,
ե՛ս եմ քո հիմնը...

Անսահմանորեն ծամածուռ
ու պահպանված զարմանալի կերպով,
ես, որպես երգահան ձեռնածուռ
երգում եմ հանդիպումների երգը...

Եվ օրհնում եմ բոլոր հանդիպումների
հանդիպման այս պահը, Աշոտ,
մենք – ասպետներ վրձինի ու երգի,
մենք – կոմունիզմի տրուբադուր:

Այս ժամին որոշվեց երևի
որ մարդը չլինի մարդուն գայլ,
որ հավերժ ապրի Նայիրին
արևոտ էջերում գալիք
մարդկության մեծ գրքի պատմության...

1953. XII. 31 –

1954. I. 1, գիշեր

ՉԱՐԵՆ ՑԻՆ⁶⁶

Պոե՛տդ պոետների, ահա կանգնում ես դու
 Նորից քո ոսկեկուռ, հզոր պատվանդանին,
 Պայծառ հայացքով դու հեռուներն ես դիտում
 Քո փոթորկոտ, ահեղ ու վիթխարի դարի:

Իմաստուլթյամբ ներքի՛ն, պայծառուլթյամբ հոգու,
 Տեսար ընթացքը դու, տեսար շարժումը մեծ,
 Քո անհանգիստ երգը, տարերային կյանքը
 Մեծ, իսկական երգի ճանապարհը նշեց:

Միայն նա է պոետ՝ ով արյունով գրեց,
 Ով չծախեց հոգին չնչին ոսպնապուրով,
 Ով սրտի տեղ, կրծքո՛ւմ, երկրի սի՛րտը կրեց,
 Ցավեց հողի ցավով, հարբեց հողի բուլբուլ:

Դու այդ պոետն էիր, պոետդ պոետների,
 Ու կանգնել ես նորից պատվանդանին քո վեհ,
 Դու մարգարե՛, հերո՛ս, դու նահատակ արի,
 Որ տվիր մեզ արվեստ, թռիչք ու թևեր:

1954 թ.

ԲԱԼԼԱԴ ԵՐԿՈՒ ԿԵԶԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ⁶⁷

Սիրելի Աշոտին

Անտառամերձ այն ճամբի վրա,
Որպես շիրմածառ մեռած երգչի,
Իրար դեմ-դիմաց վեր բարձրացան
Երկու լուսավոր, ճերմակ կեչի:

Երկուսն էլ անսովոր բարձրահասակ,
Երկուսն էլ ճկուն ու սլացիկ.
Տարիներ եկան, օրեր անցան,
Նրանք աճեցին ու ժպտացին,

Իրար հանդիման:— Մարդու կյանքում,
Ինչպես և կյանքում հավքի, ծառի,
Չկա ոչինչ հար ու մնայուն,
Փոփոխական են չարն ու բարին...

Ջահել հովիվը հոտն իր հանեց
Կանառայ գյուղից ու քչեց դուրս,
Դեպի դաշտերը անտառամերձ,
Դեպի արոտները: Աշուն է ուշ:

Արդեն մերկանում է անտառը,
Ոսկի զարդերը նետում է դեն,
Քամին է սուլում չար ու սառն,
Ու կանգնեց հովիվն այն կեչու դեմ:

Հետո հավաքեց չորուկ, չորչոփ
Ու խարույկ վառեց այն կեչու տակ,
Կրակը լիզեց բունը կեչու,
Սրսփաց կեչին կրակից բարկ:

Ու խորանուժ էր կրակը չար,
Սպառնում կեչու ճերմակ սրտին,
Եթե մարդ լիներ նա կճչար,
Եթե մարդ լիներ... – Իսկ նրա դեմ՝

Անվնաս, նայում է երկրորդ կեչին
Ու կեչիների զվարթ լեզվով
Ասում է, – «Հավաքիր ուժդ վերջին
Ընկիր ինձ վրա ու իմ վզով...»:

Ճոճվում է կեչին ետ ու առաջ,
Մխում է կեչին ցավով անհույս,
Ճարճատում է բունն դառնահասուս,
Ընկնում է կեչին ուշակորույս

Թևերի վրա երկրորդ կեչու...
Ու գրկեց նրան իր ճյուղերի
Ամուր թևերով երկրորդ կեչին:
Խշշաց անձրևը, թոն ու մրրիկ,

Հանգավ կրակը: Անցան օրեր,
Եկավ ձմեռը սառը շնչով,
Անցավ ձմեռը, – կանաչ շորեր
Հագավ անտառը: Հավք ու մրջյուն

Կյանք առան նորից ու հոպոպը
Նորից հոպոպեց երգն իր հեռու,
Նորից ծաղիկներ, նորից խոփը
Հերկեց խոպանը, նորից գարուն...

Ու ես հիշեցի այրված կեչուն,
Վիրավոր կեչուն, ի՞նչ եղավ նա,
Մի՞թե կնքեց իր մահկանացուն
Չտեսած նորից գալը գարնան:

Դանդաղ քայլերով ես դիմեցի
Ծանոթ գիզգագով դեպի անտառ,
Ահա անտառը թավ ու վերձիգ,
Լայն ճանապարհը... – Այստեղ կանգ առ...

Որպես կենդանի մի հուշարձան,
 Կանգնած է կեչին ճերմակ ու վես՝
 Ամուր թևերով գրկած ծանր
 Վիրավոր կեչու մարմինը, տե՛ս...

Ապաքինվել է հիվանդ կեչին,
 Գարնան արևից, հովերից զով,
 Փարվել է սիրով, խանդով վերջին
 Կանաչ ճյուղերով՝ կեչու վզով...

.....

Ու հուր-հավիտյան կապրի նրանց
 Պատկերը պայծառ, վեհ ու տրտում՝
 Անտառամերձ այն ճամբի վրա,
 Աշտի ալբոմում ու իմ սրտում...

1954 թ.

IV. Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր

*Ճակատագի՞ր, թող լինի ճակատագիր.
բայց այսքան երկար տեքստ ճակատի՞ վրա...
պետք է որ լայն, բաց, չափազանց լայն ու
բաց լինեն մեր ճակատները...*

Նամակ 1, ՀԿԲՊ Կենտրոնական Կոմիտեի քարտուղար
Գրիգոր Հարությունյանին¹, Երևան, –
հոկտ. 1937 թ., Երևանի բանա

Դիմում

Խորհրդային գրող Գուրգեն Մահարուց

Տասնչորսերորդ ամիսն է, որ տառապում եմ բանտում քայքայված առողջությամբ և զրկված ազատությունից: Իմ բանտարկությունը մի քանի անձնավորությունների կամայականության արդյունք է, իսկ «գործը» քննիչ Նիկողոսյանի սարքածը:

Որպես անկուսակցական խորհրդային գրող ոչ մի հանցանք չեմ գործել իշխանության հանդեպ: Ունեցել եմ գրական սխալներ, որոնք ժամանակին ուղղել եմ: Այս փաստը կհաստատեն իմ նախկին գրական ընկերները, որոնք վայելում են ազատություն՝ Նաիրի Զարյանը, Ա. Վշտունին, Ն. Դաբաղյանը², Աբովը և ուրիշները:

Խնդրում եմ Ձեր վճռական միջամտությունը:

Խնդրում եմ դիմումս անհետևանք չթողնել:

Գուրգեն Մահարի

Նամակ 2, Ավետիք Իսահակյանին³, Երևան, –
[Մայիս 1945 թ.], Մարիինսկ,
Վերին Ձիբուլի, փոստարկղ 247-10-1

Սիրելի Ավո!

Ես կցանկանայի, որ դու ինձ հիշեիր: Մի՞թե ոչինչ հնարավոր չէ անել իմ դրությունը թեթևացնելու համար: Ասացին,

որ Զարյանը զբաղվում է, մի՞թե ոչինչ չի ստացվում: Գոնե մեկ-մեկ թերթեր և ամսագրեր ուղարկեին ինձ, իմ բոլոր ընկերները ստանում են, բացի ինձնից:

Որքան կցանկանայի մի անգամ էլ ձեզ տեսնել, Վարպետ, կղբիմանա՞մ մինչև այդ օրը: Բարևներ Զարյանին, Դերենիկին, ընկերներին: Զարյանը ստացե՞լ է իմ նամակը:

Համբուրում եմ ամուր, ամուր, իմ թանկագին վարպետ: Մի մոռացիր ինձ. ես եղել եմ և կամ իմ սովետական հայրենիքի հավատարիմ զավակը:

Քո՝ Գուրգեն Մահարի

Նամակ 3, Աշոտ Սանամյանին⁴, Շալամկի⁵
այսօր, երեկոյան ժամի 6, Զագոստերնո⁶,—
[նոյեմբեր 1949 թ.], Շալամկի

Աշոտիկ.

Կգայի: Կար և տրամադրություն և դրամադրություն: Գրաբերուհին վախեցրեց, որ տունը չեմ գտնի քեզ: Ետ եմ գնում⁷: Համբուրում եմ: Կա-րո-տո՛ւմ:

Քո՝ Գուրգեն

Նամակ 4, Աշոտ Սանամյանին, Շալամկի,—
27 նոյեմբերի 1949 թ., Կուռայ

Սիրելի Աշոտ!

Ի՞նչ օրի ես, ի՞նչ հալի ես, ինչո՞ւ չես գրում, հեր օրհնած: Թե ինձ կհարցնես, ողջ և առողջ եմ, կոլխոզնիկ եմ, պահակ եմ, կուռայեցի եմ:

Լսեցի, որ Մակարովից քոչել ես Շալամկի, մեղվաբուծ ես⁸, մաշալլա տղա:

Էստեղ խիստ տխուր է, չատ եմ հիշում և կարոտում քեզ, մի հնար չկա՞ մեկտեղվելու. եթե էդտեղ կարելի է տեղավորվել, գրիր, դիմեմ, գամ — շա՛տ եմ տխրում մենակությունից:

Ձեզ մոտ է՞լ է ձմեռ: Հիմի իրիկուն է, դուրսը քամին ու-

նում է, ծեծում դուռ ու պատուհան, ծեծում է ասես գլուխս, սիրտս, հոգիս, ու էս բուժք ու բորանի միջից ուզում եմ ձենս հասնի քեզ, — Աչո՛տ, այ տղա, գրիր, մի տեսնեմ, ո՞նց ես...

Բարեններ ծանոթներին:

Համբույրներով քո՝ Գուրգեն

Նամակ 5, Վարդան Աճեմյանին⁹, Երևան, —
29 նոյեմբերի 1949 թ., Կուռայ

Շատ սիրելի Վարդան!

Չստացա գրածդ նամակը, որի համար և ուրախ չեմ: Ես ուրախ կլինեի, եթե 47-48 թվերին դու ինձ ընդունեիր սառն ու վերապահ, իսկ հիմա երբ կյանքիս նավակը հանդիպեց նորից խորխորատների¹⁰, հիշելիք ինձ... Իսկ մեզ մոտ հակառակն է: Երբ հանդիպում ենք, հանդիպում ենք ավելի ջերմ քան հարազատ եղբայրներն անգամ, իսկ երբ պատահում է դժբախտություն, ավելի օտար ենք, քան օտարները... էդպես չի կարելի:

Գուցե գիտես կամ չգիտես, որ գտնվում եմ ահա այստեղ Կուռայ գյուղում, Ստալինի անվան կոլխոզում և աշխատում եմ որպես ժրաջան կոլխոզնիկ: Գրական աշխատանքներ տանում եմ գուզընթաց, որքան այդ հնարավոր է: Շրջանային ագիտ-բրիգադայի համար գրում եմ մի կոմեդիա — “ЖЕНЬТЪ-ДА” — հույս ունեմ որ լավ բան դուրս կբերեմ¹¹:

Հիմա դառնանք բուն խնդրին: Ընտանիքես գաղտնիք մ'ունեմ քեզ հայտնելու, դուն, որ միակ բարեկամս ես¹²: Բանն այն է, որ ինչ-ինչ պատճառներով Սիրուշը¹³ դադարեցրեց իր օգնությունն առ ինձ: Որպես թե ես այդտեղ եղած ատեն սիրուհի եմ ունեցեր (մեղա աստծո) և այս մասին իրեն հայտնել են իմ «մտերմիկ» ընկերները. այս սարսափելի լուրը լսելով Սիրուշը հրաժարվեց ինձանից որպես կին, մնալով «քույր և ընկեր» և երգվելով «մինչև մահս անել հնարավորը բարվոքելու համար քո (իմ) կյանքը...»: Այս դեմագոգիայից այն դուրս եկավ, որ ահա երեք ամիս է ինչ «քույր և ընկեր» Սերիկը լռել է, հակառակ իմ նամակներին և հուշումներին...

Բանն այստեղ հասավ, որ օր ձմեռով ես մնացի անպաշտ-

պան... Ասել, որ Սիրուչը ոչ մի բան չարավ ինձ համար, անբարեխղճություն կլիներ: Նա ստացավ Պետհրատից ինձ հասանելիք հոնարարից¹⁴ 2500 ռ. և մաս-մաս ուղարկեց ինձ 1800 ռ. և մի ծանրոց. այդ օգնությունն էլ ինձ պահեց մինչև հիմա... բայց ահա չգիտեմ, ինչ սատանա մտավ փորը, ուրացավ և ինձ մոռացավ: Ուրացավ, հեռացավ, մոռացավ¹⁵... Ծանր է այս ամենը, Վարդան, մանավանդ որ ես Սիրուչի հանդեպ չեմ մեղանչել... Ի վերջո գրեցի, որ շորերս, ինչ որ թողել եմ, ծախի, ուղարկի ինձ օգնություն և Աստված նրա հետ: Եթե ինքը կարիքի մեջ է, կեսը թող ուղարկի, որպեսզի ես գոնե կարողանամ գարուն տեսնել: Լռություն, լռություն և լռություն... Սյուքյո՛ւթ¹⁶:

Երեք խնդիր ունեմ առ քեզ և խնդրում եմ կատարես այն սրբությամբ, առանց որի Բայթը¹⁷ կորած է.—

1. Նամակս ստանալուդ պես խնդրում եմ հեռագրով ուղարկես հինգ հարյուր ռ., եթե չես ուզում իմ հասցեով ուղարկել, ուղարկիր Խորենին¹⁸ (Чайковская 13, кв. 10), նա ինձ կհասցնի:

2. Զանգահարես Պետհրատ կամ անձամբ մտնես Աշիկի¹⁹ մոտ և ասես որ «Աստղ» և «Երկուսը տափաստանում» պատմվածքների²⁰ այլև Բալզակի սոնետների²¹ թարգմանությունների հոնարարի ուղարկումը շտապեցնի:

3. Մտնես Սիրուչի մոտ, որպես թե ոչինչ չգիտես, հարց ու փորձ անես իմ մասին և գրես, թե ինչ է մտածում իմ մասին. եթե ինձ չես ուզում գրել, գրիր Խորենին, նա ինձ կհասցնի:

Ահա իմ երեք խնդիրներն առ քեզ: Նորից խնդրում եմ ականջի ետև չզցես, եթե ուզում ես որ Բայթը չկորչի: Զերմ բարևներ Արուսին²², Ալյոշին²³: Համբույրներ Լևոնին, տ. Ռաբելին, Վանուշ-Վանիկին²⁴:

Համբույրներով քո՝ Գուրգեն

Նամակ 6, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
26 դեկտ. 1949 թ., Կուռայ

Շատ սիրելի Աշո՛տ!

Ստացա այսօր նամակդ և շտապում եմ պատասխանել: Ես արդեն հուսահատվել էի, մտածում էի, որ կամ նամակս չես ստացել, կամ լայեղ չես անում պատասխանել:

Նախ և առաջ միյուս նամակումդ գրիր անպայման, ի՞նքդ, քո գլխի՞ ներկայացար բուժկոմիսիան²⁵, թե՞ քեզ ներկայացրին կամ ուղարկեցին: Ինչո՞ւ եմ հարցնում. ինքս էլ ուզում եմ անպայման ձեռք բերել նման թուղթ և ճանապարհը չգիտեմ: Նման թուղթ խիստ է անհրաժեշտ:

Գրում ես նոր բնակավայրիդ մասին – Կանադայի մասին, սենյակիդ և քյամանչիդ²⁶ մասին և էն մասին որ դամ քեզ մոտ: Խիստ եմ ցանկանում, Աշոտ ջան, բայց բանն այն է, որ տնտեսական կապերով կապված եմ տեղիս հետ. կարտոֆիլ, ցորեն ևլն.: Պահակում եմ ցորենի ամբարների վրա, մի աշխատանք, որ խիստ հարմար է, եթե հաշվի առնենք ընդհանուր աշխատանքների բնույթը: Այս սառնամանիքները թող անցնեն, քո գրուլթյունն էլ թող պարզվի, մի բան կմտածենք: Կուռայի մասին կարող եմ ասել, որ ղեկավար կազմը, կոլխոզի նախագահը ևլն. լավ մարդիկ են: Կարելի է ապրել և աշխատել, եթե նորմալ կոլխոզնիկ ես և գիտես աշխատել կոլխոզավարի. բայց ես, մի քիչ գիտես ինձ, ի՞նչ կոլխոզնիկ եմ, ճի՞շտ վախենում եմ, խոզից զգվում, եզից պատկառում, կովից ամաչում... ինձ համար պարզ է որ չկա կոլխոզային հարմար աշխատանք: Պահակությունս էլ 3 ամիս է, մնացած ժամանակ փայտ եմ սղոցել, հող եմ փորել, անտառ եմ կտրել և նման բաներ: Գյուղխորհրդի հանձնարարությամբ գրեցի վերջերս մի կոմեդիա, «Փեսացուներ»²⁷. մեկ հատ իմ խելքից մոլդավան եմ գտել Արխիպ անունով (որը քեզ բարևում է), որը զուրկ չէ գրական ճաշակից, նրա հետ թարգմանեցինք ռուսերենի: Գրել եմ մի շարք բանաստեղծություններ, շուրջս մարդ չկա որ կարդամ, ինքս ուրախանամ և ուրախացնեմ: Էսպես անցնում են օրերը: Նպատակ ունեմ, եթե կոմեդիան գտավ իր արժանի տեղը, Արխիպի հետ նստել մի լուրջ գրական երկի վրա, գրել

մի լավ բան կոլլեկցիան կյանքից: Խոսելու, գրելու շատ բան կա, նորից ավստոս որ միասին չենք: Ձերմ բարևներ Եղիշեին²⁸ և Գարեգինին²⁹: Առայժմ սրանով բավականանք: Նախապես շնորհավորում եմ քո և տղաների նոր տարին:

Ձերմ սիրով քո՝ Գուրգեն

Նամակ 7, Աշոտ Սանսամյանին, Կանադայ, –
10 հունվարի 1950 թ., Կուևայ

Իմ անպայման սիրելի Աշո՛տ.

Այս րոպեիս պաշտոնատեղումս ստացա նամակդ և նստած ձյունոտ սանդուխի երրորդ աստիճանի վրա գրում եմ քեզ:

Նախ և առաջ քեզ հետաքրքրող հարցի, իմ կատակերգակ դառնալու մասին: Հրաչքներ չեն կատարվում: Բանն այն է, որ ախպերդ «Խնդիր մ՛ալ առեք»ից³⁰ առաջ և հետո անմահ Պարոնյանի³¹ հետ կապված է եղել ամուր ստեղծագործական-ազգակցական կապերով: Ձահել ժամանակս երկար ժամանակ եղել եմ «Խորհրդ. Հայաստան»³² թերթի ֆելիետոնիստը Լեո Կամսարի³³ հետ և տպել եմ բազում ժպիտներ Գուրիս ծածկանունով³⁴: Գրել եմ «Կարիճ» և «Կարմիր մոծակ» երգիծաթերթերում³⁵ բազում յուլմորեսկներ ստորագրված և անստորագիր. պետական թատրոնին 1928 թվին հանձնեցի 4 գործողություն մի կոմեդիա «Բաղդասար աղբարը Խորհրդ. Հայաստանում»³⁶, որն իր չափազանց կծու համով վախեցրեց մեր բեմի գործիչներին... այնուամենայնիվ կոմեդիան ձեռքից ձեռք անցավ և այն ժամանակ ձեռք բերեց ավելի մեծ ժողովրդականություն, քան բազում տպված գրքեր... այս ամենից հետո «Փեսացունները» մի փոքրիկ հանաք է, և ոչինչ ավելի: Դրդապատճառը, – իրավունք ունես հարցնելու. բայց նախքան այդ հարցին անցնելը, թույլ տուր մի քիչ էլ գլուխ գովեմ. Լեո Կամսարը դեռ այն ժամանակ պրոֆեսիոնալ մեծահոգությունը գլխիս ավետարան էր կարգում թե՛

– Դու արի, թող բանաստեղծություններ գրելը, նրանց թիվը մեծ է, երգիծաբան չկա, բնությունը քեզ օժտել է էջ շնորհքով, նվիրվիր այդ ճյուղին...

Բայց նայիրյան ոսկե քնարը չուզեցի լքել և մնացի, ինչպես կասեր բանաստեղծը.—

«Մի աչքում ժպիտ, միյուսում՝ արցունք...»³⁷:

Դրդապատճա՞ռը,— այդ գործը ինձ հանձնարարեց տեղիս գյուղիսորհրդի նախագահը. թե ինչ պիտի անի «Փեսացուններ» կոմեդիայի (1 գործ) և «Ականջը» մի գործ. մեկողրամայի³⁸ հետ ինձ հայտնի չի: Երկուսն էլ պատրաստ են. մնում է «Ականջը» մաքրագրել ուսուներեն, այն էլ այստեղ տետրակ չի ճարվում, եղածները գործածեցի, սպասում եմ եղբորիցս բանդերոլի: Նույն պատճառով էլ գրում եմ քեզ այս թղթիկների վրա և գիտեմ, պիտի չարչարվես կարգալիս, բայց ուրիշ ելք չկա³⁹... Հիմա պիտի ասես, — էդ ո՞ր օրվանից դրամատուրգ դառար. ես մեղավոր չեմ. նկարչական լեզվով ասած՝ ես և՛ ժանրային նկարիչ եմ, և՛ պորտրետիստ, և՛ պեյզաժիստ, և՛ մանրանկարիչ, և՛... կարիկատուրիստ... բնութթյունը տվել է, սակայն բնութթյան տվածը մարդիկ փճացրին...

Հիմա մի խոզ եկել է և իր դնչով ուզում է բանալ ցորենի ամբարի դուռը: Սպասիր նրան մի դաս տամ, որից հետո շարունակեմ նամակս: Խոզը փախավ:

Շարունակենք: Մի քանի օր առաջ Աբանից անակնկալ կերպով նամակ ստացա... Լեմվելից⁴⁰: Մայիսի 27-ին մտել է իմ կամերան⁴¹: Գրում է, որ թռչունի պես ազատ եմ և աշխատելու կարիք չունեմ առայժմ... երջանիկ մարդ: Վաղոի⁴² հասցեն ինձ նույնպես հայտնի չէ:

Մարտ-ապրիլ ամիսներին անպայման պիտի փորձեմ անձամբ ձեռքդ սեղմելու հնարավորութթյուններ ստեղծելու ուղղութթյամբ քայլեր անել:— Այսպես կգրեր Նշան Հովհաննիսյանը⁴³, այնպես չէ՞...

Մեծ սիրով հիշում եմ մեր գիշերային գրույցները Բաքվի և Ռոստովի կուրորտներում...⁴⁴ Լա՛վ գիշերներ էին. ինչ լավ կլիներ այս պայմաններում հանդիպելնք: Մարիա Իվանովնան⁴⁵ ինչպե՞ս է...

Ես գիտեմ, որ քեզ հետ և կգրենք և կթարգմանենք և ընդհանրապես բեղմնավոր ժամանակ կանցկացնեինք: Այ տղա, եթե մեղվի գործը չհաջողվի, դու եկ այստեղ: Խաչը վկա, վատ չէր լինի: Մտածիր, մտածեմ, մտածենք և անպայման մեկտեղ-

վենք: Շա՛տ եմ տխուր առանց քեզ:

Բանաստեղծությունները կուղարկեմ, եթե քեզ տեսնելու հույսը կորցնեմ... բայց առայժմ այդ հույսը անհույս չէ...

Աշոտ սիրելի, մեզ մոտ էլ տաքություն իջավ: Մառնամանիքները հոգի հանեցին: Անցավ: Կուգան ու կերթան: «Վհատելու չէ: Վերջ կունենան: Կուգան ու կերթան»⁴⁶, կասեր աշուղ Ջիվանին:

Մի քառյակ կա գլխիս մեջ, գրեմ, որ չմոռանամ.—

Դու կիսագրագետ մի սիրերուհի,
Բայց գիտես սիրել, սիրել արվեստով,
Այդպես սիրել է կինը Համսունի⁴⁷,
Այդպես սիրել է դեռ Մանոն Լեսկոն⁴⁸:♥

Էս էլ էսենց:

Չուբը⁴⁹ ի՞նչ գործի է: Երևի ինձ նման պահա՞կ... սարսափով նայում եմ գարնանը. նորից քրտինք և մկանների...

Գոհ եմ, որ այդ սարսափելի սառնամանիքներին փայտի կամ խոտի չեմ գնացել փողի գոռով: Իսկ եթե գնայի, էլ չէի վերադառնա...

Այսպես, սիրելի Աշոտ, շատ բան կա գրելու, ո՞ր մեկը հիշես: Դրա համար հարկավոր է կուրորտային գիշերներ:

Երջանիկ եմ նրանով, որ մտածում եմ,— մի քանի տասնյակ կիրոմետրի վրա գտնվում է Աշոտը, որը կապված է քեզ հետ եղբայրական և ընկերական անեղծ կապերով: Ուրեմն դեռ արժե ապրել Կուռայում:

Այդ հավատով և այդ սիրով էլ թույլ տուր վերջացնեմ իմ այս նամակը:

Քո եղբայրական սերը անպայման գնահատող և եղբայրաբար՝

քո Գ. Մահարի

P. S.— Մի հիվանդանա: Երկու անգամ ես էլ ենթարկվեցի ստամոքսի խիթերի ռեցիդիվին, բայց հիմա, փառք ամենակարողին, լավ եմ:

Մի հիվանդանա:

...Մոռվթը իջնում է: Կուռայ, ճմեռնային պեյզաժ, ճմեռնա-
յին իրիկնամուտ:

Աշոտ, ա՛յ Աշոտ, մի մոռանա ինձ...

Նույն

Նամակ 8, Աշոտ Սանամյանին, Կանառայ, -
24 հունվարի 1950 թ., Կուռայ

Շատ սիրելի Աշոտիկ!

Երեկ երեկոյան անկողնում մտածեցի, որ այսօր քեզանից
նամակ կստանամ: Առավոտյան մտա փոստ.— Տվեք իմ նա-
մակը: — Ի՞նչ նամակ: — Կանառայից:— Աշխատակցուհին
ժպտաց զավառական կոկետուհու անլի ժպիտով: — Մենք դեռ
չենք ջոկել նամակները, որտեղի՞ց մտածեցիք...— Եվ նա սկսեց
նայել նամակները: Հինգ բոպեից պարզեց նամակը.— Ճիշտ որ,
Կանառայից... Որտեղի՞ց գիտեիք:

Բացատրե՞լ նրան սպիրիտիզմի, հիպնոսի, հեռավորու-
թյան վրա հաղորդվող մոտիկ հոգիների մուլթ գիտությո՞ւնը...
Ոչ, ավելի լավ է անցնենք ընթերցմանը: Եվ անցանք:

* * *

Ձարմանալի տղա ես: Հարցնում ես կատակերգու դառնա-
լու շարժառիթների մասին: Գրում եմ քեզ լրիվ բացատրական
և դու ինձ տալիս ես Ձագենց Բաղասի⁵⁰ և Գոգոլի⁵¹ չքանչան:
Երկրորդի համար շնորհակալություն: Բեկինսկու նամակը
հիշում եմ⁵²: Ինչ և իցե, կամ ինչպես գլուժրեցին կասեր՝
մինչևիցե...

* * *

Ուրախ եմ, որ Լև Նիկոլաևիչի նման աշխատում ես Կա-
րենինաի⁵³ վրա: Հատուկ բարևներս: Հույս ունեմ որ երբևէ
բազմ կունենամ լսելու ձեր երաժշտությունը: Առայժմ նվա-
գեցեք առանց ինձ, կանգնած, նստած և... ինչ վերաբերում է
ինձ՝ ծոմ եմ, եթե չհաշվենք մի քանի կիսատ-պուստ խախ-
տումներ: Չսիրեցի Կուռայի կանանց. գիշեր ցերեկ ամուսին

են փնտռում. այրինները 40-ից վեր են, ազաբները 20-ից վար: Երկու կատեգորիաներն էլ ինձ համար հեռու:

* * *

Լեմվելից քեզ բարև: Վաղո՞ր հասցեն, զարմանք տղա ես, ո՞րտեղից կարող եմ իմանալ: Շատ մտածեցի և եկա մի եզրակացության. էվրիկա՛, ինչպես մինչև հիմա գլխի չեմ ընկել. — Վաղո՞ր հասցեն դո՛ւ կունենաս: Ուղարկիր⁵⁴: Ղեյրաթ արա՞⁵⁵:

* * *

Գարնան մասին: Գիտե՛մ, կարգացե՛լ եմ, գրե՛լ եմ գարնան բարեմասնությունների մասին: Արևն էլ լավ բան է, բայց որքա՛ն մարդիկ արևահար են եղել, կրակն էլ լավ բան է, բայց որքա՛ն մարդիկ կրակից վառվել են, ջուրը հիանալի բան է, բայց որքա՛ն մարդիկ ջրի մեջ խեղդվել են... ինձ համար չէ գարնան գալը⁵⁶...

* * *

Ծերությանդ մասին. հավատա Մարիա Իվանովնային: Ասում է չէ, ուրեմն չէ: Ի՛նչ ծերացող պտուղ ես: Զղայնությունդ հասկանալի է: Դա նախ և առաջ պրոֆեսիոնալ հիվանդություն է: Արվեստագետը չի կարող ջղային չլինել: Մանավանդ որ հեռագրերը ավետում են արու զավակիդ աշխարհ ժամանման մասին⁵⁷: Անհասկանալի է, ինչո՞ւ «վերջին»:

Լեմվելը ամուսնացավ 1923 թվին, կիրն չբերվեց: Մնաց առանց երեխայի մինչև հիմա և հանկարծ... ով զարմանք, 49 թվի փետրվարի 15-ին մանչ մը ծնեց: Այս փաստի մասին Լեմվելը գրում է որպես «ահուելի» փոփոխություն իր կյանքում: Գրում է, որ Աբանում փետր. 15-ին տոնելու է մանչի միամյակը: Աբանը Կուռայից 35 կիլոմետրի վրա է: Շրջկենտրոն: Լավ տեղ է ընկել:

* * *

Իմ մասին: Մինչև հիմա տանից ստացել եմ մի տաք շորերի ծանրոց և մոտ 2500 ու. փող: Փողերը գնացել են կայծակի արագություն: Այժմ ունեմ 200 ու. խնայարկղում —

պահել եմ սաբոկներ գնելու համար: Պատմելու շատ բան կա: Պետհրատի դիրեկտորի աններելի մախինացիաի պատճառով 3-4 հազար ու. փող կորցրի⁵⁸: Հույս ունեի որ կստանամ ու կվագեմ քեզ մոտ: Գրեցի Երևան մի ընկեր իրավաբանի որ գործ սկսի: Հազար ու. իրեն՝ եթե դատը վաստկեցինք: Աչքից հեռու – սրտից հեռու: Մարդիկ փճացել են...

* * *

Աշոտ սիրելի, «Կարմիր կակաչը»⁵⁹ գրեցի: Քանի որ հոգեկան կերակուր ես ուզում, ուղարկում եմ: Միայն չգիտեմ, կերակուրը սննդարար⁶⁰ ր է, թե...

Գրիր քո անեղծ և անկեղծ կարծիքը:

Իմ կարծիքը: Ես հավանում եմ: Ո՞ր հայրը չի հավանում իր որդուն: «Կարմիր կակաչը» իմ լավ գավակներից մեկն է: Եթե գրեի երկրում, ուրիշ երանգ, միտք ու իմաստ կստանար: Կուռայում ստացավ ուրիշ երանգ – և դա վատ չէ: «Կակաչը» նվիրել եմ քեզ: Այդ խոստացա ես քեզ Բաքվի ամառանոցում...

ԿԱՐՄԻՐ ԿԱԿԱՉ

Շատ սիրելի Աշոտին

Վորպես վիթխարի, քարացած բուռնցք,
ահեղ, մթամած անդունդի վրա, –
թևերը ծալած քարեղեն կռունկ, –
նայում է ժայռը անդունդին ահա:

Ու ժայռի կրծքին հպարտ ու քարե
ծաղկել է զվարդ, կարմիր մի կակաչ.
կարծես անցել են տարիներ, դարեր,
ու ծաղկել է նա դեռ դարեր առաջ:

Ու մտածում ես: – Թևերով հողմի,
եկավ ու ընկավ այս ժայռի վրա
անպաշտպան մի հունդ անհայտ մի կողմից,
գտավ ապրելու, ծաղկելու հնար...

Մնունդ առավ նա ժայռի ճեղքերից,
խմեց անձրևի, արևի բուլբուլ,
ունկնդիր եղավ հողմի երգերին,
գիշերով առավ լուսնի համբուլբուլ...

Ու ծաղկեց փարթամ անմատուցյց կրծքին,
անդունդին նայող հպարտ այս ժայռի...
Հրաշալի՜ մի էջ բնության գրքի.
– Իմ ե՛րգ, իմ ցնո՛րք, իմ կակա՛չ կարմիր...

1949 սեպտ.

Ահա բոլորը: Ինչպես Չարենցը կասեր՝

Լավ եմ գրել թե վատ՝ սրտովդ իմացի,
Ձկա ուրիշ քննադատ քո սրտից բացի...⁶⁰:

Ջերմ սիրով քո՝ Գուրգեն⁶¹

Նամակ 9, Աշոտ Սանսյանին, Կանառայ, –
7 փետրվարի 1950 թ., Կուռայ

Շատ սիրելի Աշոտ!

Այս րոպեիս, չէ, 20 րոպե առաջ ստացա նամակդ: Նախ-
քան գրական խնդիրներին անցնելը – մի քիչ առօրյա –

Պետհրատի խնդրով ես դեռ երկու ամիս առաջ դիմեցի
Հայաստանի ՄԳԲ-ի – իմ քննիչին և խնդրեցի միջամտու-
թյուն: Ամսի 2-ին Ձերժինսկուց զանգահարեցին և պահանջե-
ցին ինձ. Արխիպի հետ սահնակ նստեցինք և առավոտյան ժա-
մի 10-ին ողջունեցինք Ձերժինսկուն: Հայաստանի ՄԳԲ-ն պա-
տասխանել էր այն, ինչ քեզ արդեն գրել եմ: Ես գրեցի Հա-
յաստան, դատախազությանը Պետհրատի այդ մուխաննաթու-
թյան մասին և պահանջեցի ստուգել իմ ձեռագրերը և լույս
տեսած թարգմանությունը: Տեսնենք ինչ դուրս կգա⁶²: Եղա
Սարգսի⁶³ մոտ: Գիշերեցի: Նարդի խաղացինք: Պատմեց քո
կարտոչկաների մասին: Շատ լավ տպավորություն թողեց

սովխողի զավխող Հարոյանը, որը պատրաստվում էր մեկնել Կրասնոյարսկ աչքը բուժելու համար: Կապիտանին խնդրեցի ինձ տեղափոխել: Խոստացավ մի բան անել: Մանրամասն հարցրեց իմ գերական գործերի մասին: Էլի տեսնենք ինչ դուրս կգա:

Ձերժինսկում աղվոր մը զվարճացանք: Քեզ շատ հիշեցի: Մի քանի անգամ կանչեցի – Աշո՛տ, – ձեռն տվող չեղավ: Խմեցի քո լավ կենացը և փիքը արի աշխարքի բաների մասին: Էս էսպես:

* * *

Գրում ես, որ ինձ երևի շատ ես բարկացրե՞լ⁶⁴: Գուցե դու ուզեցե՞լ ես ինձ բարկացնել – բացի կարոտի զգացմունքից ոչ մի ուրիշ բան չեմ զգում քո հանդեպ: Իսկ եթե բարկանում եմ, ապա մի գծով, – ե՞րբ պիտի քեզ տեսնեմ վերջապես: Սա էլ ոչ թե բարկուլթյուն է, այլ... կարոտի նեվրոզ:

* * *

Լեմվելին բարևներդ ուղարկել եմ և հղում եմ քեզ բարևներ փոխադարձ: Գրում է, որ երևի տեղափոխեն գյուղ: Խիստ ուրախացել էր, որ հասցեն գրել էի այսպես. – «Աբան, Լեմվել Մարուլթյանին, Հրաչիկի հորը»: 27 տարի երեխա չունեցավ և հանկարծ հայր դարձավ: Մեծ է ուրախուլթյունը. հայրական ումանտիկա ելն: Հույս ունեմ, որ դու՝ քո, Լեմվելը իր երեխայի հետ ներկա կլինեք տղայիս հարսանիքին: Բա՛ս. տղես արդեն 18-ի դռներին է:

* * *

Աննա Կարենինայի և հարակից խնդիրների մասին: Վախենում ես, որ «տաքուկ» բառի սեռական հոլովը պիտի փնտռեմ. ոչ, կարիք չկա շեղվելու ուղիղ ճանապարհից, իսկ ուղիղ ճանապարհը դա «արվեստագետ» գոյականն է. նա սիրում է «երգ, նվագ և տաքուկ (այո, այո, մի վախենա) մարդկային վերաբերմունք». իսկ ով ասաց, որ Տոլստոյը կամ դու հակամարդկային գործ եք կատարում կարենինաների վրա աշխատելով: Դա ամենավսեմ գործն է: Դա ամենասուրբ գործն

է, ախ, դա է ու կլինի կյանքի հիմքը և պատը, դուռն ու առաստաղը, պատուհաններն ու զարդանկարները... Ապա ինչ⁶⁵ է ես չեմ զբաղվում այդ նվիրական գործով: Մի՞թե հասկանալի չէ. չկա ժամանակ և նամանավանդ հարմար պարտոյոր: Չսիրեցի կուռայուհիներին, երևի նրանք էլ ինձ – «какой-то мрачный, странный...»⁶⁵, – ասում են իմ մասին: Դեր է խաղում նաև ծերությունը, որի առկայությունը ոչ մի գնով չեմ ուզում ընդունել... եզրափակում եմ. – մարդը առհասարակ և արվեստագետը հատկապես եթե զուրկ է սեքսուալ ձգտումներից, † քաշիր նրա վրա: Կարծում եմ, որ դու էլ այս կարծիքին ես: Թող ներքինիները երգեն ժուժկալություն գովքը, ես կցանկանայի մեռնել գեղեցիկ կնոջ ծունկերի վրա: Ամե՛ն:

* * *

Ցանկանում եմ առողջություն մեղուններիդ: Տուր նրանց «... питание»⁶⁶ – կարգի կգան: Լամարթինը⁶⁷ կնոջն անվանում է «սրտի մեղու»: Քո գործը ընդունում է круглосуточный⁶⁸ բնույթ. ցերեկները մեղրի մեղունների, գիշերները – սրտի մեղունների հետ: Ծանր է, շատ է ծանր բեռդ, Գարեգինը քեզ օգնական...

* * *

Նամակիս անկապությունը թող քեզ չզարմացնի և չզայրացնի: Խրճիթիս պատուհանը նայում է ինչպես այստեղ են ասում «պաղտավարնիկի» – իմ պաշտոնատեղիս վրա: Գրում եմ ու մի աչքով նայում, խոզերը, ոչխարները և նման գազանները ներս չե՞ն մտել: Մի յոթ անգամ ընդհատել եմ նամակս և վազել նրանց հավարին. ինչպես տեսնում ես այս իսկ պատճառով նամակս անկապ է:

Անցնենք առաջ:

* * *

Շնորհակալություն «Կակաչիս» ավելի շուտ «Կակաչիդ» մասին՝ լավ խոսքերիդ համար: Նկատողությունդ հիմք ունի: «Անպաշտպան» էպիտետը չէր լինի, եթե «Կակաչը» գրվեր ոչ Կուռայում: «Հողատենչը» չեմ ընդունում, գուցե «կենսունա՞կ»: Գրում ես հոգու սնունդի մասին: Եթե միասին լինեինք, իհարկե ես ավելի շատ կաշխատեի: Գրում եմ, չգիտեմ ո՞ւմ և ինչու համար: Գոհ եմ միայն մի բանի համար և միաժամանակ դժգոհ – որ ես ծերանում եմ, իսկ լիբիկան չի կորցնում իր թարմությունը, ինչո՞ւ եմ դժգոհ, որովհետև ժամանակն է անցնելու էպիկական ինչպես Եղիշեն⁶⁹ կասեր՝ իմաստությանը, այդ ֆազը չկա ու չկա: Ինչպես երևում է լիբիկ էլ պիտի մեռնեմ: Ասում են՝ «առսրզը մեռավ՝ բանը ցից»: Իմը մի տեսակ գրական առսրզություն է: Ուղարկում եմ մի երկու մանր-մունր: Տխուր բաներ են – ինչ անենք: Կյանքը որքան էլ ուրախ լինի, մարդը իրավունք ունի մեկ-մեկ տխրելու: Ողջ եղիր և բարևիր Գարեգինին:

Ջերմ սիրով քո՝ Գուրգեն

ՈՒՍՈՒԿԱ ԳԵՏԻ ԱՓԻՆ⁷⁰♥

Ուսուկա գետի ափին
կա մի փոքրիկ բլուր,
այնտեղ կեչին է կանչում,
երգում է խնկին:

Ուսուկա գետի ափին
արևն է փայլվում,
Ուսուկա գետի ափին
կանգնել եմ կրկին:

Օտար այս գետի ափերով
քայլում եմ մոլոր,
կապված անտես կապերով
հողերին այս նոր,

ու երգում են ջրերը
Ուսուկա գետի
բոլոր չերգած երգերը
վերջին պոետի⁷¹...

1949. VIII

*) Ուսուկան Կուռայի գետն է: Կեչին բերյոզան է, խնկին՝ խնկի ծառ – եռլկա...

Նամակ 10, Աշոտ Սանամյանին, Կանառայ, –
1 մարտի 1950 թ., Կուռայ

Շատ սիրելի Աշ!

Ստացա ամսի 22-ի նամակդ: Չսպասելով խոստացածդ ամսի 24-ի նամակին-չարունակությանը, պատասխանում եմ: Ներքուստ զգում եմ, որ «չարունակություն» չի կարող լինել, որովհետև նամակդ վերջացած գործի տպավորությունն թողեց:

Այսօր չեմ ուզում անցնել էջի պատմությանը, որովհետև այնպիսի քամի է, որ մտքով անգամ Կուռայից դուրս գալուց հրաժարվում եմ: Դուրս եկա տնից, երեսըս դարձրի դեպի կոլխոզի գրասենյակը, հրաժարվեցի ինքս ինձնից և ինձ գտա քամու թևերով՝ կոլխոզի դռան: Այնտեղից էլ գրում եմ: Վողջույն կոլխոզական: Քամու թևերով:

* * *

Պատասխանում եմ նամակիդ լիրիկական մասին: Ապրիլ այդ հուլիզերով, նրանք հարստացնում են արվեստագետի հոգին: Մթության մեջ հոսող անշուկ արցունքները ոռոգում են հոգու ծաղիկները: Առանց դրա Լևիտանը⁷² չէր գտնի իր գույները, Վերլենն իր հնչյունները: Առանց դրա չէր լինի արվեստ գվարդ և դպրություն գեղեցիկ: Դրանով արվեստագետը զանազանվում է մարդուց և մարդը՝ «իմ կոմեդիաի գործող անձերից»: Չեմ ուզում նամակս ծանրաբեռնել Շեքսպիրի⁷³ և նրա աչկերտների ցիտատներով: Բայց հավատա նրա աչկերտներից ամենախոնարհ և անշնորհք աչկերտի հավաստիաց-

մանը, — ապրի՛ր, շնչի՛ր և ոռոգի՛ր հոգուդ քրիզանթեմները այդ արցունքներով: Եվ եթե նրանք աղի են, հավատա, որ դա կյանքի աղն է: Եվ եթե նրանք դառն են, հավատա, որ դա կյանքի բիբարն է: Առանց աղ ու բիբարի կոպեկ չարժե ան-գամ տղման, ուր մնաց... կյանքը:

* * *

է՛, է՛, է՛, Աշոտ Ջան, գործը, ավելի շուտ խոսքը վերջացավ տղմամով: Ներիր այս պրոզան: Այդ երեկ նրանից է, որ կար-տոշկաի, պրաստոկիվաշի համատարած այս պրոզայում, տոլ-ման, մեր տղման, Ալմաստների և Հայկանուշների⁷⁴ եփած տղման դարձել է պոետիկ կատեգորիա... Այս էլ այսպես:

* * *

Հավատա որ, Աշոտ, խոզերի, կովերի վրա ես էլ նայում եմ որպես «գործող անձանց» վրա: Անցյալ օրը մի լիրիկական ստիխ խզբզեցի «պաշտոնատեղումս»: Այդ ըոպեին ցանկա-պատին մոտեցավ խոզը իր մի հատիկ, մինուճար գոճով: Անտեր մնա իմ կյանքը, ընթերցող չունեմ, ես ուզում եմ գրածս ինքս կարդալ (ոչ բեմից): Օգտվելով այդ երկու արա-րածների ներկայութունից, քնարական մեծ էնտուզիազմով կարդացի գրածս: Խոզ-մայրը նայեց անտարբեր հայացքով Մախանչուկենց բակի խոտի դեզին, իսկ որդի-խոզը ուղիղ մոր դնչին: Ես չհուսահատվեցի, քայլերս ուղղեցի ցանկապատի հյուսիս-արևելյան կողմը, ուր կանգնած էր Սալավարովենց կովը (ի պաշտոնե նրանք բոլորն ինձ, ես նրանց՝ ճանաչում եմք), կարդացի գրածս: Երբ վերջացրի, նա շուռ եկավ և պոչը թափ տալով հեռացավ: Ոչ մի տպավորություն: Հուսահատ-վե՞լ, օ՛, ոչ: Օրոր-շորոր սագերը մոտեցան ցանկապատին, ինչ որ պահանջկոտ կվաք-կվոքներով: — Ա՛յս ըոպեիս, ա՛յս ըո-պեիս, — և հաշվի առնելով նրանց թռչնազգի ծագումը մեղմ ձայնով կարդացի վերջին, դեռ անտիպ ստեղծագործությունս: Արդյունքը հուսահատական էր: Նույն փորձը կատարեցի բրիգադիր Սիմեոն Պետրովիչի շան, Պիրատի վրա, խրճիթում՝ օգտվելով տանտիրուհուս բացակայությունից՝ կատվի վրա... ողբալի՛ դրություն: Ոչ մի վերաբերմունք, հուզվելու ոչ մի

նշան: Ես երկար միտք արի, չափեցի ու ձևեցի և վերջը
հանեցի մի եզրակացություն.—

Լիրիկան չորքոտանիների բանը չէ՛...

* * *

Խորին շնորհակալություն ստիխներիս մասին տված քո
բարձր գնահատականների համար: Դուրյանը ասել է,—

Եվ բանաստեղծն ալ կուզե երկու բան,
Նախ կյանք և ապա լացող մ'իր վրան...⁷⁵:

Այս երկյակը իմաստափոխելով իմ մասին ես կասելի,—

Եվ բանաստեղծն ալ կուզե երկու բան,
Ընթերցող և ապա հիացող մ'իր վրան...:♥

Հանձինս քեզ ես գտել եմ այդ «երկու բանը». էլ ինչպե՞ս
կարող եմ շնորհակալ չլինել քեզանից, ա՛յ Աշոտ...

* * *

Շնորհակալություն հոգատարությունդ համար: Այստեղ
չկա ոչ թուղթ, ոչ ծրար: Մարկաները ավելորդ են: Հեր
օրհնած, մարկաի փող է՞լ չեմ կարող ճարել...

* * *

Ձերմ բարևներ Լեմվելից: Ձերմագին բարևներ Գարեգի-
նին:

Ամեն:

Եղբայրաբար քո՝ Գուրգեն

P. S.— Ընդունիր մեկ «ի խորոց սրտի».—

ԻՄ ԵՐԳԸ♥

Թարախով կամ ուրիշի արյամբ
 Ձեմ գրել ես իմ երգը,
 Ես – երգի ասպետ, միջնադարյան
 Պարզությամբ ու սիրով սեղմել եմ ձեր ձեռքը...

Դուք, անարյուն հանգերի, անարվեստ վանկերի
 Տրտում մշակներ,
 Ձի եղել, չի լինի գերի
 Ձեզ՝ երգերի իմ պայծառ դրոշակը:

Այդ այն դրոշակն է, որ տարել են իրենց ուսերին
 Գեղեցիկ դպրության մեր հայրերը
 Խայամից⁷⁶ վերլեն, մինչև Եսենին,
 Պուշկինից մինչև Վերհարեն⁷⁷:

Դարերի վրա որոտացող հռչակով
 Նրանք տվել են մեզ երգ ու արեգ,–
 Ձեն եղել նրանք գրչագող
 Նարեկացուց⁷⁸ մինչև Չարենց:

Այդ այն դրոշակն է, որ խա՛չ դարձավ
 Ուսերի վրա իմ տաժանակիր,
 Ու կանգնել եմ ես, որպես հուշարձան՝
 Անձեռակերտ ու անվերնագիր:

Որպես քուրմ ու մոգ հնադարյան,
 Բոբիկ – կտրել եմ աստղերի ճամբան,
 Գրել եմ իմ երգը իմ արյամբ միայն,
 Միայն իմ արյամբ:

Ու կգնամ այսպես իմ ճանապարհով
 Ես – վերջին խաչակիր ու նահատակ,
 Թողած արահետներն ապահով,
 Հուն իմ նոր, հունով անհատակ:

Միրում եմ տաքանալ իմ հրով,
Գրել արյամբ իմ երակի,—
Մինչև որ բացվի մի օր
Իմ երգ, քո փառքի կիրակին:

* * *

Մատներս սառեցին, Աշոտ ջան, գնամ, տաքանամ: Համբուլըներ:

Գուրգեն

Նամակ 11, Աշոտ Սանամյանին, Կանառայ,—
15 մարտի 1950 թ., Կուռայ

Թանկագին Աշոտ.

Մեր ամբողջ նամակագրության ընթացքում մի քանի անգամ ինձ հարցրել ես ստամոքսիս դրության մասին և ես միշտ խուսափել եմ պատասխանելուց: Խուսափել եմ, որովհետև պատասխանելիս՝ գրել եմ երբ չեմ զգացել ցավեր. իսկ այս անտեր ցավը այնպիսի ցավ է, որ երբ ցավում է, թվում է թե երբեք չես եղել առողջ, առանց փորացավի. իսկ երբ դադարում է ցավելուց, թվում է թե երբեք չի ցավացել... Ամսի 8-ից (սիմպտոմատիկ թիվ...)՝⁷⁹ ստամոքսս սկսեց ցավել աննախընթաց ուժգնությամբ, առանց հաշվի առնելու առտու է թե իրիկուն, ցերեկ է թե հավախոս: Առավոտյան գալարող ցավերի մեջ ստացա նամակդ և սպասեցի որ գոնե մեղմանան (ցավերը) և ես մեղմ ակնարկով բավականանամ քեզ հաղորդելու անիծյալ ստամոքսիս ցավերի մասին: Ավա՛ղ, իմ փափկանկատությունը չանցավ: Ժամի 5-ն է և ես տառապում եմ խիթ ու գալարումներից. այս դրության մեջ էլ որոշեցի պատասխանել, որովհետև... Հույս չունեմ, որ նորից կառողջանամ: Ասացի՞ որ այսպիսին է այս հիվանդության բնույթը...

* * *

Աշոտ ջան, կարդացի չքեղ նկարագրականդ: Այն, ինչ գրել ես, եթե նկարել կարողանաս, աննկարագրելի մեծ գործ կլինի: Իմացիր, որ նկարագրելն ավելի դժվար է քան նկարելը,

որովհետև նկարագրելիս և նկարում ես և գրում... Ձեմ ուզում թերագնահատել արվեստիդ փառքը, մանավանդ որ դու գիտես ոչ միայն նկարել, այլև նկարագրել: Բայց, նորից կրկնում եմ, նկարագրականդ խիստ շքեղ գտա և հոգեկան ապրումներիդ մակրնթացություններն ու տեղատվությունները՝ հյութեղ: Էս ցավերից եթե դուրս գամ, պարտքս լինի չափածոի տակ առնել սիրելիյան անտառածամեռային պեյզաժը «Կարմիր կակաչ»ի նման և անել նվեր N2 – եղբայրական Աշոտիս:

* * *

Գրում եմ և մտածում. մի^օթե Ուսուկաի ասիերին էլ պիտի թողնեմ ոսկորներս: Ախր շատ վատ եմ, Աշոտ ջան, աշխատանքից ազատեցին⁸⁰. տանը պառկած եմ, անախորժ և անախորժակ: Տվին ինչ որ կաթիլներ – անօգուտ: Գործուղ^ում Ձերժինակ – ցուրտ է՝ մեկ, փողի եմ սպասում՝ երկու: Գնամ տեսնեմ՝ ինչ կասեն ինձ Հիպոկրատի⁸¹ աշակերտները: Օպերացիաի ենթարկվել չեմ կարող, խիստ եմ հյուժյալ: Քաշքշել կյանքս ցավերի մեջ, ո^ւմ խնամքի տակ, ո^ւմ թևերի վրա...

* * *

Է՛, Աշոտ ջան, ծանր է Մոնամախի գլխարկը⁸². իսկ գլուխը... ձանձրացել է գլուխը ուսերի վրա. իսկ ուսերը... հոգնել են ծանր խաչի տակ: Ամեն մարդ խոմ ենպես տղամարդ էի^օ ոնց որ Հիսուս Գավրիլովիչը, որ խաչը տեղ հասցնի, խաչվի և հոգով ու մարմնով երկինք թռնի: Մեր գործն ուրիշ է, հողի վրա՝ հետո հողը մեզ վրա:

25 թվին երբ Առյուծ Մհերի⁸³ պես տղա էի, հիշում եմ գրեցի մի սարսափելի հոռետեսական ստիխ: Վերականգնում եմ մոտավորապես մի բնորոշ քառյակը.—

Աշունը խշշում է, շրշում է իմաստուն,
 Աշունը դեղին շորերով,—
 – Մահարի՛, Մահարի՛, կմահանաս դու
 Ուշ աշնան ուշ մի գիշերով:

3-րդ թե 4-րդ քառյակից երկու տող –

Լոկ կատուն կլինի հուղարկավորը իմ,
Ու հողմը կանե պատարագ...

Ապա՝

Եվ ոչ մի լացող աչք, և ոչ մի քեզ հիշող,
Կթաղեն քեզ անպատարագ,
Մոտ ընկերդ անգամ գիշերով
Շիրմաքարդ պիտի գողանա:⁸⁴

Սրբազա՛ն միամտություն: Ախր շիրմաքար պիտի լինի՛ որ գողանան... Աշնան և ամրան իմ զբոսանքի սիրած վայրերից մեկը... Կուռայի փոքրիկ գերեզմանոցն էր: Չգիտեմ ինչ սատանա ինձ միշտ քաշում էր այդ տխուր վայրը: Ոչ թե գերեզմանաքար, այլ ընդհանրապես քարի մի կտոր չկա, որ ուզես՝ գլուխդ քարով տաս: Առանց էն էլ շատ էր և մորմոքը և տխրությունը, թե քեզ մոտ, թե ինձ մոտ: Իսկ երբ այդ մուգիկախին խառնվում է նաև հիվանդությունը, այն էլ նման մահահոտ հիվանդությունը...

* * *

Աշոտ ջան, գրում եմ և ինձ հայհոյում: Ախր ի՞նչ օգուտ, որ քեզ էլ ցավ եմ պատճառում իմ ցավով: Խոմ դրանով չթեթևացան ցավերս: Էլ ի՞նչ եմ զահլա տանում: Միյուս կողմից էլ քեզ չգրեմ, ապա ո՞ւմ գրեմ... Գուցե վերջին դարնանամ ո՞ւտն եմ ապրում: Գոնե դու կիմանաս ցավս, օրերս, խոհերս...

Կինս⁸⁵ նոյ. դեկ. և հունվար ամիսներին եղավ Մոսկվայում. փող ուղարկեց 2+2+250 ռ. (650 ռ.) և մեկնեց Երևան: Նրանց արհեստանոցում հրդեհի հետևանքով մեքենաները այրվել են: Վալակամսկուց նոր մեքենաներ գնեց ու գնաց: Խոստացավ կանոնավորել օգնություն գործը, սպասում եմ ամենայն օր: Խոստանում է ամրան գալ մի քանի օրով տեսակցություն – «մինչև անգամ եթե ամուսնացած լինես»: Ինչպես տեսնում

ես ինձ միայն ամուսնանալն է պակաս, ամեն ինչս տեղն է: Մի նամակ եմ ներփակում – դիր նամակիդ մեջ և ուղարկիր Վարյաին⁸⁶, որ հասցնի Սիրանուշին: Մոսկվայից խնդրել է, որ նրա հասցեով չգրեմ...

Ահա, Աշոտ Ջան, իմը բոլորը: Խնդրում ես հոգեկան սնունդ: Հարաքյաթ չկա տեղիցս վեր կենալու, թղթերը խառնելու: Բավականացիր այս մի քանի մանր-մունր էքսպրոմտներով:

Ջերմ բարևներ Գարեգինին: Հարբած Լեմվելից՝ մի հարբած նամակ ստացա: Հարբած բարևներ քեզ: Նամակս շուտ ուղարկիր Երևան: Շուտ պատասխանիր:

Համբույրներով քո՝ Գուրգեն

Հիշո՞ւմ ես մեծ Լուռեցու⁸⁷ քառյակը.—

Քանի մահ կա իմ սրտում,
Թափուր գահ կա իմ սրտում,
Ձէ՞ դու էլ ես մահացու,
Մահու ահ կա իմ սրտում...

էս հետևությամբ էլ գրում եմ.—

1.

Մահու ահից շնչում եմ,
մահու ահից – ննջում եմ,
զանգ եմ հրե պարանով,
մահու ահից՝ հնչում եմ... ♥

2.

Ուռի ես, կուացել ես,
լավ երգել – մոռացել ես,
հովիվ ես անհոտ, ծարավ,
աղբյուրից հեռացել ես... ♥

3.

Թուավ կյանքը դուշի նման,
փշուր-փշուր շուշի նման,
էս գնդոցն էլ դատարկ բան է,—
գինուց դատարկ կուժի նման: ♥

4.

Ո՞ւր է Երևանը,
 ո՞ւր է Վանը,
 ո՞ւր է իմ ցնորքը,—
 պայծա՛ռ Նորքը: ♥

5.

Դու նկարի էսպես բան,—
 էն անտառով դյուլթական
 գնո՛ւմ է քաջ Աշոտը —
 շուրջը քամի ու բորան: ♥

6.

Քանի առողջ ես, մի տխրի,
 մարդ ես ու ողջ ես, մի տխրի,
 իսկ թե մեռար, հանգիստ եղիր,
 անկենդան կոճղ ես, մի տխրի... ♥

7.

Մեր անտառում էնքա՛ն սոճի,
 մեր Կուռայում էնքա՛ն գոճի,
 խրճիթներում Շուրա-Իվան,—
 վերջի՛ն Կուռայ, վերջի՛ն դիվան... ♥

Էլ ի՞նչ, մեկն է՞լ գրեմ.—

8.

Քիչ գրի, համ-հոտով լինի,
 ծիածանի գոտո՛վ լինի,
 էս մեկն էլ թող էսպես գնա,
 թող Աշոտի սրտով լինի... ♥

Աշոտ ջան. էս ըոպեիս բերին էս բացիկը: Կարծես Չուբի
 Հասցեն դու ունես: Ուղարկիր նրան առանց կոմենտարների:
 Քո Գուրգեն

Ուղարկիր չուղարկած նամակը: Էն որ գրել ես ինձ: Սիրում եմ կինը և ճամարտությունը առանց վարտիկի...

Նամակ 12, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, -
21-22 ապրիլի 1950 թ., Կուռայ

Սիրելի Աշոտ!

Ես չեմ գրում, որովհետև մինչ այսօր պառկած եմ եղել, և չեմ գրել, որովհետև քո վերջին նամակում խոստանում ես գրել «ավելի մանրամասն»: Դո՞ւ ինչու ես լռել, այ տղա: Թղթերդ ստացել եմ: Գրեցի՞ որ եղա Ձերժինսկում և մի շաբաթ իզուր տեղը չարչարվեցի բժիշկների ձեռքին և հիվանդությունս չալկած ես բերի Կուռայ...

Ինձ տվին երկրորդ կարգի ինվալիդության⁸⁸ թուղթ և նշեցին, որ Ֆիզիկական աշխատանք չեմ կարող տանել: Կարող էի անմիջապես տեղափոխվել Կանադայ, բայց այսպես հիվանդկախ քեզ հանդիպել... Մկան ու ցախավելի պատմությունը գիտե՞ս⁸⁹:

Երևանից ոչ մի լուր, ոչ մի թուղթ, չգիտեմ ինչով բացատրել: Վատ է դրուժյունս և օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ:

Լեմվելի հետ մի աշխատանք էի արել (Բալզակի վեպում 14 սոնետների թարգմանություն), մոտ 1200 ռ.: Լեմվելը գրեց, որ 600 ռ. ուզում են վճարել. ուրախուժյամբ համաձայնվեցի: 2-3 ամիս կապրեի և մանավանդ աղիքներս կբուժեի: Այսօր մի բացիկ ստացա, որ այդ էլ չեն ուզում վճարել, գրում է, որ «խիստ» նամակ գրեցի և մխիթարում է նրանով, որ փող ստանալիս ինձ անպայման փող կուղարկի «մինչև մայիսի 10-15-ը»: 3.000 ռ. էնպես կորավ, սա էլ էսպես, իսկ դու ասում ես «քեզ եմ սպասում, անուշ գարուն»⁹⁰: Իսկ ես ասում եմ, «ինձ համար չէ գարնան գալը»: Ահա 40 օր է ինչ չեմ աշխատում. այս էլ մի ցավ, 40 աշխօրի կորուստ և հայտնի չէ, թե երբ կվերջանա այս անգործությունը:

Մի խոսքով:

Գրե՞լ. ոչ մի տող չի գրվում: Ինչ գրես, երբ չկա հոգեկան ներդաշնակություն, երբ տառապում ես և՛ հոգեպես և՛ ֆի-

զրկապես, պես-պես ու պես, մի թուլթունդ տուր դես:

Լեմվելից ջերմ բարևներ: Ջերմագին բարևներ Գարեգինին:

Քո շատ տխուր ախպեր՝ Գուրգեն

Նամակ 13, Աշոտ Սանամյանին, Կանառայ –
16 փետրվարի 1951 թ., Կուռայ

Բարև Աշոտ. Չկարծես թե պիտի հանդիմանեմ քեզ: Քավլիցի: Աշխարհ է, ամեն ինչ կպատահի: Լսեցի քեզ հետ պատահած դժբախտությունների մասին: Ցավակցություններս: Պայքարել ես քաջաբար և փրկել մեղուների կյանքը: Հենց այդ էլ է ամեն կարգին մարդու կոչումը, – փրկել մեղուների, այդ իմաստուն և ժրաջան աշխատավորների կյանքը⁹¹: Բայց գրում եմ քեզ մի այլ խնդրով: Որոշեցի հավաքել ի մի այստեղ գրոտած գրոտանքներս և հիշեցի քեզ ուղարկածներս: Եթե մնում են, արտագրիր (նեղություն քաշիր) և ուղարկիր: Ուրիշ ի՞նչ: Ձանսաղություն: Այս տարի խրոնիկական ցավերս չեն անհանգստացնում: Տեսեսապես վատ չեմ: Հետաքրքիր է, որ անցյալ տարի քո և Վարիաի միջոցով ուղարկած նամակս չեն ստացել: Ինչ և է:

Երևանից ստացված նամակներին նայելով մայրաքաղաքը անճանաչելի է դարձել: Նոր շենքեր, նոր պրոսպեկտներ: Հոյակապ գործ է Ստալինյան մոնումենտը⁹²: Ձեռքս ընկավ «ընկեր Ստեփան Իլիչի»⁹³ ուսերենի թարգմանված «Իմ կյանքը»⁹⁴ – “Моя жизнь”. Լավ է թարգմանած: Լեմվելից հատուկ բարևներ: Իմ բարևները Գարեգինին, ընկերուհուդ և ուսարժանի կհամարես:

Ինչ և է:

Սիրով՝ Գուրգեն

Նամակ 14, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
12 մարտի 1951 թ., Կուռայ

Սիրելի Աշոտ!

Ես արդեն հուլիս կտրել էի և կարծում էի որ այս անգամ էլ նամակս անցավ անպատասխան և մտածում էի գարունը բացվելու պես անձամբ երևալ Կանադայի հորիզոնի վրա, անցնել կողքովդ և չբարևել... երբ հանկարծ միևնույն օրը, միևնույն ժամին, միևնույն նամակաբերուհին մտավ վագոնս և հանձնեց քո բացիկն ու փակիկը...

Անցնում եմ ըստ էության:

Գրում ես. – «Զգրելուս պատճառը և պատճառիկները լռությանս արդարացումներ են լիակատար չգիտով»: Մուժն է, անհասկանալի է, – և պա երևանի գծով կորած նամակների պատմության ես անցնում: Կուռայի փոստը պատասխանատու չի երևանի փոստի աշխատանքի համար: Լեմվելն էլ մի անգամ Յամսով ուշացրեց նամակիս պատասխանը. երբ ես այդ մասին նրան հարցապնդում արի, նա թե, ՄՕԱ⁹⁵, Վարդգեսը անտառում աշխատում էր, ՄՕԱ, գերան էր կտրում, ՄՕԱ, և գերանը, ՄՕԱ, ընկավ նրա ձախ ոտին, ՄՕԱ... բանից պարզվում է, որ Լեմվելը գրում էր ինձ ոչ թե իր աջ ձեռքով, այլ Վարդգեսի ձախ ոտով!!!

Ի հարկե, ես հասկանում եմ քո երկարատև, միամյա լռության պատճառներն ու պատճառիկները և կարդարացների այն եթե... եթե քո բոլոր նամակները և իմ առաջ գտնվող քո վերջին բացիկն ու փակիկը չվերջանային «Ախպերդ՝ Աշոտ» – սրտալի խոսքերով: Այս ուղղությանը դեռ շատ պիտի զահլեդ տանեմ և երեսովդ պիտի տամ, թե գրավոր թե ապագայում բանավոր... այս անգամ բավականանում եմ այսքանով, նկատի ունենալով քո... առողջական դրությունը:

Աշոտ, սիրելի, դու երևի գտնվում ես առողջապես այն դրության մեջ, ինչ ես անցյալ տարի այս ժամանակ: Դու ինձ այն ժամանակ խորհուրդ էիր տալիս, – «Ուշադրություն մի դարձրու, կանցնի»: Ես քեզ ընդհակառակը պիտի ասեմ, – «Ուշադրություն դարձրու՝ կանցնի»: Նախ և առաջ հանդիպիր Զերժինսկ, ենթարկվիր բուժքննության և գնիր 10-14 հատ

ինչոր թարթիբներ. թանգ չեն, 96 կ. արժեն բոլորը միասին: Այնուհետև գործածիր կարագ և քաղցր թեյ: Անցյալ տարի ես հասա մինչև մահվան դուռը, հյուսիսիցի և մտածում էի, որ ամեն ինչ վերջացավ. Լեմվելը օգնություն հասավ ժամանակին. երկու նվազ տղան ուղարկեց ինձ երեք հարյուր ու.⁹⁶ և ես կապեցի ինձ կարագի և քաղցր թեյի: Տաք հագնվիր, շատ է օգնում տաք հագուստը: Աշնանը ես գնեցի շան մորթով մի տաք վերարկու և այժմ, երբ ըստ սովորություն պիտի ապրեի տանջող ցավեր (փետր., մարտ, ապրիլ), զգում եմ ինձ դուրս այդ ցավերից: Ստամոքսը մարդկային օրգանիզմի ծանր ու թեթև արդյունաբերությունն է և ինչպես երկիրը, այնպես էլ մարդկային օրգանիզմը պահանջում են որ այդ միավորները լավ գործեն և գտնվեն իրենց կոչման բարձրության վրա... ПОНЯТНО?⁹⁷

* * *

Գրում ես, որ կարգում ես միայն թերթեր և ամսագրեր և որ ժամանակ չունես կարդալու: Եթե ամսագիր ասելով հասկանանք «Նովի միր», «Կրասնայա նով»⁹⁸ ևլն., ուրեմն կարդալու ժամանակ ունես և կարգում ես: Կարդալը պոչո՞վ կլինի:

* * *

550 աշխօ՞ր. ոչ միայն մալադեց այլև աֆերիմ! Ես՝ 310: Այն կողմ չկարողացա անցնել: Ես քեզանից 240 աշխօր պակաս ունեմ, Յա Թ՛... Յա Թ՛⁹⁹ Լեմշիկը¹⁰⁰ ինձանից 310 աշխօր պակաս ունի, մա՛չ... Լեմշիկը ոչ մի աշխօր չունի:

* * *

Լեմշիկի պատմությունը երկար է: Ես չկարողացա նրան տեսնել (այս տարի անպայման տեսնեմ պիտի), բայց տանտիրուհիս, Քսենիա Ալեքսանդրովնան, Կանսկ գնալիս իմ խնդրաբով Աբան հանդիպեց և տեսավ նրան: Լեմշիկը Աբանում ապրում է «ազատ արվեստագետի» բողոքային կյանքով: Ամսվա մեջ ստանում եմ նրանից երեք-չորս նամակ և բոլոր նամակներում բարեխիղճ կերպով նկարագրում է իր բոլոր խումբերի պատմությունը, զանազան սպատիկաչների, պերցովկաների,

զապիկանկաների, Կանսկի և Մոսկովսկի օղիների ու գարեջրերի ընդունած քանակների ու որակների մասին և այն մասին, որ վերջ, այլևս չպիտի խմի... Միյուս նամակում նույն պատմությունը: Պետհրատից նա ունի (ուներ) 30-35 հազար ստանալիք և ահա մի տարի է, որ անգործ ու անվաստակ սխկում է մաս-մաս այդ գումարը: Ստանում է միաժամանակ ծանրոցներ, վալինկաներ անգամ Երևանից դուրս գրեց: Ես նրան խորհուրդ տվի, որ կարտոշկան ու կաղամբն էլ Հայաստանից դուրս գրի, չգիտեմ, լսե՞ց իմ խորհուրդը, թե ոչ: Վերջին նամակում գրում է.— «Երկու օր է, որ չեմ խմում և ինձ շատ լավ եմ զգում... բայց մտածում եմ, որ ավելի լավ է խմել ու իրեն լավ զգալ, քան թե չխմել ու իրեն լավ զգալ...»: Նման սրամտություններ խիստ հազվագյուտ են նրա նամակներում: Գրում է կամ հարբած կամ «պախմելիայի»¹⁰¹ դրուժյան մեջ և նամակներն անկապ են, էքսցենտրիկ, հակասական, լեմշիկային: Չէ, խիստ կարոտել եմ այդ անպիտանին: Օգոստոսին հավաքվեց և ուզում էր ինձ մոտ տեղափոխվել, ձևական բոլոր արգելքները վերացվել էին և հանկարծ նամակ,— ՄՕԼ, այստեղ մի կին կա, մի Մարիա Վասիլենա, ՄՕԼ, ես քույր չեմ ունեցել, ՄՕԼ և մինչև հիմա չգիտեի, թե ինչ է քույր-եղբայրական սերը, ՄՕԼ, հիմա, ՄՕԼ, հասկանում եմ կամաց-կամաց: ՄՕԼ, հետաձգում եմ ժամանակավորապես դալս, մինչև լրիվ կերպով հասկանամ քույր-եղբայրական սերը, ՄՕԼ...

Ահա քեզ Լեմշիկ:

Բարեդ կհաղորդեմ: Նա մի քանի անգամ հարցրել է քո մասին, ես կարճ եմ կապել,— Աշոտից վաղուց է, որ նամակ չկա, ՄՕԼ: Գուցե պետք էր հաղորդել, որ Աշոտը ժամանակավորապես դադարեցրել է իր նամակագրությունը, որովհետև մորաքույր չի ունեցել և Կանառայում մորաքույր է գտել և զբաղված է ուսումնասիրելով զգացմունքային այդ էկզոտիկա՞ն... Հա՛լլա-հա՛լլա՛...

* * *

Սիրելի Աշոտ. Կանառայ-Կուռայ պոչտը լավ է աշխատում: Չեմ կասկածում, որ իմ այս նամակը, ինչպես նաև իմ բոլոր գրած նամակները կստանաս: Չպետք է մեղադրել պոչ-

տին. որ նա տեղ չի հասցնում չգրած նամակները: Գրում ես, – «մանրամասն նամակ կգրեմ, երբ հավաստիացա, որ այս նամակը հասել է տեղ»: Հավաստիացիր, սպասում եմ:

Ես իմ անցյալ տարվա աշխատանքի վրա եմ: Պահակում եմ 24 ժամ և 24 ժամ ազատ եմ: Զբաղված եմ Մայակով-սկիով¹⁰²: Մեծ գրող է: Զեռք եմ գցել ամբողջական Մայակով-սկին մի հատորով: Բազի-բազի գրում եմ: Կազմում եմ նոր երգերի գիրք, որը երևի վերջինն է և որը երևի այդպես էլ կոչեմ, – «Վերջին գիրք»¹⁰³: Լեմշիկը դեմ է. – Զէ՛, ռո՛ւ, այդ վերջինը չէ, ռո՛ւ, դու էլի գրքեր կգրես, ռո՛ւ. Ինչևէ!

Առայժմ այսքան: Զերմ բարևներ Գարեգինին: Երևանը խիստ գեղեցկացել է. հոյակապ գործ է Ստալինյան մոնումենտը: Նկարը տեսա: Ուրիշ նորություն չի: Ողջ լեր:

Քո՝ Գուրգեն

Նամակ 15, Վարդան Աճեմյանին, Երևան, –
26 մարտի 1951 թ., Կուռայ

Սիրելի Վարդ.

Մայրաքաղաքի, երկրային և տեղական թերթերը հաղորդեցին քո նոր հաղթանակի, նոր նվաճման մասին¹⁰⁴: Թան չի, ամեն մարդու բան չի լինել Ստալինյան մրցանակի պսակավոր: Ռադիոները կարդացին Սովետական Միության Մինիստրների Խորհուրդի հաղորդագրությունը և ես առանձին հաճույքով քո անունն ու ազգանունը և նամանավանդ հայրանունը, տարաբախտ Պանտիչի¹⁰⁵ անո՛ւնը լսեցի բարձրաստիանների և ռեպորտող-կտորների միջից: Միայն Սովետական Միության մեջ գնահատվում է իսկական տաղանդը: Լավ է, երբ մտածում ես, որ Գլադկովից¹⁰⁶ մինչև Արաքսման¹⁰⁷, Աճեմյանից մինչև Թերզիբաշյան¹⁰⁸, Սովետական Միության արվեստի և մտքի բոլոր աշխատավորները իրավունք և հնարավորություն ունեն կրել Ստալինյան մրցանակի դափնեպսակը, եթե... եթե միայն կարողանան ստեղծել արժեքավոր գործ: Հնարավորություն և իրավունք տրված է բոլորին: Ու հաճախ տխրություն մե տարակուսանքով ես մտածում Իքսի կամ Զետի մասին, –

ինչո՞վ են զբաղված, ինչո՞ւ չեն տալիս արժեքավոր գործեր, ինչո՞ւ նրանց անունները չեն երևում Ստալինյան պսակակիրների ցուցակում: Ուրեմն... ուրեմն, կրկնում եմ թան չէ, ամեն մարդու բան չի: Սրա համար հարկավոր է բացի իրավունքից և հնարավորությունից, ևս մի փոքրիկ հանգամանք, — տաղանդ, այն, ինչով օժտված ես դու առատություն ոսկե եղջյուրից:

Սիրելի Վարդան. անցյալ տարի թե նախանցյալ — երբ հիվանդությունն ու կարիքը սեղմեցին ինձ պատին, ես թույլ տվի ինձ, իմ կեցություն ու կացություն չհամապատասխանող հոմոսոսոս ու կատակով մի նամակ գրել քեզ: Իմ այդ նամակը դու թողիր անպատասխան: Դու հասկացիր, որ եթե ես զգայի, որ իմ նամակը քեզ կամ քո հազվադեպ օգնություն ինձ՝ կարող են ազդել քո քաղաքական ընդունացիայի վրա, ես քեզ ամենևին չէի գրի: Հիմա էլ չէի գրի, եթե չլինեիր այս առիթը, այնքան ինձ վրա ազդեց քո քար լուծությունը: Բայց ես գիտեմ մի ուրիշ բան, որ եթե ես քեզ չհիշեմ, դու ինձ երբեք չես հիշի: Դու իրավունք ունես ինձ մոռանալու, որովհետև իմ մասին քեզ ոչ ոք չի հիշեցնի, իսկ ես, եթե անգամ մոռացած լինեի, թերթերն ու ռադիոալիքները կհիշեցնեին ինձ՝ քո մասին: Ուստի ներիր ինձ, որ օգտվելով առիթից, հասցնում եմ քեզ իմ ձայնը և սրտանց շնորհավորում քո նոր և ոչ առաջին և ոչ վերջին հաջողությունը:

Երևակայում եմ քո տհաճությունը, երբ դու կստանաս ու կկարդաս իմ այս նամակը... բայց ես չեմ երկնչում: Ես գիտեմ, որ ամեն ինչ հոսում է և աշխարհում մարդ չի կորչի, որքան էլ իրերի կամ ճակատագրի բերմունքով ծանր փորձությունների ենթարկվի նա... ես գիտեմ, որ ավելի խոր ու անհույս տեղերից դուրս եկա սաղ-սալամաթ, ու եկա ու սեղմեցի քո ձեռքը, իսկ հիմա... ես գիտեմ, որ այս վերջին փորձությունն է, և նորից եմ կրկնում, աշխարհում մարդը չի կորչի:

...Ուստի մեղմիր տհաճությունդ և բարի աչքերով նայիր իմ այս նամակի վրա: Հիմա Երևանում գարուն է և ես գիտեմ, որ գարունը քնքշացնում է մարդկանց, դարձնում է զգայուն, սրտառուչ. արվեստագետների վրա մանավանդ, ավելի խորն է ազդում գարունը. ինչո՞ւ է այս այսպես: Այստեղ էլ այսօր

օդում շրջում է գարնան բուրմուռները, ես գրում եմ քեզ, իսկ սրտումս, սրտումս ասես աստվածներ են երգում:

Երգել քեզ բարեկամների բարեկամություն, կնոջ երգումների արժեքի, լավ օրերի և վատ օրերի երգը:— Կարիք չկա: Ձեռն ուզում այս պոետական (այսպես կոչված) տրամադրությունը խաթարել ամենակեր պրոզայով: Ինչպես Մայակովսկին կասեր, մեր կյանքը, լրիվ «ուլուտի» կողմից, դեռ կատարելագործված չէ¹⁰⁹, բայց մենք գնում ենք այդ ճանապարհով ու կասկած չկա, որ կհասնենք: Այդ ճանապարհով առաջնորդում է մեզ մեծ ղեկավարը և եթե անհրաժեշտ է, որ ես ապրեմ առայժմ Կոռույում և ոչ Երևանում, ի՞նչ մի սարսափելի բան կա այդտեղ որ... այդ չէ սարսափելին: Սարսափելին այն է, որ մարդիկ մանրանում են, կորցնում հեռանկարները և իրենց սեփական քիթն անգամ մշուշում են տեսնում: Խոսքը չի վերաբերում նամակիս ընթերցողին: Իմ ակնարկը վերաբերում է մարդկանց, որոնք ավելի հեռու են քեզանից և ավելի մոտ էին ինձ... Բայց... ամեն ինչ հոսում է, ամեն ինչ փոխվում: Փա՛ռք մարքսյան դիալեկտիկային:

* * *

...Երկու օր առաջ (ուզում եմ մի քիչ «պարծենալ» իմ հաջողություններով թեկուզ և քեզ համար կարող են հետաքրքիր չլինել...) ես դիմեցի տեղական ձեռնահաս օրգանների և խնդրեցի տալ ինձ հնարավորություն զբաղվելու իմ մասնագիտությամբ. այդ հնարավորությունից ես զրկված չեմ. այս 22 ամիսների ընթացքում¹¹⁰ ես ավելի շատ եմ գրել և ստեղծագործել, քան Երևանում հինգ տարվա ընթացքում կստեղծագործեի. իմ խնդիրը վերաբերում է նրանց հրապարակմանը: Ինձ խոստացան միջնորդություն հարուցել Հայաստանի համապատասխան օրգանների առաջ, որպեսզի Պետհրատից ստանամ առայժմ թարգմանական աշխատանքներ: Ձեռն կասկածում, որ այդ գործը կհաջողվի: Առողջությունս լավ է. թողել եմ և խմելը և... ծխելը. որոշել եմ երկար ապրել, կոջո՛ւ:

Կեղծավորություն և халяжество¹¹¹ կլինեն իմ կողմից եթե ասես, որ ոչ մի կարիք չունեմ և օգնության կարիք չեմ զգում:

Ունեմ կենսական այրող կարիքներ: Ձեմ կասկածում, որ այս անգամ կհիշեիր ինձ, եթե մինչև անգամ չստանայիր իմ այս նամակը: Եթե բազմազբազուլթյունը կխանգարի քեզ ժամանակ վատնել փոստում, կարող ես ուղարկել Սերիկի-փայլուն քույրիկի միջոցով: Պետհրատի առաջին իսկ վճարից կփակեմ իմ պարտքը – նույնպես փայլուն քույրիկի միջոցով: Ա՛ռ քեզ:

Նամակս սկսեցի պոեզիայով, սակայն վերջացում եմ պրոզայով: Բայց այդ պրոզան կապված է մի մարդու առօրյայի հետ, որն իր ողջ կյանքը նվիրել է Ուլիմպոսի աստվածներին: Եվ եթե նրան միշտ չեն շոյել Ուլիմպյան աստվածները, այդ նրանից է, որ նա չի արածել սրբազան լեռան ստորոտներում և ձգտել է միշտ լեռն ի վեր...

Ողջ լեբ: Արուսին և Ալեքսանդր Վարդանիչին ջերմ ողջույն: Սրտագին բարևներ Լևոնենց:

Ողջույն երկրին և Երևանին:

Սիրով՝ Գուրգեն

Красноярский край, Дзержинский район, Курай, колхоз им. Сталина.

Նամակ 16, Անտոնինա Պաուլայտիտին, Ջերթինսկ,-
10 հոկտ. 1952 թ., Կուռայ

Սիրելիս, թանկագինս.

Հենց նոր եկա աշխատանքից, մտա ձեր սենյակ, տեսա դատարկ մահճակալը և պառավին: Նա մրթմրթաց. – «Գնացել են... մեքենայով... երեկոյան կողմ... այո, գնացել են»:

Նայեցի թղթերը, տետրերը և չսխալվեցի: Գտա քո թանկագին երկտողը¹¹²: Շնորհակալ եմ, հարազատս, բարի, սրտառուչ խոսքերի համար: Թող սիրո աստվածները պահպանեն մեզ՝ միմյանց համար:

Մռայլ, մառախլապատ երեկո... լուսինը չի երևում: Թախիծ, թախիծ...

Ծանր գիշեր է:

Ինձ ստիպել են հաշվել մինչև հարյուրը և խոստացել են. –

«Իսկ այնտեղ Տոնիան է»։ Ես մի քանի անգամ հաշվեցի մինչև իննսունիններ, բայց ոչ մի կերպ չկարողացա ասել՝ «հարյո՛ւր»։ Վերջապես հավաքեցի ուժերս, ստիպեցի ինձ գոռալ՝ «Հարյո՛ւր...»։ Եվ արթնացա... Իսկ դու չկաս։

...Դու հիմա տանն ես, քնած ես հրեշտակային քնով, կամ պատմում ես պանի Մարիաին¹¹³. – «Ես նրան խղճում եմ։ Նա այնտեղ կկորչի...»։

Ցերեկվա ժամի 3-ը

Գրում եմ աշխատատեղից։ Կուզենայի նամակս այսօր փոստ հանձնել։ Տեղս չեմ գտնում։ Ամենուր աղմուկ-աղաղակ...

12 հոկտեմբերի

Ձյուն է գալիս... Ձյուն՝ Կուռայի, սրտիս վրա։ Երեկ ոչ մի կերպ նամակս չավարտեցի։ Լույսը թույլ առկայծում է։ Պավելը¹¹⁴ կորել է ինչոր տեղ։ Ես նստել էի պատուհանի մոտ և նայում էի... ինձ։ Դու չկաս և կարծես մեկնել ես հարյուր տարի առաջ։ Ո՛չ, հենց նոր մեկնեցիր... Ձէ՛, դու չես գնացել, դու ահա, իմ կողքին ես...

Ահա, սիրելիս, իմ բոլոր նորությունները։

Երեկոյանում է։ Սպասում եմ քո նամակին։ Սրտագին բարևներս պանի Մարիաին, Իոսիֆ Իոսիֆովիչին¹¹⁵ և նրանց, ովքեր շրջապատում են քեզ։ Համբուրում եմ աչիկներդ։

Քո՛, Գուրգեն

Նամակ 17, Անտոնինա Պաուլայտիտին, Ձերթինսկ, –
2 նոյեմբերի 1952 թ., Կուռայ

Սիրելի Տոնիա.

Երկու ժամ առաջ հասա Կուռայ¹¹⁶։ Ամեն ինչ տեղում է, ամեն ինչ՝ կարգին, հարբածներ չկան¹¹⁷... Ցերեկվա ժամի 4-ն է։ Սրտիս վրա ծանրություն կա։ Ինքս էլ չգիտեմ՝ ինչու։ Հիշում եմ քեզ, իմ սիրելիս, և սիրտս արյունով է լցվում։ Ի՞նչ է քեզ սպասում։ Ճիշտ է, ես գիտեմ լավ բանաստեղծություններ գրել... է՛, հետո՞ ինչ։ Եթե միայն իմանայի՛ր, թե ինչ ծանրություն կա սրտումս։ Նախանձում եմ քեզ։ Դու

երիտասարդ ես և ամեն ինչի վրա նայում ես թեթև, մատների արանքով, իսկ ես ամեն ինչ սրտիս մոտ եմ ընդունում...

Արդեն երեկո է: Ուժեղ քամի է և լուսին: Քամի: Թախիծ: Այսօր ոչ մի տեղ չգնացի և չեմ էլ գնա: Երեկո: Քամի...

Քո՝ Գուրգեն

Նամակ 18, Անտոնինա Պաուլայիտիտեն, Ձերժինակ, -
26 նոյեմբերի 1952 թ., Կուռայ

Սիրելի Տոնիա.

Երեկ երեկոյան ստացա նամակդ: Նամակ ստացա նաև Մոսկվայից: Եղբորս կինը¹¹⁸ վերջերս է վերադարձել Երևանից: Նա ինձ բավական նորություններ է գրում: Ոչ մի լավ և ուրախ բան: Տրամադրությունս մուսյլ է: Այսօր իմ տենդի օրն է: Արդեն հինգ անգամ տաքություն եմ ունեցել: Ժամի 5-ին Լյուբով Պետրովնան¹¹⁹ արյունս կվերցնի և 28-ին կտանի Ձերժինակ՝ հետազոտման:

Ուզում եմ շատախոսել կարևորի և երկրորդականի մասին: Դա նշանակում է, որ սկսվում է իմ սիրելի տենդը: Վատ հիվանդություն չէ: Դա ո՛չ ստամոքսի ցավ է, ո՛չ ատամի: Ուզում եմ պառկել, շատախոսել ամեն ինչի մասին, բայց ո՞ւմ հետ: Վառվում եմ ձեռքերս, ոտքերս, դեմքս: Մարմինս հաճելիորեն ջերմանում է: Դա կատարվում է օրը մեջ: Բայց կան ուրիշ հիվանդություններ – ամենօրյա և մշտական: Ձէ, շնորհակա՛լ եմ, իմ հիվանդությունը լավն է:

Հիմա ես քեզ տեսնում եմ այնքան պարզ, ասես դու նստած ես կողքս (արդեն տենդի մեջ եմ. ինչ լա՛վն է, ինչ կարգապահ՛ը, եկավ ժամանակին, սպասեցնել չտվեց):

Համբուրում եմ քեզ այրվող շուրթերով, հենց հիմա շուրթերս այրվում են: Մրսում եմ, բայց ամեն տեղս այրվում է, դուրեկան է, բայց և երկյուղալի: Սպասում եմ Լյուբով Պետրովնային, նա պետք է արյունս վերցնի հետազոտման: Լավ եղիր: Մի՛ տխրիր: Սա էլ կանցնի: Ամեն ինչ անցողիկ է, ցավն էլ կանցնի, վիշտն էլ, ուրախությունն էլ:

Քո շատախոս Գուրգեն¹²⁰

Նամակ 19, Անտոնինա Պաուլայտիտեին, Ջերֆինսկ,–
19 դեկտ. 1952 թ., Կուռայ

Սիրելի Տոնիա.

Գլխուժմ հիմա միայն մի միտք կա՝ առողջանա՛լ: Որովհետև հիվանդի աչքին ամեն ինչ ծանր է թվում, սարսափելի...

Հոգնել եմ: Բարեններ Պավելից, նրա ընտանիքից: Բարեններ պանի Մարիային, Օսիպովիչին: Սպասում եմ Վերա Ֆեոդորովնային¹²¹: Նա խոստացել է այսօր գալ և լսել ինձ: Արյանս հետազոտման արդյունքները դեռ չկան: Զարմանալի արյուն է: Հավանորեն պատվելի Լ. Պ-ն կորցրել է այն...

Երեկո: Վերա Ֆեոդորովնան չեկավ, բայց ցերեկվա 1-ին ինքս դժվարությամբ բուժարան հասա: Զերմությունս 37,8 էր: Դա ցերեկն էր, իսկ հիմա, համոզված եմ որ 39 է: Նա բարկացավ վրաս և արգելեց այսօրվանից աշխատանքի գնալ: «Եթե դու շարունակես քոնը, կմեռնես, և ես պատասխանատու չեմ»: Այդպես էլ ասաց: Ստիպված եմ չաչխատել: Անկեղծ ասած՝ ուժ էլ չունեմ: Հիմա տաքության մեջ եմ: Խեղդվում եմ և թույլ եմ ինչպես երբեք: Ահա թե ուր հասա ես:

Դե, առայժմ, գրիր, մի մոռացիր, հիշիր...

Քո՝ Գուրգեն

Նամակ 20, Անտոնինա Պաուլայտիտեին, Ջերֆինսկ,–
17 հունվարի 1953 թ., Կուռայ

Թանկագին Տոնիա.

Հունվարի 3-ի քո նամակն ստացա միայն երեկ... մանրամասն պատասխան գրելու ուժ չունեմ: Պառկած եմ, ինչպես հիվանդներն են պառկում: Զերմությունս տատանվում է 35,5-ից մինչև 38 աստիճան: Մի քանի անգամ երազում տեսել եմ քեզ: Ափսոս, որ ամեն ինչ թարս դասավորվեց: Հիմա մենք կարող էինք լավ թե վատ ապրել միասին: Կլիներ և՛ տառապանք, և՛ երջանկություն...

Իսկ հիմա միայն տառապանք է որ կա... “Эх ты, горе горькое...”¹²².

Հիմա դու – իմ վերջին հույսն ես ու ուրախությունը:

Իրավունք չունես ինձ թողնելու, քանի դեռ հիվանդ եմ, քանի դեռ ապրում եմ: Ես քեզ երկար չեմ պահի, մի՛ վախեցիր: Կուռայում կամ Զերժինսկում կլթաղես ինձ և՛ ազա՛տ ես: Տոնիա, սիրելի Տոնեչկա, ինչո՞ւ հիվանդացա: Ինչո՞ւ եմ ես այսքան դժբախտ: Չէ՞ որ ուզում եմ քեզ հետ լինել: Հիմա դա միայն երազ է՝ հեռավոր Փանտազիա, միՓ, ոսկե հեքիաթ, հիվանդ ուղեղի մորմոք...

Սիրելի Տոնեչկա. հունվարի 7-ին Վերա Ֆյոդորովնան ինձ ուղեգիր տվեց և պատվիրեց հակառակ իմ կամքին տեղափոխել ինձ Զերժինսկ՝ Ալիսա Անդրեևնայի¹²³ հսկողության տակ: Ստիպված էի ենթարկվել: Պավելը ձեռք բերեց և պատրաստվեց ինձ հիվանդանոց տեղափոխել: Ամբողջ գիշեր չքնեցի և պատկերացնում էի, թե ինչպես դու կգաս հիվանդանոց և կտեսնես ինձ հիվանդանոցային խալաթով, գունատ, նիհարած... Հաջորդ օրը հրաշք կատարվեց: Զերմությունս անցավ, իսկ առանց դրա հիվանդանոցը չի ընդունի: Ստիպված էինք հետաձգել: Մեկուկես օրից Զերմությունը նորից հայտնվեց, բայց դրսում բուք էր և 46-50 աստիճան ցուրտ: Այսօր էլ սառնամանիք է, այնպես որ պառկած եմ ուղեգիրը գրպանումս:

Երեկ ամբողջ օրը Զերմություն չունեի: Երեկոյան մի ժամ միայն՝ 38,2 և նորից իջավ: Չգիտեմ թե ինչով է ավարտվելու այս խաղը – վատ խաղը...

Դու ուրախ ես, որ ես չեմ աշխատում, իսկ ես՝ ոչ:

Սրտագին ողջունյն պանի Մարիային, Օսիպովիչին: Ցերեկվա ժամի 1-ն է: Հիմա Զերմությունս կչափեմ: Չափեցի – 36 է: Տեսնենք երեկոյան ինչքան կլինի:

Համբուրում եմ, քո՝ Գուրգեն

Նամակ 21, Անտոնինա Պաուլայտիտին, Զերժինսկ,–

11 փետրվարի 1953 թ.,

Զերժինսկի շրջանային հիվանդանոց

Սիրելի Անտոնինա.

Ես ողջ և առողջ եմ, բայց դեռ հոսանք չկա. ուենագենը չի

աշխատում: Ինձ վատ չեմ զգում, ջերմությունս նորմալ է, ջերմությունս բարձրացած է...

Կուռայից մի հիվանդ կնոջ են բերել... Բոլորը հետաքրքրվում են, ես կվերադառնամ Կուռայ թե չէ:

Ձեմ հասկանում, թե Պավելն ինչն^օ չի գալիս: Մի մարդու միջոցով ես նրան նամակ եմ ուղարկել: Սիրտս անհանգիստ է, վախենում եմ վաղը նորից ջերմություն ունենամ: Վաղն ասելով, չեմ ուզում ասել ուղղակի վաղը, այլ ընդհանրապես, ապագայում: Ինձ թուղթ է պետք, Տոնեչկա, ուրիշ ոչ մի բանի կարիք չունեմ...

Կարոտում եմ քեզ: Անալիզն արել են: Գործերս լավ են. AC¹²⁴ չեն հայտնաբերվել:

Քո Գուրգեն

Նամակ 22, Անտոնինա Պաուլայտիտին, Ձերժինսկ,–
24 փետրվարի 1953 թ.,
Ձերժինսկի շրջանային հիվանդանոց

Իմ սիրելի Տոնեչկա!

Շնորհակալ եմ, որ դու այդքան խելացի ես, խիստ, բանական, հոգատար, լավը և անսահման հիանալի:

Դու ասում ես, թե մախորկա չկա: Բայց իմ վիճակում մախորկան օգտակար է և անհրաժեշտ: Ձե^օ որ ես քեզ բացատրել եմ, որ այն իջեցնում է ջերմությունը, ինչ որ ինձ պետք է... Դու պետք է իմանաս, որ ես չեմ կարող առանց ծխելու: Վարժվիր դրան: Պիտի ծխեմ, ինչ լինում է, թող լինի...

Դու ուզում ես, որ ես որոշակի գրեմ, թե երբ են ինձ հիվանդանոցից դուրս գրելո^օ: Անգամ Ալիսա Անդրեևեան դա չգիտե: Ամեն ինչ կախված է ռեստոգենից... Իսկ ե^օրբ կլինի ռեստոգենը՝ չգիտեմ:

Համբուրում եմ քեզ, իմ սիրելի փոքրիկս և խնդրում եմ Աստծուց, որ դու միշտ լինես ողջ, առողջ և... իմը:

Քո խիստ Գուրգեն

Հ. Գ.— Ես նամակներ չեմ ստանում¹²⁵ և պետք էլ չի: Բայց

կլինե՛ն: Իսկ եթե չլինեն՝ աստված նրանց հետ: Ես երբեք հույս չեմ դրել նրանց վրա, իմ «մեղքը» ես գիտեմ: Իսկ այդ «մեղքը» նրանում է, որ ես սովորական շարքային չեմ... և իմ բարեկամները վախենում են անել այն, ինչ իրենք կցանկանային...

Կուզենայի իմանալ քո տխրության պատճառը: Իրոք, ի՞նչ է պատահել: Մի՛ տխրի, մի՛ հիվանդացի, թե չէ... թե չէ ես ոտով-գլխով կկորչեմ... դու իմ միակը...

Գուրգենյան¹²⁶

Նամակ 23, Անտոնինա Պաուլայտիտին, Ձերժինսկ,–
11 մարտի 1953 թ.,
Ձերժինսկի շրջանային հիվանդանոց

Սիրելի Անտոնիա.

Եթե իմանայի՛, որ իմ մորուքը քեզ այդքան կվշտացնի...

Խե՛ղճ Ձեխովի Օլգա: Ինչպե՞ս է նա ապրել Անտոնի հետ: Ձէ՞ որ վերջինս երբեք չէր սափրվում: Խե՛ղճ կանայք այն մարդկանց, ովքեր մորուք են թողնում: Ինչպե՞ս են նրանք ապրում այս աշխարհում¹²⁷...

Հավատում եմ, որ դու առանց ինձ տխրում ես, բայց հավատա՛ ինձ, ես քեզ այնպես եմ կարոտում, այնպես եմ տխրում քեզ համար, որ այդպես տխրել կարող եմ միայն ես:

Ինչևէ, առողջ եղի՛ր, մի՛ մտածի իմ մորուքի մասին: Մորուքն ի՞նչ է հավիտենականության դեմ: Իսկ ինչ վերաբերում է շրջապատի կարծիքին՝ այդ, իհարկե, ինձ չի հետաքրքրում: Դու դա գիտես:

Համբուրում եմ իմ փոքրիկ Տոնիաին, ցանկանում եմ, որ նա ինձ ոչ մոռանա և ոչ էլ դադարի սիրելուց:

Քո մորուքավոր (առայժմ)՝ Գուրգենյան¹²⁸

Նամակ 24, Անտոնինա Պաուլայտիտին, Ձերժինսկ,–
25 մարտի 1953 թ.,
Ձերժինսկի շրջանային հիվանդանոց

Սիրելի Տոնիա.

Դու գնացիր, իսկ ես երկար մնացի նստած անկողնու վրա
և ընկա մտքերի մեջ: Ինչի՞ մասին, ինքս էլ չգիտեմ: Ահա ծե-
րուկն էլ մահացավ, մարեց կամաց-կամաց մոմի նման: Նրան
ծածկեցին վերմակով և նա արդեն պառկած է հանգիստ, նրա
էլ ոչ մի տեղը չի ցավում: Նա այլևս չունի հոգսեր, մտած-
մունքներ, ապրումներ: Լա՛ւա՛ւա՛վ է:

Անհամբեր սպասում եմ երեկոյին, ռենտգենին: Հակառա-
կի պես արևն իր տեղից չի շարժվում: Լուռթյուն: Ինչ-որ
թուչուն խփվեց պատուհանին, ռադիոյով թավջութակն է նվա-
գում: Ծերուկը «քնած» է, իսկ ես գրում եմ: Ինչի՞ մասին:
Ինքս էլ չգիտեմ:

Ահա ծերուկին էլ տարան: Մնացի մենակ, իսկ օրը ոչ մի
կերպ չի երեկոյանում...

Ուռա՛ւա՛ւա՛ւ...

Վերադարձա ռենտգենից: Վերմակով փաթաթված, բուժ-
քոջ հետ՝ քայլով մա՛րջ՝ ռենտգեն և ետ: Ալի Միխայլովիչը
երկու անգամ նայեց ինձ, ինչ-որ բան գրառեց, չգիտեմ, վաղը
կիմանամ թե ինչ:

Իսկ հիմա՝ բարի գիշեր: Չնայած չեմ քնելու, չե՛մ կարող:
Կպառկեմ ու կմտածեմ: Ինչի՞ մասին: Ինքս էլ չգիտեմ:

26 մարտի

Առավոտ է: Ի՛նչ մուսյլ առավոտ: Առավոտն ուռցրել է իր
շուրթերը: Ասես արև չի եղել, չկա ու չի էլ լինելու:

Առավոտվա ժամի 10

Ասես դիտմամբ այսօր ստուգումը ժամի 2-ին է լինելու:
Տեղս չեմ գտնում: Իսկ ձյունը գալիս է ու գալիս: Զմեռը վե-
րադառնալու՞ է, ի՞նչ է: Ո՛չ, շուտով գարուն կգա: Դու վախե-
նում ես, որ ես շուտով կմեռնե՞մ, թե՞ որ երկար կապրեմ: Մի՛
վախենա ո՛չ առաջինից, ո՛չ էլ վերջինից: Եթե շուտ մեռնեմ,
ուրեմն շուտ կպրծնես ինձնից, իսկ եթե երկար ապրեմ, ուրեմն
առողջ կլինեմ և ամեն ինչ կլինի կարգին: Հասկացա՞ր, սիրելի

Տոնեչկա: Գիտե՞ս թե էլի ինչ է ինձ անհանգստացնում: Որ նորից ստիպված եմ Կուռայ վերադառնալ ու նորից քայքայել չեղած առողջությունս¹²⁹...

Ժամի մեկը

Արև': Ճաշ: Սպասում: Սպասում...

Ցերեկվա ժամի չորսը

...Վե՛րջ:

Թոքախտ, իհարկե, կա: Եկավ Ալիսա Անդրեևնան և «ուրախացրեց» ինձ (իսկ սիրտս՝ թա՛կ-թա՛կ-թա՛կ...).

– Բայց... բայց ինչն է ձեր մոտ լավ... այն, որ ձեր օրգանիզմը արագ հաղթահարեց ջերմությունը և վերականգնեց կանոնավոր... Մենք ձեզ տեղեկանք կտանք, որ ձեզ չուղարկեն Ֆիզիկական աշխատանքի, որ դուք համեմատաբար հանգիստ կյանքով... Բայց դուք (նա մտքերի մեջ ընկավ)... ստրեպտոմիցին ունեցեք ձեզ մոտ, որպեսզի, նոր բռնկման դեպքում, մենք կարողանանք վերացնել...

– Ե՛րբ դուրս կգրեք ինձ... – հարցրեցի ես:

– Հաջորդ շաբաթ: Ձեզ պետք է ամրանալ, ուժ հավաքել...

Ցանկանում եմ ձեզ ամենայն հաջողություն...

Ահա բոլորը, սիրելի Տոնիա, ահա բոլորը:

Կարևոր չէ, թե ինչ եմ մտածում ես, կարևորն այն է, թե ինչ ես մտածում դո՛ւ:

Սպասում եմ քո նամակին: Պարտադիր չեն այդքան հաճախակի այցելություններդ: Տեսնում եմ, որ դու իսկապես շատ ես հոգնած այս ամենից: Մենք կարող ենք խորհրդակցել և նամակներով:

Ողջույններս պանի Մարիան, Օսիպովիչին, Անտոն Պետրովիչին, Պրանասին:

Մնամ քո անորոշ – ապագա «ամուսին» – Գուրգենաս:

Հ. Գ. – Նորից խոսեցի Ալիսա Անդրեևնայի հետ: Նա ինձ ասաց.

– Ռենտգենոլոգն ասաց, որ ամենակարևորն այն է, որ քո մոտ «փունջ» չկա և վտանգավոր ոչինչ չկա, իսկ օջախները կարելի է վերացնել: Մի՛ անհանգստացիր, գործերդ լավ են գնում:

Բո՛ Գուրգենաս

Նամակ 25, Վահրամ և Մարո Ալազաններին¹³⁰, Բողոքան, –
8 մայիսի 1953 թ., Ձերթինսկ

ԹՈՒՂԹ ԱԼՈՅԻՆ ԵՎ ՄԱՐՈՅԻՆ ♥

Ողջո՛ւյն Ալո, ողջո՛ւյն Մարո,
Եղբայրական սիրով ողջույն.
Ծերացել եմ քսան տարով
Ու ինքս ինձ չեմ ճանաչում:
Ես ծերացա քսան տարով,
Քսանհինգով ջահելացա,
Անցավ կյանքը լափին տալով,
Իրար խառնեց լաց ու ծիծաղ:

Պլյուս, մինուս՝ էլի է՛ն եմ,
էն էնից էլ՝ մի քիչ դեռ եմ.
Թե չհաշվենք ցավս լիկող, –
Պենիցիլին, ասեղ, ուկոլ¹³¹...
Անգործ եմ այժմ, թույլ ու տնանկ,
Աշխատելու անընդունակ.
Խոնավ օրեր, անձրև, քամի,
էլ ո՞նց հոգիս չկարկամի...

Թե չհաշվենք հոգսերը մանր,
էս հոգեմաշ ապրուստը ծանր...
Լա՛վ եմ, լա՛վ եմ, լա՛վ կլինի,
Չկա բախի, պիվո չկա,
Մնաց ծիծաղը աղջկա,
Ատում էի, վերջը ընկա
(Շատ մի՛ ատի, վերջ՝ սիրել կա...):

Թուղթս գնա շրջան անի
Ձերթինսկ, Աբան, Բողոքանի,
Ձեռն Ալոի ու Մարոյի, –
Թողեք գործերն ային-օյին,

Նամակ գրեք երկար-բարակ,
 Ինձ մի՛ նայեք, ես անառակ,
 Հիվանդ *семь раз*¹³²... Տեք, տո՛ւր բարին
 Շուտ հանդիպե՛ք:– Ձեր Մահարին

Նամակ 26, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ,–
 4-5 հունիսի 1953 թ., Ձերժինսկ

Սիրելի Աշոտ!

Քո ամսի (մայիսի) 24-ի նամակը, ավելի շուտ երկտողը միայն այսօր ստացա. եթե նայենք օրացույցին, ապա այսօր հաստատապես հունիսի 4-ն է, օրը – չորեքշաբթի, իսկ եթե ժամացույցին նայենք, ապա ժամի 3-ն է. օ՛ն, ուրեմն, առանց ըոպե մը կորցնելու ձեռնարկենք սա գործին, – գրենք նամակ – որն իմ հանցանքով երկար ժամանակ չգրվեց, – ինչո՞ւ. հիվանդանոցից, քառասուն և մի քանի միավոր տաքուլթյան մեջ քեզ մի նամակ ուղարկեցի, որի բովանդակությունը այժմ չեմ հիշում¹³³. դրուլթյունս ծանրացավ քո այցելությունից հետո. 14 օր գիշեր ու ցերեկ տաքուլթյուն, շնչարգելություն, տուբերկուլյոզեադա և մասամբ նորին: Ապրիլի 24-ից տաքուլթյունս ընկավ ու ես ինձ գտա հարուլթյուն առած մեռելի ողջ շուքով ու գեղեցկուլթյամբ: Չհաջողվեց ինձ մահանալ ըստ երևույթին այն պատճառով, որ մահը այդ օրերին զբաղված էր ավելի կարևոր գործերով¹³⁴: Եվ որովհետև դեռ մանկուլթյունից ես գերադասել եմ հարսանքատունը գերեզմանատնից, ապրիլի 2-ին դուրս գրվեցի և հինգին ինձ գտա... ամուսնացած այս բառի ամենանուրբ իմաստով... Սիրելի Աշոտ, այս առթիվ հարկ էր որ անմիջապես քեզ գրեի, բայց այս ամենը տեղի ունեցավ այնքան բարդ ու խճճված պայմաններում, որ հնարավոր չէր նամակը սկսել, իսկ սկսելուց հետո՝ վերջացնել... Այդ բարդ ու խճճված դրուլթյունը տևում է մինչև այսօր. բայց չգրել ու էլի ձգձգել հնարավոր չէ քո երկտողն ստանալուց հետո: Ու դրում եմ: Օրը շոգ է, սկսվեց ամառը առանց դարունի:

* * *

Քո ետ ստացած բացիկի մասին կասեմ, որ փոստը չի սիրում “ՅԱՅ” կամ «կամ»: Եթե դու ուղարկեիր երկու բացիկ մեկը հիվանդանոցի, միյուսը Կուռայի հասցեով, ես երկուսն էլ կստանայի: Գործը փճացրել է “ՅԱՅ”ն: Ճիշտ այդպես, եթե բացատրվես երկու աղջիկների մոտ միաժամանակ, իրար ներկայությամբ, երկուսի մեջտեղ մի “ՅԱՅ” դնելով, պարզ է ու հասկանալի որ երկուսն էլ քեզ (կամ ինձ) կմերժեն առանց այլևայլության, իսկ եթե նույն աղջիկներին բռնեիր մեկին ժամի 10-ին, իսկ միյուսին ժամի 12-ին – երկուսն էլ կընդունենին քո սերն ու սիրտը: Այո, փոստը աղջկա պես մի բան է, կապրիզոտ ու քմահաճ: Նրա հետ “ՅԱՅ”ներով չի կարելի խոսել: Գալով Վահրիճին, ես նրան չեմ տեսել. այստեղից պիտի ենթադրել, որ նա էլ ինձ չի տեսել...

* * *

Արդ, պիտի հայտնեմ, որ Կուռայի հետ փակեցի հաշիվներս և հաստատվեցի Ձերժինսկ: Անտոնինաի հետ (քո քույրն ու իմ հարսնացուն) մի սենյակ ենք վարձել ու ապրում ենք լավից-վատից, շատից-քչից: Հիվանդությունիցս մնաց ОДБИХА-ն¹³⁵ ու թուլությունը: Առավոտները ջերմաստիճանս 35⁴: Ինչ էլ լինի գոհ եմ այս փոփոխությունից. տեղիս գրադարանը բավական լավ գրադարան է: Կարդում եմ, գրում և տնից դուրս եմ գալիս միայն գրադարան գնալու համար: Շնորհիվ Տոնիաի հերոսական ջանքերի ու հոգատարության՝ գնում եմ դեպի լավը: Նա էլ ինձ փրկեց մահվան ճիրաններից: Թող երկինքը տա նրան – իրա սրտի չափ ու իրա սրտով: Ավելին նրան հարկավոր չէ: Մայիսի 1-ին հրավիրվեցինք Սարգսի մոտ. հայկական տոլմա, կոնյակ, սառը գարեջուր: Խմեցինք և քո կենացը: Սարգիսն ու Սոնիան հաճախ գալիս են տեսակցության: Ինչ լավ կլինեք, եթե տեղափոխվեիր Ձերժինսկ: Ի՞նչ ես մտածում, պրովինցիալ մարդ...

Լեմվելից հաճախ ստանում եմ նամակ: Գլխին ընկել է «տուն զնալ». «իշտահիդ քացախ» պատասխանում եմ ես, միյուս կողմից մտածում, – ամենայն ինչ հնարավոր է...

* * *

Սկսեցի գրել «Երիտասարդությունը»: (Ցավում եմ, որ չես կարդացել իմ «Մանկություն»ը ու «Պատանեկություն»ը): Կտավը մեծ է, 1920-1936¹³⁶. չգիտեմ, տակից դուրս կգամ, թե ոչ: Չգիտեմ, կվերջացնե՞մ, թե ոչ... այնպես որ երբ գաս, մի քանի գլուխ կկարդաս: Եվ ընդհանրապես ելնելով իմ գրական-ստեղծագործական շահերից, շատ ուրախ կլինեի, եթե դու կողքիս լինեիր: Դժվար է գրել և չունենալ գոնե մի հասկացող ընթերցող: Նկարչի, կոմպոզիտորի գործը հեշտ է, վրձինն ու հնչյունը միջազգային գործիքներ են, միջազգային միջոցներ. գրչի բանը դժվար է... Այո:

Ընդունիր Անտոնինաի ջերմ բարևները; Մեր ջերմ բարևները հոգեկան ընկերուհուդ: Եկ, շուտ եկ, ընդմիջտ կամ տեսակցության: Գրիր, միայն ոչ բացիկ: Մահացել են Գ. Աբովը¹³⁷, մեծն Հրաչիա Աճառյանը¹³⁸:

Եվ այսպես 40 հազար եղբայրների սիրով՝

քո՝ Գուրգեն

Իմ հասցեն — Кр. край, Дзержинск, Красноармейская 117.

Նամակ 27, Վահրամ և Մարո Ալազաններին, Բոգոլչան, —
30 հունիսի 1953 թ., Զերժինսկ

Շատ սիրելի Ալազան, Մարո.

Գիտեմ, որ պիտի բարկանաս, որ մատիտով եմ գրում, այն էլ ծունկի վրա, այն էլ Ընձակի¹³⁹ ձեռագրով, բայց ավելի լավ է մատիտով գրել, քան թե իսկի չգրել, լռել, ինչպես ահա ես լռեցի աններելի լռությամբ մի քանի ամիս: Փորձենք արդարանալ, նախապես գիտակցելով, որ իզուր է այդ... Իզուր է, որովհետև իմ լռությունը զուրկ է առարկայական հիմնավորումից և կրում է գերազանցապես հոգեբանական բնույթ... Պատկերացրու իմ կացությունը. — անցյալ տարի ես գրեցի քեզ ամենայն անկեղծությամբ¹⁴⁰, որ օրգանական ատեղություն եմ տածում դեպի կինն ու գինին¹⁴¹ և հանկարծ... ամուսնացա և այն էլ կարծես առաջին անգամ: Եթե արդար դատենք (Մարոն

էլ ինձ հետ համաձայն կլինի), ես կյանքիս մեջ մի կարգին չամուսնացա: Այս տարվա իմ հիվանդության (18 դեկտ. 1952 թ. – 5 ապրիլի 53 թ.) տաք ու պաղ քրտանց մեջ հիշեցի իմ ամբողջ անցյալը և եկա այդ եզրակացություն... Եվ որոշեցի, որ երկու ճանապարհ է մնացել ինձ համար. – մա՛հ կամ ամուսնություն: Եվ որովհետև վատ խասյաթ ունեմ, ավելի սիրում եմ ամուսնանալ, քան մեռնել, բարվոք համարեցի ամուսնանալ: Այո, այո, ավելի լավ է չմեռնել և ամուսնանալ, քան չամուսնանալ և մեռնել: Եվ եթե քեզ հարցնեն, – մեռնել հետո՞ ամուսնանալ, թե՞ ամուսնանալ հետո մեռնել, նախընտրիր ամուսնանալ հետո մեռնել... Ես այդպես վարվեցի:

Կինս – Անտոնինան – լիտվուհի է. այն թվին, երբ դու, Նաիրին և K^0 ինձ հեռացրիք պրոլետարական միջնաբերդից¹⁴², նա ծնվեց Վիլնյուսում ինձ մխիթարելու համար և ինձ գտավ միայն 1952 թվին: Նա՛ իրավաբանական ֆակուլտետի 3-րդ կուրսից՝ իրավաբանություն՝ մեջ չհամոզեց ինձ իմ կնատյացություն անհավոր դիրքերից անձնատուր լինելու համար: Նա ինձ կաշառեց իր անկաշառ և սրտառուչ վերաբերմունքով + իր երիտասարդությունը և գրավչությունը: Չլինեք նա, ես հիվանդանոցից դուրս էի գա, ինձ դուրս կբերեին... Եթե ճիշտ է, որ ես белоручка եմ (ֆիզիկական աշխատանքի անընդունակ), ապա Անտոնինան և белоручка է և белоножка¹⁴³... գլորվավ խուփ, գտավ պուտուկ: Գործնական տեսակետից խիստ անգործնական է այս իմ ամուսնությունը, բայց ամուսնացա սիրելով. մինչև հիմա ես սիրել եմ (Սիրարփի¹⁴⁴, Մելին¹⁴⁵, Ամալիա¹⁴⁶...), ուրիշներն ամուսնացել... իսկ ես ամուսնացել եմ պատահաբար (Օֆիլ¹⁴⁷, Սերիկ...): Այս անգամ (երևի վերջին անգամ) սիրեցի ու... ու ամուսնացա և առաջին իսկ օրից հայտնի դարձավ, որ մի բարձի պիտի ծերանանք, որովհետև միայն մի բարձ ունենք...

Բոլյա շեյլե՛ր¹⁴⁸...

Ունենք այլուր և փաթաթեց: Կոլխոզից: Ցանել ենք 5/100 փաթաթեց և ստեպլին: Ահա մեր նյութական բազան: Ամսի 9-ից (հունիսի) Տոնիան անցավ աշխատանքի՝ հավի ճուտերի և հնդկահավի ճուտերի խնամող: Ամսի 16-ին գետափին լվացքի ժամանակ ընկավ և ոտքը վնասեց: Ուռուցք և ցավեր:

Մինչև այսօր աշխատանքի չի կարող գնալ և դեռ մի շաբաթ էլ պիտի պառկի մինչև ոտքը ամրանա: Եվ ահա ես նրան փոխարինում եմ որպես հին հավաքուծ: Անցյալ տարի այս ժամանակ գոծիները վրա էի, այս տարի ճուտների, գալ տարի երևի ճանճերի...

54 Հնդկաճուտների պապհեր եղա (Տոնիան տատմեր պիտի լինեք), պահեցի, կերակրեցի և ահա ամսի 25-ի գիշերը 34 Հնդկաճուտ միանգամից ոչնչացան: Գիշերային ցրտից¹⁴⁹: Այո՛: Ռոճիկը 200 ուռբլի է և եթե ճուտների դեմ բռնեն, ուրեմն... էլ ի՞նչ ուրեմն:

Գրում եմ Ֆերմայից, մատիտով, ծունկիս վրա, որովհետև 6-8-ը¹⁵⁰ քաշ եմ գալիս ճուտների ետևից, կերակրում եմ 5-6 անգամ: Անցյալ տարի «չո՛ւկ-չո՛ւկ-չո՛ւկ-չո՛ւկ», իսկ այս տարի «ծի՛պ-ծի՛պ-ծի՛պ-ծի՛պ»... Սկսեցի գրել «Երիտասարդու-թյունը» (1918-1936), ընդհատվեց: Կտավը մեծ է ու բարդ: Գրել եմ չորս գլուխ: – 1. Որպես նախաբան. 2. Թիֆլիսում. 3. Հայ գրողներ. 4. Տիգրան Նազարյանի¹⁵¹ սալոնում: Գրել եմ մահվան ու հարուժյան ստիխներ: Լեմից ուզեր եմ իմ “De profundis”¹⁵² ստիխը. Լեմը շատ է հավանել: Ես կուզենայի, որ այդ ստիխը լինի քո արխիվում:

Ապրում եմ Ձերժինսկում: Հրաժեշտ Կուռային: Աշխատանքի անընդունակ եմ առայժմ. ունեմ մի տարվա ազատական որպես առաջին կարգի թոքախտավոր. փորձեցի ազատականով սուպ պատրաստել. բան դուրս չեկավ:

Տեղում՝ լավ գրադարան: Եթե Բոգուչանում կա գրադարան, վերցրու Ձեխովի նամակները (4-5 հատոր) և կարդա անպայման: Ի՛նչ չնաշխարհիկ անձնավորություն է այդ Անտոն Պավլովիչը թե որպես մարդ, թե որպես գրող: Ինձ պես է¹⁵³: Կարդա, անպայման կարդա, շատ գոհ կլինես: Հետաքրքիր է նրա հանդիպումները Այվազովսկու¹⁵⁴ հետ. նամակներից մեկում գրում է իր եզանի մասին. – Сережа не думает принять армянскую веру? Я об этом могу написать Хримяну Мкртчичу...¹⁵⁵ Ձեռ է առնում Սերյոժային:

Լեմից երկար ժամանակ է, ինչ նամակ չունեմ: Չգիտեմ ինչով բացատրել: Գրեց քո՝ իմ մասին տված հումորիստական խարակտերիստիկան. տաղանդավոր էր. ինձ նման էր¹⁵⁶:

Անցյալ օրը այցելության եկավ Պետիկը. պատմեց Կալի-մայից էպիզոդներ քո մասին: Բոլոր էպիզոդները պարտադիր կերպով վերջանում են «հատեղ մենք փաթաթվեցինք իրար ու համբուրվեցինք» նաքարաթով¹⁵⁷:

Այսպես վերջացնում եմ նամակս և հույս ունեմ, որ պատասխանը չես ուշացնի ինձ նման: Հարգելի պատճառ ուշացման՝ կարող է ծառայել կամ ամուսնությունը կամ ամուսնալուծությունը: Ուրիշ պատճառ չեմ ընդուներ:

Գնամ ճուտերին կուտ տամ: Քեզ պետք է ծանոթ լինի ճուտիկ կոչվածը. մոտավորապես... նո՛ւ, ասենք Մարոն 22 թվին: Շատ կձեյնկան ճի՛վ-ճի՛վ-ճի՛վ-ճի՛վ... Գրիր, շուտ:

Նամակ 28, Վահրամ Ալազանին, Բոգուչան,
15 հուլիսի 1953 թ., Զերժինսկ

Սիրելի Ալո՛՛.

Ստացա թառաղուխի նամակդ և «հիմի է՞լ լուենք»¹⁵⁸ գոչելով մատիտն ի ձեռիս, թուղթն ի ծունկիս շտապում եմ պատասխանել: Թղթի և ծնկիս արանքում Գոգոլն է, «Մեռյալ հոգիները», որը կարգում եմ չորրորդ անգամ և պատրաստ եմ կարդալ ևս տասնչորս անգամ: Անմահ Գոգոլ, մեծ Գոգոլ: Զգո՞ւմ ես Գոգոլի շունչը «Երկիր Նաիրի»¹⁵⁹ վրա. դա այնքա՛ն զգալի է... Իսկ Գոնչարովի¹⁶⁰ ազդեցությունը Նար-Դոսի¹⁶¹ վրա՞... Նրա Շահյանը Օբլոմովի քթիցն է թռել¹⁶², և ընդհանրապես որքա՛ն նա հիշեցնում է Գոնչարովին իր գրական հունարներով ու հնարքներով... Կարդալով Գոնչարովի բոլոր գործերը (ներառյալ և նրա նամակներն ու հոդվածները), ես քառյակեցի:

Դպրուկի համար մեր երախտավոր
Մեծ գործ ես արել դու քո հանճարով,
Նար-Դոսին դո՛ւ ես կնքել, մե՛ծ քավոր,
Դարձրել վարպետ ու հայ Գոնչարով ...♥

Գրական այս փոքրիկ ինտերմեդիայից հետո թույլ տուր անցնել բուն խնդրին:

Քեզ նամակ գրելուց երկու օր հետո ստացա Լեմից քո «Թուղթը»¹⁶³, ինչպես նաև քո բարձր գնահատականը իմ “De profundis”-ի մասին: Լավ է ուշ, քան երբեք: Չանցած երկու օր, ստացա նրանից մի բացիկ և 150 ռուբլու մի կտրոն: Կտրոնում և բացիկում հրամայում էր, որ մի շիշ լիկյոր առնեմ և հյուրասիրեմ Տոնիաին... Արժեք, իհարկե, բայց Տոնիաի հետ շատ վեր-դիր արինք այս խնդիրը և եկանք այն համոզման, որ անհնար է, որ այս դեպքում ես կմնամ առանց մախորկայի ու լուցկու, չենք ունենա մարկա ու աղ ու օճառ... վճարեցինք տան վարձը (40 ռ.), կաթնավաճառին՝ պարտքի մի մասը և 150 ռուբլուց մնաց միայն... Լեմվելի կտրոնը: Այդ կտրոնով փորձեցի մնացած կարիքներս հոգալ, բան դուրս չեկավ: Չգիտեմ, երբ պիտի վերջանա այս մեծ պախսը¹⁶⁴ (փաթաթեց ու համբուր): Չլինեք այս վերջին հիվանդուլթյան փորձանքը, չէի մտածի, բայց թուլանում եմ Ֆիզիկապես օր-օրին և ցավ է ինձ տեսնել Անտոնինաի աչքերի մեջ ցավ ու տագնապ... Բայց թողնենք և այս, բացականչելով Միսաքի հետ. — «Շա՛տ է հոգուս համար, ով տեր, բազմազեղումն այս շրջափյուռ...»¹⁶⁵:

Տաս օր առաջ Անտոնինան աշխատանքի անցավ, բայց մի շաբաթ հետո նորից սկսեց ցավել ոտքը և ես հրամայեցի, որ նստի տանը ու ահա երկրորդ օրն է, ինչ գտնվում եմ ճուտաշխարհում: Երեկ առավոտյան, երբ բացի դուռը, նրանք հանդիպեցին ինձ չտեսնված օվացիայով: Թռան գլխարկիս, ուսերիս, ձեռներիս վրա և մեկը նրանցից մատներիս արանքից թուցրեց չքարես, երևի իմանալով, որ ինձ ծխել չի կարելի: Զգացված այս հանդիպումից, ես նրանց կերակրեցի բոլոր նորմաներից դուրս: Իսկ այսօր նրանք տխուր են, եղանակը անձրևային է: Մեկ-մեկ տեսար գալիս է մեկը, թռչում է ծնկերիս և մի աչքով, ապա երկու աչքով նայում է. — Ի՞նչ եմ գրում, — կտուցով — քո՛թ — խփում է մատիտիս և ճի՛վ-ճի՛վ փախչում: Ես նստել եմ ծածկի տակ, ձիասայլի վրա և գրում եմ քեզ, իսկ ձիասայլի տակ, բաց աչքերով պահակում է սքանչելի Մանչուրը: Նա նայում է բաց երկնքին: Վերջերս չար բազեն թուցրեց երեք հատ ճուտ: Երեկ երկու անգամ իջավ, բայց չնորհիվ իմ ու Մանչուրի բարձրացրած հայ-հավարին, հանդիպեց անհաջո-

դուլթյան: Երկրորդ անգամ երկու մետրաչափ բարձրացրեց ճուտիկի վզից՝ ճղլավզիկ... բայց երբ Մանչուրը անասելի հաշոցով բարձրացավ երկու ոտքի վրա և վեր ոստնեց, չար բազեն թողեց ճուտը և փախավ: Ու հիմա պահակում է Մանչուրը, սպասում է բազեի ելույթին, չէ՛, իջույթին...

Ձահլեղ չգնա՞ց այս թռչնաբանությունից, անցնենք բանջարաբուծություն: «Ագրո-կատակը» լավ ես գրել. հիշեցնում է Թումանյանի «Ծաղիկների երգը». գրված է քեզ հատուկ մեղմ հումորով: Շատ լավ է բողկի, սոխի խոսքը. քեֆս բերեց՝ «Իսկ ընթրիքին՝ – ֆրիկարտո». ես կարտոֆրիլին փաթաթեց եմ ասում – այսպես կարծես ավելի համով է... Ելնելով քո մենյույից, պիտի ասեմ, որ իմ խոհանոցը ֆրանսիական է, նախաճաշին՝ *pata tese*, ճաշին՝ *tate sepa*, ընթրիքին՝ *tese pata*... Հալլա՛-հալլա, այս փաթաթեղին խոսքը ո՞վ մեջտեղ հանեց, ջա՛նրմ...

* * *

Այդ քոսոտ մենգրելի¹⁶⁶ կերած սարմենները¹⁶⁷ տեսա՞ր: Կուսակցություն ու կառավարության կողմից ի՛նչ իմաստուն միջոցառում: Հիմա ես հավատացած եմ, որ նրա հնարած մախինացիան է մեր «ցմահ աքսորը»: Այս նշանակում է, որ հեռու չէ այն օրը, երբ կորոշվի մեր աքսորի ժամկետը. հինգ, տաս տարի, բայց ոչ «ցմահ»: 91 թվին Չեխովը գրում է իր մտերիմներից մեկին. – «Կարգացի՞ր նոր ուկազը¹⁶⁸, անպայման կարգա: Դա շատ հետաքրքրական փաստաթուղթ է: Հազարավոր ցմահ աքսորվածներ տուն են վերադառնում. այդպիսով վերանում է ժամանակակից մարդու վրա ծանրացած այդ ծանր բեռը...»: Այս 91 թվին, ուր մնաց մեր օրերում...

* * *

Կարգացի Նաիրու ստիխը¹⁶⁹: Դոփում է տեղում: Եվ գնալով ավելի վատ է դոփում: Չի՞ ամաչում իր գրական ստափից: Եթե մինչև անգամ մի սկսնակ ստորագրեր այդ ստիխի տակ, նախ այդ ստիխը չէր տպվի, իսկ տպվելու դեպքում ոչ ոք չէր ասի, որ քիչ-միչ շնորհքով գործ է... անշնո՞րհք, չո՞ր, անար-

յո՛ւն գործ: Մնաց նրա «Արա Գեղեցիկը», որը շատ բարձր է հայր Արսեն Ղազիկյանի¹⁷⁰ գործերից արվեստով և իդեոլոգիայով... Ծխե՛նք:

Քիչ էլ Բաքոսի մասին: Վատ է իհարկե «չաբաթվա մեջ վեց օր մշուշվել և յոթերորդ օրն անուշանալ», կամ ունենալ «պախմեղիայի պահեր ժպիրհ»¹⁷¹, բայց դրա համար հարկավոր է ցանկությունից բացի դրամ, այո, հաճախ մարդու տրամադրությունը կապված է դրամադրության հետ...

1953 թվին խմել եմ երեք անգամ. ապրիլի 5-ին, մայիսի 1-ին և հունիսի 25-ին¹⁷²: Իմ և Լեմի գագրիական օրերի 20-ամյակի կապակցությամբ մի ստիխ գրեցի¹⁷³, ուղարկեցի Լեմին և պարտադրեցի, որ հոնարարը դնի ծրարի մեջ և ուղարկի տողը հաշվելով $25 \text{ կոպեկ} \times 32 \text{ տող} = 8 \text{ ուլբլի}$: Որոշել էի այդ ութ ուլբլին ստանալուն պես մռնչալով վազել և 200 գրամ խմել և խմած ուղեղով փիքը անել մենգրելի մասին: Բայց քանի որ Լեմը կանխեց և ուղարկեց 150 ուլբլի, իսկ այդ գումարից ես չկարողացա ութ ուլբլի հատկացնել խմելուն, ուրեմն խնդիրը փակված է իր մորալով, իսկ մորալն այն է, որ կարելի է ութ ուլբլի ունենալ և խմել, իսկ 150 ուլբլի ունենալ և չխմել: Աբսուրդ է, բայց փաստ է...

Գրածիցս չստանաս այն տպավորությունը, որ խմելու ցանկությունը այրող է և հանապազօր, ո՛չ, զարթնում է մեկմեկ նախրյան մորմոքի պես ու անհետանում: (Եթե ես օղեվաճառ լինեի, բաց կթողնեի լավագույն տեսակի օղի՝ «Նախրյան մորմոք» անունով...): Այս բացատրում եմ նաև նրանով, որ չկան համապատասխան թասընկերներ. ո՞ւմ հետ խմես, ինչի՞ մասին խոսես: Զախախորում ու տապաժորում եմ, երբ տեսնում եմ հարբածների ու մտածում, որ ես էլ եղել եմ երբեմն այդ դրություն մեջ... Անտոնինյան էլ մազալու է. եթե 30 գրամ խմի, 3 լիտրի չափ կանուշնա և կպահանջի.— պատմիր Հայաստանի մասին, կամ, պատմիր քո ընկերների մասին...

Մի բարձի պիտի ծերանանք, փաստ է, բայց իմ հաշվով 36 թվականի օգոստոսի 10-ին¹⁷⁴ ինչ-որ տեղում մի աղջիկ է ծնվել և փնտռում է ինձ, որ մխիթարի: Վատ է՛ր լինի նրան... մի քանի անգամ տեսնել... (հալլա-հալլա...) Վատ բան չմտածեք Մարոյի հետ. տեսնել, աչքը տրվում է տեսնելու համար...

* * *

Կուզենայի մի անգամ էլ Երևանում լինել, Սիբիրում մահանալ ճաշակովս չէ, չնայած որ Երևանում մահանալն ավելի դժվար է, քան Սիբիրում: Կուզենայի մի անգամ էլ Լեմի հետ սեղան նստել, քեզ հետ շուկա իջնել և յոթերորդ երկինք ելնել: Այս բանից սովետական գրականությունից բացի կշահեր «Արարատ» գործարանը¹⁷⁵... Այս հավատով էլ փակում եմ նամակս:

Քո՝ Գուրգեն

Նամակ 29, Վահրամ Ալազանին, Բողոջան, –
1 օգոստոսի 1953 թ., Ձերժինսկ

Սիրելի Ալո, ազնիվ բարեկամ.

Այս ըոպերիս ստացա նամակդ: Նամակդ ստացա այն ըոպերին, երբ գտնվում էի Թիֆլիսում (1918 թ.) «Մի բաժակ թեյ»¹⁷⁶ ազգային սրճարանում, ուր քաշ տվեց ինձ Արտակ Դարբինյանը¹⁷⁷ «մարդկանց տեսնելու համար», Միսակ Խոստիկյանի¹⁷⁸ ու Հովհ. Հակոբյանի¹⁷⁹ հետ, ուր և առաջին անգամ տեսա Անդրանիկին, Թոթովենցին, Գր. Վարդանյանին¹⁸⁰, Կարա-Դերվիշին¹⁸¹ և ինչ և ինչ: Ամբողջ էությամբ վերապրում եմ այդ օրերը¹⁸² և քո արտահայտությունները «պախմելիայի մեջ եմ» այն օրից, երբ սկսեցի այս գործը, բայց այս պախմելիան հաճելի պախմելիա է, ստեղծագործական պախմելիա, և գործը գնում է առաջ չնայած դանդաղ ու հարկադիր ընդհատումներին: Գրել եմ մոտ երկու մամուլ, աշխատություն 10 տոկոսը միայն: Կվերջացնե՞մ թե ոչ, ավազը գիտե. Անտոնինյան թափում է ամեն ջանք ու ճիգ, բայց խեղճ աղջկա ձեռները կարճ են, ես իմ կողմից աշխատում եմ մոռանալ և վերանալ առօրյա ֆիզիկական և մարմնավոր զրկանքներից և վերապրել 35 տարի ետ...

* * *

Սիրելի Ալո. այսօրը, օգոստոսի 1-ը նշանավոր օր է ինձ համար. նախ որ իմ ծննդյան օրն է, երկրորդը՝ իմ հիանամյալը

(1903-1953, Հալլա՛-Հալլա՛...)՝¹⁸³ և երրորդը՝ իմ և Անտոնինաի Հանդիպման միամյակը... Ահա թե ինչու քո նամակը չեմ ուզում թողնել անպատասխան թեկուզ մի օրով, որովհետև օգոստոսի 2-ը ոչ մի բանով նշանավոր չէ: Անտոնինան գնաց աշխատանքի, տալով յոթ պատվիրաններ (լավ Հանգստացիր, լավ կեր, քիչ ծխիր, շատ զբոսնիր, մի ջղայնանա, ինձ հիշիր, Հարևանի աղջկան աչքով մի անի...): Գիշերվա անձրևից հետո բացվեց մի արևոտ, շքեղ օր, ժամի 12-ն է ու ես 1918 թվի Թիֆլիսից տեղափոխվում եմ 1953 թվի Բոգուչան, քեզ մոտ, ու բացականչում եմ.— էյ, ջան, Բոգուչան, իգիթ ես հիմի ջահել¹⁸⁴, ցանել ես սոխ, պատնջան, խաղողը ո՞ւր ես պահել, էյ, ջան Բոգուչան... (ժամի 12-ն է, իսկ ես Անտոնինաի պատվիրաններից միայն մեկն եմ կատարել — «լավ կեր»: այս առթիվ ուղարկում եմ քեզ Վանի ժաժիկի ռեցեպտը. իմ ծննդյան հիանալի առիթով գնեցինք երկու կիլո տվորոգ, աղեցինք ու խառնեցինք սոխի պաշով ու ճխտեցինք բանկաների մեջ. այսօր կերա և դեռ մինչև իրիկուն պիտի ուտեմ խիարով,— իսկական Վանի ժաժիկ...):

* * *

Ես չեմ մոռացել և մինչև մահս չեմ մոռանա, որ դու նախկին խմբագիր ես և ինչպե՛ս կարող եմ մոռանալ... (ուշագրող-թյուն դարձրու բազմակետերի վրա, Ալո ջան)¹⁸⁵: Ես չքաջվեցի մատիտով և ծունկիս վրա գրելուց, որովհետև իմ շատ սիրելի բարեկամներից մեկը¹⁸⁶ ինձ մի անգամ գրեց հետևյալը.— Գրում ես մատիտով և ծնկիդ վրա: Ֆիրդուսին ու Նիզամին¹⁸⁷ նույնպես ծնկի վրա էին գրում... Ես գրել եմ վառած լուցկիներով: Գրիր թեկուզ քյոմուրով, բայց գրիր, լռելի լավ չէ...»: Եթե այսօր աշխատանքի գնայի, արդեն քյոմուր պատրաստել էի, բաղդը բերեց: Ես չեմ կարող չլսել իմ բարեկամի խորհրդին...

* * *

Բաժանում եմ ամենայն սիրով քո հիպերտոնիան և կաթվածը կես առ կես, վերցնում եմ հիպերտոնիայի վերջին երկու վանկերը (Տոնիա), իսկ կաթվածի առաջին վանկը (կաթ...

լիտրը երեք ռուբլի)․ բեռդ թեթևացա՞վ: Քեզ մնաց հիպեր և ված-ը, որոնք ոչինչ չեն նշանակում, հետևաբար կարևորություն տալու չէ: Քաջ կաց: Սը՛խ կաց, – կասեր Տերտերյանը¹⁸⁸, և ինձ ո՛չ դու, ոչ Լե՛մը մի գանգատվեք, որովհետև ես ոչ թե հիվանդ եմ, այլ բոլոր հիվանդությունների ունիվերսալ: Սաղ սալամաթ են միայն գրականությունս ու մեկ էլ... չըսվելիքը: Հանյա՛...¹⁸⁹

Գնացի գրադարան և եկա: Քաջ տվի Կուպրինի¹⁹⁰ և Ֆլոբերի¹⁹¹ հատորյակները: Ճանապարհին հիշեցի էյֆելյան աշտարակի կատարից գրած քո նամակը, որն սկսվում էր այսպես. – «Սիրելի Գուրգեն, նստած էյֆելյան աշտարակի կատարի ռեստորանում, Ավոյի հետ, խմելիս հիշեցինք քեզ և խմեցինք քո կենացը...» Ելն¹⁹²: Ապա հիշեցի Աշտարակը (ոչ էյֆելյան), երբ եկա քեզ հանդիպելու¹⁹³: Աշտարակի գինին և միասին՝ Երևան. օրե՛ր, օրե՛ր, ո՞ր մեկը հիշես, ո՞ր մեկը մոռանաս: Զարմանալի բան. էդ Ավոն ինչո՞ւ չի մեռնում¹⁹⁴. երևի սպասում է մեր երկրորդ գալուստին: Բագիրովն¹⁹⁵ է՞լ թռավ: Հերթը հայ «կացո»-ինն¹⁹⁶ է: Մաշ-մաշ¹⁹⁷:

Նամակս դժվարությամբ ես կարգացել: Հավատում եմ, բայց պատասխանել ես մի կերպ, համառոտ, բեհավաս, մինչև անգամ մի էջ էլ թողել ես ճերմակ: Հետևելով քո օրինակին, երկու էջ թողնում եմ ճերմակ: Լա՞վ է... Ջերմ բարեններ Տոնիաից Մարոյին ու քեզ: Ինձնից էլ:

Ջերմորեն՝ քո Գուրգեն

P. S. – Ի պատիվ Կորեայի հաշտության¹⁹⁸ հրամայում եմ.

Մարոյին – երկու ժամ չճեյլնդալ:

Լեմին – երկու օր չխմել:

Քեզ – մի անգամ Մարոյին դավաճանել:

Ինձ – 69 թվին հանդիպել 53 թվի օգոստոսի 1-ին ծնված այն աղջկան, որը փնտռում է ինձ՝ հիսնամյակս շնորհավորելու համար:

Ավոյին – նազյաստական¹⁹⁹ մեռնել:

Սիրասին – մի շնորհքով բան գրել²⁰⁰:

Ստեղծել ներդաշնակություն փորի և տաղանդի միջև: Կամ աճեցնել տաղանդը իր փորի համապատասխան, կամ

իջեցնել փորը տաղանդի աստիճանին: Վերջ միակողմանի անման (Նաիրուն):

Վարդան (չ)Աճեմյանին – համապատասխան իր տաղանդի, իր գլուխը դնել Վշտունու ուսերին²⁰¹:

Վշտունուն – զարթնել Վարդան Աճեմյանի բոյ-բուսաթով:

Իր հիվանդութունն ինձ ուղարկելուց հետո, հիվանդանալ սիֆիլիսով և այդ հիվանդութունը ուղարկել քեզ, որպես ամենահարմար թեկնածուի (Վաղոին)²⁰²:

Երկրորդ գիլգի շատախոս՝ Գուրգուլե՛ն
(այսպես է ինձ անվանում Տոնիան, բա՛ս...):

3 օգոստոսի

P. P. S. – Սիրելի Ալո՛: Ուզում էի նամակս նույն օրը փոստին հանձնել, բայց չհաջողվեց: Տոնիան եկավ աշխատանքից և զբաղվեցինք տնային գործերով: Եկավ Դալլաքյան Սարգիսը (Կալիմայից, քեզ ծանոթ) և գանգատվեց.– այնքան խիար է դուրս եկել, որ մեռանք Սոնիաի հետ (կինը, Մարոյի պես հայրենիքից եկած) թթու ղնելով, էլի թափված է, չգիտեմ ոնց անեմ: Գնանք գոնե մի վեղրո վերցրու: Գնացի և մի վեղրո խիար քաշ տվի ու շատ գոհ մնացի: Վանի ժածիկով մի քանի օր քեֆ կանենք: Տոնիան էլ համարյա վանեցի է դարձել: Երբ չարություն է անում, գոռում եմ.– խելոք կաց, թե չէ Երևան քեզ չեմ տանի... անմիջապես խելոքանում է: Իսկ երեկ ես նրան կիրակի տվի, ինքս գնացի ճուտիկների մոտ, ու ահա այսօր վերջացնում եմ նամակս, որպեսզի փոստ վազեմ. չեմ ուզում սպիտակ թուղթ թողնել քեզ նման.– մի ստիխ.–

ԽՈՂԵՐ

Տոնիան

Ես գիտեմ, դու դեպի ամառը,
Ես դեպի նոյեմբերն եմ գնում,
Ու մի օր կյանքս կմարի
Քո մասին գրած իմ երգերում:

Ու դու առանց ինձ կգնա՛ս
 Կյանքի լայն ու ծաղկուն ճամբով.
 Ինձանից միայն հուշ կմնա
 Զարդարված քորեյով ու յամբով:

Նոր հովեր, նոր սերեր թովիչ
 Քո պայծառ հոգին կորորեն,
 Կգտնեն ուրիշներն այն, ինչ
 Լոկ ես եմ քո մեջ որոնել...

...Կհասնի և քո ձմեռը,
 Զյուն կիջնի մազերիդ վարար.
 Կօրորվեն մարմարե սյուները
 Հրապույրիդ – կթափվեն վար:

Սեղանիդ վրայից կնայի
 Իմ վերջին երգերի գիրքը,
 Կհիշես դաշտերը Կուռայի²⁰³,
 Հեռավոր այն ցուրտ երկիրը...

Կհիշես իմ սերը անիմաց,
 Աշունն իմ այրող ու բորբոք.
 Կզգաս, որ պոետի նման
 Բոցավառ՝ չսիրեց քեզ ոչ ոք...

Տխրեցի: Ինչևէ: Մի թյուլթյունիդ դուլթին տո՛ւր...

Քո՝ Գուրգեն

Լեմվելից նորից նամակ չկա: Էդ տղան հոգիս շատ կվառի:
 Տոնիան կանգնեց մայր, իսկ ես երկրորդ անգամ հայր
 դառնալու վտանգի առաջ: Խնդիրը կամաց մը լիկվիդե ըրինք:
 Հիշիր մկան ու ցախավելի առածը...

Ո՞ր բառերը չես կարող կարդալ... գրիր, վերծանեմ: Երևի
 դրամադրուլթյունը (Ֆինանսական կացուլթյունը) և տրամա-
 դրուլթյունը: Փչանալու ծաղիկ, դու մոռացե՞լ ես, որ խմբագիր
 լինելուց առաջ գրաշար ես եղել և ջոկել ես ամենազժոխային
 ձեռագրերն անգամ...

Նամակ 30, Վահրամ Ալազանին, Բողոքան, –
22 օգոստոսի 1953 թ., Ձերժինակ

Շատ սիրելի Ալո՛ւ՛.

Զ-ի օգոստոսի նամակդ ավիափոստով ստացա միայն այսօր, ամսի 22-ին: Ինչո՞ւ այդքան դանդաղ են թռչում ավիափոստերը. երևի դժվարությունք են ձեռքում մժիկ-մոծակների ամպերը, հե՞...

Դու այնքան ես գովում իմ հումորն ու երգիծանքը, որ ուզեմ-չուզեմ երգիծաբան պիտի դառնամ կամաց-կամաց: Այս առթիվ ջերմագին ողջույններ ունես դպրոցիս ընդունակ աշակերտներ Սվիֆթից²⁰⁴, Սերվանտեսից²⁰⁵, Մոլիերից²⁰⁶, Պարոյանից և Լեո-Կամսարից: Եթե մեզ կհարցնես, մենք ողջ և առողջ ենք: Դալլաքյանի վարունգները վերջացրինք և անցանք սեփական ստեպլիններին... Քաղցր բարեզ Դալլաքյանին կհաղորդեմ անպայման և կաշխատեմ ի տրիտուր՝ մի քանի դառը սոխ պոկել նրանից: Մի քանի օր առաջ ազդողելագիր առի ու Դալլաքյանի բակում հանդես եկա. ելույթիս ներկա էին բացի Սարգսից և Սոնիայից իմանդյուլ կովը, Շարիկն իր երեք խոճիկներով²⁰⁷, թխսամբը հավն իր տասներկու չափահաս ճուտերով ու ճուտանուշներով, ապա Թարգյուլ²⁰⁸ խոզանուշը, որը մեծ ապագա է խոստանում: Ես և էլեգիրադ ունեցանք մեծ հաջողություն: Սարգսի բանջարանոցի բանջարեղենները միայն մի թեթև տխրեցին, իրենց բողոքանյան արյունակիցների դժխեմ վիճակից...

Միանում եմ Մարոյի «ընդամենը... մի պատվիրանին».— գործարանի աղջիկներին աչքով մի՛ անի, — խելոք և բանական խորհուրդ, արա՛, ինչպես կարգն է, մարդավարի և անվրեպ, աչքով անե՞լն ինչ մանա ի...

Լեմի մասին... Ի՞նչ ասեմ: Նա գիտե ում՝ ի՞նչ է հարկավոր գրել. ինձ գրած իր նամակներում նա իրեն լուսանկարում է առաքինություն և ժողովարան քղամիդով, որը նրան այնքան է սագում, որքան քեզ Դոն-ժուանի տոգան, ինձ՝ վանականի վեղարը: Գալով մեր հանդիպման, այդ մասին երեք օր առաջ մտածել, հուզվել ու երգել եմ.—

Մեկ էլ սեղան նստեինք թարխուն-պանիրով,
 Մի թաս գինի խմեինք զոքանչ-աներով,
 Մեկ էլ նվազեր ուստա Կարոյի դաստան,
 Դեմից Մասիսը ժպտար ճերմակ ծամերով: ♥

Վարիանտ`

էլի սեղան կնստենք թարխուն-պանիրով,
 Հայոց գինին կխմենք զոքանչ-աներով,
 Մասիս սարը կկանգնի որպես թամազա,
 Ջա՛ն կասենք, ջա՛ն կլսենք հազար ջաներով... ♥

Ամսի 19-ին ընդհանրապես Ֆերմայում անցկացրի քեզ
 հետ ու Լեմվելի հետ: Այդ օրն էլ գրեցի հետևյալ ստիխը.—

«Ան, ԲՈՒԶՈՒԼՈՒԿ ՔԱՂԱՔՈՒՄ...»²⁰⁹ ♥

Ախ, Բոգուչան ոստանում,
 Մորմոքով ամրան,
 Թախծում ես քո բոստանում
 Օ՛ եղբայր Վահրամ...

Երագում ես արևը
 Նայիրյան երկրի,
 Արևաբույր բառերը
 Հայրենի երգի...

Երագում ես Երևանն
 Ու Վանը հեռու,
 Բարդիները օրորան
 Լազուր ջրերում:

Երագում ես բակը հով
 Կապույտ մզկիթի,
 Ու երգերը դառնաթով
 Տրտում Սեյդի...

Նստել ես քո հյուսիսում
Աներգ ու անհուր...
Մարոն գուլպա է հյուսում,
Դու – թախծում ես լուռ...

...Անցան օրերն հրաբորբ,
Հմայքով ամրան...
Մենակ ենք այժմ, մերկ ու որբ,
Օ՛ հղբայր Վահրամ...

19.08.53

Այս լիրիկական անտրակտից հետո... ներս մտավ փոստատարուհին ու նամակ Լեմից, այն էլ պատվիրված... ես ուզում էի նրա հին նամակներից քաղել առաքինության և ժուժկալության ցիտատներ, բայց կարծում եմ, որ այս թարմ նամակում էլ կճարվի այդ ապրանքից.— ահա՛.— «...կյանքն իր հետաքրքրությունը կորցրել է ինձ համար: Փող չունենալը և կոպեկները դժվարությունը վաստակելը մուսուլմանները է լցնում սիրտս: Դու պոեստ ես (ուզում է ասել սալաթ-օլիվիեն ու ձմերուկը քո բանը չեն...— Գուր.), դու կարող ես օրը լեցնել հույզերով (իսկ ես կարող եմ փորս լեցնել օղիով...— Գուր...), պատկերներով, երազներով, ջհանդամ թե գրպանդ ծակ է: Դու այդ բաներով քեզ հարուստ ես զգում»:— Դիր իմ Լեմվիլի կողքին քո Լեմվիլը: Ո՞րն է, դժվար չէ գուշակելը,— իսկականը:

* * *

Հանուն արդարություն և անաչառություն.— հիշում եմ քո բոլոր հիշածները, բայց գետափնյա բուլվարում ես անպարտ եմ: «Կոմունիստի» հաստիքավորին ես չեմ տեսել և նրա մասին գաղափար չունեմ: Չկարծես թե ուզում եմ ասել, որ Բաքվում Լեմի պես առաքինի եմ եղել և ժուժկալ. քավ լիցի: Բավական է, եթե ես խոստովանեմ, որ ոչ մի գիշեր ես չգիշերեցի հյուրանոցում և ինձ հատկացված մահճակալն ու անկողինը մնացին անվթար²¹⁰...

Ի դեպ՝ Աբովի մասին. շատ չարչարվեցի ու հազիվ հազ գլուխ բերի մի անհաջող էպիգրամ.—

Որպես բանաստեղծ ու Գևորգ Աբով
Դու մեռար դեռ շատ տարիներ առաջ,
Դու աշխարհ մտար պոետի թափով,—
Ծնվեցիր սոխակ ու մեռար ագռավ...²¹¹

Ավելի հաջող է «Մակագրություն Գյուլու»²¹² շիրմաքարի վրա».—

Աստ հանգչի մարքսիստ քննադատ Գյուլին,—
Նա իր ուղղափառ ճառերից հետո
Սիրում էր կարդալ Վերլեն ու դը Լիլ²¹³,
Բայլմոնտ²¹⁴ ու Բլոկ²¹⁵, սոնետ, Ֆելիետոն...
Դուրսը չար բազե, տանը՝ դեղձանիկ,
Քնքուչ դայլայլով սրտեր էր ցնցում,
Մեռավ երկվոթյան անբուժում ցավից
Երկու աշխարհի սահմանագծում:

Ինչպես տեսնում ես, թուչնաբուծական ֆերման թողել է իր ակնհայտ ազդեցությունը պոեզիայիս վրա: Թուչնային թեքում եմ ստանում: Երկու էպիգրամ և չորս թուչուն.— սոխակ, ագռավ, բազե, դեղձանիկ... բարաքյալլա՛... Զուր չէր ասում տատս.— տղա՛, քե մեռնեմ, բիտյո օպրեդելյայետ սոզնանիե՛²¹⁶...

* * *

Մահացել է սովետահայ քննադատ Ռ. Վարդազարյանը²¹⁷. լավ տղա էր: Ուզում էր մզկիթ մը շինել տալ²¹⁸, գլուխ բերեց, թե ոչ, չգիտեմ: Հիշում եմ, ամեն օր վեր էր կենում և առանց նախաճաշելու գրադարան էր վազում, բայց ճանապարհին սխալվում էր և ճաշարան էր մտնում. եթե ճաշասեղանի առաջ այդքան երկար նստելու փոխարեն գրասեղանի առաջ նստեր, թողած կլիներ մեծ ժառանգություն: Չնստեց, չթողեց: Եթե նստեր, կթողներ: Ինչի՞ց է մահացել՝ մեզ հայտնի չէ:

23 օգոստոսի, կիրակի

Ալո ջան, անցա մատիտի: Քյոմուրուով Լեմին կգրեմ: Երեկ նամակս ընդհատեց սովխոզից եկած գյուղատնտես Ալեքսան

Հարուժյունյանը: Եկավ առանց ձմերուկի, բայց մախորկայով: Կարգացի քո էլեգիան: Որպես գյուղատնտես կոնսյուլտացիայի ենթարկեց բոլոր բանջարեղենների ելույթները և գտավ, որ նրանք իրավացի են, որ Սիբիրի բոլոր բանջարանոցների վրա պիտի կախել քո լոգոնգը.—

Բոստան դրիր ջրել կա,
Ջուրն էլ թեով կրել կա...

Հարգելի գյուղատնտեսին ես հարցրի, թե արդյոք Ալազանի համար որոշ զիջումներ չէ՞ր կարելի անել, եթե նկատի ունենանք, որ նա ավելի շուտ և շատ պառնասջի է, քան թե բոստանջի... Գյուղատնտեսը ականջները թափ տվեց.

— Դա նշանակուժյուն չունի: Այդ դեպքում հարկավոր չէր իջնել Պառնասից և բոստանով զբաղվել:

— Այո,— չհուսահատվեցի ես,—

Բայց... թեկուզ պոետ և ստեղծբանա,
Մենք էլ կսիրենք համեմ ու նանա.
Երգերով հարուստ, հույսերով նազուկ՝
Բայց մենք կսիրենք թարխուն ու բազուկ...♥

— Նո՛ւ, ուրեմն ջրել...

— Իսկ գրե՞լ, ազատ ժամանակ աղյո՞ւս կտրել²¹⁹, հնդկահավերին Սիբիրի կլիմային վարժեցնե՞լ, Սիբիրում փարիզյան սալաթ-օլիվիե և Վանա ժաժիկ պատրաստե՞լ, աղյուսի գործարանի տրուսիկավոր աղջիկիների ազդերը չափե՞լ*, երկու հոգով մի բարձի վրա քնե՞լ, հինգ-վեց տողանոց քառյակներ գրե՞լ...

— Ուրեմն հարկավոր չէ բոստան դնել... Պառնա՞ս է, ինչ մառնաս է, նրանով զբաղվեք:

Այստեղ ես կորցրի ինձ.

— Ես թքել եմ այն Պառնասի վրա, որից առավոտները՝ խաչի, ճաշին՝ տոլմի, իսկ իրիկունները քյուլլբաստու հոտ չի գալիս...

* Աչքերով, Մարո՛, աչքերով...

– Բայց մենք խոսում ենք բանջարեղենների մասին, – երկմտեց գյուղատնտեսը:

– Եվ այդ մասին էլ խոսո՛ւմ ենք, – ավելի տաքացա ես, ինչպես աղջկան աղջիկ դարձնողն իր առաջն է, հայելուն հայելի դարձնողը իր հետևը, ձկնորսին ձկնորս դարձնողը իր թոռն է, Թարգյուլին գրող դարձնողը իր ուրը, անանկ ալ խաշին խաշ դարձնողը սխտորն է, տղմային՝ կաղամբը, քյուլ՝ բաստուն՝ սոխը...

Թշնամական ջերմությամբ մենք սեղմեցինք իրար ձեռքը և բաժանվեցինք: Ես պատրաստ էի ձեռքի փոխարեն նրա կոկորդը սեղմել. այդ նեղ և բուլթ մասնագետը չի հասկանում, որ բանաստեղծն ի վիճակի չէ բոստան ջրելու, բայց նրա բարիքներից օգտվելու համար նա ունի և՛ ճաշակ, և՛ ժամանակ...

(Այլ ջան, այս ամենը գրում եմ հաստատելու համար քո դիագնոզը, որ թանաքով կարելի է գրել սրամիտ նամակներ, իսկ մատիտով – ոչ: Պատճառը հասկանալի է. գրչածայրի ծայրը սուր է, իսկ մատիտածայրի ծայրը – բուլթ: Իզուր չէր, որ լուսահոգի Գյոթեն²²⁰ օրական տաս անգամ կրկնում էր. – մաստակն ի՞նչ է, որ նրա վաստակն ինչ լինի*...):

* * *

Կարդացի քո բնութագրությունները երեքիս մասին: Հեռու ելով քո օրինակին, գրում եմ ես էլ.

Ալազան. – Խառնուրդ Մեծարենցի, Թեոդիկի²²¹ և ուստա Մարտիրոսի²²²: Ծնունդ Վանի և հրաբխապոեզիայի: Կտրելով իր կապերը օրիորդ Օլգայի հետ, դասալիքների դեմ վախժանեցորդ հորիզոնում մաքառելով, կուտակեց իր հարստությունը Անգարայի ալբոմում²²³: Դանթեից²²⁴ ավելի պանթեիստ, լիրիկ և օժտված մեղմ հումորով: Վերջին լուրերի համաձայն հատը երեք կոպեկով աղյուս է կտրում: Կտրելով օրական 1000-1500 աղյուս, վաստակում է ամսական 900-1300 ռուբլի փող, մի գումար, որը բանաստեղծի համար քիչ է, բայց աղյուսագործի համար շատ-շատ: Ունի Մարո մը, որ Բոգուչան

* Կարծեմ սխալվեցի. ոչ թե Գյոթեն, այլ վանեցի վաճառական ձոճ աղան էր կրկնում այս խոսքերը:

ժամանեց ցերեկները թեթևացնելու և գիշերները ծանրացնելու բանաստեղծի վիճակը (թե՞ ընդհակառակը...): Օրինակելի ամուսին լինելով հանդերձ մի անգամ Մոսկվայում դավաճանեց և այս մասին հեռագրով հայտնեց կնոջը, խոստանալով, որ այլևս չի կրկնվի: Եվ հիրավի, հետագայում այլևս երբեք... չհեռագրեց: Տառապում է հիպերտոնիայով: Գ. Մահարու վերջին ամուսնուլթյուններից մեկից հետո (Տոնիաի հետ) բանաստեղծի վիճակն զգալիորեն թեթևացավ:

Լեմվել.— Խառնուրդ Վերլենի և Մարտիրոս աղայի²²⁵ համեմված Գ. Մահարիով: Արյունով Ֆրանսացի, ստամոքսով վանեցի: Հրաչիկի հինգամյա հայրը կամ հնգամյա Հրաչիկի հայրը: Լեզուների յուրացման մեջ տաղանդավոր, փայլուն մանկավարժ և կուլինար: Իր ձեռքով պատրաստած մաչոնների մեջ եթե սև պղպեղի կարիք լինի, պատրաստ է ոտքով Սինգապուր վազել 25 գրամ սինգապուրյան սև պղպեղ բերելու համար: Կազմում է տունգուսական արմատական բառարան: Բալզակին հայերեն սովորեցրեց և վերջինս սկսեց հայերեն լեզվով գրել իր պատմուլթյունները²²⁶:

Խովարդա²²⁷ է:

Գուրգուլեն.— Յա՛, ասեմ, որ ծծղա՞ք վերես: Խո խենթ չեմ: Պարոնյանը ազգային ջոջերի մասին գրեց²²⁸, իր մասին լուեց: Հետևում եմ իմ մեծ աշակերտիս օրինակին:

* * *

Ռոբերտի մասին կիսատ մնաց: Ինչպես ասի, մեզ հայտնի չէ, թե ինչ հիվանդուլթյունից մահացավ հանգուցյալը, կասկածից դուրս է միայն, որ այստեղ խառն է «Արարատ» գործարանի մատը: 48 թվի ամրանը ինձ ասաց.— Ինձ թվում է, որ շուտով ես պիտի մեռնեմ...— Շուտով՝ ե՞րբ, այսօ՞ր, վա՞ղը,— հարցրի ես: — Չէ,— պատասխանեց նա,— մի չորս-հինգ տարուց...— ու կուլ տվեց միանգամից 250 գրամ օղի և ցողեց ջրով... նուրբ ճաշակ ունեք (գրական), հաճելի մարդ էր: Միշտ լավերն են մեռնում...

* * *

Ալո ջան, քո հոռետեսական տողերը իրենց ոգով շատ մոտ են Լեմի տրտունջներին: Լեմվելի հետ մի ճեյլնգաք գլխիս: Ավելի լավ է ինձ մարկաներ ուղարկեք: Բյուջեիս միջին մարկաների ծախսը ջնջեցի: Հերթը մախորկայինն է: Չկարծես թե այս վերջաբանը երգիծանքի կամ հովերգության ճյուղին կպատկանի. ո՛չ, սա մաքուր սովերգություն է: Բարևում է Մարոյին ու քեզ Անտոնինան. կնկարվենք ու կուղարկենք առաջին իսկ հնարավորության դեպքում²²⁹: Առայժմ հնար չկա:

Ամենայն լրջությամբ՝ ձեր Գուրգեն

P. S.— Ալո ջան, նամակս վերջացրի, բայց օրը դեռ չվերջացավ, չվերջացավ նամանավանդ քեզ հետ շատախոսելու ցանկությունս: Գրում եմ ֆերմայից: Կարծում եմ, որ վերջին նամակն է, որ գրում եմ քեզ մատիտով, որովհետև արդեն հասակավոր ճուտերը մաս-մասս ուստորան են գնում *деплатта табака*-ի²³⁰ վերածվելու համար և շուտով վերջանալու է այս սեզոնային աշխատանքը: Եվ այն ժամանակ, այո, կըսեմ այն ժամանակ... բայց թողնենք տխուր խոհերը: Մի քանի խոսք հեռանկարների մասին: Քեզ հայտնի^o է, որ այժմ ով որ լագերում վերջացնում է իր ժամկետը, ուղիղ տուն է գնում: Այս նշանակում է, որ մեր վիճակի մեջ կարող է մեծ կամ փոքր փոփոխություն լինել: Այս *вечный сылка*-ն²³¹ Բերիայի սարքած գործն է, մեր օրենսդրում նման բան գոյություն չունի: Փոփոխություն կլինի՝ և այն ժամանակ, կըսեմ այն ժամանակ... բայց թողնենք ուրախ խոհերը: Կազմակերպում եմ ծավալուն կորեսպոնդենցիա²³², որդուս, Գրիգոր աղի ստույգ հասցեն ձեռք բերելու համար²³³: Սեպտեմբերի 23-ին լրանում է 20 տարին...

Մեռնելու համար խիստ անհարմար ժամանակներ են. հարկավոր է քիչ էլ դիմանալ. ես վստահ եմ, որ կվերջանա այս անվերջ աքսորը և մենք կվերադառնանք որպես լիարժեք քաղաքացիներ: Այս անտեր հիվանդությունը չունևորի հիվանդություն չէ: Ստամոքսի ցավը լավ էր²³⁴, բայց ձեռքերս թռավ: Չուտեի, — ահա այդ հիվանդության բուժումը, իսկ այս հիվան-

դուլթյան ուստավը²³⁵՝ բոլորովին հակառակ, – ուտել, ուտել կարագ, ձու, մեղր, կաթ, սեր... Ձե՞ս կարող, փող չի՞ք. դե լուի ու ոտներդ փռի:

Ժամի 5-ի սուլիչը: Ճուտերի ընթրիքի ժամը: Յը՛: Գրիր շուտ-շատ:

Քո՝ Գուրգուլե՛ն (վայ-վայ-վայ?...)

Նամակ 31, Աշոտ Սանսայանին, Կանադայ, –
28 օգոստոսի 1953 թ., Ձերթինակ

Սիրելի Աշոտ.

Քո երկտողին ի պատասխան (գրված մոտ երկու ամիս առաջ) ուղարկեցի մի նամակ, որը չգիտեմ ինչու, թողիր անպատասխան: Ձգիտեմ, ինչով բացատրել:

Որոշեցի մի բացիկով նորից հիշեցնել քեզ իմ գոյուլթյան մասին. գուցե այս անգամ շարժվես տեղից և գոնե մի բացիկով հիշես ինձ:

Գրիր օրերիդ և առողջուլթյանդ մասին: Եթե բարկացած ես, գրիր, ո՞ւմ վրա և ինչո՞ւ, եթե ինձ վրա՝ ինչո՞ւ: Եթե որոշել ես ընդհանրապես չգրել, գրիր – ինչո՞ւ... Մի խոսքով, գրիր:

Չկարծես, թե պիտի մտածեմ, որ նամակս կամ այս բացիկը չես ստացել. ոչ. պարզ կերպով տեսնում եմ, թե ինչպես կարդում ես այս բացիկը. ուրեմն վերցրու գրիչդ և սկսիր պատասխանդ: Այլապես ես կբարկանամ քեզ վրա և չեմ գրի թե՛ ինչու...

Սպասում եմ:

Քո՝ Գուրգեն

Նամակ 32, Վահրամ Ալազանին, Բողուչան, –
17 սեպտ. 1953 թ., Ձերթինսկ

Թանկագին Ալո.

Համով-Հոտով, Թառաղուխի նամակդ ստացա երեկ: Բողուչանի կնիքը – 31 օգոստոսի, Ձերթինսկու կնիքը՝ 14 սեպտեմբերի: Դու, պաժալստա, շարունակիր հասարակ նամակներ ուղարկել, երկու մանեթ մի նամակին վճարե՞լն ինչ մանա ի. ստացա նաև ներփակ մարկաներդ, որոնցից մեկը կտեսնես այս նամակը ծրարող ծրարի ճակատին: Նամակիդ ռոմանտիկ նախաբանից գուշակեցի, որ ոստանիդ գլխավոր փողոցի մայթերը տախտակամած են, ինչպես ոստանիս մայթերը, և այն, որ նամակս քեզ ուրախացրել է, մի բան, որ ամենամեծ բարոյական վարձատրությունն է ինձ համար: Ես գիտեմ, որ երգիծելը նույնքան դժվար է, որքան երգիծանք հասկանալը. այս մարզում դու, չափազանցնելով հանդերձ իմ համեստ ունակությունները, այնքան ազդեցիր ինքնասիրությանս և ինքնասիրահարուցմանս վրա, որ քիչ էր մնացել թողնեմ ոտանավորներ գրելու սովորությունս, մեկ կողմ նետեմ «Երիտասարդություն» և սկսեմ իմ «Ձեռով ազգային և բովանդակությամբ միջազգային ջոջեր» շարքը: Բայց ասված է, որ քառասուն տարեկանից նվազել սովորողը գերեզմանոցում կնվազի, ուր մնաց 50 տարեկանից երգիծողը... Ձէ, ջանը՛մ, չէ, ինձ մի գայթակղեցնի... Ձեմ ժխտում, որ եթե հնար լիներ երկսույս միասին մի երգիծաթերթում աշխատակցելու, ապա մենք պակաս սրամիտ բաներ չէինք գրի, վասնզի մեր յուժնորը կյանքի բոլոր խարտոցների և հեսանների վրա սրված այն յուժնորն է, այո, կըսեմ այն յուժնորն է, որ Արամ Հպարտին²³⁶ անգամ կարող է քահ-քահ խնդացնել և խոճիկին անգամ լրջացնել... Այս խնդրում քո ինձ նախանձելը շատ նման է, եթե ես սկսեմ նախանձել Լեմի գանգուրներին... ինչո՞ւ նախանձել Լեմին, քանի որ երկուսս էլ քաջալ ենք... դու ինչո՞ւ ես նախանձում ինձ, քանի որ երգիծաբանության ճյուղին մեջ երկուսս էլ Պարոնյան չլինելով հանդերձ... Ընկերյան ենք:

Անա՞նկ է: – Անանկ է, յա՞, անանկ է, յա՞²³⁷, – լավեցին բազմաթիվ բացականչություններ:

* * *

Հանուն արդարության մի քանի խոսք իմ հաշվապահական ունակությանս մասին: Այս խնդրում դու պետք է հիշես ինձ դեռ 1919 թվից, երբ շարեցիր իմ «Թվեր, թվեր, թվեր անսեր, անսիրտ ու չար»²³⁸ բանաստեղծությունը մաթեմատիկայի դեմ: Այնուամենայնիվ չպետք է ժխտել, որ որոշ ընդունակություններ ունեցել եմ, ունեմ և պիտի ունենամ այդ մարզում: Օրինակի համար ես դեռ մինչև այսօր էլ հիշում եմ և դժվար թե մոռանամ, որ երկու անգամ երկու՝ չորս է անում: Այնուհանդերձ իմ թվաբանական այս լուրջ բազաժով ես դժվար թե մտնեի քո աղյուսագործությունյան կալիուլացիայի²³⁹ ծանր ու չոր բեռի տակ... Սարգիսը պատմեց ինձ, որ 50-51 թվերին աղյուսագործ է եղել և օրը կտրել է... 1500 աղյուս: Ելնելով քո կեցությունից և հարգելով քո պառնասական ծագումը, նա 500 աղյուսը գեղչեց և 1000-ը համարեց քեզ համար նորմա: Ահա թե ինչ աղբյուրներից է ջուր խմել քո կենսագիրը: Բայց ձեր գործարանի հետ մենք ալ փակենք այս աղյուսաբանությունը և առաջ դիմենք:

* * *

Իմ վիճաբանությունը գյուղատնտեսի հետ: Երբ ես գրում էի «մեր տիպի» «Պառնաս – “Միմպատիա” պաղվալ»²⁴⁰ մասին, ուզում էի ավելացնել թե ինչպես այդ տողերը գրելու պահին սենյակս լցվեց պատանեկական սարսափահար ճիչերով. – «Սրբապղծություն, սրբապղծություն...»: Այդ՝ Դուրյան Պետիկի և Միսաքի ոգիների բողոքն էր... բայց հետո հիշեցի, որ 1918 թվին Միսաքի ու Դուրյանի մոտ գործուղվեց մեր Վահան Տերյանը, որը Պառու Նիկիտիչի²⁴¹ վկայությամբ թեյի բաժակներով օդի կիսմեր և պետք էր ենթադրել, որ ծանոթացրած կլինեի այդ երկու մատղաշներին նոր Պառնասի նոր կարգ ու կանոնի հետ... իսկ եթե հիշենք, որ 1938 թվի նոյեմբերի 28-ին նրանց մոտ շտապեց Եղիշեն, ապա կասկած անգամ չի կարող լինել, որ Անդրաշխարհյան Պառնասում հիմա տիրում է նոր բարք ու կարգ ու կանոն:

Ինչո՞ւ է հեռու գնանք. մի աչքով նայենք ու տեսնենք, թե ի՞նչ է կատարվում այնտեղ. ես առանց դժվարություն կարող

եմ կատարել այդ հետախուզուլթյունը, որովհետև մի ոտով գրեթե նրանց հետ եմ և շուտով երկրորդ ոտքս էլ մի կերպ կքաշեմ հետս... այն ժամանակ դու կզրկվես իմ նամակները կարդալու հաճույքից և մարկաներ ուղարկելու տհաճուլթյունից.— Անա՞նկ է... — Անանկ է, յա՞... անանկ է, յա՞,— նորից լավեցին բազմաթիվ բացականչուլթյուններ... Եվ այսպես՝

ԱՆԴՐԱՇԽԱՐՀՅԱՆ ՊԱՌՆԱՍԻ ԵՎ ԱՆՈՐ

ՍՏՈՐՈՏՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱ

(Կատակ պատկերներով)

1.

(Բեմը ներկայացնում է Պառնաս սրբազան լեռան հայկական հատվածն իր ստորոտներով: Այստեղ-այնտեղ վրաններ. Ավետիքի պաղվալ-ռեստորանը — «Վերին Սիմպատիա»: Սրբազան լեռան մի քարաժայռի վրա նստած են մերկ, ճուճ-պլորով երկու պատանիներ՝ Միսաք Մեծարենցն ու Պետրոս Դուրյանը):

Դուրյան.— Միսա՛ք...

Մեծարենց.— Շթո՞ տեբե՞²⁴²...

Դուր.— Երկնային ճանճրույթ մը իջավ վրաս...

Մեծ.— Նե օբրաչչայ վնիմանիե՛...²⁴³

Դուր.— Հեշտ է ըսել... (կարծես ինքն իրեն) Կապրեիք խաղաղ ու հանգիստ, ո՛չ ոռւսերեն, ո՛չ օղի, ո՛չ պախմելիա ու գլխի ցավ... Եկան այս հեթանոսները...

Մեծ.— Իսկական երկնային քաղաքացիներ՛ր...

Դուր.— Գեհնական կրակին արժանի փեղեվենկներ՛ր... Սիամանթոն,²⁴⁴ Վարուժան...²⁴⁵ ասոնց հետ դեռ ապրել սանկ-նանկ... կրնայիք մեկ լեզու գտնել... բայց ահա այս ծեր հարբեցող թումամյանը... Տերյանն իր մշուշոտ շիշերով... սարսափելի Չարենցը... այդ փչացած հանճարը երեկ նորեն ինձի աղտոտ առաջարկուլթյուն ըրավ...

Մեծ.— Ինձի ամեն օր կընե... կարևորուլթյուն տալու չէ...

Դուր.— Ջանըմ, կարևորուլթյուն չես տար մեկ անգամ, երկու անգամ... այս տասնհինգ տարի է, որ հանգիստ չունեմ... ես ալ հոգի եմ, մարդ չե՞մ յա... (լացակումած) ծաղիկների ցողեն և Պաղլարպաշի աղբյուրի՞²⁴⁶ ջուրեն զատ բան խմած չունեի... վարժեցուցին սա դժո-

խային վողկային... ռուսերենն ալ հետը, վիպյո՛ճ, թոռոգո՛յ... զամե-
 չատալնի՛... խառոշի՛... սուկին սի՛ն...²⁴⁷ ո՞ր մեկն ըսեմ: Ալ ինչո՞ւ
 ասանկ շուտ մենք մեռանք: Փոխադրվեցին հոս երկրային մոլու-
 թյուններն ու մոլորությունները, անանկ որ կողգես նորեն մեռնել և
 այս անգամ նորեն երկիր վերադառնալ... գոնե հազնվելու համար:
 Ինչե՞ն է, Միսաք, բացի ինձմե ու քեզմե բոլորը հագնված են, մենակ
 ես և դու մերկ ենք...

Մեծ.- Մենք ամենաանմեղներն էինք...

Դուր.- Էի՞նք...

Մեծ.- Ե՛նք, ե՛նք... (հառաչելով) պարոն Չարենցը քիչ մը փչացուց
 գործը... բայց ատիկա երկրային ճյուղին կպատկանի... թողնե՛նք այդ:

Դուր.- Ուրեմն հարկ է, որ մենք ալ ծածկենք մեր մերկու-
 թյունը...

Մեծ.- Այո, բայց դերձակ մը չանցավ մեր կողմը որ... բոլորին
 դժոխք կուղարկեն...

Դուր.- Ճիշտ... բոլոր արհեստավորներին՝ դժոխք... բայց այս
 օրերս կոշկակար մը պիտի երևա մեզ մոտ:

Մեծ.- Անկարելի է, անհնարին է...

Դուր.- Սպասե... ես մոռցա քեզ պատմել... երեկ Չարենցին հետ
 գետին մեջ կլողանայինք, երբ երեցավ Գաբրիել հրեշտակապետը և
 հայտնեց Չարենցին, որպես պառնասյան սթարոսթայի²⁴⁸, քի,
 ընդունե նորընծա Գևորգ Ափովին... Չարենցը շատ բարկացավ և
 ըսավ, որ այդ Ափով կոչվածը բանաստեղծ է, սափոթնիկ է...
 սափոթնիկ կարծեմ ռուսերեն կոշկակար ըսել է...

Մեծ.- Այո՛... է, մենք ալ կսկսենք կոշիկներեն... մեկ-մեկ զույգ
 աղվոր կունդուռաներ կպատվիրենք...

Դուր.- Ահա, կերևա ամբարիշտը... (երևում է Չարենցը սրբազան
 լեռան ստորոտում, բակներարդներ ունի, չունի միրուք: Ծխում է
 «Եդեմ» պապիրոսը: Դուրս գալով վրանից նայում է շուրջը):

Չարենց.- Մատղաչնե՛ր, ի՞նչ գործի եք...

Մեծ.- Սանկ-նանկ, պարոն Չարենց...

Չար.- Հաց կերե՞լ եք...

Մեծ.- Ամբրոսային սուպ ճաշակեցինք ու արևի շողերեն կու-
 լետներ...

Չար.- Դո՞ւ, Պետրոս...

Դուր.- Ապշած լճակեն քանի մը ալիք կլլեցի²⁴⁹...

Չար.— Էդ հե՛ջ... իջեք, իջեք գնանք Ավետիքի մոտ քյուլբաստի ուտենք...

Դուր.— Միսաք, քեզի բան մը ըսե՞մ... այսօր ես քոնյաք պիտի խմեմ առանց լիմոնաթի...

Մեծ.— Դե՛րտ տվայո՞²⁵⁰... Է՛, էրթանք:

2.

(Պառնաս լեռան ստորոտում. Չարենցն իր վրանի մոտ):

Չար.— Դանիե՛լ, տո Դդ... տո Վարուժնա՛կ...

Վարուժան.— (Գլուխը դուրս հանելով իր վրանից) Հանճա՛րդ Հայկյա՞ն²⁵¹...

Չար.— Գնանք, գնանք քիչ զակուսիթ անենք... մատղաչնե՛ր, եկա՞ք, (գոռում է) Միամա՛նթ, Ատո՛մ...

Միամանթո.— (Դուրս գալով իր վրանից) Ու տիեզերքի բոլոր վառվող մանգալների խարտիչահեր ու բանդագուշ ծուխին մեջ, ես, մոլեգնորեն, հեթանոսորեն ու ահեղորեն, իմ հոգիս, որպես պարսկականորեն թուրքական ու, օ՛, այո, թուրքականորեն պարսկական՝ քյուլբաստու նման հրկիզեցի...

Չար.— Միամա՛նթ, գնանք հաց ուտենք...

Միամ.— Հավիտենական ու տարաշխարհիկ, չանախի ու հանճարի եղբայր իմ, անդրաշխարհի գիշերներում լուսիններու ու աստղերու քառսեն, պարզե, օ՛, պարզե սև բիբարն ու դանակն ու պատառաքաղը...

Չար.— (Գոռում է) Լոռեցի՛, ա՛յ տղա, Իվան Ֆադեիչ...

Թումանյան.— (Երևում է իր վրանի մոտ, գեջալաղով) Է՛ն ո՞վ է կանչում...

Չար.— Ես եմ, ե՛ս... գնանք հաց ուտենք...

Թում.— (Արագ-արագ հագնվելով) Գալիս եմ, գալիս եմ, գալիս եմ, հա՛...

Չար.— Տո՛, Վահա՛ն...

Ավետիք.— (Դուրս գալով պաղվալից) Վահան Տերյանը իրիկվա՜նից տուն չի գնացել: Մի գլուխ խմում է...

Չար.— (Կողմ) Ես նրա սիմֆոլիստ մերը...

Ավետիք.— Համեցեք, համեցեք, շնորհ արեք...

3.

(«Վերին Սիմպատիա» պաղվալ-ոեստորանը: Տերյանը հարբած. սեղանի շուրջ տեղ են գրավում Չարենցը, ալից Դուրյանը, ձախից Մեծարենցը, ապա Վարուժանն ու Սիամանթոն, Հովհ. Թումանյանը: Անայիսն²⁵² ու Սիպիլը²⁵³ մատուցարարուհիներ: Շուշանիկ Կուրդ-ինյանը²⁵⁴ խոհանոցում աման-չամանի վացարարուհի):

Չար.— *Ձակազ*²⁵⁵ *տվեք, տղեք ջան... Տո՛, գանձեցի ողբաչ, էս ոեստորանը քեզ համա՞ր եմ բացել...*

Տերյան.— *Պատվի՛ր, պատվի՛ր, գարուսել...*

Չար.— *Գոնե ինձ իմաց տայիր, միասին նստեինք...*

Տերյան.— *Ես քո երգը վաղո՞ւց եմ լսել...*²⁵⁶

(Երկնային կերուխում: Երկնային լեզգիկաններ ու տրնգի. հրեշտակային գյոնդ, առաքելական ֆոքստրոտներ ու սրբազան վալսեր: Բոլորը հարբած են: Սանդուխներով իջնում է Գևորգ Աբովը չեմոդաններով: Մոտենում է Չարենցին):

Աբով.— *Եղիչ ջան...*

Չար.— *Տո՛, փինաչի, քեզ ո՞վ ուղարկեց այստեղ...*

Աբով.— *Ահա իմ պուտյովկան*²⁵⁷... *ես... ես, ընկեր Գաբրիել հրեշտակապետը...*

Չար.— (Կարդում է) «Տեղ տալ սրբազան Պառնասի հայկական հատվածում որպես «Յ»-ից²⁵⁸ մեկ...»: *Վա՛յ ինձ, վայ իմ բռնած գործերին... ես իմ խելքը ք...եմ... Ասել է՝ Վշտունին է՞լ շուտով գալու է...*

Աբով.— *Պուտյովկա էր խնդրում:*

Չար.— *Ա՛յ տղա, Ավոն ինչո՞ւ ուշացավ:*

Աբով.— *Վերջին ճաշերն է ուտում... պուտյովկան գրպանումն է:*

Չար.— (Մտածելով) *Գևորգ ջան, էս տեղի խազեինը*²⁵⁹ *ես եմ. էս մարդիկ, տեսնո՞ւմ ես, ուրիշ կատեգորիա են, դու, Ազատը, Նայիրին, Վեսպերը, Տարոնցին ու նման զարդ ու զիբիլներ — ուրիշ: Դեմ չեմ, դուք էլ բանաստեղծ եք, ֆորմուլյարում էլ կգրենք. — պոետ, ընտրելու իրավունք ունեք, բայց ձեր մասնագիտությամբ ապրելու իրավունք — ոչ: Կոչկակարի մեծ կարիք կա, սապոժնիկու-թյուն կանես, Ազատը կգա դերձակուլթյուն կանի, մատղաշներիս կհագցնենք... սարսափելի ոչինչ չկա... Նորենցը խոհարարություն ու դերձակուլթյուն է անում, Ալազանը աղյուս է կտրում, Մահարին*

խոզ, հավ ու հնդուհավ է արածում... ամսվա մեջ երկու անգամ կներկայանաս²⁶⁰ անձամբ ինձ: Դե սիքտի՛ր²⁶¹...

Մեծ.— Մուսյու²⁶² Ափով, մեզի զույգ մը կունդուռա...

Չար.— Կկարի, օղուկ ջան, կկարի... դավայ չալղի²⁶³...

(Օգոստոսափառ Ֆոռկա²⁶⁴, երգ ու խում: Վարագուլյր):

* * *

Ահավասիկ, Ալո ջան, այնտեղի համառոտ, թեզիսային պատկերը: Ուրեմն... Օն ուրեմն, օր առաջ հո՛ն, հո՛ն... ալ չեմ ուզեր հոս... (Քիչ է մնացել ես էլ Լեմի պես կյանքի ու մահու խնդիրների վրա մտմտա՛մ...) Պուտյովկան գրպանումս է...

20 սեպտեմբերի 1953 թ.

Ուրեմն — ընդհատում... 3 օրյա՛. իհարկե, ես կարող էի այստեղ էլ վերջացնել, ավելացնելով միայն բարևներ և բարևներով համբույրներ և համբույրներով... բայց չեմ ուզում սպիտակ տեղ թողնել նամակաթերթի վրա, իսկ շարունակել հնարավոր չէր մի շարք պատճառներով... Է՛, Ալո ջան, կյանքը բարդ բան է, կասեր Ելիսեյը²⁶⁵, ավելի բարդացնելով այս բարդությունը... իսկ մեր կյանքը... Չգիտեմ ինչ ասեմ մեր կյանքի մասին. կյա՞նք է դա, տեսի՞լ, թե տեղեկ²⁶⁶...

* * *

Լեմից չունեմ ոչ մի նամակ, չնայած որ քո նամակի հետ նրան էլ գրեցի: Չեմ գարմանում: Բայց եթե ստանամ էլ երկար ժամանակ անպատասխան պիտի թողնեմ, որպեսզի իմանա, թե որտեղ են ամառում ճերմակ արջերը...

Անտոնինան ջերմ բարևներ է հղում քեզ և Մարոյին և շատ է ցավում, որ հայերեն չգիտե այնքան, որքան անհրաժեշտ է մեր նամակագրությունը հետևելու համար: Ես էլ եմ ցավում, որ չգիտե: Իմ բնութագրությունը (քո գրած) թարգմանեցի նրան ամենայն բարեխղճությամբ որպես ինքնաբնութագրություն: Շատ ուրախացավ և օր առաջ ուզում է տեսնել քեզ, ի ծնե Դոն-ժուանիդ... Հրբը՛...

Լավ ես գրել խարակտերիստիկաս. պակասում են այն տողերը, որոնք գրել ես Լեմին — իմ մասին, — «հանաքով կարող է մեռնել, ապա հարուժյուն առնել և նամակ խմբագրություն

միջոցով հերքել իր մահը» և այլն: Լավ է՝ «մեծացավ և ամուսնացավ, ամուսնացավ և մեծացավ»ը: Նկատում ես նրբու-թյուններդ, – առաջին մեծությունը ուրիշ մեծություն է, երկրորդը – ուրիշ...

Տուր համաձայնությունդ թող Լեմվելն անի իր նոբելու-թյունը: Վախենում եմ հետո ուշ լինի: Թողնենք այդ մասին:

Սրտագին բարև Անտոնինաից: Նստել է հոգուս վրա թե գրիր, հա գրիր, գրեմ ուսերեն թող հանգստանա՝

Сердечный привет от АНТОНИНЫ...²⁶⁷

Անա^ոնկ է... անանկ է յա^ո, անանկ է յա^ո, – բացականչու-թյուններով վերջացավ նամակն իմ: Ամեն:

Ջերմ սիրով քո՝ Գուրգեն

Նամակ 33, Վահրամ Ալազանին, Բոգուչան, –
7 հոկտ. 1953 թ., Ջերթինակ

ՎԱՀՐԱՄ ԳԱԲՈՒՋՅԱՆ (ԱԼԱԶԱՆ, Վ. ԱՆՈՂՈՔ)

1.

Ծնված Վանում, սնված Երևանում, մեծացած Կալիմում ու Բոգուչավանում: Հայրը, ուստա Մարտիրոսը, դեռ մանկու-թյունից ներշնչեց որդուն սեր տածել դեպի արհեստը և լինել վարպետ արհեստավոր: Որդին, ինչպես բոլոր որդիները, լսեց հորը մի ականջով, մյուս ականջը տրամադրելով սրտի ձայնին: Ուստա Մարտիրոսի ձայնը և սեփական սրտի ձայնը մի հայտարարի բերելով, մտավ «Հայրենիք» տպարան²⁶⁸ և կարճ միջոցում դարձավ վարպետ գրա-չար: Շարեց այն ժամանակ գրական ասպարեզ իջած Գ. Մահարու և Ն. Զարյանի բանաստեղծությունները, կարդաց Ա. Վշտունու, Վեսպերի, Սիտալի²⁶⁹, Ծիլ-Աստղի²⁷⁰, Վան-Ծիլի²⁷¹, Ոստանիկի²⁷² ոտանա-վորները և ընկավ խորը մտատանջության մեջ: Կորցրեց քուն ու ախորժակ և ուրիշների բանաստեղծությունները շարելու տրամա-դրություն: – «Ինչ^ո ուրիշները գրեն, ես չարեմ, հազր ես կգրեմ, թող ուրիշները շարեն», – մտածեց հանդուգն պատանին: Բայց ի^ոնչ գրել և ինչի մասին և ինչպես... Այս մտքերի մեջ էր ապագա բանաստեղծը, երբ...

2.

Երբ Հայաստանը խորհրդայնացավ, վերոհիշյալ բանաստեղծների թաբուկը դարձադառն եղավ: Լուեց: Ամպերը ծածկեցին Պառնասը. ոմանք լուեցին քաղաքական հարբուխի հետևանքով, ուրիշները՝ երգելիք չունենալու պատճառով, իսկ մի քանիսը լուեցին, որովհետև հարկավոր էր ձայնը փոխել, անա՛նկ երգել: Փոխանցելի այդ շրջադարձում Վահրամ Գաբուզյանը խմբագիր Ե. Չուբարի սեղանի վրա դրեց իր մտքի և բանաստեղծական թռիչքի անդրանիկ երախայրիքը.— մի քանի բանաստեղծություն: — Թույլ է,— ասաց խմբագիրը առանց նայելու հեղինակի երեսին. հետո, երբ գլուխը բարձրացրեց և իր դեմ տեսավ տպարանական բանվորի համազգեստով, սև ձեռներով և մրոտ ձակատով երիտասարդ բանվորի խոհուն կերպարանքը՝— Ուժե՛ղ է,— ասաց խմբագիրը,— Ալա-զա՛ն, կեղծանունն էլ գեշ չէ, գետ, դաշտավայր Ազրբեջանում... ինտերնացիոնալի՛ր գմ... միայն պետք է ավելացնել «Բանվոր»: Բանվոր Ալազան...²⁷³ տա՛ր և շարիր:— Տարավ և շարեց: Երբ Ալազանը...

3.

Երբ Ալազանը գրական ասպարեզ մտավ, գրական աշխարհը հեծում էր «3» մարզպանների լծի տակ...

.....

7 Հոկտեմբերի 1953 թվականի

Սիրելի Ալո.

Երբ ստացա քո «գլխական հողի վրա» տրված բնուլթազրուկյունն իմ մասին, պարտքի տակ չմնալու համար ես էլ սկսեցի քո մասին... գրեցի ահա այսքան և ընդհատում եմ կանխազգալով, որ աշխատանքը մի մամուլի սահմաններում չի վերջանա. այսօր ստացա քո վերջին նամակը (Հասարակ փոստով — 6 օրից...) և ուզում եմ պատասխանել: Նախ կենցաղային փոփոխություններ իմ կյանքում.—

Սեպտեմբերի 26-ին Տոնիաի գործը լիկվիդելի ենթարկվեց: Գնացինք, լիկվիդելի ակտը կազմեցինք, ստորագրել տվինք, հանձնեցինք և տուն եկանք — գործազուրկ ենք: — Մի՛ մտածի, Աստված մեզ հետ է,— սրտապնդում է ինձ Տոնիան (առանց

հիպերի)․ սամասազ²⁷⁴ մը փաթաթեցի և ինքս ինձ նետեցի վոլթերյան²⁷⁵ բազկաթողիս-տաբուրետկայիս վրա... – Աստված մեզ հետ է,– ասում եմ ես չարացած,– բայց կարիքն ավելի մեծ է: Աստծո ներկայութիւնը չեմ զգում, բայց կարիքի ներկայութիւնը – ամեն ժամ: Թող քո Աստվածը ցո՛ւյց տա իր ներկայութիւնը, հե՞, թող ցո՛ւյց տա...

Ճիշտ այս միջոցին դուռը բացվեց և ներս մտավ Գաբրիել հրեշտակապետը, չէ՛ մի, չէ՛, պարզապես իմ ծանոթներից մեկը, բարև-ասու բարին, սաղիտե՛ս... – Ռաբոտաեչչ?,– Հարցնում է. – Նե՛տ,– պատասխանում եմ. – Պոչեմո՞ւ,– Հարցնում է. – Նե՛տ ուրտա պաղ-խաղ-յաչչ-չայա՛,– Փշչացնում եմ ես. – Ե՛սթ,– ասում է նա. – Նե՛տ,– պնդում եմ ես. – Խոչե՞՛ ստորոժիտ,– Հարցնում է. – Յա ուժդոննի ստորոժ,– ուրախանում եմ ես,– միայն սխալմամբ... կարճ ժամանակով... ոտանավորներ... – Մարդը սխալական է,– ներողամտութիւնը ժպտում է ծանոթս,– բազար զնայե՛ շ. – Զնայու:– Գնա կանգնի ստորոժ:²⁷⁶

...Եվ ահա ամսի 28-ից կանգնում, նստում, պառկում եմ ու պահակում եմ. – Գիշերային ահեղ պահակ, հրացանավոր, արյունոտ աչքերով. մի շաբաթվա ընթացքում տեղիս գողերն ու ավազակները անցան Աբան ու Բոգուչան, զգալով, որ այստեղ անելիք չունեն, նզովելով այն օրն ու ժամը, որ ինձ պահակ նշանակեցին...

Ու հիմա գիշերվա ժամի 3-ն է: Նստած եմ իմ պահակատուն-«իզբուշկայում» ու գրում եմ քեզ: Վառարանը ճարճատում է, դռան վրա «Վուչոկ» շունը մոմռում, գիշերը երկարում է ու երկարում, կարծես վերջ չունի... Ու եթե նամակս չոր է ու կարծր, անկարող մինչև անգամ ժպիտ մը հարուցելու, այդ նրանից է, որ գրում եմ պաշտոնական պոստիցս, կողքիս Պարոնյանը չէ, հրացանն է կանգնած, իսկ այս գործը հանաքյումոր չի սիրում. – է՛յ, ստո՛յ, քտո՞ իրդոտ²⁷⁷... Մոլորված հորթ է, լիբիկ. – Պոչլա՛ դամոյ²⁷⁸...

Այսքանն իմ մասին:

Լեմվելի մասին. ուրեմն դո՞ւ էլ նամակ չունես. Սիմվոլիստութիւն, վերլեհութիւն է անում, թե մի բան է պատահել: Եթե կատակ է, ապա չար կատակ է: Պետք է հարցապնդել նրա

տանտիրուհուն, Գորկու 1, Սամոխավալովա Մարիային: Միստիֆիկացիա, լեմշիկուլթյուն է անում, կտեսնես: Ես ուզում էի նրա գլխին այդպիսի խաղ խաղալ. լուել, միթամ թե մեռել եմ, կանխեց փճացածը. ես ձեռք քաշեցի այդ մտքից, վախենալով, որ հետո իսկապես կմեռնեմ ու չի հավատա, որ իսկապես մեռել եմ... Հալլա-հալլա...

* * *

7 մեշոկ²⁷⁹ կարտոշկա՝ դա 35 վեդրո է անում. այսինքն ամսական 3 վեդրո, 10 օրում մի վեդրո, վեդրոն 10 կիլո – օրական 1 կիլո... Հեր օրհնած, այդքան կարտոշկա Հայաստանում էլ կարելի է ուտել: Նորից հաշվիր և հաղորդիր, երևի սխալվե՞լ ես... Թող ամեն մեկիդ 1 կիլո հասնի, սարսափելի ոչինչ չկա: 20, 30, 50 մեշոկ, – ահա՛ սարսափելին: Կրկնում եմ, 7 մեշոկ 8 ամսում 2 հոգու համար Հայաստանում էլ նորմալ նորմա է: Փորձիր վիճել:

* * *

Չհասկացա, սրսկման կապակցությամբ արձակած դառն «ախ»դ արադի՞ն էր վերաբերում, թե՞ զվարթադեմ գլխուլթյան քրոջը. ելնելով հայոց լեզվի քերականությունից՝ գլխուլթյան քրոջն է վերաբերում: Մարոն լսե՞լ է այդ քո «ախ»ը, ու քո մի «ախ»ի դեմ քանի՞ «վախ» է քաշել... Հաշվիր և հաղորդիր:

* * *

Բաց եմ թողնում Տոնիաի համար, վաղը առավոտյան թող լրացնի. – Привет, дорогие друзья, Мария и Алазан. Благодарю за приветы. Гурген у меня находится под моим наблюдением и держит себя хорошо. Но много думает, думает по армянски...²⁸⁰

* * *

Ներիր անհամ-անհոտ նամակիս համար. հանգուցյալ Գյուլին պնդում էր, որ «օբյեկտիվիզմը պայմանավորվում է սուբյեկտիվիզմով, սուբյեկտիվիզմը պայմանավորվում է օբյեկտիվիզմով»²⁸¹: Հրացանավոր յուժորիստը դա նույնն է, ինչ տրեսավոր Օսկար Ուայլդ²⁸² կամ ցիլինդրավոր աշուղ...

Աքլորները խոսեցին: Ականջը կանչի մեր Վաղոի:

– Քտո իգյոտ?.. Ստո՛յ...

Նույն լիրիկ հորթն է: – Օրիորդ հորթ, պաշլա դոմոյ...
Пор-я-дож!²⁸³

Քո՛ Գուրգեն

Նամակ 34, Աշոտ Սանսամյանին, Կանառայ, –
24 հոկտ. 1953 թ., Ձերժինակ

Սիրելի Աշոտիկ.

Որտեղի՞ց սկսեմ և որտեղ վերջացնեմ: Ընդամենը երեկ առավոտյան քառատրոփ ձեր նժույզը ձեզ թուցրեց Ձերժին-սկույց²⁸⁴, բայց դա թվում է կարծես վաղուց-վաղուց: Միակ նորությունն այն է, որ այսօր, Տոնիաի հետ նստած քո մասին էինք խոսում (Տոնիան հիմա խոսակցության ուրիշ նյութ չունի), երբ դուռը բացվեց և ներս խոթվեց մի նամակ... Լեմ-չիկից: Մեծն փճացածը, փոքր աչքերով, գորշ հոնքերով այդ գերլիբրը, որը մզկիթ մ'անգամ շինել տված չունի, իր լուս-թյունը բացատրում է նրանով, որ զբաղված է եղել Բալզակի «Եռեսնամյա կինը» գործի թարգմանությամբ, որ հիշյալ եռեսնամյա կինը ամբողջովին կլանել է նրա ուշքն ու միտքը (ո՛վ փոքր ուշք և ո՛վ ավելի փոքրիկ միտք...) և որ այդ պատճառով, ո՛, այո, այդ իսկ պատճառով ուշացրել է նամակը... կրնաս նե՛ մի խենթանար. Լեմվել Տոլստոյն իր “Война и мир”²⁸⁵ գրելու ընթացքում հազարավոր նամակներ է գրել և ստացել, իսկ մեր Լեվ Մարուսյանը, ո՛, նա զբաղված է եղել Բալզակի թարգմանությամբ, տանեցինե՛ր, մատների ծայրերի վրա բարձրացեք անա՛նկ քայլեք, ճանճեր, թե՛նոցներ հագեք անա՛նկ թուեք, դադարեցե՛ք, քամիներ, լուե՛ք, կաստրյուլներ

և չուզուեցանք, եռացող ամեն տեսակի աման-չամաններ, կովերի բառաչ, հողմերի շառաչ, անձրևի խշշոց, սագերի Փշշոց... քարացե՛ք, ջուր ու ցամաք, պոչտալիո՞ն, ո՛չ մի նամակ, քանզի Լև Նիկալայեվիչ Մարությանը Բալզա՛կ է թարգմանում...

Այսքան ալ լրբուեթյուն!!!

Է՛, թող թարգմանե, ես ալ քչիկ մը զբաղված եմ, ժամանակ չունեմ պատասխանելու, ես նրան ցույց կտամ, թե որտե՞ղ են ամառում սպիտակ արջերն ու ամեն սեռի ու տարիքի թարգմանիչները...

* * *

Ասացի և կրկնում եմ, որ Տոնիան երեկ-այսօր, ձեր գնալուց հետո ուրիշ խոսակցության նյութ չունի. բանավոր կերպով մեմուարում է իր հիշողություններն ու տպավորությունները: Մեծ տպավորություն են թողել նրա վրա քո դպրոցական-աշակերտական շրջանի պատմությունները, հատկապես քահանայի տիպը: – Ես վաղուց, մինչև անգամ չեմ հիշում, երբ եմ այդքան ծիծաղել, ես հոգեպես թարմացա, – պնդում է նա: – Է՛, թարմացիր, – ասում եմ ես, – բայց կրնա ըլլալ որ, Աշոտը և Գարեգինը քո մասին խոսելիս այն կարծիքը հայտնեն, որ դու չնչին, շարքային, պլշած աչքերով, մկանպոչ հոնքերով, անհրապույր աղջիկ ես... – Իշտե ատոր համար է, որ չեմ ուզեր... – Բայց կրնա ըլլալ որ մեկ-մեկու ըսեն, այդ ի՛նչ հմայիչ լիտվուհի էր, ինչ բաղդավոր մարդ է այդ Գուրգենը, որ ատանկ կին ունի... – Իշտե ատոր համար է, որ կուզեմ... – Բայց կրնա ըլլալ որ... – Լըն. Լըն. Լըն...

* * *

Է՛, Աշոտ ջան, շատախոսում եմ, բայց տխրություն կա սրտիս վրա: Անցավ Ջահելությունը, անցավ մանավանդ առողջությունը: Այս աղջկան էլ կապեցի հետս երկու ձեռ ու ոտով, ուզում եմ գոնե քիչ թե շատ մարդավարի կյանք ստեղծեմ նրա համար, բայց ձեռներս կարճ են: Հոգիս հոժար է, մարմինս տկար: Գոնե բաղդավոր եմ, որ հրեշտակային բնավորություն ունի, աշխատում է բարոյապես ամոքել սիրտս ու հոգիս (է, թող ամոքե...): մեծ կարծիք ունի իմ հոգևոր հարստության

մասին և իմ նյութական տնանկուլթյունն աչքին չի երևում...
ինքն էլ է տանջվում, որ չի կարող թեթևացնել իմ դրուլթյունը
և ահա եոթերորդ ամիսն է... Ձեմ սիրում նամակում տրտնջալ
ու մրմնջալ²⁸⁶, անկախ իմ կամքից տրտնջվում ու մրմնջվում է,
անկախ իմ կամքից...

Թողնենք:

* * *

Ուրեմն ինչպես տեսնում ես միակ նորուլթյունն այն է, որ
մոտս եղան Աշոտն ու Գարեգինը, լցրեցին տունս գարնանային
աղմուկով, բերք ու բարիքով, խինդ ու ծիծաղով ու անհետա-
ցան: Ուրիշ ի՞նչ գրեմ. գիշերվա ժամի Յն է, օրն է ուրբաթ, ոչ,
արդեն շաբաթ: Տոնիան քնած է, քնելուց առաջ պատվիրեց որ
մի քանի ցենսներ բարևներ ուղարկեմ իր կողմից և խնդրեց,
որ հետդ բերես Մարիաի նկարը:

Վերջացնում եմ Տերյանի մի ստիխով, գրված 1909 թվին
(կարծեմ), որի վերնագիրը չեմ հիշում.—

Ես եմ, դու ես, ես ու դու
գիշերում այս դյուլթական,
մենք մենակ ենք, ես ու դու,
ես էլ դու եմ, ես չկամ:

Չկան օրերն ահարկու,
չկա ժամ ու ժամանակ,
ուրվական ենք մենք երկու,
միշտ իրար հետ, միշտ մենակ:

Մոռացել ենք անցյալում
տրտունջ, թախիծ ու խավար,
մի ուրիշ լույս է ցոլում
մեզմ ու անուշ մեզ համար:

Ես եմ, դու ես, ես ու դու
գիշերում այս դյուլթական,
մենք մենակ ենք, ես ու դու,
ես էլ դու եմ, ես չկամ...²⁸⁷

* * *

Բարի գիշեր՝ թե բարի լույս:

Ձերմ սիրով քո՝ Գուրգեն

Նամակ 35, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
31 Հոկտ. 1953 թ., Ձերթինսկ

Շատ սիրելի Աշոտ!

Ես այսօր (կիրակի) ոչ մի ակնկալիք չունեի փոստից. երբ շուկայի ժխորը վերջացավ, Տոնիաի կարգադրուկթյամբ անկողին մտա և, սանկ, երկնցա ու կարճացա, կարճացա ու երկնցա, քիչ մը Մոլիեր կարգացի, քիչ մը ննջեցի երազում մուսաներ տեսնելու հույսով, երբ հանկարծ – տուկ-տուկ – դուռը ծեծեցին. Անտոնինյան դուռը կիսաբացեց և... բացիկ մը և փակիկ մը ընդունեց, – Աշոտից և Բոգուչանից, – բացականչեց Տոնիան. – Ի՛նչ կրսես, կնի՛կ, – զարմացա ես. – մա՛շ-մա՛շ, – պնդեց Տոնիան և ինձ հանձնեց ողջ կորեսպոնդենցիան գյոզլիկներիս²⁸⁸ հետ: Օ՛րս ուրեմն, գինվեցի գյոզլիկներով և հարձակվեցի բացիկիդ վրա:

* * *

Ջարմացա և քչիկ մը գայրացա որ նամակս դեռ չես ստացել²⁸⁹: Կարծում եմ, որ հիմա արդեն ստացած կլինես: Քո բերած 2-3 օրվա խնդուկթյան հզոր ալիքը դեռ շարունակում է շառաչել իմ տխուր խրճիթի պատերից ներս և պիտի շառաչի՛ մինչև քո երկրորդ գալուստը... (չափազանց զրական, գերզրական դուրս եկավ): Անտոնինյան շարունակում է ցիտել ու ցիտատել քո պարոցական հիշողությունները, պատմել իր հայրենակցուհիներին «օ պրիատելե Գուրգենա»²⁹⁰. քո գոռում-գոչումները նրա վրա թողել են Զ-րդ սիմֆոնիաի տպավորություն. դեռ այսօր առավոտյան բարձրաձայն մտմտում էր, – պետք է գրել և Աշոտին հրավիրել որ տոներին մեզ մոտ գա: (– Կուզե՛մ): – Բայց կրնա ըլլալ որ Աշոտը մտածե, որ մենք նրան հրավիրում ենք, որպես զի նորից ընկնի ծախսերի տակ: (– Չեմ ուզեք): – Բայց կրնա ըլլալ որ...

Իսկ երբ ես կարդացի և թարգմանեցի, որ դու ուզում ես Ձերժինսկ գալ, բայց տարակուսում ես, որ կարող ես նրան անհանգստացնել, նա իսկապես կորցրեց հանգիստը. երբ հանգստացավ, նա մի ամբողջ տրակտատ արտասանեց հանպատրաստից և խնդրեց որ քեզ գրեմ: Եթե գրի առնեի նրա տրակտատը, ապա դեմ պիտի գնայի ժամանակի, թղթի և թանաքի խնայողականությունից սրբազան սկզբունքին. խուսափելու համար այդ մեղքից, հաղորդում եմ միայն կարճ քաղվածք, ի՞նչ էր ուզում նա ասել.— լսելով Տոնիաին ես եկա այն համոզման, որ նա ուզում էր ասել.— եկ, սիրելի Աշոտ, կամ Աշոտ սիրելի, եկ, կամ, սիրելի Աշոտ, եկ, դու ինձ (կամ մեզ) չես անհանգստացրել, ընդհակառակ, մենք ենք քեզ անհանգստացրել, չկարողացանք քեզ ըստ արժանվույն ընդունել, հավատա, որ ատիկա մեր կողմից մեծ պատիկություն էր, բայց եթե հարուստ չենք նյութով, ՅԱՏՕ հոգով ու սրտով հարուստ ենք և այդ հարստությունը, օ՛, այո, այդ գանձերը (!!?) քոնն են, մեր աչքի վրա միշտ տեղ ունեն, օ՛, սիրելի Աշոտ, օ՛, Աշոտ սիրելի, սիրելի Աշոտ, օ՛...— իսկ հիմա ժամի 11-ն է — գիշերվա. նա հայտարարեց, որ չպիտի քնի, մինչև չկարդամ, թե ինչ եմ գրել և չթարգմանեմ: — Աղջի, քնի: — Ձէ, չպիտի քնեմ: — Աղջի, քնի, թե չէ կծեծեմ: — Աշոտին կգանգատեմ,— սպառնում է նա,— հալլա-հալլա, քաշելիք ունենք...

* * *

Շալվարիզ խնդրով վաղ և եթ վազելով-հեւալով երթամ պիտի, մի անգամ եղա, դուռը փակ էր²⁹¹:

* * *

Նորություն չիք: Ապրում եմ գիշերները ցերեկ և ցերեկները գիշերի վերածելով. քո գնալուց հետո մի անգամ ևս կարդացի Դոստոևսկուն և այնքան մուայլվեցի, որ կարիք եղավ օգնություն կանչել Մոլիերին. շնորհակալություն Մոլիերին, օգնեց, քչիկ մը ժպտացի. Պարոնյանը շատ է օգտվել Մոլիերից, բայց օգտվել է ոչ թե գյաղավարի, այլ պարոնյավարի. այդպես օգտվել է մարդը քամուց և հողմաղաց է հնարել. ջրից՝ ջրաղաց, խաղողից՝ կոնյակ ու շամպայն, հնոտիներից՝ թուղթ,

ավագից՝ ապակի, քաքից՝ օ-դե-կոլոն... Այո՛, մեծ վարպետ է Պարոնյանը և Մոլիերին կարգալուց հետո նա ոչ միայն չի փոքրանում աչքիդ, այլ աճում է, մեծանում, ահռելիորեն վսեմանում ու վեհանում... Ուրեմն Պարոնյանի անմահ կենացը:

* * *

(Ես ստիպված եղա այս ամենը թարգմանել Տոնիաին և նա խնդրեց որ ավելացնեմ, որ քո գնալուց հետո մնաց թախիծ (ТОСХА), և որ անհամբեր սպասում ենք քեզ... Հիմա հույս ունեմ, որ պիտի քնի... չէ, սկսեց երգել լիտվիական իր և իմ սիրած երգը՝ «Ռոզես պուրպուրինես» – Կարմիր վարդ: է՛, թող երգի...):

* * *

Ձմեռը հագավ իր պաշտոնական համազգեստը և անցավ իր պարտականությունների կատարման: Ցուրտ է, երևի 20⁰, եթե ոչ ավել: Անլուսին գիշերներ, երկա՛ր-երկար պահակային գիշերներ... Մեռնել չեմ ուզում (է՛, ապրե, ձեռքդ բռնող մ՛եղա՞վ...): Այս հագն ու շնչարգելությունն ինձ հանգիստ չեն տալիս: Քիչ եմ ծխում – դեռ 3 պաչկա մախորկա ունեմ, – խմի՞չք, ոչ մի կաթիլ և չպիտի ընդունեմ, մինչև երկրորդ գալուստն Աշոտի:

Եղիցի՛:

* * *

Վերջերս կարգացի նաև Դոբրոլյուբովի²⁹² մասին մի գիրք: Դոբրոլյուբովը մեռավ 25 տարեկան հասակում: Ես կարգացի նրա 3 մեծ հատորյակները: Այդքան հասուն միտք և մեծություն 20-25 տարեկան հասակո՞ւմ, ուղղակի անհավատալի է: Մե՛ծ եռյակ.– Բելինսկի, Դոբրոլյուբով, Չերնիշևսկի²⁹³: Ավելացրու և Գերցենին²⁹⁴: Ինչո՞ւ համար մենք, հայերս չունենք մեր գոնե փոքրիկ Բելինսկիներն ու Դոբրոլյուբովները. Միք. Նալբանդյա՞նը²⁹⁵. նա ուրիշ կատեգորիա է, Արսեն Տերտերյա՞նը, ծիծաղելի է մտածելն անգամ...

* * *

Վերջացնում եմ: Դրսում քամի է, սիրտս լեցուն է արևով
 ու անձրևով: Ե՞րբ, ե՞րբ պիտի բացվի գարունը:

Ջերմագին բարեններ Գարեգինին:

Կարոտում եմ քեզ գարնան կարոտով:

Քո՝ Գուրգեն

Նամակ 36, Վահրամ Ալազանին, Բոգուչան, –
 1-2 նոյ. (Հեյ գիգի, հա՛...) 1953 թ., Ջերթինակ

Թանկագին Ալո՛.

21 հոկտեմբերի թվակիր նամակդ ստացա այսօր և որովհետև մեզ մոտ ոչ սամուճ կա, ոչ փոթորիկ, շտապում եմ պատասխանել: Մեզ մոտ ձմեռը հագավ իր սպիտակ համազգեստը և անցավ իր պարտականությունների կատարմանը: Ես էլ հագա իմ վալինկաներն ու հրացանն ուսիս անցա ի՛մ պարտականությունների կատարման: Երեկո է: Ընթրիքը անցավ շատ ուրախ (մենյու – ֆիլ-կարտո ա լա փաթաթ). ամբողջ օրը անկողնուս մեջ երկնցա ու կարճացա, վեր կացա ժամի հինգին, ընդունեցի պոստը, ապա ընթրիք և Տոնիաի կարգադրություններ ու համաձայնություններ նստեցի ու գրում եմ քեզ ահա, օ՛ սիրելի Ալո, օ՛ Ալո սիրելի, սիրելի Ալո, օ՛...

Հիմա պիտի ասես՝ պրիչեմ տուտ Տոնիան. չէ՞ որ ես գրում եմ իմ պոստից: Համբերե որ պատասխանեմ, աղբա՛ր... երկու շաբաթ առաջ, երբ գիշերվա ժամի 10-ին հրացանն ուսիս պահակատանս առաջ ինքս ինձ թալիս²⁹⁶ կառնեի ու կուտայի, կանացի շրջագգեստ մը շրջեց իմ շուրջ²⁹⁷. ես երբ տեսա, որ կինս էր, չփախեցա և շարունակեցի իմ թալիմը – մեկ-երկո՛ւ, մեկ-երկո՛ւ, մեկ-երկո՛ւ...

– Գուրգուլե՛ն, – լսեցի Տոնիաի աղաչավոր ձայնը:

– Մեկ-երկո՛ւ, մեկ-երկո՛ւ, մեկ...

– Գուրգուլե՛ն...

– Ստո՛յ, քտո՞ իդյոտ... ուռկի վե՛րիս...²⁹⁸

– Չեմ կարող ուռկի վե՛րիս, Գուրգուլեն, քեզ համար ուժին²⁹⁹ եմ բերել...

– Բոպեն պատասխանատու է, քաղաքացի կնիկ, ուուկի վե՛րխ...

– Ուժին ...

– Ի՞նչ ես բերել, մեկ-երկո՛ւ, մեկ...

– Կարտոլես մուկիլոյոգ...

– Ռուկի վե՛րխ...

– Եվ մի չեկուշկա³⁰⁰ կաթ...

– Տոնեչկա, միլայա³⁰¹, էդ դո՞ւն ես... մուկափ, աչքերիս չեմ հավատում... վա՞յ, քիչ էր մնացել քեզ սպանելի...

Մտանք պահակատուն, վառարանի քով նստեցինք ու սկսեցինք դեսից-դենից: Ընտանեկան ժողովը վճուեց տեղափոխվել այս պահականոցը և ապրել, շահել աշխատանքի թեթեացում պլյուս՝ ազատվել տան վճարից: Մյուս օրը խնդիրը համաձայնեցրի բարձրագույն դուռ-սելպոյի հետ³⁰², ճերմկցուցինք պատերը, մի ժամվա ընթացքում մեր մուկը քաշեցինք հոս և ահա – ուշադրուեթյուն իմ նոր հասցեին (չկարծես թե մենակ դու նոր հասցե ունես)՝ село Дзержинск, Красноярский край, базар, ինձ: Կոնդից ձանձրացա, ի՛նչ կոլխոգ շուկա. 15 քայլի վրա հյուրանոցն է, քսան քայլի վրա՝ ռեստորանը, 16 քայլի վրա՝ բուժարանը, 16 ու կես քայլի վրա՝ փոստը, 5 քայլի վրա՝ գրադարանը, շուկան ու մագազինները՝ քիթս տակ: Բայց այս բոլոր հոգեշահ հիմնարկներից սերտ կապ ունեմ գրադարանի և բուժարանի հետ: Ահա իմ նորուեթյունները: Իզբուչկան սիմպատիչնի տեսք ստացավ շնորհիվ Տոնիաի ձեռք առած կանացի միջոցների: Ամե՛ն:

* * *

Անցնենք կարտոֆիլաբանության. քո վեդրոները փոքր են, մեշոկները մեծ, իմ մեշոկները փոքր են, վեդրոները մեծ: Ասենք 50 վեդրո փաթաթեց ունես. ամեն մի վեդրոն 10 կիլո = 500 կիլո. այս չէ՞ քո փաթաթեցը. բաժանիր երկու հոգու վրա = 250 կիլո. 10 ամսվա վրա՝ ամսական 25 կիլո. օրական մի կիլո էլ դուրս չի գալիս, ի՛նչ գերնորմաների մասին ես խոսում, չգիտեմ:

* * *

Ինչ վերաբերում է «ախ»-իդ (արաղի^օն է վերաբերում, թե^օ ժպտադեմ աղջկանը...), բողոքելով բողոքում եմ դատողությանդ դեմ: – Ի^օնչ ես կարծում, բանաստեղծը արաղի^օ համար ախ կքաշի, թե^օ աղջկա, – հարցնում ես, – Իհարկե արաղի, կպատասխաններ իր կոչումը սիրող բանաստեղծը, – պատասխանում. կա՛նգ առ, ով Ալո և ինձի լսե. – Իր կոչումը սիրող բանաստեղծը երբեք արաղի համար ախ չի քաշել. նա խմել է (Չարենց, Եսենին, Պուշկին) կամ չի խմել (Նեկրասով³⁰³, Մայակովսկի, Տիչինա), բայց բոլոր բանաստեղծներն էլ աղջկա համար ախ քաշել են. ցույց տուր մի բանաստեղծ, որն իր երգերում աղջիկ չի երգել, ուրիշ խոսքով, աղջկա համար ախ չի քաշել և ցույց տուր մի բանաստեղծ, որն օղի է երգել. ամենաթունդ գինու երգիչներն անգամ (Հաֆզ, Խայամ և այլն) գինին երգել են կնոջ առկայությամբ: «Տուտ նե պրիչյոմ»³⁰⁴, ո՛վ Ալո, «սառնամանիքներից ոչնչացած մոխրները»: Բոլոր բանաստեղծները, որոնք սիրել են խմել, խմել են առանց օղու համար ախ քաշելու կամ այն երգելու, բայց բոլոր բանաստեղծները աղջկա համար ախ քաշել են, երգել – անկախ նրանից՝ խմող են եղել, թե ոչ: Պիտի ասես, թե ինչ հող տա իր գլխին այն բանաստեղծը, որն ուզում է խմել, բայց բյուջե չունի. պատասխանում եմ՝ այստեղ բանաստեղծական ոչինչ չկա. օղու համար ախ է քաշել և՛ Կանդոյան Հակոբը³⁰⁵, և՛ Ղարաբալան³⁰⁶, և՛ դերասան Յուլյա Ամերիկյանը³⁰⁷... Ամեն-ամեն ասեմ քեզ, ես հիմա առողջության և դրամադրության (դրամ բառից) բերումով հնարավորություն չունեմ օղի խմելու, բայց օղու համար երբեք ախ չեմ քաշի և այդ չեմ համարում դավաճանումն իմ բանաստեղծական կոչմանը: Համադրի՛ր աղջիկն ու օղին (կամ «կինն ու գինին»), բայց երբեք մի՛ հակադրիր և մի՛ վճռիր խնդիրը հօգուտ օղու, տուտ բանաստեղծական կոչումը նի պրիչյոմ...

* * *

Մի անգամ ևս կարգացի Դոստոևսկուն և տապաժորա. օգնության կանչեցի Մոլիերին – ժպտացի. այո, Պարոնյանը շատ է օգտվել Մոլիերից, բայց օգտվել է ոչ թե գյաղավարի,

այլ պարոնավարի: Կարդացի նաև (առաջին անգամ լինելով) Բելինսկու, Դոբրոլյուբովի և Ջերնիչևսկու հատորները: Վսեմ, վեհ, մեծ եռյակ: Ո՞վ կհավատա, որ Դոբրոլյուբովը մահացել է 25 տարեկան հասակում և թողել է երեք վիթխարի հատորներ ու անմահացել է մահանալով գրեթե պատանեկան հասակում... Ե՞րբ է գրել նա, – 3-4 տարվա ընթացքում, ե՞րբ կարողացել է կարգալ և յուրացնել ամբողջ աշխարհի պլյուս՝ ուսական գրականությունը...

* * *

«Երիտասարդություն սեմին»-ս գնում է առաջ դանդաղ ու համառ. դեռ 18 թվի վրա եմ: Շատ ժամանակ է խլում ընթերցանությունը: Զերմագին բարևներ Անտոնինաից Մարոյին և քեզ: Մարո ջան, ո՞նց ես, ախչի, ե՞րբ պիտի նստենք ջուխտմ երկու խաբար տանք...

Սերով քո՝ Գուրգեն

Նամակ 37, Աշոտ Սանսյանին, Կանադայ, –
15-16 նոյեմբերի 1953 թ., Ջերմինսկ

Գիշերային գրություններ
(Ночные записи – ըհը՛, ըհը՛...)

Պատահական տողեր – պրոզա, պոեզիա, մտքի և անմտությունների բեկորներ, խոհեր և մենախոսություններ: Սուր կերպով զգացվում է մուսայի կամ մուսաների բացակայությունը և գրողի ամեն գնով գրելու ցանկությունը ներկայությունը: Նամակի փոխարեն – շատ սիրելի Աշոտին, որն այսօր թողեց Ջերմինսկը³⁰⁸, ուր ժամանեց հազար բարիքով և հեռացավ գրիպով և անգինայով... Ամե՛ն:

Դժվար խնդիր

Տոնիա.— Ըսե՛ խնդրեմ, Գուրգուլեն, ես փակ աչքերո՞վ
ավելի հետաքրքրական եմ, թե՞ բաց...

Գուրգեն.— Փակ աչքերով...

Տոնիա.— (Լուռ է և մտատանջ):

Գուրգեն.— Ի՞նչ կխորհես...

Տոնիա.— Կխորհեմ, ինչպե՞ս միյուս անգամ Աշոտին
հանդիպեմ... փակ աչքերով:

Մենախոսություն

Ես.— Նույն մթերքները, նույն խոհանոցը և նույն
խոհարարը: Ինչո՞ւ համար այսօր և նախաճաշի և ճաշի և
ընթրիքի որակն զգալիորեն իջավ... Պետք է փնտռել և գտնել
այս երևույթի սոցիալական արմատները...

Կատվային թախիծ

Սև կատուն.— (Նստած վառարանի մոտ մտածում է) Տխուր
է, սարսափելի տխուր: Ավելի լավ է «Վաթսուներորդ հո-
րիզոնում» կարդալ, քան այսպես տխրել: Մի քանի օր մեր
տանը հյուր եղավ մի ուրախ դյադյա. ճիշտ է, քիչ էր մնացել
ինձ վառեր վառարանում ու ես հագիվ դուրս թռա բոցերի
միջից³⁰⁹, բայց зато ուրախ էր: Ե՞րբ պիտի գա նորից այդ
դյադյան... ես նորից, ամենայն սիրով, աննկատելի կերպով
վառարան կխոթվեմ, թող ինձ վառի: ՄԾՕ³¹⁰ ավելի լավ է
այդպես մեռնել, քան այսպես տխրել...

Կարևորը հանգն է

Պոետ.— Ուզում եմ Աշոտին բանաստեղծություն մը նվի-
րել, բայց Աշոտ-ին հարմար հանգ չեմ կրնար ճարել, օգնե
ինձի, մուսա՛...

Մուսա.— Սկսեցի օգնել...

Պոետ.— Ա՛... գտա, չնորհակալ եմ — Աշոտ-վավաշոտ...

Մուսա.— Բայց ատիկա ճշմարտության դեմ է. Աշոտը վա-
վաչոտ չէ:

Պետ.— Կարևորը հանգն է, տրիկին մուսա, ճշմարտու-
թյունը тут не причем...

Մուսա.— Մնաս բարով, ուրիշ անգամ գիս չկանչես...

Պետ.— Երթաս բարով, ժամանակակից բոլոր բանաստեղծ-
ներն առանց քո օգնության տաղանդ ու հանճար հոչակվեցին,
ես չե՞մ կրնար առանց քեզ ապրել... подумаешь!³¹¹

Հանելուկ

— Что такое,— кругом пот, а на середине стон...³¹²

— Պարոն Կարապետը բանաստեղծություն կգրե կոր...

Հավաքեց և գրի առավ I գլխի շատախոս՝ Գուրգեն

Սիրելի Աշոտի՛կ.

Նամակս ստանալուդ պես անմիջապես պատասխանիր
Հետևյալ հարցերին.—

1. Առողջությունդ ինչպե՞ս է, ի՞նչ արիր գրիպն ու ան-
գիրնան:

2. Ինչպե՞ս տեղ հասար:

3. Ինչպե՞ս գտար Գարեգինին:

4. Մոռացար վերցնել բանկաներն ու Բալզակը. ես ու
Տոնիան ենք մտամոլոր³¹³, քե՞զ ինչ է եղել:

5. Հիմա ժամի 3-ն է, գրիր, քնե՞մ թե շարունակեմ նստել
մինչև լույս:

6. Ինչո՞ւ համար այսօր տխուր եմ:

7. Մախորկա մը փաթթեմ նե՛ տխրությունս կանցնի՞:

8. Ինչպե՞ս անցավ նախաճաշը, որին ներկա չլինելու
համար չեկա քեզ ճանապարհ դնելու:

9. Բարկացա՞՞ծ ես ինձ վրա:

10. Եթե Տոնիան ինձ բարկացնի, չախե՞մ:

11. Իսկ եթե չբարկացնի, չախե՞մ որ բարկանա:

12. Շտապ պատասխանիր:

* * *

Տոնիաից՝ սրտագին ողջույններ:
 Ինձնից և Տոնիաից ջերմ բարևներ Գարեգինին:
 Գրկում և համբուրում եմ քեզ:

Քո՝ Գուրգեն

Ի ԽՈՐՈՑ ՍՐՏԻ♥

Ես գիտեմ, վերջին զոհն եմ ես երկրիս,
 Նաիրյան վերջին փարավոնը,
 Կգա մի սերունդ խո՛րթ իմ երգին,
 Ու կբացվեն նոր առավոտներ:

Ես, որպես նոր մի Թուլթան-Խամոն³¹⁴
 Դարերի միջով կհայտնվեմ
 Ձեր արժեքների թանգարանում,
 Ես – մեռած արև, կենդանի վեմ...

Կխոսեմ ձեզ հետ ձայնով մոգող
 Բևեռագրերովն իմ բարդ հոգու,
 Ես – խորհրդավոր փառքի կոթող,
 Եվ ծիծաղելի և ահաբեկու...

Իմ դարի նման հակասական
 Ու հակասությամբն իր ներդաշնակ՝
 Ես – Հոմերոսի պես դասական
 Կբարձրացնեմ ձեզ հետ բաժակ...–

Եղիցի՛: – Օ՛, փակեք Լուվրն իմ երգի,
 Անցնի թող դարերի կարավանը,
 Թող ննջի վերջին զոհն իմ երկրի,–
 Նայիրի՛, քո վերջին փարավոնը...³¹⁵

1953, նոյեմբեր, Ձերժինսկ

Նամակ 38, Վահրամ Ալազանին, Բողոզան, –
20-21 նոյեմբերի 1953 թ., Ձերժինսկ

Սիրելի Ալո՛ւ՛.

Նամակդ ստացա այսօր կամ երեկ. հիմա գիշերվա ժամի 3-ն է, սրանով էլ բացատրիր ամսաթվերիս տիրեն (–):

Ոտներիդ խնդիրը

Ջարմանալի մարդ ես, չե՞ս կարող մի քիչ զգուշ լինել, էնպես էլ հոգով-մարմնով կրակի մեջ ենք, դու նը՞ դեյի³¹⁶ ոտքդ կտանես ու կխոթես կրակի մեջ: Ոտքիդ ի՞նչ կար, վալինկա՞, եթե այո՝ ուրեմն վալինկան վառվե՞ց: է՛, հիմա դու ամենայն իրավամբ երկու ոտքդ կարող ես խոթել մի վալին-կայի մեջ և պնդել, որ՝

Արազը ախ-ո՞վ կխամվի...

Գնահատելով հանդերձ այս խնդրին նվիրված տողերիդ սրամտությունը, համաձայն չեմ քեզ հետ: Դու անց ես կաց-նում գուգահեռ կնոջ և օղու մեջ և ապացուցում, որ ներկա-յումս ավելի հեշտ է կնոջ հետ ծանոթանալ և զբոսնել, քան թե նույն հեշտությունը կես լիտր օղի ձեռք բերել: Մենք խոսում էինք հետևյալ թեմայի շուրջ – «Կին պլյուս ախ», որը թարգմանի «Սեր». քո այս նամակի թեման այլ է՝ «Կին մինուս ախ» – պատահական շուռում-բուռում... Ճիշտ է, որ հիմա կանայք շատ են, տղամարդիկ – քիչ, բայց ախ-ը, սերը վերջացա՞վ: Ոչ, ոչ և ո՛չ: Երկու ամիս առաջ տեղիս պատվավոր քաղաքացիներից մեկի որդին սիրային հողի վրա կախեց իրեն. է՛, ուրիշ աղջիկ չկա՞ր Ձերժինսկում... Դատիր, բանիր ու տրամաբանիր... Կին մինուս ախ-ի հետ գործ չունեմ ես, խոսքը վերաբերում է կին պլյուս ախ-ին... (տես՝ «ամբուլատորիայի զվարթ ժպիտով քույրը» և քո ախ-ը...):

Գալով արազի ախ-ին, չեմ ժխտում, արազի համար շատ ախ քաշողներ կան և կարելի է ախ քաշել, բայց այս ախ-ը բանաստեղծականություն հետ ոչ մի կապ չունի: Պոետիկայի ու

նրա էտիկայի հետ ոչ մի կապ չունի: Այս հաճելի բանավեճը չէր ծագի, եթե դու չպնդեիր, որ «իր կոչումը հասկացող իսկական բանաստեղծը... արաղի համար ա՛խ կբաշի և ոչ թե կնոջ...»:

Ավելի հետաքրքիր է՝

Կարտոֆիլի խնդիրը

Այս խնդիրը ծագեց այն էպոխայում, երբ դու պատրաստվում էիր ձմեռել քո հին բնակարանում: Նայելով քո 7 մեշոկ կարտոֆիլների վրա դու սարսափահար մտածում էիր, ո՞նց պիտի սպառեք այդ ահռելի քանակությունը ֆիլկարտոն... Ամբողջ տարվա ընթացքում ես քեզ մխիթարեցի, որ այդ քանակությունը սարսափելի չէ, որ մինչև նոր կարտոշկան դա կարելի է սպառել առանց նեղվելու և նեղսրտելու: Դու բողոքելով բողոքեցիր. իսկ հիմա, նոր բնակարան տեղափոխվելու կապակցությամբ ծագում է նոր խնդիր, սպառել նույն այդ քանակությունը մինչև... Հունվարի մեկը: Եվ կսպառեք ամենայն հաջողությամբ, Մարոյի կուլինարիան ատվեչայես³¹⁷: Ո՞վ էր ճիշտ, ե՞ս թե դու, նորից դատիր, բանիր ու տրամաբանիր...

Լոլուսահոգի տատս միշտ կրկնում էր. — Логика — это самая главная...³¹⁸

Իմ բյուջեն

Ինչպես գրեցի, ստանում եմ 250 ռուբլի: Տոնիաի հետ կազմեցինք նախահաշիվ. — հաց՝ 60 ռ., յուղ՝ 90 ռ., շաքար՝ 30 ռ., միս՝ 40 ռ., մնացածը օճառ, ծխախոտ, աղ, փոստային, թերթ և այլն: Բայց այս միայն թղթի վրա. կիրառել կյանքում անհնարին է. հարկավոր է գնել աման-չաման, նորոգել վալինկաներ, վճարել նախկին պարտքեր... Օրերս ինձ օգնության հասավ Ստեպ. Իլիչի աներձագ, տաղանդավոր նկարիչ Աշոտը, որը գյուղից բերեց զանազան բարիքներ, գնեց զանազան նվերներ, ցնցեց ինձ մինչև հոգուս խորքը իր մարդկային, եղբայրական վերաբերմունքով... Ինչպես պիտի դուրս գամ այս

պարտքի տակից, չգիտեմ: Աշոտի հետ ծանոթացա էտապում: Կրքոտ երկրպագու գեղարվեստական գրականություն. Լենին-գրադի նկարչական ակադեմիայի ուսանող. մարդ (40-42 տարեկան, առողջ ու կայտառ որպես պայտառ)՝ մեծ կուլտուրայով և բարձր էրուդիցիայով, լայնությունամբ և երկարությունամբ: Պատմում է իր մանկական-դպրոցական հիշողությունները ամենայն լրջությունամբ և առանց հոմերական ծիծաղի անհնարին է լսել նրա սրամիտ էսքիզները, որոնք շողում են գոգոլյան յուժորով: Հյուր եղավ մի քանի օր, թարմացա հոգով և մարմնով: Կարդացի հատվածներ «Նրիտ.»ից: Վերջապես տեսա կենդանի ընթերցող. հասկանում եմ, թե ինչքան թանկ է քեզ համար Մարոն: Անընթերցող գրող – դա թյուրիմացություն է:

Ընթացիկ

Նորություն չիք: Անցնում են օրերը, անցնում է կյանքը, փիլիսոփայել չեմ ուզում, չնայած որ փիլիսոփայելու տեղ կա: Ցանկությունս – մեռնել որպես ազատ քաղաքացի: Նորից ցանկություն – տպել մի երկու լավ գիրք: Ցանկություն վերջին – կարողանալ տանել այս կազաբ ցրտերը, ազաբ կրքերը – վերջինը՝ հանուն բառախաղի:

Արտագրում եմ Աշոտին նվիրված իմ մի բանաստեղծությունը, գրված 1949 թվի սեպտեմբերին: Կարծեմ քեզ չեմ ուղարկել. էտապում նա ինձ պատմեց Գեղարքունյաց (Բայազետի) լեռնաշխարհի քարաժայռի վրա բուսած այդ կակաչի մասին և այնպես խորը տպավորություն թողեց ինձ վրա, որ չկարողացա չգրել: Ահա նա. –

ԿԱՐՄԻՐ ԿԱԿԱԶ

Շատ սիրելի Աշոտին

Որպես վիթխարի, քարացած բռունցք
Ահեղ, մթամած անդունդի վրա,—
Թևերը ծալած քարեղեն կռունկ,—
Նայում է ժայռը անդունդին ահա:

Ու ժայռի կրծքին հպարտ ու քարե
Ծաղկել է զվարթ կարմիր մի կակաչ.
Կարծես անցել են տարիներ, դարեր,
Ու ծաղկել է նա դեռ դարեր առաջ:

Ու մտածում ես,— թևերով հողմի,
Եկավ ու ընկավ այս ժայռի վրա
Անպաշտպան մի հունդ անհայտ մի կողմից,
Գտավ ապրելու, ծաղկելու հնար...

Մնունդ առավ նա ժայռի ճեղքերից,
Խմեց անձրևի, արևի բույրը,
Ունկնդիր եղավ հողմի երգերին,
Գիշերով առավ լուսնի համբույրը...

Ու ծաղկեց փարթամ անմատույց կրծքին
Անդունդին նայող հպարտ այս ժայռի...
Հրաշալի մի էջ իմ կյանքի գրքի.
— Իմ ե՛րգ, իմ ցնո՛րք, իմ կակա՛չ կարմիր...

1949 սեպտ.

...Լուսաբաց է: Այսօր բազարի օր է: Շուտով, շուտով պատուհանիս դեմ փռված լուսնկա ու ձյունասպիտակ հրապարակի վրա աղմկեն պիտի պարզվողներ, վաճառողներ, գնողներ: Սրտագին ողջույն Մարոյին: Տոնիաից քեզ և Մարոյին լիտվական նուրբ բարևներ:

Սերով քո՝ Գուրգեն

Գրիր շատ և շուտ. Հասցես գեղեցկացնում եմ՝ Базарная 1, Гурген Мааря, լավ է, ցե՛...

Նամակ 39, Վաղարշակ Նորենցին³¹⁹, Սևերո-Ննիսեյսկ, –
28-29 նոյեմբերի 1953 թ., Ձերժինսկ

Թանկագին Վաղո՛՛.

Ահա՛ թե որտեղ ես դու, ահա թե ո՞ր ուտանի կանանց սրտերն ասպատակելով շրջում ես դեռ արևի, ճիշտ է, հյուսիսային սխեմատիկ, բայց այնուամենայնիվ, արևի տակ³²⁰, ո՛վ դու անցյալ, ներկա և գալիք ժամանակների լիրիկական Նազոն³²¹, որի նամակը ուղղված Աշոտ Երկաթին³²² ինձ վրա այն տպավորությունը թողեց, ինչ տպավորություն պիտի թողներ հեռախոսափողը Չինգիզ խանի³²³, սավառնակը Նաբուգոդոնոսոր³²⁴ արքայի և մոտոցիկլետը Սասունցի Դավթի³²⁵ վրա... Չէ, կան պահեր, որոնք անմոռանալի են, մեկն այդ պահերից այն էր, երբ մենք, համառոտ քեֆի³²⁶ հերոսներս, մեծն Ղարսեցու գլխավորությամբ խռմփում էինք սեղանի տակ, իսկ դու հանգիստ նստած սխտեմատիկ կերպով ոչնչացնում էիր վիտչինաներն ու իկրաները... և մեկ պահն էր այդ պահերից, երբ Աբգար աղի տղան³²⁷ մեզ հետ լուսանկարվելիս նստեց աթոռի վրա հրահանգելով՝ «տղերք ջան, դուք էլ կանգնեք իմ աջ ու ձախ կողմից», ու երբ մենք անամոթաբար «ճիտ» հանեցինք նրա գլխին ու այդպես էլ լուսանկարվեցինք (այդ լուսանկարը կարծեմ միայն դու ունես)³²⁸ ... երբ փոքրիկ Սասունիկին³²⁹ գրկած Դիլիջանի կամուրջի վրա քեզ հետ փոռթա էինք տալիս³³⁰ ... երբ դու ուրացար մեզ մի պնակ ոսպնապուրով և այդ չխանգարեց, որ Տիգրան Խորոսու³³¹ հետ քեզ մոտ ձվածեղ ճաշակեինք և երկու օր գրողների տանը քեզ աղվոր մը հայհոյեի... քեզ հետ Մոսկով – «Մետրոպոլ»ում (տես՝ Խան Խանիչ և Ժան Ժանիչ...)՝³³² քեզ հետ Լենինգրադում (հիշի՛ր իմ Ֆիլիտիվ հեռախոսային գրույցը Ադոնցի³³³ անունից և քո արտորալից սլացումը դեպի «Լենինգրադսկայա Պրավդա»ի խմբագրությունը)... վերջին մեր հանդիպումը Բաքվի հարկադրական տանը... Աշոտը... և վերջապես Աշոտի գալուստը, քո հույժ անակնկալ նամակով...

* * *

Ես հաշվեցի, որ քեզ հետ ծանոթանալու առաջին օրից մենք բաժանված ենք 36 տարով... տարօրինակ բան, տարօրինակ թիվ, ուրեմն... ուրեմն մենք, ես ու դու, ո՛չ, դու և ես, ծե՛րա՛ցե՛լ ենք, Վաղո ջան: Վատ տեղ մթնեց երեկոներս, մեր լուսավոր կյանքի կապարե երեկոները: Ճակատագի՞ր, թող լինի ճակատագիր. բայց այսքան երկար տեքստ ճակատի՞ վրա... պետք է որ լայն, բաց, չափազանց լայն ու բաց լինեն մեր ճակատները:

* * *

Մինչև 52 թվի նոյեմբերի 21-ը...
Բայց ավելի լավ է այսպես գրենք.—

Ցուցակ ծառայություն

1. 1949 թվի մայիսի 10-ից Կուռայ գյուղի Ստալինի անվան կոլխոզի անդամ:

2. Ամրան ամիսներին՝ բաժ, կացին, հովվական մահակ, ցախավել, փոցխ, լապատկա (խալաստոյ³³⁴):

3. Աչնան, ձմրան և գարնան ամիսներին՝ պահակ, որ թարգմանի ստորոժ (խալաստոյ):

4. Ամբողջ ժամանակ ստամոքսային հիվանդություն (խալաստոյ):

5. 1952 թվի նոյեմբերի 21-ից գրիպ, թոքերի բորբոքում և վերջապես՝ Ուլիմպոսի աստվածների կարգադրությունամբ՝ թոքախտ (այս տարիքում...): Ըստ էություն ճիշտ հիվանդացա, ինչո՞ւ հայ դպրուկության բոլոր լիրիկները (Դուրյան, Մեծարենց + Տերյան, Նորենց) պիտի կրեին այս հիվանդությունը, իսկ ես՝ ոչ: Պակաս լիրիկ եմ, ի՞նչ է...

6. 52 թվի դեկտեմբերից մինչև 53 թվի ապրիլի 3-ը հիվանդանոցում: Մի քանի անգամ մեռնել և հարույնություն առնել, հարույնություն առնել և... չմեռնել:

7. Մահ կամ ամուսնություն:

8. Ապրիլի 5-ին նախընտրեցի ամուսնանալ:

9. Մինչև սեպտեմբերի 25-ը անգործություն և հանգիստ:

Կինս խոնարհ ողջույններ կհղե և կհաստատե, որ ծնված է այն թվին, որ թվին լույս տեսավ իմ «Տխտանիկը», լիտվուհի, Անտոնինա:

10. Զերթինսկում, շուկայի վրա գիշերային պահակ սեպտեմբերի 25-ից: 250 ուղբլի: Ինչպես Աշոտը կասեր՝ փոքրիկ հեքիաթական խրճիթ – հավի տոտիկների վրա: Տխուր օրեր և խոհեր, ինչքան ասես: Կան և վարդագույն օրեր ու մշուշներ: Ուրախ օրերս – Աշոտ Երկաթի այցելու[թյունները (հինգ տարվա ընթացքում չորս անգամ, որոնցից մեկը հիվանդանոցում...):

.....

Ժամը 12-ն է: Պահակում եմ: Գրում եմ ու չեմ կարող ծայրը ծայրին հասցնել: Շատ բան կա գրելու, ո՞ր մեկը: Աշոտ Երկաթը նստել է վառարանի մոտ և տաքացնում է քաշած ատամը: Անտոնինան կարդում է կարծեմ Ալ. Տոլստոյ³³⁵, իսկ ես բարվոք եմ համարում վերջացնել նամակս, ուսիս նետել հրացանս, աչքս լցնել արյունով, որպեսզի գողերը վախենան, և գնալ «աբխոզի»³³⁶:

– Է՛յ, քտո՞ իդյոտ...

Նիքտո նե իդյոտ³³⁷, ձմեռային գիշերն է հսկում շուկայի հրապարակի վրա... և հավի տոտիկների վրա հեքիաթական խրճիթից երեք հեքիաթական հոգիներ իրենց սերն ու խանդաղատանքներն են ուղարկում քեզ, ո՛վ պայծառ Վազո...

Գրի՛ր:

Վահրամի հասցե՞ն: Կուղարկեմ:

Իմ հասցեն է Красноярский край, Дзержинск, Базарная 1, Гурген Маари.

Սիրով քո՝ Գ. Մահարի

Նամակ 40, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
3-4 դեկտ. 1953 թ., Ձերթինակ

Թանկագին Աշո՛տ.

Երեկ չէ միյուս օրը, երեկ, մի քանի անգամ վերցրի գրիչը գրելու համար քեզ, բայց իմ թեթև գրիչը լումի չափ ծանր թվաց և ես տխրուժյամբ վար դրի այն. վերջապես այսօր Տոնիան ճիշտ գուշակելով թե ես ինչ եմ պահանջում իրանից. առանց խախտելու խոստովը քթիս տակ գրեց իր գրած նամակի սևագրուժյունը ուղղված քեզ³³⁸: Նրա նամակը թեթևացրեց այն ծանր մթնոլորտը, որն ավելի ծանրացավ քո մեկնումից հետո: Ինչպես ինքն է գրում, նրան հաջողվեց փարատել մոռայլ հոգեվիճակա: Պատվավոր հաշտուժյուն: Ի՞նչ պիտի անես, կինը միշտ էլ մնում է կին իր կապրիզներով և ինքնասիրուժյամբ. ավելացրու նրա արևմտյան դաստիարակուժյունը... ինչ և է. հիմա նա խոսում է մեծ ցավով և ավստոսանքով պատահածի մասին, մտածում է ինչպես քավել իր մեղքը, անհրաժեշտ է համարում քո գալստյան առթիվ հատապողային կիսել պատրաստել... ես նրան ասացի, որ հատապողային կիսել պատրաստել կամ ոչ, քո գործն է, միայն թե երկրորդ անգամ չպատրաստես այնպիսի կիսել, ինչպիսին պատրաստեցիր... Միանանք ուրեմն անմահ Պարոնյանին, որը կպնդե, որ «ընտանեկան անհամաձայնուժյունները սերը ավելացնելու կը ծառային»: Ամե՛ն...

Եվ այսպես, նորից գիշերվա ժամի 2-ն է: Երեկոյան եկավ Անոխինը³³⁹, պատմեց հիշողուժյուններ պատերազմից և այն մասին, թե ինչպես է սիրահարվել մի լիտվուհու վրա. այնուհետև եկավ Տոնիաի քեզ ծանոթ հայրենակցուհին³⁴⁰, գովեց քեզ, ընդգծեց իր ստացած փայլուն տպավորուժյունը քեզանից և խնդրեց նամակ գրելիս ջերմ բարևներ հղել քեզ... այնուհետև եկավ գիշերը, պահակային, ծանոթ, երկար ու ձիգ գիշերը:

Ու նստած ենք գիշերվա հետ միասին: Ժամանակը կարճելու համար ինքս ինձ առաջադրանքներ եմ տալիս ու վճռում: Օրինակի համար երեկ փայլուն կերպով լուծեցի մի խնդիր – գտնել ամենատափակ սիրային քառյակը հայ «ժողովրդական» երգերի մեջ. – և գտա. ահա նա. –

Կես գիշեր էր, ես ու եարս միասին
 նստած էինք, խոսում էինք մեր մասին.
 խոսում էինք մեր լավ ու վատ օրերից,
 և մերթ ընդ մերթ համբույր քաղում իրարից³⁴¹...

Այսքան անհունորեն տափակ երգ մարդկային ուղեղը ոչ ստեղծել է, ոչ էլ կստեղծի, հավատացնում եմ քեզ: Այնուհետև, նոր առաջադրանք. ո՞ր հայ բանաստեղծի ո՞ր քառյակն է ամենահաջող սիրային քառյակը... Ու երևակայիր, ես գտա, որ ամենահաջող սիրային քառյակը Վաղարշակի հետևյալ չքնաղ քառյակն է.

Տես, երկնքում երամ-երամ
 Քանի՛ աչքեր-աստղեր ելան...
 – Ինչո՞ւ դժգոհ ես ինձանից,
 Իմ երկնքում դու ես միայն...

Տեսա՞ր սասունցի գյոզլիկավոր Քուչակին³⁴²... ես չեմ կասկածում, որ Վաղոն մոռացել է իր այս քառյակը, բայց ահա ես հիշում եմ: Շատ հետաքրքիր կլինեն, եթե դու Վաղոնի նամակ գրելիս, գրեիր հետևյալը. – «Վերջերս սիրահարվեցի և երազիս մեջ աղվորիկ-աղվորիկ աղջիկներ տեսա. մոռաներ էին եղեր. անմիջապես գրիչս վերցուցի և հորինեցի հետևյալ քառյակը. գրե՛, կհավնես, չէ նե չէ, ապագա կխոստանա՞մ...»:

Հետաքրքիր է, ի՞նչ կգրի...³⁴³

* * *

Կիրպիչները քաշեցինք ներս. կա հույս, որ վաղը պիտի գա կղմինդաշարը և շարի վառարանը³⁴⁴: Փայտ դեռ չկա: Տոնիան պնդում է, որ եթե շարունակվի նման դրուժյուն, ինքը կգնա սպանդանոց կանցնի աշխատանքի և մենք կտեղավորվենք մասնավոր տանը: Սակայն հույս ունեմ, որ ամեն ինչ կվերջանա բարով, պլիտա կլինի, կլինի և փայտ, և դաժան ձմեռը մի կերպ կանցկանցնեմ:

Գրիր ո՞նց տեղ հասար, հույս ունեմ, որ այս անգամ չհի-

վանդացար և տեղ հասնելուդ պես աղվոր մը քնացար: Ես երեկ երազ տեսա, որ քեզ հետ որսորդության էինք դուրս եկել և խփեցինք մի անծանոթ թռչուն: Դու շուռ ու մուռ տվիր որսը և ասացիր.

– Այ տղա, սա շոտլանդական ագռավ է...

Մազալու երազ, կամ ինչպես պոլսահայը կասեր՝ թուաֆ երազ:

Ինչպե՞ս գտար Գարեգինին: Ջերմագին բարևներ:

Տոնիան ինձ պատմեց Գուրգուլենի և քո թարգմանության, «գուրգուրել»ի մասին: Հազիվ գլխի ընկա, բայց ընկա:

Ընկճված է, շատ է ընկճված: Ո՞վ է մեղավոր:– Ինքը:

Մեղքը՝ լալով: Թող մի քիչ լա:

Գրիր – գոնե բացիկ:

Գուշակիր, ո՞ր հայ պոետն է գրել. –

Ձգեցիր ինձ քո դուռ

Թողիր, հեռացար.

ախ թողիր, գացիր դուն

և ինձ մոռացար.

ես այս ծով ցավերին ի՞նչպես դիմանամ,

թղթիկ մ'ալ չես գրեր ցավերդ իմանամ...³⁴⁵ ևլն.

Գուշակիր:

Ջերմ սիրով քո՝ Գուրգեն

Նամակ 41, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ,–

8 դեկտ. 1953 թ., Ձերթինակ

Շատ սիրելի Աշոտ!

Ստացա սրտագին բացիկդ:

Ուռա՛, պլիտան վերջապես շինվեց: Ուռա՛, խրճիթը նոր տեսք ու պլան ստացավ: Փայտ ստացվեց: Տաք է և արտորժելի: Պաբելկա³⁴⁶ և մասամբ նորին: Այս իրադարձությունները սակայն ծանր նստեցին առողջությանս վրա (պլիտաի շինարարության փոշին, պաբելկաի խոնավությունը և այլն). սկսեցի 9,5 անգամ քեզանից շատ հազալ: Ուզում եմ շուտ գաս: Ծանր

եմ շնչում: 37⁴⁻⁵: Տոնիան 3-4 օր քրտնաթոր աշխատեց և վերջապես խրճիթին տվեց սիմպատիչնի տեսք: Պլաններ է մշակում – «Երբ գա Աշոտը...»: Կանա՛յք, կանա՛յք, սիրուն կոկորդիլոսներ, – ասել է... ոչ ոք չի ասել, ես եմ ասում: Նամակս ստացած կլինես: Գիշերվա ժամի 4-ն է: Գրում ու կարոտում եմ քեզ, խիստ ու շատ: Կարգում եմ Տոլստոյի պիեսները. հետաքրքիր է «Ագեֆը»³⁴⁷: Գրել չեմ կարող: Ծովն կա ուղեղիս ու կրճքիս խորշերում (հալլա-հալլա...): Մեղավորի ջերմ բարեներով բարևում է Տոնիան: Չախվածի պես է: Բարևներ Գարեգինին: Սպասում եմ նամակիդ և ավելի շատ ու շուտ քեզ: Էլ չես մրսի:

Ջերմորեն քո՝ Գուրգեն

Նամակ 42, Վահրամ Ալազանին, Բոգուչան, –
10-11 դեկտ. 1953 թ., Ջերմինակ

Սիրելի Ալո՛ւ.

Ուրախություն՝ եռակի. Վազո + քո նամակը + նամակ կրտսեր Գրիգոր ազից³⁴⁸. Վազոին գրեցի բացիկ³⁴⁹: Գրիգոր Գուրգենովիչը սովորում է Մենդելեևի անվան ինստիտուտում, 3-րդ կուրսում, երկու տարի հետո – ինժեներ-քիմիկ – տեսա՞ր փոքրիկ Կուկուին... Հայր Գուրգենը իր ամրացված պահակային պոստից բոցավառ ողջույններ է հղում քեզ ու Մարոյին ու զեկուցում, – առայժմ ոչ մի գող իր դուռնչը չի ցույց տվել իմ գործադաշտում: Տոնիան լվացքի շորերով երկու գիշեր զարդարեց բազարը, ո՞վ համարձակվեց ծուռ աչքով նայել անգամ մեր տրուսիկների վրա... Այն ո՞ր Պարրոտն է³⁵⁰, որ պիտ բարձրանա Մասիսը իմ, – կասեր Եղիշեն, այն ո՞ր Նազարն է, որ գիշերով մտնի պիտի բազարը իմ, ուր իշխում է նա, Նազարիսիմոս Գուրգեն իմանիսիմոսը³⁵¹: Մի հատրմ ծխենք – «Բոքս»՝ 45 կոպեկ: Ես այժմ ծխում եմ ի պաշտոնե «Բոքս». այսպիսով յուրացրի բոքսը. մի անգամ Տոնիաին ուղարկեցի ծխախոտ առնելու, գնաց ու գնեց 3 մանեթանոց «Պուշկի». ծախսը չկորավ իզուր, «Պուշկի»ն ծխելուց հետո նոր արվեստ յուրացրի, աղվոր թնդանոթաճիգ եմ... մանա-

վանդ երբ փորս պաղ է առնում: Լավ ձիավոր լինելու համար կարիք ունեմ «Սասունցի Դավիդ»ի, որը ձեռքս չի ընկնում: Ինձ, ի պաշտոնե, խիստ անհրաժեշտ է լավ ձիավոր լինել, որպեսզի հենց որ իսկական գողը ցույց տա իր իսկական, զգվելի դեմքը, ձի նստեմ ու փախչեմ: Մի ծիծաղի, էսքան տարվա ընկեր ենք, դու մի անգամ չհարցրիր.— մա՛րդ, ո՞ր տեղից դու ինժեներ-էլեկտրիկ դառար... Եթե հարցնեիր, կպատասխանեի.— տարիներ շարունակ համառ աշխատանքով ուսումնասիրեցի Երևանի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Ռոստովի, Մոսկվայի և ի վերջո Լենինգրադի տրամվայների... տոմսերը: Գիտեմ, Մարոյի հետ դուեստ կազմած պիտի երգեք.— հերիք է, այ մարդ, տղեդ 20 տարեկան դարձավ, դու՛ 50, մի քիչ լրջացի, սալիդնի մարդ դարձի... է, ես մեղավոր եմ, որ 20 թվից ոչ մի տեղ չի ճարվում «Սալիդնի» պապիրոսը: Քանի՛-քանի տուփ «Ուան-կեֆի» ծխեցի մինչև Գուրգեն-խան դառա, քանի անգամ «Եզիպետսկի»³⁵² քաշեցի, մինչև Թուլթանխամոնի վերածվեցի, դուք կարծում եք, որ եթե Դերենիկի հետ աղ ու հաց կերած չլինեի, պահակ կկանգնե՞ի այս ահավոր կետում³⁵³...

Ինչևէ: Ուզում էի նորից տատիցս մի ցիտատ բերել, բայց նախ հարմար ցիտատ չգտա և հետո հիշեցի նրա պատվիրաններից մեկը,— ինձանից տեղի-անտեղի ցիտատ մի՛ բեր, տղա՛...

* * *

Այս վերջին «ախ»ը «անհապաղ»ի հետ պաղ հանդ կազմելու համար էր: Զգացվում է և արաղի սանկ, բարակ կարոտ մը: Օրերս այստեղ թավալիվո ստացվեց, որ թարգմանի բարխասոնայա պիվա (ազատ, սանձարձակ թարգմանություն Ազատ Վշտունու...): Մորմոքով հիշեցի քեզ, ուզեցի մոտենալ, բայց զգացի, որ ոչ թե մոտենում եմ, այլ... հեռանում: Պատշաճ հեռավորություն վրա լսեցի «նասոսի» հեքիաթական սիմֆոնիան՝ «չխկը-չխկը՛, չխկը-չխկը՛» և, օ՛, զարմանք, հարբելու պես եղա: Այս վիճակը հեշտորեն կարելի է բացատրել, եթե օգնություն կանչենք Պավլովի³⁵⁴ ռեֆլեքսոլոգիան... երբ տուն հասա, Տոնիան նայեց աչքերիս ու ժպտաց.

— Խմել ես...

— Ոչ... այո... ես պոլճո՛ւր...

Գրպաններիցս հանեց կես կիլո շաքար, հաշվեց տասանոցի գդաչին³⁵⁵. գեղծու՛մ չկար:

– Քեզ հյուրասիրեցի՞ն:

– Ոչ... հարսս պուճո՛ւր...

– Պարտքո՞վ խմար:

– Ոչ: Ով կտա՛...

– Ուրեմն...

– Ուրեմն... չեմ խմել... մեզ գարեջո՛ւր³⁵⁶...

– Բայց դու հարբած ես...

– Հարբած եմ:

– Ուրեմն...

– Կնիկ ջան, միլայա, Պավլովի ռեֆլեքսոլոգիան... ախ, գաչե՛մ տի մենյա ցելովալա՛³⁵⁷, – ամբողջ ձայնով ոռնացի ես...

Երեք-չորս ժամ հետո, երբ լրջացա, ես պատմեցի ամբողջ իրադարձությունը, հիմնավորված Պավլովի ռեֆլեքսոլոգիայի վրա... Տոնիան ուշադրությամբ լսեց և հանեց շատ խելոք եզրակացություն.

– Դու ամեն օր գնա և լսիր այդ «չախ-չուխը». ամեն մարդու բան չէ առանց կոպեկ ծախսելու հարբած տուն գալ...

Ես կատարեցի նրա պատվերը. «չախկ-չուխկով» հարբեցի մի անգամ ևս (ավելի թույլ վարիանտով), երրորդ անգամ միայն թշերս տաքացան, իսկ չորրորդ անգամ օրգանիզմս, ռեֆլեքսային ցենտրներս երևի գլխի ընկան, որ խնդրույն մեջ խաբեբայություն կա, որ ժամանակները փոխվել են, որ գարեջրի «նասոս»ի «չախ-չուխ» լսելը դեռ չի նշանակում խմել, այո՛, օրգանիզմս հեշ բանի տեղ չդրավ ձայնական ռեֆլեքսը և մնաց անտարբեր: Ես Տոնիաին պատմեցի պատահած դժբախտության մասին. – «Պետք է նոր ռեֆլեքսներ որոնել և գտնել», – եզրակացրեց Տոնիան:

Ես համաձայն եմ: Նա ինձ պատվիրեց, որ քանի որ խնդիրը նոր դարձվածք ստացավ, որքան կարելի է հեռու կանգնեմ գարեջրի տակառներից և նրանց «նասոս»ներից. ես խոստացա կատարել նրա ցանկությունը, և ամեն օր ավելի և ավելի եմ հեռանում, բայց, զարմանալի բան, երեկ նկատեցի, որ ոչ թե հեռանում եմ, այլ... մոտենում: Ինչով կվերջանա այս նոր «ռեֆլեքս»ը, չգիտեմ: Արդյունքների մասին կգրեմ...

* * *

Ոստիկանի ապաքինման և կարտոշկայի մասին տված տեղեկուլթյունները ինձ բավարարում են: Վիճելու տեղ չկա, որ եսխեղ բռնեմ ու վիճեմ:

Տերտերյանն էլ գնաց: Ի միջի այլոց դու գիտե՞ս, որ «սըխ կաց» նրա սիրելի խոսքն էր. 48 թվին էլ երբ տեսակցեցինք, հիշեց ու բառեց իր բասով. — սը՛խ կաց: Նայիրու մասին ես էլ կարդացի: Ավոն ճաշել, վերջացրել է, դեսերթ է պքվում, կթոնթորա, որ սուրճ մ'ալ գխկվի, սիքտիր սուին: Իշալլահ: Մարսականից ու սուրճից հետո կկանգնի Եղիշի ահեղ դասաստանի առաջ: — Տո՛, գյոթվերան³⁵⁸...

* * *

Ուրիշ նորուլթյուն չկա: Գրել եմ դիմում երեք ամիս առաջ Մոսկվա, Գերագույն խորհուրդ, ընկ. Վորոշիլովին³⁵⁹. դեռ ոչ մի պատասխան չեմ ստացել:

* * *

Ժամի 5 1/2 է. ուղիոն շուտով կաշխատի. — բարի լույս, ընկերներ: Ինձ մոտ այդ նշանակում է՝ բարի գիշեր, ընկերներ. կքնեմ մինչև ժամի 2-ը. 2-ին փոստ, գրադարան, այնուհետև ճաշ, իսկ 5-ից՝ պարտականուլթյուններիս կատարմանը: Հագում եմ, չնհահեղձուլթյուն. ուզում եմ ծխելը թողնել, չեմ կարող, ուժերիցս վեր է: Այդ երևի նրանից է, որ ուժեղ կամքի տեր մարդ եմ. մի անգամ սկսել եմ ծխել, մինչև վերջ պիտի ծխեմ:

Վախենում եմ ժամանակին չկարողանամ նոր տարիդ շնորհավորել: Ընդունեք ուրեմն կանխիկ շնորհավորանքներս: Տոնիաից հատուկ բարևներ ձեզ:

Վաղոբց նամակ ստանալիս մի 200 գրամ խմիր:

Այսօր ցերեկ ժամի 12-ին երազ տեսա. Ֆշնա³⁶⁰ էի ուտում, Տոնիաին պատմեցի. — արտասվելու ես, — գուշակեց նա. ծիծաղեցի: Ժամը 4-ին՝ Գուրիսից³⁶¹ նամակ. լացի, այն էլ ինչպե՛ս լացի...

Ողջ լեր: Քո՛ Գուրգեն

Նամակ 43, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
14-15 դեկտ. 1953 թ., Ձերթինակ

Թանկագին Աշոտիկ!

Ստացա այսօր նամակդ ցերեկով, պատասխանում եմ գիշերով: Չեմ կասկածում, որ Լեմվելից արդեն նամակ ստացել ես: Չեմ կասկածում: Անհամբեր սպասում եմ Գարեգինի նամակին: Ստացա նամակ Գուրխից, առաջին նամակը 20-ամյա որդուցս, հայերենից մի քիչ կաղ, բայց հոգեկան, սրտառուչ նամակ: Սովորում է Մենդելեյեվի անվան ինստիտուտում: III կուրսում: Կավարտի 2 տարուց, – ինժիներ-խիմիկ... Հալլահալլա: Ամեն ինչ կսպասեի, բայց ինժիներ-խիմիկ որդի ունենալ խելքից-մտքից դուրս էր: Տուր աղջիկդ տղիս, լրբուխուն մի անի. ես ուզում եմ, որ իմ մահից հետո գոնե քեզ հետ խմեմ՝ Գուրխի մեջ... Հասկացա՞ր միտքս: Գուրխով, Գուրխի միջոցով քեզ հետ խմեմ ու մասլահաթեմ: Ես արդեն գրեցի նրան, որ առանց իմ սանկցիաի չսիրահարվի: Խնդրում եմ դու էլ քո դստեր վերաբերմամբ անես անալոգիական կարգադրություն: Այնուհետև 54 թվի ամրան, երբ Գուրխը Երևան կիջնի, ես ու դու միաժամանակ կայծակ-սանկցիաներ կուղարկենք դու՝ քո դուստրին, ես՝ իմ ուստրին և նրանք, Նորքի ցնորք բարդիների տակ կայծակի արագությունը կսիրահարվեն, կնստեն բարդիներից մեկի տակ ու կերգեն. – «վեռնի՛ս, ես թեքե փրաչչո՛ւ, ուպրյոկի, պողոզրենիե...»³⁶² ԼԷՆ.:

* * *

Կարապետի նամակի պարողիան փայլուն է: «Ամենատափակ քառյակ»ի մասին, – երկրորդ տողի քո վարիանտը, ճիշտ է, ավելի տափակ է: Բո վերսիան, որ դա ոչ թե ժողովրդական է, այլ մի «վարժապետի» բանահեղձությունը, բանահեղձությունը կամ բանախեղդությունը – խելքի մոտիկ է: Բայց ասա խնդրեմ, ինչպե՞ս եղավ, որ հատկապես այդ ստիխը ժողովրդականացավ: Այստեղ, պետք է ենթադրել, որ դեր է խաղացել եղանակը, որը ավա՛ղ, նույնքան տափակ է, որքան տեքստը...³⁶³

Գարեգինը ճիշտ է լուծել. «Ձգեցիր»ը Վշտունու գրչին է

պատկանում: Մի ուրիշ խնդիր. — ո՞վ է գրել «Լո-լո: Սեզ Սի-
փանա սեզ սարի վրա...» էպիկական հզոր քերթվածը...³⁶⁴

Ալազանից նամակ ստացա: Շատ է հավանել «կարմիր կա-
կաչը»: Է, թող հավնի:

* * *

Ես մի բացիկով քեզ արդեն հաղորդեցի, որ վերջապես
վառարանը կառուցեցին! Մի քանի օր տանջվեցի(նք) կառուց-
ման փոշու, սպիտակացման գոլորշու և նման նախատեսված
անպատեհուժյունների ձեռքից. բայց ահա մի շաբաթ է, ինչ
ապրում ենք կարելի է ասել նոր խրճիթում: Վառում ենք չորս
անգամ: Չի կարելի հիշել անգամ, որ մի օր մրսել ենք այս
տաքուկ հյուղակում: Հույս ունեմ, որ 1953 թվին մի անգամ
ևս դուրս կգամ և կերգեմ — «Արշին մալ ալա՛ն»: Ավելի շուտ՝
«Բարև եկար, սիրուն կուռնկ»³⁶⁵: Իսկ եթե հաջողվի 54-ը
դիմավորել միասին, այդ կլինի իմ ամենաերջանիկ նոր տարին
36 թվից այս կողմ... Իսկ եթե հաջողվի ոչ այս, ոչ այն,
սաստիկ պիտի բարկանամ, ամբողջ ռոճիկս արաղի պիտի
պառկեցնեմ և հետո, հետո մինչև հունվարի 31-ը ոռնամ պիտի
բոլոր լուսինների վրա — մահիկից մինչև լիալուսին և ընդհա-
կառակը... Չկարծես թե մենակ դու կարող ես ոռնալ լուսնի
վրա: (Ջարմանալի տղա ես, եթե չգայիր, կարելի էր ռիսկել,
մանավանդ «Դաշտերի»ն...) Չլինի՞ կարծում ես, որ խնայում
եմ: Ինչո՞ւ իզուր ծրար ուռեցնել և... 40 կոպեկ, կամ 60 կոպեկ
ավելի ծախսի տակ ընկնել: Դու չգիտե՞ս, որ իմ տնտեսու-
թյունը պլանային է, մանավանդ ամսի սկիզբներին, մեջտեղ-
ներին և... վերջերին...):

Ընտանեկան կյանքս հոսում է նորմալ հունով: Վերքը
սպիացել է: Տոնիան քավեց իր մեղքը — անկեղծորեն: Մնաց-
յալը ժամանակը ցույց կտա և կապացուցի: Մի բանում նա
իրավացի էր. մենք մի քիչ փայտը ձուցեցինք. ամբողջ ժամանակ
խոսեցինք հայերեն և նա իրեն զգաց մենակ. այս խնդրում ես
եմ մեղավոր, մեզ համար մեկ հաշիվ է — խոսել հայերեն թե
ռուսերեն. ուրեմն ես ձուցի փայտը: Ինչ և է! Անցյալն է անց,
կարևորն ապագան է:

* * *

Մտնենք շուկան: Ալյուրը 45-50 ու., միսը տավարի – 10-12 ու., ոչխարի – 10-15 ու., խոզի – 15-20 ու., ճարպ 25-35 ու., աղ 35-40 ու., վարսակ 30-35 ու., ցորեն 35-40 ու., օդին 100 գրամը 4 ու., 150 գրամը 6 ու., 200 գրամը 8 ու., չեկուշկան 10 ուուբլի...

Բաղդի, խմիչքի և քաջության մասին. – մի՛ գանգատվի, դու բառի ամենամենաբուճուճուն իմաստով երեքն էլ ունես:

* * *

Օրերս մոնչացող գարեջուր լույս տեսավ ռեստորանում: Մի քանի անգամ «երիշ» քաշեցի³⁶⁶ ու հարձակվեցի... բայց նույն թափով էլ ետ փախա ու մինչև հիմա փախչում եմ... տղամարդու փախո՛ւստ... «կանո՛ւմ-չա՞նում»³⁶⁷:

* * *

Տնտեսական օրիենտացիա սպանդանոցի վրա է: Երբ սպառեցի քո բարիքները մինչև վերջին կաթիլը, Տոնիան գործուղեցի սպանդանոց. գնեց 5 կիլո աղիքներ, որոնք սակայն նվազ համապատասխանեցին քիմքիս ու ճաշակիս: 2 օր առաջ եկավ Սարգիսը և հայտնեց, որ սպանդանոցի բանվորներին 5-ական կիլո մատչելի գնով ծախում են լեզվի արմատներ – խոզի: Հալլա-հալլա: Գնաց Տոնիան և գնեց: Ավելի տանելի է, քան աղիքները: Ինքը հեշ, բայց բորչչն ու սուպը – կարելի է ուտել: Իմ կարծիքով մարդկային օրգանիզմի ամենակոնսերվատիվ մասը դա ստամոքսն է: Քստմանելի, եպերելի, անգոսնելի, զզվելի, գնուանի կոնսերվատի՛զմ... վերադաստիարակել՝ ոչ մի կերպ: Պահանջում է – այն էլ օրը երեք անգամ: Ես երագոում եմ այն պիլյուլի³⁶⁸ մասին, որը մարդն ընդունում է ու մի ամիս ուտելու կարիք չի զգում: Ունենայի՛ այդ պիլյուլից գոնե տարին 12 հատ, երջանիկ մարդ կլինեսի... Պիտի գրեմ Գուրիսին, որ նման պիլյուլներ հնարի ինձ համար: Էլ ո՞ր օրվա ինժիներ-խիմիկն է...

Հիմի գնամ «աբխոդ»ի. նայեմ լուսնին ու աստղերին, որոշեմ ժամը, ու գամ, շարունակեմ զրույցս քեզ հետ: Տոնիան ժամի 1-ին պատվիրեց քեզ գրել և է՛ս և է՛ն ու հիմա մուշ-մուշ կքնանա...

* * *

Այսպես, սիրելի Աշոտ, լուսինն «իշխում է» շուկայի հրապարակի վրա, ամենաբարեխիղճ ստորոժներն անգամ հիմա կքնանան, իսկ ես –

Լուսնակ գիշեր, բոլորովին քուն չունեմ...

Հետաքրքիրն այստեղ «բոլորովին»ն է:
Ըստ երկնային ժամացույցի, ժամի 4-ն է:

* * *

Մահացել է Արսեն Տերտերյանը: Մահացան իմ բոլոր պրոֆեսորները – Աբեղյան³⁶⁹, Մանանդյան³⁷⁰, Աճառյան, Տերտերյան, – մնաց միայն Ա. Տեր-Պողոսյանը³⁷¹... անցավո՛ր կյանք, անցավոր աշխարհ...:

* * *

Ի դեպ՝ պսևվրո-ժողովրդական երգերի մասին: 1923 թվին Հայաստանում շատ ժողովրդականացած էր հետևյալ երգը. որոշիր, ժողովրդակա՞ն է, թե՞ մի վարժապետի տքնուլթյան արդյունք. –

Ազնիվ նպատակով դու աշխարհ մտար,
քեզ համար հանգիստ անկյուն չգտար.
Ջահել հասակիցդ բանտից բանտ ընկար,
անպարտելի մարտիկ, անահ Միասնիկյան:

Որքան ցավեր տեսար, արցունք ու արյուն,
չբացվեց քեզ համար ոչ վարդ, ոչ գարուն,
դու հարազատ զավակ լենինյան դարուն,
չիտակ, պարզ ճակատով ընկեր Միասնիկյան:

Դու հասկացար վիշտը բանվոր ռանձպարի,
չարին դեմ կանգնեցիր, պաշտեցիր բարին,
դու գիտուլթյան ամբար, ատեցիր ցարին,
հերոսական ընկեր, համառ Միասնիկյան:

Ապրի՛ր հազար տարով, հազարը քիչ է,
Քո մեծ հոգու համար ժամանակն ի՞նչ է,

Եղա՛ր դու մեր երկրի պաշտպան փրկիչը,
Արևի պես փայլուն, անմա՛ր Միասնիկյան:

Արի ու որոշի:

* * *

Ձերմ բարևներ Անտոնինաից. ջերմագին բարևներ (խիստ)
Գարեգինին: Քեզ սերերս և խանդաղատանքներս:
Եկ, շուտ եկ: Քեզ եմ մնում, անուշ գարուն...
Քո՛ Գուրգեն

Նամակ 44, Վաղարշակ Նորենցին, Սևերո-Ենիսեյսկ, –
18-19 դեկտ. 1953 թ., Ձերժինսկ

Թանկագին Վաղո՛!

Այսօր ստացա նամակդ և շտապում եմ պատասխանել. –
ներիր, որ բացիկով³⁷², շատ քրքրեցի թղթերս մարկա ու ծրար
գտնելու հույսով, բայց ավա՛ղ, բացի այս բացիկից ոչինչ
չգտա: Այս ճեղքվածքը բացատրվում է նրանով, որ կատարեցի
չնախատեսված գերածախս, հեռագիր Գուրխին և այլն: Գու-
րխի մասին (կրտսեր). գտա միայն վերջերս: Սովորում է Մոսկ-
վայում, Մենդելեևի անվան ինստիտուտում, երրորդ կուրսում:
Կավարտի երկու տարուց: Ինժիներ-քիմիկ:

Գրիր Սասունիկի մասին:

Դու, Վաղո ջան, թոքախտը խեղդեցիր ստամոքսի հիվան-
դուլթյամբ, իսկ ես... ստամոքսի հիվանդուլթյունը (Վամյա)
խեղդեցի թոքախտով: Լա՛վն էր ստամոքսային հիվանդու-
լթյունը, ամսոս ձեռքիցս թռավ: Ի՞նչ էր պահանջում՝ սուխա-
րի՛... իսկ այս հիվանդուլթյունը, այս պատիժը պահանջկոտ է,
քմահաճ, թանգանիստ... Երևանից օգնուլթյուն ստացա մինչև
50 թվի գարունը և վերջ! Խորենի հետ պատահեց այն, ինչ մեզ
հետ 36 թվին³⁷³ ու ես մնացի մենակ, անօգնական, ֆիզիկական
աշխատանքով ապրելու և սնվելու միակ հնարավորուլթյամբ:
Ու զրկանքի, քաղցի տարիները (50-53) ինձ հասցրին մինչև
այստեղ... վաղուց էն աշխարհում Եղիշի հետ նարդի խաղալիս

կլինեի, եթե մի քանի անգամ Լեմվելը օգնության չգար, Անտոնինան չհասներ ինձ հիվանդանոցում, իսկ վերջին երեք ամիսների ընթացքում Աշոտը չթեթևացներ բեռս: Ապրում ու ապրում եմ ահամա.— իրիկնային տաքություն, գիշերային քրտինք, հազ, շնչահեղձություն, այս ամենի դեմ պայքարելու միջոցների թուլություն, գիշերային քնի բացակայություն,— հոգսե՛ր ու կարիքներ... ահա իմ այսօրը:

Մահու ահից չնչում եմ,
 Մահու ահից ննջում եմ,
 Զանգ եմ հրե պարանով,
 Մահու ահից հնչում եմ...³⁷⁴

Նամակ 45, Վահրամ Ալազանին, Բոգուչան,—
 31 դեկտ. 1953 թ.—1 հունվարի 1954 թ.,
 Զերժինսկ, ժամի 2

Կաղանդ,— это есть, будет и остается
 великим праздником³⁷⁵... (Տառս)

Շատ սիրելի Ալո՛՛.

...Երբ չեկուչկայից 37 ու կես գրամ շողշողաց Անտոնինաի բաժակում, իսկ մնացյալ քանակությունը խրխնջալով թափվեց իմ բաժակում, երբ Անտոնինան սեղանի վրա դրեց լիտվական «զինգուլոկ» կոչված զակուսկան³⁷⁶, երբ ուղիտն հաղորդեց ժամի 12-ը, ես ներս վազեցի, հրացանը կախեցի պատից, մի կողմ նետեցի բաշլղ եափունջիս, վերցրի բաժակը և գոռացի.

—...բայց ոչ, փոխենք այս անլուրջ ոճը: Այսօր ստացա քո աշխուժ (երեկ՝ ուզում էի ասել) նամակը, որում ցանկանում ես, որ «գալիք տարին բերի ինձ՝ մի քիչ լրջություն»: Որպեսզի ցանկությունը դուրս չգա «ձայն բարբառո հանապատի»³⁷⁷ կամ աշխարհաբար թարգմանած «դառտակ տեռը քամին տանի», որոշեցի այսօրվանից փոխել ամպլուաս և գրել քեզ լուրջ, խորիմաստ նամակներ: Արամ Հպարտից մի քիչ չմոռցություն,

Արագուց³⁷⁸ մի քիչ սառնուլթյուն, Լեմից քիչ թե շատ տաղտուկ, Վաղդից շատ թե քիչ փրկսոփայական թարթիթիբ,— և կարծում եմ, որ լուրջ մարդու կվերածվեմ... գոնե նամակներում: Իսկ կյանքո՞ւմ,— պիտի հարցնես.— մի՛ հարցնի,— պիտի պատասխանեմ,— դժբախտաբար կյանքում այնքան լուրջ եմ, որ Անտոնինան իր հուշատետրում նշում է այն օրերը, երբ ես ժպտում եմ:

Եվ այսպես 1953 թիվը պատռված լաստիկ թուփի պես գլորվեց հավիտենականության գիրկը, իսկ 1954-ը թագախիարի պես բուրեց արեսինական Նեգուսի³⁷⁹ պալատում և իմ խրճիթում: Խորին լրջությամբ և առանց զառաֆաթի ցանկանում եմ, որ 1974 թվին՝

Ավոն հանդիպի վերջապես Ելիսեյին.

Արագին՝ Վրթանես Փափազյանին³⁸⁰.

Դերենիկը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացուն (Նապոլեոն Կորկոտյանի³⁸¹ բնակարանում...).

Նայիրին բռնի Ավոյի տեղը (ճաշասեղանների վրա).

Սարմենը նորից կարգա «Երգերի գիրքը»³⁸² և թողնի լիբրիկան հանգիստ.

Գեղամը վերջացնի իր նոր պոեմը,— «Հալլա-Հալլա՛, ի՞նչ էի, ի՞նչ դարձա...».

Սողոմոնը երգի իր կարապի երգը,— «Ես էն գլխից անտաղանդ եմ...» (ղաշնամուրի մոտ տիկին Սիրաս).

Ավելի լույս հեռավոր և մոտավոր արևներից՝ Շիրազ³⁸³, Էմին, Վահագն, Սիլվա, Մարո³⁸⁴ համաստեղությունը...

Ալոն խմբագրի «Գրական Բերդ»-ը³⁸⁵ և լույս ընծայի հատուկ համար իմ մահվան 20-ամյակի առթիվ, մոտավորապես հետևյալ բովանդակությամբ՝

«Գրիչ, մահակ, հրացան».— Ալազան, առաջնորդող.

Ֆրանսիական գրականության ազդեցությունը նրա հովվության ցերեկների ու պահակության գիշերների վրա.— Լեմ.

Հանգուցյալի մի շարք հարսնացուները հանգուցյալի մասին.

Զարթի՛ր, պոետ, պիվնոն բացվեց...— բանաստեղծություն Վ. Նորենցի.

Վերջին տարիների ժուժկալուլթյան գիտական արմատները.— աղագեմիկոս Մ. Մուրադյան.

Վերջին գիշերը.— Անտոնինա Պաուլայտե.

Մենք ջնջում ենք նրա պարտքերը.— Հանգուցյալի մի շարք պարտատերերի հայտարարութիւններէց.

Մենք մեղավոր ենք մեծ հանգուցյալի առաջ.— մի շարք ժլատ կանանց զղջման ակտերից.

Մենք կատարել ենք մեր պարտականութիւնը.— մի քանի շարք լոթի կանանց մարտական խոսքը.

Անկետա [չորս տող ջնջված է]

.....

Տղամարդ ես, կարգա՛...

Իմ մայրիկները.— Գրիգոր Աճեմյան (կրտսեր).

Աներների խոսքը.

Ի՞նչ են խշշում բարդիները...— բանաստեղծութիւն Ալա-
զանի.

Զոքանչները խոստովանում են...

Ամե՛ն:

Ինչպէս տեսնում եմ, ժուռնալը հարուստ է և բովանդա-
կալից. այդ գործում դու հին վարպետ ես: Օգտվելով այն հան-
գամանքից, որ դեռ այս աշխարհումն եմ, կանխիկ շնորհակա-
լութիւններս: Բայց անցնենք քո նամակին:

Նամակը սրամիտ գտա, աշխուժ և վարակիչ: Ձեմ ուզում
նամակա ծանրաբեռնել մեջբերումներով, որովհետև այդ
դեպքում ստիպված պիտի լինեի արտագրել նամակը ամբող-
ջովին: Միբնում եմ լավ նամակներ, նրանցից ես գեղարվեստա-
կան հաճույք եմ ստանում:

* * *

Ես քեզ չգրեցի՞ մի անգամ, որ հերթը հայ կացոինն է:
Հանված է Արուտիկնովը քարտուղարութիւնից և Կենտկոմի
կազմից: Առաջին քարտուղար ընտրված է Թովմասյանը³⁸⁶. Ես
չեմ ճանաչում, բայց կարծում եմ, որ դու ճանաչում ես. գրիր,
ո՞վ է, գուցե ուրախանամ:

* * *

«Մեկ էլ Պետհրատ գնայինք...» պարողիան հիանալի է, մանավանդ «Ինտուրիստից իրար հենվելով»³⁸⁷:

* * *

Խոստանում եմ գարնանը թաշտը դնել խրճիթիս առաջ և լողանալ տրուսիկների հովանու տակ... եթե ողջ մնացի:

* * *

Ստացա Վաղոյից առաջին նամակը: Տեսնո՞ւմ ես ինչ լավ տեղ է ընկել: Մայրադեց, Վաղո: Բայց չեմ հասկանում ինչնո՞ւ «հինգ տարվա ընթացքում միայն մի բանաստեղծություն»: Նամակը մի քիչ ակադեմիական բնույթ է կրում, բայց տող ընդ մեջ երևում է Վաղոն: Իր ընտանեկան դրուժյան մասին մի բարակ ակնարկ.— «Մին պուճուր սիրեկանի պես մի բան ունեմ. փնտուածս չգտա: Գտածս այն չէ...»:

* * *

Ամսի 5-ին ժամանելու է Աշոտը (խթման երեկո)³⁸⁸: Որոշել եմ դիմավորել ըստ արժանվույն, թեկուզ հուճվարի ընթացքում նեղվելու գնով: Ամեն օր է՞ծի... է՛, թող մի օր էլ ոչխարի... այդ տղան այնքան շատ բան արավ ինձ համար, որ ինչ էլ անեմ, քիչ է:

* * *

Նամակս տխրեց, հոգնեց, գուճատվեց: Այդ նրանից է, որ ես էլ տխրեցի, հոգնեցի, գուճատվեցի: Գիշերվա երկրորդ կեսը դժվար եմ տանում առանձնապես: Առաջինը դեռ սանկ-սանկ: Լեմից նամակ ստացա: Նանկ-սանկ:

* * *

Եվ այսպես՝ 1954.— չեմ բաժանում Լեմի անսահման լատեսությունը (պատրաստվում է Երևան իջնել...): Բերիայի գնդակահարությունը միայն լավ զգացմունքով կարող է լեցնել ամեն մարդու սիրտը: Գլուխդ մի բարձրացրո՞ւ, պայծառ Աղասի:

Լրջացա՞, լրջացա: Ջերմ բարեկներ Մարոյին ու քեզ Անտոնինաից. ասում են առաջին հերթին ազատվում են նրանք, ովքեր հինգ տարի են եղել լազերում: Անտոնինան նստել է չորս տարի: Ուրեմն... բայց Անտոնինան վճռել է տեղից չչարժվել. — աղջի, գնա՛ Լիտվա, ինձ պասիլկա³⁸⁹ ուղարկի... — Որ դու էստեղ ռուս կանանց հետ զբոսնե՞ս... երբե՛ք: Սկե հուսա չեմ երթար: — Է՛, կա՛ց:

Հոգնեցի, Ալո ջան. բարի գիշեր, ո՛չ, բարի լույս:

Միշտ քո՝ Գուրգեն

Նամակ 46, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, —
10 հունվարի 1954 թ., Ձերթինսկ

Թանկագին Աշոտի՛կ.

Երբ քո սահնակը լիբիկական, կապույտ... կացնով անհետացավ ժամանակի ու տարածության մեջ³⁹⁰, ամեն ինչ իրար խառնվեց: Ես հանվեցի և պատրաստվեցի մոռացուլթյան տալ մենակուլթյան վիշտը, երբ դրսում սկսվեց մի սարսափելի բուք ու բորան: Ոտից գլուխ ձյան մեջ կորած Անտոնինան ներս ընկավ և տազնապահար արտասանեց.

— Պուրգա³⁹¹... Աշոտ տյուլյուլյուլյո՛ւլ...

Ես հասկացա նրա միտքը, որովհետև շոտլանդերենին աղեկ կտիրապետեմ և պատասխանեցի.

— Աշոտ՝ պուրգա՛ խո՛ւլ-լյուլյուլյուլյո՛ւլ³⁹²...

— Դայ բոգ, դայ բոգ³⁹³, — բարեմաղթեց Անտոնինան:

Այդ միջոցին դրսից ինչոր փափուկ մի բան դիպավ դուռն ու երբ Անտոնինան դուռը բացեց, բուքի սպիտակ հորձանքի հետ ներս ընկավ մի ձնահարս (Չրահարսի, ռուսալիայի սիբիրյան, ձմեռային վարյանտը). նրա ինքնուլթյունը դժվար էր ճշտելը, ուստի մենք նրան նստեցրինք վառվող վառարանի մոտ, ձյունն արագ հալվեց և մեր աչքի առաջ հայտնվեց նույն ինքը, պոնիա Մարիան...

Երբ նա ուշքի եկավ և կամաց-կամաց տիրապետեց խոսելու շնորհքին, հարցրեց քո մասին. Անտոնինան հավաքեց իր ողջ քաղաքացիական արիուլթյունը և հայտնեց, որ ժամի 1-ին

դու ճանապարհ ընկար. պոնիա Մարիան նախ չհավատաց, իսկ երբ մենք (Տոնիան – կաթողիկական, ես – հայ լուսավորչական) երդումներով ամրացրինք կատարված փաստը, ավելի շուտ պատահած դժբախտությունը, նա լիտվերեն հանդիմանեց Տոնիաին որ այս եղանակին քեզ բաց է թողել և եզրափակեց.

– Տյուլյուլյուլյուլյո՛ւ... (պոնիա Մարիան նույնպես շտապանդերեն գիտե...):

– Բայց ահա Գուրգուլենը պնդում է որ «խո՛ւլյ-լյուլյուլյուլյո՛ւ...», – առարկեց Տոնիան:

– Տա Աստված, – բարեմաղթեց պոնիա Մարիան և պատրաստվեց հրաժեշտ տալ: Մենք փորձեցինք հետ պահել նրան:

– Մի՛ ստիպեք, պիտի գնամ դեղատուն, – վճռական տոնով և հուզված հայտարարեց նա:

Նա անհետացավ ձյան ու բուռքի մեջ: Կարիք չկար հարցնելու, թե ինչո՞ւ նա գնաց դեղատուն. ինձ համար միանգամայն պարզ էր, որ նա դեղատուն գնաց գնելու համար նախազգուշացման կանացի գնդիկներ, անպայման սև գուլնի, որպեսզի երբ մյուս անգամ գաս, նա հայտնի քեզ իր խորին ցավակցությունը, այսպիսի դաժան եղանակին ճանապարհվելու դ առթիվ...:

* * *

Ես չգիտեմ, թե ինչպես դու տեղ հասար, բայց հազար անգամ անիծեցի իմ բաղդը, որ օժտված չեմ հերկուլեսյան ուժով, որպեսզի կարողանայի բռնի ուժով քեզ հարկադրել այդ օրը ճանապարհ չընկնել: Այո, բռնի ուժով: – Ով ոչ լվիցե ունկամբ, լվիցե թիկամբ³⁹⁴, – ասում է Ավետարանը: Դու ունկամբ չլսեցիր ինձ, իսկ թիկամբ... է՛, կանուռ-չա՞նուռ...: – Տյուլյուլյուլյուլյո՛ւ!!!...:

* * *

Քո մեկնելուց մի օր հետո, – այսինքն երեկ, Տոնիան ձեռնամուխ եղավ հանգուցյալ արաբական նժույգի միսը մշակելու մեծ գործին: Մոտ 5 կիրոգրամ մսաղացի միջով բաց թողեց և այսօր, կիրակի, պատրաստեց կատլետներ: Ես առհասարակ

կատլետասեր չեմ, բայց հավատա, նման համեղ կատլետներ չեմ հիշում... Անտոնինաի կարծիքով մենք մինչև հիմա այսպիսի համեղ խորտիկ չենք կերել. նա չի չափազանցնում: Ամենայն լրջուլթյամբ քեզ խորհուրդ եմ տալիս հաջորդ անգամ տեղս ժամանել ավտոմոբիլով, եթե չես ուզում, որ առավոտյան զարթնես ու տեսնես, որ քեզ բերող ձիուն Անտոնինան մի գիշերվա ընթացքում մտադացի միջով բաց է թողել... պայտերով, ոտով, գլխով, սանձ ու խամուտով... պաժալստա, այս հանգամանքը հաշվի առ: Նախագգուշացնում եմ քեզ ու պատասխանատվուլթյունը վերացնում եմ իմ վրայից...

* * *

Դառնանք այրող խնդրին: Իսկական «տյուլյուլյուլյուլ»... Ես Անտոնինաին հարցրի, թե ինչո՞ւ այդքան մեծ քանակուլթյամբ խեղաթյուրված տղամաներ պատրաստեց և սառեցրեց... նա դատապարտյալի տոնով պատասխանեց.

– Որպես զի մի քանի օր... առանց ինձ կարողանաս յուր գնալ...

– Իսկ դո՞ւ...

– Ես մի քանի օր պիտի պառկեմ... գործը կարող է վերջանալ հիվանդանոցով, – պատասխանեց Տոնիան:

Ճաշից հետո նա անհետացավ և ապա հայտնվեց մի երիտասարդ կնոջ հետ: Այդ ոչ այլ ոք էր, եթե ոչ... մինուս քաղաքացիների դահիճը: Սանկ, գեշուլթյուն մը եկավ վրաս: Պայմանավորվեցինք, որ այս շաբաթվա ընթացքում գործը լիկվիդացիաի ենթարկի. որոշեցինք վճարը (150 ու.) և խնդրեցինք, որ ստանա ամսվա վերջին: Համաձայնվեց և գնաց:

«Խիստ իմ տխուր», – կասեր Սայաթ-Նովեն, – խիստ իմ տխուր, Աշոտ, վախենում եմ բարդուլթյուններից: Անտոնինան շրջում է ստվերի պես, մեղամաղձոտ է և ավելի ուշադիր դեպի ինձ. այսօր առավոտյան հարցրեց. – Եթե ես մեռնեմ, լաց կլինե՞ս: Սիրտս տակնուվրա եղավ... ուզեցի հանաքի տալ («խո՛ւլուլյուլյուլ...»), բան դուրս չեկավ, իսկ նա էլի, – Աշոտին կհեռագրե՞ս...

Ես դուրս եկա, որպես զի նա չտեսնի արցունքներս:

Տյուլ-լյուլ...լյուլ...լյուլ...

* * *

Քնելուց առաջ Անտոնինան խնդրեց, որ հաղորդեմ նրա сердечные приветы и չերեղչուր բալշոյ благодарности³⁹⁵ (տես՝ կատիւներ և առհասարակ):

* * *

Գուրիսից ոչ մի նամակ:

* * *

...Հիսուսի ծնունդից մի դար առաջ ստորիկյան իմաստասեր Էպիկտետը³⁹⁶ ասել է, – «մարդկանց սարսափեցնում է ոչ թե նրանց կատարած գործերը, այլ այդ գործերի մասին արտահայտվող կարծիքները»: Որքան ճիշտ... չի ասված: «Հասարակական կարծիքը» չէ, որ ճշում է ինձ, այլ ինքը, «գործը»: Ինչո՞ւ ոչնչացնել այսպես կոչված հոմոնկոլին, փոքրիկ մարդուն իր սաղմում: Թող ծնվի, բո՛յ քաշի: Բայց մյուս կողմից... Թողնենք այս տխուր գրույցը, Աշոտիկ:

* * *

Իր «Մելանխոլիաի անատոմիան» գրքում 300 տարի առաջ Ռ. Բերտոնը³⁹⁷ ասել է, – «Մենք անվերջ նոր գրքեր ենք պատրաստում այնպես, ինչպես դեղագործը նոր միքստուրներ, սոսկ մի անոթից միյուս անոթ լեցնելով այն»: Այս ճիշտ է ասված իմ նամակների մասին: Մոայլ տրամադրությունը, հաճախ տեսանելի, իսկ երբեմն անտես, անցնում է նամակից նամակ տարբեր առիթներով: Կորչի կնճիռը, կեցցե անկճիռ ծիծաղը: (Այս առիթով չմոռանաս ինձ համար լիրիկական, կապույտ... ցախավել!!!):

* * *

Ուռա՛, մի հաղթանակ ևս, հավաքեցի բոլոր ուժերս, ամբողջ թափով ներս խուժեցի փոստ և Յ ամսով «Սովետական Հայաստան» դուրս գրեցի... այս – տեսա այսօր, երազում: Խոստանում եմ վաղը երազս իրականացնել: Վաղը: Անպայման: Գոնե մի լավ երազ թող կատարվի՛...³⁹⁸

* * *

Գիշերս նամակ պիտի գրեմ նաև Վաղոին: Խիստ ուրախ նամակ պիտի գրեմ, ստիխներ ուղարկեմ: Այնպես, որ եթե բացիկս կարդալով որոշել է ինձ փող ուղարկել, նամակս կարդալուց հետո հեռագրով 300 ռ. պիտի պահանջի ինձանից, КОВРАК³⁹⁹ գնելու համար...

(Ուրախ նամակ գրելու հեշտ ճանապարհը գիտեմ, — Տոնիահին կզարթեցնեմ և կխնդրեմ որ թևերիս տակ, կողքերիցս քիչ խտուտ տա ու բաց թողնի... դու տես ի՞նչ նամակներ գրեմ, ի՞նչ Մոլիեր, ի՞նչ Պարոնյան...):

* * *

Ջերմագին, սրտագին, եղբայրական ողջույններ սիրելի Գարեգինին: Գարեգինի համար նոր խնդիր եմ գտել. ո՞վ է գրել.—

Մի սիրտ ունեմ քնքուշ, բարի,
մի սիրտ ունեմ վառ սիրով լի,
էրնեկ նրան ով կսիրի,
էրնեկ նրան ով կտիրի...⁴⁰⁰

Երգը:

է, ցգերություն, սիրելի, անուշ, պայծառ Աշոտիկ!

Միշտ քո՝ Գուրգեն

Նամակ 47, Վաղարշակ Նորենցին, Սևերո-Ենիսեյսկ, —
10 հունվարի 1954 թ., Ջերժինսկ

Թանկագին Վաղո՛.

Ստացա վերջին նամակդ: Ավելի ճիշտ — ստացանք վերջին նամակդ: Աշոտը նամակաբերուհու ձեռքից ընդունեց նամակդ. կարդացինք ու շատ ուրախ եղանք: Երկու ժամ հետո Աշոտը մեկնեց⁴⁰¹: Երեքօրյա նրա ընկերակցությունը տոնական օրեր էին ինձ համար. կայծակի արագությամբ անցան տոնական այդ օրերը: Ժամի 12-ին Աշոտի սահնակն անհետացավ ժամանակի ու տարածության մեջ ու հիմա — գիշեր, Անտոնինան քուն մտավ ու մնացինք երկսով, — ես ու քո նամակը:

Երևանի հետ ոչ մի կապ չունեմ, սիրելի Վաղո, բայց Գյուլու, Աճառյանի և Տերտերյանի մասին գիտեմ. Լեմվելն էր գրել. գիտեմ նաև որ չկան Աբովը, Հովիկ Մելիքյանը⁴⁰², Արարատ Ղարիբյանը⁴⁰³, Տիգրան Շամիրխանյանը⁴⁰⁴: Ամոթ իրենց, մի՞թե թույլատրելի է Երևանում մահանալ, ինձ համար դա անհասկանալի է...

Արուտինովի մասին ես էլ գիտեի: Բայց որ նրա երեսին նետված է Եղիշի ողբերգությունը որպես հանցանք, չգիտեի ու չեմ հավատում: Որքան հիշում եմ նրա մահվան օրերին նա դեռ գահի վրա չէր: Անկախ այդ հանգամանքից Բերիայի ու նրա համախոհների ու համագործնների ոչնչացումը ուրախություն ու երախտագիտություն չեմ գզացմունքով միայն կարող է լեցնել ամեն սովետական մարդու սիրտը, մերը՝ կրկնակի: Մի բան կասկածից դուրս է, որ եթե չլինեք այդ սրիկան, մեզ չէր հասնի այս ահավոր դժբախտությունը: Նույնը և Աղասուն, նույնը և Եղիշեին ու դեռ շատ, շատ-շատերին: Շատ-շատերին: Խոսքը վերաբերում է սովետական, պարտիական, խիղճ ու հոգի ունեցող կադրերին, որոնք դուրս ընկան շարքերից:⁴⁰⁵

* * *

Արմենի մասին չգիտեի: Սրտանց ուրախ եմ: Այդ վիպակն ինձ ծանոթ է⁴⁰⁶: Արմենի գործերի հետ համեմատած թույլ գործ է, բայց եթե համեմատենք Սիրասների գործերի հետ, ի հարկե մեծ գործ է⁴⁰⁷:

— А что ж⁴⁰⁸, Արմեն' ե՛ն...

* * *

Ասում ես 5 տարվա ընթացքում միայն մի ստի՞խ... է, ուրեմն դեռ շատ կապրես, Վաղո ջան: Իսկ ես 36-47 թվերին ո՛չ մի ստիխ: Իսկ հիմա... Հիմա շտապում եմ. մի 3-4 դյուժին ունեմ գրած, իսկ հիմա աշխատում եմ «Երիտասարդություն» վեպի վրա. մի 4-5 մամուլ գրել եմ և դեռ 18 թվի վրա եմ: Ե՛րբ պիտի հասնեմ 36 թվի օգոստոսի 10-ին: Կհասնե՞մ արդյոք առողջական այս վիճակով, այս պայմաններում...

Ալլահը գիտի:

* * *

Բաքվի հանգստյան տանը մի գիշեր Աշոտը պատմեց Գեղարքունյաց լեռներից մեկի քարաժայռի վրա ծաղկած մի կակաչի, կարմիր կակաչի մասին: Այնքան ցնցող տպավորություն թողեց ինձ վրա նրա նկարագրությունը (երևի գիտես՝ տաղանդավոր է նա ընդհանրապես և տաղանդավոր պատմող՝ մասնավորապես), որ երբ Կոռայ հասա, գրի առա այն: Արդ, խոսափելու համար տխուր զրույցներից իմ առողջական կեցության և կացության մասին, այլև չուզե՞նալով խոռվել այդ զրույցներով վաղոյական քնքուշ հոգիդ, բարվոք եմ համարում այդ բանաստեղծությունը գրի առնել քեզ համար.—

ԿԱՐՄԻՐ ԿԱԿԱՉ

Շատ սիրելի Աշոտին

Որպես վիթխարի, քարացած բռունցք
Ահեղ, մթամած անդունդի վրա,—
Թևերը ծալած քարեղեն կռունկ,—
Նայում է ժայռը անդունդին ահա:

Ու ժայռի կրճքին հպարտ ու քարե
Ծաղկել է զվարթ կարմիր մի կակաչ.
Կարծես անցել են տարիներ, դարեր,
Ու ծաղկել է նա դեռ դարեր առաջ:

Ու մտածում ես,— թևերով հողմի,
Եկավ ու ընկավ այս ժայռի վրա
Անպաշտպան մի հունդ անհայտ մի կողմից,
Գտավ ապրելու, ծաղկելու հնար...

Մնունդ առավ նա ժայռի ճեղքերից,
Խմեց անձրևի, արևի բույրը,
Ունկնդիր եղավ հողմի երգերին,
Գիշերով առավ լուսնի համբույրը...

Ու ծաղկեց փարթամ անմատույց կրծքին
Անդունդին նայող հպարտ այս ժայռի...
Հրաշալի մի էջ իմ կյանքի գրքի.
– Իմ ե՛րգ, իմ ցնո՛րք, իմ կակա՛չ կարմիր...

1949 սեպտ.

էս էլ էսպես, Վաղո ջան: էլի՛ կուլի: Սրտագին բարեններ
Անտոնինաից. իմ ջերմ, այրող ողջույններն այս ցուրտ գի-
շերից: Գրիր, ինձ մի մոռանա:

Խիստ իմ տխուր, անգի՛նՎաղո...

Միշտ քո՝ Գուրգեն

P. S. – Երկա՛ր են ձմրան գիշերները Գևորգ Քացախյանի⁴⁰⁹
բոյի ու էմին Տեր-Գրիգորյանի⁴¹⁰ միրուքի նման երկար... Ժամի
4-ն է: Նամակս վերջացրի, յափունջիս ու փափախս հագա,
հրացանս թևս գցեցի ու դուրս եկա «աբխոզի»: Ե՞րբ պիտի
սկսեն Վարդան Աճեմյանի բոյի նման ամառնային կարճ
գիշերները... ուզում եմ էլի հետգ մասլահաթ անեմ, զահլեգ
տանեմ:

Դուրյանին, Մեծարենցին, Տերյանին և Նորենցին ես
միացա ապացուցելու համար, որ պակաս պոետ չեմ... МОЛ, մի՛
պարծենաք ձեր թոքախտով, ահա և իմ справка-ն⁴¹¹, որ ես էլ
վերջապես օր ձերության արժանացա այդ բաղդին... Հմեռնելու
արվեստին դու տիրապետեցիր 30-ից ավելի տարիների ըն-
թացքում. դու ուզում ես, որ հիմա ես, 50-ամյակիս հրվան-
դանին առջևեն, յուրացնե՞մ այդ արվեստը... Այդ միևնույն է,
թե Խոճիկը 1954 թվին ծանր ատլետիկայի վաստակավոր ֆիզ-
կուլտուրնիկի կոչում ստանա⁴¹² կամ Դերենիկը դառնա օդա-
չու, Նաիրին՝ Ապոլլոն⁴¹³... Չէ, Վաղո ջան, բան դուրս չի գա...

* * *

Վերջին 2-2,5 ամսում հինգերորդ անգամ է, ինչ Աշոտը
2-3 օրով այցելում է ինձ: Չես կարող երևակայել թե ինչ
ուրախ օրեր են այդ օրերը և նրա գնալուց հետո ինչ տխուր-
թյուն եմ ապրում: Մահվանից հետո էլ չեմ մոռանա նրա հո-
գատար վերաբերմունքը և պիտի աշխատեմ դրախտում նրա

Համար հատուկ երկնային պայմաններ ստեղծել նախապես, մինչև նրա գալը: Պիտի հարցնես, թե ի՞նչ երաշխիք ունես, որ դու (այսինքն ես) դրախտ կընկնես... սը՛խ կաց, КТО-КУДА⁴¹⁴, ես, դու ու Ալոն անպայման դրախտ ենք գնալու: Չէ, հանաքը մի կողմ, առանց Աշոտի շա՛տ ծանր կլիներ վերջին ամիսների իմ նյութական և հոգեկան վիճակը...

* * *

Գրում ես, որ չգիտես ինչի մասին գրես.— գրիր ամեն ինչի մասին. օրինակի համար «պուճուկը սիրեկանի պես բանըդ» կապտազվի՞ է, թե՞ սևազվի, քանի՞ տարեկան է, մտադի՞ր ես նրան Հայաստան տանել, խենթի նմա՞ն կսիրես, և եթե այո՝ հապա ինչո՞ւ չես երգում.—

Դու կիսագրագետ մի սիրբիրուհի,
Բայց գիտես սիրել, սիրել արվեստով,
Այդպես սիրել է Կինը Համսունի,
Այդպես սիրել է դեռ Մանոն Լեսկոն...

կամ նման մի բան: Վաղո, լատ, առանց երգի սերն ի՞նչ ի... Ես Անտոնինաին 1952 թվին անանկ եմ երգել այս ճաղատ ու ալեհեր գլխով, որ գանգրահեր Մահարին մատերը խածեց, չե՞ս հավատում...

* * *

Ամենից շատ ցավ պատճառեց ինձ Գյուլու մահը: Շատ էի ուզում մի լիրիկական ստիխով նշել այդ սիրելի մարդու մահը, բայց երբ գրիչը բարձրացրի... գրիչը ո՛չ մի գնով չենթարկվեց կամքիս ու դուրս եկավ.—

ԷՊԻՏԱՖԻԱ ԳՅՈՒԼՈՒ ՇԻՐՄԱՔԱՐԻ ՎՐԱ

Աստ հանգչի մարքսիստ քննադատ Գյուլին,—
Նա իր ուղղափառ ճառերից հետո
Սիրում էր կարդալ Վերլեն ու դը Լիլ,
Բայմոնտ ու Բլոկ, սոնետ, ֆելիետոն...

Դուրսը չար բազե, տանը՝ դեղձանիկ,
Քնքուչ դայլայլով սրտեր էր ցնցում,
Մեռավ երկվության անբուժում՝ ցավից
Երկու աշխարհի սահմանագծում:

Բայց բավական է, կարծեմ զահլեդ տարա: Բարի գիշեր,
ոչ, շուտով – բարի լույս:

ԿԱՐՈՏ

Կոլխոզ-շուկայում քյաբաբ-լուլա,
Շամփուրն ի սրտիս արյո՛ւն կուլա...♥

Քո՛ Գուրիս

Հ. Գ. – Բարևիր փոխադարձաբար Եղիշին⁴¹⁵ և իր անծա-
նոթ ինձ ամուսնուն:

Հ. Հ. Գ. –

Որպես բանաստեղծ ու Գևորգ Աբով
Դու մեռար դեռ շատ տարիներ առաջ,
Դու աշխարհ մտար պոետի թափով, –
Ծնվեցիր սոխակ ու մեռար ազուսով...

Նույն

Նամակ 48, Վահրամ Ալազանին, Բոգուչան, –
[մինչև 25 հունվարի 1954 թ.], Ձերթինսկ

Սիրելի Ալո՛.

«Երեկ պաղ քրտնաց մեջ...»⁴¹⁶: Вообщем⁴¹⁷, երեկ երեկոյան
տաքուլթյուն ունեի: Անտոնինյան բնական և արհեստական
բոլոր միջոցներով քրտնեցրեց ինձ և ինքը հազավ փափախ ու
եափունջի, որպես հրացանի տեղակալ վերցրեց հովվական
մահակս, – վերցրել եմ հետս և ուզում եմ ուղարկել զրական
թանգարանին, – ու փոխարինեց ինձ: Այսօր տեղով-չլով պառ-
կած էի, երբ սիմպատիչնի ծրարով նամակդ ընդունեց Անտո-
նինյան և զեկուցեց. – От АЛО...⁴¹⁸ – կարծես քեզ հետ մի քանի

անգամ խաչ է կերել...— Տուր գյոզլիկներս, կնի՛կ (առանց գյոզլիկների նամակդ անվավեր է...),— թույլ ձայնով ասացի ես և կարգացի նամակդ: Այդ ժամի մեկն էր: Իսկ հիմա, երկու ժամ հետո, ես դուրս եմ թռել անկողնուցս, գնացել գրադարան, եկել եմ ու հակառակ Անտոնինաի վարչական բոլոր միջոցառումներին նստել գրում եմ քեզ, փոխանակ պառկելու և տնքալու:

Ահա թե ինչ ազդեցություն թողեց ինձ վրա գվարդ նամակդ:

* * *

Ուզեմ-չուզեմ պիտի լրջանամ, երբ իրար հետևից հասնում են լուրջ տեղեկություններ. Սերգո Մարտիկյան⁴¹⁹ վերականգնված (Լեմ.), Ելիսեյը նույնպես (Վաղո): Տղա՛, լուր, լուր, հասկացանք, քրդի տղի՞ն էլ լուր: Ասենք, մեռածներին կարելի է վերականգնել, իսկ Սերգո՞ն, պիտի հարցնես.— կենդանի դիա՛կ,— պիտի պատասխանեմ: Ես երևանում Ռուսեթ Հովհաննիսյանին⁴²⁰ հարցրի.— ինչո՞ւ Ելիսեյին կարելի է տպել⁴²¹, իսկ մեզ՝ ոչ...— պատասխան.— (ժպտալով) Եթե դուք էլ մահացած լինեիք, կտպավեիք: (Ուրեմն առայժմ պետք է աշխատել շուտափույթ կերպով մահանալ, а там видно будет⁴²²):

* * *

Եվ նորից լողանալու մասին:— Գրում ես — «Կանգնած դիրքով լողացիր... նստած վիճակում պրոֆիլդ լավ չի երևա...»: Հասկացա միտքդ. ես անա՛նկ պիտի կանգնեմ (Ապոլոն Բելվեդերսկու⁴²³ պես) թաշտի մեջ, որ բոլոր պրոֆիլներս երևան: Հիմա գո՞հ ես, որ կռահեցի միտքդ: Ողորմած հոգի հայրս ալ ասանկ էր, անմիջապես կհասկնար...

Ի դեպ, պրոֆիլի մասին: Անցյալ օր Տոնիան հայելու դեմ նստած հարցրեց ինձ.

— Իմ պրոֆիլ՞ն է գեղեցիկ, թե՞ անֆասը...

Ես առանց երկար-բարակ մտածելու պատասխանեցի.— Պրոֆիլը...

— Իսկ ինչո՞ւ պրոֆիլը,— հարցրեց նա:

— Потому что это полбеда...⁴²⁴

Տեղ հասավ յուժորը, ծիծաղեց և գանգատվեց.

– Գրողի կրին լինելն էլ – полная беда⁴²⁵. այնպես կասեն, որ մինչև մահը չես մոռանա: Մարոն այս առթիվ հեռվից թող չկարծի և չմտածի, որ Անտոնինյան գեղեցիկ չէ: Անտոնինյան 1954 թվին ավելի գեղեցիկ է, քան Օֆիկը 1934 թվին: Ողորմած հոգի հայրս ալ ասանկ էր, գեղեցիկներին շատ կսիրեր...

* * *

Երկու ժամ դադար: Գնացի հազիվ հազ պրադավեցներին⁴²⁶ տուն քշեցի և ընդունեցի մագազինները⁴²⁷: Ի՛նչ հերոսական մարդ եմ դարձել (Մարոն չի գնահատի, մեկ է...), ես իրավունք ունեմ առտու կամ իրիկուն, ճաշին կամ կայվալթուց հետո (ես կարող եմ...) մոտենալ գաստրոնոմիչեսկի մագազինի պրադավեցին և հրամայել. –

– 200 գրամ ի հաշիվ ոռճիկի...

– Կես լիտր ի հաշիվ... և այլն, – բայց երբեք չեմ գնում այդ չար ճանապարհով: Մինչև անգամ մի քանի անգամ նա է առաջարկել, – նո՞ւ, ցուրտ է, վերցրու մի 150...

– Փող չունե՛մ, – մռայլ ասում եմ ես և ավելի մռայլվում:

– Ի հաշիվ ոռճիկի... ի՞նչ ես վախում...

– Ետիս կորի՛ր, – աստանա՛, ասում եմ մտքումս, – իսկ բարձրաձայն՝

– Спасибо, Емельянич, вообще я не любитель...⁴²⁸

Կգնահատի՞ Մարոն իմ հերոսությունը... իհարկե, ոչ. ափիս մեջ ձվածեղ էլ անեմ, թավազա անեմ Մարոյին՝ մեկ է, պիտի ճեյնգա... Աղչի՛, դու ի՞նչ կուզես իմ աղքատ խոկուց...

* * *

«Երիտասարդություն» վեպիս վրա կքայլեմ կրիայի քայլերով: Վլադիկավկազումն եմ և չեմ կարող սա Վլադիկավկազեն օձիքս ազատել. Վլադիկավկազ փախա ես վանեցի Կաբավյան ընտանիքի հետ⁴²⁹. հիշում եմ տեր և տիկին Կաբավյանին. հետաքրքիր զույգ էր: Գուցե մեռնեմ, «Երիտասարդություն» կորի, գոնե մի հատված թող անմահանա քեզ մոտ...

«...երբ բոլորը պառկեցին, նորից լսվեց տիկին Նոյեմզարի

ձայնը.— Մա՛րդ, մի քնիր, սա խնդիրը լուծենք...

— Լուծենք...

— Մեկ կողմեն թուրքեր, մյուս կողմեն բայլչեհիկներ, անա՞նկ է...

— Անանկ է...

— Դուն հասարակական գործիչ, ես ուսուցչուհի, մեր զավակները բանվորություն պիտի ընեն... այս երկրին մեջ այլևս խաղաղ կյանք չենք տեսներ...

— Չենք տեսներ...

— Մա՛րդ, առանց ուշանալու պետք է անցնենք...

— Պետք է անցնենք,— միշտ համաձայն և համամիտ արձագանքում էր պարոն Կաքավյանը, հակառակ իր բնավորության: Տիկին Նոյեմզարին կասկածելի թվաց ամուսնու այս համաձայնողական դիրքը.

— Ո՛ւր պիտի անցնենք,— ստուգիչ հարց տվեց նա ամուսնուն,— քեզի եմ, ո՞ւր պիտի անցնենք...

— Չեմ գիտեր ուր,— պատասխանեց պարոն Կաքավյանը կարծես քնի միջից,— կուզես նե՛ գետնին տակը անցնենք...

— Գետնին տակը դո՛ւն կրնաս անցնել, ես կառնեմ զավակներս և Պոլիս կանցնեմ...

— Է՛, ես մենակս ի՞նչ պիտի ընեմ գետնի տակը... ես ալ Պոլիս...

— Պոլիսեն՝ Փարիզ,— շարունակեց տիկին Նոյեմզարը իր երջանիկ ճանապարհորդությունը:

— Պոլիսեն՝ Փարիզ,— կիսաքուն-կիսարթուն հետևում է նրան պարոն Կաքավյանը...

— Փարիզեն Ամերիկա,— տեղ հասավ տիկին Նոյեմզարը և սպասեց ամուսնուն: Ամուսինը չկար: Այդ միջոցին լավեց պարոն Կաքավյանի խումփոցը: Նա քնեց դեռ Ամերիկա չհասած... բայց տիկին Նոյեմզարը չհուսահատվեց.

— Մա՛րդ, քեզի եմ, մա՛րդ,— ձայնեց նա ըստ երևույթին հրհրելով քնած ամուսնուն:

— Ի՞նչ կա, ի՞նչ պատահեց,— վախեցած զարթնեց պարոն Կաքավյանը:

— Ի՞նչ սրտով կրնաս քնել, երբ ասանկ լուրջ խնդիր...

Պարոն Կաքավյանը շարժվեց, ըստ երևույթին նստեց ան-

կողմում, ձեռքը խփեց իր ծունկին, կամ գուցե տիկին Նոյեմօզարի ծունկին... և բացականչեց.

– Ի՞նչ կուզես ինձմե, կնիկ, ինչո՞ւ չես թողներ, որ քնեմ... Օր մինչև իրիկուն քիթ-քիթ եմք, ինչո՞ւ չես դներ այդ քո լուրջ խնդիրները, որ ծեծենք... Անկողնու մե՞ջ կգնեն լուրջ խնդիրներ... Հասկցանք, ջանք, հասկցանք, արտասահման կուզես անցնել, թուրքական վտանգ, բոլշևիկյան վտանգ, հասկցանք... մինչև առավոտ չես մեռնե՞ր յա... դատենք, կռենք, կռադատենք... քեզի լույս օրը չի՞ բավեր... ինչո՞ւ ամեն գիշեր անկողնուս մեջ կբռնես... օձիկես ու չես թողներ, որ քնեմ... այս ի՞նչ դժոխային կին է, այս ի՞նչ պատիժ է, որ ես կքաշեմ... ընտանեկան երջանկության համար երեք պայման կա, առաջինը...

Մինչև հիմա ինձ համար անհայտ մնաց պարոն Կաքավյանի երեք պայմանները: Ես քնեցի խորը քնով, որի համար էլ ստիպված եմ այսօր զրկել իմ ընթացողին ընտանեկան երջանկության երեք պայմաններն իմանալու հաճույքից...»⁴³⁰:
(Գ. Մահարի. – «Երիտասարդություն»)

Սրանով էլ վերջացնեմ: Ձերմ բարևներ Անտոնինից:
Քո՝ Գուրգեն

P. S. – Աշոտը խթման ու Զատիկին ժամանեց: «Սեղանիս վրա բաժակդ եղներ»: Այս օրերս նորից սպասում եմ. հարուստ տղա է, թե հոգով, թե գլխով: Անմիջապես ուղարկիր «Աշխատանքի հերոս»ի շքանշան⁴³¹ Աշոտին. քո «60-րդ հորիզոնում»ը կարգացել է մինչև վերջ: Սև մագերի մեջ մի երկու սպիտակ մագ կա. նրանք երևացել են վեպիդ ընթացողներից հետո...

Բարևդ անպայման կհաղորդեմ:

Լեմվելին լագերից գիտի, Վաղոին՝ երկրորդ տուրի բանտից, ինձ – էտապից: Վաղոին շատ է սիրում: Այդ Վաղոին չսիրել չի լինի: Նամակ ստացա: Ինձ հուսալիցում է, – Դուրյանից, Մեծարենցից, Տերյանից դու ոչինչ չունես սովորելու (թոքախտի խնդրում... – Գ. Մ.), ինձնից սովորիր... լավ է ասում, հե՞...

Գիշերվա ժամի 3-ն անց կես է: Լուսնկա, պայծառ, ցուրտ գիշեր: Քեզ նամակ գրելուց հետո մի քիչ զննացի «Երիտասարդուլթյանս» վրա, ե՞րբ պիտի վերջանան այս երկար գիշերները...

Իմ և Վաղոռի նամակների ստացման այլաբանությունը քեֆս բերեց. մանավանդ — ես խմելը թողել եմ: Արազ չունե՞ք-ը:

Եթե միասին լինեինք, քեզ հետ կարող էինք մի երգիծական վեպ գրել, — ասենք թե՛ «Աքսորական Սեղբոս Սեղբոսյանի արկածները Սիբիրում»: Շա՛տ լավ և համով-հոտով կարելի է գրել: Տղա՛, տեղափոխվի Ձերժինսկ. էստեղ էլ կիրպիլնի զավոդ կա, ի՞նչ կվախենաս: Մարոյին դիր ելազիդ ջոբ, էլի արի: Քչի դո՛ւզ բազար: Կազատվես տան վարձից, փայտի ու նավթի հոգսից. Մարոն-Անտոնինան մեկ փարթի կլինեն, ես ու դու մեկ փարթի: Մեր խրճիթում, մեր աչքի վրա տեղ ունեք: Ուրա՛խ կլինի կյանքը: Մարոն «Դարդս լացեք» կերգի, Անտոնինան «Ռոգես պուրպուրինես» («Կարմիր վարդ»), իսկ ես ու դու “Налей, налей бокалы полней...”⁴³², ի՞նչ «նալեյ», օղի՞, կմբողի ջո՞ւր... մե՛կ է, միայն թե՛ «նալե՛յ»...

Ձահլեդ տարա: Լավ: Ցտեսություն:

Քո՛ Գուրգեն

Նամակ 49, Աշոտ Սանամյանին, Կանառայ, —
25 հունվարի 1954 թ., Ձերժինսկ

Նամակ-հեռագիր

Թանկագին Աշո՛տ.

Քո չգրելն ու չերևալը խիստ անհանգստացնում է ինձ:
Մի՞թե հիվանդացար քո մեկնած օրվա չար բուքից հետո:
Շտապ հաղորդիր դրությունդ մասին կամ անձամբ երևա:

Քո՛ Գուրգեն

Նամակ 50, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
26 Հունվարի 1954 թ., Ձերթինսկ

Սիրելի Աշոտի՛կ.

Հուզումնալից օրը վերջացավ: Իրիկվա ժամի 7-ն է: Երրորդ և չորրորդ անգամ կարդացի – մեծ հափշտակությամբ և հիացմունքով – Հմայիչ, գրագետի գրչով ու վրձնով կերտված նամակդ: Բառափոխելով անմահ Սայաթ-Նովին, կասեի՝

«Ամեն մարդ չի կարա գրի,
քու գիրն ուրիշ գրիմեն է...»:

Գալով կարիկատուրաներիդ... առաջին անգամ չէ, որ ես ընկնում եմ ծաղրանկարչի նկարչական մատիտի տակ: Բայց այն, ինչ տեսա ես, վեր էր իմ սպասածից: Ես չգիտեի, որ դու այդքան վարպետ ես: «Ճաշակով, կուլտուրական նկարիչ», – ահա իմ կարծիքը քո մասին մինչև այսօր: «Տաղանդավոր, վարպետ արվեստագետ-նկարիչ», – ահա իմ կարծիքը քո մասին – այս օրվանից:

* * *

Ասացի – որ հուզումնալից օրը վերջացավ: Մինչև ժամի 2-ը պառկած էի: Ժամի 2-ին դուռը ձեռքից Տիմաֆեյ Սիմյոնովիչը⁴³³: Տոնիաի Հարցին – ո՞վ է, – նա պատասխանեց – Կանադայից: Մենք մտածեցինք, որ ճիշտ են մեր ենթադրությունները, դու ծանր հիվանդ ես և հիմա մենք կլսենք ծանր իրողություններ քո մասին... Բայց երբ Տիմաֆեյը լավ տրամադրությունամբ ներս մտավ և գրպանից դուրս քաշեց նամակափունջը և անմիջապես պատասխանեց, որ ողջ և առողջ ես... սկսվեց մի ուրիշ հուզմունք... նամակդ, նկարները... թվում էր թե դու եկար, բայց չկաս... կամ կաս, մինչև անգամ ես լսում եմ քո ձայնը, բայց... չես եկել... ես ուզեցի Տիմաֆեյի հետ ի պատիվ քեզ մի թաս խմել, բայց ավա՛ղ, ահա չորրորդ օրն է, ինչ Նիկոնը⁴³⁴ գրիպով պառկած է... էս էլ մի հուզմունք...

Հուզմունք N3. – Տիմաֆեյը գնաց (ես նրան կասեի Տիմաֆեյ Սիմպատիչ) և ես հագա, կապեցի գենք ու զրահս ու

նամակներդ առա ու վագեցի նախ բուժարան: Կարլը արդեն գնացել էր: Վաղ առավոտյան կվագեմ և կգրեմ. չկարծես թե սա էր N3 հուզմունքը. երանի չէ՞ր... բուժարանում հանդիպեցի սելպորի⁴³⁵ աշխատակիցներից(ուհի).— զգրաստվույտե...— զգրաստվույտե...— կակ ժիվյոտե? — պոմալենկու...— ռաբոտա կակ?...— սլավա բոգու...— տի նիչեվո նեզնաեչ?...⁴³⁶ և նա ինձ պատմեց, որ գրասենյակում, Կարիցկու⁴³⁷ մոտ, եղել է խոսակցուլթյուն, որ իմ (?) երկու մագազինները դուրս են գալիս ինքնամատակարարման սխտեմից և որ Կարիցկին իմ տեղը ուզում է նշանակել վոզչիկ⁴³⁸ Կրիլենկոյին, որը վերջերս թուլացել է և չի կարող աշխատել որպես վոզչիկ, 350 ու ուճիկով էլն. էլն.: Տեսա՞ր հուզմունքը... N3... փոստ վագեցի, Վաղոի նամակը արկղի մեջ խոթեցի, Մարիաի նամակի կլիտանցիան գրպանս⁴³⁹ — ու վագեցի կոմենդատուրա, հայտնելու համար որ — աջից ձյուն, ձախից ձյուն, առաջ-ետև ձյուն, վերից-վարից ձյուն, մեջտեղում անգործ և անտուն կարապետ... ես ի՞նչ մեղավոր եմ, որ վոզչիկ Կրիլենկոն թուլացել է... հերթապահը հայտնեց, որ բացի պետից ոչ ոք չկա... ես հավաքեցի բոլոր ուժերս և ընկա նոր պետի մոտ: Ավելի լավ տպավորուլթյուն թողեց ինձ վրա քան նախկինը: Ուշադրուլթյամբ լսեց իմ ողբը, գրեց ազգանունս և հատուկ ուշադրուլթյուն դարձրեց այն հանգամանքի վրա, որ ես նի վչյոմ նե պրովինիլյայ⁴⁴⁰... խոստացավ հետաքրքրվել, միջամտել: Հիմա ուզում եմ որ շուտ գաս. եթե երկու բարի խոսք ասես Կարիցկուն — միյուս կողմից էլ պետը հետաքրքրվի, ես վստահ եմ, որ Կարիցկին ինձ ձեռք չի տա, կստանամ 350 ու.. Տոնիան կլինի հավաքարարուհի (200 ու., նախատեսվում է նման շատտնի միավոր), քո բեռն էլ կթեթևանա, իմ բազմաչարչար եղբայր, մեծ ընկեր մեծ ու փոքր վշտերի, փոքր ու մեծ ուրախուլթյունների...

N4 հուզմունքի մասին չեմ ուզում գրել: Եվ ծանր է և չեմ գտնում համապատասխան ստիլ⁴⁴¹: Կգաս, մանրամասն կխոսենք: 18 օր է քո գնալը և մեկ-մեկ ինձ թվում է, որ 3,5 բոպե առաջ դուրս եկար խրճիթից ու մեկ էլ թվում է, որ է՛, էն ե՛րբ էր... 18 տարի կլինի, որ քեզ չեմ տեսել, Աշոտի՛կ...

* * *

Տոնիան շատ ուրախացավ, որ դու ողջ և առողջ ես: Շաբաթ օրը նա լավ պատրաստվեց քեզ ընդունելու համար: Այնքան հավատացած էր, որ անպայման պիտի գաս, որ ես ձեռ էի առնում նրան, — երևի Աշոտիկից գաղտնի հեռագիր ես ստացել: Գիշերվա ժամի 12-ին նա էլ հավատաց ու համոզվեց, որ չես գալու, ընթրեցիք և ուզբեկական գինին անգամ չկարողացավ փարատել մեր տխրությունը... — Наш Карапетик болеет⁴⁴², — այդ օրվանից մինչև այսօր, օրը 3-4 անգամ կրկնում էր նա: Վերջերս նա ինձ էլ, քեզ էլ Карапетик է ասում, քեզ՝ наш Карапетик: Շարժերի առթիվ խիստ ուրախացավ բայց չմոռացավ հայտնել պրետենզիա, — Почему кошку нарисовал Ашотик, а мне нет? Я хуже черной кошки, что-ли?...⁴⁴³ Կնիկ, կոմպոզիցիայի խնդիր կա. խոմ չի՞ կարելի խախտել նկարչական «դո-դիեզը», — վի՞ր կասես...

* * *

Գիշեր, ժամի 1-2

Դրել եմ նորից շարժե դեմս, նայում եմ ու չեմ կարող կտրվել: Սրամիտ ու խորը մտածել ես: Ի՞նչ չարժի կատուն մեկ և մյուս նկարներում: Ի՞նչ չարժի «հրաժեշտ»ի կայծակաձև տառերը, ընկնող ակնոցները, շանթահարված կատուն... երբ գաս, հանդիսավոր կերպով «Երիտասարդութունս» քեզ պիտի ձոնեմ⁴⁴⁴ հատուկ մակագրությամբ, արժանի ես (ավելի՛ն...) թե որպես արվեստագետ, թե որպես մարդ, որովհետև այս խրճիթում ես շարունակեցի ընդհատված աշխատանքը միայն շնորհիվ քո բարոյական և նյութական շեֆության...

Տյուռ-լյուռ-լյուռ-լյուռ...

* * *

Դեռ Վլադիկավկազում եմ, բայց հույս ունեմ, որ մինչև քո գալուստը կվերադառնամ Թիֆլիս: Վ-կավկազում երբ ես նշանակվում եմ սննդամատակարարման վարիչ, ծանոթանում եմ խոհարարի հետ: Աշխատանքից հետո միասին ընթրում ենք: Ես գովում եմ նրա խոհարարական հմտությունը: Նա. — Սրանք ի՞նչ բլյուզներ են... էնպես, տակ սեբե⁴⁴⁵... այ երբ ես

Սեյրանովի մոտ պոլր էի... 12 տեսակ կատլետներ էի պատ-
րաստում... չե՞ս հավատում, հաշվի.— կատլետ ռուբլյոննի,
կատլետ ատրիվնոյ, կատլետ պաժարսկի, կատլետ վարչավսկի,
կատլետ Փանտագրա, կատլետ ապետիտ, կատլետ Պուշկին,
կատլետ Պորտ-Արտուր, կատլետ մագուրկա, կատլետ Արա-
րատ, էս քեզ տա՞ս... կատլետ չայկա, կատլետ բարիլուս... էս
քեզ տասներկո՞ւս, էլ չեմ հաշվում կատլետ Կարապետը... —
էդ ի՞նչ Կարապետ է,— հարցրի ես: — էդ Կարապետը ես եմ,
էդ կատլետը իմ հունարն է, ես եմ հունարել,— պատաս-
խանեց նա⁴⁴⁶:

* * *

Գրադարանում գտա Եսենինի մի փոքրիկ հատորյակը:
Այսօր ժամկետը լրացավ, տարա նորոգեցի: Ուզում եմ գաս
տեսնես:

* * *

Եթե դու շուտ չգաս — մինչև շաբաթ օրը Կարիցկուն
չտեսնես — և եթե պետք չպաշտպանի իմ շահերը, ես երևի
դառնամ տասերեքերորդ տեսակի կատլետ... չգիտեմ, ինչ
մտածեմ: Տյու-լյո՛ւ... կատլետ՝ «կործանում»...

* * *

Առավոտ, 27 հունվարի 1954 թվականի

Թանկագին Աշոտ.

Եղա ատամնաբուժի մոտ: Երկար առևտուր արինք և
եկանք այն համոզման, որ երկուշաբթի ամսի 1-ին լինես բերան
բաց նստած նրա դեմ: Դասավորիք ըստ ճաշակի և հարմարու-
թյան: Ինձ համար — որքան շուտ այնքան լավ: Զերմ բարեններ
ունես Անտոնինաից և պոնիա Մարիաից (նե մալենկի, սամ
վոզմյոչ...)⁴⁴⁷: Զերմագին եղբայրական բարեններ Գարեգինին:
Զերմորեն միշտ քո՝ Գուրգեն

P. S.— Աշոտիկ, հագս ուժեղացել է: Տիմաֆեյ Սիմյոնիչի
հետ պայմանավորվեցինք, խնդրեցինք, որ քո միջոցով «ալուլ»
ուղարկի. «ստոլետնիկ»⁴⁴⁸: Ասում են այդ դառը դեղը թոքերի

վրա լավ է ազդում և կարելի է ստո լետ ժից... Даъ Бор...⁴⁴⁹
Գրկում ու համբուրում եմ քեզ:

Նույն

Նամակ 51, Վաղարշակ Նորենցին, Սևերո-Ենիսեյսկ, –
29 հունվարի 1954 թ., Ձերժինսկ

Սիրելի Վաղո.

Ստացա նամակդ: Կուզենայի գրել երկար և մանրամասն պատասխան: Բայց պարզ երկնքից այնպիսի կայծակ խփեց, որ ես ոչ մի կերպ չեմ կարող ինձ գտնել: Աշխատանքից հանվում եմ փետրվարի 1-ից: Այս նշանակում է, որ ես զրկված եմ այն մինիմումից, որը ես ստանում էի, ինչպես նաև ապաստանից: Ուրիշ պահակ պիտի պահակի իմ խրճիթում, ո՛չ աքսորական...

Ֆադեևին⁴⁵⁰ լավ ես արել, որ գրել ես:

Լեմշիկին գրել եմ քո մասին և ուղարկել հասցեդ: Նրա հասցեն – Կրասնոյարսկի կրայ, Աբան, Գորկու 1: Հիվանդության կատաստրոֆիկ պերիոդում մի քանի անգամ հասել է ինձ օգնության դրամապես: Այդ մահերի մասին նա՛ է ինձ հաղորդել: Երևանի հետ – ո՛չ մի կապ:

Ստիխդ ուժեղ է ու լավ: Գրված է արևմտահայ քերթողական արվեստի լավագույն տրագիցիաների վարպետ օգտագործմամբ, օժտված Նորենցի ինքնատիպ կնիքով: Թեման ցնցող է:

Ջերմ բարևներ Եղիշին և իր ընտանիքին: Եղի՛շ, ստամոքսդ սարքե՞լ ես, թե ոչ...

Շշմած եմ, Վաղո: Ավելին մի պահանջի: Ուզում էի քաղցելու գնով ստրեպտոմիցին գնել և ասեղներ ընդունել: Ա՛ռ քեզ ասեղներ... Հագս ուժեղացել է, երեկոները 37,5:

Քո՝ Գուրգեն

Նամակ 52, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
1 փետրվարի 1954 թ., Ձերթինսկ

Նամակ-հեռագիր

Թանկագին Աշոտ՝

Երեք ժամ առաջ ստացա նամակդ և վազելով, հեռավոր հասցրի Իվ-Իվ-Իվ-Իվ-Իվ-Իվ-Իվանիչին:

Նա խոստացավ անմիջապես վազելով-հեռավոր եզանի մոտ գնալ և բարեխոսել:

Իսկ հիմա, ժամի հինգին, առանց նախազգուշացման դեսանտ հանեց Կարիցկին իմ ցամաքային տերիտորիան:

Այո, եկավ նոր պահակը:

Գրում եմ միայն բաժանելու համար վիշտս և որքան էլ քեզ շատ բաժին հանեմ, միևնույն է, ծանր է:

Քո՝ Գուրգեն

Նամակ 53, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
24 փետրվարի 1954 թ., Ձերթինսկ

Թանկագին Աշոտ՝

Փետրվար ամիսն ինձ համար ըստ երևույթին վճռական և անակնկալ իրադարձությունների ամիս է: Առանց երկարբարակ նախաբանի, անցնում եմ բուն խնդրին:–

Երբ պարզվեց, որ ինձ ու Տոնիաի համար հնարավոր չէ շտապ աշխատանք գտնել տեղումս, ես հիմնարկի պետից խնդրեցի, որ մեզ տեղափոխեն սովխոզներից մեկը.– երկու օրից կպատասխանեմ,– եղավ պատասխանը:

Եվ ահա երկու օրից եղավ պատասխանը.– սովխոզներում բնակարանային խնդիրը ծայրահեղ դժվարությունների հետ է կապված, այնպես որ մենք ձեզ առաջարկում ենք գնալ կոլխոզներից մեկը... հալլա՛-հալլա՛... իմ հարցին, թե ո՞ր կոլխոզը, նրանք իմ առաջ դրին երեք կոլխոզ.– Միմյոնովկա, Շալամկի և Կանադայ... Կանադայի անունը լսելիս, սանկ, սիրտս թնդաց: Բայց սրտի թնդյունը դեռ խնդրի լուծումը չէ: Ես

խնդրեցի մի քանի օր ժամանակ՝ վճռելու համար խնդիրը: Համաձայնվեցին: Հիմա –

Թախանձագին խնդրում եմ օգնել ինձ այս դժվար խնդիրը լուծելու գործում: Երեքից ո՞րը: Առանց քեզ չեմ ուզում լուծել այս խնդիրը և որոշում ընդունել, որովհետև քո մեջ ես ոչ թե «փնտռում եմ, այլ գտել եմ իսկական ընկերոջ» (քո նամակից): Եթե ես առանց քո կարծիքն իմանալու վեր կենամ ու քոչեմ Սիմյոնովկա կամ Շալամկի, դու կարող ես բարկանալ ինձ վրա և գործը վերջացնել... կախադանով: Եթե վեր կենամ քչեմ մաշինան դո՛ւզ Կանառայ, այդ էլ կլինի սխալ, որովհետև դու Ձերժինսկ տեղափոխվելու համար ժամերով խորհրդակցել ես ինձ հետ, իսկ ես քանի՞ գլխանի կամ ոտանի եմ, որ անտեսեմ քո խորհուրդը...

Խնդրում եմ շտապ, հույժ շտապ կարգով պատասխանել –

1. Ի՞նչ են ներկայացնում իրենցից Սիմյոնովկան և Շալամկին:

2. Կանառայում կլինի՞ աշխատանք ինձ ու Տոնիաի համար:

3. Տեղափոխվելիս սեղան-մեղան, աթոռ-մաթոռ, կոյկամոյկա քաշ տամ հե՞տս, թե՞ թարա-բարա անեմ:

4. Կատուն ծախե՞մ, թե հետս բերեմ:

5. Կանառայի կոլխոզը կարո՞ղ է գոնե 3 ժամ օրական թողնել ինձ ազատ, որ մուսաներիս հետ զբաղվեմ:

Շտապ պատասխանիր այս հարցերին, իսկ եթե գալու ես, շտապեցրու գալուստդ (բարի) տեղում լուծելու համար այս ինձ համար կյանքի և մահու նշանակություն ունեցող խնդիրը: “Прощу, умоляю”!¹⁴⁵¹ (քո նամակից):

Այնպես չանես, որ քո նամակը փնտռի ինձ Ձերժինսկում և չգտնի կամ քո Ձերժինսկ հասնելուց առաջ ես... Կանառայ հասնեմ...

Ատիկա մե՛ծ պզտիկություն կըլլա:

Չուշացնես: Прощу, умоляю!

* * *

Նորություններ կան.— Դալլաքյանը 99,5 տոկոսի հավանականությամբ տուն է գնում.— մանրամասնությունները բանավոր:

Լեմվելը 77,5 տոկոսով: Մանրամասնությունները բանավոր:

Վաղոից հեռագիր ստիխ — կկարդաս անձամբ:

Երկու ուղղություն բանաստեղծության մեջ — կլսես անձամբ:

Ստացա Գուրիսի լուսանկարները — կտեսնես անձամբ:

Առողջությունս լավ է — կհավաստիանաս անձամբ:

Պոնիա Մարիան դեռ չի մեռել, բայց շուտով կմեռնի քեզ սպասելով — կթաղես անձամբ:

Քեզ շատ եմ կարոտել — հավաստիացնում եմ անձամբ:

Սրտագին բարեներ Տոնիաից: Սրտագին ողջույն Գարեգինին:

Միշտ քո՝ Գուրգեն

P. S.— Մոռացա անենակարևորը —

Սրբիչդ բերե՞մ, թե ծախեմ...

Նույն

«Հանդիպումները»⁴⁵² մաքրագրեցի: Այսօր եղանակը գարնանաբույր է.— այս առթիվ մեկամաղձոտություն իջավ վրաս.

Սրտիս պես բա՛ց առավոտ,
աչքիս պես թա՛ց առավոտ,
հեռու, օտար այս երկրում
լա՛ց, ինձ հետ լա՛ց, առավոտ...♥

«Ջերմ բարեներ Աշոտին: Շնորհակալություն «60-րդ հորիզոնի» վրա նրա թափած աշխատանքի համար» (Ալազանի նամակից):

Վլադիկավկազից վերադարձա թիֆլիս: Գնում եմ Երևան: Այսօր հասա «Ալեքսանդրապոլ» կայարանը⁴⁵³:

* * *

Շուտ պատասխանիր կամ եկ, УМОЛЯЮ!!!
Կենաց և մահու խնդիր է... բա՛ս:

Նույն

Նամակ 54, Վաղարշակ Նորենցին, Սևերո-Ենիսեյսկ, –
24 փետրվարի 1954 թ., Ձերժինսկ

Թանկագին Վաղո՛!

Գրում եմ կարճ (այդ դեռ չի նշանակում թե ազդու): Այս րոպեիս վերադարձա դատախազից և պետերից՝ դրուժյունս պարզելու համար: Ոչ մի հեռանկար և հույսի նշույլ: Եկավ Աշոտը երեկ⁴⁵⁴ ինչպես միշտ – հույսով և լույսով: Եկավ ձիով և վաղը գնում ենք անտառ փայտի, որովհետև փայտ՝ չի՛ք: Աշոտը այս քանի՛ անգամ է, որ հասնում է այն ժամին, երբ չգիտեմ, թե ինչ պետք է լինի մեկ ժամ հետո:

Հայաստան կգրեմ⁴⁵⁵: Թովմաս Անհավատն⁴⁵⁶ եմ դարձել: Բաժանում եմ քո ցասումը:

Ատոռնինան մինչև սեպտեմբեր աշխատում էր: Լուծարքի ենթարկվեց նրա գործը: Իմ հանվելուց հետո դիմեց՝ փռում աշխատելու: Փուռը ընդունեց, հիմնարկուժյունն արգելեց: Աքսորակա՛ն է՛⁴⁵⁷: Եվ այսպես վերջանում է փետրվար ծանր ամիսը: Չգիտեմ ինչ կբերի մարտը: Աշոտն ասում է Կանառայ գնանք: Եթե իմանամ, որ կարդարացնենք մեզ, կգնամ: Աշոտի հետ լինելը մեծագույն ուրախություն է ինձ համար: Մյուս կողմից վախենում եմ ծանրանալ և ծանրացնել նրա դրուժյունը: Առանց այն էլ...

Թույլատրված է ապրել նույն խրճիթում մինչև մարտ-ապրելը: Այնպես որ հասցես նույնն է: Լեմչիկին գրել եմ քո մասին: Բարևում է Չերմորեն: «Երիտասարդությունը» գրում եմ այն ձևով, ինչ «Մանկությունը և պատանեկությունը»: Շուտով հասնում եմ իմ և քո ծանոթությանը, Թիֆլիսում, Ներսիսյան որբանոցում, պատշգամբում: Միասին ճաշեցինք: Դու ինձ պատմեցիր Վշտունու մասին: Օրե՛ր...

Իսկ առայժմ ծեծվում եմ, ինչպես ձուկը ավազի վրա:

Ձուկը ավագի վրա: Երկու օրից գնում է Աշոտը և կարծես պիտի խեղդվեմ այս խավարում⁴⁵⁸:

Համբուրում եմ:

Քո՝ Գուրգեն

Նամակ 55, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
28 փետրվարի 1954 թ., Ձերժինսկ

Սիրելի Աշոտ!

Կիրակի: Սառնամանիք 40⁰: Շուկան եռում է ու այս առևտրական շոգում շոգիացավ մոտ երկու փութ ալյուրը Գարեգինի: Մի դախպա առավ-փախավ:

Կիրակի: Սառնամանիք: Քիթս նորից այրվեց: Թարսի պես շուկան լցվեց ալյուրով: Երբեք այսքան շատ ալյուր չի եղել և այսպիսի սառնամանիք: Գարեգինի բաղբը:

Ամեն ինչ լավ կլինեք, եթե ոչ այդ լիրբը, այդ ալյուրի եռակա հագած պիրատը:

Դեղերը մոռացար: Ուղարկում եմ:

Գարեգինը թողեց ինձ ալյուր: Բախտավոր աստղի տակ եմ ծնվել: (Բայց եթե չծնվեյի, ավելի լավ կլինեք):

Ե՞րբ պիտի վերջանա այս Գողգոթաի⁴⁵⁹ ճանապարհը: Պիտի վերջանա՞: Ինչպե՞ս: Ինչո՞վ:

Նորություն չիք: Միակ նորությունն այն է, որ դու երեկ գնացիր և այսօր Ձերժինսկում չես – այս քեզ էլ է հայտնի:

Ես չգիտեմ, այս սառնամանիքին ինչպես Գարեգինը ճանապարհ պիտի ընկնի: Գոնե դու համոզիր, որ այսօր մնա: Ես էլ պիտի փորձեմ:

Մանավանդ որ ալյուրը բոլորը չծախեց: Իսկ մինչև վաղը գուցե ծախվի: Պիտի փորձեմ համոզել: – Գարեգին, մնա՛...

Յուրտ է: Երևի թուլթանխամոնի վերածվելի այս դամբարանում եթե ոչ քո բերած և քո գնած փայտը:

Որ ասում եմ բաղդավոր աստղի տակ եմ ծնվել՞... չես հավատում:

Անտոնինաից մի քանի ցենտներ բարև:

Իմը՝ տոնաներով:

Գարեգինը տեղ կհասնի՞ թե ոչ:

Ձերմ համբույրներով քո՝ Գուրգեն

Նամակ 56, Վահրամ Ալազանին, Բոգուչան, –
2 մարտի 1954 թ., Ձերթինակ

Թանկագին Այո՛.

Վերջին նամակը ժամանեց կամ տեղ հասավ Աշոտի հետ: Չորս օր հետո Աշոտը մեկնեց առավոտյան և մի քանի ժամ հետո նույն Կանառայից տեղ հասավ Գարեգին Մանուկյանը, պետք է որ հիշես, Բայագետի պրոլետարական գրողների ասոցիացիայի մասնաճյուղի կարկառուն դեմքերից, այն ժամանակ պրոլետ-պոետ (կեղծ անունը կարծեմ Հայկազա՞րմ... հիշի՛ր), իսկ այժմ լավ ընթերցող է և լավ ընկեր. գրասեր և գրողասեր: Ակսելի հետ միասին 3 ամիս հարկադրական հանգստյան տանը (Երևանի) եղել են, հետաքրքիր հիշողություններ... Հա՛, էն էի ասում, որ երկու օր էլ նա մնաց մոտոս: Մեկնեց առավոտյան և այսօր (մարտի 2) նստում եմ քեզ գրելու: Աշոտին և Գարեգինին կարդացի վերջին նամակներդ: Աղվոր մը ուրախացան և ծիծաղեցին: Աշոտին հատկապես դուր եկավ Անակրեոնի⁴⁶⁰ հետ ունեցած թղթակցությունդ և նամանավանդ... Վ. Նորենցի «Անդրադարձում»⁴⁶¹: Իսկապես որ լավ ես գրել, նուրբ, դիպուկ, արվեստով՝ չափածո յուժորի: Ի նշան հեռակա սիրո և բարեկամական լավ զգացմունքների, Աշոտը ինձ համար նկարած «Ընտանեկան և գրական ալբոմից» մի փոքր ծաղկաքաղ արավ («կտոր մը հոսկե, կտոր մը հոնկե»...) հատկապես քեզ համար, զորս կգտնես ներփակ⁴⁶²: Վստահ եմ, որ աչքերիցդ չի վրիպի իսկական արվեստագետը, իր «մատիտի հանաքներով», թուուցիկ, էքսպրոմտոմ... այդ հանաքների մեջ անգամ երևում է լուրջ արվեստագետը: Նկարչական տաղանդի հետ միասին մեծ կուլտուրայի տեր մարդ է (ծն. 1909 թվին), Լենինգրադի նկարչական ակադեմիայի սաներից և ընտիր հայ: Հազվագյուտ խոսակից: Եղիշեի ասած՝ զամեչատեղնի⁴⁶³ տղա:

* * *

Իմ դրությունն անփոփոխ է: Մարտ ամսին կլուծվեն խնդիրները, գորղյան հանգույցները: Առայժմ Աշոտը հասցրեց պատկրեպլենիե⁴⁶⁴ և մի քիչ շունչ քաշեցի: Մնացել էի 1 ու 20 կ. փողով և լվացարանի մեջ ջուրը սառել էր, հասավ Աշոտը, հասավ Գարեգինը, ալյուր, ճղլավզիկ հավեր: Աշոտն իր սահնակով քշեց անտառ փայտով լցրեց տունը... մի խոսքով փետրվար ծանր և կոշմարային ամիսը վերջացավ և մարտը... (տես «փոքրիկ սյուրպրիզի պերսպեկտիվա»...)⁴⁶⁵:

* * *

Գրում ես.— «Գրիր Գուրիսին, որ ասի Վարդանին և այլն»... տղա՛, ես քեզ չգրեցի⁶, որ Գուրիսին փնտռեցի Երևանում և գտա... Մոսկվայում, Մենդելեևի անվան ինստիտուտի ինժեներոխիմյական ֆակուլտետի... երրորդ կուրսի ուսանող... հրբը՛, մի ամբողջ Գրիգորի Գուրգենովիչ, ապա⁶... վերջերս մեկնեց Լենինգրադ ուսումնական կոմանդիրովկայի. Պետրոս Մեծի արձանի մոտ նկարվել է կանգնած երկու ումուտամեռների մեջտեղ. քի՛փ թեւանցուկ... ողորմած հոգի հայրն ալ ատանկ էր... գեղեցիկ, առողջ, բարձրահասակ, ժպիտով ու... Գրիգոր Գուրգենովիչ: — «Մի՛ մտածի, հայրիկ ջան.— շուտով կավարտեմ և կկատարեմ իմ որդիական պարտքը քո հանդեպ...»— լացի, աղվոր մը լացի, այնպես որ Տոնիան ստիպված եղավ կազմակերպչական միջոցների դիմել (տես՝ «քնիր, իմ մանկիկ»):

Այսքան քեզ՝ Գուրիսի մասին:

* * *

Էդ փճացած Անակրեոնին գրիր, որ ես շատ լավ հասկանում եմ նրա ստոր մտադրությունները.— Գաբրիել աղի սավառնակը նա կուղարկի իմ ետեից, հավատում եմ, ելա գնացի և «դինամիկ հաշվապահական սիստեմով» (քո) կարգի բերի նրա սիրային գործերը, լավ, հասկացանք, իսկ ո՞նց պիտի ես դառնամ «այնտեղից, որտեղից չի վերադարձել ոչ մի ճամբորդ...» (Համբես). դու հասկանո՞ւմ ես նրա միտքը. էդ փուճը հայիֆ⁴⁶⁶ ունի վերես. նա չի մոռացել, որ Աթենքում տուշ-

փետ խաղալիս ես միշտ նրան տանում էի ու մի քանի անգամ էլ աղջկա խնդիր ունեցանք: Շան պես գիտի ինձ ու իմ հասցեն: Նոմեր է բանացնում, բայց նրա նոմերը չի անցնի: Փետրվարին միտքս փոխեցի, ուզեցի վեր կենամ գնամ (ու ետ չգամ...), բայց հիմա չեմ ուզում: Չեմ ուզում մեռնե՛նե՛լ...

* * *

Մարոյի մասին: Ինչո՞ւ տանջվում է նա չեմ հասկանում: Եթե գարնան էլ էդ ցավերը շարունակվեն՝ ճանապարհիք Հայաստան: Հարավի արևը նրան ոտքի կկանգնեցնի: Իսկ Բոգուչանում խորացնում է իր ցավերը և քեզ էլ ոչ մի օգնություն: Մարո ջան, մի նեղանա իմ այս բարեկամական խորհուրդի համար: Ես քո բարին եմ ուզում: Կլավանաս, մի քանի շիշ կոնյակ կառնես ետ կգաս. ավելի շուտ մենք մի քանի փութ կարտոչկա կառնենք Երևան կիջնենք: Եթե այն, ինչ գրում են Վաղոի ծանոթները, ճիշտ է («Բերիային շանսատակ անելու կապակցությամբ հականե-հավանե խոսք է եղել մեզ վերագարձնելու մասին», «Գրողների ժողովը որոշել է հարց հարուցել մեզ վերագարձնելու մասին...» և այլն, և այլն), ապա մենք էլ շուտով Երևան կգանք: Մարդ է՛ն կասի՞:

* * *

Նամակիս յուժորագրկությունը հույս ունեմ, որ կփոխարինեն Աշոտի ծաղրանկարները – քեզ նվիրված: Այս անգամ այսքանով բավարարվիր, տեսնենք ինչ կգա գլխներին: Սրտագին բարևներ Անտոնինաից Մարոյին ու քեզ: Ես՝ իմ հերթին:
Ջերմ սիրով քո՝ Գուրգեն

Հ. Գ. – Հասցես նույնն է: Թույլատրված է ապրել:

Նույն

Լեմից ոչ մի նամակ: Վաղոից նամակ – շանթ ու կայծակ. տես՝ «հիմի՞ էլ լռեմք...»:

Նույն

Նամակ 57, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
8 մարտի 1954 թ., Ձերժինսկ

Սիրելի Աշոտիկ!
Արդ –

«Նույնն է հասցեն հնամյա,
նույնն է օթելը – «Պարիժ»,
բայց տխրությունս հիմա
այլ է, կարոտս՝ ուրիշ...»:

(Վ. Տերյան)⁴⁶⁷

Նույնն է հասցեն հնօրյա,
նույնն է խրճիթը – բազար,
նույն տխրությունն է հիմա,
և նույն մտքերը հազար...♥

(Անհաջող պարողիա – ես)

Աշխատում եմ «Երկու կեչի»⁴⁶⁸ բանաստեղծության վրա:
Այսքանը՝ հոգևորի մասին:

Մարմնավոր. – նույն անարդյունք որոնումները: Չէ, ով
օժտված չէ ֆիզիկական ուժով մի կտոր հաց, կես կիլո
կարտոշկա և 25 զբամ արևածաղկի յուղ վաստակել, նա
դատապարտված է: Դատված և պարտված!!!

Ես դատված եմ, բայց ոչ պարտված:

Որովհետև –

ալյուրը 2 փուլ, որը թողել էր, կոպիտ կերպով ասած
նվիրել էր ինձ, քնքուշ ձևով – նվիրաբերել էր Գարեգինը, ես
վերածեցի փողի և ստացվեց –

ձկան յուղ 11 ռ.

արևածաղկի յուղ 19 ռ.

շաքար 12 ռ.

գեմտոտգեն 6 ռ.

օճառ տնտեսական 4 ռ.

և ոչ ,, 2 ռ.

թուղթ 2 ռ.

սոխ 2 ռ.

նավթ	1 ու.
հաց	3 ու.
Ընդամենը (ըհը՛, ըհը՛)	60 ու. 90 – 60 = 30 ու. մնաց

* * *

Գնում եմ այսօր նորից ծեծեմ դռները: Կարդացի հայտա-
րարություն.— դատախազությանը հարկավոր է ձիապան: Եթե
ձիերը (առհասարակ) մի քիչ նման լինեին կատուներին, թե
ֆիզիկապես և թե իրենց վարդ ու բարքով, սիրով հանձն
կառնեի... բայց ավաղ, ձիերի և կատուների մեջ մեծ տարբե-
րություն կա: Մի ներքին ձայն ինձ ասում է, որ ի վերջո
խարիսխ պիտի նետեմ սովխողում: Կանառայ քոչչելու միտքը
աշխատում եմ հեռացնել ինձնից: Ինչո՞ւ,— պիտի հարցնես
բարկացած.— պատասխանում եմ.— նախընտրում եմ հեռվից
նամակներով զահլեղ տանել, քան իմ ամենօրյա ֆիզիկական
ներկայությունը: Տեսնենք վաղը, վաղի վաղը: Քյուրտը ասել
է.— «խոզա եկ է, դարգե հզար»... («Աստվածը մեկ է, դուռը
հազար»): Մի դուռ կբացվի: Հրեան անգամ ամեն դեպքում
երկու ВѢСХОД ուներ⁴⁶⁹.— մի՞թե ես հասել եմ միակ ելքին...

* * *

Սպասում եմ —

1. Քեզ:
2. Թղթիկ Գուրիսից:
3. „ Ալոից:
4. „ Վաղոից:

Ընդամենը՝ 4 ուրախություն (ինձ սպասում է):

Գիտեմ, որ մինչև ամսի 14-ը չես երևա: Այդպես ես
թարգմանեցի Գարեգինի նախագգուշացումը քո ուշանալու
մասին: Եթե Գարեգինը գա՝ լավ, իսկ եթե ոչ, կգաս, Գարեգի-
նի ալյուրն էլ՝ կծախես: Այս անգամ 45-ի իջավ ալյուրը: Ամսի
14-ին բազար չկա: 21-ին կարող է բարձրանալ:

* * *

Ջերմագին բարևներ Տոնիաից: Լվացքի, չորացնելու, ար-
թուկելու մեջ է: Այստեղից էլ խառնաչփոթություն սենյակում:

Գրում եմ ծունկիս վրա, Քուչակի, Ֆրիկի⁴⁷⁰, Նաղաշի⁴⁷¹ պես:
Այս նամակիս պատասխանիր: Գոնե բացիկով: Քո օրերից:
Խոհերից: Խորհուրդներից (ինձ): Եվ առհասարակ:

* * *

Գարեգինի հավերը հաջողութամբ ետըացնում ենք: Գա-
րեգինը գրել էր, որ իր ալյուրի փողից «մի 20 ու պահեմ ինձ՝
պապիրոսի համար»: Պապիրոսի համար հարմար է 19 կամ
21 ու., իսկ այս 20 ու.... կես շիշ օղի է հիշեցնում (սատանան
տեսնի երեսը): Չկարծես թե այդպես պիտի վարվեմ... ոչ, ես
այնպես... օրինակի համար...

* * *

Վերջացնում եմ: Օրը մի քիչ գարնանաբույր է:
Սպասում եմ:

.....

Տուկ-տուկ-տուկ: Դուռը ձեծում են: Փոստը: Նամակ
քեզինից և Ալոից: Հալլա-հալլա: Ներփակում եմ Ալոի նամակը:
Հրամաններդ ալյուրի մասին կկատարեմ սրբութամբ և...
լրբութամբ⁴⁷²: Շնորհակալությո՛ւն, ուռա՛ա՛... ուրեմն հար-
կավոր է դիմանալ... Շուտ, շո՛ւն՛ւտ եկ: Ջերմ բարևներ Գարե-
գինին:

Համբուրում եմ:

Քո՝ Գուրգեն

Նամակ 58, Նայիրի Զարյանին⁴⁷³, Երևան, -
9 մարտի 1954 թ., Ձերթինսկ

Սիրելի Նայիրի՛.

«Մանկության հիշողություններով և ձերության հավա-
տով» նորից անհանգստացնում եմ քեզ:

1949 թվի մայիսի 10-ից մինչև 1952 թվի նոյեմբերի 20-ը
մի կերպ պահպանեցի Ֆիզիկական գոյությունս փայտահա-
տությամբ, հողափորությամբ, պահակությամբ, խոզարածու-

Թյամբ, ուրիշ խոսքով բահով, սղոցով, կացինով, ցախավելով (ոչ երկաթյա)⁴⁷⁴, մահակով... 1952 թվի նոյեմբերի 20-ից թոքերի բորբոքումով ընկա հիվանդանոց և 3,5 ամիս հետո, 53 թվի գարնան դուրս գրվեցի հիվանդանոցից, առողջուլթյունն թողած հիվանդանոցում, այլևս անընդունակ որևէ ֆիզիկական աշխատանքի: Այնուամենայնիվ գտա մի փոքր աշխատանք 250 ո. աշխատավարձով (10 ժամյա գիշերային պահակուլթյուն երկու խանութների վրա), բայց... փետրվարի 1-ից այդ աշխատանքից էլ զրկվեցի, կրճատման հետևանքով: Ահա երկրորդ ամիսն է, ինչ ապրում եմ կիսաքաղց կյանքով և անցնում եմ լիաքաղց կյանքի, որովհետև վերջին կոպեկները հալչում են և չկա աշխատանքի ոչ մի հեռանկար:

Ես դիմեցի Կենտկոմ, ընկ. Թովմասյանին և Հայպետհրատ⁴⁷⁵, որպեսզի ինձ ուղարկվի մի համեստ թարգմանուլթյուն, այլև կանխավճար, առանց որի ես դատապարտված եմ քաղցամահի:

Այս՝ հիմա հնարավոր է անել: Անհրաժեշտ է անել:

Ես գիտեմ, որ վերադառնալու եմ: Գիտեմ, որ այդ ուղղուլթյամբ դու ձեռներդ ծալած չես նստի և ձեռք կառնես համապատասխան միջոցներ, հարց կհարուցես համապատասխան պարտիական և սովետական օրգանների առաջ: Բայց մինչև ազատուլթյան օրը անհրաժեշտ է... ապրել:

Դրա համար էլ ես հիմա քո ուշադրուլթյունը հրավիրում եմ խնդրի այս կողմի վրա: Տալ ինձ ամենահամեստ հնարավորուլթյուն չմեռնել մինչև ազատուլթյունը: Շնչահեղձուլթյուն, հավկուրուլթյուն, ուշագնացուլթյուն, տաքուլթյուն – արյան և սնունդի չզոյուլթյան հետևանքով: Վարդանին զրածս նամակը (հասարակ փոստով) մնաց անպատասխան. երևի չի ստացել⁴⁷⁶:

Արա ինչ հնարավոր է Գրողների միուլթյան, Պետհրատի, Վարդանի և վերջապես քո միջոցով. պարտքի տակ չեմ մնա ոչ ընկերների, ոչ սովետական-պարտիական օրգանների և ոչ նամանավանդ քո հանդեպ:

Խնդրի զրական լուծման դեպքում, խնդրում եմ օգնուլթյունը հասցնել հեռագրով:

Ջերմ բարևներ Վահան Գրիգորյանին⁴⁷⁷, Էմինին, Սիլ-

վախն, Վահագնին և ավագներին⁴⁷⁸:

Չուշանաս: Չուշացնես: Օգնություն:

Սիրով և հավատով քո՝ Գուրգեն

Красноярский край, Дзержинск, Базарная пл., Гурген Аджемян-Маари.

Նամակ 59, Նայրիի Ջարյանին, Երևան, –
10 մարտի 1954 թ., Չերժինսկ

Սիրելի Նայրի:

Երեկվա փոստով ուղարկեցի քեզ նամակ, այլև առանձին դիմում Կենտկոմի քարտուղար ընկ. Թովմասյանին և Պետհրատին, և այդ դիմումների պատճենները քեզ: Այսօր մի կերպ ոտներս քաշ տալով գյուղխորհուրդ հասա, հանել տվի բժշկական կոմիտեայի տեղեկանքի պաշտոնապես հաստատված պատճենը և ներփակ ուղարկում եմ⁴⁷⁹:

Ինչպես տեսնում ես դրությունս տագնապալից է: Այդ՝ ավելի խորացնում է անգործությունս և անօգնական վիճակս. չեմ խոսում անհրաժեշտ դեղերի [մասին], սնվելու հնարավորությունից անգամ զուրկ եմ. ապրում եմ խաչած գետնախնձորով. հաց – երբեմն:

Արա կամ անել տուր ինչ հնարավոր է. մահանալ այս վիճակում և այն էլ քաղցից և ցրտից... չեմ ուզում: Կրկնում և նորից խնդրում եմ, եթե կանես մի բան, խնդրի դրական լուծման դեպքում, օգնությունը հասցրու հեռագրով: Ամենայն օր ինձ համար ճակատագրական նշանակութուն կարող է ունենալ⁴⁸⁰:

Խոսքեր չեմ գտնում շարունակելու:

Քո՝ Գուրգեն

Հասցես՝ Красноярский край, Дзержинск, Базарная пл., Аджемян Г. Г. Маари.

Նամակ 60, Վաղարշակ Նորենցին, Սևերո-Ենիսեյսկ, –
16 մարտի 1954 թ., Ձերժինսկ

Թանկագին Վաղո՛ւ.

Առավոտյան – ի՛նչ ցնծութիւն – ստացա փոխադրու-
թիւնդ և նամակդ միաժամանակ:

Մենչալով, վազելով ու հեալով փոստ հասա, ստացա լա-
կոնական, կարճ և ազդու հարյուրակը և մի ժամվա ընթաց-
քում այն թարգմանեցի այսպես՝

1) արևածաղկի յուղ՝ 1,5 կգ.	30 ո.
2) ձկան յուղ՝ 1 լիտր	22 ո.
3) գեմոտոգեն և զանազան դեղորայք	9 ո.
4) օճառ, քարյուղ, լուցկի	5 ո.
5) շաքար՝ 2կգ.	25 ո.
6) թեյ	2 ո.
7) փոստային մարկա, ծրար, թուղթ	5 ո.

Ընդամենը 98 ո.

8) վաղը գնում եմ բաղնիք	2 ո.

Ու հիմա, երբ ինձ ավելի լավ եմ զգում, քան եթե Երևա-
նում ստանայի 1000 ռուբլի, գրում եմ քեզ (բացիկներ գրում
եմ ոչ թե «գլխիցս ռադ անելու համար»⁴⁸¹, – այդ նշանակում
է, որ ձեռքիս տակ չկա այդ օրերին... 40 կոպեկ... մա՛շալլա).
գրում ես՝ «100 ռուբլին քիչ է, չնչին է»... նայիր իմ թարգմա-
նութիւնը, մի՞թե դա քիչ ու չնչին է... Պիտի տարակուսես՝ բա
հա՞ց հանապազոր... պատասխանում եմ՝ բա Աչո՞տը... Աչոտը
ալյուր ուղարկեց, բերեց, բերեց, ուղարկեց: Ականջիդ ասեմ,
չլիներ Աչոտը՝ մեծ կտորը ականջս էր մնացել: Այո, այս Ֆոնի
վրա քո ուղարկած 100 ռուբլին հնչեց այնքա՛ն ժամանակին ու
տեղին... Ծնորհակալութիւն, Վաղո ջան, մերսի և սպասիբո ու
է՛վալլա: Հիշի՛ր քեզ համար 100 ռուբլին «քիչ է, չնչին», իսկ
ինձ համար փրկութիւն է... այսպես դասավորվեց կյանքս,
ապրում եմ կրիզիս... ամա՞ն... սատանան գիտի, իցե թե ան-
ման... Եվ վերջապես խոմ միայն 100 ռուբլին չէ կարևորը, դա՛
10 տող ստիխ է կամ մի փոքրիկ հոդված... Բայց այս պայ-
մաններում, երբ կրճքիս տակ մի ամբողջ փեթակ է բզգում (ո՛չ
Աչոտի, անմեղր ու թունավո՛ր...), երբ սեղանիս վրա դարսվում

են դեղգիրները, երբ բժիշկները խաղում են ջղերիս վրա իրենց "питание, питание"-ներով⁴⁸², զգալ, որ գրչեղբայր Նորենցը, նույն ինքը Վաղոն, հոգում է քո մասին... չէ՛, այդ 100 ուղբի չէ, դա հազար փրկություն է, տասը հազար խնդրություն և միլիոն մխիթարություն...

Գրում եմ քեզ այս տողերը... «մի աչքում ժպիտ, միյուսում՝ արցունք...»:

* * *

Ես դիմում ուղարկեցի Մոսկով, Գերագույն խորհուրդ, ընկ. Վորոշիլովին: Դիմումս ուղարկված է Մոսկվա, Սովետական Միության զինվորական կոլեգիային: Նա, որ մեզ «դատեց»: Պատասխանը գիտեմ "Нет основания пересмотреть"⁴⁸³ և ըն: Ֆադեևը քո դիմումը ուղարկել է Ռուզենկոյին⁴⁸⁴: Մի՛ կասկածի, Ռուզենկոն կուղարկի "Военная коллегия"⁴⁸⁵ – նույն պատասխանը: Արդեն կա Հայաստանի սով. գրողների միության ընդհանուր ժողովի որոշումը. փետրվարի 20-ին ներկայացված է Կենտկոմ, ընկ. Թովմասյանին. այդ ամենը հոսելու է մի խողովակով, որը տանում է «Գլավնայա Վոեննայա Պրոկուրատուրա»⁴⁸⁶... Այստեղ հարկավոր է այն, որի մասին իրենց վերջին ընտրական ելույթներում շեշտեցին և ընդգծեցին Մալենկովն ու Մոլոտովը Մոսկվայում, Միկոյանը՝ Երևանում⁴⁸⁷. – «Վերջ տալ բյուրոկրատական, ձևական մոտեցմանը, նայել խնդիրներին ըստ էության և լուծել ըստ էության»: Մեր փրկությունը միայն այստեղ է և այս դեպքում կարող է լինել:

Ալոի հարազատները գրում են... շատ բան են գրում, մինչև անգամ բարևներ Նաիրուց և Վ. Գրիգորյանից, որ մեր խնդիրն արծարծված է և որոշված. վաղը (փետրվարի 20-ին) կներկայացվի Կենտկոմ. բայց ախր մեզ դատել է ոչ թե տեղական տրոյկան կամ ոսոբի սովեչչանիան⁴⁸⁸, այլ...

Այստեղ, այս դեպքում խնդիրը կարող է ստանալ Պարոնյանի նկարագրած Բաղդասար աղբոր ապահարզանի պատկերը. – հանձնաժողովը մասնաժողովին, մասնաժողովը մասնաճյուղին, մասնաճյուղը ճյուղին, ճյուղն ընդհանուր ժողովին և ասկե խնդիրը կվերադառնա հո՛ն, ուրկե եկած էր...

Այս է, որ ինձ հանգիստ չի տալիս, սիրելի Վաղո:

* * *

Ես գիտեմ, որ մենք կարգարացնենք մեզ երկրի, ժողովրդի, կուսակցություն և կառավարություն առջև... եթե միայն տրվի մեզ այդ հնարավորությունը:

* * *

...Եվ որովհետև ես ապրում եմ օր-օրին և այսօր հայտնի չէ, թե վաղը սաղ կմնամ թե ոչ, ես դիմում ուղարկեցի Հայաստան մի քանի գծերով, որպեսզի ինձ ուղարկեն մի փոքր թարգմանական աշխատանք: Որովհետև մինչև ազատություն օրը հարկավոր է... ապրել: Հավատա ինձ, Վաղո, եթե այսօր, երեկ, ինձ հրամայվեի ճանապարհվել, ես անկարող եմ տեղիցս շարժվել.— շնչարգելություն, արյուն (կարծեմ կոկորդիցս), գլխապտույտ, հագ, քրտինք, տաքություն... Եթե արձագանք գտնի իմ դիմումը (թարգմանություն մասին), կարելի է հուսալ, իսկ եթե ոչ — խաչ քաշիր և ինձ և մեր խնդրի վրա...

* * *

Բարևում է Տոնիան. նա քեզ ոչ թե Վաղո է անվանում, այլ Վավո: Լիտվական լեզվում դ-իս և նման “*дике буквы*” не существуют...⁴⁸⁹ Մի տարի առաջ, երբ ես 3,5 ամիս հիվանդանոց ընկա անտեր ու անտիրական (չկար ոչ Աշոտը, ոչ Վաղոն), նա՛ ինձ պահեց և վերջինը ծախսեց ինձ կաթ, ձու, կարագ հասցնելու համար: Մնաց առանց աշխատանքի. անձնվեր և լավ ընկեր է.— Եվ այսպես Տոնիա-Աշոտ-Վաղո = ասա՛ իմ փրկություն երեք կայանները:

Ցանկանք, որ քեզնով էլ վերջանա, իմ լավ Վաղո: Այս մարտիրոսագրությունը⁴⁹⁰: Այս գողգոթան: Այս խաչը:

Ընդունիր իմ... պաչը (հանգի համար):

Համբույրներով (հանգից դուրս)

քո՝ Գուրգեն

Ջերմ բարևներ Դիլանյանին և ընտանիքին:

Նամակ 61, Վահրամ Ալազանին, Բողոչան, –
17 մարտի 1954 թ., Ձերժինսկ

Սիրելի Ալո՛ւ՛.

Օրորալուվ-շորորալուվ դուրս եկա, մի բացիկ ուղարկեցի քեզ, օրորալուվ-շորորալուվ տունն եկա, ներս մտա և Անտոնինան –

– Պիսմո ոտ Ալո⁴⁹¹, – ավետեց...

Կարդացի նամակը, թարգմանեցի, նորից կարդացի ու ահա պատասխանում եմ, որ բացիկս ճանապարհին չմրսի և միասին ձեռքը հասնեն⁴⁹²:

Ամե՛ն:

* * *

Հաստատում եմ՝

1. Անտոնինան գեղեցիկ և հրապուրիչ աղջիկ է թե ձևով և թե բովանդակութամբ⁴⁹³:

2. Աշոտը համառոտել է մազերիս տեքստը: Մազերս նոր, աշնանացան բերք տվին: Չկարծես որ հանաք եմ անում: Համենայն դեպս 3-400 ուրբ... մազ պիտի ասեի, ունեմ... այս թիվը վերաբերում է միայն գլխիս մազերին...

3. Քիթս այժմ ավելի հանդուգն է, անպատկառ և խիզախորեն հարձակողական... նիհարելու հետևանքով: Այստեղից եզրակացություն. – քանի մարդը նիհարում է, այնքան քիթը... մեծանում է, սրվում, մարտական ֆասոն է ընդունում:

Դիմումների մասին. – Վաղոին գրեցի, գրում եմ և քեզ. – դիմում ուղարկեցի Վարաչիլովին, ստացա պատասխան գլխավոր զինդատախազությունից, որ դիմումս գտնվում է հիշյալ կետում և որ քննվում է... ընդյուլտատի⁴⁹⁴ մասին կհարգողվի: – Գիտեմ արդյունքը – ատկա՛ղ⁴⁹⁵: Ինչպես տեսնում ես, մեր գործը դուրս է Հայաստանի կոմպետենցիայից: Բոլոր թեկերը տանում են Ուլրիխի⁴⁹⁶ մոտ: Ես վախենում եմ, որ մեր «գործն» ընդունի Բաղդասար աղբոր ապահարզանի պատկերը – մասնաժողովը՝ հանձնաժողովին, հանձնաժողովը՝ ճյուղին, ճյուղը՝ մասնաճյուղին, մասնաճյուղը՝ ենթաճյուղին և հոսկե խնդիրը կմեկնի հո՛ն, ուրկե եկած էր... Անաստաս Իվանիչը

ամսի 11-ին Երևանում է եղել ընտրությունների կապակցութեամբ⁴⁹⁷, գուցե նա՞ Վճռապես միջամտի: Այստեղ հարկավոր է վճռական և հեղինակավոր միջամտություն: Ռուզենկոն նույնպես գործը, այսինքն Վաղոյի դիմումը, կուղարկի Ուլրիխին: Փաղեկը գլխից ուտ է արել: Ուլրիխը կասի – ես ճիշտ եմ դատել և վերջ...

Կարո՞ղ է խնդիրը այս դարձվածքը ստանալ:– Կարող է: Իսկ գրողների և մինչև անգամ Ս. Թովմասյանի նախաձեռնությունը կմնա որպես բարի, բայց անարդյունք ժեստ: «– Ինչոր հնարավոր էր, մենք արինք, բայց...»:

Ես դիմեցի բժշկուհի Շահինջաղ⁴⁹⁸... ներողություն, Պետհրատին, որպեսզի ինձ մի թարգմանություն ուղարկեն, պատրաստ եմ թեկուզ նայիրու «Հացավան»ը շտապագրերենի և տունգուսերենի թարգմանել⁴⁹⁹. Կարող եմ անգամ հայերենի՝ թարգմանել: Այս կեցութեամբ և կացութեամբ ես չեմ հասնի ազատութեան օրին: Ճանապարհվել անգամ անկարող եմ: Տեսնեք մի բան կանե՞ն: Այդտեղից էլ կերևա, թե կարելի՞ է հուսալ, թե՞ ոչ...

* * *

Օրերս ժամանելու է Աշոտը – վերջին անգամ. ապրիլից մինչև նոյեմբեր նա տեղից այլևս չի կարող շարժվել: Քո «ականջկեն» ուղարկեցի նրան. ստացա ինձ՝ շապիկ-վարտիկով, բացված խալաթով... պարելիս: Ամենահաջող շարժը բուլր իմ շարժերի մեջ: Շարժը վերնագրել է՝ «Ալազանի “ականջկլի” առթիվ»: Ներփակ ուղարկում եմ «Հանդիպումները»: Նամակը կստանա, հենց որ դա:

* * *

Մի փոքր գարուն է: Երեկ գիշեր նստեցի և աշխատեցի ջգմաներս նորոգել, ավա՛ղ, դուրս եկավ, որ այդ ավելի բարդ և դժվարին գործ է, քան բանաստեղծութուններ գրելը: Փնտռում եմ մի գրասեր կոշկակար, որպեսզի նորոգեր Աբու-Հասանի ջգմաներս, վերջում կարդայի «Դե պրոֆունդիսը» և հաշիվը փակեի:

Առայժմ արդյունքի չեմ հասել:

* * *

Գրում ես, որ Քոչարը Կենտկոմի անդամ է, Նայիրին՝
 թեկնածու...⁵⁰⁰ Դե լա՛վ ի, լա՛վ... (տատա): Ուրեմն ես ու դու
 էլ Կենտկոմի անդամ ու թեկնածու ենք... ինչո՞ւ զարմացար.
 Հիշիր առածը.— «Ասա՛, ո՞վ է ընկերդ, կասեմ՝ ով ես դու...»:
 Քոչարն ու Նայիրին մեր ընկերներն են, տղա՛, հետևաբար...

* * *

Մարոյին շուտ ուղարկիր: Մինչև Մարոն չմիջամտի մեր
 ազատման գործին, բան չի դուրս գա:

* * *

Ի՞նչ պիտի լինի իմ հալը,— հարցնում ես: Նույն հարցը
 օրը մի քանի անգամ ես եմ տալիս ինձ և պատասխան չեմ
 գտնում:

Իսկապես, ի՞նչ պիտի լինի իմ հալը: Աստված ողորմած է,
 տղա՛:

18 մարտի

Ուռա՛ա՛ա՛ա՛, Վաղոց՝ 100 ու., անմիջապես վազեմ փոս-
 տը, հետո... ձկան յուղ, գեմատոգեն, չայ-չաքար...

Մի երկու շաբաթ կապրե՞մ...

Մաշշալլա՛, Վաղո ջան:

Ես քեզ չասի՞, Աստված ողորմած է:

Նոր, թարմ մազեր բուսան գլխիս վրա:

Սերով քո՝ Գուրգեն

Անտոնինաից 100 ու: Վաղոց բարե՛⁵⁰¹: Վաղոի ղեկավա-
 րուլթյամբ ղեպի ղեղատուն ու մագազին... Ուռա՛ա՛ա՛...

Նամակ 62, Աշոտ Սանամյանին, Կանառայ,—
 [20 մարտի 1954 թ.], Զերժինսկ

Թանկագին Աշոտ!

Ստացա 13. III թվակիր նամակդ: Շտապում եմ պատաս-
 խանել:

Հոգևոր.— «Երկու կեչի»ն երեկ մաքրագրեցի. իմ կարծիքով լավ բան դուրս եկավ.—

«Անտառամերձ այն ճամբի վրա,
որպես շիրմածառ մեռած երգչի,
իրար հանդիման վեր բարձրացան
երկու լուսավոր, ճերմակ կեչի...»:

Գրված է այս չափով. արտագրում եմ նաև վերջին տունը.

«...Ու Հուր-Հավիտյան կապրի նրանց
պատկերը պայծառ, վեհ ու տրտում
անտառամերձ այն ճամբի վրա,
Աշոտի ալբոմում ու իմ սրտում...»⁵⁰²:

Հա՛, եա՛, ես եմ գրել, ե՛ս: Բա ասում են... զակագով գրել
չի լինի՛... կլինի, կլինի, միայն թե զակագողը գրողի սրտովը
լինի... Մա՛չ...

* * *

Մարմնավոր.— Ես չգիտեմ, դու քո հրամանը համաձայնացրե՞լ ես Գարեգինի հետ, թե ոչ: Կարծում եմ, որ համաձայնացրած կլինես: Անհարմարությունն և, ո՞վ գիտի, անհամոլությունն դուրս չգա: Ասենք, զուր եմ անհանգստանում, դու էն Աշոտը չես, որ անհամ կամ անհարմար գործեր բռնես:
Եվ այսպես —

Գարեգինի ալյուրի հաշիվը
(Պրոզա)

1. Ինձ համար	32 կգ.
2. Ծախելու համար	68 կգ.
	<hr/>
	100 կգ.

Անսալով քո հրամանին —
ծախեցի

68 կգ.

փողով հաշված 68 x 2 ու. 80 կոպ = 190 ու. 40 կոպ.

* * *

Ահավասիկ պատկերը. ապրում ենք խիստ դիսցրիպլինայով: Պարզ ու սեղմ: Ճարպեղեն = ХЛОПКОВОЕ МАСЛО⁵⁰³ և ձկան յուղ (ինձ համար): Կարտոչկա-լապչա-թեյ: Երեկ, ընտրությունների առթիվ սելյոդկա և գարեջուր երկու բաժակ (ըհը...): Գերածախս՝ 8 ռ.: Ահավասիկ պատկերը:

* * *

Ահավասիկ պատկերը – ես՝ պարելիս: Քո վերջին շարժը – պուշկինյան քառյակով⁵⁰⁴: Да, брат⁵⁰⁵... Հիանալի է, տաղանդավոր է... որքան հասկանում եմ ես կուլինարիաից, ձեռքիս տապակած ճուտ է... թող սերունդները մտածեն, որ տապակած ճուտ ուտելով և պարելով անց եմ կացրել աքսորի տարիները: Դու ասա որ – ա՛յ մարդիկ, ա՛յ ժողովուրդ, էդ պատահել է հինգ տարվա ընթացքում 5-6 անգամ, այն էլ երբ Աշոտն ու Գարեգինը եկել են Չերժինսկ...

Ո՛ւմ կասես:

* * *

Ուրեմն դու հավատում ես, որ տո՞ւն եմ գնում: Այդ դեպքում ի՞նչ միտք ունի Կանառայ քոչել: Աստծո և քո օգնությամբ քաշ կգամ մի կերպ, մինչև տեսնենք... ես չեմ հավատում: Դու ինչո՞ւ այդքան լավ կարծիք ունես քո մասին, այնքան վատ՝ իմ մասին: Չեմ ժխտում, ամեն հիմք և իրավունք ունես քո մասին լավ կարծիք ունենալու, բայց ամեն հիմք և իրավունք ունե՞ս իմ մասին այդքան վատ մտածելու: Կարծում եմ որ՝ ոչ: Մտքովդ անգամ թող չանցնի, որ իմ ազատվելը նշանակում է... վերջ մեր ընկերության: Մենք 18-16 տարեկան պատանիներ չենք: Քառասուն տարեկանից հետո թշնամին թշնամի կմնա, բարեկամը՝ բարեկամ: Արդ, վերանայիր իմ մասին ունեցած կարծիքդ և շտկիր: Ես այն Գուրգենը չեմ, որ քեզ մոռանամ ինչ մոլորակի վրա էլ լինեմ, դու այն Աշոտը չես, որ մոռացվես: Հավատա!!!

* * *

Ինչո՞ւ ոչ մի խոսք չես գրել գալուդ օրվա մասին: Այս առթիվ իմ տարակուսանքը, Տոնիաի բարկության հետ մեկ-

տեղ՝ ստացիր: Քանի չի սկսել սեզոնը՝ եկ գոնե մի անգամ...
Ե՛կ!!!

* * *

Գարեգինից սպասում եմ նամակ: Բարևիր: Կարդա Գարե-
գինին ալյուրի հաշիվը և պատրաստիր հաշվետվություն՝ ինձ,
որպես զի ես իմ «հաշիվ»ն իմանամ: Չնեղանաս: Չնեղանա
թող Գարեգինը: Մեղքը՝ լալով, պարտքը՝ տալով: Ճիշտ է,
գրողը տերտերի պես մի բան է, տվածը անվերադարձ է, բայց
ես կաշխատեմ հերքել այդ պնդումը, կամ այդ կարծիքը:

Լուրջ հիմքեր ունեմ մտածելու, որ այդ ինձ կհաջողվի:

* * *

Պաշտոնական դիմում ուղարկեցի Երևան, ինձ մի թարգ-
մանական աշխատանք ուղարկելու մասին: Եթե այսպես կամ
այնպես արձագանքեցին, կարելի է հուսալ, որ մի լույս կծագի
մեզ վրա: Եթե ոչ՝ ուրեմն խաչ քաշիր: Տեսնենք:

* * *

Եվ այսպես, Աչոտիկ.— հա՛, մարկաների շարքն ստացա: —
Գրան մերսի! (Արմենակ Բժիշկյան)⁵⁰⁶:

Նորից՝ կարիկատուրաիդ մասին. նուրբ և հիանալի աշ-
խատանք:— Գերազանց!

«Գրական վեճ»ի պատճենը ստացել եմ: Բայց Ալազանից
չունեմ նամակ, ստացե՞լ է արդյոք առաջինը թե ոչ, որպես զի
երկրորդն էլ զրկեմ...

«Հանդիպումներ»ը, ինչպես նաև «Երկու կեչի»ն կստա-
նաս տեղում:

Ջերմագին բարևներ Անտոնինայից:

Վաղորից նամակ չունեմ: Կգրեմ, հենց որ ստանամ:

Եթե մինչև շաբաթ օրը չես գա՝ գրիր:

Եկ: Գրիր: Գրիր: Եկ: Համ ե՛կ, համ՝ գրիր:

Կարոտել եմ մեր մասլահաթներին:

Դո՞ւ:

Համբուլյրներով քո՝ Գուրգեն

Նամակ 63, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
[1 ապրիլի 1954 թ.], Ձերթինսկ

Թանկագին Ա՛ջ.

Գրում եմ շտապ! Ձյունհալ էր, գարուն ու այսօր հանկարծ
քամի ու ցուրտ!

Փակ նամակս⁵⁰⁷ ստացած կլինես: Սպասում եմ պատաս-
խանի և ավելի շատ և շուտ՝ քեզ:

Ալոից ստացա նամակ քո շարժերի առթիվ ինձ և նամակ
– քեզ:

Կգաս, կկարգանք:

Առանձին նորոթյուն չկա նամակի արժանի, իսկ խոսելու՝
շա՛ա՛ա՛տ:

Ձերմագին բարևներ Գարեգինին:

Ձերմ սիրով, քո՝ Գուրգեն

Խիստ սրտագին բարևներ Անտոնինայից:

Նամակ 64, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
[ապրիլի սկիզբ 1954 թ.], Ձերթինսկ

Թանկագին Աշոտ!

Ուղարկում եմ դեղորայք, այլև Ալոի նամակը: Միակ նո-
րոթյունը: Նախ կքսես սևը – երկու օր, ապա սպիտակը –
երկու օր: Կարոտել եմ քեզ. թվում է թե վա՛ա՛ա՛ղուց չեմ
տեսել: Ձերմորեն բարևում է քեզ Անտոնինան: Քսվելուց
հետո կանգնիր փեչի, կրակի մոտ, որ ներծծվի:

Էլ ի՞նչ: – Ոչինչ, համբուրում եմ եղբայրական մոռոթը:
Բարևիր Գարեգինին:

Սիրով քո՝ Գուրգեն

Նամակ 65, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
8 ապրիլի 1954 թ., Ձերժինսկ

Թանկագին Աշո՛տ.

Բաժանում եմ Տոնիաի տպավորութիւններ, – մեր խրճիթի պատուհանը կորցրեց իր իմաստը... – նստում էինք պատուհանի առաջ ու նայում ու սպասում քո գալուստին: Հիմա ինչի՞ն նայել ու սպասել, երբ գիտենք, որ դու չես գալու... Պիտի առարկես, բա փո՞ստը, նամակաբերուհի՞ն... – Ավա՛ղ, – պիտի պատասխանեմ ես, – քո մեկնելուց հետո⁵⁰⁸ ստացել եմ միայն մի նամակ միայն Ալոից, որն ուղարկել եմ քեզ և մի նամակ այսօր, Վաղոից, որը ներփակում եմ:

Ուրիշ ոչ մի խաբրիկ: Չկա նաև խաբրիկ Անտոնինաի աշխարհից, մի հանգամանք, որը նրան խիստ է անհանգստացնում...

* * *

Դրութեանս մասին ավելորդ եմ համարում գրել: Իմ տնտեսութեան և ֆինանսների ելքն ու մուտքը քեզ քաջ է հայտնի: Առողջութի՞ւնս: – Մի քիչ ճոճվեց քո գնալուց հետո, անգամ մի օր արյուն թքեցի... Գնացի բուժարան, հետազոտեցին արյուն ու խորխը և տվին տեղեկանք, – ինչ որ լատինական տառեր և %-ներ, որոնցից մի բան միայն հասկացա, – “ВК не найдена”⁵⁰⁹ – ВК-ն դա Կոխի բացիլներն են: Սրանով էլ մխիթարում եմ ինձ, Անտոնինաին և քեզ...

* * *

Իսկ հեռանկարները մռայլ են: Հարկավոր է տեղափոխվել. նայեցինք մի սենյակ, տրվում է արենդով – ամս. 70 ռ. – тра́х, – ուսերեն մեր ետևից դուռը փակեցինք ու դուրս եկանք:

Իսկ հեռանկարները խառնաշփոթ են. – ե՞րբ պիտի ազատվի Տոնիան, ինչպե՞ս, ո՞ւր, հետո՞... հետո՞...

* * *

Հետո Մարիա Իվանովնաին⁵¹⁰ կանչեցին կոմիսովկաի: Երեկ ինչ որ մեկը ազատվել է... ազատվում են... պիտի ազատվեն... բոլորի աչքերում անորոշ հույսեր, անորոշ հույզեր, հեռավոր լույսեր, իսկ

* * *

Վաղո՞ն... ես ուղարկում եմ քեզ նրա նամակը, որպեսզի դու գրես ինձ, ե՞ս եմ Մարսից երկիր իջել, թե՞ Վաղոն է երկրից՝ Մարս բարձրացել⁵¹¹:

* * *

Մի ներքին ձայն ինձ ասում է, որ Ա. Իվանիչը Երևանում ծանոթացել է մեր գործի հետ և բացասական վերաբերմունք է ցույց տվել: Այդ չխանգարեց սակայն որ երեկ մի դիմում ուղարկեմ նրան դառնաբեռնված (դու գրել էիր քաղցրաբեռնված) իմ առողջական կացության տեղեկանքով. Վաղոնի նամակից երևում է, որ նա էլ է գրում. Ալոն էլ է գրելու.— այս ամենից հետո, եթե մայիս-հունիս ամիսներին բան դուրս չեկավ՝ սև խաչ դիր մեզ վրա:

[Հետևում է պրոֆիլով դիմանկարի մի դիմանկար՝ այտին խաչ]:

Էս ես եմ,— գեղեցկացրած վարյանտ,— սև խաչով:

* * *

Նայում եմ քո թողած տաղանդավոր, հիանալի, սարսափելի սքանչելի ալբոմը և... և կարոտում եմ քեզ:

* * *

Գրիր, ինչպես ազդեցին սև և սպիտակ մագերը. բժիշկը զարմացավ, որ առաջին մագը չի օգնել:

Բարևիր Գարեգինին. չի գրում, ինձ վրա բարկացել է: Դու բացատրիր, որ դեպքերը նման ընթացք ստացան համաձայն քո հրամանի: Գրո՞ւմ է իր հիշողություններն Ակսելի մասին, թե ոչ: Քե՞Ֆ: Հա՞լ:

* * *

Ուղարկիր այդ “ալսի” կոչվածը. Անտոնինյան զահլես տարել է: Ես ասում եմ, որ ինձ ոչ թե ”ալսի” է հարկավոր, այլ “ալեսի” — բարկանում է: Ուղարկիր Իսահակյանն ու «Գրական թերթերը»:

* * *

Խառն երազներ: Թախիժ: Недомогание. Кругом — շ⁵¹²
[Հետևում է ևս մի ինքնադիմանկար՝ շրջափակված հարցական նշաններով]:

Խոստովանում եմ, դու ավելի հաջող բանաստեղծ ես, քան ես՝ նկարիչ:

* * *

Գրիր, մի ծուլանա: Կգրեմ: Չեմ ծուլանա: Բարևիր տիկին Սինեգլազովային⁵¹³: Աշխուժ, հաճելի կին էր:

Ջերմորեն բարևում է Անտոնինյան:

Քո՝ Գուրգեն

Նամակ 66, Աշոտ Սանամյանին, Կանառայ, —
18 ապրիլի 1954 թ., Ձերթինսկ

Սիրելի Աշոտ!

Ո՛ւ... և գրեթե ու՛, այո, մի փոքր «ուուա», փոքրիկ հույսի պերսպեկտիվա:

Փողոցում հանդիպեց Չեռնոկը. — Где жена? — Дома. — Передайте ей, пусть зайдет в комендатуру, к Гаврилову. — Она болеет, — ասում եմ ես, — лежит с температурой... — Тогда зайдите сами...

Пожалуйста⁵¹⁴, — մտնում եմ կոմենդատուրա: (Բացում եմ փակագիծ. այժմ մեր գործերով զբաղվում է միայն կոմենդատուրան, 3 հոգի: Մնացյալները — պետր, քաղաքական կազմը ևլն. լուծված են և գնում են кто-куда. МГБ-ի պետր գործերը հանձնեց միլպետին: Մնում է միայն ադմինիստրատիվ հսկողություն: Գլխի՞ ես: Կոմենդատուրան էլ զբաղվում է ազատամենքով: Փակագիծը փակում եմ):

* * *

Հա՛, էն էի ասում որ, Գավրիլով կոմենդանտը ինչոր թղթեր հանեց գզրոցից, կարգաց և պատվիրեց, որ Անտոնինան գրի անմիջապես մի դիմում առ Ձերժինսկու ռայոնի ՆԳՄ պետին (միլպետին) առ այն որ «ինդրում եմ Ձեր ходоатай-CTBO-ն⁵¹⁵ ինձ ազատելու աքսորից... ձերբակալված եմ այսինչ թվին, չորս տարի նստել եմ լազերում, հինգ տարի քայլել եմ աքսորում, մեղադրվել եմ այսինչ մեղքում, որ չեմ գործել և խնդրում եմ ինձ ազատել...»։ շուտ գրել և ներկայացնել...

Այդ՝ երեկ էր: Այսօր (կիրակի) դիմումը պատրաստ է և վաղը ներկայացնում ենք: Շատերն են ազատվում: Կարծում եմ, որ Անտոնինան էլ...

Այս մեկ:

Երկրորդ՝ վաղ առավոտյան պիտի գնամ պրոմկոմբինատ: Պահակի գործ կա 230 ռ. ռոճիկով. եթե հաջողվեց — կդիմանամ մինչև Տոնիաի կրկնակի ազատությունը⁵¹⁶, որից հետո Կանառայ կգամ:

Իսկ եթե ոչ...

* * *

Իսկ եթե ոչ... մի քանի օրից, երևի մայիսի սկզբներին, Տոնիաին կտեղավորեմ հիվանդանոց, իսկ ինքս խոթվեմ Կանառայ: КТО куда. ուրիշ ելք աստված տա: Ոչ Լիտվաից, ոչ Հայաստանից ոչ մի լուր: Ապրում ենք գրեթե... «նեղ օրերից մեկը»⁵¹⁷: Կարելի էր մի լավ ծիծաղել, եթե այս ամենը չափազանց ողբերգական չլիներ:

* * *

Այս դրաման ես եմ խորապես ապրում, իսկ Անտոնինան ամբողջովին կլանված է իր մոտալուտ մայրության ուրախ ինքնագզացողությամբ և այն հեռանկարով, թե ինչպես «կարապետիկի հետ» Լիտվա կհասնի և ինչպես հեռագրով փող, հեռախոսով ծանրոցներ կուղարկի ինձ: Այնպես, որ ես չաշխատեմ: Այնպես, որ ես ապրեմ որպես Աստված ու արքա: Որպեսզի միայն քո զակագները ոտանավորների վերածեմ: Որպես զի հետո քեզ հետ Հայաստան անցնենք... Վիլնյուսի

վրայով և կարապետիկին կամ կարապետուհուն մոր հետ Հայաստան փախցնենք... ու էջմիածնում կնքենք... քո քավորու[թյամբ]...

Եթե Անտոնինան թերթի խմբագիր լիներ և եթե այս ամենը գրեր իր թերթում, Աբխոզոմ աղաի նման կարելի էր կարդալ այդ թերթը և բացականչել.—

— Տեր խմբագիրը գեշ չի գրեր, հե՞...

* * *

Ուրիշ ի՞նչ: Ոչինչ: Իմ առաջին նամակն անպատասխան թողիր: Լավ չէ: Հույս ունեմ, որ այս նամակին կպատասխանես անհապաղ: Քո լուսթյունն ավելի է ծանրացնում կեցու-թյուն-կացու[թյուն]ս:

Գրիր մաշկային առողջությանդ մասին. կարծիքդ կարծիքներիս և խոհերդ խոհերիս մասին:

Գրիր անհապաղ և ոչ պաղ:

Սրտանց ու ջերմ բարևներ Անտոնինաից:

Բարևներ Գարեգինին:

* * *

Ոչ կարդում եմ, ոչ գրում: Քրի՛զ(իս): Տագնապահար եմ ու ջղային:

Վաս-սալա՛ա՛ա՛մ:

Սիրով քո՝ Գուրգեն

P. S.— Նամակիս առաջին էջի փակագծերի մեջ կարդա.—
«Օդը մաքրվեց...»:

Նույն

Նամակ 67, Վահրամ Ալազանին, Բոգուչան,—
21 ապրիլի 1954 թ., Ձերժինսկ

Սիրելի Ալո.

11 թվակիր նամակդ ստացա այսօր, 10 օրից: Ստացա այսօր նաև Մոսկվայից уведомление⁵¹⁸ այն մասին, որ Կրեմլի էքսպեդիցիան ստացել է իմ նամակ-դիմումը ուղղված առ

Ա. Իվանիչին: Ես էլ քեզ նման թվել եմ երեքիս անուսները և խնդրել նրա վճռական միջամտությունը, հեղինակավոր միջամտությունը: Դու կարծում ես, որ Թովմասյանը կամ Զարյանը չեն խոսել Ա. Ի.-ի հետ մեր ճակատագրի մասին... երանի թե այդպես լիներ: Բայց այդ չի կարող պատահել. նրանք չեն կարող լուծ լինել մեր մասին այն ժամանակ, երբ գրողների ժողովի որոշումը Կենտկոմում է եղել. մի ներքին ձայն ինձ ասում է, որ նրանք հարուցել են մեր հարցը, իսկ Ա. Ի.-ն բացասական վերաբերմունք է ցույց տվել: Հետագայում կտեսնես, որ ես ճիշտ եմ: Առնվազը հետաձգել է անորոշ ապագայում լուծելու մեր հարցը: Առնվազն ասել է, որ «վաղաժամ է» այդ հարցի լուծումը, եթե դեմ չի եղել, առնվազն մինդար ալթի⁵¹⁹ է արել: Սրանով էլ պետք է բացատրել, որ տղաները «կյուզն» արին ու Երևանից չկա ոչ մի լուր, ոչ մի շարժում մեր գործի, ոչ մի լուստ նշույլ:

Այս այսպես: Պնդում եմ և չեմ կասկածում, որ այս այսպես է և վատ է, որ այսպես է: Երանի թե լուծ լինեին մեր հարցի մասին...

* * *

Այստեղից էլ 6-7 հոգի ազատվել են. 58-ականներ⁵²⁰, լազերում 5-10 տարի նստածներ: Դալլաքյանը դիմում ուղարկեց Գերագույն խորհուրդ. երկու ամիս առաջ պատասխան ստացավ, որ Գերագույն խորհուրդը միջնորդություն է հարուցել Ադրբեյջանի ՄԴԵ-ի առաջ վերանայելու նրա գործը: Կովը ծախել է, նստած է չեմոդանների վրա, ոնց որ... վակզալում: Վակզալային այս տրամադրությունը տիրում է ամենուրեք: Սպասում են դոնամայի⁵²¹:

Իմ հոռետեսությունը և սուրբյեկտիվ է և օբյեկտիվ. երևի այսքան հոռետես չլինեի, եթե առողջական կացությունս և նրա հետ կապված հանգամանքները տանելի լինեին: Մայիսի մեկից պարտավոր եմ ազատել այս ցուրտ խրճիթը, ուր պիտի գնամ, հայտնի չէ. ինչ պիտի անեմ, հայտնի չէ: Ցավն այն է, որ եթե հիմա ստորոժողության գործ էլ լինի, չեմ կարող անել: Գարունը, այս ձյունհալը, խոնավությունը և այլն թոքերիս

վրա վերքեր բացին, արյուն, տաքություն, ախորժակի բացարձակ չզոյություն և ուտելիքի բաց և կայուն բացակայություն, ահա իմ դրությունը:

Աշտը եկավ երկու օրով և զնաց. էլ չի կարող գալ մինչև հոկտեմբերը: Փեթակներ և այլն: Դալլաքյանը լավ տղա է: Օգնությունը կարող է էֆեկտավոր լինել, երբ դու կարիք ունես չորս բանի, երկուսն ունես, երկուսն էլ օգնում են քեզ և լրացնում... այս իմ դրության մեջ ի՞նչ կանի օգնությունը: Կամֆարան էլ օգնում է... 2, 3, 8 ժամով երկարացնում է կյանքը...

Լեմից վաղուց է, որ չունեմ նամակ, Վաղոբց ես էլ ստացա մի сберк⁵²² ՝լավատեսական նամակ... չեմ բաժանում այդ լավատեսությունը: Աշտը ստացավ երկտողդ: Շատ ցավեց, որ քեզ կյանքում երբեք չի տեսել և չունի լուսանկարդ, քեզ ևս ինձ պես «անմահացնելու» համար...

Շնորհակալություն լավ ցանկությունների (քո և Մարոյի) համար: Ես այս ամենը չեմ գրում քեզ նրա համար, որ դու ինձ օգնես նյութապես, գիտեմ դրությունդ. գրում եմ, որ իմանաս իմ դրության մասին, վերջապես երբ գրում ես, կարծես մի քիչ թեթևանում է դրությունդ: Այս մասին խոսել չի կարելի, բայց գրել կարելի է: Դալլաքյանը որտեղի՞ց պիտի իմանա իմ պատերի ու ծոմերի մասին, խոս չեմ վերցնի տեղական փոստով նամակ գրի...

Է՛, սիրելի Ալո, վատ տեղ մթնեց կամ մթնում է կյանքս, կարդալուն և գրելուն վաղուց եմ վերջ տվել: Ուղեղս արձիճվել է: Ոչ մի լավ բանի չեմ սպասում, այնինչ կան հիմքեր սպասելու, ո՞վ է ասել, — «Սրտերից ծափ կզարկեք, բայց նա կգա ու չի ինձ համար...»:

Անտոնինաին էլ կանչեցին և հրամայեցին դիմում գրել, նա լազերում չորս տարի է ունեցել սրով: Ասում են, որ մինչև հինգ տարի նստածները (լազերում) առաջին հերթին են ազատվում: Գոնե նա իր կաշին ազատեր: Տանջվում է նա էլ ինձ նման և գուցե ինձնից ավելին:

Է՛, Ալո ջան, «ներիր նամակիս չորության» և այլն: Յանկամ ազատված տեսնել մեզ այս հիպերախտներից և թոքերտոնիրաններից և մի անգամ էլ, հանիա՞ ... «գուրս գայինք... իրար...

Հենվելով...»: Հա՛-Հա՛-Հա՛... ծիծաղելուց անգամ կուրծքս
ցավում է:

Այս ուրախ նամակը գրեց քո՝ Գուրգեն

Բարեներ Մարոյին: Տոնիաից՝ ձեզ: Կո՛ւ-կո՛ւ:

Նամակ 68, Վաղարշակ Նորենցին, Սևերո-Ենիսեյսկ, –
23 ապրիլի 1954 թ., Ձերժինսկ

Թանկագին Վաղո.

Նամակդ ստացա մեծ ուշացումով: Մի քիչ էլ ես ուշացրի
պատասխանը. սկսեցի արյուն թքել. ահաբեկվեցի. արյունն
անցավ, տաքուլթյուն մնաց և գիշերային սառը քրտինքներ:
Այս – այնքան էլ սարսափելի չէ...

Երեկ ստացա Կրեմլի էքսպեդիցիայից УВЕДОМЛЕНИЕ, որ
Անաստաս Իվանիչին ուղարկված դիմումս տեղ է հասել:
Գրեցի վերականգնված Չարենցի, ապա քո, Ալոի և իմ մասին:
Խնդրել էի հեղինակավոր ու վճռական միջամտություն:

Անցնում եմ բռն խնդրին. ծանր, դժվար անցում է, բայց
պիտի անցնեմ: Հավաքում եմ ուժերս, դու էլ հավաքիր արիու-
թյունդ... բացիկս ստանալուդ պես ճար ու քար արա և հեռա-
գրով փոխագրիր ինձ հարյուրհիսուն ուրբի. եթե դժվար
կլինի 50-ը ջնջիր: Ի՞նչ պատահեց, պիտի հարցնես. – մայիսի
մեկից հրամայված է ազատել այս խրճիթը, իսկ ամենաբարդ
բարդուլթյունն այն է, որ մայիսի առաջին օրերին Անտոնինան
գնում է... РОДильный дом⁵²³, որից հետո ազատվում է և երեխայի
հետ գնում է տուն. մինչև 5 տարի լազերում նստածներին
ազատում են. նա նստել է 4 տարի: Գնալուց հետո (նրա) ես
կապահովվեմ մինչև... մեր ազատվելը: Բայց մինչ այդ պետք
է սենյակ վարձել, մի կերպ ապրել... անհանգստացնում եմ
վերջին անգամ. համարիր այդ նվեր վերջին զավակիս, իսկ եթե
մահանամ, համարիր այն պսակի ծախս հեռավոր ու անհայտ
գերեզմանիս վրա:

Ձերմագին բարևներ Անտոնինաից: Ազատվում եմ 58-

ականներ: Տիրում է վակզալային տրամադրություն: Չմոռանաս — հեռագրով: Ցպահանջ: Չուշացնես:

Համբուլյրներով քո՝ Գուրգեն⁵²⁴

Նամակ 69, Աշոտ Սանամյանին, Կանառայ, —
30 ապրիլի 1954 թ., Ձերթինակ

Սիրելի Աշոտիկ!

Վաղվա մայիսդ շնորհավոր!

Եթե երբևէ (չեմ չորտ նե շուտիտ)⁵²⁵ կմտածես պատասխանել իմ երկու նամակներին և այս բացիկին, ապա նամակդ Հասցեագրիք փոստ, ցպահանջ:

Այսօր հայտնեցին, որ մայիսի 2-ին ազատեմ խրճիթը:

Չեմ պատկերացնում թե ամսի 2-ի լույս գիշերը որտեղ պիտի լինեմ:

3-4 մայիսի Անտոնինան գնում է Հիվանդանոց: Միակ բանը որ որոշ է:

Երկու օր առաջ 2 հոգու ևս ազատեցին: Եվ այսպես Ձերթինակուց՝ 10 հոգի:

Ձերմ բարևներ Անտոնինաից:

Բարևներ հաղորդիք Գարեգինին:

Քո՝ Գուրգեն

Նամակ 70, Աշոտ Սանամյանին, Կանառայ, —
4 մայիսի 1954 թ., Ձերթինակ

Շատ սիրելի Աշոտիկ!

Նամակիդ պատասխանն ուշացրի, որովհետև սպասում էի քո երկրորդ, «ավելի մանրամասն նամակին»: Այսօր ամսի 4-ն է, եղա փոստում և չգտա ոչ մի նամակ: Ենթադրելով որ բազմազբաղությունը արգելք է հանդիսացել ամսի 25-ին նորից գրելու, պատասխանում եմ քո ամսի 22-ին գրած նամակին:

Քո նամակն ստանալուց մի օր առաջ մի բացիկով քեզ տե-

ղեկացրի, որ մայիսի 2-ին հրամայված է քոչել պահակահյուղից և խնդրեցի, որ գրես փոստ, ցպահանջ հասցեով: Այդպես էլ գրիր ինձ, չնայած որ այս նամակը գրում եմ Գորկու փողոց N54-ից: Փոստի հասցեն ավելի ապահով է, մանավանդ որ... բայց սկսենք սկզբից.—

* * *

Սիրելի Աշոտ, ինձ մեղադրում ես «հմայքներով կաշկանդվածության» մեղքի մեջ⁵²⁶: Ուզեմ-չուզեմ, պիտի արդարանամ, արդարացնեմ ինձ, որովհետև այս դրությունն ստեղծվեց ոչ թե նրա համար, որ ես «կաշկանդված» եմ եղել «հմայքներով», ոչ, այլ որովհետև...

(Փակագծերի մեջ պիտի ասեմ, որ քո «բարկացած» նամակը ոչ միայն ինձ չբարկացրեց, այլև... այո, ուրախացրեց. ինչո՞ւ միայն դու թերազնահատում ես քո օգնությունն առ ինձ և անվանում ես այն «ժանգոտ աբասիներ»։ քո օգնությունն ինձ համար եղել է, կա և կմնա ոսկուց էլ թանգ օգնություն... դու իրավունք ունես խառնվել իմ անձնական կյանքին և գործերին, որովհետև ես եմ տվել քեզ այդ իրավունքը և դու, որպես հոգեկան ընկեր և հոգևոր եղբայր իրավունք ունես ունենալու այդ իրավունքը... դու շփոթում ես մարմնի մասերը, խոսքը վերաբերում է ոչ թե «իշամուլթ»ին կամ «դունչ»ին, այլ մարդկային, եղբայրական, ընկերական ուժեղ և ջերմ ձեռքին, սրտին ու հոգուն... իմ «հոգու պարտեզում» դու պետք է քեզ զգաս տեր ու տիրական, դու նվաճել ես այդ իրավունքը քո՝ հանդեպ ինձ ունեցած մեր օրերում այնքան հազվագյուտ՝ վերաբերմունքով... փակենք փակագիծը):

* * *

Հիմա ըստ էության: Գրում ես, որ «երեք ամիս է, ինչ ուզել» ես ինձ ասել, բայց լուր ես... և վերջապես ասում ես: Ուզում եմ քո հիշողության մեջ վերականգնել վերջին 3 ամսվա իմ “хождение по мукам”⁵²⁷: Այստեղ ոչ մի դեր չի խաղացել Անտոնինաի այս կամ այն տրամադրությունը, բայց մեծ դեր է խաղացել նրա դրությունը... ես պատրաստ էի Կանառայ քոչել մինչև անգամ այն ժամանակ, երբ դեռ աշխա-

տուժ էի. բայց ահա պետք էր նախքան ճանապարհովելը լիկվի-
 դացիաի ենթարկել... կարապետին կամ վարդիշաղին... Կանա-
 ռայում այդ ավելի դժվար էր անել: Մի ամբողջ ամիս մենք
 հետևեցինք համառորեն այդ գործը գլուխ բերելու համար և
 չհաջողվեց: Մանրամասնությունները քեզ հայտնի են: Նրանից
 հետո պարզվեց, որ արդեն ուշ է և ոչ ոք պատասխանա-
 տվություն չվերցրեց իր վրա լուծելու համար այդ հարցը: Կոն-
 յուկտուրան (այսպես ասած) փոխվեց, կարապետը կամ
 նոյեմբարը ամնիստիաի ենթարկվեց, ուրեմն... տեղափոխվել
 Կանառա՞յ... ոչ, անհնարին էր անկախ իմ կամ Անտոնինաի
 տրամադրությունից. նախ հղի կնոջ 40 կիրոմետր ձիաքարշով
 տեղափոխել վտանգավոր գործ էր և երկրորդը, սխալ կլինեք
 չօգտվել տեղիս “РОДАДОМ” ի գերազանցությունից և բժշկական
 սպասարկությունից: Ուրեմն... ուրեմն հարկավոր էր սպասել
 այս օրվան: Այսօր, ճաշից հետո Անտոնինաին տանում եմ
 “РОДАДОМ”. այդպես հրամայեց նրա բժշկուհին: Հիմա ժամի
 12-ն է:

.....

Այժմ ասա, ո՞վ բարկացած
 Աշոտ, այ ազիզ ախպեր, այստեղ «հմայքներով կաշկանդված»
 լինելու հանգամանք կամ պարագա կա՞... չկա, ալլահը գիտի,
 որ չկա, գործերն ու իրադարձությունները խճճվեցին ու
 այնպես խճճվեցին, որ... էլ ի՞նչ ասեմ: Ասում ես հրեայի վեր-
 ջին ելքը... Այս խճճվածություն մեջ էդ ելքն էլ չես գտնի, այ
 Աշո՛տ...

* * *

Նամակս ընդհատում եմ, Աշոտ ջան, կամաց-կամաց քայ-
 լենք դեպի “РОДАДОМ”: Անտոնինան ասում է, – “Пяши Ашоту,
 чтобы меня лихом не поминал... если умру, чтобы не серчался на
 меня, я не виновата...”⁵²⁸ Լին. Լին.: Գնում եմ մի աչքումս ժպիտ,
 միյուսում՝ արցունք: Իսկ Անտոնինաի երկու աչքերն էլ ար-
 ցունքոտ են...

Ծանր է. Աշոտ ջան. դե, առայժմ ցտեսություն:

* * *

Տարա, տեղավորեցի: Բայց այսօր նամակը չեմ ուղարկի:
Մի քիչ սպասեմ:

5 մայիսի 54 թվի

Առավոտ: Վատ երազներ: Գնում եմ քոձձձձ:

* * *

Հիմարուլթյուն: Ոչ մի կարապետիկ կամ յուզաբեր:
Անտոնինան հարցրեց, — Աշոտիկին ուղարկեցի՞ր նամակդ:
Այո՛, — ստեցի ես: — Իմ մասին մի մտածի, — ասաց նա, —
այնպես արա, որ քաղցած չմնաս: — Օրորվում է ցավից:

* * *

Ինչպե՞ս անեմ. մի բուխանկա հաց կա և 3 ու. փող:

* * *

Ժամի 3-ն է: Գնացի ԾՏ⁵²⁹: Թույլ չտվին տեսնվել: Ցավերի
մեջ է:

* * *

Ուղարկե՞մ նամակս: Ժամի 5-ն է: Սպասեմ: Գնամ-գամ:
Ծնվում է Մարդը: Նրա կենսագրուլթյունն սկսվում է այսօր, —
ծնվել է 1954 թվին Ձերժինսկում... Լին., Լին., Լին.:

Քավորը — Աշոտ Սանամյան... Հայրը — հոր հերն էլ
անիծած!!!

* * *

Եվ այսպես ծնվեց կամ լույս տեսավ

[Աղջնակի դիմանկար]

Այսինքն դուստր. այդ էլ ցանկանում էի. շտապում եմ
նամակս հանձնել փոստ ու նորից գնամ ԾՏ, գուցե տեսնեմ:

Շնորհավորում եմ Լին., Լին.:

Գրի՛ր, գրի՛ր, գրի՛ր:

Ջերմ սիրով՝ քո Գուրգեն

Նամակ 71, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
10 մայիսի 1954 թ., Ջերթինսկ

Թանկագին Աշոտիկ.

Բանը նրանում է, որ Վաղոից 200 ու. փող ստացա. 125 ու.
շահեցի. աղջկաս բաղդը:

Բանը նրանումն է, որ ստամոքսս ցավում է: Էս մենակ
կյանքից զահլես գնաց: Մի երկու օրից տուն կբերեմ:

Բանը նրանումն է, որ սպասում եմ նամակիդ:

Բանը նրանումն է, որ խիստ կարոտել եմ քեզ:

Ջերմ բարևներ Անտոնինաից և... Ռուտիկից:

Բարևներ Գարեգինին:

Քո՝ Գուրգեն

Նամակ 72, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
12 մայիսի 1954 թ., Ջերթինսկ

Պայծառ Աշոտիկ!

Գրում եմ փոստից. այս ըոպեիս ստացա 120 ու. փոխադ-
րությունդ և զարդածրարով նամակդ: Հիմա գնում եմ հիվան-
դանոց Անտոնինաին և Ռուտիկին տուն բերեմ: Շարունակու-
թյունն այս բացիկի՝ վաղը:

Մայրն ու զուստրը ողջ են ու առողջ: Առաջինն համբու-
րում է ճակատդ. երկրորդը – բարի ու երախտավոր ու նահա-
պետի ձեռքը: Նամակ ստացա և Վաղոից, զանգատվում է, որ
չես գրում: Գրել եմ մի ստիխ նվիրված Ջարենցին⁵³⁰: Կկար-
դանք: Գալուս ժամկետի մասին կգրեմ: Քո «բարկացած» նա-
մակն ինձ... ուրախացրեց: Այո՛, այո՛: Այդպես կարող է բար-
կանալ միայն Աշոտը...

Բարևներ Գարեգինին: Այ տղա, իմ փորն էլ է ցավում:
Յ՛վաղ!

Ջերմ սիրով քո՝ Գուրգեն

Նամակ 73, Վաղարշակ Նորենցին, Սևերո-Ենիսեյսկ, –
12 մայիսի 1954 թ., Զերժինսկ

Սիրելի Վաղո.

Գրում եմ փոստից: Ստացա իր ժամանակին փրկիչ 200 ռուբլին և այս ընդհանուր քո նամակը: Շտապում եմ հիվանդանոց մտնել ու... աղջկա տուն բերեմ: Ամսի 13-ին կամ 14-ին կգրեմ մանրամասն նամակ: Այո, «Ա լիզան սոնրա» դուստրի տեր էլ եղա: Անտոնինան համբուրում է եղբայրական ճակատը: Երկու հազար արևների ջերմությամբ ջերմ շնորհակալություն եղիշին և ընտանիքին⁵³¹: Ժամանակին վարձեցի նոր մի խրճիթ: Գնեցի փայտ ևլն: Այսօր Աշոտից ստացա 150 ռուբլի:

Ստիխը կարդացի⁵³²: Գրել ես ի խորոց սրտի և լավ ես գրել:

Թեևավորված եմ լավատեսությամբ: Ալոից վաղը նամակ կլինի: Աշոտը գրում է, որ բարկացել ես: Վաղը կգրեմ, որ չի բարկացել, պարզապես քեզանից նամակ է սպասում: Չստուգված լուրերի համաձայն խորենն էլ վերադառնում է: Այսօր այսքան: Վաղը կգրեմ «ըստ էության»: Բարևիր Բաբգենին: Հիշում եմ:

Աղջիկս կոչվում է Ռութիկ: Առայժմ սիրում է կաթ, երգում է սոպրանո: Նրա ծննդյան առթիվ գրեցի մի տխուր սոնետ. – «Սև ծիածան»⁵³³:

Յոթ գույնի ծիածանի սիրով

քո՝ Գուրգեն

Նամակ 74, Վաղարշակ Նորենցին, Սևերո-Ենիսեյսկ, –
15 մայիսի 1954 թ., Զերժինսկ

Թանկագին Վավո՛.

Երկու օր առաջ մի կոնսպեկտային բացիկ ուղարկեցի քեզ, որն իհարկե ստացած կլինես: Ուզում եմ այս նամակում «անդրադառնալ» («Կանդրադառնամ ես մի օր...».– Վ. Ն.)⁵³⁴ մեզ «այրող խնդրին» և շարադրել իմ տեսակետն ու ենթադր-

րուծյուններն այդ մասին: Ես Ալոին գրել եմ, որ մեր հարցը հայաստանյան հարց չէ, որ մեր խնդիրը, այո, միուլթենական խնդիր է և որ մեր դիմումները, եթե մինչև անգամ հասցեագրեինք Վյետնամի դեմոկրատական հանրապետության դեղեգացիան գլխավորող Ֆամ-Վան-Դոնգին⁵³⁵ կամ Գերագույն խորհրդի անդամ Ստեփան Զորյանին, միևնույն է, մեր բոլոր դիմումները պիտի երթան «Հո՛ն, ուրկե ճամբա էլած էր» մեր «գործը»: Այդպես էլ եղավ: Անձամբ չեմ ճանաչում գնդապետ Վասիլևին, բայց որ Զինվորական գլխավոր դատախազուծյունը զբաղվում է մեր խնդրով, դա կասկածից դուրս է: «Արդյունքների մասին (իհարկե) կտեղեկացվի», ի՞նչ, այդ էլ կտեսնենք. մեզ առաջժմ մնում է սպասել ու ենթադրել, և ես ենթադրում եմ, որ՝

* * *

Հայաստանի գրողների ընդհանուր ժողովում բարձրացված է մեր հարցը: Հանված է հատուկ որոշում: Փետրվարի 20-ին այդ որոշումը ներկայացված է Կենտկոմ. անա՞նկ է, Նաիրին ու Վահան Գրիգորյանը Ալոի հարազատներին միջոցով սրտապնդիչ խոսքեր և ողջույններ հաղորդեցին և հանկարծ... իջավ լուծիցան և համրուծիցան ծանր վարագույրը և Երևանից այլևս ոչ մի հուսո չող: Ի՞նչ պատահեց: Մի քանի օր հետո Երևան ժամանեց Ան. Իվանիչը, Չարենցին վերականգնեց: Մի՞թե Կենտկոմը կամ Կենտկոմի նոր անդամ-թեկնածուները – Քոչարը, Նաիրին մեր մասին չեն հիշեցրել, պատմել կամ գոնե ակնարկել... միամտուծյուն կլինեք կարծել, որ ոչ: Անկասկած Ան. Իվանիչը մեր «գործերը» պահանջել է Հայաստանի ներքգործմինից. – այնտեղից հայտնել են, որ մեր «գործերը» գտնվում են Մոսկովում, որովհետև մեզ դատել է... Գերագույն դատարանի... զինկոլեգիան... ահա այստեղ է, որ կոնյուկտուրան փոխվել է: Հավատա, եթե մենք դատված լինեինք տեղական տրոյկայով կամ Ասո-ով, այդ օրերին դրական կերպով Ան. Իվանիչը կլուծեր մեր հարցը... բայց... ՍՍՌՄ զինկոլեգիան... հը՛մ... ընկ. Միկոյանը քաջ գիտե, թե ինչ կատեգորիաներ են դատվել այդ կոլեգիայով և... և խնդիրը կամաց մը փակել է... “А там видно будет”...

Ահավասիկ գործի համառոտ պատմությունը և դու կտեսնես, որ ես ճիշտ եմ:

Անդրադառնանք Չարենցի վերականգնման փաստին և մեր այն համոզմունքին, որ «Անաստաս Իվանիչի ելույթը մեր գործի համար վճռական նշանակություն ունի...»: Այդպես թվում է առաջին հայացքից, կարծես այդպես էլ պիտի լինի... «փայց»... այստեղ էլ «բայց» կա, Վաղո Ջան... քիչ մը խորանանք խնդրույն էություն մեջ...—

* * *

Նախ աչք չփակենք այն հանգամանքի վրա, որ Չարենցը սրանից առաջ մի անգամ էլ է վերականգնվել (տես՝ «Ընտիր էջեր»)։ ազդեց այդ փաստը մեր ճակատագրի վրա.— ո՛չ, բնավ, երբե՛ք, քա՛վ լիցի... Երկրորդ՝ Չարենցը մահացավ առանց դատվելու. սա ունի մեծ, այո, մե՛կե՛ձ նշանակություն: Երրորդ՝ դեռ 37 թվի նոյեմբերին ընկեր Միկոյանը Երևան ժամանեց Չարենցի ազատման սանկցիայով, բայց՝

...Բայց չկար արդեն Չարենցը,

Չարենցը մտել էր գերեզման...—

Չորրորդ՝ նույն Չարենցի գործով նստած Արմենը 48 թվին մնաց անվթար, ինչո՞ւ,— որովհետև նա զինկոլեգիայով է՛ր դատվել: Միայն կլինի կարծել, որ եթե մենք մահացած լինեինք, ապա մենք էլ կվերականգնվեինք Չարենցի պես.— ինչո՞ւ Ակսելը չվերականգնվեց: Այս տեսանկյունից եթե նայենք խնդրի վրա, ապա կարելի է գալ այն համոզման, որ շատ քիչ նշանակություն ունի Չարենցի վերականգնման փաստը մեր ճակատագրի համար, մեր ազատության շանսերի համար...—

Ի՞նչը կարող է փրկել մեզ, երեք նավաբեկյալներիս.—

* * *

Լուրեր տարածվեցին և Հայաստանից լուրեր հասան քեզ, որ Խանջյանը դիտված է որպես Բերիայի, այդ մեծ սրիկայի գոհ: Որ Խանջյանի մայրն արդեն թոշակ է ստանում: Այս լուրերը սակայն չհաստատվեցին: Ահա այս հանգամանքը կարող էր մեծ նշանակություն ունենալ մեր խնդրի դրական լուծ-

ման համար: Ինձ միայն հայտնի է մի փաստ, որ ներքին կարգով ուղարկված Բերիայի դատավարութայն սղագրություններում հիշված են և Նանջյանի և Չարենցի անունները: Բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ երանգով, ի՞նչ կոմենտարներով, չգիտեմ: Այս մոմենտը վճռական է մեզ համար: Բայց որ մեր գործը իր ողջ պարզութամբ հանդերձ «բարդ» գործ է, դա դուրս է ամեն կասկածից:

* * *

Դու կարծում ես մինչև աշուն, իսկ իմ կարծիքով 2-3 ամսից կլուծվի մեր հարցը: Լրիվ վերականգնման մասին (դատվածությունը վերացնել էլն) ես չեմ երազում: Բայց կլինի փոփոխություն մեր կեցութայն մեջ: Կարող ենք լինել այնպես, ինչպես 47 թվին՝ որոշ պլյուսներով և մինուսներով: Իսկ եթե հաղթանակեց քո լավատեսությունը, ապա խոստանում եմ մի սոնետ նվիրել քեզ «մեծ Մարգարեն» վերնագրով. այդ չի նշանակում, որ եթե ես ճիշտ դուրս գամ, դու պիտի գրես մի ստիխ ինձ նվիրված... «մեծ Ազոավը» վերնագրով:

(Դու ի՞նչ ես անում, երբ ստամոքսդ ցավում է. ահա 7 օր է, ինչ գիշեր-ցերեկ մոռում եմ ցավից. մոռալով էլ գրում եմ այս տողերը: Հալլա-հալլա...):

* * *

Ջերմագին բարևներ Անտոնինայից: Ռութիկը սևահեր է: Մայիսի 15-ն է, բայց ցուրտ է: Մեկ-մեկ երևում է արևը. — «Շողա, բարի արև, շողա՛, շողա՛»⁵³⁶:

Կարոտել եմ քեզ Վաղո ջան, ջհանգամը թե ինչ պայմաններում, մի անգամ էլ տեսնվեինք...

Ռութա — լիտվերեն անմեղութայն սիմվոլ ծաղկի անուն է, այնպես որ ցանկանք մեզ բարի վերադարձ պսակված «Ռ» տառով, թողած բոլոր ցավերն ու փորացավերը:

Նորից սրտագույն ողջույն Եղիշեին և իր ընտանիքին: Բարևներ Բաբգենին:

Համբուլյրներով քո՝ Գուրգեն

Նամակ 75, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
17 մայիսի 1954 թ., Ձերթինսկ

Բարևագիր, խոսք ի խորոց սրտի, թուղթ հոգևոր, –
Ձերթինսկից Կանադայ

Նախաբան

Մայիսի 17-ն է: Ձյո՛ւն... Երմակ, ես քո վերմակը ք...եմ, էս ինչ երկիր իջաթ արիր: Դաշտերը ճերմակ, տանիքները ճերմակ, փողոցները ճերմակ, վայ, Երմակ, վայ...

Առավոտ է: Անտոնինան զբաղված է փոքր տնտեսություն մեծ գործերով, Նազիրը նախաճաշեց և հիմա անկողնում պառկած հարիսի պուտուկի նման փթիփթում է, ես՝ տասնօրյա ահավոր փորացավերից՝ այսօր մի քիչ աչք բացի ու գրում եմ երեկ քեզնից ստացած նամակ-պայմանագրի⁵³⁷ պատասխանը:

Ձյո՛ւն. ճերմակ վերմակ... ես քո մերը, Երմակ...

* * *

Թանկագին Աշոտ. երբ մտրն ու դատերը տուն բերի սաղ-սալամաթ համապատասխան տեղեկանքով – հարկավոր էր 3 օրվա ընթացքում զագսում արձանագրել երեխային, այլապես հայրը ենթարկվում էր ամեն ուշացած օրվա համար տուգանքի: Ես որոշել էի տղա ունենալու դեպքում կնքել նրան իմ անունով – Գուրգեն, իսկ աղջիկ ունենալու դեպքում թողնել Անտոնինաի, պոնիա Մարիաի և Անտոսիտա Յուրենաի հայեցողությունը: Նրանք որոշեցին աղջկան անվանել Ռուտա, որը լիտվերեն անմեղություն սիմվոլ ծաղիկի անուն է (երևի մեր շուշանը). այդ անունը կրում է նաև Անտոսիտա Յուրենաի երկամյա սիրուն դուստրը: Զագսում արձանագրեցի և ստացա սիրուն մետրիկա – Ռուտա Աճեմյան Մահարի: Հասավ քո նամակը Նազիր-ով: Մեծ պզտիկություն կլիներ իմ կողմից, եթե ես հաշվի չառնեի խնամուս և հոգեղբորս հեղինակավոր (հապա՛...) կարգադրությունը: Անտոնինաի հետ սեպարատ համաձայնություն կնքեցի և վազեցի զագս և հայտնեցի, որ գործի մեջ թյուրիմացություն կա, իմ դուստրը ոչ թե Ռուտա

է, այլ... Նազիկ: Պարզվեց, որ մետրիկան անուլիրովկաի ենթարկել և նոր մետրիկա ստանալ չի կարելի, որովհետև դա պարզ տեղեկանք է (ինչ որ առաջ տալիս էին աքսորականներին), այլ պաշտոնական, պետական գերբով անձնագրի նման տպագրված, սերիաով ու համարով (սերիա B, N894544) մետրիկա, պասպորտի նման վնուչիտեյնի վիդով⁵³⁸... ափսոս, մտածեցի. ինչո՞ւ պարզ թղթի կտոր չտվին, ոնց որ մինչև 1954 թիվը... Զագսի վարիչուհու հետ դեսն արինք, դենն արինք ու... եվրիկա՛... ելքը գտանք. “Руга Гургеновна”ի մեջ մի պատկառելի տարածուցյուն կար և այդ տարածուցյան վրա տեղավորեցինք Назик-ին... ու դուրս եկավ այսպես, — “Руга-Назик Гургеновна”. իսկ Մոսկով, ՌՍՖՍՌ-ի Կենտրոնական զագս ուղարկվելիք դուբլիկատի վրա դուրս եկավ այսպես “Назик, она же Руга Гургеновна”⁵³⁹ ... վատ չեղավ, հե՞... այնպես որ իմ մահից հետո, 1973 թիվին, Սևանա լճի ափին, երբ կլրանա նրա 19 տարին և երբ Գեորգ Աշոտիչի հետ ձեռք-ձեռքի կտան, կպատմես այս ինքնըստինքյան հե-տա-քր-քիթ էպիգրոբը, ով թանկագին հոգեղբայր ու ազիզ խնամի Աշոտիկ...

* * *

Հերթական խնդիրներ.— մինչև հունիսի 15-ը Անտոնինան գտնվում է բուժ-հսկողության տակ (медназор) (մեր երկրի քառասունքը), երկու օր մի անգամ այցելում է բժշկուհին: Մի կերպ այս սրովն էլ կքաշեմ: Տեսնո՞ւմ ես, ո՞վ Աշոտ, հմայքները Ձերժինսկու կամ Անտոնինաի չեն որ կապել ու կապում են ոտներս ու չեմ կարող Կանառայ հասնել... Նազիկիս պելյոնկաները⁵⁴⁰ վկա, զահլես զնացել է այս «անտեղ տեղից» և անհունորեն կարոտել եմ քեզ... բայց պիտի համբերեմ...

Հերթական խնդիրներից մեկն էլ այն է, որ հունիսի 6-ին, երրորդուլթյան օրը⁵⁴¹, պոնիա Մարիան և Անտոնինա Յուրենան նշանակել են... Նազիկի կնուճքի օրը: Լիտվական օրենքները թույլ են տալիս նշանակել մեկից ավելի կնքահայրեր և կնքամայրեր: Պոլնայա դեմոկրատիա... Պոնիա Մարիան և Յուրենան կնքամայրեր են: Թախանձագին խնդրեցին, կարգադրեցին, հարկադրեցին, որ դու ևս հունիսի 6-ին ներկա

լինես: Ես քաջ գիտեմ, որ քո գալը դժվար է, գրեթե անկարելի: Բայց... հրաշքների դարը... չի անցել. ո՞վ գիտի, հանկարծ գ-ա-ս!!! Հե՞, Գարեգինի հետ: Իսկ Գարեգինի գալը տիեզերական դժվարությունների հետ կապված է: Կարող է գալ: Ես նրան այսօր կգրեմ մի բացիկ, իսկ այս նամակը կարդա Գարեգինին, որպեսզի տեղյակ լինի մանրամասնություններին:

Պիտի հարցնես, բա ծախսե՞րը, ինչպե՞ս պիտի հոգամ: Անտոնինան պ. Մ-ի և Յուրենաի կողմից նախագգուշացված է, որ բոլոր պատրաստությունները կտեսնվեն իրենց կողմից, ինչպես լիտվական օրենքներում նախատեսված է... այդպես եղավ և իմ «Հարսանիքը», ուր ես կարողացա ծախսել... 18 ու.: Ոչինչ, հարուստ եմ, ռազնաբերազիե⁵⁴² եմ որոնում, Նազիկին արժի, շատ լավ, առողջ և բոլոր նշաններից երևում է, որ սիրուն ու սիրասուն աղջիկ կլինի: Էս յոբնի⁵⁴³ Սիբիրի ցրտերն էլ չվերջացան որ աղջիկը շունչ քաշեր: Սենյակը ցուրտ է: Երբ փորս ցավում է գրելկան⁵⁴⁴ ղնում եմ փորիս վրա և Նազիկին առնում եմ կրծքիս վրա, ծածկում եմ վերմակով և տաքացնում եմ... երբ տաքանում է, տրամադրությունը լավանում է ու աղավնու պես խոսում,— «դո՛ւ-դո՛ւ...»: Անուշ աղջիկ է, անուշ հարսիկ...

* * *

Ծխախոտը վերջացավ. գնամ ծխախոտ առնեմ, գամ ու շարունակեմ նամակս:

* * *

Գնացի ծխախոտի և ի միջի այլոց մտա փոստ: Ստացա քո վերջին, «համառոտ, առանց հուլյգերի» շատ բան ասող և հուզառատ նամակը: Ռեգիստրատորը, ճիշտ է, զանգահարեց պրոմարտել, պահակի տեղ կար 220 ու. ռոճիկով, բայց ավաղ... նշանակեցին արտելի անդամներից մեկին ու ես նորից մնացի գլխաբաց: Այս մասին ռեգիստրատորը երևի չգիտե...

Տրամադրությունը լավ է: Լավ է, որ լավ է: Անողոք ինքնաքննադատությունը մտահոգիչ է: Ոչինչ, Աշոտ, քիչ էլ դիմացիր, կմիանանք միասին սիրտ սրտի, ձեռք ձեռքի, քիթ քիթի և կատեղծենք ջերմ, հարազատ կյանք ու հարկ:

Հասկանում եմ դրուժյունդ, համազգում և համասգում, — քիչ էլ համբերի, քիչ էլ համբերեմ, քիչ էլ տանջվիր, քիչ էլ տանջվեմ, ամեն-ամեն ասեմ քեզ, մեր փողոցում էլ հարսանիք կլինի և ինչպիսի՜ հարսանիք...

* * *

Շտապ, կայծակի կարգով և շանթավարի բանդերոլիր ու հղիր «Ոգնի»⁵⁴⁵ ու «Գ. Թ»երը: Իսահակյանն էլ հետը: Прощу, умоляяяюп'лп'лп'лп'лп'лп'л...

* * *

Ջերմ, շատ ջերմ բարևներ հարսամայր Անտոնինա Աճեմյանից:

* * *

Սպասում եմ այս նամակում արծարծված (հալա՛...) հարցերի պատասխաններին, մանրամասր և հանգամանորեն:

Միշտ քո՝ Գուրգեն

P. S. — Պայմանագրի պատճենը — հաջորդիվ:

Նամակ 76, Վահրամ Ալազանին, Բոգուչան, —
19 մայիսի 1954 թ., Ձերժինսկ

Թանկագին Ալո՛.

Այսօր հատուկ երիշով ինձ փոստ նետեցի քեզ մի բացիկ-կայծակ ուղարկելու որոշումով, МОА, ինչո՞ւ ես լռել, հիվա՞նդ ես թե... սուս ու փուս Բոգուչանից Կոլխոզ շուկա ես իջել, երբ «ցպահանջ» նամակների պատուհանից քթիս տակ դրին քո մայիսի 12-ի ավետաբեր նամակը: Նստեցի ու տեղում կարգացի և ուրախությունից հագիվ չլացի (վերջերս հաճախ եմ լալիս, շատ եմ նոսրասրտել, տղա՛...): է՛, է՛, է՛: Հարազատներդ գեշ չեն գրեր, հե՞... ուրեմն հույս ունենանք, որ այս տարի Երևանում խաղող ու մաճառ պիտի ճաշակենք, հե՞, որ «Ոգնի»ում «Վ. Նորենց» հոյակապ գործդ տպագրենք պիտի, հե՞, որ, որ, որ. ո՞ր մեկն ասեմ, խենթանալ կարելի է...⁵⁴⁶

Այ տղա, էդ գրիպը ո՞րտեղից գտար: Դու ինձ մի նայի, ես ընկա և անանկ ընկա, որ չգիտեմ ոտի պիտի կանգնե՞մ թե չէ: Քեզ ի՞նչ է էլե, առողջ, բաբազիթ տղա...

* * *

...Եվ այսպես ուզում եմ քեզ տեղյակ պահել, թե ինչ անցան-դարձան իմ կյանքում ապրիլի 27-ից մինչև այսօր: Ապրիլի 30-ին խրճիթը ազատեցի և փալաս-փուլուսս հավաքած մի խրճիթ մտա երեք քայլ լայնությամբ և ութ քայլ երկարությամբ, 40 ուղբի վճարով, փայտն ինձնից, գրպանումս 22 ու փող: Մայիսի 1-ի երեկոյան ժառանգս (ետին տարվա մեղքս) զանգահարեց, որ այլևս զահլեն գնացել է, որ ուզում է նայել, թե ի՞նչ է ներկայացնում աշխարհ կոչվածը, որ... պիտի ծնվեմ, մի խոսքով... ես համոզեցի-քարոզեցի. «Ա՛յ աղջի (գիտեի, որ աղջիկ պիտի լիներ և ուզում էի, որ աղջիկ լիներ...), մի քանի ամիս համբերի, մինչև Երևան հասնենք կամ մի քանի օր գոնե տաք տեղդ մյուս տուր մինչև ցրտերն անցնեն...»: Հիմակվա երեխաներին խոսք հասկացնե՞լ կլինի. գիշերվա ժամի 1-ին զանգահարեց, որ «ջուլ վերուցեք, խսիր փռեք, ցուրտ-մուրտ не признаю, ծնվում եմ и весь разговор...»⁵⁴⁷:

Գիշերվա ժամի 11-ին առի Անտոնինաին ու դրե-դրե՛ դիմեցինք դեպի РОДОМ, հիշեցի 1933 թվի սեպտեմբերի 23-ի լուսաբացը, երբ Օֆրիկին տարա РОДОМ: Հե՛յ գիտի ժամանակ, տարածություն և տարբերություն... տեղավորեցի Անտոնինաին ու «տուն» եկա մի աչքում ժպիտ, միյուսում՝ արցունք...

Ամբողջ գիշեր չկարողացա քնել ստամոքսի ցավերից, հազից և ծանր մտքերից: Լուսը բացվեց. դարակի վրա մի բուխանկա հաց, գրպանումս 3 ուղբի փող. – մտածեցի 3 ուղբով մի լիտր կաթ տանեմ ծննդկանին, բայց հետաձգեցի, – նախ հարկավոր է ստուգել, ծնվե՞լ է Նազիկը, թե ոչ, իթե դեռ չի ծնվել, ապա կաթը ավելորդ է... ճանապարհին մտա փոստը և... ո՞վ Աստվածն իմ հայրերուս, Վաղոից 200 ուղբի, դու պատկերացնո՞ւմ ես իմ խնդությունը. դժվար թե էմինն այնքան ուրախացած լիներ իր պրեմիայի տասնյակ հազարներով⁵⁴⁸... Ստացա 200 ու.՝ – 8 հատ 25-նոց և ուզեցի դուրս թռչել՝ հավատարիվ նախախնամության և ճակատագրին: Փոս-

տի միջանցքում աչքովս ընկավ «Կրասնոյարսկի ռաբոչի»⁵⁴⁹ թերթի նոր համարը՝ 51 թվի օբլիգացիաների խաղարկության թվերով. գրպանիցս հանեցի պորտմանես, 200 ռուբլին խոթեցի 3-նոցիս կողքին ու դուրս քաշեցի 51 թվի միակ 50 ռուբլիանոց օբլիգացիաս ու ժպտացի, — իզուր ժամանակ եմ կորցնում, ասինք նախախնամության ձեռք ու ճակատագիր, բայց կյանքիդ մեջ ե՞րբ ես շահել, որ այսօր շահես: Այնուամենայնիվ գոյզլիկներս դրի ու... լրիվ համապատասխանում է համարը, իսկ սերիան... ավա՛ղ, ոչ. 250 ռուբլի... ես քո սերիայի հերն եմ անիծել... կոտրված սրտով մտա խնայողամարկղ և աշխատակցուհուն գանգատվեցի, — «համարը ТОЧБ В ТОЧБ, а сери́я...⁵⁵⁰», նա վերցրեց, նայեց տաբլիցան ու ժպտաց, — «Շահել եք կեսը, 125 ռուբլի»: ճմտեցի ինքս ինձ. «երա՞ց է թե...»: Ի՞նչ երազ, մեկ հատ 100-նոց և մեկ հատ 25-նոց քթիս առաջ դրին:

Դուրս թռա փողոց — 325 պլյուս 3: Երջանկուլթյո՛ւն, այս ես, որ կաս: «Հարստուլթյո՛ւն»⁵⁵¹: Փա՛ռք նախախնամությանը:

* * *

Նազիկը աշխարհ մտավ 1951 թվի մայիսի 5-ին, ժամի 5-ին: Մայիսի 12-ին տուն եկանք երեքովս: Հալլա-հալլա՛...

Օրորոց՝ 30 ռ., մի կուբամետր փայտ՝ 30 ռ., 5 վեդրո կարտոշկա՝ 20 ռ., 3 կիլո մանկա՝ 20 ռ., տան վարձ՝ 40 ռ., ձկան յուղ՝ 20 ռ., ային-օյին (օճառ, մախորկա, դեղորայք)՝ 20 ռ.: 180 ռուբլի կայծակի արագությամբ գնաց: Սեմիչկի յուղ՝ 20 ռ. = 200: 3а то 100-120 ռուբլի դեռ ունե՞մ. փա՛ռք, փա՛ռք, փա՛ռք քեզ ամենակարող Աստված:

* * *

Ահա իմ կենցաղային «Ողիսականը», ով սիրելի Ալո... Այնքան շատ ապրեցի հոգով այս վերջին երեք շաբաթը, որ չեմ կարող չլրկնել մեծ լիրիկի խոսքերը. —

...Շա՛տ է հոգուս համար, ո՛վ տեր,
Բազմագեղումն այս շրջասփյուռ...

* * *

Այս բոլորը լավ, սակայն առողջապես... ես մինչև անգամ գգոում եմ, որ անկարող եմ այս դրուժյան մեջ ճանապարհ ընկնել ազատվելու դեպքում: Արյուն այլևս չեմ թքում, բայց հազում եմ վատ հազով և սրան միացան ստամոքսի խիթերը, որը մի տարի էր, ինչ չկար: Էդ էլ վրա հասավ: Ես գրեցի Նայիրուն նամակ, ուղարկեցի նաև բուժկոմիսիայի սարսափելի տեղեկանքը առողջական դրուժյանս մասին և... Զաքարիայի պապանձումն⁵⁵²: Վարդանին մի քանի անգամ գրեցի, — այուքո՛ւլթ: Պետհրատին գրեցի, — ձայն բարբառո հանապատի: Էլ ո՞ւմ գրեմ: Ո՞ւմ դիմեմ, ո՞ւմ դուռը ծեծեմ կամ ո՞ւմ զանգը տամ...

Արի մի փորձ էլ փորձենք: Մի նամակ գրիր Վարդանին օպերայի կամ պետժատրոնի հասցեով, с уведомлением, որպեսզի уведомление-ն հետ ստանաս Վարդանի ստորագրուժյամբ, որ նամակն ստացել է: Նախ նկարագրիր մեր «գործ»ի դրական ընթացքի մասին, ապա գրիր իմ դրուժյան մասին⁵⁵³: Գուցե տեղից շարժե՞ս... կամ գուցե ուղարկես փեսայի՞դ, որ անձամբ նրան հանձնի: Ուղարկիր հասցես — до востребования... գուցե իմ նամակները չի՞ ստացել:

Զգիտեմ, չգիտեմ ինչ մտածեմ:

* * *

Գրել, գրում և պնդում եմ, որ մտքովդ անգամ չանցնի տազնապի ենթարկել քեզ ինձ օգնելու մտքերով կամ գործնական քայլերով: Եթե լավ լիներ քո դրուժյունը, ես չէի սպասի մինչև ֆահմես. կգրեի, կխնդրեի և весь разговор. Մտածիր քո, Մարոյի մասին, մինչև տեսնենք, ի՞նչ դուռ կբացվի:

* * *

Ի պատասխան քո սքանչելի հումորիստական գործի — Վաղոյի մասին, ամենահաջողը մեր բոլոր բնութագրուժյունների մեջ, — ուղարկում եմ տխուր մի սոնետ. չկարողացա ուրախ բան գրել...

ՍԵՎ ԾԻԱԾԱՆ⁵⁵⁴
(1954, մայիսի 5)

Սոնեա Նագիկի ծննդյան առթիվ

Դու ծնվեցիր, իմ դստրիկ, երկնքի տակ այս մուսլյ,
Եվ առաջին արևը – մորդ դեմքն էր, որ շողաց
Քո երկնագույն աչքերում... հետո անձրևը շոսլ
Հորդ աչքերից թափվեց վար... ու կամարվեց ու դողաց

Օրորոցի վրա քո սև՝ արև, սև՝ ծիածան...
Չանիծես ինձ, աղավնի՛, հոգուս քիվից դուրս թռած,
Եթե քեզ էլ նեղ թվա այս աշխարհը լի, արձակ,
Ու եթե նույն չար քամին անդուլ վայե քո դռան...

Չանիծես, որ իմ կյանքի անփառունակ աշունին
Քեզ ես կյանքի կոչեցի... ու զոհեցի քո հոգին
Վերջին փայլին ու զարկին, սիրո ոսկե դաշունին...

Արդ աճիր ու մի՛ տխրի, դուստր իմ անուշ ու անգին,
Գուցե շողա դեռ մի օր ծիածանը յոթ գույնի
Շիրմի վրա իմ հեռու, երկնի վրա քո կյանքի...

Գ. Մահարի

Մի՛ տխրի, Ալո ջան, վերջը լավ կլինի:

Ողջույն քեզ ու Մարոյին ինձնից, Անտոնինաից և... Նա-
գիկից: Երեկո:

Համբույրներով՝ քո Գուրգեն

Նամակ 77, Աշոտ Սանամյանին, Կանառայ, –
27 մայիսի 1954 թ., Չերժինսկ

Թանկագին Աշոտ.

Վաղը մեկնում եմ Կրասնոյարսկ: Հեռագրով պահանջել
են: Ասում են – ազատություն է որ կա... ինչո՞ւ այս ձևով:
Մեկնում եմ ստամոքսի խիթերով: Կրասնոյարսկից կգրեմ
ավելի ստույգ: Ալոն երևի քեզ գրած կլինի մեր գործի ընթաց-
քի մասին: Վերանայվում է: Ես սպասում էի քեզանից նամակ:

Չգրեցիր: Առայժմ ազատում եմ քեզ այդ հոգսից: Կարող ես թղթակցել Անտոնինաի հետ (չա. Горького 54, Павилайтис А. М.): Նազիկը աճում է: Չգիտեմ էլ ինչ գրեմ: Այս ճանապարհորդութունը ինձ...: Մի՞թե ազատելու համար են կանչում: Հեռագրով: Անհասկանալի է: Կգրեմ Կրասնոյարսկից: Զերմ բարեկներ Գարեգինին:

Ամեն տեղ քեզ հետ քո՝ Գուրգեն⁵⁵⁵

Նամակ 78, Անտոնինա Մահարուն, Զերժինսկ, –
31 մայիսի 1954 թ., Կրասնոյարսկ

Սիրելի, թանկագին Տոնեչկա, հարազատս.

Գրում եմ Կրասնոյարսկից: Այստեղ պարզվեց միայն մի բան՝ որ ինձ կանչում են Զինվորական գլխավոր դատախազութուն, որտեղ գտնվում է իմ գործը: Սպասելիքներս միայն լավն են: Այսօր երեկոյան մեկնում եմ Մոսկվա:

Սիրելի Տոնիա: Եթե միայն իմանայի՛ր, թե որքան եմ քեզ կարոտել: Հիշում եմ մեր փոքրիկ անկյունն այս աղմկոտ քաղաքում, հիշում եմ մեր սիրելի դատրիկին, ժպտում եմ և լացս է գալիս: Մի տխրիր, սիրելիս, ամեն ինչ լավ կլինի և իր կարգին:

Գիշերեցի Կանսկում: Այստեղ ամենուր միայն մակարոնեղեն են պատրաստում – դրանով էլ սնվում եմ: Ստամոքսս համարյա չի ցավում: Մի՛ անհանգստանա, օղի չեմ խմում, զգում եմ ինձ լավ:

Մի ժամից կգնամ լիտերը⁵⁵⁶ և ճանապարհածախսն ստանալու: Եթե չլինեն այնքան ժլատ, ինչպես Զերժինսկում, քեզ գոնե մի հարյուր ռուբլի կուղարկեմ: Եթե ոչ, մի կերպ դիմացիր, տեսնենք աստված ինչ կտա:

Նամակ գրե՞լ ես Աշոտին, եթե ոչ՝ գրիր:

Մի՛ տխրիր: Համբուրում եմ, սիրելիս, համբուրում եմ մեր աղջկան:

Հաջորդ անգամ կգրեմ արդեն Մոսկվայից:

Հավերժ քո՝ Գուրգեն

Նամակ 79, Աշոտ Սանամյանին, Կանադայ, –
31 մայիսի 1954 թ., Կրասնոյարսկ

Թանկագին Աշոտիկ.

Զարմանքից... մեղուներին... չկձես. – այսօր երեկոյան մեկ-
նում եմ Մոսկվա: Կանչել է Ջին. գլխ. դատախազուլթյունը, ուր
և գտնվում է իմ գործը: Պարզելո՞ւ, քննելո՞ւ, երևի և մեկը և
միյուսը: Կարծես երազի մեջ եմ: Հալլա-հալլա: Մի ժամից ստա-
նալու եմ լիտեր: Սրտիս միակ ատամնացավս այն է, որ Տոնիաին
թողի 50 ուով: Ես՝ ալլահ: Կրասնոյարսկը հիանալի քաղաք է:
Գրում եմ փոստից: Կգրեմ Մոսկվաից: Բարևներ Գարեգինին:
Քո՝ Գուր.

Նամակ 80, Անտոնինա Մահարուն, Զերժինսկ, –
31 մայիսի 1954 թ., Կրասնոյարսկ

Սիրելի Տոնեչկա.

Այսօր առավոտյան քեզ նամակ ուղարկեցի, իսկ մի ժամ
առաջ հանդիպեցի Վազոին: Սպասում ենք Ալազանին: Այսօր
չեմ մեկնելու, վաղը: Հիմա հավատում եմ, որ Մոսկվաից
կգնամ հայրենիք և ամեն ինչ լավ կլինի:

Մի տխրիր: Համբուրում եմ քեզ և Ռութա-Նազրիկին:

Վաղո և ես⁵⁵⁷

Նամակ 81, Անտոնինա Մահարուն, Զերժինսկ, –
2 հունիսի 1954 թ., Կրասնոյարսկ

Իմ թանկագին Տոնեչկա.

Գրում եմ Կրասնոյարսկի օդանավակայանից: Տաս րոպեից
երեքով թռչելու ենք⁵⁵⁸ Մոսկվա: Տվեցին միայն 50 ուուբլի ճա-
նապարհածախս և ինքնաթիռի տոմս: Երեկոյան կլինենք
Մոսկվայում: Կարծում եմ, որ ամեն ինչ լավ կլինի: Համբու-
րում եմ քեզ, Ռութիկին:

Բարևներ պանի Մարիաին, Անտոսիտե Սավիցկիենաին,
Վիկտորին, Իոզասին, Դալլաքյաններին: Մի՛ տխրի, սիրելիս:
Քո՝ Գուրգեն

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

I. ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

¹ **Ինքնակենսագրական:** Երկեր, հ. 1, 1965, էջ Y-XIX: Пережитое. "Вопросы литературы", М., 1964, N11, с. 96-110. Советские писатели. М., Худлит., 1966, т. 3, с. 441-456. Возвращение. М., "Сов. писатель", 1991, с. 378-492.

1962 թ. Մոսկվայի "Вопросы литературы" ամսագիրը մի շարք գրողների, այդ թվում՝ Գ. Մահարուն պատվիրեց ինքնակենսագրություններ՝ դրանցից լավագույններն ամսագրում, իսկ հետագայում նաև առանձին գրքով հրատարակելու հեռանկարով: Գ. Մահարին ուրախությամբ ընդունեց հրավերը, քանի որ մոսկովյան ամսագրերը նյութերի ընտրություն և տպագրման հարցում ունեին ազատության ավելի մեծ աստիճան. «Նյութն ընդունվեց ամսագրի կողմից: Բայց ահա երբ 1963 թվականի մարտի 8-ին ելույթ ունեցավ Ն. Ս. Խրուշչովը, շարվածքը քանդեցին...» Այդ մասին ինձ հայտնեց նույն խմբագրությունը և հարցրեց, – ինքնակենսագրությունը հե՞տ ուղարկել, թե... Ես գրեցի, որ ունեմ պատճենը, այնպես որ կարիքը չեմ գգում...:

Բայց ահա ամրանը, երբ փչեցին այլ քամիներ, ինձ հայտնեցին, որ լույս է տեսնելու 11 համարում... Հապավումներով: Ես համաձայնվեցի, քանի որ հիմնականը կմնա, այսինքն այն, ինչ ես տեսել և գրել եմ... Լավ կլիներ, եթե այդ «ռետուզները» չլինեին, բայց ի՞նչ կարող ես անել...» (Լ. Պերվոմայսկուն, 1 նոյ. 1964 թ.):

«Ռետուզների» մասին Գ. Մահարուն գրել է և խմբագրությունը. «Զեր ինքնակենսագրությունը բոլորն էլ շատ հավանեցին, անընդհատ լսում ես գովեստներ ամենատարբեր ընթերցողներից: Ենորհակալություն: Ժողովածուում առանձին հրատարակության համար կաշխատենք վերականգնել այն ուղղումները, որ մտցվեցին վերջին պահին» (29 դեկտ. 1964 թ., ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 216):

Որպես չգրված օրենք՝ մեկ անգամ լույս տեսած նյութը հետագա վերահրատարակությունների ժամանակ բարդություններ չպետք է

* Տես ծանոթ. II ¹⁶⁸:

ուևենար: Մանավանդ միուլթենական մամուլում լույս տեսածը: Բայց երբ Գ. Մահարին փորձեց «Ինքնակենսագրությունն» ընդգրկել Երկերի Հինգհատորյակում որպես առաջաբան, սկսվեց հրատարակչական նոր շրջապատը. «Ես ընկնում ու կանգնում եմ ինքնակենսագրականիս պես: Ինչպես գիտես, դրանով պիտի բացվեր առաջին հատորյակս: Առաջարկվեց Սիբիրի մասը հանել. չհամաձայնվեցի. Հիմա այն անցնում է ինստանցիայից ինստանցիա և վերջը չի երևում: Սա այն է, ինչ կոչվում է կամայականություն... մարդու կենսագրությունից հանել 18 տարի... անեկդոտ չէ, ի՞նչ է...», – գրեց նա եղբորը՝ Խ. Աճեմյանին (9 հունվարի 1966 թ.), իսկ Ծ. Շահնուրին՝ «Առաջին հատորը մեծ ուշացումով հրատարակելով, շատ ժամանակ խլեց ինքնակենսագիրը. պետք եղավ նորեն ու նորեն վերանայել, խուզել, խզել» (27 մայիսի 1966 թ.): Ի վերջո, «Ինքնակենսագրականը» լույս տեսավ զգալի կրճատումներով:

«Ինքնակենսագրականը» ուսուերեն ունեցել է երեք հրատարակություն, հայերեն՝ մեկ:

Ամբողջական տեսքով լույս է տեսնում առաջին անգամ:

Հրատարակվում է ըստ՝ Ե. Չարենցի անվան գրականությունից և արվեստի թանգարան, Գ. Մահարու ֆոնդ (ԳԱԹ, ԳՄՖ):

² Վարազ, գմբեթած և լեռնազանգված Վան քաղաքից ոչ հեռու, եղել է հարուստ պատմական հուշարձաններով: Սուրբ Նշան եկեղեցին, Վարազավանք եկեղեցական երբեմնի համալիրը կազմող վեց վանքերից մեկը, կառուցվել է XI դարում:

³ Աճեմյան Գրիգոր (1871-1907), Վանի Սանդխտյան և Նորաշենի դպրոցների տեսուչ, արմենական կուսակցության Հիմնադիրներից: Ունեցել է մեծ հեղինակություն համաքաղաքացիների շրջանում:

Վանում գործող ազգային քաղաքական կուսակցությունների միջև գնում էր սուր պայքար, որին գոհ գնաց 36-ամյա Գ. Աճեմյանը՝ իր աներոջ որդու՝ դաշնակցական Տիգրան Միրախորյանի ձեռքով: Նրա սպանությունը դատապարտել են ժամանակակից շատ գործիչներ (Ա. Արփիարեան, Խոսր հասկցնողը, «Շիրակ», Կահիրէ, 1907, 1 օգոստոսի, թ. 8, էջ 465, Ա. Արփիարեան, Հողվուտիք, նույն տեղում, էջ 478, Վ. Թեքէեան, Մաքրե՛նք մթնոլորտը, «Լուսաբեր», Կահիրէ, 1908, 7 մարտի, էջ 492, Վ. Թեքէեան, Մեծերը և պգտիկները, «Լուսաբեր», Կահիրէ, 1908, 16 մայիսի, էջ 528):

⁴ Շահբաղի, հայկական գյուղ Վանի գավառի Վան-Տոսպ գավառակում:

⁵ Գ. Մահարին լքեց Վանը 1915 թ., նահանջող ուսական բանակի հետ: Ծննդավայրին է նվիրված նրա գլխավոր ստեղծագործությունը՝

«Այրվող այգեստաններ» վեպը:

⁶ Վերհիշեցումն է իր «Կարմիր երգ» վաղ բանաստեղծություն.

Քո՛յր, տե՛ս սիրած Վերջալոյսըդ «Ոսկի լիճ»

Ցեղիդ թափած ծով արիւնէն կ'արիւնուի՛...

⁷ Մորփեսոս, երազների աստվածը Հին Հունական դիցաբանությունում:

⁸ Երևանի թեմական դպրոցը Հիմնվել է 1837 թվականին՝ Սուրբ Սարգիս եկեղեցու գավթում:

⁹ Հելիկոն, լեռ Հունաստանում, որտեղ, ըստ ավանդության, բնակվում են մուսաները:

¹⁰ «Աշխատանք», գրական, հասարակական, քաղաքական թերթ: Լույս է տեսել 1915-1919 թթ. Երևանում, շաբաթը երկու անգամ:

¹¹ «Աշխատանք», Երևան, 1917, 25 նոյ., թ. 58: Մանկական հուշերով գրված բանաստեղծությունն ընդգրկված է նաև «Պատանեկության սեմին» վիպակում (Երկեր, հ. 2, էջ 338):

¹² ...արդեն արժանացած Եղիշե Չարենցի բարի ուշադրությունը... – Տես «Եղիշե Չարենց» գլուխը «Երիտասարդության սեմին» վիպակում (Երկեր, հ. 2, էջ 362-373):

Եղիշե Չարենց (Սողոմոնյան, 1897-1937), բանաստեղծ: Ձերբակալվել և մահացել է Երևանի բանտում: Գ. Մահարին է հեղինակը Ե. Չարենցին ձեռնարկում առաջին բանաստեղծության, որը լույս տեսավ նախախորհրդային մամուլում («Հայաստանի ձայն», Եր., 1920, 22 օգոստոսի, թ. 118), և նրա կենդանության օրոք տպագրված առաջին և միակ հուշագրության («Գրական թերթ», Եր., 1933, 12 փետրվարի, թ. 3): Ե. Չարենցին են նվիրված նաև այլ բանաստեղծություններ, հուշագրություններ, հոդվածներ:

¹³ Խոսքը «Տրտանիկ-I» (1924) ժողովածուի մասին է, որը քննադատվեց «անկուսակալին» և «կաբակային» տրամադրությունների համար:

¹⁴ Ազատ Վշտունի (Կարապետ Թաշճյան, 1892-1958), բանաստեղծ, պրոլետգրողների ասոցիացիայի ղեկավարներից: Գ. Մահարու վերաբերմունքը դեպի իր հայրենակիցն անհաշտ էր նախախորհրդային տարիներից, իսկ 1922 թ. Ա. Վշտունու գլխավորած գրական «3» խմբակը և Ե. Չարենցի ու Գ. Աբովի հետ համատեղ հրատարակած գրական ղեկավարացիան, որով ֆուտուրիզմը հայտարարվում էր պոեզիայի զարգացման միակ ուղին Հայաստանում, ավելի բարդացրին հարաբերությունները:

Հատկանշական էր սակայն, որ որքան թուլանում էին Ա. Վշտունու դիրքերը որպես վարչարարի և բանաստեղծի, այնքան նվազում էր Գ. Մահարու հակադրվածությունը դեպի նա:

¹⁵ Նաիրի Զարյան (1901-1969) բանաստեղծ, արձակագիր, թատերագիր: Նրա և Գ. Մահարու գրական կապերի մասին տես ծանոթ. IV ⁴⁷³:

¹⁶ Վահրամ Ալազան (Գաբուզյան, 1903-1966), գրող, գրական-հասարակական գործիչ: Նրա և Գ. Մահարու գրական կապերի մասին տես ծանոթ. IV ¹³⁰:

¹⁷ Ակսել Բակունց (Ալեքսանդր Թևոսյան, 1899-1937), գրող: Պատկանել է «Նոյեմբեր» գրական խմբակին: Բռնադատվել է և դատապարտվել գնդակահարություն: Գ. Մահարին նրան է նվիրել բանաստեղծություններ, «Ակսելյան քանդակներ» հուշագրությունը («Գրական թերթ», Եր., 1959, 23 հոկտ., թ. 43):

¹⁸ Ալեքսանդր Շիրվանզադե (Մովսիսյան, 1858-1935), գրող, թատերագիր: Գ. Մահարին նրան է նվիրել բանաստեղծություններ, հուշեր:

¹⁹ Ստեփան Զորյան (Առաքելյան, 1890-1967), արձակագիր: Պատկանում էր «չեզոք»՝ այսպես կոչված՝ «ուղեկիցների» խմբին: Նրա հետ Գ. Մահարին գրական կապեր գրեթե չի ունեցել, եթե չհաշվենք «Ի խորոց սրտի» մահախոսականը («Գրական թերթ», Եր., 1967, 20 հոկտ., թ. 43):

²⁰ Դերենիկ Դեմիրճյան (Դեմիրճողյան, 1877-1956), արձակագիր, պատկանում էր «ուղեկիցների» խմբին: Գ. Մահարին հեղինակն է «Մեռավ մեր Դեմիրճյանը» մահախոսականի («Գրական թերթ», Եր., 1956, 9 դեկտ., թ. 45) և «Դերենիկը 85 տարեկան է» հուշագրության («Երևան», Եր., 1962, 20 փետրվարի, թ. 43): Մի շարք հոդվածներում բարձր է գնահատել նրա արձակը:

²¹ Վահան Թոթովենց (Թոթովյան, 1894-1937), արձակագիր, թատերագիր, պատկանում էր «ուղեկիցների» խմբին: Բռնադատվել է և դատապարտվել գնդակահարության: Նրա մասին է «Մեր պայծառ Վահանը» հուշ-գրախոսականը («Գրական թերթ», 1961, 30 հունիսի, թ. 27):

²² Մկրտիչ Արմեն (Հարությունյան, 1906-1972), արձակագիր: Գ. Մահարու հետ ունեցել է սերտ կապեր 20-ական թվականներին: 50-ական թվականների վերջին Գ. Մահարին մտադիր էր գրել Մ. Արմենի գրական դիմանկարը: Գտնված էր անգամ դիմանկարի խորագիրը՝ «Ամենից կրտսերը»: Բայց երբ 1961-ին լույս տեսավ նույն խորագրով էսսե՝ նվիրված... Պ. Սևակին, պարզ դարձավ, որ Մ. Արմենի դիմանկարը հետաձգվում է անորոշ ժամանակով, ինչի մասին Գ. Մա-

Հարին անկեղծորեն խոստովանեց նույն էսսեում:

Անցնում էին տարիները, իսկ խոստացված դիմանկարը չէր գրվում... Հասկանալի էր դժվարությունը, որի առաջ հայտնվել էր նա: Ի՞նչ չափանիշերով մոտենալ չկայացած բանաստեղծին և ընդամենը մեկ կայացած արձակ գործի հեղինակին...

Աչքի էր զարնում նաև այն, որ Գ. Մահարին Սիբիրից վերադարձավ գրական նոր խորքով, ինչը չէր կարող չառաջացնել Մ. Արմենի նախանձը՝ եթե հաշվի առնենք նրա կոնֆլիկտամետ խառնվածքը: Ի վերջո նրանց հարաբերությունները խզվեցին՝ արտաբուստ ոչ գրական պատճառներով:

²³ Նոր միությունն ստեղծվեց ի հակակշիռ պաշտոնական ասոցիացիայի: «Ինչո՞ւ անջատվեցինք» հոդվածում, նշելով, որ Խորհրդային Հայաստանի պրոլետգրողների միությունն իրականում սոսկ երևանյան «կաստայական և ինքուր խմբակցություն է», որը զբաղված է «սնամեջ ինքնաթմբկահարումով» և որն «իր հիմնադրման օրից հայածեց Չարենցին, որի սայլաբուսները «պրոլետգրողներ» արժեն», Գ. Մահարին հայտարարեց. «Ահա թե ինչու մենք գտանք, որ գրական մի նոր շարժում պետք է ստեղծել, ահա և այն, թե ինչու մենք հրաժարվեցինք «պրոլետարական» անվանական և այնքան ծամածռված տրադիցիայից և մեզ կոչեցինք – Հայ բանվոր և գյուղացի գրողների Հոկտեմբեր միություն» («Խորհրդային Հայաստան», Եր., 1925, 5 հուլիսի, թ. 152):

Մ. Արմենի հավակնոտ հայտարարությունները, իբր ինքն է եղել «Հոկտեմբեր» միություն հիմնադիրը, զուրկ են որևէ հիմքից, ինչի մասին մամուլում հայտարարել են Ստ. Զորյանը, Վ. Նորենցը:

²⁴ Գեղամ Սարյան (Տեր-Բաղդասարյան, 1902-1976), բանաստեղծ: Գ. Մահարու և նրա միջև եղել են հավասարակշռված հարաբերություններ: Գ. Մահարին է հեղինակը «Սարյան» կեղծանվան:

²⁵ Սողոմոն Տարոնցի (Մովսիսյան, 1904-1971) բանաստեղծ, թարգմանիչ: Նրա հետ Գ. Մահարին գրական կապեր գրեթե չի ունեցել:

²⁶ Վաղարշակ Նորենց (1903-1973), բանաստեղծ: Նրա և Գ. Մահարու գրական կապերի մասին տես ծանոթ. IV ³¹⁹:

²⁷ Վահրամ Փափազյան (1888-1968), դերասան, գրող: Գ. Մահարին գրախոսել է նրա «Հետագարձ հայացք» գրքի երկու հատորները՝ «Մեծ ճանապարհորդի հետագարձ հայացքը» և «Երկրորդ գիրքը» («Սովետական արվեստ», Եր., 1956, թ. 7-8, նույն տեղում, 1958, թ. 3):

²⁸ Դերասան Հրաչյա Ներսիսյանի (1895-1961) հետ Գ. Մահարին ունեցել է մտերմական հարաբերություններ դեռ 20-ական թվականներից: Նրան է նվիրված «Կյանքի պիեսը» պատմվածքը («Վերելք», Եր.,

1933, թ. 1, էջ 49-51), «Պեպոյի երգը» բանաստեղծությունը (նաև երգահան Արամ Խաչատրյանին, «Սովետական արվեստ», 1935, 1 սեպտ., թ. 16): Դերասանի մահվանը Գ. Մահարին արձագանքեց «Լիրիկական քանդակներ» հուշ-մահախոսականով («Գրական թերթ», Եր., 1961, 10, 17 նոյ., թթ. 46, 47):

²⁹ Խոսքը Ի. Ստալինի մերձավոր զինակից Լ. Բերիայի մասին է (1899-1953): Ստալինյան բռնադատումները կապվում էին նաև նրա անվան հետ՝ որպես ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի:

³⁰ Գ. Մահարուն քաղաքական և պետական գործիչ Ա. Խանջյանի հետ (1901-1936) կապում էր ազգակցական և հոգևոր հարազատությունը, տես «Աղասու մոր երգը» բանաստեղծությունը, «Արծիվ Նայիրի» հուշագրությունը (Երկեր, հ. 5, էջ 539-549), «Երիտասարդություն» անավարտ վեպը (Երկեր, հ. 5, էջ 5-69): Ա. Խանջյանի վճռական միջամտությամբ են տպագրվել Գ. Մահարու 30-ական թվականների ամենանշանակալից գրքերը՝ «Մրգահաս» և «Սիրո, խանդի և Նիցցայի պարտիզպանների մասին» ժողովածուները:

³¹ Կարապետ Մատինյան (1897-1938), Երևանի քաղաքային խորհրդի նախագահ (1933-1936), ձերբակալման պահին՝ Քանաքեռ-գետի տրանսպորտի պետ: Դատապարտվել է գնդակահարության:

³² Վահան Մարտյան (Մարտիրոսյան, 1906-1937) կուսակցական աշխատող, գրականագետ: Ձերբակալման պահին՝ շրջկոմի պրոպագանդայի բաժնի վարիչ: Նրա գրական ելույթներն ուղղված էին նոյեմբերականների դեմ: Դատապարտվել է գնդակահարության:

³³ ...խմբապետ Չոլոն...՝ Սասունում ֆիդայական շարժումների մասնակից: Սասունի հայաթափումից հետո անցել է Հայաստան, իսկ խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո՝ Պարսկաստան: Հայ ֆիդայիներին ներում չնորհվելուց հետո՝ 1924 թ. վերադարձել է Խորհրդային Հայաստան: 1927 թ. բանտարկվել է և 5 տարով աքսորվել Տաշքենդ: 1936 թ. ձերբակալվել է երկրորդ անգամ... կոլխոզի կոմերիս ծեծելու համար: Մահացել է Երևանի բանտում:

³⁴ Վարդան Մամիկոնյան (1898-1937), հողագործության ժողովրդական կոմիսար (1934-1936): Դատապարտվել է գնդակահարության:

³⁵ Համո Հովհաննիսյան (1904-40-ական թթ.), կուսակցական աշխատող, լրագրող, «Ավանգարդ» (1924-1928) և «Խորհրդային Հայաստան» (1928-1932, 1935-1937) թերթերի խմբագիր: «Բալլադ Գրողների միություն համամիութենական առաջին համագումարի, մանր բուրժուական ինդիվիդուալիստի, բռնադրաված մանդատի և Մաքսիմ Գորկու աջ ձեռքի մասին» հուշագրությունում Գ. Մահարին գրել է.

«Մեր մանկատան սաներից էր Համո Հովհաննիսյանը, բոլորին այնպես էր թվում, որ նրանից բան դուրս չի գա, թեև աշխատասեր էր նա և զուրկ չէր ընդունակութունից: Սովետական տարիներին նա առաջ դիմեց մեծ-մեծ քայլերով և մի օր էլ դարձավ կենտրոնական թերթի գլխավոր խմբագիր: Իմ բանաստեղծութունները ուզում էր՝ տպում էր, չէր ուզում՝ չէր տպում: Մի օր էլ իր հոգվածներից մեկում ինձ պատվեց «մանր բուրժուական ինդիվիդուալիստ» պիտակով...» (Երկեր, հ. 5, էջ 587-588): 1939 թ. դատապարտվել է 8 տարվա ազատազրկման և մահապատժի դամբարում:

³⁶ Խոսքը Ա. Մ. Օրլովի ղեկավարած զինվորական կոլեգիայի արտագնա նիստերի մասին է, որոնք կայացան Երևանում 1938 թ. հունիսի 18-20-ը: Դատավարութունն ուներ ձևական բնույթ: Մոսկվայից ժամանած զինվորական կոլեգիան իր հետ բերել էր Ստալինի, Մոլոտովի, Կազանովիչի և Ժդանովի ստորագրութուններով ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմի քաղբյուրոյի ապրիլի 19-ի որոշումը, որի համաձայն արգեն որոշված էր, թե ովքեր պետք է գնդակահարվեին և ովքեր՝ դատապարտվեին տարբեր ժամկետներով ազատազրկման: Ըստ այդ որոշման՝ Գ. Մահարու 10 տարի կանխորոշված էր (Архив Президента Российской Федерации, список 24, дело 416, стр. 66):

³⁷ Նման պատժաչափը սովորական էր այդ տարիներին: Ա. Սոլժենիցինը «Արխիպելագ Գոլագում» բերում է բնորոշ երկխոսութուն. – Քեզ ինչքա՞ն են տվել: – Քսանհինգ տարի: – Պատճա՞ռը: – Չգիտեմ: – (Որոշ պառզայից հետո) Սուտ ես խոսում, «չգիտեմ»-ի համար տասը տարի են տալիս:

³⁸ Բանակում և կալանավայրերում օգտագործվող ծխախոտի թափոններ:

³⁹ ...երկուսը ճարտարապետ...– Խոսքը Գ. Քոչարի և Մ. Մազմանյանի մասին է:

Գեորգ Քոչար (Քոչարյան, 1901-1973), ճարտարապետ: Ազատազրկման տարիներին Մ. Մազմանյանի հետ կազմել է Նորիսկ և Դուդինկա քաղաքների գլխավոր հատակագծերը: Եղել է Կրասնոյարսկ քաղաքի գլխավոր ճարտարապետը: Երևան է վերադարձել 1960-ին:

Մազմանյան Միքայել (1899-1971), ճարտարապետ: Երևան է վերադարձել Ստալինի մահից անմիջապես հետո:

⁴⁰ ...երեքը գրող...– Խոսքը Գ. Մահարու, Վ. Ալազանի և Վ. Նորենցի մասին է:

⁴¹ ...չորսը ինժեներ...– Խոսքը Գ. Շիրմազանյանի, Յ. Պարզյանի, Հ. Շամշյանի և Վ. Սախարնիկովի մասին է:

Հայջրտնտեսությունից զլխավոր ինժեներ Գրիգոր Շիրմազանյանը (1892-1964) ձերբակալվել է 1937-ին և դատապարտվել 5 տարվա ազատազրկման որպես աջ տրոցկիստական կազմակերպության անդամ, որն անց էր կացնում վնասարարական աշխատանքներ ջրային տնտեսությունում: Նրա մահվան առիթով Գ. Մահարին գրեց Վ. Նորենցին. «Ցավ պատճառեց ինձ Շիրմազանի մահը. ափսոս մարդ, ափսոս Գրիգորի Վասիլևի՛չ: Գնացողները գնում են, մնացողները պիտի գնան, մի խոսքով՝

Պտավիր, պտավիր, կարուսել,
Քո երգը չե՛մ ուզում լսել...

Իսկ աշխարհը էլի լիքը պիտի լինի մարդկանցով, սիրուն կանանցով և նոր լույս տեսնող թերթերով...» (18 օգոստոսի 1964 թ.):

Յուրակ Պարզյան (1902-?) Պետպլանի պատասխանատու աշխատող մատակարարման գծով, նախկինում՝ ՀՕԿ-ի (Հայաստանի օգնություն կոմիտե) աշխատակից: Լրտեսությունից մեղադրանքով դատապարտվել է 15 տարվա ազատազրկման: Մահացել է կալանավայրում: Ամուսինն էր դերասանուհի Արուս Ոսկանյանի:

Հովսեփ Շամշյան, Դավալուի ցեմենտի գործարանի տնօրեն:

Կոնստանտին Սախարնիկով, Սևանի կասկադի շինարարության զլխավոր ինժեներ:

⁴² ...մեկը ժողովրդական կոմիսար...- Խոսքը Արտո եղիազարյանի (1899-1974) մասին է, Հասարակական գործիչ, մանկավարժ, 1929-1931 և 1934-1936 թթ.՝ Հայաստանի լուսավորության ժողկոմ: Դատապարտվել է 10 տարվա ազատազրկման, հետագայում՝ «ազատ աքսորի»: Հայաստան է վերադարձել 1954-ին:

⁴³ Լիճ երևանի նախկին Կոմերիտիությունից այգում, որի մոտ ի կատար էին ածվում գնդակահարություններ:

⁴⁴ 1906 թվականից ցարական կառավարության ղեկավար Պյոտր Ստոլիպինի (1862-1911) բարեփոխումներից մեկն էր Սիբիրի բնակեցումը: Վագոնների պակասի և վերաբնակեցվողների մեծ թվի պատճառով օգտագործել էր և բեռնատար վագոնները, որոնք հարմարեցվել էին մարդատար փոխադրումների համար:

⁴⁵ Մարզկենտրոն Ռուսաստանում, եղել է քաղբանտարկյալների համալրման և վերաառաքման հանգուցային կենտրոն:

⁴⁶ Ի. Կալմանի օպերետը:

⁴⁷ Ռ. Նելսոնի կատակերգությունը:

⁴⁸ Աբել Օրբուխանյան (1902-?), ՀԿԿ երևանի քաղաքային կոմիտեի

երկրորդ քարտուղար: 1938 թ. դատապարտվել է 15 տարվա ազատազրկման: Աքսորից վերադարձել է 1955 թ.:

⁴⁹ Կրասնոյարսկ, նախկին նուլյանուն երկրամասի վարչական կենտրոն՝ Ենիսեյ գետի ափին:

⁵⁰ Մարիինսկ, քաղաք Կեմերովոյի մարզում՝ Կիյա գետի և Անդր-սիբիրյան երկաթուղու հատման կետում:

⁵¹ Կոնստանտին Էգերտ (1883-1955), Մոսկվայի գեղարվեստական, Կամերային և Փոքր թատրոնների դերասան, ռեժիսոր, նկարահանվել է բազմաթիվ ֆիլմերում: Դատապարտվել է լրտեսություն մեղադրանքով: Ազատվել է մահից մեկ տարի առաջ:

⁵² Անատոլի Լուկաչարսկի (1875-1933), խորհրդային պետական գործիչ, գրող, քննադատ, արվեստաբան:

⁵³ Ճամբարային կետը հայտնի է նաև Զիբուլա բնակավայրի անունով:

⁵⁴ ...«մտավորական սրիկաներին»... (ռուս.):

⁵⁵ ...տպված էր 1947...- Գ. Մահարին հնարավորություն չի ունեցել ուսումնասիրել իր գործը: Սխալը սկսվել է դատավճռում ձերբակալման տարեթվի նշումից: 1936 թ. օգոստոսի 10-ի փոխարեն նշվել է 1937 թ. օգոստոսի 10... Չնայած բոլոր այլ փաստաթղթերի առկայությանը (ձերբակալման, խուզարկման, հարցաքննումների արձանագրությունների և այլն)՝ մեքենագրական անփութությունը եղավ վճռորոշ:

⁵⁶ Ամենայն հավանականությամբ դա եղել է պայուսականման պարկ («Ուրախ գիշեր» պատմվածքում՝ «ռուսից կախված պարկ»):

⁵⁷ ...հայրենիք՝ մինուս Երևան...- Պատիժը կրած քաղբանտարկյալների նկատմամբ կիրառվում էր «վարչական արտաքսում» պատժամիջոցը, որը սահմանվում էր կալանավայրը լքելիս, երբ լրանում էր պատժաչափը: Այդ առումով հայ քաղբանտարկյալների «բախտը բերել էր»: Ռուսաստանում արգելված գոտին ընդգրկում էր նախկին բնակություն վայրը՝ հարյուր կիլոմետր շառավղով:

⁵⁸ Այդ տարիներին Քանաքեռը դուրս էր Երևան քաղաքի վարչական տարածքից:

⁵⁹ ...Իմ երկրում, ես, ասես, օտարերկրացի եմ...- Նկատի ունի Ս. Եսենինի “Русь советская” բանաստեղծության տողերը.

Язык сограждан стал мне как чужой,
В своей стране я словно иностранец...

(С. Есенин, Собр. сочинений в пяти
томах, том второй, стр. 169).

Գ. Մահարին բարձր էր գնահատում ուսու քնարերգակ Սերգեյ Եսենինին (1895-1925): Ս. Եսենինի բանաստեղծական ընդգլգումը «երկաթի արշավանքի» դեմ հարազատ էր նրան: Ռուս բանաստեղծի ողբերգական մահվան առթիվ նա գրեց. «Եսենինը կախվեց. չգիտեմ Լենինի մահը ավելի ազդեց ինձ վրա թե Եսենինի. ավելի շուտ երկրորդը, որովհետև Լենինը իր կյանքի վերջին շրջանում ապրող մի դիակ էր, իսկ նրա գործը կայուն և կատար. բայց Եսենինը... նա դեռ շատ ճանապարհ ուներ անցնելու: Սիրտս լաց է լինում, երբ հիշում եմ նրան» (Պահարին, 26 հունվարի 1926 թ.): Մեկ տարի անց Գ. Մահարին գրեց «Սերգեյ Եսենինին» (Երկեր, հ. 1, էջ 83) բանաստեղծությունը, իսկ հետագայում բազմիցս անդրադարձավ նրան իր հոգվածներում և ստեղծագործություններում: Գրական աշխարհին նվազ հայտնի են «Մորս նամակը» և «Իմ պատասխանը» բանաստեղծությունները (Գ. Մահարի, Մ. Արմեն, Երկու մայր, Եր., «Նոյեմբեր», 1927).

Ռուսիայում եղել է մի պոետ ինձ նման,
Նրանից, իհարկե, ես փոքր երգահան եմ,
Բայց եղել է մի բան նման անսահման,
Հարբելում – շատ մոտիկ հարևան եք մենք...

Նա կախեց ինքն իրան... ախ, մեր մոլորակում
Մոլորված հոգիներ շատ կան դեռ...
Նա կտրեց դանակով իր զարկերակը...
Ես նրան շատ եմ խանդել...

Գ. Մահարու «կաբակային» պոեզիան, նրա Եսենինամետ հոգվածները քանիցս են դարձել քննադատություն թիրախներ: Ի պատասխան դրանցից մեկի նա գրեց.

«Մեր հոգվածում մենք հատկապես և միայն Եսենին դառնալու «ցանկություն» չէինք հայտնել. ես փնտռել եմ նաև հայ Բաբելներ և Բեզիմենսկիներ և չեմ գտել. հասարակական այն պայմանները, որոնք գոյություն ունեն Ռուսաստանում և ստեղծեցին, կերպարանավորեցին Եսենինին, եթե կան նաև մեզ մոտ, ապա ուրեմն Եսենինը գալոց է, ինչպես նաև գալոց են Ֆուրմանովն ու Ուստիինը: Ընկ. Բուխարինը շատ ճիշտ է որոշել. ուրիշ բան է բանաստեղծ Սերգեյ Եսենինը, ուրիշ՝ հասարակական երևույթ դարձած “Եսենինչինան”» (Նամակ խմբագրության, «Խորհրդային Հայաստան», Եր., 1927, 10 սեպտ., թ. 207):

Մահարու և Եսենինի «կաբակային» պոեզիան քնարական բանաստեղծների յուրօրինակ արձագանք էր հասարակարգի քնարամերժ

պահանջներին: Դա էր պատճառը, որ Գ. Մահարին Համառորեն ժխտում էր ուսու բանաստեղծի ազդեցությունն իր պոեզիայում:

Մի հարցաթերթիկում (1928) «Ռուս և հայ գրականությունն ո՞ր գործերին եք դուք նախապատվություն տալիս» հարցին Գ. Մահարին միանշակ պատասխանել է՝ «Եսենինի գրվածքները» (ԳԱԹ, ՀՊԳ ասոցիացիայի արխիվ, թ. 711):

⁶⁰ ...այդ 444 օրերի մասին, որ ես ապրեցի Երևանում...- Ընդունված է հաշվել արգելափակման օրերը: Բայց երևանյան կիսաազատությունը եղել է այնքան ծանր, որ Գ. Մահարին 1947 թ. օգոստոսի 20-ից մինչև իր երկրորդ ձերբակալությունը հաշվել է ուղիղ 444 օր: Նրա չիրակահանցված մտահոգություններից մեկի խորագիրն էր «444 օր Երևանում...»:

⁶¹ Գ. Մահարին չվերականգնվեց իր քաղաքացիական և ստեղծագործական իրավունքներում: Այդ ամիսներին նա ստիպված էր զբաղվել թարգմանություններով: «Գրական թերթում» լույս էին տեսնում ուսու և վրաց բանաստեղծների գործերը՝ «Գ. Մ.» և «Ա. Գ.» ստորագրություններով: Գ. Մահարու թարգմանությամբ Հայպետհրատը լույս ընծայեց նաև Ա. Բելյակի «Երկկենցաղ մարդը»՝ անստորագիր և է. Կազակեիչի «Աստղը» վեպը՝ ուրիշի ազգանունով (տես նաև ծանոթ. IV ²⁰):

⁶² Միլվա Կապուտիկյան (1919-2006), բանաստեղծ: Գ. Մահարին անդրադարձել է նրա ստեղծագործությունը «Հասունություն» գրախոսականում («Սովետական Հայաստան», Եր., 1961, դեկտ., թ. 12, էջ 33-35) և մի շարք երգիծականներում (տես «Մեր նշանավորուհիները» և «Մեր բանաստեղծուհիները» «Երգիծանք և հումոր» ժողովածուում, «Ապոլոն», Եր., 2004):

⁶³ Վահագն Դավթյան (1922-1996), բանաստեղծ, խմբագիր: Գ. Մահարին նրա հետ ունեցել է մտերիմ հարաբերություններ, գրել է գրախոսականներ: Իր հերթին Վ. Դավթյանը Գ. Մահարուն է ձոնել բանաստեղծություններ, գրել գրախոսականներ, հուշեր:

⁶⁴ Պարույր Սևակ (Ղազարյան, 1924-1971), բանաստեղծ: Նրա և Գ. Մահարու գրական կապերի մասին տես «Այրվող այգեստաններ», Եր., «Ապոլոն», 2004, էջ 645-649:

⁶⁵ Գևորգ Էմին (Կառլեն Մուրադյան, 1919-1992), բանաստեղծ: Պահպանելով ընդհանուր բարյացակամ տոնը, Գ. Մահարին մեկ անգամ չէ, որ անդրադարձել է նրա ստեղծագործական վրիպումներին:

⁶⁶ Համո Սահյան (Հմայակ Գրիգորյան, 1914-1993), բանաստեղծ: Գ. Մահարին նրա հետ ունեցել է մտերիմ հարաբերություններ, անդրադարձել է նրա ստեղծագործությանը «Գրական նամականի»

գրախոսականում («Գրական թերթ», Եր., 1959, 20 փետրվարի, թ. 7):

⁶⁷ Հրաչյա Հովհաննիսյան (1919-1997), բանաստեղծ: Նրա ստեղծագործությունը Գ. Մահարին անդրադարձել է «Հրաչյալի այգեպանի վայրի վարդը» գրախոսականում («Գրական թերթ», Եր., 1969, 21 փետրվարի, թ. 8):

⁶⁸ Տաժանակիր, դաժան էտապ ինը քաղաքների ինը բանտերով... Աքսորականների առաքումն աքսորավայր կատարվում էր նրանց բանտից-բանտ տեղափոխումների և էտապների համալրման միջոցով: Հաջողվել է ճշտել այդ շարքից Բաքվի, Ռոստովի, Գորկու, Կիրովի, Կրասնոյարսկի բանտերը:

⁶⁹ Կանսկ, քաղաք Կրասնոյարսկի երկրամասում՝ Կրասնոյարսկից 300 կմ դեպի արևելք:

⁷⁰ Զերժինսկ, շրջկենտրոն՝ Կանսկից 150 կմ հեռավորություն վրա:

⁷¹ Կոլխոզի նախագահը հպանցիկ հիշատակվում է նաև Նամակ 10-ում:

⁷² Աշխոր, աշխատանքային օրավարձ, կոլտնտեսականի կատարած աշխատանքի գնահատման միավոր կոլտնտեսություններում:

⁷³ Կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական թերթը:

⁷⁴ Ստալինյան մրցանակը Գ. էմինը ստացել է 1951 թ.:

⁷⁵ Բրիգադիրը հպանցիկ հիշատակվում է նաև Նամակ 10-ում:

⁷⁶ Նախատիպն է «Նախօրյակին» պատմվածքի հերոս կոանահար Պավելի: Հիշատակվում է սիբիրյան մի շարք նամակներում՝ նույն Պավել անվան տակ:

⁷⁷ Անտոնինա Պաուլյատիտե (1924), ծնվել է Վիլնյուսում: Սովորելիս է եղել տեղի համալսարանում, երբ ձերբակալվել է 1945 թ.՝ մերձբալթյան հանրապետությունների «ազատագրումից» հետո: Դատապարտվել է չորս տարվա ազատազրկման, պատիժը կրել Կոմի երկրամասում: 1949-ին աքսորվել է Կրասնոյարսկի երկրամասի Զերժինսկ բնակավայրը: Գ. Մահարու հետ ծանոթացել է 1952 թ. ամռանը, Կուռայում:

⁷⁸ Սոլոմեա Ներիս (1904-1945), լիտվացի բանաստեղծ:

⁷⁹ Գ. Մահարին շփոթում է: Պատմվածքը լույս է տեսել մեկ տարի անց («Նորհրդային Հայաստան», Եր., 1924, 29 մայիսի, թ. 122):

⁸⁰ Պավլո Տիչինա (1897-1981), ուկրաինացի բանաստեղծ և հասարակական գործիչ, թարգմանիչ:

⁸¹ ՌԱՊՊ, ռուսերեն հապավումն է Պրոլետարական գրողների Ռուսաստանի ասոցիացիայի: Գ. Մահարին նկատի ունի կաղապարված գաղափարական դիրքերից գրական անարդարացի քննադատությունը:

⁸² Ակնարկվում է Վ. Լենինը: Լենինյան նորմերը Գ. Մահարին Հակադրում էր ստալինյանին, այլ ալլընտրանք նա չէր կարող ունենալ:

⁸³ Միևնույն ամսագրում երկու գործ կիսատ թողած...– Գ. Մահարին նորից շփոթում է: Այդ գործերը կիսատ մնացին նույն 1934 թ., բայց «Գուրգեն խանի տոհմը» լույս էր տեսնում «Վերելք», իսկ «Արձանագործ Մուրը»՝ «Սովետական գրականություն» ամսագրում:

⁸⁴ Տեսրերը տես ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 15:

II. ԱՐՁԱԿ

¹ **Աի:** Առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», Եր., 1956, Հունիս, թ. 6:

Պատմվածքի հիմքում ընկած է իրական դեպքը, որը հիշատակվում է Նամակ 37-ում:

² Աշոտ Սանամյան, տես ծանոթ. IV ⁴:

³ ...թաղիքե ոտնամաններ... (ռուս.):

⁴ ...գրպարտություն (ռուս.):

⁵ **Մի անգամ գերեզմանատանը:** Առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», Եր., 1956, Հունիս, թ. 6:

⁶ Ազգանունը հիշատակվում է նաև Նամակ 10-ում:

⁷ **Անմեղ մեղավորներ:** Առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», Եր., 1956, Հունիս, թ. 6:

⁸ **Ողբերգություն թուզնանոցում:** Առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», Եր., 1956, դեկտ., թ. 12:

Հրապարակվում է ըստ՝ ԳԱԹ, ԳՄՖ թ. 16:

Պատմվածքի հիմքում ընկած իրական դեպքը, հիշատակվում է Նամակ 27-ում:

⁹ ...երկարաճիտ կոշիկներով... (ռուս.):

¹⁰ ...քաշքշոց... (ռուս.):

¹¹ ...թափով... (ռուս.):

¹² **Արջը ծխամորճով:** Առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», Եր., 1957, մարտ, թ. 3:

¹³ ...դեհ... (ռուս.):

¹⁴ ...դուլլը... (ռուս.):

¹⁵ ...բլիթներ... (ռուս.):

¹⁶ **Մաքուր խղճի Համար:** Առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», Եր., 1957, մարտ, թ. 3:

¹⁷ ...«հրդեհաշեջ»... (ռուս.):

¹⁸ ...վերմակ... (ռուս.):

¹⁹ Ադրբեջանական երգի տեսակ:

²⁰ ...հրդեհ... (ռուս.):

²¹ ...ճկուն ռեզինե փողրակ... (ռուս.):

²² ...գրասենյակ... (ռուս.):

²³ ...առողջարանում... (ռուս.):

²⁴ ...մեքենայութուն-զեղծարարութուն... (խոսակցական ռուս.):

²⁵ **Նախօրյակին:** Առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», Եր., 1959, մայիս, թ. 5: Հրատարակվում է ըստ՝ ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 21:

²⁶ Ռուսերեն հապավում՝ մեքենա-տրակտորային կայան:

²⁷ ...պետին... (ռուս.):

²⁸ ...քաղցրաբլիթ... (ռուս.):

²⁹ Նման հարցը տրվում էր շշի արժեքն օդու գնի մեջ ներառելու կամ բացառելու համար:

³⁰ Գների ամենամյա իջեցումը 10-15 տոկոսի սահմաններում տարածվում էր ոգելից խմիչքների և առաջին անհրաժեշտության պարենային ապրանքների վրա:

³¹ Նկատի ունի կոմունիստական կուսակցության շրջանային կոմիտեին:

³² Ի. Ստալինի թեևավոր արտահայտություններից մեկը:

³³ Համեմատաբար թանկ ծխախոտ:

³⁴ Ակնարկվում է Աշուղ Զիվանու «Ձախորդ օրեր» երգը:

³⁵ Այստեղ՝ վե՛րջ... (ռուս.):

³⁶ Թարգմանաբար՝ Դաժան Մաշա (ռուս.):

³⁷ Գետ Ռուսաստանի եվրոպական մասում, ամենամեծը Եվրոպայում:

³⁸ Վոլգա գետին նվիրված ռուսական ժողովրդական երգ:

³⁹ Ըստ ավանդույթյան Եղիա մարգարեն ապրել է Իսրայելի Աքաբ թագավորի օրոք: Կերակրվել է ագուսիների բերած հացով և մսով, իսկ երբ տեղափոխվել է աղքատ մի այրու տուն, այդ տնից հացը և միսը հրաչքով չի պակասել:

⁴⁰ Կաչչեյ թագավոր (հաճախ Անմահ ածականով), ռուսական ժողովրդական հեքիաթների հերոս:

⁴¹ Ալեքսանդր Պուշկին (1799-1837), ռուս բանաստեղծ:

⁴² Նկատի ունի Միխայիլ Լերմոնտովին (1914-1041), ռուս բանաստեղծ:

⁴³ Նկատի ունի Պարույր Սկայրդուն (մ. թ. ա. VIIդ), Ասքանազյան թագավորության հիմնադրին:

⁴⁴ Միխայիլ Կալինին (1875-1946), պետական և կուսակցական գործիչ:

⁴⁵ Մարտի 5-ին մահացավ Ի. Ստալինը:

⁴⁶ **Սև մարդը:** Ճամբարային առաջին պատմվածքը լույս տեսավ գրվելուց երեք տարի անց՝ «Լուովյան ձայնը» ժողովածուում (1963):

Հրապարակվում է բւստ՝ ԳԱԹ, ԳՄՖ, անմշակ թղթապանակ:

Ժողովածուն արդեն իջեցված էր տպարան, երբ 1963-ի ամառը Գ. Մահարուն, որը հանգստանում էր Մերձբալթիկայում, հասան անհանգստացնող լուրեր: «Գրքիս շուրջը գեշ աղմուկ կա, հետաքրքրվի՛ր», – գրեց նա գրականագետ Շ. Շահրիկյանին: Պարզվեց, որ ժողովածուի հրապարակումը կասկածի տակ է «Սև մարդը» պատմվածքի համար: Ծրագրվել էր անգամ այն հանել ժողովածուից: Գ. Մահարին արեց, ինչ կարող էր. «Այսօր մի նամակ ուղարկեցի ընկ. Զարոբյանին գրքիս առևանգման կապակցությամբ. ներփակ ուղարկեցի Եվտուշենկոյի “Лит. газета”-ի երեկվա համարում լույս տեսած բանաստեղծությունը: Աքանչելի բանաստեղծություն է, գնացեք գրադարան և կարդացեք: Բողոքեցի և խնդրեցի նրա վճռական միջամտությունը» (Հ. Սահյանին, 18 հուլիսի 1962 թ.):

Առաջիկա օրերին ոչինչ չփոխվեց և օգոստոսի 12-ին Գ. Մահարին նորից գրեց Շ. Շահրիկյանին. «Գրքիս հետ պատահածը (մանրամասնությունները քեզնից կսպասեմ...) խփեց ինձ կայծակի նման: Կարծեմ անցյալ տարի այս ձեռագրով նամակ չեմ գրել քեզ: Գրի՞չն է դողում, ո՛չ, մատներս են դողում. վիրավորվեցի գրքիս հետ, գրքիս պես...»:

ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Յա. Զարոբյանին ուղղված նամակն անհետևանք չմնաց: Գիրքը լույս տեսավ նախատեսված պատմվածքով, ավելին, արժանացավ տարվա լավագույն պատմվածքի մրցանակին և մեկ տարի անց ունեցավ առանձին հրատարակություն՝ «Պատմվածքներ, XX դար» մատենաշարով: Անտրամաբանականը շարունակությունն էր, որը տեղի ունեցավ գրողի մահից հետո: Երկերի ժողովածուի երրորդ հատորում պատմվածքը լույս տեսավ տղատակային ծանոթագրությամբ՝ «Լույս է տեսնում կրճատումներով»: Դա ավելի շուտ վերաբերմունք էր դեպի կյանքից հեռացած Գ. Մահարին, քանի որ պատմվածքը քանիցս լույս էր տեսել արդեն նաև Սփյուռքում:

Ժողովածուն գրախոսելիս, Վ. Դավթյանը չչրջանցեց պատմվածքը. «Մահարին իր «անտանելի բնավորությունը» ժպտալու առիթներ է գտնում նաև այստեղ և պատմում մի պատմություն, ուր դառն ճշմարտությունը, մղձավանջը, գուցե և ոչ մի տեղ չլուող կյանքի զվարթ զարկերակը միահյուսվում են իրար, դառնում արցունքով ու ժպիտով,

դառնուլթյամբ ու ծիծաղող կայծկլտող արվեստի մի հրաշալի գործ: Թվում է, թե ժպտալու, ծիծաղելու ոչ մի տեղ չկա...»: (Այնուամենայնիվ ժպիտով... «Գրական թերթ», Եր., 1962, 16 նոյեմբերի, թ. 46):

Պատմվածքն արտատպվեց «Նայիրի», «Յառաջ» պարբերականներում: Ուշագրավ էր «Նայիրի»-ի խմբագրական խոսքը. «Ժողովածուին մէջ տեղ գրաւած է նաեւ առաջին անգամ ըլլալով, աքսորի կեանքէն դրուագներ: Յայտնի է, թէ Գուրգէն Մահարի Սիպիրիոյ արգելաբաններուն մէջ ապրեցաւ աւելի քան տասնըհինգ տարիներ: Այդ կեանքին ու միջավայրին միջնորդան է, որ հարազատօրէն կը պատկերացնէ «Սեւ մարդը» պատմուածքը, ուր չկայ դառնութիւն եւ կիրք, չկան յուզումի եւ որի պոռթկումներ, այլ կայ հազիւ նշմարելի թախիծով մը տրուած իրականութիւնը, ճիշդ այդպէս՝ ինչպէս կըլլան մեծ ողբերգութիւնները, երբ պատմուելին «լուռթեան ձայնով», դասական պարզութեան հասած մեծ արուեստագէտի գրչով» («Նայիրի», Պէյրութ, 1962, 25 նոյեմբերի, թ. 28):

Հրապարակվում է ըստ ինքնագրի՝ ԳԱԹ, ԳՄՅ, թ. 26:

⁴⁷ Գ. Մահարին դժկամությամբ էր մասնակցում նման միջոցառումներին, որոնք համարվում էին չափանիշ գրողի հասարակական ակտիվության: Վերադարձից հետո նա ունեցավ միայն երկու հանդիպում «աշխատավորութեան հետ»:

⁴⁸ Աքսորից վերադառնալուց հետո մինչև բնակարան ստանալը Գ. Մահարին երկու տարի ընտանիքով ապրեց «Երևան» հյուրանոցում:

⁴⁹ Գեո Կրասնոյարսկի երկրամասում, ձախ վտակն է Չուլիմ գետի:

⁵⁰ 1961 թ. Ս. Խանզադյանը հայ գրողներին և մշակութային գործիչների կազմում գործուղվեց Տաշքենդ: Գ. Մահարին նրան գրեց Երևանից. «40-ական թվականներին ծանոթ եղա մի ուզեցեկի հետ, «Բաբայ» էին կանչում. երկու կին ուներ և ամեն ամիս ստանում էր երկու ծանրոց: Եթե հանդիպես՝ բարեիր»: Սա նույն Նուրունբայն է:

⁵¹ Մարզային ենթակայութեան քաղաք Իրկուտսկի մարզում:

⁵² ...պարետը... (ռուս.):

⁵³ ...սաթ... (աղբբեջ.):

⁵⁴ 30-ական թվականներին Հայաստանում տարածված բանտային

երգ:

⁵⁵ ...խոհանոցի... (ռուս.):

⁵⁶ ...տնտեսավար... (ռուս.):

⁵⁷ – Զի՛ կարելի, չի կարելի... (աղավաղված ռուս.):

⁵⁸ – Սատանան գիտե... (աղավաղված ռուս.):

⁵⁹ – Բանն ի՞նչ է, ախպեր... (ռուս-վրացերեն):

⁶⁰ Բանն ի՞նչ է: Իսկ բանն այն է, որ... (ռուս.):

⁶¹ – Հայրենակիցը Հայրենակցին չպետք է նեղացնի (խառը հայ-ռուս-ադրբեջաներենով):

⁶² «Խնցզետիների ձմեռանոց» ռուսական դարձվածքի իմաստն է, որ խնցզետիները ձմեռում են սառցի հաստ շերտի տակ:

⁶³ Բնակավայր Ադրբեջանում:

⁶⁴ ...համաներումը... (ռուս.):

⁶⁵ Հին եգիպտոսի փարավոններ մ. թ. ա. XIII-XIV դարերում:

⁶⁶ Գործերը գնում են, գրասենյակը գրում է...– Ռուսական ժողովրդական ասացվածքը խորհրդանշում է բուռն գործունեություն:

⁶⁷ Աղավաղված բառերն են «Վոլգա-Վոլգա» կինոֆիլմում Ի. Դուսևակու երաժշտությունը գրված երգի:

⁶⁸ ...դատախազ... (ռուս.):

⁶⁹ – Խնդրեմ... (ռուս.):

⁷⁰ ...դասալիք, ծուլլ... (ռուս.):

⁷¹ ...հատուկ... (ռուս.):

⁷² Նկատի ունի ժողովրդական երգի վերածված Ռ. Պատկանյանի «Արաքսի արտասուքը» բանաստեղծությունը:

⁷³ Ֆյոդոր Շալյապին (1873-1938), ռուս երգիչ, բաս:

⁷⁴ Ռուսական նախախորհրդային աքսորական երգ՝ «Թափառաշրջիկը»:

⁷⁵ Քաղաք Մորդովիայում:

⁷⁶ Ակնարկվում է անգլիացի կինոդերասան Չառլի Չապլինը (1889-1977):

⁷⁷ **Գիշեր:** Առաջին անգամ՝ «Գրական թերթ», Եր., 1964, 19 ապրիլի, թ. 16, հետագայում՝ Երկերի 5-րդ հատորում:

Լույս տեսավ խմբագրության թղթապանակում ավելի քան մեկ տարի «գիշերելուց» հետո, արտատպվեց Սփյուռքի պարբերականներում և ունեցավ լայն արձագանք: Անգամ Գ. Մահարու նկատմամբ վերապահ Հր. Քոչարը հայտնեց այն կարծիքը թե՛ «պատմվածքը այդ թեմայով գրված լավագույն գործն է թե՛ հայ, թե՛ ռուս գրականության մեջ» (Վ. Դավթյանին ուղղված Գ. Մահարու 1964 թ. մայիսի 28-ի նամակից): «Բազինի» աշխատակից գրականագետ Բ. Փափագեանը Ա. Ալիբեյանին գրեց. «Առիթ ունեցա կարդալու Գ. Մահարիի «Գիշերը» «Գրական թերթի» այստեղ հասած վերջին թիվին մէջ: Գլուխգործոց մը զոր ըմբռնանցի: Կրնամ ըսել, որ առաջին անգամն է կը հանդիպեմ իր քով եւ անշուշտ գինք շրջապատող հեղինակներուն մէջ միջազգային առումով գրական, արուեստի էջերու. ամբողջ գրուածքը, տող առ տող,

պատկեր առ պատկեր, ապրում առ ապրում իրաւ գրականութիւն մըն է. հայկական Յուլքընը մը, Հեմինկվեյ մը կըլլար Գ. Մահարին, եթէ այդ ձեւով, այդ հարազատութեամբ վէպ մը կերտեր, անշուշտ այդ իրաւութեամբ եւ ազատութեամբ: Համենայն դէպս այդ էջերը կը մնան ինձի համար գլուխ-գործոց էջեր: Առաջարկ բրի, որ «Բագինի» հաջորդ թիւին մէջ հիւճուրասիրենք այդ կտորը, տալով անոր ներկայացման արժանի ձեւ, թուղթ ու տառեր, որոնք կարողանան հաւելեալ հաճոյք մը ըլլալ և մարդու աչքերն ալ կշտացնել, փոխանակ մանրատառին վրա չարհարուելու...»:

Ինչպէս միշտ (օրինակ՝ Սփյուռքի կողմից «Այրվող այգեստանները» Լ. Տոլստոյի «Պատերազմ և խաղաղություն» կամ Բ. Պաստեռնակի «Դոկտոր ժիվագո» վեպերի կողքը դնելու դեպքում) Գ. Մահարին մերժեց գերադրական գնահատականները. «Չափազանցված է. – իհարկե, ընդունում եմ...», – գրեց նա (Վ. Դավթյանին, 27 մայիսի 1964 թ.), «...իհարկե, չափազանցություն է...», – երկրորդեց Բ. Հովսեփյանին, իսկ Գ. Շահինյանին՝ «Յուլքներ, Հեմինգուեյ՝ ոչ, բայց Գուրգեն Մահարի մը ըլլալ հաստատապես որոշե՛ր եմ»: Նա ունեւր իր համեստ բացատրությունը պատմվածքի աննախընթաց հաղողության. «Եթե չհաշվենք «Մանկությունը», մինչև անգամ եթե այդ էլ հաշվենք, իմ ոչ մի գործը չի գտել այս արձագանքը թե՛ երկրում և թե՛ երկրից դուրս՝ ինչ գտավ «Գիշերը»: Երևի... ժամանակի նշան է...» (Բ. Հովսեփյանին, 12 հունիսի 1964 թ.):

Նույն նամակում Գ. Մահարին շարունակեց «Ծիշտ է քո քննադատությունն ու զուգահեռ «Սև մարդու» և այս պատմվածքի վերաբերմամբ: Հաշվի առ, որ «Սևը» գրված է տարիներ առաջ, երբ «չչնջալն» այսօրվա գոռալու գինն ունեւր»:

Բարձր գնահատականների շարքում միակ աններդաշնակ ձայնը Մ. Արմենինն էր, սիրիլյան պատմվածքների մեկ այլ հեղինակի. «Քո «Գիշերը» թույլ գործ է, ան..., անգլուխ...»: Նման գնահատականը տրված էր այն օրերին, երբ գրախանութներում հայտնվեց նրա «Պատվիրեցին հանձնել» պատմվածքների ժողովածուն: «Ես դեռ չեմ կարդացել նրա գիրքը, բայց ուրախ կլինեի, որ այդ դժամ խստապահանջությունը բխեր նրա վերջին գործի արվեստի մակարդակից: Միաժամանակ խիստ ցավալի կլինեի, եթե նրա այդ գնահատականների շարժառիթները այլ լինեին», – գրեց այդ առիթով Գ. Մահարին (Բ. Հովսեփյանին, նույն տեղում):

Մ. Արմենի ծայրահեղ կարծիքը ստիպեց Գ. Մահարուն առանձին նամակով անդրադառնալ նրա ստեղծագործությանը.

«...նրա հիմնական արատը սարքեղն է, հնարելը: Նո՞ր բան է դա: Չեմ խոսում նրա բանաստեղծությունների մասին. դրանցով դեռ նա այսօր էլ պարծենում է վկայակոչելով Չարենցի դրական կարծիքը: Փաստն այն է, որ դրանք չդիմացան ժամանակի քննությունը, որովհետև սարքածո պոեզիա էր: Չեմ էլ հենվում նրա նախահեղինարյան միամիտ, պարզունակ պատմվածքների վրա. դրանք էլ այսօր չեն կարդացվում: Բռնում եմ նրա Հեղնարի քթից. չէ՞ որ Հեղնարը հիմնականում, սյուժետային կառուցվածքով արհեստական, հնարածո գործ է... Այո, այնտեղ կան նկարագրական հիանալի էջեր, կոլորիտ, բայց չէ՞ որ այդ գործն էլ ոչ մի կապ չունի հին ու նոր իրապաշտություն, ռեալիզմի հետ: Սարքած և գեղեցիկ սարքած գործ է Հեղնարը, ոչինչ ավելի: Եվ մենք, փոխանակ նրա ուշքը հրավիրելու այդ արատի վրա, նրա մեջ տեսանք «մեր դպրություն ասպագայի սերմը» անգամ՝ «մեր դպիրքը պանծալի»^{*}...

Անձամբ ես, հատկապես 1954 թվականից հետո, միշտ լուռությամբ եմ անցել նրա ձեռնածությունների կողքով, ելնելով «Նոյեմբեր»-յան ավանդներից. իսկ հիմա ձեռներս կապված են, որովհետև ոչ գրական շարժառիթներով խզեցի նրա հետ փոխհարաբերություններս: Նրան շատ օգտակար կլիներ ճշմարիտ և խիստ քննադատական խոսքը, պետք է հասցնել նրա գիտակցությունը, որ ձեռք քաշի Աբովի ասած՝

Հանճարով բանջար քաղել,
Ճահիճում ճզմել ճուտեր...

(Այս տողերն Աբովը չի գրել Արմենի մասին. հիշեցի որովհետև սազում է...):

Եվ ոչ մի քննադատ Արմենի մասին չի ասել լիաբերան քննադատական խոսք, մատը չի գրել նրա վերքի վրա. լույս են տեսնում հատոր հատորի ետևից և նույն լուռության դավադրությունը: Մե՛նք ենք մեղավորը, որ նա, քո ճիշտ բնորոշումով «ձանր բանի մասին գրել է թեթև գիրք»: Հանցագործ է մեր քննադատությունը, մեր գրական մամուլը, գոհեր շատ կան և Արմենը վերջինը չէ:

Չեմ կասկածում, որ նրա լագերային կյանքին նվիրված վերջին գրքում կան և լավ էջեր. հարկավոր է վեր հանել լավը և շինծու, սար-

^{*} Նկատի ունի Մ. Արմենի մասին Չարենցի քառատողը.

Դու մեր մեջ ամենից կրտսեր ես,
Եվ մոխիրի վրա մեր անցյալի
Ուռճանում է քո մեջ ասպագայի սերմը՝
Մեր դպրության գալիքը պանծալի...

քածոյի, Հնարածոյի մասին ասել շիտակ, խիստ խոսք: «Սարքածո» արձակագիրները գիտես որ կան նաև երիտասարդության մեջ (Վ. Պետրոսյանը քեզ օրինակ...), հարկավոր է ուշքի բերել նրանց, ավելի շուտ՝ և նրանց»:

Մ. Արմենի մասին Գ. Մահարին վիճեց Զ. Որբունու հետ. «Քո նամակում տրված Բակունցի և Արմենի համեմատականի հետ ես համաձայն չեմ: Բակունցը, հակառակ իր կարճատև գրական գործունեության, ամբողջական հեղինակ է, ծանրակշիռ և ոճավոր, այնինչ Արմենը անհավասարակշիռ է. «Հեղնարից» հետո նա չկարողացավ նույն ուժի մի բան գրել և նրա լավագույն գործերից «Ոսկե Հնձանն» անդամ չհասավ «Հեղնար աղբյուր»ի ակունքներին» (22 հունիսի 1966 թ.):

«Այրվող այգեստանների» լույս տեսնելուց հետո Մ. Արմենը գրեց «Բանաստեղծի պասկվիլը առանձին հատորով» գրախոսականը («Գրական թերթ», Եր., 1998, 15-30 նոյ., թ. 13): Երկար ժամանակ ձեռքից ձեռք անցնելուց հետո այն տպագրվեց մեր օրերում: «Հողվածը» դուրս է գրականութունից: Այն հակակրանք է առաջացնում բառապաշարով «ամենաստորն ու ամենակեղտոտը հայ գրականության մեջ», «գարչելի գիրք», «անշնորհք և անխելք գիրք», «անագնիվ ամբաստանագիր», «կրկեսի կլոունի խեղկատակութուններ», «կապկութուններ», «մանր քաղքենու մկնաբանային (մեկ այլ տեղում՝ մկնիկային...– Գր. Ա.) տեսանկյուն», «խայտառակորեն անտաղանդ գրող», «ազգի դավաճան», «թուրք գրող», «Թուրքեն Մահարի», «ներքին թուրք»... Զի արված ըստ էության ոչ մի լուրջ գիտողութուն: Դրան փոխարինում է ամփոփիչ խրատը՝ «Հարկավոր է անդադար աշխատել իր զարգացման, իր կոմունիստ դառնալու վրա»:

Տպագրելով «գրախոսականը»՝ «Գրական թերթի» խմբագրութունն ընտրել էր Մ. Արմենի ինքնաձազկման ակնառու ճանապարհը... Պատմվածքը հրապարակվում է ըստ՝ ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 24: Կատարված են էական լրացումներ և ճշտումներ:

⁷⁸ Սեմյոն Նադսոն (1862-1887), ուսու բանաստեղծ, սիրո և բնապատկերների քնարերգակ:

⁷⁹ Հունգարերեն այգպես էին կոչում թուրքական բռնապետության դեմ պայքարող մարտիկներին:

⁸⁰ ...Աստված իմ, Աստված իմ... (գերմ.):

⁸¹ Նույնանուն մարզի կենտրոն, նավահանգիստ Օխոտի ծովի ափին: Կառուցվել է կալանավորների ուժերով:

⁸² Կրասնոյարսկի երկրամասի հյուսիսում նավահանգստային քաղաք Ենիսեյ գետի ափին: Կառուցվել է կալանավորների ուժերով:

⁸³ Նկատի ունի եգիպտական դամբարաններում պահպանված փարավոնների մարմինները:

⁸⁴ Վերհիչեցումն է Կ. Մարքսի Հանրահայտ խոսքերի:

⁸⁵ Բարո՛վ եք գալիս, ա՛յ նորեր, ա՛յ լավեր...– 1918 թ. Թիֆլիսում լույս տեսավ «Հրագրան» գրական ամսանախը, որտեղ առաջին անգամ կողք-կողքի տեղ գտան արևմտահայ և արևելահայ երիտասարդ բանաստեղծների և գրողների գործերը: Վերհիչեցյալ ողջունն ամսանախի առաջաբանից էր: Գ. Մահարին առանձնացրել էր այդ բառերը նաև իր ամենավաղ գրախոսականում («Վան Տոսպ», 1918, 1 ապրիլի, թ. 10):

⁸⁶ Հեռավոր վերհիչեցումն է Դանտեի «Աստվածային կատակերգություն» և Վ. Սարոյանի «Մարդկային կատակերգություն» ստեղծագործությունների:

⁸⁷ Ծամբարներում ստեղծված ներքին գործերի հատուկ մարմին, որը կոչված էր վերահսկելու կալանավորների և ճամբարային ղեկավարությունն աշխատանքը:

⁸⁸ Սոցիալիստական արտադրությունն նորարարների շարժում, կրում էր ցուցադրական բնույթ:

⁸⁹ «Ոճրագործ իժ» բառերը հասարակական կյանքում շրջանառություն մեջ էր մտցրել Լ. Բերին: Իր հողվածներից մեկում «իժը» գործածեց և Ն. Զարյանը արդեն ձերբակալված Ա. Բակունցի Հանդեպ: Անգամ տասնամյակներ անց Սփյուռքը դա չներեց նրան (տես, օրինակ, «Ո՛վ է իժը, ինչո՞ւ էչք հարցներ, ո՛վ երեւանցիներ» խմբագրի խոսքը, «Յառաջ», Փարիզ, 1962, 4 օգոստոսի, թ. 9470):

⁹⁰ Այստեղ և ստորև ակնարկվում է Ի. Ստալինը:

⁹¹ Նկատի ունի Երևանի Նալբանդյան փողոցում գտնվող ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի (ներկայիս Նախարարություն) շենքը:

⁹² Հաղթանակի պայմանական նշան՝ լատինական V (Victoria) տառի տեսքով:

⁹³ ...չսպասեց (ռուս.):

⁹⁴ Հեզեմվում է Ի. Ստալինի ասույթը՝ «Մարդն ամենաթանկ կապիտալն է»:

⁹⁵ Պատմվածքը լույս է տեսել հետևյալ «երջանիկ ավարտով».

«Բայց վախենալուց ավելի ես գիտեմ, որ կա և այն, ինչ Աշոտ դային է ասում հաճախ, – վեր կաց, հայդո՛ւկ, փոքր առավոտը բացվեց, ով քնի փոքր առավոտը, մեծ առավոտը չի տեսնի:

Ես գիտեմ, որ կբացվի մեծ առավոտը: Մերպերտը չափեց իմ տաքությունը՝ 35,5: Նա շարժեց գլուխը և շնչաց. «Զարմանալի՛ է»: Իսկ

ես հիշեցի Աշոտ դայու հինգ դույլ եռման ջուրը, այնտեղ, բաղնիքում:
Մերպերտը բարձրաձայն մտածում է.

– Հիտլերը նահանջում է: Վերջին գերմանացին փախավ մեր հողից»:

⁹⁶ **Հայկական բրիգադ:** Առաջին անգամ՝ հետմահու՝ «Գրական թերթ», Եր., 1989, 24 մարտի, թ. 13, հետագայում՝ Երկերի 5-րդ հատորում:

Հրապարակվում է ըստ ինքնագրի՝ ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 25:

⁹⁷ Ըստ հին հրեական առասպելի՝ համաշխարհային ջրհեղեղից հետո մարդիկ փորձել են Միջագետքում կառուցել քաղաք և աշտարակ, որի բարձրությունը հասնելու էր երկնքին: Փոխաբերական իմաստով բաբելոնյան աշտարակաշինությունը նշանակում է իրարանցում, անկարգություն, քաոս, ինչպես նաև անիմաստ, ապարդյուն աշխատանք:

⁹⁸ Բալանդոր՝ բալանդա, վոխի բաժանող (ռուս.):

⁹⁹ Մեսրոպ Ուզունյանը, որի կերպարն ավելի հանգամանալից տրված է «Ծագած փշալարեր» վիպերգում, իրական անձնավորություն էր, որի հետ կապը պահպանվեց և հետագայում: Ծ. Շահնուրին ուղղված նամակներից մեկը գրվեց աբխազական Լեսելիձե ավանից. «Ինչո՞ւ Լեսելիձե և ոչ թե Սուխում, Սոչի, Գագրի և կամ ուրիշ ավելի մոդե՛ռն հանգստավայր. պատճառն այն է, որ այստեղ Մեսրոպ Ուզունյան մը կա, որ ահա չորս տարի է, որ կզբե, կհեռագրե և կհեռախոսե, – ե՛կ, օղուլ, ե՛կ, երկհարկանի տուն եմ շինեք, ե՛կ, այդուս մեջ նարինջներ, խնձոր ու խաղող – ե՛կ, մի մոռնա, որ Սիպիրիո մեջ ութ տարի մեկ հողե ամանից ճաշ կոչված բան մ՛ենք կերեք, ե՛կ...»

Եկա: Կյանքիս մեջ քիչ են նման սրտալի հանդիպումները. ահա երեք շաբաթ է, ինչ ո՛չ կզբեմ, ո՛չ կկարգամ, ո՛չ անցյալ, ո՛չ ապագա. ասոնց փոխարեն ներկա մը, վայրի, հովերգական, Աև ծովերգական:

Կհիշենք, կօխրենք, կժպտանք» (26 օգոստոսի 1962 թ.):

Մ. Ուզունյանը ճամբարից վերադարձել էր 1948 թ.:

¹⁰⁰ ...ուկրախիցիներ... (ռուս.):

¹⁰¹ ...խստոնացիներ... (ռուս.):

¹⁰² ...Իրակլու թագավորությունն էք բաժին-բաժին անում... – Խոսքը Վրաստանի թագավոր Գորգիս II-ի մասին է, որը համախմբեց տարանջատ վրացական իշխանությունները և ստեղծեց կենտրոնացված պետություն:

¹⁰³ Նկատի ունի 1921 թ. փետրվարին խորհրդային իշխանության դեմ ուղղված ՀՅԳ զինված ելույթը Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ, որի պատճառը հայ բոլշևիկների հաշվեհարդարն էր՝ դաշնակցական

սպաների նկատմամբ: Ապստամբությունը, որը ստացավ «փետրվարյան ավանտյուրա» անվանումը, դաժանորեն ճնշեց ուսական Տասնմեկերորդ բանակը:

¹⁰⁴ ...խոհարարը... (ուս.):

¹⁰⁵ **Մշեցի Առաքելը և ուրիշները:** Առաջին անգամ՝ «Նայիրի», Բեյրութ, 1967, 15, 22, 29 հունվարի և 12 փետրվարի, թթ. 34, 35, 36 և 38: Մեր մոտ առաջին անգամ՝ Երկերի 5-րդ հատրում (1990):

1965 թ. փետրվարից պատմվածքը համենում էր «Գրական թերթի» խմբագրությունում: Այդ մասին է վկայում Վ. Նորենցի ամառային նամակներից մեկը. «... իսկ «Մշեցի Առաքելը» սպասում է հարմար ժամանակի... դուրս պրծնելու համար: Հիմա այդպիսի նյութերի հրատարակումը ավելի դժվար է, քան մի քանի ամիս առաջ» (17 հունիսի 1965 թ.): Համոզվելով, որ պատմվածքի հրատարակումը հայաստանյան պայմաններում բացառվում է, Գ. Մահարին մտադրվեց հրատարակել այն արտասահմանում: Ամենավստահելի մարդն այդ գործում Ա. Ծառուկյանն էր, խմբագիրը «Նայիրի» երկշաբաթավթերթի, որին և փոխանցվեց պատմվածքը: Պատմվածքի հրատարակումից հետո Ա. Ծառուկյանը հայտնվեց ՊԱԿ-ի հսկողություն տակ: Հայաստան կատարած հերթական այցելությունից վերադառնալիս, Գ. Մահարու մահից հետո, նրա ճամպրուկն օդանավակայանում ենթարկվեց մանրազննին ստուգման, հայտնաբերվեցին և բռնազրավվեցին մի շարք անտիպ գործերի մեքենագիր օրինակներ: Սակայն ելքը միշտ կգտնվի: Հաջորդ այցելություն ժամանակ սփյուռքահայ գրողի մերձավորների մոտ այն տպավորությունն էր, թե հյուրանոցի համարում փակված նա աշխատում է ինչ-որ նյութի վրա: Այնինչ այդ օրերին նա բարեխղճորեն արտագրում էր «Երիտասարդություն» անավարտ վեպը: Ըստ այդ ձեռագրի էլ իրականացվեց դրա հետագա հրատարակումը: Տասնամյակներ անց փարիզահայ ձեռնարկատեր, գրող և ազգային գործիչ Կ. Ջրբաշյանն անշահախնդրորեն մեզ փոխանցեց բեյրութահայ գրողի ինքնագիրը: Ներկայումս այն պահպանվում է ՀԱԱ-ում:

Հասկանալու համար թե ինչ էր նշանակում նման պատմվածքի հրատարակումն արտասահմանում, պետք է հիշեցնել, թե ինչպիսին էր գրական մթնոլորտը 60-ական թվականներին:

Հեղձուձի՛ջ... ուրիշ ավելի հարմար բառ դժվար է գտնել: Սովետական գրողների նոր սերունդը փակ դռներ էր թակում և տարեցտարի՝ ավելի ու ավելի ուժեղ: Ստեղծվում էին ընդհատակյա գրական խմբակներ, անգամ՝ հրատարակչություններ: Բ. Պաստեռնակը համարձակություն ունեցավ «Դոկտոր Ժիվագո» վեպը, հրատարակել արտասահ-

մանում: Գրականությունը վերահսկող իրավական մարմինների համար արդեն սկսվել էին սուլժենիցինյան «գլխացավանքները»:

Կենտրոնական “НОВЫЙ МЯД” ամսագիրը, ամենաազատականը ԽՍՀՄ-ում, առանձին գործերի հրապարակումով փորձում էր բաց թողնել գոլորշին և իջեցնել ճնշումը, բայց ապարդյուն:

Եվ իշխանությունները հերթական անգամ զնացին պալքարի ճանապարհով: Կրկին հակախորհրդային համարվեց այն ամենը, ինչ դուրս էր թուլլտվությունից: Աննախընթաց հալածանքի ենթարկվեց Բ. Պաստեռնակը, որին Նոբելյան կոմիտեն արժանացրեց մրցանակի: Եվ ոչ միայն նա: Սովորական դարձան դատավարությունները և հասարակայնության կողմից «մեղադրյալները» ակտիվ դատապարտումը:

«Մշեցի Առաքելի» հրապարակումն արտասահմանում չէր կարող անհետևանք մնալ: Հենց միայն այն, որ այդ փորձը եղավ միակը ոչ միայն Գ. Մահարու, այլև ողջ սովետահայ գրականությունում, վկայում է համապատասխան սաստի ու կուլիսներում տարված աշխատանքի մասին: Ամենայն հավանականությամբ, հաշվի առնելով, որ չհատարած հանցանքների համար գրողն արդեն պատժվել է անցյալում, բավարարվեցին նախազգուշացումով: Համենայն դեպս հետ այդմ Գ. Մահարին դադարեցրեց սիբիրյան գործերն արտասահմանում տպագրելը և եթե ինչ-որ նյութեր շարունակեց փոխանցել Ա. Ծառուկյանին, ապա՝ հետմահու տպագրելու պայմանով:

Հետաքրքիր էր և Սփյուռքի պահվածքը «Մշեցի Առաքելի...» նկատմամբ: Եթե «Լուսնի ճայնը» ժողովածուում լույս տեսած «Սև մարդը» կամ «Գրական թերթում» լույս տեսած «Գիշեր» պատմվածքն այնտեղ ունեցավ բազմաթիվ արտատպումներ և արձագանքներ, ապա «Մշեցի Առաքելը»... մատնվեց լուսնի: Սա այն դեպքն էր, երբ դաշնակցական, ռամկավար թե անկախ մամուլը ներքին պայմանավորվածությամբ թե իրարից անկախ, գտան ճիշտ ճանապարհը գրողին հնարավորինս չվնասելու համար: Համենայն դեպս այդ տարիների մամուլում մենք չենք հանդիպել որևէ զնահատականի, չնայած պատմվածքն ընթերցվում էր մեծ ուշադրությամբ, ինչի մասին վկայում է Արամ Հայկազի նամակը. «...կարդալ սկսայ «Նայիրի»ի մէջ տպուող «Մշեցի Առաքելը»: Տիկինը կը կարծէ թէ երեխայանալ եմ սկսած քանի որ «ամէն բանի վրայ կուլամ»: Պոլսեցի այդ աղջիկը ի՞նչ կը հասկնայ Աշոտ դայու Մշեցի իր բարեկամին համար պատրաստած սալի արձանագրութիւնէն...

Ի դուր չէ, որ Մահարին թէ՛ Հայրենիքի եւ թե՛ արտասահմանի, համայն սփյուռքի մէջ մեծ անուն՝ ու անհամար, անհամար սիրողներ, հիա-

ցողներ ունի: Ու անոնց մէջ, ու անոնցմէ առաջինը, ես:

Բարկ արեւից այրուած պտուղ,
Ի՞նչ անենք մենք քեզ համար...*

(Ինչ ալ ընենք՝ քիչ է):

Գրականութեան մէջ յաճախ կը յիշուի Աստուծոյ անունը՝ այն տպաւորութիւնը թողելով որ ես անոր հաւատացող մը՝ կամ բարեպաշտ մըն եմ: Սխալ: Ես չեմ հաւատար անոր ո՛չ գոյութեան, եւ ո՛չ ալ արդարադատութեան: Բայց գաւառացի մօրս կողմէ դարբնուած հոգիիս մէջ իր (մօրս) կողմէ ներմուծուած հաւատքի բեկորներ կան, որոնք դեռ կը յամենան՝ եւ նեղ օրերուս ալ, որոչ չափով, օգտակարութիւն ունեցած են, ինծի տոկոսութիւն ու մինակ չըլլալու մխիթարութիւնը ներշնչելով: Ահա թէ ինչո՛ւ կը մաղթեմ որ, եթէ կայ նման գորութիւն ունեցող ոյժ մը, իմ օրերէս կտրէ՝ ու դնէ քու օրերուդ վրայ: Դնէ քու օրերուդ վրայ՝ որ ծառայես գրչովդ, հայութեան ու մեր Հայրենիքին: Քու նման մէկ գրութիւնդ հազար քարոզէ աւելի բան կընէ՝ ու համակիր կը շահի: Այդ կտորդ ո՞ր գրքիդ մէջ տպուած է կամ պիտի տպուի. կուզեմ գայն ունենայ: Խնդրեմ, զրկէ գայն ինծի՝ որ բարձիս տակ դնեմ ու ամէն անգամ որ կազդուրուելու (հոգեպէս) պէտք ունենամ, բանամ ու կարդամ» (12 փետրվարի 1967 թ.):

Հրապարակվում է ըստ հեղինակային ինքնագրի՝ ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 26: Կատարվել են էական լրացումներ և ճշտումներ

¹⁰⁶ Քաղաք Անդրբայկալում: Եղել է դեկաբրիստների աքսորավայրը:

¹⁰⁷ Նկատի ունի Նապոլեոն Բոնապարտին (1769-1821), Ֆրանսիական հանրապետության առաջին կոնսուլին և կայսրին:

¹⁰⁸ – Այդ ո՞վ է (աղավաղված ուս.):

¹⁰⁹ Բանտարկյալների նամակները ենթարկվում էին գրաքննության և պետք է գրվեին ռուսերեն:

¹¹⁰ – Սիրելի... (ռուս.):

¹¹¹ – Օրապահ... (ռուս.):

¹¹² Անդրանիկ (Անդրանիկ Օզանյան, 1865-1927), հայ ազգային-ազատագրական շարժման և ռազմական գործիչ (Նրա հետ Գ. Մահարու հանդիպման մասին տես Երկեր, հ. 2, էջ 227-229):

* Մ. Մարգարյանի՝ Գ. Մահարուն ձոնված բանաստեղծությունից:

¹¹³ Ակնարկվում են Լ. Շանթի «Հին աստվածներ» պիեսում Աբեղայի և Սեդայի պլատոնական հարաբերությունները:

¹¹⁴ ...բայց այս մասին մի ուրիշ անգամ...— *Խոսքը ծրագրված «Ծաղկած փշալարեր» վիպերգի մասին է, որը գրվեց չորս տարի անց:*

¹¹⁵ Ճահճային դաշտավայր Յակոբայում, հայտնի է եղել որպես Հանքերի շահագործման ճամբարային և քարոսական բնակատեղի:

¹¹⁶ Կոլխիդայում ապրող, մենգրեղերեն խոսող վրացիներ:

¹¹⁷ Իրական անձնավորություն, հիշատակվում է նաև «Ծաղկած փշալարեր» վիպերգում:

1965 թ. Գ. Մահարու եղբայր Խ. Աճեմյանը ժամանակներին անհարիր մի դասախոսություն կարդաց Մոսկվայի համալսարանում՝ ազգային հարցերի մասին: Գ. Մահարին նախատեց եղբորը ժամանակի անօգուտ վատնման համար և շարունակեց. «ՄԴԿ-ում ավելի լավ կանեիր, եթե հետաքրքրվեիր և ծանոթանայիր Ալեքսանդր Վլադիմիրովիչ Ֆեբրեմինի հետ, որի հետ միասին եղել ենք լաբորում և որը, լրածովս, դեռ ապրում և պրոֆեսորում է ՄԴԿ-ում: Եթե անգամ թոշակի է անցել, ՄԴԿ-ն կիմանա հասցեն: Գնա՛, տե՛ս, մի պատվական անձնավորություն է» (28 հունիսի 1965 թ.):

¹¹⁸ Ադրդեայի վարչական կենտրոնը:

¹¹⁹ ...պատասխանատու... (ռուս.):

¹²⁰ Նկատի ունի դերասան Միքայել Մանվելյանին (1877-1944): Գ. Մահարու թատերախոսականներից մեկը վերաբերում էր Երևանի պետական թատրոնում «Օթելլո»-ի բեմադրությունը, որտեղ Յագոյի դերում խաղացել էր Մ. Մանվելյանը («Խորհրդային Հայաստան», Եր., 1934, 24 ապրիլի, թ. 99): Յագոն համարվում է խորհրդանիշ խարդավանքների և զրպարտչություն:

¹²¹ Վասակ Մամիկոնյանը ժողովրդի հիշողությունում հանրապի մնացել է որպես դավաճանություն և մատուցյալ խորհրդանիշ: Վարդան Մամիկոնյանի զոհվելն Ավարայրի ճակատամարտում ավելի խորացրեց երկու Մամիկոնյանների հակադիր պատկերացումը, որն իր ծայրահեղ արտահայտությունը գտավ Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» վեպում:

¹²² Նկատի ունի կազակական ատաման Երմակին (XVI դ.), որը նվաճեց Սիբիրը և միացրեց Ռուսաստանին:

¹²³ — Տո՛ւր, տո՛ւր... լսիր, այդպես չի կարելի, է՛... (աղավաղված ռուս.):

¹²⁴ — Սպասի՛ր, լսի՛ր... (աղավաղված ռուս.):

¹²⁵ Կուկուլուկուկու, ռասիստական տեռորիստական գաղտնի կազ-

մակերպություն ԱՄՆ-ում, որի անդամները կրում էին դիմալիներ և յուրօրինակ հանդերձանք:

¹²⁶ Վերհիշեցումն է նույնանուն ռուսական ցարի:

¹²⁷ Շոթա Ռուսթավելի, XII դարի վրաց բանաստեղծ:

¹²⁸ Հայերիկ Հայնե (1797-1856), գերմանացի բանաստեղծ:

¹²⁹ Մ. Նալբանդյանի «Իտալացի աղջկա երգը» բանաստեղծությունը որոշ փոփոխություններով դարձել է Հայաստանի Հանրապետության պետական հիմնը:

¹³⁰ **Ծաղկած փշալարեր:** Առաջին անգամ՝ Բեյրութի «Նայիրի» երկշաբաթաթերթում՝ 1970-1971 թթ.: Մեր մոտ՝ «Սովետական գրականություն», 1988, թ. 11: Թարգմանվել է ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն (երկու հրատարակություն, 1995թ. և 2002թ.):

Գրված է անմիջապես «Այրվող այգեստաններից» հետո, երբ վեպը տպարանում էր, և գրողը դեռ չէր զրկվել ստեղծագործական նվազագույն հավասարակշիռ վիճակից: Աշխատանքն սկսվեց 1965 թ. մայիսին, Պալանկայում. «Այստեղ, եթե ուժերս չգավաճանեն, կուզեմ մեկ-երկու պատմվածք գրել՝ սիբիրյան օրերից: Շատ բան կա, որ չեմ ուզեր հետս տանել: Թեթևնալ կուզեմ...», – բերց նա Շ. Շահնուրին: Վերջինս թերահավատ պատասխանեց. «Մէկ-երկու պատմու՞ճք... Բա է, որ ճամբա ելլես...»:

«Ծաղկած փշալարերը» գրվեց մեկ շնչով՝ մեկ ամառվա ընթացքում: Նման արագությունը Գ. Մահարին երբեք չէր աշխատել: Բացենք «գաղտնիքը»: Խոսափելով բռնադատության տարիների մասին խոսելուց, ինչ-որ առիթով այնուամենայնիվ խոսքն սկսելու դեպքում, նախկին բանտարկյալն ու աքսորականն արդեն չէր կանգնում: Պատմվածքը վերածվեց վիպակի և դարձավ Գ. Մահարու գլխավոր գործերից մեկը. «...վիպակս վերջացուցի: Պատմվածքի ծրագիր ունեի, վիպակ գուրս եկավ: Վեպ չէ՛, վիպակ՛: Միակ գործս՝ որով կարող եմ ներկայանալ միջազգային ընթերցողին, եթե... եթե տպվի՛ և եթե չմնա գրքոցի մեկ անկյունը... Գոհ եմ և ուրախ. ինչ կուզե ըլլա՛. տաշած քարը գետին չի մնար, կըսես առածը» (Շ. Շահնուրին, 21 օգոստոսի 1965 թ.), «Վիպակս ավարտեցի այստեղ. գոհ եմ և ուրախ: Գրված է «Սև մարգու» մոտիվներով, երեք անգամ ավելի ծավալուն և տասներեք անգամ ավելի ցնցող ու խոր: Ապրանքս գովում եմ. ի՞նչ անեմ, առայժմ թիվ 1 ընթերցողը ես եմ» (Ա. Մելիք-Սարգսյանին, 7 օգոստոսի 1965 թ.), «Վիպակս վերջացրի հերոսի նման: Շատ տառապեցի... Հիսուսի նման» (Ա. Արմանին, 10 օգոստոսի 1965 թ.):

Բայց իզուր չէր նա մի առիթով գրել՝ «Վեպ գրելը տղամարդու-

թյունն չէ, տպագրելն է տղամարդու թյունն»: «Ծաղկած փշալարերին» վիճակված չէր հեռու ճանապարհ: Գրողը փորձում էր ճանապարհ հարթել վիպերգի համար «արգելված թեմաների» մասին ուռուցական մամուլից կտրոններ ուղարկելով Հայաստանի Գրողների միության ղեկավարութեանը կամ հանձնարարելով նրանց ուշադրությունը այս կամ այն գիրքը, իսկ ՀԿԿ Կենտկոմի գաղափարական բաժնի վարիչ Ստ. Վարդանյանին իր պահանջը ձևակերպեց այսպես. «Մեծ բան չէ իմ ուզածը. – Մոսկվայից ոչ առաջ ընկնել և ոչ էլ (մանավանդ) ետ մնալ... Միայն այսքանը...» (8 մայիսի 1966 թ.):

Գ. Մահարին ի սկզբանե տեսնում էր վիպակի հրապարակման դժվարությունը. «Երկու օր առաջ վիպակս վերջացրի: Դուրս եկավ 6-7 մամուլ ըստ ձևի, բայց ըստ բովանդակության՝ տասնյակ մամուլի տարողություն ունի: Ոչ «նյութը» (1937-1943-4), ոչ էլ իմ դիտակետը դժվար թե կարողանա ճանապարհ հարթել դեպի տպարան: Միակ հույսս ու ապավենս արվեստի ուժն է: Կարծում եմ, որ ինձ հաջողվել է տալ արվեստով գործ, որը գուցե կարողանա կաշառել մարդկանց և դարձնել գործը ընթերցողի սեփականություն...» (Վ. Նորենյին, 11 օգոստոսի 1965 թ.):

Միայն Մոսկվայից չէր, որ հետ էր մնում Հայաստանը արգելված թեմաներով գրքերի հրապարակումով: Հենց թեկուզ Լիտվայից. «Այսօր տանտիրուհուս գրադարանը քրքրելիս, գտա Սոլժենիցինի «Իվան Դենիսովիչի» լիտվական հրատարակությունը, առանձին գրքով: Երկիր ենք, հա՛, մի գործ, որը լույս տեսավ Մոսկվայում և թարգմանվեց աշխարհի բոլոր առաջավոր ազգերի կողմից, Երևանում տեղ չգտավ ոչ միայն Պետհրատում, այլև գրական մամուլում... Ուզում եմ ասել, որ «ժողովուրդ չենք, խալիս ենք» ասույթը ի գորու է...» (Վ. Նորենյին, 12 հունիսի 1965 թ.):

Վիպերգը լույս տեսավ հետմահու, արտասահմանում: Եվ անգամ այնտեղ ստեղծեց որոշակի դժվարություններ «Նայիրի»-ի խմբագիր Ա. Ծառուկեանի համար. «Պէտք է, որ մեր ընթերցողները գիտնան թէ ի՞նչ արժեք մեզի այս գործին հրատարակությունը: Շատ սուղ արժեք: Թիւրիմացութիւններ ստեղծուեցան և ճնշումները պակաս չեղան մեր վրա: Այս չորս ամիսներու ընթացքին եթէ «Նայիրիի» իւրաքանչիւր թիւը վայելք մը եղաւ ընթերցողին, մեզի համար կազմեց հոգեկան տառապանքի աղբիւր մը, եւ բառը չենք չափազանցներ: Ըստ երեւոյթին հայ կեանքը դեռ ձերբազատուած չէ աղտոյի մարդոց ներկայութիւնէն, մարդիկ՝ որոնց հոգիները անհաղորդ են գեղեցկութեան, բայց ուղեղները անվերջ կ'աշխատին ի հաշիւ վատութեան:

Պզտիկ, պարզ պատկեր մը: «Փշալարերու» առաջին երկու թիւերը հազիւ լոյս տեսած, պաշտօնական անձնաւորութիւն մը ափ կ'առնէ խմբագրատուն, խոժոռ եւ դառնացեալ.

- Եւ ի՞նչ օրին էք սկսել այդ հրատարակութեան:
- Ո՞ր օրին, չենք հասկնար:
- Նոյեմբեր 7-ին... Ոչինչ չի՞ ստում ձեզ նոյեմբերի 7-ը:
- Ինչո՞ւ, ի՞նչ կա որ, ի՞նչ իմաստ կուտաք ատոր:

Ջարմացած, ապուշ կտրած, կղիտենք մեր խոսակիցը ու հանկարծ... ա՛, նոյեմբերի 7-ը... Հոկտեմբերեան Հեղափոխութեան տարեդարձը... Այդ օրին հանդիպեր է... ուրե՞մն... խնդա՞լ թէ՛ լալ՝ որ իմաստ մը կ'տրուի այդ զուգահիւսութեան: Այցելուն, ուշիմ եւ հասկցող մարդ, ինքն ալ կ'անդրադառնայ անհեթեթութեան, եւ ինքնաարդարացումի ժպիտով մը՝

– Ի՞նչ անենք, աղբեր ջան, հեռախոսում են դեսպանատուն, թէ տեսէք, «Նայիրին» ինչպէս կ'տօնէ նոյեմբերի 7-ը...»:

Հրապարակումն ավարտվում էր գրող-խմբագրի ամփոփիչ խոսքով. «Այս նոյն նիւթին շուրջ, գրեթէ նոյն ծավալով գիրք մը ունի նաեւ Նոպելեան մրցանակի պսակավոր Սուփենիցինը – «Իվան Տենիսովիչի մեկ օրը» – տպուած Մոսկուա, որուն շնորհիւ հոչակ ստացաւ արդեն: Անոնք որ կարգացած են, կրնան բաղդատել: Գուրգէն Մահարիինը անվիճելիօրէն բարձր է որպէս գեղարուեստական որակ եւ ստեղծագործական բխում: Սուփենիցին պարզապէս տուած է, հաւատարմօրէն, սառուցեալ դժողբի մը հարազատ պատկերը տուեալ ժամանակի մը համար եւ որոշակի վայրի մը մէջ: Գուրգէն Մահարի հաջողած է դուրս գալ պարագայէն, անմիջական վիճակներէն ու դրուագներէն, վեր հանել իր տիպարները իրենց մարդկայնութեամբ, խորունկ ապրումներով եւ հոգեբանութեամբ, ու ատով իսկ դառնալ համամարդկային ու հաւերժական:

Այո, Մահարին իր այս գործով աւելի բարձր է Սուփենիցինէն, առանց չափազանցութեան և առանց ազգային սնապարծութեան» («Նայիրի», Պէյրութ, 1972, 5 մարտի թ. 39):

Հրապարակվում է ըստ հեղինակի սրբագրությամբ մեքենագիր տեքստի (ՀԱԱ, Գ. Մահարու անմշակ ֆոնդ): Կատարվել են էական լրացումներ և ճշտումներ:

¹³¹ ...արտասանեց ասես որպէս մեջբերում...– Տասնամյակներ շարունակ հասարակական կյանքում պարզունակ մտքերն ամրացվում էին «հեղինակավոր» մեջբերումներով: Մարքսիզմ-լենինիզմի դասականներին մեջբերումները պարտադիր էին ցանկացած աշխատութիւնում, իսկ ստորագամները մեջբերում էին վերագամների «խորիմաստութիւնները»:

¹³² Գերմանացիների մեջ հայրանունը գործածական չէ:

¹³³ Ալուսինե կերակրաման, հիմնականում զինվորների ու կալանավորների համար (ռուս.):

¹³⁴ ...ճանապարհ... (ազբբեջ.):

¹³⁵ – Հիմար, չեփ հասկանում, ահա՛ չորս... (աղավաղված ռուս.):

¹³⁶ Գյուղախումբ Վանի գավառում: Ըստ ավանդույթյան այստեղ է տեղի ունեցել Հայկ Նահապետի հաղթական ճակատամարտը Բելի դեմ: Ճակատամարտի վայրում Հայկը կառուցել է Հայկաբերդ կամ Հայք դաստակերտը, որի անունով կոչվել է տարածքը:

Մանկուլթյան տարիներին Գ. Մահարին հաճախ է եղել Հայոց Զորում և անդրադարձել զրան ինչպես արձակուրդ, այնպես էլ պոեզիայում:

¹³⁷ Վանա լիճը թափվող գետերից մեկը, որի վրա գցված խաչկամուրջը ջրանցույցով էին անցնում նախնադարյան Շամիրամի ջրանցքի ջրերը:

¹³⁸ 1936 թ., երբ Գ. Մահարին ձերբակալվեց, սոցիալ-դեմոկրատ, բանաստեղծ Մ. Նալբանդյանի (1829-1866) հուշարձանը դեռ չէր տեղադրված:

¹³⁹ Նկատի ունի արվեստի բնագավառում թելադրվող գլխավոր սկզբունքը, ըստ որի սոցիալիստական ռեալիզմի կաղապարված միջոցներով ներբողվում էին սոցիալիստական հասարակարգը և նրա դեկավարները:

¹⁴⁰ Բավականություն բացականչություն՝ լա՛վ է (ազբբեջ.):

¹⁴¹ – Այդպես, այդպես... իսկ ես կարծում եմ... (ռուս.):

¹⁴² Վերհիշեցումն է նաև Հ. Մասեհյանի թարգմանությունում Վ. Շեքսպիրի կատակերգության խորագրի:

¹⁴³ Վերհիշեցումն է Գ. Բորյանի բանաստեղծական տողի (Գիրք սիրո: Եր., 1985, էջ 236):

¹⁴⁴ ...բոքոններով... (ռուս.):

¹⁴⁵ Քաղաք-նավահանգիստ խաղաղ օվկիանոսի ափին, Ռուսաստանի հեռավոր արևելքում:

¹⁴⁶ Քաղաք Լեհաստանում:

¹⁴⁷ Ակնարկվում է ռուս գրող Մաքսիմ Գորկին (1868-1936):

¹⁴⁸ Վերհիշեցումն է Մ. Նալբանդյանի «Ազատություն» բանաստեղծության:

¹⁴⁹ Եղել են ժամանակներ, երբ հայ բանաստեղծները երկրագնդի մեկ վեցերորդ մասի բանաստեղծների հետ խեղդվել են զգացմունքների առատությունից դեպի «ժողովուրդների հայրը»: Նրանք մշտնջենական

քնից զարթնեցրել են Հոմերոս ու Ֆիրզուսի (Ն. Զարյան), երևակայական դազանակներով աստղեր են խառնել՝ երկնքից արև իջեցնելու և առաջնորդի կուրծքը զարդարելու համար (Հովհ. Շիրազ), և անգամ արևն է քիչ թվացել նրանց, քանի որ այն ունեցել է իր մայրամուտը (Ս. Վահուանի):

Գ. Մահարին նույնպես տվել է իր տուրքը «Հայր Ստալինին»: 1927 թ. լույս տեսավ նրա «Բարդիներ» ժողովածուն, որտեղ տպագրված էր «Նամակ ընկեր Ստալինին» բանաստեղծութունը: Այն դուրս մնաց հետագա բոլոր ժողովածուներից.

Դուք թեզեր եք կարդում, կարդում եք թղթեր
Մարքսի, Լենինի կամ կյանքի,
Ներեցեք, որ ձեզ գրում է պոետը,
Ընկեր Ստալին:

Պոետը... դժվար նա ձեզ խելոք բան գրի,
Բայց, դե, նա չի էլ կեղծի,
Մի բան կա նրանում, որ անքննին է,
Մի բան կա նրանում – գեղեցիկ...

Եվ այդ, հենց այդ է, ասել զգացածը,
Թեկուզ նա դրանից սպառվի...
Ների՛ր պոետի այդ անշահ հանցանքը,
Ընկեր Ստալին...

Ազնիվ խոսք, նա շատ, շատ ուրախ կլիներ
Թե ծնվեր Բակունց կամ Բուխարին*, –
Բայց կարծեմ այդ հարցն էլ քիչ անքննի՛ն է,
Զխփեմ ուղեղս քարի...

* Երեմիա Բակունց (1892-1938), ՀԿ(Ե)Պ Ալեքսանդրապոլի (Լենինականի) գավկոմի, ապա ՀԿ(Ե)Պ Կենտկոմի քարտուղար, բռնադատվել է և դատապարտվել զնդակահարություն: Ն. Ա. Բուխարին (1888-1938), խորհրդային կուսակցական և պետական գործիչ: Նոր տնտեսական քաղաքականության (ՄՅՍ) դեմ ուղղված նրա ելույթներն այդ շրջանում պիտակավորվում էին որպես շեղում կուսակցության հիմնական գծից: Ցուցադրական դատավարությունից հետո դատապարտվել է զնդակահարության:

Ա՛խ, ընկեր Ստալին, շատ, շա՛տ ամաչում եմ,
 Բայց դե՛ չեմ կարող չգրել,—
 Ես մեկին սիրեցի, սերս անհաջո՛ղ էր,
 Ֆրոնտս պարտություն կրեց...

Արջի պես ոռնացի, շա՛տ ափսոսեցի,
 Զզվեցի կյանքից ու մարդուց.
 Ասացի, ինձ պետք չի ո՛չ կյանք, ո՛չ սոցիալիզմ՝
 Նրան կորցնելուց հետո...

Հետո, դե հետո հավաքեցի ինձ
 (Ինձ համար այդ էլ մեծ բախտ էր մի...),
 Թող կորչի, ասացի, տխրություն ու կսկիծ,
 Ո՞վ էր նա, մի թույլ քաղքենի...

Մոռեցի՛ր բաց թողած անդամավճարները,
 Գործերըս կարգի գցեցի,
 Թողի խմելը, անգործ թափառելը,
 Ու դարձա խելացի ձի...

Վերջացա՞վ խնդիրը, ախր ո՛նց վերջացնել,
 Վրանգե՞լն էր, Դենիկի՞ն, Կոլչա՞կ՝ կամ,
 Ախր ո՛նց ես հիմա ձեզ հասկացնեմ
 Նրա թովքը կնոջական...

Ա՛խ, ընկեր Ստալին, ես ձեզ խոստանում եմ
 Լինել պարտքերիս գիտակ,
 Կատարել ինձ ընկած պարտականությունը,
 Գործերիս մեջ լինել շխտակ...

Միայն ներեցեք ինձ, որ նրան սիրում եմ,
 Որ մոռանալ նրան չեմ կարող,
 Որ երգում եմ անմեռ, անմոռա՛ց իմ սերը,
 Անուբախ և անուշ կարոտ...

Հիմա դուք նստած մեծ նավի ղեկի մոտ
 Վարում եք ВКП(б)-ն**,
 Իսկ ես ձեզ դիմում եմ որպիսի՛ր երգերով,
 Եվ որքան փչացա՛ծ եմ դեռ...

* Ցարական գեներալներ, որոնք պայքարում էին նորաստեղծ հեղափոխական Ռուսաստանի դեմ:

** ՀԿ(բ)Կ-ն (ռուս.):

Օ՛, ես շատ կուզեի, որ ձեզ պես, ձեզ պես
Տեսնեի կյանքը, զգայի,
Ինչ տխու՛ր է, որ ես պոետ եմ անհամեստ,
Ընկեր Ստալին...

Էլ ի՞նչ, ի՞նչ գրել, ասացի՛ ուղղամիտ
Ինչ սրտումս կար ամբարած,—
— Ախ, եթե՛ լինեի Բակունց կամ Բուխարին,
Ախ, եթե լինեի ես մարդ...

«Նամակը», որտեղ բանաստեղծը դիմում էր «ժողովուրդների հորն» առանց քծնանքի, ասես հավասարը հավասարին, հաստատելով զգացմունքի առաջնայնությունը գաղափարական կաղապարների նկատմամբ և չթաքցնելով իրեն բնորոշ հեզնանքը, անարձագանք չմնաց: Վ. Ալազանը «Վ. Անողոք» կեղծանվան տակ գրեց.

«Տիտանիկից՝ հետո Գ. Մահարուց պրոլետարական երկ չէինք սպասում:

Մանր-բուրժուական իդեոլոգիայի ճահճում գեգեբերելով, նա էվոլյուցիա կատարեց և հասավ մինչև կուլակային բուրժուական իդեոլոգիայի մունետիկի «բարձունքները»:

Բուլվարային ընկած տրամադրությունների արդյունք է «Նամակ ընկեր Ստալինին» օգիտող բանաստեղծությունը:

Ապագասակարգայնացած քաղքենին սիրել է ինչ-որ աղջկա, որը մերժել է նրան, ու նա «արջի պես ոռնացել է», «զգվել է կյանքից ու մարդուց» և այդ մասին նամակ է ուղղում ընկեր Ստալինին:

Սեռային սխրագործությունների ու կաբակային անքուն գիշերների սիրահար պոետին իհարկե իրավունք է տրվում սիրել և մերժվել, խմել և փսխել, արջի պես ոռնալ, բայց ոչ ոք նրան թույլ չի տա այդ փողոցային խուլիգանական տեքստում խառնելու Համկոմկուսի առաջնորդի և ՎԿՊ(բ)-ի անունները:

Այստեղ պետք է գգույշ լինի Գ. Մահարին:
Սակայն նա մի ուրիշ ցանկություն էլ ունի.

— Ախ, եթե՛ ես լինեի Բակունց կամ Բուխարին,
Ախ, եթե ես լինեի մարդ...

Մեծ մարդ լինել, ղեկավար, իսկ եթե այդ չհաջողի, գոնե մա՛րդ լինել, այս է ցանկանում հեղինակը:

Թող չվհատի Գ. Մահարին, մենք կարծում ենք, որ նա ընդհանրապես մարդ կարող է լինել, իսկ մեր էպոխայի մարդ լինել՝ երբե՛ք»

(«Գրական դիրքերում», Եր., 1927, թ. 1, էջ՝ 34):

«Նամակն» ունեցավ ոչ միայն «գրական» արձագանք: Կուսակցութեան պլենումի նիստում Կենտկոմի նորանշակ առաջին քարտուղար Հ. Կոստանյանը նույնպես անդրադարձավ դրան. «...մոտ օրերս ես կարդացի մի բանաստեղծութիւն: Չգիտես ինչու այն նվիրված է՝ Ստալինին և անգամ կոչվում է «Ընկեր Ստալինին»: Այդ բանաստեղծութիւնում հեղինակը ավելի շատ գովերգում է իր սիրած աղջկան և չգիտես ինչու՝ դիմում է Ստալինին (ծիծաղ): Ի՞նչ գործ ունի այստեղ Ստալինը, ես այդպես էլ չհասկացա...»

Այդ հայ պրոլետարական բանաստեղծն ասում է, որ մենք բոլորս և բանվոր դասակարգը և կուսակցականները, որոնք անդամավճար են մուծում, դառնում են «խելացի ձի»: Եվ հենց այդտեղ էլ պրոլետարական բանաստեղծը բացականչում է՝ «Ախ, եթե ես լինեի Բակունց կամ Բուխարին...»: Տեսնո՞ւմ եք որտեղից որտեղ...» (ՀԱԱ, Փոնդ 1, ցուցակ 8, գործ 13, էջ 8-9):

«Նամակը» Գ. Մահարու միակ ելույթը էր ստալինյան թեմայով: Այն նույն տարում, երբ արարվեց գարյանական «...Ռոստամ Զալին՝ Ֆիրդուսին...», նա գրեց Ֆիրդուսու հազարամյակին նվիրված «Ի՞նչ էր քեզ համար Մահմուդ շահը...» («Խորհրդային Հայաստան», Եր., 1934, 6 հոկտ., թ. 268) և «Երգ Մահմուդ շահի և քննադատի մասին» («Գրական թերթ», 1934, 10 հոկտ., թ. 26) այլաբանական բանաստեղծութիւնները: Եթե դրանք թարգմանվեին, ապա Կրեմլի արձագանքը կլիներ ոչ պակաս կոշտ Օ. Մանդելշտամի «Կովկասյան լեռնականը» բանաստեղծութեան արձագանքից:

¹⁵⁰ Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցու «Արի Աստուած Հարցն մերոյ...» աղոթքի հավելվածից:

¹⁵¹ Վերհիչեցումն է Դ. Դեմիրճյանի վաղ բանաստեղծութեան:

¹⁵² Տարաս Շեչենկո (1814-1861), ուկրաինացի բանաստեղծ:

¹⁵³ Լև Տոլստոյ (1828-1910), ռուս գրող:

¹⁵⁴ Պյոտր Չայկովսկի (180-1893), ռուս կոմպոզիտոր:

¹⁵⁵ Ֆրիդրիխ Շիլլեր (1859-1805), գերմանացի բանաստեղծ, թատերադեր:

¹⁵⁶ Ֆեդոր Դոստոևսկի (1821-1881), ռուս գրող:

¹⁵⁷ Ֆրիդրիխ Նիցշե (1844-1900), գերմանացի փիլիսոփա:

¹⁵⁸ Արոլֆ Հիտլեր (1889-1945), գերմանական ֆաշիստական պետութեան ղեկավարը:

¹⁵⁹ Ռուսական բանահյուսութեան մեջ Սիդոր անունը կրում են աղքատ, ձախորդ մարդիկ:

¹⁶⁰ ...երևուսն էլ մի բյուր...— Ժողովրդական կատակ-երգի բառերն անթույլատրելի համարվեցին Լենինի հասցեին անգամ փուռզվող խորհրդային հասարակարգի վերջին տարում և «Ծաղկած փշալարերի» երևանյան առաջին հրատարակությունում փոխարինվեցին «մոտիկ ու հարազատ» կաղապարային բառերով: Արժանահիշատակ է, որ նման փոփոխությունները կատարում էին ոչ թե գրաքննիչները, այլ գրաքննիչի տոգա կամավոր հագած շարքային խմբագիրները:

¹⁶¹ Հիշատակվում է Ալ. Շիրվանզադեի պիեսը և գլխավոր գործող անձանցից մեկը:

¹⁶² ...Ահարոնյանի լավան աշնան քամու նման...— Գրող, դաշնակցական կուսակցության գործիչ Ավետիս Ահարոնյանի (1866-1948) դյուրազգաց ստեղծագործությունները Գ. Մահարին մեկ անգամ չէ, որ բնորոշել է «լավան» բառով:

¹⁶³ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը գործել է 1874-1917 թթ.:

¹⁶⁴ ...հեղինակությունները... (ռուս.):

¹⁶⁵ Վերհիչեցումն է Ա. Բակունցի «Բրուտի տղա» պատմվածի:

¹⁶⁶ ...կեցցե՛ս... (ռուս.):

¹⁶⁷ Վերհիչեցումն է Երևանին նվիրված գագեկի (1924).

Այնքան կարոտ, այնքան կրակ պիտի քողնեմ քո փոշում,
 Ու արնավառ այնքա՛ն երակ պիտի թողնեմ քո փոշում...
 (Երկեր, հ. 1, էջ 29)

¹⁶⁸ Փրկարար մի ձեռք...— Նկատի ունի ԽՄԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ն. Խրուշչովին, որի օրոք դատապարտվեց անձի պաշտամունքը: Ն. Խրուշչովի նկատմամբ Գ. Մահարու վերաբերմունքը սկզբում խանդավառ էր. «Պետք է ասել, որ Նիկիտա Սերգեյիչի հեղինակությունը աճում է օր-օրին, մի բան, որ չի կարող չուրախացնել մեզ» (Վ. Նորենցին, 31 օգոստոսի 1959 թ.):

Սակայն Ն. Խրուշչովը չզնայց անձի պաշտամունքը մինչև վերջ դատապարտելու ճանապարհով, և նրա նկատմամբ մտավորականության մեջ աստիճանաբար սկսվեց կուտակվել դժգոհություն, որն ուժեղացավ Մոսկվայի Մանեթի հրատարակում ժամանակակից նկարիչներին ցուցահանդեսն ուժային միջոցներով փակելուց հետո: Դրան ավելացավ կուսակցության ղեկավարի 1963 թ. մարտի 8-ի ելույթը գրականության և արվեստի գործիչների առջև, որտեղ որպես գրականության հետագա զարգացման նշանաձողեր նշվեցին Գ. Բեդնու «Ֆարմ և արդիական» պոեզիան և Մ. Շոլոխովի արձակը:

Գ. Մահարին արձագանքեց այդ ելույթին «Գաղափարական նպա-

տակապաշտության հետ վարպետություն և խիղճ» հոդվածով («Գրական թերթ», Եր., 1963, 13 մարտի, թ. 11): Համաձայնվելով երկրի ղեկավարի հետ, նա նախագզուչացրեց. «Ձեռն կարծում, որ կլինեն մարդիկ, որոնք ընկ. Խրուչչովի ասածներից կեզրակացնեն, որ մեր բոլոր բանաստեղծները պետք է գրեն Դեմյան Բեդնու նման կամ արձակագիրները՝ Միխայիլ Շոլոխովի: Գեղարվեստական ոճի և նպատակաւացուցական հետ միաժամանակ ընկ. Խրուչչովը առանձին ուժով ընդգծել է գրողի անհատականությունն ու վարպետությունը, առանց որի որևէ ստեղծագործություն չի հասնի ընթերցողի սրտին, անկարող կլինի հաստատելու նորն ու առաջավորը և պայքարելու կյանքի ստվերոտ կողմերի դեմ: Դեմյան Բեդնին ու Շոլոխովն ունեն իրենց ստեղծագործական հնարքներն ու հնարանքները: Փոխ առնել նրանցից՝ նշանակում է դառնալ էպիգոն, իսկ արվեստը ու գեղարվեստը չեն ճանաչել և չեն ճանաչում էպիգոններին»:

Հետևեց ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Յա. Զարուբյանի ելույթը ռեսպուբլիկական ստեղծագործական մտավորականության ակտիվի ժողովում, որտեղ որպես ժամանակակից պոեզիայի օրինակ նշվեց արդեն... Հ. Հակոբյանի «Բոլշևիկ է Շիրկանայր»... «Հույս ունեմ, որ ինձնից չեն պահանջի, որ ես բոլոր թվականներին Դեմյան Բեդնու պես գրած լինեմ», – հեգնեց Գ. Մահարին Հ. Սահյանին գրած նամակում:

1964 թ. հոկտեմբերի 14-ի Կենտկոմի պլենումի արտահերթ նիստում Ն. Խրուչչովն ազատվեց առաջին քարտուղարի պաշտոնից և նրա տեղը զբաղեցրեց Լ. Բրեժնևը: Գ. Մահարին մեծ հույսեր էր կապում այդ փոփոխության հետ: «Վերջին դեպքերը... ես լավատես եմ՝ ինչպես միշտ», – գրեց նա Ա. Մելիք-Սարգսյանին (23 հոկտ. 1964 թ.), իսկ հաջորդ նամակում՝ «Եվ այսպես՝ չնորհավոր Հոկտեմբեր, առանց Խրուչչովի: Այս նշանակում է կյանքը գնում է առաջ: Այս նշանակում է նոր և բարի փոփոխություններ, ազատություն պաշտամունքից, կուլտուրա առանց կուլտի: Կան ասողներ, որ ձեռք լավ չէր, բայց այս դեպքում կարևորը ձեռք չէ, այլ բովանդակությունը: Իսկ բովանդակությունը բարի է, ուրախալի, ոգևորող»:

Սակայն սպասվելիքները չարդարացան, և նույն երկդիմի քաղաքականությունը Ստալինի գործունեության գնահատման հարցում շարունակվեց և Լ. Բրեժնևի օրոք՝ տաք ու սառը քրտինքի մեջ գցելով մտավորականությանը. «"Դառնություն պորցիան" ճաշակել էի Մոսկվայում: Հիմա կարող եմ ասել, որ քեզ տանջող ցավը պատել է բոլոր ազնիվ մարդկանց: Ինչպես իր ժամանակին, այնպես էլ հետագայում ստալինականները կկանգնեն պատմության ահեղ

դատաստանի առաջ: Նրանք, որոնք այսօր կամֆարա են սրսկում նրա դիակին և ուզում են հարուժյուն տալ նրան, այդ բախտախնդիրները՝ բացառություն չեն կազմի: Երևանի կամ ընդհանրապես ուրիշ դահլիճների օլացիաներին մի՛ նայի. եթե նույն դահլիճում նույն օրը նույն զեկուցողը ասեր, որ Ստալինի ռազմական անճարակության պատճառով մենք կրկնակի կերպով տուժեցինք և զոհեր տվինք, էլի՛ կծափահարեին: Այնպես որ ծափերը գնում են իրենց ճանապարհով, պատմությունը՝ իր...» (Վ. Նորենցին, 30 մայիսի 1965 թ.): Այստեղից արդեն մի քայլ էր մինչև նոր ղեկավարի հանդեպ նոր դժգոհությունը. «Մի՞թե ճիշտ է Նիկիտայի մասին քար լուռությամբ անցնելը: Դեռ անցյալ տարի պաշտոնապես այն գիծն էր տարվում, որ ինչ որ արել է, իրուչչովն է արել, իսկ հիմա... Այս է, որ չի կարող չզառնացնել մարդուն. ե՞րբ պիտի հասնենք օրեկտիվ, անաչառ գնահատություն» (նույնին, 18 մայիսի 1965 թ.):

¹⁶⁹ Կլիմենտ Վորոշիլով (1881-1969), խորհրդային պետական, կուսակցական և ռազմական գործիչ:

¹⁷⁰ Վլադիմիր Մայակովսկի (1893-1930), ռուս բանաստեղծ:

¹⁷¹ ...Երուսաղեմը չտեսած մի երուսաղեմցի աղջկա...— Վերհիչեցումն է Պ. Սևակի «Երգ երգոց» բանաստեղծության (Երկեր, Եր., 1973, հ. 3, էջ 141): Վիպերգը գրվեց, երբ Մահարի-Սևակ հարաբերությունները խզվել էին: Սակայն մեծին և ավագին բնորոշ հանդուրժողականությամբ ու ներողամտությամբ Գ. Մահարին վերհիչեցնում էր բանաստեղծի թևավոր արտահայտությունները:

¹⁷² Հյուսիսային Օսեթիայի մայրաքաղաքը, ուր Գ. Մահարին եղել էր 1918 թվականին: Սույն ժողովածուի նամակներում կան այդ մասին հիշատակումներ:

¹⁷³ Ռազմավիրական ճանապարհը պատմական անվանումն է Թիֆլիս և Վլադիկավկազ քաղաքները կապող ճանապարհի: Կառուցվել է 1799 թ.: Այդ ճանապարհով է 15 տարեկան Գ. Մահարին հայ գաղթականների խմբի հետ 1918 թ. անցել Վլադիկավկազ, երբ Թիֆլիսի վրա կախվել էր թուրքական բանակի հարձակման վտանգը:

¹⁷⁴ Միխայիլ Լոմոնոսով (1711-1765), առաջին ռուս բնագետ գիտնականը:

¹⁷⁵ ...դաշտային շինություններում... (ռուս.):

¹⁷⁶ Բեռը հրում է.— գնա՛...— Ե. Չարենցի «Ամենապոեմում» այդ տողը հնչում է այսպես՝ «Մտքերը հրում են՝ գնա՛...»:

¹⁷⁷ ...վերջինը թյուրիմացաբար և միակը ճակատագրով...— Վերհիչեցումն է Պ. Սևակի «Պատահաբար են հանդիպում կյանքում» բանաստեղծության:

տեղծության (Պ. Սևակ, Երկեր, Եր., 1972, հ. 1, էջ 318):

¹⁷⁸ Դուլցիհինիան Սերվանտեսի Հերոսուհին էր, Դոն-Կիխոտի ընտրյալը:

¹⁷⁹ Վերհիշեցումն է Պ. Սևակի բանաստեղծությունների նույնանուն չարքի (Պ. Սևակ, Երկեր, Եր., 1972, հ. 1):

¹⁸⁰ Ըստ Նոր Կտակարանի՝ Քրիստոսն ազատում է մեղսավոր Մարիամ Մագթաղեմացուն չար ոգիներից (Մարկոս, ԺԶ: 9), և վերջինս հրաժարվում է անառակ կյանքից:

¹⁸¹ Մեղրալուսին, նույնն է թե՛ մեղրամիս: «Տիտանիկ-I» բանաստեղծությունների գրքում (1924) Գ. Մահարին ունի «Մեղրալուսին» խորագրով չարք:

¹⁸² Պահանջներ... (ռուս.):

¹⁸³ ...հատակ-մատակ... (ռուս.):

¹⁸⁴ ...սեղանին... (ռուս.):

¹⁸⁵ ...մեկուսարան (ռուս.):

¹⁸⁶ – Լավ է, իմ Մոմոն, շատ, շատ լավ... (ռուս.):

¹⁸⁷ – Շատ լավ է, շատ շնորհակալություն... (ռուս.):

¹⁸⁸ Ա. Խաչատրյանի երաժշտությամբ գրված երգը «Պեպո» կինոֆիլմում:

¹⁸⁹ Զանգու (Հրազդան) գետի ափին գտնվող Հանրահայտ խորտկարանի սեփականատերն էր 30-ական թվականներին :

¹⁹⁰ ԽՍՀՄ-ում վրացական գինիները համարակալված էին: Կախեթի գինին արտադրվում էր ութերորդ համարի տակ: Յոցխալին Քուռ գետի ճանաչված ձուկն է:

¹⁹¹ ...«անբանների»... (ռուս.):

¹⁹² Ակնարկվում է Ի. Ստալինը:

¹⁹³ Անգլիացի գրող Դ. Դեֆոյի «Ռոբինզոն Կրուզո» վեպի հերոսը գոյատևում է անմարդաբնակ կղզում: Ռոբինզոնապատումը լայն տարածված է գրականության մեջ: Գ. Մահարու մոտ այն արտահայտում էր մենակության մեջ հայտնված, անընթերցող գրողի ողբերգությունը (տես «Ռոբինզոն Կրուզո» բանաստեղծությունը, էջ 489):

¹⁹⁴ ...ապրես... (թուրք.):

¹⁹⁵ ...վերադարձի ինչպես անառակ որդին...– Նկատի ունի Ղուկասի ավետարանում անառակ որդու հանրահայտ պատմությունը, որը հեռանում է հայրական տնից և բազում գրկանքներից հետո զղջալով վերադառնում (ԺԵ: 11-32): Թեման լայնորեն օգտագործել են Վերածնունդի բանաստեղծները և նկարիչները:

¹⁹⁶ ...Էրմիտաժի կամ Լուվրի պատկերաարահներում...– Նկատի ունի Պետրոգրադի և Փարիզի թանգարանները:

¹⁹⁷ Ծնունդներ, մահեր, ամուսնություններ հաշվառող պետական հիմնարկություն:

¹⁹⁸ Կոմունիստական կուսակցությունը ժամանակ առ ժամանակ հայտարարում էր աշխատավորական զանգվածները նպատակամղող և համախմբող ժամանակաշրջաններ՝ նոր տնտեսական քաղաքականություն, ինդուստրիալիզացիայի, մեծ թոփչքի, կոլեկտիվացման և այլն: Դրանցից մեկն էր «մեծ քիմիան»: Անսքող երկիմաստությունը տեքստում նկատի ունի հասարակական կյանքում «քիմիական» անսպասելի փոփոխությունները:

¹⁹⁹ Անգլիացի գրող Արթուր Կոնան Դոյլի հերոս Շերլոկ Հոլմսը մշտապես զարմացնում էր իր կուսակցներով մտերիմ ընկերոջը՝ դոկտոր Վաթսոնին:

²⁰⁰ Վահրամ Շատիրյանը վանեցի իրավաբան էր Երևանում:

²⁰¹ Վերհիշեցումն է ճամբարային «Գիշերը» պատմվածքի:

²⁰² Բաֆֆին (1835-1888) և Մուրացանը (1854-1908) հայտնի են իրենց պատմավեպերով:

²⁰³ ...ընդամենը երկու բարեկամներից...- Ակնարկվում են Ե. Չարենցը և Ա. Բակունցը:

²⁰⁴ Ե. Չարենցը մահացավ Երևանի բանտում՝ 1937 թ. նոյեմբերի 27-ին:

²⁰⁵ ...հետագայում նույնպես գնդակահարված ժամանակակից նշանավոր խմբագիրներից մեկն ինձ պատմեց...- Նկատի ունի Եղիա Չուբարին (1897-1938), «Խորհրդային Հայաստան», «Կարմիր ուսնչպար», «Մաճկալ» թերթերի, «Վերելք», «Նոր ափոս», «Լենինյան ուղի» ամսագրերի խմբագիր: Քանի որ 1925 թվականից խմբագիրն էր նաև Փարիզի «Երեւան» կոմունիստական թերթի, ապա որպես ֆրանսիական լրտես դատապարտվեց գնդակահարության: Գ. Մահարին նրան է նվիրել բանաստեղծություններ, հուշագրական էջեր (տես «Նոյնն է երկիրը հիմա...», «Երեւան», Փարիզ, 1926, 23 մայիսի, թ. 83, «Իրվագներ անցյալից», «Ախեյյան քանդակներ», Երկեր, հ. 5):

Նրա ձեռագրաված ճանգամանքների մասին տես առաջաբանի էջ 13-ը:

²⁰⁶ Այրված այդ գագեթների մասին Գ. Մահարին գրել էր դեռ Ե. Չարենցի կենդանության օրոք:

«Աշուն պիտի լիներ և արևամուտ: Մենք նստել էինք բուլվարում: Ես ասացի, որ գագեթը շատ գեղեցիկ էր:

- Ի՞նչ գագեթ:

- Մոր մասին:

– Ի՞նչ գազելի վախտ է... Հիսուն գազել էի գրել, հիսունն էլ վառեցի... ուրիշ բան է հարկավոր հիմա, ա՛յ տղա, այ էս ստուբաները երգի, քաղաքները, մարդկանց, այ թե ինչ...

– Ուրեմն գազել չի՞ կարելի գրել...

– Գազելն ի՞նչ է որ... մեկ է թե՛ սպիչկա վառես, գցես... պաժա՛ռ կարա՞ս տալ, պաժա՛ռ...

Ես չհասկացա, թե ի՞նչ կապ ունենին «ստուբա»-ները բանաստեղծություն հետ, բայց մինչև հիմա այդ զրույցից մի պատրանք մնաց, որ Չարենցի հիսուն գազելները ամենագեղեցիկ գրվածքներն են, որոնք երբևիցես... ես չեմ կարդացել» («Գրական թերթ», Եր., 1933, 12 փետրվարի, թ. 3):

Թե՛ 1920 թվականին, երբ տեղի էր ունենում երկխոսությունը, թե՛ վիպերգում Գ. Մահարին «չեզոք» դերում է: Սակայն չեզոքությունը թվացյալ է: Մի դեպքում սկսնակին է լայն բացված աչքերով հետևում ավագ ընկերոջ «Հայտնագործություններին», մյուսում արդեն թրծված գրողն է հեգնում նրա հեղափոխական-գեղագիտական պատկերացումները:

²⁰⁷ Անտիպ քառատողը Գ. Մահարին հետագայում օգտագործեց որպես բնաբան «Չարենց-նամե» հուշագրություն:

²⁰⁸ Հանքային ջրով հանրահայտ ամառանոցային քաղաք Վրաստանում:

²⁰⁹ Փառք Ալլահին... (թուրք.):

²¹⁰ Այսօրվա կենտրոնական ծածկված շուկայի դիմաց գտնվող պարսկական մզկիթի բակում կար թեյարան, որտեղ հավաքվում էր Երևանի մտավորականությունը: Ներկայումս վերակառուցված է Իրանական հանրապետության միջոցներով:

²¹¹ Ձերբակալությունից առաջ Գ. Մահարին ապրում էր Տերյան և Աբովյան փողոցները կապող նախկին Աղայան փողոցի միակ փոքրիչատե աչքի ընկնող երկհարկանի սև շենքում: Շենքը և փողոցը չեն պահպանվել:

²¹² Ըստ խուզարկության արձանագրության՝ օրագրից բացի բռնագրավվել են Լեոյի «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» (1934), «Գավառ» երգիծաթերթի 15 համարները (1934), չորս բլոկնոտ և երկու տետրակ զբառումներով, հոդված «Չարտասանված ելույթ» կասկածելի խորագրով, բանաստեղծություններ, 95 նամակ, Ա. Բակունցի, Վ. Ալազանի լուսանկարները:

²¹³ Հարցաքննությունները վարում էր պետանվտանգության բաժնի վարիչ ավագ լեյտենանտ Եղբայր Նիկողոսյանը (հիշատակվում է նաև

Նամակ 1-ում): Մեկ տարի անց Գ. Մահարին հրաժարվեց նրան տված ցուցմունքներից. «Ինչ վերաբերում է տրոցկիստական կազմակերպությանը պատկանելու մասին իմ տված ցուցմունքի, ապա այն հետևանք էր իմ քննիչի ոչ օբյեկտիվ վերաբերմունքի, որը կազմում էր արձանագրություն՝ «Նոյեմբեր» գրական խմբակի գործունեության վերաբերյալ իմ բացատրությունների մասին և համոզում ստորագրել այն: Ես համաձայնվեցի և ստորագրեցի, քանի որ քննիչ Նիկողոսյանն ասաց, որ դա պետք է գործի և կառավարության համար» (ՀԱԱ, ֆոնդ 1191, ցուցակ 1, գործ 67, էջ 19):

Հարցաքննություններում հիշատակվում է «Նոյեմբեր» գրական խումբը և Գ. Մահարու գրական-ազգայնական «սխալները», սակայն այդ քանն էլ բավական եղավ «տրոցկիստական խմբակի» լեզանգը տասնամյակներով նրա անվան հետ կապելու համար:

²¹⁴ ...փիլիսոփա էր... մեր հակառակորդները ձայնավողը:— Նկատի ունի Վ. Մարտյանին, տես ծանոթ. I ³²:

Ավելի քան մեկ տասնամյակ անհաշտ պայքար էր գնում Գրողների միության պաշտոնական ղեկավարության (Վ. Ալազան, Ն. Զարյան, Գ. Աբով, Ա. Վշտունի...) և «Նոյեմբեր» գրական խմբակի անդամների (Ե. Զարենց, Ա. Բակունց, Գ. Մահարի) միջև:

²¹⁵ Հայրենական մեծ պատերազմի երգերից՝

Պարտիզանական ջոկատները

Գրավում էին քաղաքներ...

²¹⁶ Սայաթ-Նովա (Հարություն Սայադյան, 1712-1795), Հայ աշխարհիկ քնարերգության խոշորագույն ներկայացուցիչ:

²¹⁷ Վերհիշեցումն է «Քամանչա» բանաստեղծության եզրափակիչ տողի. «Քանի սաղ է Սայաթ-Նովեն, շատ բան կու տեսնիս, քամանչա...»:

²¹⁸ Նկատի ունի Վանում ծնված Պետիկ Թորոսյանին (1899-1938): 1933-1937 թթ.՝ Հանրապետության արդարադատության ժողովոմ, գլխավոր դատախազ: Բռնադատվել է և դատապարտվել զնդակահարության:

²¹⁹ ...Կենտկոմի նոր քարտուղարին...— Նկատի ունի Ամատունուն (Ամատունի Վարդապետյան, 1900-1938), որը կարճ ժամանակով՝ 1936-1937 թթ. եղավ ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմի առաջին քարտուղար: Տեղեկանալով նրա ձեռբակալության մասին, Գ. Մահարին 1937 թ. սեպտեմբերին դիմեց նորանշակ քարտուղար Գ. Հարությունովին՝ իր գործի վերանայման խնդրանքով (տես Նամակ 1): Դիմումը մնաց անհետևանք:

²²⁰ Ժողովրդական կոմիսարներից մեկը Վանում ծնված Լևոն Արիս-

յանն էր (1903-1938), պետական և կուսակցական աշխատող: Նախքան բանտարկվելը՝ լուսավորության նախարար: Բռնադատվել է և դատապարտվել գնդակահարության:

²²¹ Խոսքը էջմիածնի շրջկոմի քարտուղար Համունի (Համազասպ) Համբարձումյանի և Ապարանի շրջկոմի քարտուղար Վասյա Մալխասյանի մասին է:

²²² Դասախոսներից մեկը Անուշավան Արզումանյանն էր (1904-1965), Երևանի պետական համալսարանի ռեկտոր: Արդարացվելուց հետո տեղափոխվել է Մոսկվա: Եղել է համաշխարհային տնտեսագիտության և միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտի տնօրեն, ԽՍՀՄ ԳԱ նախագահության անդամ, տնտեսագիտական բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար: Չնայած այդ դիրքերին, Գ. Մահարու կարծիքը նրա մասին փայլուն չէր. «...մահացավ Անուշավան Արզումանյանը. մահազդն ստորագրել են Բրեժնեից մինչև օ, Ֆ-ն: Մի խոսքով Քոչարի մահախոսականի միլիթենական տեսակը: Չգիտեմ, ինձ թվում է, որ Անուշավանի անունն էլ ուռեցված է: Խելոք տղա էր կարող, բայց «Համաշխարհային մասշտաբի տնտեսագե՞տ...» Խելքս չի կտրում: Կամ աշխարհն է փոքրացել կամ արշինները վերածվել են վերստերի... մի բան էլ կա՛: 37 թվականի վրայով անցել են: Չէ՞ որ ես ու դու նրա հետ նստել ենք Երևանի բանտում... այս ի՞նչ զարմանալի «փափկանկատություն» է» (Վ. Նորենցին, 21 հուլիսի 1965 թ.):

²²³ Նկատի ունի Կ. Մատինյանին, տես ծանոթ. I ³¹:

²²⁴ Նկատի ունի Ե. Չուբարին և Հ. Հովհաննիսյանին, տես ծանոթ. II ²⁰⁵, I ³⁵:

²²⁵ Գնդապետներից մեկը Հակոբ Աթոյանն էր (1895-1937), ռազմական գործիչ, 1931-1937 թթ.՝ Հայկական լեռնահրաձգային դիվիզիայի հրամանատար: Դաժան ծեծից և ապրումներից խելագարվել է առաջին իսկ հարցաքննության ժամերին և մահացել բանտում: Հետմահու նրան շնորհվել է գեներալ-մայորի կոչում: 1965 թ. նշվեց նրա ծննդյան 70-ամյակը, որն առիթ տվեց Գ. Մահարու դառը տողերի. «Հայկական զինյալ ուժերի հրամանատար Աթոյանի հոբելյանն են նշում և չեն ասում, թե ի՞նչ մահով մեռավ հայ ժողովրդի այդ իսկական զավակը...» (Վ. Նորենցին, 21 հուլիսի 1965 թ.):

Մյուս գնդապետը նույն դիվիզիայի շտաբի պետ Բագրատ Ավագյանն էր, որը 1938 թ. հուլիսի եռօրյա դատավարությունում դատապարտվեց գնդակահարության Լեհաստանի օգտին լրտեսության մեղադրանքով, քանի որ անձնական կապեր էր ունեցել Ֆրոնզեի անվան ռազմական ակադեմիայի՝ ազգութայամբ լեհուհի գործավար-մեքենա-

գրուհու հետ:

²²⁶ Խոսքը նույն դիվիզիայի գնդի հրամանատար Ալեքսանդր Ավակիմյանի մասին է, որը նախկինում ծառայել էր ցարական և ղաչնակցական բանակներում: Դատապարտվեց գնդակահարություն, որպես Հ. Աթոյանի կազմակերպած «հակախորհրդային, աջ-տրոցկիստական, ազգայնամուլական» խմբի անդամ:

²²⁷ Խոսքը բանտի պարետ Սահակ Ասլանովի մասին է:

²²⁸ ...գեպեուն ամբողջ կազմով նստեց...– 1937 թ. սեպտեմբերին ձերբակալվեցին ներքին գործերի նախարար Մուղղուսին (Խաչատուր Մուղղուսյան, 1898-1938, նա էր ստորագրել Գ. Մահարու ձերբակալություն օրդերը), նրա տեղակալներ Իվան Գևորգովը և Բագրատ Նիկողոսյանը, բաժնի վարիչներ Պերճ Փանյանը, Բագրատ Ձիթունին, Եղբայր Նիկողոսյանը: Բոլորն էլ դատապարտվեցին գնդակահարություն:

²²⁹ Ակնարկվում է Ներսիկ (Ներսես) Ստեփանյանը, տես ծանոթ. II ²⁵⁹:

²³⁰ Նկատի ունի Ա. Բակունցին:

²³¹ Վերհիշեցումն է Հովհ. Թումանյանի «Հսկան» բանաստեղծություն:

²³² ...ալեխառն մագերով քաղաքի հայտնի բժիշկին...– Նկատի ունի Հարություն Միրզա-Ավագյանին (1879-1938), վիրաբույժ, պրոֆեսոր: Հայաստանում ժամանակակից վիրաբուժության հիմնադիր: Եղել է մեկն այն երկու բժիշկներից, որը, ելնելով վերքերի բնույթից, կասկած է հայտնել Ա. Խանջյանի ինքնասպանության վերաբերյալ: Մահացել է բանտում:

²³³ Կրթիչայրմանը նախկին անվանումն էր Արագածի շրջանի Հնաբերդ գյուղի:

²³⁴ – Բժիշկի, բժշկեա՛ վանձն քո...– Ավետարանական արտահայտություն (Ղուկաս, Գ: 23): Տվյալ դեպքում ունի «բուժիր քե՛զ, եթե կարող ես» իմաստը:

²³⁵ Ի. Դունասևուլու "Широка страна моя родная" երգն է.

Ես չգիտեմ մի այլ երկիր,
Ուր մարդ շնչում է այսպես ազատ...

²³⁶ Քաղաքային բանտը գտնվում էր նախկին Օրջոնոկիձեի (այժմյան Արշակունյաց) փողոցի սկզբում, ներկայիս մամուլի շենքի հատում:

²³⁷ Ազգանվան դիմաց սև խաչ ունեցողները դատապարտվում էին

տարբեր տարիների ազատագրկման, կարմիր խաչավորները՝ գնդակահարութեան: Դրանք «տեղական» ցուցակներ էին: Մոսկվայից ստացված ցուցակներում ճշգրիտ նշվում էին ինչպես գնդակահարվողները, այնպես էլ ազատագրկման ժամկետները:

²³⁸ Խոսքը Թադևոս Ավդալբեկյանի մասին է (1885-1937), տնտեսագետ, հայագետ, հրապարակախոս, պատմաբան և բառարանագետ: Երևանի պետական համալսարանում դասավանդել է հայ հասարակական մտքի պատմություն և տնտեսագիտություն: Թարգմանել է ընագրից Կ. Մարքսի «Կապիտալի» առաջին հատորը: Դատապարտվել է գնդակահարության:

²³⁹ ...եկավ գարուն, հալավ բարձրիկ սարերի ձյուն...— Մինչև 1938 թ. գարունն ընկած բանտային ժամանակը չսփյուռվեց և վանեցի բանաստեղծ Մ. Վեսպերի տողերով:

²⁴⁰ ...Պետհրատի հաղթանազամ դիրեկտորը:— Խոսքն էդվարդ Չոփուրյանի (1894-1938) մասին է, մեղադրվել է անգլիական և ֆրանսիական հետախուզությունների «գործակալ» Ա. Չոպանյանի հետ կապերում: Դատապարտվել է գնդակահարության: Նրա ձերբակալությունը նպաստել են Ն. Զարյանը, Հր. Քոչարը, Արտ. Ոսկերչյանը:

²⁴¹ Նշանավոր դերասանը...— Նկատի ունի Մկրտիչ Զանանին (Զանանյան, 1892-1938), դերասան, թատերական գործիչ, ռեժիսոր, դրամատուրգ: 1922 թ. Վ. Փափազյանի և Հր. Ներսիսյանի հետ Պոլսից ներգաղթել է Հայաստան: Մեղադրվել է Ա. Չոպանյանի հետ ունեցած կապերում և դատապարտվել գնդակահարության:

²⁴² Շանդոր Պետեֆի (1823-1849), հունգարացի բանաստեղծ, հեղափոխական շարժումների մասնակից:

²⁴³ Խոսքն Արսեն Եսայանի մասին է (1898-1938), պետական և կուսակցական գործիչ, ձերբակալման պահին՝ ՀՕԿ-ի նախագահ: 20-ական թվականների սկզբից Գյումրիում վարում էր ղեկավար պաշտոններ և այդ տարիներին Գ. Մահարին հաճախ էր շփվում նրա հետ: Գնդակահարությունից առաջ խելագարվել է կոտանքներից:

²⁴⁴ ...Մոսկվայից Երևան բերված տեղի գեպեուի դատախազը:— Նկատի ունի Ռուբեն Քաթանյանին (1881-1966), իրավաբան, պետական գործիչ: 1923-1936թթ.՝ ԽՍՀՄ դատախազի օգնական: Հիշատակվում է խորհրդային գրողների համամիութենական առաջին համագումարի մասին «Դրվագներ անցյալից» հուշերում.

«Միութենական տնից դուրս գալիս, Ն. Տիխոնովը մեր ուշադրությունը հրավիրեց դանդաղ ընթացող ավտոյում նստած գինվորական համազգեստով մի պատկառելի արտաքինով մարդու վրա:

– Ճանաչո՞ւմ եք այդ մարդուն,– Հարցրեց նա,– իհարկե, ոչ: Նա Մոսկվայի նշանավոր մարդկանց թվին է պատկանում. Ռուբեն Պավլովիչ Քաթանյանն է դա, էնկազեբեի գլխավոր դատախազը...

Չորս տարի հետո, երբ ես Կարեն Միքայելյանի, Վ. Նորենցի, ինժեներ Տեր-Աստվածատրյանի, Մ. Եփրիկի, ճարտարապետ Մանվել Կապուտիկյանի և ուրիշ բազում մտավորականների հետ գտնվում էի նշանավոր տուֆակերտ տան նկուղներից մեկում, չող ցերեկով փականքներն աղմկեցին, դուռը բացվեց և ներս մտավ անթև շապիկով և կարճ վարտիքով մի անձնավորություն, երկու ձեռքով գրկած իր անկողիններն ու շորերը: Անձանոթ կալանավորը երկու քայլ առաջ եկավ և շփոթված կանգնեց: Նստած տեղից վեր թռավ Կարեն Միքայելյանը.– «Ա՛, Ռուբեն Պավլովիչ, հրամեցեք, հրամեցեք...»,– բացականչեց նա, վերցրեց նրա բեռը, տեղավորեց և սկսեց հետը խոսել ցած ձայնով, չմոռանալով ներկայացնել անձանոթին.– «Ռուբեն Քաթանյան... գլխավոր դատախազ...»:

Ես հիշեցի Նիկոլայ Տրխոնովին, հիշեցի Մոսկվան, Միությունների տան լուսավոր, սյունազարդ դահլիճը, գրողների առաջին համագումարը...»:

²⁴⁵ Ակնարկվում է Մ. Զանանը:

²⁴⁶ Տես ծանոթ. I ⁴²:

²⁴⁷ Գ. Մահարին, Վ. Ալազանը և Վ. Նորենցը:

²⁴⁸ Գ. Մահարին և Վ. Ալազանը ծնվել են Վանում:

²⁴⁹ Խոսքը Գ. Քոչարի և Մ. Մազմանյանի մասին, ծանոթ. I ³⁹:

²⁵⁰ ՆԳԺԿ-ի (ներկայիս Ազգային անվտանգություն) չենքի հեղինակը Գ. Քոչարն է:

²⁵¹ Խոսքը Ա. Օրդուխանյանի մասին է, ծանոթ. I ⁴⁸:

²⁵² Խոսքը Գ. Շիրմազանյանի մասին է, ծանոթ. I ⁴¹:

²⁵³ Խոսքը քիմիկոս Ստեփան Ղամբարյանի մասին է (1879-1948), սովետահայ քիմիկոսների գիտական դպրոցի հիմնադրի:

²⁵⁴ ...փայտակոճերով... (ռուս.):

²⁵⁵ Խոսքը Յ. Պարզյանի մասին է, ծանոթ. I ⁴¹: «Թայչարուխցի Օթելլո» մականվան հեղինակը Վ. Ալազանն էր:

²⁵⁶ ...հեղափոխական նը՛-պա՛-տա՛-կա՛-հա՛ր-մա՛-րո՛ւ-թյա՛նը...– Տարածված այդ «սկզբունքը» (“революционная целеобразность”) հաճախ փոխարինում էր օրենքը:

²⁵⁷ ...որի ազգանունը մենք սովոր էինք կարդալ թերթերում, գրեթե ամեն օր, կառավարական որոշումների տակ...– Խոսքը ՀԽՍՀ ժողովոսխորհի քարտուղար Արմենակ Թոքմաջյանի մասին է: Հիշատակվում է

Գ. ՄաՀարու ուշ նամակներից մեկում. «Մեր ընդհանուր ծանոթներից Արմենակ Թոքմաձյանը կնոջ մահից հետո կաթվածահար է եղել և ընկել անկողին: Խեղճ մարդ: Վերջին տարիներին Ակադեմիայի գործերի վարիչ էր: Կարծեմ նա միշտ «գործերի վարիչ» է եղել.— Լենինականի քաղաքովորմի, կառավարական գործադիր կոմիտեի, Ակադեմիայի...» (Ա. Մելիք-Սարգսյանին, 12 սեպտ. 1965 թ.):

²⁵⁸ Խոսքը Վ. Թոթովենցի մասին է:

²⁵⁹ Խոսքը Ներսիկ (Ներսես) Ստեփանյանի (1898-1937) մասին է, Անդրկովկասում հեղափոխական շարժումների մասնակից, կուսակցական գործիչ, տնտեսագետ, 1933 թվականից՝ լուսավորութայն ժողովում:

²⁶⁰ Խոսքը Լ. Արիսյանի մասին է, ծանոթ. II ²²⁰:

²⁶¹ Խոսքը Գ. ՄաՀարու մասին է: Նրա առաջին հրապարակումը եղել է 1917 թվականին:

²⁶² Պահպանված է «Հանդիսավոր» միջոցառման նախագահի՝ «միակ ողջ մնացած» նախկին ժողովրդական կոմիսար Ա. Եղիազարյանի վկայությունը, որը գրվել է Գ. ՄաՀարու ծննդյան 60-ամյակի օրերին (ԳԱԹ, Վ. Նորենցի ֆոնդ, թ. 488):

«1938 թվականի օգոստոս ամիսն էր... Կոսովկական արագությամբ կատարված այսպես կոչված դատական պրոցեսից հետո (դատ անհատորեն, առանց վկաների, 4-5 րոպե տևողությամբ) մեզ 40 «ազատվածների» ներքին բանտից փոխադրեցին Երևանի քաղաքային բանտը «պահ տալու» մինչև հեռավոր բանտեր ուղարկվող էտապը: Մենք համարվում էինք «խոշոր ոճրագործներ», քաղաքային բանտի «բնակիչները» չպետք է իմանային մեր գոյություն մասին, այդ պատճառով էլ մեզ տեղավորեցին բանտի մի մեկուսացած շենքում՝ նախկին շնանոցի երկու սենյակներում — 16 և 24 հոգի, հոդե հատակներով, պատերի ճեղքերի մեջ՝ կարիճներով, և մեզ դուրս էին բերում կեսժամյա զբոսանքի միայն ուշ գիշերին — ժամը 2-3-ին, երբ բանտը քնած էր:

Մենք՝ 16 հոգիս — շնանոցի փոքր սենյակում էինք. քնում էինք հոդե հատակին, իհարկե — առանց մահճակալների: Միտք հղացավ «չքեղ» կերպով տոնել Գուրգեն ՄաՀարու 20-ամյա հոբելյանը: Բաժանեցինք «դերերը»: Միք. Մազմանյանը պետք է բացեր հոբելյանական Հանդեսը և կարդար հրապարակային ցեկուցում — «Գ. ՄաՀարու կյանքը և ստեղծագործությունը» թեմայով: Զեկուցումից հետո խոսքը պետք է տրվեր շնորհավորողներին, որից հետո ես պետք է արտասանեի ՄաՀարու բանաստեղծություններից. դա էլ հոբելյանական Հանդեսի գեղարվեստական մասն էր: Զեկուցողի և շնորհավորողների գործը հեշտ էր համեմատաբար, դժվարն իմ գործն էր. որտեղի՞ց վերցնել Գ. ՄաՀարու բանաստեղծությունները. մենք զրկված էինք կամերայում որևէ

գիրք, ինչպես նաև թղթի պատառիկ և մատիտ ունենալու իրավունքից: Ելքը գտավ Միք. Մազմանյանը. նա անգիր հիշում էր Գ. Մահարուց շատ բանաստեղծություններ. ծխելու համար մեզ տալիս էին լուցկի և ծխախոտը փաթաթելու բարակ թուղթ՝ գրքուկ: Մարած լուցկին – մատիտ էր, իսկ ծխախոտի բարակ թուղթը՝ տեքստ գրելու թուղթ: Մոտ տասնյակ տուփ լուցկին վերածեցինք մատիտի և նույնքան էլ գրքուկներ՝ թղթի: Մազմանյանը թելագրեց ինձ Մահարուց 5-6 ոտանավորներ, որոնք ես սերտեցի մեկ շաբաթվա ընթացքում:

Վերջապես հասավ հորելյանական հանդեսի երեկոն, բոլորը ծալապատիկ շուրջ կազմած նստոտեցին. ինձ՝ որպես արտասանողի, թույլ տվին նստել «պարաշի» վրա:

Երեկոն բացեց Միք. Մազմանյանը և կարդաց մի հետաքրքիր զեկուցում: Այնուհետև Գ. Մահարուն նվիրված և հենց կամերայում հորինած ներբող-ոտանավորներ կարդացին՝ Մելիք-Շահնազարյանը ուսսերեն, իսկ Շիրմազանյանը՝ հայերեն, ապա ելույթ ունեցան պրոֆեսիոնալ բանաստեղծներ Նորենցն ու Ալազանը. սրտառուչ խոսքեր, սրտից բխած ցանկություններ... Հուզված ենք բոլորս:

Ահա այդ մթնոլորտում արտասանեցի Մահարուց 6 բանաստեղծություն, հարկավ անգիր. որովհետև լուցկիով գրածներս ոչնչացրել էի այն նկատառումով, որ եթե անգամ բանտի վարչությունը «բռնի» մեզ «ոճրագործություն» մեջ, իրեղեն ապացույցներ չունենա...» (10 օգոստոսի 1963 թ.):

²⁶³ Ակնարկվում են Գ. Մահարու դեմ Վ. Ալազանի քննադատական հոդվածները: Ըստ վերջինիս հուշերի՝ բանտում նա հանդես է եկել երկու ժամանոց ելույթով, որին Գ. Մահարին տվել է բարձր գնահատական (ԳԱԹ, Վ. Ալազանի ֆոնդ, թ. 65, էջ 115):

²⁶⁴ Ելնելով երկու ճարտարապետների հետագա ճակատագրից՝ կատարենք ենթադրություն, որ նրանց հետ եղել է նախնական պայմանավորվածություն՝ Հեռավոր Հյուսիսի Նորիլսկ և Դուդինկա քաղաքներում մասնագիտական աշխատանք կատարելու համար:

²⁶⁵ «Ակնոցավոր օձի» կերպարում ակնարկվում է Լ. Բերիան, որի 1936 թ. ելույթներից մեկի խորագիրն էր «Հողմացրիվ անենք ժողովրդի թշնամիներին»: Գրեթե նույն խորագրով լույս տեսավ «Պրավդա»-ի 1936 թ. օգոստոսի 19-ի առաջնորդողը՝ «Փոշխացնել, հողմացրիվ անել սոցիալիզմի թշնամիներին»:

²⁶⁶ Եվս մեկ կաղապարված դարձվածք, որով դիմում էին «կուսակցությունը և անձամբ հայր Ստալինին»:

²⁶⁷ Մեֆրատոֆելը սատանան է Գյոթեի «Յաուստ» դրամայում:

Գունոյի նույնանուն օպերայում խորհրդանշական և տպավորիչ է նրա դիվային քրքրիչը:

²⁶⁸ Վերհիշեցումն է Հովհ. Թումանյանի քառյակի:

²⁶⁹ Գ. Մահարու մայրը մահացավ 1943-ին: Նրա հիշատակին է ձոնված «Լուսլիթյան ձայնը» ժողովածուն (1963).

«Քեզ եմ նվիրում այս գիրքը, մայրիկ:

Ես չգտա քո գերեզմանը, ոչ ոք կարողացավ ցույց տալ ինձ այնպես, ինչպես բազում մայրեր չկարողացան գտնել իրենց որդիներին շիրիմները:

Ընդունի՛ր այս գիրքը, որպես շիրմաքար և հուշարձան կորած գերեզմանիդ:

Քե՛զ, մայրիկ»:

²⁷⁰ Հովհ. Թումանյանի քառյակը հնչում է այսպես.

Երազումս մի մաքի
Մոտս եկավ հարցմունքի.
— Աստված պահի քո որդին,
Ո՞նց էր համը իմ ձագի...

²⁷¹ Վերհիշեցումն է Հ. Պարոնյանի թեմավոր արտահայտություն:

²⁷² ...այստեղ կարևորը վերջին վանկն է...— Ռուսերենում «դա»-ն Հայերեն «այո»-ն է:

²⁷³ Գերմանացի ֆիզիկոս Ա. Էյնշտեյնի հարաբերական տեսության վրա կառուցված են ժամանակակից հիմնարար շատ տեսություններ:

²⁷⁴ ...դեպի հարավային կողմն աշխարհի...— Վերհիշեցումն է Դ. Վարուժանի «Անդաստան» բանաստեղծության:

²⁷⁵ 1938 թ. նոյեմբերի 25-ին ԽՍՀՄ ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ն. Եժովին փոխարինեց Լ. Բերիան:

²⁷⁶ Մուստաֆա Բեմալ Աթաթյուրք (1881-1938), Թուրքիայի պետական, քաղաքական և ռազմական գործիչ: Նրա օրոք երկրում իրականացվեցին բուրժուական բարեփոխումներ, սակայն նաև նրա օրոք Հայաստանն ունեցավ մարդկային և տարածքային նոր կորուստներ:

²⁷⁷ Պատկերները վերհիշեցումն են Կ. Համսունի «Պանը» վիպակի:

²⁷⁸ Պատկերները վերհիշեցումն են Հովհ. Թումանյանի, Ա. Բալունցի, Ե. Չարենցի ստեղծագործությունների:

²⁷⁹ Խոսքը Մ. Բյազուլմովի (Բազումյան, 1897-?) մասին է, լրագրող, Լենինականի քաղխորհրդի հատուկ բաժնի պես: Դատապարտվել է 8 տարվա ազատազրկման: Վերադարձել է 1945 թ.:

²⁸⁰ Պայքարի ֆիդայական ճանապարհն ընտրած Սարգիս Կու-

կունյանը խմբով Արևմտյան Հայաստան անցնելիս ընդհարվել է ռուս սահմանապահների հետ, ձերբակալվել, աքսորվել Սախալին և ի վերջո մահացել Օբյուրի բանտում: «Այրվող այգեստաններում» Գ. Մահարին իր հեղանքն արտահայտեց «կուկունյանական» ֆիդայական շարժման նկատմամբ. «Այս ներմուծվող գործիչներից և փորձիչներից շատերը նահատակվեցին հայրենիքի համար՝ հայրենիքը չտեսած...»:

²⁸¹ Վերհիշեցումն է անգլիացի բանաստեղծ Ջոն Միլթոնի «Կո-րուսյալ դրախտը» չափածո վեպի:

²⁸² Վերհիշեցումն է Ե. Չարենցի բանաստեղծական տողերի՝

Գարուն, գարուն երևանում, երևանում ահա նորից
Շնչում է խոր, թնդում անհուն մի խնդություն ոսկեորիկ...

²⁸³ Վերհիշեցումն է Մ. Նալբանդյանի «Խտալացի աղջկա երգը» բանաստեղծությունից՝

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնե.
Բայց երանի՛, որ յուր ազգի
Ազատության կը գոհվի...

²⁸⁴ Փարավոնների դամբարաններ Հին Եգիպտոսում:

²⁸⁵ Նկատի ունի Պուշկինի «Եվգենի Օնեգին» չափածո վեպի հերոսուհուն:

²⁸⁶ Վերհիշեցումն է Վ. Տերյանի «Հրաժեշտի գազել» բանաստեղծության.

Գնում եմ ես մի մութ աշխարհ, հեռու երկիր, էլ չեմ գալու,
Բարի հիշեք ինձ ձեր սրտում, մնաք բարով, մնաք բարով...

²⁸⁷ Վերհիշեցումն է Ե. Չարենցի բանաստեղծական տողի՝ «Լուսամփոփի պես աղջիկ՝ աստվածամոր աչքերով...»:

²⁸⁸ ...կարծես արև իջավ իմ ուսերին...— Վերհիշեցումն է բանաստեղծ Աշոտ Լուսինցի «Արևը ուսին» բանաստեղծական ժողովածուի (1933): Ա. Լուսինցը ժողովածուն նվիրել էր Գ. Մահարուն և հետ ստացել հետևյալ մակագրությունը.

Դու արևն ես առել ուսիդ,
Այդ ես երգում անդադրում,
Հետո, հետո կհասկանաս,
Որ կա լուսին, կա թախիծ...♥

²⁸⁹ Ս. Կիրովի սպանություններից հետո ձերբակալվեց Լենինգրադի կուսակցական ողջ ղեկավարությունը:

²⁹⁰ Կողմա Պրուտովյն ընդհանուր կեղծանունն է XIX դարի կեսերին համատեղ հանդես են եկած ուսուցիչներ Ա. Կ. Տոլստոյի, Ա. և Վ. Ժեմձուժնիկով եղբայրների: Ակնարկվում է Ի. Ստալինը:

²⁹¹ Սյուկուտլուն նախկին անվանումն է Անիի շրջանի Սառնաղ-բյուր գյուղի:

²⁹² ԽՍՀՄ-ում պարբերաբար գործում էին միջերային ապրանքների բաժանման քարտային սիստեմներ:

²⁹³ Վերհիշեցումն է Հովհ. Թումանյանի բանաստեղծական տողի:

²⁹⁴ Վերհիշեցումն է Ի. Դունաևսկու վերը հիշված երգի:

²⁹⁵ Քաղաք Ուզբեկստանում:

²⁹⁶ ...Հորեղբորս՝ Պանդիչի... — Տես ծանոթ. IV ¹⁰⁵:

²⁹⁷ Կարծես ի միջի այլոց գրված այս երկորդական տողերը նույնպես ինքնակենսագրական են. «1936 թվականին էր այդ: Բելոռուսական ձմեռը դեռ համառում էր, բայց ցերեկվա ժամի 12-ից հետո սկսվում էր ձնհալը, և հանրապետության մայրաքաղաք Մինսկի ասֆալտապատ փողոցներում շրջում էր գարնան շունչը:

«Եվրոպա» հյուրանոցի համարներն զբաղեցրել էին Սովետական Միության հանրապետություններից ժամանած բանաստեղծները: «Պենում պոետով», — այդպես էր կոչվում այդ հավաքը: «Բանաստեղծների պլենում»:

Հիշողությունս մեջ մնացել է նիստերի դահլիճի բեմի ճակատին ամրացված երկարավուն, կարմիր պաստառը, որը մի քանի տարիների վերապահ լուսթյունից հետո ամբողջ ձայնով ազդարարում էր, թե՛ «Մայակովսկին մեր դարաշրջանի ամենամեծ պրոլետարական բանաստեղծն է»: Հիշում եմ Տիցիան Տաբիձեին, արևելյան վառ գույներով, մետաքսե գիշերանոցով, իր համարում, իր գեղեցկուհի կնոջ՝ Նինա Ալեքսանդրովնայի հետ, բարձրահասակ Սեվյինսկուն եմ հիշում, որը համառորեն ուզում էր Չարենցի բացակայության ստույգ պատճառներն իմանալ և ոչ մի կերպ չէր բավարարվում իմ խուսափողական պատասխաններից... Պավլո Տիչինային եմ հիշում՝ իր գրքային հայերենով՝ «Այս դահլիճում ցուրտն է շրջում», — ասաց նա գրավելով իր տեղը:

Այս ամենը հիշում եմ այսօրվա պես, բայց չեմ հիշում թե ինչպես մի քանի բանաստեղծների հետ, Յանկա Կուպալայի առաջնորդությամբ, հայտնվեցինք նրա հյուրընկալ հարկի տակ: Հնամենի ծառերի հովանում նստած, հնաոճ, մի հարկանի տուն էր դա, հին բակով: Սեղանը պատրաստ էր, թե՞ մեր ներկայությամբ պատրաստվեց, այդ էլ չեմ

Հիշում, վայելչահասակ, հմայիչ դեմքով տանտիրոջ կողքին տեղ գրավեց բելառուսական քնարերգության մյուս ապրող դասականը՝ Յակուբ Կոլասը, կոճղի նման, ամրակազմ, կարճ մորուքով, արագաշարժ, բարեժպիտ մի Յակուբ Կոլաս: Ուրիշ ովքե՞ր էին ներկա, չեմ հիշում, բայց հիշում եմ մերոնցից Գեղամ Սարյանի խաղաղ ներկայությունը:

Շատ ուրախ ու տխուր օրերի նման այդ անմոռանալի, ազմկոտ և հիշարժան գիշերն էլ անցավ: Մեծ բանաստեղծի հին տան և հին բակի վրա բացվեց գունատ մի լուսաբաց: Տանտիրոջ հետ մենք հայտնվեցինք նրա գրասեղանի մոտ: Նա ասաց, որ բազում երազներ ունի, այդ երազներից մեկն էլ այն է, որ ուզում է սեփական աչքերով տեսնել բիրլիական և նոր Հայաստանը: Հետո նա գզրոցից հանեց իր լուսանկարը և նվիրեց ինձ: Հետագայում շատ արժեքավոր հուշանվերներ կորան, բայց բելառուս ժողովրդի մեծ գավակ Յանկա Կուկալայի այդ հուշանվերը հրաշքով պահպանվեց» («Գրական թերթ», Եր., 1967, 13 հոկտ., թ. 42):

Հիշարժան են նաև Լ. Պերվոմայսկուն գրված տողերը. «Մինակից այստեղ էր բելառուս արձակագիր Կլազը: Հավաքում է նյութեր Յանկա Կուկալայի մասին: Ի՞նչ կապեր է նա ունեցել Հայաստանի հետ: Նրան շատ ուրախացրեց Կուկալայի լուսանկարը, որը նա նվիրել էր ինձ 1936 թվականին իր նվիրագրով: Նա էլ պատմեց ողբերգական, համարյա խորհրդավոր մանրամասնություններ նրա մահվան մասին, Մոսկվում, 1942 թվականին, «Մոսկվա» հյուրանոցում*։ Ի՞նչ սարսափելի բան: Գիշերը չքնեցի...» (1 դեկտ. 1967 թ.):

²⁹⁸ «Փոքր աղկա» նման լացող մայրը պատկերված է «Մանկությունում».

«Մի անգամ ես մորս հարցրի.

— Քրիքոր աղեն դո՞ր ի...

Նա պատասխանի փոխարեն արտասովեց, մեծ ցավ պատճառելով ինձ: Ձեմ մոռանում: Ես նայում էի մորս դեմքին, նրա արցունքներին, ու նա փոքրիկ աղջկա պես էր լալիս: Հիմա էլ նա ինձ այդպես է պատկերանում և այդ իզուր չէ. մայրս շա՛տ մանկամարդ էր, երբ հայրս թողեց աշխարհը» (Երկեր, հ. 2, էջ 11):

²⁹⁹ Յակուբ Կոլաս (1882-1956), բելառուս բանաստեղծ:

³⁰⁰ Վերհիշեցումն է Ե. Չարենցի «Երկիր Նաիրի» վեպի:

* Ոչ ստուգված տվյալներով բելառուս բանաստեղծ Յանկա Կուկալային (1882-1942) «անվտանգություն» աշխատակիցները Մոսկվայի «Մոսկվա» հյուրանոցում նետել են աստիճանավանդակից վար, և նա մահացել է տեղում:

³⁰¹ ...նախրյան ոգին՝ տեսիլքի նման դյուլթական...– Վերհիշեցումն է Վ. Տերյանի բանաստեղծական տողերի.

Մշուշի միջից,– տեսիլ դյուլթական,–
Բացվում է կրկին նախրին տրտում...

³⁰² ...«երեխա»-ին... (ազրբեջ):

³⁰³ Վերհիշեցումն է նախախորհրդային մամուլում տպագրված «Նոր սուրով...» բանաստեղծության («Հայաստանի ձայն», Եր., 1919, 12 հոկտ., թ. 5).

Անդա՛րձ է հին Սուտը,
Նոր սուտով ինձ սիրիբր,
Բուժուճ է հին վերքը,
Նոր սուրով ինձ խոցիբր:

Մի՛ կրկներ հի՛ն խօսքեր,
Նոր բոցով ինձ այրիբր,
Հինն անգո՛ր է դարձեր,
Նոր երգով ինձ դիւթիբր...

Նոր սուտով ինձ սիրիբր,
Հնին չե՛մ հաւատայ,
Նոր սուրով ինձ խոցիբր,
Հինն անգո՛ր է հիմայ...

³⁰⁴ **Ուրախ գիշեր:** Առաջին անգամ՝ հետմահու՝ Երկերի 5-րդ հատորում:

Հրապարակվում է ըստ ինքնագրի՝ ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 29: Կատարվել են էական ճշտումներ:

³⁰⁵ Գաբրիել հրեշտակը համարվում է միջնորդ Աստծո և մարդկանց միջև, նաև մահվան հրեշտակ, վերջին դատաստանի փողը հնչեցնողը:

³⁰⁶ – Բարև՛ (աղավաղված վրացերեն բառի վերջին երկու վանկը ուղևերենում նստուկն է):

³⁰⁷ Քաղաք Անգարա գետի ափին:

³⁰⁸ Խոսքը Լ. Մարությանի մասին է, տես ծանոթ. IV ⁴⁰:

³⁰⁹ Խոսքը Անդրանիկ Մխիթարյանի (1902-1942) մասին է, մամուլի աշխատակից:

³¹⁰ ...կրպակներին... (ուռւ.):

³¹¹ ...տիկնիկ... (ուռւ.):

³¹² Արհամարհական՝ պճնամուլ (ուռւ.):

³¹³ Այսինքն՝ առանց տոմսի:

³¹⁴ Ողջ գիշեր բարգիները...– Վերհիշեցումն է իր «Գիշերը» բանաստեղծությունը:

³¹⁵ Անտառային հեքիաթ: Առաջին անգամ՝ հետմահու՝ Երկերի 5-րդ հատորում:

Նախնական տարբերակում պատմվածքն ունեցել է «Ես և Բայկալը» խորագիրը: Հետագայում ստացել է Համսունյան նոր խորագիր, որը կարող էր համարվել քնարական արձակի ծաղր, եթե պայմանավորված չլիներ սեփական ճակատագրով:

Հրապարակվում է ըստ՝ ԳԱԹ, ԳՄՖ, Թ. 27: Կատարվել են էական լրացումներ և ճշտումներ:

³¹⁶ ...անցյալից ինչ-որ բան հիշելու...– Վերհիշեցումն է Հրաչյա Ներսիսյանին նվիրված հուշագրություն: Դերասանը սիրում էր օգտագործել «Քեզ լո՛ւրջ պահիր» կատակ-սաստը (Երկեր, Եր., հ. 5, էջ 550):

³¹⁷ Անտոն Չեխով (1860-1904), ռուս գրող:

³¹⁸ Վերհիշեցումն է իր «Արջը ծխամորճով» պատմվածքի:

³¹⁹ Վերհիշեցումն է Հովհ. Թումանյանի «Շունն ու կատուն» մանկական բանաստեղծության:

³²⁰ Կանառայր Կոռույից քսան կիլոմետր հեռավորության վրա էր:

³²¹ Գրիգորի Ռասպուտինը ռուսական վերջին կայսր Նիկոլայ II-ի և Թագուհու բախտախնդիր մերձավորն էր: Նրա անունը դարձել է խորհրդանիշ պալատական վերնախավի այլասերման և քայքայման:

³²² Վերհիշեցումն է արևմտահայ բանաստեղծ Մկրտիչ Աճեմյանի «Բացական» բանաստեղծության:

Խոսասփելով կրկնությունից, Գ. Մահարին «Ծաղկած փշալարեր» վիպերգից հանել է նույն մեջբերումը՝ չխնայելով ամբողջական մի պարբերություն. «...համաձայն մեկ ուրիշ, հին բանաստեղծի վկայության, որը քեզ համար շատ թանկ անուն-ազգանուն ունի.–

Ձի միտքս միշտ իրմով կզբաղի,
Ու կուլ կուտամ արցունք աղի...»:

Ազգանունի «Թանկությունը» մեկնաբանություն կարիք չունի: Ինչ վերաբերում էր անունին, ապա այն հիշեցնում էր ոչ միայն Գ. Մահարու տարաբախտ հորեղբոր որդի Մկրտիչ Աճեմյանին, այլև Վանում ժողովրդականություն վայելող նշանավոր եռյակին՝ Մկրտիչ Խրիմյանին, Մկրտիչ Փորթուղալյանին, Մկրտիչ Ավետիսյանին:

³²³ Շեքսպիրի Ռոմեո և Ջուլիետ հերոսները խորհրդանիշ են մանկամարդ գուլգի:

³²⁴ Գ. Մահարին կարևորություն էր տալիս սիբիրյան պատմվածքների ստեղծման ժամկանակազրուծությանը և տեղագրուծությանը: Այս հատվածին վերաբերող ինքնագրի հետևի էջում նա նշել է՝ «Պատմվածքն սկսել եմ գրել Երևանում 66 թվի ապրիլից: Այս էջից՝ Պալանկայում, «Պոյուրիս» հյուրանոցի N42-ում, մայիսի 16-ից...»: Հետևում է ևս մի գրառում. «Ոչ «Պոյուրիս» հյուրանոցում, ոչ էլ Պալանկայում ընդհանրապես չկարողացա շարունակել: Մի քանի տող միայն: Շարունակում եմ չորս ու կես ամիս հետո Երևանում, սեպտեմբերի 1-ից»: Միանգամայն այլ հունով կընթանային սիբիրյան գործերը, եթե դրանք ժամանակին լույս տեսներին և տարիներով չմնային գրողի թղթապանակում:

³²⁵ Իսպանական հինավուրց ավանդուծյան հերոս Դոն-ժուանի կյանքը լի է սիրային արկածներով: Համաշխարհային գրականուծյունում բազմաթիվ են այդ ավանդուծյանը նվիրված ստեղծագործուծյունները:

III. ԶԱՓԱԾՈՒ

¹ Աղասու մոր երգը: Առաջին անգամ՝ Հնձաններ, Եր., 1959, էջ 356:

Գրված է Ա. Խանջյանի սպանուծյան թարմ հետքերով և Վասպուրականի ժողովրդական միջնադարի երգի վերհիշեցուծումով.

Վարդ մ'ի բացվէ

Վանա քաղքի էգեստար...

Վանի բարբառով էգեստարն Այգեստանն էր:

Ագատուծյան մեջ գրված վերջին բանաստեղծուծյունը, որը հավանորեն վերականգնվել է հիշողուծյամբ

² Ծանոթ ճամբաներով: Առաջին անգամ՝ Հնձաններ, էջ 322:

Այս և հաջորդ երեք բանաստեղծուծյունները գրվել են Երևանի բանտում և նույնպես վերականգնվել հիշողուծյամբ:

³ Ուրիշ է իրիկունն այնտեղ... Առաջին անգամ՝ Հնձաններ, էջ 80:

⁴ Տենդ: Առաջին անգամ՝ Հնձաններ, էջ 81:

⁵ Կարոտ: Առաջին անգամ՝ Հնձաններ, էջ 82:

⁶ Թե ունեի ես մեղքեր... Առաջին անգամ՝ Հնձաններ, էջ 84:

Այս և հաջորդ բանաստեղծուծյունները գրված են Երևանյան անագատ օրերին:

⁷ Նույնն է արևը և նույն... Առաջին անգամ՝ Հնձաններ, էջ 324:

⁸ **Երազ տեսա, ծա՛նր երազ...** Առաջին անգամ՝ Հնձաններ, էջ 325:

⁹ **Սոնետ:** Առաջին անգամ՝ վերադարձից հետո լույս տեսած առաջին ժողովածուում (Երկեր, Եր., 1954, էջ 142): Հրատարակվել է անթվակիր՝ գրաքննչությունը շրջանցելու նպատակով:

Բանաստեղծությունը նվիրված է Հավանորեն Սիրանուշ Թութունջյանին, ծանոթ. IV¹³:

¹⁰ **Սոնետ մենակուլթյան:** Առաջին անգամ՝ Հնձաններ, էջ 165:

¹¹ **Ձմրան գիշերվա երազ:** Անտիպ: Տպագրվում է ըստ ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 6:

Հետագայում Գ. Մահարին բանաստեղծությունը վերամշակեց և հրատարակեց «Ձմրան գիշերային երազ» խորագրով («Գրական թերթ», Եր., 1966, 16 սեպտ., թ. 38).

Երևանյան ձմրան գիշեր,
Հարազատ, անգին,
Ախ այս գիշերն ուրիշ է,—
Այն հեռու վանքից՝

Մայրս բռնած ձյունոտ ճամբեն
Գալիս է, գալիս,
Ծեծում է դուռ ու պատուհան,—
— Եկ գնանք, Գուրիս...

Ի՞նչ ես անում այս աշխարհում
Ցուրտ ու անարեգ.
Մեզ մոտ արև, մեզ մոտ գարուն,
Եկ, գնանք ինձ հետ...

Այնտեղ Չարենցն է սպասում,
Բակունցն է այնտեղ,
Մենք երկնային տպարանում
Գիրքդ կտպենք:

Ամեն մի աստղ գիր կլինի
Քո գրքի Համար,
Կճարեմ քեզ Համար գինի,
Մի լինի Համառ:

Դարեր կանցնեն, կապրի ոգիդ
Կյանքով խնդագին,
Ու չի գիպչի մեկ իսկ տողիդ
Ոչ մի խմբագիր:

Գնանք, Գուրիս... Ու քաշում է
 Ու ժպտում է հեզ,
 Երևանյան ձմրան գիշեր...
 Ու զարթնում եմ ես:

¹² **Բարդինների մոտ:** Անտիպ: Հրապարակվում է ըստ՝ ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 11:

¹³ **Հակում:** Անտիպ: Հրապարակվում է ըստ՝ ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 11:

¹⁴ **Քեզ:** Առաջին անգամ՝ Հնձաններ, էջ 164:

¹⁵ **Չմեռ:** Առաջին աքսորական բանաստեղծությունը: Լույս է տեսել կրճատումներով՝ Հնձաններ, էջ 87: Վերջին տասը տողերը փոխարինվել են երկյակով:

Թափվիր, փռվիր իմ սրտում,
 ձերմա՛կ երազ, ճերմա՛կ ձյուն...

Տպագրվում է ըստ Ա. Սանամյանի ընտանեկան արխիվում պահպանվող ինքնագրի:

¹⁶ Ուսուղի, գետ Կրասնոյարսկի երկրամասում, որի ափին գտնվում էր Կուռայր՝ Գ. Մահարու աքսորավայրը:

¹⁷ «Գուրգեն խանը» Ե. Չարենցի տված մականունն էր:

¹⁸ **Հանաք:** Անտիպ: Տպագրվում է ըստ Ա. Սանամյանի ընտանեկան արխիվում պահպանվող ինքնագրի:

¹⁹ **Նորից աշունն է...** Առաջին անգամ՝ վերադարձից հետո լույս տեսած առաջին ժողովածուում (Երկեր, Եր., 1954, էջ 165): Հրապարակվել է անթվակիր:

²⁰ **Բալլադ Սիբիրի ճնճողուկների մասին:** Առաջին անգամ՝ Հնձաններ, էջ 491:

²¹ **Աշնուտ:** Առաջին անգամ՝ Հնձաններ, էջ 92:

²² **Ռոբինզոն Կրուզո:** Առաջին անգամ՝ Երկեր, հ. 1, էջ 261:

²³ **Անձնական:** Առաջին անգամ՝ Հնձաններ, էջ 89:

²⁴ **Հավատ:** Առաջին անգամ՝ Հնձաններ, էջ 91:

²⁵ **Երգ ճանապարհի:** Միակ հրապարակումը՝ Հնձաններ, էջ 94:

Բանաստեղծությունը նվիրված է աքսորական Լ. Մարությանին (ծանոթ. IV ⁴⁰), որն ապրում էր Կուռայից 35 կմ հեռավորության վրա գտնվող Աբան շրջկենտրոնում:

²⁶ Պոլ Վերլեն (1844-1896), Փրանսիացի սիմֆոլիստ բանաստեղծ:

²⁷ Բաբոս (Դիոնիսոս), խաղողագործություն և գինեգործություն

աստվածը հին հունական դիցաբանությունում:

²⁸ Վերհիշեցյումն է Պ. Դուբյանի «Լճակ» բանաստեղծություն:

²⁹ Շամսեղդին Մոհամմեդ Հաֆեզ (XIV դ.), պարսիկ բանաստեղծ:

Երգել է վայելքներով կյանքը և մերժել անդրաշխարհային դրախտը:

³⁰ Հոգեհանդիստ: Միակ հրապարակումը՝ Երկեր, հ. 1, էջ 297:

³¹ Դիմում: Առաջին հրապարակումը՝ Հնձաններ, էջ 326:

³² Մայակովսկու հետ: Միակ հրապարակումը՝ Հնձաններ, էջ 408:

Տես նաև՝ Նամակ 14:

³³ Դու էլ անցար... Միակ հրապարակումը՝ Երկեր, հ. 1, էջ 269:

³⁴ Մի՛ տրտնջա... Միակ հրապարակումը՝ Երկեր, հ. 1, էջ 269:

³⁵ Հրաժեշտ: Առաջին հրապարակումը «Մնաք բարով» խորագրի տակ՝ Հնձաններ, էջ 96:

³⁶ Ես դիտեմ ինչու... Առաջին հրապարակումը՝ Հնձաններ, էջ 167:

³⁷ Լիրիկական: Առաջին հրապարակումը՝ Հնձաններ, էջ 166:

³⁸ Հրաժեշտի խոսքեր: Առաջին հրապարակումը՝ Հնձաններ, էջ 97:

Գրված է Կուռայից Ձերժինսկ տեղափոխվելու առիթով:

³⁹ Շրջանային կենտրոնում: Առաջին հրապարակումը՝ Հնձաններ, էջ 174:

⁴⁰ Ես տխուր եմ... Առաջին հրապարակումը՝ Հնձաններ, էջ 176:

⁴¹ Թախծում են այսօր... Առաջին անգամ՝ վերադարձից հետո լույս տեսած առաջին ժողովածուում (Երկեր, Եր., 1954, էջ 140): Հրապարակվել է անթվակիր:

⁴² Ինչո՞ւ ուշացար: Առաջին հրապարակումը՝ Հնձաններ, էջ 177:

⁴³ Քո փշերը: Առաջին անգամ՝ վերադարձից հետո լույս տեսած առաջին ժողովածուում (Երկեր, Եր., 1954, էջ 158): Հրապարակվել է անթվակիր:

⁴⁴ Հասուն մտքով... Առաջին անգամ՝ վերադարձից հետո լույս տեսած առաջին ժողովածուում (Երկեր, Եր., 1954, էջ 157): Հրապարակվել է անթվակիր:

⁴⁵ Հարստություն: Առաջին անգամ՝ վերադարձից հետո լույս տեսած առաջին ժողովածուում (Երկեր, Եր., 1954, էջ 159): Հրապարակվել է անթվակիր:

⁴⁶ Հարսանիք: Միակ հրապարակումը՝ Երկեր, հ. 1, էջ 294:

Բանաստեղծությունը գրվել է 1953 թ. մարտին:

⁴⁷ Մի քարավան... Առաջին հրապարակումը՝ Հնձաններ, էջ 98:

⁴⁸ Արևելքում: Առաջին հրապարակումը՝ Հնձաններ, էջ 173:

⁴⁹ Ակցիներ: Առաջին հրապարակումը՝ Հնձաններ, էջ 175:

⁵⁰ Ծնվում է երգը: Առաջին անգամ՝ վերադարձից հետո լույս տե-

սած առաջին ժողովածուում (Երկեր, Եր., 1954, էջ 219): Հրապարակվել է անթվակիր:

⁵¹ **Վերեւք:** Միակ հրապարակումը՝ Երկեր, Հ. 1, էջ 281:

⁵² Հովհաննես Հովհաննիսյան (1864-1929), բանաստեղծ: Քնարերգուության ժխտման տարիներին Գ. Մահարին նրան նվիրեց զագեւներ, իսկ հետագայում դրեց «Մեր քնարերգուության նահապետը» հոդված-հուշագրությունը («Գրական թերթ», Եր., 1964, 20 նոյ., թ. 47):

⁵³ **Խաբկանքներ:** Առաջին անգամ՝ վերադարձից հետո լույս տեսած առաջին ժողովածուում (Երկեր, Եր., 1954, էջ 143): Հրապարակվել է անթվակիր:

⁵⁴ **Զրույց Մուրոյի հետ:** Անտիպ: Հրապարակվում է ըստ՝ ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 8:

Բանաստեղծությունը գրված է կարծես իր ծննդյան 50-ամյակի օրը, ինչի մասին վկայում է սրա հետ յուրօրինակ դիպտիխ կազմող հաջորդ բանաստեղծության թվագրությունը:

Սակայն Նամակ 29-ից հայտնի է, թե ինչպես է անցկացրել Գ. Մահարին 1953 թվականի օգոստոսի 1-ը: Այնտեղ և հետագա նամակներում նման բանաստեղծությունների մասին խոսք չկա: Ամենայն հավանականությամբ բանաստեղծությունները գրվել են ավելի ուշ, բայց ենթարկվելով հեղինակի թվագրությանը, մենք նպատակահարմար գտանք ընդգրկել դրանք սույն գրքում:

⁵⁵ **Լալ է չհիշել...** Անտիպ: Հրապարակվում է ըստ՝ ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 7:

Բանաստեղծությունն ունի «1953, 1 օգոստոսի» թվագրությունը:

⁵⁶ «Ախ, Բուզուլուկ քաղաքում...»: Առաջին հրապարակումը՝ Հնձաններ, էջ 330:

Բանաստեղծության վերջին մասը ենթարկվեց այնպիսի փոփոխությունների, որ Նամակ 30-ում հրապարակված տարբերակի համեմատությամբ կարող է համարվել ինքնուրույն բանաստեղծություն:

Վերհիշեցումն է Վ. Տերյանի համանուն բանաստեղծության:

⁵⁷ Բողոչանն աքսորավայրն էր Վ. Ալազանի:

⁵⁸ **Ո՛ տայր ինձ:** Առաջին հրապարակումը՝ Հնձաններ, էջ 383:

Բանաստեղծությունը նվիրված է Լ. Մարությանին: Ստանալով այն (տես Նամակ 28), նա գրեց Վ. Նորենցին.

«Այս տարի լրացավ իմ և Գուրբի գագրիական արկածների 20-ամյակը (1933 թվին ես և նա մի ամսով ընկանք հանգստյան տուն): Այս առթիվ կես-լուրջ, կես-կատակ մի վերհուշ է բանաստեղծել և ուղարկել:

Այս առթիվ մի փոքրիկ ծանոթություն: «Արմենիա» ջերմանավի

«Լյուքս» ռեստորանում աշխատում էր մի չքնաղ Հայ աղջիկ: Ուղղակի հուրի-փեբի: Երբ «Արմենիան» հասնում էր Գագրի, մենք միշտ դիմավորում էինք: Մի անգամ մրրկալից գիշեր էր: Նստեցինք կատեր և մոտեցանք նավին: Մոռացանք Գուրիի համար նավ մտնելու տալոն առնել (մեկ ռուբլի արժեք), իսկ ես ազատ և պատվավոր մուտք ունեի, որովհետև ինձ մոտ էր մեր թերթի տոմսը: Գուրգենը մնաց կատերում: Ես բարձրացա նավը, մտա «Լյուքս» ռեստորանը, մի քանի ոչումկա կոնյակ և մի քանի շիշ գարեջուր ընդունեցի ռեկորդային կարճ ժամանակում, ապա հիշյալ մարմարյա հայուհու հետ միասին դուրս եկանք, կանգնեցինք նավի [տեխնիկական մի բառ անհասկանալի է...] մոտ, ես գրկեցի հայուհու մարմարե իրանը, շրթունքներս մոտեցրի նրա թշերին և ճինինա արեցի Գուրգենին: Քիչ էր մնում Գուրգենը կատերից ծովն ընկներ:

Հե՛յ օրեր...»:

⁵⁹ Արթյուր Ռեմբո (1850-1891), Ֆրանսիացի բանաստեղծ:

⁶⁰ **Գուցե...** Միակ հրապարակումը՝ Երկեր, հ. 1, էջ 293:

⁶¹ Կամիչինում է մահացել Մ. Նալբանդյանը:

⁶² **Կուռնկ մի թևանի:** Առաջին անգամ՝ «Սովետական գրականություն», Եր., 1965, նոյեմբեր, թ. 11, էջ 85-86:

Բանաստեղծությունը հետագայում նվիրվեց Կոմիտասի հիշատակին, որով հավասարությունն նշան դրվեց 1915 թ. ցեղասպանության և 30-ական թվականների բռնադատումների միջև:

⁶³ **Հանդիպումների երգը:** Միակ հրապարակումը՝ Երկեր, հ. 1, էջ 296: Լույս է տեսել կրճատված: Ձեռագրում ունի «Միայն Աշոտին» ձոնը:

⁶⁴ Ակնարկվում է Հանրահայտ ավանդապատումը: Տես «Այբվոդ այգեստաններ», 2004, էջ 419:

⁶⁵ Քրդական ժողովրդական ավանդապատում:

⁶⁶ **Ձարենցին:** Առաջին հիշատակումը՝ Նամակ 72-ում: Առաջին և միակ հրապարակումը՝ Հնձաններ, Եր., Հայպետհրատ, 1959, էջ 416

⁶⁷ **Բալլադ երկու կեչիների մասին:** «Միրելի Աշոտին» ձոնով բանաստեղծությունը հրապարակվեց փոքր-ինչ փոփոխված (Երկեր, հ. 1, էջ 288): Հանվեցին «Աշոտի ալբոմում» բառերը, իսկ «Կանառայ» հիշատակումը փոխարինվեց «այն փոքրիկ» բառերով:

IV. ՆԱՄԱԿՆԵՐ

¹ Գրիգոր Հարությունյան (1900-1957), պետական և կուսակցական գործիչ, Հայաստանի Կոմկուսի առաջին քարտուղար 1937-1953 թթ.:

Ձերբակալվել և գնդակահարվել էր ինչպես ՀԿԿ Կենտկոմի, այնպես էլ ներքին գործերի նախկին ղեկավարութունը, ինչը որոշակի հույսեր էր տվել Գ. Մահարուն գրելու այս դիմումը:

² Նորայր Դաբադյան (1904-1955), գրականագետ: Սիրանուշ Թուլթունջյանի (ծանոթ. IV ¹³) առաջին ամուսինը:

³ Գ. Մահարու ճամբարային տարիների միակ նամակը: Այն մնաց անպատասխան: Այս և Ա. Մահարուն ուսուցիչներին գրված նամակների թարգմանությունը մերն է:

⁴ Աշոտ Սանամյան (1908-1975), ծնվել է Երևանի նահանգի Նոր Բայազետ (ներկայումս՝ Գավառ) քաղաքում՝ առևտրականի և քաղաքային դոլմայի ղեպուտատի ընտանիքում: Ավարտելով տեղի միջնակարգ դպրոցը, զբաղվել է ուսուցչությունը: Ավարտել է Ստալինգրադի Գեղարվեստի ինստիտուտի եռամյա կուրսերը: 1931-ին ուսանել է Լենինգրադի Ռեպինի անվան գեղարվեստի ակադեմիայում, սակայն հեռացվել է սոցիալական խորթ ծագման պատճառով: 1932-ին իրավակարգին ոչ հարիք մտքեր արտահայտելու համար ձերբակալվել է և դատապարտվել երեք տարվա ազատազրկման: Պատիժը կրել է Կրամոյարսկի երկրամասի Ենիսեյսկի ճամբարում: 1935 թ. ազատվել է և անցել աշխատանքի Նոր Բայազետի թատրոնում որպես բեմադրող նկարիչ, այնուհետև՝ Երևանի պատանի հանդիսատեսի թատրոնում որպես ղլխավոր նկարիչ: 1938 թ. ձերբակալվել է երկրորդ անգամ և դատապարտվել տասը տարվա ազատազրկման: 1948-ին վերադարձել է Երևան: Նույն թվականին ձերբակալվել է երրորդ անգամ և քստուրվել Կրամոյարսկի երկրամաս: Վերջնականապես ազատվել է 1954 թ.: Մինչև կյանքի վերջն աշխատել է Երևան քաղաքի արտաքին ձևավորման համակարգում որպես նկարիչ-կենդանագիր:

ԳԱԹ-ում պահպանվում են նրա սիրելիյան ծաղրանկարները: Գ. Մահարու և Ա. Սանամյանի ծանոթությունը կայացել է Բաբվի միջանկյալ բանտում՝ նրանց վերջին ձերբակալությունից հետո:

Ա. Սանամյանին գրված նամակները հրապարակվում են ըստ նրա ընտանեկան արխիվում պահպանվող ինքնագրերի:

⁵ Շալամկի, կարճատև մի շրջանում Ա. Սանամյանի աքսորավայրը:

⁶ Գ. Մահարին պահակում էր ցորենի ամբարները, որոնց կենտրոնական պահեստը կոչվում էր «Զագոտգերնո» (ուռա):

⁷ Գ. Մահարին ունեցել է երկու աքսորավայր՝ Կուռայ գյուղը և Ձերժինակ շրջանային կենտրոնը: Շալամհիում եղել է կարճատև գործուղմամբ:

⁸ Մեղվաբուժության մասին Ա. Սանամյանի պատկերացումները եղել են դպրոցական ծրագրերի շրջանակում: «Մասնագիտությունը» վերհիշել է այլ աշխատանքներից խուսափելու նպատակով:

⁹ Գ. Սունդուկյանի անվան պետական ակադեմիական թատրոնի բազմամյա գեղարվեստական ղեկավար Վարդան Աճեմյանը (1905-1977) Գ. Մահարու հորեղբոր թոռն էր: Չնայած Վ. Աճեմյանին ուղղված երկու նամակներն էլ մնացին անպատասխան, դա չխանգարեց, որ նրանց միջև հետագայում ևս պահպանվեին ջերմ հարաբերություններ: Գ. Մահարին նրա մասին գրել է հուշեր, դիմանկարներ, թատերախոսականներ:

¹⁰ Ակնարկվում է երկրորդ ձերբակալությունը և դրան հաջորդած «ցմահ աքսորը»:

¹¹ Կատակերգությունը չգտավ իր հետագա ճանապարհը, ներկայումս համարվում է կորած:

¹² Վերհիշեցումն է Հ. Պարոնյանի «Բաղդասար ախպար» կատակերգության թևավոր արտահայտություն:

¹³ Խոսքը Սիրանուշ (Սերիկ) Թուրքունջյանի մասին է, որի հետ Գ. Մահարին հաստատեց ամուսնական կապ 1947-1948 թթ.:

¹⁴ Նա ստացավ Պետհրատից ինձ հասանելիբ հոնարարից...– Խոսքը Ա. Բելյակի «Երկկենցաղ մարդը» վեպի թարգմանություն հոնարարի մասին է:

¹⁵ Վերհիշեցումն է Վ. Տերյանի բանաստեղծական տողերի:

¹⁶ Լուռություն (Ֆր):

¹⁷ Հարազատների նեղ շրջանում՝ Գ. Մահարու մականունը:

¹⁸ Խորեն Ռադիո (Աճեմյան, 1905-1966), Գ. Մահարու եղբայրը, 20-30-ական թվականներին Հայաստանում հայտնի պրոլետերանաստեղծ: Հետագայում տեղափոխվել է Մոսկվա:

Երբ գրվում էին այս տողերը, Խ. Աճեմյանը նույնպես ձերբակալված էր: Այդ մասին Գ. Մահարին իմացավ ուշացումով:

¹⁹ Խոսքը Պետհրատի տնօրեն Ա. Ղազարյանի մասին է: Երևանյան անագատ օրերին Գ. Մահարին նրան էր դիմել մի խնդրագրով, որը ոգով և բովանդակությամբ դուրս չէ սույն ժողովածուից:

«Հայպետհրատի դիրեկտոր ընկ. Ա. Մ. Ղազարյանին.

Տպագրության համար պատրաստել եմ անտիպ արձակ և չափածո

երկերի միհատորյակ: Ես վստահ եմ, որ այդ երկերը պատիվ կարող են բերել ամեն մի սովետական գրողի գրչին և արժանի են սովետական ընթերցողի ուշադրութեանը:

Իմ գրական ճանապարհը և գրական դժբախտ ճակատագիրը պետք է որ ձեզ ծանոթ լինի, որի համար և դիմում եմ ձեզ և խնդրում եմ վերադաս օրգանների միջոցով լուծել իմ սպագրութեան հարցը: Հարցի դրական լուծումը հնարավորություն կտա ինձ ապացուցելու իմ նվիրվածությունը կոմունիստական պարտիային, սովետական կառավարությունը, Լենինի-Ստալինի հաղթական գրոշին:

Գուրգեն Մահարի» (3 Հունիսի 1948 թ.):

Ժողովածուն կոչվում էր «Տաղարան»:

²⁰ Ռուս արձակագիր է. Կազակեիչի (1913-1962) «Երկուսը տափաստանում» վիպակը հայերեն լույս տեսավ 1948 թ., իսկ «Աստղը» վեպը՝ 1949-ին: Գ. Մահարին չստացավ առաջինի թարգմանությունը հոնարարի մի մասը, իսկ երկրորդին՝ ամբողջությամբ:

²¹ Խոսքը Բայրակի «Խորտակված պատրանքներ» վեպի սոնետների մասին է: Վեպը լույս տեսավ 1949 թ.՝ Լ. Մարությանի ընդհանուր թարգմանությամբ:

²² Դերասանուհի Արուս Ասրյանը (1904-1987) Վ. Աճեմյանի կինն էր:

²³ Ալեքսանդր Աճեմյան (1925-1987), երգահան, Վ. Աճեմյանի որդին:

²⁴ 1947 թ. Եգիպտոսից հայրենադարձվեց Գ. Մահարու հորեղբոր որդին, Կահիրեի «Արև» թերթի խմբագրի բազմամյա տեղակալ Լևոն Աճեմյանը (1888-1951)՝ կոռ Ռաքելի (1893-1974) և Վանուշ (1926) ու Վանիկ (1927) զավակների հետ:

²⁵ Բժշկական հանձնաժողովի տեղեկանքի հիման վրա Ա. Սանամյանն ազատվել էր կոլխոզային ընդհանուր աշխատանքներից և նշանակվել մեղվաբույժ:

²⁶ Երաժշտական գործիքը Ա. Սանամյանը գնել էր տեղում՝ հայ մի ընտանիքից:

²⁷ ...գրեցի վերջերս մի կոմեդիա, «Փեսացուներ»...- Նախկինում հիշատակված «Ամուսնություն» կատակերգությունն է:

²⁸ Աքսորական, որի հետ Գ. Մահարին ծանոթացել էր միջանկյալ բանտերից մեկում:

²⁹ Գարեգին Մանուկյան (Հայկազարմ), ուսուցիչ, ծնվել է Մարտունու շրջանի Վարդենիկ գյուղում: Միջնակարգ դպրոցն ավարտել է

Ա. Սանամյանի հետ: Բռնադատվել է, պատիժը կրել ճամբարում և ազատվելուց հետո նորից ձերբակալվել ու քստորվել: Վերջնականապես արդարացվել է 1954 թ. և Ա. Սանամյանի հետ վերադարձել Երևան:

³⁰ Գ. Մահարու առաջին ագիտույթերտը (1923): Լույս է տեսել «3 ագիտույթերտ» գրքում (Ալեքսանդրապոլ, 1924): Բեմադրվել է Լենինականում, Թիֆլիսում, Ռոստովում և ունեցել լայն ժողովրդականություն, ինչպես և մյուս ագիտույթերտները: «Բավական է ասել, որ 2 շաբաթվա ընթացքում բեմադրվեց 12 անգամ և դեռ մասսան անգիր անելով չի ձանձրացել... Կազմակերպել ենք «Լենաթ» (Լենինականի ագիտթատրոն), որի ղեկավարումում մտնում են միայն Չարենցի «Կապկազ»ը և իմ 6 ագիտիկները», – գրել է Գ. Մահարին այդ շրջանի մեկ այլ՝ «Կապսի-իաբսի ջրանցքը» ագիտույթերտի մասին (Պահարեին, 2 մայիսի 1925 թ.):

³¹ Հակոբ Պարոնյան (1843-1891), գրող-երգիծաբան, լրագրող, հրապարակախոս:

³² «Նորհրդային Հայաստան», Երևանում լույս տեսնող կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական թերթը:

³³ Լեո Կամսար (Արամ Թովմադյան, 1888-1965) երգիծաբան, ծնվել է Վանում: Ենթարկվել է բռնադատման և քստորվելով Հայաստանի հեռավոր շրջանները՝ մոտ երկու տասնամյակ դուրս մնացել գրական կյանքից:

Գ. Մահարին Լեո Կամսարի մասին ուներ բարձր համարում և արձագանքեց նրա մահվանը «Վախճանվեց Լեո Կամսարը» («Հայրենիքի ձայն», Եր., 1965, 28 նոյ., թ. 18) մահախոսականով և նամակներում. «Մահացավ երգիծաբան Լեո Կամսարը, իմ մեծ հայրենակիցը և ուսուցիչը՝ դեռ Վանում: Մեծ ցավ եղավ ինձ համար իր մահը» (Շ. Շահնուրին, 6 դեկտ. 1965 թ.), «Հողին հանձնեցինք մեծն Լեո Կամսարին, ամենախոնարհ մեծությունը մեր գրական աշխարհի: Ձի կարելի ասել թե մահն «անժամանակ» էր, «վաղաժամ». մարդը 77 տարի ապրեց, բայց... նորեն չես կարող չընդվզել բնության օրենքներու դեմ... ինչո՞ւ պիտի մեռնեիր այս պատմական ու պատվական ծերունին, գուցե իր մահով զգացնել տալու համար իր կորստի մեծությունը...» (Արամ Հայկազին, 29 նոյ. 1965 թ.):

Լեո Կամսարի հետ կապված Գ. Մահարին ուներ չիրականացված մտահղացում. «Կուզեմ առաջարկել միասին կոմեդիա մը գրել: Եթե հաջողվի, ատիկա ինձի համար մեծ պատիվ է, որովհետև Լեո Կամսարը շատ մեծ գրիչ է և մեկն է մեր երգիծաբանությունից եռյակին՝ Պարոնյան-Օտյան-Լեո Կամսար... Երեքն էլ դժբախտ ու մեծաբանքա՛ր: Մնացյալը

մանրուք են...» (Շ. Շահրիկյանին, 10 հունիսի 1962 թ.):

³⁴ 1930-1932 և 1935 թվականներին:

³⁵ «Կարիճ», «Կարմիր մոծակ»՝ 20-ական թվականներին Երևանում լույս տեսնող երգիծական պարբերականներ:

³⁶ Կատակերգությունը, որի մասին Գ. Մահարին հիշատակում է «Տխուր աչքերով կատակերգուն» հուշագրությունում («Սովետական արվեստ», Եր., 1964, նոյեմբեր, թ. 11), ներկայումս համարվում է կորած:

20-ական թվականների մամուլում կա միայն մեկ հիշատակում-տեղեկատվություն կատակերգության մասին՝ «Քաղլուսգլխավարն ընդունել է և քննում է Գ. Մահարու «Բաղդասար աղբարը խորհրդային Հայաստանում» չորս գործողությամբ սատիրական պիեսը» («Սորհրդային Հայաստան», Եր., 1927, 14 հունվարի, թ. 10):

³⁷ «Մի աչքում ժպիտ, միյուսում՝ արցունք...»:– Հակադիր պատկերը վերհիշեցումն է Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» միջնադարյան գրական հուշարձանի:

³⁸ Մելոդրաման նույնպես չի պահպանվել:

³⁹ Մանրատառ նամակը գրված է 8 x 12 սմ չափսի չորս պատառիկների երկու երեսների վրա: Գ. Մահարին թղթի մեկ երեսի վրա նամակներ, աքսորի տարիներին, որպես կանոն, չի գրել:

⁴⁰ Լեմվել Մարության (1904-1968), թարգմանիչ, գրականագետ: Անցել է ճամբարների ու աքսորի նույն ճանապարհներով: Գ. Մահարու հետ ունեցել է մտերմական հարաբերություններ և նամակագրություն՝ աքսորի և հետաքսորի տարիներին: Նամակները չեն պահպանվել:

⁴¹ Երկրորդ ձեռքակալությունից հետո Լ. Մարությանը Հայտնվել էր նույն բանտախցում, որտեղ եղել էր Գ. Մահարին:

⁴² Խոսքը Վ. Նորենցի մասին է:

⁴³ Նշան Հովհաննիսյան (Գավաշորդի, 1887-1972), գրող, ծնվել է Վանի նահանգում:

⁴⁴ Նկատի ունի այդ քաղաքների բանտերը:

⁴⁵ Տանտիրուհին, որի մոտ վարձակալում էր Ա. Սանամյանը: Այդպես էր կոչվում նաև Ա. Սանամյանին նվիրված «ԱՀ» պատմվածքի սևամորթ կատուն:

⁴⁶ Վերհիշեցումն է Աշուղ Զիվանու (Սերոբ Լևոնյան, 1846-1909) «Զախորդ օրեր» երգի:

⁴⁷ Կնուտ Համսուն (Պեդերսոն, 1859-1952), նորվեգացի արձակագիր: Գ. Մահարին բարձր էր գնահատում նրա քնարական արձակը:

⁴⁸ Մանոն Լեսկո, Ֆրանսիացի գրող Անտուան Պրևո դ'Էքզիլի (Աբբա Պրևո, 1697-1763) «Ասպետ դե Գրիդյի և Մանոն Լեսկոյի պատ-

մուծյունը» սիրավեպի հերոսուհին:

⁴⁹ Խոսքն իրավաբան Գրիգոր Չուբարյանի (1888-1962) մասին է: Դատապարտվել է 8 տարվա ազատազրկման, որից հետո՝ աքսորի: Երեվան է վերադարձել 1956-ին և անցել դասախոսական աշխատանքի: 1932 թ. եղել է Ե. Չարենցի դատապաշտպանը:

⁵⁰ Փավառի ժողովրդական բանահյուսության հանրահայտ հերոս:

⁵¹ Նիկոլայ Գոգոլ (1809-1852), ռուս գրող:

⁵² Խոսքը ռուս քննադատ և հրապարակախոս Վ. Բելինսկու (1811-1848) նամակի մասին է Ն. Գոգոլին, որտեղ քննադատվում էր վերջինիս «Ընտիր հատվածներ բարեկամների հետ ունեցած նամակագրությունից» (1847) ստեղծագործությունը: Նման հրապարակումներն այդ տարիներին համարվում էին երևույթ:

⁵³ Ակնարկվում է այն ջանասիրությունը և աշխատասիրությունը, որը դրսևորել է Լ. Տոլստոյը՝ տասնյակ անգամ վերամշակելով և արտագրելով իր վեպերը, մասնավորապես՝ «Աննա Կարենինան»:

⁵⁴ Ի վերջո իսկապես Ա. Սանամյանն էր, որ չորս տարի անց Գ. Մահարուն փոխանցեց Վ. Նորենցի նամակը և հասցեն:

⁵⁵ Այստեղ՝ շնորհ արա... (աղբբեջ):

⁵⁶ Վերհիշեցումն է Հայկական ժողովրդական երգի:

⁵⁷ Ա. Սանամյանի երկրորդ ձեռբակալությունից կես տարի անց Երևանում ծնվեց նրա ավագ որդին՝ Գևորգ Սանամյանը:

⁵⁸ Է. Կազակեիչի գրքերը լույս տեսան «Թարգմանությունը՝ է. Բորոզյանի» նշումով:

⁵⁹ Սիրիլյան եզակի բանաստեղծություններից մեկը, որը հրապարակվեց առանց փոփոխության: Առաջին անգամ առանց ձոնի և թվագրության լույս տեսավ՝ Երկեր, Եր., 1954, էջ 12: Հետագա հրատարակություններում ունի «Սիրելի Աշոտին» ձոնը:

Ձոնի բացակայությունն առաջին հրապարակման մեջ բացատրվում է այն դժվարություններով, որով աքսորից վերադարձած Գ. Մահարին, Վ. Ալազանը և Վ. Նորենցը վերականգնվեցին գրական կյանքում: Դա կատարվեց ամիսների ուշացումով և «անվնաս» չափաբաժիններով: Չնայած եռյակը Երևան էր վերադարձել 1954 թ. հուլիսին և հենց այդ ամսին մասնակցել Հայաստանի գրողների համագումարի աշխատանքին, նրանց մասին ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ս. Թովմասյանը խոսեց այնպիսի զգուշավորությամբ, ասես նրանք նստած չէին դահլիճում. «ՀԿԿ Կենտկոմը այժմ զբաղվում է սովետահայ այն գրողների հարցով, որոնց նկատմամբ սխալ մոտեցում է ցուցաբերվել անցյալում: Այդ գրողներին հնարավորություն կտրվի վերագառնալու գրա-

կան կազմակերպության շարքերը, իսկ նրանց ստեղծագործությունները կզնահատվեն ըստ ամենայնի»: Ա. Խոնդկարեանը «Հայաստանի գրողներու միութեան Բ. Համագումարը» հոգովածաշարում, անդրադարձավ այդ անորոշությունը. «Թովմասեանի յայտարարութիւնէն կ'երեւի նաեւ, թէ մինչեւ Յուլիսի 29 գրողներու հարցը դեռ լուծուած չէր, որով արտասահմանի մէջ տարածուած այն լուրերը, թէ Գ. Մահարի, Ալազան եւ իր ընկերները արդեն վերադարձեր են Երեւան եւ մասնակցեր են Համագումարին, իրականութեան չի համապատասխաներ: Մինչեւ Օգոստոսի վերջը Երեւանի թերթերու մէջ ոչ մէկ հետք կա այն մասին, թէ աքսորուած գրողները վերադարձեր են» («Յառաջ», Փարիզ, 1954, 25 սեպտ., թ. 7480):

Հայտնի չէ, թե արտասահմանը որքան կմնար անտեղյակություն մեջ, եթե... չօգնեք դժբախտությունը: Գ. Մահարու դատեր մահվան կապակցությունը թերթում լույս տեսավ ծանուցում՝ «Գուրգեն Մահարին և Անտոնինա Աճեմյանը անհուն կսկիծով Հայտնում են իրենց թանկագին դատեր՝ Նազիկի վաղաժամ մահը, որը տեղի ունեցավ հոկտեմբերի 31-ին» («Սովետական Հայաստան», Ե., 1954, 2 նոյ., թ. 260): Նույն Ա. Խոնդկարեանը հրապարակեց «Աքսորուած գրագէտներէն որո՞նք վերադարձեր են» խորագրով մանրագնին վերլուծում. «Վերծանելով այս ծանուցումը կուզանք այն եզրակացութեան, որ Գուրգեն Մահարի վերադարձեր է Երեւան, որ Անտոնինա Աճեմեան անոր կինն է, տրուած ըլլալով Աճեմեան նոր ազգանուն, որ Մահարիի իսկական ազգանունն է, որ տիկին Աճեմեան ռուս մըն է, որովհետեւ Անտոնինա ռուսական անուն է և, վերջապէս, Մահարիի ամուսնութիւնը ռուսի մը հետ ցոյց կուտայ, որ ան, «բացակայելով» Երեւանէն, գտնուել է Ռուսաստան եւ հոն ալ ամուսնացեր է: Սովետահայ թերթերը երբէք չհայտնեցին Մահարիի աքսորման մասին, այժմ Անտոնինա Աճեմեան և Նազիկի մահը կուզան Հաստատելու նրա վերադառնալու փաստը» («Հայրենիք», Բոստոն, 1955, յունուար, թ. 1, էջ 108-109):

⁶⁰ Երկյակի վերածված Ե. Չարենցի քառատողն է «Ընթերցողիս» բանաստեղծությունից:

⁶¹ Նամակը գրվել է երկու օրում: Այն վերջանում է «26. I. 50 թ.» նոր թվագրումով:

⁶² Ձեռնարկված քայլերից ոչինչ չստացվեց:

⁶³ Սարգիս Դալլաքյան, աքսորական, ապրել է Ջերմինսկում կնոջ հետ: Հիշատակվում է նաև այլ նամակներում:

⁶⁴ Տես նախորդ նամակում «Ջարմանալի տղա ես... և այլն» տողերը:

⁶⁵ ...«ինչ-որ մուսյլ է, տարօրինակ...» (ռուս.):

⁶⁶ «...անունը»... (ռուս., մեկ բառ անընթեռնելի է):

⁶⁷ Ալֆոնս Լամարտին (1790-1869) ֆրանսիացի ռոմանտիկ բանաստեղծ, քաղաքական գործիչ:

⁶⁸ ...շուրջօրյա... (ռուս.):

⁶⁹ Ակնարկվում է Ե. Չարենցը:

⁷⁰ Բանաստեղծությունը լույս տեսավ փոփոխված տեսքով՝ «Հնձաններ», Եր., 1959, էջ 86:

⁷¹ Վերհիշեցումն է Գ. Մահարու «Վերջինը» բանաստեղծության (1924):

⁷² Իսահակ Լևիտան (1860-1900), ռուս գեղանկարիչ:

⁷³ Վիլյամ Շեքսպիր (1564-1616), անգլիացի թատերագիր, բանաստեղծ:

⁷⁴ Գ. Մահարու մոր անունը Հայկանուշ էր:

⁷⁵ Վերհիշեցումն է արևմտահայ քնարերգակ և թատերագիր Պետրոս Դուբյանի (1851-1972) «Տրտունջը» բանաստեղծության:

⁷⁶ Օմար Խայամ (մոտ. 1048-1122), պարսիկ բանաստեղծ, մաթեմատիկոս, փիլիսոփա:

⁷⁷ Էմիլ Վերհարն (1855-1916), բելգիական բանաստեղծ, թատերագիր:

⁷⁸ Գրիգոր Նարեկացի (951-1003), բանաստեղծ, փիլիսոփա, երաժիշտ: Հեղինակն է «Մատյան ողբերգություն» պոեմի կամ «Նարեկի»:

⁷⁹ Ակնարկվում է մարտի 8-ը՝ կանանց միջազգային օրը:

⁸⁰ Անաշխատունակության դեպքում քաղաքականներն ազատվում էին աշխատանքից՝ առանց նյութական ապահովության:

⁸¹ Հիպոկրատ (մոտ. 460-370 մ. թ. ա.), հին հունական բժիշկ, փիլիսոփա: Նրա անվան հետ են կապվում բժշկի երզումը և ժամանակակից բժշկության մի շարք տերմիններ:

⁸² ...ծանր է Մոնամախի գլխարկը...- Ըստ ավանդության Կիևյան մեծ իշխան Վլադիմիր Մոնամախը (1053-1125) ունեցել է թանկարժեք քարերով զարդարված ծանր թագ:

⁸³ «Սասնա ծռեր» էպոսի վիպական առասպելական հերոս:

⁸⁴ Քառատողերը տպագրվել են միայն մեկ անգամ («Նոյեմբեր», Եր., 1925, 6 նոյեմբերի, թ. 1): Հետագա հրատարակություններում պահպանվել է միայն միջանկյալ երկյակը:

⁸⁵ Խոսքը Ս. Թուլթունջյանի մասին է:

⁸⁶ Խոսքն Ա. Սանամյանի կնոջ մասին է: Ս. Թուլթունջյանին գրված նամակները չեն պահպանվել, իսկ կողմնակի ճանապարհով նրան ուղարկված նամակն ընդհանրապես տեղ չի հասել, և դա պատճառ

դարձավ Գ. Մահարու և Ա. Սանամյանի նամակագրության տեական ընդմիջման: Նամակագրությունն աքսորականների հետ չէր քաջալերվում, իսկ նրանց նամակների փոխանցումը կարող էր դիտվել... ընդհատակյա գործունեություն:

⁸⁷ Ակնարկվում է Հովհ. Թումանյանը:

⁸⁸ ...Հաշմանդամություն... (ռուս.):

⁸⁹ Նկատի ունի ժողովրդական հայտնի առակը՝ մուկը չի կարող մտնել անցքը, ցախավելն էլ հետն է քաշ տալիս:

⁹⁰ Վերհիշեցումն է հայկական ժողովրդական երգի:

⁹¹ Ակնարկվում են արջերի գիշերային այցելությունները:

⁹² Այսօրվա «Մայր Հայաստան» հուշարձանի տեղը 1948 թ. տեղադրվեց Ստալինի հուշարձանը, ամենաբարձրը Խորհրդային Միությունում: Մոնումենտալ քանդակի հեղինակը Սերգեյ Մերկուրովն էր (1881-1952), պատվանդանի հեղինակը՝ Ռաֆայել Իսրաելյանը (1908-1973): Պատվանդանը պահպանված է:

⁹³ ...«ընկեր Ստեփան Իլիչի»...- Խոսքն արձակագիր Ստ. Զորյանի մասին է, Ա. Սանամյանի կնոջ եղբոր:

⁹⁴ Նկատի ունի Ստ. Զորյանի «Մի կյանքի պատմությունը» վիպակը:

⁹⁵ ...ախր, իբր... (ռուս.):

⁹⁶ ...երկու նվազ տղան ուղարկեց ինձ երեք Հարյուր ու...- Լ. Մարու-թյանի խոստացած գումարը՝ Բալզակի սոնետների թարգմանության համար:

⁹⁷ ...հասկանալի՞ է (ռուս.):

⁹⁸ "НОВЫЙ МИР", գրական-գեղարվեստական և հասարակական-քաղաքական ամսագիր: Լույս է տեսնում Մոսկվայում 1925 թվականից: "Красная НОВЬ", գրական-գեղարվեստական և գիտա-հասարակական ամսագիր: Լույս է տեսել Մոսկվայում 1921-1942 թթ.: Խորհրդային առաջին «հաստ» գրական ամսագիրը: Թվարկումը կատարված է հիշողությամբ: Ամսագիրը դադարել էր լույս տեսնելուց Գ. Մահարու ճամբարային տարիներին:

⁹⁹ ...դրա փոխարեն... դրա փոխարեն... (ռուս.):

¹⁰⁰ Լեմշիկ, այլ տեղերում՝ Լեմ,- Լեմվել Մարությանն է:

¹⁰¹ ...«խումարի»... (ռուս.):

¹⁰² «Մայակովսկիով զբաղվելու» արդյունքում գրվեց «Մայակովսկու հետ» բանաստեղծությունը (էջ 497):

¹⁰³ ...որը երևի այդպես էլ կոչեմ,- «Վերջին գիրք»:- Վերնագիրը կանխորոշված էր չվերագառնալու դեպքում:

¹⁰⁴ 1952 թ. Վ. Աճեմյանը ստացավ ստալինյան մրցանակ՝ Հ. Ստեփանյանի «Հերոսուհին» օպերայի բեմադրությունից համար:

¹⁰⁵ Մկրտիչ Աճեմյան (Պանդիչ, 1878-1937), ուսուցիչ, Մ. Փորթուզալյանի աշակերտը և հետևորդը: Ամերիկյան որբանոցների կառավարիչն էր Ալեքսանդրապոլում: Բռնադատվել է և մահացել Երևանի բանտում՝ խոշտանգումներից: Նրա մասին բազմաթիվ հիշատակումներ կան Գ. Մահարու հուշերում և ինքնակենսագրական քառագրությունում: Մ. Աճեմյանի բացառիկ ազնվությունը մասին է Օգսէնի «Ալէք-Պոլի պահեստները և Մկրտիչ Աճէմեանը» հոդվածը («Հայաստանի ձայն», 1920, 25 յուլիսի, թ. 97):

¹⁰⁶ Յեռոզր Գլադկով (1983-1958), արձակագիր: Կառավարությունը նույն որոշումով ստացել էր ստալինյան մրցանակ՝ ինքնակենսագրական եռագրությունից վերջին մասի՝ «Վոլնիցա» (1951) վեպի համար:

¹⁰⁷ Ալեքսանդր Արաքսամանյան (1911-1982), արձակագիր, թատերագիր: Գ. Մահարին ցածր համարում ուներ նրա պիեսների մասին.

«Ձեր գնալուց հետո կյանքը տխրեց: Քո համարում տեղավորվեց մի ամբարիշտ չեխ, իսկ Նայիրու համարում երևաց Արաքսամանը: Նա ցույց տվեց ինձ «Ազատությունն աքսորական»ի ուսուսական հրատարակությունը: Մեր մեջ տեղի ունեցավ հետևյալ դրամախոսությունը.—

Ես.— (Նայելով հատորին) Այո՛, հաստափոր վեպերի թիվը գնալով աճում է...

Արաքսաման.— (Նայելով պատուհանից դուրս) Այո, սպառնական չափեր է ընդունում... խայտառակություն:

Ես.— (Ցույց տալով հատորը) Վերջինը լինի...

Արաքսաման.— Սա՞... Սրան չի վերաբերում, ջրի պես գնում է...

Ես.— Ջրի պե՞ս... հրժ, հրժ...

Այստեղ ընդհատվում է մեր քաղցր զրույցը» (Է. Թոփչյանին, 1 հուլիսի 1958 թ.):

¹⁰⁸ Վարդան Թերզիբաշյան (1899-1974), դերասան, Վ. Աճեմյանի հետ աշխատակցել է Լենինականի պետական թատրոնում: Ծնվել է Վանում:

¹⁰⁹ ...մեր կյանքը լրիվ «ուլուտի» կողմից դեռ կատարելագործված է...— Վերհիշեցումն է ինքնասպանությունից առաջ զրված Մայակովսկու տողերի:

¹¹⁰ Նկատի ունի Կուռայում գտնվելու իր ժամանակաշրջանը:

¹¹¹ ...կեղծ բարեպաշտություն... (ուռւ.):

¹¹² Երկու ամիս Կուռայում մնալուց հետո Ա. Պաուլայտիտեն վերադարձավ Ձերժինսկ. «Գուրգենին հրաժեշտ տալ չկարողացանք,— հետա-

դայում գրեց նա,— նա հեռու էր, դաշտերում: Որպեսզի շատ չտխրեր, հուզումնալից երկտող թողեցի» (Իմ Ողբսականը, Անթիլիաս, 1994, էջ 82):

¹¹³ Մարիա Լյուտկեիչենա, ուսուցչուհի-աքսորական, որի տանն ապրում էր Անտոնինա Պաուլայտիտեն: Նրա հետ կապերը պահպանվեցին և 50-60-ական թվականներին: Հիշատակվում է «Լիտվական տպավորություններ» ուղեգրությունում:

¹¹⁴ Տես ծանոթ. I 76:

¹¹⁵ Մ. Լյուտկեիչենայի ամուսինը, այլ նամակներում՝ «Օսիպովիչ», «Օսիպ Օսիպովիչ», քսորական-ձիապան, նախկինում՝ դպրոցի տնօրեն:

¹¹⁶ Հատուկ մարմինների թուլյությունները երկօրյա այցով Գ. Մահարին մեկնել էր Զերժինսկ:

¹¹⁷ Ռուսական դարձվածք՝ գործերը կարգին լինելու մասին:

¹¹⁸ Խ. Աճեմյանի կինը՝ Իրիս Խանջյան-Աճեմյանը (1909-1996) ամենակրտսեր քույրն էր Ա. Խանջյանի: Գ. Մահարու տանտիրուհու միջոցով ուղարկել էր նամակ և 200 ռ.: Այդ նամակից Գ. Մահարին տեղեկացավ եղբոր բռնադատման մասին:

¹¹⁹ Կուռայի գյուղական բուժարանի քույրը:

¹²⁰ Երբ գրվում էր այս նամակը, լույս տեսավ Ա. Խոնդեկարեանի գրախոսականը «Սովետական գրականութեան անտոյոգիա» ժողովածուի մասին, որտեղ նշվեց, որ ընդգրկված 83 հեղինակների ցանկում բացակայում է Գ. Մահարու անունը, որը մինչև 1937-38 թթ. «գարդարում էր էջերը խորհրդային գրական բոլոր հանդեսների, իսկ նրա անունը բարձրաձայն արտասանել այսօր չի խիզախում ոչ ոք Հայաստանում...» («Յուսաբեր», Կահիրէ, 1952, նոյեմբեր, թ. 11, էջ 105):

¹²¹ Բուժարանի բժիշկը:

¹²² Վերհիշեցումն է ուսու բանաստեղծ Ալ. Բլոկի «Տասներկուսը» պոեմի:

¹²³ Շրջանային հիվանդանոցի քսորական-բժշկուհին:

¹²⁴ Խոսքը տուբերկուլյոզի ախտանիշի՝ Կոխի բացիլների մասին է:

¹²⁵ Բռնադատության տարիներին Գ. Մահարին Երևանից ոչ մի նամակ չստացավ:

¹²⁶ Նույնն է, ինչ Հայերենում Գուրգենյանը:

¹²⁷ «Մորուքային» այդ օրերի մասին է «Պարզ բարդություն» (Երկեր, հ. 3, էջ 349-352) հուշագրության պատմվածքը:

¹²⁸ Այս նամակից հետո Գ. Մահարին սկսել է ապաքինվել, ինչի մասին վկայում են նրա երկտողերը:

«Իմ սիրելի Տոնեչկա.

Ես չեմ ուզում քեզ գրել: Ի՞նչ գրեմ: Մի՞թե հնարավոր է մատիտով գրել այն, ինչ ուզում եմ ասել կամ այն, ինչ զգում եմ... Դու իմ համար հրեշտակ ես, իմ երեխան և հավերժական ընկերը:

Մնում եմ քո սատանա և Մեֆիստոֆել՝ Գուրգեն»:

«Սիրելի Տոնիա.

Ես առողջ եմ և ուզում եմ վերադառնալ տուն: Այսօր Ալիսա Անդրեևնան նորից լսեց ինձ և ասաց, որ սարսափելի ոչինչ չկա, բայց թիակների միջև լավում է «Ջ»ի նման ինչ-որ բան, ամեն դեպքում թիակների միջև ինչ-որ բան կա: Եթե նա ասեր սրտի մասին, ես կիմանայի, թե այդ ինչ կա այնտեղ «Ջ» տառով – դա «Կինն» է (ռուսերեն բառախաղ.– Գր. Ա.), բայց թիակների միջև... Նա ասում է, որ ռենտգենն ամեն ինչ կասի: Բայց ահա չորս օր է, ինչ լույս չկա և ռենտգենը չի աշխատում: Ես ուզում եմ խնդրել, որ բժիշկները ռենտգենով նայեն ոչ միայն թոքերը, այլ նաև սիրտս՝ պարզելու համար կա՞ արդյոք այնտեղ ինչ-որ մեկը քեզանից բացի:

Անալիզ դեռ չեն արել: Ալիսա Անդրեևնան զբաղվում է ինձանով, ինչպես հարկն է:

Այսօր վերջացնում եմ Ձեխովը: Վերցրու առաջին կամ երկրորդ հատորը: Գրիր, ինչ կա Ձոլայից...

Կարոտում եմ քեզ: Շատ եմ կարոտում: Ապրում եմ ինչպես վանական կամ ինչպես Ձեխովը Յալթայում:

Լավ եղիր, փոքրիկ:

Քո Գուրգեն»:

¹²⁹ Գ. Մահարին Կուռայ չվերադարձավ, ամուսնացավ և հատուկ մարմինների թույլտվությամբ մնաց Ձերժինսկում:

¹³⁰ Վահրամ և Մարո Ալազաններն աքսորականի կարգավիճակով ապրում էին Կրասնոյարսկի երկրամասի Բոգոլչան ավանում: Մարո Ալազանը նույնպես բռնադատվել էր և դատապարտվել հինգ տարվա ազատազրկման: Պատիժը կրելուց հետո կամավոր մեկնել էր ամուսնու աքսորավայրը:

Վ. Ալազանը 20-30-ական թվականներին ղեկավարներից մեկն էր գրողների ասոցիացիայի: Ձերբակալվել էր Գ. Մահարու, Վ. Նորենցի հետ խանջյանական «գործով»: Վարչական արտաքսման տարիներին հաստատվել էր Աշտարակում: 1948 թ. նորից ձերբակալվեց և աքսորվեց Կրասնոյարսկի երկրամաս:

Գ. Մահարու և Վ. Ալազանի նամակագրութունն ինքնաարտա-

Հայտման երկուստեք ցանկություն էր՝ միևնույն վիճակում հայտնված մարդկանց համար: Մանավանդ որ բռնադատություն տարիները շատ բան կարձեռն տվել էին մոռացություն:

Երկրորդ վերադարձից հետո Գ. Մահարու նամակներում կա ցավ և կարեկցանք՝ անկողնուն գամված Վ. Ալազանի նկատմամբ, բայց բազմաթիվ հոգավածներում և գրախոսականներում նրա անունը չկա: Միայն Վ. Ալազանի մահից հետո «Լիտվական օրագիր» հուշագրությունում ուրվագծվեց նրա կերպարը, որտեղ ավելի վարչարարն էր, քան գրողը.

«Ես հիշում եմ 1919-1920 թվականները, Յարսկի փողոցի վրա տեղավորված Ռամկավար կուսակցություն «Հայրենիք» տպարանը, ուր տառարկղերի առջև կանգնած՝ առաջին անգամ տեսա գրեթե պատանի Ալազանին, այն ժամանակ Վահրամ Գաբուզյանին... Հայաստանը խորհրդայնացավ: Լենինականում էի, հաշվետար՝ Հայառում, ապա «Բանվորի» սրբագրիչ: «Նորհրդային Հայաստան» թերթում սկսեցին լույս տեսնել բանաստեղծություններ, զարմանալի, նոր ստորագրություններով, որոնց վրա իշխում էր Ալազանի անունը: «Ո՞վ է այս Ալազանը, — մտածում էի ես, — և ի՞նչ երջանիկ բանաստեղծ է»:

1923 թվականին, երբ ես եկա Երևան, ինձ, չեմ հիշում ով ցույց տվեց Ալազանին. սև, փայլուն ջգմաներով, հսկայական կարմիր, քամու դեմ ֆոֆրոացող փողկապով, կաշվե պիջակով մի երիտասարդ: Դեմքը... ես հիշեցի «Հայրենիք» տպարանի գրաշարին...

Ես չեմ ուզում այստեղ անդրադառնալ այդ տարիների գրականություն պատմությանը, կասեմ միայն, որ Ալազանը գրավեց գրավարչական այնպիսի ուժեղ դիրքեր, որ Չարենցը չէր կարող երազել անգամ: Գրական ճակատագիր ասածը մի անհասկանալի բան է... Ալազանն՝ այստեղ, Ալազանն՝ այնտեղ: Հանրի Բարբյուս էր գալիս, — Ալազանը պիտի գնար դիմավորելու, Մաքսիմ Գորկին էր ժամանում, Ալազան, Մուսկվա՝ Ալազան, Թիֆլիս՝ Ալազան, Փարիզ՝ Ալազան: Բանվոր դասակարգի սիմվոլն էր Ալազանը, հատակից ելած մարդը, որի հետ մեծ հույսեր էր կապել այն ժամանակ պրոլետարական գրականությունը» («Սովետական գրականություն», Եր., 1968, հունվար, թ. 1):

Ճամարտություն այնու կեսը Գ. Մահարին շարադրեց Վ. Աճեմյանին ուղղված նամակում. «Երեկ հեռագիր առի Ալազանի մահվան մասին: — Հե՛յ գրտի աշխարհ, — կասեր Վչտունին: — Մահը մերն է, մենք՝ մահինը, — կավերացներ թումանյանը և փափկանկատությունը էր շարունակի «մարդու գործն է միշտ անմահ», որովհետև հանգուցյալը մի բան չթողեց իր ետևից...

Ինչևէ: Հետևենք հին ասույթին, — մեռածի մասին՝ կամ լավ, կամ

ոչինչ...» (18 մայիսի 1966 թ.):

Մտտավորապես նույն բովանդակութամբ մի նամակ էլ նա գրեց Վ. Նորենցին: Դեռ թարմ էր վերջինիս «Հավերժ Հիշատակ մեր սիրելի ընկերոջը» («Գրական թերթ», Եր., 1966, 20 մայիսի, թ. 21) մահախոսականը, և Վ. Նորենցն իր գարմանքն արտահայտեց նման սառնուկյան համար, որով առիթ տվեց Գ. Մահարուն «բացվելու».

«Անմիջապես չպատասխանեցի նամակիդ. մտածելու առիթ տվեց նամակդ.— ինչո՞ւ Ալյոյի մահվան առթիվ ես «չարուկյամբ» գրեցի քեզ... մտածեցի և գտա իմ «չարուկյան» և քո բարուկյան պատճառը...—

Կյանքը սուբյեկտիվ բան է, կասեր Չարենցը. դու մոռացել ես, իսկ ես չեմ մոռացել, նրա վայրենի հարձակումներն իմ հասցեին թե՛ իր ստորագրությունամբ (Վ. Անողոք), թե՛ իր խմբագրած «Գրական դիրքերումի», «Գրական թերթի» էջերից: Դու գիտես, որ դա գրաքննադատությունն է՛ք, այլ վայրենի, փոզոցային, ամբոխավարական մի արշավանք, որի ակունքներն ազնիվ լինելուց շատ էին հեռու: Չէ՛, չեմ մոռանա նրա և Նաիրու սադրանքը իմ «Վերջալույս» անտիպ բանաստեղծություն առթիվ. նրանք Կենտկոմի ներկայացուցիչ Գյուլու օրհնությունամբ, դուրս արին ինձ խորհրդային գրականությունից, որի համար ես փախա Հայաստանից և վերադարձա միայն Ալ. Մյասնիկյանի ուժեղ միջամտությունամբ: Սակայն դրանով էլ չվերջացավ «պատմությունը»: 27 թվականին իր «Գրական դիրքերումում» նա տպագրեց մի հոդված, ըստ որի ես «դաշնակցական թղթակցի հետևողականությունամբ» թշնամական գրականություն եմ ստեղծում...— այդ այն ժամանակներն էին, երբ Ալազանը քեզ վերցրեց իր հովանավորության տակ... Եվ ի՞նչ. իր «անողոք» մտրակով նա ինձ այնքան չկարողացավ վնասել, որքան քեզ՝ իր բա՛րձր հովանավորությունամբ, իր բարի կամեցողությունամբ: Այո՛, նրա բարեկամությունը շատ ծանր նստեց քո պոեզիայի վրա...

Ահա՛ իմ չարուկյան ակունքը: Իհարկե, նա մարտիրոս եղավ հետագայում: Իհարկե, նրա պատիժն ավելի ծանր եղավ նրա գործած մեղքերից. այստեղ ոչ մի դեր չխաղաց նախախնամությունը. այստեղ է, որ գլխավոր չար ոգին հուղարկավորում է իր զինակիցներին և... ծիծաղում է աշխարհի ու նախախնամություն կոչվածի վրա...» (27 մայիսի 1966 թ.):

Հիրավի, ոչինչ չի մոռացվում...

Նամակում կա անճշտություն: Գ. Մահարին առաջին անգամ վտարվեց գրողների ասոցիացիայից 1924 թ.՝ «Տիտանիկ-1» բանաստեղծական ժողովածուի համար: Ալ. Մյասնիկյանի «ուժեղ միջամտությունը» կատարվել էր այդ վտարումից հետո: «Վերջալույս»-ի հետ

կապված երկրորդ վտարումը Վ. Ալազանի, Ն. Զարյանի և Հ. Գյուլի-քեխյանի «օրհնություն»-ը, 1927-ին էր, երբ Ալ. Մյասնիկյանն արգեն կենդանի չէր:

«Դաշնակցական թղթակցի» մասին տես Պ. Ֆոլյան, «Կուլակային իդեոլոգիան բանաստեղծական ձևակերպումով» գրախոսականը («Գրական դիրքերում», Եր., 1928, նոյ.-դեկտ., թ. 11-12, էջ 162-164):

Ավելորդ չի լինի հիշեցնել Վ. Ալազանի վերջին խոսքը «գատավա-րությունից» հետո. «Ես խնդրում եմ ինձ բաց թողնել, որպեսզի հնա-րավորություն ունենամ մերկացնելու ժողովրդի թշնամիներին...»

¹³¹ ...սրսկում... (ռուս.):

¹³² ...յոթն անգամ... (ռուս.):

¹³³ ... տաքություն մեջ քեզ մի նամակ ուղարկեցի, որի բովանդակու-թյունը այժմ չեմ հիշում...– Չպահպանված այդ նամակի մասին հիշա-տակում է և Ա. Մահարին: Ա. Սանամյանն այցելել էր Զերժինսկի հիվան-դանոց՝ իր մտերիմներից Պողոս Սիմոնյանին և «հայտնաբերել» այն-տեղ Գ. Մահարուն: Մի քանի օրից Պ. Սիմոնյանը մահացել էր: Գ. Մա-հարին գրել էր այդ մասին և ավելացրել. «Մի օր էլ, գուցե, ինձ չես գտնի...» (Ա. Մահարի, Իմ Ողբսականը, Անթիլիաս, 1994, էջ 94):

¹³⁴ Ակնարկվում է Ստալինի մահը՝ 1953 թվականի մարտի 5-ին:

¹³⁵ ...հեռոց... (ռուս.):

¹³⁶ Հետագայում մտահղացումը ձևափոխվեց, վիպակն ընդգրկեց միայն 1918-1920 թթ. և ստացավ «Երիտասարդություն սեմին» խորա-գիրը: ԳԱԹ-ում պահպանվող սիբիրյան երկու տետրերն ընդգրկում են վիպակի հիմնական մասը (ԳՄՖ, թ. 15):

«Երիտասարդություն» վեպը Գ. Մահարին սկսեց կյանքի վերջին տարում, գործը մնաց անավարտ:

¹³⁷ Ստացված տեղեկատվությունը եղել է սխալ: Բանաստեղծ, գրա-կանագետ Գ. Աբովը մահացել է 1965 թ.:

¹³⁸ Հրաչյա Աճառյան (1876-1953), լեզվաբան, բանասեր: Նրա հան-րագիտարանային ուսումնասիրությունները ներառում են Հայերենա-գիտություն գրեթե բոլոր բնագավառները: Բռնադատվել է 1937 թ., դա-տապարտվել 6 տարվա ազատազրկման, բայց արդարացվել է 1939-ին:

¹³⁹ Ընձակ Վահանյան (1900-1937), գրաքննադատ, կուսակցական աշխատող, ձերբակալման պահին՝ կուսակցությունից Ամասիայի շրջկոմի քարտուղար: Պահպանվում էր ռապակական գրաքննադատության կաղապարներին: Վ. Ալազանի, Ն. Զարյանի գաղափարական գիտակիցը: Հեղինակն է Գ. Մահարու մասին ջախջախիչ գրախոսականների և հոդվածների: Դատապարտվել է գնդակահարության:

¹⁴⁰ Նամակը չի պահպանվել:

¹⁴¹ Վերհիշեցումն է Հովհ. Թումանյանի «Հառաչանք» պոեմի:

¹⁴² Գ. Մահարու առաջին վտարումը գրողների շարքերից լուսաբանվել է մամուլում: ՀՊԳ միության ընդհանուր ժողովը տեղի է ունեցել «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի խմբագրությունում: Այն սկսվել է կազմակերպչական հարցերի քննարկումով. «Վարչության կողմից զեկուցեց ընկեր Ալազանը վերակազմման մասին: Միության գործունեության անմիջական ղեկավարն ու տոն տվողը լինելու է քարտուղարը: Բայց այդ պաշտոնի համար ընտրված ընկ. Գ. Մահարին մոտ մի տարվա ընթացքում մատը մատին չի խփել, որևէ միութենական գործ կատարելու համար: Դրա համար վարչությունը որոշել է նրան փոխել և միության քարտուղար նշանակել Նայիրի Զարյանին»:

Ավելի լուրջ էր օրակարգի հաջորդ հարցը. «Անդամների գոման մասին արտահայտվեցին ընկերներ Ալազանը, Վանանդեցին և Նայիրի Զարյանը:

Մեր միության անդամ կարող է լինել նա, ով ամենից առաջ կատարում է միութենական ակտիվ աշխատանք և ամենաէականը՝ իր գրական ստեղծագործությամբ կանգնած է պրոլետարական գրականության տեսակետի վրա: Այսինքն իր գրական աշխատանքների մեջ ղեկավարվում է պրոլետարական հեղափոխական իդեոլոգիայով, գրում է պարզ, մասսաներին մատչելի լեզվով, մասսաների համար:

Այդ տեսակետից մոտենալով ժողովը գտնում է, որ մեր միության անդամներից ընկ. Գուրգեն Մահարին հեռացել է պրոլետարական գրողի կոչումից իր մինչև օրս ցույց տված պասսիվ վերաբերմունքով դեպի կազմակերպչական աշխատանքները և գրական ստեղծագործության մեջ կիրառած ինտելիգենտչիկայով և բոսայակայնությունները: Նրա վերջին հրատարակությունը մանավանդ, «Տիտանիկ»-ը, ոչ մի կապ չունի պրոլետարական գրականության հետ և «Տիտանիկ»-ի հեղինակը չի կարող լինել անդամ «Խ. Հայաստանի պրոլետարական գրողների միություն»:

Ժողովը հաստատում է վարչության որոշումը Գ. Մահարուն միության շարքերից վտարելու մասին» («Խորհրդային Հայաստան», Եր., 1924, 14 սեպտ., թ. 212):

¹⁴³ Բառախաղ՝ սպիտակաձեռք և սպիտակաոտք (ռուս.): «Սպիտակաձեռք» ռուսերեն կոչում են աշխատանքին անվարժ մարդկանց:

¹⁴⁴ Վանեցի որբուհի, ոչ երկրորդական հերոսուհին «Երիտասարդության սեմին» վիպակի և «Երիտասարդություն» անավարտ վեպի:

¹⁴⁵ Մելինե Այվազյան (1907-1991), երգչուհի, լրագրող: Ծնվել է Վանում: Նախատիպն է «Սիրո, խանդի և Նիցցայի պարտիզպանների

մասին» (1928) պատմվածքի նույնանուն հերոսուհու (Երկեր, հ. 3, էջ 17-27): Հիշատակվում է նաև «Թիֆլիսյան Հանդիպումներ» ուղեգրութունում (1959):

¹⁴⁶ Ուսուցչուհի էջմիածնում, տես «Չարենց-նամե», Եր., 1968, էջ 56:

¹⁴⁷ Օֆելիա Ավագյան (1915-1990), Գ. Մահարու առաջին կինը 1932-1935 թթ.:

¹⁴⁸ Այդպիսի բանե՛ր... (Թուրք.):

¹⁴⁹ Տես «Ողբերգութուն թռչնանոցում» պատմվածքը:

¹⁵⁰ Նկատի ունի առավոտյան ժամը 6-ից մինչև երեկոյան 8-ը:

¹⁵¹ Խմբագիր, հրատարակիչ և հասարակական գործիչ Տիգրան Նազարյանը (1858-1926) մինչև 1919 թ. Թիֆլիսի իր «սալոն»-խմբագրութունում լույս էր ընծայում մանկապատանեկան ամսագրեր և դրանց հավելվածները:

¹⁵² Տես Նամակ 37-ում «Ի խորոց սրտի» բանաստեղծութունը:

¹⁵³ Տես ներքևում, ծանոթ.¹⁵⁶:

¹⁵⁴ Իվան Այվազովսկի (Հովհաննես Հայվազովսկի, 1817-1900), հայ ծովանկարիչ:

¹⁵⁵ – Սերյոժան չի^օ ուզում հայկական հավատ ընդունել: Ես կարող եմ գրել Մկրտիչ Խրիմյանին... (ռուս.):

Մկրտիչ Խրիմյան (1820-1907), Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, գրող, հասարակական-քաղաքական գործիչ:

¹⁵⁶ Հեգնական վերհիշեցումն է պրոլետարական բանաստեղծ Հ. Հակոբյանի ինքնահաճոյախոսականի: Գ. Մահարին վստահ էր, որ Վ. Ալագանը կհասկանա ակնարկը, բայց տարիներ անց Շ. Շահնուրին մանրամասնեց. «Հակոբ Հակոբյան անունով հեղափոխական գրող մը ունեինք, որ Վերհարնի մասին խոսելով, կըսեր. – Տաղանդավոր է, ինձ նման է...» (11 հուլիսի 1965 թ.):

¹⁵⁷ ...զրպարտությամբ (Թուրք.):

¹⁵⁸ Վերհիշեցումն է Հ. Հակոբյանի նույն խորագրով հեղափոխական բանաստեղծության:

¹⁵⁹ Վեպն է Ե. Չարենցի:

¹⁶⁰ Իվան Գոնչարով (1812-1891), ռուս գրող:

¹⁶¹ Նար-Դոս (Միքայել Հովհաննիսյան, 1867-1933), արձակագիր: Իր ավագ ժամանակակիցին Գ. Մահարին գրեթե չի անդրադարձել, եթե չհաշվենք գրողի մահվան առիթով գրված «Նոր վեպը» հուշագրական պատառիկը («Նորհրդային Հայաստան», 1933, 15 հուլիսի, թ. 162):

¹⁶² Նրա Շահյանը Օբլոմովի քթիցն է թռել... – Նար-Դոսի «Մահը»

վեպի հերոս Շահյանի և Ի. Գոնչարովի «Օբլոմով» վեպի նույնանուն հերոսի հարազատություն մասին Նար-Դոսը գրել է գրականագետ Յու. Վեսելովսկուն. «...որոշակիորեն կարող եմ ասել – «Օբլոմովն» ինձ վրա մեծ տպավորություն թողեց, երբ ես գրեցի իմ «Մեծ գործի սկզբում» վեպը («Մահը» վեպի անմշակ օրինակը.– Գր. Ա.): Օբլոմովին հատուկ գծերից դուք կարող եք գտնել Շահյանի մոտ» («Գրական սերունդ», եր., 1934, թ. 6-7, էջ 51):

¹⁶³ Ի պատասխան Գ. Մահարու չափածո նամակի, Վ. Ալազանը գրեց «Թուղթ առ Գուրգեն Մահարի» բանաստեղծությունը (20 մայիսի 1954 թ.), որը հասցեատիրոջը հասավ Լ. Մարությունի միջոցով.

Ողջո՛ւյն Գուրգեն խա՛ն, Մահարի,
 Պառնասական ողջույն ու սեր,
 Օրդ երջանիկ, ժամդ բարի,
 Արժանանաս, բարով լսեմ,
 Հոնարարի նոր նուբարին:
 Պենիցիլին, ուկոլ, ասեղ,
 Ային-օյին, ցավեր, դեղեր,
 Չեն սագում քեզ, սրտանց ասեմ,
 Մի՛ քրթմնջա սրտակեղեք:

Քեզ՝ Լեմանի դստեր ժպիտ,
 Հին քուրայում՝ նոր հուր ու կրակ,
 Պախմելիայի պահեր ժպիրհ,
 Էլեգիաներ դեռ չը գրած:
 «Քյաբաբ լուլա» (հեռանկար),
 Աբովյանի մայթից մի մաս,
 Դեմքդ տեսնեմ (գեղանկա՛ր)
 Թեկուզ չկա գլխիդ մի մազ:

Ես էլ քեզ պես էլի էն եմ,
 Էն էնից էլ մի քիչ դեն եմ,
 Եկավ դարուն, բարով չգար,
 Էլ հանգստի ըոպե չկա:
 Սոխ ու սխտոր, գազար, բազուկ,
 Ռեհան, համեմ, սերմեր բազում,
 Մարդ ու թմբեր, շիթիլ, սածիլ,
 Կարտոշկայի վեպից բացի:

Այսօր փորես, վաղը փորես,
 Րոպե չկա քիթդ քորես,
 Հալլա՛, հալլա՛, էս ի՞նչ բան է,
 Րոպե չկա նստես տանը,
 Ո՞վ հնարեց էս բոստանը,
 Այս վրիպած Հայաստանը:

Մարոն, էլ ո՞վ, էլ ո՞վ կանի,
 Որ բուժ բաճով հոգիս հանի:
 Բայց ցավերիս ցավը էն է,
 Որ էն էնից՝ քիչ էլ դեն է,
 Հազար ձայնով, հազար ձևով,
 Եկան դարնան կանաչ թևով –
 Մոծակ, մժեղ, դարմանազան,
 Տարան համը, տարան լազաթ,
 Ի՞նչ անի քո խեղճ – Ալազան:

¹⁶⁴ Հիբրիդն է նույնիմաստ Հայկական «պաս» և ռուսական «пасха» բառերի:

¹⁶⁵ Վերհիչեցումն է արևմտահայ քնարերգակ Միսաք Մեծարենցի (Մեծատուրյան, 1886-1908) «Իրիկուն» բանաստեղծություն:

¹⁶⁶ Ակնարկվում է այդ օրերին գնդակահարված Լ. Բերիան:

¹⁶⁷ Ակնարկվում է բանաստեղծ Սարմենը (Արմենակ Սարգսյան, 1901-1984): Գ. Մահարին չունեի բարձր համարում նրա ստեղծագործության մասին, սակայն դա չխանգարեց, որ նա ողջունեի Սարմենի «Զղջում» բանաստեղծությունը, որտեղ առկա էր ինքնախարազանում՝ անձի պաշտամունքի տարիներին ամբոխի մեջ լուծվելու, «ժողովուրդների հորը» փառաբանելու համար: «Անկեղծության և զղջման ձայնով» գրախոսականը մնաց անտիպ՝ այդ բանաստեղծության համար Սարմենի դեմ ծավալված պաշտոնական քննադատության պատճառով (ԳԱԹ, ԳՄՖ, չմշակված թղթապանակ):

¹⁶⁸ ...հրամանագիրը... (ռուս.):

¹⁶⁹ Աքսորականները սովորաբար իրար էին փոխանցում թերթերն ու կտրոնները: Լ. Մարությունը Գ. Մահարուն էր ուղարկել Ն. Զարյանի և Սարմենի նոր բանաստեղծությունները:

¹⁷⁰ Արսեն Ղազիկյան (1870-1932), մատենագետ, բանասեր, թարգմանիչ, մանկավարժ: Մխիթարյան միաբանության անդամ: Նրա ինքնուրույն գեղարվեստական գործերն աչքի չէին ընկնում բարձր մակարդակով:

¹⁷¹ Վ. Ալազանի «Թուղթ առ Գուրգեն Մահարի» բանաստեղծու-
թյունից:

¹⁷² Առաջին ամսաթիվն իր ամուսնուլթյան օրն էր, վերջինը՝ Լ.
Բերիայի ձերբակալուլթյան:

¹⁷³ Խոսքը «Մ՛ տայր ինձ» բանաստեղծուլթյան մասին է (էջ 524):

¹⁷⁴ Գ. Մահարու և Վ. Ալազանի ձերբակալուլթյան օրը:

¹⁷⁵ Ակնարկվում է գինու և կոնյակի «Արարատ» գործարանը:

¹⁷⁶ «Մի բաժակ թեյ» սրճարանը ստեղծվել է 1915 թ.՝ վերահայ
մտավորականուլթյան, ռաավելլապես կանանց և աղջիկների նախա-
ձեռնուլթյամբ՝ Հայ գաղթականներին ու որբերին օգնելու նպատակով:

¹⁷⁷ Արտակ Դարբինյան (1878-1950), ուսուցիչ, Հրապարակախոս,
ուամկավար Հասարակական գործիչ: Վանի ինքնապաշտպանուլթյան
կռիվների մասնակից: Թիֆլիսում խմբագրել է «Վան Տոսպ» (1916-
1918), իսկ Երևանում՝ «Հայաստանի ձայն» (1919-1920) ուամկավարա-
կան թերթերը, որոնցում Գ. Մահարին տպագրել է մի քանի տասնյակ
բանաստեղծուլթյուններ և Հոդվածներ: «Երիտասարդուլթյան սեմին»
վիպակի Հերոսներից (Երկեր, հ. 2, էջ 219-225): Հիշատակվում է նաև
«Այրվող այգեստաններում»:

¹⁷⁸ Միսակ Խոստիկյան (1881-1938), փիլիսոփա, մանկավարժ, ծնվել
է Վանում: Հիշատակվում է «Երիտասարդուլթյան սեմին» վիպակի ան-
տիպ էջերում: Նրա Հետ Գ. Մահարին աշխատակցել է «Հայաստանի
ձայն» թերթում 1919-1920 թթ.: Բռնադատվել է և դատապարտվել
գնդակահարուլթյան:

¹⁷⁹ Հովհաննես Հակոբյան (1876-1937), պատմաբան, Հրապարակա-
խոս, ծնվել է Վանում: 1918 թ. Թիֆլիսում զբաղված էր Հայ գաղթա-
կանների տեղավորման և նյութական օգնուլթյան գործով: Բռնադատվել
է և դատապարտվել գնդակահարուլթյան:

¹⁸⁰ Գրիգոր Վարդանյան (1868-1937), Անդրկովկասում և Հայաս-
տանում Հեղափոխական շարժումների և խորհրդային կարգերի Հաս-
տատման մասնակից: ՀՕԿ-ի նախագահ: Բռնադատվել է և դատա-
պարտվել գնդակահարուլթյան:

¹⁸¹ Կարա-Դարվիչ (Հակոբ Գենջյան, 1872-1932), գրող, թարգմա-
նիչ: Փորձել է ֆուտուրիզմն արմատավորել Հայ քնարերգուլթյան մեջ:
Նրա ստեղծագործուլթյան մասին Գ. Մահարին չունենր բարձր Համա-
րում:

¹⁸² Ամբողջ էուլթյամբ վերապրում եմ այդ օրերը...- Տես «Երիտա-
սարդուլթյան սեմին» վիպակի «Մի բաժակ թեյ» գլուխը (Երկեր, հ. 2,
էջ 225-229): Լույս է տեսել զգալի կրճատումներով: Ամբողջական
տեսքը՝ ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 15:

¹⁸³ Գ. Մահարին Հնարավորություն ունեցավ նշելու միայն մեկ հոբելյան՝ 60-ամյակը, սակայն պաշտոնական Հանդիսություններից նա կտրականապես հրաժարվեց. «Ես չգիտեմ, թե որ թերթերում ես կարգացել իմ հոբելյանի մասին, այն էլ «մեծ շուքով»: Այդպիսի բան չկա: Իրականությունն այն է, որ այս տարի օգոստոսի 1-ին լրանում է 60 տարիս: Հանդիսավոր երեկոյից ես հրաժարվեցի, ի՛նչ հոբելյան. իմ ընկերները, Ջարենցն ու Բակունցը, 40 տարեկան կտրվեցին կյանքից, իսկ ես... չէ՛, ինձ չի սազում ոչ մի հոբելյան: Եթե ի փառս մեր գրականության մի Համեստ գործ կատարել եմ՝ այդ էլ թող լինի իմ հոբելյանը և ամեն ինչը» (Կ. Սիտալին, 21 օգոստոսի 1962 թ.), «Գալով հոբելյանին... — որքա՞ն հարմար է ինձ և քեզ թույլ տալ նման Հանդես, երբ մեր երկու մեծ ընկերները մեռան անշիրիմ և անհոբելյան: Ոչ, թույլ տալ այդպիսի բան կլինի փոքրություն, ավելին, պղծություն: Ի՛նչ հոբելյան, ո՛վ Արմեն, հոբելյանը Ջարյանների համար է, ոչ մեզ» (Մ. Արմենին, 21 հունիսի 1963 թ.): Իսկ Ն. Ջարյանին, որի 60-ամյակը նշվեց մեծ շուքով, նա գրեց քողարկված Հանդիմանանքով. «Հայաստանյան թերթերից տեղեկացա հոբելյանիդ մասին և կարդացի «Գ. Թ»-ի էջերում նույն այդ մասին: Երևանից դուրս եկա մայիսի 10-ին. մեկնումիս նախօրյակին ոչ անպաշտոն և ոչ պատահական մի ընկեր ինձ Հաղորդեց, որ կտրականապես հրաժարվել ես հոբելյանական ջանջալուծություններից... Հավատացի, իմանալով և ճանաչելով քեզ: Պարզվեց, որ ճիշտ չէ...» (Ն. Ջարյանին, 3 հունիսի 1961 թ.):

¹⁸⁴ Վերհիշեցումն է Ա. Վշտունու «Ջան, Ադրբեջան» բանաստեղծության «էյ, ջան, Ադրբեջան, իգիթ ես հիմա ջահել...» տողի:

¹⁸⁵ ...մինչև մահս չեմ մոռանա, որ դու նախկին խմբագիր ես և ինչպե՛ս կարող եմ մոռանալ... (ուշադրություն դարձրու բազմակետերի վրա, Ալո ջան):— Ակնարկում է Վ. Ալազանի քննադատական ելույթներն իր դեմ: 1924 թվականին, երբ դրված էր գրողների միությունից Գ. Մահարու վտարման հարցը, Վ. Ալազանը Հանդես եկավ հոգավածաչարով.

«...Ապա «լոթի» պոետ Մահարին իր խոսքն ուղղելով Գյումրուն (երևի պոետը դեռ չգիտի, որ 1924 թվի հունվարից մենք Գյումրին անվանել ենք Լենինական) ասում է.

Եկել եմ սիրտն իմ ծախեմ — մի բաժակ գարեջրով,
մտնեմ քո լոթի թաղը — մի բաժակ գարեջրով:

Գ. Մահարին իր սիրտն այստեղ ծախում է մի բաժակ գարեջրով, իսկ այդ նույն Մահարին ես շատ վստահ կերպով կարող եմ ասել, որ բաժակ ու կես գարեջրով էլ իր իգեոլոգիան կարող էր ծախել:

Ահա թե ինչպիսի գաղափարախոս ու պոետ է ունեցել Խորհ. Հայաստանի պրոլետարիատը:

Բայց սա ի՞նչ է: Էլի հարբեցողություն, էլի բոսյակություն ու պլյուս սրանց հակահեղափոխություն:

Փաստե՞ր – խնդրե՛մ:

Էս փոշոտ երևանում, ուզում եմ չոնգո՛ւր զարկեն,
մշուշվեն փողոց ու տուն, գիշերը սաղում պառկեմ:
Էս փոշոտ երևանում, հարբել ու փողո՛ց դուրս գալ,
ողջունել – հոգ չէ թե ում, ու երգել Սայաթ-Նովա...

Բոսյակությունն ու հարբեցողությունը ավաշկարա երևում է այս քառյակի առաջին երեք տողերից, իսկ հակահեղափոխությունը եթե պարզ էի, վերլուծենք նրա չորրորդ տողը և ամեն ինչ հասկանալի կլինի:

«Հարբել ու փողոց դուրս գալ, ողջունել հոգ չէ թե ում» ասում է Գ. Մահարին: Մենք ողջույնը՝ Հասարակ բարև չենք հասկանում, այլ որպես խրախույսի ու քաջավերանքի խոսք, իսկ Գուրգեն Մահարին ասում է ողջունել հոգ չէ թե ում: Բայց մենք կասենք, որ այդ ում-ի տակ կարող են նրան հանդիպել թե՛ սպառազինված բանդիտական խմբեր, թե՛ դաշնակցական Վրացյանն ու Խատիսյանը և մեր «պրոլետարական» (խոսքը մեջներս հարբած...) պոետը հանգիստ սրտով ողջունելով նրանց Սայաթ-Նովա երգելով կանցնի:

«Տիտանիկ»-ի մասին ինչքան գրենք, այնքան կա, նա անսպառ նյութ է դատապարտելու համար մի ինտելիգենտի, որն իրեն բանվորների իդեոլոգ համարելով, դավաճանել է նրան ու նրա ցուցանակի տակ մտած իր մանր-բուրժուական ու ռեակցիոներական երգերն է հորինել:

Սակայն պետք է ողջունել Հայաստանի Պրոլետարական Գրողների Միությանը, որը շատ լավ գիտակցելով իր միսիան, անմիջապես դուրս է անում նմաններին, պահելով իր հեղինակությունն ու հմայքը Խորհրդային Հայաստանի պրոլետարիատի մոտ» (Բոսյակության ու ռեակցիայի երգիչը, «Ավանգարդ», Եր., 1924, 24, 30 սեպտ., 3 հոկտ., թթ. 41, 42, 43):

¹⁸⁶ Ակնարկվում է Ա. Սանամյանը:

¹⁸⁷ Խոսքը պարսիկ բանաստեղծներ Ֆիրդուսու (մոտ. 940-1020) և Նիզամու (1141-1209) մասին է:

¹⁸⁸ Արսեն Տերտերյան (1882-1953), գրականագետ-քննադատ: 1921 թվականից Երևանի համալսարանում (որտեղ ուսանում էր Գ. Մահարին) դասավանդում էր Հայ գրականություն: Գ. Մահարին բարձր էր

գնահատում նրան, տես «Անմոռանալի մարդը» Հուշագրությունը («Սովետական դպրոց», Եր., 1963, 1 նոյ., թ. 44), իսկ «Երիտասարդություն սեմին» վիպակում նրան անվանել է «անսպիտ Բաքոս»՝ նկատի ունենալով բաց բնավորությամբ, կատակախոս և փայլուն սեղանակցին և լուրջ գրականագետին (Երկեր, հ. 2, էջ 359):

¹⁸⁹ Քաջալերող, ոգևորիչ բացականչություն (Թուրք.):

¹⁹⁰ Ալեքսանդր Կուլարին (1870-1938), ռուս վտարանդի գրող:

¹⁹¹ Գյուտտավ Ֆլորբեր (1821-1880), ֆրանսիացի գրող:

¹⁹² Նամակը գրվել է հավանորեն Ավ. Իսահակյանի հանձնարարությամբ, եթե հիշենք Մահարի-Ալազան բարդ հարաբերությունները 20-30-ական թվականներին:

¹⁹³ Նկատի ունի իր հազիպուսներից մեկը 1947-1948 թվականներին Վ. Ալազանի հետ՝ վերջինիս վարչական աքսորավայր Աշտարակում:

¹⁹⁴ Զարուկություն կա Ավ. Իսահակյանի նկատմամբ Գ. Մահարու սիրերյան նամակներում: Պատճառը կարելի է գտնել վերջինիս երկրորդ ձեռքակալություն (1948) հարցաքննության արձանագրություններում. «1947 թ. նոյեմբերին ես ստիպված էի գնալ Ավ. Իսահակյանի տուն Գրողների միությունում վերականգնվելու հարցով: Երբ ես իմ խնդիրը ձևակերպեցի, Ավետիք Իսահակյանն ինձ սառը պատասխանեց, որ իր ուժերից վեր է այդ հարցում ինձ օգնել: Ես ստիպված էի նրան հիշեցնել, որ ինքը գրողների միության նախագահն է և որ իմ հարցի լուծումը կախված է նրանից: Իսահակյանն ինձ պատասխանեց, որ, ճիշտ է, ինքը նշանակված է գրողների միության նախագահ, բայց չունի նման հարցեր լուծելու իշխանություն» (ՀԱԱ, Ֆոնդ 1191, ցուցակ 1, գործ 68):

Հետագայում Գ. Մահարին կարողացավ ճիշտ գնահատել հարաբերությունները այդ «մուկ» կետը: Դրա ապացույցը ոչ միայն Ավ. Իսահակյանին ձեռնված «Երիտասարդության սեմին» վիպակն է (1957), «Հավերժական ճամփորդը» մահախոսականը («Գրական թերթ», Եր., 1957, 22 հոկտ., թ. 39) և «Անմահության Բինգյուլը» («Գրական թերթ», Եր., 1962, 19 հոկտ., թ. 42) հիշատակի խոսքը, այլև նրան ուղղված վերջին շրջանի նամակները:

Տես նաև՝ «Էլեգիա գրված «Ֆլորա» զբոսայգում» բանաստեղծությունը («Սովետական գրականություն», Եր., 1966, հոկտ., թ. 10), որը ժամանակի հեռավորությունից ամփոփում էր Իսահակյան-Չարենց գրական բանավեճը, «հաստեցնում» կողմերին:

Ավ. Իսահակյանի վերաբերմունքի մասին դեպի Գ. Մահարին, բացի վերոհիշյալ փարիզյան ողջույնից, կա ևս մի վկայություն, որը պատկանում է լիտվացի գրող-թարգմանիչ Ի. Շիմկուսի գրչին. «Տողերիս հե-

ղինակը Գուրգեն Մահարու հետ ծանոթացավ 1954 թվին: Ես գտնվում էի Երևանում և մասնակցում հայ մեծ դեմոկրատ-հեղափոխական Մ. Նալբանդյանի հոբելյանին: Այստեղ ես նկատեցի, որ հայ գործընկերը մեծ հարգանքով են վերաբերվում Գ. Մահարուն: Հիրավի, Գ. Մահարին ժամանակակից գրականության տաղանդավոր ղեմաբերից է, որի կենսաբանական ժամանակ բարձրացրեց Իսահակյանը, անվանելով նրան հայ ժողովրդի անցյալի տառապալից ճանապարհների երգիչ» (Գ. Մահարու գիրքը լիովերեն, «Գրական թերթ», Եր., 1962, 28 սեպտ., թ. 39):

Սակայն արստրված մյուս գործներն էլ էին լարված Ավ. Իսահակյանի դեմ: Տեղեկացնելով Վ. Ալազանին, որ «վարպետը» գերեզմանաբար է գրել Պոլոզ Մուկուչի գերեզմանին, Վ. Նորենյը գրեց. «Ա՛խ, ո՞ւր ես, Թումանյան: Եթե նա լիներ կենդանի, նրան գրելը արժեք և արդյունք կունենար: Ի՞նչ համեմատություն նրա և Ավոյի միջև: Ավոն անշուշտ մեծ բանաստեղծ է, սակայն որպես գրական գործիչ, որպես մարդ-քաղաքացի թղուկ է Թումանյանի առջև: Մեր վերադարձից հետո նրա բռնած դիրքը աններելի էր նույնիսկ Սիրամների ու Սարմենների համար: Արդյոք նա գիտե՞, որ մեր «մահացու մեղքերից» մեկը այն էր համարվում, որ մենք նամակագրություն ունեինք նրա հետ և նրա գրվածքները տպագրում էինք «Գրական թերթ»ում: Հե՛յ գիտի ժամանակներ: Ապագա գրականագետ-պատմաբանն արդյոք գլուխ կհանի՞ այս շիրա-փլավից» (23 փետրվարի 1954 թ.): Նրան համահունչ էր և Վ. Ալազանը. «Անչափ զավեշտական, եթե չասեմ ողբերգական էր Ավոյի մասին հաղորդածդ լուրը: Պոլոզ-Մուկուչին հուշարձան է ուզում կանգնեցնել: Երևի ուզում է գրական... բարի համբավ շահել, որ մահից հետո՝ իր մասին չմոռանան գրել, թե սովետահայ գրականության համար՝

Մզկիթ մը շինել տված է...

Քեզ հետ միասին բացականչում եմ, ա՛խ, Թումանյա՛ն, ո՞ւր ես: Նա հիմա վաղուց էր մեզ կորցել Բերիայի մագիլներին: Իսկ Ավոն... Պոլոզ-Մուկուչով է ապրում» (25 մարտի 1954 թ.): Երկու բանաստեղծների համեմատության առաջնությունը պատկանում էր Գ. Մահարուն. «...ես անգամ նրան ասացի, որ եթե նրա տեղը միություն ղեկավար լիներ Հովհաննես Թումանյանը, ապա նա գործը կհասցներ կառավարության ղեկավարներին» (նույն տեղում):

¹⁹⁵ Միր Զաֆար Բադիրով (1896-1956), Ադրբեջանի կոմկուսի առաջին քարտուղարը 1933-1953 թթ.: Գնդակահարվել է ԽՍՀՄ գերագույն դատարանի գինվորական կոլեգիայի դատավճռով որպես Բերիայի գործակից:

¹⁹⁶ Նկատի ունի վիրահայ Գր. Հարությունովին:

¹⁹⁷ Կամաց-կամաց (Թուրք.):

¹⁹⁸ 1953 թ. հուլիսի 23-ին Կորեայի Ժողովրդա-դեմոկրատական Հանրապետության և Հարավային Կորեայի Հանրապետության միջև կնքվեց զինադադար, որով վերջ տրվեց փաստացի «փոքր համաշխարհային» պատերազմին, որին մի կողմից մասնակցում էին ԽՍՀՄ-ը, ՉժՌ-ն, սոցիալիստական լագերի պետությունները, իսկ մյուս կողմից՝ ԱՄՆ-ը և ՄԱԿ-ի զորքերը:

¹⁹⁹ ...պատահական, հանկարծակի... (Թուրք.).

²⁰⁰ Գ. Մահարին ցածր համարում ուներ առաջատար արձակագրի համբավ ձեռք բերած Հմայակ Սիրասի (1902-1983) գործերի մասին և վերադարձից հետո անդրադարձավ դրանց իր հոգվածներում:

²⁰¹ Վ. Աճեմյանը կարճահասակ էր, Ա. Վչտունին՝ բարձրահասակ:

²⁰² Վ. Նորենցը Գ. Մահարուց վաղ էր ձեռք բերել խրոնիկական թոքախտը:

²⁰³ Հետագա հրատարակություններում «Կուռայի» բառը փոխարինվել է «ամայի» բառով:

²⁰⁴ Զոնաթան Սվիֆթ (1667-1745), անգլիացի երգիծաբան գրող, քաղաքական գործիչ:

²⁰⁵ Միգել դը Սերվանտես Սաավեդրա (1547-1616), իսպանացի երգիծաբան գրող:

²⁰⁶ Մոլիեր (Ժան-Բատիստ Պոկեն, 1622-1673), ֆրանսիացի կատակերգակ, դերասան, թատերական գործիչ, բեմական արվեստի նորարար:

²⁰⁷ Ակնարկվում է Է. Խոճիկը (Խոճիկյան, 1900-1961), երգիծաբան:

²⁰⁸ Ակնարկվում է Լյուսի Թարգյուլը (1905-1955), արձակագիր:

²⁰⁹ Վերհիշեցումն է Վ. Տերյանի բանաստեղծական տողի:

²¹⁰ Գ. Մահարին և Վ. Ալազանը Հայ գրողների պատվիրակության կազմում 1929 թ. եղել էին Թիֆլիս և Բաքու քաղաքներում:

²¹¹ Կարելի էր հորինել ուշադրավ մի պատմություն եզակի այն դեպքերից մեկի մասին, երբ մարդ իր կենդանության օրոք արժանանում է մահախոսականի և հետագայում ընթերցում այն գրքերում (Գ. Աբովի կենդանությունը դամբանականը երկու անգամ լույս տեսավ անոնիմ ձևով՝ «Որպես բանաստեղծ ու N.N...»), գուցե և ինչ-որ բան կռահելով հանգավորումից: Կարելի էր դամբանականը կապել Գ. Աբովի ստեղծագործական սպառնալուծության հետ, բայց իրականությունն ավելի պրոզայիկ էր՝ Գ. Մահարին պարզապես ստացել էր ոչ ճիշտ տեղեկատվություն:

²¹² Հայկ Գյուլիքեևիյան (1886-1951), գրաքննադատ, փիլիսոփա,

Հասարակական և կուսակցական գործիչ: Բռնադատվել է և դատապարտվել հինգ տարվա ազատազրկման: Էպիգրամը լույս է տեսել անոնիմ ձևով՝ «Գյուլի» անունը փոխված «Սյունիով»: Հանգավորումը պահպանելու համար համապատասխանաբար դ՛ Լիլ-ը փոխարինվել է Բունին-ով: Էպիգրամում նշված հետաքրքրությունների լայն շրջանակը պատահական չէր: Հ. Գյուլիքեխյանը սովորել էր Ենայի, Լայպցիգի, Ցյուրիխի համալսարաններում, ավարտել Հայդելբերգի համալսարանի փիլիսոփայական ֆակուլտետը:

Դամբանականը գրված է Ե. Չարենցի՝ «Աստ Հանգչի Գյուլին...» էպիգրամի (Երկեր 6 Հատորով, Եր., 1968, հ. 4, էջ 579) վերհուշով:

²¹³ Ժակ դը Լիլ (1738-1813), ֆրանսիացի բանաստեղծ:

²¹⁴ Կոնստանտին Բալմոնտ (1867-1942), ռուս վտարանդի բանաստեղծ, թարգմանիչ:

²¹⁵ Ալեքսանդր Բլոկ (1880-1921), ռուս սիմվոլիստ բանաստեղծ:

²¹⁶ Մարքսի հանրահայտ խոսքերն են՝ «Կեցուցյունն է որոշում գիտակցությունը» (ռուս.):

²¹⁷ Ռոբերտ Վարդազարյան (1911-1953), գրականագետ: Նրա միակ գիրքը՝ «Գրականության մասին» հոդվածների ժողովածուն, լույս է տեսել հետմահու (1959):

²¹⁸ ...մզկիթ մը շինել տալ...- Նկատի ունի Հ. Պարոնյանի «Ազգային ջոջերից» ամենակարճ՝ երեքտողանոց կենսագրությունը, որն ավարտվում է «Մզկիթ մը շինել տված է» բառերով (Երկեր 10 Հատորով, Եր., 1964, հ. 2, էջ 224):

²¹⁹ Վ. Ալազանն աշխատում էր աղյուսի գործարանում:

²²⁰ Վոլֆգանգ Գյոթե (1749-1832), գերմանացի բանաստեղծ:

²²¹ Թեոդրիկ (Թեոդորոս Լապճինճյան, 1873-1928), պոլսահայ գրող, բանասեր:

²²² Վ. Ալազանի հայրը:

²²³ «Մոնտաժ» է Վ. Ալազանի գրքերի և ստեղծագործությունների խորագրերի՝ «Հրաբխապոեզիա», «Օրիորդ Օյլգա», «Վաթսուկներորդ հորիզոնում», «Դասալիքներ», «Մաքառումներ»... «Անգարայի այլոմը» խորագիրն էր սիրիլյան չիրականացված մտահղացման:

²²⁴ Դանտե Ալիգիերի (1265-1321), վերածնունդի շրջանի իտալացի բանաստեղծ:

²²⁵ Լ. Մարությանի հայրը: Վանի ինքնապաշտպանության մասնակից: Հիշատակվում է «Այրվող այգեստաններում»:

²²⁶ Լ. Մարությանը ֆրանսերենից թարգմանել է Բալզակի վեպերի մի ամբողջ շարք:

²²⁷ Թեթևամիտ, անառակ անձնավորություն (Թուրք.):

²²⁸ Վերհիշեցումն է Հ. Պարոնյանի «Ազգային ջոջեր» (1874) երգիծական դիմանկարաշարի:

²²⁹ Գ. Մահարին չունի աքսորի տարիների ոչ մի լուսանկար:

²³⁰ ...տապակած ճտերի... (ռուս.):

²³¹ ...ցմազ աքսորը... (ռուս.):

²³² ...թղթակցություն... (ռուս.):

²³³ Տողերիս հեղինակը 1951-1956 թթ. ուսանող էր Մոսկվայում:

²³⁴ Ճամբարային տարիներից Գ. Մահարին տառապում էր ստամոքսի խոցով:

²³⁵ ...կանոնադրությունը... (ռուս.):

²³⁶ Արամ Հպարտ (Երիցյան, 1893-1972), գրող, 30-ական թվականներին՝ Պետհրատում խմբագիր: Ունեցել է ինքնամիտի, մոռյլ բնավորություն:

²³⁷ Վերհիշեցումն է Հ. Պարոնյանի թևավոր խոսքերի:

²³⁸ «Մարմար ծերեր» խորագրով բանաստեղծությունն ունեցել է միայն մեկ՝ նախախորհրդային հրատարակում («Հայաստանի ձայն», Եր., 1920, 21 մարտի, թ. 28): Բերվում է առաջին քառատողը.

Թուեր, թուեր, թուեր անսէր, անսիրտ ու պաղ,
Ձեւեր անչունչ, անկեանք, քայլեր անմիտ, դանդաղ,
Բորբոք սրտի սուրեր, սառոյց սրտի քոյրեր,
Թուեր, թուեր, թուեր՝ մարմար անկեանք կոյրեր...

²³⁹ ...հաշվարկներին... (ռուս.):

²⁴⁰ Նկատի ունի Թիֆլիսի «Միմպատիա» ներքնահարկային ճաշարանը, որը պատկանում էր հայագրի Ավետիքին և հավաքատեղին էր հայ մտավորականության:

²⁴¹ Պողոս Մակինցյան (1884-1938), թարգմանիչ, գրաքննադատ, պետական գործիչ: Ռուսերենի է թարգմանել Գ. Մահարու «Մանկություն և պատանեկությունը»: Նրա գրախոսականները Գ. Մահարու ստեղծագործությունների մասին աչքի էին ընկնում բացառիկ բարյացակամությամբ: Գտնում էր, որ գրողին սպասում է մեծ ապագա և որ Վանը հայ գրականությունում անմահացել է «Մանկություն և պատանեկությունով»: Հիշատակվում է «Չարենց-նամե» հուշագրությունում: Բռնադատվել է և զնդակահարվել 1938 թ.:

²⁴² Ի՞նչ կա... (ռուս.):

²⁴³ Ուշագրություն մի դարձրու... (ռուս.):

²⁴⁴ Միամանթո (Ատոմ Յարճանյան, 1878-1915), արևմտահայ բանաստեղծ: Մեծ Եղեռնի զոհերից:

²⁴⁵ Վարուժան (1884-1915), արևմտահայ բանաստեղծ: Մեծ Եղեռնի գոհերից:

²⁴⁶ Աղբյուրը Պոլսի հայկական գերեզմանատանը:

²⁴⁷ ...խմե՛նք, սիրելիս... հիանալի՛... լա՛վ... շա՛ն որդի... (ռուս):

²⁴⁸ ...սպագի... (ռուս):

²⁴⁹ Վերհիշեցումն է Պ. Դուրյանի «Լճակ» բանաստեղծությունը:

²⁵⁰ Քո գործն է... (ռուս):

²⁵¹ Վերհիշեցումն է Դ. Վարուժանի «Նավասարդյան» բանաստեղծությունը:

²⁵² Անայիս (Եվֆրմե Ավետիսյան, 1872-1950), պոստհայ կին գրող:

²⁵³ Սիպիլ (Ջաբել Խանջյան, 1863-1934), պոստհայ կին գրող, մանկավարժ, հասարակական գործիչ:

²⁵⁴ Շուշանիկ Կուրղինյան (Փոպոլճյան, 1876-1927), հայ պրոլետարական բանաստեղծ:

²⁵⁵ ...պատվեր... (ռուս):

²⁵⁶ Վերհիշեցումն է Վ. Տերյանի «Կարուսել» բանաստեղծությունը:

²⁵⁷ ...ուղեգիրը... (ռուս):

²⁵⁸ 1920 թվականին, երբ Հայաստանը խորհրդայնացվեց, Գ. Մահարին, որն արդեն ձևավորվել էր որպես բանաստեղծ և հրապարագիր, լռեց: Նոր ժամանակներն անհարիր էին քնարերգությունը և ազատ հրապարագրությունը: Գրական կյանքը կանոնակարգվում էր «3»-ի (Ե. Չարենց, Ա. Վշտունի, Գ. Աբով) դեկլարացիայով, որը ժխտում էր դասական ժառանգությունը և հռչակում ֆուտուրիզմը որպես գրականության զարգացման միակ ուղղություն: Գ. Մահարին չէր կիսում այդ հայացքները:

Մամուլի դեղնած էջերը պահպանել են Գ. Մահարու և Ե. Չարենցի տարածայնությունների վկայություններ, որոնք վերաբերում էին «3»-ի գործունեությանը, «Ռոմանս անսեր»-ին, Ե. Չարենցի վաղ հայացքներին: Սակայն ճշմարիտ գրողներն իրար մեջ առաջին հերթին փնտռում են ընդհանուր գծեր և ոչ թե բախման կետեր: 1922 թվականին, երբ Ե. Չարենցը գլխավորում էր «3-ի» արշավը դասական գրականության դեմ, Գ. Մահարին գրեց («Կաբակներ», ԳԱԹ, Գ. Լևոնյանի ֆոնդ, Թ. 2333)։

Ես սիրում եմ բանաստեղծ

Եղիշե Չարենցին,

Չնայած նա իր պոեզին

Կապեց Վշտունու

Անպոչ ու կաղ ձին...

²⁵⁹ ...տանտերը... (ռուս):

²⁶⁰ Աքսորականները պարտավոր էին ամիսը երկու անգամ ներկայանալ տեղական իրավապահ մարմիններին:

²⁶¹ Անվայելուչ թուրքերեն արտահայտություն՝ կորի՛ր:

²⁶² ...պարոն... (ֆր.):

²⁶³ Ռուս-թուրքական խառը արտահայտություն՝ նվագի՛ր:

²⁶⁴ Հեթանոսական շրջանից Վասպուրականի ժողովրդական պար:

²⁶⁵ Ակնարկվում է Ե. Չարենցը:

²⁶⁶ Աղավաղված թուրքական թեսելիք բառն է՝ ժամանց:

²⁶⁷ Սրտագին ողջույն Անտոնինից... (ռուս):

²⁶⁸ Ռամկավար հրատարակությունների տպարան նախախորհրդային Երևանում:

²⁶⁹ Կարապետ Սիտալ (Շահինյան, 1891-1972), սիյունաքահայ բանաստեղծ, խմբագիր, հասարակական գործիչ: Գրական այն դեմքերից մեկը, որը գաղափարական նկատառումներով անվերապահ ընդունվել էր խորհրդային իշխանությունների կողմից: Երևանում են նշվել նրա գրական գործունեության 40, 50 և 60-ամյակները: Գ. Մահարու հետ ունեցել է ազգակցական կապ՝ կնոջ՝ Հրանուշ Աճեմյանի միջոցով: Կ. Սիտալի ստեղծագործությունը Գ. Մահարին անդրադարձել է «Լուսաբացի երգեր» գրախոսականում («Խորհրդային Հայաստան», Եր., 1934, 17 հոկտ., թ. 240):

²⁷⁰ Ծիլ-Աստղ (Գաբրիել Դարբինյան), սկսնակ բանաստեղծ, մահացել է 20-ական թվականներին:

²⁷¹ Վան-Ծիլ, սկսնակ բանաստեղծ, որի հետքերը շուտով կորան:

²⁷² Ոստանիկ (Հովհաննիսյան, 1896-1954), բանաստեղծ: Եղել է կառավարիչը Երևանյան որբանոցի, որի սաներից էր Գ. Մահարին: 1923-1934 թթ. ապրել է Փարիզում: Հիշատակվում է «Երիտասարդություն» անավարտ վեպում, ու նամակներում:

²⁷³ Իր վաղ բանաստեղծությունները Վ. Ալազանը տպագրում էր «Բանվոր Ալազան» կեղծանունով:

²⁷⁴ Ինքնատունկ ծխախոտ (ռուս):

²⁷⁵ Ակնարկվում է Մարի Ֆրանսուա Արուե Վոլտերը (1694-1778), ֆրանսիացի գրող, փիլիսոփա, լուսավորիչ:

²⁷⁶ Պարբերական հայերեն թարգմանությունը. «Ճիշտ այս միջոցին դուռը բացվեց և ներս մտավ Գաբրիել հրեշտակապետը, չէ՛ մի, չէ՛, պարզապես իմ ծանոթներից մեկը, բարև-ասու բարին, նստեցե՛ք...— Աչչչխատո՞ւմ ես,— Հարցնում է.— Ո՛չ,— պատասխանում եմ.— Ինչո՞ւ,— Հարցնում է.— Այա աշխատանք հա-մա-պա-տաս-խա՛ն,— Փչչացնում

եմ ես.— Կա՛,— ասուում է նա.— Չկա՛,— պնդում եմ ես.— Ուզո՞ւմ ես պահակություն անել,— Հարցնում է.— Ես ՚ի ծնե պահակ...— ուրախանում եմ ես,— միայն սխալմամբ... կարճ ժամանակով... ոտանավորներ...— Մարդը սխալական է,— ներողամիտ ժպտում է ծանոթս,— շուկան գիտե՞ս.— Գիտեմ: — Գնա կանգնի պահակ» (ռուս):

²⁷⁷ — Է՛՛յ, կանգնի՛ր, ո՞վ է գալիս... (ռուս):

²⁷⁸ — Կորի՛ր տուն... (ռուս):

²⁷⁹ ...պարկ... (ռուս):

²⁸⁰ — Ողջուն, սիրելի բարեկամներ, Մարիա և Ալազան: Ծնորհակալություն ողջունների համար: Գուրգենը գտնվում է իմ խնամքի տակ և իրեն լավ է պահում: Բայց շատ է մտածում, մտածում է հայերեն... (ռուս):

²⁸¹ Բառախաղ՝ փրկիստփայական ձևակերպումներով:

²⁸² Օսկար Ուայլը (1854-1900), անգլիացի բանաստեղծ, արձակագիր, թատերագիր: Չնայած բարդ կենսագրությունը, ունեցել է արիստոկրատ գրողի համբավ:

²⁸³ Այստեղ՝ ամեն ինչ կարգին է (ռուս):

²⁸⁴ Ա. Սանամյանի առաջին այցելությունը:

²⁸⁵ «Պատերազմ և խաղաղություն» (ռուս.), Լ. Տոլստոյի գլխավոր ստեղծագործությունը: Պարբերությունում զուգորդվում են հայ թարգմանիչի և ռուս գրողի անունները:

²⁸⁶ Հեռավոր վերհիշողմն է Վ. Տերյանի «Հրաժեշտի խոսքեր» բանաստեղծության:

²⁸⁷ Հիշողությամբ մեջբերված Վ. Տերյանի «Երկու ուրվական» բանաստեղծության առաջին քառատողը հետագայում օգտագործվեց «Երիտասարդություն» անավարտ վեպում (Երկեր, հ. 5, էջ 59):

²⁸⁸ ...ակնոց... (թուրք.):

²⁸⁹ Խոսքը նախորդ՝ Նամակ 34-ի մասին է:

²⁹⁰ ...«Գուրգենի բարեկամի մասին»... (ռուս.):

²⁹¹ Կենցաղային խնդիրները լուծվում էին հիմնականում շրջանային կենտրոնում:

²⁹² Նիկոլայ Դոբրոլյուբով (1836-1861), ռուս քննադատ, հրապարակախոս, բանաստեղծ:

²⁹³ Նիկոլայ Չեռնիշևսկի (1828-1889), ռուս հեղափոխական դեմոկրատ, գրող, հրապարակախոս, քննադատ:

²⁹⁴ Ալեքսանդր Գերցեն (1812-1861), ռուս քննադատ, հրապարակախոս:

²⁹⁵ Միք. Նալբանդյան (1829-1866), գրող, հրապարակախոս, փրկի-

սովա, հայ ռեալիստական քննադատություն հիմնադիրը:

²⁹⁶ ...հրահանգ... (Թուրք.):

²⁹⁷ Վերհիշեցումն է Պ. Դուրյանի «Դրժեկ» բանաստեղծություն:

²⁹⁸ – Կանգնի՛ր, ո՞վ է գալիս... ձեռքերդ վե՛ր... (ռուս.):

²⁹⁹ ...ընթրիք... (ռուս.):

³⁰⁰ Անվանումն էր 250 գրամ տարողություն օդու շշի:

³⁰¹ ...սիրելիս... (ռուս.):

³⁰² ...ինդիլը համաձայնեցրի բարձրագույն դուռ-սելպոյի հետ...–

Հեղնական նույնացումն է տեղի ղեկավարություն և թուրքական Բարձր Դուռն՝ պետական իշխանությունը մարմնավորող սուլթանական պալատի:

³⁰³ Նիկոլայ Նեկրասով (1821-1878), ռուս բանաստեղծ, գրական Հասարակական գործիչ:

³⁰⁴ «Այստեղ գործ չունեն»... (ռուս.):

³⁰⁵ Հակոբ Կանդոյան, Վանի հանրահայտ քաղաքացի, «Այրվող այգեստանների» վեպի և ինքնակենսագրական եռագրություն հերոսներից:

³⁰⁶ 20-ական թվականների Երևանում հանրահայտ ծաղկավաճառ: Ե. Չարենցը նրա հետ եղել է Երևանի ուղղիչ տանը: Մահացել է 1965-ին:

³⁰⁷ Յուլիա Ամբրիկյան (Գալուստ Սուլուլիկյան, 1887-1964), դերասան:

³⁰⁸ Ա. Սանամյանի երկրորդ այցելությունը:

³⁰⁹ Իրական այդ դեպքի մասին է «ԱՀ» պատմվածքը:

³¹⁰ Որովհետև... (ռուս.):

³¹¹ ...շա՛տ ես քեզ երեակայում (ռուս.):

³¹² – Այն ինչն է ինչը՝ չորս կողմը քրտինք, իսկ մեջտեղում՝ տնրոց... (ռուս.):

³¹³ Ա. Սանամյանին հայտնվել էր Ա. Մահարու հղիություն մասին:

³¹⁴ Եգիպտական փարավոն մ. թ. ա. XIX դարում: Նրա դամբարանը հայտնաբերվել է XX դարի սկզբին:

³¹⁵ Բանաստեղծությունը լույս է տեսել փոփոխված (էջ 495):

Հեշտ է կուահել փոփոխությունների պատճառը: Այն ավելի հոգեբանական էր, քան գրաքննչական: Ի սկզբանե բանաստեղծությունն ուղղված էր սերունդներին և պիտի կարդացվեր հետմահու: Հայտնի է, մարդու մահից հետո այլ իմաստ են ստանում, այլ կերպ ընկալվում և խորհրդանշական դառնում նրա անգամ առօրյա, սովորական խոսքերը, ուր մնաց բանաստեղծականը: Պաթոսը ոչ միայն էջը խանգարի, այլև

կիմաստավորեր հրաժեշտը, պատգամը, այնինչ կենդանի գրողի օրոք դա կարող էր թվալ անհամոզիչ, չափադանցված... Սա՛ էր հիմնական պատճառը տեքստային փոփոխությունների:

³¹⁶ Բառացիորեն՝ ի՞նչ ասելով... (Թուրք):

³¹⁷ Այստեղ՝ Մարոյի խոհանոցի համար անհաղթահարելի ոչինչ չկա (ռուս.):

³¹⁸ Տրամաբանությունը – դա ամենազլխավոր... (ռուս.):

³¹⁹ Աքսորի վերջին ամիսներին Գ. Մահարու և Վ. Նորենցի միջև Հաստատվեց նամակագրական կապ: Իր սահմանափակ միջոցներից Վ. Նորենցը երկու անգամ օգնություն հասավ Գ. Մահարուն:

Վերադարձից հետո նրանց հարաբերությունները երկար ժամանակ մնացին սերտ: Սակայն խորհրդանշական էր, որ Վ. Նորենցին նվիրված գրական դիմանկարում (Վաստակավոր ճանապարհ, «Սովետական Հայաստան», Եր., 1958, ապրիլ, թ. 4), երբ հարաբերությունները ոչնչով ստվերված չէին, Գ. Մահարին մեջբերեց Ե. Չարենցի՝ Վ. Նորենցին նվիրված «Անառակ որդի» բանաստեղծությունն ամբողջությամբ, որի երկրորդ քառատողը հնչում էր այսպես.

Դու այն անառակ զավակը հո չե՞ս,
 Որ սուրբ կոչումին մնաս անտարբեր.
 Թե՞ կյանքը դաժան՝ քո տենչի հանդեպ
 Իր քստմնելի բռունցքը ճոճեց...

Կյանքը ցույց տվեց, որ Չարենցի հարցը և Գ. Մահարու հիշեցումն ավելորդ չէին: 60-ական թվականներից երկու գրողներն սկսեցին հեռանալ իրարից: Գ. Մահարին ստեղծագործում էր գրեթե բոլոր ժանրերում և շուտով գրական աշխարհում գբաղեցրեց առաջատար դիրքերից մեկը, այնինչ Վ. Նորենցն իր տեղն այդպես էլ չգտավ: Նա մեկ խոստանում էր գրել պատմավեպ Սասունի ապստամբություն, մեկ էլ ժամանակակից վեպ... արդյունաբերական Երևանի մասին: Ի վերջո, նա բավարարվեց Գրողների միությունում կուսակցական-վարչարարական աշխատանքով, հոդվածներով, թարգմանություններով:

«Այրվող այգեստանների» լույս տեսնելուց հետո, երբ Գ. Մահարին Հայտնվեց մեն-մենակ Գրողների միության վարչության կողմից սանձազերծված ամբոխավարական գրոհի դեմ, երբ նրա մտերիմներն անգամ «ձեռքերը լվացին» և պահպանեցին անհասկանալի լռություն, ծանրակշիռ կարող էր հնչել եզակի սերնդակցի և բախտակցի խոսքը: Բախտակից՝ ոչ միայն սիբիրյան փորձությունների, այլև արևմտահայ ծագումի առումով: Սակայն Վ. Նորենցի նամակում չկողմնորոշված

գրողից ավելի հանկարծ խոսեց խանդը. «...Հանցանք կլինե՞ր թաքցնել քեզանից, որ այդ գիրքը ահավոր գայրույթ է առաջացրել ինչպես մտավորականության, այնպես էլ երիտասարդության մեջ: Քննարկվել է համալսարանում, Գիտ. ակադեմիայի պատմության, գրականության, ֆիզիկայի և այլ ինստիտուտներում, պոլիտեխնիկ և այլ բուհերում... Եթե ես լինեի գրքի հեղինակը, հրապարակավ ներողություն կխնդրեի ամենից առաջ վասպուրականցիներից, ապա ամբողջ հայ ժողովրդից և կհայտարարեի, որ այդ գիրքը ոչ միայն ձախողանք է, այլև հետևանք ինչ-ինչ հանգամանքների: Ես չէի ուզում գրել քեզ այդ մասին, բայց դա կլինե՞ր անագնավում...» և այլն, և այլն: Նա կշտամբեց Գ. Մահարուն հանուն «նոր» ընկերների «հներին» մոռանալու համար* և համարեց վեպը հետևանք անձնական ողբերգության, այլ խոսքերով՝ ձայնակցեց դաշնակցական մամուլին, որը հենց այդ փաստարկով ձգտում էր նեղացնել վեպի գաղափարական հնչեղությունը:

Սակայն Վ. Նորենցն այդքանով չբավարարվեց: Եկել էր պահը անդրադառնալու գրական աշխարհում Գ. Մահարու գեղեցրած դիրքին. «Դու քեզ մաշում ես... աշխատանքով: Ձի երևում, որ դու լուրջ մտածում ես առողջությանդ մասին: «Աշխատանքի» մասին ակնարկությունս չի վերաբերում ստեղծագործական, լուրջ աշխատանքին, առանց դրանց կյանքն անիմաստ կլինե՞ր, այլ այն գրչի խաղերին, որոնք հսկայական ուժ ու ժամանակ են խլում և որոնց նշանակությունը տարակուսելի է»:

Նամակն ավարտվում է հանգիստ կյանքի կոչով՝ այդ ածականի եռակի օգտագործումով և գրական աշխարհը ևս մեկ անգամ անունով ավելացնելու գործնական խորհրդով. «Իմ սրտագին ցանկությունն է, որ դու ֆիզիկապես ավելի լավ լինես, ավելի հանգիստ: Մենք մեր անպատում տառապանքով իրավունք ենք նվաճել գեթ ձերության օրերին ապրել առանց տագնապի և աշխարհից հեռանալ հանգիստ խղճով և հանգիստ մարմնով» (10 հուլիսի 1967 թ.): Վ. Նորենցը չուզեց հասկանալ կամ չհասկացավ, որ Գ. Մահարու «գրչի խաղերը»՝ հոգվածները, գրախոսականները, քանդակները գրականությունում ապրելու պահանջ էին...

Փոխհարաբերությունների խզումը դարձավ ժամանակի հարց՝ մա-

* Անհասկանալի է, թե ինչը նկատի ունե՞ր Վ. Նորենցը՝ Գ. Մահարու երևանյան կայն⁶ը միջին սերնդի գրողների հետ, թե՞ նամակագրական հարաբերությունները Շահնուրի, Համաստեղի, Հայկազի և Սիդուրի այլ մտավորականների հետ...

նավանդ երբ Վ. Նորենցը խոսքից անցավ գործի. «Տրամադրությունս փչացնում է Երևանը. այդ Վաղարշակ Նորենց կոչվածը ապուրներ է ուտում իմ դեմ: Որպես բանաստեղծ սնանկացած և տնանկացած, ձեռքին մի պուճուր, վարչական չաքուջ՝ տալիս է սրահ-նրա գլխին, չինս-յելով և իմ գլուխը... Ձէ՛, ճիշտ է ասված, – աստված հեռու պահի նա-պաստակի քացուց...» (Ա. Սանամյանին, 17 մայիսի 1968 թ.): Եվ եկավ պահը վերջնական գնահատականի. «Գալով Նորենցին պիտի ասեմ, որ նա լավ տղա էր, բայց երկարամյա չինովնիկությունը նրան դարձրեց գրական, խիստ խոսք է և ցավով պիտի ասեմ՝ պարագիտ: Նա մոռացավ, որ ինքը՝ լավ թե վատ, մեծ թե փոքր՝ բանաստեղծ է և իր կոչումը միայն քարտուղարությունը չէ, այլ ստեղծագործությունը: Դու լավ գիտես, որ իշխանությունը մարդկանց փչացնում է: Այդպես էլ փչացավ մի ժամանակ պայծառ և զգայուն Նորենցը» (Գ. Սևանին, 9 հուլիսի 1968 թ.):

Այս նամակին նախորդել էր կուսակազմակերպության քարտուղար Վ. Նորենցի պաշտոնական նամակ-նախագրուչացումը՝ գրված 1968 թ. ապրիլի 4-ին և ստորագրված «ընկ. Նորենց»-ի կողմից.

«Հարգելի ընկեր Գուրգեն Մահարի.

Վերջին շրջանում դուք կտրվել եք կուսակցական կազմակերպությունից, առանց Հարգելի պատճառների և առանց բացատրության չեք մասնակցում նույնիսկ կազմակերպության ժողովներին: Կանոնադրական այդպիսի տարրական պահանջների անտեսումը թույլատրելի չէ կուսակցության բոլոր անդամներին, անկախ նրանց դիրքից և կոչումից: Եթե ինչ-ինչ պատճառներով դուք հնարավորություն չունեք մասնակցելու գրողների միութայն սկզբնական կուսակազմակերպության աշխատանքներին, ապա պետք է մասնակցեք որևէ այլ կազմակերպության աշխատանքներին, իսկ դրա համար անհրաժեշտ է 26 Կոմիսարների շրջանային կոմիտեին իրագել դարձնել և ձեր կուսգործերը տեղափոխել ձեր ցանկացած կազմակերպությունը»:

Կային բոլոր հիմքերը վերավորվելու «ընկ. Նորենց»-ի այս նամակից: Վ. Նորենցը հասկացրել էր, որ Գ. Մահարին կուսակցության շարքային անդամ է և պարտավոր է պահպանվել կանոնադրության տառին: Որպես չգրված օրենք՝ աչքի ընկնող գրողները հազվադեպ էին հաճախում կուսակցական ժողովներին: Գ. Մահարին դադարել էր այդ շարքում դասվելուց:

³²⁰ Նորենցի աքսորավայրը Զերծինսկից ավելի քան հազար կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Սևերո-Ենիսեյսկ բնակավայրն էր:

³²¹ Նկատի ունի Պոնտոս աքսորված հին հռոմեական քնարերգակ

Պուբլիոս Օվիդեոս Նազոնին (մ. թ. ա. I դար):

³²² ...որի նամակը ուղղված Աշոտ Երկաթին...– Ա. Սանամյանն իր երրորդ այցելության ժամանակ Գ. ՄաՀարուն էր փոխանցել Վ. Նորենցից ստացած նամակը, որտեղ վերջինս գրել էր. «Եթե Գուրգենի և Վահճրամի մասին տեղեկություն ունես, մի գլանա առաջին իսկ նամակով ինձ իմացնելու»:

³²³ Ջինգիզ խան (մոտ. 1155-1227), մոնղոլական կայսրության հիմնադիր, գորավար:

³²⁴ Նաբուգոդոնոսոր, Բաբելոնի թագավոր մ. թ. ա. VI դարում: Ավանդության համաձայն նրա օրոք են կառուցվել Բաբելոնի աշտարակը և կախովի այգիները:

³²⁵ Սասունցի Դավիթ, հայ ժողովրդական հերոսավեպ «Սասնա ծռերի» Դավթի ճյուղի գլխավոր հերոսը:

³²⁶ «Համառոտ քեֆի» մասին տես Գ. ՄաՀարու «Չարենց-նամե» հուշագրությունը (Երկեր, Եր., հ. 5, էջ 471-472):

³²⁷ ...մեծն Ղարսեցու... Աբգար աղի տղան...– Երկու դեպքում էլ խոսքը Ե. Չարենցի մասին է:

³²⁸ Լուսանկարը ռետուշներով տպագրվել է «Գրական թերթ»-ի՝ Չարենցի 65-ամյակին նվիրված համարում (1962, 16 մարտի, թ. 11):

³²⁹ Նորենցի որդին:

³³⁰ Պարել (թուրք.):

³³¹ Տիգրան Խորունի (Սուրիմանյան, 1893-1939), բանաստեղծ, հրապարակախոս, 30-ական թվականներին՝ Լենինականի «Բանվոր» թերթի խմբագիր: Մահացել է ճամբարում:

³³² ...Խան Խանիչ և Ժան Ժանիչ...– Խոսքը Գ. ՄաՀարու և Վ. Նորենցի մասին է: Ակնարկվում է գրական շրջանակում տարածված «Գուրգեն խան» մականունը:

³³³ Խոսքը «Петербургская правда» թերթի խմբագիր Հայկ Ադոնցի (1895-1937) մասին է: Դատապարտվել է գնդակահարության:

³³⁴ ...բահ (ամուրի)... (ռուս.):

³³⁵ Ալեքսեյ Տոլստոյ (1882-1945), ռուս գրող, հասարակական գործիչ:

³³⁶ «...շրջագայություն»... (ռուս.):

³³⁷ Ոչ ոք չկա... (ռուս.):

³³⁸ Կից ուղարկվել է Ա. ՄաՀարու նամակը, որով նա ներողություն էր խնդրում Ա. Սանամյանից՝ նամակ 43-ում հիշատակված միջադեպի համար (էջ 641-642):

³³⁹ Հիշատակվում է նաև «Ահ» պատմվածքում:

³⁴⁰ Խոսքը Մարիա Լյուտկեիչենայի մասին է:

³⁴¹ Խոսքերը և երաժշտությունը՝ քաղաքային ֆուկլորի երգիչ Աշուղ Փիլոյի (Գասպարյան, 1893-1932):

³⁴² Նահապետ Քուչակ (Վանեցի Քուչակ, XVI դ. սկիզբ-1592), Հայ առաջին աշուղ երգիչներից:

³⁴³ Կատակն իրականացվեց: Ա. Սանամյանն ստացավ խանդավառ պատասխան. «Նախանձում եմ հիշողությունդ, սիրելիդ իմ Աշոտ: Եվ դու այսքան տարիներից ու վայրիվերումներից հետո անգիր հիշում ես մի... ինչ-որ մոռացված պոետի մոռացված քառյակ և այն առաջադրում ինձ որպես գրական խնդիր՝ լուծելու: Քո հարցին ուղղակի պատասխան չեմ կարող տալ, միայն ինձ թվում է թե... մի երկու բառ այդ քառյակում դու ճիշտ չես հիշում: Ինձ թվում է՝ այդ քառյակը պետք է որ այսպես չնչի՝

Տես, երկնքում՝ սրտիս պես լայն՝
Հազար աչքեր – աստղեր ելան...
Ինչո՞ւ գոհ չես դու ինձանից,
Իմ երկնքում դու ես միայն...

Այդ շտկումներն էլ, իմ շահտ սիրելի սպարապետ, թող լինեն պատասխան քո հարցին: Ուր էլ լինի այդ բանաստեղծը հիմա՝ երջանիկ է, որ Հայ ժողովրդի այնպիսի մի զավակ, ինչպիսին է Աշոտ Սանամյանը, դեռ անգիր է հիշում նրա թեկուզ մի քառյակը: Նշանակում է նա անհետ չի անցել կյանքից»:

³⁴⁴ Պահականոցը Հարմարեցված չէր բնակություն համար:

³⁴⁵ Ա. Վշտունու բանաստեղծական տողերը մեջբերվում են հիշողությունով:

³⁴⁶ Պատերի սպիտակեցում (ռուս.):

³⁴⁷ Խոսքը Եվին Ադեֆի (1869-1918) մասին է, էսեռական կուսակցությունից ղեկավարի, որն իրականացրել էր մի շարք համարձակ ահաբեկչական ակտեր, սակայն կյանքը փրկելու նպատակով ցարական ոստիկանությունն էր հանձնել էսեռների համագումարների մասնակիցների ցուցակը: Պիեսը հետաքրքրել էր Գ. Մահարուն, քանի որ հերոսը մատնիչ էր՝ անձի պաշտամունքի տարիներին տարածված զբաղմունք:

³⁴⁸ Տողերիս հեղինակը ստացել է չորս նամակ աքսորավայրից և մեկ նամակ ճամբարից (երրորդ մարդու միջոցով): Դրանք պահպանված չեն:

³⁴⁹ Բացիկը չի պահպանվել:

³⁵⁰ Նկատի ունի գերմանացի բնախույզ, բժիշկ և ֆիզիկոս Ֆրիդ-

րիս Պարբոտին (1791-1841), որի հետ Խ. Աբովյանը 1829 թ. բարձրացել էր Մասիսի գազաթը:

³⁵¹ Ակնարկվում է Ի. Ստալինի բարձրագույն զինվորական «գենե-րալխսիմուս» կոչումը:

³⁵² «Բոքս»... «Պոլշի»... «Սասունցի Դավիդ»... «Սալիդնի»... «Խան-կեֆի»... «Եգիպտոսիկ»...- Թվարկվում են Հայաստանի առաջին հանրապետությունում, Խորհրդային Հայաստանում և Մոսկվայում թողարկված սիգարետների և ծխախոտի անվանումներ:

³⁵³ Դ. Դեմիրճյանը գրողների միջավայրում ուներ զգուշավոր մար-դու համբավ:

³⁵⁴ Իվան Պավլով (1849-1936), ռուս ֆիզիոլոգ, բարձրագույն նյար-դային գործունեության, պայմանական ռեֆլեքսների ժամանակակից պատկերացումների հիմնադիր:

³⁵⁵ ...մնացորդը... (ռուս.):

³⁵⁶ Բառափոխված վերհիշեցումն է հայկական ժողովրդական երգի:

³⁵⁷ Ախ, ինչո՞ւ դու ինձ համբուրեցիր... (ռուսական ժողովրդական ռոմանս):

³⁵⁸ Անվայելուց թուրքերեն բառ:

³⁵⁹ Կ. Վորոշիլովյան այդ տարիներին՝ ԽՍՀՄ գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահն էր:

³⁶⁰ Վանի ճաշատեսակ:

³⁶¹ Սյդպես էր կոչում Գ. Մահարուն նրա մայրը, և Գ. Մահարին՝ տողերիս հեղինակին:

³⁶² Վերադարձիր, ամեն ինչ կներեմ, կշտամբանքներն ու կասկած-ները... (ռուսական ժողովրդական ռոմանս):

³⁶³ Վերադարձից հետո Գ. Մահարին տվեց երևույթի հիմնավոր բա-ցատրությունը: Նրա կարծիքով այն տարիներին, երբ Չարենցի պոե-զիան գտնվում էր արգելքի տակ, սովետահայ պոեզիան նահանջեց երկու գծով. «Մի կողմից գլուխ էին բարձրացրել մերի ազիտացիան, ճառն ու դիֆիրամբը, մյուս կողմից ներս խուժեց այսպես կոչված «սուսան-սմբուլիզմը», ապոլիտիկ «բլբուլիզմը»: Ժողովրդայնության պիտակի տակ ոմանք սկսեցին լացուկոծել, թխել գյուլումներ, ջան-գյուլումներ»:

³⁶⁴ «Լո-լո: Սեգ Սիփանա սեգ սարի վրա...»:— Կոմիտասի երգն է Մ. Աբեղյանի խոսքերով:

³⁶⁵ Խոսքերը և երաժշտությունը՝ Աշուղ Մեջազի:

³⁶⁶ ...«Երիշ» քաջեցի...- Թափ առնել, շունչ քաշել դժվար գործ սկսելուց առաջ:

³⁶⁷ Մանրավեպ` ուժերին անվստահ տղամարդու երկմտանքի մասին:

³⁶⁸ ...հաբի... (ռուս.):

³⁶⁹ Մանուկ Աբեղյան (1865-1944), բանագետ, լեզվաբան, գրականագետ, բառարանագիր:

³⁷⁰ Հակոբ Մանանդյան (1873-1952), պատմաբան, բանասեր, աղբյուրագետ:

³⁷¹ Գ. Մահարին գրել է համարյա բոլոր իր ուսուցիչների մասին: Մ. Աբեղյանի և Հ. Մանանդյանի մասին տես «Իմ պրոֆեսորները» մանրապատումները («Նոր ուսանող», Եր., 1924, 22 ապրիլի, թ. 1), Ա. Տերտերյանի մասին տես ծանոթ. IY ¹⁸⁸: Ուշագրուկթյունից դուրս էր մնացել միայն Ա. Տեր-Պողոսյանը (1880-1954), կենսաբան և կենդանաբան:

³⁷² Մանրատառ նամակը գրված է սովորական բացիկի վրա:

³⁷³ Խորենի հետ պատահեց այն, ինչ մեզ հետ 36 թվին...- Խ. Աճեմյանը ձերբակալվել էր 1951 թ. և դատապարտվել 5 տարվա ազատազրկման: Արգարացվել է 1954-ին:

³⁷⁴ Ստանալով նամակը, Վ. Նորենցը գրեց Ա. Սանամյանին. «Շատ եմ անհանգստացած Գուրգենի մասին, վերջին նրա նամակն ինձ վրա թողել է ծանր տպավորություն և մատնել ծանր խոհերի: Իմանալ որ ընկերդ, մոտիկ մարդդ, հարազատ բախտակիցդ` տաղանդավոր և այնքան դեռ պիտանի երկրիդ և ժողովրդիդ` ապրում է այդքան տաժանելի պայմաններում և անզոր լինել որևէ կերպ թեթևացնել նրա ցավն ու կարիքը, - այդ գիտակցությունը դառնում է մի անողորմ մորմոք և կրճուճ սիրտս» (5 հունվարի 1954 թ.):

³⁷⁵ ...դա կա, կլինի և կմնա մեծ տոն... (ռուս):

³⁷⁶ ...խորտիկը... (ռուս.):

³⁷⁷ Աստվածաշնչային արտահայտություն, օգտագործվում է ապարդյուն կոչի, անպատասխան խոսքի իմաստով:

³⁷⁸ Մովսես Արազի (Հարությունյան, 1878-1964), գրող, պրոլետարական գրականության սկզբնավորողներից մեկը: Գ. Մահարու հետ գրական կապեր չի ունեցել:

³⁷⁹ Աբխազիան Եթովպիայի ոչ պաշտոնական անվանումն էր, Նեդուր՝ կայսրների տիրոջը Եթովպիայում` 1855-1974 թթ.:

³⁸⁰ Վրթանես Փափազյան (1864-1920), Վանում ծնված գրող:

³⁸¹ Ակնարկվում է Դ. Դեմիրճյանի «Նապոլեոն Կորկոտյան» կատակերգությունը, որի մասին, հակադրվելով քննադատական ալիքին, Գ. Մահարին գրել է գրական թատերախոսական (Լավը տեսնելու ցանկությամբ, «Խորհրդային Հայաստան», Եր., 1934, 22 նոյ., թ. 268):

³⁸² Ակնարկվում է Սարմենի «Երգաստան» ժողովածուն (1940):

³⁸³ Հովհաննես Շիրազ (Օնիկ Կարապետյան, 1915-1984), բանաստեղծ, որի նկատմամբ Գ. Մահարին ուներ ոչ միանշակ վերաբերմունք: Նա գնահատում էր այն դերը, որ խաղացել էր Հովհ. Շիրազն անձի պաշտամունքի տարիներին. «Փոքր զիջումներով Շիրազը կարողացավ պահել իր ինքնությունը, բարձր պահելով իսկական քնարերգության դրոշմը: Այդ տարիներին Հովհ. Շիրազն այն ազբյուրն էր, որին մոտենում էր իսկական բանաստեղծության ծարավից տառապող ընթերցողը: Շիրազը չէր հուսախաբում իր ընթերցողին: Նրա պոեզիան հստակ էր, կազդուրիչ, կենսահաստատ»:

Սակայն բանաստեղծի պահվածքը կյանքում անհարիր էր նրա պոեզիային: Նրան հաճախ կարելի էր տեսնել անսթափ վիճակում, պատահական միջավայրում՝ հալածված դասական խաղալիս: Սփյուռքի մամուլի զգալի մասը, ցանկանալով տեսնել նման պահվածքում քաղաքացիական ընդվզում, ներգրավվեց խաղի մեջ և սկսեց անզուսպ գովերգել բանաստեղծին: Դա իր հերթին ազդեց բանաստեղծի վրա: Հանուն ճշմարտության և տարբերելու համար բանաստեղծին մարդուց, Գ. Մահարին, որին անծանոթ չէր իսկական հալածանքը, գրեց «Հովհաննես Շիրազ.— Բնար Հայաստանի» անտիպ գրախոսականում. «Ցավալի է, որ սփյուռքահայ մամուլն ավելի մեծ գերապատվություն է տալիս Շիրազի գոռում-գոչումներին, քան իսկական բանաստեղծական պոռթկումներին: Չտեսնել բանաստեղծի մեջ բանաստեղծը և դրա փոխարեն նրա մեջ տեսնել ինչ-որ չեղած «չըջուլն զանգահար», կամ «Աբովյան փողոցի դերվիշ», շփոթել բանաստեղծին ծաղիկ ծախող զարաբալայական «էկզոտիկայի» հետ,— այս է վիրավորականը... Մի՞թե «Սփյուռքը» չի հասկանում, որ ոչ մի զուգահեռ չի կարող լինել եղիշե Չարենցի և Շիրազի գրական ճակատագրերի միջև և զբաղվել նման գործով, նշանակում է զբաղվել ամբոխավարությունամբ: Պետք է հասկանալ տարրական բաներ և այդ տարրական բաներից մեկն էլ այն է, որ 30-ական թվականներին Չարենցի ծածկագրած պատգամը հերոսություն էր և ինքնագոհաբերում, իսկ մեր օրերում տալ և տարածել «Հայեր բոլոր երկրների, միացե՛ք» «պատգամը»՝ էպիգոնություն է և ամբոխավարություն միաժամանակ: Այս չէ Շիրազը և իր ուր սփյուռքահայ մեծ ու փոքր «համերգավարները» ընթերցողի աչքն են խոթում այս Շիրազին:

Կարիք կա՞ պացուցեցելու, որ Շիրազը ոչ մի թշնամի չունի և ոչ ոք նրան չի հալածել: Ավելին, այստեղ պետք է ասել և ասել ամենայն պարզությունամբ, որ ոչ մի սովետահայ բանաստեղծի մասին այնքան գովասանական խոսքեր չեն ասվել, որքան Շիրազի, ոչ մեկի քմահաճույք-

ների հետ այնքան հաշվի չեն նստել, որքան Շիրազի, Շիրազին ներվել է ամեն ինչ և այս ամենից հետո... Շիրազին հալածելու սկզբնաղբյուրը մեկն է, ինքը Շիրազը, որը գրավոր և բանավոր «բուռ-բուռ հող կզցե» իր գլխին՝ գոյություն չունեցող թշնամիների ձեռքով: Սա ազնիվ և օգտակար գործ է և ամենևին պատիվ չի բերում սիրված բանաստեղծին» (ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 92):

Սակայն կյանքի մայրամուտին, ղեկավարվելով «առաջաբանի ժանրի» չգրված օրենքներով, Գ. Մահարին գրեց «Հուշարձան մայրիկիս» գրքի առաջաբանը, որն ավարտեց զրվատական աննախընթաց տողերով.

«Որպես վերջաբան մեր խոհերի, մենք մեզ հարց տանք. թերու-թյուններ ունի՞ր Շիրազը: Պատասխանում ենք՝ ունի: Կարելի՞ է նշել նրանցից ամենակարևորները: Այս երկրորդ հարցին պատասխանելու փոխարեն՝ ես ինձ հարցնում եմ. նշելուց առաջ կամ կամ ակամա թերիները, դու պատասխանիր. կարո՞ղ ես գրել վերոհիշյալ բանաստեղծություններին համազոր գործեր. պատասխանում եմ՝ ոչ: Կարո՞ղ ես գրել մի նոր «Բիբլիական» – ո՛չ, «Քնար Հայաստանի՞», «Տիգրան Մեծի վի՛շտը», – ո՛չ: Այս ոչ-երից հետո դու իրավունք ունե՞ս խոսելու թերու-թյունների մասին մի բանաստեղծի, որն ստեղծող է ու ստեղծագործող է այս անկրկնելի գործերի...

Իհարկե, ոչ:

Դե, ուրեմն վերջացնենք»:

Հետ այդմ Հովհ. Շիրազն ուներ բոլոր հիմքերը Երևանի փողոցներում հայտարարելու. «Ոչ ոք չի գրել իմ մասին ավելի լավ, քան Գուրգեն Մահարին»:

Այդ հնարավորությունը ձեռքից նա բաց չթողեց:

³⁸⁴ Մարո Մարգարյան (1915-1999), բանաստեղծուհի: Գ. Մահարուն է նվիրել մի շարք բանաստեղծություններ: Իր հերթին վերջինս գրել է գրախոսական «Ձնհալից հետո» ժողովածուի մասին («Գրական թերթ», Եր., 1965, 12 նոյ., թ. 46), որտեղ առանձնացրել է բանաստեղծուհու քաղաքացիական դիրքորոշումը՝ անձի պաշտամունքի ժամանակաշրջանի դատապարտման հարցում:

³⁸⁵ Վ. Ալազանը 20-ական թվականներին «Գրական թերթի» խմբագիրն էր:

³⁸⁶ Խոսքը Սուրեն Թովմասյանի (1909-1980) մասին է՝ ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար 1953-1961 թթ.:

³⁸⁷ Գրված է Գ. Մահարու «Մեկ էլ սեղան նստեինք...» քառատողի վերհիշեցումով (Նամակ 30):

³⁸⁸ Պասի լուծումը զատկի և ծննդյան նավակատիքներին:

³⁸⁹ ...ծանրոց... (ռուս.):

³⁹⁰ Ա. Սանամյանը չորրորդ այցելության օրերին անտառից փայտ էր հայթայթել Գ. Մահարուն:

³⁹¹ – Բուք... (ռուս.):

³⁹² ...բուք՝ (ռուսերեն անվայելուչ բառ)–լյուլյուլյուլյո՛ւ...:

³⁹³ – Տա Աստված, տա Աստված... (ռուս.):

³⁹⁴ Ով չի լսում ականջով, նա կլսի թիկունքով...:

³⁹⁵ Սրտագին ողջույնները և խիստ մեծ շնորհակալությունները... (ռուս.):

³⁹⁶ Էպիկտետ (50-138), Հին Հունական փիլիսոփա, եղել է Ներոնի մերձավորներից մեկի ստրուկը, հետագայում՝ ստացել ազատություն: Գրավոր ոչինչ չի թողել: Նրա Հայացքները շարադրել է Ֆլավիոս Ադրիանոսը: Գ. Մահարին շփոթում է Էպիկտետի ժամանակաշրջանը:

³⁹⁷ Ռոբերտ Բերտոն (1577-1640), անգլիացի փիլիսոփա:

³⁹⁸ Այդ մտահղացումն էլ չիրականացավ

³⁹⁹ Փոքրիկ գորգ, խալիչա (ռուս.):

⁴⁰⁰ Երգի խոսքերը՝ Տիգրան Տերունու, երաժշտությունը՝ Դ. Ղա-զարյանի:

⁴⁰¹ Ա. Սանամյանի Հինգերորդ այցելությունը:

⁴⁰² Հովիկ Մելիքյան (1902-1953), արձակագիր, գրականագետ, 30-ական թվականներին՝ գրողների միություն պարտքարտուղար: Աշխատել է նաև ՀԿԿ Կենտկոմում և Երևանի քաղկոմում:

⁴⁰³ Արարատ Ղարիբյան (1899-1977), լեզվաբան: Գ. Մահարին շփոթում է, 1952 թ. մահացել էր նկարիչ Արարատ Ղարիբյանը: Այդ տեղեկատվությունը դժվար թե նա արձագանքեր:

⁴⁰⁴ Տիգրան Շամիրխանյան (1899-1952), ռեժիսոր, դերասան, մանկավարժ:

⁴⁰⁵ Վերադարձից հետո Գ. Մահարին մեծ ուշադրությամբ էր հետևում իր ժամանակակիցների բարոյական և քաղաքացիական կեցվածքին՝ Ստալինի պաշտամունքի դատապարտման հարցում: Ստանալով Հր. Քոչարի մահվան լուրը, նա գրեց Վ. Նորենցին. «...բայց արի ու տես, որ կառավարական-կուսակցական առաջին կարգի թաղման արժանացավ նա ոչ թե վերջին երկու-երեք տարիների բարի գործերի, այլ՝ մինչ այդ՝ նրա ո՛չ բարի գործերի համար: Ցավ է, բայց փաստ է: Չկազմվե՛ր կառավարական հեղինակավոր հանձնաժողով և ծանր ստորագրություններով կշիռ ստացած մահա-համախոսականը, չլինեին այսպես կոչված «միջոցառումները», կլծաղվեր նա որպես մի Վշտունի

կամ Աբով կամ նման մի բան, գուցե քիչ ավելի: Ավա՛ղ, ցավոք, դեռ մինչև հիմա, ինչպես մարդու կյանքը, այնպես էլ մահը տնօրինվում է ի «վերուստ», ըստ ոգու և հոգու ստալինյան ոճի: Հայտնի չէ, թե այն աշխարհում միջուկավոր Աստվածն ու նրա համհարզները ինչպես են որոշում դժոճքի ու դրախտի գործուղումները, ինչ կանխանշաններով, բայց գիտենք, որ այս աշխարհում՝ շատ հասարակ կերպով սարքվում են զանազան չափսի հոբելյաններն ու թաղումները...

Ինչ վերաբերում է Քոչարի վերջին տարիների գրական-հրատարակա-կախոսական գործերին, ես մի՛ կարծիք ունեմ.— նրանք չբարձրացան արվեստի բարձր մակարդակին և կոմպենսացիայի չենթարկեցի՛ն նրա չարագործությունները, չարագործություններ՝ որոնք գործեց նա իր հոգևոր հոր, հետագայում գործակից և լծակից Նաիրի Զարյանի գործա-կալուծյամբ...

Հ. Գ.— Քոչարի թաղման մասին եղած նյութերը կարգալիս հիշեցի Չարենցին. մի ժամանակ, 30-ական թվականներին, շարունակ զանգատ-վում էր.— «Ա՛յ տղա, մի հայ գրող էլ չմեռավ, մի տեսնեինք, ո՞նց են թաղում...»

Լուսահոգին թող գլուխը բարձրացնի և տեսնի, ինչպես թաղվեց ինքը և ինչպես՝ Հրաչյա Քոչարը, որի մեջ նա դեռ այն ժամանակ տեսնում էր «Նաիրու ողորմելի համհարզին...»:

Ո՛վ դարք, ո՛վ բարք...

...Ի՞նչ եղավ Աբովի մոտ գտնված այն փաստաթուղթը, գրված 1937 թվականին, ստորագրված Քոչարի և Նաիրու ձեռքով...»^{*}:

Հր. Քոչարի մահն առիթ դարձավ Գ. Մահարու համար յուրօրինակ բարոյական դասակարգման.

«ВООДОУМ (կասեր Չարենցը), դեստալինիզացիան ջրի երես հանեց երեք կատեգորիա.

1. Ազնիվ կատեգորիան՝ Ֆադեևն ու նրանք, որոնք ինքնասպա-նուծյուն գործեցին:

2. Ապրող, սակայն տառապող, քավող և հատուցող կամ չհատուցող կատեգորիան.— Քոչար (գուցե Վչտունի՞ն, Աբո՞վը...):

3. Անսիրտ, անխիղճ ու անհոգի կատեգորիան.— Զարյան և ուրիշ-ներ՝ եթե կան:

^{*} Հավանորեն սա այն նամակն է, որը 1937 թ. հուլիսին Ն. Զարյանը, Հր. Քոչարը և Ա. Ոսկերչյանը գրել են և ուղարկել «Պրավդա» և «Լիտերատուր-նայա գազետա» թերթերին՝ է. Չոփուրյանի, Ե. Չուբարի և Գ. Աբովի հակա-հեղափոխական գործունեության մասին, որին հետևեց առաջին երկուսի ձեռ-բակալուծյունը:

Վերջինը կամ անխելք է կամ հեռատես: Անխելք՝ որովհետև չգիտե, որ նրա գլջման խոսքը կբարձրացնի նրան ժողովրդի աչքում, ժողովուրդը մեծահոգի է, իսկ Զարյանը չի ուզում օգտվել նրա մեծահոգու թյունից...

Կամ հեռատես՝ որովհետև, ո՛վ գիտե, իցե թե մի օր Ստալինը բարձրանա իր պիեդեստալին... և այն ժամանակ, օ՛, այն ժամանակ՝ Նաիրի Զարյանը ողջ գրողների միությունը Սիբեի՛ր կքշի, ներառյալ զավխոզ խաչիկին...» (Վ. Դավթյանին, 14 մայիսի 1965 թ.):

Վերջին խոսքերի իրավացիությունը կասկած չի հարուցի, եթե վերհիշենք Ն. Զարյանի ֆանատիզմը և քավությունից հեռու լինելը: Գ. Մահարին ժամանակին շիտակ խոսքով դիմել էր նախկին ընկերոջը. «Նայիրի՛, մի «պատահմունք» էլ պատահեց... Իշխանյանն ինձ ուղարկեց իր «Ա. Բակունցի բիբլիոգրաֆիան». այս խիստ բարեխիղճ աշխատության մեջ նշված են և Բակունցի դեմ և թեր գրված հոդվածները. վերցրու և կարգա «Ն. Զարյան» բաժինը «Ա. Բակունցի մասին»: Այս էլ ինձ համար անակնկալ էր: Հետո Իշխանյանի աշխատության հետքերով ես կարդացի քո, մեղմ ասած, անթուլյատրելի հոդվածները... նրանք լույս են տեսել այդ մեծ գրողի ամենաողբերգական օրերին, լույս են տեսել տասնյակ հազարավոր և հազարավոր տիրաժող... Ստածիր, ուղղիր ծուռը. դու կարող ես այդ անել: Հանուն սովետահայ գրականության, հանուն իմաստուն ծերության...»

Քեզ «անտանելի գարմանք է պատճառում այն ջանասիրությունը, որով մարդիկ, առանց պաշտոնի բերման, «ուսումնասիրում» են մեզանից քառորդ դար առաջ մոլեզնած իրադարձությունները...», – գրում ես դու: Չգիտեմ, ո՞ւմ ես ակնարկում, Իշխանյանի՞ն թե ինձ: Եթե Իշխանյանին, ապա զարմանալու ոչինչ չկա, նա կատարել է իր գրական ուսումնասիրողի պարտականությունը, եթե ինձ... Ի՞նչ ես կարծում, մի՞թե ես պարտավոր չեմ կարդալու «մեզնից քառորդ դար առաջ մոլեզնած իրադարձությունները» ընթացքում եղած գրականությունը, ճիշտ է՝ ուշացումով: Իսկ ե՞րբ պիտի կարդայի ես այդ նյութերը, կես դար հետո՞, կամ դուցե Իշխանյանը երեք քառորդ դար հետո՞ պիտի գրեր իր բիբլիոգրաֆիան... բայց չէ՞ որ երբ էլ որ գրվեր և երբ էլ որ կարդացվի այդ նյութերը, ծանր է լինելու նրանց թողած տպավորությունը, անտանելի ծանր: Ի՞նչ եմ ես խնդրել քեզանից. որ դու, որ ձեռքով որ գրել ես այդ հոդվածները, նույն ձեռքով էլ հերքես, բացատրես ներկա և գալիք սերունդներին հենց քո՛ պատկերներով («փայտահատի», «կացինի», «տաշեղի», «ռանդախ»...): Ինչո՞ւ եմ ուզում, որ դու

այդ անես. Բակունցի⁶ շահերի համար. ոչ, Բակունցը ոչինչ չի շահի դրանից, նա իր շահը շահել է և ավելին ավելորդ է. դուցե կարծում ես, որ ե՞ս այստեղ մի շահ ունեմ... չեմ կարծում, որ կարող ես այդպես կարծել, որովհետև դա անհեթեթություն է. ուրե՞մն... Հավատա, որ ես ուզում եմ, որ դու այդ անես քեզ համար՝ նա՛խ և առաջ:

20-ական թվականներին կարող էինք ասել.— «Ապագան ցույց կտա, թե ով է ճիշտը...», ավա՛ղ, 60-ականն ենք ապրում, այդ «ապագա» կոչեցյալը հենց այսօրն է, որ կա. մի՞թե մեզ վայել է խարխափել ինչպես 30 տարի առաջ. ոչ, մեր տարիքը սխալներն ուղղելու, իմաստություն և ծանր պատասխանատվության տարիներն են (վերջի՛ն տարիներ...), 30 տարի առաջ կարող էինք ասել.— «որքան ապրել եմ, էնքան էլ դեռ կապրեմ».— Հիմա կարո՞ղ ենք ասել.— ո՛չ: Իհարկե, եթե հույս ունես, որ կարող ես ապրել (Ֆիզիկապես) 120 տարի, կարող ես չչտապել և մի քանի անգամ էլ հիմնովին սխալվել, ես այդ հույսը չունեմ, դրա համար էլ բավարարվում եմ... Թեթև սխալներ գործելով... և մանապակն շտապ կարգով ուղղելով» (3 հունիսի 1961 թ.):

Ն. Զարյանի շուրջը ծայր առած խոսակցությունները ստիպեցին նրան դիմելու ՀԿԿ Կենտկոմ՝ պահանջելով գործած կամ չգործած հանցանքների հաստատում կամ մերժում: Կազմվեց հանձնաժողով, որը հանդես եկավ պաշտոնական հայտարարություն՝ ՊԱԿ-ի մարմիններում գրողին վարկաբեկող փաստաթղթերի բացակայության մասին: Այդ օրերից անցել են տասնամյակներ, բացվել են հույժ դադտնի բազում փաստաթղթեր, սակայն տրվե՞լ է արդյոք թեկուզ մեկ ազգանուն այն տասնյակ հազարներից, որոնք համագործակցել են ՊԱԿ-ի հետ: Ո՛չ: Ուրեմն... ուրեմն ի՞նչ երաշխիք, որ դա կարող էր տրվել այն տարիներին: Ո՛չ մի: Հարցը մնում է բաց...

Սակայն կարիք ունե՞ր արդյոք Ն. Զարյանը մատնագրերով դիմելու ՊԱԿ-ին, երբ նա իր նպատակներին հասնում մամուլում տպված հոդվածներով և պաշտոնական զեկուցագրերով: Զ. Նսայանի համար ծանր օրերին նա առանց խղճի խայթի գրեց. «Զ. Նսայանը մերկացված է որպես լրտես և հեռացված է կուսակցությունից ու չգիտես, թե ինչու առ այսօր ազատ չըջում է» (Ն. Զարյան, «Ո՞վ եմ ես (Իմ աշխատանքի, իմ սխալների և իմ թշնամիների մասին)», Դ. Վ. Գասպարյան: Փակ դռների գաղտնիքը: Երևան, 1994, Ապոլոն, էջ 672): Մատնագրությունը պոչո՞վ կլինի, թե ականջով...

Ն. Զարյանի հանդեպ անհաշտ էր և Վ. Նորենցը: Այդ եմ վկայում Վ. Ալազանին գրված նամակները. «Ես մինչև մահս չեմ մոռանա 1936 թվի հուլիսյան օրերին Զարյանի բռնած հոխորտ դիրքը և նրա

«դաշինքը» Ակորոսիների ու Մուղղուսիների հետ... նա այն ժամանակ կարող էր մեզ բարեկամ չլինել, սակայն ոչինչ չկար պարտադրող, որ մեզ թշնամի լինեք, իսկ նա այն ժամանակ հանդես եկավ որպես իսկական թշնամի: Գուցե հիմա խղճի խայթ է գզում և ուզում է արդարանալ... պատմութայն համար: Զո՛ւր ջանք: Այդպիսի վարմունքներին արդարացում չի կարող լինել: Ես հիշաչար չեմ, սակայն...» (30 մարտի 1954 թ.), «...դու գարմանք էիր հայտնել, թե շ. Ք.-ն ի՞նչ արժանիքների համար է ընդունվել ԿԿ-ի անդամ: Մոռացե՞՞ր ես, որ նա էր ինձ մեղադրում նացիոնալիզմի մեջ՝ երեխայիս անունը Սասունիկ՝ որպես ապացույց բերելով: Գիտե՞՞ս դա ինչ մեծ ծառայություն է: Վստահացնում եմ քեզ, եթե այդ մի հատիկ փաստը հայտնի դառնա մեր գրականությունն ապագա պատմագրին, ապա շ. Ք.-ի անմահությունն ապահովված է: Հապա... Ավ. Իսահակյանի հետ նամակազրույթյուն ունենալու մեր անքավելի հանցագործություն մերկացո՛ւմը... Զե՛... Այո ջան, դու շատ ես սխալվում, նրանց «ցուցակ ծառայությունը» շատ մեծ է» (13 ապրիլի 1954 թ.):

⁴⁰⁶ Խոսքը «Յասավա» վիպակի մասին է (1953), որը պատկերում էր Հեռավոր Հյուսիսում ապրող մարդկանց կյանքը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին:

⁴⁰⁷ ...եթե համեմատենք Սիրանների գործերի հետ, ի հարկե մեծ գործ է: Նույն կարծիքն է հայտնում և Վ. Նորենցը. «Արմենի «Յասավա» վիպակն ստացա, կարդացի և... հիասթափվեցի: Ուրիշների հետ համեմատած հաջող գործ է՝ սակայն Արմենի տաղանդից՝ շատ ցած: «Յասավան» «Հեղինար-աղբյուրի» համեմատությամբ նման է... Շրեյ բլուրին՝ Արագածի դիմաց, թեպետ Արարատյան դաշտի հարթության մեջ Շրեյ բլուրը նույնպես բարձրություն է» (Վ. Ալազանին, 23 փետրվարի 1954 թ.):

⁴⁰⁸ – Դե ի՞նչ... (ոռու.):

⁴⁰⁹ Գևորգ Քացախյան (1899-1942), գրող, «Նոյեմբեր» միութայն ներկայացուցիչը Զանգեզուրում: Զոհվել է Մեծ Հայրենականում: Աչքի էր ընկնում բարձր հասակով:

⁴¹⁰ Էմին Տեր-Գրիգորյան (1855-1939), թատերագիր, մշակութային գործիչ: Հայկական հանրագիտարանում նրա լուսանկարն է՝ արտասովոր երկար մորուքով:

⁴¹¹ ...տեղեկանքը... (ոռու.):

⁴¹² Է. Խոճիկը փոքրամարմին, վտիտ անձնավորություն էր:

⁴¹³ Ն. Զարյանը գեղեցկություն մաչքի չէր ընկնում: Ապոլոնը հին Հունական դիցաբանությունում գեղեցկության աստվածն էր:

⁴¹⁴ Ով՝ ուր... (ոռու.):

⁴¹⁵ Գ. Մահարուն և Ա. Սանամյանին էտապային բանտերից ծանոթ

աքսորական եղիչե Դիլոյանն ընտանիքով ապրում էր Սևերո-Ենի-սեյսկում: Նրա հյուրընկալ հարկի տակ հաճախ էր լինում Վ. Նորենցը:

⁴¹⁶ «Երեկ պալլ քրտնաց մեջ...»... – Վերհիչեցումն է Պետրոս Դուրյանի «Ձղջում (Օր մը վերջ)» բանաստեղծությունը:

⁴¹⁷ Մի խոսքով... (ռուս.):

⁴¹⁸ – Ալոյից... (ռուս.):

⁴¹⁹ Սերգեյ Մարտիկյան (1874-1957), կուսակցական և պետական գործիչ, մինչև ձերբակալվելը՝ ՀԽՍՀ, ապա ԱԽՍՖՀ Կենտգործկոմի նախագահ: 1940 թ. ազատվել է ճամբարից, աքսորից երևան վերադարձել 1954-ին:

⁴²⁰ Հովհաննիսյան Ռուսեթ (1907-1971), գրականագետ:

⁴²¹ ...ինչո՞ւ ելիսելին կարելի է տպել... – Խոսքը 1945 թ. լույս տեսած «Ընտիր էջեր» ժողովածուի մասին է, որտեղ անհասկանալիորեն ու անսպասելիորեն ընդգրկվել էր Ե. Չարենցը:

⁴²² ...իսկ հետո կերևա... (ռուս.):

⁴²³ Ակնարկվում է մ. թ. ա. IV դարի քանդակագործ Լեոխորի քանդակը:

⁴²⁴ – Որովհետև դա կես դժբախտությունն է... (ռուս.):

⁴²⁵ ...լրիվ դժբախտությունն է... (ռուս.):

⁴²⁶ ...վաճառորդներին... (ռուս.):

⁴²⁷ ...խանութները:

⁴²⁸ – Ծնորհակալություն, Եմելյանիչ, ես ընդհանրապես խմող չեմ... (ռուս.):

⁴²⁹ ...Կաքավյան ընտանիքի հետ... – «Երիտասարդության սեմին» վիպակի հերոսներից մեկը Գ. Մահարու դասընկերն էր Վանում, հետագայում Ֆրանսահայ գրող Վահրամ (Արամ) Կաքավյանը (Վիկտոր Գարդոն, 1903-1973):

⁴³⁰ Երկեր, հ. 2, էջ 277-279:

⁴³¹ ԽՍՀՄ բարձրագույն կառավարական պարգևը:

⁴³² «Լցրու, լցրու գավաթները լի...» (ռուս., Բեթհովեն, – «Սեղանի երգը»):

⁴³³ Տանտերը, որի մոտ վարձակալ էր Ա. Սանամյանը:

⁴³⁴ Մթերային խանութի վաճառորդը:

⁴³⁵ Գյուղական սպառողական հիմնարկ:

⁴³⁶ ... – բարև ձեզ... – բարև ձեզ... – ինչպե՞ս է կյանքը... – կամաց-կամաց... – ինչպե՞ս է աշխատանքը... – փառք աստծո... – դու ոչինչ չգիտե՞ս... (ռուս.):

⁴³⁷ Տեղի գործկոմի նախագահը:

⁴³⁸ ...սայլապան... (ռուս.):

⁴³⁹ Խոսքը Ա. Սանամյանին ուղղված Մ. Լյուսկեիչենայի անձնական նամակի անդորրագրի մասին է:

⁴⁴⁰ ...որ ես ոչ մի զանցանք թույլ չեմ տվել... (ռուս.):

⁴⁴¹ Բաց էր թողնվել ծննդաբերությունն ընդհատելու ժամանակը:

⁴⁴² – Մեր Կարապետիկը Հիվանդ է (ռուս.):

⁴⁴³ – Ինչո՞ւ կատվին Աշոտիկը նկարել է, իսկ ինձ՝ ոչ: Ես սև կատվից վա՞տն եմ, ի՞նչ է... (ռուս.):

⁴⁴⁴ «Երիտասարդություն սեմին» վիպակը ձոնված է Ավ. Իսահակյանին:

⁴⁴⁵ ...ի միջի այլոց... (ռուս.):

⁴⁴⁶ Երկեր, հ. 2, էջ 287:

⁴⁴⁷ ... (փոքրիկ չես, ինքդ կվերցնես...) (ռուս.):

⁴⁴⁸ Բուժիչ բուսատեսակ՝ հալվե (ռուս.):

⁴⁴⁹ ...հարյուր տարի ապրել: Տա աստված... (ռուս.):

⁴⁵⁰ Ռուս գրող Արեքսանդր Ֆադեևը (1901-1956) ԽՍՀՄ գրողների միությունն նախագահն էր և հաճախ էր օժանդակում անհիմն բռնադատված գրողների արդարացմանը: Ինքնասպան եղավ Ն. Խրուշչովի կողմից Ստալինի պաշտամունքի տարիներին կատարված սխալների հրապարակավ դատապարտումից հետո:

⁴⁵¹ «Խնդրում եմ, աղաչում» (ռուս.):

⁴⁵² Տես էջ 529:

⁴⁵³ Խոսքը «Երիտասարդություն սեմին» վիպակի սյուժետային զարգացման մասին է:

⁴⁵⁴ Ա. Սանամյանի հինգերորդ այցելությունը:

⁴⁵⁵ Վ. Նորենցը բուռն գործունեություն էր ծավալել՝ տարբեր մարմիններին դիմումներ գրելով: Նույն խորհուրդը նա տվել էր Գ. Մահարուն:

Բերիայի գնդակահարությունից հետո քստրականների դիմումները նոր թափ ստացան: Ազատությունը նախորդող երեք ամիսներին Վ. Նորենցը գրեց 9 դիմում: Վ. Ալազանի դիմումը Ա. Միկոյանին բաղկացած էր... 48 էջից: Այդ ֆոնի վրա Գ. Մահարուն դիմումատեղծությունը բավական աղքատիկ էր:

⁴⁵⁶ Քրիստոսի 12 առաքյալներից մեկը, աչքի էր ընկնում թերահավատությունը:

⁴⁵⁷ Հնարավոր վնասարարությունները կանխելու նպատակով հատուկ մարմիններն արգելում էին քստրականներին աշխատել հանրային բնագավառներում, որոնցից մեկը հասարակական սնունդն էր:

⁴⁵⁸ Նամակն անտարբեր չթողեց Վ. Նորենցին: Վ. Ալազանին նա

գրեց. «Գուրգենի դրուժյունը, ըստ երևույթին շատ լուրջ է: Ես այդ եզրակացնում եմ ոչ միայն իր նամակներից, այլև ուրիշ ընկերոջ նամակից*, որը գտնվում է նույն շրջանում: Ի՞նչ կարող եմ անել: Վաղը ստանում եմ կիսամյա աշխատավարձս՝ «Հալալ» կեսը կուղարկեմ նրան...»:

⁴⁵⁹ Գողգոթան խորհրդանշում է կառավարանը: Ծագել է Երուսաղեմի մոտ գտնվող Գողգոթա բլրի անունից, որտեղ խաչվել է Հիսուս Քրիստոսը:

⁴⁶⁰ Անակրեոն, մ. թ. ա. VI դարի հունական քնարերգու: Մահացել է խոր ծերությունում, թողնելով գինին, սերը և գեղա կյանքը գովերգոջ բանաստեղծի համբավ: Հետագայում բազմաթիվ բանաստեղծներ են գրել անակրեոնյան փոխադրություններ և այդ ոճի բանաստեղծություններ:

Վ. Ալազանն ուղարկել էր իր «նամակագրությունն» Անակրեոնի հետ, որտեղ նկարագրել էր Ե. Չարենցի, Գ. Մահարու արկածները դրախտում:

⁴⁶¹ ...Վ. Նորենցի «Անդրադարձում»-ը:— Տես ծանոթ. IY ⁵³⁴:

⁴⁶² Ծաղրանկարները տես ԳԱԹ, Վ. Ալազանի ֆոնդ:

⁴⁶³ ...Հիանալի... (ռուս.):

⁴⁶⁴ ...օգնություն... (ռուս.):

⁴⁶⁵ ...«փոքրիկ, անսպասելի հեռանկար»... (ռուս.):

⁴⁶⁶ ...քեն... (թուրք.):

⁴⁶⁷ Վերհիշեցումն է «Կատվի դրախտը» շարքից բանաստեղծության:

⁴⁶⁸ Տես էջ 530:

⁴⁶⁹ Վերհիշեցումն է հրեական մանրավեպի, որի բովանդակությունն ամեն իրադրությունում երկու ելքն էր:

⁴⁷⁰ Ֆրիկ, XII-XIII դդ. միջնադարյան հայ բանաստեղծ:

⁴⁷¹ Նաղաչ Հովնաթան (1661-1722), հայ միջնադարյան բանաստեղծ, աշուղ, գրիչ, ծագիող:

⁴⁷² Ա. Սանամյանն արտոնել էր, որ Գ. Մահարին իր հայեցողությամբ տնօրինի ալյուրի մնացորդը:

⁴⁷³ Հայ գրականության ամենաբարդ կապերից մեկը Մահարի-Ջարյան հարաբերություններն են: Դժվար է թվել երկու այլ անուն, որոնք ունենային այնքան ընդհանրություններ գրական ճանապարհի սկզբում և բարդություններ՝ հետագայում:

Երկուսն էլ ծնունդ էին Վասպուրական աշխարհի: Գ. Մահարին՝

* Նկատի ունի Ա. Սանամյանին:

Վանի Այգեստանների, Ն. Զարյանը՝ Խառակոնիս գյուղի: Երկուսն էլ ա-
կանատեսը եղան Վանի ինքնապաշտպանություն, ուսուսական բանակի
հաղթական մուտքի և քաղաքի հայաթափման: 1915 թ. նրանք գաղթե-
ցին Արևելյան Հայաստան, հանդիպեցին և մտերմացան Դիրիջանի որ-
բանոցում:

Ն. Զարյանը երեք տարով մեծ էր Գ. Մահարուց, բայց զրական աշ-
խարհ նրանք մտան միաժամանակ՝ պատկանելով բանաստեղծական
տարբեր դպրոցների: Ն. Զարյանը արագորեն հարմարվեց արևելահա-
յերենին, և նրա կուռքը դարձավ Թումանյանը, իսկ Գ. Մահարին հա-
վատարիմ մնաց արևմտահայ քնարերգությունը: Նախախորհրդային
տարիներին նրանք մեկ մեկու ձոնեցին բանաստեղծություններ:

Հայաստանի խորհրդայնացումը փորձաքար եղավ ընկերների հա-
մար: Ն. Զարյանը նույն արագությունը կողմնորոշվեց դեպի նոր իրա-
վակարգը, իսկ Գ. Մահարին... լռեց: Ժամանակը և իրավակարգը խորթ
էին քնարերգությանը:

Գ. Մահարու «1920?-1923!» հուշիչ խորագրով և «Ոչ պրոլետարա-
կան» ենթախորագրով պոեմը նրա երեքամյա լուռության ճիչն էր և
պատկերում էր հեղափոխության անիվի տակ ընկած բանաստեղծին:
Պոեմի բնաբանը Ն. Զարյանի երկու գագեթներն էին, որոնցից մեկի
կրկնվող կիսատողն էր «սի՛րտ իմ, վազի՛ր, հասի՛ր...»: Հասի՛ր, չնայած
Զարյանն ինքն էլ էր գիտակցում մյուս գագեթում.

Ու նրանք, որ եկան ու ներկան վառեցին,

Եռում են գանգիդ տոթ փողոցում – քոնը չե՛ն:

«Քոնը չե՛ն...» ժանրի կանոնների համաձայն կրկնում էին երկյակ-
ները՝ ի հակադրություն «սի՛րտ իմ, վազի՛ր, հասի՛ր...»-ի:

Գ. Մահարին խոսում էր սրտի հետ առանց թարգմանի ու երկվ-
ություն՝ «Հասնելու՞ ես, սի՛րտ իմ տկար, մշուշներից Կարմիր Վակ-
զալ...»: Նայելով փնջացող շոգեկառքին՝ նա տազնապում էր.

Նա կշարժվի թափով հրե, հասկանու՞մ ես, սի՛րտ իմ անտուն,

Մենք ի՞նչ անենք, մենք ի՞նչ երգենք կյանքի դատարկ կայրանում...

Բանաստեղծը գիտակցում էր պահի պատասխանատվությունը,
բայց... սրտին չես հրամայի.

– Հասնելո՛ւ ես, հասնելո՛ւ ես, հասնելո՞ւ ես, հասնելո՞ւ ես...

Ու չիմացա հարբածի պես: Զարդված ոտքս էր... ու մեկ էլ... ես:

Շոգեկառքը ճչաց, անցավ – ես մնացի սև մազձիս հետ...

Էստեղ թախիծն էր դառնամած, էստեղ քաղաքն անհեթեթ.

*Ու գրկեցի ուխտերը պաղ, կաղկանձեցի չոր ու մորմոք.
էլ ի՞նչ անել, էլ ի՞նչ երգել այս գիշերում անդադամոտ...*

Այսպես բաժանվեցին որբանոցային ընկերները ճանապարհները:
Այսպես սկիզբ առավ Գ. Մահարու «կաբակային» պոեզիան:

*Գնամ Հիմա բոսյակի պես ընկնեմ փողոց, ընկե՛ր գտնեմ,
Ու մտնեմ բաց դռներից ներս՝ Հաց ու գինի՛ ու կի՛ն գտնեմ.
Ու կիսահարբ՝ կեպիս ծռած, ծեծեմ դարբաս ու լուսամուտ.
Բռնեմ, խեղդեմ՝ Հենց ով դուրս գա ու հեկեկամ դռների մոտ.
Ու Ջարդոտեմ լամպերը մառ՝ նեղ, Հետընկած փողոցների,
Ե՛րգ երգեմ մի աղջկա Համար ու թող ոչ ոք չասի՝ Հերի՛ք.
Միայն չզգամ սրտիս վրա այս գորշ փոշին Հնամենի,
Օ՛, մոեթ սարսափը ուշացած ու արյունոտ թուլլ թևերի...*

Մինչ նախկին ընկերներից մեկը գտնվում էր քաղաքացիական և ստեղծագործական ես-ի որոնումներում, մյուսը գլխապառույտ արագությամբ նվաճում էր Հասարակական և գրական ղեկավար դիրքեր: Ն. Զարյանը դարձավ պրոլետգրողների միության ղեկավարներից մեկը, իսկ Գ. Մահարին՝ դրա ամենաքարկոծվող անդամը: 20-ական թվականներին նա երկու անգամ վտարվեց ասոցիացիայից, ընդ որում, երկրորդ անգամ Ն. Զարյանը կոմֆրակցիայի նիստում գլխավոր զեկուցողն էր:

«Ն. Զարյանը կանգ առավ այն Հանգամանքի վրա, որ Հակառակ Հատկապես ընկ. Գ. Մահարու նկատմամբ ձեռք առած դաստիարակչական միջոցների, նա ոչ միայն վերջ չտվեց իր իդեոլոգիական սայթաքումները, այլ գնալով մեզներից հեռացավ և ընկավ Հակահեղափոխության գիրկը:

Զեկուցողը բերում է Համապատասխան փաստեր և կարդում Մահարու «Վերջալույսը» վերտառությունը կրող վերջերս գրած բանաստեղծությունը» (ՀԱԱ, Ֆոնդ 1, ցուցակ 7, գործ 265, էջ 15)*:

* Դա Ն. Զարյանի Հերթական ուրացումն էր: 1937 թ. կուսակցական կենտրոնական մարմինն ուղղված ծավալուն զեկուցագրում, իր աշխատանքային «վաստակները» թվարկելիս, նա նշում է և այդ դրվագը. «1925 թվականի դիսպուտում ես մերկացրի այժմ ձերբակալված Հակահեղափոխական Մահարու մի պոեմի նացիոնալիստական բնույթը (խոսքը «Քառասունքը» պոեմի մասին է՝ Գր. Ա.): Այդ նույն տարում ես մերկացրի նույն Մահարու Հակախորհրդային արեգորիկ մի բանաստեղծությունը և Հարց դրեցի գրողների միությունից նրա վտարելու մասին» (Ն. Զարյան, «Ո՞վ եմ ես (Իմ աշխատանքի, իմ սխալների և իմ թշնամիների մասին)», Դ. Վ. Գասպարյան, Փակ դռների գաղտնիքը: Երևան, 1994, Ապրիլ, էջ 657):

Գ. Մահարու Համար չկար ավելի անընդունելի բան, քան սեփական կոչումին դավաճանելը. «Մենք չենք ժխտում «ինքն իրեն վերափոխելու, վերամշակելու խնդիրը» (Ն. Զարյան), բայց եթե այդ պիտի կատարվի պետական ներքինը խեղաթյուրելու և այլանդակելու գնով, հրաժարվում ենք դրանից» («Գրական դիրքերում», Եր., 1930, թ. 6):

1936-37 թվականների հոգևածներում Ն. Զարյանը գաղափարական մեղադրանքներ էր բարդում բանտում գտնվող գրչընկերների ուսերին: Գրական դաշտի «մաքրվելուց» հետո նա հայտնվեց երկրային փառքի գազաթնակետում:

Ճամբարներից և աքսորից հետո, Գ. Մահարին կորուսյալ սերնդակիցների անունից պարտամուրհակներ էր ներկայացնում գլխավորապես Ն. Զարյանին, որն անհատի պաշտամունքի տարիներին շեղեց գրականության զարգացման մայրուղին. «Իրերի դաժան բերումով Չարենցը հեռացավ կյանքից, և նրա գրական ողջ ժառանգությունն ընկավ փականքի տակ: Մամուլում երևացին հոգևածներ, որոնք Չարենցին դուրս հայտարարեցին սովետահայ պոեզիայից: Իր տաղանդով, կենսունակությամբ և, այսպես կոչված, պատմական իրավունքով Նաիրի Զարյանն էր, որ կարող էր դառնալ սովետահայ պոեզիայի գրողակիրը: Պատասխանատվությունը մեծ էր: Հարկավոր էր և՛ քաղաքական շրջահայացություն, և՛ գրական արտադրանքի բարձր որակ՝ պահելու Համար ստեղծված պոեզիան իր բարձրության վրա: Սակայն, դժբախտաբար, Նաիրի Զարյանը գնաց հեշտ դիմադրություն գծով: Դառնալով գրողների միութայն նախ իրավական, ապա փաստական ղեկավարներից մեկը՝ նա ոչ միայն հաստատեց չարենցյան տրադիցիաների վնասարուության թեզը, այլև օրենքից դուրս հայտարարեց Վահան Տերյանին՝ գտնելով, որ Թումանյանն է սովետահայ պոեզիայի մայրուղին: Թումանյանի ընտրությունը պատահական չէր. Զարյանը դրանով իր «Ռուշանի քարափը» դարձնում էր սովետահայ պոեզիայի մայրուղին» (Պոեզիայի մասին, ԳԱԹ, ԳՄՖ, թ. 120):

Երկու գրողների հարաբերությունները վերականգնվեցին նրանց կյանքի մայրամուտին: Գ. Մահարին եղավ մեծահոգի՝ չնայած «Այրվող այգեստանների» դեմ կազմակերպված ամբոխավար գրոհն ըստ մեծ մասի նա վերագրում էր և Ն. Զարյանին:

Սակայն պատմությունը մեծահոգի չգտնվեց: Հայաստանում և Սփյուռքում լույս տեսան Ն. Զարյանին դատապարտող բազմաթիվ հրապարակումներ: Նոր լույսի տակ դիտվեց նրա ստեղծագործությունը և պարզվեց, որ... թագավորը մերկ է...

Որպես լրացում կատարենք մեջբերում Գ. Մահարու «Զգո՛ւյշ

եղեք, մարդիկ...» բանաստեղծությունից, որը գրված է 1967 թվականին՝ ի պատասխան Ն. Զարյանի՝ «Ասք էության» պոեմի: Հիշեցնենք, որ եթե Ն. Զարյանի պոեմը տպագրվեց դեռ թաց թանաքով, ապա Գ. Մահարու բանաստեղծությունը՝ հետմահու, արտասահմանում:

Ու առաջին անգամ հայ բանաստեղծը նենգ
Նրա փառքը երգեց քսու ու լորձնաշուրթ,
Զոհեց խիղճ ու հոգի, ծախեց քնար ու երգ,
Գրչի տեղ նա բռնեց բանասարկության դաշույն:

Այդ նրան նա երգեց, ժանտ դահճին՝ որ պոկեց
Ժողովրդի սրտից նանջյան մի Աղասի,
Չարենց մի Եղիշե, Ալեքսանդր մի Բակունց,
Լուսե զավակներին Գորիսի ու Ղարսի...

Նա կռնակից խփեց, երբ գոհերն իրա
Նստել էին անել, մթին գնդաններում,
Ու սողոսկեց նրանց պատվանդանի վրա
Որպես հտպիտ ու գող, որպես մանր Ներոն:

Անցել են տասնամյակներ: Այլ են ժամանակները, իրավակարգը: Դպրոցներում և բուհերում դադարել են «Հացավանի» մասին տարբեր մոտեցումներով ընթացիկ և ավարտական շարադրություններ գրելուց: Եվ չնայած ընթերցասեր, զարգացած երկրից Հայաստանը վերածվեց տխուր մի հանրապետության, որտեղ գրականությունը մղվել է ետին պլան, այնուամենայնիվ, ի հեճուկս օտոբեալիզմի ավանդներին կառչած կազմակերպությունների և վարչարարների, անվրեպ ու անտեսանելի գործում է պատմություն և ժամանակի մաղը, քանդվում են կեղծ պատվանդանները, բարձրանում նորերը, մնայունները:

⁴⁷⁴ «Երկաթյա ցախավել» արտահայտությունը 30-ական թվականների մամուլում լայնորեն օգտագործվում էր դասակարգային «թշնամիների» դեմ պայքարում:

⁴⁷⁵ Նամակն ուներ հավելված.

«Սիրելի Նայիրի. ուղարկում եմ ընկ. Թովմասյանին և Պետհրատին ուղարկված իմ դիմումների պատճենները:

«Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի
Կենտրոնական կոմիտեի քարտուղար
ընկ. Ս. Թովմասյանին

Դիմում

Գուրգեն Մահարուց

Թախանձագին խնդրում եմ Ձեր հեղինակավոր սանկցիան Հայ-պետհրատին, ուղարկելու ինձ թարգմանական մի համեստ աշխատանք ուսերենից Հայերեն, հինգ մամուլի համեստ սահմաններում, ամենահամեստ վարձատրությամբ:

Մի քանի ամիս է, ինչ ծանր հիվանդությունից հետո (թոքերի բորբոքում) չեմ կարող ապաքինվել սնունդի չգոյություն պատճառով և ի վիճակի չեմ ֆիզիկական աշխատանքով պահպանել իմ գոյությունը: Ուրիշ կարգի աշխատանք ինձ համար այստեղ չկա: Դատապարտված եմ սովի և ցրտի այս բառերի ամենազաժան և մեր օրերի հետ ոչ մի կապ չունեցող իմաստով: Ես չեմ կորցրել իմ հավատը սովետական հումանիզմի հանդեպ և դեռ հույս ունեմ, որ կգա այն օրը և այն ժամը, երբ ես դուրս կգամ այս ողբերգական դրությունից, մի դրություն, որն ստեղծվեց ինձ համար անկախ իմ քաղաքական և քաղաքացիական համոզմունքներից:

Խնդրում եմ, ընկ Թովմասյան, անհետևանք չթողնել իմ դիմումը:

Հարգանքներով Ձեր՝ Գուրգեն Մահարի
9. III. 54 թ.»:»

«Հայպետհրատի ղերեկտորին

Դիմում

Խնդրում եմ չմերժել ուղարկել ինձ մի համեստ թարգմանություն՝ ուսերենից Հայերեն:

Ծանր հիվանդությունից հետո անկարող եմ ֆիզիկական աշխատանքով ապահովել իմ գոյությունը և կանգնած եմ ֆիզիկապես ոչնչացման իրական վտանգի առաջ: Խնդրի դրական լուծման դեպքում խնդրում եմ հեռագրով փոխադրել մի համեստ կանխավճար:

Խնդրում եմ, ընկ. ղերեկտոր, չմերժել իմ խնդիրը:

Հարգանքներով՝ Գ. Մահարի

9. III. 54 թ.»:»

Դիմումները գրվել են Վ. Ալազանի խորհրդով. «Ես նամակով խորհուրդ տվի Գուրգենին ղրմել Երևան, Գրողների միություն: Հիմա պայ-

մանները բարենպաստ են և նրա դիմումն իմ կարծիքով հատուկ ուշադրութեան կարժանանա ու այնտեղից նյութական օգնութիւնն ցույց կտրվի նրան» (Ա. Սանամյանին, 15 մայիսի 1954 թ.): Ավելի իրատես էր Վ. Նորենցը. «Մեր պայմաններում պետք է լինել կատարյալ երեխա՝ լուրջ հուշարժի Պետհրատը կարող է մեզ աշխատանք և օգնութիւնն ցույց տալ: Մի՞թե Գուրգենը Մարտից այսօր է երկիր իջել: Ձեռն հասկանում, չեմ հասկանում թե ինչ է մտածում: Ավելի ռեալ կլինեք, իմ կարծիքով, որ նա գրեր Վ. Աճեմյանին, իր հարազատ հորեղբորորդուն, որի հետ մանկուց եղբայրորեն են կապված եղել» (Ա. Սանամյանին, 12 մայիսի 1954 թ.):

Հավանորեն Վ. Նորենցի այս նամակը եղավ պատճառը, որ Գ. Մահարին հանձնարարեց Վ. Ալազանին՝ գրելու նամակ Վ. Աճեմյանին և ևս մեկ անգամ հիշեցնելու իր գոյութեան մասին (տես Նամակ 76):

⁴⁷⁶ Վարդանին գրածս նամակը (հասարակ փոստով) մնաց անպատասխան. երևի չի ստացել:— Գ. Մահարին հիշատակում է միայն մեկ նամակ:

⁴⁷⁷ Վահան Գրիգորյան (1905-1989), բանաստեղծ, այդ տարիներին Գրողների միութեան կուսկազմակերպութեան քարտուղար: Գ. Մահարին նրա հետ գրական կապեր գրեթե չի ունեցել, եթե չհաշվենք երգիծական մանրապատումները: Մասնավորապես, նկատի ունենալով բանաստեղծի առաջին՝ «Անիվի երգը» ժողովածուն, 1964-ի տարեվերջին հեղինակի անունից նա կատակեց. «Կարոտում եմ հեռու, անցած Նոր տարիներին, երբ առույգ և ուրախ դառնում էր իմ անիվը: Հիմա նստած Պետհրատում, տարիներ շարունակ նայում եմ, թե ինչպես են դառնում ժամանակակից պոետների անիվները: Ես 16 տարեկան էի, երբ գրեցի իմ «Անիվ»-ը. չեմ ուզում մտնել մանրամասնութիւնների մեջ: Ես չգիտեմ, թե ինչ եմ գրելու հետագայում, բայց պարզ պատկերացնում եմ իմ վերջին բանաստեղծութիւնը. նրա վերնագիրը պիտի լինի՝ «Անիվ իմ, կանգնիր...»:

⁴⁷⁸ Վերադարձից հետո Գ. Մահարու վերաբերմունքը դեպի «ավագները» ընտրողական էր: Նա անհաշտ էր նրանց նկատմամբ, ովքեր մեղավոր էին սովետահայ գրականութեան մայրուղու ծամածուծման համար (Ն. Զարյան, Հր. Քոչար, Արտ. Ոսկերչյան, Հմ. Սիրաս...) և բարյացակամ՝ թեկուզ սահմանափակ ստեղծագործական հնարավորութիւններով, բայց հոգու և գրչի մաքրութիւնը ինչ-որ չափով պահպանած գրողների նկատմամբ: Եթե նա այդպես էլ առիթ և ցանկութիւնն չունեցավ անդրադառնալու Գ. Սարյանի, Ս. Տարոնցու, Մ. Արագու և այլոց գործերին, ապա երկու անգամ գրախոսեց Վեսպերի

գրքերը՝ ընդգծելով դրանցում «բանաստեղծի հավատարմությունն իր անյայտին և գրական ակունքներին»:

⁴⁷⁹ Բժշկական տեղեկանքը՝ թոքախտի ակտորոշումով, կցված էր նամակին:

⁴⁸⁰ Ն. Զարյանին ուղղված նամակները և կից դիմումները մնացին անպատասխան:

⁴⁸¹ Վ. Նորենցը դժգոհել էր Ա. Սանամյանին. «Նախ՝ ճիշտ ես գուշակել, որ նեղացած եմ քեզնից, այլև Գուրգենից. դու իմ նամակներին գրեթե չես պատասխանում, Գուրգենն էլ «ուղ է անում» բացիկներով: Ալազանի նամակներին պատասխան ուղարկում եք նույնիսկ... պատկերազարդ ծաղրանկարներով-շարժերով, «գրական»-«Հումորի» և այլ բաժիններով: Իսկ իմ նամակներին մի քանի տողով պատասխանելու ժամանակ չեք գտնում... Ի՞նչ արած, ես շնորհ չունեմ բովանդակալից և հետաքրքրաշարժ նամակներ գրելու, որ քեզ ու Գուրգենին շահագրգռեմ: Ինձ մնում է սպասել, եթե դուք արժանի գտնեք ինձ մտաբերելու և գրելու, ես չեմ թերանա պատասխանելու: Այսպես ասած ինիցիատիվան թողնում եմ երկուսիդ (22-23 մարտի 1954 թ.):

⁴⁸² ...«սնունդ-մնունդ»-ներով... (ոռու.):

⁴⁸³ «Հիմք չկա վերանայելու» (ոռու.):

⁴⁸⁴ Ռոման Ռուդենկո (1907-1981), իրավաբան, պետական գործիչ: 1953 թվականին նշանակվել էր ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազ:

⁴⁸⁵ ...«Զինվորական կոյեզիա»... (ոռու.):

⁴⁸⁶ ...«Գլխավոր զինվորական դատախազություն»... (ոռու.):

⁴⁸⁷ Երկրի պետական և կուսակցական գործիչները ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների կապակցությամբ նախընտրական ելույթներ էին ունենում ընտրողների առջև տարբեր քաղաքներում:

⁴⁸⁸ ...եռյակը կամ հատուկ խորհրդակցությունը... (ոռու.):

⁴⁸⁹ ...«վայրենի տառեր» գոյություն չունեն... (ոռու.):

⁴⁹⁰ Մարտիրոսը գաղափարի, դավանանքի համար նահատակված կամ չարչարանքներ կրած մարդն է:

⁴⁹¹ – Նամակ Ալոյից... (ոռու.):

⁴⁹² Բացիկը պահպանված չէ: Սակայն այն տեղ էր հասել ծրարից շուտ, քանի որ Վ. Ալազանը հերթական նամակում ոչինչ չգրեց Վ. Նորենցին հուզառատ ու հույսառատ ծրարի մասին, իսկ բացիկից կատարեց ծանր մեղքերում. «Փակ գրելու ոչ սիրտ կա, ոչ տրամադրություն, ոչ հնար: Հավատա: Երրորդ օրն է, ինչ արյուն եմ թքում: Շշմած եմ ու ահաբեկ» (9 ապրիլի 1954 թ.):

⁴⁹³ Վ. Ալազանի կարծիքն Ա. Մահարու մասին հիմնված էր Ա.

Սանամյանի «Գրական վեճ»-ի վրա:

⁴⁹⁴ ...արդյունքի... (ռուս.):

⁴⁹⁵ ...մերժո՛ւմ (ռուս.):

⁴⁹⁶ Այդ տարիներին՝ ԽՍՀՄ գլխավոր զինվորական դատախազ:

⁴⁹⁷ Ա. Միկոյանի ելույթը ոգևորել էր Հայ աքսորականներին, քանի որ որպես ազգային արժեք նա նշել էր նաև Ե. Չարենցյին («Սովետական Հայաստան», Եր., 13 մարտի 1954 թ.): Ելույթը լայն արձագանք գտավ նաև Սփյուռքում: Ա. Խոնդկարեանը «Ա. Միկոյանի Երեւանի մէջ» հոդվածում ընդլայնեց ազգային արժեքների սահմանները. «Իսկ Չարենցի Հետ միասին անհետացած են «սովետական ժամանակաշրջանի տաղանդաւոր» արձակագիր Բակունցը, ոչ պակաս տաղանդաւոր բանաստեղծ եւ արձակագիր Գ. Մահարին, Վ. Նորենցը ու ուրիշ բազմաթիւ գրագէտներ ու մտաւորականներ, բոլորն ալ զոհեր «Հայ ժողովրդի ռիսերիմ թշնամի» Բերիայի» («Յառաջ», Փարիզ, 1954, 21 ապրիլի, թ. 7350): Նույն օրերին Կահիրեի «Յոսսաբերը» «Երէկ եւ այսօր» խմբագրականում, անդրադառնալով Ա. Միկոյանի ելույթի այն մասին, որտեղ քննադատվում էր երկրի նախկին ղեկավարութիւնը, մեղադրեց նրան... ստեղծ մեջ «առաջին բառէն մինչեւ վերջինը» և հիմնավորեց. «Եթէ ճիշտ է՞ մեր այս յայտարարութիւնը, ապա ո՞ւր են Գուրգէն Մահարի, Ակսէլ Բակունցը, Զապէլ Եսայեանը եւ բազմաթիւ ուրիշներ, մի՞թէ անոնցմէ «կուլտուրական ժառանգութիւն» մնացած է՞...»:

⁴⁹⁸ Ես դիմեցի բժշկուհի Շահինջալ... – Ակնարկվում է 1936-1939 թթ. Երեւանի բանտային հիվանդանոցի բժշկուհի Թագուհի Շահինջալյանը:

⁴⁹⁹ Վ. Նորենցը տեղեկացրել էր, որ Ն. Զարյանի «Հացավանը» թարգմանվել է ռուսերեն, լեհերեն, բուլղարերեն, ռումիներեն, չիներեն: Հետագա տարիներին թարգմանությունների թիվն ավելացավ:

⁵⁰⁰ «Ընտրությունները» կատարվել էին 1954 թ. փետրվարին, ՀԿԿ XVII համագումարում:

Հրաչյա Քոչար (Գաբրիելյան, 1910-1965), արձակագիր, հրապարակագիր:

⁵⁰¹ Շփոթութիւնը միտումնավոր է:

⁵⁰² Տես էջ 530:

⁵⁰³ ...բամբակի ձեթ... (ռուս.):

⁵⁰⁴ Քո վերջին շարժը – պուշկինյան քառյակով: – Ա. Մահարու վկայութեամբ շարժանկարում եղել է Ա. Պուշկինի քառատողը.

Во глубине сибирских руд
Храните гордое терпение,
Не пропадет ваш скорбный труд
И дум высокое стремления...

Ա. Սանամյանի սրբիբրյան շարժանկարների թիվը հասնում է մի քանի տասնյակի: Դրանցից մի քանիսն ընդգրկված են սույն գրքում:

⁵⁰⁵ ...այո, եղբայր... (ռուս.):

⁵⁰⁶ – Գրան մերսի! (Արմենակ Բժիշկյան)....– Ա. Սանամյանը հետևում էր «Երիտասարդություն սեմին» վիպակի սյուժետային զարգացմանը: Խոսքը Գ. Մահարու հորաքրոջ աղջկա ամուսնու մասին էր.

«Դուռը բացվում է ու ներս է մտնում վարդագույն, ճչացող փողկապով և օսլայած օձիքով մի... Արմենակ Բժիշկյան, փոքրիկ մորուքով, փոքրիկ բեղերով, մազերը խնամքով սանրած ձախից աջ... նա ամեն ջանք թափել էր արդարացնելու համար իր անվան բարեփոխությունը,– է՛ր Տփլանց Արմենակ և դարձավ Արմենակ Բժիշկյան»:

– Բոն ժուռ, մյուսյուռ,– նետեց նա իր ընդհանուր բարևը, անտես առնելով մազամեներին ու մազմազերներին և ըստ երևույթին կարծելով, որ այդ նշանակում է «բարև ձեզ»:

Մտտեցավ նրա հարանացուն՝ Վերոնիկը, և ցած ձայնով կշտամբեց.

– Մարդավարի բարև տալ չգիտե՞ս...

– Ինչո՞ւ, ես...

– Էլ չլսեմ քո «բոնժուռ-մոնժուռը»:

– Փառքոն:

– Փառքոն էլ հետը, նստիր... » (Երկեր, հ. 2, էջ 319-320):

⁵⁰⁷ Նկատի ունի Նամակ 62-ը:

⁵⁰⁸ Քո մեկնելուց հետո...– Ապրիլի 2-ին վերջին անգամ Զերժինակ էր ժամանել Ա. Սանամյանը:

⁵⁰⁹ ...«ВК չեն գտնվիլ»... (ռուս.): Խոսքը թոքախտի բացիների մասին է:

⁵¹⁰ Մարիա Լյուտկևիչենան կատակով նույնացվում է Ա. Սանամյանի տանտիրուհու հետ:

⁵¹¹ Վ. Նորենցն ուղարկել էր լավատեսական նամակ:

⁵¹² Թուրուլթյուն: Չորս բոլորում – ? (ռուս.):

⁵¹³ Վերջին անգամ Ա. Սանամյանը ժամանել էր ինչ-որ կնոջ ուղեկցությունով:

⁵¹⁴ – Որտե՞ղ է ձեր կինը: – Տանը: – Հաղորդեք թող դա պարետատուն, Գավրիլովի մոտ: – Նա հիվանդ է, – ասում եմ ես,– պառկած է տաքությունով...– Այդ դեպքում ինքներդ անցեք...

Խնդրե՛մ... (ռուս.):

⁵¹⁵ ...միջնորդությունը... (ռուս.):

⁵¹⁶ Նկատի ունի նաև ծննդաբերությունը:

⁵¹⁷ Վերհիշեցումն է Նար-Դոսի պատմվածքներից մեկի խորագրի:

⁵¹⁸ ...ծանուցագիր... (ռուս.):

⁵¹⁹ ...մինդար ալթի...— Բառացի՝ վերմակի տակ պահել (թուրք.):

⁵²⁰ ...58-ականներ...— Նկատի ունի քաղաքացիական օրենսգրքի

58-րդ հոդվածով դատապարտված քաղբանտարկյալներին:

⁵²¹ ...սպասում են դնամայի...— 1908 թ. սահմանադրության ընդունման և համաներման կապակցությամբ Թուրքիայում հայտարարվեց դոնամա՝ ժողովրդական տոնակատարություն: Անկախ մեղադրանքների ծանրությունից, բանտերից ազատվեցին բոլոր հայ բանտարկյալները:

⁵²² ...գեր... (ռուս.):

⁵²³ ...ծննդատուն... (ռուս.):

⁵²⁴ Ստանալով նամակը Վ. Նորենցը գրեց Վ. Ալազանին. «Մայիսի 1-ի նախօրեին Գուրգենից ստացա մի սրտածմլիկ և աղեխարչ բացիկ... տնտեսական (ավելի շուտ Ֆինանսական) օժանդակություն է խնդրում և անպայման... հեռագրով: Գլուխս կորցրի, որովհետև գրպանս դատարկ է: Այսօր մի ծանոթից պարտք արի 100 ռուբլի: Հարյուր ռուբլի էլ տրամադրեց այն հայ ընտանիքը, որի մասին ձեզ հաճախ եմ գրում: Գնացի փոստ — այսօր հնարավոր չեղավ ուղարկել: Մնում է վաղվան: Ինչ պիտի լինի այդ տղայի վիճակը, չգիտեմ...»

Գրիբ Գուրգենին՝ խրախուսիր, մի քիչ սիրտ տուր: Շատ հուսահատական և մորմոքալից տողեր է գրում: Անտոնինան, ըստ նրա, շուտով ծննդատուն կգնա, ազատվելուց հետո՝ երեխայի հետ հայրենիք կվերադառնա: Եթե այդպես է Գուրգենի դրությունը կթեթեւանա, նա կարող է ուղղակի տեղափոխվել Աշոտի մոտ՝ Կանառայ, այնտեղ գոնե բնակարան կունենա և սոված չի մնա: Չգիտեմ ինչու նա չի գրում Վարդանին: Մի՞թե վերջինս կզլանար միանվագ մի փոքրիկ օգնություն ցույց տալ: Չեմ կարծում թե այդքան քարացած լինի մարդկային սիրտը» (2 մայիսի 1954 թ.):

⁵²⁵ Այստեղ՝ ո՞վ գիտե սատանայի գործերը... (ռուս.):

⁵²⁶ Ա. Սանամյանը մեղադրել էր Գ. Մահարուն, որ նա կնոջ թելադրանքով հետաձգում էր Կանառայ տեղափոխվելը: Ա. Սանամյանի և Ա. Մահարու հարաբերությունները, չնայած Գ. Մահարու ջանքերին, հարթ չեն եղել, ինչի մասին վկայում է Վ. Ալազանին գրված Վ. Նորենցի նամակը. «Աշոտից մոտիկ օրերս ստացա մի ընդարձակ նամակ: Նա ամենայն անկեղծությամբ գրել էր ինձ, թե ինչ պատուհաս է Գուրգենի համար նրա «կիրը» — Անտոնինան: Միակ փրկությունը այն կլի-

նի, որ այդ կինը շուտ ազատվի և գնա, որ Գուրգենն էլ ազատվի նրանից» (18 մայիսի 1954 թ.): Այս կարծիքին տրամադժորեն հակառակ է Գ. Մահարու՝ ողջ կյանքում պահպանված և իրականությունն ավելի մոտ համոզվածությունը, որ միայն Ա. Մահարու նվիրվածությունը էր, որ նա գոյատևեց և վերադարձավ Հայրենիք:

⁵²⁷ ...«տառապանքի ուղիներով»... (նուս.): Վերհիշեցումն է Ալ.

Տոլստոյի եռագրության խորագրի:

⁵²⁸ «Գրիր Աշոտին, որ ինձ վատ չհիշի... եթե մահանամ, չբարկանա իմ վրա, ես մեղավոր չեմ...» (նուս.):

⁵²⁹ ...ծննդատուն:

⁵³⁰ Տես էջ 529:

⁵³¹ Դրամական օգնությունը կատարել էին Վ. Նորենցն ու Ե. Դիլոյանը:

⁵³² Վ. Նորենցը Գ. Մահարուն էր ուղարկել Ե. Ջարենցին ձոնված «Երգ Հարություն» բանաստեղծությունը: Գ. Մահարու համար դա եղավ ազդակ՝ նույն թեմայով իր բանաստեղծությունը գրելու համար:

⁵³³ Տես Նամակ 76:

⁵³⁴ Ի պատասխան Վ. Նորենցի տրտունջի, որ հինգ տարվա ընթացքում գրել է ընդամենը մեկ բանաստեղծություն, Վ. Ալազանը գրեց պարողիա «Անգրադարձում» խորագրով և «Առ... Սիբիրուհի» ձոնով, որն իբր նա հայտնաբերել էր Վ. Նորենցի նամակում՝ պաշտոնական մարմիններին ուղղված դիմումների սևագիր պատճեններում.

Կանգրադառնամ ես մի օր
Մեր դաշտերի զմրուխտին,
Տոլմային մեր փառավոր,
Երչիկին ու ապուխտին:

Մեր սարերին թևավոր,
Դեղի՛ն, դեղի՛ն այն տուղտին,
Մեր կույսերին հեռավոր –
Գայանեին, Սանդուխտին:

Բայց այս գիշեր կաղաչեմ,
Ընդունիր ինձ քո ծոցում,
Գովանքներով ցոփ ու ջերմ,
Արբեցումով հոգեցունց...

⁵³⁵ Ֆամ վան Դոնգ, այդ տարիներին՝ Վիետնամի դեմոկրատական Հանրապետության պրեմիեր-մինիստրի տեղակալ:

⁵³⁶ Վերհիշեցումն է Մ. Մեծարենցի «Արևին» բանաստեղծության:

⁵³⁷ Ա. Սանամյանն ուղարկել էր պայմանագիր՝ Գ. Մահարու Կանա-

ուայ տեղափոխվելու մասին:

⁵³⁸ ...տպավորիչ տեսքով... (ռուս.):

⁵³⁹ ...Նազիկ, նույն ինքը Ռիտա Գուրգենովնա... (ռուս.):

⁵⁴⁰ ...բարուրները... (ռուս.):

⁵⁴¹ Կաթոլիկ եկեղեցու տոներին մեկը:

⁵⁴² ...բազմազանություն... (ռուս.):

⁵⁴³ ...անվայելուչ ռուսերեն բառ... (ռուս.):

⁵⁴⁴ ...Ջերմակ... (ռուս.):

⁵⁴⁵ 1954 թ. մարտին Երևանում սկսեց լույս տեսնել «Ուզնի» երգի-

ծական պարբերականը:

⁵⁴⁶ Ստացած նամակի բովանդակության մասին կարելի է մոտավոր պատկերացում կազմել Վ. Ալազանի՝ Ա. Սանամյանին գրած նամակից. «Ձեռնարկ և ցեխի պատճառով, 20 օր էր ինչ մեր օգնականայանը փակ էր, կտրված էինք աշխարհից, թերթերից և նամակներից: Վերջին սավառնակը, կարծես առատություն եղջյուրից գլխիս տեղաց 20 Համար “Трава” և 11 նամակ (3-ը Նորենցից, 2-ը Գուրգենից, 3-ը Հարազատներիցս, 1-ը ձեզինից և այլ ընկերներից): Վաղոյին և Գուրգենին պատասխանեցի առաջին Հերթին, որովհետև նրանց կարևոր նորություններ ունեի Հաղորդելու մեր «գործի» առթիվ: Պարզվում է որ մեր «գործով» Մոսկվայից, Զինվորական դատախազությունից Երևան է ժամանել մի գնդապետ և նյութեր Հավաքել: Գրողներից դրական կարծիքներ է տարել Հետը Մոսկվա: Իմ Հարազատները տեսակցություն են ունեցել այդ գնդապետի Հետ, որը նրանց Հավատացրել է, որ ես շուտով արդարացված՝ տուն եմ վերադառնալու: Նույնն են ասել մերոնց նաև Գրողների միություն պատ. քարտուղար Գ. Բորյանը և պարտիական կազմակերպության քարտուղար Վ. Գրիգորյանը, որից երեկ ստացա Հակիրճ, բայց հուսադրող մի նամակ» (15 մայիսի 1954 թ.):

⁵⁴⁷ ...չեմ ճանաչում, ծնվում եմ և վերջ... (ռուս.):

⁵⁴⁸ Խոսքը Գ. Էմինի ստացած ստալինյան մրցանակի դրամական պարգևի մասին է:

⁵⁴⁹ ...«Կրասնոյարսկի բանվոր»... (ռուս.):

⁵⁵⁰ ...ինքն է որ կա, իսկ սերիան... (ռուս.):

⁵⁵¹ Ակնարկվում է նույն խորագրով բանաստեղծությունը (էջ 510):

⁵⁵² Զաքարիայի պապանձումն...— Զաքարիան Հայրն էր Հովհաննես Մկրտիչի: Ըստ Ղուկասի ավետարանի՝ երբ Գաբրիել Հրեշտակը Հայտնում է նրան մոտալուտ Հայրություն մասին, վերջինս, նկատի ունենալով կնոջ տարիքը, չի Հավատում ավետիսին և դատապարտվում է Համրություն՝ մինչև որդու ծնվելը:

⁵⁵³ Մայիսի 30-ին Վ. Ալազանը Վ. Աճեմյանին գրեց.

«Հարգելի ընկ. Աճեմյան.

Վերջերս ինձ Հայտնի դարձավ, որ բանաստեղծ Գուրգեն Մահարին գտնվում է առողջական, տնտեսական, հետևաբար և հոգեկան ծանր կացություն մեջ: Երրորդ տարին է, ինչ տառապում է թոքախտով, ո՛չ մի տեղ չի աշխատում, ո՛չ մի տեղից չունի նյութական ո՛չ մի օգնություն:

Ներկայումս, երբ գրական Հասարակայնությունն ակտիվ միջամտություն չնորհիվ՝ Մոսկվայում վերանայվում է մեր գործը և ռեալ հույսեր կան, որ մենք արդարացված շուտով հետ ենք վերադառնալու,— ես ցավում եմ մտածել, որ Գ. Մահարին՝ ներկա վիճակում կարող է չզրկմանալ մինչև արդարացումը, կամ Ֆիզիկապես քայքայված՝ չկարողանա տեղից շարժվել:

Տեղեկացնելով ձեզ այս մասին, ես ո՛չ մի բոլոր չեմ կասկածում, որ դուք ձեռք կառնեք եռանդուն միջոցներ՝ նրան նյութական շտապ օգնություն ցույց տալու ուղղությունը»:

Սակայն նամակը գրվելուց երեք օր առաջ Գ. Մահարու կյանքում կատարվել էր արդեն բախտորոշ մի շրջադարձ, որը տարիներ անց շարադրվեց Վ. Դավթյանին գրած նամակում.

«Այսօր լրացավ ուղիղ տասը տարին, երբ Ձերժինսկում ինձ կանչեց կոմենդանտ Գավրիլովը և ասաց.

— Պատրաստվի՛ր, Կրասնոյարսկ պիտի գնաս...

— ...

— Իսկ այնտեղից գուցե... Մոսկվա:

— Իսկ Մոսկվայի՞ց:

— Չգիտեմ, գնա՛, պատրաստվիր...

— Կին ունեմ, երեխա...

— Գնա՛, պատրաստվիր...

— Իսկ ո՞վ է... ուղեկցելու... պահակ...

— Ոչ մի պահակ: Ձեռ կորչի: Ես էլ պահակ չունեմ:

— Ուրեմն...

— Գնա՛, պատրաստվիր...» (28 մայիսի 1964 թ.):

⁵⁵⁴ Առաջին անգամ՝ Երկեր, հ. 1, էջ 295:

⁵⁵⁵ Գրեթե միաժամանակ Ա. Սանամյանը Վ. Նորենցից ստացավ նամակ. «Թանկագին Աշոտ. Երրորդ օրն է սպասում եմ Սևերո-Ենիսեյսկի անբողոքողում՝ Կրասնոյարսկ թռչելու համար: Ամսի 27-ին հեռագրային կարգադրություն կանչված եմ Կրասնոյարսկ, հավանական է, այնտեղից էլ Մոսկվա մեր «գործ»ի վերանայման համար:

ենթադրում եմ, որ կանչված են նաև Գուրգենին ու Վահրամը և ես հույս ունեմ նրանց հանդիպելու Կրասնոյարսկում: Եղանակներն աննպաստ են սավառնակների համար և ես ուշանում եմ: Անհամբերություններից այրվում եմ: Գնում եմ այստեղից լավագույն հույսերով: Գնում եմ առանց պահպան-ուղեկցի: Ամեն ինչ ընթանում է իմ սպասածից շատ արագ: Հույս ունեմ արդեն հունիսին լինել Երևանում: Հո՛ւյս... եթե հանկարծ լինի... հուսախաբուլթյուն: Դա կլինի սարսափելի ողբերգություն: Միշտ քո՝ Վաղո»:

⁵⁵⁶ Ուղետոմսին փոխարինող փաստաթուղթ, որը տրվում էր հիմնականում գինձառայողներին և ազատագրված վայրերից վերադարձողներին:

⁵⁵⁷ Նամակի տակ դրված է երկու ստորագրություն:

Այս նամակից անմիջապես առաջ, նույնպես երկու ստորագրությունամբ, գրվել է նամակ՝ Ա. Սանամյանին. «Աշոտ ջան! 10 ըոպե առաջ կատարվեց անցյալ օրը քեզ գրած իմ մարզարեությունը՝ թե Կրասնոյարսկում կհանդիպեմ Գուրգենին: Այժմ Գուրգենի հետ նստած մի-մի բաժակ գարեջուր խմելով քեզ գրում ենք այս բացիկը: Ալազանը դեռ չի եկել ըստ երևույթին: Գնում ենք Մոսկվա: Այնտեղից՝ պարզ է՝ Երևան: Իսկ եթե... Ձեմ ուզում հավատալ այդ «եթե»ին: Ողջ լեր և առայժմ ընդունիր մեր եղբայրական համբույրները: Քո՝ Գուրգեն, էլի քո՝ Գուրգեն [Գ. Մահարու ձեռագրով]: Քո՝ Վաղարշակ»:

⁵⁵⁸ ...երեքով թռչելու ենք...- Վ. Ալազանը չէր միացել Գ. Մահարուն և Վ. Նորենցին: Նա կնոջ հետ Մոսկվա ժամանեց գնացքով:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գուրգեն Մահարու սիրերապատումը.— Գր. Աճեմյան 3

I. ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ 27

II. ԱՐՁԱԿ

ԱՀ 51

Մի անգամ գերեզմանատանը 58

Անմեղ մեղավորներ 63

Ողբերգություն թռչնանոցում 69

Արջը ծխամորճով 75

Մաքուր խղճի համար 86

Նախօրյակին 92

Սև մարդը 141

Գիշեր 186

Հայկական բրիգադ 204

Մշեցի Առաքելը և ուրիշները 214

Ծաղկած փշալարեր (Վիպերգ) 245

Ուրախ գիշեր 422

Անտառային հեքիաթ 439

III. ՉԱՓԱԾՈ

Աղասու մոր երգը 467

Ծանոթ ճամբաներով... 468

Ուրիշ է իրիկունն այնտեղ... 469

Տենդ 470

Կարոտ 471

Թե ունեի ես մեղքեր... 472

Նույնն է արևը... 473

Երազ տեսա, ծանր երազ... 474

Սոնետ 475

<i>Սոնետ մենակության</i>	476
<i>Ձմրան գիշերվա երազ</i>	477
<i>Բարգիների մոտ</i>	479
<i>Հսկում</i>	481
<i>Քեզ</i>	482
<i>Ձմեռ</i>	483
<i>Հանաք</i>	484
<i>Նորից աշուն է...</i>	485
<i>Բալլադ Սիրերի ճնճղուկների մասին</i>	486
<i>Աշնուտ</i>	488
<i>Ռոբինզոն Կրուզո</i>	489
<i>Անձնական</i>	490
<i>Հավատ</i>	492
<i>Երգ ճանապարհի</i>	493
<i>Հոգեհանգիստ</i>	495
<i>Դիմում</i>	496
<i>Մայակովսկուհու հետ</i>	497
<i>Դու էլ անցար...</i>	499
<i>Մի՛ տրտնջա...</i>	499
<i>Հրաժեշտ</i>	500
<i>Ես գիտեմ ինչու</i>	501
<i>Լիրիկական</i>	503
<i>Հրաժեշտի խոսքեր</i>	504
<i>Շրջանային կենտրոնում</i>	505
<i>Ես տխուր եմ...</i>	506
<i>Թախծում են այսօր...</i>	507
<i>Ինչո՞ւ ուշացար</i>	508
<i>Քո փշերը</i>	509
<i>Հասուն մտքով...</i>	509
<i>Հարստություն</i>	510
<i>Հարսանիք</i>	511
<i>Մի քարավան ճամբա ընկած գալիս է...</i>	512
<i>Արևելքում</i>	513
<i>Ակցենտը</i>	514
<i>Ծնվում է երգը</i>	515
<i>Վերելք</i>	517
<i>Խաբկանքներ</i>	518
<i>Զրույց Մուրոյի հետ</i>	520

Հավ է չհիշել, թափառել քեզ հետ...	522
«Ախ, Բուզուլուկ քաղաքում...»	523
Ո՛ տայր ինձ	524
Գուցե...	525
Կոունկ մի թեւանի	526
Հանդիպումների երգը	527
Չարենցին	529
Բալլադ երկու կեչիների մասին	530

IV. ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Նամակ 1, Գր. Հարությունյանին, [հոկտ. 1937 թ.]	535
Նամակ 2, Ավ. Իսահակյանին [մայիս 1945 թ.]	535
Նամակ 3, Ա. Սանամյանին, [նոյ. 1949 թ.]	536
Նամակ 4, Ա. Սանամյանին, 27 նոյ. 1949 թ.	536
Նամակ 5, Վ. Աճեմյանին, 29 նոյ. 1949 թ.	537
Նամակ 6, Ա. Սանամյանին, 26 դեկտ. 1949 թ.	539
Նամակ 7, Ա. Սանամյանին, 10 հունվարի 1950 թ.	540
Նամակ 8, Ա. Սանամյանին, 24 հունվարի 1950 թ.	543
Նամակ 9, Ա. Սանամյանին, 7 փետրվարի 1950 թ.	546
Նամակ 10, Ա. Սանամյանին, 1 մարտի 1950 թ.	550
Նամակ 11, Ա. Սանամյանին, 15 մարտի 1950 թ.	554
Նամակ 12, Ա. Սանամյանին, 21-22 ապրիլի 1950 թ.	559
Նամակ 13, Ա. Սանամյանին, 16 փետրվարի 1951 թ.	560
Նամակ 14, Ա. Սանամյանին, 12 մարտի 1951 թ.	561
Նամակ 15, Վ. Աճեմյանին, 26 մարտի 1951 թ.	564
Նամակ 16, Ա. Պաուլայտիտեին, 10 հոկտ. 1952 թ.	567
Նամակ 17, Ա. Պաուլայտիտեին, 2 նոյ. 1952 թ.	568
Նամակ 18, Ա. Պաուլայտիտեին, 26 նոյ. 1952 թ.	569
Նամակ 19, Ա. Պաուլայտիտեին, 19 դեկտ. 1952 թ.	570
Նամակ 20, Ա. Պաուլայտիտեին, 17 հունվարի 1953 թ.	570
Նամակ 21, Ա. Պաուլայտիտեին, 11 փետրվարի 1953 թ.	571
Նամակ 22, Ա. Պաուլայտիտեին, 24 փետրվարի 1953 թ.	572
Նամակ 23, Ա. Պաուլայտիտեին, 11 մարտի 1953 թ.	573
Նամակ 24, Ա. Պաուլայտիտեին, 25 մարտի 1953 թ.	574
Նամակ 25, Վ. և Մ. Ալազաններին, 8 մայիսի 1953 թ.	576
Նամակ 26, Ա. Սանամյանին, 4-5 հունիսի 1953 թվականի	577
Նամակ 27, Վ. և Մ. Ալազաններին, 30 հունիսի 1953 թ.	579

Նամակ 28, Վ. Ալազանյին, 15 հուլիսի 1953 թ.	582
Նամակ 29, Վ. Ալազանյին, 1 օգոստոսի 1953 թ.	586
Նամակ 30, Վ. Ալազանյին, 22 օգոստոսի 1953 թ.	591
Նամակ 31, Ա. Սանամյանին, 28 օգոստոսի 1953 թ.	599
Նամակ 32, Վ. Ալազանյին, 17 սեպտ. 1953 թ.	600
Նամակ 33, Վ. Ալազանյին, 7 հոկտ. 1953 թ.	607
Նամակ 34, Ա. Սանամյանին, 24 հոկտ. 1953 թ.	611
Նամակ 35, Ա. Սանամյանին, 31 հոկտ. 1953 թ.	614
Նամակ 36, Վ. Ալազանյին, 1-2 նոյ. 1953 թ.	617
Նամակ 37, Ա. Սանամյանին, 15-16 նոյ. 1953 թ.	620
Նամակ 38, Վ. Ալազանյին, 20-21 նոյ. 1953 թ.	624
Նամակ 39, Վ. Նորենցին, 28-29 նոյ. 1953 թ.	628
Նամակ 40, Ա. Սանամյանին, 3-4 դեկտ. 1953 թ.	631
Նամակ 41, Ա. Սանամյանին, 8 դեկտ. 1953 թ.	633
Նամակ 42, Վ. Ալազանյին, 10-11 դեկտ. 1953 թ.	634
Նամակ 43, Ա. Սանամյանին, 14-15 դեկտ. 1953 թ.	638
Նամակ 44, Վ. Նորենցին, 18-19 դեկտ. 1953 թ.	642
Նամակ 45, Վ. Ալազանյին, 31 դեկտ. 1953 թ. –	
1 հունվարի 1954 թ.	643
Նամակ 46, Վ. Նորենցին, 10 հունվարի 1954 թ.	647
Նամակ 47, Ա. Սանամյանին, 10 հունվարի 1954 թ.	651
Նամակ 48, Վ. Ալազանյին, [մինչև 25 հունվարի 1954 թ.] . .	656
Նամակ 49, Ա. Սանամյանին, 25 հունվարի 1954 թ.	661
Նամակ 50, Ա. Սանամյանին, 26 հունվարի 1954 թ.	662
Նամակ 51, Վ. Նորենցին, 29 հունվարի 1954 թ.	666
Նամակ 52, Ա. Սանամյանին, 1 փետրվարի 1954 թ.	667
Նամակ 53, Ա. Սանամյանին, 24 փետրվարի 1954 թ.	667
Նամակ 54, Վ. Նորենցին, 24 փետրվարի 1954 թ.	670
Նամակ 55, Ա. Սանամյանին, 28 փետրվարի 1954 թ.	671
Նամակ 56, Վ. Ալազանյին, 2 մարտի 1954 թ.	672
Նամակ 57, Ա. Սանամյանին, 8 մարտի 1954 թ.	675
Նամակ 58, Ն. Զարյանին, 9 մարտի 1954 թ.	677
Նամակ 59, Ն. Զարյանին, 10 մարտի 1954 թ.	679
Նամակ 60, Վ. Նորենցին, 16 մարտի 1954 թ.	680
Նամակ 61, Վ. Ալազանյին, 17 մարտի 1954 թ.	683
Նամակ 62, Ա. Սանամյանին, [20 մարտի 1954 թ.]	685
Նամակ 63, Ա. Սանամյանին, [25 մարտի 1954 թ.]	689
Նամակ 64, Ա. Սանամյանին, [ապրիլի սկիզբ 1954 թ.]	689

Նամակ 65, Ա. Սանամյանին, 8 ապրիլի 1954 թ.	690
Նամակ 66, Ա. Սանամյանին, 18 ապրիլի 1954 թ.	692
Նամակ 67, Վ. Ալազանին, 21 ապրիլի 1954 թ.	694
Նամակ 68, Վ. Նորենցին, 23 ապրիլի 1954 թ.	697
Նամակ 69, Ա. Սանամյանին, 30 ապրիլի 1954 թ.	698
Նամակ 70, Ա. Սանամյանին, 4 մայիսի 1954 թ.	698
Նամակ 71, Ա. Սանամյանին, 10 մայիսի 1954 թ.	702
Նամակ 72, Ա. Սանամյանին, 12 մայիսի 1954 թ.	702
Նամակ 73, Վ. Նորենցին, 12 մայիսի 1954 թ.	703
Նամակ 74, Վ. Նորենցին, 15 մայիսի 1954 թ.	703
Նամակ 75, Ա. Սանամյանին, 17 մայիսի 1954 թ.	707
Նամակ 76, Վ. Ալազանին, 19 մայիսի 1954 թ.	710
Նամակ 77, Ա. Սանամյանին, 27 մայիսի 1954 թ.	714
Նամակ 78, Ա. Մահարուն, 31 մայիսի 1954 թ.	715
Նամակ 79, Ա. Սանամյանին, 31 մայիսի 1954 թ.	716
Նամակ 80, Ա. Մահարուն, 31 մայիսի 1954 թ.	716
Նամակ 81, Ա. Մահարուն, 2 հունիսի 1954 թ.	716
Ծանոթագրություններ. — Գր. Աճեմյան	717

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԱՅԱՐԻ**ՍԻՔԻՐԱԿԱՆ**

(Արձակ, չափածո, նամակներ)

Աշխատասիրությամբ՝ Գրիգոր Աճեմյանի

Կազմի ձևավորումը՝ **Կ. Ավագյանի**

Համ. ձևավորումը՝ **Ա. Աղուզումցյանի**

Ստորագրված է տպագրության՝ 09.09.2009 թ.:
Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Հրատ. 50.5 մամուլ, տպագր. 53.0 մամուլ + 16 էջ ներդիր =
պայմ. 49.3 մամուլի:
Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր՝ 60:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Աբովյան 52

**«Գալուստ Կյուլպենկյան» հիմնարկության հովանավորությամբ
Երևանի համալսարանի հրատարակչությունը
լույս է ընծայել հետևյալ գրքերը**

1. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Յ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 3, 1998:
2. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Յ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 4, 1998:
3. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Յ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 5, 2001: (Բառարանը 2002 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»):
4. **Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ** - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի վերածեց Վ. Վարդանյանը), 2000 թ.:
5. **Հրաչյա Գաբրիելյան** - Հայկական լեռնաշխարհը, 2000 թ.:
6. **Ալեքսանդր Մարգարյան** - Հայերենի հոլովները, 2000 թ.:
7. Նահապետ Քուչակի բանաստեղծական աշխարհը, աշխատասիրությանը ակադեմիկոս Հրանտ Թամրազյանի, Եր., 2001 թ.:
8. Շարական (ժողովածու) - Աշխարհաբարի վերածեցին **Ա. Մադոյանը և Գ. Մադոյանը**, 2001 թ.:
9. **Հրաչյա Միրզոյան** - Հովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցի, 2001 թ.:
10. **Ռուբեն Ղազարյան** - Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, 2001 թ.:
11. **Բարկեն Հարությունյան** - Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյցի», 2001 թ.:
12. **Վարդան Արևելցի** - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի վերածեց Գ. Թոսունյանը), 2001 թ.:
13. **Գևորգ Մադոյան** - Գրիգոր Անավարզեցին շարականագիր, 2001 թ.:
14. **Գևորգ Արզարյան** - Հայ տպագրության նախապատմություն, 2001 թ.:
15. **Փայլակ Անթապյան** - Հովհաննես սարկավազ Իմաստասեր, 2001 թ.:
16. **Յոզեֆ Կարստ** - Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, 2001 թ.:
17. **Ռաֆայել Մաթևոսյան** - Կուրբան ապագայի որոնումներում. իրադարձություններ և դասեր, 2001 թ.:
18. **Խաչիկ Բաղիկյան** - Ուսումնական դարձվածաբանական բառարան, 2002 թ.:
19. **Հրաչյա Գաբրիելյան** - Հայոց բնաշխարհը (դասագիրք), 2002 թ.:

20. **Էդուարդ Աղայան** - Լեզվաբանական հետազոտություններ, 2003 թ.:
21. **Արտակ Սովսիսյան** - Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթը, 2003 թ.:
22. **Չրաչյա Աճառյան** - Քննություն Կիլիկիայի բարբառի, 2003 թ.:
23. **Պիոն Հակոբյան** - Գիտական ուսումնասիրություններ, 2003 թ.:
24. **Աշոտ Սուքիասյան** - Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (2004 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»), 2003 թ.:
25. **Երջանիկ Գևորգյան** - Հայոց շարժումային լեզվի բացատրական բառարան (Շարժութարան), 2003 թ.:
26. **Հայնրիխ Չյուբշման** - Հայերենի քերականություն, առաջին մաս, Հայերենի ստուգաբանություն, 2003 թ.:
27. **Հայնրիխ Չյուբշման** - Հայագիտական ուսումնասիրություններ, 2004 թ.:
28. **Ալեքսանդր Մարգարյան** - Հայոց լեզվի քերականություն (Ձևաբանություն) 2004 թ.:
29. **Ռամզա Գորգածե** - Հայերեն-վրացերեն զրուցարան, 2004 թ.:
30. «Ժուռնալ Ազիատիկ» հանդեսի հայագիտական նյութերի ծանոթագրված մատենագիտություն, 2004 թ. (ռուսերեն):
31. **Չրաչյա Աճառյան** - Հայոց պատմություն, հյուսված ընդհանուր պատմության հետ, 2004 թ.:
32. **Յովհաննես Սարկաւազ Իմաստասէր** - Լուծմունք «Սահմանաց գրոց», 2004 թ.:
33. **Սանդրո Սարդարյան** - Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, 2004 թ.:
34. **Կարեն Իզբաշեան** - Աւարայրի ճակատամարտից դէպի Նուարսակի պայմանադրութիւնը, 2005 թ.:
35. **Հարություն Դելլայան** - Ժողովածու, 2005 թ.:
36. **Բախտիար Հովակիմյան** - Հայոց ծածկանունների բառարան, 2005 թ.:
37. **Գառնիկ Անանյան** - Ակնարկներ հայոց հին և միջնադարյան հրապարակախոսության, 2005 թ.:
38. **Վահան Տեր-Ղևոնդյան** – Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրները (1145-1226 թթ.), 2005 թ. (ֆրանսերեն):
39. **Գառնիկ Ստեփանյան** – Երզնկա (Հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը), 2005 թ.:
40. **Չրաչյա Աճառյան** - Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների. Իմաստաբանություն, Բառաքնություն, Շարահյուսություն, 2005 թ.:
41. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. 16-րդ հատոր: Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր: Ներածությունը և բնագրերից բարգմանությունները **Արամ Տեր-Ղևոնդյանի**, 2005 թ.:

42. **Սահակ Բազյան** - Խաչատուր Աբովյանը առակախոս-բանաստեղծ և դրամատուրգ, 2005 թ.:
43. **Ռամզազ Գորգածեն** - Վրացերեն-հայերեն բառարան, 2005 թ.:
44. **Պավել Շարաբխանյան** - Հանգաբանություն, 2005 թ.:
45. **Ռուբեն Ղազարեան** - Գրաբարի հոմանիշների բառարան, 2006 թ.:
46. Գրիգոր Զօհրապը ժամանակակիցների յուշերում եւ վկայութիւններում: Աշխատասիրութեամբ **Ալբերտ Շարուրեանի**, 2006 թ.:
47. **Նիկողայոս Աղոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, 2006 թ.:
48. **Յ. Պօղոս Գոճանեան** - Ուղեցոյց դասական ուղղագրութեան, 2006 թ.:
49. **Հայկազ ժամկոչյան** - Հայ ժողովրդի պատմություն, 2006 թ.:
50. Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ: Աշխատությամբ **Ս. Հարությունյանի**, 2006 թ.:
51. **Սաթենիկ Գեջյան** - Անի: Մատենագիտություն, 2006 թ.:
52. **Հարություն Մ. Վենետիկյան, Զերալդ Ա. Ուորֆիլդ** - Համաշխարհային առևտրի ֆինանսավորում, 2006 թ.:
53. **Շահէ Արքեպիսկոպոս Աճենեան**, Հայերէն Աստուածաշունչը, 2006 թ.:
54. LA MINIATURE ARMENIENNE - Collection du Matenadaran, 2006 թ., «Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ
55. Արևելագիտության հարցեր (Հոդվածների ժողովածու, հատոր VI), 2006 թ.:
56. **Հակոբ Սիմոնյան** - Վերին նավեր, գիրք Ա, (1976-1990 թթ. պեղումների արդյունքները), 2006 թ.:
57. **Նիկողայոս Աղոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Բ, Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ, 2006 թ.:
58. **Լիլիթ Զաքարյան** - Աղջոց սուրբ Ստեփանոս, 2007 թ.:
59. **Ալբերտ Խառատյան** - Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր), 2007 թ.:
60. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Զ հատոր, Ը դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
61. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Է հատոր, Ը դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
62. Մատենագիրք Հայոց, մատենաշար, Ը հատոր, Շարական, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
63. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա (Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք. հ. 298 թվականը), հատ. 1, 2007 թ.:
64. **Ռուբեն Ղազարեան, Հենրիկ Ավետիսեան** - Նորայայտ բառեր գրաբարում, 2007 թ.:
65. **Ֆելիքս Հայրապետյան** - Ֆենոլոգիայի հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բացատրական բառարան, 2007 թ.:
66. **Արմեն Մալխասեան** (կազմող) - Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Գ, 2007 թ.:

67. **Դեմի դը Ռուժմոն** - Սերը և Արևմուտքը (թարգմ. Ալ. Թոփչյանի), 2007 թ.
68. **Սերոր Ղազարյան** - Հայոց լեզվի պատմություն, 2007 թ.:
69. **Լաւրենտի Յովհաննիսեան** - Հայ թարգմանական գրականութեան բառապաշարը (V դար), Ազգային Մատենադարան, հ. ՄԽ, 2007 թ.:
70. **Համաստեղ** - Մոռացված էջեր, հատոր Դ, 2007 թ.:
71. **Գրիգոր Միքայելյան** - Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, 2007 թ.:
72. **Նիկողայոս Աղոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Գ, Հայերենագիտական ուսումնասիրություններ, 2008 թ.:
73. **Անլիտա Դոլուխանյան** - Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հայագետ, 2008 թ.:
74. **Ստեփան Պողոսյան** - Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, 2008 թ.:
75. **Ժիրայր Անանյան** - Պիեսներ, Ընտրանի, 2008 թ.:
76. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Թ հատոր, Թ դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
77. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԲ հատոր, Ժ դար Գրիգոր Նարեկացի, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
78. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԳ հատոր, Գանձեր I մաս, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
79. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԴ հատոր, Գանձեր II մաս, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
80. **Խաչիկյան Լևոն** - Աշխատություններ, հատոր Գ, («Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ), 2008 թ.:
81. **Հարությունյան Հ. Մ.** - Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ., 2008 թ.:
82. **Գրիգոր Ղափանցյան** - Արմատական բառարանի առթիվ դիտողություններ, *Ара Прекрасный мифотворческий образ у армян*, 2008 թ.:
83. **Բաբկեն Հարությունյան** - Խորհրդահայ թատրոնի տարեգրություն, հատոր III, 2008 թ.:
84. **Վահրամ Ղարախանյան** - «Գալուստ Կյուլպենկյան» հիմնարկության հայամայաստ գործունեությունը. 1956-2006 թթ., 2008 թ.:
85. **Ավետիք Իսահակյան** - Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր IV - Պոեմներ, 2008 թ.:
86. **Հրաչյա Հարությունյան** - Շուշի, XVIII-XIX դդ. տապանագրեր, 2008 թ.:
87. **Գառնիկ Ստեփանյան** - Ակնարկներ սփյուռքահայ թատրոնի պատմության, Գիրք 2, Ամերիկահայ թատրոնի պատմություն, 2008 թ.:
88. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Դ., 2008 թ.:
89. **Ալեմեզեան Նարեկ եպս.** - Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցւոյ պատասխանները ոչ-ուղղափառ առարկութիւններու, 2009 թ.:

90. **Հրաչիկ Սիմոնյան** - Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), 2009 թ.:
91. **Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշյան** - Հայոց պաշտամունքային վայրեր, 2009 թ.:
92. **Աշոտ Սուքիասյան** - Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (2004 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիստական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»), երկրորդ հրատարակություն, 2009 թ.:
93. **Ստեփան Պողոսյան** - Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. 2, 2009 թ.:
94. **Պերճ Ջեթունցյան** - Ապրենք տասը պատվիրաններով, 2009 թ.:
95. **Հակոբ Չոլաքյան** - Քեսապի բարբառը, 2009 թ.:
96. **Հրանտ Թամրազյան** - Երկեր, հ. 2, 2009 թ.:
97. **Արամ Բարլեզիզյան** - Հայերեն - ֆրանսերեն բառարան, 2009 թ.
98. **Հրաչիկ Սիմոնյան** - Ազատագրական պայքարի ուղիներում, 2009 թ.
99. **Գառնիկ Ստեփանյան** - Մղձավանջային օրեր, 2009 թ.
100. **Արամ Սիմոնյան** - Ջանգեզուրի գոյամարտը, 2009 թ.:
101. **Գուրգեն Մահարի** - Սիբիրական, 2009 թ.: